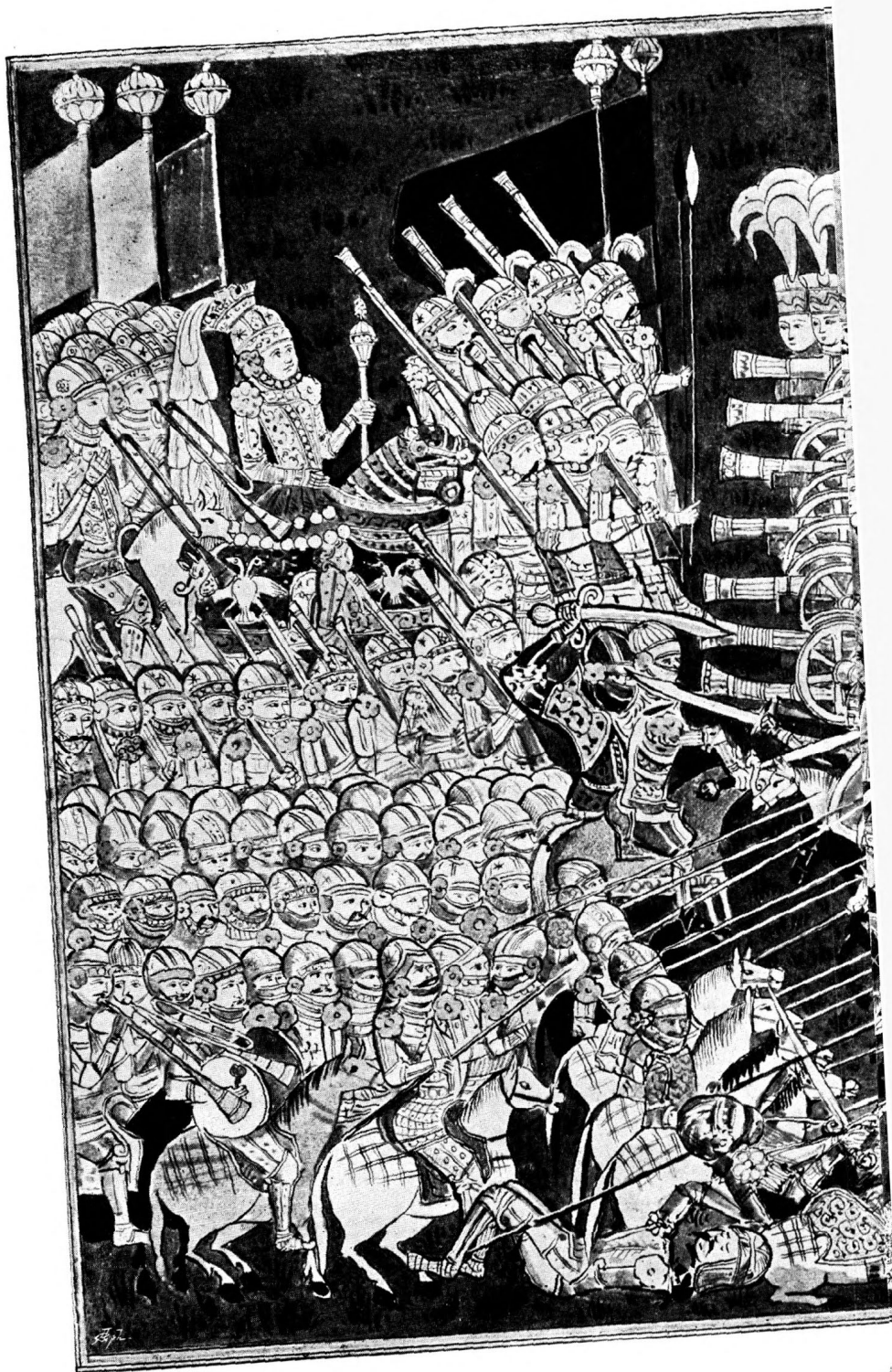
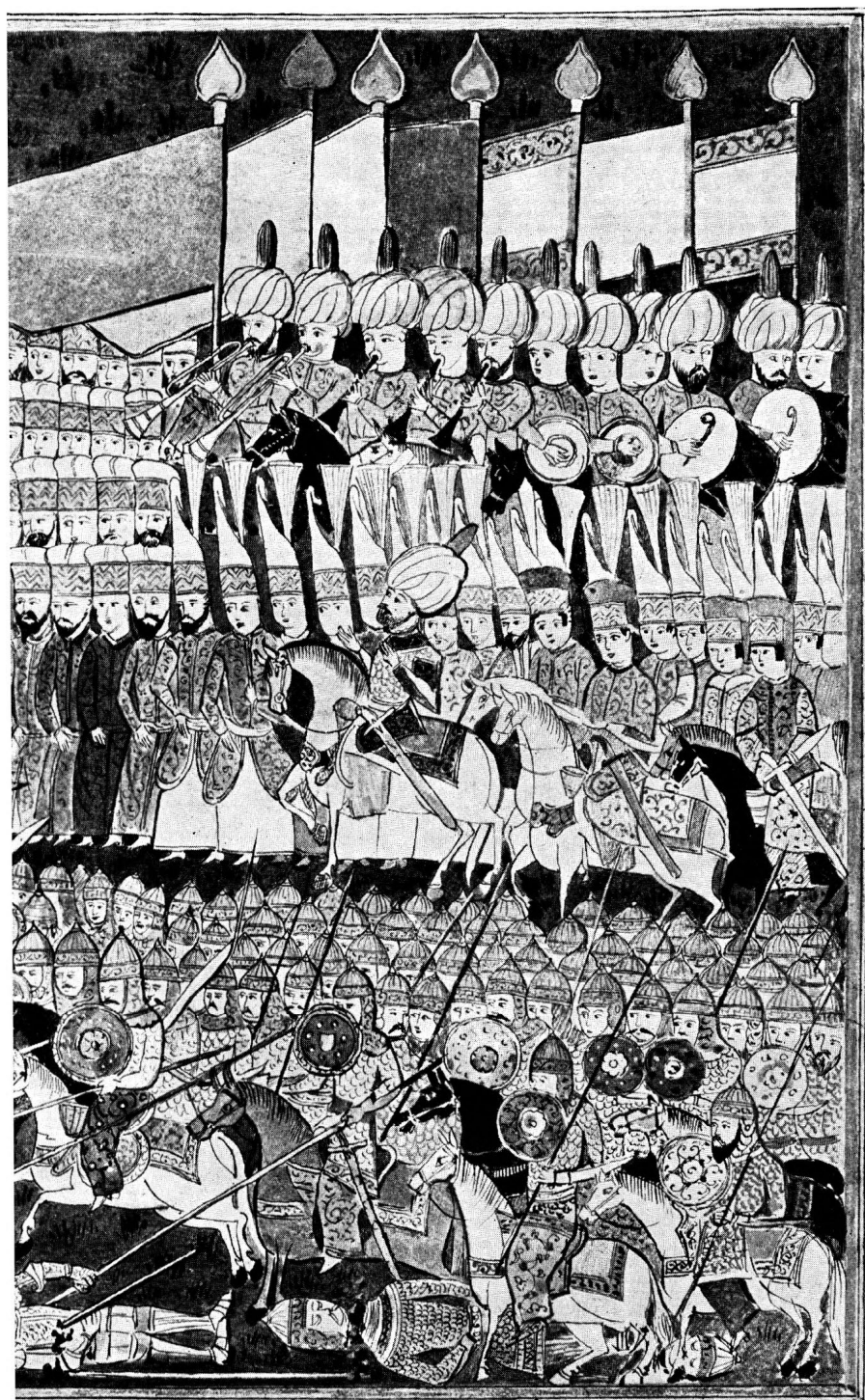

ELSŐ KÖNYV.

A NEMZETI KIRÁLYSÁG VÉGNAPJAI.

(1)selälzáde egykorú 11

Az Athenaeum nyomása.

ikájának miniatüreje.)

Az Athenaeum kiadása.

I. FEJEZET.

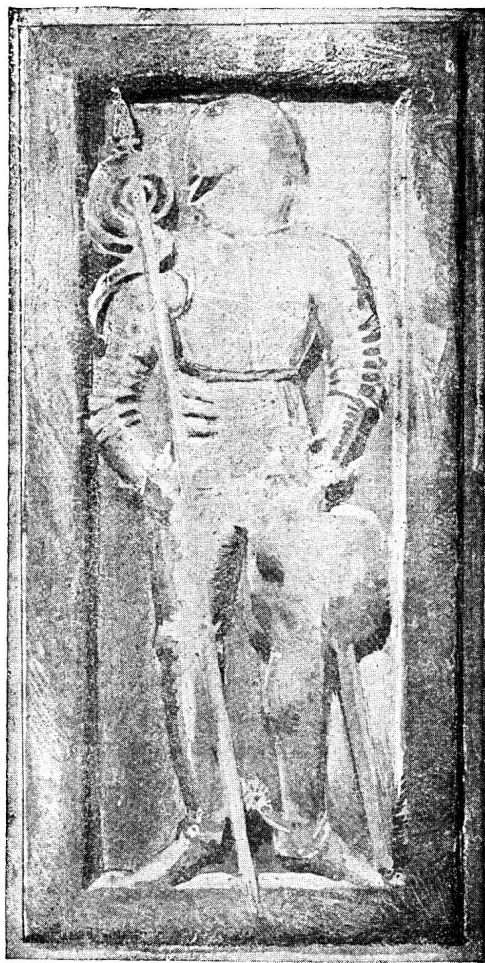
II. ULÁSZLÓ MEGVÁLASZTÁSA.

CORVIN JÁNOS. — IDEGEN TRÓNKÖVETELŐK. — BEATRIX ÜZELMEI. — ULÁSZLÓ CSEH KIRÁLY. — REAKCZIÓ MÁTYÁS KIRÁLY ALKOTÁSAI ELLEN. — CORVIN JÁNOS VERESÉGE. — II. ULÁSZLÓ KIRÁLYLYÁ VÁLASZTATIK. — A FARKASHIDAI EGYEZSÉG. — MIKSA KIRÁLY TÁMADÁSA. — A POZSONYI BÉKE. — A BELSŐ ZÚRZAVAR. — A FEKETE SEREG VÉGE.

EALÁLOS ÁGYÁN Mátyás király rendezettnek, elintéztnek tekinthette a trónutódlás kérdését. Mindazok a tényezők, melyek a királyi szék betöltésénél a törvény és a tényleges viszonyok alapján közreműködni hivatva voltak, megigérték, a templom szentélyében tett esküvel, szóban és írásban fogadták, hogy fiát, Corvin János herceget választják királylyá. A főpapok, főurak, udvari emberek, hadvezérek, várparancsnokok, városok, vármegyék mind lekötelezték magukat az ifjú javára, kiben az alsó tömegek, mint egykor atyjában, a Hunyadyak dicsőségének örökösét, a nemzeti eszme képviselőjét látták s megválasztatásáért lelkesedtek. Nem érdemetlenre pazarolták szeretetüket. Mint férfi élete utolsó tiz évében olyan tettekkel, melyek minden félreértést kizárnak, bizonyította be, hogy rátermett az uralkodásra, hogy méltó fia dicső atyjának, kinek számos erényét, sok jeles lelki tulajdonát örökölte. Nemcsak a személyes bátorság, hanem a Hunyadyak katonai tehetsége is meg volt benne s egyik győzelmét (1502. júl. 1.) az egykorú szerint az egész kereszténység megünnepelte. Általában megnyerő jelenség volt. Kitűnő nevelést nyervén, sokat és sokfélét tudott. A társalgásban élénk, vidám, kissé bőbeszédű volt, szerette a vig társaságot, vendégséget, vadászatot. Mindebben, valamint igaz valóságában, jótékonyágában, hivei és szolgálai érdemeinek bőkezű jutalmazásában apja lelke elevenedett meg benne. Egyszersmind azonban erős igazságossága is, mert kiméletlenül sújtotta akár legkedvesebb tisztjét, ha a szegénység róvására visszaélt hatalmával. Még atya építkező

kedvét is örökölte s Lepogláván a pálosoknak, atyja kedvencz szerzetének hatalmas erődített monostort és díszes templomot épített. Később mint bán erélyesen kezelte a hatalmat; nemcsak vitézül védte a határt s a törökön ismételve diadalt aratott, hanem a belső kormányzat, főleg a megzavart igazságszolgáltatás rendezése terén sikerrel működött. Igaz, hogy mind e nagy tehetségek Mátyás király halálakor még szunnyadtak benne s csak utóbb az élet keserves iskolájában jutottak kifejlésre. Atyja halálakor a herczeg még tizenhét éves sem volt. De kezében volt a korona, a főváros, a hadsereg nagy része. Voltak őszinte személyes hívei, első sorban a Dunán és Dráván túli urak, köztük Ujlaky Lőrincz herczeg, Várady Péter kalocsai érsek, Erneszt Zsigmond pécsi püspök és testvére János, Beriszló Péter vránai perjel, Héderváry Miklós, Ráskay Balázs, enyingi Török Ambrus, rozsályi Kun István, Kis-Horváthy János s még többen. Így azon hatalmi tényezőkkel is rendelkezett, melyek választásához kellettek. Csakhogy az ifjú nem tudott velök bánni. A papi nevelés, melyben sokáig részesült, ekkor még megbénította tettejét. Abban a korban, midőn atyja már vaskézrel irányítja az állam hajóját, ő még apróbb nehézségekkel sem birt megküzdeni s környezetében sem akadt egy új Szilágyi Mihály, a ki ügyét merészen diadalra segítse. A míg atyját sírba nem tették, mindenki köréje gyűlt, ígérettel, képmutató beszéddel tartotta s Beatrix, a koronás királyné már április 17-én összehívta a királyválasztó országgyűlést. De a biztatás, a sok szép szó csak mézes madzag volt a gyermekifjú megtévesztésére, ki ártatlanságában készpénznek vett mindent, s nem látta engesztelhetetlen gyűlölőinek cselszövéseit, sőt épen azokra bízta érdekei képviselését, kik minden áron le akarták a trónról szorítani. Titkos aknamunkájok még Mátyás ravatala mellől megindult s szakadatlanul folyt heteken át. Beatrix özvegy királyné föltétlenül a trón birtokában akart maradni, s minthogy arról a reményről, hogy magát választassa királylyá, hamar le kellett mondania, olyan jelöltnek szánta a koronát, a ki hitvesül veszi. Ez János herczeg jelöltségének engesztelhetetlen ellenségévé tette s a külföldi trónkövetelőkre irányította figyelmét. Ilyen egyszerre három is akadt, Miksa német király, János Albert lengyel herczeg, Ulászló cseh király öccse, végül maga Ulászló cseh király. Beatrix tervei szempontjából csupán Miksa és Ulászló jöhetnek számba. De Miksa hamar kiesett a sorból, mire az özvegy Ulászlóhoz csatlakozott, ki nőtlen volt, legalább annak mondotta magát, ámbár régebben törvényes házasságot kötött egy brandenburgi herczegnővel. Mivel azonban nejét tényleg sohasem vette magához s nem lépett férji jogai gyakorlatába, e bizonytalan házassági kapocs felbontása könnyen kivihetőnek látszott. Ulászló kezdettől fogva el volt ugyan tökélve, hogy Beatrixot nem veszi feleségül. Mindazonáltal házasságot ígért neki, ha megválasztatását elősegíti. Egyelőre nem mellőzhette az özvegyet, ki mint eszes, furfangos asszony, mint Mátyás király hitvese, mint a királynői

javak és várak birtokosa, számottevő tényező volt, sőt unokaöccse, a gyermek Hippolit érsek útján az esztergomi érsekség egyházi és világi hatalmi eszközeivel is rendelkezett. Mihelyt Ulászlótól házassági ígéretet vett, Beatrix hevenyében pártot alakított a cseh király mellett, noha ennek legcsekélyebb jogcíme sem volt a magyar koronára. De a választás nem a jogcímtől, hanem a befolyásos emberek akaratától függött. Az özvegyet első sorban Hippolit esztergomi érsek, Dóczy Orbán, Pruisz János, Bakócz Tamás püspökök, továbbá Zápolyay István, Ausztria helytartója s a hadsereg egy részének parancsnoka támogatták. Zápolyayt, ki óriási jószágaival a világi urak közt vezérszerepet játszott, Ulászló egyszerűen megvette azzal, hogy a lengyel zálogban levő lublói és podolini uradalmakat adta neki. Közel egykorú emlékek Zápolyay Istvánt a kor egyik legsötétebb alakjának rajzolják, sőt egyenesen azzal vádolják, hogy sajátkezűleg ölte meg a beteg Mátyás királyt. Ez üres pletyka, alaptalan koholmány. Nem Mátyást, hanem János herceg trónjelöltségét ölte meg s ezzel Mátyás király életének nagy munkáját tette tönkre. A világiak közt ő volt az Ulászló-párt feje s egymás után nyerte meg a többi urakat. Ezek közül a katonák, a hadvezérek: Báthory István, Kinizsy Pál, Magyar Balázs s mindazok, kik főleg a török veszedelem szempontjából mérlegelték az ország helyzetét, vitéz katonát óhajtottak a trónon s Ulászló helyett, kinek tehetetlenségét alaposan ismerték, inkább daliás öccsével, Albert lengyel herceggel rokonszenveztek. De egyikök sem volt vezető szellem s az udvari camarilla hamar meggyőzte őket, hogy jobb lesz olyan királyt választani, ki föltétlenül aláveti magát az urak akaratának. Ezzel

Corvin János.

(A lepoglávai templomban levő síremléken.)

a nemzeti szempont, az állampolitikai érdek háttérbe szorult a királyválasztásban. Az új arisztokrácia nem állt azon az erkölcsi és értelmi magaslaton, hogy Mátyás király egyéniségének nagyságát, alkotásainak igazi értékét egész valójában átérezhette volna; engedelmeskedett ugyan neki, mert félt vaskezetől, míg a hű szolgálat busás jutalmat hozott. De mihielyt a nagy király meghalt, az új főúri világ a középkori olygarchia mintájára élvezni akarta hatalmát korlátlanul, mint a német birodalom, Csehország, Lengyelország arisztokracziája. Az új urak valósággal föllélegzettek Mátyás király halála után s nyomban megkezdték az erőszakoskodást, a jószágfoglalást, a gyöngébbek, özvegyek, árvák kifosztását s a pár hónapi királytalan állapot ismét fejtelenségbe sodorta az országot. Könnyen meg lehetett tehát őket Ulászlónak nyerni, ki Csehországban léha, tunya, tehetetlen uralkodónak bizonyult. Nem volt ugyan ostoba, még kevésbbé tudatlan ember, de mint gyermek került a csehek közé, kik megtörték akarateréjét és munkakedvét. Nem törődött semmivel, kötelességgel, királyi tekintélylyel s akármiben fordultak hozzá, mindenre azt szokta mondani: jó, jó (dobzse), miért is Dobzse-királynak csúfolták. Igazi eszménye volt a gyámoltalanságnak s épen ezért kedvelte meg az olygarchikus társadalom, mely immár a köznemesség kizárásával maga akart királyt adni az országnak, még pedig olyan királyt, ki merev ellentéte legyen Mátyásnak. Alig hogy sírba tette, emlékezete megbélyegzéséhez fogott; szidta, gyalázta működését s nemcsak kijelölt örökösének, hanem alkotásainak is hadat üzent. Tette ezt azon jelszóval „megmentjük a szorongatástól és az elnyomástól, melyet eddig elszenvedett s régi szabadságába helyezzük vissza Magyarországot“. Rövidebben és világosabban is megmondották, hogy mit akarnak. Kereken kijelentették, hogy nekik olyan király kell, „a kinek üstökét markunkban tartjuk.“

Igy az udvari camarilla által Corvin János ellen indított mozgalom egyre nagyobb hullámokat vetett, s valóságos reakcióvá fajult mindennel szemben, a mit Mátyás király három évtized nehéz munkájában a nép javára, az állam külső tekintélyének fokozására annyi gondnal és sikerrel teremtett. Mátyás király uralma a higgadt, józan ész uralmát képviselte s ezért a nemzeti és gazdasági életben töméntelen haladás fűződött hozzá. Immár azonban az olygarchikus tényezők fellázdak a haladás ellen. Öntudatlanul leigázta őket a multak varázsa. A hirhedt sötét idők, a hatalmasabbak önző, felforgató küzdelmének kora titokzatos fényével erősebben vonzotta őket, mint az észszerű, szabályos munka eszménye. Ez annál végzetesebbé vált Magyarországra, mert a nyugati államok épen ez időben fáradoztak a Mátyás királyéhoz hasonló új államszervezet további kiépítésén. Ez időben alkotta meg Katholikus Ferdinánd Spanyolországot s korlátlan hatalmával, erős hadseregével a legelső nemzetközi tényezők sorába emelte. XI. Lajos († 1483), VIII. Károly († 1498), XII. Lajos († 1515) megtörték Franciaországban

a feudális urak államellenes befolyását, erős hadseregökkel nemcsak megvédték a belső rendet, hanem megváltoztatták a világpolitika irányát. Miksa, német király s utóbb római császár, a vitéz katona fejében sokféle reformterv rajzolt a német birodalom szétfoszlott erejének egyesítésére. Még a pápa is erős katonai hatalmat s egységes belső szervezetet igyekezett a maga kis országában teremteni. VI. Sándor pápa fia, Borgia Caesar egymás után törte meg a feudális urakat s egységes állammá forrasztotta össze az egyház birtokait. Velence nagyszerű zsoldos hadat tartott, jeles hadvezéreket vont szolgálatába hogy a kor legnagyobb hatalmaival mérhesse össze kardját.

E kor férfias, katonás, előretörő egyéniségei közt valóságos torzképnek jelentkezik Ulászló szálnalmas alakja, s az első pillanatra igazán érthetetlen, hogy a vezető tényezők őt akarják a hadakozó Mátyás király helyére ültetni! E jelenségnek nem az adja meg a magyarázatát, hogy két nagy állam, Magyar- és Csehországok erejét óhajtották volna Ulászló útján a török ellen egyesíteni. Ilyesmi az akkori emberöltőnek eszébe sem juthatott, mert ellenkezett a multak tapasztalataival. Volt már nem egy magyar király, ki a cseh koronát viselte, de ebből Magyarországra Mátyásig, ki azonban fegyverrel szerze meg a cseh országrészeket, vajmi kevés haszon hármlott. Az Ulászló uralma

Corvin János aláírása.

alatti Csehország különben is teljes fejtelenségbe merült, melytől a magyar nemzet semmi jót sem várhatott. Így az irányadó tényezőket nem a cseh segély csalfa reménye, hanem inkább a cseh anarchia biztató képe vitte Ulászló táborába, mert ha már megszegték Mátyás királynak tett ígéretöket s külföldön kerestek trónjelöltet, a török elleni védekezés szempontjából a másik két trónkövetelő mindenestre több előnnyel kecsegtetett, mint Ulászló.

Miksa király, ki 1462-ben törvényesen biztosított örökjogára is hivatkozott, ifjú, vitéz és nagyműveltségű uralkodó volt, az „utolsó lovag”, mint nevezik. Nem lehetetlen, hogy ha a Habsburgok ekkor szerzik meg a szent koronát, mikor Magyarország még hatalmas, nagy kiterjedésű birodalom volt, mely minden tekintetben fölötte állt többi családi birtokaiknak, esetleg Magyarországot teszik uralmuk középpontjává s legalább egyik águk ép úgy elmagyarosodik, mint az Anjouk és Luxemburgok ideszakadt nemzedéke, mi később nem történhetett többé, mert az országnak csupán egy foszlánya jutott birtokukba.

De ha a tömegek erősen németellenes hangulata mellett Miksát mellőzni kellett, úgy ott volt Albert herczeg, a jeles katona, a ki csakhamar mint Lengyelország királya kitűnő uralkodónak bizonyult. A magyar

uraknak azonban egyikök sem kellett; az ő eszményök Ulászló volt, a gyámoltalanság és tehetetlenség megtestesülése. Pedig még azt sem mondhatni, hogy idején nem figyelmeztették volna őket törekvéseik végzetes következményeire. Ragusa városa követei megjelentek az országban s könyörögve kérték az urakat, ne törjék meg az erős királyi hatalmat s Mátyás király székébe ültessenek méltó egyéniséget, „a ki az országot békében megtartani, ellenségeit megrémíteni, lesújtani képes“. De hasztalan kívánták ugyanezt a nemesi és munkás tömegek, melyek Mátyás fiát akarták a trónon s gyűlölettel fordultak el minden idegen cseh, lengyel, német jelöltől, kikkel az ország már annyi gyászos tapasztalást tett.

Ha a tömegektől függött volna, a királyválasztó országgyűlés ismét úgy végződik, mint 1458-ban. Csakhogy most nem volt elszánt vezérök s nem ők döntöttek a trónkérdésben, mert bármi izzó szenvedélylyel élt a nemzeti eszme szívében, az olygarchikus eszmével szemben tehetetlenségre volt kárhoztatva. A naczionalizmus, vagyis az alsóbb tömegek politikai és érzelmi gondolkodása ez idő szerint sehol sem volt irányadó tényező s a ki hozzá felebbezett, az, ha más segélyeszközei nem voltak, nem birt boldogulni. Hasztalan hívta még később is II. Gyula pápa fegyverre az olaszokat az idegenek ellen. A nemzeti önérzet élt ugyan az olaszokban, de csak nagy idők multán vált politikai hatalommá. Büszkén mondta magát magyarnak a magyar s erős faji szenvedély hevítette szívét, mely idegent nem akart királynak s hön óhajtotta, hogy saját vére kerüljön a trónra. De ez érzés a rendileg széttagolt társadalomban nem nőtt politikai hatalommá s nem birta az olygarchikus törekvéseket ellensúlyozni. Nem az ország, nem a tömeg dönté el a trónkérdést, hanem néhány régi és új főúri család, mely a megoldásnál csupán önös érdekeit nézte s olyan királyt keresett, kire a saját akaratát erőszakolhatja. Ilyen pedig az összes jelöltek közt egyedül Ulászló volt, mint tizenkilencz évi cseh uralkodása bizonyította. Mihelyt tehát Beatrixot megnyerte, az egyházi és világi urak szívesen hozzá csatlakoztak. Különben is fűt-fát ígért nekik, mások meg egyenesen azért pártoltak el János hercegtől, hogy óriási vagyonától megfoszthassák, mit annál könnyebben kivihetőnek tekintettek, minél tehetetlenebb lesz az új király. Kellő korlát és fék hiányában s mindenhatósága tudatában az emberi természet egész elvetemültsége, minden szilaj ösztöne leplezetlen kitörésre jutott, s ugyanazok, a kik Mátyás király, e lángeszű mester hasznos és ügyes munkatársai voltak, most, hogy nem egy hatalmas akarat vezette működésüket, hanem saját eszök szerint kellett cselekedniök, barbár vad-sággal tették túl magokat minden nemesebb érzésen, az államélet minden szükségletén, a hála, a józan ész, a hazafiasság minden parancsán. E nemzedék végtelen önzésének, erkölcsi romlásának legjellemzőbb fajtája Bakócz Tamás, akkor győri püspök s a János herceg ellen¹

mozgalom fővezére. Szegény erdődi (szatmármegyei) jobbágy fia volt s egyik bátyja, ki egyházi pályán boldogult, emelte ki az ismeretlenség homályából. Itthon és külföldön, Krakóban, olasz egyetemeken tanult s nemcsak sok tudományt, hanem jó modort, emberismeretet szerzett s mindezt telhetetlen önzése és becsvágya szolgálatába helyezte, pályafutása gyorsítására, emelkedése javára hasznosította. Tudott bánni a szóval, a tollal, a karddal egyaránt. Behízelegte magát az emberek szívébe, meghódított férfit és nőt, és játszott velök lelketlenül, kiaknázták őket kegyetlenül. Mátyás király azért nevezte ki győri püspökké, mert elhitette vele, hogy fia, János, királyllyá választásáért életét is feláldozza. Beatrix meg azért támogatta előmenetelében, mert azzal biztatta, hogy trónigényeinek szilárd támasza lesz. Mikor a kérdés napirendre került, még inkább hízelkedett Jánosnak, noha föltétlenül Ulászló párthíve volt. A királyválasztás nagy tragoediájának minden szála az ő kezében összpontosult; tévedésbe ejtett, kijátszott, rászedett mindenkit s céljai elérésében sárba taposta az erkölcsöt és a vallást, nevetség, megvetés tárgyává tette az új király személyét és méltóságát, fölháborító komédiára használta egyháza legszentebb kegyzsereit.

Bakócz Tamás is lángelme volt, de sajátos lángelme, az önzés és birvágy mestere, a kor romlottságának igaz megtestesedése. A kivel érintkezett, azt megejtette, hízelgéseivel hálójába csalta, ördögi ravaszságával megigézte, hogy azután kirabolja, tönkre tegye. Az egyszerű jobbágyfi az idők folyamán mérhetetlen vagyont harácsolt össze s kortársai szerint Magyarország földbirtokának egy hatod részét ő markolta meg. De mindez nem elégítette ki. Képzelete a legmagasabbra csapongott; mikor itthon már elért mindent, a pápai hármaskorona megszerzését tűzte ki céljául. Ő vezette a királyválasztást s János herceget annyira elbolondította, hogy reá ruházta ügye országgyűlési képviselét. Beatrixot szintén annyira behálózta, hogy ez is reá bízta magát. Ő pedig elárulta, megcsalta mindkettőt. A mint nem akarta, hogy Corvin János legyen a király, akként nem akarta, hogy Ulászló nőül vegye Beatrixot s már ez időben más feleséget keresett a leendő királynak. Titokban alkudozott a milanoi követtel, hogy kellő jutalom fejében Sforza Bianca milanói hercegnőt, Corvin János jegyesét Ulászlóval fogja összeházasítani.

A királyválasztó országgyűlésen júniusban (1490) valami 8–10.000 ember jelent meg, köztük igen sok János-párti, több ezer főnyi fegyveressel. Csakhogy nem volt elszánt vezére, s minthogy a tapasztalatlan herceg Bakóczra bízta magát, ki folyton ámította és tévedésben tartotta, a kedvező kilátások dacára először is az ő ügye bukott el. Bakócz korlátlan hatalommal vezette az országgyűlési tárgyalásokat, s János megrontására sátáni tervet koholt, mert erőszak alkalmazásától lehetőleg tartózkodni kényszerült, minthogy külső ellenség is fenyegette az országot. Áltatnia kellett a herceget, hogy ne lépjen az erőszak terére s szét ne

ugrassza az országgyűlést, mit többen ajánlottak neki s könnyen megtehetett volna. Bakócz elhárította e veszélyt. Azt mondta Jánosnak, hogy ő lesz ugyan a király, de mivel minden választás kimenetele kétes, jó lenne az urakkal megegyeznie az esetre is, ha a többség nem mellette dönt; ez esetre az urak készek őt nemcsak vagyona birtokában biztosítani, hanem kárpótlásban részesíteni a kezén levő királyi javakért s a koronáért. Bármi tapasztalatlan volt János herczeg, érezte, hogy az ilyen egyezés egyszerűen a trónról való lemondást jelenti s eleinte határozottan elutasította. Csakhogy Bakócz és Beatrix királyné incselkedéseinek nem birt ellenállani s végül elfogadta az egyezséget. De alighogy aláírta, nyomban megismerte baklövését, semmisnek nyilvánította az okiratot s eltávozott az országgyűlésről. A budai várban őrséget hagyva, a koronával, a jószágaira vonatkozó okiratokkal, híveivel és zsoldosaival a Dráva vidékére sietett, hogy ott párthívei sorában szervezze az ellenállást. De Bakócz hamarjában utána indította a vele tartó urakat, Kinizsy Pál temesi főkapitányt, Báthory István erdélyi vajdát, Rozgonyi Lászlót, Ország Lászlót, Drágfy Bertalant, Losonczy Lászlót, Léway Jánost, Morócz Lászlót, s másokat még pedig nagy sereggel. Bakócz hívei Szabaton mellett a Csonthegyen és mezőn (Tolnában) utólérték és hosszú, véres harcban megverték a herczeg hadait. Maga János herczeg a koronával elmenekült ugyan, de minden egyéb kincse a győztesek kezébe került. Ezzel János herczeg trónjelöltsége végképen megbukott. Ellenségei föltétlen urai lettek az országgyűlésnek, melyről a kisnemesség azon része, mely hozzá szíttott, vele eltávozott, a többi meg szintén csak néhány képviselőt hagyott hátra. Ekképen az urak azt teheték, a mit akartak. Megjelentek ugyan Miksa király és Albert herczeg követei is. De az történt, a mit Bakócz és Zápolyay kifőztek. Ők pedig Ulászlónak szánták a trónt. Minthogy ekkor még föltétlenül szükségök volt Beatrix királynéra, mint maga Ulászló, akképen magyar hívei sem riadtak vissza asszonyi hiszékenységének durva kiaknázásától. Ünnepelesen tisztelegtek nála, s biztosították, hogy a házasság meg fog köttetni, mire megkérték, hogy ily föltétellel adja szavazatát Ulászlóra. Erre július 15-én Beatrix hozzájárulásával Ulászló cseh király egyhangulag és ellenmondás nélkül Magyarország királyává választatott. Az új király ezt oly biztosra vette, hogy még mielőtt a választásról tudomást nyert, elindult Magyarországba. Sietett, mert egy régi író szerint azt tartotta: „sokkal zsírosabb a magyarországi konyha a csehországinál“. Farkashidán találkozott az országgyűlés küldöttségével, mely a választási föltételeket hozta meg számára. A király elfogadott és aláírt mindent s a farkashidai táborban kiállított okirat sok tekintetben nevezetes mű, mely kész uralkodói programot tartalmaz, még pedig a kül- és belpolitika terén egyaránt. A külügyekben Mátyás nyugati hódításainak megtartásáról ábrándozik, a cseh melléktartományokat továbbra is a

ellenszenvet lehell, mely egyszerűen kizárja az erélyes nemzetközi szereplést. Az új király kötelezte magát, hogy az országot és a nemességet megtartja kiváltságaiban, „úgy, hogy — a mint azt a néhai Mátyás király tette — ártalmunkra és elnyomásunkra, valamint régi szokásaink ellenére semmiféle színes ürügy alatt semmi újítást“ nem eszközöl, ellenben „azokat, melyeket néhai Mátyás felséges király behozott“, el fogja törölni. Mit értettek az urak ez újítások alatt, azt is elmondották, első sorban az új adórendszert, mely az udvar fényének, az állandó hadsereg fentartásának alapja volt. Így a farkashidai program kötelességévé tette az új királynak, hogy Mátyáséval elvileg ellenkező belpolitikát folytasson, vagyis hogy egy mesteri remeket, az új magyar államszervezet nagyszerű alkotását megrontsa, elpusztítsa s a rombolás e gyászos munkája, mely végül a nemzeti királyság sirját megásta, teszi történelmünk főtartalmát a következő évtizedekben.

Mintha az urak magok is előre látták volna az új irány romboló hatásait, legalább egy tekintetben gátat igyekeztek szabni a veszedelemnek, mert itt egyéni érdekeik találkoztak az ország érdekeivel. Minthogy idegent ültettek a trónra, a cseh királyt, ki születésére lengyel herczeg volt, ki magyarul nem tudott s kiről föl lehetett tenni, hogy külföldi tanácsosokkal környezi magát s Magyarország ügyeiben idegen befolyásnak fog tért engedni, a farkashidai választási föltételekben s az 1492-ki törvénykönyben, mely azokat becikkelyezi, részben kiegészíti, a legmesszebbmenő kezességekkel látták el Magyarország önállóságát. Arra kötelezték a királyt, hogy „nagyobb részt“ Magyarországon lakjék, a koronát a koronaörökkel Visegrádon őriztesse, minden egyházi állásba kizárólag magyart nevezzen ki, a magyar állam ügyeiben csupán magyarok tanácsával éljen s másnak, mint magyarnak jószágot ne adományozzon. Mintha ösztönszerűleg érezték volna, hogy a magyar állam sorsában új korszakot nyitottak, annyi sokféle törvénnyel bástyázták körül az állami önállóság eszméjét s ezekből a bástyákból védelmezték a későbbi nemzedékek az idegen uralom idején a nemzeti függetlenség veszendőbe menő örökségét.

Ulászló fentartás nélkül aláírta a farkashidai egyezményt, mire Budára sietett s augusztus 9-én végképen beült Mátyás király székébe, melyről Corvin János időközben formaszerűen lemondott. Meghódolt új királyának, elfogadta a Bakócz által reá erőszakolt egyezséget s kiadta a koronát, melylyel Ulászló, e néven második, Fejérvárt az ősi szokások szerint királylyá koronáztatott (szeptember 18). De zaklatott lett uralkodása az első pillanattól kezdve. Ott ült a nyakán Beatrix királyné s türelmetlenül követelte, váltsa be ígéretét s esküdjék meg vele. A dolog szertelenül kényes volt. Ulászló semmi áron sem akarta feleségül Beatrixot s az urak is határozottan ellenezték a házasságot, mely az új magyar uralkodóház sorsát egy elvénhedt, meddő asszonyhoz csatolta

volna. De senki sem merte férfiasan szemébe mondani az igazat, sőt mivel azzal fenyegetőzött, hogy Miksa királyhoz fog folyamodni, ki háborúban élt az országgal, folytatták irányában az ámítás és bolondítás eddigi játékát.

A kényes helyzetben Bakócz leleményes ravaszsága eszelte ki a pillanatnyi mentő eszközt, olyan eszközt, mely páratlan a maga nemében s egyháza legszentebb szertartását valósággal profanizálta. Esketést rendezett, de azon előre föltett szándékkal, hogy a szertartás érvénytelen legyen. Elhitette Beatrix királynéval, hogy Ulászló formasierűen házasságra lép ugyan vele, de csak azon föltétellel, ha a házasság titokban marad mindaddig, míg a király a két külföldi trónkövetelővel rendbe nem hozta dolgát. A hatalomsóvár asszony belement a csapdába. Ulászló maga köré gyűjtötte tanácsosait s ünnepélyes nyilatkozatot tett előttök, melyben kijelenti, hogy kénytelenségből megesküszik ugyan Beatrix királynéval, de az esküvő csak játék s nem járhat jogi következményekkel, mert nincs szándékában az özvegyet feleségül venni. Erre Bakócz püspök, ki időközben királyi kancellár lett, a mit sem sejtő nápolyi követ s néhány beavattott magyar úr jelenlétében egész csöndben elvégezte a házasságkötés szertartását (október 4). Ily eszközökkel szerzé meg Ulászló a magyar koronát s ily romlott emberek vezetésére bízta magát.

Beatrix.
(A bécsi Agathias Corvin-codexből.)

Ez a bohózszerű házasság, noha később Beatrix azt állította, hogy Ulászló tényleg élt férji jogaival, évek múltán semmisnek nyilvánítottatott ugyan, de pillanatnyilag megtette hatását. Megnyugtatta a királynét, mire Ulászló figyelmét végre a másik két trónkövetelőre irányozhatta, kik fegyverrel támadtak reá. Öccse, Albert herczeg nagyobb haddal tört az országba, fölvette a királyi címet, magyarok is csatlakoztak hozzá s egész Pestig nyomult, de innen visszafordult s Kassát kezdte vívni. Pár hó múlva (1491 február 20) azonban megbékült bátyjával, ki Sziléziában ígért neki kárpótlást s zálogul kezén hagyta Eperjes és Kisseben városokat. Sokkal komolyabb veszély fenyegette az országot Miksa német király részéről, ki első sorban Ausztriát igyekezett visszafoglalni. Mátyás halálakor az osztrák részekben valami 6000 főnyi magyar őrség állt, de szétforgácsolva, 21 helyen elosztva s Miksa támadásának nem igen birt ellenállni. Néhol maga a polgárság üzte ki köréből s az egykorú osztrák krónikás szerint „nyomorultan, mint a békákat, úgy verték ki rövid időben a magyarokat“. Tényleg nem ily könnyen ment a dolog, ámbár Zápolyay István, az osztrák részek helytartója és katonai parancsnoka a királyválasztás fondorlatai közepett teljesen elhanyagolta kötelességeit s nem törődött Ausztriával és az ottani magyar csapatokkal. Ezek azonban néhol két éven át vitézül folytatták

az ellenállást, sőt itt-ott a polgárság támogatta őket. Még Bécs polgárai is sokáig haboztak, elszakadjanak-e Magyarországtól? A magyar király alattvalóinak tekintették magukat s nem siettek megszegni a hűségesküt, melyet Mátyásnak és majdani örökösének tettek. Csak azt nem tudták, ki a törvényes magyar király, Corvin János vagy Miksa főherceg? Erre nézve a bécsi egyetemtől kértek (augusztus 7) jogvéleményt. Az egyetem azt ajánlotta, hogy Miksához csatlakozzanak, de nem azért, mert Ausztria főhercege, hanem azért, mert ő Magyarország törvényes királya. Ekképen családja ősi városát, Bécset Miksa nem mint Habsburg-főherceg, hanem mint állítólagos magyar király szerzé vissza. Ezt is csak úgy tehette, hogy Zápolyay az őrség nagy részét s a magyar-párti polgárokat magával vitte a királyválasztó országgyűlésre, Bécsben pedig csak 400 főnyi katonát hagyott a vitéz Upor László vezetése alatt, ki Miksa közeledtére a várba húzódott s ott elszántan védekezett. Két rohamot vert vissza. Csakhogy harcosainak száma leszállt 131-re s minthogy külső segélyre nem számíthatott, végre átadta a várat (augusztus 31). Ellenben Korneuburg és Németújhely várait Miksa nem bírta visszafoglalni, de azért ősszel (október 14) 14—16.000 főnyi zsoldos hadát Magyarországba vezette s ide tette át a háború színhelyét. Itt számosan csatlakoztak hozzá, kik a gyámoltalan Ulászló uralmát elfogadni nem akarták. Ezt tették Corvin János hívei közül többen, a délvidékről a Brankovicsok, kik ott Mátyás királytól roppant jószágokat kaptak, valamint a horvát főurak, kik közül néhányan Miksa szolgálatába léptek, mások meg német őrséget fogadtak váraikba.

Miksa komoly ellenség volt tehát, de az urak, kik Corvin János ellen még nemrég oly erélyesen léptek föl, meg sem moccantak, hogy útját állják. Tekintélyes seregével egymás után foglalhatta el Sopront, Kőszegét, Szombathelyt, Veszprémet, Székesfejervárt, melyet rohammal vett meg (november 19), s néhány előkelő polgárt, kik a védelmet vezették, kivégeztetett. Innen Budát fenyegette s felszólította a királyt, takarodjék ki a várból s adja át neki. Szándékairól fölöttébb aggasztó hírek keringtek. Azt beszélték, hogy megegyezett a lengyelekkel s megosztozik velök az országon; nyugati felét mint hódított tartományt magának tartja, a keleti részt meg Albert hercegnek engedi át. Ulászló közfelkelést hirdetett ellene, sőt a nemesség mellett a tömegeket is fegyverre szólította (*universitas nobilium et ignobilium contra exercitum et gentes congregati fuissent* — mondja Sopron vármegye). Szerencsére zsoldosai, kiket nem birt fizetni, felmondták Miksának az engedelmességet s ezzel megakasztották diadalútját, míg Zágráb ellen küldött hadait Corvin János verte ki, az egyetlen úr, ki e nehéz időben királyáért harczra szállott. Így Miksa télvíz idején eltávozott az országból, de Fejérvárt s a többi városokban őrséget hagyott. 1491-ben megújult a háború, melyben a fekete sereg kitűnő szolgálatokat tett; visszafoglalta

Miksától magyarországi hódításait, miközben néhány osztrák város magyar őrsege folytatta a hősie ellenállást. A harctéren igen kedvezően alakultak tehát a viszonyok, csak hogy Ulászló békét akart s főtanácsosai, Bakócz és Zápolyay a háború kedvező folyama daczára csúfos, lealázó békét kötöttek vele (1491 november 7).

Ebben a pozsonyi békeszerződésben a magyar király nemcsak lemondott az osztrák birtokokról s kivonta még ott levő őrsegeit, hanem Magyarország nyugati részében roppant területeket engedett át Miksának. Ezek

közül Szombathely, Keménd, Szentgrót, Márványkő és Tersato várak csak atyja, III. Frigyes halálaig maradhattak kezén — akkor vissza is kerültek, — ellenben Kismarton, Fraknó, Szarvkő, Sárfenék, Kőszeg és Borostyánkő várak és uradalmak állandóan birtokába mentek át s másfél századig tényleg Ausztriához tartoztak. Ezenkívül Ulászló nemcsak elengedte azt az 50.000 forintot, melylyel Frigyes császár 1477 óta tartozott elődjének, hanem 100.000 arany forint hadi sarcz fizetésére kötelezte magát, sőt

II. Ulászló.

(A Dietrichstein lakodalmát ábrázoló festményről.)

elfogadta azt a lealázó feltételt, hogy miképen atyja, Miksa is állandóan viselhesse a magyar királyi címet. Ez a békeszerződés a valóságban Magyarország első feldarabolását jelenti, mert Miksa már nemcsak címzetes király volt, mint atyja. Az ország tekintélyes területén tényleg ő uralkodott, a többire nézve meg örökjogot szerzett. A békeszerződés ugyanis az esetre, ha Ulászló fiörökös nélkül hal meg, ismét a Habsburgoknak biztosította a magyar trónt.

E csúfos szerződés szörnyű felháborodást keltett a közvéleményben

s az országgyűlés, melyet becikkelyezése végett Ulászló 1492 elején összehívott, semmi áron sem akarta kívánságát teljesíteni. A zajos tárgyalásokban Bakóczot, ki a békét megkötötte, egyenesen hazaárulónak nevezték, s halált kértek fejére. A tömeg folytatni akarta a háborút s sokan kiabálták, inkább meghalnak, „semhogy a németek szolgásgába jussanak”. Különösen az ellen tiltakoztak, hogy a trónöröklés joga Miksa királynak biztosíttassék. Hasztalan mondták az urak, hogy csupán a főrendek kötötték le magukat ily irányban, hogy Ulászló a magtalan Beatrix helyett más feleséget vesz s így biztosan remélheti, hogy magának is lesznek gyermekei. Az országgyűlés nem engedett s a király végre azzal az ígérettel nyugtatta meg a kedélyeket, hogy a szerződés módosíttatni fog. Ez azonban üres ígérgetés volt, mert a király rég szentesítette a békeokmányt. Az országgyűlés szentesítő jogát meg azzal játszotta ki, hogy két okiratot készíttetett, (1492 márczius 7), melyek egyikében 67 magyar, másikában 62 Dráván túli úr biztosította Miksának és utódainak a trónutódlás jogát.

Ilyen áron szabadult meg az ország a trónkövetelőktől s két évvel a világverő Mátyás halála után lealázó békével kellett ellenségeitől kegyelmet vásárolnia. Elvesztek az összes osztrák hódítások, a cseh melléktartományok viszonya a magyar koronához egészen névlegessé vált s inkább csak abban nyilvánult, hogy a magyar király egyszersmind cseh király volt, miből azonban csupa kár háramlott a magyar államra. Csehország semmivel sem járult Magyarország szükségleteihez s még a cseh király udvartartásának költségeit is a magyarokkal fizettette, ellenben anarchikus belviszonyai nem egyszer hónapokra elvonták a közös király figyelmét a magyar ügyektől.

A trónkövetelőkkel folyó küzdelmek közepett az ország belső viszonyai mindinkább visszahanyatlottak a középkori zűrzavarba. Azok az elemek, melyek Ulászlót trónra ültették, könnyen kicsavarták gyöngé kezéből a királyi hatalmat s mindent elkövettek, hogy jogait korlátozzák, őt magát külön érdekeik szolgálatába helyezték. Míg a köznemességről azt mondták, hogy kemény, harcias fajzat, melyet nem engedékenységgel, hanem szigorral, nem kegyek osztogatásával és lágyszívűséggel, hanem vasvesszővel kell engedelmességre kényszeríteni, magok az államélet minden előnyére rátették kapzsi kezöket s rá erőszakolták akarataikat mindenre. A királyt megfosztották hatalmának minden eszközétől; kötelezték, hogy megelégedjék a régi kincstári jövedelmekkel, noha azok nagy része az ő kezökben volt, fogadalmat tettek vele, hogy semmiféle adót nem fog többé kérni s ezzel halomra döntötték Mátyás király pénzügyi szervezetét. Ez meg szükségszerűen maga után vonta az állandó hadsereg megszűntét. Mátyás halálával, az 1490–91-ki zavarokban a hadsereg nagyrészt feloszlott s csak a fekete dandár maradt meg, mely Miksa ellen s a török határszélen kitűnő szolgálatokat tett.

Zsoldot azonban nem kapott; hátralékos követelése már 1491-ben 47.000 aranyra rúgott s minthogy a király nem élmezte, kénytelenségből a föld népét élte ki, dúlta-fosztotta a parasztságot, a hol csak megfordult. Az urak már akkor követelték a sereg felosztatását, melylyel a király esetleg megfékezhetné volna üzelmeiket. Az intézmény mindig szálla volt szemökben, csakhogy Ulászló bármi oktan volt különben, tudta, hogy ha ezt a sereget is szélnek eresztí, védtelenül ki van szolgáltatva minden külső és belső ellenségének. Még 1492 tavaszán fenn akarta tartani a fekete dandárt s azon törte fejét, honnan vegye az ellátásához szükséges pénzeszközöket. De nem bírt kisütni semmit s a fizetetlen zsoldoshad egyre féktelenebbül viselkedett, mire Kinizsy Pál megtámadta s Halas közelében szétverte. A király felosztatottnak nyilvánította a fekete sereget s ezzel végleg megdöntötte Mátyás király államszervezetét. E szervezet fentartása erős, eszes királyt kívánt. Középszerű vagy tehetsetlen uralkodóval Mátyás alkotásainak is bukniok kellett. Mihelyt tehát nem méltó egyéniség ült a trónon, mihelyt nem egész ember állt az állam élén, meg volt az új intézmények sorsa pecsételve. Magyarország visszasülyedt a középkorba s régi, korhadtt szervezetével tehetetlenül állt szemben a jelen és jövő veszélyeivel. Olyan visszaesés volt ez, mintha az ország ma a hátultöltő, gyorstüzelő fegyverek helyett ismét a kovás puskát fogadná el.

A változásnak annál rombolóbb hatással kellett járnia, mert a legrikítóbb ellentétben állt a kor szellemével. Európa minden állama, mely politikai eszményeit valósítani igyekezett, épen akkor az ellenkező irányt követte s a rendi honvédelem helyére az állandó zsoldos hadat léptette. A fegyelmezetlen nemesi fölkelés háttérbe szorult a hivatásszerű, rendes katonaság mellett, a könnyű lovassággal szemben a jól begyakorolt, mindennel felszerelt zsoldos gyalogság lett az új hadszervezet magva. A honvédelmi tényezők e modernizálásával szükségszerűen járt a közigazgatási, pénz- és igazságügyi intézmények javítása, mint azt Mátyás király tette, kinek példáját még Miksa német király is utánozni igyekezett. A magyar állam vezető elemei azonban épen az ellenkező útra léptek; szakítottak mindennel, a mi korszerű volt, megsemmisítettek mindent, a mi az ország hatalmi állásának, függetlenségének oltalmához megkívántatott s védtelenné tették hazájokat ugyanakkor, mikor azt már nem egyedül Konstantinápolyból, hanem Bécsből is végromlással fenyegették.

II. FEJEZET.

A BELSŐ ZÜLLÉS ÉVEI.

AZ ÚJ KIRÁLY ÉS TANÁCSOSAI. — ZÁPOLYAY ISTVÁN NÁDOR. — BÁTHORY ISTVÁN ERDÉLYI VAJDA. — BAKÓCZ TAMÁS ESZTERGOMI ÉRSEK. — ÜZELMEIK. — AZ UDVARI ÉLET HANYATLÁSA. — A NEMESSÉG. — ÁLTALÁNOS ELÉGEDETLENSÉG. — ORSZÁGGYÜLÉSEK. — VÁROSOK. — JOBBÁGYSÁG.

PÉNIZ ÉS HADSEREG nélkül nagy nemzeti érdekeket védeni nem lehet. Ulászló és tanácsosai azonban nem is törődtek ez érdekekkel. A király tunya tétlenségben töltötte napjait s föltétlenül Zápolyay István, a világi, és Bakócz Tamás, az egyházi főurak leghatalmasabbja karjaiba vetette magát. Azt tehették vele, a mit akartak s ők e helyzetet fékevesztett önzésök kielégítésére, vagyonuk, rangjuk gyarapítására kiméletlenül aknázták ki. Ennek az volt természetes következménye, hogy az ország mindinkább züllésnek indult, ők maguk ellenben mérhetetlen hatalomra és vagyonra tettek szert. Zápolyay örökölte testvérének, Imrének javait s a dús vagyon és előkelő hivatal adta tekintélyt megfelelő házassággal fokozta. Hedvig tescheni hercegnőt vette hitvesül s e házasságból két fiú, János és György s egy leány, Borbála, a későbbi lengyel királyné született. Mátyás király vezetése és ügyelete alatt Zápolyay vitéz katona és hasznavehető közhivatalnok volt. Mihelyt azonban nem egy nagy elme parancsait, hanem a saját eszét kellett követnie, elvesztette erkölcsi alapját s valóságos szörnyeteggé, ragadozó farkassá vált, a ki tehetségeit, tekintélyét, a reá bízott közhatalmat irgalmatlanul a gyöngébbek kifosztására, a jog eltiprására fordította. János herceget főleg azért üttötte el a koronától, hogy jószágait annál könnyebben magához ragadhassa. Mikor 1492-ben nádorispán lett, leplezetlenül fogott ezen szándéka valósításához. Ő és Bakócz elhitették a bárgyú Ulászlóval, hogy János herceg még mindig a trón visszaszerzésén fáradozik s noha a herceg volt az egyedüli főúr, ki kötelességét királya és hazája iránt buzgón teljesítette, ki vitézül részt vett a Miksa elleni, valamint a határszéli török harczokban, a király versenytársának tekintette s rettenetesen félt tőle. A vén gyereket környezete

állandóan úgy szokta Corvin Jánossal, mint valami mumussal ijesztgetni s a remegő király kiszolgáltatta a dúsgazdag ifjút az ő fosztogató hajlamaiknak. Zápolyay a hercegtől követelte azon költségei megtérítését, melyeket Ausztria védelmére fordított, mintha a hercegnek, mihelyt a koronától elesett, bármi köze lett volna Ausztriához. De az erősebb Zápolyay e czímen elragadta tőle Bajmócz várát és uradalmát (1493). Példáját követték a többi urak, kik közül a kenyérmezei hős, Báthory István, valóságos rémalakká nőtt s mint erdélyi vajda és székely ispán kegyetlen, irgalmatlan gazdálkodást folytatott. Azt hirdette, hogy Erdélyben ő a király s a ki ellene az udvarhoz mer folyamodni, annak leütteti a fejét. A hét székely szék egy ideig némán tűrte rémuralmát, de végre is a királytól kellett orvoslást kérnie. Bepanaszolta (1492 végén), hogy öleti, gyilkoltatja a szabad székelyeket, kifosztja s földig romboltatja házaikat, nőket és leányokat sem kímél s hadaival török módra zsákmányoltat. Üldözései elől sokan Moldvába és Havasalföldre költöztek és az oláh vajdák jobbágyai lettek, mert ez állapot is tűrhetőbb volt az otthoninál. Báthorynak az volt a szavajárása:

„jobb, ha az egész székely földön büdös dögök hevernek, minthogy székelyek lakjanak rajta“. Az üldözötték tudtára adták a királynak, hogy mindenestül kíváncsornak, ha ezt az embertelen zsarnokot el nem távolítja a vajdai székből. A székelység e panasznak nyomatékot adandó, fegyveres felkelésre készült s csatlakozásra kérte fel a másik két nemzetet. Ulászló végre elmozdította a kegyetlen embert (1493), ki csakhamar meghalt s így a székelyek közt ismét helyreállt a nyugalom. Más hatalmasok viszont Ujlaky Lőrincz hercegre vetették magukat, ki annak idején híven kitarzott Corvin János mellett s „cseh ökör“-nek nevezte Ulászlót. Ezért a király engesztelhetetlenül gyűlölte s minden áron meg akarta fenyíteni. Csakhogy Lőrincz herceg kölcsönös örökösödési szerződést kötött a nádorral, ki tehát védelmére kelt s kereken megmondta a királynak, ne merje bántani, hanem idézze bíróság elé. Ulászlónak, noha hadat küldött a herceg ellen (1494), végül csakugyan békére kellett vele lépnie.

Zápolyay István
pecsétje.

A korszak egész erkölcsi hanyatlásának typusa azonban Bakócz Tamás püspök volt. Egymásután árulta el jótevőjét, Mátyás királyt, Corvin Jánost, Beatrixot s vásárt csapott mindenből. Szolgálatának bérét előre ki szokta kötni s „illő jutalom“ fejében kész volt akármire. „Számítok reá (a kikötött jutalomra) s még többre is“, volt szavajárása. A győri püspökségből csakhamar áttétette magát a sokkal gazdagabb egri székbe s mint Ulászló kancellárja, mindenható államkancellárrá, a kül- és a belügyek vezető miniszterévé lett. Fokozódó hatalmát még inkább mérhetetlen önzése kielégítésére, vagyona gyarapítására, új állások szerzésére használta. Ez volt az egyedüli szempont, melyből a

nemzetközi politika, valamint a belügyek terén felmerülő kérdéseket vizsgálta. Uzsorásnak vagy kupecznek született s az állam és az egyház minden hatalmát féktelen üzérkedései eszközévé süllyesztette. Megvesztegette magát mindenkivel, a ki a kormánytól akart valamit. Alighogy összeadta Ulászlót és Beatrixot, mely házasság megkötését a nápolyi udvar hivatalosan tudatta a hatalmakkal, Bakócz maga ajánlkozott egy más olaszországi uralkodóháznak, hogy a bíbornokságért s 50—60.000 forintnyi bérért e hírt a magyar királylyal hivatalosan meg fogja czáfoltatni. Ezzel figyelmeztette a külföldet, hogy pénzért mindent kaphat nála s minthogy az idegen követek csakhamar meggyőződhetek, hogy ha vele megegyeztek, Ulászlót akármibe beugrathatják, bőven adtak Bakócznak pénzt, néha annyit, hogy egy részét barátainak juttathatta, mert az ő számukra is kért, ámbár örök titok, vajjon ezt a részt is nem ő vágta-e zsebre. Ekképen Magyarország külpolitikáját nem az államérdek, hanem egy pár megvesztegethető ember önzése irányította, ki ma ennek, holnap annak az idegen hatalomnak szolgálatába helyezte. Mihelyt a külföld megtudta, hogy a budai udvar vezető tényezői pénzen akármire kaphatók, ha szüksége volt rájuk, hamar megalkudott velők. Ma az egyik, holnap a másik állam fizette meg őket. Valóságos vásár folyt az udvarban s a ki ma az egyik hatalomnak adta el magát, az nem átalotta holnap a másikkal kezét fogni, ha ez többet fizetett. Az idegenek megfizették ugyan őket, de ennek megfelelően bántak velők. Szemökbe mondták, hogy nem érdemelnek bizalmat, „mert egyszer már rászedték azokat, kik megfizették őket“. Bakócz, kihez a külföld első sorban szokott fordulni, ily módon roppant összegeket szerzett, mihez azután még kétes pénzüzletei, fűvel-fával kötött kölcsönös örökösödési szerződésai s a királytól nyert rengeteg adományai járultak, úgy, hogy végül a nemzeti vagyonnak aránytalanul nagy része az ő kezén halmozódott fel. De mindez nem elégítette ki telhetetlenségét, szertelen pénzhűségét s minél többre volt, annál többre áhítozott.

A vezető tényezők erkölcsi elfajulása természetesen rohamos hanyatlásba sodorta a magyar birodalom nemzetközi tekintélyét, a belső rendet pedig gyökerestől fölforgatta. Az udvari emberek példája megrontotta a helyi hatalom kezelőit. Perényi Gábor ugocsi főispán ellen több előkelő nemes a legszörnyűbb panaszokat emelte. Elmondották, hogy nemcsak hatalmaskodik, hanem a vármegyei hadak fentartását is akadályozza (1500). A főispán nyomása alatt a vármegye alaptalanoknak nyilvánította ugyan e vádakát, de a Perényiek egész e korbéli magaviseletéről fenmaradt tények azt jelzik, hogy igazak voltak. A nemesi és munkás tömegek sorában nőttön-nőtt az elégedetlenség, mely minden alkalommal kivált azonban az országgyűléseken zajosan, szenvedélyesen jutott kitörésre. Csakhogy környezete elhitette Ulászló királylyal, hogy nem a rossz kormányzat, hanem a trónjára vágyó cselszövők tervszerű incselkedése

bujtogatják ellene a közvéleményt, s hogy első sorban Corvin János zavarja a vizet, ő lázong királya ellen s koronája megszerzésére számít. Képtelenebb rágalom ennél alig gondolható. János herczeg örült, hogy békében hagyták, visszavonultan élt délvidéki jószágain s mikor (1495) horvát bán lett, vitézül harczolt a szomszéd törökkel. De a bizalmatlan király folyton üldözte gyanújával s cseh kancellárjával azt iratta a herczegnek (1497): ideje lenne, hogy végre hű, állandó, engedelmes szolgálja legyen királyának. János herczeg védtelenül állt szemben e tervszerű rágalmakkal, melyek mögött pedig csak a kifosztására irányuló önzés lappangott. A legképtelenebb ürügyek alapján töménytelen pört akasztottak a nyakába, s minthogy a király ellensége volt, hasztalan kért fűtől-fától tanácsot, egymásután vesztette el azokat s velők értékes jószágait. Végre épen az országbíró figyelmeztette, hogy pénzen vásárolja meg a hatalmasok kegyét, különben koldussá teszik. Nem is volt nyugta mindaddig, míg Bakóczot s magát az országbírót meg nem fizette s házasság útján a hatalmas Frangepán-családban szilárd támaszt nem nyert. 1496-ban vette hitvesül Frangepán Bernát gróf leányát, Beatrixot s ezzel egy időre kíméletet szerzett magának. De Ulászló király bizalmatlansága s Bakócz telhetetlensége nagyon rövidre szabták a kíméleti időt. Bakócz (1497) kiszorította az esztergomi érseki székből Estei Hippolit herceget, illetve rávette, hogy cseréljen vele, vagyis a gazdag egri püspökségért engedje át neki az érsekséget. Hippolit kénytelenségből rá állt az alkura s így Bakócz lett a magyar egyház feje s roppant hatalmát első sorban Corvin Jánossal érezte. Elperelte tőle a nagy gyulai uradalmat, sőt a Hunyadyak ősi birtokát, Vajdahunyadot. A herczeg azonban tiltakozott ez igazságtalan ítéletek ellen s fegyverrel gátolta meg végrehajtásukat, mire a király megfosztotta báni méltóságától. Csakhogy Bakócz kibékült vele s rengeteg sarcz fejében — mint később a herczeg maga panaszolta — ismét kinevezette bánná, de azt már nem tűrte, hogy Zápolyay halála után (1499) nádorrá választassék. Szerencsére Geréb Péter, a Hunyadyak rokona nyerte el a nádori méltóságot s így János herczeg helyzete megjavult, sőt királyi adományt nyert, hogy báni állásával járó roppant költségeit, melyek évenként 100.000 forintnál többre rúgtak, fedezhesse. Mindazáltal még e működésében is akadályozta az udvar s báni tekintélye korlátozása céljából Ulászló a Dráván túli magyar vármegyék közül Köröst, Varasdót, Zágrábot külön királysággá (regnum Slavoniae) emelte s címert adott neki, mely rangemelés utóbb végzetes közjogi következményekkel járt.

A Corvin János kifosztására indított pörök eléggé jelzik, hogy az igazságszolgáltatás különösen legfőbb közegeiben, az udvari bíróságokban mennyire megromlott s mindinkább a hatalmasok birvágya kielégítésének vak eszköze lett. Megromlott az állam erkölcsi alapja, a jogélet, a mi azután romboló következményekre vezetett a társadalom minden

rétegében. Ismét beálltak az ököljog napjai s e kor összes iratai telvék erőszakkal, hatalmaskodással, a legvéresebb büntényekkel. Mindenfelől elsaporodtak az oklevél-koholók, sőt megesett, hogy a nádor ítélőmesterét a pörös felek, kiknek ez érdekekben állt, erőszakosan hamis okirat kiállítására kényszerítették s azután, hogy el ne árulja őket, megölték. Ily körülmények közt az emberek keseregve gondoltak vissza a közel múltra s panaszosan énekelték:

Bezzeg jó idő volt
Mátyás király idejében.

A fokozódó zűrzavarban Ulászló lassankint elveszítette tekintélyének utolsó foszlányát. Egyedül, elhagyatva élt Mátyás király palotájában, tehetetlenül állt hatalmasaival, idegenül nemzetével szemben s még magyarul sem tanult meg soha, mert élete végén (1514) írta kedves cseheinek, hogy gyermekeivel a cseh nyelvet azért sajátíttatja el, hogy „atyai szeretettel beszélgethessünk velök“. Jövedelmei szűken folytak s adósságszínállással kellett magán segítenie. A hol csak tehette, pénzt vett kölcsön vagy zálogba csapott mindent, a mije maradt. Lassankint a legtöbb régi királyi jövedelemforrást, így a huszti várral és kincstári javakkal az egész máramarosi sókamarát is zálogba adta (1511). E mellett főnek-fának, főpapjainak, főurainak, kereskedőknek, udvari tiszteknek, zsoldos katonáknak tartozott, s míg a hatalmasok szemkápráztató pompát és pazarlást fejtettek ki, a királyi udvar néha a legszükségesebbekben hiányt szenvedett. Ulászló eleinte nem vágta ketté azt a kapcsolatot, melyet Mátyás király a magyarság s a külföld irodalmi és művészeti élete közt alkotott. Buda még jó ideig előkelő nemzetközi írói központ maradt, hol magyar tudós társaság (*sodalitas litteraria hungarorum*) alakult (1492), mely társas érintkezésre egyesíté a nagyszámú művelt elemet. A német Celtes Konrád, a koszorús költő, az olasz Visino Giulio Clovio miniature-festő, Andrea Feruzzi szobrász s mások jártak a királyi udvarban s dolgoztak számára. Bonfininak Ulászló kegye tette lehetővé, hogy befejezze nagy magyar történelmi művét. Budán több híres orvos élt s a magyar tudósok, főleg a főpapok élénk levelezésben álltak a külföldi irodalmak jeleseivel. A magyar ifjak még mindig tömegesen látogatták a külföldi egyetemeket s Bakóczról egyéniségének kevés rokonszenves vonásai között említendő az, hogy itthon és külföldön, Bécsben, Krakóban, Olaszországban számos ifjút taníttatott. Sokan utaztak idegen országokban s némelyek, főleg papok, eljutottak a szentföldre. A király kiépíttette Mátyás palotájának befejezetlen részét s egy nagyszerű ajtón vörös márványba vésve még 1572-ben meg volt a felirat, hogy ezt az ajtót ő készítette. Egyes főpapok követték példáját s Hippolit, mikor egri püspök lett, Egerben olasz mesterekkel, Erneszt püspök Pécsen, melynek közelében Jakab nevű benczés szerzetes,

Az esztergomi Bakócz-kápolna belseje, a jelenkorban.
(Rajzolta Dörre Tivadar.)

jeles festő élt, eszközölt építkezéseket egyháza díszítésére s Jakab festővel is iratott képeket. Más vidékeken szintén voltak művészek, sőt Kassán egész művésztelep virágzott, melynek egyik igen értékes alkotása, egy 1516-iki oltárkép, máig fenmaradt. Bakócz Tamás gazdagságát és ízlését tanúsítja a remek kápolna, melyet szent István tiszteletére Esztergomban emelt (1507) s mely túlélte a századok viharait. A székesfejérvári főtemplom nagyszerű műemlékeivel ez időben is bámulatot keltett az idegenekben. Egész kis pantheon volt s mint egy francia írja (1502), főoltárát legalább 60 ezüst szobor és ereklyetartó herma, királyok, szentek, apostolok, vértanúk, püspökök képe díszítette. A budai Corvina szintén megvolt, ámbár értékesebb kincseit a király kezdte eladományozni, másokat meg a hiányos felügyelet mellett az udvari emberek lopkodtak el s szebb codexei a bécsi udvari könyvtárba jutottak. De azért a könyvtár még mindig megtartotta régi hírnevét s unicumaiból vagy ritka példányaiból a velencei követ (1512–15) 5 munkát másolt vagy másoltatott le. Csak-hogy a legdíszesebb s árukat illetőleg legértékesebb codexek mindinkább eltűntek. A budai udvari élet hanyatlását jelzi, hogy a híres tornajátékok helyett inkább kakasviadatok s más ilyen alantibb mulatások rendezésében keresett szórakozást. Így a szellemi élet terén szintén megkezdődött a hanyatlás, de hogy a zűllés és romlás egész nagysága nyilvánvalóvá legyen, ahhoz idő kellett. Még jó sokáig ott ragyogott Buda várán Mátyás király nevének verőfénye, mely csak évek folyamán homályosult el teljesen, ámbár a királyság maga megszűnt vezető tényező lenni, tanácsosai meg a kormányzatot kicsinyes érdekeik és egyéni céljaik szerint intézték. A közvélemény ismerte a baj igazi okát s nem a király, hanem tanácsosai ellen irányítá haragját, mely egyre viharosabban tört ki. Fokozta ezt az a körülmény, hogy, noha két élő asszony egyszerre hirdette, hogy törvényes hitvese Ulászlónak, a király egyikkel sem élt házasságban s így ő sem alapított új uralkodóházat, az ország pedig semmi szín alatt sem akart idegen, főleg német királyt, ha Ulászló örökös nélkül halna meg. A közvélemény kezdettől fogva biztosítani igyekezett az országot az idegen uralom eshetősége ellen s törvényben mondotta ki, hogy a netalán szükséges királyválasztó országgyűlésen külföldi fejedelmek követei egyáltalán részt sem vehetnek. A közhangulat azonban nem volt antidinasztikus, sőt épen Ulászló s a Jagellók uralkodóházának állandósítását óhajtotta. Az elkeseredést csakis a király tanácsosai, Zápolyay nádor, különösen a Bakócz Tamás érsek személyében megtestesedő „papi uralom“ ébresztette, mely a köznemességet teljesen háttérbe szorította, s a mint maga adott királyt az országnak, akképen kénye-kedve szerint kezelte a közhatalmat. A nemesség s a vármegyék, melyek ép úgy érezték a rossz kormányzat romboló hatását, mint a munkástömegek, minden alkalommal kikeltek az olygarchikus és papi befolyás elhatalmosodása ellen s korlátozására 1492 óta sokféle

törvényt hoztak. Az ellenzéki szellemmel pedig élesen egyházellenes irány hatolt a törvényhozásba, mely azonban lényegileg nem az egyházat, hanem Bakócz személyét és rendszerét akarta sújtani. Bonfini szerint az ország földbirtokának egy harmadrésze volt egyházi kézen s egyes főpapok világiakkal kötött kölcsönös örökösödési szerződéseikkel, gyanús hitelműveletekkel és üzérkedéssel, alsó papjaik szertelen kizsákmányolásával igyekeztek ezt a roppant vagyont fokozni és a földet kiragadni a világiak kezéből. Igénybe vették nemcsak az udvar, hanem Róma segítségét, céljaikra használták az egyház kegyzsereit; a legkülönbözőbb fórumok előtt pörrel támadták meg s egyházi fenytékkal sújtották azokat, kiket meg akartak rövidíteni. E mellett egyáltalán nem törődtek papi állásuk kötelességeivel, tisztességével; világi módra öltözködtek, világi életet folytattak, s minthogy mindegyiknek nem egy-két, hanem töméntelen egyházi javadalmuk volt, sokan néha évekig sem mutatkoztak székhelyükön, sőt némelyik még pappá sem szenteltette magát. Szakmáry György, később kancellár, volt fejérvári (1495), erdélyi, budai prépost, birta a veszprémi, váradi és pécsi püspöki székeket, a nélkül, hogy pappá szenteltette volna magát. Így misét sem mondhatott s csak mint pécsi püspök (1506) szenteltette föl magát. Sokan voltak hasonló helyzetben, mert Rómától megvásárolhatták az engedélyt, hogy bizonyos ideig javadalmat élvezzenek a nélkül, hogy a papi rendeket fölvegyék. A bomlás mindenre kiterjedt s még a káptalanok egykori szigorú és szoros szabályokkal rendezett vagyonkezelése is zűrzavarba jutott. Az esztergomi káptalanban keserű panasz hangzott (1516), hogy a kanonokok közt aránytalanul oszlik meg a vagyon és a jövedelem s egyiknek rengeteg sok, a másiknak meg annyi sem jut, a mennyiből megélhetne. A váczi káptalanról vizsgálat állapította meg (1498), hogy nádori és más főfontosságú ítéletleveleket hamisított s a hamisításban a püspök szintén részt vett, miért is a káptalan pecsétje és javadalmi elvesztésére ítéltetett. Csakhogy a király a hatalmas főpap s kanonokjai ellen nem merte végrehajtani az ítéletet s a tettesek büntetlenek maradtak.

Mátyás király, hogy a mindenható Borgia Rodrigo bíbornokot lekötötte, neki adományozta a péterváradi gazdag apátságot. Ezt megtartotta akkor is, mikor VI. Sándor névvel a pápai székbe ült (1492), úgy, hogy előállt az az eset, hogy a pápa magyar egyházi javadalmas volt. Ebből azután furcsánál furcsább bonyodalmak keletkeztek. Mikor a kalocsai érsek az apátság területén hivatalos egyházlátogatást akart tenni, a pápa jószágkormányzósága ellene lázította a jobbágyokat, kik papjaik vezetése alatt elűzték az érsek embereit. Mikor az érsek egyházmegyei zsinatot hívott össze, a papok a pápában bízva, fölmondták neki az engedelmességet, mire a király lázadóknak nyilvánította őket s a temesi ispánt küldte ki megfenyítésökre. A péterváradi apátság szerzetes apátság volt s abból, hogy a pápa birta, a főpapság kedvet és bátor-

ságot merített arra, hogy valóságos ragadozó hadjáratot indítson az egyes monostorok vagyona ellen. Ebben is Bakócz járt legelől. Példájára azután a leggazdagabb főpapok, sőt az alsóbb papok közül a ki tehetette, valósággal fosztogatni kezdték a szerzetrendeket. E törekvések sikerét nagyban elősegítette azon körülmény, hogy az általános züllés közepette a szerzetesi élet végképen hanyatlásnak indult. Főleg a régi, dúsgazdag szerzetek, benczések, premonstreiek, ciszterciek közt szűnt meg minden rend és fegyelem s házaik a súlyedés ijesztő képét nyújtották. A szerzetesek a kellő felügyelet híján elpazarolták a rájuk bízott vagyont, elhanyagolták az istentiszteletet s szerteszét csatangoltak. Némelyik házban egyetlen rendtag sem maradt s a hol többen voltak, ott olyan éjjeli dorbézolásokat csaptak, hogy a zaj az egész községet fölverte. Idegenek, férfiak, nők ki-be jártak a rendházakban. A viszonyok az apáczárdákban sem voltak jobbak s Bakócz (1511) a nádortól volt kénytelen világi karhatalmat, vagyis fegyveres erőt kérni, hogy véget vessen a vásárhelyi apáczaklastromban elharapódzott erkölcstelenségnek, mert ott a fejedelemasszonytól kezdve az utolsó nővérig minden rendtag közbotrányt keltő életet folytatott. Az apáczák korcsmába jártak s szanaszét kóboroltak. E lehangoló állapotokat a főpapok a szerzetesek vagyonának megdézsmálására használták s példájokat követték a világiak. Ismét felébredtek, legalább az egyházi vagyont illetőleg, a huszita tanok s általános ragadozás indult meg az összes egyházi javak ellen. Főleg a kalocsai érsekséget fosztogatták a nagyúri szegénylegények, kik között igen előkelő nevek, Kis-Horváthy János, Bánffy Lőrincz, Geréb Péter, a későbbi nádor, Izdenczy Benedek, Lábatlan György, Ráskay Balázs, Ujlaky Lőrincz herczeg, Drágffy Bertalan szerepelnek. Egyik-másik ellen a király valóságos hadjáratot indított, de minden siker nélkül, mert a közvélemény a fosztogatókkal rokonszenvezett, kiket a főpapok bűnei méltó ostromozóinak tekintett. Különösen a javadalmak cumulatíója ingerelte a főpapság ellen a közvéleményt. Éppen a leggazdagabb főpapok azzal szokták az engedélykérést új javadalmak szerzésére megokolni, hogy nagyon szegények s meg nem élhetnek püspöki jövedelmeikből. Példájokra kanonokok, plébánosok, káplánok, sőt egyszerű oltárigazgatók 2—3 állásra igyekeztek szert tenni. Ez kellő protekció mellett könnyen sikerült. Így Bakócznak egyszerre három unokaöcscse, noha mindegyik zsíros javadalmakban ült, folyamodott újakért s előbb-utóbb meg is nyerte.

Igen sok elégedetlenséget keltett a dézsma kérdése. Egyes püspökök a törvény szerint mentes félhitűektől, vagy olyanoktól, kik kiváltság alapján föl voltak alóla mentve, követelték a dézsmát, miből nagy kavarodás támadt, mert csakúgy röpült a nem-fizetők ellen az interdictum, a kiátkozás s mindenféle más egyházi büntetés. Mindez a legnagyobb mértékben felháborította, erkölceiben meglazította a világi társadalmat és a közvélemény mindinkább megbarátkozott a dúsgazdag egyház kifosztásának

gondolatával. Sőt itt-ott még tovább mentek, még veszélyesebb irányba terelődtek a szenvedélyek. Bakócz, az egri püspök és Heves megye örökös főispánja, minthogy rendesen Budán élt, helyettes főispánt állított a vármegye élére. Ezt a vármegye nem fogadta el, mire Bakócz szigorú parancsot eszközölt ki a királytól a maga embere számára. Mit tett erre a vármegye? Nem folytatta az ellenállást, hanem elkeseredésének azzal adott kifejezést, hogy (1499) megtiltotta, hogy egyházi hatóság akár

II. Ulászló pecsétje.

nemest, akár nemnemest, még egyházi ügyekben is, maga elé idézzon, sőt felhatalmazott mindenkit, hogy azt, a ki őt a szentszék elé idézi, megölje s vagyonát magának foglalja. Nem csoda, hogy ilyenek hallatára a külföldi azt írta Magyarországról: félek, hogy ez az ország is Csehország sorsára jut, vagyis eretnek lesz. Ez azonban nem következett be, mert az elégedetlenség nem az egyház és tanai, hanem csupán a közhatalom gonosz papi sáfárjai ellen irányult. A Bakócz elleni gyűlölet Heves vármegyét egyházellenes irányba hajtotta ugyan, de tényleg csak Bakócz uralma keserítette el a kedélyeket s Bakócz volt az, a ki lelketlen kormányzatával ez

időszak ellenséges indulatú törvényeit az egyházra felidézte. Magyar és horvát urak már 1496-ban értesítették Miksa császárt, hogy „nem hagyhatják a kormányt a papok kezében, mint jelenleg van“. Segítségét kérték tehát, különben a törökkel fognak megegyezni. A legviharosabban azonban az elkeseredés az országgyűléseken, az utcán és a tanácssteremben szokott kifejezést nyerni s megtörtént, hogy a budai csőcselék nem csupán a kofákat s a zsidókat fosztotta ki, hanem a királyi udvarban levő cseheket és olaszokat, első sorban a magyar főpapokat fenyegette, kik azonban még idején a várba menekültek, honnan hamarosan székhelyökre futottak. Igen viharos volt az 1497-ki országgyűlés. A nemesiség tömegesen jelent meg a Rákoson. Iszonyú felháborodás vett erőt a kedélyeken s mindenki kikelt Bakócz és szövetségese, Zápolyay István nádor erkölcstelen gazdálkodása ellen. A tanácskozásokra szolgáló téren hatalmas fatörzset állítottak, melybe véres bárdot ütöttek s köréje gyűlvén, esküt tettek, hogy egyetértőleg orvosolják az ország bajait. A nádort azzal vádolták, hogy Ulászló halála esetére a saját fiát, Jánost akarja trónra juttatni s e végből azt követelték, hogy meg kell őt a koronaőri állásától fosztani. Bakóczot meg egyszerűen meg akarták buktatni s azt sürgették, hogy összes állásaitól és jószágaitól megfosztassék. A tehetetlen király csak a kancellárság s a koronaőri állás alól mentette föl s Bakócz továbbra is a régi maradt. Az országgyűlés eredménytelenül oszlott szét, de kimondotta, hogy a jövő tavasszal minden nemes ember halálbüntetés terhe alatt személyesen tartozik a Rákoson megjelenni. A Budáról hazatérő nemesek az egész országot fegyverre szólították s a vármegyék csakugyan harczra készültek. Csakhogy Bakócz sem összetett kézzel nézte a vihar közeledtét, hanem úgy készült az új (1498) országgyűlésre, mint valami háborúra. Valóságos kis hadsereggel, 800 jól fölfegyverzett lovas és gyalog katonával jelent meg Budán s hívei szintén megfelelő testőrséggel, tekintélyes zsoldos haddal gyűltek köréje. A köznemesség sűrű tömegekben lepte el a Rákost s a hangulat oly izgatott volt, hogy Ulászló király ki sem mert a biztos Buda várából moccanni, noha a rendek folyton hívták körükbe. De nem ment, a mi még inkább elkeseríté a nemességet, mely zajosan kikelt Bakócz ellen, kit Corvin János herczeg is a legsúlyosabb vádakkal illetett. Neki bátorodva, elpanaszolta az érsek gonosztetteit; a többek közt őszintén bevallotta, hogy pénzen vásárolta meg tőle a bánágot, de az érsek még tovább megy, nem elégszik meg a pénzzel, melyet tőle zsarolt, hanem most jószágaitól akarja megpróbálni. Baksay Ferencz meg előadta, hogy az érsek oklevelek koholására csábította. „Tamás érsek — mondotta — hamisító, mit saját kéziratával bizonyíthatok be. Mátyás király életében sok hamis okiratot vezetett a királyi könyvekbe. Megérdemelné, hogy a királyi pecsétet tüzesen süssék pofájára és homlokára.“ E támadások nem ingatták meg Bakócz állását s az országgyűlés azzal állt bosszút az

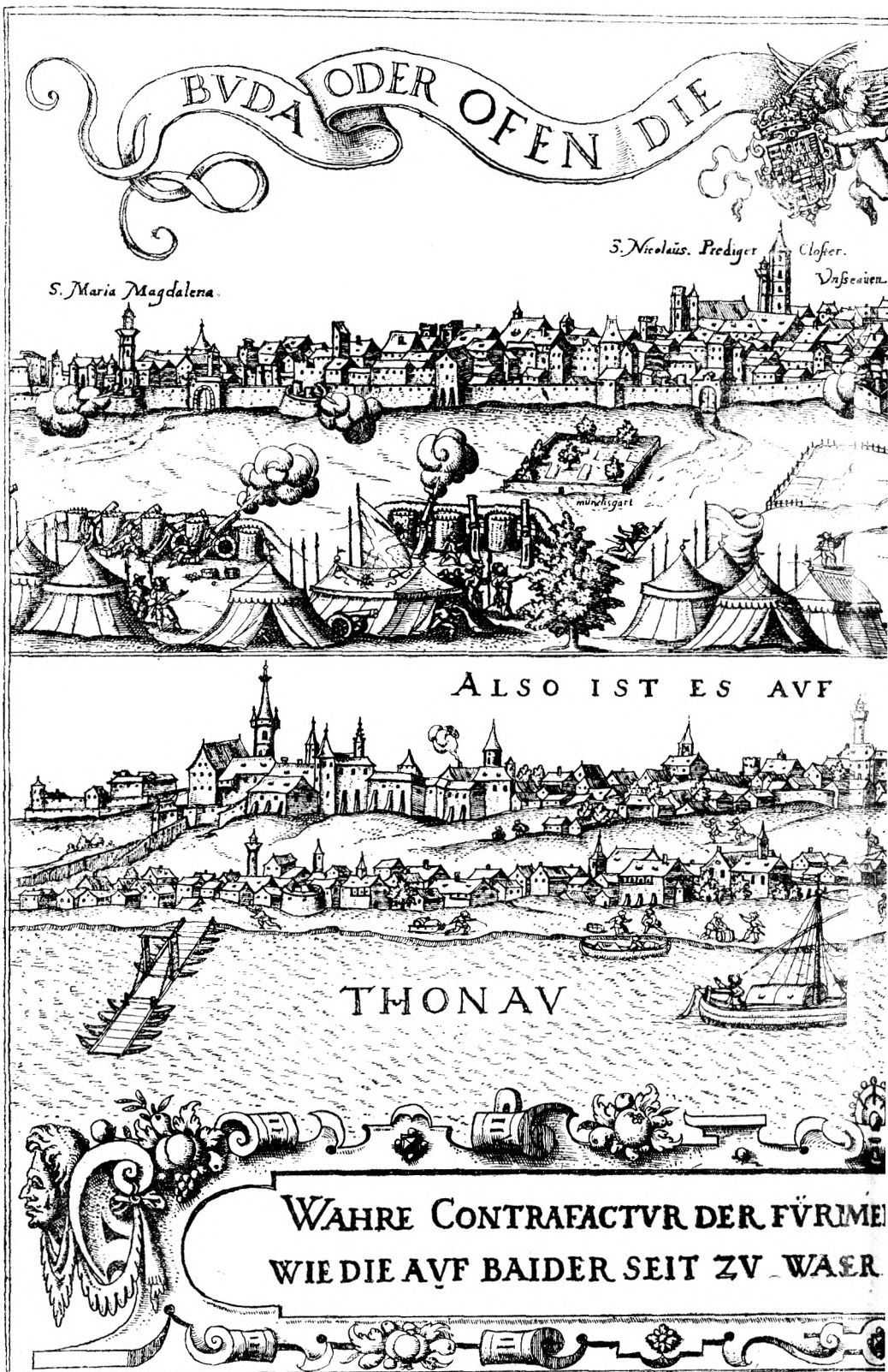
érseken, kit sújtani nem bírt, hogy a főpap- s egyházellenes törvények egész sorozatát hozta s fogadtatta el hosszas ellenállás után a királylyal. Igen nevezetesek e törvények polgárosodási tekintetben. Első sorban az egyházi vagyon szaporítását s a közvagyonnak világiak kezéről való elvonását igyekeztek akadályozni, midőn kimondották, hogy a püspök egyháza számára világi jószágot a királytól adományul nem kérhet, sőt pénzen sem vásárolhat, vagy zálog címén sem szerezhethet. Egynél több javadalmat vagy méltóságot, a boszniai püspök kivételével, senki sem viselhet; egyet megtarthat, de a többiről záros határidőben le kell mondania, s ha valamelyik javadalmat Rómában kötött le, azt egy év folyamán felszabadítsa, különben a király másnak köteles adni. Még fontosabb azonban az az intézkedés, mely a papot az összes világi főméltóságokból — az örökös főispánság kivételével — kirekeszti s megtiltja, hogy kölcsönös örökösödési szerződés, ezen akkor általánosan dívó jogügylet útján valamely fekvő jószágra, akár mint magánember jogcímet szerezzen. Az ilyen szerződés az új törvény szerint akkor is érvénytelen, ha a király megerősítette. Kötelezték a papságot, hogy egyházi vagy szerzetesi ruhát viseljen, hogy világi ügyekben nem egyházi, hanem világi bíróság előtt jelenjék meg; világi embert átokfenyítéssel ne kényszerítsen reá, hogy birtokügyben egyházi bíró előtt pereljen. Kimondották, hogy a ki egyházi átokkal sújt valakit, az helyette ágdíjat fizessen s így a lakosság megszabaduljon a sok egyházi büntetéssel való zaklatástól; hogy pörös ügyeket Rómába csupán csak felebbezés útján vihetni, s a ki e tilalmat megszegi, az a budai csonkatoronyba zárassék. Minthogy a főpapok — folytatja a törvény — fiatal, tudatlan, egyházi állásra alkalmatlan embereknek szoktak „az egész papirend gyalázatára“ javadalmakat adományozni, jövőre csupán a király hozzájárulásával tölthetik be az üres javadalmakat s akkor is csak érdemes emberekkel. Különösen a plébánosokat igyekezett a törvény főpapjaik zsarolásai ellen megoltalmazni. A főpapok ugyanis „gonosz visszaélésből tetszésök szerinti adóztatásokkal nagyon gyakran el szokták nyomni“ lelkészeiket elannyira, hogy a plébános néha a kelyheket s az egyház más javait kénytelen elvesztegetni csak azért, hogy főpapja örökös zsarolását kielégítse. Néha így sem segített magán s a zaklatott lelkész, a sürgősétől szorongatva, elhagyta állását s elbujdosott. Ekkor azután a főpap a híveket egyházi átokkal kényszerítette, hogy szökevény plébánosuk tartozását megfizessék. Másrészt a püspökök azon lelkészeket, kik busásan fizettek, vagy a dézmálásnál s más „nehéz dolgoknál“ segédkeztek, illetéktelen kedvezményekben részesítette; felmentette a megyei zsinaton való megjelenés terhéért, vagy legalább hamar haza bocsátotta. Mindezt a törvény (a zsinatra vonatkozó 1500-ból való) szigorúan megtiltja s csak annyit enged meg, hogy a püspök egyetlen egyszer, bullája kiváltására kérhessen önkényes és mérsékelt segílyt papjaitól. Csakhogy ezekből a törvé-

nyekből soha semmi sem ment át az életbe. Kénytelenségből Bakócz, a koronázatlan király megtűrte ugyan, hogy a koronás király, Ulászló szentesítse őket. De végrehajtásukat nem engedte meg. Hasztalan tiltotta a törvény a javadalmak cumulációját. Bakócz három unokaöcscse ugyanakkor, mikor a törvény e tilalmat kimondta, új javadalmakért folyamodott. Hasztalan rendelte el az országgyűlés (1498), hogy a szentjobbi apátság a benczéseknek visszaadandó. Ugyanakkor, mikor e törvényt szentesítette, a király arra kérte a pápát, hogy a szentjobbi apátság a kalocsai érsek kezén maradjon, mi meg is történt. Így annak a nevezetes törvényhozásnak nem volt gyakorlati, hanem csak történelmi értéke, a mennyiben kétségtelenné teszi, hogy a mint a világi urak a köznemességet, akképen a főpapok a magok alárendeltjeit durva önkényuralomnak vetették alá s ekképen a „kis ember“ érezte a legsúlyosabban a Mátyás király halála óta beállt változást. Ez keltette a szörnyű elkeseredést a nemesi tömegekben első sorban a főpapok ellen, kik általában nem egyházi állásukhoz illő életmódot folytattak, s mint egy cseh úr írja (1502), többet emlegették Nemesist és Laist, mint Krisztust s többet Plautust és Virgiliust, mint a bibliát. Akadtak köztük érdemesebb emberek, is mint Várady Péter kalocsai érsek, ki buzgalommal fáradozott nagy érseki tartománya zűrzavarának rendezésén s bő pénzáldozatot hozott a közügy érdekében. Híven támogatta a királyt Pétervárad erődítményeinek helyreállításában. Maga állandóan a Mosztonga láp szélén (Bács vármegye déli részén) levő bácsi várban székelt, melynek erődítményeit kijavíttatta s védőképességek fokozására nagy arányú vizszabályozó munkálatokat eszközöltetett, úgy hogy a vár, melyben az érseki kastély és székesegyház emelkedett, hatalmas erődített tábor lett, mely nagy haderőt fogadhatott magába. Az érsek megfelelő zsoldos hadat tartott, mely főleg rácز menekültekből állt s a határszéli török harczokban vitézül részt szokott venni. De nem Várady, hanem Bakócz példája vezette a főpapságot, melyből a jobb elemek mindinkább kiváltak. Pruisz (Filipecz) János váradi és olmützi püspök, Ulászló királylyá választásának egyik főtényezője, hamar fölismerte végzetes tévedését; önként lemondott gazdag javadalmairól, vagyonát szétosztotta s kolostorba vonult. Másokban szintén volt némi érzék a közjó iránt, de ezek és pedig egyháziak és világiak megundorodva az új gazdálkodástól, ott hagyták az udvart, a sivár közéletet s jószágaikra húzódtak vissza. Megvoltak a társadalomnak a maga nemes erői, derék, értékes elemei; még mindig maradtak hasznavehető, romlatlan erkölcsi tényezők, de hiányzott a királyi tekintély, mely az állam javára fordítsa. Így azután elkallódtak, elvesztek értékesítetlenül vagy lenn a déli széleken, melyeket folyton ostromolt a török, vívták észrevétlenül fenséges harczait s teljesítették hazafias kötelességöket.

Csak hogy az ország sorsára ezek a nemesebb, józanabb elemek

nem gyakoroltak többé befolyást. A nagy politikát nem ők, hanem azok csinálták, kik az állam minden hatalmát saját apró személyes harcaik és önző egyéni érdekeik szolgálatába helyezték. Azok az emberek, kik az udvarban hatalomra kerültek, maguk is érezték uralmuk jogosulatlan voltát s tudták, hogy nem tarthat örökre. Felhasználták tehát a pillanatot s mint a farkasok, a vándor sáskák estek neki a társadalomnak; faltak a rogyásig s a mit fel nem faltak, azt elpusztították, hogy ha már magok nem használhatják, másnak se válhassék javára. Azokban az ideges, beteges korszakokban, melyek a nagy nemzeti válságokat megszokták előzni, mindenütt ily szelleműek az uralkodó rétegek erkölcsi s II. Ulászló király egész törvényhozása ezt a szellemet lehelli. Ha az olygarchiák elnyomták a nemességet, ez meg a munkáselemeket, a városi polgárságot, főleg pedig a jobbágyságot igyekezett korlátlan önkényének alá vetni. A nemesség, Németország, Csehország és Lengyelország példájára meztelenül mutogatta megvetését általában a munka, különösen a munkásosztályok iránt. Gőgös lenézéssel sértette emberi önérzetöket s reájok igyekezett hárítani minden közterhet, magának tartott fenn minden állami előnyt, ellenben kötelességei teljesítését még a honvédelem terén is minél kényelmesebbé tette magának. Első sorban a városi szabadság megrontása, a polgárság kedvezményes állásának csorbítása s anyagi kifosztása lebegett szeme előtt. Erős városellenes irányzat nyilvánul a törvényhozásban, de még inkább a gyakorlati életben. A törvény ismételten megfosztotta Visegrád városát és tartozékait ama kiváltságoktól, melyekkel Mátyás király felruházta. A nemesek házeit Budán felmentette a városi adó alól, ellenben a városi polgárt, a ki nemesi földön gazdálkodott, arra kényszerítette, hogy a rendes béren kívül kilenczedet is fizessen a földesúrnak. Kimondotta, hogy a nemes ember nemcsak házi szükségleteire vásárolt cikkeiért, hanem kereskedelemre szánt árujaért sem tartozik vámot vagy harminczadot fizetni, ellenben a városok általános vám- és harminczadmentességét magában az országban a király nyolcz városának polgáira korlátozta. Ezzel a többi városokat megfosztotta e kedvezménytől s súlyosan károsította kereskedelmöket. Ép úgy károsították azt e korszak gyakori kiviteli tilalmai. 1495-ben megtiltották a ló, ökör, juh s más hasznos házi állat kivitelét két évre. Ezt valószínűleg a hazai marhaállomány csökkenése kívánta, ellenben egészen indokolatlan volt az 1498-ki törvény azon rendelkezése, mely a ló, az olvasztott arany vagy ezüst kivitelét föltétlenül tiltja, a többi marha kivitelét pedig csak külföldinek engedi meg. A magyar kereskedő csupán a határszéli harminczadokig hajthatta a marhát, s ott a külföldi kereskedőnek kellett eladnia, ki viszont a harminczad-helyekről nem mehetett az ország belsejébe vásárolni, mit csak 1504-ben engedtek meg neki. Ekkor ismét szabaddá tették ugyan a marhakivitelét, de nem a hazai, hanem csupán a külföldi kereskedőnek.

A vámpolitika ez örökös ingadozása szükségképen gátolta az árucserét s elapasztotta a városok vagyoniosságának főforrásait. A rendek ismételve hoztak ugyan törvényt, mely kötelezi a királyt, tartsa meg szabadságaikban a városokat. Csakhogy ez a törvény valóságos gúny volt, mert nem a király, hanem az urak magok károsították minden alkalommal a polgárok szabadságát és érdekeit s a királyt legfőllebb azért érthette gáncs, mert ez üzelmeket gátolni nem birta. Ő maga nem bántotta a városokat soha. Pétervárad lakosainak országos nemesiséget adott, s rájuk bízta a vár oltalmát (1494). Az alsómagyarországi bányavárosok kiváltságait a legünnepélyesebben megerősítette (1500), Zentának szabad királyi városi jogot és címet adott (1505), s tőle ugyan békében gyarapodhattak volna a polgárok. Az olygarchia igyekezett reájok is rátenni ragadozó kezét s egyik-másik város ellen valóságos háborúkat folytatott. Első sorban a gazdag bányavárosokat fosztogatta, s Ulászló király csupán annyit tehetett oltalmukra, hogy felhatalmazta őket, hogy akár külön-külön, akár közös erővel védekezzenek a rabló urak ellen (1502). Mindazáltal később a szabad Breznóbányát maga átengedte a Dóczyaknak (1512), s mikor utóbb a polgárság fegyverrel védte szabadságát, a Dóczyak hirtelen rajtaütöttek, fölperzselték és kirabolták a várost, sőt még a királyi kamara arany-ezüstjét is elvitték (1517), a nélkül, hogy gonoszságukért valaki megfenyítette volna őket. De már jóval előbb Besztercebánya égését (1500 április 10) s a roppant kárt, melyet a polgárság szenvedett, a Dóczyak szándékos gyújtogatásának tulajdonították. Két esztendőn át (1499–1500) valóságos rettegésben tartották a városokat s az egész országot a gyújtogatók, kik főleg Zólyomban, Szegeden, de földesúri helyeken is, mint Szántón, Szikszón vakmerően és tervszerűen garázdálkodtak. Végre Torna vidékén elfogták János csavargót, ki a kőpadon azt vallotta, hogy csakugyan ő és 18 társa okozta a sok tűzkárt, és pedig a zoniki török vajda ösztönzésére, ki 200 aranyon bérelte fel őket, hogy bejárják az országot s üszköt dobjanak mindenfelé. Jánost tűzhalálra ítélték. Vallomásáról hivatalos irat maradt reánk, de hogy kalandos állításait nem a kőpad csikarta-e ki, az örök titok maradt. Nehéz elképzelni, miért akarta a zoniki török vajda Besztercebánya, Zólyom vagy Szeged városát felgyújtani. Sokkal közelebb esik a föltevés, hogy ez égések, a mennyiben nem véletlen, hanem szándékosság művei, inkább a belső zűrzavarral állanak kapcsolatban. Főleg a csak nemrég nemesített Dóczyak, továbbá a Zápolyayak és Bebekék álltak örökös harcban a jószágaik közelében levő városokkal s károsították, rabolták őket. A kisebb szepesi városokat a legnagyobb nyomorúságba döntötték, mert ezek birtak legkevésbé ellenállani támadásaiknak. A máramarosi koronavárosok polgárait, kereskedőit, összes lakóit a Perényiek zaklatták, szorongatták s a király csak úgy szerzett népeinek némi kiméletet, hogy

BUDA VÁRA ÉS KIL

(Siebmacher Jánosnak Meldemae 1541-)

(A Lanfranconi gyűjteménynek Budai szék)

DEM WASSER ZVSEHEN .

RÁLY HALÁLAKOR.

(Ez a távlati kép után készült rézkarcza.)
 a főváros tulajdonában levő példányáról.)

Az Athenaeum nyomása.

Az Athenaeum kiadása.

évi 2000 kőso fizetésében egyezett meg a Perényiekkal. Az erdélyi nemesség viszont az ottani polgárságot fosztogatta, rabolta, gyilkolta, mikor csak tehetette. Ezzel nem elégedett meg, hanem azt a jogot kérte a királytól, hogy jobbágyságot, kik az utóbbi hat év folyamán a szászokhoz, vagy más királyi javakra, főleg a városokba költöztek, erőszakkal vissza vihesse régi telkeikre. Ezt a király, mikor fiát, Lajost megkoronázták, megengedte nekik, mire valóságos hajtó vadászat indult meg a polgárok ellen azon ürügy alatt, hogy a nemesség szökevény jobbágyságot visz haza. Különösen Kolozsvár szenvedett roppant kárt a szomszéd uraktól, míg a király végre erőiesen nem lépett föl ellenök.

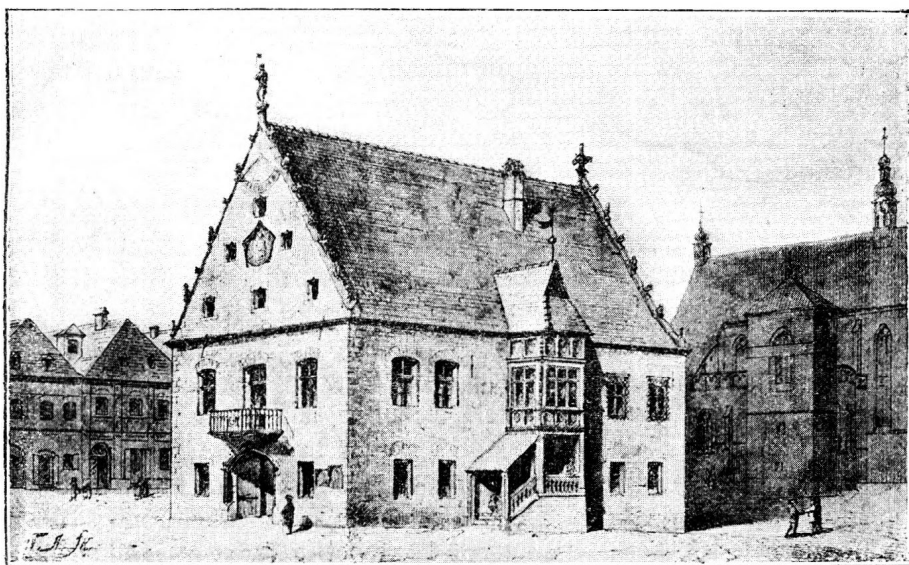
Az urak e városellenes irányzata mély benyomást tett a polgárságra, s különösen a német elemben oly elkeseredést keltett, melynek messzemenő politikai következményei voltak. Ez elem mindig elzárkózott a magyarságtól, de soha sem oly ridegen, mint ez időben. Magának a királynénak rimánkodva kellett könyörögnie (1502) Selmech városánál, tegyen kivételt a szabály alól s engedje meg tisztjének, Szalay Mihálynak, hogy a városban házat vehessen s ott megtelepedhessék; egyszersmind ígérte, hogy soha többé hasonló kérelmet nem intéz a tanácshoz. A nemesség iránti ezen ellenszenv a zűrzavaros belviszonyok közepett mindinkább izzó gyűlöletté fokozódott elannyira, hogy Gölnicz és Szomolnok városok, melyek hasztalan kerestek orvoslást királyuknál, Miksa császárhoz fordultak (1514). „Hű alattvalóinak“ mondták magokat, keservesen panaszkodtak, minő inségre jutottak egykori jólétükből s tőle kértek oltalmat az urak szörnyű önkénykedése ellen. A német polgárság az urak elleni gyűlöletét átvitte az egész magyarságra s mármár elviselhetetlennek kezdte a magyar uralmat tekinteni; idegenbe fordította szemét, külföldi uralkodótól várta megmentését s idővel csakugyan oszlopa lett az idegen uralomnak. Ily viszonyok közt zűllésnek indult maga a városi élet s a közigazgatásában a legrútább visszaélések harapóztak el. Itt-ott épültek ugyan díszesebb magán- és középületek, így Bártfán a ma is meglevő városháza (1505—11), de a hanyatlás már sokféleképen mutatkozik. Pozsony még a közvetlen közelében levő utakat sem gondozta s megtörtént, hogy, 1496 szeptemberben, tehát olyan évszakban, midőn az időjárás nálunk még nem teszi járhatatlanná az országutakat, közvetlenül Pozsony alatt kátyuba rekedt a király kocsija s a városból kellett embert kirendelni, hogy onnan kiemeljék. Régi virágzását e nehéz időkben, mikor Buda jóléte is rohamosan hanyatlott, szerencsés földrajzi fekvésénél fogva csak Brassó folytatta. Ez időben ő volt az ország egyik legnagyobb kereskedelmi helye, a nyugat és kelet közti árucseré egyik legfőbb hazai állomása. Havasalföldre, Moldvába, a szomszéd török tartományokba ő közvetítette a vasárú, leginkább kések, — stiriai gyártmány — a finomabb nyugati posztó, a fűszer kivitelét s ez a forgalom igen nagy arányokat öltött.

1503-ban két nagy kereskedelmi társaság maga csaknem egy millió darab kést szállított ki. Ép oly kiváló szerepet vitt a város az úgynevezett keleti árúk, különösen a szőnyeg behozalalában, mely azután onnan külföldre eljutott. A városban magában sokféle czéh virágzott s az ötvösök, festők, szobrászok, harang- és ágyúöntők nemcsak itthon, hanem a két oláh vajdaságban is dús keresetre találtak. Csakhogy Brassó kivételesen kedvező helyzetben volt, míg a többi városok az egész államélet zuhlásával egyre szembetünőbbben hanyatlásnak indultak.

De mégsem a polgárok, hanem a munkáselemek milliói érezték a legrettenetesebben az új idők viharos járását. Minél kevésbé teljesítette az uralkodó rend hivatásos kötelességét, a katonáskodást, annál kevesebbet törődött a termelő munka s a munkáselemek sorsával. Mihelyt egyszer a királyi hatalom romlásnak indult, a központból szétterjedő kóranagy feltartóztathatlanul terjedt a társadalom minden rétegében s túlsúlyra juttatta az emberi természet gonosz indulatait. Ha a főúr nyomta-rabolta a köznemet, ez a jobbágyon töltötte bosszúját, kit kezdett emberszámba sem venni. Már 1496-ban mondotta a kalocsai érsek, hogy Bodrog és Szerém vármegyében úgy bánnak a jobbágygyal, mint a hogy a marhával sem illenék; még Törökországban is jobb a helyzete s attól lehet félni, hogy tömegesen oda vándorol. „A nemesek — írja egy francia 1502-ben — mindnyájan katonák, a földművest vagy más munkást a barommal egyenlőnek tartják s kegyetlenül bánnak vele.” Így a köznép, mely Mátyás király alatt már jobb napokat látott, ismét a zabolátlan önkényuralom alá jutott, mely mérhetetlen gyűlöletet keltett benne urai ellen.

Elvileg Ulászló király jobbágytörvényhozása a szabad költözésen nyugodott ugyan, de egész szelleme a földesúri hatalom legszélső túlhajtására irányult, sőt ott is, hol a törvény látszólag a jobbágyot védi, lényegileg csupán csak a földesúr érdekeit tartja szem előtt. Kivonja ugyan az állami adózás kötelezettsége alól s a dézsmabehajtás zűrzavarába rendet igyekszik hozni, de csak azért, hogy annál korlátlanabbul kiaknázhassa földesura. E célnak szolgálnak Ulászló törvényei. Nagy Lajos óta fizette a pór a kilenczedet, de egyik uralkodó sem látta szükségesnek e kötelezettséget törvénybe iktatni. Most ez is megtörtént. Ellenben a szabad költözésre vonatkozólag a rendek annyi különféle törvényt hoztak s oly zavarosan szövegezték, hogy végre magok kényszerültek bevallani, hogy az ide vonatkozó törvények ellenkeznek egymással. Így azután a gyakorlatban nem védtek a jobbágyot, sőt a szabad költözés elvét sem az ő érdekében tartották fenn. Ezt is csak az urak javára tették, kikre az legalább oly fontos volt, mint a jobbágyra, különösen a főurakra, kik a kisbirtokról a munkaerőt magokhoz igyekeztek csábítani. Ellenben a mennyiben e jog a jobbágyot védte, a gyakorlatban mindenképen kijátszották. A távozni készülő jobbágyra sokféle

adót, illetéket, birságot róttak, s addig el nem bocsátották, míg le nem fizette. Ha aztán lefizette, mindenféle kihágást és vétséget fogtak rá, töméntelen pört akasztottak a nyakába s nem bocsátották el, míg nem tisztázta magát. Végleg megfosztotta a jobbágyot a szabad költözés előnyétől az a törvény, mely megszabta, minő vagyont vihet magával elköltözésekor. A régi törvények értelmében a jobbágy összes javaival távozhatott, vagyis a telek kivételével, övé volt minden s rendelkezhetett vele, eladhatta, elvihette mindazt, a mit ott saját munkájával alkotott. 1495 óta a törvény egyre jobban körülírta, tisztán a földesúr érdekének megfelelően korlátozta a költözködéskor elvihető jobbágyvagyon s ezzel megfosztotta a jobbágyot munkája gyümölcsének nagy részétől. Ez az

A bártfai városháza.

(Myskovszky Viktor rajza után.)

intézkedés messze menő gazdasági és erkölcsi következményekre vezetett. A jobbágyoknak nem állt többé érdekében, hogy telkén javításokat, befektetést eszközöljön, kertet alakítson, gyümölcsfát ültessen, mert ha távozott, nem értékesíthette. Vagy nem gondozta tehát telkét, hanem olyan állapotba hagyta, minőben örökölte, vagy nem gyakorolta a szabad költözés jogát. Így kerülő utakon ki volt játszva, tényleg fel volt függesztve a szabad költözés, a mint a törvény (1498) legalább a szabad jászok, kunok és rutének földjén való letelepedést csakugyan eltiltotta s a szabad költözést csupán egyik földesúr jószágáról a másikéra való áttelepedésre korlátozta. De még itt is bonyolultabbá tette az eljárást. E mellett a legridegebben léptette életbe a vadászati tilalmat s megtiltotta (1504) a jobbágyoknak, hogy akár saját telkén, akár idegen földön

vadászszon vagy madarászszon. Vadkant, szarvast, őzet, nyulat, fácánt és császármadarat jobbágnak nem volt szabad bántania, s a ki tette, minden egyes esetben 3 forint büntetést fizetett, melyet a földesúr nem engedhetett el, mert ha kedvezésből elengedte, a vármegye rajta vette meg. Ez utóbbi rendelkezés eléggé jelzi, hogy a tilalmat csupán a jobbágy iránti rossz indulat sugalta. Az akkori jog szerint, a maga földjén a földesúr bárkinek megengedhette a vadászást s ő volt illetékes a vadászati kihágásokban itélni. Midőn e jogot jobbágyával szemben megvonták tőle, s a vadászó jobbágyot olyankor is büntették, ha ura nem kívánta büntetését, ez intézkedésben a föld népe iránti mélységes ellenszenv nyilatkozik meg. A törvény azt állítja ugyan, hogy épen a jobbágyok gazdasági érdekeit akarja vele megvédeni. De a valóságban nem így állt a dolog. A középkorban Európaszerte a vadászati jog volt a földművelés egyik legsúlyosabb csapása, legrettentőbb terhe. A vadállomány akkor összehasonlíthatatlanul tömegesebb volt mindenütt, mint ma s a sokféle vad nyájakban ezerszámra pusztította a vetést vagy a szőlőt. Ha tehát a jobbágyot eltiltották a fegyverrel vagy bármi mesterességgel való vadászattól, lehetetlenné tették neki a vadak elleni védekezést. Arra kényszerítették, hogy tétlenül nézze, hogyan semmisül meg őszi és tavaszi munkájának gyümölcse, s ugyanakkor, midőn megfosztott kenyerétől, az éhező jobbágnak nem volt szabad akár csak egy nyulat elejteni, hogy a maga és családja éhségét csillapítsa. Ellenben urai folyton új terheket hárítottak reá. Mikor a tisztán nemesi pörökben ítélkező királyi törvényszék ülnökeinek és tanácsosainak igen tekintélyes évi fizetést rendeltek, a költséget a jobbágysággal fizettették. Minden portára külön három dénárnyi igazságügyi adót róttak, mely alól senki jobbágya mentességet nem nyerhetett. Hogy e különféle rossz indulatú intézkedések minő szörnyű nyomorba döntötték a köznépet, a lakosság millióit, mely nélkül, mint maga hirdette, a nemesség „keveset ér“, arról akaratlanul, de nagyon élesen kidomborodó képet ad épen a törvény (1504 : 18). Kitűnik belőle, hogy az önkény és elnyomás rendszere mindinkább előlte a szegénységben a munkakedvet, a szorgalmat, a takarékoságot. Minthogy megfosztották fáradsága gyümölcsétől, lassankint ellustult, elszokott a dologtól. Elhanyagolta, sőt sok helyt egészen abba hagyta a szőlő- és földművelést. Ennek meg az lett a következménye, hogy kenyerere sem volt, ruházata elrongyolódott, némelyek koldulásra adták magokat, mások az inségtől szorongatva, letértek a becsület útjáról, lopásra, rablásra vetemedtek, börtönbe, akasztófára kerültek. Így indult züllésnek az állam közintézményeivel a szociál-gazdasági szervezet. Az erjedés, bomlás folyamata a legfelső körökből rohamosan lehatolt a társadalom minden rétegébe, melyek szilaj gyűlölettel néztek farkasszemet egymással s lesve-lesték a fegyveres leszámolás pillanatát. Egy rettentő szociális forradalom készült, mely azután végleg fölemésztette az állami

önállóság fentartásához szükséges nemzeti erőket. Növelte a bajt a sok rossz termés, inséges, pestises esztendő, mely részben szintén az istentelen kormányzat következménye volt s a népet számában és vagyonában állandóan csökkentette. Már 1491 első felében oly roppant volt a drágaság, hogy lehetlenné tette a hadviselést. 1492 őszén Anconából és Apuliából kellett gabonát hozatni, mert itthon a rossz termés újabb inséget okozott. 1496–7-ben borzasztó pestis irtotta a népet s sok ezer embert vitt sírba, s a sok gyilkoló járvány gyakori vendége maradt az országnak. Ilyenkor még a király is az erdőkbe menekült s „kies vizek mellett bujdosik vala”. Az emberirtó járványt rendesen marhavész kísérte s a baromállomány, mely a kiviteli kereskedés által a nép egyik legfőbb jövedelmi forrása volt, annyira megcsappant, hogy a marhakivitel megtiltatott nemcsak a külföldre, hanem az ország egyik részéből a másikba. Így az erdélyi vajda 1499-ben megtiltotta a 6 forintnál drágább marha vagy ló kivitelét, melyekben, mint mondja, Erdély maga hiányt szenvedett. 1500-ban újra szörnyű inség sújtotta az országot s a parasztság makkból sült kenyeren tengette életét. Rettenő inség és betegség kísérte az 1506, főleg az 1508–11. éveket s az egykorúak szerint a lakosság felét sírba vitte. Ez túlzás lehet, de a munkásnép érzékenyen megfogycott s például a bányavárosokban a legdúsabb aknák egy részét nem lehetett művelni, mert a bányászok kihaltak. Erdélyben szintén nagy volt a romlás, de Szeben szigorú vesztegzárral legalább 1510-ben távol tudta magától a pestist tartani. Egész új, nálunk addig nem ismert betegségek, az angol láz vagy verejték, a morbus gallicus és a skorbut, az inségesek e betegsége honosodott meg s fokozta a nyomorúságot. Ily viszonyok közt az ország megszűnt vonzó erőt gyakorolni a műveltebb nemzetekre s az értékesebb, polgárosultabb elemek bevándorlása teljesen szünetelt. Ellenben jöttek török földről rácok meg oláhok, s a délvidéken a magyar lakosság telkeit mindinkább félhitűek ülték meg, kik a honvédelemben hasznos szolgálatokat tettek ugyan, de nyelvre és vallásra idegenül álltak szemben a magyar társadalommal, melynek szelleme akkor különben sem a beolvasztásra irányult. Mint a városi német elem, akképen főleg a délvidéki ráctság fordult egyre ellenszenvesebben az uralkodó rendszer ellen s utóbb eszközévé lett az állami önállóság megdöntésének.

III. FEJEZET.

II. ULÁSZLÓ ÉS VELENCZE.

MAGYARORSZÁG ÉS SZOMSZÉDAI. — MIKSA CSÁSZÁR. — BAJAZID SZULTÁN. — BAKÓCZ ÉS VELENCZE. — TÖRÖK HÁBORÚ. — A CAMBRAH LIGA. — BAKÓCZ MEGHIUSÍTJA DALMÁCZIA VISSZAFOGLALÁSÁT. — ULÁSZLÓ HÁZASSÁGA. — BEATRIX KIRÁLYNÉ SORSA. — ANNA KIRÁLYNÉ.

EGY MAGYARORSZÁG önállósága már II. Ulászló gyászos uralkodása folyamán össze nem omlott s a szomszéd ellenségek egyike sem mert reá támadni, azt egyrészt Mátyás királynak még mindig élő emlékezete, másrészt a nemzetközi viszonyok szerencsés alakulata okozta. Két engesztelhetetlen ellensége volt akkor a magyar államnak, a német és a török császár. Az egyik Mátyás halála után nyomban megindította zsákmányoló hadjáratát, magához ragadta a Dunántúl egy részét, csakhamar azonban békét kötött, mert a harcra nem volt elég ereje s a nyugat bonyodalmaival kellett foglalkoznia. A béke különben is neki biztosította a trónöröklést, ha Ulászlónak gyermekei nem születnének, mi mindinkább valószínűnek látszott. A király megette kenyere javát, s noha két felesége volt, egyikkel sem folytatott házasséletet, hanem mindkét házasság semmissé nyilvánítását szorgalmazta Rómában, hogy azután kedve szerinti hitvest választhasson magának. De a szentszéknél legalább időnkint a császár befolyása volt túlsúlyban s ki tudta eszközölni, hogy a házasság kérdése mentül tovább eldöntetlen maradjon s így Ulászló azon reménye, hogy magyar dynasziát alapíthat, minél későbbben teljesedjék. Ily körülmények közt Miksa császár magyar politikája a várakozás álláspontjára helyezkedett. Szemmel tartotta ugyan a magyar ügyek fejlődését, de a budai udvarral egyetértően igyekezett céljait elérni.

A másik hatalmas ellenség a török császár, akkor Bajazid szultán, sokkal gyakrabban és fájdalmasabban érezte Mátyás király vaskezét, és sokkal kevésbé volt a magyar belviszonyok zülléséről tájékozva, sem-hogy nagy hadjáratra merészelt volna vállalkozni. A szultán tudta ugyan, hogy Mátyás király meghalt, de el sem képzelhette, hogy vele Magyarország ereje nyomban sírba szállott volna. 1490-től 1520-ig a török szultánok

lényegileg békepolitikát folytattak tehát Magyarország irányában, s habár a végeken nem szüneteltek az apró harcok, portyázások, betörések, sőt néha véresebb csaták vívattak, a porta mindig súlyt helyezett a békés viszony fenntartására, s Bajazid a lejáró békét II. Ulászlóval is megújította. A Hunyadyak szelleme ott örködött a déli végek mentén még egy emberöltőn át, s Törökországban új nemzedéknek kellett támadnia, mely már nem ismerte Mátyás király világverő egyéniségét, hogy megint Nándorfejérvár és Buda megszerzéséről merjen ábrándozni. A török kérdés ez időben kevés gondot okozott tehát a budai hatalmasoknak. A szultán részéről eléggé szabad kezök volt s ezt a körülményt a leglelkiesmeretlenebbül kiaknázták. Önérdkeik szolgálatába helyezték a magyar állam nemzetközi politikáját. Mátyás király sikerei a nyugat uralkodói szemében előkelő, tekintélyes állást biztosítottak Magyarországnak, melyet értékes szövetségesnek tekintettek, míg az idők folyamán a hosszas tapasztalás ki nem ábrándította őket. Már az 1490-1-k-i harcokban kitűnt ugyan az új vezető tényezők képtelensége s a budai udvarban élő idegen követek nyomban észrevették a kezdődő hanyatlást. De valami két évtizedig eltartott, míg Európa meggyőződött róla, hogy a magyar állam nem számottevő tényezője többé a nemzetközi életnek. A keresztény világban is csak lassan oszlott szét a dicsőség ama fényköre, az erő ama varázsa, melylyel Mátyás király a magyar birodalmat övezte. A külföld eleinte Ulászló Magyarországot multjának és kiterjedésének megfelelően ítélte meg s a legkülönbözőbb uralkodók keresték barátságát és szövetségét. Csakhogy Bakócz Tamás, a mindenható miniszter, ki a külügyeket korlátlanul vezette, ezeket szintén a maga mérhetetlen önzése szolgálatába helyezte. Kicsapongó képzelő ereje a legörjögőbb becsvágyat ébreszté benne. Nem elégedett meg többé magyarországi hatalmával és jövedelmeivel, idegen államok bérenczévé lett, hogy segélyökkel külföldi javadalmakat szerezzen, bíbornok, sőt pápa legyen.

E czéljainak megfelelően Velenczével fogott kezét s két évtizeden át a köztársaság szolgájává süllyesztette a magyar államot, melynek önállósága nemzetközileg már ez időben üres szóvá, merő látszattá törpült, mert Budán a velencei követ parancsolt s Ulászló magyar király azt tette, a miben Bakócz a köztársaság embereivel megegyezett. Ez nemcsak egyenes arczulesapása volt Mátyás király külpolitikájának, ki élete utolsó éveiben ismételve foglalkozott a Velence elleni háború eszméjével, hanem a magyar állam legéletbevágóbb érdekeit károsította. A külföld ismételve felszólította a budai udvart, hódítsa vissza Velenczétől Dalmáciát, mihez fegyveres segélyét ígérte. Ez eszmét akkor könnyen valószínű lehetett volna, mert a török nem bántotta az országot, másrészt meg Velence nagyhatalmi állása már túlhaladta delelőjét; a köztársaságban megindult a természetes hanyatlás, melyet versenytársai nyomban észrevettek s folyton új meg új szövetségeket

alakítottak ellene. De hasztalan követelte a magyar közvélemény a kedvező viszonyok kiaknázását, hasztalan tört ki az országgyűléseken elemi erővel az elkeseredés, Magyarország nem mozdult, mert Bakócz valósággal oda lánczolta a köztársasághoz. E lánczokat lazítani sem engedte soha, hasztalan követelte tőle a magyarságon kívül a császár, sőt több ízben a pápa. Hogy a mozdulatlanság e politikája mennyire nem felelt meg a kor nemzetközi viszonyainak, azt a legrikítóbban a többi államok magatartása világítja meg. Minduntalan változtak a konstellációk, minduntalan új helyzetek alakultak s az előre törekvő, életrevaló kormányok a pillanat változataihoz képest folyton módosították magatartásukat, más meg más szövetségeket kötöttek, hogy a viszonyokat minél inkább kiaknázhassák. Velence mellett akkor a

Bakócz Tamás emlékérmé.

(Előlap.)

császár, a pápa, a francia és spanyol uralkodók döntötték el a katolikus világ sorsát s ez öt hatalom egymásközi viszonyától függött Nyugat-Európa békéje. Viszonyuk pedig minduntalan változott s ma olyan új csoportosulások alakultak, melyek tegnap még lehetetleneknek látszottak. Egyszer (1495) a császár, a pápa, Spanyolország és Velence szövetekezett Franciaország ellen, másszor és pedig rövid idő múlva (1498/9) a pápa, Velence, Spanyol- és Franciaország a császár ellen, kit

meg Nápoly és Milano támogattak. Ez a szövetség sem volt állandó. Pár év múltán (1508) a császár, a pápa, a francia és spanyol királyok szövetekeztek Velence ellen s megalakították a híres cambrai ligát. Minde szövetségek tervezői megfelelő szerepet szántak Magyarországnak s hol az egyik, hol a másik államcsoport biztatta Ulászlót, csatlakozzék hozzá s foglalja vissza Dalmáciát. Egyszer Miksa császár, másszor XII. Lajos francia király tett neki ily ajánlatot, de hasztalan, mert a magyar udvart nem lehetett tette birni. Még arra sem használta föl ez ajánlatokat, hogy Velenczére nyomást gyakoroljon s esetleg a dalmát birtokok egy részének önkéntes kiadására birja, mit a szorongatott köztársaság talán megtett volna. De Bakócz nem az ország, hanem a maga egyéni céljaira aknáztta ki a helyzetet s megelégedett azzal, hogy a köztársaság dúsan megfizette szolgálatait. Ennek következtében a nem-

zetközi viszonyoknak néha csodálatosan kedvező alakulatai sem hoztak előnyt a magyar államra, mert vezetői az ellenség zsoldjában álltak s szándékosan elmulasztották a körülményeket kihasználni.

Sőt a veszedelmes török kérdésben is csupán Velence érdekeinek megfelelően jártak el. Bajazid szultán még mindig nem mert Magyarországga kikötni s a béke megújítása érdekében Budára követet küldött. Ellenben Velenczének hadat üzent (1499) s szárazon — Friaulon át — és vizen erősen szorongatta. A köztársaság szövetségeseket keresett a keresztény hatalmak közt, s a pápa, a lengyel, a francia és spanyol király biztatták, hogy megsegítik. Csakhogy mindez országok messze estek tőle s nagyobb hadat nem küldhettek segítségére. Magyarországot igyekezett tehát mozgósítani, mert ez az állam a harcztér közelében feküdt s tekintélyes sereggel

törhetett a szultánra, ki épen ez okból kért békét a budai udvartól. Így ennek a helyzete a lehető legkedvezőbb volt, mert vagy a töröktől szerezhetett igen kedvező békét, vagy a hadi segély fejében Velenczétől Dalmácia visszaadását eszközölhetette volna ki. De Bakócz csupán magára gondolt, bíbornokságot szerzett Velence jóakaratóiból s midőn megkapta, ezt a magyar-velencei szövetség megkötésével hálálta meg. Ulászló király kellenlenül határozta

Bakócz Tamás emlékérmé.
(Hátlap.)

el magát Velence támogatására s szivesebben megalkudott volna az udvarában levő török követtel, ki nagyon előnyös feltételeket ajánlott. De Bakócz azzal kecsegtette, hogy a pápa, Franciaország, Spanyolország, Portugál, Lengyelország s egész sereg más állam fogja a török ellen segíteni. A királynak volt annyi józan esze, hogy e biztatások hiúságát átlássa s azt felelte, hogy ilyen nagy nemzetközi hadjárat előkészítéséhez idő kell s időszerzés céljából jó lesz egy-két évre meghosszabbítani a török békét. Velenczének ez ellen sem volt kifogása, ha a békébe ő is befoglaltatik. 1500 elején spanyol, francia, nápolyi, velencei és lengyel követek sereglettek Budára, hogy a keresztény liga megalakítása ügyében megkezdjék a tárgyalásokat. Csakhamar azonban megjött a török követség s szemkápráztató fénynyel tartotta bevonulását. Mindazáltal megindultak a keresztény követek közti eszmecserék, csak-

hogy nyomban előtérbe léptek az egyes államok közötti merev ellentétek. Ez okból a ravasz Velence ugyanakkor, midőn egyik követsége nagy nemzetközi liga alakításán dolgozott, egyszerre rendkívüli követséget küldött Budára, hogy ott titkon külön magyar-velencei szövetséget kössön. Ulászló únta az egész dolgot s követet küldött a portára a fegyverszünet meghosszabbítása tárgyában, de Velence tudtával, mely a magyar követet felhatalmazta, hogy az ő nevében is tárgyaljon. Ugyanekkor azonban a köztársaság titokban maga kezdett alkudozni a szultánnal, szóval a legellentétesebb irányú tárgyalásokat folytatta, hogy minden eshetőségekkel szemben készen álljon. Egyszerre alkudozott nagy nemzetközi keresztény liga alkotása, külön magyar-velencei, vagy lengyel szövetség kötése s a szultánnal való béke tárgyában, melyből esetleg kész volt kizárni a magyar királyt. Az egyetemes liga létrejöttében egyáltalán nem bízott, de azért, midőn budai követei egy őszinte pillanatukban magok kijelentették, hogy ily liga létrejötte lehetetlen, keményen megfedte őket. Mikor azonban a portával folyó titkos tárgyalásai meghiusultak, egész befolyását arra összpontosította, hogy ne keresztény liga alakuljon, hanem a magyar király szövetkezzék vele, mely célját a pápa, de főleg Bakócz segélyével igyekezett elérni.

Hogy Bakóczot megnyerje terveinek, a pápával bíbornokká nevezette ki (1500), mire az új bíbornok, kít a pápa külön legátusa támogatott, 1501 elején csakugyan beugratta királyát a velencei szövetségbe, s Ulászló, kít folyton azzal ámítottak, hogy nagy keresztény liga fog alakulni, egyelőre a pápával és Velenczével egyezett meg. Kötelezte magát, hogy megfelelő sereggel háborút indít a török ellen, ha Velence három éven át évi 80.000, a pápa 40.000 arannyal járul hadiköltségei fedezéséhez. Dalmácia visszaadásáról, vagy más előnyről, mely a háborút a közvélemény előtt igazolhatta volna, szó sincs a szerződésben. A magyar király egyszerűen bérbe adta haderejét egy idegen államnak, mely ezért megfizette, Bakócznak meg külön köszönetet szavazott s biztosította további hálájáról. Ulászló a szövetség megkötése után sem lelkesült a háborúért s megindítását el akarta halasztani. De most már Velence kezében volt, mely azt követelte, hogy még a tavasszal indítsa meg a támadást. Minthogy időközben a pápa szintén aláírta a szerződést, melyet Bakócz Budán nagy ünnepélyességgel hirdtetett ki (1501 május), Velence pedig a zsold egy részét (33.333 aranyat) Zenggben kifizette, Ulászló haza küldte (1501 június) a folyton udvarában levő török követet s megkezdte a hadi készüléteket. Velence azt követelte tőle, hogy személyesen táborba szálljon s Bakócz erre is rávette a tehetetlen embert, ki nem volt katonatermészet s irtózott a tábori élet fáradalmaitól. Tényleg összehívta a nemesi fölkelést s maga állt élére. A bácsi várban, ez akkor hatalmas, erődített táborban vagy 10—12.000 ember gyűlt össze, de csak november elején, mikor a hadviselésre alkalmas

idő rég elmúlt. Különben is csupán az udvari emberek, urak és főpapok követték a király hívását, míg a nemesség tömegeinél ez a vállalat ép oly népszerűtlen volt, mint a kormányzat minden más cselekedete. Azok, kik a bácsi táborban összegyűltek, szintén hamar megunták a háborút, mire Ulászló az előrehaladt évszak miatt a műveletek megindítását a jövő évre halasztotta. 1502-ben végre csakugyan megkezdődött a támadás, de ekkor is a tömegek részvétele nélkül. A vármegyék nem küldték el banderiumaikat s véleményöket a háborúról Bihar vármegye olyan éles hangon fejezte ki, hogy utóbb bocsánatot kellett a királytól kérnie. Így tehát nem volt tekintélyes királyi sereg; még kevésbé volt alkalmas vezér, a háború nem tervszerűen folyt s alig különbözött a rendes határszéli csatározásoktól. Somi Józsa temesi gróf s alsó-magyarországi főkapitány benyomult ugyan Szerbiába s ott sikerrel küzdött, Corvin János pedig Jajcza alatt vert meg nagyobb török hadat. Döntő eredményt azonban a messze kiterjedő vízi s szárazföldi harctéren a küzdő felek egyike sem aratott, mert a háború általában csak arra szolgált, hogy Bajazid szultánt a Velenczével való békekötésre hajlandóvá tegye. Alighogy e hajlandóság fölébredt a szultánban, Velence megkötötte a békét (1502 december 14), mire Ulászló szintén felmentve

Bakócz Tamás bibornoki pecsétje.

érezte magát a szövetségszerződés kötelezettsége alól s 1503 február 22-ikén megegyezett a törökkel. Az augusztus 20-ikán végleg szentesített szerződés a békét hét évre állapította meg, az Unát és a Szávát jelölte ki a két állam határaivá, a jajczai bányságot magyar kézen hagyta s általában nem változtatta meg a régi birtokviszonyokat.

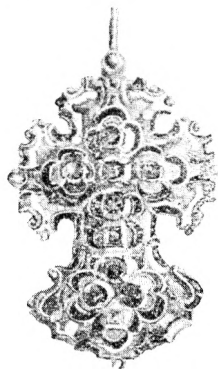
Így II. Ulászló egyetlen török háborúja lezajlott a nélkül, hogy a magyar államnak bármilyen előnyt hozott volna. A közvéleményt ez a leverő eredmény még inkább elkeserítette s a következő évek országgyűlései

izgalmas, viharos lefolyást vettek. Ez azonban legkevesbbé sem hatott Bakóczra, ki a következő évtizedben még durvábban erőszakolta a maga akaratát az országra. Az önálló magyar külügyi politika teljesen megszűnt s Bakócz személyes érdekpolitikájává süllyedt. Hogy a nehéz pénzügyi bajokban leledző királyt végleg Velenczéhez csatolja, szerződést kötött vele, mely szerint Velence tíz éven át évi 30.000 arany segélyben részesíti azon czímen, hogy a magyar király a fenyegetett horvát végek védelmével a mögöttük fekvő velencei-dalmát birtokokat is védi. E látszólag nagylelkű ajánlattal Velence, mely Ulászló haláláig csakugyan fizette a segélyt, tényleg csatlósává, zsoldosává tette Magyarországot s a nemzetközi életben megfosztotta az önálló elhatározás és cselekvés minden lehetőségétől. Bakócz ellenben a magyar-velencei barátságból egyre több személyes előnyt merített. A köztársaság nemcsak a bíbornoki főveggel tüntettette ki, hanem megígérte, hogy velencei területen legalább 3000 arany évi jövedelemmel járó javadalmat juttat számára s üresedés esetén őt nevezi ki konstantinápolyi patriarchává. Ez az egyházi állás még a latin császárság idejéből származott s a bizánczi császárság visszaállítása után, mint maga a latin császári cím, mely csak a XV. század vége felé szűnt meg, állandóan fennmaradt. Velence szokta a maga püspökeinek adományozni, kik a velencei kézen levő egykori görög területekből bizonyos jövedelmet húztak. E címre és jövedelemre áhítozott Bakócz s a köztársaság végül (1507) csakugyan neki adományozta a patriárchai méltóságot, melynek jövedelmét egy velencei bankár hajtotta be s juttatta Magyarország bíbornok-érseke kezébe.

Velence nem ingyen, nem utólagosan, hálából jutalmazta a magyar politika mindenható vezetőjét, hanem folyton új szolgálatokat követelt tőle, ellenben a magyar királylyal úgy bánt, mint a ki a segélypénz fejében teljesen lemondott függetlenségéről. A pápa egy ízben (1504) felhívta Ulászlót, küldje hozzá követül bizalmas emberét, kivel némely politikai kérdéseket tárgyalhat. Velence ekkor a szentszékkal éppen rossz lábon állt, mely okból értesítette a királyt, hogy megszegné a szerződést, ha Rómába követet küldene. Tiltakozott a követküldés ellen még az esetre is, ha ez a követ előbb Velenczébe menne s ott kérne utasítást. Velence egyszerűen meghagyta budai követének, hogy Bakócz útján hiusítsa meg a pápa szándékát s a magyar bíbornok-érsek valóban megakadályozta, hogy a király a pápa felszólításának eleget tegyen.

Még egy alkalom kínálkozott, hogy a magyar állam a lealázó velencei járom alól felszabaduljon, sőt Dalmáciát visszaszerezze, midőn 1508 végén Európa leghatalmasabb uralkodói a cambrai szövetséget megalakították, egyenesen azon czélból, hogy Velence hatalmát végleg megtörjék s szárazföldi birtokait egymás közt felosszák. A viszonyok nagyon kedveztek e vállalatnak, mert az új indiai utak s az amerikai

szárazföld fölfedezésével a világkereskedelem iránya a Középtengerről, melyen Velence uralkodott, másfelé terelődött, s noha e nagy átalakulás akkor még csak megindulófélben volt, már mindenesetre gyöngítette a köztársaság gazdagságát és pénzerejét. A nyugati hatalmak éles eszű vezetői ösztönszerűleg megéreztek a változást s államuk javára próbálták hasznosítani. Tudták, hogy Velence gazdasági bajokkal küzd, tömegesen akarták tehát megrohanni, hogy megosztozzanak területén. Ez nem épen keresztény érzelem volt, de az állampolitika akkor már mindenütt felszabadult a vallás befolyása alól s kizárólag nemzeti érdekekért harczolt. A szövetségnek nemcsak a kereszténység fővédnöke, Miksa császár és XII. Lajos, a legkeresztényebb király, hanem a római pápa is tagja volt; olyan uralkodók alkották tehát, kikkel Ulászló király benső rokoni vagy szoros baráti viszonyban állt. Mindnyájan folyton kérték, csatlakozzék hozzájuk s hódítsa vissza Dalmáciát. Ulászló habozott, ámbár még 1508-ban megmondta a velencei követnek, hogy ha a köztársaság vissza nem adja Dalmáciát, Magyarország a ligához csatlakozik. De Bakócz megsúgta a követnek, ne törődjék a királylyal és fenyegetéseivel, hisz se pénze, se katonája s így nem tehet semmit. 1509-ben azonban Velence helyzete válságosra fordult. A pápa egyházi átok alá helyezte, a francziák pedig (1509 május 14) tönkre verték a velenceiek szárazföldi seregét s így mi sem gátolta Dalmáciának a magyar hadak általi megszállását. Bakócz azonban tétlenségre kárhoztatta Magyarországot. Tudta, miért teszi, a beteges pápa halálára számított, mely esetre magát akarta pápának választatni, mi pedig Velence támogatása nélkül kivihetetlen volt. Alkut kötött tehát a köztársasággal, mely megígérte neki, hogy a conclavében támogatni fogja törekvéseit. Ez ígéret fejében Bakócz a pápa ellen a köztársaság mellé állott. Velence a pápa átka ellen főlebbezéssel élt s Bakóczot kérte föl, hogy mint bíbornok fogadja el a felebbezést s hívjon össze egyetemes zsinatot. Minthogy Róma tudta, hogy Bakócz Velence zsoldosa, már eleve semmisnek nyilvánította e felebbezést, sőt mint Bakócz állítja, bíbornoki rangjától is meg akarta fosztani. Óvatosságból értesítette tehát a velencei követeket, ne jöjjenek Budára, mert míg Velence egyházi átok alatt van, nyilvánosan nem fogadhatja őket. Minthogy pedig Velence csakhamar (1510. febr. 24.) kibékítette a pápát, Bakóczról is elvonult a római zivatar. Ellenben Magyarország állandóan megsínylette vezető miniszterének magaviseletét. Hogy teljesen szabad kezét nyerjen, Ulászló királyt 1509. elején Csehországba küldte, hogy fiát megkoronáztassa. A király hosszabb

Bakócz Tamás mellkeresztje.
(A Magyar Nemzeti
Múzeumban.)

időt töltött Prágában s így kijutott primása végzetes befolyása alól, és határozottan a ligához való csatlakozást óhajtotta. E célból 1509 júliusban haza készült, hogy a magyar urakkal a háború ügyében tanácskozzék. Előre küldte Czobor Mártont, hogy az urakat, kiket külön is meghívott Budára, minél tömegesebb megjelenésre sarkalja. De mihelyt haza került, Bakócz vasakarátának nem birt többé ellenállani s az 1509-iki esztendő eltelt a nélkül, hogy Magyarország akár ilyen, akár amolyan irányban határozott volna, ámbár Velence a magyar Bukkarit elfoglalta, a szultánt meg Magyarország elleni támadásra bujtogatta. Tényleg török hadak törtek horvát földre, mi Velenczében, mely török katonaságot is fogadott zsoldjába, nagy örömet keltett; azt hitte, hogy formszerű török-velencei szövetség fog köttetni. A horvát részekben általában türhetetlen viszonyok alakultak. Az ottani főurak, a Corbaviaiak, Frangepánok, Blagayok, Zrinyiek egyre-másra kínálgatták magokat Velenczének, sőt Frangepán Bernát azt az ajánlatot tette, hogy egész Horvátországot Velence kezére játssza, még pedig négy nap alatt, mert a várak közt egy sincs, mely akár két napig védekezhetne. Frangepán váraival együtt kezesekül fiait akarta átadni a köztársaságnak, ha tervét elfogadja. Méltán mondta ezekről az urakról a velencei követ, ki Zágrábban alkudozott velök, hogy tőlök ugyan kár Dalmáciát féltetni. Mindez üzemek közvetve vagy közvetlenül Bakóczra vezethetők vissza, ki nemcsak a királyt gátolta a cselekvésben, hanem az urakat Velenczének igyekezett megnyerni s kivált Both András horvát bánt ejtette meg, ki ugyanakkor, mikor királya Dalmácia visszahódítását tervezte, szövetségi ajánlatot tett Velenczének.

Noha Ulászló az 1509-ki év kedvező viszonyait nem használta ki, a császár és a francziák folytonos sürgetésére s azon hírekre, hogy a dalmát városok lakosainak egy része örömmel fogadná a magyarokat, 1510-ben dülőre akarta az ügyet juttatni. Csakhogy ekkor már Róma sem gátolta többé Bakócz törekvéseit s a velencei követ ismét megjelent Budán és pénzzel dolgozta meg a főurakat. Ulászló ápril havában országgyűlés döntése alá bocsátotta (1510) az ügyet. A gyűlésre a császár, a pápa és a francia király külön követséget küldött, hogy a háború előzményeiről felvilágosítsa s erélyes cselekvésnek nyerje meg a rendeket. Bakócz azonban kieszközlte, hogy az országgyűlésen Velence követei is megjelenhessenek, hol természetesen a béke fenntartása érdekében működtek. Az országgyűlés viharos hangulatban nyílt meg s a köznemesség a legélesebben kifakadt Bakócz ellen. A legdurvább sértésekkel illették s szemébe mondták, hogy elárulta hazáját s Velence zsoldjában áll. De a primás egyszerűen kinevette őket s figyelmeztette a velencei követet, ne törődjék velök; hadd lármázzanak, hadd határozzanak akármit, történni nem fog semmi. A rendek, főleg Beriszló Péter ösztönzésére csakugyan elhatározták Dalmácia megszállását s 6000

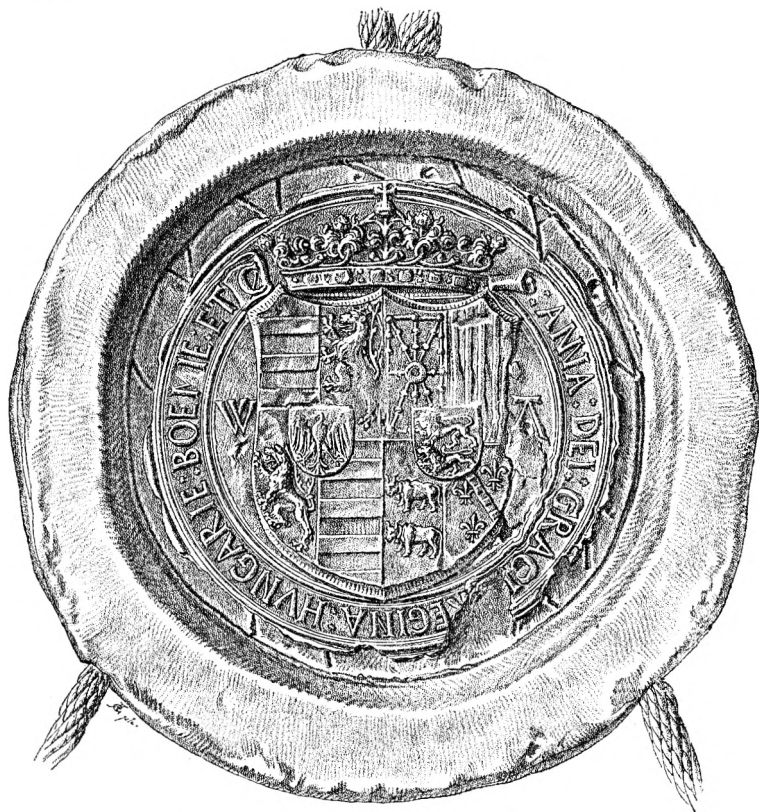
főnyi hadat rendeltek e célra Zápolyay János és János corbavai gróf alatt. Azután a pestis miatt a hosszúra nyúlt országgyűlésről eltávozva 40 tagú delegatióra bízták a császári és francia követekkel való szövetségszerződés megállapítását. A hadi vállalat biztosítására a szultánnal is három évre meghosszabbították a béke. Julius 3-án a liga tagjainak követei nyílt piacon megjelentek az országgyűlés küldöttsége előtt s egyenkint elmondották és megfelelően indokolták uralkodóik azon kívánságát, hogy Magyarország velök szövetkezzék s szerezze vissza Dalmáciát, mely célra a liga teljes támogatását ígérték. Előadásukat zajos helyesléssel kísérte a nemesség, mely azonban a velencei követet is meghallgatta. Ez viszont arra kérte az országot, ne lépjen ki eddigi semlegességéből. Ekképen a delegátusok mindkét félt meghallgatva, mindkét ajánlat előnyeit és hátrányait lelkiismeretesen latolgatták. Csak ezután hozták meg határozataikat, melyek abban ormoltak, hogy Magyarország a ligához csatlakozik s fegyverrel szerzi vissza Dalmáciát. Az országgyűlés e határozatához képest Ulászló formaszerűen szövetkezett a ligával (okt. 1.) s kötelezte magát, hogy a következő évben Dalmáciába nyomul, mi végből a lejáró békekötést a szultánnal már előbb (jul. 6.) meghosszabbította.

Mindez azonban hiábavaló igyekezet maradt s történni az történt, a mit Bakócz előre megígért a velencei követnek. Hasztalan határozták el a rendek a háborút, a király nem indította meg soha, mert Bakócz nem engedte. Kezére dolgozott János corbavai gróf is, a Dalmácia ellen rendelt sereg egyik fővezére, ki ugyanakkor, mikor ez állásba rendeltetett, követet küldött Velenczébe, melytől szolgálatai jutalmazására pénzt kért. Így Magyarország nemcsak hadat nem üzent, hanem, mihelyt a pápa ott hagyta a cambrai ligát s Velence érdekében úgynevezett szövettséget alakított, Ulászló ehhez is csatlakozott, a nélkül, hogy e csatlakozás fejében bármi előnyt biztosított volna országának. Így szalasztotta el Dalmácia visszaszerzését, Velence pedig, mihelyt a veszedelemtől megszabadult, még kíméletlenebbül érezte vele fölényes döllyét, mint annakelőtte. A velenceiek 1512-ben megverték egy francia hadsereget. E hírré a köztársaság budai követe fényesen kivilágíttatta palotáját s pénzt és czukorkát dobált a bámész közönség közé. Ulászló, mint a francia királyi ház közeli rokona, megütközött e tüntetésen s maga elé idézte a követet. Ez föltett kalappal lépett Ulászló elé s szemrehányásaira így felelt: „Ha nem tetszik felségednek, küldjön haza!” Az egész kihallgatás folyamán fedett fővel állt a király előtt, noha többször figyelmeztették illetlen viselkedésére. Végre mégis csak akadt a király környezetében egy bátor ember, a ki az arcátlanak megmondta: vegye le kalapját, különben úgy a fejéhez szegezi, hogy le nem veszi többé soha. Ez hatott s a követ levette kalapját.

Ilyen gyászos jelenetek színhelyévé fajult két évtized mulva Mátyás

király nagyszerű udvara, melyre huszonöt esztendő folyamán csak egyszer hullott a boldogság egy hímes virága, midőn II. Ulászló király végre teljesítette a közvélemény régi óhaját s megházasodott. E korszak nemzeti politikájának egyik legsürgősebb kívánsága volt ez, mert a nyomorult kormányzat mellett már csak így lehetett reményleni, hogy az állam kiszabadul az idegen trónkövetelők gyilkos öleléséből. Ulászló rég szívesen teljesítette volna ezt a közkívánságot, csak hogy ebben is tehetetlen volt, mert két asszony kapaszkodott belé, Borbála brandenburgi örgrófkisasszony és Beatrix özvegy királyné, kik mindketten azt vitatták, hogy törvényesen feleségül vette őket. Ulászló tehát a kettős házasság vádja alatt állt s első sorban ez alól kellett magát tisztáznia. Mindkét asszony ügye Róma döntése alá került, hol eleinte a nápolyi befolyás volt túlsúlyban, mely természetesen azt kívánta, hogy Borbála házassága semmisnek nyilváníttassék, különben az Ulászló és Beatrix közti házasság elvileg érvénytelen lett volna. Mint-hogy Borbála örgrófnő számára nemsokára más férjet találtak, ügye gyors elintézését is nyert; Róma semmisnek nyilvánította vélt házasságát s így Ulászló felszabadult a bigamia vádja alól. Ezzel azonban az a veszedelem fenyegette, hogy Beatrix királynéval kötött házassága fog érvényesnek nyilváníthatni. Ezt a házasságot a király egyszerű bohózatnak mondta s a magyarság szintén nem ismerte el törvényesnek, mert királyát egy meddő, általánosan gyűlölt asszonyhoz kötötte volna. Ellenben a nápolyi udvar s Magyarország összes ellenségei, első sorban Miksa császár, kinek érdekében állt, hogy Ulászlónak gyermekei ne szülessenek, minden befolyásukkal azon dolgoztak, hogy a szentszék felebbezhetetlen döntése érvényesnek ítélje az Ulászló és Beatrix közti házasságot. Rómában megvolt hozzá a hajlandóság, mert még budai legatusa is ily szellemen befolyásolta a pápát. »Azt állítani — írta neki (1494), — hogy az egész (a Bakócz rendezte esküvő) merő komédia volt, nem hoz becsületet a királyra«. Ugyanily irányban dolgoztak időnkint Spanyolország, Velence, sőt ugyanaz a milanói herceg is, ki nemrég a saját leányát (időközben Miksa császár neje lett) kínálta Ulászlónak. Jó sokáig bizonyosnak látszott, hogy a pápa Beatrixot fogja Ulászló törvényes hitvesének és Magyarország királynéjának nyilvánítani. Szerencsére akadt egy okos ember, egy bíbornok, ki tudta, hogy Róma nem jogi, hanem politikai szempontból mérlegeli a házasság ügyét, és azt hangoztatta, hogy nincs mit sietni az eldöntéssel. Minél tovább függőben kell hagyni az ügyet, mert a míg Ulászló feje felett ez a Damokleskard lebeg, addig a szentszék föltétlen befolyást gyakorolhat reá. Róma csakugyan évekig nem hozott ítéletet s a budai udvar királyné nélkül maradt. 1500-ban Bakócz egyebek közt azzal nyerte meg Ulászlót a török háború s a velencei szövetség eszméjének, hogy a pápa a házasság függő kérdésében az ő javára fog dönteni. Csakugyan így történt. Velence és

Franciaország, melynek királyi családjából Ulászló házasodni készült, a legerősebb nyomást gyakorolták Rómára, mely ekkor Nápolylyal is meghasonlott. Így a pápa végre hivatalosan semmisnek nyilvánította (1501) az Ulászló és Beatrix közti házasságot. Beatrixot, ki magyar földön leste az eldöntést, utólérte végzete. Szó szerint beteljesült az, mit Mátyás király előre megjövendölt. Minthogy Corvin Jánost elütötte a tróntól, magának is nyomorultan kellett az országból távoznia; Ischia szigetén kegyelemkenyéren tengődve, elfeledve, elhagyatva halt meg (1508 szeptember 13).

Anna királyné pecsétje.

A pápai döntéssel be volt fejezve Ulászló király házasságának bohózáti része. Most már szabad ember volt, igaz, hogy 45 éves, de nőülhetett kedve szerint. A francia uralkodóház egyik sarját, Anna candalei hercegnőt kérte meg, ki fényes kísérettel jött hazánkba. Örömmel, lelkesen fogadták azzal a hő óhajjal, hogy trónörököst szüljön az országnak s így megmentse az idegen uralomtól. A házasság, melyet nagy fénynyel ülték meg (1502), csakugyan boldog volt. Anna királyné szerette férjét s hogy beszélhessen vele, latinul kezdett tanulni, mert Ulászló magyarul nem tudott. Uralkodói kötelességei teljesítésében szin-

tén kedvezően befolyásolta a vénhedő királyt, ki menyecske felesége mellett kezdett tekintélyének helyreállítására gondolni, s e végből nála eddig ismeretlen erélyt fejtett ki. Csakhogy új hazája viszonyait az idegen, ifjú királyné sem értette meg. A pénzügyi helyzet kétségbeejtő volt s a király egyik cseh titkára 1503 augusztus 10-ikén azt írta haza: „Mi itt az arany és az ezüst halmai közt szegénységben, inségben élünk.“ Az állam, az udvar néha a legnagyobb nélkülözésekkel küzdött, a folyó szükségleteket sem tudta fedezni, s a végbeli katonaság nem kapta meg zsoldját. A király hasztalan fenyegette jószágvesztéssel az urakat, ha nem segítik. Végszükségében a vármegyékhez fordult. Arra kérte őket, hogy, noha az országgyűlés (1503) nem szavazott meg adót, hajtsák be ez évre is, a mit néhány vármegye tényleg megtett. Csakhogy a király ily módon csekély összegeket kapott s kénytelenségből mint azelőtt, azután is a legcsúfosabb műveletekbe bocsátkozott. Pénzzé tett, eladott, elzálogosított mindent, koronajavakat, harminczadot s másféle rendes királyi jövedelmet, melyek egy pár dúsgazdag főúr kezébe kerültek s még tűrhetlenebbé fokozták hatalmukat. E kétségbeejtő helyzetben a francia pazarláshoz szokott királyné nem átalott egy drágakővel diszített kalapra 3500 aranyforintot, akkor roppant összeget (mai pénzben legalább 70.000 korona) költeni s minthogy készpénzzel nem fizethetett, az adósság törlesztésére lekötötte az erdélyi huszadot s a szebeni cementumot, melyeket a király neki engedett át. Ily gazdálkodás mellett Anna királyné bájos, erélyesebb egyénisége sem sokat lendíthetett az udvar és az ország folyton fokozódó bajain. De legalább a gólya szállt le a budai királyi palotára. Lelkesülten, izgatottan várták országszerte, csakhogy csalódást hozott. Anna királyné nem fiú-, hanem leánygyermeket szült (1503 július 23), ki a keresztségben Anna nevet nyert. Még mindig nem volt tehát trónörökös, ki az országot az idegen uralom s a Habsburgok igényei ellen biztosította volna. Ellenkezőleg, a csecsemő hercegnő újabb és hatékony eszközül szolgált Miksa császárnak arra, hogy a budai udvart teljesen a maga befolyása alá vesse.

IV. FEJEZET.

II. ULÁSZLÓ ÉS MIKSA CSÁSZÁR.

HÁZASSÁGI TERV ULÁSZLÓ LEÁNYA S EGY HABSBURG HERCZEG KÖZT. — A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNY ELLENZI A TERTVET. — ZÁPOLYAY JÁNOS SZEPESI GRÓF. — A CSÁSZÁR MAGYARORSZÁGRA TÁMAD. — A RÁKOSI VÉGBÉS. — HÁZASSÁGI SZERZŐDÉS ULÁSZLÓ ÉS MIKSA CSALÁDJA KÖZT. — GYÖRGY, BRANDENBURGI ŐRGRÓF. — A FUGGEREK. — A KIRÁLYI HATALOM ZÜLLÉSÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI. — A TÖRÖK KÉRDÉS ELMÉRGESEDÉSE. — VÉGBELI KÜZDELMEK.

ANNA HERCZEGNŐ SZÜLETÉSE csakhamar olyan politikai eseménynyé nőtte ki magát, mely zajos mozgalmakat keltett s döntő befolyást gyakorolt a magyar birodalom jövőjére. A közvélemény azt remélte ugyan, hogy az ifjú, egészséges királyné még több gyermeknek fog életet adni. Nemsokára azonban Ulászló király egészségi állapotában aggasztó fordulat állt be. A király fiatal felesége mellett súlyos betegségbe esett; megütötte a guta (1504) s már-már halálát várták. Ily körülmények közt kelt szárnyra a hír s a mélyében izgatott társadalmat a végletekig felháborította, hogy Bakócz Tamás a csecsemő Anna hercegnő útján Miksa császár és családja kezére akarja a magyar koronát játszani. Az emelkedésén vaskövetkezetéssel dolgozó bíbornok-érsek csakugyan ily terveket kovácsolt. Pápa akart lenni s hogy czélt érjen, nem nélkülözhetette Miksa császár támogatását. Csakhogy e támogatást a császár nem adta ingyen. A kis Anna hercegnő lekötése a császár egyik unokája részére volt a bér, melyet ellenszolgáltatásul követelt, mert házasság útján igyekezett kétes trónigényeit szilárd alapra fektetni. Bakócz tudta ugyan, hogy e terv a magyar közvéleményben szörnyű vihart fog támasztani, de azért hamar megalkudott Miksa császárral, ki írásban (1505) biztosította, hogy üresedés esetén egész befolyását latba veti, hogy a pápai székbe juttassa. A császár részéről, mint később kitűnt, ez merő ámtítás volt, már azért is, mert II. Gyula pápa (választatott 1503) a legjobb egészségnek örvendett s így hosszú időre nem lehetett pápaválasztásra gondolni. De Bakócz hitt szavaiban s Ulászlót könnyen megnyerte az eszmének, hogy leányát a császári család valamely tagjával jegyezze el. A beteg király a Habsburgoknál

keresett támaszt saját alattvalói ellen, kiket sohasem szeretett, kikben sohasem bízott.

Ulászló az első naptól kezdve tapasztalta, hogy izzó parázsra ült, mikor Mátyás örökébe behelyezkedett, s minthogy alattvalóit jó kormányzattal meg nem nyerte, külön dynasztikus politikával próbálta gyöngé trónját megtámasztani. Még 1492-ben, mihelyt addigi versenytársa, János Albert herczeg lengyel király lett, titkos szövetségre lépett vele a féktelen magyar urak ellen. Most, hogy leánya született s maga nehéz betegséggel küzdött, szívesen követte Bakócz tanácsát, hogy családi érdekei védelmére Miksa császárral fogjon kezet.

A császár és Ulászló közt a házasság ügyében folyó bizalmas tárgyalások nem sokáig maradtak titokban, mert Miksa ellenlábasa, Velencze, követei útján gondoskodott róla, hogy a magyarok a készülődő eseményekről felvilágosíttassanak. A terv hírére a néplelek valóságos paroxismusba esett s a nemzet jövőjének ez alattomos elkótyavetyélése ellen hamar fölhangzott a viharos ellenmondás. Az ország nem akart többé idegen királyt, különösen nem akarta Miksát vagy családját a magyar állam élén látni s ez érzelmeit kíméletlenül juttatta kifejezésre. Nem kell német király — hangzott mindenfelől, hangzott kérően, fenyegetően, durván és parancsolólag. És a német király elleni gyűlölet csakhamar a németek iránti általános gyűlöletté fajult s csupán a vallásközösség benső kapcsa gátolta meg, hogy ez új irány általában a nyugati polgárosodás elleni mozgalommá ne váljék, mert a nemesség már nem is magyar, hanem szittyá nemzetnek kezdte magát nevezni.

Az idegen uralmat illetőleg nem volt nézeteltérés a magyarság tömegeiben, kivéve az udvari camarillát, mely Bakócz vezetése alatt a főpapságból s néhány főúrból állt. De a mozgalom, bármi heves folyamat vett, csupán a Habsburgok örökjoga, legkevésbé pedig Ulászló személye ellen irányult. Ellenkezőleg épen a magyar Jagelló-család érdekét szolgálta s ezt az uralkodóházat akarta állandósítani, midőn a gyermek Anna herczegnő s a Habsburgok valamelyik tagja közti házasság föltétlen megakadályozását írta zászlájára. Első sorban az ellen tiltakozott, hogy a herczegnő jövőjéről már 1—2 éves korában határozzanak. A közvélemény még mindig hitte, bizton remélte s folyton hangoztatta, hogy előbb-utóbb mégis csak lesz az országnak olyan trónörököse, ki királyi ágyban, idebenn a hazában született, mi — mondták — száz esztendő óta nem történt. Ulászlót és családját a közvélemény már magyarnak tekintette s nem ellene fordult, hanem egyenesen az ő javát tartotta szem előtt a kívánság, hogy a magyar trónt idegennek juttatni nem szabad, mely eszme az akkori emberöltőnek közös politikai programja volt. Szó sem lehet tehát a föltevésről, hogy a Bakócz ellen támadt mozgalom antidynasztikus lett s valami magyar trónkövetelő javára irányult volna. Csupán a primás és Miksa császár emberei tüntették föl ilyenek s a beteges Ulászlót azzal

ijesztették, hogy a mozgalom őt és családját akarja a koronától megfosztani és hogy mesterségesen szítja azt olyan ember, a ki titkon a trónra áhítozik. Minthogy ez időben Corvin János már († 1504 október 12) a lepoglávai sírboltban pihent s csakhamar (1505) egyetlen fiát is melléje temették, úgy, hogy a Hunyadyak dicső nemzetségének e hajtásában is magva szakadt, Bakócz most Zápolyay István nádor fiára, a 18 éves János (született 1487) szepesi grófra fogta rá, hogy király akar lenni. Nemrég (1497) a Rákoson összegyűlt nemesség vádolta azzal a gyűlölt Zápolyay nádot, hogy Ulászló halála esetére saját fiát akarja trónra juttatni. Most az udvar emelte ugyanazt a vádat János ellen; azzal gyanúsította, hogy a nemesség segítségével a koronára vágyik s a kis Anna hercegnő kezét akarja elnyerni.

Ez az időszak történelmünk leghomályosabb, tudományosan legkevésbé tisztázott korszakai közé tartozik, sőt a mit tudunk róla, azt is legelől a császár s a magyar udvari camarilla érdekében és befolyása alatt készült kútfőkből tudjuk. E kútfők pedig mind irányzatosak, pártosak és Zápolyay Jánost, különben is multunk egyik legtöbbet rágalmazott egyéniségét, a legsötétebb színben tüntetik föl. A korszak igazi rossz szellemének rajzolják, a kinek mérhetetlen becsvágya folyton zavarja az ország békéjét, a ki királya ellen tör s nemcsak koronáját, hanem leányát is el szeretné tőle rabolni. Mindez azonban a kétségbevonhatatlan tényekkel ridegen ellenkezik. A belső nyugtalanság Mátyás halálával kezdődött, mikor János gróf még apró gyermek volt, s a mint apját 1497-ben a nemesség, úgy most őt magát az udvar minden igaz ok nélkül vádolta, hogy a trón megszerzésére törekszik. A Zápolyayak — ketten voltak, János és György testvérek — ez időben nem számítottak a koronára. A közvélemény föltétlenül ragaszkodott a Jagellókhoz, bízott, hogy körükből még trónörökös származik s épen ez okból tiltakozott az eszme ellen, hogy Anna hercegnő kezét idő előtt lekössék a Habsburgoknak. Csakis ez ellen háborgott, menydörgött a társadalom. Csakis Miksa császárt és ivadékait igyekezett Magyarországtól távol tartani, kik nemzetközi önállóságát ép úgy fenyegették, mint a szultán. Lelke egész hevével gyűlölte a császárt, ki egyszer már karddal támadta meg, azóta is örökösen áskálódott ellene s az idők folyamán általában a világtörténelem egyik legsajátságosabb alakjává fejlődött. Örökösen családi hatalmának terjesztésén töprengett s szilajul csapongó képzelőereje a legdéliábosabb házassági terveket kovácsolta, melyekkel Burgundot, Spanyolországot, Magyarországot, Csehországot, Olaszország legnagyobb részét, Angol- és Franciaországot családja birtokába akarta juttatni. Sőt egy ízben az a nevetségesen nagyszerű eszme foglalkoztatta, hogy dynasztikus légvárai könnyebb valósítása érdekében lemond a császárságról s pápának választatja magát. Karddal semmit sem birt ugyan elérni, de a sors úgy akarta, hogy a

gazdag burgundi örökség birtokába lépjen, fia, Szép Fülöp meg királya legyen Castiliának, vagyis Spanyolországnak, melyet Columbus Kristóf felfedezései egy új világ birtokába juttattak, unokái meg egész sereg új koronát szerezhessenek s a Habsburg-családot meseszerű világhatalomra juttassák.

Miksa császár ábrándjaiban és számításaiban Magyarország — s vele járt Csehország — legeslegelől állt. A gyámoltalan Ulászlóval kezdettől fogva úgy bánt, mintha egyszerű helytartója lenne. Valóságos uralkodó királynak tekintette magát, viselte a magyar király címét s

Zápolyai János és György emlékezímere.

(Báró Máriássy János tulajdonában.)

okleveleiben magyarországi uralkodásának éveit is feltüntette. Tényleg kezén voltak a magyar államterület értékes részei, másutt meg tervszerűen izgatta, bujtogatta a német városi polgárságot, a tulajdonképeni, a Kapellán túli Horvátországot pedig mindinkább magához ragadta. Állandó összeköttetést folytatott a horvátokkal, udvarába vonzotta s szolgálatába fogadta a főurakat, kiket azzal biztatott, hogy fölszabadításukra hatalmas háborút indít a török ellen. Ezzel veszedelmesen lazította a horvát részek és a magyar birodalom közti kapcsolatokat, ámbár soha esze ágában sem volt a törökkel összetűzni. Daliás vitéz volt ugyan, csak hogy magasan szár-

nyaló hatalmi ábrándjait nem fegyverrel akarta valósítani, hanem házassági kötelékkel igyekezett megejteni a magyar államot. Tíz esztendőn át minden befolyását arra használta, hogy Róma ki ne bocsássa Ulászlót a meddő Beatrix karjaiból s így magtalan halála esetén ő érvényesíthesse trónutódlási igényeit. De mihelyt Ulászlónak leánya született, kivetette reá hálóját s valamelyik unokája, a szintén gyermek spanyol királyi hercegek egyike számára kérte kezét. E törekvéseinek előmozdítása fejében tette Bakócznak azt a csalfa ígéretet, hogy a pápai trónra segíti. Mihelyt vele az alkut megkötötte, Magyarország bíbornok-prímása Anna hercegnő házasságügyében rendelkezésére bocsátotta korlátlan befolyását. A beteg s családja jövője iránt aggódó Ulászlót könnyű volt az eszmének megnyernie s az idevonatkozó tárgyalásokra Linzbe, a császár udvarába kellően felhatalmazott magyar követség küldetett (1505).

Minde tervek és tárgyalások nem maradtak titokban, már azért sem, mert Velence és a császár közt ez időben elmérgesedtek a viszonyok s a köztársaság visszariadt az eszmétől, hogy a magyar korona a Habsburgok fejére szálljon. Budai követei felvilágosították tehát a magyar közvéleményt az udvar terveiről, melyek a kormányzattal való régi elégedetlenséget a végletekig fokozták. Már 1504-ben viharos lefolyást vett az országgyűlés. Ekkor még a rendek első sorban alkotmányos sérelmeiket hangoztatták s adómegszavazó jogukat szigorú törvénnyel biztosították. A király az előző évben a vármegyékhez fordult s tőlök kért országgyűlési felhatalmazás nélkül adósegédelmet; egyes vármegyék engedtek is a felszólalásnak, főleg nagybirtokosaik ösztönzésére, kik azonban a magok javainak mentességet biztosítottak. Hogy ez alkotmányellenes eljárás többé ne ismétlődjék, az országgyűlés kimondotta (1504 : I. t.-cz.), hogy bármi című adót vagy segélyt csak ő szavazhat meg, országgyűlésileg meg nem ajánlott adót sem a vármegyének, sem egyes nemes embernek behajtania nem szabad, különben hitszegést követ el, becsületének és tisztességének elvesztésével sujtatik s örökre kirekesztetik az ország nemeseinek testületéből. Azóta az udvar és császár közötti tárgyalásokról érkezett hírek más irányba terelték az elégedetlenséget. Mikor a rendek 1505 februárban új gyűlésre sereglettek össze, elkeseredett hangulatuk fenyegető szavakban nyilvánult, sőt egyesek a király személyét sem kímélték többé. Némelyeket szenvedélyök annyira elragadt, hogy azt mondták: meg kell Ulászlót a tróntól fosztani s Zápolyayt kell helyére ültetni. E szélsőségek hirdetői azonban egészen magukra maradtak s talán csak Bakócz felbérelt ügynökei voltak. Mindazáltal a primás a királyt annyira fölingerelte, annyira megrémítette, hogy tárgyalni sem akart a gyűléssel. Ez azután még inkább elkeseredett s végül eredménytelenül oszlott szét, de kimondotta, hogy július 25-én Fejérvárt új gyűlés tartassék, melyen mindenki fegyveresen köteles megjelenni, a vármegyék meg zsoldosaikat is felküldjék. Országszerte óriási zaj és

mozgás támadt, a vármegyék gyűléseztek és mindenféle határozatokat hoztak, a nemesség meg fegyverkezett. E helyzetet a ravasz Bakócz kitűnően felhasználta a maga céljaira. Elhitette a királylyal, hogy lázadás készül s a megfélemlített Ulászló betiltotta a fejevári gyűlést s Budára, július 24-ére új országgyűlést hívott össze, melyen azonban a nemességnek nem fejenként, hanem követei által kellett részt vennie. Bakócznak ez sem volt elég. Kieszközölte, hogy a király erős katonai intézkedéseket tegyen, Csehországban közfelkelést hirdessen s hatalmas cseh segélyhadat rendeljen maga mellé. A császártól és Velenczétől szintén katonai segítséget kért, az uraknak és főpapoknak meg a legszigorúbban meghagyta, hogy a gyűlésre kellő fegyveres kísérettel jöjjenek. De a fejevári és budai gyűlések egyaránt elmaradtak, mert a király az utóbbit szeptemberre halasztotta, a nemesség pedig a fejevári gyűlést nem tartotta meg, a miből világosan kitűnik, hogy a gyanús szándékairól terjesztett hírek túlzottak voltak.

Király és nemzet talán végül megértették volna egymást, ha váratlan, meglepő fordulat nem áll be. Kétségkívül Bakócz tanácsára, ki az elégedetlen nemességet így akarta megfélemlíteni, Miksa császár szeptember 13-ikán hadat üzent „a magyar rendeknek“, melyek őt jogától, királyukat meg trónjától akarják megfosztani. Azt is említette, hogy véget akar vetni „a szepesi gróf“ üzelmeinek s lázadó alattvalói közül ki fogja a királyt szabadítani. De hogy mik voltak igazi céljai, azt egy más nyilatkozata árulja el. Fel akarta használni az alkalmat, hogy Magyarország ingadozó önállóságának teljesen véget vessen. Sürgős segínyt kért a német fejedelmektől s megígérte nekik, hogy mihelyt a magyarokat leveri s a trónt elfoglalja, végkép a német birodalomba kebelezi Magyarországot.

Miksa képtelen volt ugyan komoly háborút kezdeni, de martalóczait a szélekre küldötte. Garázdálkodásaikról riasztó hírek keltek szárnyra s az egész országban lángra lobbantották a szenvedélyeket. A vármegyék a német támadás hírére sietve fogtak fegyvert s Zápolyayt kiáltották ki vezérökké. Egyelőre azonban nem a németek ellen indult a nemesi fölkelés, hanem a király által a Rákosra hirdetett országgyűlésre, hol több ezer fegyveres gyűlt össze.

Érthető, hogy császár igazolatlan hadüzenetét zajosan, szenvedélyesen tárgyalták s a Rákoson ismét viharos jelenetek játszódtak le. Minthogy Miksa egész leplezetlenül az ország urának hirdette magát, a gyűlésnek szükségképen foglalkoznia kellett ez igényeivel. Nemcsak egyhangúlag visszautasította, hanem ünnepélyes, közkötelező módon jelentette ki, hogy jövőre sem akarja azokat elismerni, s hogy a Jagellók magvaszakadása esetén nem fog többé idegent a magyar trónra ültetni. A gyűlés vezetői, első sorban Zápolyay János ismételve őszintén, lelkesen hangoztatták, hogy ragaszkodnak a Jagellókhoz, hogy határozatuk épen

Thomas. II. 33.

11

ortum in

p. 182. Cardinalis Serapionius et Gregorius de Transarpanibus, Colocoy et Baschley, Catinum, Canonice Vinarum, Archiep.
 Stephanus Nicetien, Epi. et Johannes de Saz, Electus Sirinicus, Rectum Prælati, ac Dargogileus Prior Augarie, Comes Dabebi
 de Bogyni, Iudex curie Regie ac Vainyoda Transsylvanie, Johannes de Zabolya, Comes perpetuus curie Sepulchri, Dux Laurencii
 Georgius de Bador Agaginn, Michael de Patoz, Pincernorum et Johannes podmanigky de Podmanuy, Cebicularum Regal
 Vasce de Potius, Stephanus de Chelego thesaurarius Regis, Johannes de Cely de Pisservy, Georgius Draghy de Zeligm, Thomas
 Comes de Merzyn, Andreas Dofz de Raxia, et franciscus Radia de Gijamach, Vigorum Dalnate Croace et Sclavonie de
 de Chasck, Johannes Dantty de Sotony, Barones, nith Barnabas Zelay Severinen, Georgius Mote de Smyla, Mandor Alben
 Patoz, Martinus Gabor de Elobor, Gennysmygel, Michael de Job, Paulus de Magy, vicipalatinus, Lodomus Gereghen de 7
 Markus de Muzgoryan et franciscus de Muragha, personales nith Regi Michaeli Proregumoy, mory Magyal, Eim
 de Albas Nicolaus fetecl de ferevnd, Ladislaus de Eszwarda, Nicolaus Bagymaly de Derffy, Altonus de Patoz, Item Sigian
 Georgius Orbonys de Krasfow, Leonardus dago de Ewor, de Daranys, Stephanus de Kertynai, Johannis fanchy de Gerdova
 Nicolaus de Morga Thobley, Thomas de Arnyand Nicolaus de Thorba, Michael de Thob, Joannes de Rayon Nicolaus de
 francus de Eregwar, Georgius de hostnyonof, Lazarus de Vashabulm, Joannes de Duffa Voosprimny, Sigianus Galy,
 Johannes Maggy, Sedis Solay, Johannes Dalogy de fivoy, Johannes Voad de Voad, Syme, Konstantin, Clemens Felen Th
 de Markostanov, Georgius Berney, Secupitny, Gregorius feregh de Gyms Bendarus de chepolskay, Michael de Salgo Nio
 Nenegradi, Paulus de Konyar, Georgius Maghts de Nycum, Ladislaus de Chyby, Johannis Bakos de ogyan, Honthon, Nicol
 deghy Enghaden, Johannes et dominus de pufstsch, Galles de Kellen herofstny, Johannes de Chylynek, Nicolaus de
 deghy Enghaden, Ladislaus de fangyal, Abanvinkon, Christophorus de pan, Georgius de Chap Zemplen, Mathys de Gyry
 de Patoz, de Rerdy, Georgius de vofpel, Nicolaus de Derfen de voga, Joannes Berghs, Johannes Kertnyoy, Martinus
 de Kofva de Raxia, Melchior de Parlag, Clemens deoty de peftry, de Zaboly, Sclavonus et Darius Abbratty de, de
 Andreas hornvoad, de, Gerard, Antonius Dofz de peftry, de Zorand, Dargogileus pufgasy de Kefghemey, Petrus im.

Az 1505-iki rákosi végzés kezdősorai.

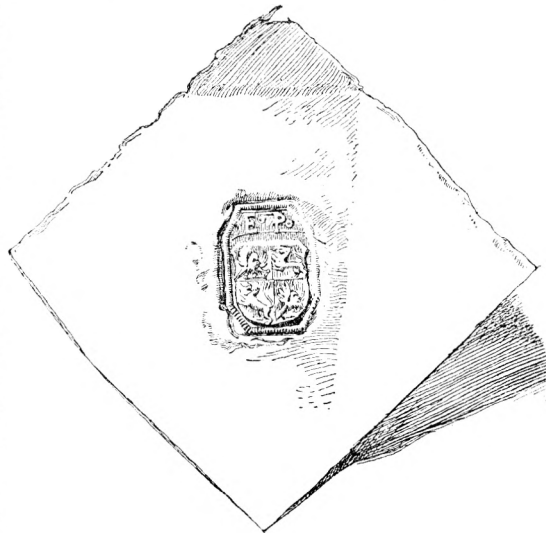
(Az oklevél eredetije a bécsi állami levéltárban.)

a király és családja érdekét akarja megvédeni s egyedül a gyűlölt császárt sujtja. A nemzeti akarat s a nemzeti érzés oly elemi erővel nyilatkozott meg, hogy Ulászló és tanácsosai sem mertek vele szembeszállani. Ők is csatlakoztak a rendek azon végzéséhez, mely szerint az esetre, ha II. Ulászló királynak fiörököse nem maradna, idegent semmi áron sem ültetnek a trónra, hanem a magok kebeléből magyar hazafit választanak királylyá. A gondosan megszövegezett végzeményt Perényi Imre nádor, Bakócz bíbornok-érsek, a többi főpapok és főurak, valamint 51 vármegye képviselője írták alá. Ez a híres 1505-iki rákosi végzés története. A nemzet önállósági vágyainak e hatalmas megnyilatkozása tisztán és kizárólag Miksa császár ellen irányult, ki igazolatlan támadásával szükségképen felidézte azt. Ellenben Ulászlót a végzés nem érintette, még kevésbbé pedig esetleg születendő fiát, a kiről a rendek kijelentették, hogy magyarnak ismerik el s szívesen fogják királyukká koronázni. És hogy ez nem üres szó volt, hogy komolyan így gondolkodtak, igazolták a későbbi események. A rendek valóságos megváltásnak tekintették végzésöket, s megnyugodva tértek haza, mert Miksa császár sem mert fenyegetőzéseinek nyomatékot adni s egyelőre nem folytatta a támadást. De a rákosi végzésbe, mely Magyarországra irányuló terveit tönkretette, nem nyugodhatott bele, hanem 1506 nyarán betört az országba s Sopront, Pozsonyt s a Csallóközt megszállta. Serege azonban oly silány volt, hogy a hozzá érkező francia követséget nem akarta táborában fogadni, nehogy az idegenek megismerjék gyengeségét. Könnyű lett volna tehát a gyűlevész hadat kiverni, mivégből a rendek csakugyan fegyvert fogtak s tömegesen siettek Ulászló köré. Csakhogy nem tudták rávenni, hogy a betörésre hadüzenettel feleljen s a németeket megtámadja. A magyarság iránt mindig bizalmatlan Ulászlót Bakócz időközben végleg elválasztotta nemzetétől s a császár karjaiba vitte. Primása útján Miksával még az új támadás előtt (1506 márczius) titkos szerződésre lépett, melyben kötelezte magát, hogy leányát a császár valamelyik fiunokájával jegyzi el, s ha fia születik, ezt Miksa egy leányunokájával fogja összeházasítani. Természetes tehát, hogy Ulászló a császár betörése után is tétlen maradt s titkon állandóan érintkezett vele. A magyarokat tekintette ellenségének, a császárt meg jó barátjának. A király magaviselete annyira elkeseríté a fölkelt nemességet, hogy midőn a császár, ki tudta, hogy fegyverrel úgy sem fog boldogulni, békekövetet küldött hozzájuk, ezt dühökben agyonverték. A jó bécsiek erre a körökben időző királyi követeket akarták felkoncolni, de a császár megakadályozta vérengző szándékuk kivitelét. E közben (július 1) Ulászlónak fia, Lajos herczeg született, mi azonban nem változtatott a helyzeten. E fiú már születése előtt eljegyeztetett Miksa valamelyik unokájával s így a király nemcsak nem lépett fel a német hadak ellen, hanem most már fia üdvét is a császárnál kereste, ki meg valósággal parancsolólag

hagyta meg neki (július 14), hogy a Habsburgok örökösödési jogát sértetlenül fenntartsa s a rákosi végzés ellen megvédje. Ez alapon jött létre a két uralkodó közt a béke (július 19), mely ismét a Habsburgoknak biztosította a trónutódlás jogát az esetre, ha a Jagellóknak magva szakadna. Ezzel a királyi család s a magyar nemzet közérzelme közt állandó elvi ellentét keletkezett s Ulászló, midőn neje, Anna királyné a szülés következtében, július 26-án meghalt, végleg elvesztette erkölcsi egyensúlyát. Miksába és az idegenekbe vetette reményei horgonyát, fordult csehekhez, németekhez, lengyelekhez, csak a magyarok iránt táplált legyőzhetetlen bizalmatlanságot, melyet Bakócz mindenféle álhírrrel és koholmánynyal tartott ébren s fokozott tervszerűen. Mint egykor Corvin Jánossal, most az ifjú Zápolyay Jánossal ijesztgette s ezzel teljesen a maga befolyásának vetette alá. A remegő király egyenesen gondviselészerű férfiúnak, trónja legfőbb oszlopának tekintette s mindenben vakon követte útmutatását.

Ulászló úgy akart a képzelt veszélyből kilábolni, hogy először is Csehországban ismertette el fiát, Lajost trónörökösnek, mire a császárral új szerződést kötött (1507 november 12) a már egyszer megállapított kettős házasság tárgyában. Csak ezután merte a trónutódlás kérdését Magyarországon napirendre hozni. Itt pedig olyan előzékenységre talált, mely a legnagyobb mértékben meglepte s egyszersmind meggyőzhette volna, milyen tévesen ítélte meg a magyarok érzelmeit és törekvéseit. Sehol sem fogadták oly megnyugvással, oly lelkesedéssel Lajos herczeg születését, mint magyar alattvalói, kik tőle remélték, hogy megmenti őket Miksa császár gyűlölt uralmától. Siettek is magyar trónörökösüket, a két éves gyermeket megkoronázni (1508 július 4) s ezzel a nemzeti királyság fennmaradását biztosítani. Csak azt kötötték ki, hogy Ulászló, ha meghalna, mielőtt fia nagykorúvá lett, a gyámságot semmi esetre se bízza Miksa császárra.

Fia megkoronázása teljesen megnyugtathatta volna Ulászló királyt. Csakhogy Bakócz primás és Perényi Imre nádor, ingatag és falánk ember mondja róla a velencei követ, ki többször megvesztegette, továbbra is,

Perényi Imre nádor pecsétje.

szították bizalmatlanságát, hogy annál korlátlanabban uralkodhassanak rajta. Bármilyen hűségesen viselkedett Zápolyay János a lezajlott mozgalmakban, bármilyen készséggel járult a kis trónörökös megkoronázásához, bármilyen buzgón vett részt a királyi kincstár bajainak orvoslására tett kísérletekben, a mint általában nincs semmi nyoma, hogy valaha királya parancsával ellentétbe helyezkedett volna, a vénhedő Ulászló tanácsosai besugására állandóan ellenségének, versenytársának tekintette. Kénytelenségből kinevezte ugyan erdélyi vajdává (1510), de mikor nővérét, Borbála grófnőt Zsigmond lengyel király mekkerte, a magyar udvar mindent elkövetett, hogy e házasságot megkösítsa. De hasztalan. Borbála lengyel királyné lett (1512), ámbár rövid ideig élvezte e méltóságot, mert három év múlva meghalt. Lassankint az udvar hatalmasai nemcsak Ulászlóval, hanem az idegen követekkel is elhitették a rágalmakat, melyeket Zápolyay ellen koholtak. Úgy tñntették fel előttök a társadalom különböző osztályainak elégedetlenségét és forrongását, mely természetes következménye volt a páratlanul elvetemült kormányzatnak s a külpolitika terén szenvedett megalázásoknak, mintha tisztán és kizárólag Zápolyay János üzelmek és becsvágyó tervei okoznák. Első sorban a Budán idözö császári és pápai követek, kiknek és kormányaiknak ez különös érdekekben állt, rajzolták

Zápolyay János vajda aláírása.

Magyarország belső helyzetét olyannak, mely igazán paradicsomi lenne, ha meg nem zavarná a szepesi gróf vagy a vajda, mint később nevezik, ki becsvágyó tervei érdekében folyton bujtogatja a nemességet. A valószínűségben az igazi bujtogató maga az udvar s a hatalmával szertelenül, a beszámíthatatlanságig visszaélő néhány nagyúr volt, a ki erőszakosságával, féktelen önzésével folyton ingerelte, beteges izgatottságba juttatta a társadalom minden rétegét. Ezt azonban az illetők be nem vallhatták, hanem ellenkezőleg elhitették az öreg, gyámoltalan királylyal, hogy az elégedetlenség antidinasztikus forrásokból táplálkozik. Hasonló szellemben befolyásolták az udvarban egyre tömegesebben összeseregülő idegeket, kik versenyeztek a magyarokkal a helyzet önző kiaknázásában. Legkiválóbb volt közöttük a király nővérének fia, György brandenburgi örgróf, kit 1508-ban maga hívott Budára, hol utóbb elvétette vele Corvin János herceg özvegyét, mely házasság a fiatal örgrófit a Hunyadyak fejedelmi vagyonának, első sorban nagy vajdahunyadi és gyulai uradalmának birtokába juttatta. Minthogy a magyarokban nem bízott, s rokonszenve kezdettől fogva „másik“ országa, Csehország felé fordult (alio regno nostro Bohemiae), mely egyébiránt áldatlan kormánya alatt ép oly romlásba süllyedt, mint Magyarország, kivált csehekkel kör-

nyezte magát, mit még törvénnyel sem lehetett megakadályozni. Jogilag, elméletben ugyanis a Mátyás meghódította cseh melléktartományok még mindig a magyar koronához tartoztak, mint ezt a király Sziléziáról 1512-ben is hangsúlyozta (ad dictam sacram coronam regni Hung. spectantem, mondja e tartományról). Csakhogy e kapcsolatnak nem volt semmi gyakorlati értéke s az illető tartományok még a magyar udvartartás költségeihez sem járultak. Ellenben lehetővé tette azt, hogy a magyarok iránt bizalmatlan király minél több csehet vonjon környezetébe. Kívülök azonban sok más idegen élt Budán s több-kevesebb befolyást gyakorolt a királyra. Számos előkelő német bank- és nagykereskedői ház nyitott ott telepet. A híres német Fugger, az augsburgi Holzer, a nürnbergi Seldner s más első rangú német, velencei, genuai czégnak volt ott fiókja, irodája, raktára, háza, melyekben néha a czégtulajdonosnak fiai szolgáltak s készültek elő jövődöbeli pályájokra. Mindnyájan élénk összeköttetésben álltak az udvarral, a főpapokkal, a főurakkal, pénzügyleteket kötöttek velök, vásárlásokat eszközöltek számukra, főleg ékszert, drága szövetet adtak el nekik, tőlök meg bort, bőrt s más könnyen szállítható czikket, leginkább rezes és érczet vettek. A legnagyobb jelentőségre emelkedtek a Fuggerek, koruk leghíresebb bankárai és vállalkozói, kik üzleti összeköttetéseiket Európa minden országára kiterjesztették. Nálunk a Thurzókhoz szegődtek (1495) társul, kik a bányavárosokban hatalmas rézbányászatot alapítottak, melyet a Fuggerek pénzével rendkívüli virágzásra emeltek. A bányászat üzemét ez időben már Európaszerte a nagytőke igyekezett magához ragadni, mert roppant költséggel járt, másrészt meg az érczekben bő bányák évi tiszta hozadéka oly szeszélyesen változott, hogy a kisbirtokos nem bírta a folyó költséget fedezni, habár 10—20 évi átlagot tekintve, dús haszna lehetett az üzletből. De a kistőkés nem várhatta be a jobb éveket, mert az ő erejét egy-két gyöngye év eredménye kimerítette. Ellenben a nagytőke nemcsak daczolhatott a pillanatnyi bajokkal, hanem befektetéseket eszközölhetett, tőkéletesebb gépeket szerezhetett, czélszerűbb üzemet és okszerűbb gazdálkodást honosíthatott meg úgy, hogy pár év múlva óriási haszon jutalmazta fáradozásait. Ennek megfelelően azután nagyobb évi bért fizethetett a bérbe vett bányáért. Európaszerte mindenütt szívesen léptek tehát az uralkodók összeköttetésbe a nagytőkével, illetve képviselőivel, az olasz (lombard) vagy német bankárokkal s bérbe adták nekik aránylag keveset jövedelmező államjavaikat, főleg az érczbányákat. Sőt szándékosan előnyben részesítették az idegeneket e bérleteknél, nemcsak azért, mert többet fizettek, több szakismerettel dolgoztak, hanem főleg azért, mert politikai tekintetben kevésbé voltak veszélyesek a belföldi nagyuraknál. A mi Magyarországot illeti, a Thurzók, kik a királytól a beszercezbányai rézbányászatot bérelték, magyarok voltak ugyan, de csakhamar a Fuggereket nyerték meg az üzletnek s a Fugger-Thurzó

czég aknáztatta ki a bányavárosok rézbányáit, hol nagy arányú befektetésekkel és kétségkívül megfelelő szakértelemmel folytatta a bányaművelést, melyért a királynak rendes évi haszonbért fizetett, még pedig pontosan. A Fuggerek fiókot nyitottak Budán és Pesten, de a termelt rezeset Német- és Lengyelországba, Hollandiába s Velenczébe vitték ki. Ez a kivitel az 1495–1504-iki évtizedben 190.000 mázsát tett s a nagy költségek, az évi haszonbérek és beruházások levonása után a czég két tagjának mindegyike a fennmaradt számadások szerint 119.500 rénes forintnyi tiszta nyereséget kapott. Tényleg a nyereség jóval nagyobb volt, mert a rézkészlet ekkor 1338 mázsát, a künlevő követelés 242.000 magyar aranyforintot tett, sőt a rézzel együtt 53.774 márka ezüst is termeltetett 323.503 magyar forint értékben, mely nyereségek csak később számoltattak el. A haszon a következő évtizedekben mindig igen nagy maradt s minthogy a vállalat pontosan fizette a kincstárnak az évi bért, sőt arról sem feledkezett meg, hogy a hatalmasok jóakarátát külön megváltsa, az udvari emberek mindig buzgón támogatták a Fugger-Thurzó czéget, ellenben a közvélemény megütközve szemlélte, milyen roppant összegek folynak a hazai bányákból évről-évre idegenek kezébe. Sokszor keserves szavakban hangzott a panasz, hogy mikor a végeken küzdő katonaság esztendőkön át még zsoldját sem kapja, idegenek duskálkodnak az ország vagyonában. A panasz jogos volt, csakhogy nem lehetett orvosolni, mert állami kezelésben e bányák a kellő tőke, szakértelem s üzleti erkölcs híján annyit sem jövedelmeztek volna, mint a mennyit a Fuggerek évi bér fejében fizettek. Minthogy azonban a magyarok ellenszenvvel nézték a Fuggereket (nevök valóságos gúnynévvé vált s innen származtatják a magyar fukar szót), ezek természetesen nyomatékos befolyásukat a királynál szintén magyarelles szellemben gyakorolták.

Így Ulászló élete utolsó évtizedét olyan környezetben töltötte, melynek legfőbb érdekében állt, hogy elválaszsa a magyarságtól s Miksa császár karjaiba hajtsa. E törekvéseket szükségképen siker koronázta s Ulászló, ki folyton attól remegett, hogy a magyarok, noha rég megkoronázták, nem fogják Lajos trónörököszt királyokul elismerni, minden igyekezetét arra fordította, hogy a császársban s a rokon lengyel királyban, ekkor már Zsigmondban találjon támaszt s általok biztosítsa két gyermeke jövőjét. Mindkettejök házasságára nézve rég meg volt ugyan a szerződés a Habsburgokkal. Csakhogy a királynak aggodalmai támadtak, vajjon Miksa meg is tartja-e őket? Az évek folyamán tényleg sokféle nehézség merült föl a terv ellen. Az ellen a császárnak nem volt ugyan kifogása, hogy Lajos herczeg annak idején valamelyik leányunokáját vegye el. Ellenben Anna herczegnőnek bajos volt a Habsburg-családban férjet találni, habár erre nézve is szigorú szerződések kötötték a császárt. De fiunokája csak kettő volt, fiának, az elhunyt Szép Fülöp spanyol királynak két fia, Károly és Ferdinánd spanyol herczegek. Minthogy mindketten

gyermekesek voltak, jövőjüket a császár nem akarta a házassággal végleg lekötöni, mert esetleg jobb parthiet is csinálhattak. Az a megállapodás történt tehát, hogy a 13 éves Anna magyar hercegnőt, ha sem Károly sem Ferdinánd el nem vehetné, maga a vén császár, ki ez időben ismét özvegy volt, vegye hitvesül. E házassági tervek valósítása céljából Ulászló a császárt és a lengyel királyt 1515 elején Pozsonyba családi kongresszusra hívta meg. A király gyermekeivel és nagy kísérettel márczius 18-ikán érkezett Pozsonyba, hol Zsigmond lengyel királylyal találkozott. Ellenben a császárt távol tartották a németországi események. Végre mégis csak Bécsbe érkezett s július 16-án a három uralkodó a magyar határszélén, a trautmansdorfi mezőn találkozott, hol az akkor ültetett három szilfa ma is jelzi találkozásuk helyét. Mindegyiket fényes kíséret környezte; az öreg Ulászlót gyaloghinton hozták, míg fia, a kilencz éves Lajos herceg gyönyörű szürke paripán ült s a császárt lóhátról beszédvel üdvözölte. Másnap az uralkodók Bécsbe tették át a tanácskozás színhelyét, s július 22-ikén fényes egyházi pompával csakugyan megkötötték a tervezett kettős házasságot. Lajos herceg Mária főhercegnőt vette nőül, Anna hercegnővel meg a császár esküdött meg, de oly írásbeli fenntartással, hogy a házasság csak az esetre érvényes, ha egy év lefolyása alatt két fiunokájának egyike sem venné nőül a hercegnőt. A császár azzal tetőzte be a bohózszerű játékot, hogy írásban fiává fogadta Lajos herceget s a német birodalomban helytartójává rendelte, sőt a császári méltóságban is utódjává jelölte ki. Mindez természetesen tudatos ámítás volt. A kettős házasságot a császár nem a Jagellók, hanem a magyar trónra irányuló igényei érdekében kötötte. Tovább is viselte a magyar királyi címet, bujtogatta a horvát urakat a magyar állam ellen, beavatkozott belügyeibe s a magyarországi zsidókat Ulászló tudtával és beleegyezésével a saját védelme alá helyezte (1515) s ezt okiratban tudatta az országgal. Perényi Imre nádort, tehát magyar alattvalót, ivadékaival együtt, siklósi herceg címmel német birodalmi fejedelemmé nevezte ki s a magyarországi városok német lakosságát is oltalmába fogadta.

A kettős házasság hire még inkább fokozta a magyarok elégedetlenségét s nemcsak a Habsburgok ellenségei, hanem maga a nádor tiltakozott az ország nevében a bécsi alkúnak a trónöröklésre vonatkozó határozatai ellen. De bármennyien sürgettek gyökeres változásokat, a királyi hatalom és tekintély züllésének gátat emelni nem lehetett. Ulászló király lassankint igazi inségre jutott s a velencei követ már 1512. jul. 15. azt írja haza, hogy a királynak és gyermekeinek enni valójok sincs s az urak adtak számára össze némi pénzt, hogy szent Márton napjáig megélhessenek. A királyi hatalom züllése pedig végleg megrontotta az állam, a társadalom összes viszonyait. A királyi hatalom betegsége nagy állami és nemzeti kórsággá fajult, mely mindinkább megemész-

tette a nemzetközi önállóság fentartására szükséges erkölcsi és anyagi erőket. Minthogy Ulászló király nem tudott parancsolni, lassankint elszoktatta alattvalóit az engedelmisség erényétől. Minthogy tekintélyt tartani, uralkodni nem tudott, az ország minden része az ököljog korába hanyatlott vissza. Minthogy nem védte a munkát, a közvagyonosság rohamos hanyatlásnak indult s minthogy birodalma erejét nem tudta nagy köz-célok szolgálatába helyezni, ez erő forrásai mindinkább elapadtak.

Hasztalan védekezett a társadalom a felülről jövő romlás ellen. Az akkori emberöltő becsületére el kell ismerni, hogy jó ideig valamint a hibás külső politika, az állam nemzetközi önállóságának megromlására irányuló udvari törekvések, akképen fölemelte a belső kormányzat ellen tiltakozó, neheztelő, haragvó szavát, mely ma is visszhangzik e kor törvényhozásából. A társadalomban sokáig ébren maradt az önfentartás ösztöne s erősen és gyakran nyilatkozott meg abbeli hajlama, hogy a királyi tekintélyt helyreállítsa, a belső rendet, a jog és igazság uralmát biztosítsa úgy, hogy II. Ulászló királysága a törvényhozás szempontjából a leggazdagabbak közé tartozik. 1498 óta több ízben elrendeltetett a régi szokásjog írásba foglalása és Ádám királyi ítélőmester jelöltetett ki kodifikátorul. Törvényben nem is volt hiány, hanem mint az egyik (1504) mondja, az ugyanazon tárgyúak „majdnem mind egymástól eltérni látszanak“. Nem volt a törvényhozásban elvszerűség, következetesség, hanem időnként a legellentétesebb irányok, érdekek és befolyások szűrődtek le benne. De nem ebben rejlett a romlás főoka; az volt a baj, hogy sem a jó, sem a rossz törvény nem hajtatott végre soha s épen e gazdag törvényhozás korában került az ország a legnyersebb erőszak uralma alá. Bakócz a törvények tekintetében is azt az elvet vallotta, mint egész politikai tevékenységében. Aláíratott a királylyal mindent, akár olyan végzemenyt, mely közvetlenül személyes érdekeibe ütközött. Határozzanak a rendek, a mi nekik tetszik, történni az fog, a mit én akarok, — volt ez ügyekben is jelszava. Ezzel azután végleg megméltelyezte a közéletet. Lassankint kiöltö a közügyek iránti egészséges érdeklődést s vele a hazafias erényeket a tömegek lelkéből. Minthogy a nemesség látta, hogy sem az országgyűlések viharos lefolyása, sem a szigorú törvények nem érnek semmit, mindinkább fásult közönybe merült s nem sokat törődött többé az ország dolgával. Még az országgyűlésre sem szívesen jött, s a király egy ízben (1505) azzal a biztatással akarta megnyerni, hogy jövőre leveszi válláról „a gyakori, terhes és költséges országgyűlések“ súlyát. A közös sérelmek itt-ott bizonyos szűkebb csoportosulások alakulására vezettek ugyan, de országos politikai pártok e zord időkben sem keletkeztek, mert ehhez a kellő politikai műveltség és fegyelmezettség hiányzott a nemesi tömegekből. Az emberek személyes szempontjaik s egyéni érdekeik, nem pedig politikai vagy gazdasági célok szerint hol így, hol amúgy csoportosultak. De a régi nagy történelmi ellen-

I. RAKOCZY GYÓRGY.

(XVII. századi festmény a magyar történeti képcsarnokban.)

tétek nem testesültek meg bennök, sőt még a nemzeti királyság fentartása sem tudta őket szervezett párttá egyesíteni. Mindnyájokban élt ugyan a hazaszeretet, az állami önállósághoz való ösztönszerű ragaszkodás; érezték a jelen állapot lealázó és veszedelmes voltát, de nem volt elég tudásuk, hogy az orvoslás eszközeit megtalálják s elég hatalmuk, hogy a gyógyítást végrehajthassák. Nem voltak megfelelő vezérek sem, mert Zápolyay, vagy e korszak egy másik kiváló alakja, Verbőczy István, az elragadó népszónok, író és jogász nem termett vezéri szerepre. A nemesség különböző csoportjai vidékenként épen úgy torzsalkodtak, czivakodtak egymással, mint a főurak. A kicsinyes, apró érdekek e küzdelmében veszendőbe mentek a legszebb nemzeti erények. Míg Bakócz, mint mondták, az ország egész földbirtokának egy hatodát magához ragadta, míg ő s néhány főúr fejedelmi pompát és pazarlást fejtettek ki, Ulászló király fényes palotájában valóságos inséggel küzdött, az udvar és az állam a legsürgősebb szükségleteit sem elégíthette ki, s a nemzeti véderő egyetlen egészséges eleme, a végbeli katonaság is elcsenevészedett, mert zsoldját a legrendetlenebbül kapta. Mikor a király másfél évet töl-

Verbőczy István aláírása.

tött Csehországban, egy fillér nélkül hagyta nádorát és helyettesét, Perényit, ki a magáéból volt kénytelen 33.000 forintot az ország köz-szükségleteire előlegezni. A király később sem tudta ez összeget visszatéríteni, noha kérelmére Perényi 20.000 forintot elengedett belőle. Az országgyűlés ismételten szavazott meg ugyan adót a kincstárnak, csak-hogy az urak jószágaikon vagy nem engedték behajtani, vagy elkobozták a behajtott pénzt. Így a király folytatta az adósságesinálást, zálogba csapott mindent, a mije még maradt, Bártfa meg Sopron városát, a zágrábi harminczadot, mely évi 5000 forintot hozott s még többet jövedelmezett volna, ha az utak és a forgalom biztonságáról gondoskodtak volna.

De utoljára a zálogba tehető értékek is elfogytak s a legszerényebb adójövedelem biztosítására egész rendkívüli eszközökhöz kellett folyamodni. Mikor az országgyűlés 1511 tavaszán két évre 70—70 dénárt (50-et a véghelyekre, 20-at az udvar szükségleteire) ajánlott, 12 főpap és 24 főúr, köztük Zápolyay János vajda külön szövetséget alakított, s az illetők írásban, becsületekre és tisztességekre fogadták, hogy az adó behajtását a magok jószágain nem gátolják, a befolyó pénzt le nem foglalják s azon lesznek, hogy a többi egyházi és világi birtokosok szintén

megengedjék a behajtást; a ki ellenkezik, ha pap, javadalmát, ha világi, a hűtlenek módjára jószágait veszti. A szövetséget a legközelebbi országgyűlésig (1513) kötötték s egy példányát minden vármegyének megküldötték. Csakhogy ez a rendkívüli eszköz sem használt, mert az urak szívéből kiveszett a haza iránti áldozatkészség fogalma. Ráskay Balázs tárnokmester és Sárkány Ambrus aláírták e kötést, de midőn közcélra bármi csekély összeget kívántak tőlök, nemcsak magok nem adtak, de másokat is visszatartóztattak az adakozástól. 1513 július 25-ikén jelenti az egri javak olasz kezelője püspökének, Estei Hippolitnak, hogy a király Nándorfejérvár és Jajcza élclmezésére a püspökségtől is kért bárányt, füstölt húst és gabonát. „Én — folytatja — egyelőre nem szándékozom adni semmit, ezt tanácsolván Ráskay Balázs és Sárkány Ambrus“, vagyis ugyanaz a két dúsgazdag főúr és köztisztviselő, ki a kincstár érdekében kötött szövetség tagja volt.

II. Ulászló emlékérmé.

Eljárásuk annál megdöbbenőbb, mert ez időben a török kérdés újra komoly alakot öltött. Bajazid szultánt másodszülött fia, Szelim, megfosztotta trónjától (1512 április 25) s csakhamar életétől. Az új szultán erőszakos, féktelen természet volt, s még atyja életében azzal igyekezett pártot gyűjteni, hogy Magyarország meghódítását hirdette főczéljául. Mikor trónra jutott, nyomban kiadta a rendeletet, hogy a határszéli basák magyar területre törjenek. Meg is tették s szörnyű romlást okoztak.

Csakhogy eközben a harcias szultánnak előbb testvérbátyjával, azután Perziával gyűlt meg a baja. Utóbb Kis-Ázsiában és Afrikában tett nagy-szerű hódításokat, megszerzé Egyptomot, Rhodos szigetét, a mohamedán-ság szent városait, Mekkát és Medinát. Mindez elterelte figyelmét Magyarországról, melylyel 1513 óta ismételve megújította a békét. De trónralépte első éveiben a magyar határszélen is hevesebben, nagyobb erővel és sikerrel vette föl a küzdelmet s nem egy fontos várat megvívott. E zivatáros időben kért Ulászló élelmiszert a fenyegetett várak számára dúsgazdag főuraitól s ez időben tagadták meg szerény kérelmét. Szerencsére a király Beriszló Péterre bízta a déli szélek védelmét. Beriszló 1512 óta veszprémi püspök és horvát bán, a régi harcias és erélyes főpapok egyike volt, ki nemes egyéniségével a legegyszerűbb végbeli katonát is fel tudta lelkesíteni. Elszántan őrködött a határon, s ámbár megfogyott erejével, az urak közönyével szemben döntő sikert nem arathatott, nem egyszer kiűzte a betörő ellenséget. 1513. aug. 16. Dubiczánál tönkre

vert egy erős török sereget s győzelméért a pápa karddal és sisakkal tüntette ki. Ellenben Velencze ellenségének tekintette s folyton izgatta ellene a magyar urakat, első sorban Bakóczot. Így azután nemes példája itthon nem talált követésre, sőt a töröktől nem fenyegetett vidékek a határszéli küzdelmeknek nem tulajdonítottak jelentőséget. Nem igen tudták, mi történik a messze török birodalom belsejében s nem sejtették, hogy ott egyik uralkodó a másik után fejleszti, szervezi az akkori világ legnagyobb katonai hatalmát. Abból, hogy a szultán évtizedek óta nem indított háborút Magyarország ellen, itthon azt következtették, hogy nem is képes, nem is mer többé ily háborút indítani. A biztonság, sőt elbizakodottság érzelve kerekedett felül s nagyon túlbecsülve a természetes határok jelentőségét, a közvélemény azzal ámította magát, hogy a török ellen nem kell hadsereg; majd megvédi az országot a Duna, ez a nagy kapitány, meg a Száva és a Dráva, ez a két alkapitány.

A gondatlanság, az elbizakodottság e képzelődéseivel a tényleges viszonyok áthidalhatatlan ellentétben álltak. A török nagyszerű hadszervezetet alakított, a magyar honvédelem meg a hosszú békében teljes bomlásnak indult. Azok az idegenek, kik elfogulatlanul nézték a helyzetet, csodálkozva mondták, hogy Magyarországon a katonaság nem a végeken, erődített helyeken, hanem szanaszét él falvaiban, nincs fölfegyverezve, begyakorolva, szervezve, hanem azt tartja, hogy a kerített hely csak mesterembernek vagy kereskedőnek való. Leginkább azonban az tűnt föl, hogy a külső, török részről folyton ostromolt és rombolt védőv mögött nem építenek idejében új várakat s sánczokat, hogy a kerített városok száma általában csekély s különösen a fenyegetett délvidéken nincs egyetlen egy oly erősség, mely a mostani végek elveszte esetén az ellenséget Buda elleni támadásában feltartóztathatná.

Minthogy a király, a kormány nem törődött az ország dolgával, lassankint a társadalom is egykedvűen, közönyösen, részben ellenségesen nézte a viszonyok alakulását s teljesen elfeledte, hogy minden egyes közintézmény romlásával az állami függetlenség egy-egy védbástyája omlik össze.

V. FEJEZET.

A PARASZTLÁZADÁS.

BAKÓCZ ÉS A PÁPAVÁLASZTÁS. — A KERESZTES HÁBORÚ. — AZ URAK NEM VESZNEK BENNE RÉSZT. — A KÖZNÉP HANGULATA. — AZ ALSÓ PAPSÁG. — DÓZSA GYÖRGY. — A PARASZTLÁZADÁS. — VÉRBE FOJTÁSA. — AZ ORSZÁGGYŰLÉS VÉGGZEMÉNYEI. — A HÁRMAS KÖNYV.

BÁRMI ROMBOLO HATÁSSAL volt a magyar államra a Velenczével és Miksa császárral való szövetség, bármennyire megnőtt a fejekben a zűrzavar, a közéletben az önkényuralom, bármi rettenetes szegénység áradt a sok pestis és inséges év következtében a társadalom munkás rétegeire, II. Ulászló és gonosz tanácsadói ellen nem támadt fölkelés vagy fegyveres mozgalom. Hasztalan gyanúsították a nemességet, Zápolyay Jánost s mindenkit, a ki útjokban állt felségáruló törekvésekkel. Égbe kiáltó visszaéléseik nem hozták mozgásba a nemesi tömegeket, melyek az aranybulla híres záradékában biztosított ellenállási jogukat sem gyakorolták. Így a romlás ez uralma eltengődhetett volna mindaddig, míg a nemzetközi viszonyokban harcziás fordulat be nem következik. Mindenki zajongva ugyan, de megadással viselte az igát s lázadás a sok fenyegetőzés daczára sem támadt soha. Ezt is szándékosan, mesterségesen kellett fölidézni, s az a nagy forradalom, mely Ulászló király végzetes uralkodását befejezte, egyenesen Bakócz Tamás műve volt. Ezuttal jót akart, de az ő kezében a jó is gonoszra vált s olyan válságba sodorta az országot, mely az önállósága fentartásához szükséges erő utolsó maradványait fölemésztette.

Magyarország pápája ugyanis végre 1511-ben elérkezettnek hitte az időt, hogy a császár és Velence támogatásával az egész katolikus világ pápája legyen. Itthon ismerték s egyszerűen kinevelték, hiába valóknak tekintették e törekvéseit s azt mondták, mit keres külföldön, mikor itthon „király is, pápa is s minden, a mi akar lenni“. Az érsek azonban a legkomolyabban hozzá látott tervei valószínűsítéséhez. 1511 aug. 7. azt kérdezte Velenczétől, nem kaphatna-e velencei közvetítéssel valamelyik római bankban nagyobb kölcsönt a pápaválasztás céljaira? Arra a hírre, hogy II. Gyula pápa súlyosan beteg, fényes kísérettel

Rómába utazott, hogy majdan személyesen részt vegyen a választásban. 1512 január 26. vonult be Rómába, még pedig olyan pompa kifejtésével, mely bámulatba ejtette a nagyon elkapatott olaszokat. Csakhogy egy teljes esztendeig kellett a pápa halálát lesnie, mely csak 1513 február 20-án következett be. Minthogy ez időt arra használta, hogy híveket szerezzen, Bakócz biztosra vette, hogy az új conclavében övé lesz a többség. De kervesen csalódott. Miksa császár és Velencze, kiknek érdekében tönkre tette hazáját, egyszerűen cserben hagyták. Az első próbaválasztásokban 8 szavazatot kapott ugyan, de a döntő pillanatban végleg elbukott. Medici János bíbornok egyhangúlag választatott meg s X. Leó névvel lépett a trónra. Bakócz csúfos vereséget szenvedett tehát. Csakhogy a vakmerő játékost még ez sem ábrándította ki nagyzó hóbortjaiból. Állandóan Rómában akart maradni, hogy üresedés esetén újra szerencsét próbáljon. Ekkor történt, hogy Szelim, az új szultán, a magyar végekre bocsátotta basáit, mire Ulászló Leó pápához s a római zsinathoz, mely épen ülésezett, fordult segélyért s Bakóczot utasította, hogy e segélyt szorgalmazza. Leó pápa, ki szabadulni igyekezett Bakócztól, a fondorkodó, izgága embert azzal küldötte haza, hogy Magyarországon, valamint a szomszéd északi tartományokban keresztes háborút hirdessen és szervezzen a török ellen. Rómában szintén megijedtek Szelimtől; attól féltek, hogy a középtengeren nagyobb erélylyel indítja meg a hódítást s Olaszország ellen támadást intéz. E veszély elhárítására Leó pápa, alig hogy trónját elfoglalta, ismét megindította a tárgyalásokat oly célból, hogy a nyugati hatalmakat török háborúra egyesítse. A terv azonban megint meghiusult s a nagy kezdemény nem vezetett egyébire, mint szörnyű pórlázadásra Magyarországon. Bakócz Rómából 1514 márcziusban érkezett haza s noha ekkor Szelimmal már meg volt kötve a fegyverszünet, husvét napján ünnepélyesen kihirdette a templomokban a pápai bullát, mely a népet fegyverre szólította a török ellen.

Ezzel az ország olyan bonyodalomba sodortatott, melyre addig senki sem gondolt, melyre senki sem készült. Ulászló csak az imént ujította meg a török békét, kincstára meg kongott az ürességtől, úgy, hogy a végbeli hadak zsoldját sem tudta fizetni. Az uraktól a vállalatban szintén nem várható segélyt s így a keresztes hadjárat kezdettől fogva nemcsak reménytelennek, hanem az ország belső békéjére a legnagyobb mértékben veszélyeztetőnek látszott. Mindezt több felől hangosan hirdették azokban a tanácskozásokban, melyek Budán a bulla kihirdetését megelőzték. Az urak kijelentették, hogy nem hajlandók a keresztet fölvenni; némelyek fölhozták, hogy, ha általában alakul keresztes had, csupán a szegénységből, jobbagyból s elégedetlen, könnyen felizgatható elemekből fog kikerülni. Többen utaltak rá, hogy a tömegek fölfegyverzése mindig veszedelmes, ez uttal pedig, midőn az államgépezet olyan hiányosan működik, midőn

általános az elégedetlenség, egyenesen végzetes lehet. Mások előre megjósolták, hogy a parasztság nem a török, hanem saját basái, az urak ellen fordítja majd fegyverét. E józan intések azonban a pusztában hangzottak el. Bakócz haladt a maga országrontó, államromboló útjain tovább. Ráerőszakolta akaratát a királyra és az urakra s kihirdettette a keresztes bullát az ország összes templomaiban, eleinte minden hatás nélkül, mert a lomha, közönyös, fásult tömeg meg sem mocczant. Csakhamar azonban az alsó papság állt a mozgalom élére. Ez alsó papságra a külföldről beözönlő új eszmék mély benyomást tettek, s minthogy legnagyobb része ép oly nyomorban élt, mint a föld népe, minthogy a gazdag főpapok őt ép úgy kizsákmányolták, mint az urak a jobbágyot, a falusi lelkészek, káplánok, szerzetesek, mesterek és deákok, szóval az értelmiség legalsó, legkevésbébbé fegyelmezett rétegei igyekeztek a tömegeket mozgásba hozni. Ékes szavuknak, biztatásaiknak, példájoknak mindinkább meg volt az eredményök. Buzdító, lelkesítő szózatuk behatolt a nép szívébe, pár hét alatt ezreket meg ezreket állított talpra, nemcsak a jobbágyság, hanem a szintén nagy nyomorúságban élő egy telkes nemesesség köréből. Mindnyájukat az a vágy hevítette, hogy ismételjék az 1456-ki eseményeket, midőn a keresztesek a nagy Hunyady János vezetése alatt megmentették a hazát, s ezzel a győztes szegénység jogi és gazdasági helyzetét is alapjában megjavítsák, mire nézve megvoltak a magok tervei.

A nyugati országokban ekkor már hatalmas irodalom követelte az egyházi reformok mellett a gazdasági intézmények olyan átalakítását, mely a javak eloszlásában igazságosabban gondoskodik a tömegről. Akkor ép oly jól tudták és hirdették, mint ma, hogy minden embernek, hisz — mondták — mindnyájan egy emberpártól származunk, joga van a szabadságra s hogy szabad csak az lehet, ki gazdaságilag önálló. Azt hirdették, hogy a tulajdon az alapja a szabadságnak s a kinek nincsen tulajdona, az rabszolga. Ez eszmék, melyek gyakran a szocialista, sőt anarchista szélsőségekig csapongtak, az alsó papság s a köznemesesség, melyben már nagyon elterjedt az írás-olvasás tudománya, valamint a vándorló iparos elem útján, hozzánk is eljutottak s a tömegek-nél természetesen meleg rokonszenvet keltettek. Kétségkívül a legbuzgóbb apostolok közt sem igen voltak olyanok, kik az első pillanattól kezdve azt tűzték ki céljukul, hogy a keresztes hadat megfelelő szociális reformok kieroszakolására kell felhasználni. De minél buzgóbban hirdette, minél fáradhatatlanabbul szervezte az alsó papság a szent háborút, annál több szociális olajat kevert lelkesítő beszédeibe. Csak így mozgósíthatta a lomha tömeget, mely mindinkább neki buzduzott. A gyülekezésre kijelölt helyekre (Pest, Fejérvár, Kalocsa, Várad, Bács stb.) szakadatlanul hömpölygött az emberár s a többé-kevésbé fölfegyverzett szegénység templomi zászlaival, plébánosai, szerzetesek, tanítók, deákok vezetése alatt vonult föl. Némely falu egész férfilakossága biráival és

esküdeivel érkezett meg. Különösen a magyar ajkú lakosság özönlött nagy számmal és pedig nemcsak a jobbágyság, iparos és más ilyen elem, hanem az alsó nemesség is, főleg Máramaros, Ugocsa és Szatmár egy telkes nemesi községeiből. Ellenben a birtokos urak teljesen

Magyar nemes a XVI. század elején.

(Egykorú fametszet ő felsége hitbizományi könyvtárában.)

távol maradtak a keresztes mozgalomtól, mely már ez okból természetes ellentétbe helyezkedett velök. Még a legfőbb vezetést sem a birtokos osztály vette át. A fővezér kinevezését ismét Bakócz szerencsétlen keze végezte. Mellőzte az ország törvényes legfőbb katonai

tisztsegeinek viselőit, a nádort, a bánt, a főkapitányokat, s Dózsa Györgyöt, az egyszerű székelyt, ki mint ilyen nemes ember volt, állította a keresztes had élére. Dózsa akkor épen nagy népszerűségnek örvendett; közbeszéd tárgya volt, mert a végeken egy fő törököt párbajban legyőzött. Erre a királyi udvarba sietett, hogy hőstettének illő jutalmát kérje. Ott azonban az üres fejű udvaroncok és a dölyfös főurak egyszerűen kinevették. Ezt az elkeseredett embert, kinek hadvezéri képességeiről sejtelve sem lehetett, tette meg a primás a keresztesek fővezérévé. A becsvágyó Dózsa nagyon kielégíté e díszes állás, melyet kétségkívül azon elhatározással fogadott el, hogy a tömegeket mielőbb a török ellen vezeti. Arról, hogy a szegénység megváltójává játssza ki magát s új világrendet akarjon teremteni, mint annak előtte, akképen kinevezése pillanatában sem álmodozott. De egyrészt az urak új állásában sem adták meg neki a köteles tiszteletet, másrészt a táborban mindinkább a reformokról álmodozó papok s az ott uralkodó szenvedélyes hangulat befolyása alá került. Lassankint akaratlanul elragadta környezete. Eleinte egyébiránt a keresztesek hangulata sem volt forradalmi. Bármennyire irtotta, semmisítette később a győztes nemesség a magyar parasztlázadás közvetlen írott emlékeit, valami mégis ránk jutott s e kevésből biztosan megállapítható, a mit különben a józan ész is kétségtelenné tesz, hogy az urakkal való leszámolás eszméje csak jó sokára, sokféle kedvezőtlen körülmény találkozása következtében ébredt föl a kuruczokban, mely név a latin cruciati, keresztesek eltorzításából ragadt rájuk. A mint a nép fegyverkezni kezdett, bizonyos óhajokat fejezett ki helyzetének javítása, túlságos terheinek mérséklése tárgyában. Országos programmal azonban már azért sem léphetett föl, mert állapota vidékenkint, az egyes uradalmakban, sőt egy és ugyanazon faluban a legkülönbözőbben alakult s a nagybirtokon más volt a helyzete, mint a felaprózott kisbirtokon. Itt ez, amott az a teher nyomta a legsúlyosabban; néhol a földesúr több készpénzt, másutt több robotot vagy terményt kívánt tőle. Ennek megfelelően a jobbágy, a ki fölvette a keresztet, mi nagyban fokozta önértését és bátorságát, mindenütt más-más kívánságokat emelt, melyek egészben mérsékeltek, jogosak, könnyen teljesíthetők voltak. Leginkább olyan durva visszaélések megszüntetését kérték, melyekből magának a földesúrnak sem volt haszna. Arad vármegye két nagy uradalmában, a váraljaiban és a solymosiban a jobbágyok a tavasszal öt pontba foglalták kívánságaikat s írásban közölték a földesúrral, illetve gazdatisztaival. Mind az öt pont égbekiáltó visszaéléseket sorol fel s csupán az ilyenek orvoslását sürgeti. Az egyik azt akarja, hogy a buzamosás s a sertés belső részeinek tisztogatása legalább kemény télvíz idején ne a hegytetőn, hanem a hegy alján fekvő házikókban történjék, mert a hegyre való feljárás nagyon keserves az asszonyoknak, a sok anyának, ki csecsemőjével karján kénytelen ez utat meg-

tenni. Hasonló a többi követelés s bizonyos, hogy a fegyverkező parasz-
tok eleinte másutt sem kívántak egyebet, mint efféle tűrhetetlen állapo-
tok megszüntetését.

Csakhamar azonban a hangulat alapján megváltozott nemcsak
azért, mert a földesur e szerény kívánságokat sem teljesíté. A viszonyok
magok tették a különböző táborokat, melyekbe a keresztesek vidékenkint
gyülekeztek, a rendetlenség és a zűrzavar fészkévé. Sehol sem történt

**Ein groß wunderzeichen das do
geschehen ist durch das Creutz/das ain Car-
dinal hat aufgeben inn dem ganzen
Hungarischen Landt wider
die Turcken.**

Egykorú újságlap Dózsa kereszteseiről.

(A Magyar Nemzeti Muzeumban.)

gondoskodás az összegyűlték élelmezésére vagy másnemű szükségletök
kielégítésére. Dózsában volt ugyan katonai és szervezői tehetség s a
kezdetlegesen, főleg csak kaszával, kapával, cséppel vagy egyszerű bot-
tal felszerelt tömegbe némi rendet és fegyelmet próbált hozni. De mint-
hogy fegyvert, pénzt, eleséget s más nélkülözhetetlen dolgokat nem
adtak neki, sőt ide vonatkozó kéréseit Budán semmibe sem vették, a
nemesi vármegye meg nem teljesítette rendeleteit, a keresztes tábor-
ban hamar beköszöntött a nélkülözés s vele a szélső elemek felülkере-

kedése. A népnek mindinkább elment a kedve a háborútól, s azokra kezdett hallgatni, kik azt hirdették, hogy nem a török, hanem az urak ellen kell fordulnia. Növelték elkeseredését a hírek, melyek hazulról érkeztek a táborba szállt parasztsághoz. Eleinte a földesurak csak hagyták, hadd járja bolondját a paraszt, hadd menjen csatázni a törökkel. Mikor azonban a tavaszi mezei munka ideje beköszöntött s kitűnt, hogy otthon annyi munkaerő sem maradt, hogy a földet meg lehessen művelni, mert sok községből a munkabíró férfi már mind elment, vagy éppen indulni készült, egyszerre megtiltották jobbágyaiknak a kereszt föl vételét. Nem engedték többé a népet távozni, azokat meg, kik már a táborban voltak, haza rendelték, s mikor az illetők nem jöttek, otthon maradt családjukon álltak bosszút, a nőket és gyermekeket zaklatták és büntették. E zaklatások híre azután végleg kihozta sodrából a különben is éhező, elégedetlen kurucz hadat úgy, hogy elkeseredésében az urak ellen kezdett fordulni. Ezek magok uszították tehát magokra a fegyveres tömeget, s csakhamar bekövetkezett az összeütközés pillanata, megkezdődött a nemesek és parasztok egymás elleni irtó-háborúja. Immár hasztalan sürgette Bakócz és vele az udvar, hogy a keresztesek a végekre siesse-
nek. A primás nem volt többé a helyzet ura. Dózsa mellett egy új alak tűnt föl a keresztesek élén, Mészáros Lőrincz czeglédi plébános, szenvedélyes, erős egyéniség, rajongó lélek, ki ismerte a népet és bajait s tudott nyelvén beszélni. Ő már gyökeres szociális reformokért apostolkodott, melyeket fegyverrel akart valósítani, mely eszmének meg tudta nyerni Dózsát. Ekképen május derekán a keresztes had végleg elejté a török elleni harcz eszméjét; a szociális forradalom terére lépett és útját mindinkább vérontás és rombolás jelezte. Dózsa nyíltan kijelentette, hogy a király alattvalójának tekinti ugyan magát s kész neki engedelmeskedni, de nem az uraknak, kiknek végtelen önzése tönkre teszi a köznépet. Az egykorú krónikás szerint Dózsa így szólt a kuruczokhoz: „A mit a ti munkáttokkal és fáradságtokkal megművelt föld terem, a mit marhátokkal szántotok, az a nemesség zsákmánya lesz. Nekik művelitek a földet, nekik ültetitek a szőlőt, nekik tenyészítitek a nyáját és a gulyát, nektek meg a szolgaság és inség marad. Ha az úr építkezik, ha feleséget vesz, ha kiházasítja leányát, ha vendégeskedik, ha fia születik vagy meghal, ha a maga dolgában a királyi udvarba rándul, veletek fizetteti meg; uratok semmit sem tesz a ti károtok nélkül. Ünnepe gyász tinektek s fényüzése is a ti pénzetekeket emészti fel.» Dózsa kétségkívül sohasem mondotta e beszédet, de bizonyos, hogy ezek az eszmék rajzottak ama kor összes parasztforradalmi vezetőinek agyában, sőt bizonyos az is, hogy a közvélemény Európaszerte elő volt ez eszmékre készítve s még a kiváltságosak nagy része sem ütközött meg rajtok. Nálunk a nemességnek az az aránytalanul nagyobb része, melynek nem volt jobbágya, éppen nem azonosította magát a jobbágyos földesurakkal s tömegesen csat-

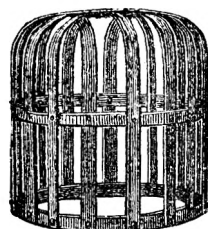
lakozott a kuruczokhoz. Ezek követelései és küzdelmei, főleg a városokban a szegényebb rétegeknél szintén erős visszhangot keltettek. Budán és Pesten a tömeg lelkesen pártolta a kuruczokat. Érzelmait utczi zavarásokban fejezte ki s bántalmazta a nemeseket, kiket azzal vádolt, hogy húsz év óta készülnek a török ellen, de nem merik megtámadni. Ne akadályozzák tehát — mondották nekik — most a köznépet abban, hogy megindítsa a háborút s megmentse a hazát. Budán is, Pesten is csak katonasággal lehetett úgy a hogy a rendet helyreállítani. Maga a király írja (juni 14), hogy „minden, a mi csőcselék Budán és Pesten van, örül, hogy a parasztok előnyomulnak s őket segítik ellenünk s a mieink ellen“. Említi, hogy midőn fegyvereseket küldött a felkelők ellen, a nép a budai kapukban leszúrta a katonák lovait. „Sokkal rosszabbul vagyunk — folytatja, — mintha ostromoltatnánk. Ez esetben tudnók, kik ellenségeink; de ezek velünk esznek-isznak s a mieink nem merik őket bántani; ellenben ők, ha hatalmuk lenne, nyomban rajtunk ütnének.“ Ilyen volt a hangulat nemcsak a főváros, hanem a vidéki városok polgárságában, s Kolozsvárt és Lippán leplezetlenül, másutt meg burkolva, titokban nyilatkozott meg. Ily körülmények közt a mozgalom a villám gyorsaságával terjedt az ország minden részén, de különösen a legmagyarabb vármegyékben, s a Duna-Tisza köze, az egész Tisza, Szamos, Körös és Maros tájéka fegyvert fogott. Ugyanezt tette az akkor még nagy részt magyar Szerémség, sőt a délvidéki ráctság, melynek despotája népének nagy részével kurucz lett, míg a többi a nádorfejevári királyi kapitányok alatt az urak pártján harczolt. A Dunántul a felkelést egy szerzetes vezette s a lelkészek és barátok buzgón terjesztették. Sőt itt-ott előkelő birtokos családok fiai lettek kuruczok, így Vetésy Albert és György, Békésben Varsányi Gergely és Nagy Demeter, kik utóbb jószágvesztéssel sújtattak. De a mozgalom középpontja május vége óta Dózsának Czegléd közelében levő s sok ezer kuruczból álló tábora volt. Az udvar rég belátta, minő végzetes hibát követett el, midőn megengedte Bakócznak a pápai bulla kihirdetését. A király kiadta tehát a rendeletet, mely a keresztes hadat feloszlatta s utasította a népet, térjen vissza telkeire. De az intézkedés megkésett s csak olajat öntött a tűzre. Erre az udvar fegyverrel akart a mozgalomnak véget vetni. Báthory István temesi grófit, a délvidék főkapitányát nevezte ki fővezérré s utasította a vármegyéket, hogy mindenki, a ki nemesi jogot élvez, fölkeljen s Báthoryhoz csatlakozzék. De a nemesség nem akarta saját jószágait védtelenül hagyni s otthon maradt, noha a király egymásután küldte sürgős rendeleteit s hűtlenség büntetésével, fej és jószágvesztéssel fenyegetett mindenkit, a ki Báthoryhoz nem csatlakozik. Másrészt külföldi szövetségeseinél keresett támaszt. Bertalan münsterbergi (sziléziai) herczegről híre járt, hogy több ezer főnyi zsoldosa van. A főpapok és az urak felkérték tehát, engedje át nekik seregét. Ulászló

viszont Miksa császártól, Velenczétől, a cseh uraktól kért segílyt. Csakhogy a császár meg sem mocczant, a csehek megkezdték ugyan a hadfogadást, de mint rendesen, úgy intézték a dolgot, hogy a sereg csak akkor legyen együtt, mikor nem volt rá többé szükség. Ellenben a magyar urak ez uttál, minthogy életükről és vagyonukról volt szó, csakugyan engedelmeskedtek a király parancsainak, ki Báthoryn, a fővezéren kívül Zápolyay János erdélyi vajdát, a nádorfejevári és a többi királyi kapitányokat, valamint az egyházi és világi urak bandériumait mozgósította a lázadás elfojtására. Az urak azután az egy telkes nemesek legnagyobb részét elvonták a fölkeléstől, mert zsoldjukba fogadták őket. Így mindenütt tekintélyes nemesi had gyűlt össze s csakhamar általános lett a küzdelem, melyben a fegyelmezetlen pór nép húzta a rövidebbet. A hol apróbb csapatai szembe mertek a nemességgel szállani, ott rendesen vereséget szenvedtek s egy részük foglyul esett. A győző fél borzasztó kínzások közt végezte ki ezeket a szerencsétlen foglyokat, kik, az olasz szemtanú szerint, férfiasan, lelkesedéssel mentek a halálba s magyar dalokat énekelve lehelték ki lelköket. Kegyetlen sorsuk híre a fegyverben álló tömegeket természetesen még inkább felbőszítette. Immár forbátképen ők is irgalmatlanul irtották a kezökbe kerülő nemeseket, férfit, nőt, gyermeket egyaránt.

Maga Dózsa György hatalmas seregével csakhamar az Alföldre vonult, melynek magyar lakossága lelkesülten támogatta s melynek körében az élelmezés gondjaitól is megszabadult. Megvívta Csanád várát s több foglyát, köztük Csáky Miklós püspököt s Ravazdy György birtokost karóba vonatta. Ez a Ravazdy az ország egyik legkegyetlenebb földesura, jobbágynak istentelen zsarnoka volt s önkényes terhekkel, fogsággal, kínzással gyötörte őket. Kétségkívül neki köszönhatték szálmány sorsukat többi fogolytársai, mert bármi elkeseredés hatotta át a kuruczokat, ők csak azok iránt voltak irgalmatlanok, kik szívtelenül szokták földesúri jogaikat gyakorolni. Ellenben megoltalmazták azokat, kik ellen nem volt panaszuk. Dózsa azt hirdette, hogy olyan nemeseket, kik kegyelemre megadják magukat, nem kell bántani, mert az adott szót megszegni nem szabad. Ezzel csakugyan sokakat megmentett a haláltól. Másrészt magokból a jobbágyokból sem vezett ki az irgalomérzés s a fiatal Nádasdy Tamást, a későbbi nádort, Kardos Gergely és Albert alatkai jobbágyok mentették meg, a mint a legújabb kutatások kétségtelenné teszik, hogy a parasztok öldökléseiről élő hagyomány legalább is túlzott. Egyesekkel vadállati módon bántak, így Telegdy István kincstartóval, ki a mozgalmak hírére Arad vármegyei birtokaira sietett, hogy a védelmet szervezze, de ott június elején a fölkelők kezébe került. Ezek sátáni dühvel végezték ki a gyűlöletes embert. Itt-ott ártatlan nők és gyermekek is megölettek. De azt az emberirtást és rombolást, melylyel a nemesség a kuruczokat később vádolta, általában nem követ-

ték el, mert például a mozgalom egyik főtűzhelyén, Békésben, mint ma már biztosan tudjuk, kevés nemes embert öltek meg s csak azokat a kastélyokat s udvarházakat perzselték fel, melyekben ellenállással találkoztak. Ellenben az összes többiek túléltek a fölkelést s a kuruczok legfőlebb a bennök őrzött régi írásokat, az okleveleket, melyekben rab-szolgaságuk bizonyítékait látták, dobták tűzre.

Dózsa egymásután hatalmába kerítette Nagylak és Zádorlak erő-döket, Arad városát, Lippa, Világos, Solymos várakat, melyekből néhány ágyút és tanult tűzért szerzett. Ekkor serege egy részét Buda ellen indította. Ez a had egész két órányira közeledett a fővároshoz, de csakhamar szétverték. Ellenben a fősereggel Dózsa Temesvár alá nyomult, melybe a fővezért, Báthory Istvánt 1500 főnyi seregével szorította. Dózsa elszántan és értelemmel folytatta a vívást, mely azonban sokáig húzódott, mi közben Zápolyay vajda Erdélyből a vár segítségére sietett. A fölkelés a Királyhágón túl is kitört s a nemesek tömegesen menekültek a városokba, főleg Szebenbe. Egy régi följegyzés szerint szent Margit ünnepén (július 13) a szomszéd vármegyék kuruczai az erdélyi részekbe törtek s előbb Szamosfalván, azután a Keresztes mezőn ütöttek táborn. De a nemesség ismét Szamosfalvára üzte s ott véres csatában tönkre verte őket. Főbb vezérekkel valami 2000 emberök esett el s a nemesek szintén érzékeny veszteséget szenvedtek, mert a parasztok elszántan védekeztek. Kétségkívül Dózsa küldötte ezeket a kuruczokat Erdélybe, hogy Zápolyay vajdát otthon foglalkoztassa legalább addig, míg ő Temesvárt megvívja. De csalódott számításában, mert a vajda hamarabb Temesvár alatt volt, mint a kuruczok várták. Zápolyay legfőbb feladatának e fontos vár megmentését tekintette, noha ellenségei, kik sohasem pihentek, azzal rágalmazták, hogy titkon egy követ fúj Dózsával. E híresztelés szerint kell a vajdáról terjesztett összes többi híreket értékelni, melyek legnagyobb része ép ily nyilvánvaló rágalom. János vajda azon időben az ország legnagyobb földesura, sok ezer jobbágytelek, százakra menő jobbágyközség és mezőváros birtokosa volt s így önérdeke ösztönözte, hogy a kuruczok ellen forduljon s a király parancsainak engedelmeskedve, mindent elkövessen a lázadás gyors elfojtására. Ha általában voltak politikai céljai, azokat csak a nemesség segélyével érhetette el s így ez a körülmény szintén arra buzdíthatta, hogy megmentse a nemességet a végromlástól s ekképen nyerje meg rokonszenvét. Ily szellemben befolyásolta Verbőczy István, ki ekkor már dúsgazdag ember volt s a veszély hírére felvidéki jószágaira sietett, katonát fogadott s a Perényiekkal és más urakkal a Nyaláb és Huszt várait vívó felkelőket szétverte, a vajdát pedig gyors cselek-

Dózsa György vaskoronája.
(Kolozsvár város birtokában.)

vésre ösztökölte. Ez teljesítette kötelességét a nélkül is s julius derekán oly hirtelen jelent meg Temesvár alatt, hogy meglepte a kuruczokat, kik csak későbbre várták. Véres harcz támadt, mely a felkelő tömeg teljes megsemmisítésével végződött. Maga Dózsa György, öcscse Gergely s számos más vezér fogságba került s kegyetlen halált szenvedett. Dózsát izzó vasszékre ültették s a hóhér tüzes vaskoronával, inkább vaskosárral koronázta meg, mely kivégzési mód a középkorban nem volt szokatlan. A kurucz vezér férfiasan szenvedte el a rettentő büntetést, pedig, bármint égette a tüzes vas, sanyargatott testéből sokáig nem szállt el az élet. Mint maga a király írja, félig összesült testére végül rábocsátottak néhány kiéhezett parasztot — hajdút, — kik fogukkal marcangolták szét, mire a hullát felnégyelték.

A temesvári csata hírére a mozgalom rohamosan hanyatlott. A vajda szétverte Lőrincz papnak Várad közelében álló seregét, Drágffy János Hevesben végzett az ottani 7000 főnyi kuruczczal, Héderváry Ferencz rábeszélésére a Dunán túli fölkelők önként szétoszlottak, a nándorfejérvári kapitányok meg a rácz despotát fogták el s végezték ki, miközben Szerémben a király pártján levő ráczok vadállati kegyetlenséggel írtották a magyarságot. Erdélyben szintén elaludt a mozgalom. Kolozsvár alá a nyáron nagy kurucz sereg érkezett. A polgárság a kapitányt és 22 kísérőjét bebocsátotta ugyan, de elfogta őket, mikor a nemeseknek a városban elhelyezett javait fosztogatni kezdték. A foglyokat a tanács Tornyaljay János s a nemesek kezébe adta, kik mindnyájokat kivégezték. Így szeptember végén országszerte helyre állt a nyugalom. A jobbágýfölkelés elfojtatott. Részesei számát egykorúak 100.000, a legyilkolt jobbágýokét 70.000-re teszik. Ezek a számok túlzottak lehetnek. De bizonyos, hogy olyan tömegek álltak fegyverben, melyekkel Magyarországot bármely akkori ellensége ellen meg lehetett volna oltalmazni, s annyi embervér ontatott czéltalanul s a nemzeti vagyon olyan mennyisége veszett kárba, minőt a leghosszabb külháború sem igényelt volna.

De nem a fölkelés, hanem az, a mi utána következett, a mint a győztes urak a diadalt kiaknázták, tette a kuruczmozgalmat századokra kiható nemzeti szerencsétlenséggé. Maga a király kegyelemre hajlott s már szeptember 2-án kihirdette, hogy „nem akarja alapjában megrontani a szegény jobbágyságot“. Ennek megfelelően szigorúan megtiltotta a leverte kuruczok további üldözését. De akkor a király szava nyomott a legkevesebbet s az urak nem törődve tilalommal, józan észszel, emberszeretettel, irgalommal, elvadultan vetették magokat a legyőzött félre s az igazi hajsza, az embervadászat, a jobbágýirtás csak akkor kezdődött, mikor a paraszt kezéből kiesett a fegyver. Ütötték-verték, ölték-gyilkolták, mindenéből kifosztották, a legválogatottabb kínzással és megalázással sújtották. Kenderessy András Bács vármegyei

birtokos izzó vaskereszttel sütötte homlokon jobbágyait s a szívtelenség sok hasonló cselekedetét említik a régi emlékek.

Az urak nemcsak a föld népével, hanem az irigyelt városokkal is le akartak ez alkalomból számolni s az erdélyi nemesség, mely megmaradását főleg annak köszönhette, hogy menedéket talált a városban, most azzal vádolta a városokat, hogy ők szerzői, okozói minden bajnak és kárnak, melyet az urak a parasztságtól szenvedtek. Ilyen ürügy alatt Doboka és Kolozs vármegyék nemesei Kolozsvár ellen valóságos háborút indítottak, zsarolták-rabolták polgárait, el akarták a bírót fogni s csak a király közbelépése szabott határt bosszú üzelmeiknek. Azt azonban a király is megengedte, hogy a földesúr mindazon jobbágyát, ki három év óta, tehát a fölkelés előtt jóval, távozott telkéről, ez alkalomból erőszakosan haza hurcolhassa.

De a gyűlölet munkája csak a Rákoson nyert betetőzést. A győztes nemesség tömegesen jelent meg ezen a „vad“ országgyűlésen, mint később egyik királyunk nevezte s október 18-tól 33 napon át tanácskozott azokon az intézkedéseken, melyekkel bosszút akart a jobbágyságon állani. A gyűlésen nem volt senki, a ki a józan ész, az államérdek, az emberszeretet eszméit hirdette volna. Ott Verbőczy István, a köznép engesztelhetetlen ellensége uralkodott; ő fokozta az izgatott hangulatot a legszélső határig s öntötte a gyűlés határozatait végzetmény alakjába, melynek 71 cikkéből 62 foglalkozik a jobbágysággal, azt a gyilkos gyűlöletet lehellve, mely mellett a társadalom különböző rétege közt minden érzelmi kapocsnak meg kell szűnnie. A törvénykönyv azon alapelvből indul ki, hogy tulajdonképen halállal kellene lakolnia mindenkinek, a ki „természetes ura“, a nemes ember ellen lázad. De mivel ez elv következetes végrehajtása azonos lenne az egész jobbágyság kiirtásával, mely nélkül meg, mondja maga a törvény, a nemesség keveset ér, a mozgalomnak csak főbb részesei ítéltetnek halálra. Ez azonban szavakkal való üres játék volt, mert a tulajdonképeni főbűnösök már úgy is megölettek, vagy még a küzdelmekben estek el. A felbújtók és vezetők nem éltek többé s midőn a törvény a fölkelők egy újabb csoportját ítélte halálra, ez a csoport már a kevésbbé bűnös parasztokból került ki. De ép olyan kegyetlen volt azok iránt, kiket nem minősített főbűnösöknek, hanem életben hagyott. Nemcsak a rablott jószágok visszaadására, hanem az okozott kár teljes pótlására kötelezte őket, még pedig a földesúr bevallása szerint. De még ezzel sem elégedett meg. Hogy, mint mondja, a későbbi örökösök is érezzék az atyák bűneit, sőt a következő századok tudják, minő szörnyű vétek az urak ellen való lázadás, az összes jobbágynépet, mely a lázadásban részt vett (pedig ez alól csak a kincstári földön élő rutének s némi ráctság tett kivételt), megfosztotta a szabad költözködés jogától. Ezzel röghöz kötötte, telkéhez lánczolta s urai teljes és örökös önkénye alá vetette a hon-

lakosok legnagyobb, legmagyarabb részét. Hasonló szellemben határozta meg a törvény a jobbágy terheit, szolgálatait és kötelezettségeit, melyek a köznépet legtermészetesebb emberi érzelmeiben sértették, egyszerű igavonó barommá alacsonyították, olyan állapotba taszították vissza, melyben egykor a pogány rabszolgák lehettek. De ezeket még védte akkor az egyház emberségesebb szelleme, mely szakadatlanul és sikerrel fáradozott megtérítésök mellett helyzetök javításán, sőt teljes felszabadításukon. Ellenben a röghöz kötött jobbágy számára nem volt többé irgalom, emberszámba sem ment s így nem követelhetett emberi részvétet. Nem védte sem az állam, sem az egyház; csak azért nem volt szabad megölni, mert ez urának kárt okozott, ellenben az úr maga kénye-kedve szerint rendelkezett testével, lelkével, büntethette, kínozhatta, megölhette. Természetes, hogy az új helyzetben teljesen megbénult munkakedve, gazdasági tevékenysége. Verejtékének gyümölcse immár korlátlanul uráé lett s így szükségképen a minimumra szállt le munkakedve, szorgalma, igyekezete, gazdasági javítások iránti érzéketlensége meg állandóvá tette lelkében a lustaságot, a tétlenséget, az urai elleni gyűlöletet. Az 1514-iki törvénykönyv nemcsak a vallás és az erkölcs legelemibb parancsaiba ütközött, hanem a szociális munkaszervezetet annyira megrontotta, hogy vele önálló állami életet folytatni nem lehetett. Magok a földesurak csakhamar megéreztek az új állapot hatásait, elszegényedtek ők is, mihelyt jobbágyaikat helotákká, az igavonó barom színvonalára süllyesztették. De leginkább megérezte a változást az ország, mert ama pillanatban, midőn a nemzet legszámosabb része minden emberi jogától megfosztatott, kiirtatott szívéből a hazaszeretet, az anyaföldhöz való ragaszkodás érzése. Most már akármi történt az állammal, a jobbágy fásultan, közönyösen nézte a viszonyok alakulását. A haza neki mostoha anyjává lett s így ő is megszűnt sorsa iránt érdeklődni.

Noha Ulászló mint cseh király Csehországban még 1487-ben szentesített olyan törvényt, mely a cseh jobbágyságot röghöz kötötte, néhány emberséges főpap rábeszélésére eleinte vonakodott az új országgyűlési végzeményt megerősíteni. De a nemesség fenyegetésére november 19-én mégis szentesítette, csakhogy nem küldte szét a vármegyéknek. Erre Verbőczy kiadta a jelszót, hogy addig az országgyűlésileg megszavazott adót nem kell behajtani, míg a király a törvénykönyvet szét nem küldi. A pénzhiány miatt Jajcza vára végveszedelembé került ugyan, de Verbőczy elérte célját. Hogy az adót megkapja, Ulászló kénytelen-ségből csakugyan szétküldte a törvénykönyvet, melyet a győztes nemesség nyomban kiméletlenül végre hajtott. Ellenben nem hirdette ki a király az 1514-iki országgyűlés egy másik alkotását, a magyar szokásjog codificatióját, melyet Verbőczy készített, az országgyűlés elfogadott s Ulászló is szentesített, de nem látott el pecsétjével s nem kül-

dött meg a vármegyéknek. Így formasierű törvényerőre nem emelkedett, de nyomtatásban (1517) közzététetett mint Verbőczy Hármaskönyve (Tripartitum, a nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve) s másnak hiányában a közéletben, főleg a bírói gyakorlat-

Verbőczy István címere.

(Düerenek tulajdonított fametszet az Albertinában.)

ban általános elfogadásra talált, Erdélyben később törvényerőt nyert, Magyarországon meg e nélkül lett a nemesség bibliája s tekintélyét egész 1848-ig megtartotta. Ez a hármaskönyv, a Mátyás és Ulászló alatti gazdag törvényhozásból s külföldi forrásokból veszi anyagát, ellenben a jobbágyságot illetőleg az 1514-ki törvények véres szellemét

lehell. E törvények igazán csak általa mentek át az életbe, még pedig oly gyökeresen, hogy majdnem kizárólag érvényben maradtak századokon át, noha más törvények később visszaállították a szabad költözést. De minden újítás megtört a Hármaskönyvön, melyből a nemesség századokon át egyedül merítette jogtudományát, egész világnézetét. Ez a könyv pedig irgalmatlan gyűlöletet lehelt a szegény nép, a munkásrétegek iránt. Az 1514-ki törvény s az ugyanakkor készült Hármaskönyv egy és ugyanazon elme műve s habár az 1514-ki törvények leg-sujtőbb határozatait már két évtized múlva eltörölték, a Hármaskönyv térfoglalása lehetetlenné tett a föld népe jogállása körül minden újítást. Akármit mondott a törvény, mihelyt a Hármaskönyvvel ellenkezett, a szegény jobbágy sorsát nem javította. Ekképen 1514-ben tényleg ketté szakították azt a nemzeti egységet, mely a középkor rendi tagoltsága közepett is fennállott. 1514 óta tulajdonképen két nemzet élt Magyarországon, a „magyari urak“, mint e korban nevezték őket, az uralkodó osztály s a milliónyi rabszolga, a munkás-tömeg. A két nemzet gyilkos gyűlölettel nézett farkasszemmel egymással, s ha az úr nem vette ember-számba jobbágyát, ez meg mint a lelánczolt bestia leste az alkalmat, hogy ismét zsarnokaira törjön. A régi állam alapján úr és jobbágy közt közösség nem keletkezhett többé s az államnak s a vele összeforrt egyháznak előbb össze kellett omlania, míg ismét olyan alap létesült, melyen a két különböző népréteg kezét foghatott egymással.

VI. FEJEZET.

II. ULÁSZLÓ HALÁLA. II. LAJOS.

II. ULÁSZLÓ BETEGSÉGE ÉS HALÁLA. — II. LAJOS. — A KORMÁNYZAT. — BAKÓCZ ÉS AZ ORSZÁGGYÜLÉS. — BELSŐ BAJOK. — MAGYARORSZÁG ÉS A CSÁSZÁRVÁLASZTÁS. — A NEMZETKÖZI VISZONYOK VÁLTOZÁSA. — EURÓPA KÉT TÁBORRA OSZLIK. — A TÖRÖK KÉRDÉS. — A RENDEK ERŐKÖDÉSEI A KÖZINTÉZMÉNYEK REFORMJÁRA. — VÉGBELI HARCZOK. — BERISZLÓ PÉTER. — SZULEJMAN SZULTÁN. — NÁNDORFEJÉRVÁR ELVESZTE. — MÁRIA KIRÁLYNÉ.

POLITIKAI, nemzeti és gazdasági alapjaiban annyira megrázkód-
tatta az 1514. esztendő a magyar államot, hogy sorsa iránt
méltán a legkomolyabb aggodalmak támadtak. Maga Ulászló
király kétségbeesett gyermekei jövője felett s mindenképen idegenek-
nél, Miksa császárnál és Zsigmond lengyel királynál, a cseheknél kere-
sett támaszt. Ez okból igyekezett a két uralkodót Pozsonyba kon-
gresszusra hívni s a Habsburgokkal való kettős házasságot még a
legkülönösebb alakban is mielőbb megkötni. Beteges, törődött ember
volt már régóta s az áldatlan közviszonyok rohamosan fogyasztották
hanyatló életerejét.

Állapota 1516 februárban komolyra fordult s a beteg megadással
készült a halálra. Tíz éves fia gyámjaivá a magyar rendeknek régebben
tett ígéretével ellentétben Miksa császárt és Zsigmond lengyel királyt
nevezte ki, állandó felügyeletét meg Bakócz primásra, György branden-
burgi örgrófra és Bornemisza János budai várnagyra bízta, lelkökre
kötven, hogy fentartsák a szövetséget a császárral. Márczius 10-ike óta
minden pillanatban várták halálát. 12-én megáldotta fiát és elbucsuzott
tőle, s 13-án este 7 óra tájban befejezte életét. Holttestét a székesfejér-
vári öreg templomban temették el.

Halála nem okozott változást a magyar állam sorsában s nem
akasztotta meg a huszonöt év óta folyó züllés menetét. Az öreg, gyöngé
király helyére tíz éves gyermeke ült, ki koránál fogva ép oly tehetetlen
volt, mint atyja. II. Lajos gondos nevelésben részesült, melyet a derék
Bornemisza János budai várnagy vezetett. Hat nyelvet tudott s a beszéd
és írás mesterségéhez egyaránt értett; jó indulatú, kegyes és szeretetre-

méltó volt mindenki irányában. Sok nemes tulajdon, értékes anyag rejtett benne, melyből avatott és szerető kezek derék uralkodót formálhattak volna. De alig hogy atyja meghalt, teljesen unokabátyja, György brandenburgi örgróf vezetése alá került, ki később otthon tekintélyes szerepet játszott, de Magyarországon csak egyéniségének rossz tulajdonait juttatta érvényre. Lajos királyból vitéz lovagot akart nevelni, de a személyes bátorságon kívül az akkor már pusztulófélben levő lovagságnak csupán hibáit, bűneit, a komoly munkától való idegenkedést, a könnyelműséget, a pazarlást, a bor és a szerelem kicsapongásait sajátította el. Így az ifjú mindinkább eszem-iszomban, vadászatban, könnyelmű nők társaságában, oktan költekezésben találta örömét; rossz környezetének bűnei hamar ráragadtak s alapjában megrontották jellemét. Igen kevés érzéke volt királyságának tekintélye, még kevesebb királyságának kötelességei, a magyar állam helyzetének veszélyei iránt s a kör, melybe került, elidegenítette a magyar nemzettől. Mint atyja, akkép ő is készpénznek vett minden rágalmat, melyet áldatlan környezete csak azért súgott fülébe, hogy korlátlanul uralkodhassék rajta. Lassankint annyira jutott, hogy elhitte s maga mondotta, hogy a magyarok azért háborognak örökösen, mert az ősi pogányságba akarnak visszatérni.

Atyja a gyermeket Miksa császár és Zsigmond lengyel király gyámsága alá helyezte. Ezt a gyámságot, főleg a Miksáét a magyar közvélemény mindig ellenezte s az öreg király halála után sem akarta elfogadni. Bakócz azonban e kérdésben is ellentétbe lépett a közhangulattal. Ő vette reá Ulászlót, hogy fia gyámságát két idegen uralkodóra bízza, kiknek nevében maga akarta a hatalmat továbbra korlátlanul kezelni. Midőn tehát az idegen gyámokkal szemben ellenzék alakult, azt híresztelte s azzal ijesztgette a külföldi követeket, hogy a rendek a külföldi gyámok kizárásával kormányzót fognak választani s mindjárt meg is rágalmazta Zápolyay Jánost, rá fogván, hogy ő akar kormányzó lenni. Pedig senki sem gondolt kormányzóválasztásra s az áprilisban összeülő országgyűlés, melyen a nemesség tömegesen jelent meg, a legtapintatosabban oldotta meg a kérdést. A rendek Lajos királyt nagykorúnak s így valóságos uralkodónak tekintették s ezzel tényleg fölmentették az idegenek gyámsága alól. Minthogy azonban a király még gyermek volt, 6 főpapból, 6 főúrból, 16 köznemesből évenként újra választandó országos tanácsot alakítottak, hogy a király nevében intézze az állam ügyeit. E bölcs határozatnak kettős célja volt. Egyfelől ki akarta az idegen befolyást küszöbölni, a nélkül, hogy az idegen gyámokat sértené, másfelől meghatárt akart szabni Bakócz primás eddigi korlátlan uralmának. Csak hogy a közviszonyok már sokkal alaposabban megromlottak, semhogy az országgyűlés e jó szándékai valósulhattak volna. Az országos tanács intézménye, mely régebben nem egyszer sikeresen működött, ezúttal élehetetlennek, célhoz nem vezetőnek bizonyult. A tanácsos urak elszoktak

a kötelességteljesítéstől s nem sokat törődtek új tisztségökkel. Nagyobb-részt vidéken éltek s nem járhattak el az ülésekre, noha a törvény azt rendelte, hogy a tanács fele állandóan az udvarban tartózkodjék.

II. Lajos király.

(Burgkmayr egykorú rajza után.)

Igy az országos tanács csak papiron volt meg s Bakócz továbbra ura maradt a helyzetnek. Ismét csak ő volt a koronázatlan király, vele érintkeztek a császár és Velencze követei, a külügyeknek ő adott irányt saját érdekei szerint. Belső politikája szintén nem vetkőzött ki

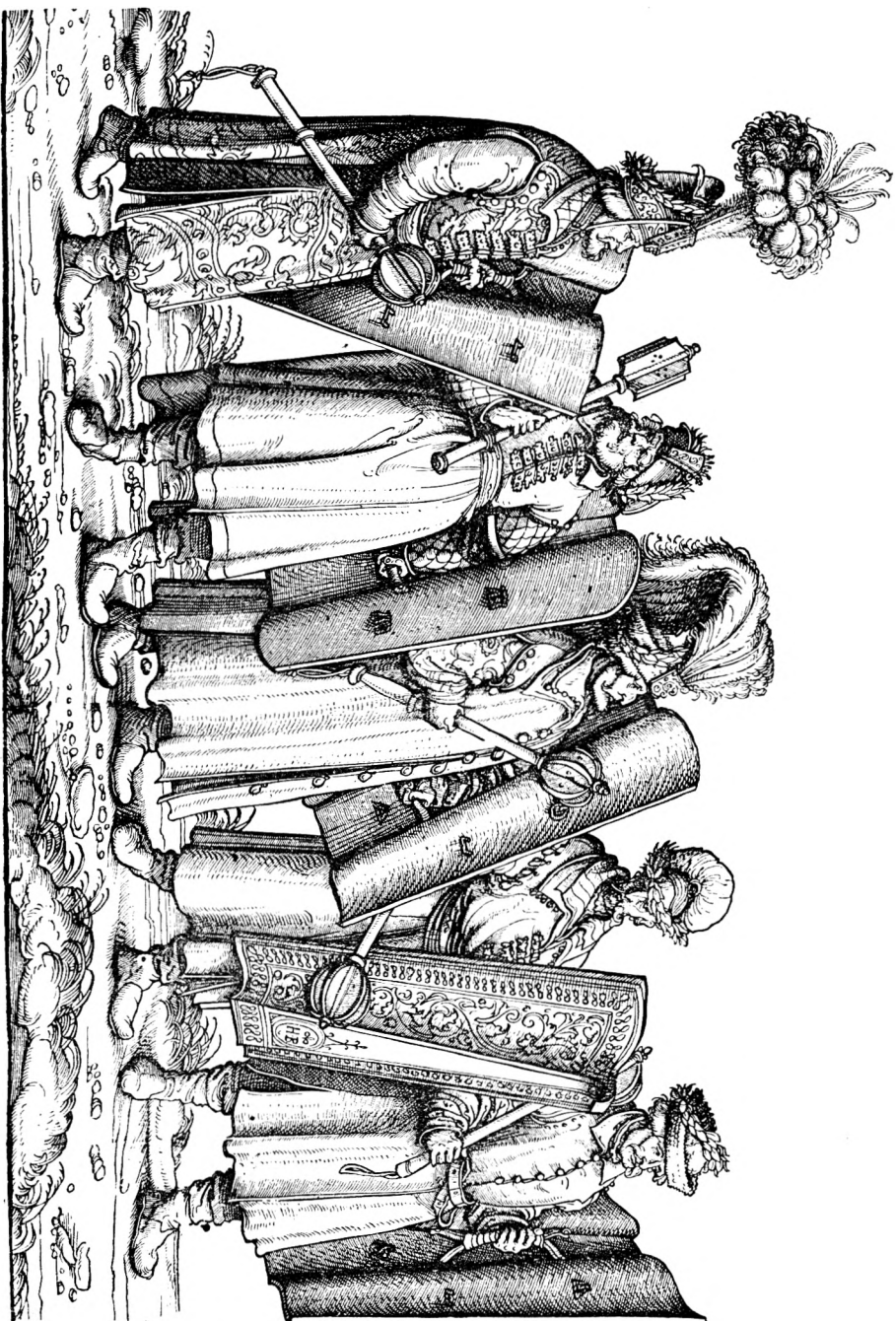
eddig romboló jellegéből. Erőszakoskodott, hatalmaskodott mindenki-
vel, a ki útjában állt, mellőzte az érdemeseket s rokonait, vagy föltétlen
híveit ültette a legfőbb állásokba. Eljárása oly elkeseredést keltett, hogy
1518-ban a nemesség ott hagyta az országgyűlést. Csak ez kellett
Bakócznak. Alig hogy híveivel egyedül maradt, olyan törvényt hozott,
mely a nemességet kizárta az országos tanácsból, a miből új viszály támadt
s a még ugyanazon évben tartott másik országgyűlés visszaállította az
országos tanács régi szervezetét.

De mindez nem döntötte meg Bakócz önkényuralmát. Egy ízben
a rendek be sem választották az országos tanácsba. Mindazáltal befo-
lyása csorbitatlan maradt, habár nevét gyűlölettel és szitokkal említette
mindenki, sőt a délvidék hőse, Beriszló Péter horvát bán, kit a zágrábi
püspökség betöltésénél egy rokonával szemben közbotrányt keltő módon
mellőzött, haddal akarta megtámadni. Irigysége, gőgje, telhetetlensége
összevesztette a legbefolyásosabb emberekkel, György örgróffal, Szakmáry
György pécsi püspökkel s mindenki-vel, kiben még volt némi hazafias
vagy erkölcsi érzés. De megbuktatni nem tudta senki, mert furfangos
eszével mindig ártalmatlanná tette ellenségeit. Végül még Lajos királyt
is azzal merte fenyegetni, hogy letéteti s mást választat helyére, vagy
kormányzót hoz a nyakára. E fenyegetéssel s azzal az ámtással, hogy
egyedül ő képes trónját a lázongó magyarok s Zápolyay üzelmei ellen
megvédeni, korlátlan önkénnyel irányította a királyt, ki elhitte e végből
koholt rágalmaid, s maga írta (1518) nagybátyjának, Zsigmond lengyel
királynak, hogy koronája veszélyben van s a magyar nemesség önzése,
gyűlölködése, a honvédelem iránti közönye meg fogja a trónt dönteni.
Így az ifjú király egyszerű báb lett Bakócz kezében; azt tehette vele,
a mit akart s minél inkább lázongott elvetemült kormányzata ellen a
nemesség, annál inkább gyarapodott a befolyás, melyet az oktalan,
könnyelmű királyra gyakorolt. Midőn Perényi Imre halálával a nádori
állás megüresedett, Bakócz egyik czinkostársát, a sánta Báthory Istvánt,
ki ép oly általános gyűlölet és megvetés tárgya volt, mint ő maga,
akarta e fontos tisztségbe juttatni. A nagy többség jelöltje azonban
Zápolyay János volt s az országgyűlés zajosan követelte kinevezését.
A nemesség tömegei jelöltjük érdekében a Rákosról Budára nyomultak,
hol a főrendek tanácskoztak. De a várbeliek lövésekkel riasztották vissza
őket, miközben Bakócz emberei Báthoryt kiáltották ki nádorrá (1519
május 28). A közvélemény nem tekintette a választást törvényesnek, az új
nádor rendeleteit nem ismerte el kötelezőknek s minduntalan próbát tett
megbuktatására. De hasztalan, mert Bakócz erős keze megvédte Báthoryt
a nemesség ostroma ellen s a Bakócz-Báthory duumvirátus botrányos
uralma alatt Lajos király megmaradt tekintélyének utolsó foszlányai is
elvesztek. Ők ketten uralkodtak nevében, míg a királynak senki sem
engedelmeskedett s legegyszerűbb rendeletei figyelmen kívül marad-

tak. Lajos király a magyar zsidóságot felmenté a zsidó jel és ruha viselése alól. De Pozsony városa megtagadta a rendelet végrehajtását s a Budáról hozzá érkező legszigorúbb parancsokat egymás után félretette. Az adótörvényeket nem hajtották végre, a királyi javakat és jövedelmeket a törvény szigorú intézkedése daczára csupán Zápolyay János és Pozsony városa adta vissza s az udvar a legnagyobb pénzügyi nehézségekkel küzdött. „Oh édes istenem — írja 1518-ban egy külföldi Budáról, — mily nagy pompa és fény, hogy ne mondjam fenhéjázás uralkodik itt. A püspökök és főurak óriási kísérete mind huszárosan, arannyal-ezüsttel diszített ruhában vonult fel; az utcán tárogatóval jelezték az érkezés idejét. A fényes, pazar lakomázásnak vége-hossza nincs. A király meg oly nyomorban sínlődik, hogy ha idegen követséget akar fogadni, előbb nagy uzsorára kénytelen kölcsönt felyenni.” Midőn Lajos Csehországba készült (1520), a pénztelenség hónapokig késleltette indulását s mikor végre útra kelt, csak Pozsonyig juthatott, honnan ismét vissza kellett térnie Budára.

Csakhamar azt írta (1521) egy külföldi, hogy Lajosnak néha enni valója sincs. Tanácsosai, kik a királyi jövedelmeket magokhoz ragadták, a halaszthatatlan költségek fedezésére kétségbeejtő eszközöz, a pénzrontáshoz folyamodtak (1521). A király az eddiginél csak felényi ezüsttartalmu pénzt veretett s azt régi értékében hozta forgalomba. A rossz pénz, melylyel a kincstár az országot elárasztotta, újabb csapást mért a gazdasági életre, s a különben is elszegényedett népet végromlásba sodorta. A rossz kormányzat okozta sebekhez rettenetes inségek járultak, 1517-ben oly kevés takarmány termett, hogy a nemzeti ingó vagyonnak akkor legtetemesebb része, az élő marha tömegesen elhullott s a következő tavasszal Németországban szertelenül megdrágult a hús, mert — mint a nürnbergi tanács mondotta — Magyarországon nagyon leapadt a marhaállomány, minek következtében a kivitel megakadt.

Így a közbajok az anyagi romlás, az általános elszegényedés kísérté s levitte az elégedetlenséget a társadalom legmélyebb mélyébe. A kor emlékei csaknem hihetetlen dolgokat jegyeztek föl a közszellem elfajulásáról, s a ki csak egyetlen elfogulatlan pillantást vetett Magyarország állapotára, az arra a meggyőződésre jutott: ez nem tarthat sokáig. Csakugyan beállott az önálló állami élet haldoklásának megrendítő kora s a beteg közszervezet mindinkább megszűnt működni. A királyi hatalom mérséklő és kiengesztelő tevékenységének híján a társadalomban fennálló természetes ellentétek a végletekig kiélesedtek s beköszöntöttek a bellum omnium contra omnes keserves napjai. Az udvar a közvéleménnyel, az urak egymással, a kisebb birtokosokkal czivakodtak, veszekedtek, egymás birtokait foglalták, megdöntötték a közbiztonságot, még nagyobb arányokban fosztogatták az egyházat s megakasztották az ipar és kereskedés működését. Mindnyájan pedig a leigázott jobbágyságra vetették

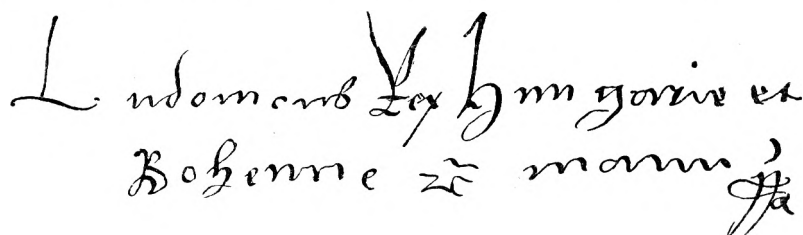
Magyar főurak II. Lajos korából.
(Burgkmayr rajza I. Miksa császár diadalmenté számára.)

magokat s reá halmozták az állam, az egyház, a kiváltságos rétegek eltartásának összes terheit. Felülkerekedtek az emberi természetben rejlő állati ösztönök; a levegő megtelt önzéssel, kapzsisággal, gyűlölettel s ez a mérgezett légkör azt is lehetetlenné tette, hogy olyan egyéniségek, kik a romlást feltartóztathatták volna, érvényesüljenek, befolyásra, tekintélyre emelkedjenek. A társadalom mélyében bizonyynyal megvoltak akkor is azok az erők, melyek a hazát megmenthették volna. Lehetek akkor is egyéniségek, kik a közviszonyok kedvezőbb alakulata mellett jeles hadvezérekké, talán új Hunyady Jánosokká válhattak volna. Nem hiányoztak ama korban sem a derék, jeles, művelt emberek, a tiszta jellemek, hazafias lelkek, kik a bajt megismerték s az orvosszereket is megjelölték. De a züllött királyi hatalom, a vezető államférfiak elvetemültsége s a társadalom közönye vagy gyűlölködése közepett nem juthattak oly tekintélyre, hogy a gyógyítás folyamatát megindíthatták volna. Legfőlebb félreálltak s siratták a haza gyászos sorsát, vagy magukra hagyatva, nemcsak elismerés és méltányolás nélkül, hanem egyenesen üldözve a hatalmasoktól, a déli határszélen örökösen folyó apró harcokban áldozták életüket a hazáért. Budán ellenben az önző, romlott elemek uralkodtak, a jók és értelmesek pedig elrejtőztek. Bármint zajongott, háborgott a közvélemény, igazi ellenzék, országos reformpárt, mely határozott célú tűzött volna ki maga elé, ekkor sem alakult, mert hiányoztak a megfelelő műveltségű vezetők. Egyébiránt a jobbak is azzal vigasztalták magokat, hogy Magyarország már nem egyszer volt hasonló zűrzavaros állapotban, de mindig megmenekült belőle. Ez okoskodásban volt némi igazság. Nem egyszer végveszélyben forgott már a haza, de a nemzetközi viszonyok szerencsés alakulata mindig megmentette s időt engedett neki arra, hogy belső bajait orvosolja. Most azonban a nemzetközi helyzet oly végzetes alakulatot kezdett venni, mint a belső állapot. Magyarország két ősi ellensége, a német és a török császár közül az egyik, a német császár harmincz esztendő folyamán, miközben a török nem indított ellene nagy háborút, támadásaival és titkos aknamunkájával mindinkább tönkretette Magyarország tekintélyét s a külföld már megszokta a híres magyar birodalmat a Habsburg-birodalom kiegészítő részének nézni.

A budai udvar maga kelté politikájával ezt a látszatot. Miksa halála után a császárválasztás kérdésében Bakócz érsek és Perényi nádor, ki német birodalmi fejedelmi rangot nyert a császártól, halála után Báthory István nádor tisztán a Habsburgok érdekeit szolgálták még pedig saját királyukkal szemben, úgy, hogy a budai udvar lényegileg a Habsburgok külpolitikai ügynökségévé süllyedt. Miksa császár 1515-ben fiává fogadta Lajos magyar királyt, a német birodalomban helyettesévé rendelte, sőt a császári trónon örökösévé jelölte ki, megígérván, hogy megválasztásához minden előkészületet megtesz. Az öreg

Ulászló készpénznek vette e biztatást, mert azt hitte, hogy a császár örökösei, unokái, a spanyol hercegek, kiket, mint idegeneket, a németek csakugyan nem szerettek, nem fogják a császári méltóságot megszerezhetni. Ezt mások is hitték akkor, csupán Miksa császár nem, ki teljes erővel azon dolgozott, hogy unokáját, a spanyol Károlyt megválasztassa. Sőt az esetre sem Lajosnak szánta a koronát, ha Károlylyal nem boldogult volna, mert időnkint másoknak ajánlhatta a császárságot. Mikor Lajos trónra került, Bakócz és társai nagyon jól tudták, hogy Miksa merőben áltatja a magyar királyt s nemcsak nem sürgették, hogy teljesítse szerződészerű kötelezettségét, hanem jó pénzért arra bírták királyukat, mondjon le a számára írásban biztosított igényről, sőt azt a szavazatot, mely mint Csehország királyát a császárválasztásban megillette, Károly spanyol herceg javára, vagyis tulajdonképen önmaga ellen gyakorolja.

Noha Lajost a hét német választó fejedelem közt a szavazati jog nem mint magyar, hanem mint cseh királyt illette, kizárólag magyar tanácsosai ragadták magukhoz e kérdés eldöntését. Hasztalan mondták

II. Lajos aláírása.

a csehek, hogy ehhez a dologhoz a magyaroknak semmi közük, Bakócz és társai nem adták ki kezökből az ügyet. Jövedelmes üzletnek tekintették s még a jelentéktelenebbek is szép hasznot húztak belőle. Így a váci püspök 3000, a pécsi 5000 forintot kapott, mire a császártól szintén megnyert György örgróf a birodalomba küldetett, hogy ott II. Lajos mint cseh király választófejedelmi szavazatát gyakorolja. Időközben Károly spanyol király a többi hat német választó fejedelmet is megvásárolta, mert a császárválasztás immár egyszerű pénzüzletté fajult. „Itt — írta haza az angol követ — eladásra van kiállítva a legdrágább áru (a császári méltóság), mely valaha kapható volt.“ Minthogy a vevők egyikének sem volt annyi pénze, mint a spanyol királynak, I. Ferencz franczia és VIII. Henrik angol királyok erős versenyzése daczára Miksa császár elhunytá után egyhangúlag Károly, mint akkor nevezték, castiliai királynak adták el (1519 június 12) a német-római koronát.

Lajos magyar király, a kijelölt trónörökös nemcsak elesett e méltóságtól, hanem minden politikai haszon nélkül maga segítette elő versenytársa diadalát, mely világtörténelmi eseménynyé nőtt. Miksa fia, a korán

elhúnyt Szép Fülöp spanyol király által a Habsburgok ősnémet családjá teljesen elspanyolosodott. Nejének, az eszelős Johannának nem csupán dús örökségét, hanem nemzetiségét, sőt fizikumát, testi-lelki mivoltát is örökölték fiai, Károly és Ferdinánd, akkor, a régebben nagyszámú Habsburg-család egyedüli férfitagjai. Az ősrégi germán Habsburgok spanyol Habsburgokká változtak, s e változás még külsőleg is észlelhető volt; az addig rendesen hatalmas, magas termetű, katonás természetű alakokat immár alacsony, vézna, a katonaellet fáradalmaiért épen nem rajongó utódok követték, kikkel egy új világnézet lépett Közép-Európa történetébe, új kormányzati szellem, az úgynevezett spanyol rendszer, mely minden rendi és alkotmányos befolyást kizárt s politikailag az önkényuralmat, egyházilag a inkvizíció hajthatatlan türelmetlenségét képviselte.

Miksa halála után a Habsburgok megtartották ugyan osztrák birtokaikat, de ezek egészen jelentéktelenek voltak a végtelen spanyol és dúsgazdag francia-burgundi országok mellett, s ha Károly király német császár nem lesz, ép úgy Madridban tartja székhelyét, ép úgy tisztán és kizárólag spanyol marad, mint leszármazói lettek, mihelyt elestek a császárságtól. V. Károly spanyol király azonban részben a magyarok segítségével megszerezte a császárságot s ezzel vezető szerepet nyert Közép-Európában, a német birodalomban s vele a szomszéd Magyarországon. Csak így folytathatták a Habsburgok Magyarország megszerzésére irányuló törekvéseiket, melyek Madridból egészen hatástalanok maradtak, sőt Ausztriából sem érvényesülhettek volna, ha Ausztria gyöngye és tekintélytelen fejedelme mögött a német császár és spanyol király világra szóló hatalma nem áll.

Midőn tehát a budai udvar elősegítette V. Károly megválasztását, buzgón közreműködött azon események előkészítésében, melyek új irányt adtak Európa sorsának s a magyar államra végzetes hatással voltak. A mint a spanyol király német császár lett, a mint a Habsburgok ősi birtokaikkal s a végtelen spanyol birodalommal újra átvették a császári méltóságot és a német birodalom vezetését, oly mérhetetlen hatalom összpontosult kezökben, mely az önállóságukra féltékeny többi nyugati államokat, sőt magát az egyház fejét, a római pápát is megrémítette. Mindnyájan attól tartottak, hogy a becsvágyó Károly császár e szeretlen hatalmat, mely túltett Nagy Károly császáren, az ő megkárosításuk, önállóságuk, nemzeti érdekeik csorbítására fogja felhasználni. Tömörülni, szövetkezni igyekeztek tehát a közös veszély ellen s a nyugati világ mindinkább két, egymással farkasszemét néző államcsoporttá alakult és érdekeihez képest az egyik I. Ferencz francia, a másik V. Károly német császár vezetése alatt állt.

Ezzel ketté oszlott a kath. Európa s minden uralkodó, minden nép ahhoz a csoporthoz csatlakozott, mely a legnagyobb haszonnal, a legtöbb politikai előnnyel kecsegtette. Egyedül Magyarország nem szövetkezett

egyikkel sem; nem is hívta fel reá senki, mert a külföld, ha általában rászorult, egyszerűen megfizette Bakóczot és embereit, de szövetséget nem kötött velök. Így Magyarország tökéletesen el volt szigetelve s veszély esetén nem számíthatott senkire. Vezető emberei a maguk, nem pedig az állam érdekei szerint intézték a külügyeket s nem szoros külföldi szövetségek szerzésén fáradoztak, hanem csak egyéni érdekeiket gondozták. Így Magyarország szerződésileg sem a francia, sem a német szövetséghez nem tartozott s veszély esetén nem követelhetett segítséget sem az egyiktől, sem a másiktól.

Ilyen volt az ország nemzetközi helyzete jogilag, tényleg azonban egészen másképp alakult. Minthogy II. Lajos tevékeny részt vett V. Károly megválasztásában, minthogy a magyar udvar és a Habsburgok közt házassági szerződések álltak fenn, melyek 1521-ben csakugyan végrehajtottak, a világ megszokta, hogy Magyarországot a Habsburg-érdekkörhöz tartozónak tekintse s ennek megfelelően bánják vele. A Habsburgok összes ellenségei, noha különben a legjobb indulattal viseltettek Magyarország iránt, természetesen elvonták tőle támogatásukat, sőt hogy a Habsburgokat ne segíthesse, tőlök telhetőleg ellene ingerelték ellenségeit, örömmel látták belső mozgalmait, szították is azokat s végül francziák s velenceiek egyenesen reá uszították a törököt. Ellenben V. Károly császár soha a legcsekélyebb kötelezettséget sem vállalta Magyarország irányában. Lajos király sógora volt ugyan s mint császár a török elleni védekezés főtényezőjének mondta magát, sőt időnkint hadi segélyvel kecsegtette Lajost. De formászerű, írott kötelezettséget erre nézve soha nem vállalt. Így az a sajátságos helyzet alakult, hogy Magyarországnak egyetlen szövetségese sem volt, de mégis a Habsburg-érdekkörhöz tartozónak tekintették s a Habsburgok minden ellensége neki is természetes ellensége lett.

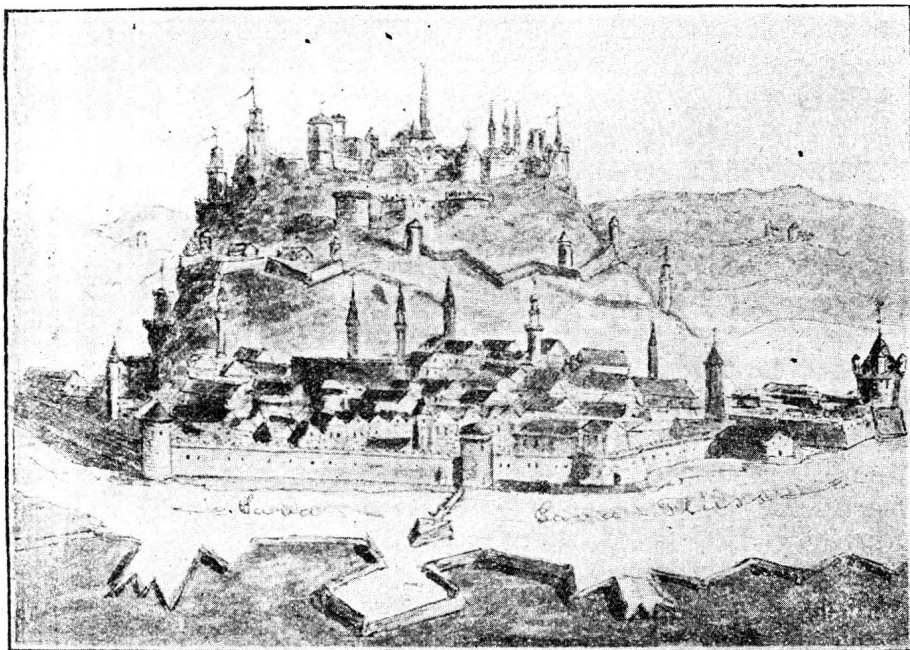
E képtelen helyzet folyton érezte ugyan káros hatásait, de végzetessé mindaddig nem válhatott, míg a magyar birodalmat külső ellenség nem bántotta, különösen pedig a budai udvar és a fényes porta békében éltek egymástól. Ettől függött az ország fenmaradása, mert a háborúhoz sem pénze, sem hadserege, sem kedve nem volt senkinek. A hosszú békekorszakban a nemesség elszokott a hadviseléstől, alsó tömegei különben is elszegényedtek s még a legszükségesebb fegyverről, folszerelésről sem birtak gondoskodni. A viszonyok ismerői ismételve hangoztatták, hogy a szultán komoly támadásának az ország nem lesz képes ellenállani. Magyarok és külföldiek tisztában voltak ezzel s nemcsak politikusok, hanem egyszerű emberek, kik egy-egy idegen úr kíséretében rövid időt töltöttek nálunk, figyelmeztették a budai és a külföldi udvarokat, hogy ha a szultán háborút indítana, Magyarország érett gyümölcsként hullana ölébe. Ily körülmények közt életkérdéssé vált, hogy a törökkel békében maradjon. Ez azonban egyre több nehézségbe ütközött. Szelim hadait

ázsiai és afrikai hódítások foglalkoztatták ugyan, de már ismerte Magyarország elgyöngülését s nem egyszer fölmerült agyában a gondolat, hogy megvalósítsa régi eszméjét, Magyarország meghódítását. A szultán immár nemcsak Jajczára, melynek vidékét egészen elfoglalta, úgy, hogy a fontos magyar véghely élelmezése a legnagyobb akadályokba ütközött, hanem az ország déli főkapujára, Nándorfehérvárra is rá vetette szemét. Mindazonáltal 1518-ban három évre meghosszabbította a békét s így Magyarország megint időt nyert megrongált közintézményeinek újjászervezésére. A közlélek ez időt csakugyan ily irányban akarta értékesíteni s az önfentartás ösztönétől sarkalva az országgyűlés egymásután hozta a törvényeket, melyek lelkiismeretes végrehajtása új erőre juttathatta az államot. A rendek végre belátták, hogy pénz és katona nélkül a hazát megvédeni nem lehet. Egy-más után hozták tehát a törvényeket, melyek a honvédelem reformjára és a hozzá szükséges pénzügyi segélyforrások biztosítására irányultak. Kimondták, hogy a királyi rendes jövedelmek utólagos kártérítés fejében visszaadassanak a kincstárnak; készségesen szavaztak meg rendkívüli adót, néha igen nagy összegben. Általában fokozni igyekeztek a királyi tekintélyt s viharos tárgyalásaiknak alaphangja mindig az volt: urunk, királyunk, gyakorold hatalmadat, végezd uralkodói kötelességeidet s mi lelkesen támogatunk! Csakhogy Lajosban hasztalan keresték azt a királyt, a ki uralkodni képes. Az új reformtörvények megint csak meddő maradtak, mert a király nem törődött végrehajtásukkal. Még a kincstári javakat sem szerezte vissza s legbefolyásosabb tanácsosai, kik e javakban ültek, játszották ki a törvény ide vonatkozó rendelkezéseit. Ép oly kevésbé hoztak pénzt az üres kincstárba az új adótörvények. Az adók behajtása és kezelése megint a legrendetlenebbül folyt; az urak akadályozták a behajtást, a befolyt összeget lefoglalták, más részét a királyi rovók sikkasztották el, s ama csekély pénz, mely mégis csak eljutott a kincstárba, könnyelműen elpazaroltatott, mulatságra, léhaságokra fordított. Lajos, a ki időnkint a szó szoros értelmében nélkülözéssel küzdött, mihelyt egy kis pénzt kapott, oktan könnyelműséggel verte el. Így a rendek minden áldozatkészsége kárba veszett s a leghalaszthatatlanabb állami szükségleteket sem lehetett fedezni; különösen a végbeli katonaságot nem fizették, úgy, hogy az ottani csekély véderő mindinkább szétoszlott, leapadt. Pedig a végeken a szultán és a magyar király közt a béke daczára sohasem szünetelt a pusztító, ámbár nem döntő hadakozás s a nemzet harcias elemeinek folyton életökkel és vérökkel kellett védeniök a haza örökkön fenyegetett széleit. A névtelen hősök, magyarok, ráczok, horvátok szakadatlanul harczban álltak az ellenséggel, mely folyton vívta, törte, csellel, erőszakkal ejtette meg a határok mentén emelt kisebb-nagyobb erődöket. A védelem élén Beriszló Péter, a hő püspök-bán állt, a züllő korszak egyik legnemesebb alakja, kinek tetteit a magyar költő énekben örökíté meg. A kötelességteljesítés dicső hőse és vértanuja volt azokban az évek-

ben, melyekben a hatalmasok szívéből kiveszőfélben voltak a nemesebb érzelmek. Míg az országban feltartóztatlanul folyt a bomlás és rothadás, Beriszló Péter a végeket lángoló buzgalommal oltalmazta, egymás után verte ki a magyar területre törő kisebb-nagyobb török hadakat s tartotta meg a gondjaira bízott véghelyeket. De az udvar és az urak a nemzeti hőst annyira magára hagyták, hogy nem volt képes katonáit ellátni, zsoldosait fizetni s diadalait kiaknázni. Életét végül valóságos kínszenvedéssé tette Bakócz érsek gyűlölete. Nemcsak pénzzel nem támogatta, de még az erkölcsi elismeréstől is megfosztotta. Megakadályozta, hogy érdemei a bíbornoki süveggel jutalmaztassanak, melyet a pápa megígért a hős püspöknek, kit a császár szintén ajánlott e kitüntetésre. Mikor a gazdag zágrábi püspökség megüresedett, Beriszló bán a veszprémi székből oda akarta magát áthelyeztetni, hogy katonai költségeit e jövedelmezőbb püspökségből könnyebben fedezhesse. De Bakócz unokaöccsét, Erdődy Simont ültette a zágrábi székbe. Bármennyire elkeseríté Beriszlót ez a méltatlan mellőzés, híven teljesítette kötelességét s folytatta nemes harczát a széleken. Mikor hazai segélyforrásai elapadtak, kétségbeejtő helyzetében a pápához, a császárhoz, Velenczéhez fordult s tőlök, ha egyebet nem, legalább elismerő szavakat, biztatást kapott. Hírneve messze földön elterjedt s midőn 1518-ban az osztrák rendek a török elleni védelemről tanácskoztak, felkérték a császárt, hívja meg gyűlésökre Beriszló bánt, a jeles katonát, a török harczok legelső szakemberét. Hősi pályája azonban csakhamar véget ért a harczmezőn. 1520 májusban nagyobb török had tört a magyar-horvát szélekre. A vitéz bán nyomban a veszély helyén termett s keményen megverte az ellenséget. De a győztes csata után egy csapat martalócz törbe ejtette s hősi ellenállás után kioltá nemes életét.

Beriszlóban az akkori nemzedék utolsó hadvezérét veszttette el, az egyetlen, ki a gyakorlat iskolájában szerzé meg a képességet a nagyobb hadtömegekkel való működésre, nagyobb sereg vezetésére. Általában új nemzedék támadt, mint egykorú íróink sajnos említik, s a vének helyére, kik Mátyás király iskolájából kerültek ki s habár nem az ő útjain haladtak, a közügyek intézésében, hadi dolgokban mindenesetre tapasztaltabbak, járatosabbak voltak, új emberek, a fiatalok léptek. Ez az új embernyom pedig a zűrzavar, az erkölcsi romlás gyermeke volt, lényegileg olyan, mint maga II. Lajos. Mint ő, akképen a főrangú társadalom fiatal hajtásai sem ismerték a kötelességérzetet s öröklött, munka nélkül rájuk szállt hatalmukat önző versengésre, közellenes, kicsinyes célokra vesztegették. Megszállta őket a vagyon és előkelőség mámora s járatlanságuk a közügyekben, közönyük az állam sorsa iránt, határtalan elbizakodásuk, egymás iránti irigységük, fenhéjázásuk romboló hatásait a korszak krónikásai a legrikítóbb színekben rajzolják, melyeket a tények megdöbbentő módon igazolnak.

Mikor a török veszedelem egész rettenetes nagyságában beköszöntött, a „magyari urak“ fiatal nemzedéke az erkölcsi tőke, a hazafias erények ama minimumát is nélkülözte, mely az állami önállóság fentartásához mulhatatlanul megkívántatik. Szelim szultán 1520-ban meghalt s helyét egyetlen fia, Szulejmán mint emlékeink nevezik, a nagy Szolimán foglalta el. Az új szultán valami 25 éves, megnyerő külsejű, éles eszű, harczias, hódító hajlamú egyéniség volt, a ki tömött kincstárt, nagyszerű hadsereget, olyat, minővel egyetlen egy európai állam nem rendelkezett, örökölt s kiblen megvolt a becsvágy és tehetség, hogy e hatalmi tényezőket egész súlyokban érvényre emelje. Az akkori jogfelfogásnak megfelelően ő is, a budai

Nándorfejérvár 1521-ben.

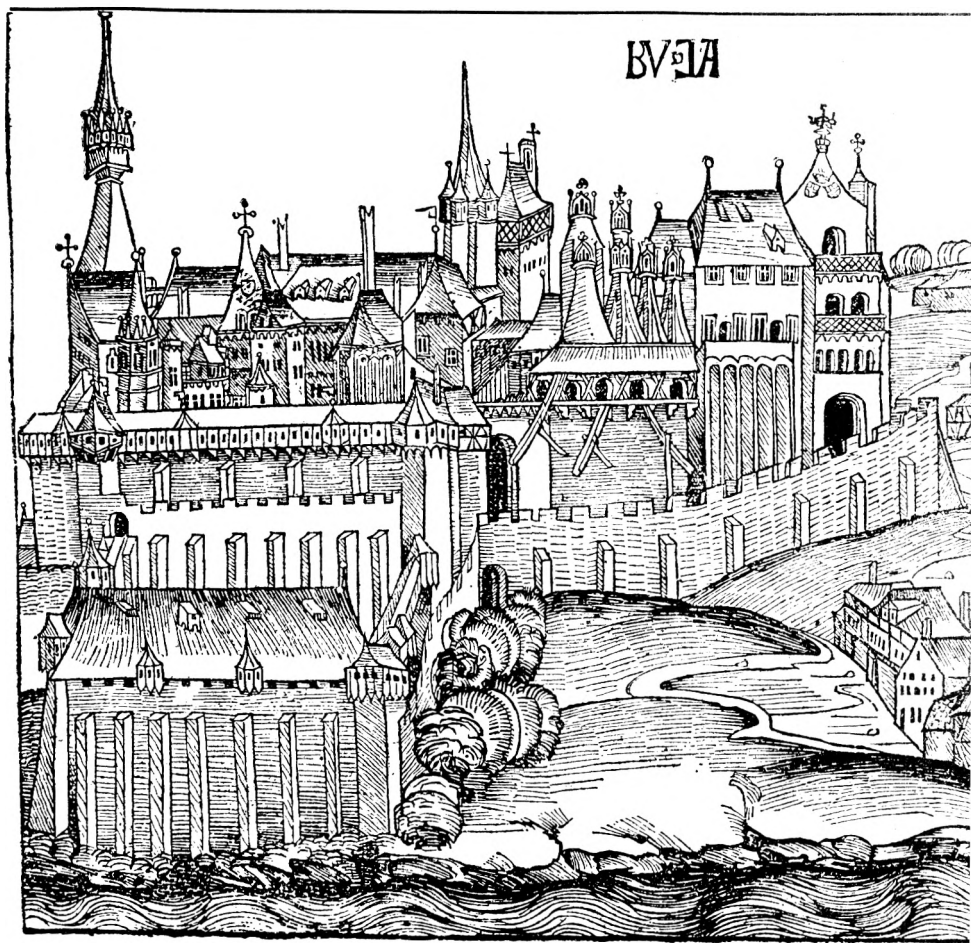
(Egykorú rézmetszet után.)

udvar is felbontottnak tekintette Szelim halálával a török-magyar békét. Minthogy azonban roppant birodalmának belviszonyai, főleg a Szíriában nyilatkozó mozgalmak óvatosságra intették, az új szultán maga küldött Budára követet, hogy a békét meghosszabbítsa, illetve új békeszerződést kössön. A helyett, hogy Lajos király két kézzel kapott volna az ajánlaton, oktalan tanácsosai húzták-halasztották az eldöntést s félreismerve a nemzetközi viszonyokat, nem is sejtve a török birodalom roppant erejét, háborúra gondoltak, melyhez a császártól és Velenczétől kértek segítséget. Velence kerekén kimondta, hogy nem ad semmit s hogy jó lesz a békét meghosszabbítani. Hónapok múltán végre Budán is belátták,

hogy hadsereg, pénz, szövetséges nélkül lehetetlen a háború. Meg akarták tehát a békét kötni. Csakhogy időközben a büszke Szulejmán beleúnt a várakozásba s minthogy a szíriai lázadást elfojtotta, 1521 június havában óriási sereget indított Nándorfejérvár és Szabács megvévéására. E két vár volt Magyarország déli főkapuja, főbejárata, s ha ez elveszett, egész Budáig nyitva állt a török útja. Egykor Zsigmond és Mátyás királyok e jelentőségnek megfelelően gondozták e várakat s első sorban Nándorfejérvárt a kor egyik legnagyobb erősségévé alakították át, mely vagy száz esztendeig csakugyan dacolt minden zivatarral s szilárd oltalmául szolgált a délvidéknek. Az utóbbi évtizedekben azonban sem Nándorfejérvárral, sem Szabácscsal nem igen törődött senki. A régi erődítmények már különben sem állhattak ellent a nagyszerűen fejlődött új tűzéréség támadásainak. De még a régi falakat, bástyákat, tornyokat, sánczokat sem gondozták. A buzgóbb kapitányok hasztalan figyelmeztették az udvart a veszélyre, hasztalan kértek pénzt a tatározásra, a szükséges készletek és fölszerelések beszerzésére, az őrség fizetésére. Még a báni tisztség is udvari kegyenczeknek jutott, kik nem törődtek hivatalukkal, be sem kukkantottak a várakba, hanem jószágaikon vagy Budán lustálkodtak és dőzsöltek. Mikor a veszély órája ütött, Héderváry Ferencz s az ifjú enyingi Török Bálint nándori, Sulyok István és Balázs szabácsi bánok feléje sem néztek a két várnak, hanem helyetteseikre bízta a védelmet. Ezek csakugyan mindnyájan derekabb emberek voltak nálok s habár nagyon szerény eszközökkel rendelkeztek, férfiasan teljesítették kötelességüket. Szabács kapitányai Logody Simon és Torma Endre szembe szálltak a veszéllyel s bízva a külső segítségben elszántan védekeztek. De a segítség nem jött; a török július 7-én rohammal megvette a várat s a megmaradt csekély őrséget egy szálíg lekaszabolta. A szultán azonnal intézkedett az erődítmények helyreállításáról és korszerű kiegészítéséről, miközben hadai átkeltek a Száván s ostrom alá fogták Zimony várát, melyet Skublics Márk egy kis csapattal mind haláláig védett. De elvérzettek ők is s augusztus derekán Zimony török kézbe került. E közben az Alduna mentén levő Pet és Szörény várakat kisebb török hadak vívták, míg a főereg június vége óta magát a még mindig hatalmas Nándorfejérvárt ostromolta. Ez a vár szintén férfiasan védekezett két hosszú hónapon át s így a királynak elég ideje volt, hogy fölmentésére hadat gyűjtsön. Minthogy azonban fölmentő sereg nem mutatkozott, végül az egyik kapitány, Móré Mihály, mások szerint Morgay János a török táborba szökött. De ez az árulás sem törte meg az őrség kitartását. Csakhogy időközben a másik kapitány, Oláh Balázs megsebesült, katonáinak száma meg 72-re csökkent. Így tehát a hős csapat megegyezett a törökkel s augusztus 29-én átadta a szultánnak a várat, melyen azóta soha nem lengett többé magyar lobogó. Szulejmán Nándorfejérvárt nagyszerű erősséggé alakította át, 200 ágyúval és megfelelő

Berta etas mūdi

Buda vrbs hungarie clarissima regum sedes: in littoze danubiū sita: hungaria enim vltra ⁊ citra da-
nubiū latissimas terras occupat: quod citra danubiū est: olim pannonia fuit. que ab oriente mesiani
q̄b occidente noriū habuit. septentrionē ei danubiū. austrum illiria montes excipere: que transdanu-
biū hungaria iacet: pars scythie prius erat: dualq; gentes habuit gepidas qui contermini germanis fue-
runt ⁊ dacos. nō qui nunc daci vocant: quoz rex ad oceanū germaniciū: inter suetiam ⁊ saxoniā latissimū
mo regno: sed palustri pontē. nam hī dani melius appellant: sed qui ea loca tenuerunt: que nunc transsil-
uani occupant vicina walachis in corone specie montibus cincta. In hac parte vngarie que gepidarū fuit
adhuc territoziū est quod sepulū appellat: pro gepudio. Hungaria autē terra ferax: vbi aque riuus habet
in quo mersa ferri materia in cupru vertit ⁊ gleba illic frumenti fructifera. aurū ⁊ argenti diuites venet: aer-
salubris: terra opimis cōparanda. nisi sua se vbertate corrumpere. Cum vero hui in scythia multiplica-
ti essent: in vna congregati: cōstituentes capitaneos: occidentales regiones ingressi: beffos ⁊ cumanos al-
bos: inde ruthenos: terrāq; nigroz cumanoz. ⁊ vsq; ad asciā flumen teysch puenere. Adatū⁹ longobar-
dus qui pannoniā gubernabat: primo eos repulit. Tandē pastia possessione pannonie regionis potui
fuit. Anno dñi quadringentesimo primo Attila qui hungarico ideomate ethelē dictus est. ⁊ buda fratre
eius supruentib⁹. Attilā in regia dignitate extulerunt. Is in ciuitate scyambria sedem elegit. Et ex inna-
ta ambitione ceteras regiones molestare instituēs bledā fratre suū regiminis pannonem fecit. Et in sub-
iectas nationes principē cōstituit. Interea rex hūnoꝝ dum regnū intra pannonias cū fratre bleda vel bu

BUDA SCHEDEL VILÁG

da gereret. macedoniā misit et achaiā utraq; tracias: immanissima rabie deuastaret. Inde cū sycambrie de-
moraret. buda frater ei⁹ terminos sui regiminis trāsegiſſe ac regiū in eius absentia optaſſe accuſat⁹ eſt.
Quiq; sycambiā in recessu ſuo urbem athile vocari pcepit. Buda vō illā a ſuo noīe budawara appellauit.
Quaobrem bledā germanū ſuū regniq; conſortē ppijs manibus pemit. Ac in danubiū precipitari fecit.
Inde nouo edicto urbem athile vocari iuſſit. Hūni id nō obſeruātes illā budawara vocauerūt. Hungari
q; vſq; in hūc diem obuda vocant. Theutoni edictū regis magis formidātes: ciuitatē ob merū etſelpurg
id eſt urbem athile vocauerunt. In ſycambria deinde athila quinq; annis quieuit. Speculatoresq; ad va-
rias regiones ordināſ. Poſt proſpera deinde tpa buda pumaria hungarie condita: que ex parte montuo-
ſa eſt: ſi vrbis ſitū inſpicias. Eius loci cōditio ea eſt: vt nec quicq; munitius: nec certe amicus in tota
ferme hungaria inueniri poſſit. In ea nōnulla extant religioſorū monaſteria celeberrima. alijsq; publicis
puiatisq; edificijs ornatissimis p ceteris in ea regione vrbib⁹ euasiſt clarissima. Ideo regia dignitate inſu-
gnita. et baſilicas memb⁹ et arce pulcherrima: quā arcem preclara (ſicuti et alias arces in tota hungaria: p
cipue miſcegradū caſtrū nobile vbi corona regia obſeruaf exornauit) ita adathlas de coruinis rex hūga-
rie nūro decore ornauit. Eūctis nūc antiq; monumētis pferendū in qua muri craſſiſſimi: et aule celeberrī
me eſſe referunt. hanc pterfluit buſter germanicus flumius: qui deinde ſeptē boſtjs pontum inſluit. Septi-
mū tñ pigrū ad paluſtri ſpecie nō habet: qd anni cōparet. Priora quatuor ita magna ſunt: vt p lōgitudi-
nem. xl. miliū paſſū nō miſceant equorū: dulceq; hauſtū inſcorrupto detineant ſapore.

Az Athenaeum nyomása.

őrséggel látta el. Ezzel befejezte első magyar hadjáratát, mely az ország főkapuinak birtokába helyezte s diadalmasan tért meg fényes székhelyére, Konstantinápolyba.

Csaknem három hónapig tartott a Hunyadyak híres véghelyeinek haláltusája s e hosszú idő alatt nem akadt senki, a ki segélyökre sietett volna. Szabács vívásának és elestének híre Budán roppant rémületet keltett ugyan s Lajos fűhöz-fához, a császárhoz, Ferdinánd osztrák főherceghez, Velenczéhez, Lengyelországhoz fordult segítségért. Tényleg kapott némi pénzt s a pénzkérdés különben sem okozhatott nehézséget, mert Bakócz Tamás, a mindenható bíbornok-érsek és miniszter meghalt (1521 június 15) s nem csupán ingatlanokban, hanem ingókban is mérhetetlen kincset hagyott hátra, melyet hosszú életpályáján harácsolts össze s melynek értékéről az egykorúak mesés dolgokat regéltek. Nürnbergbe érkezett hírek szerint hagyatékában 510.000 arany, 40.000 ezüst forint, 150 mázsa ezüst- és 3 mázsa aranynemű maradt. E számok túlzottak lehetnek, de Bakócz hagyatéka mindenesetre fejedelmi volt s az ingóságokra Lajos király nyomban rátette kezét; egyszerűen elkobozta s így Bakócz vagyonának ez az ebül szerzett része ebül veszett el. A lefoglalt összegből könnyen óriási sereget lehetett volna fogadni s az ostromolt Nándorfejérvár fölmentésére küldeni. A király csakugyan megkísérlé a sereggyűjtést. Az elkobzott arany-ezüstneműt potom áron pénzzé tette, országszerte végig hordoztatta a véres kardot s különböző vidékeken tényleg sok ember gyülekezett, melyből hamar hadat lehetett volna szervezni. Csakhogy sem a király, sem tanácsosai nem vették komolyan kötelességöket. Különösen Báthory István, a nádor, s hivatalánál fogva a honvédelem feje, a tehetetlenség igazi megtestesülésének bizonyult s valósággal nyomorultan, gyáván viselte magát a nagy nemzeti veszedelemmel szemben. Általában hiányzott a vezér, hiányzott az egységes terv, a cselekvés bátorsága. Noha Tolnában már augusztusban elég szép számú haderő állt, Nándorfejérvár fölmentésére semmiféle kísérlet nem történt. A vár eleste után a király eleinte folytatni akarta a háborút, s itt-ott a magyar hadak össze is ütköztek a törökökkel, kik Bácsmegye déli részét s a Szerémséget egész Péterváradig teljesen fel dúlták. De hamar beleúnt a tábori élet fáradalmaiba s azzal bocsátotta haza az időközben szépen megszorodott hadakat, hogy a jövő évben nagy hadjáratot indít az elveszett véghelyek visszaszerzésére.

Kül- és belföldön rettentő, lesújtó benyomást tettek az 1521-diki gyászos események. Velence egyenesen kimondotta, hogy a végvárak veszte után Magyarországot segíteni sem érdemes többé. V. Károly császár biztatta ugyan Lajos királyt, ne féljen, mert személyesen fog oltalmára sietni. De nem tette soha s minthogy kitünt, hogy Magyarország megszűnt nagyhatalom lenni, a külföld nem érdeklődött többé fenmaradása iránt. A magyar közvélemény a helyzetet illetőleg nem is

ringatta magát csalódásban. Tudta, hogy újabb török háborúban teljesen magára lesz hagyatva s ennek megfelelően hozta meg elhatározásait. A novemberben Budán tartott országgyűlés egészen rendkívüli eszközök alkalmazásával igyekezett a jövő veszélyeit elhárítani. Intézkedett állandó zsoldoshad alakításáról, melynek fentartására igen nagy rendkívüli adót ajánlott, sőt fölhatalmazta a királyt, hogy a még mindig magánkézen levő királyi javakat és jövedelmeket kárpótlás nélkül kobozza el. Az erkölcsi áldozatoktól sem riadt vissza. Bármilyen nagyra nőtt a tömegekben

Anna hercegnő, Ferdinánd neje.

(A Dietrichstein menyegzőjét ábrázoló festményről.)

az idegengyűlölet, bármilyen ellenszenvet tápláltak a Jagellók és Habsburgok közti kettős házasság iránt, a rendek, minthogy időközben Ferdinánd osztrák főherceg elvette Anna magyar hercegnőt, készségesen megkoronázták Mária főhercegnőt (1521 december 10), kivel Lajos csakhamar (1522 január 15) törvényesen egybekelt.

A magyarság azon reményben tette mindezt, hogy az ifjú királyné gyermekek anyja lesz, hogy könnyelmű férjét, az éretlen, kicsapongó ifjút kiragadjja rossz társaságából s fölkelti benne uralkodói kötelességeinek

tudatát. De a királyné hamar kiábrándította alattvalóit e reményökből. Mária királynével ugyanaz történt nálunk, a mi György brandenburgi örgróffal. Más körben mindketten eszes, erélyes, tevékeny egyéniségek voltak, ellenben a magyar udvarban jellemöknek csupán hibái emelkedtek érvényre. Mária királyné, ki alig pár év múlva mint özvegy annyi férfiasságot és ügyességet tudott testvére, Ferdinánd főherczeg érdekében kifejtetni, később meg Németalföld kormányzatát tapintatosan és sikeresen vezette, azon öt év folyamán, a meddig Lajos király hitvese volt, férjére és országára csak kártékony, igazán átkos befolyást gyakorolt. Házassága ép oly végzetessé vált a Jagellókra, mint egykor III. Endre Habsburg-házassága az Árpádokra. Mindkettő meddő maradt s a mint amaz az Árpádok, akképen ez a Jagellók magyar ágának magvaszakadását okozta. Míg Ferdinánd főherczeg a magyar Anna herczegnőben igazi mintaképét kapta a jóságos hitvesnek, ki 15 gyermekkel áldotta meg, ki hűséges szeretettel vonzódott hozzá s családi tűzhelyét kedvessé varázsolta, ellenben a politikába nem avatkozott, addig Ferdinánd testvére, Mária főherczegnő a budai udvart még inkább a romlottság fészkévé avatta, férjével versenyzett a dorbézolásban, gyermeket nem szült s ezzel megpecsételte az uralkodó-

Mária királyné érme.

(Leone Leoni műve)

ház s a magyar állami önállóság sorsát. Idegennek érezte magát az országban s családjá büszkeségétől eltelve nem hazájának, hanem meghódított tartománynak tekintette. Még azt sem tartotta szükségesnek, hogy magyarul megtanuljon s így lépjen alattvalóival közelebbi viszonyba. Egyáltalán nem törődött velök s csupa idegennel környezte magát, kiket a nép gyűlölt s kikről gyűlölete lassankint átszállt a királynéra. Az egykorú hazai források rideg ellenszenvvel szólanak róla. Azt mondják, hogy még inkább megrontotta, rendetlen, tunya és ledér életre szoktatta férjét, hogy az udvart visszataszító erkölcstelen-ségek otthonává süllyesztette, hogy gyűlölte a magyarokat s a legcsekélyebb érzéke sem volt az ország bajai iránt. E kemény, kíméletlen ítéletet nem a nemzeti elfogultság sugalta. Még inkább elítéli Mária királynét minden idegen, a ki alaposabban megismerte. A velencei

követ már 1523-ban jelentette haza, hogy Lajos királyt, míg meg nem nőült, magyarok környezték s a budai élet tűrhető volt. De mióta megházasodott, Mária királyné a császári követ és György örgróf segítségével „az erkölcstelenség és mértékletlenség tanyájává” változtatta át az udvart. Örökös ott az eszem-izsom, napjában hatszor-hétszer lakmároznak, éjjel meg tánczolnak s mindenben a királyné jár legelől. Elmondja azután, hogy a királyné, kivált az evésben, telhetetlenül falánk, hogy komoly munkával nem foglalkozik, hanem a mikor nem asztalnál ül, lóháton kóborol ide-oda. Férjével a legnagyobb igazságtalanságokat követtet el s a magyarok azért is idegenkednek tőle, mert azt hiszik, hogy rendetlen életmódja okozza meddőségét. Így azután Mária királyné befolyása alatt Lajos király még inkább elveszté minden komolyságát s száználmas, nevetséges alakká törpült, kit senki sem tisztelt, kinek asztalához hivatlanul ültek az emberek, kiből még udvaroncza is gúnyt űztek. Államügyekkel nem foglalkozott, s egy cseh úr az országgyűlés színe előtt szemébe mondta, hogy viselkedése nem alkalmas reá, hogy trónját akár Cseh-, akár Magyarországon megszilárdítsa. Szertelen lakmározásai és kicsapongásai testi szervezetét is megtámadták. Elgyöngült s habár korán megbajuszosodott, szakállasodott, vézna, vékonydongájú legényke volt s nem birta a fáradalmat. A templomban nem szokott imádkozni, az országtanácsban nem szokott beszélni, hanem hallgatagon, összekuporodva ült székében. Gonosz emberek, a kik közelébe férkőztek, minduntalan visszaéltek oktalanságával, mert a király nemcsak a pénzt szórta, mikor volt, hanem aláírt bármilyen okiratot, adománylevelet, melyet eléje terjesztettek. Mindezt azok a külföldi követek mondják el róla, kik valóban segíteni akartak helyzetén. A császári követ egy ízben térdre borúlva kérte, ne tegye magát viselkedésével köznevetség tárgyává. A követ fordult az egri püspökkel együtt Mária királynéhoz is, de végül sem tudott a királynéről egyebet haza jelenteni, mint azt, hogy „már az is meg van rontva”. A császár s más uralkodók örökösen jó tanács-
csal — egyebet úgy sem adtak — fordultak a királyi párhoz. Készítettek számára udvari rendtartást, az állami bevételekről előirányzatot, s más ilyesmit, melyet a királyi pár elfogadott, aláírt, kihirdetett, de egy pillanatig sem tartott meg, úgy, hogy a sok jó igyekezet, mely külföldi részről megindult, ép úgy kárba veszett, mint az országgyűlésnek a züllés megakadályozására hozott minden törvénye. A királyi hatalom és tekintély fokról-fokra hanyatlott lefelé s minden téren elveszté a vezető, szervező, alkotó képességet. Kivetkőzött összes értékesebb tartalmából s romlása mint ragadós betegség terjedt el a társadalom felső és alsó rétegében, hogy ott is kiölje amaz erkölcsi erőket, melyek az állami önállóság fentartásához nélkülözhetetlenek.

VII. FEJEZET.

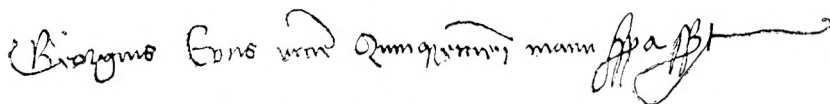
A HALDOKLÁS ÉVEI.

A ZŰRZAVAR FOKOZÓDÁSA. — A SZOMSZÉD ÁLLAMOK MAGATARTÁSA. — TOMORY PÁL. — KISÉRLETEK BÁTHORY ISTVÁN MEGBUKTATÁSÁRA. — A HITUJÍTÁS KEZDETE. — A NEMESSÉG HANGULATA A NÉMET VALLÁS IRÁNYÁBAN. — V. KÁROLY ÉS MAGYARORSZÁG. — FERDINÁND OSZTRÁK FŐHERCZEG. — A NYUGATI VILÁGHÁBORU. — A TÖRÖK KÉRDÉS S A KÜLFÖLD. — A BELSŐ ZŰRZAVAR TETŐPONTJÁRA JUT. — FRANGEPÁN KRISTÓF.

IAJOS KIRÁLY 1521-ben azzal oszlatta föl seregét, hogy a jövő márcziusban újra összehívja, mert biztosnak látszott, hogy a szultán ismét támadni fog. De nem tette s a gondviselés még öt évi kíméleti időt engedett az országnak, midőn Szulejmán figyelmét másfelé terelte. 1522-ben Rhodosz szigetének megszerzése foglalkoztatta s noha a magyar széleken sem pihent a fegyver, sőt a Dunánál Orsova és Pet erődök, a horvát végeken meg Tinnin (Knin) elveszett, török részről nem újították meg a hadjáratot. Ez elegendő ürügyül szolgált Lajos királynak arra, hogy egyszerűen elejtse a háború folytatásának eszméjét. Sőt még mielőtt ismerhette volna a szultán szándékait, februárban azon biztatással, hogy a csehektől segítséget akar szerezni, Prágába ment, a mint mondotta, csak néhány hétre. De a néhány hétből 14 hónap lett. Nagyon jól érezte magát a csehek közt; segítséget nem szerzett ugyan, de annál többet mulatott, lakmározott; még az ifjú Batthiány Ferenczet is hívogatta Prágába, s a mindig üres magyar kincstárból útiköltséget utalványozott neki.

A király hosszú távolléte idején Báthory István nádor s Bakócz utódja, Szakmáry György primás vezette az ország ügyeit. Szakmáry jellemes, jóra való ember volt, a ki még püspök korában jobb irányba igyekezett az ifjú királyt s az államéletet terelni. De nem volt annyi tekintélye, hogy az ellenáramlatot hatástalanná tehesse volna. Különben is rövid ideig ült az érseki széken s ez időt egyháza mindinkább fokozódó belső bajainak kellett szentelnie. Így a nádor volt a tulajdonképeni kormányzó, a szerencsétlen kezű, gyűlölt ember, az 1521-diki év

gyászvitéze, ki ellen most még inkább lázongott a közvélemény, mint annakelőtte. Kormányzata a végletekig fokozta a zűrzavart. Pénze egyáltalában nem volt, mert a mult évi rendkívüli, három millióra előírányzott adónak alig egy tizedrésze folyt be s az sem a közszükségletekre fordítottatott. A zsoldos hadat nemcsak szaporítani nem lehetett tehát, hanem a tényleg szolgálatban levő katonaságot sem fizették rendszeren. Míg a király Prágában fecsérelte el azt a keveset, a mi a kincstárba jutott, kormányza új kísérletet tett, hogy végig koldulja a külföldi uralkodókat. Pénzt és katonát kért Károly császártól, Ferdinánd osztrák főhercegtől, a pápától, Velenczétől, a német birodalomtól. Ez utóbbi tényleg 24.000 főnyi segélysereget szavazott meg Magyarország részére. Csakhogy ez ajánlat ép oly hiú ígérlet maradt, mint a többi államoké. Egy fillér és egy katona sem jutott belőle a magyarokhoz. Ellenkezőleg a birodalom épen az 1522—23-iki években erős gazdasági, vámháborút indított Magyarország ellen. Emelte a magyar behozatal vámtételeit, noha a magas vámok a német városok kereskedelmi érdekeit is érzékenyen sujtották. Velence viszont az évi segélypénzt, melyet

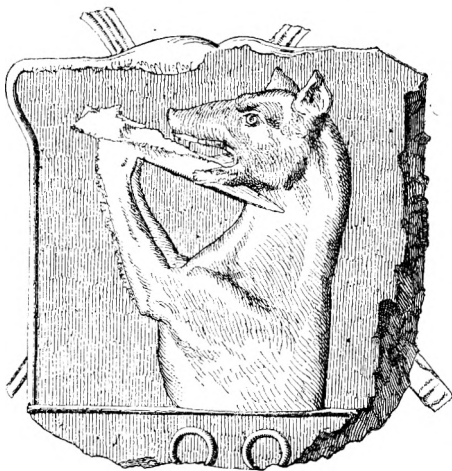

Szakmár György aláírása.

egykor II. Ulászlónak fizetett, most arra fordította, hogy a határszéli basákat megvesztegesse s rábirja őket, hogy az övé helyett inkább a magyar területet dűlják. Másrészt Konstantinápolyban minél nagyobb befolyásra igyekezett szert tenni. Emberei furfangos hízélgéssel, dús ajándékkal egymás után nyerték meg a szultán legkiválóbb tanácsosait s a fényes portát ellátták európai hírekkel. Értesítették a keresztény államok belső viszonyairól, tájékoztatták az egyes uralkodók politikai törekvéseiről s Velence időnként valóságos kémje volt a szultánnak. A keresztény államok legfontosabb titkait, legkényesebb ügyeit beárulta neki, s e szolgálataival nemcsak nyomatékos befolyást gyakorolt elhatározásaira, hanem időnkint valósággal nélkülözhetetlenné tette magát. Franciaország ez időben szintén azon mesterkedett, hogy a szultánnal összeköttetésbe lépjen s rávegye, hogy megtámadja a Habsburgokat, vagyis Magyarországot, melyet azok érdekkörébe tartozónak tekintett. A keresztény szolidaritás eszméje immár végleg megszűnt politikai tényező lenni, miért is hasztalan fordult a budai udvar a keresztény szomszédokhoz, hasztalan biztatta a pápa a katolikus hatalmakat török háborúra, hasztalan kérte segítségöket legalább egyes magyar véghegyek megoltalmazására. A nyugat fagyos közönnnyel nézte a magyar állam sorsának további alakulását. De Budán még mindig nem akarták

a helyzetet megérteni s míg a magyar követek Európa nagy részét bekalandozták, csupán a szultánt nem keresték föl, hogy a béke megújítását kérjék tőle. Ekképen az 1521-iki háború által teremtett hadi állapot állandóan fenmaradt, noha sem török, sem magyar részről nem indítottak döntő hadjáratot. Csakhogy, mióta Nándorfejevárr és Szabács török kézbe jutott, a végeken most még erélyesebben, még pusztítóbban folyt az apró harcz s hullámai nem csupán a távoli horvát széleket, hanem az anyaország déli vidékeit is erősen csapdosták.

E harczokban megint egy új alak tűnt föl, jelölül annak, hogy a társadalom mélyében még mindig volt értékes anyag elég. Tomory Pál (született 1475 körül) lépett az elesett Beriszló Péter helyére. Szegény sorsban született s mint egyszerű katona vitézségével, eszével és becsületessel jellemével vonta magára a közfigyelmet. 1505 óta fogarasi várnagy volt s ez állásban alapos köz-igazgatási és pénzügyi ismeretekre tett szert. De minthogy nem méltatták szolgálatait s különben is fájdalmas megpróbáltatások érték, — egymás után két menyasszonya halt meg — a mély érzésű, nemes gondolkodású vitéz 1520-ban lemondott a világ hiú örömeiről, rokonai közt osztotta szét vagyonát s mint egyszerű szerzetes a Szerémségben, Ujlakon, a ferenczrendiek házában húzta meg magát. Mikor azonban az 1521-diki szerencsétlen háború után a közvélemény keresve

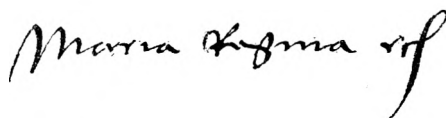
Tomory czímerének töredéke.

(A bácsi vár maradványai között.)

keresett egy jóra való katonát, a ki a honvédelem vezetését átvegye, figyelme az ujlaki csöndes emberre, Tomory barátára terelődött. A tömeg azt követelte, hogy kalocsai érsekké nevezzék ki s rá bízzák a legközvetlenebbül fenyegetett délvidék védelmét. A barát azonban nem akart többé zárdája magányából távozni. De a pápa nemcsak érsekké (1523 február 4) tette, hanem meg is parancsolta neki, hogy ez állást elfogadja. Tomory engedelmeskedett s a cseri barátból cseri basa (vezér) lett. Nehéz szívvel vált meg szerzetestársaitól, de mihelyt a fényes egyházi állást s vele Alsó-Magyarország főkapitányságát átvette, férfiasan, nemes kötelességérzettel szentelte magát súlyos feladatának. Első sorban újjászervezte a vízi és szárazföldi haderőt. A dunai naszádos had szintén felbomlott. főállomása, Nándorfejevár elvesztésével. Egy része végleg elszéledt, a többit Tomory összegyűjtötte s Péterváradon, mely akkor a

határvédelem főközpontjává lett, nyitott számára kikötőt. Az érsek szárazföldi sereget is gyűjtött s midőn 1523 augusztusban 15.000 főnyi török tört a Szerémségbe, előbb a török hajóhadat és az őrizetére bízott tábornokot, augusztus 12-én meg magát a fősereget semmisítette meg. A győzelem híre országszerte lelkesedést, sőt túlságos reményeket keltett. Az udvar azzal áltatta magát, hogy most már vége minden bajnak s ez oktan föltevésben a győztes hadvezérnek annyi pénzt sem adott, hogy katonáit fizesse s a végvárakat megfelelő állapotba helyezze. Így Tomory keze hamar megbénult; nemcsak nem aknázhatta ki diadalát, hanem a legsürgetőbb védelmi intézkedéseket sem eszközölhette. Báthory nádor egyszerűen cserben hagyta a vitéz katonát, mi természetesen országszerte újabb megütközést keltett. A közvélemény különben is a legsúlyosabb büntényekkel, sikkasztással, hamis pénzverésben való bűnrészességgel (azt állították, hogy öccse, Endre az ő tudtával hamis pénzt veret) vádolta s a rendek (1523) kereken kijelentették a királynak, hogy addig nem szavaznak meg új adót, míg a nádori állásból el nem csapja. A ravaszkodó király látszólag engedett, elmozdította a gyűlölt embert, mire a rendek csakugyan roppant adót ajánlottak meg s igen fontos honvédelmi törvényeket hoztak. Csakhogy ezek sem hajtottak végre, sőt a király pár hónap múlva egyszerűen visszahelyezte Báthoryt a nádorságba, ki azután még vakmerőbben folytatta a régi gazdálkodást. Mária királyné s kegyencei, György örgróf, Thurzó Elek, Szerencsés Imre, az áttért zsidó szintén a nádort támogatták s példájára arcátlanul hajhászták az általános fosztogatás e korában a saját érdekeiket. Thurzó Elek két testvérével, Györggyel és Jánossal, bethlenfalvi előnevet viselt ugyan, magyarul is tudott, de lelkében német maradt, míg György krakói polgárnak nevezte magát, Augsburgban élt s ott halt meg. Elek, mint a Fuggerek társa a besztercebányai rézvállalatból óriási vagyont gyűjtött s a czég érintkezését az udvarral és az urakkal közvetítve, nyomatékos befolyásra tett szert. Végül a királyi pár kincstartóvá, pénzügyminiszterré nevezte ki, mely állásban nem segített ugyan a kincstár bajain, de roppant gazdagságával fölkelte a tömegek irigységét és gyűlöletét, melyek a Fuggereket az ország főkizsákmányolóinak tartották. Csakhamar meghalt a derék Szakmár primás s az udvar sietett egy föltétlen hívét, kora összes bűneinek egyik főképviselőjét, Szalkay Lászlót (1524) ültetni helyére. Szalkay szegény jobbágycsaládból származott, (atyja falusi varga volt) s Bakócz támogatásával egyik előkelő állásból a másikba jutott és szerényebb tehetséggel ugyan, de ép oly romlottsággal követte pártfogójának példáját a vagyon- és befolyásszerzésben. Előbb váczai, azután győri püspök, végül esztergomi érsek s a magyar egyház feje lett, a nélkül, hogy általában pap lett, akár csak a kisebb egyházi rendeket felvette volna. Csak a pápai követek ismételt sürgetésére, már mint érsek, szenteltette magát pappá s ez eléggé jelzi, minő

fogalmi voltak egyháza iránti kötelességeiről. A haza iránti kötelességeket sem vette komolyabban s előkelő állását nem a közbajok orvoslására, hanem magánérdekei istápolására használta. A közvélemény már mint püspököt meggyűlölte s még inkább ellene lázadt, mióta a primási székre ült. Azzal vádolta, hogy a császári követekkel titkon az ország kizsákmányolására szövetkezett. Csakugyan egy követ fujt mindazokkal, kik a nép megrontásán fáradoztak; ezek közé számította a nemesség Velence és a császár budai képviselőit s minden alkalommal érezte velök ellenszenvét. A velenceieket nyíltan azzal vádolta, hogy a török kémei, hogy haza jelentik, a tanács meg a szultánnal közli az ország titkait. Azok az idegenek, kiket a császár nővére, Mária mellé rendelt, midőn Magyarországra küldötte, valamint utóbb itt működő követei, szintén nagyon kétes értékűek voltak. Az egyikről, Schneidpeck Jánosról, ki 1523 óta állandóan Budán tartózkodott, maga Ferdinánd főherczeg mondotta, hogy kapzsi ember s gonosz szellemben befolyásolja a királyt, ki egyébiránt maga is súlyos vádakat emelt ellene. Mindazáltal Budán hagyták s ott ő s a hozzá hasonlók gyakoroltak döntő szerepet Magyarország ügyeinek intézésében, mikor a török végveszedelemmel fenyegette. Inség és romlás volt e kormányzat szükség-szerű következménye s a nyomor a nemességet arra kényszerítette, hogy tömegesen lépjen a gyűlölt főurak szolgálatába, csak azért, hogy éhen ne haljon. Ezzel mindinkább elvesztette politikai jelentőségét s a primás méltán mondhatta: „a nemesség a főpapoktól s a főuraktól függ s azt teszi, mit ezek parancsolnak“. Mégis a köznemesség tömegeibe menekült ez időben mindaz, a mi a magyar nemzetben még nemes érzés, a királyi hatalom tekintélye, az állam önállóságának fentartása iránti érzék csak fenmaradt. Ez a tömeg ismételve komoly próbát tett, hogy a kor rákfenéjét, a belső zűrzavart orvosolja. Nem külföldre kereste a gyógyírt, sőt egyenesen lázongott az idegen segély ellen, mert tudta, hogy nem adják ingyen. Önmagában igyekezett az orvoslás eszközeit megtalálni s egymásután szavazta meg a legsúlyosabb katonai és adóterheket, hogy az országot az önvédelemre képessé tegye. Minél inkább a külföldbe kapaszkodott az udvar, annál erősebben nyilvánult a nemzeti önérzet s az idegenek iránti ellenszenv. Csakhogy szerencsétlen volt ez a mohácsi nemzedék s az uralkodó osztályok erkölcsi és szellemi elsatnyulása lidércznyomásként nehezedett rá. A benne felhalmozódott erkölcsi tökélet nem birta hasznosítani s még vezérei, politikusai sem voltak, kik a lelkében forrongó eszméket megvalósíthatták volna. Zápolyay János a parasztlázadás leverése óta egészen a háttérben maradt, habár az udvari camarilla s befolyása alatt a pápai követek

Mária királyné aláírása.

az ő izgatásaival hozták kapcsolatba a közvélemény elégedetlenségét. János vajda — Erdélyben Katalin vajdának csúfolták — nem volt a tettek embere; nem vezette becsvágy s maga is az udvart támogatta. Valahányszor említik ez idők hiteles kútfői, mindig az udvar párthívei sorában jelentkeznek. Hűségesen teljesítette a király parancsait, védte a reá bízott országrészt s 1521-ben is kiállította hadait. Nem volt semmi része a belső zűrzavarban, melyet nem is egy ember, hanem évtizedek bűnei és mulasztásai okoztak s melyet a török veszedelemmel járó rémület a végletekig fokozott.

Hogy a pohár csordultig megteljen, a politikai és gazdasági zűrzavarhoz egyszerre a vallásos viszály járult. Luther Márton föllépése (1517) kezdettől fogva élénk figyelmet keltett Magyarország lakosságának egyes köreiben, főleg a városok német polgárságában s a háborgó, elégedetlen alsó papságban. Pozsonyban, Sopronban, Nagyszebenben, Budán, a szepesi s a bányavárosokban nagyban olvasták Luther könyveit, gúnyolták a pápát s a papokat, a lelkészek és szerzetesek meg házasodni kezdtek. A „hitigazítás“, mint nálunk nevezték, heves mozgásba hozták a közleket s hasztalan léptek föl ellene a főhatóságok, hasztalan rendelt el a pápa parancsára a ferencziek rendfőnöke még 1521-ben közimákat az eretnokség terjedésének meggátlására, az új eszmék rohamosan hódítottak hazánkban. Eleinte azonban még senkinek sem volt sejtelve Luther világtörténelmi jelentőségéről. A mozgalom első éveiben Luthert még nem sub specie aeternitatis, hanem a pillanatnyi helyzet alakulata szempontjából nézték. Bármennyi baj harapózott el a magyar egyházban s bármi izzó gyűlöletet táplált a közvélemény egyes főpapok iránt, Luther s a hitújító mozgalom megítélésében a magyar társadalmat különösen két mozzanat vezette; az egyik nemzeti, a másik politikai volt. Eleinte az új vallás német vallásnak látszott s mivel a Habsburgok azon igyekezete, hogy a szent koronát megszerezzék, vagy legalább házasság útján érdekkörükbe vonják az országot, mi magyarok és németek közt, mint a kor összes emlékei tanúsítják, a nemzeti ellentéteket a végletekig elmérgesítette, a nép magyar rétegei természetesen idegenséggel fogadták a hitújító mozgalmat, a német vallást. A nemességnek semmi áron sem kellett német uralkodó s a befolyás, melyet nővére és követői útján a német császár a budai udvarban gyakorolt, s ez az ellenszenve a mozgalmas napokban általános ellenszenvvé lőn minden iránt, a mi Németországból jó. Onnan jött Luther hite, a német vallás is, s az erős gazdasági és szellemi érintkezés útján, mely a két ország közt fennállt, hamar tért hódított. A magyarországi németek az udvartól kezdve a városokig s az apró szász községekig palástolhatatlan rokonszenvvel fogadták. Ellenben a nemesség tömegeinek, a mint a német politika, akképen a német vallás sem tetszett s minél inkább kaczerkodott vele az udvar, főleg Mária királyné, minél áhítatosabban buzgólkodott az új ige körül

a hazai németiség, annál hevesebben nyilatkozott ellene a nemesi tömegek visszatetszése. Akadtak ugyan magyar főpapok, kik az egyetemes egyház reformját sürgették. Így Gosztonyi János győri püspök, a velenzei követ szerint zömök, kövér, de eszes és tisztességes ember, s nem barátja az uralkodó rendszernek, már Luther előtt megtette ezt. Éltek az országban, főleg a váradi egyházmegyében husziták, sőt előterjesztést tettek a királynak s a hitelveik elleni támadásokat czáfolták (1506). Arad vármegyében, Nagylakon a Jakcsy-család a templomot ketté osztotta s egyik felében huszita, másik felében ó-hitű istentisztelet tartatott. Luther fellépésének első hírére itt-ott nálunk is rombolni kezdtek a szent képeket, s a magyar költő gúnyolódva, gyűlölködve utalt a gazdag főpapokra, kiknek

Igen kevés bajok, számtalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok.

A földesurakat viszont az egyházi fenyegetéssel való gyakori visszaélés, a szentszékek jogkörének törvénybe ütköző kiterjesztése keserítette el, úgy, hogy előfordult, hogy a kegyuraságuk alatti lelkeszségekbe csak olyanokat ültettek, kik írásban kötelezték magukat, hogy senkit sem idéznek a szentszék elé, mielőtt a földesúr vagy tisztei ki nem hallgatták s ítéletet nem hoztak. Mások az egyház dús vagyonára áhítoztak, a mint a tömegek egy ideig Európaszerte úgy fogták fel Luther föllépését s az új mozgalmat, mint a szegények és nyomorultak támadását a dúsgazdag főpapság ellen s e felfogásban a szegény alsó papság egy része is osztozott. Székely esztergomi prépost és kanonok nyíltan az új valláshoz állt s inkább elveszté állását (1525), semhogy az új ígét megtagadja. Akadtak tehát az új hitnek a törzsökös magyarságban is vallói kezdettől fogva s az új eszmék hatása alatt Róma s a magyarság közti régi benső kapocs észrevehetőleg lazulni kezdett. Azok a tömeges bucsujárások, melyek régebben hazánkból az örök városba irányultak, mindinkább megszűntek. A római Szentlélek-társaságba még 1520-ban 42 magyar zarándok, papok mellett világiak, férfiak és nők, iratkoztak be. Ellenben 1523 nyara óta egyetlen egy magyar sem vétette föl magát a társulatba, a mi élénken jelzi a magyar közvélemény gondolkodásában készülődő átalakulást. Csakhogy ez átalakulás még csirájában volt s pillanatnyilag helyesen ítéltek meg a helyzetet azok a pápai követek, kik azt jelentették Rómába, hogy a Luther keltette mozgalomnak Magyarországon egyelőre nem kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mert a magyarok ősi gyűlölsége a németek iránt II. Ulászló és II. Lajos uralkodása s a Habsburgok növekedő befolyása folytán a végletekig elfajult s a magyarok annyira gyűlölnék mindent, a mi német, hogy a lutherség Magyarországon épen azért nem fog elterjedni, mert Németországból

származik. A pápai követ nem vette ugyan számba, hogy magyar földön aránylag sok a német elem, melynek nemzeti önérzete épen a belső züllés e korában erősen kifejlődött, mely tehát ez okból is örömmel üdvözölte a német vallást. De abban igaza volt, hogy a nemesség tömegei nemzeti érzésökből kifolyólag határozottan idegenkedtek tőle. Verbőczy István, e korszak rendi gondolkodásának egyik legjellemzőbb kifejezője, 50 aranyat költött egy Luther ellen írt könyv újabb kiadására (1521), azután a német birodalmi gyűlésen Wormsban személyesen érintkezett Luther Mártonnal, ebédre hívta meg, de nem azért, hogy az új apostol ajkairól közvetlenül hallgassa az ígét, hanem azért, hogy vitatkozzék vele s észre térítse a „bolond és tudatlan embert“, mint nevezi, mely ítéletében a saját emberismeretéről vajmi gyöngye bizony-ságot ad.

A jelzett nemzeti szempontokhoz járultak azután a politikai tekintetek. A magyar közélet a török veszedelem hatása alatt állt s e körül forgott a nép minden gondolata. Mióta Luther a wormsi birodalmi gyűlésen szakított V. Károly császárral, hatalmas szózataiban azt az elvet hirdette, hogy a német népek nem a török, hanem a császár az igazi ellensége s így nem a szultán, hanem a császár ellen kell fegyvert fognia. Más szóval ez azt jelentette, hogy a német birodalom ne segítse Magyarországot a török ellen s nálunk Luther szavait egyenesen a magyarok elleni izgatásnak tekintették. Így tehát a hitújítás nemcsak azért, mert német volt, hanem még inkább azért, mert Luther eleinte határozottan törökbarát s így közvetve magyarelles eszméket hirdetett, a papságot és főurakat, kik a német birodalomtól segélyt kértek a szultán ellen, valamint a nemesség tömegeit egyaránt kínosan érintette. A külföldi uralkodók közül ez időben különben is csak a pápa tanusított érdeklődést a magyarok iránt s szerény mértékben ugyan, de pénzzel segítette őket. Érthető tehát, hogy ők meg Lutherben, a pápa és a császár ellenségében a magok ellenségét látták, magyarországi követőit meg egyszerűen hazaárulóknak tekintették. E hangulatban már 1523-ban szigorú törvényt hoztak a hitújítók ellen s kimondták, hogy a magyar lutheránusok és pártfogóik fej- és jószágvesztéssel sujtassanak. E törvény alapján való-ságos hajsza indult meg Luther könyvei ellen, melyek, a mennyiben a török kérdést érintették, magyarellesek is voltak. A hol találták, elko-bozták az ily könyveket s terjesztőiket azzal a büntetéssel sujtották, mely a középkorban az eretnekek rendes büntetése volt, tűzhalálra, máglyára ítélték. Ily büntetés ért 1524 nyarán egy német könyvkeres-ke-dőt, ki e könyveket az országba szállította. Minthogy pedig időközben Luther egyre élesebb hangon folytatta támadásait a pápa és a császár ellen, az országgyűlés 1525 májusban új törvényt hozott, mely szerint a lutheránusokat ki kell irtani s mindenki ott vetheti máglyára, a hol találja őket. Mindez azonban nem állta útját az új tanok terjedésének s

csupán arra szolgált, hogy a forrongó, szétszülő társadalomba beledobja a vallásviszály üszkét s még inkább kifejlessze az ellentéteket, még inkább szétforgácsolja, bénítsa, gyöngítse a nemzet erejét. Immár nem csupán udvar és alattvalók, egyháziak és világiak, olygarchák és

II. Lajos pecsétje.

kisbirtokosok, nemesek és városok, földesurak és jobbágyok, hanem a régi és az új hit hívei is éles viszályban álltak egymással s a nemzeti egység szétbomlását a vallásegység bomlása tetőzte be.

Mindazáltal a hitújítás első éveiben a magyar közvélemény nagy többsége Luther ellen s V. Károly császár mellett foglalt állást,

ki tehát némi jóakarattal szorosabban magához fűzhetne volna Magyarországot, melynek trónusán különben is nővére ült s melynek védelméről gondoskodnia kötelessége volt, mert a császári méltóság őt tette a kereszténység törvényes és természetes fővédnökévé. Károly császár azonban Európa bármely más állama iránt több érdeklődést tanúsított, mint Magyarország irányában. Tartott ugyan Budán állandó követet, ki azonban rendesen képtelen, rossz indulatú ember volt s illetéktelen befolyásával csak gyorsította a belső züllés folyamatát. A császár maga messze távolban élt, az egész világ bonyodalmaiba beavatkozott, ellenben a török és a kereszténység, a kelet és a nyugat világra szóló tusájával vajmi keveset törődött. Mindazt, a mi a keleti kérdéssel kapcsolatban állt, öccsére, Ferdinánd főherczegre bízta, kinek e végből átengedte a Habsburgok német örökös tartományait. Családjának óriási öröksége őt egymagát illette ugyan, de csakhamar (1521) öccsének is juttatott valamit belőle. Legértékesebb részét, a német császári trónt, Spanyolországot végtelen tengerentúli gyarmataival, Németalföldet a mai Belgiummal, az olaszországi birtokokat ő tartotta meg, ellenben a Habsburgok ősi jószágait, a két Ausztriát, Stíriát, Karintiát, Krajnát, Tirolt más kisebb németországi területekkel Ferdinándnak engedte át. Egyszersmind reá ruházta mindazon örökösödési jogokat, melyeket a különböző családi szerződések a magyar és a cseh koronára kilátásba helyeztek a Habsburgoknak.

A Habsburgok ez osztozkodása világtörténelmi esemény volt s Magyarországra azzal lett döntő fontosságúvá, hogy megalapította a Habsburgok újabb osztrák ágát, mely kezdettől fogva a mai napig a legszorosabb kapcsolatban áll hazánkkal. Ferdinánd főherczeg (született 1503 márczius 10) elfogadta ugyan a nagy örökségből reá eső szerény részt, de épen nem volt megelégedve az osztozkodással. Gyermeckora óta abban a hitben nevelték, hogy Spanyolország vagy Olaszország lesz jövőendőbeli működésének színhelye. Egész nevelése spanyol-francia volt s németül is alig tudott, mikor a számára kijelölt örökös tartományokban megjelent (1522). Ezeknek sem kellett a 19 éves idegen főherczeg, ki csak vérrel és vassal bírta őket engedelmességre szorítani. Röviden bánt el az osztrák ellenzékkel s vezetőit egyszerűen vérpadra küldötte. Nem is Bécsben, hanem a birodalomhoz és Olaszországhoz közelebb eső Innsbruckban rendezte be udvarát s folyton arra kérte a császárt, vegye vissza az osztrák tartományokat s helyettök Milanó herczegségét adományozza neki. Olaszország kék ege alá vágyódott s nem érezte magát jól a barbár osztrákok közt, kiket nem ismert, kiknek bújával-bajával keveset törődött s kiktől szerény ellátást kapott, úgy, hogy Európa legszegényebb uralkodói közé tartozott. Új állásában teljes közönynyel nézte Magyarországot, melynek királya sógora volt ugyan, melynek megszerzésére azonban nem gondolhatott, hisz Lajos király

fiatal, testileg elég egészséges ember volt, s mindenki azt hitte, hogy házasságát előbb-utóbb gyermekáldás kíséri, mely beláthatatlan időre tárgytalanná tette volna a Habsburgok trónigényeit. Ennek következtében a főherceget Magyarország sorsa épen nem, a török veszedelem meg csupán annyiban érdekelte, a mennyiben az ő tartományait is fenyegette. Az 1521-iki háborúban némi pénzt (3000 aranyat) küldött ugyan sógorának, de máskülönben sorsára bízta. Mindazáltal, ha szükség

II. Lajos emlékére 1525-ből.

volt, bőven tartotta ígérettel, biztatással s első sorban Ferdinánd főherczeg volt az, ki Lajosban a külföldi segélyre nézve a legvérmesebb reményeket ébresztette. 1523 október havában a két sógor feleségestül találkozott Sopronban és Németújhelyen. A magyar királyi pár fényes kísérettel, vele volt Zápolyay János is, jelent meg, nagy pompát fejtett ki, ellenben Ferdinánd és neje, Anna magyar herczegné szembeszökő egyszerűséggel és szerénységgel lépett föl. Ott volt Caetano bibornok és a lengyel király követe s nagyban folyt a lakmározás, mulatság, tornajáték, mi közben szóba került a török kérdés is. A főherczeg azt

ígérte, hogy 21.000 főnyi német haddal fogja Lajost segíteni, hisz ha Magyarország elveszne, az ő tartományaira kerülne a sor. A hiszékeny király készpénznek vette a biztatást s sógora ígérete következtében még kevesebbet foglalkozott országa dolgaival, mint addig. A főherczeg ellenben azután sem törődött Magyarországgal. Az ő szeme másfelé nézett, politikai ábrándjai más országokra irányultak s azt a keveset, a mit látszólag Lajosért tett, mindig saját érdekében tette, sőt a király tehetetlenségét egyenesen a maga javára aknáztta ki. Mint Miksa császár, ő is szorosabb összeköttetésbe lépett a horvátokkal, kik közül egyre többen léptek császári szolgálatba vagy kötöttek a főherczeggel jószágaik védelmére gyanus szerződéseket. Ferdinánd magát Lajost is föl kérte, engedje át neki Horvátországot, hogy örökös tartományaihoz csatolhassa, mit a király kereken elutasított. Ferdinánd ármányai azonban egyre lazították a régi Horvátország s a magyar állam közti kapcsolatokat. A Kapellán-túli részekben, az akkori Horvátországban az osztrák befolyás vergődött tulsulyra, mely nem birta ugyan a földet a török ellen megoltalmazni, de a horvát urakat elszoktatta attól, hogy Budán, a királyi udvarban keressék oltalmukat.

Ha Lajos király legközelebbi rokonai, Habsburg sógorai ily két-színűen viselkedtek iránta, úgy a többi, a török kérdésben közvetlenül nem érdekelt uralkodóktól természetesen még kevesebbet várhatott. 1524-ben a nemzetközi viszonyok általában a leghátrányosabban alakultak Magyarországra. Egész Nyugat-Európa harczban állt egymással s megindult a Habsburgok és a Valois-k, németek és francziák véres tusája a világalomért. Lajos király ekkor tehát még legfőllebb rokonától, a különben is tehetetlen Zsigmond lengyel királytól remélhetett valamit, csakhogy őt meg a tatárok támadása foglalkoztatta. Ugyanekkor a török a horvát végeket újra nyomatékosabban vívta s az országnak sem pénze, sem katonája nem volt. Lajos ismét fűhöz-fához fordult, a német birodalomtól, a császártól, a pápától, Ferencz francia és VIII. Henrik angol királytól kért segílyt. Ezek azonban majdnem mind harczban álltak egymással s így ha akartak volna, sem tehettek semmit Magyarorszáért. Lajos folyton rimánkodott hozzájuk, béküljenek meg s közös erővel támadjanak a törökre. De még rokona, Zsigmond lengyel király sem támogatta, a Habsburgok pedig nemcsak segílyt nem adtak, hanem egyenesen megakadályozták abban, hogy a törökkel békét kössön s így legalább egy időre elhárítsa magáról a végveszedelmet.

Szulejmán szultán ez időben Egyiptom meghódításán fáradozott s maga küldött követet békeajánlatokkal Budára. Olyan helyzetben, minőben ekkor Magyarország volt, kapva kellett volna az ajánlaton kapni s a magyar udvar csakugyan hajlott a békére. De a pápa és Ferdinánd főherczeg valósággal megtiltották Lajosnak a török követtel való tárgyalást. Ekképen az idegen nyomás alatt a magyar politikusok elszalasztották

az utolsó kedvező pillanatot úgy, hogy a török folytatta a harczot s elfoglalta Havasalföldét, valamint Szörény várát. Horvátországban Zrinyi Miklós, a nagybirtokú főúr Ferdinánd főherczeg védelme alá helyezkedett, ki két várát és bányáit igyekezett megszerezni. Így a főherczeg és a török versenyt ragadozták a haza területét s midőn szeptemberben az országgyűlés folyamán megérkezett a gyász hír, hogy Szörény vára elesett, az elkeseredés ismét elemi erővel tört ki a rendek szívéből. Késérő szemrehányással halmozták el a királyt; azt vágták arczába: neki vannak más országai, ő oda menekülhet. De a magyarnak csak egy a hazája, s ha az elvész, a nép is elveszett. Ezt a hazát meg kell tehát menteni, mi végből zajosan követelték, hogy jövőre idegeneknek, a külhatalmak követinek a magyar állam ügyeire befolyást ne engedjen. A rendek kétségbeesésökben az összes idegen követek, a császár, a pápa, Velencze, Ferdinánd főherczeg embereinek kiutasítását sürgették s csupán egyetlen egyre, a lengyelre nézve tettek kivételt. Az udvar azonban számba sem vette e hangulatot s a királyi pár az idegen segély csalfa reményében folytatta eddigi könnyelmű életmódját. A közügyekkel komolyan senki sem foglalkozott, ámbár, mint Campeggio pápai követ 1524 végén írja —, jó kormányzattal még mindig orvosolhatták volna az ország bajait. Csakhogy Lajos „élhetetlen és könnyelmű” ember maradt, ki, mint a primás mondotta, nem tudott s nem akart király lenni. „A mit az Isten nem adott (észt), — írja báró Burgio Antal, a másik pápai követ (1525), azt én sem adhatok neki.” Az erkölcsi romlás az udvarból rohamosan szállt át a társadalom minden rétegébe. A rendek ki szokták ugyan önteni az országgyűlésen szívök keserűségeit, hoztak is sok kitűnő törvényt, adót meg annyit szavaztak meg, mint annakelőtte soha. De mihelyt visszatértek jószágaikra, ők sem törődtek végzeményeik végrehajtásával. Adót senki sem fizetett, a haza iránti áldozatkészség annyira megcsappant, hogy Burgio pápai követ méltán mondhatta: „ha 3 forint árán meg lehetne az országot menteni, nem akadna három ember, ki ez áldozatot meghozná”. Minden osztály, minden társadalmi réteg elhidegült egymástól, mindnyájan pedig az államtól, mely a kötelességmulasztásban legelől járt.

Ily körülmények közt köszöntött be az 1525-iki esztendő, melyben az egykorú énekes szerint

Magyarország vala nagy fő szükségében,
A végek valának mind elveszendőben.

De a veszély immár nem csupán a végeket fenyegette; maga az ország volt koczára téve. Minthogy nem fogadták el a török békeajánlatokat, Budán és országszerte bizonyosra vették, hogy Szulejmán ez év folyamán megindítja nagy támadó háborúját. Már pedig a hadviselés minden eszköze hiányzott. Tomory érsek, a ki törhetetlen buzga-

lommal őrködött a déli határszélen, hónapokon át a legcsekélyebb pénzsegély nélkül maradt s katonái szétoszoltak, mert nem tudta őket fizetni. Maga sietett tehát Budára s lemondásával fenyegetőzött. Végre a király valami 16.000 forintot utalványozott neki, de nem készpénzben, hanem vasárúban, főleg kisebb-nagyobb, hadi célra is szolgáló késekben, melyeket Tomorynak előbb értékesítenie kellett, hogy pénzhez jusson. Ezeknek a késeknek épen a végbeli török volt legjobb vevőjük s ekkor az a furcsa eset történt, hogy magyar részről látták el az ellenséget a katonai felszereléshez szükséges czikkekkel, csak azért, hogy a katonaság hátralékos zsoldját ki tudják fizetni. E rettenetes helyzetben a budai udvar ismét a régi, elkoptatott eszközökhöz folyamodott, fűhöz-fához fordult, zaklatta az idegen uralkodókat kérelmeivel, de természetesen ismét minden siker nélkül. A fontos Klissza és Jajcza horvát végvárak, melyeket a török már másfél év óta ostromzár alatt tartott, a legnagyobb veszélyben forogtak, mert vitéz védőiket a sok nélkülözés csaknem kimerítette. Szerencsére a szultán nem indította meg a háborút, sőt ellenkezőleg ismét hajlandó volt békét kötni Magyarországgal s e szándékáról értesítette Zsigmond lengyel király nála járó követét. Őszintén kijelentette, hogy kész Magyar- és Lengyelországgal megegyezni, hogy azután egész erejével Olaszországra vesse magát. Zsigmond fel is ajánlotta közvetítését a magyar udvarnak. Csakhogy ez a béke a török hatalmat Olaszországra terelte s a pápai államot közvetlenül fenyegette volna. Így tehát Róma a legnagyobb erőlködéseket tette, hogy a magyar-török békét megghiusítsa. Követe nem csupán a királyra, az udvarra gyakorolt ily irányú nyomást, hanem érintkezésbe lépett a tömegekkel, élesztette harcias szellemöket s a béke ellen bujtogatta őket. Így azután megtörtént, hogy a minden belső fejtelenség daczára sokkal erősebb Lengyelország öt évi fegyverszünetet kötött a portával, ellenben Magyarország nem tett semmit, sem háborúra nem készült, sem békét nem kötött, hanem egyenesen magára ingerelte a szultánt, ki ez évben már nem kezdte ugyan meg a támadást, de haragjában annál inkább készült a jövő évi leszámolásra. Itthon azonban mindezzel nem törődtek s mikor Frangepán Kristóf grófnak sikerült Jajczát élelemmel ellátni, már azzal hitegették magokat, hogy megszabadultak a veszedelemtől. Frangepán Kristóf is azon délvidéki főurak egyike volt, kik a Habsburgok szolgálatába léptek. Évtizedeken át szolgált a császári seregben s ott kiváló hadvezéri tehetségének ismételve bizonyítékát adta. De 1524-ben visszatért koronás királya hűségére s felajánlotta neki kardját. A király őt bízta meg a nehéz feladattal, hogy a végveszéllyel küzdő Jajcza várába eleséget szállítson. Igen csekély hadat adott ugyan melléje, de Frangepán avatottan teljesíté feladatát, kétszer is megverte a törököt, s június 11-én fölmentette Jajcza várát. Fényes hadi tette nagy lelkesedést keltett, s midőn diadalmasan visszatért Budára, a király Horvát-Dalmát-

Szlavonországok védőjévé, főkapitányává nevezte ki. De csupán a címet adta meg neki; a hozzá való pénzt és katonát a vitéz vezér hiába sür-

Frangepán Kristóf és neje.

(Frangepán 1518-iki breviariumának fametszete.)

gette. Sőt az udvari emberek oly méltatlanul bántak vele, hogy a fölháborodott, elkeseredett vitéz a királyi tanácssteremben, de Lajos király

távollétében heves szóváltás közben arczul ütötte Szalkay primást (1525 augusztus 30). A király nyomban elfogatta s a csonka toronyba záratta, de pár nap múlva szabadon bocsátotta Frangepánt, mire az ország egyetlen kipróbált hadvezéri tehetsége haragosan, elkeseredve sietett horvát jószágaira, hol esete méltó felháborodást keltett. A horvát végeken a helyzet különben is válságosra fordult. Nemcsak Ferdinánd főherceg, ki Bosznia királya címét akarta fölvenni, izgatta folytonosan a horvát urakat, hanem Szulejmán szultán, minthogy ismételen hasztalan próbált a magyar királylyal békét kötni, szintén közvetlen érintkezésbe lépett velök, hogy elszakítsa őket Magyarországtól. Vallásszabadsággal, kiváltságai megtartásával, 10 évi adómentességgel kecsegtette az országot, ha önként behódol neki. A horvátok azzal tettek jelentést Lajosnak ez ajánlatokról, hogy megegyeznek a szultánnal, ha hathatósan meg nem segíti őket. Fenyegetéseik nem verték fel tétlenségéből a helyzet iránt teljesen érzéketlen királyt, s ők magok sem mertek nyíltan a törökhöz pártolni. De mikor csakhamar ütött a magyar állam haláltusájának nehéz órája, a horvátok épen nem buzgólkodtak koronás királyuk megsegítésében.

VIII. FEJEZET.

A MOHÁCSI HADJÁRAT.

A RÁKOSI ÉS HATVANI GYŰLÉSEK. — BÁTHORY ISTVÁN NÁDOR LETÉTELE. — VERBŐCZY ISTVÁN NÁDORSÁGA. — AZ UDVAR ÉS A KALANDOS TÁRSASÁGOK. — SZULEJMÁN TÁMADÁSÁNAK HÍRE. — MAGYARORSZÁG MAGÁRA MARAD. — PÉTERVÁRAD ELESTE. — A MOHÁCSI CSATA. — II. LAJOS HALÁLA. — BUDA SORSA. — A HADJÁRAT VÉGE.

MAGYARORSZÁG RENDEI a mozgalmas 1525-ki esztendőnek már tavaszán, májusban összegyűltek a Rákoson. A viszonyokhoz mérten izgatott, viharos volt hangulatuk s keserű kifakadások, komoly fenyegetések hangzottak mindenfelől. A tömeg, különösen a császári és velencei követek kiutasítását, a pénzügyek rendezését, a hűtlen, sikkasztó sáfárok megfenyítését követelte. Ez utóbbiak közt legelől Szerencsés Imrét emlegették, kit a király csakugyan tömlöczbe vetett. De a gyűlés oly ideges, viharos maradt, hogy törvényt sem tudott hozni, hanem azzal oszlott szét, hogy a nyár folyamán Hatvanban új gyűlés tartassék, melyen minden nemes ember fegyveresen köteles megjelenni. Az udvart ez a határozat szertelenül megrémítette s 10 főpap és 14 főúr ligát alakított, hogy szükség esetén haddal oltalmazza meg a királyt a tömegek ellen. E szövetségnek tagja volt Zápolyay János erdélyi vajda és öcsce, György szepesi gróf s ez állásfoglalásuk eléggé megmondja, milyen értéke van az udvari camarilla azon hiresztelésének, melyet a pápai követ sietett haza jelenteni, hogy Zápolyayék Lajos király életére törnek s azon dolgoznak, hogy a vajdát királylyá választassák s Lajos özvegyével, Mária királynéval házasítsák össze, sőt hogy János vajda mindezekre nézve titkon már alkudozik a törökkel. Ugyanakkor, mikor e rágalmak szárnyra bocsátattak, a Zápolyayak határozottan a királyhoz és az udvarhoz szegődtek, hogy kardjokkal védjék a királyi tekintélyt a tömegek túlkapásai ellen. Sőt a vajda máskülönb is szembeszállt a közvéleménynyel s midőn a király június 22-én a ne nesség lecsöndesítésére zár alá vette a Fuggerek budai telepét s beszterczebányai rézvállalatát, Zápolyay nyilvánosan rosszalta ezt, a nézete szerint törvénytelen intézkedést. Nem ő, hanem Verbőczy

István volt a hatvani országgyűlés vezére és irányítója. Ez új gyűlésen a köznemesség csakugyan lehetőleg személyesen és fegyverben jelent meg. Valami 14.000-re teszik az egybegyűltek számát s ez alkalommal sajnosan kitűnt, hogy a hosszas békekorszak, különösen a nemzeti vagyonság fokozódó romlása mily szármalmas, kétségbeejtő állapotba süllyeszté a magyar nemzet hajdani virágát, a nemesi haderőt. „A vármegyeiek — írja az egykorú, még pedig magyar szemtanú — sem gyalog, sem lóháton nem tudnak harczolni s háborúban hasznavehetetlenek. Némelyiknek fél saruja, másoknak fél sarkantyúja hiányzik. Soknak madzag a zsinórja; majd mindegyik tomporára egy-egy rozsdás kardot vagy tiszákot (széles, rövid, félgörbe kard) köt, melyet rongyos hüvelyéből évek óta nem húztak ki. Azután befedi magát egy nyakba akasztott ócska pajzsával, melynek borítékát és teteje bőrét a moly és az egér már rég egészen lerágta. Kezébe veszi üres, sípszerű, nádként törékeny s hajlékony lándzsáját vagy dárdáját, melynek neve kopja, de nem kapja; megindul száraz, apró lován, melynek csak oldalbordái és csontjai látszanak.” A nemesi tömegek felszerelésének e szegényességében nemcsak e derék néposztály gyászos vagyoni és polgárosodási helyzete, hanem kicsinyben Magyarország egész hanyatlott állapota tükröződik vissza. A harminczöt évi romboló kormányzat a katonai elemet ép úgy megviselte, mint a polgári munka művelőit. A milyen koldús volt a jobbágyság, olyan volt a nemesi tömeg, s az ország minden vagyona 30—40 dúsgazdag főpap és főúr kezeiben halmozódott föl, kik mellett volt ugyan 1500—2000 középbirtokos család, ellenben minden többi réteg szegénységbe és inségbe süllyedt. A közigazgatási és honvédelmi intézmények romlását a szociálgazdasági szervezet oly arányú romlása kísérte, hogy a társadalom képtelenné vált az állami önállóság fentartásához szükséges erkölcsi, értelmi és vagyoni erő minimumát előteremteni. Az elbizakodott gazdagokból meg teljesen kiveszett az áldozatkészség s a pápai követ méltán mondotta rólok, hogy ha 3 forinttal meg lehetne a hazát menteni, nem akadna köztük három ember, ki e szerény áldozatot meghozná. Ellenben személyes hatalmuk fokozása kedvéért tömegesen szolgálatukba fogadták a köznemességet úgy, hogy a primás azt mondhatta, hogy a köznemesség nem számít többé, mert a főurak és a főpapok kenyérét eszi s így azt kell tennie, mit urai parancsolnak.

A hatvani gyűlésen a köznemesség azon része jelent meg, mely még nem adta el arany szabadságát s a tápláló úri szolgálatnál többre becsülte az önállóságot, habár igazában koldústarisznyával járt. Ennek megfelelően alakultak a gyűlés tárgyalásai, melyre a király július 3-án érkezett az ország főméltóságai kíséretében. Nem szívesen jött, pedig személyét nem fenyegette senki. De annál viharosabban követelték tőle, mentse meg magát és az országot gonosz tanácsosaitól. E kívánságba

foglalták minden panaszkodást a multra s minden óhajukat a jövőre nézve. Csakhogy bajos volt megállapítani, kik azok a gonosz tanácsadók? Szalkay primás, ki ravaszul titkos érintkezésbe lépett a tömegek vezetőivel, Báthory nádor, Sárkány Ambrus országbíró, Thurzó Elek kincstartó, Korlátkövy Péter főudvarmester egymásután az országgyűlés színe elé léptek s személyesen védekeztek, hosszasan bizonyítgatva, hogy ők jó hazafiak, becsületes emberek s nem okai semminek. De egyedül a primás szavai tettek, habár szintén csak pillanatnyilag, némi hatást. A többiek beszédét folyton durva, sértő szavak, szenvedélyes közbekiáltások szakították félbe s a hangulat oly elkeseredetté vált, hogy az illetők személyes biztonságukat féltették. A nádor és az országbíró tényleg a faképnél hagyta a gyűlést, s egyszerűen megszökött Hatvanból. E gyávaaság még inkább kihozta sodrából az elkeseredett tömeget, mely Báthoryt megfosztotta a nádorságtól, de nem Zápolyay Jánost, egykori jelöltjét, hanem mostani vezérét, Verbőczy Istvánt kiáltotta ki nádorrá. A többi közhivatalokat, sőt az esztergomi érsekséget szintén megüresedettnek nyilvánította s a maga embereivel akarta betölteni. Lajos király azonban csupán a nádorválasztásba egyezett s megerősítette Verbőczyt ez állásban. Minden egyéb engedményt megtagadott, mire az országgyűlés sem erőszakolta tovább a dolgot. Ellenkezőleg megnyugodott a király elhatározásában, adót ajánlott neki, Lajos meg szentesítette a gyűlés végzeményeit.

A rendek megnyugodva, azon reményben távoztak Hatvanból, hogy olyan embert állítottak a kormányzat élére, a ki meg fogja a veszendő hazát menteni. De soha sem csalódtak oly alaposan és oly gyorsan kedvenczökben, mint Verbőczy Istvánban. Az új nádorban kétségkívül sok kiváló lelki tulajdonság egyesült. Nemcsak művelt, hanem igazán tudós ember volt, kinek elméleti képességeit több egykorú külföldi munka magasztalva emlegeti. Sokakat buzdított írói tevékenységre, maga meg kitűnően forgatta a tollat s a szó hatalmát ellenállhatatlan varázsszal kezelte. De gyakorlati államférfiú nem volt s mint vezető politikus hamar eljátszotta népszerűségét. A nádori állásban ő lett a király képe, helyettese, az ország főbirája, főkapitánya s a belső kormányzat feje. Nagyszerű jogkör nyílt tehát számára, melyben megfelelő ismerettel és komoly akarattal sok jót alkothatott volna. De Verbőczy csak beszélni, izgatni, vagyont gyűjteni tudott s a mily mestere volt az ékesszólásnak, oly kontárnak bizonyult a tettek mezején. Tudatára sem ébredt új állása kötelességeinek, megbízása rendkívüli voltának s alighogy a nádori székre ült, egyszerűen folytatta elődeinek gazdálkodását. Szenvédélyes természete, rideg rendi gondolkodása, a jobbagyság s a hitújítás iránti gyűlölete, kapzsisága, prókátori jogérzete hamar elidegenítették tőle barátait is. Még személyes tekintélyét sem tudta megvédeni. Midőn Báthory István, ki letételét mindig törvénytelennek tekintette,

egy ízben a királyi tanács ülésén durván reá támadt, Verbőczy gyámoltalanul, férfiatlanul viselkedett. De annál irgalmatlanabb volt a gyöngék és szenvedők iránt. A németországi parasztlázadások hatása alatt a bányavárosok munkás lakossága rezgelődni kezdett s 1526 márciusban Besztercebányán sztrájk támadt, mely egyrészt béremelésre, másrészt a munkaadók némely visszaéléseinek megszüntetésére irányult. Verbőczy nádor megjelent a hely színén s ugyanazzal a vérengző kegyetlenséggel, melyet a parasztok iránt 1514-ben tanusított, végzett a bányászokkal. Noha hivatalos vizsgálat igazolta, hogy panaszaik nagy része alapos, a nádor a vezetőket mind kivégeztette.

Ez indokolatlan kegyetlenségnek megfelelt a részrehajlás, melylyel legfőbb birói tisztét kezelte. Pénzért és az udvar kegyét hajhászva, egy igen nagy jószágperben, melyet Zápolyay erdélyi vajda egy ízben már megnyert s mely csak erőszakoltan, perújítással került másodszor a nádori szék elé, a vajda ellen döntött s ítéletéért az ellenféltől jutalmat fogadott el. Állását ő is ép úgy meggazdagodásra aknáztá ki, mint

A handwritten signature in dark ink, featuring a large, ornate initial 'V' followed by the name 'István Verbőczy' and a smaller signature below it.

Verbőczy István nádori aláírása.

a kor többi hatalmasai s a pörös felek — köztük a primás — egyenesen megírták neki, hogyha javokra ítél, „a jótéteményért” nem lesznek hálátlanok. E mellett az ország belállapotaiban nőttön-nőtt a zűrzavar, fokozódott a bomlás, mert Verbőczynek — mint pár év múlva (1528) a kor egyik legjelesebb embere, Frangepán Ferencz egri püspök neki magának megírta — fogalma sem volt, „hogyan szoktak államférfiak országos ügyeket intézni”. A honvédelem és katonaság kérdéseire meg épen nem értett s nem is törődött velök, úgy, hogy nádorsága idején a végbeli katonák helyzete még rosszabbra fordult. Ekképen az új nádor rohamos gyorsasággal járta le magát. Ellenségeit nem békítette ki s Báthoryék folyton azzal fenyegették, hogy megnyuzatják; barátait meg teljesen elidegenítette magától s csak a király gyámoltalanságának köszönhetette, hogy állásától nyomban meg nem fosztották. Lajos gyakran mondotta ugyan, hogy a hatvani végzéseket csupán félelemből írta alá, de hozzá tette, hogy Verbőczyt mégis országgyűlés választotta nádorrá s csak országgyűlés csaphatja el. Báthory azon fáradozott tehát, hogy az új országgyűlés megbuktassa gyűlölt ellenfelét, miben Verbőczy a

legnagyobb mértékben, habár önkénytelenül, kezére dolgozott. A nemes-ség csalatkozva reményeiben, haragosan fordult el egykori bálványától s Verbőczy a szó szoros értelmében, két szék közt a pad alá került. Báthory ügyesen készítette elő terveit s ő volt az első, ki határozott politikai pártot tudott alakítani, melynek vezére, programja, szervezete volt. E célra azon egyházi, ájtatossági, jótékonyági egyleteket használta fel, melyek a XIII. század óta országszerte tömegesen — néhol egy községben több — alakultak s melyek alapszabályait a püspök, a városokban a bíró szokta jóváhagyni. Ez egyleteket a latin calenda (minden hó 1-én, calendáján szoktak összegyűlni a helybeli papok vezetése alatt) szó nyomán kalandos társaságoknak nevezték s ezeket a kalandosokat vitte Báthory a politika mezejére. Őket mozgósította gyűlölt ellenfele megbuktatására, még pedig oly sikerrel, hogy az 1526 tavaszi (április—május) országgyűlésen ő volt a helyzet föltétlen ura. Egyetlen hang sem emelkedett Verbőczy védelmére s a gyűlés azzal sem elégedett meg, hogy Verbőczy leköszönt s Báthory visszahelyeztetett a nádori székbe. A rendek külön meg is bélyegezték, midőn őt meg rokonát, Szoby Mihályt „a király urunk és a korona ellen irányuló lázongásukért, valamint fent elmondott egyéb különféle gonosz, tiltott, méltatlan tettekért, mint a királyi tekintély ostromlóit, a közállapot, a béke és a szabadság nyilvános megzavaróit, jogosan és törvényesen, éretten megfontolt egyértelmű elhatározásunkkal, a körünkben törvényt ülő király urunk kegyes beleegyezésének és éretten megfontolt elhatározásának hozzájárulásával országunk nyilvánvaló ellenségeinek és hűtleneknek nyilvánítjuk, úgy, hogy ingó és ingatlan javaik a királyi kincstárra szálljank“. Verbőczy azonban megszökött az országgyűlésről s Dobronya várából próbálta az észak-keleti vármegyéket az új nádor ellen lázítani. De a nemesség nem hallgatott többé reá. Báthory visszahelyezését az egész ország elismerte törvényesnek s még a mohácsi csata után sem akadt senki, ki nem őt tekintette volna törvényes nádornak. Csakhogy Verbőczy bujtogatásai sem maradtak egészen meddőek. Valamint ő maga biztos váraiba bujt s egy katonát sem küldött az ország védelmére, akképen izgatásainak hatása alatt a felvidéki vármegyék nemesi fölkelése sem mind sietett a király táborába, midőn a szultán az országot megtámadta.

E támadásban 1526 tavaszán nem lehetett többé kételkedni, mert a Balkán minden részéből jelentették az ottani keresztények, hogy Szulejmán óriási hadi készüléteket tesz. E hírek hatása alatt állt a tavaszi országgyűlés, az utolsó, mely a nagy nemzeti csapást megelőzte. Ennek megfelelő volt a megjelentek hangulata. A rendkívüli helyzethez képest egyenesen diktátori jogkörrel ruházták fel Lajos királyt s törvényben kötelezték, hogy végre éljen tekintélyével és hatalmával s belátása szerint intézkedjék a pénz- és hadügy összes kérdéseiben. Ők maguk

sem fukarkodtak a pénzbeli és katonai áldozatokkal. Igen nagy adót szavaztak meg s elrendelték a nemesség fejenkénti felkelését, minden ötödik, sőt szükség esetén az egész jobbágyság felfegyverzését.

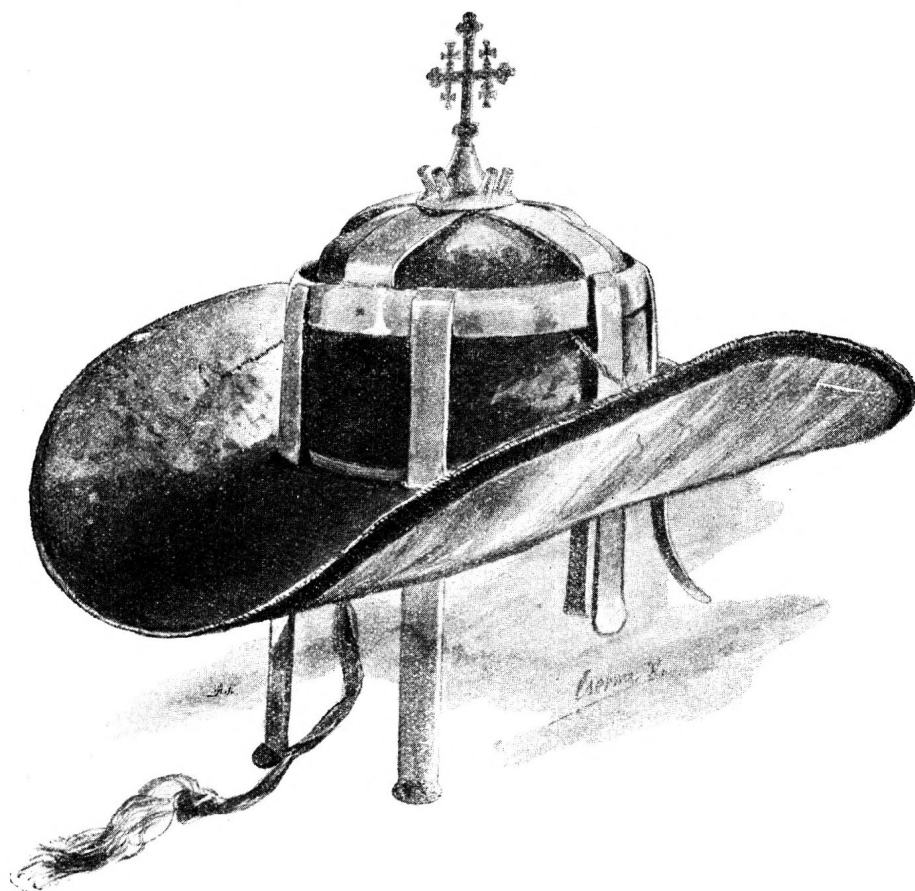
Csakhogy hasztalan tették meg Lajos királyt diktátornak; őt az új viszonyok sem avatták ferfivá, uralkodóvá, s nem ébresztették a helyzet veszélyeinek tudatára. „Ő felsége — írja róla a nunczius még 1526 nyarán, mikor már kitört a harcz — nem említi, nem is érzi a veszélyt. Alszik egész délig; senki sem fél tőle, senki sem becsüli.” Bizott sógoraiban, főleg Károly császárban s eszébe sem jutott, hogy bizalmában csalatkozhatik s első sorban saját országa erejét kell szerveznie. Tanácsosai sem voltak jobbak nála. 1526 januárban így festette a nunczius az ország helyzetét: „A királynak néha annyi pénze sincs, hogy konyhája szükségleteit fedezhesse. Az urak egyenetlenek, a nemesség pártokra oszlott. De ha egyet is értenének, mit tehetnének a török ellen, midőn egyáltalán nincsenek harczra felkészülve? Legfellebb egy csatát vívhatnak. Ha ezt elvesztik, egyetlen egy erősség sincs az országban, mely védelmökül szolgálhatna. Külső segélyre semmi kilátás s így nincs mód ez ország megmentésére.” Ekkor már a pápa is sürgősen ajánlotta, hogy békét kell a törökkel kötni. Lajos azonban nem tett semmit s fásult közönnyel várta sorsának beteljesedését. Így a helyzet egyre kétségbeejtőbbé vált. Tudta mindenki, hogy a szultán megindítja a háborút, de arról eltérő hírek keringtek, vajjon Nándorfejérvárról vagy Havasalföldről intézi támadását. Mindkét eshetőséget számba kellett volna venni s Erdély, valamint az anyaország déli vármegyéi oltalmáról gondoskodni. Erdélyt Zápolyay János vajda, a déli határszélét Tomory Pál érsek védte, s mindketten híven teljesítették kötelességöket. A vajda folyton pénzt és katonát kért ugyan az udvartól, de a saját hatáskörében megtett minden intézkedést a határvédelemre, mihez a kellő pénzt is megtudta szerezni. Ellenben Tomory a kiélt délvidéken nem teremthette elő a szükséges eszközöket. Az udvarhoz fordult tehát, de hasztalan rimánkodott, fenyegetőzött, a hatalmasok teljesen magára hagyták. Katonái tizenegy hónap óta nem kaptak zsoldot s szét akartak oszolni. Az érsek személyesen sietett 1526 elején Budára, hogy lemondjon a főkapitányi tisztről, ha meg nem segítik. Teljes két hónapon át kellett az udvarban vesztegelnie, fordult fűhöz-fához s még sem kapott semmit. A király nem adhatott, mert kincstára üres volt, a dúsgazdag, pazar fényüztető folytatató főpapok és főurak közt meg nem akadt egyetlen egy, ki hazája megmentésére pár ezer forintot ajándékozott vagy kölcsönzött volna. Tomory végre bucsuzatlanul, szíve mélyében felháborodva távozott Budáról s Kalocsára ment, hogy érseki állásáról lemondjon. Csakhogy időközben a török megkezdte a hadjáratot s Tomory nemes lelkében újra felülkerekedett a kötelességérzet. A fenyegetett végekre sietett s elégtelen eszközeivel megkísérté a határok védelmét.

Az ország e tehetetlenségéhez a nemzetközi viszonyok végzetes alakulata járult s döntötte el a magyar birodalom sorsát. Ugyanakkor, midőn a szultán megindította a nagy támadást, a művelt Európa két táborra oszolva, gyilkos küzdelemben állt egymással. 1526-ban hevesen folyt a francia-német világháború s a véres tusában a római szentszék kiváló részt vett. Megalakult az úgynevezett cognac-i liga, melyben a pápa, a francia király és számos olasz fejedelem egyesült V. Károly császár ellen, ki viszont végtelen kiterjedésű spanyol és német országainak dús segélyforrásait vetette latba. Anglia szintén a ligával rokonszenvezett s így az akkori katolikus világ minden számba vehető állama részt vett az élet-halál harcban, mely egyfelől a pápa, másfelől a császár vezetése alatt folyt. Egyedül Lengyelország maradt érintetlenül a nyugat véres küzdelmeitől, csakhogy királya nemrég kötött békét a törökkel. Ily körülmények közt egy idegen állam sem siethetett a fenyegetett Magyarország segítségére, még ha akarta volna. Ellenben a francia és velencei befolyás Konstantinápolyban a portát többé-kevésbé nyíltan Magyarországra uszította, mert így akarta lehetetlenné tenni, hogy Lajos a rokon Habsburgokat segíthesse. Mikor tehát a magyar király a keresztény hatalmakhoz fordult s támogatásukat kérte, még a pápától is csak igen szerény pénzüsszeget kaphatott, mert Róma kincstárát kimerítette a nyugati háború. Velence 1521 óta meg épen holttemnek tekinté Magyarországot s lehetőleg benső viszonyba helyezkedett a szultánnal. Lajos király különben sem a francia államcsoportban, hanem sógoraiban, a Habsburgokban reménykedett. Károly császár annak előtte gyakran biztatta segítséggel; a döntő pillanatban azonban messze távolban, Spanyolországban időzött. Ferdinánd főherczeg közelebb volt ugyan s a német birodalomban helyettesítette a császárt. Csakhogy a veszély idején tünt ki, hogy a főherczeg nemcsak segíteni nem akarja, de válságos helyzetét egyenesen a maga hasznára igyekszik kiaknázni. 1526 elején nyíltan védelmébe fogadta a horvátokat, Jurisics Miklóst rendelte horvát főkapitánynya s felkérte a pápát, hogy Bosznia királya címét adományozza neki. Burgio, a budai nunczius nyomban észrevette e törekvések veszedelmes voltát s figyelmeztette rájuk Lajos királyt. Ez azonban a sógora iránti vak bizodalomban nem törődött a dologgal, mire a Burgio Rómához fordult s kérte a pápát, ne juttasson Ferdinánd főherczegnek szerepet a török elleni védekezésben, mert a magyarok őt is, a németeket is engesztelhetetlenül gyűlölik s beavatkozásának csak kártékony hatása lehetne.

Komolyan a főherczeg sohasem gondolt ily beavatkozásra s a leghidegebb közönnyel fogadta sógora, Lajos király segélykéréseit, ki a halálos veszedelemben tőle s a német birodalomtól várta megmentését. A birodalom fejedelmeiben mutatkozott némi hajlandóság Magyarország megsegítésére, csakhogy ennek előfeltétele az volt, hogy biro-

dalmi gyűlés tartassék, mely a segílyt megszavazza. De Ferdinánd főherczeg nem akarta a birodalmi gyűlést összehívni. Még mindig olasz terveiről ábrándozott s komolyan számba sem vette a török veszedelmet. A császárral igyekezett találkozni, ki Spanyolországból olasz földre készült s a nyárra magához rendelte Ferdinándot. A főherczeg ennek megfelelőleg kétszer megváltoztatta abbeli szándékát, tartson-e birodalmi gyűlést vagy nem? Végre összehívta a gyűlést Speierbe, de nem Magyarország érdekében. A császár arra figyelmeztette, hogy jó lesz a gyűlést megtartani, mert a németek könnyebben és gazdagabban megszavazzák a hadi segílyt, ha azt a török, nem pedig a francziák ellen kéri. De meghagyta neki, hogy mihelyt e segítség meglesz, azt nem a török ellen, hanem Olaszországba küldje. Erre Ferdinánd tényleg megtartotta a birodalmi gyűlést, melyen a fiatal, de nagy műveltségű Nádasdy Tamás királyi titkár, mint magyar követ jelent meg. Csakhogy a németek, kik sejtették a császár szándékait, nem igen siettek a segíly megszavazásával s kifogásolták, hogy Lajos nem előkelőbb embert küldött hozzájuk követül. Végre a gyűlés megszavazott ugyan 10.000 katonát, de Magyarországra már megkésétt vele s a császár különben sem a török ellen akarta e sereget használni. Ekképen Magyarország, mely százötven esztendő óta állhatatosan, tengernyi vérrel és vagyonáldozattal védelmezte a nyugatot a keleti barbárság ellen, a döntő pillanatban teljesen elhagyatva, minden külföldi segíly nélkül állt a szultán támadásával szemben. Még saját alattvalói, a csehek sem támogatták királyukat, s ha 1490-ben egyes magyar urak azért adták szavazatukat Ulászló királyra, hogy két nagy állam, Magyar- és Csehország erejét egyesítsék a növekvő török veszedelem ellen, ezeket harminczhat esztendő, de különösen az 1526-iki év keserű tapasztalatai alaposan kiábrándíthatták. Csehország a Jagellók alatt ép oly zűrzavarba és fejtelenségbe sülyedt, mint Magyarország. A cseh melléktartományok, melyek közvetlenül a magyar koronát illették, valamint a cseh anyaország, noha sokkal gazdagabbak, a polgárosodásban fejlettebbek voltak, a harminczhat év folyamán semmivel sem járultak a magyarság önvédelmi harczaikhoz, ellenben Budán élő honfitársaikkal a legkártékonyabb befolyást gyakorolták a király és a magyarság közti viszonyra. Valahányszor a király segítségért fordult hozzájuk, legutóbb 1514-ben, mindig olyan ügyesen rendezték a dolgot, hogy első csapataik csak a hadjárat befejezte után érkeztek magyar földre, hol oly embertelenül viselkedtek, hogy a nép a többit be sem akarta bocsátani. A két ország annyira elidegenedett egymástól, hogy a magyarok közt akadtak sokan, kik azt mondták, hogy inkább a török császárt fogadják el uroknak, semhogy a csehek segílyével éljenek. Még a közös király életét is féltették egymástól, a magyarok a csehektől, ezek meg a magyaroktól. Midőn tehát az 1526 gyászév beköszöntött, a két nép viszonya annyira el volt mér-

gesedve, hogy Lajos király már csak mérsékelt segílyt kért a csehek-től, morváktól, sziléziaktól. De gyakori kérései, sürgető parancsai daczára csupán néhány cseh úr és város küldte el jutalékát, összesen talán 2--3000 embert. Maga a cseh országos fölkelés csak akkor érkezett meg, mikor a koczka rég eldőlt, mire harcz nélkül haza takarodott. A magyar hadban szolgált ugyan vagy 3000 cseh zsoldos; ez azonban magyar pénzen fogadott katona volt s nem Csehország küldte s tar-

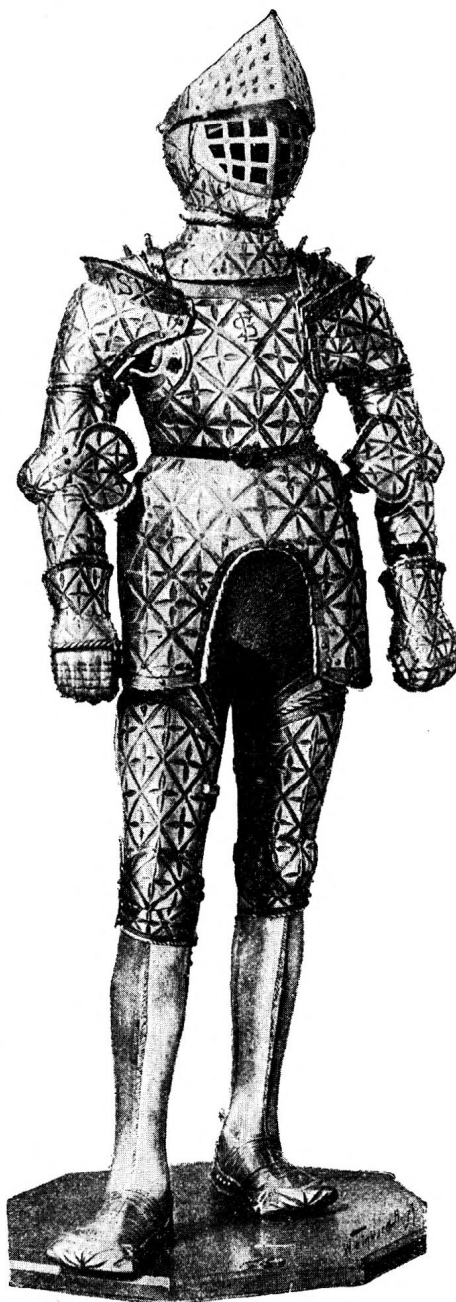
A mohácsi mezőn talált főpapi csatafőveg.

totta el. A csehek egyszerűen sorsára birták királyukat s ez a sors csakhamar utólérte.

A mint a tavaszi évszak beköszöntött, Szulejmán szultán mozgósította roppant hadseregét Magyarország ellen s április 23-án elindult fővárosából, Konstantinápolyból. Seregét 2—300.000 emberre becsülték s mindenesetre óriási volt, ámbár nagyobb fele inkább martalóczból, mint katonából állt. De tetemes volt az a rész is, mely kiképzés, fegyver és felszerelés tekintetében Európa bármilyen katonaságával meg-

mérközhetett. Gyalogsága, a jancsár-hadtest, valami 10–15.000 ember, továbbá 30–40.000 főnyi hűbéres lovassága, mely három világrészből sereglett zászlai alá, minden tekintetben hivatása magaslatán állt. Kitünő, a hadviselésben járatos tiszt karának vezetése alatt bátran, önbizalommal, a végletekig fokozott vallásos lelkesedéssel ment a harczba bármikor készen, hogy uráért életét áldozza s hősi halállal érdemelje ki Mohamed paradicsomának örömeit. A gyalog- és lovashadat óriási tábori és vártüzérség egészítette ki begyakorolt, nagyobbrészt keresztény, olasz, görög és szláv emberekkel. Minden fegyvernem bőven volt tehát képviselve és pontosan kapta fizetését, mert a török kincstár három világrész gazdagságából táplálkozva, mindig telve volt. Ezt a jelesül képzett és szervezett, legalább 60.000 főnyi hadsereget százezernyi irreguláris lovasság, tatárság, ázsiai segélynépek, rácz martalóczok, könnyű fegyveresek kísérték. Ez az elem roppant sokaságával a harcztéren sem maradt értéktelen, leginkább azonban az üldözésben, az ellenséges föld elpusztításában, rablásban, gyújtogatásban, foglyok ejtésében szokott vitézkedni. És ezt az óriási, megszámlálhatatlan tömeget egyetlen akarat, Szulejmán szultán, korának egyik legkiválóbb uralkodója irányította, ki bizva óriási erejében, immár a nyugat meghódítását tűzte ki feladatává. Benne újra feléledt őseinek ama vágya, hogy Buda és Bécs templomaira a félholdat tegye a kereszt helyére. Nem volt ugyan igazi hadvezér, de vitéz, harczias egyéniség; volt benne elég emberismeret s tapasztalt, a hadvezetésben járatos emberekkel környezte magát. Mikor második háborúját Magyarország ellen megindította, még a multak hagyományainak hatása alatt állt s bármennyit hallott velenczei s más keresztény forrásból a magyar állam belső romlásáról, még mindig erős ellenállásra számított. Mint 1521-ben, most is az országnak csak egy darabját akarta hatalmába ejteni, hogy onnan idővel tovább folytassa hódításait. Ennyit is csak véres harczok árán vélt elérhetni s egész véderejét mozgósította a háborúra. Hadai Nándorfejevár körül gyülekeztek s onnan Pétervárad ellen indultak. Ez volt akkor az ország déli részeinek kulcsa, az egyetlen, habár kisebb erősség, mely a Budára vezető utat elzárta. E vár megvédelmezésétől függött tehát a főváros sorsa s Tomory minden tőle telhetőt elkövetett, hogy megmentse. Csakhogy ehhez első sorban pénz kellett, melyet pedig hasztalan kért a királytól, ki azt a 30.000 forintot sem birta összehozni, melyet a saját bandériumának kiállítása igényelt. Maga köré gyűjté tehát az urakat s áldozatkészségökhöz folyamodott. De az urak, kiknek mindegyike mérhetetlen vagyonnal rendelkezett, nem adtak semmit. E hihetetlennek látszó közöny annyira felháborította a gyűlésen jelen levő pápai követet, a derék Burgio Antalt, hogy ő, az idegen, 500 forintot ajánlott fel s lelkökre beszélt az uraknak, kövessék példáját s önkéntes adományaikkal segítsenek királyukon. Így végre aláírták az illető össze-

geket, tényleg azonban csak egy részök fizette le. E szörnyű pénzhányban a királyi tanács június 17-én a pápa beleegyezésével a végső eszközhöz folyamodott s elrendelte, hogy a templomok arany-ezüst kincsei fele részben a háború céljaira fordíttassanak s pénzzé veressenek. Csakhogy ez az intézkedés egyrészt megkésett, másrészt az érdekeltek közt roppant elkeseredést keltett. Sokan megtagadták a kincsek kiadását s a mi értéktárgy a királyi biztosok kezébe jutott, abból vajmi kevés fordított a háború céljaira. Hasztalan könyörgött tehát Tomory minduntalan, hogy pénzt és katonát küldjenek neki. Nem kapott semmit, sőt a hatalmasok gúnyolódva, kárörömmel nézték meddő erőlködéseit s azt mondták: had ússzon a barát! Pétervárad el is úszott, ámbár Tomory tőle telhetőleg megerősítette, eleséggel és őrséggel látta el s Alapy Györgyre bízta védelmét. Maga nem zárkózott a várba, melyet a török július 12-én vívni kezdett, mert a Duna balpartján igyekezett sereget gyűjteni, melylyel felszabadítsa az ostrom alól. Össze is hozott pár ezer embert s sürgette a királyt, hogy hadait s általában az ország véderejét, a nemesi fölkelést, mely zászló alá hivatott, sietve hozzá indítsa. A király megparancsolta tehát a nádornak, hogy Tomoryval egyesüljön. De Báthory nem engedelmeskedett, hanem azt követelte, hogy Lajos személyesen szálljon táborba, különben a nemesiség fejenként nem fog fölkelni. E közben Pétervárad védőinek minden hősiessége daczára elveszett. A török a falakat és a bástyákat aláaknázza, levegőbe röpítette s július 28-án hatalmába ejtette a romhalmazt.

II. Lajos fegyverzete.

(A bécsi hadtörténelmi múzeumban.)

Ezzel az ország utolsó védbástyája az ellenség kezébe jutott s sem természetes, sem mesterséges akadály nem állta útját előnyomulásának Budáig, melynek Mátyás király alkotta erődtítményeit szintén megrongálta az idő vasfoga s különben sem állhattak ellent az azóta nagyszerűen fejlődött tűzértség támadásának. Sehol sem volt többé vár vagy erőd, melynek megvétele csak néhány napi munkát adott volna a szultánnak, kinek roppant hadai immár eláraszthatták a Dunántúlt, az ország legnépesebb, gazdaságilag legelőbbre haladott részét. Budát csupán az a hadsereg oltalmazhatta meg, melynek összegyűjtésére Lajos király kétségbeejtő erőlködéseket tett. Maga, a ki nem volt katona, a ki a hadviseléshez semmit sem értett, volt kénytelen a sereg élére állani, mert oktalan nádora tudtára adta, hogy a nemesség csak királya személyes vezetése alatt fog táborba szállani. A nádor igyekezete, hogy a király személyét bele vonja a hadjárat és a csatatér bizonytalanságaiba, volt az 1526-ki vezető emberek legvégzetesebb ballépése. Lajosnak a táborban semmi hasznát sem vehették s maga érezte, hogy valósággal mézárszékre viszik, midőn arra kényszerítik, hogy a hadsereghez csatlakozzék. Ha Lajos Budán marad, honnan idejében menekülhetett volna a felföldre, a későbbi csatavesztés nem vált volna oly végzetszerűvé. De Báthory, az ország nádora és főkapitánya, hogy a munkát és felelősséget elhárítsa magáról, egyenesen kényszerítette a királyt, hogy táborba szálljon. Julius 20-án indult el Budáról, kedvetlenül s előre sejtve, hogy nem látja többé fővárosát. Tolnára igyekezett, hova az ország különböző részeiben gyülekező haderőt rendelte.

Itt azonban még augusztus első hetében alig néhány ezer ember jelent meg, főleg a török által közvetlenül fenyegetett vármegyékből. Azokban a részekben, melyek a harctérrel távol estek, kivált Felső-Magyarországban, a fölkelésre szólító királyi parancs s a véres kard körülhordozása nem tette meg a kívánt hatást. Egyes vármegyéket Verbőczy izgatásai tartottak távol, mások még mindig nem akarták hinni, hogy itt a török s bérceikből, természetalkotta védműveikből nem mozdultak ki. Ez országrészből főleg a főurak jelentek meg, köztük Zápolyay György szepesi gróf, Perényi Péter és Gábor, Drágffy János. Ellenben a harctérhez közelebb eső vármegyék lelkiismeretesebben teljesítették kötelességöket; néhol zsoldosokat is fogadtak, másutt a jobbágyságot fegyverezték föl. Noha a horvát urak Ferdinánd főherczeg oltalma alá helyezkedtek s a szomszéd osztrák kapitányok megtiltották, hogy csapataikat a magyar táborba küldjék, a derék Frangepán Kristóf a Kapellán túli részeket hozta mozgásba. A százados kapcsok, melyek a horvátokat a szent koronához fűzték, a németek izgatásai közben sem szakadtak el véglegesen s Frangepán köré, egykorú hírek szerint, 10—12.000 főnyi tömeg gyűlt, hogy a vitéz katona vezetése alatt Lajos táborába induljon. Erdélyben Zápolyay János vajda az ott nélkülözhető katona-

BRANDENBURGI KATALIN.

(Egykoru festmény Bethlen András gróf tulajdonában.)

ságot akarta a királyhoz vezetni, ki Budára rendelte. A vajda épen indulóban volt, mikor azt az újabb parancsot vette, hogy ne Budára menjen, hanem a moldvai vajdával egyesülve, Erdélyből a török Havasalföldre törjön. A vajda engedelmeskedett ez újabb parancsnak s megtette intézkedéseit a havasalföldi támadásra. Egyszerre azonban a király a tolnai táborba rendelte. Ezt a parancsot a vajda csak augusztus 6-án kapta kézhez, mire a legrövidebb uton igyekezett Tolnába jutni. A mi sereget ez országrész nélkülözhetett, azt magához vonta. Csakhogy Erdélyt sem hagyhatta védtelenül, mert valószínűnek látszott, hogy Havasalföldről a török ide is be fog törni. A székelyek s a vármegyei nemesek otthon maradtak tehát s a vajda zászlaja alá nem 20—30.000, mint ellenségei utóbb hirdették, hanem csak 5—6000 ember gyűlt. Ezt ma már Várday Pál, a későbbi primás nyilatkozataiból, melyek csak napjainkban váltak ismertekké, egész biztosan tudjuk. De ez a szerényebb sereg fontos szerepet játszhatott az eldöntésben, mert gyakorlott s jól felszerelt katonából állt s a vajda sietett, hogy a királyi parancsot végre hajtsa. Csakhogy későn kapta s az akkori közlekedési viszonyok mellett hetekre volt szüksége, míg a messze Tolnában álló fősereggel egyesülhetett.

Ily körülmények közt a tolnai táborban összegyűlteknek az lett volna föladatuk, hogy kerüljék a döntő csatát, lépésben hátráljanak az ellenség elől s ekképen igyekezzenek időt nyerni, mert minden nap új csapatokat hozhatott a király seregébe. Csakhogy az ellenkező történt s Lajos egyre közelebb nyomult az ellenséghez. Nem volt körében hadvezér, ki az ország minden részében gyülekező csapatok összpontosítására s a hozzá megkívántató idő megnyerésére kellő súlyt helyezett volna. Nem volt körében egyetlen egy ember, ki valaha nagyobb hadat vezetett volna. Azok a hősök, kik Mátyás király iskolájában tanulták a vitézi mesterséget, rég a sírban pihentek s az új nemzedékben nemcsak egy Hunyady János, de még alkalmas csapatvezér sem támadt. És ebben nyilatkozik meg a legszembetűnőbben hogy az a betegség, mely ez időszakot kíséri, nem egyedül a királyság, hanem az egész állam és társadalom betegsége volt. Ott, hol a közszellem egészséges, mint ezt multunk minden korszaka, és az emberiség egyetemes története bizonyítja, az időnkinti bajok daczára, a veszély pillanata mindig megszüli s megfelelő helyre juttatja az épen szükséges embereket. Egészséges népeknek és államoknak mindig megvannak a magok gondviselészerű férfiai s hogy nálunk 1526-ban sem jelentkezett ilyen, azt első sorban az okozta, hogy a királyság elbetegedése nagy állami betegséggé fajult. A milyen volt a király, olyanok voltak vezető emberei. Az akkori főúri nemzedéknek egyetlen tagja sem örvendett általános tekintélynek, egyikök sem szerzett a hadakozásban tapasztalatot, mert nem a végvárakban, hanem otthon, léha mulatozásban töltötte napjait.

Ott volt ugyan Tomory. Csakhogy a főnhéjazó nagyurak nem sokra becsülték, ő maga meg őszintén bevallotta, hogy nagy hadsereg vezetéséhez nem ért. A lassan gyülekező táborban nem volt tehát igazi katona, nem volt hadvezér s senki sem tudta, mit kellene tenni. Pedig a harczosok száma folyton szaporodott. A király köré sietett a nádor, a két érsek, számos püspök és világi úr. Egyik sem erőltette ugyan meg magát a csapatkiállításban, de mindegyik hozott bizonyos számú fegyverest s augusztus utolsó hetében valami 27—29.000 vitéz volt együtt. Csakhogy a török roppant tömegével szemben ez a had alig jöhetett számba. A higgadtabbak ajánlották is, hogy időt kell nyerni, várni kell, míg a vajda, a horvátok, a csehek megjönnek, mi 2—3 hét alatt megtörténhetett s a sereg létszámát körülbelül megduplázta volna. Ellenben a többség zajosán sürgette a törökkel való mielőbbi megmérkőzést. Mint nagy nemzeti válságok idején rendesen történik, az egybegyülteket valóságos lelki betegség, igazi paroxysmus fogta el, mely a hangulatot egyik végtelből átmenet nélkül sodorta a másikba. Hol az önbizalom, hol meg a csüggedés szélsőségei kerekedtek felül. Sokan, kik a háborúhoz nem értettek, semmibe sem vették az ellenséget s minél előbb rá akartak törni. Az értelmesebbek viszont a várakozást, a visszavonulást ajánlották, hogy a több felől jelzett segítség megérkezhessek. Egyesek sejtették a veszedelmet s a táborban elkészítették végrendeletöket, mint Drágffy János, ki magyar nyelven tette meg intézkedéseit halála esetére. A tapasztalatlan többség mindinkább elveszítette lelki egyensúlyát s nem hallgatott az okos szóra. Éjjelenként különben is látni lehetett a táborból a török által felgyújtott falvak lángját, mi az egybegyültek türelmét végkép kimerítette. Lajos király, ki a hadviseléshez semmit sem értett, végre engedett a többség követelésének s mohácsi táborában akként intézkedett, hogy augusztus 29-én a magyar sereg Tomory Pál érsek és Zápolyay György szepesi gróf vezetése alatt csatát vívjon a törökkel. A Mohácstól Buzigliczáig terjedő, mintegy 25 kilométernyi síkon, melyet ma az országút ketté szel, ez úttól jobbfelől — Buzigliczához közelebb — helyezkedett el a magyar sereg, hosszú vonalban, mert Tomory attól félt, hogy a roppant török had körül akarja majd keríteni. Az első harczvonalban Batthiány Ferencz szlavon bán a jobb-, Perényi Péter koronaőr a balszárnyat, Tomory és Zápolyay meg a derékhadat vezette, míg Lajos király 1000 vértess védelme alatt hátul maradt a tábor közelében, mely Nagynyárad mellett Sátoristyénél hagyatott. A csapatok már reggel elfoglalták kijelölt állásaikat. Remek nyári idő volt s a felhőtelen égről az augusztusi nap forró melege áradt a vitézekre, kik talpig fegyverben álltak a kijelölt pontokon, de onnan nem mozdultak el. Szulejmán szultán, ki későbbre tervezte a csatát, csak déltájban értesült a magyarok mozdulatairól. Nyomban megtette intézkedéseit s a buziglicziai halmokról roppant török hadak ereszkedtek le a síkra, hogy

István s a cseh Czettritz Ulrik kíséretében vágatott a párás, ködös esthomályban tova. A megdagadt Csele patakon azonban fáradt lova nem birt átugrani, hanem a zuhogó árba jutott, mely a nehéz fegyverzetben öntehetetlen királyt magával sodorta. A magyar apród királya segítségére sietett, de őt is elnyelte a patak szennyes vize. Ellenben a cseh apród megelégedett azzal, hogy pontosan megjelölje a gyászeset helyét s azután tovább vágatott Budának. Így halt meg teljesen magára hagyatva a koronás király s halála körülményeiben kifejezést nyer, hová süllyedt, mennyire elhagyatott volt az időben az állami önállóság jelképe, a királyi hatalom Magyarországon.

A győztes szultán öt napot töltött a mohácsi csatatéren. Eleinte el sem tudta képzelni, hogy az a csekély sereg, melyet a mohácsi síkon két óra alatt megsemmisített, lett volna a híres Magyarország egész hadereje. Csak lassan, óvatosan folytatta Buda felé az előnyomulást megszámlálhatatlan hadával, melynek minden lépését rombolás és halál, rabszíjra fűzöttek jajkiáltása s a felgyújtott falvak lángoszlopai és gomolygó füstfelhői jelezték. Mária királyné s a budai udvar augusztus 30-án este vette a gyászos vereség hírért. A királyné nem tett intézkedést a vár védelmére, melynek romlott erődítményei nem is állták volna ki az ostromot. Összeszedte legértékesebb kincseit s még azon éjjel lobogó fáklyák mellett hajóra szállt s a határszéli Pozsony városába menekült. Távozása titokzatos körülményeiből következtette Buda polgársága, hogy valami nagy szerencsétlenség történt. A ki csak tehette, biztosabb helyre igyekezett tehát. Csakhamar futásban volt a fenyegetett Dunán túli és délvidéki vármegyék egész lakossága. A hová a mohácsi csata híre eljutott, ott a nép jajveszékelve panaszkolt, hogy nincs többé senkije, a kitől oltalmat remélhet. „Nincs többé királyunk, hanem csak szultánunk“ — mondták a ráczok s a déli részekből a Maroson túlra huzódtak, míg a Szerémségből már előbb elszéledt a lakosság, úgy, hogy az néptelenné vált. Különösen a Dunán túl lőn általánossá a futás s még az aránylag biztos Pozsonyból, Sopronból is lóháton, szekeren, gyalog oly tömegekben menekültek az emberek a szomszéd Ausztriába, hogy a hatóságok erőszakkal sem birtak az áradatnak gátat emelni. Védelemre, ellenállásra nem gondolt senki. Nem volt, a ki szervezze s a rémület megbénított minden ellenállást, mely az ellenség mérhetetlen tömegével szemben úgy is czéltalan lett volna. Csak a Vértes-hegység zig-zugaiba menekült néhány ezer pór s megkísérté életét megoltalmazni. De a török leverte s Dobozy Mihály inkább megölte nejét s azután önmagát, semhogy török rabságba jusson. A pusztán maradt falvakat az ellenség martalóczai mind kirabolták, felperzselték, a ki kezök ügyébe akadt, azt leölték vagy rabszíjra fűzték s magokkal hurczolták. Így közeledett a szultán Budához, melyben a lakoságnak csak legszegényebb keresztény és zsidó rétegei maradtak meg s ellenállásra természetesen nem

gondolhattak. Szeptember 12-én már Szulejmán szultán ült Mátyás király büszke palotájában. De nem sokáig maradt ott. Még ekkor sem akarta elhinni s ezt ki is fejezte, hogy megtörte a magyarság ellenállását, hanem attól tartott, hogy a tulajdonképeni magyar hadsereg majd csak ezután fog reá támadni. Különben sem voltak még határozott tervei Magyarországgal. Szeptember 20-án az akarata ellen felgyújtott Budáról haza indult tehát, még pedig immár a Duna-Tisza közén, melyet hadai szintén kegyetlenül elpusztítottak. Péterváradon és Ujlakon maradt ugyan török őrség, de az ország többi részei október 12-én megszabadultak az ellenségtől, mely ingókban mérhetetlen zsákmánnyal tért haza. A mit a martalócok föl nem gyújtottak, össze nem törtek, azt magokkal vitték. Elhajtották a szarvasmarhát és lovat, összeszedték, a mihez férhettek, s mindegyikök annyit vitt el, a mennyit csak birt, válogatás nélkül mindent, nemcsak pénzt és értékesebb holmit, hanem rézharangot és

(Előlap.)

(Hátlap.)

A mohácsi csata emlékére vert érem.

vasedényt. De a zsákmány szine-java a szultánnak s vezéreinek jutott s az ő részöket valami 3000 hajó szállította le a Dunán. Szulejmán a budai palota megmaradt műkincseit dézsmálta meg, s hajóra rakatta és székvárosába vitette a palota udvarában álló hatalmas ércszobrokat. Ezek elpusztultak ugyan, de a Nagyboldogasszony templomának kincseiből négy óriási, tömör gyertyatartó ma is megvan a konstantinápolyi Aja-Szofia-mecsetben. Ép oly kiméletlenül elvitte a török a nemzeti vagyon legértékesebb részét, az embert s egykorúak a szárazföldön elhajtott rabok számát 100.000-re, a vizen elvittekét 5000-re teszik. Ehhez járultak a budai és esztergomi zsidók, kiket a szultán 30 hajón szállított el s telepített át országaiba. A roppant török birodalom minden tartományát elárasztotta a magyar földről hozott zsákmány. Minden piacza tömve volt magyar rabszolgával, arany-ezüst edénnyel, ékszerrel s más drágasággal, melyeket potom áron vesztettek el. Ezt a rengeteg, értékében meg nem állapítható zsákmányt

a török által érintett vármegyék és városok, a Duna-Dráva vidéke, a Balaton és Győr közti föld, a Duna-Tisza köze szolgáltatták. Az egykorúak a teljesen feldult vármegyék számát tizenkettőre teszik. Baranya, Fejér, Tolna, Komárom, Győr, Esztergom, Sopron, Pest-Pilis, Bács és Borsod vármegyék, Pécs, Buda, Pest, Esztergom városok (az esztergomi vár magyar kézen maradt) károsodtak leginkább s egykori jólétök nemzedékekre kiható csapást szenvedett. Maga az emberveszteség, mely az aránylag rövid mohácsi hadjáratban az országot érte, a rabságba hajtottak, martalóczok által lekaszáboltak s a harcban elesettek számával valami 200.000 lélekre tehető.

Az 1526-ki év október havában olyan volt Magyarország, mintha területének valami negyed részét hirtelen árvíz lepte volna el, mely ott, hová hajjai eljutottak, elpusztított minden életet, minden vagyont, de ép oly hirtelen el is vonult, a mily váratlanul jött. A szultán és hadai eltávoztak s a Szerémség kivételével, az egész államterület ismét felszabadult. Bármi sok elpusztult belőle, ez az államterület még mindig elég nagy és erős volt arra, hogy nemzetközi önállóságát fentartsa s az ujjászületés nagy művét megindítsa. Ennek azonban előfeltétele a trónkérdés gyors megoldása volt s a veszedelemből megmenekült egyházi és világi urak csakugyan ezt tekintették első, halaszthatatlan feladatuknak.

IX. FEJEZET.

MAGYARORSZÁG KETTÉOSZLÁSA.

A KIRÁLYVÁLASZTÁS ELŐKÉSZÜLETEI. — A KÖZHANGULAT. — ZÁPOLYAY JÁNOS TRÓN-
JELÖLTSEGE. — A RÉGI UDVARI CAMARILLA ÉS MÁRIA KIRÁLYNÉ. — JÁNOS
KIRÁLY MEGVÁLASZTÁSA ÉS MEGKORONÁZÁSA. — I. FERDINÁND MEGVÁLASZ-
TÁSA. — FEGYVERREL ŪZI EL JÁNOST. — A POLGÁRHÁBORU.

ALIGHOGY AZ ORSZÁG a török hadaktól megszabadult, Zápolyay vajda október 14-re Tokajba hívta össze az urakat és vármegyéket, hogy velök a halaszthatatlan teendőkről tanácskozzék. A haza minden megmaradt része készségesen engedett hívásának, a főurak közül a Bajony, Drágffy, Homonnay, Perényi, Báthory nemzetségek mellett számos vármegye és város, valamint az erdélyi három nemzet elküldte követeit. Ott volt Verböczy István, ki ismét a tettek mezejére lépett, Várday Pál, a derék egri püspök, ki csak azért nem vett részt a mohácsi csatában, mert pár nappal előbb Lajos király Budára küldötte. A vereség hírére a püspök székhelyére sietett, s ő volt az első, ki a szomszéd vármegyékkel az ellenállást szervezni megkísérelte, sőt Zsigmond lengyel királytól segítséget kért. A tokaji értekezlet olyan elodázhatatlannak tartotta a trónkérdés megoldását, hogy nyomban meg akarta ejteni a királyválasztást. Mindnyájok egyetlen egy nevet hangoztattak, egyetlen jelölt köré sorakoztak s ez Zápolyay János erdélyi vajda, az ország legnagyobb földesura volt. Hazai ember mellett szóba sem került, idegen meg egy ideig nem jelentkezett.

Mindaddig, míg a török had magyar földön állt, Európaszerte bizonyosnak vették, hogy el sem távozik többé, hanem Budáról meghódolhatja az egész országot; sőt mikor a szultán hazatért, akkor is azt hitték, hogy csak alkalmasabb téli szállást keres, de tavasszal visszajön s végleg birodalmába kebelezi Magyarországot. Ily kilátások közt nem igen támadt külföldi uralkodónak kedve a magyar korona megszerzésére, s komoly idegen pályázó heteken át nem jelentkezett. A legelső Zsigmond lengyel király volt, kit tanácsosai kényszerítettek, hogy az ő közvetítésével a Habsburgok és Ulászló magyar király közt 1515-ben kötött

örökösödési szerződés ellenére maga lépjen fel trónjelöltnek. A lengyelek így akarták elejét venni annak, hogy a magyar korona a Habsburgokra szálljon, kik az orosz nagyfejedelemmel való összeköttetésekkel már sok bajt okoztak hazájoknak. A mohácsi vereség hírére egyes magyarok, első sorban Várday püspök Zsigmondtól kértek segílyt s ha megadja, kétségkívül komoly jogcímet szerez a szent koronára. De meg sem moczczant, s mikor később bejelentette jelöltségét, megkésett vele, mert a koczka már eldőlt. Maga a nemzeti közvélemény föltétlenül ragaszkodott az 1505-iki rákosi végzéshez, mely a Jagellók kihalása esetére, mint 1458-ban történt, magyar jelöltnek szánta a királyi hatalmat. Húsz év óta tiltakozott az ország minden olyan törekvés ellen, mely a rákosi végzés megsértésével idegennek akarta a trónutódlás jogát biztosítani s a mohácsi gyászév szörnyű tapasztalatai az idegen királyság iránti ellen-szenvet a végletekig fokozhatták.

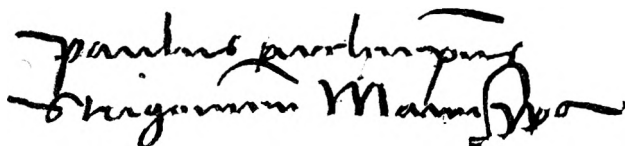
A magyarság magára maradva, elhagyatva, egyetlen egy szomszédjától nem segítve vívta meg véres tusáját a törökkel. Németek, csehek, lengyelek, olaszok nem támogatták, hanem közönyösen nézték az ozman világhatalommal való mérkőzését. Cserben hagyta a kereszténység minden népe, minden uralkodója, s most, hogy trónja megüresedett, újra felhangzott, s a társadalom összes rétegeiben viharos visszhangot keltett a régi jelszó: nem kell idegen király! Szegény és gazdag, úr és jobbágy egyetértett e gondolatban, mely minden alkalommal, minden körben félreérthetetlenül kifejezést nyert. Velenczei és lengyel követjelentések, magyar és idegen egykorú emlékek száz változatban emlegetik, hogy bármely idegen jelöltség föltétlenül reménytelen, mert a magyarok azt mondják, hogy inkább meghalnak, inkább a töröknek hódolnak, semhogy külföldit fogadjanak el királyul s idegen csak úgy juthat az ország birtokába, ha előbb kiirtja a magyarságot.

E közhangulattal eleinte senki sem mert szembeszállani, néhány főúr kivételével, kik a mohácsi csatában vagy nem vettek részt, vagy onnan nem jószágaikra, hanem Pozsonyba, Mária özvegy királynéhoz menekültek. Mindnyájan az addigi udvari camarilla tagjai voltak, csupa gyűlölt emberek, kik attól tartottak, hogy bűneikért, mulasztásaikért felelősségre vonja őket az ország. Bármi gazdag és előkelő volt némelyikök, arra egyik sem gondolhatott, hogy maga lépjen fel trónjelöltnek, mert a közvélemény megvetéssel fordult volna el tőle. Minthogy pedig más magyar trónjelölttől életérdekeiket féltették, a saját akaratukat igyekeztek az országra rá erőszakolni s minden áron idegenben kerestek királyt. E pozsonyi pártosok eleinte csak néhányan voltak, Báthory István nádor, Batthiány Ferencz szlavón bán, Thurzó Elek kincstartó, a fiatal és szegény, de fényes tehetségű Nádasdy Tamás királyi titkár, Szalaházy Tamás veszprémi és Brodarics István szerémi püspök, ki azonban csakhamar elvált tőlök. Mindnyájan Mária királyné vezetésére bízták mago-

kat, ki a távoli Pozsonyban egészen más asszonygyá lett, mint volt a budai várban s férfias erélylyel, éles észszel indította meg a mozgalmat, hogy testvérbátyjának, Ferdinánd főherczegnek szerezze meg a koronát. Önelhatározásából, a főherczeg megkérdezése és felhatalmazása nélkül fogott a munkához ama pillanatban, midőn férje gyászos sorsáról értesülve Pozsonyba érkezett. Pozsony azonban oly messze esett az események központjától, s a pozsonyi pártosok száma olyan csekély volt, hogy a királyválasztást nem birták megakadályozni.

A magyar közvéleménynek egyetlen jelöltje Zápolyay János vajda volt. A sok százados rágalom, melynek hatása alól történetírásunk csak most kezd szabadulni, a vajdát úgy állítja elénk, mint a kinek gyermek-kora óta nem járt máson az esze, mint a korona megszerzésén. Erre irányul minden gondolata, minden cselekedete s ennek megfelelően agyafurt gonoszsággal készíti elő lépésről-lépésre terveit, szítja a zűrzavart, szövetkezik királya minden ellenségével, az egyik királynak a leányát, a másiknak a nejét igyekszik becsvágya eszközévé tenni, s midőn felsül terveivel, a pokol minden ördögét mozgósítja a trón ellen. A valóságban Zápolyay egészen másnak jelentkezik. Noha az udvar folyton gyanúsítja, keseríti, legjogosabb kíváncsiságait nem teljesíti, pörös dolgait igazságtalan ítéletekkel dönti el, mindig azok között találjuk, kik a királyi hatalmat gyarapítani igyekeznek s valahányszor az urak ilyen czélból egyesülnek, János vajda és öccse, György gróf mindig ott van soraikban. Az általános kötelességmulasztás sivár korszakában ő azon kevesek egyike, kik a tisztökkel járó hivatalos teendőket becsületesen teljesítik. A király első parancsszavára megtámadja Dózsát és kuruczeit, megvédi a reá bízott földet a török ellen s épen Erdély az, mely a zűrzavar e korában aránylag békés és nyugalmas időket él. Midőn a szultán megindul Magyarország ellen, ismét a vajda az egyetlen, ki pontosan teljesíti királya parancsait, bármily ellentétben állanak egymással. Hol ide, hol amoda rendelik s ő elmegy mindenhová. Nem az ő hibája, hogy megkésve szólítják a királyi táborba. Siet oda is s a mohácsi csata napján már Szegeden van s ott értesül a vereségről. Erre csekély hadával a Tisza mögé húzódik s ott várja be az árvíz lezajlását. Mindezek megdönthetetlen tények s a vajda tevékenységét egészen másképp tüntetik föl, mint a budai camarilla vagy a bécsi sajtóiroda befolyása alatt készült jelentések, melyek szerint ő, a nagy cselszövő, jelenetről jelenetre főzte ki a fondorlatok ama bús tragoediáját, mely végül trónra emelte. Még zavarosabbak, pártosabbak, ráfogástól és rágalomtól duzzadóbbak azok az idegen befolyás alatt készült közlemények, melyek királygyá történt megválasztására vonatkoznak. A tokaji gyűlés nyomban trónra akarta ültetni. De a vajda habozott. Agggodalmait támadtak, félt a nehéz állástól, mert tudta előre, hogy a szent korona ezúttal töviskorona lesz, s kemény megpróbáltatásokat hoz viselőjének. Ismerte az ország züllött belviszonyait, az álta-

lános elszegényedést, mely fölöttébb megnehezítette a közigazgatás újjászervezéséhez szükséges erkölcsi és anyagi eszközök előteremtését. Egy ideig vonakodott tehát a jelöltséget elfogadni s húzódozása nem volt színpadi komédia, nem volt sem álszerénység, sem képmutatás. Várday Pál, már mint esztergomi érsek és Ferdinánd király buzgó híve, jóval később (1539) a bécsi nuncziusnak nyilatkozatokat tett a királyválasztás előzményeiről és lefolyásáról, bizalmas és teljes hitelű felvilágosításokat adott a tokaji s a rákövetkező eseményekről. Várday őszintén bevallotta, hogy épen ő beszélte rá Zápolyayt, hogy a trónjelöltséget elfogadja. A vajdának komoly kifogásai voltak, de Várday egyenkint czáfolta meg azokat s oszlatta el aggodalmait. Zápolyay kiemelte, hogy sem pénze, sem katonája nincs, hogy az országot megvédelmezze. Erre Várday azt tanácsolta neki, hogy Magyarországon 150.000, Erdélyben 100.000, a magyárból 50.000 forint értékű jószágot tegyen pénzzé, vagyis bocsásson árúba. Így könnyen megszerezheti azt az összeget, melyen megfelelő zsoldos hadat fogadhat, a véghelyekre kellő őrséget rakhat és nem kell sem töröktől, sem némettől félnie. Hasonló szellemben szólottak a

Várday Pál aláírása.

többi urak s általában az összes megjelentek, kik, mihelyt az ország az idegen jelöltségeket föltétlenül visszautasította, nem gondolhattak másra, mint az előkelő állású, dús vagyonú s különben is nagyon népszerű vajdára. Az események ellenállhatatlan sodra léptette tehát Zápolyay Jánost előtérbe s kényszerítette a jelöltség elfogadására. Nem az ő üzelmei, mint ellenségei állítják, okozták e fordulatot. Nem ő küldte II. Lajost mézárszékre, nem ő mulasztotta el azokat az intézkedéseket, melyeket a csatatéren s a futás közben a király személyes biztonságára mulhatatlanul meg kellett volna tenni. Mint az előző belmozgalmakban, akképen a király halálában sem volt semmi része. És mikor hozzájárulása nélkül kihalt a nemzeti uralkodóház, akkor sem kapkodott a korona után, de el kellett fogadnia, hogy a gyászos, királytalan korszak mielőbb véget érjen, hogy ismét törvényes kormányt teremtsen s megmentse az országot, mely halálra sebzetten hevert a porban s melyre életkérdés volt a királyválasztás lehető gyorsítása, különben okvetetlenül elvérzett volna. E feladatra nem volt senki más, mint ő; benne összpontosult a nemzet vágya, reménye. Őt akarta királynak mindenki. A sors parancsolt, s neki engedelmeskednie kellett. Ez volt életének tragikumája; akarata ellen vitte őt olyan állásba, melyet nem keresett s melyhez a szükséges lelki tehetségekkel csakugyan

nem rendelkezett. Gondviselészerű férfiúra szorult akkor az ország s János vajda minden nemes tulajdona mellett sem volt az. Nem a cselekvés, hanem inkább a békés szemlélődés embere volt; hiányzott belőle a tetterő, a szervezőképesség és a hadvezéri tehetség. Mindezt maga tudta, maga mondta. De nem hitték el neki, hanem zajosan követelték tőle, hozza meg az áldozatot s vállalja el a jelöltséget. Végre megtette s még Tokajban egyhangúlag meg akarták választani. De János vajda, midőn engedett a közóhajnak s elfogadta a jelöltséget, magát a választást későbbre, közországgyűlésre halasztotta. Hasztalan mondták, hogy együtt van itt az ország s így a tokaji gyűlés is országgyűlés. Törvénytisztelete elutasította e felfogást s így az a megállapodás történt, hogy november 5-én Székesfejérvárt királyválasztó országgyűlés tartassék, melyre a meghívók 30 úr és nemes aláírásával október 17-én küldetnek szét.

Sem János vajda, sem hívei nem zárkóztak el ama tudat elől, hogy az ország kétségbeejtő helyzetében kiegyezést kell a Pozsonyba szorult urakkal keresniök. Folyt is közöttük írásbeli és követek általi érintkezés s a közvéleményben fölmerült az az eszme, hogy az ellentétek kiegyenlítése céljából János, ha királylyá választatik, vegye nőül Mária özvegy királynét. Komolyan azonban ezt a tervet senki sem vette, legkevésbé a két közvetlenül érdekelt fél. Mária királyné ősi családjá egész fenhéjázásával tekintett a trónjelöltre, ez meg nem akarta sorsát egy meddő asszonyhoz kötni, miben az urak egyetértettek vele. A Pozsonyba rekedt pártosok különben is kívül álltak a nemzeti szellem hullámozásán. Gyűlöletök és önzésök tüzeit a mohácsi vértenger sem oltotta el. Nekik János vajda semmiképen sem kellett, s hogy a fejérvári országgyűlés megtartását lehetlenné tegyék, e városba idegen őrséget igyekeztek csempészni. De János megelőzte őket s egymás után megszállta Budát, Visegrádot és Székesfejérvárt. Mindazáltal merészen, mindenre készen léptek szembe a nemzeti közvéleménnyel, noha heteken át azt sem tudták, hajlandó-e Mária királyné jelöltje, Ferdinánd főherczeg a jelöltséget elfogadni?

Ferdinánd főherczeg Innsbruckban, szeptember 6-ikán értesült a mohácsi vereségről s három nap múlva II. Lajos király haláláról. E hírek megdöbbenették ugyan, mert attól kellett félnie, hogy a szultán Budáról az osztrák tartományokba nyomul, de Magyarországért ekkor sem tett semmit, oltalmára egy katonát sem küldött s habár Mária királyné nyomban megindította érdekében a mozgalmat, hetek multak el a nélkül, hogy vele találkozott s a korona megszerzése tárgyában határozott volna. Pozsonyi híveit tartotta ugyan szép szóval, de egyetlen fillérrel sem segélyezte, noha ezek jószágaiktól elzárva valóságos inséggel küzdöttek. A míg a török magyar földön állt, egyáltalában függőben hagyta elhatározásait, bátyja, Károly császár meg egyenesen ellenezte, hogy a magyar kalandba

bocsátkozzák, mert ez elvonta volna a nyugati küzdelmekről. Csak mikor megtudta, hogy a szultán kiűztette Budát, kezdett a magyar trónkérdéssel foglalkozni, kérte a császárt, kössön békét a francziákkal, mert a cseh és magyar koronák megszerzése a Habsburg-család hatalmát sokkal nagyobb mértékben fokozhatja, mint bármilyen nyugati hódítás. Csupán a tokaji gyűlés idején találkozott először nővérével, Máriával és magyar híveivel Hainburgban, csak itt jelentette be hivatalosan jelöltségét s állapította meg jövőendőbeli hadi tervét. Már ekkor ellentétbe jutott híveivel, kik azt sürgették, hogy országgyűlésen választassa meg magát. De a főherczeg hallani sem akart választásról. Azt vitatta, hogy őt a régi családi szerződések s neje, Anna magyar herczegnő örökjoga alapján illeti a korona. Nem akart tehát országgyűlést tartani, hanem azt kívánta, hogy hívei hívják össze az ország „értelmesebb“ részét, mely követség útján szólítsa fel, hogy mint az országnak a trónörökösödés alapján törvényes királya, vegye át tényleg az uralkodást. Párthívei azonban kivihetetlennek tartották ezt a tervet s így a főherczeg, noha elvileg ellenezte a választást, végre beleegyezett, hogy országgyűlés hívassék össze. Minthogy pedig az ellenpárt már összehívta az országgyűlést, Mária királyné és Báthory nádor azon látszatot akarva kelteni, hogy ők hamarabb jutottak ily elhatározásra, a sokkal későbbben (valószínűleg csak október 19) elhatározott országgyűlésre október 9-ről keltezték a meghívót s felhívták a rendeket, hogy november 25-én, Komárom városába jöjjenek. Csakhogy ez a gyűlés elmaradt, mert Komárom az ellenpárt kezébe jutott s a főherczeg különben sem ily módon kívánt czélt érni. Előbb Csehországban akarta magát megválasztatni, hogy ez ország segélyforrásaival Magyarországon annál könnyebben valósíthassa terveit, melyekről tudta, hogy fegyver nélkül nem érvényesíthetők. Mikor október 22-én a csehek csakugyan királylyá választották, még kevésbé akarta magát Magyarországon választásnak alávetni. Ekkor már hívei is engedtek kívánságának s az a megállapodás történt, hogy pártja Pozsonyban gyűlést tartson, melyre azonban csak föltétlenül megbízható embereket bocsássanak, kik elismerik Ferdinánd örökjogát s őt egyszerűen urokká, királyokká fogadják. Ferdinánd azután a télen cseh királylyá akarta magát koronáztatni, hogy a tavasszal fegyverrel törjön az országba s azt hatalma alá vesse. Kötelezte ugyan magát, hogy tiszteletben tartja Magyarország régi szabadságait, melyeket nem ismert, de kezdettől fogva el volt tökévelve, hogy trónigényeinek karddal fog érvényt szerezni. Országgyűlésre, választásra nem fektetett súlyt s csak oly feltétellel egyezett a pozsonyi zárt körű gyűlésbe, hogy onnan minden ellenzék kizárassék s örökjoga egyszerűen elismertessék.

E közben elérkezett a fejevári országgyűlés ideje s töméntelen sokaság sereglett mindenfelől a városba. Ma már teljes biztossággal tudjuk, hogy a gyűlés a szó igaz értelmében országgyűlés volt, melyre

minden vármegye, a mennyiben a háborúban el nem pusztult, minden város, a mennyiben német kézen nem volt, valamint az erdélyi három nemzet elküldte képviselőjét, míg az egyházi és világi urak, a pozsonyi pártosokon kívül, lehetőleg teljes számban jelentek meg. Még Ferdinánd főherczeg követsége is ott volt. János vajda november 9-én érkezett

János király.

(A „Mausoleum Potentissimorum Regum” metszete után.)

Fejérvárra, hogy részt vegyen II. Lajos király temetésén, kinek holttestét a Cselepatákból Fejérvárra hozatta s illő gyászpompával tétette nemzeti királyaink temetkező templomába. Másnap, november 10-ikén ejtetett meg a királyválasztás. Nem kell idegen — ez az eszme hangzott az összes szónokok ajkairól, mire előbb a városban tanácskozó urak, azután

a mezőn táborozó nemesség ellenmondás nélkül egyhangúlag Zápolyay János erdélyi vajdát királylyá választotta. A választott egy ideig szabadkozott, de végre engedett „isten és a nép“ akaratának s másnap az ősi szertartások szerint ünnepélyesen megkoronáztatott. Minthogy mindkét érseki szék üresedésben állt, a legidősebb főpap, Podmaniczky István nyitrai püspök tette fejére a koronát. A rendek néhány törvenczikkelyt alkottak s azután ama tudatban, hogy a trónkérdés megoldásával az ország legéletbevágóbb szükségleteiről gondoskodtak, lelkesült hangulatban indultak haza. Az ország minden részében zajosan, örvendezve üdvözölték őket s a hírt, hogy az országnak ismét van törvényes ura, koronás királya. A társadalom összes rétegei úgy érezték magokat, írja a lengyel követ, „mintha újjászülettek volna“. A nemzeti érzés hatalmas hullámokat vetett, a szittya szokásokhoz tértek vissza, az idegen viseletet és ruhát üldözni kezdték s úgy látszott, mintha az egész ország élni-halni kész új uráért, János királyért.

Az új király élete delén álló, méltóságos külsejű, megnyerő modorú férfi volt s csupán vékony, asszonyos hangjában volt némi fogyatkozás. De a legjobb akarat hatotta át s buzgalommal, erős kötelességérzettel fogott uralkodói teendői teljesítéséhez. Esztergomi érsekké Várday Pál egri püspököt nevezte ki s betöltötte a legfőbb állami tisztségeket a nádorság kivételével, mert elismerte Báthoryt törvényes nádornak s felhívta, jöjjön Budára s foglalja el hivatalát. De Báthory halálosan gyűlölte s nemcsak nem teljesíté parancsát, hanem durva sértésekkel illette koronás királyát. János mindazáltal nem fosztotta meg méltóságától s általában elmulasztotta a pozsonyi pártosok elleni föllépést, mielőtt Ferdinándot ellenkirálylyá választották, ámbár többfelől figyelmeztették, hogy pár ezer katonával biztosan szétugraszhatja ellenségeit, mert még Pozsony várának őrsége sem csatlakozott a német párthoz, melyet tehát Pozsony városából egész könnyen ki lehetett volna verni. De János király telve volt nagyon nemes és tiszteletreméltó eszmékkel, melyeket azonban a politika viharzó mezején nem lehetett hasznosítani. Lelke egész hevével szerette hazáját, szíve vérével orvosolni igyekezett volna bajait, de egész téves irányban kereste az orvoslás eszközeit s noha voltak körében többen, így Frangepán Kristóf, kik tisztán látták s józanul ítélték meg a helyzetet, nem lehetett benne öntudatra kelteni, mi a tulajdonképeni, a halaszthatatlan teendője. Trónját közvetlenül nem a török, hanem a pozsonyi összeesküvés s Ferdinánd főherczeg fenyegette. Ezt a veszélyt kellett elhárítani, az ellenkirály tervezett megválasztását kellett megakadályozni, mihez 3–4000 katona elég lett volna. A katona meg is volt, de János király nem engedte felhasználni. Nem akart keresztény vért ontani, nem akart fegyverrel támadni azokra, kik megrontására idegenekkel szövetkeztek s kiknek üzelmei az ország biztonságát és egységét fenyegették. János

király tétlenül nézte a felhők összetornyosodását azon hiú reményben, hogy az illetők majd csak észre térnek s nem döntik végromlásba nemzetöket. Minden nemes lelki erénye, tiszteletreméltó tulajdona mellett ő sem volt az a gondviselészerű férfiú, ki a magyar államot megmenthette volna. Teljesen félreismerte ellenségeit, kik engesztelhetetlenül gyűlölték s megrontására a legszélső eszközöket alkalmazták.

Így a pozsonyi pártosok zavartalanul, szabadon folytathatták üzemleiket s november végén tényleg megalkudtak Ferdinánd főherczeggel. Ekkor is összesen csak tizenegyen voltak s a főherczeg oly kevésre becsülte őket, hogy ellátásukra egy fillért sem adott, noha Pozsonyban jószágaitól s minden anyagi segélyforrástól elzárva igazán inséggel küzdöttek. Még a királyné sem tudott magán másképen segíteni, mint úgy, hogy a Budáról elhozott egyházi arany- és ezüsthölzszerelvényeket pénzzé verette. Maga a főherczeg egyelőre nem akart s nem is tudott, mert kincstára kongott az ürességtől, a bizonytalan magyar vállalatba pénzt fektetni. De annál szemkápráztatóbb ígéretekkel kecsegtette híveit. Írásban kötelezte magát, hogy dús évdíjat ad nekik, az ellenfél okozta minden kárukat megtéríti, s a koronára hármló egyházi és világi javakat első sorban nekik adományozza. Ilyen pedig akkor töméntelen volt, mert Mohácsnál száz meg száz kisebb-nagyobb birtokos családnak szakadt magva, másrészt meg kilátás nyílt arra, hogy az ellenpárt legyőzésével az ország legnagyobb uradalmi foglalkoztatni s lesz alkalom bőven a meggazdagodásra. E remények ösztönözték a pártosokat arra, hogy Ferdinánddal megegyezzenek s vakon végrehajtsák akaratát. A magáéból a főherczeg nem költött rájuk semmit, mert szegény ember volt, de odaigérték nekik ellenségeik mindenét, hivatalát, vagyonát, életét. Egymásra uszította a magyar társadalmat s már ekkor sikerrel alkalmazta azt a politikát, melyet később az „ebet ebbel maratok“ közmondásba foglaltak össze. Viszont a pártosok, kik kockára tettek mindent, immár vakon teljesítették új urok kívánságait. Minthogy az egész világ választó királyságnak tekintette Magyarországot, utóbb Ferdinánd beleegyezett, hogy a pozsonyi gyűlés királyválasztó gyűlés legyen, de csak oly feltétellel, ha oda csupa föltétlenül megbízható ember bocsáttatik, a ki mindenesetre rá szavaz. Minthogy ilyen ember kevés akadt s János király különben is eltiltotta az országot a részvételtől, Pozsonyban oly kevesen jelentek meg, hogy a gyűlést a kitűzött időben meg sem lehetett nyitni. Végre december 15-ikén a pozsonyi városházáról magyar nyelven hírnök kiáltotta ki, hogy másnap, vasárnap megtartatik a királyválasztó gyűlés. Mária királyné néhány „szolgáján“ — így nevezték a pártosokat — csak a pozsonyi és soproni polgárok s Horvátország küldöttsége, melyet a főherczeg német kapitányai rendelték Bécsbe, honnan Pozsonyba jött le, voltak jelen. A rendezők magok érezték, hogy ilyen kevés

emberből álló gyűlés királyt nem választhat, s nyakra-főre hivatgatták a szomszéd urakat, kik azonban nem jöttek. Egyetlen vármegyéről sem ismeretes, hogy követei megjelentek volna. Így a pozsonyi gyűlés nem volt országgyűlés, de még részgyűlés, az illető vidék jogosultjainak gyűlése sem, hanem törvénytelen konventikulum, mely sem királyválasztást nem eszközölhetett, sem törvényt nem hozhatott. Mindazáltal vasárnap, december 16-án megnyitott s János király választását törvénytelennek nyilvánítva másnap egyhangúlag Magyarország királyává választotta Ferdinánd főherceget. E választást azonban nem iktatta törvénybe, a koronázás határidejét nem tűzte ki, s csak arra szorítkozott, hogy a nádor elnöklése alatt küldöttség útján tudassa Ferdinánddal az eredményt.

A mohácsi csata gyászszertendeje azzal végződött tehát, hogy Magyarországnak két királya volt, az egyik a koronás, magában az országban, a másik címzetes. Volt ugyan ilyen két király, III. Frigyes és Miksa császárok idején is. De az adott viszonyok közt, midőn a török támadás halálra sebezte Magyarországot, a kettős királyságnak egész más jelentőségre kellett emelkednie s a tények csakhamar kimutatták, hogy az 1526-iki gyászévnek nem a mohácsi csata, hanem épen a kettős királyválasztás volt legvégzetesebb eseménye, melynek igazi jelentőségét a költő Zrinyi Miklóstól kezdve minden elfogulatlan magyar politikus felismerte. János királyt újra zajosan sürgették hívei, fogjon fegyvert jogai megvédelmezésére. De a mint nem akadályozta a pozsonyi királyválasztást, oly helytelenül viselkedett a királyválasztás után. Nem tett semmit azok megfenyítésére, kik törvénytelenül, az ország akaratának kihívó megsértésével ellenkirályt választottak s ezzel a törvény egész szigorát magukra idézték. Tétlenül nézte, hogyan folytatják üzelmeiket s igyekeznek trónját teljesen aláásni. Eszébe sem jutott, hogy fegyverrel támadjon az ellenkirályra, hogy kétes igényeiről való lemondásra kényszerítse. Ellenkezőleg abban a tévhitben ringatódzott, hogy képes lesz vele békésen megegyezni. Ő is, politikusai is a keresztény szolidaritás rég elavult eszméjébe kapaszkodtak épen abban az időben, midőn a nyugati kereszténységet a hitújítás két ellenséges táborra osztotta, midőn a császár hadai megvívták és kirabolták Rómát s foglyul ejtették a pápát, velenceiek és francziák meg a keresztényekre uszították a törököt. János király küldött ugyan követet a Habsburgok összes ellenségeihez, Velenczéhez, a pápához, I. Ferencz franczia és VIII. Henrik angol királyhoz, kik, valamint Zsigmond lengyel király elismerték őt Magyarország törvényes királyának. Morvaország, Szilézia és Luszáczia rendeit szintén felhívta, hogy az 1478-iki szerződés értelmében hozzá csatlakozzanak s volt is a cseh melléktartományokban tekintélyes pártja, mely kellő támogatás mellett hasznára válhatott volna. De politikájának alapgondolata a Ferdinánddal való kibékülés volt. A német birodalomtól kért fegyveres segílyt, hogy Nándor-

fejérvárt visszafoglalhassa s minthogy e segílyt a császár és német ügyekben helyettese, Ferdinánd király nélkül meg nem kaphatta, a

Ferdinánd főherczeg.
(Egykorú festmény az országos képtárban.)

Habsburgokkal való megegyezésnek szentelte minden igyekezetét. Ennek az a káros következménye is volt, hogy követei Európa összes udvarait

bejárták, csupán a fényes portán nem jelentek meg, hogy a szultánnal valami megegyezésre jussanak. Hasztalan sürgette a közvélemény, a nép szava, forduljon a szultánhoz. Hasztalan mondták az értelmesebb politikusok, sőt maga Károly császár s sok más uralkodó, hogy János király és országa jövője legelől attól függ, képes-e a szultán jóakarátát megnyerni. És hasztalan gyanúsították ellenségei, hogy titkon a törökkel alkudozik — e rágalommal akarták a nyugati népeknél iránta nyilvánuló rokonszenvet elfojtani —, János király uralkodása első esztendejében szóba sem állt a törökkel, ki folyton várta követeit. E helyett ünnepélyes követsége megjelent Ferdinándnál s segítséget kért a török ellen. Ferdinánd csak mint magánembereket fogadta a követeket s azt felelte, hogy majd később fog kérésökre felelni. Ez azt jelentette, hogy mihelyt befejezte katonai készülődéseit, fegyverrel támadja meg János királyt, kit természetesen el sem ismert. Mihelyt a magyar trónjelöltséget elfogadta, tisztában volt vele, hogy fegyverrel kell az országot meghódítania. Nem sokat törődött tehát országgyűléssel, választással, hanem hadat gyűjtött s titkos aknamunkával igyekezett János hívei közt a főbbeket megnyerni. Pénze azonban nem volt, másrészt a cseh kérdés s a nyugati bonyodalmak folyton nehezítették tervei valósítását. Időt kellett tehát nyernie s azért készségesen belement a béketárgyalásokba. De míg követei 1527 első felében hol Trencsénben, hol Olmützben találkoztak János király küldötteivel, ügynökei bejárták az országot s egymás után titkon megnyerték, lázadásra csábították az egyes urakat, a hazai német városokat, a királyföldi szászokat, a délvidéki rácokat s ezek vezetőjét, Csernojevics Ivánt, a fekete czárt. Ez utóbbi idő előtt tűzte ki a lázadás zászlaját s hamar leveretett. Ellenben a többiek követték Ferdinánd tanácsát, ki utasította őket, hogy hitegessék János királyt s csak akkor vessék le az álarcot, ha a német hadak megjelennek az országban. Az árulók követték ez utasítást s János királynak sejtelve sem volt arról, a mi ellene készül.

Még 1527 márcziusban az országgyűlés, az összes egyházi és világi urak, 53 vármegye, Erdély és Tótország küldöttei lelkes bizalmi szavazatban fejezték ki, hogy ragaszkodnak hozzá, követei pedig Olmützben tárgyaltak a békéről Ferdinánd embereivel s így el sem képzelhette, hogy trónját veszély fenyegetné. Mikor azonban Ferdinánd befejezte előkészületeit, 1527 júliusban hadüzenet nélkül betört az országba. Július 31-ikén a határszéli Köpcsénynél fogadta a pozsonyi pártosokat, mire Buda ellen indult. Az volt célja, hogy Jánost Buda várába szorítsa s ott elfogja, mi végből titkon még a magyar naszádos hadat is megnyerte. A veszély pillanatában János hasztalan hívta tehát az urakat fegyverre. Török Bálint, Perényi Péter és mások, kiket Ferdinánd már mind megnyert, nem mozdultak s a király (augusztus 12) Budáról Pestre s onnan a tiszai részekbe kényszerült futni. Augusztus 20-ikán Buda harc nélkül

Ferdinánd kezébe került, kinek hadai csakhamar üldözni kezdték az ellenpártiakat s Tokajnál teljesen megverték őket. Ferdinánd Budán országgyűlést tartott, mely október elején elismerte választása törvényességét, János királyt meg a haza ellenségének nyilvánította s a tróntól megfosztotta. November 3-án Ferdinánd király Székesfejérvárt ünnepélyesen megkoronáztatott s ezzel királysága kifogástalanul törvényes alapot nyert.

Immár két koronás királya volt tehát Magyarországnak. Csakhogy az egyik, János hontalanul bujdosott hazájában s a hová fordult, ott mindenütt árulással találkozott. A mi csekély hadat a tél folyamán összegyűjtött, azt a németek Kassa közelében, Szinánál tönkre verték (1528 márczius 8), úgy, hogy János a felvidéken sem maradhatott tovább, hanem Lengyelországba menekült. Magukra hagyott híveit könnyen meg lehetett volna nyerni, ha Ferdinánd király komolyan törődött volna új országa ügyeivel. De néhány havi uralma keserű csalódásban részesített mindenkit. Ferdinándnak nem volt pénze, hogy katonáit fizesse s így ezek a lakosságra vetették magukat s épen úgy rabolták, pusztították, mint a török martalócok. Az új király nyugati terveiről sem mondott le, hanem 1528 márcziusában külföldre utazott. Ekkor látta utoljára Budát s távozásával önkéntelenül lemondott a tulajdonképeni Magyarország birtokáról, melyben a János-pártiak új bátorságot merítettek s fegyvert fogtak. Ezzel a két király híveinek tusája decentralizálódott s folyt minden egyes vármegyében, minden országrészben szilaj elkeseredéssel és tajtékzó dühvel, mert mindegyik fél a másiknak jószágaira áhítozott. Két királya volt ugyan az országnak, de 1528 tavaszától kezdve mindegyik hónapokon át külföldön tartózkodott, miközben itthon a fejtelenség tetőpontjára hágott s a társadalom őrjöngő indulattal önmagát marcangolta szét. János király nyolcz havi távolléte idején még helyettest sem hagyott. Ferdinánd alakított ugyan Budán kormányt, de pénzt és elegendő katonát nem adott neki, úgy, hogy senki sem vette tudomásul lételet, nem engedelmeskedett parancsainak s a nemzet teljesen elhagyatva, oltalom nélkül volt kitéve minden apró és nagy zsarnok önkényének, ki hol az egyik, hol a másik király nevében, a mint önző szándékainak jobban megfelelt, dúlta-rabolta a közvagyonot s tette gyógyíthatatlanná a török által ütötte sebeket. Ez volt a kettős királyválasztás első gyakorlati következménye. De volt még egy másik is s mindenki tudta, hogy a két király küzdelmeiből a háttérben lappangó török fogja a legtöbb hasznot húzni.

X. FEJEZET.

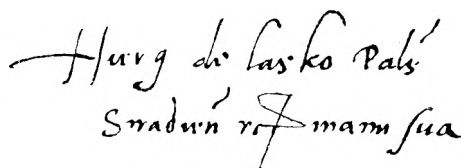
A TÖRÖK BEAVATKOZÁS.

JÁNOS KIRÁLY A SZULTÁN SEGÍTSÉGÉT KÉRI. — A TÖRÖK SZÖVETSÉG. — AZ 1529-IKI HADJÁRAT. — JÁNOS VISSZASZERZI BUDÁT ÉS A KORONÁT. — AZ 1532-IKI HADJÁRAT. — GRITTI LAJOS. — A SZULTÁN ELISMERI FERDINÁNDOT. — GYÖRGY BARÁT. — TÁRGYALÁSOK A KÉT KIRÁLY KÖZT. — A VÁRADI BÉKE. — KÖVETKEZMÉNYEI. — JÁNOS KIRÁLY NŐSÜLÉSE.

AMA PILLANATBAN, melyben Ferdinánd király Magyarországból eltávozott, kitűnt, hogy a saját erejével nem képes János pártját megtörni s uralmának az egész magyar birodalmat alávetni. Viszont János király is tanult a keserű megpróbáltatásokból, melyeket pár hó folyamán át kellett élnie. Az a rideg kíméletlenség, melyben ellenfele részeltette, a hitszegés és árulás, melyet a béketárgyalásokban s a hadjáratban tapasztalt, jó időre kiábrándították ama balítéletéből, hogy a Habsburgokkal békésen megegyezhetik s segélyökkel visszaszerezheti a török kézen levő déli országrészeket. Másfél esztendő kellett hozzá, míg ezt belátta, miközben maga és országa rettenetesen megkeserülték tévedését. Most már tisztábban fogta föl helyzetét s hallgatott azok szavára, kik kezdettől fogva azt tanácsolták, hogy Szulejmán szultán támogatását keresse. Ferdinánd már jóval előbb megtette ezt. Mihelyt a magyar trón megszerzését elhatározta, érintkezést keresett a szomszéd basákkal, 1527-ben a magyar hadjárat megindítása előtt meg menevédet kért és kapott a portától követei számára, kiket Konstantinápolyba készült küldeni, mit azonban gyors győzelme után abba hagyott. De mindenestre ő próbált először a szultánnal megegyezni. Mindazáltal ő és pártívei folyton azzal vádolták János királyt, hogy a törökkel czimborázik s a szultánt a kereszténységre igyekszik uszítani. Pedig tanácsosain kívül Velence is hasztalanul biztatta, hogy a portához forduljon. Velenczét akkor V. Károly olasz győzelmei tartották rettegésben, s attól félt, hogy a császár megfosztja szárazföldi birtokaitól. Kéz- és láb- dolgozott tehát a Habsburgok ellen, a hol csak tehette, s így természetes ellensége volt Ferdinánd királynak s Konstantinápolyban titkos ügynöke, Gritti Lajos

útján, ki furfangos eszével és első rangú diplomáciai képességeivel a török hatalmasokra nagy befolyást gyakorolt, a szultánt 1527 májusban rá akarta venni, hogy Bécs ellen erős hadsereget küldjön. Midőn meg neszét vette, hogy Ferdinánd menevédet kér követei számára, mindent elkövetett, hogy a porta megtagadja tőle. Sőt Ferdinánd magyarországi támadása után Velence annyira ment, hogy a szultánt János király fegyveres megsegítésére ösztönözte, noha a király maga nem kérte e segílyt. De a köztársaság folytonosan a segítség megadását sürgette s ha János csakugyan kéri, azt akkor bizonyosan megkapja. János azonban előbb megverette magát, mi Velenczében ismét nagy riadalmat keltett, míg csakugyan a szultánhoz fordult. 1527 végén küldte el Konstantinápolyba követét, Laszky Jeromos igen előkelő lengyel főurat, ki szolgálatába lépett, s előbb a francia és angol udvaroknál járt érdekében, most meg menevéd nélkül indult Konstantinápolyba. Nagy eszű, alapos műveltségű ember volt, bátor katona, de a diplomácia szövevényeiben is járatos, a ki kitűnően tudott az emberekkel bántani. Nem volt ugyan erős jellem, de éveken át hűséges odaadással szolgálta a magyar királyt s Konstantinápolyban teljes sikerrel képviselte érdekeit.

Sikerét Velence készítette elő, mely a nélkül, hogy János király kérte volna, folyton az ő javára dolgozott s minduntalan ismételte a portán, hogy a szultán nem tűrheti, hogy Magyarország a Habsburgoké legyen. Ez eljárását tisztán

Laszky Jeromos aláírása.

a saját érdeke sugalta, de Laszkynak szintén nagy hasznára volt, mert Konstantinápolyban már elő volt készítve a talaj, mikor oda érkezett. Velence állandóan teljes erővel támogatta törekvéseit s titkos ügynöke, Gritti volt Laszky bizalmasa, útbaigazítója, pártfogója s Gritti tekintélyének és összeköttetéseinek köszönhető, hogy munkáját olyan eredmény kísérte, minőt az adott viszonyok közt remélni sem lehetett. Szulejmán személyesen fogadta János követét s megegyezett vele. A szultán, török jogi felfogás szerint, magáénak tekintette a legyőzött Magyarországot, de kész volt azt János királynak átengedni s őt az ország birtokában fegyverrel megoltalmazni, ha a király évi adóval elismeri hűbéri főuralmát. Laszky azonban az utóbbi feltételt nem fogadta el. Ő királyának mint független uralkodónak kérte a szultán segítségét s Gritti befolyásával végre kivitte, hogy Szulejmán barátjának, szövetségesének fogadta Jánost, neki engedte át Magyarországot, a nélkül, hogy hűbéradót kért volna vagy függetlenségét bármiben korlátozta volna. A magyar király s a szultán mint két önálló fejedelem szövetkezett egymással s ez utóbbi kötelezettséget vállalt, hogy szövetségesét teljes erejével megsegíti. Laszky 1528 február végén távozott Konstantinápolyból, hol a magyar ügyek kép-

viseletét Grittire bízta. Velenceze folyton azon fáradozott, hogy a szultán azonnal hadsereget küldjön Jánosnak, de a portát pillanatnyilag más dolgok foglalkoztatták s az élelmezés nehézségei is gátolták, hogy 1528-ban, mely inséges év volt, nagyobb török had menjen Magyarországba. Így János az év nagy részét a lengyelországi Tarnov városában töltötte, honnan hívei unszolására november 3-dikán indult némi zsoldos haddal haza s egyelőre Lippán ütötte föl székét. Csekély török segélysereg is támogatta s hívei folyton szaporodtak. A szultán még 1528 őszén személyes találkozássra hívta fel a királyt, kinek érdekében 1529-ben teljes erejével meg akarta a háborút indítani. Az volt a célja, hogy Ferdinándot saját országában, Ausztriában keresi föl s megvívja Bécsset. E szándékától akkor sem állott el, mikor Ferdinánd követei békét kértek tőle. Csak-hogy későn kezdte a hadjáratot. Május 10-ikén (1529) indult el szék-városából s töméntelen népével oly lassan haladt, hogy csak augusztus 18-ikán táborozott a mohácsi mezőn, hol az nap fényes katonai ünnepélyek közt fogadta János király látogatását. Szeptember 8-ikán Buda vára német őrsége megadta magát s szeptember 14-ikén ismét János királyé volt az ősi székes főváros, melyet immár kellően megerősített, hogy jövőre biztos menedékeül szolgáljon. A szultán csak szeptember 15-ikén indult tovább Bécsnek, melyet szeptember 22-ikén kezdett körülzárolni. Így Ferdinándnak volt elég ideje a védelem előkészítésére, melynek vezetését jeles hadvezérére, gróf Salm Miklósról bízta, ki hősiessen teljesítette feladatát. Mindazáltal a vár aligha el nem esik, ha az időjárás, mely egészen télire fordult, visszavonulásra nem ösztönzi a szultánt, ki már október 25-dikén ismét Óbudán volt s sietve folytatta útját hazafelé. Előbb azonban a koronát, mely Perényi Péter koronaőrrel együtt kezébe került, visszaadatta János királynak.

Így az első kísérlet, melyet Szulejmán szultán Ferdinánd király magyar uralmának megtörésére tett, megghiúsult. Nemcsak Budán, hanem a külföldön is sajnálták ezt s a velencei doge, noha időközben megbékült a Habsburgokkal, fiához intézett egy levelében mélyen fájlalta, hogy a szultán Bécsset meg nem vívhatta. A szultán kudarczának csakugyan nevezetes következményei lettek. Ferdinánd nyomban az ellenség meghátrálása után Magyarországba küldte hadait, hogy Budát s a többi elveszett városokat visszafoglalják. Esztergom városa (a vár nélkül) könnyen kezökbe került, de Buda ostromát a kedvezőtlen téli időjárás miatt el kellett halasztani. Ferdinánd azonban harciasabb hangulatban volt, mint valaha. Minthogy V. Károly győzelmei Kelemen pápát föltétlenül a Habsburgok befolyása alá helyezték, sürgetéseikre a pápa, kelletlenül ugyan s csupán az ellenállhatatlan kényszernek engedve, egyházi átokkal sujtotta János magyar királyt, s míg Velenceze és Anglia nem engedték területükön az idevonatkozó pápai bullát kihirdetni, Ferdinánd azt összes püspökségeiben közzététette. Noha a bécsi hadjárat

teljesen kimerítette kincstárát, 1530-ban folytatta a háborút, ámbar ez inkább csak egyszerű pusztításból, messze föld feldúlásából állt. Augusztus 2-ikán vezérét, Rogendorfot, Buda megvívására utasította s ez alkalommal attól sem riadt vissza, hogy Magyarország koronás királyának fejére díjat tűzzön ki s annak, ki Jánost élve vagy halva kezébe szolgáltatja, 1000—10.000 forint jutalmat ígérjen. Csakugyan akadtak orgyilkosok, kik a díj elnyerésére vállalkoztak, de gonosz szándékuk szerencsére mindig meghiúsult.

Mindazáltal Ferdinánd király magyar politikájában gyökeres fordulat állt be. Már 1529-ben kész volt a szultánnal a tényleges birtokállomány, vagyis Magyarország kettéosztása alapján megegyezni, sőt a neki járó részért hűbéradót fizetni. Ez időtől kezdve nem többé a magyar birodalom, hanem kizárólag Ausztria érdeke irányította magatartását a törökkel szemben, a mit az osztrák rendeknek tett egyik előterjesztésében egész meztelesen kimondott, előadván, hogy Magyarország némely részeinek birtokára örökös tartományainak védelmére mulhatatlanul szüksége van. János király ellenben bármi nehéz viszonyokkal, főleg pénzbajokkal küzdött, ekkor sem mondott le az ország egységről s még kevésbbé akart a szultán adófizetője lenni. Ha lehetett volna, Ferdinánd szivesebben lett volna egész Magyarország királya, de minthogy nem lehetett, immár megelégedett a nyugati részek birtokával, melyek Ausztriára nézve előretolt védövet alkottak a török ellen. E politikának szükségszerűen Magyarország feldarabolására, kettéosztására, végül török uralom alá jutására kellett vezetnie. Hasztalan figyelmeztette e politika végzetes következményeire Gritti Lajos, kit János király kormányzójává, kincstartójává nevezett ki, s az egri püspökség jövedelmét rendelte ellátásául, s ki a legalaposabban ismerte a török viszonyokat s a szultán szándékait. Ismételve fordult leveleivel a korszak vezető államférfiaihoz s lelkőkre kötötte, vegyék rá Ferdinándot, mondjon le Magyarországról, különben azt előbb-utóbb magához ragadja a török. Ha ellenben Ferdinánd önként lemond, az országban lassankint visszatér a rendes állapot s János király képes lesz a kereszténység érdekeiről gondoskodni. Ily szellemben írt a lengyel királynak, a bajor hercegeknek, Kelemen pápának s figyelmeztette őket, hogy ha abban nem hagyják János ellen a harcot, Károly császárt és Ferdinánd királyt fogja a felelősség terhelni azért, hogy egy életrevaló keresztény ország a török hatalmába került. Sőt Ferdinánd hadvezérét, Rogendorfot is felkérte, birja reá urát, helyezze a kereszténység közjavát magánérdeke fölé s mondjon le Magyarországról, mely csupán János király alatt nyerheti vissza békéjét, különben mindkettőjüktől elveszi a török. Gritti akkor, mikor mindezeket írta (1531), még János király szolgálatában állt ugyan, de szavait a nagy keresztény közösség, a nyugati polgárosodás érdekei sugalták s a későbbi események teljesen igazolták jóvendőléseit.

Maga Ferdinánd király bármennyire gyűlölte ellenfelét,

talán hajlandó lett volna a kibékülésre, melyre nézve János igen méltányos ajánlatot tett. Az esetre, ha Ferdinánd kiadja neki a kezén levő országrészt, kész volt beleegyezni, hogy Ferdinánd tovább viselje a magyar király címét, Mária özvegy királyné hitbére fejében 100.000 aranyat kapjon, a cseh melléktartományok váltságdíj nélkül Ferdinándra szálljanak, kinek örökjogát a magyar koronára szintén elismerte az esetre, ha magának figyerméke nem születik. János király a legelőnyösebb ajánlatokat tette tehát ellenfelének, kitől nem kívánt egyebet, mint a mohácsi csata előtti állapot visszaállítását, midőn a Habsburgok megelégedtek azzal, hogy a magyar trón várományosai voltak. Ez alapon Posenben folytak is tárgyalások, de minden eredmény nélkül, mert Ferdinánd megint azt kívánta, hogy János mondjon le, mely esetre külföldön ígért neki kárpótlást. Pedig nagyon jól tudta, hogy János lemondása sem oldja meg a kérdést, mert követeknek, Jurisics Miklósnak és Lamberg Józsefnek Konstantinápolyban kereken megmondották, hogy a szultán nem tűri meg Ferdinándot Magyarország birtokában s János király elleni támadását közvetlenül maga ellen intézett hadüzenetnek tekintené. A követek mindezt haza jelentették, de Ferdinánd még sem fogadta el János méltányos békeajánlatait. Ő maga talán megtette volna, de tanácsosai nem engedték. Ferdinánd tanult, művelt ember volt, komolyan vette uralkodói teendőit s egyéni szeretetreméltóságával, lekötelező modorával sokak szívét megnyerte. Inkább kis termetű, szép arcú, de gyöngye testalkatú ember volt. Szerette a férfias szórakozásokat, lovaglást, vadászatot, vívást. Katona azonban nem volt s ritkán jelent meg a táborban, melynek fáradalmait hamar megúnta. Egyéniségéből hiányzott az erélyesség, a határozottság; teljesen tanácsosai befolyása alatt állt, kiknek megválasztásában kevés emberismeretet tanúsított. A nunczius, tehát kifogástalan tanu szerint, politikai és katonai környezetét, az egy Salm Miklós kivételével, igen közönséges, tehetségtelen emberek alkották, kik különösen a magyar kérdésben gyakoroltak reá ártalmas hatást. Ők lesznek az okai, mondja rólok a nunczius 1534-ben, ha Ferdinánd elveszti Magyarországot, a mint csakugyan ők az okai, hogy Magyarország végül a töröknek esett áldozatul. A magyar kérdést egyszerű üzleti kérdésnek tekintették, meg akartak rajta gazdagodni s e végből valóságos érdekszövetkezetet alakítottak, melybe befogadták a magyar Thurzó Eleket s azt tették a királylyal, a mi nekik szolgált javukra. Összeházasodtak, hogy érdekközösségük minél szorosabbá váljék. Ők vezették a béketárgyalásokat, melyeket mindig meghiusítottak, mert a háborúból dús hasznot húztak. A háború vagyont és befolyást hozott nekik, kincset, jószágokat szereztek általa s legkevésbé sem törődtek vele, hogy e közben tönkre megy Magyarország s saját urok súlyos károkat szenved. A magok embereit állították a hadsereg élére s ezek nem a harc gyors befejezését, hanem a rablást, fosztogatást, az ellenfél jószágainak elfogla-

lását tartották főfeladatuknak. Mindnyájan roppantul meggazdagodtak s az egyedüli szegény ember, mondja a nunczius, Ferdinánd maradt közöttük. Csupa „ragadozó“, telhetetlen emberek voltak, a magyar kérdés békés megoldását merő önzésből ellenezték, sőt szándékosan vereségeknek tettek ki egyes hadtesteket, midőn az ellátására szánt közpénzeket elsikkasztották, mint ezt a pápa követein kívül más külföldiek, kik hivatalos ügyekben alkudoztak velük, elismerik. Ez emberek befolyása alatt Ferdinánd király nemcsak a legszélsőbb követelésekkel állt elő, hanem megtette azt is, hogy a poseni és konstantinápolyi béketárgyalások közepette hadvezérét, Rogendorfiot Esztergom és Buda megvívására utasította (1530 augusztus). Esztergom vára csakugyan megadta magát, mire október 31-ikén a németek Budát kezdték vívni. E váratlan támadás a legvégzetesebb következményekkel járt. Gritti tisztán látta a jövőt s újra felemelte intő szavát. Elmondotta, hogy Budának semmi áron sem szabad Ferdinánd kezébe jutni, mert ha János elveszti, a török mindenestre újra elfoglalja s vissza nem adja többé, úgy, hogy végleg a töröké marad. Vitézül részt vett tehát a védelemben, melyet János király vezetett s mely csakugyan sikeres volt. Rogendorf kudarczczal távozott, noha az ostromban Buda városa sok kárt szenvedett.

Az ostromot Szulejmán szultán, mint előre megmondta, önmaga ellen intézett támadásnak tekintette, s már 1531-ben meg akarta Ferdinánd ellen a háborút indítani. De birodalma más ügyei annyira elfoglalták, hogy a támadást a következő évre hagyta, mi közben óriási hadikészületeket tett, melyek híre egész Európát rettegésbe ejtette. Kelemen pápa, Zsigmond lengyel király s más barátságos uralkodók sürgősen ajánlották Ferdinándnak, vegye elejét a háborúnak azzal, hogy lemond Magyarországról. Folytak is Jánossal a tárgyalások, sőt Károly császár és Ferdinánd király 1532 tavaszán külön követséget küldött a portára, mely fel volt hatalmazva végszükség esetén azon az alapon is megkötni a békét, hogy Ferdinánd örökjoga fentartása mellett kiadja magyar birtokait. Ki volt tehát mondva a nagy szó. Csakhogy a követek ezt a tromfot akkor játszották ki, mikor a szultán és serege már Szerbiában állt, honnan vissza nem fordulhatott többé. Azzal az eltökéléssel indult tovább, hogy egész Bruckig elveszi Ferdinándtól a magyar területet. „Magyarország határa — mondotta már előbb a nagyvezér a német követeknek — Brucknál végződik. Két király egy országban nem lehet; Budán csak egy királyi szék van, csak egy ember ülhet benne“. E program valósítását tűzte ki Szulejmán az új hadjárat céljául. Csakhogy megint túlbecsülte erejét. Ausztria ellen nyomult, melyhez akkor évtizedek óta a magyar Kőszeg is tartozott, egy apró, jelentéktelen vár, melyet Jurisics Miklós, ki ismételve járt követségben a portán, hősieen védelmezett. Ő volt a város földesura, ki, mikor azt 1528-ban Ferdinándtól adományul kapta, lehetőleg megerősítette, fölszerelte s a török

elől a városba menekülő parasztságból őrseget szervezett. Minél tovább le akarta kötni az ellenséget, hogy időt szerezzen királyának, hogy Bécs védelméről gondoskodják. Augusztus elejétől kezdve hősiiesen ellentállt minden támadásnak, míg végre megegyezett a törökkel. Megengedte, hogy a vár fokára a török zászló kitűzessék, viszont a szultán kötelezte magát, hogy elvonul a vár alól. Augusztus 30-ikán a szultán csakugyan tovább indult Ausztriába, melynek védelmére e közben Károly császár óriási hadat, 80.000 gyalogot és 6000 lovast összpontosított. Talán soha sem állt még európai földön nagyobb keresztény sereg a törökkel szemben. De a császár nem támadta meg az ellenséget s Szulejmán szintén óvakodott a támadástól, hanem Stírián át haza vonult. Újabb erőlködése, hogy János királyt egész Magyarország birtokába helyezze, kudarcot vallott tehát, s minthogy a Habsburgok hatalmas haderejüket sem használták fel János király megtörésére, immár megbizonyosodott, hogy a két király egyike sem képes az egész országot megszerezni, s így a magyar állam egysége végleg szét fog bomlani.

Perényi Péter aláírása.

E rettenetes kilátás a magyar közleket egész mélyében fölzavarta. A tömegekben még mindig elevenen élt az egység és összetartozandóság eszméje s a nép szenvedélyesen tiltakozott a kettéosztás gondolata ellen. Kül-

önböző eszmék merültek föl, az urak gyűléseket tartottak és tanácskoztak, hogyan kellene a nemzeti közösséget helyreállítani. A két király hívei együttes tanácskozásokat folytattak s fölmerült az a terv, hogy mindkét királyt lemondassák s helyettük új királyt válasszanak. De nem volt megfelelő jelölt, mert a züllő társadalom még mindig nem szült olyan férfiút, ki nemzetét megmenthette volna. Egyesek Perényi Péterre, sőt az idegen Gritti Lajosra gondoltak, de egyik sem volt arra való s egyikről sem lehetett komolyan szó. Így a különböző gyűlések, melyeket mindkét király a legnagyobb bizalmatlansággal kísért, nem vezettek eredményre. A viszonyok rettentő nyomása alatt a nemzeti egység fenntartásának eszméje mindinkább elhalványult s az államterületnek a két király közti megosztása egyre jobban előtérbe lépett az érdekelt felek politikájában. Ferdinánd király kezdettől fogva elfogadta ez eszmét s a török beavatkozása óta ismételve kijelentette, hogy megelégszik a kezén levő magyar területtel, sőt kész érte hűbéradót fizetni. János király ezzel szemben az államegységhez ragaszkodott ugyan, de csak elméletben. A gyakorlatban ő is megalkudott a viszonyokkal, mert az ellenpárttal kötött hosszabb-rövidebb fegyverszünetek természetesen csak a tényleges

birtokállomány alapján jöhettek létre. Így e fegyverszünetek fokozatosan előkészítették a kettéoszlás véglegesítését.

A kérdés eldöntése azonban Szulejmán szultán akaratától függött. Az 1532-diki háborút a szultán még azzal a jelszóval indította meg, hogy Ausztria határa Brucknál kezdődik s mindaz, a mi e városon innen van, Magyarországot és Jánost illeti. Csakhogy a hadjárat sikeretelensége benne is fölébreszté azon tudatot, hogy e program valósítására nincs meg a kellő ereje. Mindinkább megbarátkozott tehát a Habsburgokkal való megegyezés eszméjével s immár Velence, mely eddig folyton harczra lovalta, szintén ily irányban befolyásolta. A köztársaság kibékült a Habsburgokkal, de még 1532-ben sem bánta volna, ha a szultán végkép megtöri hatalmukat. Mikor azonban ez a háború eredménytelen maradt, az éles eszű velencei politikusok levonták belőle a tanulságot s lehetőleg Károly császár jóindulatát igyekeztek megszerezni. Ezzel magatartásuk Konstantinápolyban alaposan megváltozott. Velence immár nem háborúra, hanem békére ösztökélte a portát s ama pillanatban, midőn ő irányt változtatott, Gritti Lajos hűsége is megingott János király iránt. Gritti öt éven át Konstantinápolyban és Budán, hol felváltva tartózkodott, kétségkívül értékes szolgálatokat tett a magyar ügynek s mint diplomata és katona egyaránt kitüntette magát. 1531 óta itthon azt híresztelték ugyan ellenségei, kiket gőgös modorával, kapzsiságával, erőszakosságával nagy számmal szerzett, hogy a magyar koronára áhítozik s a porta segélyével akar czélt érni. Ez azonban merő rágalom volt. Nem ily irányban lett hitszegő királya iránt. Mikor hazája, Velence megtette a nagy fordulatot s a Habsburgokhoz szegődött, neki is természetesen irányt kellett változtatnia. Mindinkább Ferdinándhoz fordult s benső barátjával, Ibrahim nagyvezérrel azon buzgólkodott, hogy a szultán békét kössön a Habsburgokkal s meghagyja magyar területek birtokában. Így 1533-ban Konstantinápolyban folyton tért hódított az eszme, hogy meg kell Magyarországot a két király közt osztani. Mikor tehát 1533 tavaszán Károly császár és Ferdinánd király követei a portára érkeztek, ott nyert ügyök volt. A nagyvezér kész volt a tényleges birtokállomány alapján békét kötni, ha Károly császár visszaadja a szultánnak Morea félszigetén Corone városát, melyet csapatai hatalmukba ejtettek és ha hódolata jeléül Ferdinánd király a kezén levő Esztergom várának kulcsait beküldi. Ez alapon júniusban a szultán beleegyezett a békébe s a császári követekkel az a megállapodás történt, hogy mihelyt a Habsburgok az egyezményt szentesítik, Gritti Magyarországra megy s ott a helyszínén állapítja meg a két király területének határait.

A béke híre Magyarországon mindkét király táborában valóságos rémületet keltett. Az urak nem tudták, mit hoz a jövő s vajjon az új béke nem az ellenfél kezén hagyja-e jószágait? Különösen a Ferdinánd-pártiak

féltek a kilátástól, hogy az ország kettéoszlása következtében János király uralma alá kerülhetnek s keseregve panaszolták, hogy azt sem tudják, eladta vagy elajándékozta-e őket királyuk? Nekik nem kellett a béke, ők folyton a János király elleni kíméletlen háború eszméjét hirdették s igen erélyesen szót emeltek az új egyesség szentesítése s az ország kettéosztása ellen. Épen úgy megrémítette a fordulat János királyt, kit mélyen lesújtott az, hogy a szultán immár elejtette az eszmét, hogy ő Magyarország egyedüli királya s egész területének ura. Egymás után küldte követeit, előbb Verbőczyt, azután Laszkyt a portára, de sikertelenül. Ferdinánd szentesítette a békeszerződést, mert nyomban felismerte, milyen fényes diplomáciai sikert aratott, midőn végre ki tudta eszközölni, hogy a szultán elismerje magyar királynak. Nem törődött tehát magyar hívei kifogásaival s novemberben követte megjelent a portán s átadta a szerződést és Esztergom kulcsait.

Csakhowy időközben Konstantinápolyban a helyzet alaposan megváltozott. Ibrahimot, a mindenható nagyvezért Kis-Ázsiába szólították az események s ezzel Gritti, ki a nagyvezér útján befolyásolta a szultánt, pillanatnyilag háttérbe szorult. Szulejmán pedig azt mondotta Ferdinánd követeknek, hogy csupán azokat a magyar területeket hagyhatja uroknál, melyek már II. Lajos idején kezén voltak. Mindazáltal Gritti azzal biztatta a követeket, ne féljenek, ő majd a szultán akarata ellenére is oly módon végzi a határok megállapítását, hogy Ferdinánd meg lesz az eredménnyel elégedve. Mikor (1534 július 18) Magyarországra indult, Ferdinánd csakugyan tudta, hogy mint jó barátja jön s Bécsben vérmes reményekkel néztek működése elé. Csakhowy Grittinek útközben baja támadt. Tekintélyes katonai kísérettel érkezett Erdélybe, hol valóságos rémuralmat gyakorolt. Brassóban adót vetett ki s általában el akarta tenni láb alól mindazokat, kik titkos terveiben akadályozhatták. Ezek közé tartozott Czibak Imre váradi püspök, János király egyik leghívebb katonája; termetre és erőre igazi óriás, de máskülönben tanulatlan ember, kit a hadi események juttattak a püspökség birtokába. Czibak gyanútlanul, kevés kísérettel indult Grittihez, ki azonban útközben orvul megtámadtatta s vitéz ellenállás után megölette (augusztus 11). A gyilkosság hírére egész Erdély fegyvert fogott s Gritti Meggyes városába szorulva fordult segélyért a szomszéd oláh és moldvai vajdákhoz, valamint János királyhoz. A király félt ugyan tőle, de mégis intézkedett, hogy az ostromolt várból kiszabadítsák. Csakhowy az ostromlók, Maylád István vezete alatt (szeptember 29) megvették a várat, Gritti elfogták és kivégezték.

Gritti erőszakos halála kora véres tragoediájának egyik fontos epizódjává lett. Gritti a szultán küldöttje, képe volt, s megölésének híre annál inkább megbotránkoztatta Szulejmánt, mert Ferdinánd követi felhasználták az alkalmat s János királyt tüntették föl a gyilkosság értelmi szerzőjének. Az esemény Bécsben valóságos lelkesedést keltett s biztosra

vették, hogy Szulejmán megtorolja a követén ejtett sérelmet. Ütötték tehát a vasat itthon, valamint Konstantinápolyban. A portán meggyanusították Jánost, itthon meg azt terjesztették, hogy elvesztette a szultán kegyét. E híresztelés hatása alatt többen elpártoltak Jánostól s ellenségei fokozott reménységgel dolgoztak megrontásán. Egy ideig úgy látszott, hogy céljt érnek. A szultán 1,200.000 arany kárpótlást követelt Jánostól s az eset megvizsgálására olyan embert küldött az országba, a görögkeleti vallású Junisz béget, ki titkos érintkezésben állt Ferdinánddal. A végeredmény az lett, hogy Bécsben csatlakoztak ugyan abban, hogy a szultán Jánost egyszerűen megfosztja a tróntól, viszont azonban Gritti halála Szulejmán szultán magyar politikájára mély befolyást gyakorolt. Azóta komolyan kezdett az eszmével foglalkozni, hogy Magyarországot közvetlenül a saját uralma alá helyezi, vagyis bekebelezi birodalmába. Itthon 1536-ban általánosan beszéltek s komoly emberek hitték, hogy el akarja Budát foglalni s szandzsákokra osztja az országot.

Ez eshetőséggel immár János királynak szintén számolnia kellett, ámbár a nemzetközi viszonyok alakulata megakadályozta Ferdinánd királyt abban, hogy nagyobb erővel támadjon reá. Gritti és Cibak halála más-különben is fontos következményekkel járt. János király még 1527-ben megismerkedett a sajládi pálos (fehér barát) kolostor főnökével, Utjesenovic — anyai néven Martinuzzi — Györggyel, egy horvát nemesi család sarjával, ki szegénységben és kemény munkában eltelt ifjúsága után a pálos rendbe lépett s ott eszével, sokoldalú gyakorlati ismeretével hamar előkelő, zárdafőnöki állásba emelkedett. A király már akkor maga mellé vette s György barát, vagy egyszerűen a barát éveken át hűségesen és sok eredménnyel szolgált, miközben nemcsak pénzügyi, diplomáciai, hanem katonai ismereteit is gyarapította. De csak 1534 óta jutott befolyásos állásba. A király kincstartójává s váradi püspökké nevezte ki s ezzel tehetségeinek megfelelő hatáskörbe emelte. György baráttal erős, kiváló egyéniség lépett előtérbe, ki hamar elhomályosította kora összes magyar szereplőit. Egyszerű, fogyatékos műveltségű, de minden nemes eszme iránt fogékony lélek volt, végtelen munkaerő, kitűnő pénzügyi tehetség, ki János király mindig üres kincstárát rendbe tudta hozni, furfangos diplomata, a ki a legzavarosabb helyzetben megtalálta a kibontakozás eszközét, rendületlen híve egyházának s mégis nagyon óvatos kora egyre élénkebb vallásos vajudásaival szemben. Rendületlen híve volt királyának és szerető fia magyar nemzetének. Büszkén vallotta magát magyarnak s minden tehetségét a hazának szentelte. Szívét nemes emberi érzés hatotta át és sohasem tagadta meg, hogy a szegények és elnyomottak tömegéből került a magasba. Mindig szeretettel gondolt reájok s a királyi hatalmat ismét nagy szociálpolitikai hivatása tudatára akarta ébresztetni, a nép legszélesebb rétegeinek szeretetére, ragaszkodására akarta fektetni, midőn eltöröltette vele a gyászos 1514-iki

törvényeket, melyek rabszolgaságra kárhoztatták a nép millióit, a jobbágy-ságot. Törvény útján szüntette meg a röghöz kötöttséget, azon kifejezett célzattal, hogy visszaadva szabadságát, ismét megnyerje a köznépet az államnak, a nemzeti védelem érdekeinek. A tömegek, az alacsony rendűek, jobbágyok, katonák, szegény nemesek imádták, ellenben a hatalmasok, kiknek önkényét zabolázni igyekezett, haraggal, gyűlölettel álltak vele szemben, mely századokon át elhomályosította alakját. Rideg, kemény ember volt, ama magános lelkek egyike, kik örökösen a közjón fáradoznak, kiket azonban rosszakaró, romlott környezetük meg nem tud érteni, nem akar méltányolni. Más színpadon, kedvezőbb körülmények közt a lánglelkű barát kora legelső vezető férfiai közé emelkedett volna. De a haldokló Magyarország törpe emberei közt hasztalan dolgozott heroikus erővel a kibontakozáson. A végzet már kimondta ítéletét, a romlást ő sem tartóztathatta föl s végül saját életével kellett nagy nemzeti törekvéseit megfizetnie.

János királynak s az önálló Magyarországnak ő volt legelszántabb támasza, legkiválóbb államférfia s neki köszönhető, hogy az utolsó nemzeti királyt már ekkor el nem sodorta végzete s uralkodásának végső évei nem nyomorba és inségbe vesztek. Mikor a barát lett a budai udvar vezető államférfia, Ferdinándon kívül már a szultán ellenséges indulatával, hódító szándékaival is számolnia kellett s a magyar politika csak a legszélsőbb óvatossággal és ügyességgel kerülhette ki, hogy egyikkel vagy másikkal olyan összeütközésbe ne jusson, mely a végromlást idézhette fel. Csak a legügyesebb játékkal, a minduntalan változó viszonyok és helyzetek gyors felismerésével s kihasználásával lehetett ezt megakadályozni. György barát első sorban a Gritti halála által támadt bonyodalom elsimítását tűzte ki céljául s neki köszönhető, hogy ez az eset nem járt oly következményekkel, minőket tőle Bécsben reméltek. De azért Budán méltán tartottak a jövőtől, a török hódító szándékaitól s nem zárkóztak el azon békeajánlatoktól sem, melyeket 1535 óta a császár és a pápa János királynak tétetett, melyeket azonban Ferdinánd eleinte, főleg magyar hívei ösztönzésére konokul ellenzett, kik, mint a velencei követ jelentette, való-sággal emigráns-politikát követtek, vagyis nem törődve hazájok romlásával, János király fegyveres leverését követelték. Hasztalan igyekeztek János király követei Anna királyné, a magyar hercegnő közvetítését igénybe venni, hasztalan ecsetelték előtte szülőföldre és nemzete romlását. Még a királyné nevében is az engesztelhetetlenek vezére, Thurzó Elek, János király öröklött családi jószágai nagy részének birtokosa felelt s a béke föltételéül János lemondását tűzte ki. Végre azonban Károly császár, ki nyugati bonyodalmai miatt Magyarországbán minden áron rendet akart csinálni, megismerte a baj igazi okát. Nem egyszer mondták már neki, hogy a békét első sorban Ferdinánd magyar és német tanácsosai

hiusítják meg, kik hasznot húznak az örökös háborúból. Hogy üzelmeiknek véget vessen, 1536 tavaszán saját emberét, Wese János lundi érseket, egy kipróbált diplomatáját küldte Bécsbe s onnan Magyarországra, hogy János királlyal közvetlenül érintkezésbe lépjen. Ferdi-

György barát.

(A trakostyáni vár eredeti olajfestménye után.)

nánd eleinte minden módon meg akarta a császári követ működését hiúsítani, ki neheztelve panaszolta makacsságát a császárnak. Mindazáltal Wese fölkereste Váradon János királyt, ki hajlott a méltányos békére, csak hogy roppant óvatossággal kellett eljárnia, hogy a szultán haragját magára s országára föl ne idézze. Ő is, György barát is őszintén

megmondotta, hogy a békekötést a porta szakításnak venné s hadüzennettel viszonzná. Már pedig török támadás ellen Ferdinánd meg nem védheti Magyarországot. Ezt csupán Károly császár teljes hadereje tehetné. Minthogy azonban a császár jelenleg a francziákkal hadakozik, nem fordíthatja egész erejét a török ellen. Béküljön meg tehát Ferencz francia királylyal, biztosítsa Magyarországot teljes segítségéről s akkor János király kész Ferdinánddal megegyezni, még ha ezzel a szultánt esetleg magára haragítaná.

A magyar politika számba vett tehát minden eshetőséget s egyelőre csak fegyverszünet létesült, mely ellen a portának sem volt kifogása. Ferdinánd azonban a támadásokkal párhuzamosan a hadműveleteket is folytatta s így a tanácskozások minduntalan megakadtak s mikor újra felvették, olyan elkeseredés hatotta át a követeket, hogy nem végezhettek semmit. Másrészt Ferdinánd a portán folytatta izgatásait János ellen s követte azt az eszmét vetette föl, hogy a szultán Konstantinápolyba idézze János királyt. Csakhogy ekkor Szulejmán, ki Károly császárral háborúban állt, Ferdinándnak is természetes ellensége volt s határozottan János mellett foglalt állást. Sőt újra kijelentette, hogy minden támadást, melyet Ferdinánd János ellen intéz, önmaga ellen intézettnek fog tekinteni, a szlapon rendeket meg értesítette, hogy békében hagyja területöket, melyet a végbeli basák folyton pusztítottak, ha visszatérnek János király hűségére. E veszély elhárítására Ferdinánd tekintélyes hadat küldött Kazianer vezetése alatt a Dráván túlra s azzal áltatta magát, hogy visszafoglalja Nándorfejevárt. Annyira bízott a sikerben, hogy a magyar néphez kiáltványt intézett s a legélesebb kifakadásokkal illette Jánost. Csakhogy Kazianer nagy és szép serege teljes vereséget szenvedett (1537 október 9) s mikor Ferdinánd a csapásról értesült, kétségbe esve kérte a lundi érseket, kösse meg a békét „bármibe kerüljön“. György barát tanácsára Wese ismét Váradra ment s közvetlenül tárgyalt az ott időző János királylyal, ki alaposan meghányta-vetette a béke dolgát. Félt a szultántól, de még inkább Ferdinándtól s csak hosszas habozás után írta alá (1538 február 24) a békeszerződést.

Ez a váradi béke a tényleges birtokállomány alapján kötött, vagyis a két király kölcsönösen elismerte egymást koronás királynak s az ország ama része törvényes urának, mely a békekötés idején birtokában volt. János király halála pillanatában azonban az ő területének Ferdinándra vagy örököseire kellett szállnia még az esetre is, ha Jánosnak fiörököse maradna. Az új szerződés nem tiltotta meg Jánosnak a nősülést, de intézkedett, hogy ha fia születik, ez ne örökölje trónját, hanem csak szepesi herczeg címet nyerjen, mely herczegség a Zápolyayak Szepes vármegyei magánjavaiból, családi uradalmaiból alakíttassék meg. A békeszerződésben Ferdinánd kötelezte magát, hogy az esetleg születendő herczeget valamelyik leányával fogja összeházasítani.

¶ Alhie ist abtunterset das Schlos kriechisch weyße
 ligkeit/wie es dann yezundt im September des 15
 die das Schloß ingehabt/der namen ist eyn her vor
 wort haben/vnd solchs Schloß auff der Saro vñ
 der Saro gelegen sündt/ist ein merckliche zal mit ire
 seymen her hinter dem Schlos gelegen/da es ein el
 Vlürnberg hinten herein eben ist/vnd das steleye
 gezeit ist/aber das hinter schloß Kriechisch weyße
 das soder schloß mit 20 pasteyen wol verbart/da n
 200 manne stetigs in dem schloß gewest sind/auff
 wolberarten abgang von dem soder schloß/bis 3
 mülwerck/der seib thurn stet auff der Saro do die
 sechs meyl wege eyn vester Thaber mit namen Sa
 landt vñ mit grosser kost künig Mathias loblicher
 als die Thunaw herab fleust/ ligt eyn schloß heist
 auch gewonnen hat/mer eyn Schloß ligt auch
 gewonnen hadt

¶ Im Siedleyn ist eyn parfuser do ster/auch noch
 nung gehabt.

Gedruckt zu Vlürnbergt durch W

NANDOR-FEJERVAR

(Nürnberg)

nburgt/ vñ das Stetleyn/ in aller form vñ geschick
 21 jar der Türckisch Keyser/ durch vñtrew der vngern
 hederfar vñd Türck wallent/ dem Keyser eyngantz
 auff dem land hart beleget/ vñd der selben die auff
 Trassaden vñd schiffen gewest/ vñd der Keyser mit
 Ben hatt jnn aller geschickligkeyt wie das Schloß zu
 kein Befestigung gehabt/ vñd vñel erparwet/ als ans
 nburg wol erparwet/ vñ vest mit sechs thürmen/ auch
 nan in yeder pastey gehalten hat zehen man/ das bey
 ir halb der zweyer haubtleut gesinde/ es hat auch eyn
 u dem wasserthurn/ da sie jr pfistrey inhaben/ vñd jr
 sarv jnn die Thunaw fleust/ an der sarv auffwarts
 bag da der Thürk eyn vrsatz hatt jnn das Hunger
 gedechtnus/ das erobert auch gewonnen hat/ auch
 Salan kamun/ ob kriechischen roeyßenburg. iij. meyln
 an der Thunaw ob roeyßenburg heyst Semlin auch
 yn kirchen da hat eyn Raczischer Bischoff seyn roo
 olffgang Racz Fomshneider. 1 5 2 2

PROKOK ALTAL 1521-BEN.
 zet 1522-b6l.)

Az Athenaeum nyomás:

Az Athenaeum kiadása.

Ellenben egész Magyarország Ferdinándra s a Habsburgokra száll s a szepesi herczeg trónöröklési joga csak a Habsburgok magvaszakadtának esetén éled föl. A két király a szerződésben örök barátságot fogadott, szoros szövetséget kötött s kimondotta, hogy kölcsönösen teljes ere-

Nos Igitur IOANNES Rex prefatus, omnes Articulos prescriptos, et omnia eorum contenta acceptamus approbamus ratificamusq. et confirmamus, ac rata grata et firma. pro nobis et heredibus nostris habemus. promittentes in uerbo nostro Regio et in fide nostra Christiana Quicquid^{md} super his Reale etiam et corporale Juramentum coram prefato domino oratore Cesareo et commissario in hac parte ipsius Cesaree. et Romanorum Regis Maiestatem. et coram Consiliariis nostris prestitimus, omnia et singula premissa firmiter et inuolabiliter observare. omni dolo et fraude sinistraq. machinatione remotis. In cuius Rei memoriam firmitatemq. perpetuam presentes literas nostras sigillo nostro, Quo ut Rex Hungarie utimur impendenti, et subscriptione manus nostre communis. duximus concedendas. Datum Waradim festo Beati Matthei Apłi Anno domini Millesimo quingentesimo Tricesimo octauo Regnorum vero nostrorum duodecimo : — : — : —

Joannes Rex
Mann

A váradi béke záradéka.

jökkal védik meg egymást a török vagy bárki más támadása ellen. Másrészt kötelezték magukat, hogy a váradi békekötést szigorúan titokban tartják s Károly császárra bízzák, hogy akkor hozza nyilvánosságra, mikor az időt alkalmasnak tartja, vagyis mikor képes lesz teljes erejét Magyarország megoltalmazására s a török netaláni támadása vissza-

utasítására fordítani. Hogy a porta tudomást ne nyerjen az igazi tényállásról, a két király külön egy évi fegyverszünetet kötött s csak ezt jelentette be Konstantinápolyban, hol ez ellen nem emeltek kifogást.

A váradi béke a magyar államegység helyreállítását czélozta, de csak János király halála után. Addig nemcsak fentartotta, hanem jogilag szentesítette az ország kettéosztását s a két király uralmát. János királyra ez a béke különben is súlyos áldozatokat rótt. Le kellett a jövőről, a reményről mondania, hogy uralkodó családot alapítson s gyermekei örököljék trónját. Készségesen meghozta az áldozatot nemzete érdekében, aláírta a szerződést, noha ezzel maga elismerte, hogy ő a gyengébb fél s a nemzeti királyság jövőjét biztosítani, életét állandósítani nem képes. Meghozta az áldozatot azon szilárd hitben, hogy eddigi ellenfelét barátjává, szövetségesevé tette s így most ideje és alkalma lesz országa belső bajainak orvoslását megkezdeni, mert a szultán esetleges támadása ellen a Habsburgok világhatalma fog oltalmára sietni. Őszintén akarta a békét, a barátságot, a testvéri együttműködést az ország másik részének királyával, hogy nemzete kiheverje a súlyos csapásokat s idővel képessé váljék önállósága megvédésére. De e vérmes remények hamar füstbe mentek. Ferdinánd király a békeszerződésben elvállalt kötelezettségek teljesítését meg sem akarta kezdeni. Elismerte ugyan Jánost koronás királynak, de régi gyűlölete a lenézett versenytárs irányában nem csökkent s a testvéri, baráti, szövetségesi érzés, melyet a váradi békében fogadott, ezután ép oly kevésbé nyilatkozott meg nála, mint annakelőtte.

A váradi békét a szerződő felek azon kötelezettséggel írták alá, hogy lehetőleg titokban tartják, míg ünnepélyes kihirdetésére az alkalmas pillanat meg nem érkezik. Mindazáltal hamar kiszivárogtak a hírek, hogy a két király megegyezett egymással, mert a dolog természete szerint titok az ilyesmi nem maradhatott. E hírek eljutottak Konstantinápolyba s a szultán, ki egyelőre hivatalosan csupán annyit tudott, hogy a két király egy évre meghosszabbította a fegyverszünetet, nagyarányú hadikészülődéseket tett. A szállongó hírek birták-e reá e készülődésekre, vagy már előbb elhatározta, hogy ellenségét, Rares Péter moldvai vajdát megfenyíti, az nem biztos. De tényleg összegyűjtötte csapatait, mit Magyarországon a két király kibékülésével hoztak kapcsolatba s azt beszélték, hogy Erdély és Buda ellen készül, és meg akarja az országot hódítani. A fenyegető hírekre János király erélyesen megkezdte a védelmi intézkedéseket s egyúttal felszólította Ferdinándot, hogy a váradi béke értelmében segítse a török ellen. Aránylag igen csekély hadat, 5000 gyalog katonát kért tőle s Ferdinándban volt némi hajlam, hogy szerződési kötelezettségét teljesítse, mert tudta, hogy különben Jánost a török karjaiba hajtáná. Csakhogy „nem csupán pénzben, hanem tekintélyben is — mint a nunczius írja róla — szegény” volt s noha fűhöz-fához fordult segítségért, összesen csak 2000

spanyol és német zsoldost birt János táborába küldeni. Annál buzgóbban dolgozott maga János országa megvédelmezésében. Immár volt olyan embere, György barát, ki tudott parancsolni, intézkedéseinek fogamatot szerezni, ki a kellő pénzt és katonát is összehozta. A barát valami 30.000 lovast gyűjtött s maga vette át a sereg vezetését, megfelelő őrséget vetett a fontosabb városokba, őriztette és erődítményekkel látta el a szorosokat, s nyugodtan várta a támadást, mely azonban elmaradt. Szulejmán szultán nem a magyarok, hanem Moldva ellen fordult, melyet meghódoltatott s azután hazatért. Így az 1538-iki év békében telt el. János király az év nagyobb részét Erdélyben töltötte s bejárta minden táját, főleg a királyföldet, hogy a szász városokat köteles hűségben megszilárdítsa. A váradi békében Ferdinánd külön is biztosította neki Erdély békés birtokát, melyben eddig folyton új meg új kísérletet tett a németajkú lakosság föllázítására. János király személyes közbelépte, megnyerő modora, a jóindulat, melylyel a jogos panaszokat orvosolta, a szászokra csakugyan megnyugtató benyomást tett s lecsillapította a háborgó kedélyeket.

A két király barátságos viszonya azonban a háború veszélyének megszüntével mindinkább megromlott, mert Bécsben egész más következtetéseket vontak az 1538-iki eseményekből mint Budán. Ferdinánd és

György barát aláírása.

tanácsosai úgy magyarázták a történeteket, hogy a szultán sok egyéb gondja és teendője közt nem törődik Magyarországgal s talán nem is meri többé megtámadni, mert sejti, hogy ezzel a Habsburgok világhatalmát idézné magára. Ellenben Budán tisztán látták a jövőt s nem kételkedtek benne, hogy mihelyt a szultán hitelesen értesül, hogy János, habár csak halála esetére Budát s a kezén levő országrészt Ferdinándnak engedte át, nyomban megindítja a háborút s meghódítja Magyarországot. Ezt Szulejmán szultán száz alkalommal nem csupán János, hanem a Habsburgok követeinek is olyan határozottan megmondotta, hogy józan észszel kételkedni sem lehetett többé fenyegetése beváltásában. De Ferdinánd másképp okoskodott s a két király ellentétes felfogásának természetesen ellentétes politikára s csakhamar heves összeütközésre kellett vezetnie. Ferdinánd hivatalosan közzé akarta tételni a váradi békét, mit János föltétlenül, sőt immár még erélyesebben ellenezett, mint a szultán moldvai hadjárata előtt, melynek folyamán kitünt, hogy Ferdinánd a legjobb akarattal sem képes Magyarországot megsegíteni. Nem azért írta alá a váradi szerződést, mert török támadás esetén Ferdinándtól várt megfelelő segítséget, kiről egész Európa tudta, hogy sem pénze, sem katonája nincs. Jánost a császár követe, Wese biztosította, hogy a váradi szerződést maga V. Károly roppant birodalma összes erő-

forrásaival fogja megvédeni, ha miatta a török megtámadná Magyarországot. Épen azért bízta a szerződés közzététele időpontjának megválasztását a császárra, mert méltán azt hitte, hogy a császár csak akkor fogja közzétenni, mikor a nemzetközi helyzet megengedi neki, hogy egész hatalmát a török ellen fordítsa. Károly 1538 folyamán valóban fáradozott nagy nemzetközi szövetség alakításán s egyenesen Konstantinápoly ellen akarta hadait vezetni. De már a következő évben akként változott az európai helyzet s mindenütt annyi bonyodalomba keveredett, hogy nemcsak e fellengző tervet kellett elejtenie, hanem még öccsét, Ferdinándot sem segíthette volna.

Ily körülmények közt mindkét magyar király politikájának természet-szerűen arra kellett irányulnia, hogy a szultánt ne ingerelje, s a váradi békét, mint megkötésekor elhatározták, föltétlenül titokban tartsa. De Ferdinánd egyre sürgetőbben követelte, hogy a váradi békét nyilvánosságra kell hozni, sőt azzal fenyegetőzött, hogy János akarata ellen is közzéteszi. Károly császár ugyanis azt a jogát, hogy ő határozza meg a szerződés kihirdetésének időpontját, önkényesen Ferdinándra ruházta át, mi világosan a szerződés szellemébe ütközött. Mikor meg János arra kérte, hogy Magyarország megvédelmezésére személyesen jőjjön az országba, azt felelte, hogy Ferdinánd is meg tudja azt védeni, noha az 1538-iki események az ellenkezőt bizonyították, mert kitünt, hogy a maga erejéből még néhány ezer katonát sem bir talpra állítani.

Sőt Ferdinánd király a békeszerződésben elvállalt másnemű kötelezettségeit sem akarta teljesíteni. Ő is, hívei is igénybe vették mindazokat az előnyöket, melyeket a váradi szerződés nekik biztosított, de a reájok rótt kötelezettségek teljesítése alól egyszerűen kibujtak. A váradi béke a szerződés végrehajtásának előfeltételül János király esetleg születendő fia ellátására a szepesi hercegség megalakítását tűzte ki. De Ferdinánd megelégedett azzal, hogy Károly császárral oklevelet állíttatott ki, mely a szepesi hercegség megalakításáról intézkedik. Ellenben semmit sem tett az iránt, hogy a hercegséghez szükséges jóságok, a a Zápolyayak családi javai, melyeket erőszakkal vettek el tőlök s melyek főleg Thurzó Elek kezén voltak, kiváltassanak vagy más módon megszereztesse, s ezzel lehetővé váljék, hogy a váradi béke nyomban János király halálakor végrehajtsák. János királynak ez időben még nem volt felesége s noha a váradi béke nem kötelezte további nőtlen-ségre, Ferdinánd és Thurzó Elek azon dolgoztak, hogy megakadályozzák házassági terveit, s ekkép a legolcsóbb módon kibujjanak a szepesi hercegség alakításának kötelezettsége alól. Mikor tehát János király végre valósítani akarta régi nősülési szándékát s 1538 juniusban megkérte Zsigmond lengyel király s neje, az olasz Bona királyné bájos ifjú leányát, Izabella hercegnőt (született 1519 január 18-ikán), az eljegyzést Ferdinánd király miatt hónapokon át titokban kellett tartani. Csak októ-

berben vált köztudomásúvá János király eljegyzése s a mily örömet keltett magyar alattvalói körében, annyira elkésérítette Ferdinándot és párthíveit. De minden rosszakaratuk sem hiusíthatta meg többé a házasságot s az ifjú ara 1539 február 2-ikán új hazájába indult. Kissé gyöngé-

Thurzó Elek.

(A lőcsei plébánia-templomban levő siremlékéről.)

szervezetű, üde, eszes leány volt s kitünő, leginkább olasz nevelésben részesült, de lengyelül, latinul és németül is tudott. Koronázása és esküvője márczius 2-ikán nagy fényvel, Ferdinánd és több idegen uralkodó követei jelenlétében ment végbe s a szertartást Várday Pál esztergomi

érsek végezte, ki rég Ferdinándhoz pártolt ugyan, sőt mióta német őrség ült Esztergomban, rendesen Bécsben lakott, de megjelent régi barátja esküvőjén, kinek érseki székét köszönte. Az új pár márczius 3-ikán délután a lakosság üdvívalgása közepett vonult be Buda várába, mely ekkor volt utoljára a nemzeti királyság fényes ünnepélyességeinek színhelye.

Ferdinánd elküldötte ugyan követeit János király esküvőjére, de immár még kiméletlenebbül folytatta ellene az izgatást. Egyrészt a magyar urak közt igyekezett új párthiveket szerezni, másrészt a váradi szerződés közzétételét még sürgetőbben követelte s János király mézes-hetei meglehetősen izgatottságban teltek el. Versenytársának magaviselete mindinkább azt a hitet keltette benne, hogy szándékosan akarja a török támadást Magyarországra felidézni. Mikor meg neje áldott állapotba jutott, születendő gyermekének jövője iránt támadtak komoly aggodalmai, mert előre látta, hogy Ferdinánd a békeszerződésben a gyermekkel szemben elvállalt kötelezettségeit nem fogja teljesíteni. Így házassága új bonyodalmak és bajok kútfeje lett, melyek a két király viszonyát még inkább megrontották.

XI. FEJEZET.

A NEMZETI KIRÁLYSÁG UTOLSÓ ÉVEI.

MAGYARORSZÁG A KETTÉOSZLÁS KORÁBAN. — A TERÜLETI MEGOSZLÁS. — A KÉT KIRÁLY KORMÁNYSZERVEZETE. — JÁNOS KIRÁLY BELÜGYI TEVÉKENYSÉGE. — A JOBBÁGYSÁG FELSZABADÍTÁSA. — A KÖZNEMESSÉG HELYZETE. — A NÉMET ZSOLDOSOK. — A VÁROSOK. — GAZDASÁGI ÉLET. — A REFORMÁCIÓ TERJEDÉSE. — A MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM. — LÁZADÁS ERDÉLYBEN. — JÁNOS KIRÁLY HALÁLA.

SZULEJMÁN szultán a mohácsi csata után s János király uralkodása egész folyamán a mai magyar államterületből igen keveset ragadott magához s végleg csupán az Alduna néhány várát s a Dráva-Száva köze egy részét tartotta meg. Nagyban és egészben János király az egész ország királya lett tehát, mikor 1526-ban trónra ültették. Csakhogy a horvátok a Habsburgok üzelmei következtében évtizedek óta laza kapcsolatban álltak a magyar királysággal, Mohács után meg egészen a németekhez pártoltak, úgy, hogy a Kapellán túli, vagyis az igazi Horvátország sohasem került János uralma alá. Moson, Sopron és Vas vármegyékben még Mohács előtt a Habsburgé volt néhány város és uradalom, melyeket Miksa császár szerzett meg. Mária királyné útján csakhamar Ferdinánd mellé állt Pozsony és Sopron városa s így, mikor királylyá választatta magát, már az ország némely részeinek birtokában volt, honnan az egész államterületet meg akarta hódolttatni. 1527-ben ez sikerült; megszállta Budát s habár némely vidéken János királynak ekkor is maradtak hívei, lényegileg az egész országnak ura lett s Budán, az ősi székvárosban alakított híveiből kormányt egész Magyarország számára. De alighogy külföldre távozott, kormánya, melynek sem pénzt, sem katonát nem adott, rohamosan veszté hatalmát; egyre nagyobb területek szakadtak el a német királytól s mikor a török 1529-ben a fővárost visszaadta Jánosnak, megint János lett a magyar államterület túlnyomó nagy részének ura s az maradt halála napjáig. Ferdinánd király uralma csak ott tarthatta magát, a hol vagy saját zsoldosaira vagy a pártján levő főurakra, tehát fegyverre támaszkodott. Buda felé Esztergom jelezte a határt, a meddig befolyása terjedt. A felvidéken a

a német városok mind hozzá csatlakoztak ugyan, de 1536-ban Kassa János kezére került. A Dunáninnen és Dunántúl szintén csak kis részben hódolt meg neki; területe általában csekély maradt s ez is folyton változott, a szerint, a mint egyes főurak melléje álltak vagy elszakadtak tőle. Így Török Bálint átpártolása négy Dunán túli vármegyét juttatott János birtokába s Ferdinánd tanácsosai magok nem egyszer említik, hogy az ország túlnyomó nagy része János királyt uralja. 1529 óta csakugyan Jánost

I. Ferdinánd nagy kettős pecsétje.

(Előlap.)

tartotta a világ Magyarország tulajdonképeni királyának. Ő ült a budai székes palotában, ő kormányozta az ország szívét, míg Ferdinándnak csak az északi és nyugati határszélek engedelmeskedtek. Az ország ketté oszlásának korában nagyon egyenlőtlenül alakultak tehát a két király birtokviszonyai. Az egyiknek legföllebb az ország egy negyed része jutott. Ellenben a másik, János, az államterület valami háromnegyed részét birta s a ketté oszlás daczára Magyarország tulajdonképeni ura János

király volt. Ezt a külföld is számba vette s mikor a külföld a magyar királyt említette, ez alatt rendesen Jánost értette, sőt így fogták fel a helyzetet azok az udvarok, kik Ferdinándot hivatalosan elismerték. Őt egyszerűen címzetes királynak nézték, olyannak, mint szépatyja és nagyatyja, III. Frigyes és Miksa császárok voltak, kik szintén viselték a magyar királyi címet, sőt birták a magyar államterület némely részeit. Hogy Ferdinánd meg volt koronázva s hogy nagyobb területet foglalt el,

I. Ferdinánd nagy kettős pecsétje.

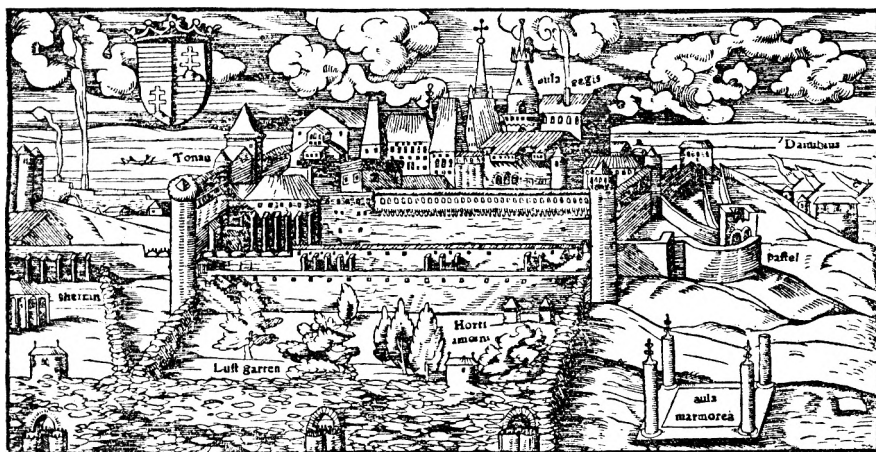
(Hátlap.)

mint elődei, azzal a külföld alig törődött. Az ő szemében Ferdinánd, ki Bécsben is csak időnkint székelt s Prágából, főleg Innsbruckból kormányozta országait, ép oly kevésbé volt igazi magyar király, mint Miksa császár. János király nemcsak az ország túlnyomó nagy részében uralkodott tehát, hanem az európai közvélemény tudatában is úgy élt, mint Magyarország igazi és egyetlen királya. Minthogy pedig utóbb Károly császár, sőt maga Ferdinánd elismerte törvényes uralkodónak,

nemzeti királyainknak sora nem II. Lajossal, hanem csak János királylyal szakad meg. A míg ő élt, folyton fennállt a nemzeti királyság, mely mellett Ferdinánd uralma egészen háttérbe szorult. Nem János volt a két versenytárs közül az, a ki feltolta magát, a ki inkább trónkövetelői szerepet játszott, a kinek nem voltak hívei. Az ő országgyűlésein sereglett össze az ország minden rendje, ellenben Ferdinándnak például 1538-ki országgyűlésén csupán öt vármegye képviseltette magát. A történeti igazságot durván meghamisítják tehát az egykorúak, kiket a bécsi cenzura nyomása alatt századokon át a hazai történészek is követtek, midőn kikapcsolják a nemzeti királyok sorából Jánost s II. Lajos közvetlen utódjaképen Ferdinándot mondják, ki mellett a másik csak párttűző, tehetetlen kapaszkodó volt. Ellenkezőleg áll a dolog, János király volt II. Lajos igazi törvényes, koronás utódja, az ország legnagyobb részének tényleges birtokosa s őt tekintették Európaszerte Magyarország egyetlen királyának, noha az államterület egy kis részén egy másik, szintén koronás király uralkodott.

Ez az állapot külső kifejezést nyert abban a kormánygépezetben, melyet a két király a maga területe számára alkotott. Ferdinánd a Bécshez közelebb eső Pozsonyt tette saját országrésze kormányzatának központjává. Oda telepítette a legfőbb pénzügyi hatóságot, melyet nem is magyar módra kincstartóságnak, hanem osztrák és cseh főhatóságai mintájára kamarának nevezett el s a bécsi udvari kamara alá rendelt. Mikor Báthory István nádor meghalt, nem választott többé nádort, hanem a belső ügyek intézésére hét tagú királyi helytartóságot alakított, melynek feje Thurzó Elek volt. A katonai ügyekre azonban a helytartóság hatásköre nem terjedt ki s a hadügyeket közvetlenül Bécsből vezették, a mint általában a magyar kormányzat dolgaiba a legkülönbözőbb idegen hatóságok avatkoztak be. Noha volt magyar kamara, mely a különböző helyi harminczad hivatalok kezelésére felügyelt, Ferdinánd a pozsonyi harminczadot alsó-ausztriai kamarájára bízta. A Dráván túli harminczadokat sem a magyar kamara kezelte. Ott egészen idegen, katonai uralom kezdett meggyökerezni. Megindult a rácok betelepítése s katonai szervezése, mely végül a katonai határőrvidék megalakulására vezetett. Ez a föld már akkor laibachi, innsbrucki, bécsi hatóságok alá rendeltetett, a bán hatásköre a legszűkebbre szorítottatott, az ősi vármegyei szervezet mindinkább kiveszett s csupán az akkori szlapon Zágráb, Kőrös, Varasd vármegyék maradtak meg, de szintén a legszűkebb hatáskörrel. Így Ferdinánd területe kormányzatilag szoros kapcsolatba jutott az örökös tartományokkal; osztrák hatóságok gyakorolták rá az irányadó befolyást azon nyilvánvaló célzattal, hogy a terület az örökös tartományok védelmére szolgáljon s ennek megfelelően Ausztria kormányhatóságai intézkedjenek vele. Maga Ferdinánd csak kivételesen jelent meg hazánkban, rendszeren Pozsonyban az

országgyűlésen, melyet elég gyakran hívott össze, hogy adót szavaztasson meg vele. De Pozsonyt nem számította fővárosai közé s udvari rendtartása (1536) csak Prágát, Bécset és Innsbruckot nevezi királyi székvárosainak. Noha ismételve megerősítette az ország régi jogait, melyekről azonban fogalma sem volt, a gyakorlatban kénye-kedve szerint túltette rajta magokat. Egyházi állásokba idegeneket ültetett, főispánokká idegeneket nevezett ki, sőt 1535-ben az országgyűlést Nagyszombatból Bécsbe helyezte át. Még a régi királyi könyveket, melyekbe a birtokadományok bejegyeztettek, sem folytatta, hanem e könyvek új sorozatát indította meg. Így tehát a kezén levő országrész külső szervezete sem tette azt a benyomást, mintha ez lenne Magyarország, az az önálló és független állam, melynek a külföld ismerte. Egyszerűen osztrák érdek szerint szerveztetett egészen új hatóságokkal, melyek idegen

Buda János király idejében.

(Münster Cosmographiájából.)

főhatóságok befolyása alatt álltak külsőleg is jelezve, hogy Ferdinánd nem családja és örökös tartományai segélyével akarja Magyarországot megvédeni, hanem magyar területét kizárólag Ausztria oltalma szempontjából kormányozza. E törekvése hamar nyilvánvalóvá lett s keserves kifakadásokra vezetett. Már 1530-ban panaszolta az országgyűlés, hogy „a hatalmat idegenek, ügyeinkben teljesen tájékozatlanok kezelik.” Ez a panasz azóta állandó maradt s még a városok német polgársága is mindinkább elkeseredett az új uralom ellen; egykorú krónikása őszintén elismeri, hogy „minden bajnak egyes egyedül Ferdinánd az oka”.

Ellenben János király székes fővárosa 1529 óta állandóan Buda volt s ott összpontosult mindaz, a mi a régi királyi hatalomból e zord időben még megmaradt. Udvertartását egészen elődei mintájára rendezte be; fentartotta, a nádorság kivételével, melyet csak egy ízben töl-

tött be, az összes régi közhivatalokat és méltóságokat, mindenben a régi nemzeti királyság hagyományait és közjogi gyakorlatát követte s a régi királyi könyveket is folytatta. Volt főkancellárja, Verbőczy István, kincstartója, Gritti halála után György barát, s udvarában jeles főpapok, Frangepán Ferencz kalocsai érsek és egri püspök, Brodarics István, végül váczai, Statileo János erdélyi püspök s ennek unokaöccse, az ifjú Verancsics Antal prépost, a világiak közül a király rokona, Petrovics Péter temesi gróf, Pöstyéni Gergely budai várnagy, Török Bálint, Perényi Péter, Kendy Ferencz, Bebek Ferencz, Balassa Imre, Maylád István gyakoroltak a közügyekre irányadó befolyást, a mikor épen János pártján állottak. Voltak idegenek is, Laszky Jeromos, Gritti Lajos, a lengyel Kosztka Péter és Miklós, de nem mint idegen érdekek képviselői, hanem mint a magyar király tisztviselői működtek s Kosztka Miklós, a Dunán inneni részek főkapitánya, törhetetlen hűségével tűnt ki. De 1534 után János király külső és belső politikájának tulajdonképeni vezetője, kül- és belügyminisztere, a pénzügyek és a hadügyek kezelője György barát volt s az ő lángelméjének köszönhető, hogy János király uralkodásának utolsó hat esztendeje jóval kedvezőbb lefolyást vett, mint az előző nyolcz esztendő. Eleinte János király helyzete ép oly szomorú volt, mint II. Lajosé. A legszörnyűbb pénztelenséggel küzdött s nem csupán az állam, hanem saját mindennapi szükségleteiről sem birt gondoskodni. Nem azért, mintha az országgyűlés fukarkodott volna a pénz megszavazásában, vagy mintha az ország már annyira elszegényedett volna, hogy királyát sem táplálhatta többé. Csak az folytatódott, a mi Ulászló és Lajos királyok alatt állandóvá lett; az adót nem hajtották be, vagy gonosz tisztek sikkasztották el, a gazdagok kemény szívéből meg kiveszett a haza iránti áldozatkészség minden érzéke. Mikor Frangepán Ferencz fontos diplomáciai küldetésben Lengyelországban járt, ott minden értesítés nélkül hagyták s nem tudta, mit csináljon. Elkeseredésében azt írta (1528 január 23) Verbőczynek: „ha nincs pénzetek futár küldésére, fordítsd uram e célra azt, a mit egy szombati napon ebédre vagy vacsorára fordítanál“. Ekkor is óriási vagyon halmozódott fel az uraknál, kik azt minden törvényes és törvénytelen eszközzel gyarapítani igyekeztek. Csakhogy az önzés megkövesítette a szíveket; most sem akarták zseböket megnyitni, hogy a királyt és az államot megsegítsék, kiknek fennmaradásától a saját léteik függött. Mindazáltal a barát vaserélye lassankint meg tudta törni e rideg viszonyokat. Ismét pénzt juttatott a kincstárba s nemcsak a király és udvartartása szükségleteit fedezte, hanem oly hadsereget tarthatott, mely ellenségei törekvéseinek határt szabott, a lázongó urakat óvatosságra kényszerítette s a királyi területet Kassa megszerzésével s némely vármegyékkel gyarapította.

A két király közti örökös küzdelmek e korában nagyobb arányú

és sikeresebb reformtevékenységet János király nem fejthetett ki. De törvényhozása, noha csak töredékeiben ismeretes, megerősíti azt, a mit egy idegen mond róla: „ha néhány évig nyugta lenne, rendbe hozná az országot, mert olyan szorgalmas és dolgos, mint más urnál még nem láttam“. Csakhogy nem volt nyugta soha, mert az ellenség makacsul és szünes-szüntelen, még fegyverszünet idején is megrontásán munkálkodott. De hogy a legjobb szándékok vezették, s hogy élt benne hivatásának tudata, azt ékesszólóan hirdetik törvényei. Még ő, ki a Dózsa-lázadást legyőzte, eltörlé e lázadás leggyászosabb következményét, a jobbágyság röghöz kötését, rabszolgai sorsát. 1531 elején az országgyűléssel törvényt hozatott, mely levette az igát a föld népéről s a régi törvények értelmében visszaállította szabad költözését. Kétségkívül nehezen bírta ez engedményt az érdekelt nemesi rétegektől kicsikarni s 1535-ben, mikor Erdélyben a közfelkelést zászló alá hívta, a nemesiség rávette, hogy arra az időre, míg háborúban van, a király függeszsze föl a szabad költözést. Kénytelenségből megtette, de már a következő évben új törvényt hozatott, mely visszaállítja a költözés szabadságát, s hogy a törvény papíron ne maradjon, több rendeletet intézett az urakhoz, nemesekhez, egyes vármegyékhez, sőt az összes honlakosokhoz, a legszigorúbban meghagyva, hogy senki se merje a jobbágyok szabadságát sérteni. „Azt akarom, — írja az egyikben — hogy a törvénynek minden alattvalóm engedelmeskedjék.“ Kétségkívül György barát, ki később ismételve hangoztatta, hogy a jobbágyságban csak szabadsága biztosításával lehet érdeklődést ébreszteni a haza védelme iránt, eszközölte ki e főfontosságú szociálpolitikai intézkedést. A röghöz kötött jobbágy olthatatlan gyűlölettel állt szemben földesurával s hogy szabaduljon tőle, inkább a törökhöz csatlakozott. Pozsega és a szomszéd megyék jobbágjai, kik Pozsega vára védelmére a várba rendeltettek, alighogy a török a vár alatt megjelent, megkötözték a kapitányt s a várral együtt az ellenségnek adták át. János király ez ellenszenvnek akart véget vetni, midőn a jobbágyot ismét szabaddá, emberré nyilvánította. Törvénye az örökös háborúk miatt nem lépett ugyan életbe, de mindenesetre az ő dicsősége, hogy a nemzeti királyság nem szűnt meg a nélkül, hogy az 1514-iki vérengző törvényeket el nem törölte s az emberi jogától megfosztott tömegnek a szabadságot vissza nem adta volna.

János király törvényei más tekintetben is sok nevezetes reformot tartalmaznak, melyek különösen a közbiztonság helyreállítására, az alapjaiban megingott jogrend újra fölépítésére irányulnak. E téren azonban legyőzhetetlen akadályok tornyosodtak eléje. A jogbiztonság hiánya e kornak Európaszerte egyik jellemző vonása, mely első sorban a nemesiség elszegényedésében gyökerezett. A nemes ember, ki még nem szokott a hivataloskodáshoz, még kevésbé a hasznot hajtó polgári foglalkozáshoz, szükségtől kényszerítve, szegény legényi életre adta magát, foszto-

gatásból táplálkozott s ezzel alapjában fölzavarta a belső nyugalmat, megakasztotta a többi gazdasági tényezők rendes működését. Ehhez járult egy másik körülmény. A hatalmasok önkénye mindenütt meg-megingatta a jogszolgáltatás iránti bizalmat. A ki egy nagy úrral össze-
 ütközött, az törvény útján nem juthatott elégtételhez. Rendesen bírót sem tudott kapni, s ha kapott, a bíró félelemből vagy érdekből ellene döntött, ha pedig javára ítelt, nem volt senki, ki ez ítéletet végrehaj-
 tani merje. Így nem maradt más hátra, mint az önbíráskodás, az erő-
 szak, mely már jóval a mohácsi vész előtt zűrzavarba sülyeszté az

János király kettős aranypecsétje.

(Előlap.)

országot. A két király uralma ezt a szörnyű állapotot a végletekig fejlesztette. Az erőszak politikai színezetet öltött s a rablás, pusztítás immár azon a czímen folyt, hogy az egyik király híve a másikat, a pártütőt akarja megfenyíteni. A két király küzdelme ily módon az ország legtávolabbi részeibe elvitetett, oda, hová a két király katonái be sem tették lábukat. Urak és nemesek örökösen dúlták első sorban a köznépet, melyről már 1535-ben azt mondja a törvény, hogy össze-
 vert, mezítelen testénél egyebe sem maradt. De a romlás nem szorít-
 kozott a jobbágyságra, melynek pusztulásával egyébiránt urai is nyomorba jutottak, hanem az erősebbek magukhoz ragadták a szomszéd köznemesek jószágait s földönfutóvá, koldussá tették őket. Szenvedélye-
 sen, gyűlölettől eltelve kiáltott segélyért a nemesség e zsványok ellen

de szavai a pusztában hangzottak el. Egyik király sem tehetett semmit; ha fenyíteni akarta a rablót, az egyszerűen a másik király pártjára állt s ezzel elkerülte a büntetést. E kétségbeejtő zűrzavarban hasztalan igyekezett János király a régi bírói hatóságokat helyreállítani, a fennálló jogot és szokásokat kodifikálni, mire nézve már 1527-ben törvényt hozatott. Még Verbőczy Hármaskönyve sem nyert törvényerőt s csak a szokás alapján emelkedett arra a jelentőségre, melyet századokon át élvezett. Különben sem a jogban, a törvények hiányában volt a hiba. Mátyás király és II. Ulászló gazdag törvényhozása fennállt, de nem

János király kettős aranypecsétje.
(Hátlap.)

törődött vele senki. Volt törvény elég, de a hatalmasokból kiveszett a törvényesség érzelme s ezt a rákfenét lehetetlen volt gyógyítani.

Az urak mellett, kiket az egykorú költő minden sárkánynál kegyetlenebbeknek nevez, a magyar nép fosztogatói és irgalmatlan kinzói közt ez időben egy új elem jelentkezik, a német zsoldos. A népek salakjából összetoborzott zsoldoshadak Európaszerte rettenetesen garázdálkodtak; ők voltak a kor igazi istencsapásai mindenütt, de seholsem oly annyira, mint magyar földön. Nem vívtak nagy csatákat s hadviselésök általában az ellenfél védtelen területének kifosztásából, a falvak, községek, telepek kirablásából, fölperzseléséből, a lakosok irgalmatlan sanyargatásából állt s e tekintetben rosszabbak voltak a töröknél. Mióta 1527-ben először betették lábukat hazánkba, mindenütt vér és rombolás jelezte útjokat,

már azért is, mert Ferdinánd király csak a legkivételesebb esetekben fizette zsoldjukat rendesen. Így a fizetetlensége miatt elkeseredett had a népen töltötte bosszúját, melynek nyelvét nem értette s melylyel különben is erős nemzeti ellentétben állt. A régi zsebrák uralom leg-szörnyűbb alakjában ujult meg mindenütt, a hol e hadak megjelentek. Kiverték a jobbágyot házából, elszedték pénzét, marháját, ételét-italát s végül még fejére gyújtották kunyhóját. Kapitányaik, tiszteik sem voltak emberségesebbek s a Ferdinánd-párti urak jószágait ép oly kevésbé kímélték, mint az ellenségét. A legagyafurtabb módokat eszelték ki a nép zsarolására; adót vetettek reá, a korcsmáltatás jogát magukhoz ragadták, szárazon és vizen mindenféle vámot és illetéket szedtek s köz-munka czímén annyit dolgoztatták, hogy földjét sem művelhette. Hasz-talan mentek a panaszok ezerszámra Pozsonyba és Bécsbe. Minthogy Ferdinándnak pénze a zsoldosok fizetésére nem volt, ezeknek szükség-képen a föld népén kellett élösködniök. Így leírhatatlan gyűlölség támadt irántok; azt mondták rólok, hogy nem az ország megvédelmezésére, hanem kirablására jönnek s az elkeseredés, melyet keltettek, mindinkább átragadt a kormányra, melyet szolgáltak. Ferdinánd király uralma min-denütt csupán néhány egyházi és világi nagybirtokoson, a német váro-sokon és katonáin nyugodott, ellenben a nemesi és jobbágytömegek elkeseredve viselték az idegen igát s ez a körülmény volt főoka annak, hogy Ferdinánd király területe tizennégy esztendő szakadatlan erőlkö-dései daczára állandóan csekély maradt.

A német uralom néhány főúron és a maga zsoldosain kívül az idegen nemzetiségekre támaszkodott. A nyugati, a bánya- és az északkeleti váro-sokban, a királyföldön, a horvátok közt a nemzeti gyűlölséget szította a magyarok ellen s ez ellentétből akart hasznót huzni. Főleg a németséget tudta felhasználni s János király már 1527-ben mondtotta, hogy a városi polgár-ság a magyar nyelv és a magyar nemzet iránti gyűlölségből (*odio linguae et nationis hungaricae*) támogatja Ferdinándot. Csakugyan ez volt főoka pártállásának. A királyföldi városok 1526-ban lelkesen részt vettek János megválasztásában. Az országgyűlésen Brassó fényes követséggel, melyet 118 zsoldos katona kísért, képviseltette magát s a koronázáskor 50 forint értékű szőnyeggel kedveskedett az új királynak. De csakhamar megjelent a királyföldön Ferdinánd ügynöke, Reichersdorffer György s pártütésre lázította a szászokat, kik engedtek a csábításnak. Forradalmukat János csak hosszú erőlködés után tudta leverni s e küzdelmekben a városok jóléte, vagyonsága súlyos kárt szenvedett. A felvidéki városokban az ott élő magyarok valóságos üldözésnek voltak kitéve. Kristóf bártfai plébánost és kerületi főesperest a városi tanács 1527-ben elmozdította állásától csak azért, mert magyar volt. A plébános a klastromba mene-kült, honnan a tömeg ellenségeskedése miatt, mint írja, öt hétig ki nem mozdulhatott. Természetes, hogy magyart egyáltalán föl nem vettek a

városi polgárok sorába s 1530-ban Ferdinánd megengedte Bártfának, hogy tót és lengyel embert se tűrjön a városban, mert, a mint mondja, a nyelvi és nemzetiségi különbség sok vizzályt kell a polgárok közt. Így a német elem a legtöbb várost lehetőleg korlátlanul hatalmába kerítette s üldözte a magyart, a hol csak tehetett. Mikor János király Kassát birtokba vette, kénytelen volt oda nagyobb számú magyarságot telepíteni, hogy a német polgárság üzelmeit ellensúlyozza s csak ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy e fontos város jó ideig az ő és utóda kezén maradt.

Mind e körülmények fokozták a háboru okozta vagyoni romlást s habár Magyarországot akkor is tejjel-mézszel folyó Kanaánnak mondja a költő, habár az idegenek ámulattal emlegetik dús természeti kincseit, a gazdasági élet rohamos hanyatlásnak indult minden téren. A földművelés és marhatenyésztés, a kereskedés és ipar az örök hábo-

János király arany és ezüst pénzei.

rúk és fosztogatások közepette egyre szűkebb határok közé szorultak. Ehhez járult a nagy gazdasági forradalom, melyet az amerikai arany és ezüst beözönlése Európaszerte okozott s mely mindenütt csökkentette a nemes ércz vásárló képességét, ellenben tetemesen megrágította a nyers termékeket. Nálunk a bajt fokozták a hamis pénzverők, kik a legelőkelőbb körökből kerültek ki s valósággal elárasztották hamis pénzzel az országot. Rossz termékek, inséges évek, rettenetes járványok, melyek a háborúban megapadt lakosságot minduntalan megtizedelték, tetőzték be az általános romlást, úgy, hogy a magyar nemzet mindinkább képtelenné vált az állami önállóság biztosítására szükséges terheket elviselni s a gazdasági szervezet végleges megromlása útját egyengette az önállóság és államegység szétrombolásának. Minden gazdasági tényező alapján megromlott s ez a romlás külsőleg is láthatóvá lett. Még állt ugyan Mátyás király szemkápráztató alkotása, a visegrádi

és budai vár. Visegrád ez időben is elbűvölte az idegen nézőt számos szép épületével, melyekben 350 terem és szoba volt, úgy, hogy négy királyt minden kíséretével befogadhatott volna. A budai várak, melyet a török sem bántott, még teljes pompájában fennállt s Izabella királyné lakadalmakor a termek belső diszítése, a sok szobor, kép, festmény, aranyozás, valamint a Corvina még el nem kallódott része csodálatra ragadta az idegeneket. De a város már egész más képet nyújtott, mint Mátyás korában. Az 1526-ki rombolás s a későbbi ostromok sok pusztulást okoztak benne. Felépült ugyan, de alaposan megváltozott. János király erős várrá alakította át s az egykori tudományos és kereskedelmi központ katonavárossá változott, mely mindinkább elveszté régi jelentőségét. János királynak volt ugyan érzéke irodalom és művészet iránt s Pordenone jeles olasz festőt, ki 1535-ben Rorario pápai követtel udvarában járt, a magyar nemesség adományozásával tüntette ki. De a zord időkben, az örökös hadakozás közepett nem igen áldozhatott a muzsáknak. Abban a korban a marczona katona vitte a főszerepet s a honvédelmi szükségleteknek megfelelően alakult minden. Erődített táborhely, nagy vár lett Buda is s ennek megfelelő külsőt öltött. A kereskedés és forgalom nem érezte többé jól magát a sok katona közt. A Fuggerek s más külföldi nagykereskedő cégek feloszlattak, vagy Bécsbe helyezték át budai telepeiket, ámbár Buda, mint királyi székhely, egyes külföldieket, köztük kereskedőket, még mindig nagy számmal vonzott magához.

Az idők és viszonyok gyökeres változását az egyház érezte meg leg súlyosabban. Minthogy szorosán összeforrt a régi állammal, mely Mohácsnál halálos sebet kapott, az ellene irányuló hatalmas szellemi mozgalom, a hitújítás, egyre erősebben ostromolta bástyáit s rovására folyton tért hódított, noha mindkét király föltétlen híve volt s tőle telhetőleg védelmére kelt. Jánosban országa és a külföld nemcsak a nemzeti királyság, hanem az ősi egyház képviselőjét, fővédnökét látta s a király csakugyan annak érezte magát. Frangepán érsek (1533-ban) közvetlenül neki tudja be érdemül, hogy az egész ország még nem csatlakozott az új hithez. De buzgalmára lankasztólag hatott Róma politikája. Megválasztása után a pápa elismerte törvényes királynak, utóbb azonban Károly császár kívánságára nemcsak visszavonta ez elismerést, hanem egyházi átokkal sújtotta. Ez az igazságtalanság nemcsak a mélyen vallásos királyt, hanem püspökeiét is annyira elkésé-
rítette, hogy megerősítésöket sem akarták kérni a pápától mindaddig, míg tetteikkel nem tesz tanúságot Magyarország iránti jóakarataról. Utóbb a budai és a római udvarok viszonya megjavult ugyan s János kinevezéseit a pápa megerősítette. De a néhány esztendei ellenségeskedés idején a hitújítás rohamos haladásokat tett. Bármint idegenkedett a közvélemény Mohács előtt a „német“ vallástól, a mohácsi romlás után, mint

egy hivatalos vizsgálat említi, sokan azt mondták: „hol vannak alamizsnás szent János, capistranoi szent János és a többi magyar szentek? Ha szentek, miért nem védik meg Budát és Magyarországot a töröktől?” Az új hit különösen az urak és az alsó papság sorában kezdett gyökeret verni. Ez utóbbit a két szín alatti áldozás, kivált azonban a papi nőtlenség eltörlése vonzotta, míg a hatalmasok az egyház roppant vagyonára áhítoztak, magukhoz ragadták jószágait, s hogy ki ne kelljen adniok, a hitújítókkal rokonszenveztek. János király nem egyszer tett ellenök erélyes intézkedéseket. Börtönbe vetette Bebek Imre fejevári prépostot, ki megházasodott. György barát, ki egyházi kötelességeit lelkiismeretesen teljesítette, még tovább akart menni s egy adott esetben azt követelte, hogy a lutheránusok megégetésére vonatkozó törvény alkalmaztassék. De János türelmes lelke visszariadt az erőszaktól s az ő uralkodása idején nem gyúlt ki máglya, mely az új hit bármely hívét vértanúvá avatta volna.

Ferdinánd király szintén föltétlenül a régi vallást támogatta. Testvére, Károly császár a hit isten rendelte védőjének tekintette magát s noha időnkint harczban állt a pápával, Németországban mindig engesztelhetetlen ellensége maradt a hitújításnak s vérbe igyekezett fojtani. Ha csak félamnyi erőt fejt ki a török ellen, mint a lutheránusok ellen, akár Konstantinápolyt is elfoglalhatta volna. De ő Luthert és követőit tartotta legfőbb ellenségeinek s Ferdinánd, mint másban, úgy e kérdésben is császári bátyjának föltétlen befolyása alatt állt s örökös tartományaiiban már 1527-ben kegyetlen büntetést mért a hitújítás híveire. Mindazáltal nálunk őt, a német királyt, a német vallás hívének tartották s úgy beszéltek róla, mint „majdnem eretnekről, a lutheránus secta védőjéről és szerzőjéről, nemcsak a magyar nyelv, hanem a kereszténység ellenségéről”. Sőt a német városi polgárság, melyben a reformáció kezdettől fogva erős visszhangot keltett, a nemzetiségi tekinteteken kívül épen azért lelkesedett érte, mert a hitújítás hívének tartotta. Nem volt az, de uralkodása kétségkívül nagyban elősegítette a hitújítás terjedését. Egyrészt nem léphetett föl ellene kellő erélylyel, mert ez sokakat elidegenített volna tőle, másrészt zsoldosai, egész serege, a mennyiben németekből állt, a tiszti karral együtt többé-kevésbbé az új valláshoz hajlott s a hol megjelent, ott természetesen terjesztette az új tanokat, vagy legalább kitartásra bátorította híveit. Mindazáltal 1540-ig a hitújítás még csak egyesekben, legfeljebb néhány olyan városban, melynek tudományosan képzett, tetterős papja volt, vert állandó gyökeret. Maga a nemzeti közlélek még átmeneti állapotban volt, reformokat sürgetett az egyházban, rokonszenvezett az új hit némely tanaival, de nem szakított véglegesen a régi vallással. A míg a régi nemzeti királyság fennállt, Magyarország nem vált el a régi vallástól. De a viszonyok mindinkább alá ásták mindkettejök lételet s az egyiknek összeomlása magával sodorta a másikat.

Az általános anyagi és erkölcsi züllés e komor idejének egyetlen biztató, lélekemelő mozzanata a magyar nyelv s a magyaros műveltség térfoglalása a közéletben és a társadalomban. A János és Ferdinánd királyok közti küzdelmekben ébredt igazán tudatára a magyarság, hogy nyelvében él a nemzet s hogy anyanyelvében olyan drága kincse van, melynek megmentésétől, ápolásától, fejlesztésétől függ jövője. E nyelvet jogaiba visszahelyezni, szent palladiumképen megvédeni, lett a nemzeti politika egyik jelszava. De az elaggott állam nem birta többé e feladatot teljesíteni s János király korában a régi hagyománynak megfelelően az állam és a hatóságok hivatalos nyelve tovább is a latin maradt. Ellenben a társadalom lehetőleg széttörte a latinság béklyóját s hozzá fogott a magyar irodalom megteremtéséhez. Irodalom volt azelőtt is, de egyesek, szűk körök birtoka maradt, mert az írott könyv nem a tömegekhez fordult. Ezt csak a nyomtatott könyv tehette, mely könnyen eljutott ezrek meg ezrek kezébe. De a míg ez a tömeg olvasni nem tudott, az olcsó nyomtatott könyvet nem használhatta. Előbb olvasni kellett tanulnia s hogy tanulhasson, magyar iskolákra volt szüksége. Csakhamar akadtak a gazdagok, a főurak sorában legalább egyesek, Perényi Péter, Nádasdy Tamás, kik jószágaikon olyan iskolát alapítottak, mely a fogékonyabb ifjút beavatta az írás-olvasás s más elemi ismeretek titkaiba. Ezzel megalkult a magyar olvasóközönség s hogy legyen mit olvasnia, lelkes papok, tanult emberek, nemzetiségünk vándorapostolai gondoskodtak megfelelő lelki táplálékról. Könyvet írtak s eleinte külföldön, azután itthon a vasmegyei Sárospatak melletti Ujszigeten, hol Nádasdy Tamás saját költségén állított nyomdát, nyomatták ki. Özvegy Perényi Gáborné, született Frangepán Katalin udvarában „a keresztény tudósok egész iskolája“ élt s az egyik, Komjáti Benedek lefordította s urnője költségén kiadta szent Pál leveleit (1531). Dévai Biró Mátyás s nyomában Erdősi Sylvester János (1539) megírta az első magyar nyelvtant. Amaz nem jutott ránk, ez pedig még latinul készült, de legalább a latinul tudókkal ismertette meg nyelvünk törvényeit. Pesti Gábor megkezdte az új testamentum lefordítását. Az e korbeli nyomtatott magyar könyvek száma még elenyészően csekély ugyan, de mindenesetre jelzi, hogy egy új tényező lépett előtérbe nemzetünk életében, az anyanyelv kultusza, a magyar irodalom, mely még csecsemő korát élte ugyan, de már ekkor tudatában van végtelen erejének és dicsőséges rendeltetésének. Így a magyarság ugyanakkor, mikor állami egysége ketté szakadt, mikor önálló politikai létele veszendő félben volt, nyelvében és irodalmában alkotta meg azt a szoros, elpusztíthatatlan kapcsolatot, mely utóbb a különböző idegen államokhoz csatolt, a széttépett nemzet minden részében ébren tartotta az egység, az összetartozandóság eszméjét s megmentette sajátos, önálló nép-egyénségét a pusztulástól.

Az udvariasság megkövetelte ugyan, hogy a bécsi király képviseltesse magát a budai király lakodalmi ünnepélyein. De Ferdinánd és hívei épen nem örültek ez eseménynek, mely nagyban megzavarta tervezetéseiket. Bécsben nehéz betegnek tartották Jánost s ép úgy számítottak közeli halálára, mint egykor III. Frigyes császár a Mátyáséra. Azt óhajtották tehát, hogy ne házasodjék s halála után ne maradjon senkije, kiről esetleg gondoskodni kell. Ha János mint agglegény hal meg, a váradi szerződésnek az a pontja, mely a szepesi herczegségre vonatkozik, önmagától tárgytalanná vált volna. Ez a számítás azonban dugába dőlt, ámbár Ferdinánd János király házassága után sem gondolt a szepesi herczegség megalakítására, hanem annál sürgetőbben

János király emlékérmé.

követelte a váradi békeszerződés közzétételét. Hasznot e közzétételtől nem remélhetett, ellenben bizonyosnak vehette, hogy ha a szultán hitelesen értesül a két király egyezségéről, háborúval fog reá felelni. Frangepán Ferencz kalocsai érsek, ki nagy kegyben állt Ferdinándnál is, ismételve figyelmeztette, hogy a szerződést csak akkor lehet közzétenni, ha van olyan hadserege, mely a törökkel szembeállhat. De Ferdinánd nem hallgatott senkire s minthogy János király hozzájárulását kieszközölni nem tudta, egyszerűen követet küldött Konstantinápolyba, ki a váradi békeszerződésről jelentést tett a szultánnak. Célja e lépéssel az volt, hogy Jánosra ingerelje a portát s magának biztosítsa a váradi alku minden előnyét.

Párhuzamosan ezzel még veszedelmesebb játékba kezdett az erdélyi részekben, hol a szászok és egyes urak mindig rokonszenveztek vele.

Ez uttal Maylád István, ki Gritti megöletése óta Erdélyben kiváló szerepet vitt, szolgált törekvéseinek eszközéül. Maylád sógora volt Nádasdy Tamásnak s a két sógor furfangos családi politikát követett. Sohasem volt egy párton, hanem ha az egyik Jánoshoz csatlakozott, a másik Ferdinánd hívének vallotta magát s így közös érdekeiket mindkét királynál hatályosan tudták érvényre emelni. Gritti esete óta Maylád János, Nádasdy meg Ferdinánd pártján állt, de természetesen a legszorosabb érintkezésben maradtak egymással. 1539 tavaszán Maylád a Csallóközben találkozott Nádasdyval s János király engesztelhetetlen ellenségével, Thurzó Elekkel s kétségkívül ott határozták el azt, a mi csakhamar történt. Maylád Erdélybe hazatérve, érintkezésbe lépett a Kendyekkel és Balassákkal, kikkel lengyel módra szövetséget, confoederatiót kötött, melynek nyilvános céljául azt hirdették, hogy János király halála esetére ők akarnak Erdély számára fejedelmet választani. Az igazi cél azonban az volt, hogy János király ellen felkelést szítsanak s csakugyan 1539 vége felé Erdélyben új mozgalom támadt. János király személyesen sietett Erdélybe (1539 december 17) s szép szóval és fegyverrel mindinkább lecsöndesítette a kedélyeket. Több főúr meghódolt s a századok követei térden állva könyörögtek tőle kegyelmet. A király szívesen megadta, bármennyire megütközött a századok hálátlanságán. Az ország nagy része csakugyan meghódolt, de Maylád az erős Fogaras várából állandóan dacolt a királylyal, ki, noha többször lejött Budáról, ezt a konok embert nem birta megfenyíteni.

Mindezek a kinos események mély hatást tettek János királyra. A váradi békét azon föltevésben írta alá, hogy Ferdinánd király és hívei jövőre őszinte jóakaratot, testvéri és baráti érzést fognak iránta tanusítani, mi nélkül, mint György barát a tárgyalások folyamán nyomatékosan hangsúlyozta, a megegyezés egyáltalán nem ért semmit. E jóakarát helyett azonban a régi ellenszenvet és gyűlölséget tapasztalta minduntalan, mi most annál fájdalmasabban érte, mert házassága után csakhamar betegeskedni kezdett. Hosszú, vállig lefüggő haja, bajusza, szakállá hirtelen deresedni kezdett, teste elsoványodott, gyakori szédülési rohamok gyötörték. Gondolnia kellett tehát a halálra s mélyen busította az a tudat, hogy nejét s születendő gyermekét — Izabella királyné az ősz óta áldott állapotban volt — a legbizonytalanabb sorsnak kitéve fogja ádáz ellenségei közt hátra hagyni. E komor kilátások közt nézetei a váradi békéről mindinkább megváltoztak s egy verőfényes őszi délután, midőn a visegrádi királyi kertben György baráttal sétálgatott, föltárta aggodalmait kipróbált híve előtt. A szabadban, a kék mennybolt alatt szent esküt vett a baráttól, hogy rokonával, Petrovics Péterrel, kiben szintén feltétlenül megbizott, halála esetére Budát és Visegrádot, hol a szent koronát őrizték, minden áron megtartja Izabella számára. A barát ez esküje s később az örömhír, hogy neje áldott állapotban

van, ismét fölkelte hanyatló életerejét s gyöngékedése daczára, személyesen lement Erdélybe, hogy Mayláddal végezzen. Többször tette meg ez utat a nélkül, hogy teljesen czélt érhetett volna. 1540 virágvasárnapja előtt is útra kelt, immár nagy betegen, halálsejtelmek közt. Csakugyan ekkor látta utoljára nemzeti királyaink székvárosát. Mély megindultság, megható búskomorság nyilvánul azokban a szavakban, melyeket indulása előtt s Erdélybe érkeztekor mondott s melyeket hűséges komornikja, Mindszenty Gábor följegyzett. A tört szív, a szomorúságban Istenhez folyamodó kedély megnyilatkozásai azok s ez érzelmekhez híven, kegyesen, királyi jóindulattal bánt el az önként megtérőkkel s intézte el az erdélyiek gyűlésén fölmerülő panaszokat. De betegsége folyton fokozódott. Julius elején Szászsebesre ment üdülni. Itt vette az örömhírt, hogy neje Budán, július 7-én reggel egészséges fiú gyermeket szült. Lóra kapott s kivágtatott a város alatti táborba, hogy katonáival személyesen közölje a jó hírt. De az izgatottság teljesen kimerítette erejét s betegsége válságosra fordult; még orvos sem volt mellette, mert orvosát a királyné lebetegedéséhez Budára küldötte. Megtette végintézkedéseit, a barátira, Petrovicsra és Török Bálintra bizta nejét és gyermekét s a hit vigaszaival ellátva megadással várta a halált, mely 1540 július 18-án váltotta meg szenvedéseitől.

A magyar címér.
(Singrelius bécsi nyomtatványain.)

„Minden népek“ megszirták, mondja az egykorú. Bármilyen megpróbáltatásokkal járt tizennégy évi uralma, az alsó tömegek melegen ragaszkodtak hozzá, mert megnyerő, rokonszenves modora, nemes gondolkodása nagyon népszerűvé tette egyéniségét. Nem rajta múlt, hogy a hozzá fűzött várakozásokat nem teljesítette. Meg volt benne a jóakarat, a tiszta szándék s békésebb időkben siker koszorúzta volna uralkodását. De trónra lépte első pillanatától kezdve ádáz ellenségei barbár dühvel törtek reá s nemcsak megakadályozták hivatása teljesítésében, hanem századokra befeketítették jellemét s rágalmakkal torzították el egyéniségének minden nemes vonását. Nem volt ugyan katona, de e természetadta fogatkozását még a személyes gyávaság vádjával is tetézték. Egy kifogástalan tanú, Várdy Pál prímás azonban azt mondja róla: „hallottam olyanoktól, kik vele jelen voltak a harctéren, hogy sohasem mutatkozott gyávának“. Jankulának, „tót királynak“ csúfolták, pedig a legerősebb magyar érzés hatotta át s ő első királyunk, ki a magyar nyelvet politikai tényezőnek használta s a magyar nyelv védelmére lelkesítette a német Ferdinánd ellen a hazafiakat, kik csakugyan benne látták a magyarság legfőbb oltalmát. Elhíresztelték,

hogy fősvény, hogy kincset gyűjt, pedig mérhetetlen családi vagyonát az országra költötte s halála után csak díszöltöneyei s más apróságok maradtak magánkincstárában. Meg voltak benne mindazok az erények, a kötelességtudás, a munkakedv, a közügyek iránti buzgó érdeklődés, melyek rendes viszonyok közt áldásossá tehették volna uralkodását. Ellenben nélkülözötte azokat a nagy lelki tulajdonokat, melyeket a rendkívüli helyzet megkívánt. Nem volt az elszánt cselekvés embere s a szétzúlló állam és társadalom különböző erőtenyezőit nem tudta összefoglalni és céljaira hasznosítani. De mindenesetre nemesebb, becsületesebb jellem volt legtöbb kortársánál s tisztességesen képviselte a reá ruházott királyi hatalmat, komolyabban fogta fel hivatását, mint két közvetlen előde, kiknek bűneiért ő s az általa képviselt nemzeti ügy volt kénytelen lakolni.

Elhunytakor a feltornyosodó ezer veszély közepett György barát erős kézzel ragadta meg a kormány rudját. Ott volt a király betegágyánál s halálát addig, a meddig lehetett, titkolni igyekezett, hogy ideje legyen Buda biztonságáról gondoskodni s követet küldeni a szultánhoz, kinek azt jelentette, hogy János király meghalt ugyan, de helyére fia lépett s így Magyarország eddigi állapotában változás nem történt. Ezzel akarta a törököt megnyugtatni s beavatkozásának elejét venni. Azután fegyvereseivel Budára kísérte János király holttestét, mely oda szeptember 13-án érkezett s tíz napon át maradt ravatalra téve. Az ország minden részéből sűrű tömegek sereglettek a fővárosba, hogy holt uroktól elbucsúzzanak. Szeptember 24-én a koporsót lezárták s Székesfejervárra szállították, hogy az ősi királyi temetkező templomban tegyék nyugalomra. Oda is megszámlálhatatlan nép özönlött s adta meg királyának a végtisztességet. Gyász és siralom közt vitték a koporsót a sötét sírboltba. És midőn elhangzott az utolsó zsoltosma, elnémult a gyászharangok szava, megdőbbenve oszlott szét a sokaság, ámbár még nem sejtette, hogy nem egy királyt, hanem a nemzeti királyság dicső intézményét, Magyarország nemzetközi önállóságát temette el.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ORSZÁG

HÁROM RÉSZRE OSZLÁSÁNAK KORA.

I. FEJEZET.

MAGYARORSZÁG HÁROM RÉSZRE OSZLÁSA.

A HABSBERG-KORSZAK. — A CSÁSZÁRI RENDSZER ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE. — I. FERDINÁND FEGYVERREL AKARJA A VÁRADI BÉKE VÉGREHAJTÁSÁT KIERŐSZAKOLNI. — EZZEL FÖLIDÉZI A TÖRÖK BEAVATKOZÁSÁT. — SZULEJMÁN SZULTÁN MEGSZÁLLJA BUDÁT. — AZ ORSZÁG HÁROM RÉSZRE OSZTÁSA. — AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG. — A BARÁT MEGGYILKOLÁSA. — AZ 1552-KI HÁBORU. — JÁNOS ZSIGMOND ÉS BÉCS. — FERDINÁND KIRÁLY MEGSZERZI A CSÁSZÁRI MÉLTÓSÁGOT. — A HÁROM TERÜLET KORMÁNYZATA. — I. FERDINÁND HALÁLA.

 MAGYAR BIRODALOM történetének második fő korszakához, a Habsburgok korához ért elbeszélésünk. János király halálával I. Ferdinánd, az osztrák Habsburgok feje lett Magyarország egyedüli koronás királya s azóta ivadékai az idők sokféle változásai közepett mind e mai napig egyedül viselik a magyar királyi koronát. I. Ferdinánd azonban más országok fejedelme is volt s csakhamar megszerzé a német-római császári méltóságot, mely megszűntéig a Habsburgok birtokában maradt. Így Magyarország az új királyi család útján egy más államszervezettel és a császársággal jutott kapcsolatba, mely utóbbinak kezdettől fogva meg volt a maga sajátos kormányzati rendszere. Ez a rendszer a középkori imperium hatalomteljéből táplálkozott, s a XVI. században a spanyol önkényuralom elveit is magába szívta. A római jog szellemében, mely nem ismert nemzeti jogrendszereket és alkotmányokat, mindenütt ki akarta zárni az alattvalókat a közhatalomból s az engedelmesség tekintetében a legszélsőbb igényeket intézte hozzájuk, másrészt meg föltétlenül fenn akarta tartani a vallásegységet, melyet uralma egyik főoszlopának tekintett. Legbensőbb valójából folyt tehát a nemzeti jogoknak s az egyes országok önállóságának megszüntetése és az alattvalóknak a dogmában való egyesítése, s hogy czélt érjen, mesterségesen kötötte le a nemzeti erőket, melyek kormányrendszerét fenyegették. Így nem a jólét és műveltség fejlesztését tartotta hivatásának. Hódítani, terjeszkedni igyekezett, minél több emberen, minél messzebb területeken akart uralkodni, de csak zsoldosai és papjai útján, kikre uralmát fektette. Ellenben a nép szélesebb rétegeinek meg-

nyerésével nem törődött. Nem akart művelt, gondolkodó, vagyonos alattvalókat, mert folyton az az aggodalom gyötörte, hogy ha nagyon meggyarapodnak, végül föléje kerekedhetnek. Érdekeiket csak annyiban oltalmazta tehát, hogy épen adót fizethessenek s katonát adhassanak telhetetlen hódításvágya kielégítésére. Vezérelve azonban mindig az volt, hogy a nép félig szegény s egészen műveletlen maradjon. A későbbi korszakok változó eszméiből csupán azt sajátította el, a mi a saját céljainak megfelelt, az összpontosítást és németesítést, de máskülönben 1867-ig lényegileg változatlan maradt s annyira megcsontosodott, hogy nemcsak közegeit, hanem magát az uralkodót is a saját képére tudta formálni.

Éles megfigyelők ismételve utaltak már azon nem csupán testi, hanem lelki hasonlatosságra, mely I. Ferdinánd óta az összes Habsburg-császárok közt mutatkozik. Ha apró dolgokban el is ütöttek egymástól, ha az egyik több időt szentelt a zenének, a másik a vadászatnak vagy a nőknek, igaz valójában, legfőbb jellemvonásában mindegyik ugyanaz volt s ugyanazon elveket akarta uralkodásában érvényre emelni. Ezt a hasonlatosságot nevelésök azonossága tartotta fenn, mely változatlan maradt századokon át. A trónörököszt légmentesen elzárták a való élet-től s az ő gyermekévei nem úgy folytak le, mint más ifjaké. Egy pár pap, rendesen vakbuzgó szerzetes, műveletlen főúri katona és udvaroncز körében élte egyhangú ifjúságát, s hogy túlságosan ne unatkozzék, néha néhány főúri gyermeket adtak melléje, kik vallásos áhítattal néztek a leendő uralkodóra s szeszélyeinek, a gyermeki természet kegyetlenségéből folyó kedvteléseinek vak eszközeiül szolgáltak. E körben sok mindenre tanították, de alaposan semmire sem, sőt egyenesen kedvét vették a tanulástól és komoly munkától. E helyett a végletekig fokozták benne uralkodói joga isteni eredetének érzetét, valamint a felekezeti türelmetlenséget s bele oltották a gyűlöletet mindazon intézmények iránt, melyek a császári rendszer elméletével és gyakorlatával ellenkeztek. Tervszerűen elfojtották halhatatlan lelke legnemesebb csiráit, a munkakedvet, a felelősségérzetet, az önálló gondolkodást s így lehetetlenné tették, hogy kedve, bátorsága, tudása legyen az elszánt cselekvésre, szóval, hogy önálló, egész emberré váljék. Szándékosan úgy nevelték, hogy ne legyen képes tanácsadóit okosan megválasztani, hanem állandóan rabja maradjon környezetének. Ez a nevelés nemzedékről nemzedékre folyt s ebből az iskolából mindig egyforma uralkodók kerültek ki, kik a mozdulatlanságban, a császári kormányzat hagyományos rendszerének fentartásában látták uralkodásuk legfőbb feladatát.

E rendszer hatása alá került a magyar birodalom, mikor az utolsó nemzeti király meghalt. Eleinte területének csekély része volt a Habsburgoké s csak másfél század után jutott az egész mai magyar birodalom jogaruk alá. De akár kicsiny, akár nagy volt a terület, melyen

uralkodtak, a császári rendszer s nem a magyar törvény szellemében kormányozták. Az önállóságához szívésen ragaszkodó magyar nép folytonosan tiltakozott e kormányzat ellen s nem egyszer karddal próbálta az idegen uralom béklyóit széttörni. De hasztalan, mert I. Ferdinándtól egész 1867-ig Magyarország viszonya az uralkodóházhoz elvileg ugyanaz maradt, ámbár ez az ország akár kis, akár nagy területét uralta, kezdettől fogva egyik legszilárdabb támasza volt a Habsburgok európai szereplésének. Egyetlen, más országuk sem járult annyira hatalmi állásuk fokozásához, mint Magyarország, mert a császárság erkölcsi tekintélyéhez ő adta meg az anyagi, a fegyveres erőt. Mindazáltal a kormányzati rendszer ő vele szemben sem vetkőzött ki eredeti jellegéből. Sőt ellenkezőleg épen azért, mert érezte, hogy hatalmának főkútfeje Magyarország, ezt is föltétlen befolyása alá igyekezett vetni; ősi alkotmányától akarta megfosztani, nemzetiségéből, vallásából — a XVI. században a magyar nép óriási többsége elszakadt a katolikus egyháztól — törekedett kivetköztetni, mert ezek mind ellentétben álltak a császári rendszerrel. Minthogy pedig célját békés úton el nem érte, Magyarország Habsburg-kori történetét 1867-ig végig kíséri az alkotmányos, felekezeti, nemzeti és gazdasági háború, mely sohasem szünetelt, időnkint meg az irtó harcz jellegét öltötte. Más államokban szintén heves tusák folytak a XVI—XVIII. században korona és nemzet közt, mert a nép befolyást akart nyerni a kormányzatra, a király meg korlátlan uralmát vagy a vallásegységet védte. Időnkint egész Európa visszhangzott az alkotmányos és felekezeti harczoktól, melyek töméntelen vért és vagyont emésztettek fel mindenütt. Csakhogy másutt e küzdelmek nem érintették magát a nemzet lételét, fenmaradása és fejlődése főfeltételeit. Ellenben nálunk a császári rendszer idegen hódítóképen lépett föl, egyenesen nemzeti lételéből akarta kivetköztetni, politikailag hódított tartománynyá, gazdaságilag Ausztria gyarmatává igyekezett lesüllyeszteni az országot. Még arra sem gondolt soha, hogy legalább a lakosság egy számottevő részét fűzze az érdek és rokonszenv lánczaival magához, hogy akár a nemesi tömegekre, akár a városi polgárságra vagy a köznépre fektesse uralmát. A főpapságon kívül csupán a társadalom egy szűk körét nyerte meg, melyet előbb vallásából, aztán magyar nemzetiségéből forgatott ki s mely bőséges jutalom fejében vakbuzgalommal szolgálta. Ez a szűk kör lett Magyarországbán az idegen kényuralom elméleti és gyakorlati apostolává, sőt leigázott, kiaknázott nemzetével egyenesen el akarta hitetni, hogy rabszolgai állapota nemcsak a legjobb, hanem az egyedül lehetséges, s ha változtatna sorsán, teljesen elpusztulna. Ugyan e tanokat hirdették a rendszer irodalmi képviselői, mert a hatalom még a történést is rá kényszerítette, hogy a rendszer szükségleteihez idomítsa nemzete fényes múltját, megtagadja igazi híveit, félremagyarázza törekvéseik eszményi voltát, életök sikerét és haláluk fenségét.

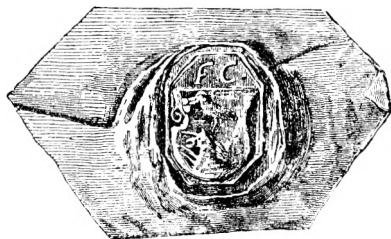
A többé-kevésbbé hivatalos történetírásban eltörpült multunk nagy-szerűsége; az idegen uralom elleni harcok vezetői lázadóknak bélyegeztettek, s azoknak jutott az elismerés, kik Magyarország önálló lételének eltörlésében segédkeztek. Mindez azonban hatástalan maradt a tömegekre. A nép híven ápolta állami önállósága sok százados emlékeit, elszántan folytatta önvédelmi, önfentartási harczait s azokat követte, kik mindig új meg új bátorsággal fegyverre szólították leg-szentebb eszményeiért. Míg a nemzeti királyság idején azokat fogadta szívébe, kik híven szolgálták a koronás királyt, a nemzeti eszme, a a magyar politika képviselőjét a rendbontó olygarchikus törekvések ellen, most azokért lelkesedett, kik a királyi hatalom, a császári rendszer ellen nemzetökért küzdöttek. 1867-ig egyetlen koronás királyunk, még az sem, ki az országot a török alól fölszabadította, gyökerezett meg a tömegek szívében s még kevésbbé jutott oda a sok magyar közül akár csak egyetlen egy, ki az idegen rendszert szolgálta. E rendszer ellen a legsúlyosabb viszonyok közt is folyton háborgott a nemzeti közérzés s a magyarság sohasem tántorodott el az ősi állami önállóság, Magyarország függetlensége ragyogó eszméjétől. Bármilyen ellentétben állt a valóság ez álmokkal, sohasem mondott le arról, hogy magyar és szabad maradjon s törhetetlen bátorsággal folytatott önfentartási küzdelmei teszik történelmének főtartalmát az egész Habsburg-korszakon át 1867-ig, mikor a császári rendszer megdőlt s a viszony Magyarország és ősi uralkodó családja közt új alapokon nyert törvényes rendezést.

*

I. Ferdinánd király Németországban vette János király súlyos megbetegedésének hírért s nyomban haza sietett, hogy a váradi béke végrehajtását, vagyis a János-párti országrész átadását követelje a budai udvartól. János király még el sem volt temetve, mikor Ferdinánd ez igényeivel előállt, noha nem teljesítette azt a két főfeltételt, melytől a váradi szerződés végrehajtása függővé tétetett. A szerződés értelmében a végrehajtást csak az esetre követelhette, ha a Zápolyay-család összes jószágait tényleg kiadja János király fiának s ha olyan haderőt gyűjt, melylyel a török ellen sikerrel megvédheti Magyarországot. Két év óta állt fenn a szerződés s Ferdinánd semmit sem tett, hogy a két feltétel bármelyikét teljesítse. A Zápolyayak javait nem váltotta vissza azoktól, kiknek adományozta, pénzt, sereget meg nem gyűjtött, hogy a szultán biztosan várható támadásával szembe szálljon. E támadást tehát csak úgy lehetett megelőzni, a szultán beavatkozásának csak akkép lehetett elejét venni, ha Magyarországon a tényleges állapot lehetőleg változatlanul fentartatik s a váradi béke végrehajtása kedvezőbb időkre halasztatik. Hogy minden más esetben a török okvetlenül beavatkozik, azt nemcsak Budán tudták és hangoztatták, hanem követői is jelentették Ferdi-

nándnak Konstantinápolyból. Ez okból a budai udvar várakozásra kérte a királyt. György barát, a vezető államférfiú, elismerte a váradi béke érvényét, de azt mondotta, hogy végrehajtását közös egyetértéssel oly időre kell halasztani, mikor a Habsburgok elég erősek lesznek Magyarország megvédelmezésére.

A barátnak megvolt a maga határozott programja s János király halála pillanatában megkezdte végrehajtását. A szultánnal el akarta hitetni, hogy János király halálával Magyarországbán semmi sem változott, az öreg király helyébe fia lépett s így nincs ok, hogy a magyar kérdésbe avatkozzék. Ez üzenettel mentek követei, Verbóczy és Eszéky püspök a portára, míg itthon meg a tábori országgyűlés, mely János király temetése alkalmából tartatott, a csecsemő János Zsigmondot (ki a szentszék ajánlatára István nevet is nyert s a török mindig így nevezte) királylyá választotta s nagykorúságáig a barátot, a kis király keresztatyját, Török Bálintot, rokonát, Petrovics Péter temesi grófot rendelte kormányzókká. Ezt a királyválasztást épen Bécsből tették elkerülhetlenné, mert azt híresztelték, hogy a csecsemő nem János király fia, hanem csempészett gyermek, hogy nem is fiú, hanem leány. E koholmányok eljutottak a szultánhoz, ki a tényállás kiderítésére külön bizalmas emberét küldte Budára, s csak midőn e hírek alaptalanságáról meggyőződött, ismerte el (1540 október 16) a csecsemőt János király fiának és örökösének s biztosította oltalmáról, sőt ha kell, fegyveres segítségéről.

György barát pecsétje.

A királyválasztás föltétlenül szükséges volt tehát, különben a porta semmi áron sem hitte volna el, hogy János Zsigmond csakugyan az elhunyt király gyermeke. Megválasztásával pillanatnyilag el is volt hárítva a török beavatkozás veszélye. Többet pedig György barát nem akart s noha kezén volt a szent korona, nem koronáztatta meg a gyermek-királyt, mert a koronázás már tényleg sérthette Ferdinánd jogait s a váradi békébe ütközött volna. Ellenben a királyválasztás egyszerű formáság volt, mely nem gátolta a váradi szerződés végrehajtását, mihelyt előfeltételei, a csecsemő kielégítése s Magyarország megvédelzése biztosíthatnak látszott. Ferdinánd nem kockáztatott tehát semmit, ha beleegyezik az eddigi állapot fentartásába, a mint azt a szultán tényleg megtette. György barát még azon levélben, melyben János király halálát jelentette (július 18), felkérte a lengyel udvart, birja rá Károly császárt, hogy egész befolyásával kényszerítse a béke fentartására Ferdinándot; maradjon a király vesztég s várja be az időt, mikor a váradi békét végre lehet hajtani, addig meg ne törjön be „szokása szerint“ az országba. Ugyanígy gondolkodtak

azok a János-párti urak, kik királyuk halála után önkényt Ferdinándhoz csatlakoztak. Ők közvetlenül Károly császárhoz fordultak s arra kérték, hogy elégítse ki Izabellát és fiát, béküljön meg Ferencz francia királlyal, s vezesse egész hadseregét a török ellen. Csak ha mindez megtörtént, hajtassa végre a váradi békét, ellenben ha nem vehet részt a biztosan várható török háborúban, birja rá öcscsét, Ferdinándot, ne sűrgesse a váradi béke végrehajtását.

Ferdinánd király azonban nem hajtott e józan szavakra. Alighogy Bécsbe érkezett, sűrgetőleg követelte a béke végrehajtását, Buda vára átadását, s hogy nyomatékot adjon kívánságának, megkezdte a hadi készülődést. A kevés pénzt, a melylyel rendelkezett, nem a Zápolyay-javak visszaváltására, hanem hadfogadásra fordította. Nem is akarta Izabellát és fiát kielégíteni; egyenesen el akarta őket űzni Budáról, hogy meneküljön a váradi béke mindazon kötelezettsége alól, mely reá áldozatot rótt. Magyar tanácsosai, Thurzó Elek és Révay Ferencz, kik e kérdésben egyénileg érdekelve voltak, buzgón élesztették harczkedvét, maga meg azon vakhitben élt, hogy 5—6000 emberrel birtokba veheti egész Magyarországot, s még évek multán is hangoztatta, hogy az erőszak e politikája csak fővezére ügyetlenségén hiúsult meg. Fenyegetéssel, fegyverrel akart hatni, s a míg fölkészült, nagyhangú ígéretekkel dolgozott. Izabella királyné, ki gyűlölte a barátot, hajlott is szavaira, sőt végül a barát szintén kész volt Budát átadni, mihelyt a király anyagilag kárpótolja János Zsigmondot. Budán erre nézve hosszadalmas tárgyalások folytak, melyekben részt vettek Zsigmond lengyel király megbizottai. Izabella királyné hamar beleunt a hosszas alkuba s még befejezte előtt Budáról külföldre, vagy más magyar városba akart költözni, mit azonban hívei a leghatározottabban elleneztek. Egyik nagy tanácskozásban (november 22) Bajoni Benedek előadta, hogy a szultán senki mást meg nem tűr Magyarország trónján, mint János király fiát, kit a magyarok is jobban szeretnek Ferdinándnál, mert magyar királytól, magyar vérből származik. Ha tehát Izabella Ferdinándnak engedi át területét, vagy külföldre távozik, az ország okvetlenül török kézre kerül, mert Ferdinándnak sem serege, sem hatalma nincs, hogy megoltalmazza. Izabella könnyekre fakadt, midőn e szavakat hallotta. Elismerte igazságukat, de a fiatal özvegy maga sem tudta, mit akar; ide-oda kapkodott s folyton változtatta elhatározásait. Viszont Ferdinánd harczkedvét egyre fokozták azon téves hírek, melyeket körében Szulejmán és Izabella viszonyáról terjesztettek. Azt beszélték, hogy a szultán már János királyt is meggyűlölte, s most el fogja ejteni özvegyét és fiát. E tévhitében aztán megtette a döntő lépést, mely Magyarország sorsára a legvégzetesebb következményekkel járt. Vezérét, Fels Lénárdot néhány ezer zsoldossal Buda megvívására küldötte. Ez megszállta ugyan Visegrádot, Pestet, Székesfejervárt, de Buda alól kudarczczal kellett távoznia. Ferdi-

PÁZMÁNY PÉTER BÍBORNOK.

A Magyar Nemzet Történetéhez.

Az Athenaeum könyomása.

nánd láthatta tehát, hogy erőszakkal nem boldogul, másrészt a nemzetközi s a német birodalmi viszonyok is fölöttébb kedvezőtlen alakot öltöttek a Habsburgokra, Konstantinápolyból meg egyenesen lesújtó hírek érkeztek. A király Laszky Jeromost küldötte oda, hogy kieszközölje Szulejmán szultántól az engedélyt a váradi béke végrehajtására. Laszky azonban nem ért célzt s maga jelentette haza, hogy a francia befolyás háborúra bujtogatja a szultánt, ki semmi áron sem fogja tűrni, hogy Buda német kézre jusson. Így Bécsben bizonyosra vehették a török háborút s e mellett azt is tudhatták, hogy még Károly császár támogatására sem számíthatnak. A császárt akkor más ügyek vették igénybe s a regensburgi birodalmi gyűlésen Ferdinánd segélykérő magyar követeit egyenesen tolakodóknak nevezte. Azzal utasította el kérelmüket, hogy más országai is vannak s mindenre nem telik. A birodalmi gyűlés szavazott ugyan meg némi segélyt Ferdinánd részére,

 A large, elegant handwritten signature in black ink. The word "Isabella" is written in a cursive script, followed by "regina" in a similar but slightly more formal hand. To the right of "regina" is a large, stylized monogram or flourish that resembles the letters "J" and "E" intertwined.

Izabella királyné aláírása.

csak hogy megkésve állította ki a segélyhadat. Magának a királynak meg pénze épen nem volt, serege néhány ezer emberből állt, s minden azt javallotta, hogy békés megoldást keressen. De az ellenkezőt tette. Mint-hogy Pest közelében kisebb török segélyhad állt, a háború a magyarok és németek között már 1541 elején megindult, ámbár még mindig lehetséges lett volna a nagy, döntő ütközést későbbre halasztani, s így Magyarországot eddigi állapotában megtartani. Ferdinándot azonban elragadta a hódítás vágya s magára hagyatva, kellő pénz és haderő nélkül fölidézte azt a végzetes háborút, melynek világtörténelmi következményei voltak s a törököt másfél századon át Magyarország urává tették. Roggendorf német fővezér (május 3.) újra vívni kezdte Budát. Ezzel a koczka el volt vetve. A szultán a békeszegés hírére gyilkos haragra gyuladt s megindította óriási seregét Buda felszabadításának ürügye alatt Magyarország meghódítására. Augusztus 26-án érkezett Buda alá s minthogy időközben a magyar-török hadak már megsemmisítették Roggendorfot, ha folytatja az előnyomulást, az

egész országot birtokba veheti, mert Ferdinándnak nem volt többé serege, mely a török népözönnek útját állja. A szultán azonban ezuttal csak Buda vára birtokba vételére gondolt. Első sorban látni akarta a csecsemő János Zsigmondot s felkérte Izabella királynét, küldje ki hozzá. Kérése parancs volt s augusztus 29-én a csecsemő aranyos hintóban két asszony s a dajka, valamint a három gyám, Verbőczy és fia Imre, Batthiány Orbán, a budai főbíró és számos előkelő úr kíséretében királyi pompa kifejtése közben megjelent a török táborban. Délfelé indultak el a várból s a török fényesen fogadta őket. A szultán személyesen meggyőződött, hogy a gyermek fiú, mire az urakkal kezdett tanácskozni. Kereken tudtukra adta, hogy Budát nem hagyhatja gyöngye asszony kézen, hanem saját birtokába veszi, hogy a németek ellen biztosítsa. A barát tisztelettel, de erélyesen tiltakozott e szándék ellen. Elmondotta, hogy a magyarok meg birták Budát védeni, s máskülönben sem adtak okot ily lépésre. De a szultán hajthatatlan maradt. Újra sátrába hozatta a csecsemőt, s őt is, a dajkát is megajándékozta, az uraknak pedig ebédet adott. E közben csapatai nem annyira lopva, mint előre megállapított terv szerint megszállták Budát. Első sorban a szombati kapun át a Szentgyörgy-tért, utóbb meg a többi utcákat lepték el. Alkonyatkor vette a szultán a jelentést, hogy a csapatok megszállták a várost, mire a királyfit s kísérete egy részét haza bocsátotta. Ellenben a gyámokat, Verbőczyt és Batthiány Orbánt a táborban marasztalta tisztes fogságban, mi közben többször tanácskozott is velük. Augusztus 31-én a barátot egy csasz kíséretében Izabella királynéhez küldte, hogy közölje vele, hogy Szulejmán Budát megtartja ugyan magának, de Erdélyt és a Temesközt 10.000 forint évi adó fejében neki és fiának, Váradot, Fogarast, Kassát a barátnak, Temesvárt meg Petrovicznak engedi át. Egyszersmind felhívta a királynét, készüljön a távozásra, s vonuljon egyelőre a saját várába, Lippára, míg az erdélyiek állandó székhelyéről nem gondoskodnak. Az üzenet átadása után a barát visszatért a török táborba. Szeptember 1-én a szultán mecsetté alakította át a Nagyboldogasszony-templomot s másnap két fiával már ott végezte ájtatosságát. De ismét táborába tért vissza, 3-án nagy divánt, tanácskozást tartott, melyben a basák helyeselték Buda birtokba vételét, s egyik-másik azt ajánlotta, hogy az egész országot meg kell szállani. Szeptember 4-én az urakat, Török Bálint kivételével, kit magával vitt Konstantinápolyba, haza bocsátotta s az agg Verbőczy Istvánt nevezte ki a budai magyarok bírójává. Izabella királyné fiával, udvarával és a magyar urakkal szeptember 5-én távozott Budáról, mely immár az ország nagy részével török kézbe került. A könnyelműen felidézett háborúban a küzdő felek közt szent István palástja, sok százados birodalma három részre szakítottott, s a ketté oszlás korát a három részre oszlás gyászos ideje követte.

Konstantinápoly meghódítása óta alig keltett esemény a nyugaton oly rémületet, mint Buda török kézre jutása. Első sorban Bécs városa s a szomszéd örökös tartományok ijedtek meg, s azt hitték, hogy nyomban reájuk kerül a sor. De Bécs az esetre is veszélyeztetve látta lételét, ha a török Magyarországbán állandóan megveti lábát s így a magyar kereskedés kisiklik kezéből, mely nélkül, mondták az alsóausztriai rendek, ő is jelentéktelen határvárossá fog sülyedni. A hasznót, melyet Bécs a magyar marhakereskedésből merített, évenként valami 100.000 forintra, mai pénzben 2 millió koronára becsülték s a polgárok, mint a város maga mondta, főleg e jövedelemből fedezték a közterhek legnagyobb részét, a hadi adót, a városi erődítmények költségeit. De az egész német birodalmat, még a távoli Boroszlót is megremegtette a magyar viszonyokban beállt fordulat s mindenfelől felhangzott a kívánság, hogy Ferdinánd komoly kísérletet tegyen Buda visszafoglalására s a török kiűzésére. A király csakugyan óriási erőkördéseket tett, hogy 1542-ben hatalmas hadsereggel újítsa meg a tusát, s kiragadjá Budát a török karmaiból. Különösen magyar alattvalói, kiknek száma a felvidéki főurak és vármegyék csatlakozásával tetemesen megsaporodott, lelkesedtek tervéért s az 1542-ki besztercebányai országgyűlés, 1527 óta Ferdinánd gyűlései közül az első, mely az országgyűlés nevére jogot tarthat, dús adót szavazott meg nem csupán a jobbágyság, hanem a nemesség terhére. Ferdinánd Erdélyt sem mellőzte. Irgalmatlanul gyűlölte ugyan György barátot, kit felelőssé tett mindazért a bajért, melyet tényleg maga idézett az országra, de Laszky Jeromos figyelmeztette, hogy a magyar kérdésben a barát nélkül boldogulni nem lehet. Ösztönzésére a király új tárgyalásokat kezdett vele, melyek a gyalui szerződés megkötésére (1541 december 29) vezettek. E szerződés lényegileg a váradi béke megújítása volt s Ferdinánd az erdélyi terület átadása fejében Szepes vármegyét és 12.000 forint évdíjat biztosított Izabellának, sőt megígérte, hogy leányával fogja János Zsigmondot összeházasítani.

Ekképen a magyar és az erdélyi terület Ferdinánd király mellé állott, kit ez uttal a német birodalom szintén bőségesen támogatott. Sőt eleinte Károly császár azt ígérte, hogy személyesen vezeti a birodalmi sereget Magyarországba. De csakhamar mást gondolt s Algierba, Afrikába ment a maga vízi és szárazföldi hadaival, s ott teljes vereséget szenvedett. Ez a haderő maga elég lett volna Buda visszafoglalására. De Algierban elveszett meddően s támadása a szultánt még inkább felbőszítette a Habsburgok ellen. Noha a császár nem segíthette tehát, Ferdinánd a német birodalomból hatalmas hadsereget kapott, melynek élére eleinte maga akart állani. Csakhogy nem volt katona, s a fővezetést Joakim brandenburgi választó fejedelemre bízta. E kinevezés eldöntötte a hadjárat sorát. Joakim még kevésbé felelt meg hivatásának; „az asszony-kapitány, ki soha véres kardot nem látott“, tudatlan, iszákos, léha ember volt,

ki még katonáinak zsoldját is elkártyázta. Hasztalan állt rendelkezésére 60.000 ember, köztük 18.000 magyar. Elkéste a hadviselésre alkalmas időt, s csak augusztus 20-án érkezett Esztergom alá, honnan szeptember 6-án indult nem is Buda, hanem Pest megvívására. De itt sem boldogult, s október 8-án megkezdte a visszavonulást, mely roppant veszteség közt ment végbe. A sereg alig negyedrésze jutott haza, a többit elpusztította nem az ellenség, hanem a rendetlen életmód okozta sokféle járvány, főleg a „magyar pestis“, a tábori láz. A nagy vállalat teljes kudarczczal végződött, noha ezuttal sem a szultán, sem főserege nem volt Magyarországon, s a németek csupán az itteni török őrsegekkel álltak szemben. „Soha ilyen gyalázat nem érte a német birodalmat“ írta Ferdinánd kétségbeesve a császárnak.

E szomorú helyzetben Móríc szász herceg, a jeles katona és élesen látó politikus, ki a hadjáratban részt vett s sokat érintkezett a táborban levő magyarokkal, megismerte a kibontakozás egyedül helyes eszközét. Barátságosan figyelmeztette a királyt, hogy a magyarokat idegen nemzet, idegen király nem kormányozhatja, nem oltalmazhatja meg a török ellen. Minthogy pedig ő maga idegen, engedje át egyik fiának Magyarországot, ki a magyarok közt lakjék, s mindnyájokat megnyerje uralmának. Ez az igazán magyar király egy ideig talán adó árán lenne kénytelen a szultántól békét vásárolni. De előbb-utóbb megtalálná a menekülés eszközeit, s visszaállíthatná Magyarország egységét, míg időközben az örökös tartományok a töröktől háborítatlanul összeszedhénék erejüket, s így mindkét ország helyzete megjavulna. Már ekkor fölmerült tehát a secundogenitura, a külön magyar Habsburg-házi királyság alapításának eszméje, mely mindkét fél érdekeinek csakugyan megfelelt volna. De Ferdinánd hallani sem akart ilyen vagy más hasonló megoldásról, sőt az 1542-ki szerencsétlen hadjárat, noha a magyarok tömegesen küzdöttek zászlai alatt, végzetes fordulatot idézett elő a magyarok iránti érzelmeiben. Minthogy saját hibáiért mindig másokban kereste a bünbakot, most a magyar urakat okozta a vereségért, s Perényi Pétert, az országnak akkor talán leggazdagabb főurát, elfogatta s öt éven át tömlöczben tartotta, noha pört sem indíthatott ellene, olyan kevés alapjok volt a vádaknak, melyeket Perényi ellen emelt. Ez az erőszakosság szörnyű rémületet keltett a többi főurak közt s minthogy a vereség Ferdinánd király tehetetlenségét ujabban kitüntette, fölmerült az az eszme, hogy a magyarok az orléansi herceget válaszzák meg s Ferencz francia király segélyével, ki a szultánnal benső barátságban és szövetségben állt, szerezzenek kíméletet a töröktől, ki folyton terjesztette területét. Az 1542-ki támadásra Szulejmán csak 1543-ban felelt; személyesen Magyarországra jött, elfoglalta Siklóst, Valpót, Csázmát, Pécsét, Esztergomot, Tatát s vidékeket, úgy, hogy ismét óriási területek jutottak uralma alá. Ferdinándnak nem volt serege, melylyel a hódoltatást gátolhatta volna s

habár egyre biztatta a magyarokat, hogy visszaszerzi az elvesztett területeket, sőt Károly császár is megígérte, hogy 1545-ben személyesen vezeti hadait Magyarország felszabadítására, a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulata a Habsburgokat arra kényszerítette, hogy egészen elejtsék Magyarország felszabadításának eszméjét s a tényleges viszonyok, vagyis a három részre oszlás alapján keressenek megegyezést a

Magyar huszár a XVI-ik században.

(Aman Jost rajza után.)

sultánnal. Ferdinánd sok erőfeszítéssel s 50.000 arany árán 1545 november 10-től számítva csakugyan másfél évi fegyverszünetet (1547 május 10-ig) kötött s ezzel jogalapot adott a magyar birodalom első felosztásának. Alighogy az egyezség megkötetett, a király még a rendelkezésére álló csekély német, sőt a magyar hadakat is kivitte az országból s a német birodalomban a protestánsok ellen indított háború-

ban alkalmazta (1546), mely harcokban a magyar könnyű lovasság, a huszárság kitűnő szolgálatokat tett a császárnak. Csakhogy e közben a magyar föld egyre pusztult, török uralom alá vettetett, s a török terület folyton nagyobb kiterjedést öltött. Ferdinánd nemcsak nem állt ellent az örökös támadásoknak, hanem azon volt, hogy a fegyverszünetet végleges békévé változtassa át. Szulejmán szultán, ki Perzsia ellen készült, hajlott a békére, s 1547 június 10-én öt évre (1552 júniusig) békét kötött a Habsburgokkal, Károly császárral és Ferdinánd királlyal. Ez a szerződés új jogalapra fektette Magyarország területi viszonyait. A szultán egész Magyarország egyedüli urának, padisáhjának nevezi magát, s Ferdinánd is elismerte annak, midőn a békeokmányt aláírta. Viszont a szultán kijelentette, hogy Ferdinándnak engedi át azon területet, mely tényleg birtokában van, de csak oly feltétellel, ha érte évi 30.000 arany adót fizet. Az a terület, mely nincs Ferdinánd kezén, török marad s abba avatkozni a királynak semmi joga. Jogilag tehát a szerződésben fentartatik a magyar államterület egysége, csakhogy a szultán személyében. Ő a magyar birodalom egyedüli ura, ki azonban 5 évre adófizetés fejében a magyar föld egy részét Ferdinándnak engedi át, ellenben a többit magának tartja. A valóságban nem egészen így alakultak a viszonyok, mert a szultán a maga területének egy nagy részét János király fiának kezén hagyta, de szintén adófizetés fejében. Tényleg tehát a magyarság nem két, hanem három különböző uralom alatt állott, háromféle kormányzat alá jutott, melyek mindegyike külön politikát követett, külön érdekeit védte, s egyik sem gondolhatott egységes állami és nemzeti célok valósítására. A magyar állam-egység megszűnt, s az ország felosztott az egymással hadakozó, de egymást teljesen legyőzni nem tudó hatalmak közt. Így az 1547-ki békekötés jogi alapokra fektette az 1541 óta megindult fejlődést. Ekkor a területi viszonyok következőleg alakultak. Ferdinánd királynak jutott az anyaország 35 vármegyéje, Szlavoniának a Dráva, Száva és Illova közti vidéke, Horvátországban Bihács és a tenger közti, akkor már határ-örvidékileg, katonailag szervezett rész. János Zsigmond fejedelem kezén volt Erdély s a szomszéd magyar vármegyék közül Abauj Kassa városával, Heves, Ung, Zemplén nagyobb, Torna, Szabolcs, Külső-Szolnok kisebb része, Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Zaránd, Temes és Szörény vármegye. A mi nem Ferdinándnak vagy János Zsigmondnak jutott, az közvetlen török uralom alá került. Alkotmányos, illetve vármegyei szervezete megszűnt, egyszerű török tartomány lett, s mint ezek szandzsákokra oszlott. Az összes földbirtok a török államra szállt, mely egy részét a kincstárnak s a török egyháznak tartotta fenn, a többit török földesurak közt osztotta szét. A maga területét mindegyik fél külön védő övvel igyekezett biztosítani, s várakkal, erődökkel oltalmazta a határszélt. A királyi végeken 1548-ban valami 26 ily erődít-

mény állt, s minthogy nem csupán a mögöttük levő magyar földet, hanem a német örökös tartományokat is védték, egyes véghelyek fenntartásához Ausztria és Csehország is járult. Győr és Komárom, melyek főleg Bécs biztosítására szolgáltak, első rangú erősséggé alakították át, melyben német őrség volt, német kapitányok parancsoltak. Ezzel s általában a reá is kiterjesztett bécsi kormányrendszerrel Ferdinánd király magyar területe főleg pénz-, hadügyi és gazdasági tekintetben egészen idegen befolyás alá került. Sőt a királyi terület általában megszűnt önczél lenni; inkább határörvidék volt az örökös tartományok megoltalmazására. A bécsi politika külömben is lemondott Magyarország egységének visszaállításáról s száz esztendőnél hosszabb időn át föl sem vette többé számításába a török kiűzését. Sőt időnkint annyira ment, hogy egy német katonát sem akart a magyar terület megoltalmazására fordítani s inkább elnézte a török folytonos hódítását, nem törődött a véghelyek elvesztével s a végtelen szenvedéssel, melybe az ellenség állandó portyázásai a lakosságot döntötték, csakhogy formaszerű háborúba ne bonyolódjék a szultánnal. Talán sohasem élt nemzedék magyar földön, melynek feje fölött annyira megnehezedett volna az idők viharos járása, mint az, mely Buda elvesztét, s a hét százados magyar birodalom első feldarabolását megérte. A szenvedések egész özöne zúdult reá, s fokozódott jó sokáig évről-évre. Német zsoldos, török, rácz martalócz, inség, pestis örökösen dúlta, rabolta. A régi államintézmények és az egyházi szervezet vagy teljesen összeomlottak, vagy szabálytalanul működtek. Háború, zűrzavar, fejtelenség, elszegényedés, erkölcsi elvadászás burjánzott fel mindenütt. De minden ellenség, minden csapás, minden akadály nem birta a magyarságot jövődjébe vetett hitétől megfosztani. Bármilyen szörnyű ellentét mutatkozott eszményei és a valóság közt, a közlélek híven ápolta ősi hagyományait, ragaszkodott önálló lételéhez, külön egyéniségéhez, anyanyelvéhez, s törhetetlenül dolgozott, szenvedett, vérzett érettök. Nehéz volt ugyan a helyes utat eltalálnia, s vezérei jó ideig magok sem ismerték a kibontakozás eszközeit. De tanult, tűrt, s várta megváltóit, kik idővel meg is jelentek. Egyelőre az volt feladata, hogy az új viszonyok kényszeréhez alkalmazkodjék s kutassa, felhasználja azokat a segédeszközöket, melyek e válságos helyzetben a létfontartáshoz kínáltak.

Erdélyben ez nem járt nehézséggel. Ott volt vezető egyéniség, György barát, a ki alighogy felocsudott a szédületes csapásból, melyet reá a szultán szószegése s Buda elfoglalása mért, azonnal munkához fogott s rendet igyekezett hozni a zűrzavarba. Erőtéljes, zömök ember volt nagy orral, vörösös hajjal, hegyes szakállal s balszeme fölött sebhely, forradás jelezte, hogy a csaták mezején is meg szokott fordulni. Rendesen magyar ruhát viselt, melyet vörös papi gallér takart. Testét megedzette s kivált a gyaloglásban volt fáradhatatlan. Szerény, egyszerű életmódjában,

modorában inkább a katona, mint a főpap képe tükröződött vissza. De értett mindenhez, az állam- és egyházkormányzathoz, a hadviseléshez, a pénzügyekhez; voltak eszméi, s a legkétségbeesettebb helyzetekben megtalálta a kibontakozás eszközeit. Tudott imponálni, tekintélyt, híveket szerezni; erélyesen dolgozott a belső nyugalom fentartásán, a közintézmények szabályos működésének helyreállításán. Volt érzéke a nemzet szellemi érdekei iránt, saját költségén adatta ki (1550) a ma váradi regestrumnak nevezett, II. Endre korabeli nagybecsű emléket. Pénzzel segélyezte Heltai Gáspárt a biblia lefordításában és kiadásában, s noha rendületlen híve volt egyházának, számba vette kora vallásos viszonyait s Erdélyben még ő alatta bizonyos békeállapot létesült a régi és az új felekezetek között. Maga Erdély és a hozzá kapcsolt részek rendületlenül ragaszkodtak személyéhez, ellenben Izabella királyné s néhány párthíve örökösen zavarta működését. A királyné 1542-ben, mikor a tordai országgyűlés Erdély kormányzatát végleg rendezte, Gyulafejérvárra költözött, honnan minduntalan a lengyel udvarhoz és Ferdinánd királyhoz fordult s arra kérte őket, szabadítsák ki Erdélyből, melyet Egyptomának, purgatoriumának nevezett s várva-várta azt, a ki onnan megváltja. Atyja, Zsigmond király a legképtelenebb terveket kovácsolta leánya érdekében. Így 1547-ben megpendítette az eszmét, hogy az akkor már özvegy Ferdinánd király, vagy 20 éves fia, Miksa főherceg vegye nőül Izabellát, ki a hóbortos eszmét örömmel fogadta. Ő maga mindig egyezkedni akart Ferdinánddal, kiben, mint írta, főleg atyja halála után egyedüli menedékét látta. Még a pápát is felszólította, hogy a császárt nyerje meg az eszmének, hogy a gyalui szerződésben megszabott feltételek teljesítésével vegye át tőle Erdélyt. Ferdinánd kísérleteket tett ugyan a portán, hogy kieszközölje az engedélyt Erdély megszerzésére, de mikor nem kapta meg, abban hagyta a dolgot. Csakhogy Izabella e törekvései végre arra kényszerítették magát a barátot, hogy egyezséget kössön Ferdinánddal. Az örökös viszály, melyben a királynéval élt, mindinkább válsággal fenyegette az országot, s a barát előre látva a jövőt, kísérletet tett, hogy Erdély viszonyát a koronás királylyal szabályozza. Kész volt Erdélyt átadni, de mindig ama két feltétellel, melyhez a váradi béke végrehajtását kötötte, hogy ugyanis a király Izabellát és fiát megfelelően kárpótolja, Erdély katonai védelméről meg kellően gondoskodjék. De alighogy a királyné a barát szándékairól értesült, egyszerre szenvedélyesen fordult a kiegyezés ellen, sőt 1550-ben besúgta a portán, hogy a barát, ki ellen másnemű súlyos vádak is emelt, titkos tárgyalásokat folytat Ferdinánddal. A Habsburgok összes ellenségei fölkapták a vádat s azt híresztelték, hogy Ferdinánd Izabellát valami német fejedelemmel — mely eszme csakugyan fölmerült s később Albert, brandenburgi gróf jött szóba, ki Izabellának nagyon tetszett — akarja összeházasítani s így szerzi meg tőle Erdélyt. Erre a szultán megfosztotta a barátot a helytartói állástól s azt Izabella benső

emberére, Petrovics Péter temesi grófra ruházta. Ebből valóságos háború támadt a barát és Petrovics közt, kit a törökök és az oláh vajda támogattak, mert a szultánnak ígérte Becse és Becskerek várakat. De a barát leverte a lázadást, megengesztelte a portát s ismét ő lett a helyzet ura. Csakhogy Izabella és Petrovics folyton áskálódtak ellene, a szultán meg tőle követelte Becse és tartománya átadását, sőt azzal állt elő, hogy ünnepélyesen koronáztassa meg János Zsigmondot, minthogy a szent korona még mindig birtokában volt. E szertelen kívánságaival maga a szultán hajtotta a barátot Ferdinánd karjaiba, ki meg készségesen megegyezett vele, mert különben is attól kellett félnie, hogy a török béke megbomlik. Mióta a szultán legyőzte Perzsiát (1549), a francia befolyás és Izabella besúgásai következtében egyre újabb igényeket emelt Ferdinánd irányában. Nem akarta tűrni, hogy saját területén, Szolnokon várat építsen s más olyan követelésekkel állt elő, melyek jelezték, hogy új háborúra készül. Hogy Erdélyt magának biztosítsa, Ferdinánd végleg megegyezett tehát a baráttal, mire közös erővel fogtak a váradi béke s a gyalt szerződés végrehajtásához. Ferdinánd némi haddal Erdélyt küldte vezérét, Castaldót s odrendelte biztosaiúl Báthor András és Nádasdy Tamás, hogy Izabella királynéval megkössék a végleges egyezsége. Izabella azonban ismét makacskodott s csak hosszú ellenállás

— Petrovics Péter pecsege.

után írta alá a szerződést (1551 július 19). E szerint Erdélyt és a szent koronát Ferdinándnak adja át, ki viszont Izabellának 100.000 forintot fizet hitbére fejében s János Zsigmondot atyai örökségeért Sziléziában Oppeln és Ratibor herczegségekkel kárpótolja s legifjabb leányával, Johanna főherczegnővel jegyzi el. Izabella a felvinczi mezőn ünnepélyesen átadta (július 21) a szent koronát s a koronázási jelvényeket Castaldónak, ki azokat kellő őrizet alatt Kassán át Bécsbe küldötte, hol szeptember 5-ikén nagy ünnepélylyel fogadták.

E közben az országgyűlés Kolozsvárt jóvá hagyta az egyezséget s meghódolt Ferdinándnak, mely alkalommal hivatalosan megülték János Zsigmond és Johanna főherczegnő eljegyzését. Augusztus 8-ikán Izabella Kolozsvárról Kassára indult. A Meszes hegységről még egy pillantást vetett Erdélyre, e „tündér“-országra, mint nevezték, s könnyezve folytatta útját Kassára. Vele távozott Petrovics, ki a temesközi várakat

átadta a királynak. Így Erdély egész területe békésen a koronás király birtokába ment át s a magyar közvélemény lelkes örömmel fogadta az új fordulatot, mely az országot ismét közelebb hozta régi egysége visszaállításához. A pozsonyi országgyűlés (1552) köszönetét fejezte ki a királynak, hogy „az egész ország egységét helyreállította“. Ez túlzás volt ugyan, mert az államterület még mindig két részre, királyira és törökre oszlott, de a közvélemény bizton hitte, hogy a Habsburgok világhatalma legalább az új állapotot megvédi a török ellen. A barát, ki a közélettől immár vissza akart vonulni, meleg hangú levélben üdvözölte Ferdinánd királyt a nagy eredményhez, s lelkére kötötte, hogy királyhoz méltóan viselkedjék János Zsigmond irányában, házasítsa össze leányával, új alattvalóival meg jól bánják, védelmezze meg őket, mert csak így teheti uralmát állandóvá. A barát a pápához is fordult s elmondotta, hogy élete céljának mindig azt tartotta, hogy János királynak tett ígéretéhez képest fia érdekeit megvédje s az országot a török ellen megoltalmazza. Most elérte e célt s végleg vissza akart a közélettől vonulni.

De tévedett, midőn azt hitte, hogy célt ért. Az új egyezség azon alapult, hogy egyrészt János Zsigmond kielégíttessék, másrészt Erdély védelméről kellő gondoskodás történjék. Ferdinánd azonban egyik feltételt sem teljesítette, sőt hallani sem akart arról, hogy leánya János Zsigmondnak jegyese legyen. Oppelnt átadta ugyan neki, de pusztán állapotban, a biztosított jövedelmek nélkül s így Izabella hamar beleúnt az új helyzetbe, minek a jövőben komoly következményei lettek. Ép oly kevésbé gondoskodott a király Erdély védelméről. Helytartójának, vajdájának a barátot rendelte ugyan, de nem bízott benne s már július 20-ikán titkos felhatalmazást adott Castaldónak, hogy szükség esetén eltegye láb alól. Castaldo 6—7000 emberrel állt Erdélyben. Még Bécsben bizalmatlanságot oltottak belé a barát iránt, s mióta Erdélyben volt, jobban félt tőle, mint a töröktől. Az az agyrém gyötörte, hogy a barát a németeket a török kezére akarja játszani. Fokozta rémületét a sok besugó, s minthogy annyi esze nem volt, hogy megérthette volna a barát politikáját, a bizalmatlanság és rémület szemüvegén át nézte minden cselekedetét. A barát tudta s nyíltan megmondotta, hogy a 6—7000 német meg nem védheti Erdélyt. Hogy tehát elhárítsa róla a török támadást, el akarta a portával és a szomszéd basákkal hitetni, hogy Izabella távozásával nem történt a helyzetben változás, s hogy Erdély most is azon állapotban van, mint azelőtt. Minden titkába beavatta ugyan Ferdinándot és híveit, főleg Castaldót és Nádasdyt. Ezek azonban nem értették meg magas szárnyalású észjárását. Azt hitték, hogy veszély fenyegeti életüket, hogy Erdélynek legközelebb 6000 vértanuja (az ott időző királyi haderő) lesz, s Castaldo a királytól nyert felhatalmazással, hogy a barátot megölessen, hamar élni is akart. Ferdinánd időközben megszerzé ugyan a barátnak a bíbornoki süveget, de bizal-

matlansága nem csökkent, pedig a porta már megkezdte a háborút. Mikor a király a barát tanácsa ellenére, ki folyton azt ajánlotta, hogy tévedésben kell a történetekre nézve a törököt tartani, követe útján bejelentette a szultánnak, hogy ő Erdély ura, s ő fogja immár Erdélyért az az adót fizetni, Szulejmán főlháborodva fogságra vetette az egész követiséget s hadait Erdély ellen indította. Kitört tehát a háború, a nélkül, hogy Ferdinándnak akár pénze, akár hadserege lett volna. Sőt a német birodalmi és nemzetközi viszonyok olyan kedvezőtlenül alakultak reá, hogy idegen segílyre sem számíthatott. De a barát a kétségbeejtő helyzetben sem vesztette el fejét. Noha Bécsben szándékosan elrontották dolgait, Ferdinánd tudtával új érintkezéseket keresett a törökkel, fordult a pápához, a császárhoz, s emberfeletti erővel igyekezett a végveszélyt elhárítani. Ferdinánd folyton dicsérte ugyan buzgalmát, de nem vonta vissza a meggyilkolására kiadott felhatalmazást. Castaldo pedig végre élt vele. Noha a barát a török ellen erős erdélyi sereget vezetett a Temesközbe, s visszafoglalta Lippa várát, alighogy a téli időjárás véget vetett a hadjáratnak s az erdélyi sereg széteszlott, Castaldo (1551) december 17-dikén reggel Alvinczen orvul megölette a barátot. A régi Magyarország utolsó nagy államférfia halt meg benne, ki életével lakolt azon törekvéseért, hogy Ferdinánd király alatt újra egyesítse a szét-tépett magyar birodalomnak legalább nem közvetlen török uralom alatti részeit.

A barát meggyilkolása ledöntötte a védgátakat, melyek a török hadak özönét addig feltartóztatták. Szulejmán immár egész erővel indította meg a hadjáratot, s a gyászos 1552-diki esztendőben a határok hosszú mentén mindenütt folyt a tusa és a rombolás. A törökök többfelől rátörtek a királyi területre, de különösen két hatalmas sereget alakítottak, az egyiket délen, hogy a Temesközt, a másikat Budán, hogy a hont-nógrádi végvárakat megvegye, a bányavárosokat s az éjszaki felföldet fenyegetse. E szörnyű veszedelemmel Ferdinánd király teljesen tehetetlenül állt szemben s maga mondta, hogy semmit sem tehet a magyarokért, mert a német protestáns rendek háborúba keveredtek a császárral. Így az oktanul földézt török támadásban a magyarság egyedül maradt, legfőlebb néhány ezer idegen zsoldos támogatta, kik azonban rendetlenül kapták fizetésöket s nem igen koczkáztatták életöket.

Az a török sereg, mely a Temesközbe rendeltetett, feltartóztathatlanul nyomult Temesvár alá. E földet Castaldo lett volna hivatva megvédeni, de feladatát egy tisztjére, Aldana lippai kapitányra, „a világ leghitványabb emberére“, mint maga nevezte, bízta. Ellenben Temesvár védelmét Losonczy István vezette. Az előző évben teljesen elhanyagolt állapotban vette át a várát, s a veszély pillanatában is hasztalan fordult pénzért, katonáért a királyhoz, valamint a szomszéd német hadak vezéreihez. Saját családí kincseit tétette zálogba, hogy vára védelméről gon-

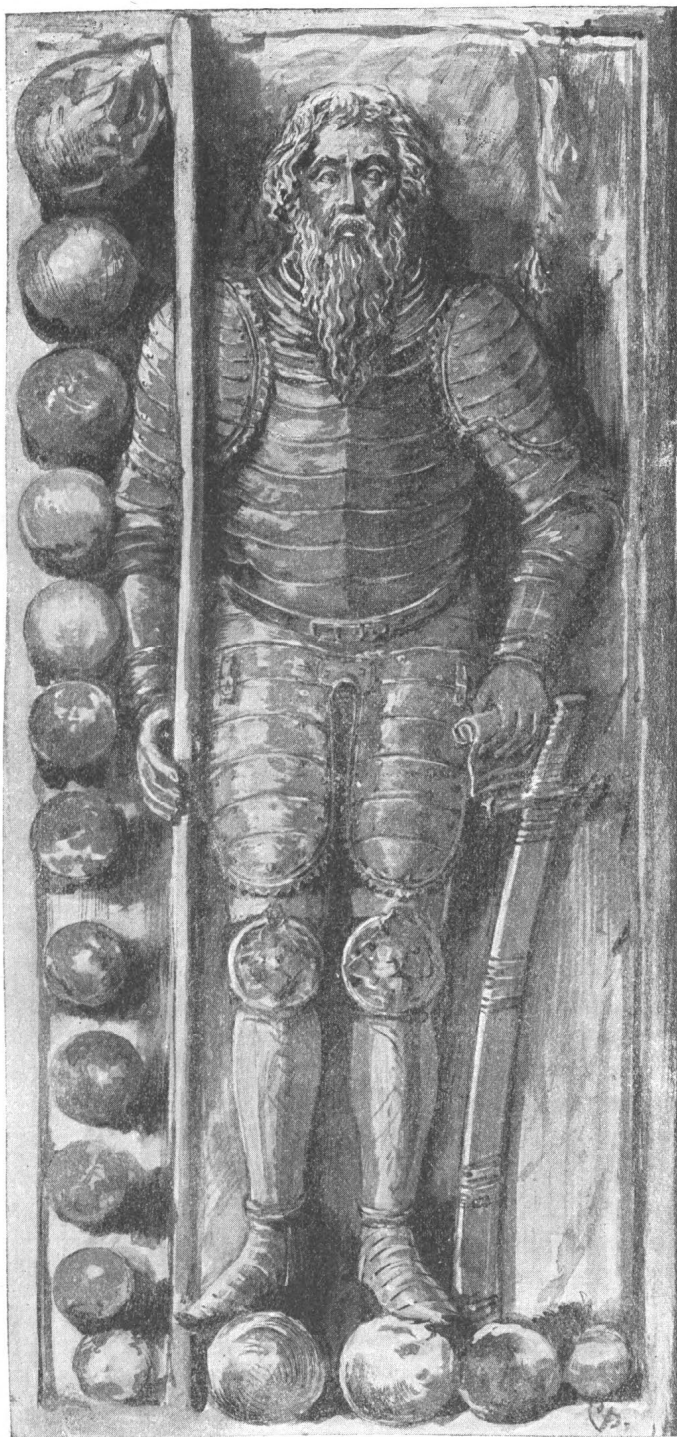
doskodhassék. De tisztában volt helyzetével s előre tudta, hogy veszve van. „Vígán várjuk az órát, — írta július 12-ikén — melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot.“ Magára hagyatottságában is oroszláni bátorsággal teljesítette kötelességét. Junius 24-től egy egész hónapon át vitézül ellenállt a török rendszeres vívásának, de minthogy Castaldo és Aldana közönyösen nézték haláltusáját, július 27-ikén bekövetkezett végezte. A vár török kézbe került s a védők vértanú-halált szenvedtek. Temesvár elestének hírére Aldana Lippáról Erdélybe futott s a temesközi várak olyan területtel, melyen legalább 100.000 ember élt, török uralom alá jutottak.

Még Temesvár ostroma közben, ámbár kissé megkésve, mert időközben, április elején Veszprémet vívta meg, indult Ali basa vezetése alatt a budai hadsereg a hont-nógrádi várak ellen, melyek csupa apró, régi, az új tüzérség támadásainak ellenállani nem tudó erődök voltak. Közülök Drégely vált ki, az esztergomi érsekség vára, mely ekkor a betöltetlen érseki szék összes javaival a király kezén volt. Ezt a kis erődöt a hős Szondy György haláláig védte s összefőtt falai alatt esett

Szondy György aláírása.

el (július 9). Drégely közelében állt ugyan néhány ezer idegen zsoldos a gyámoltalan Teuffel Rézmán (a magyarok Ördög Mátyásnak nevezték) alatt. De Teuffel ép oly kevésbé tett valamit Drégely, mint Aldana Temesvár megmen-

tésére. Ali basa el is foglalta a hont-nógrádi várakat, s a palásti mezőn (augusztus 8—9) tönkreverte Teuffelt. De azután nem a bányavárosok, hanem Szolnok ellen fordult s ott a temesközi sereggel egyesült, hogy a diadalmas hadjáratot Eger, a „gyermekszoba“, a „rosszakol“ megvételeivel fejezze be. Eger erődítményei csakugyan rossz karban voltak. De védelmét négy év óta Dobó István vezette. Előkelő főúr volt s így segélykérő szavai a szomszéd uraknál, vármegyéknél, városoknál több visszhangot keltettek s habár a király érte sem tett semmit, valami 2000 magyar gyűlt össze Egerben. E tömegből Dobó és alkapitánya, Mecskey István, halálra szánt, fegyelmezett sereget alkottak. Tudták ők is, hogy magokra hagyatvák s Dobó megírta Castaldónak, „segedelmet csak Istentől várunk s nem az emberektől“. De ismerték a vár országos fontosságát, melytől a szomszéd vármegyék sorsa függött s elszántan teljesítették kötelességöket. A vívás szeptember 9-dikén kezdődött s folyamán a hőstettek hosszú sora játszódott le. Nem egy rohamban feljutott az ellenség a vár fokára s kitűzte a török zászlót, de végül mindig visszaveretett; még a nők is részt vettek a védelemben s híressé tették az egri nevet. Végre az őszi időjárás meghozta a szabadulást, a súlyos veszteségeket szenvedő török had október 18-dikán eltávozott s Eger

Dobó István.

(Az egri várban levő emlékérol.)

fölszabadult az ostrom alól, Csakhogy egykorú feljegyzés szerint a gyászos esztendőben 54 „erősség“, vár került a király tehetetlensége folytán a török kezébe. A háború sem szűnt meg s a következő években hasztalan kért a király ismételve békét. A porta a béke előfeltételéül azt tűzte ki, hogy Ferdinánd adja vissza Erdélyt Izabella királynénak és és fiának. De az udvar sem e feltételt teljesíteni nem akarta, sem a háborúhoz kellő hadseregről nem gondoskodott, sőt Izabella iránti kötelezettségeit sem teljesítette, hanem azt követelte tőle, bocsássa el magyar kíséretét s fia ne beszéljen többé magyarul.

Ellenben török, francia, erdélyi részről folyton sürgették a királynét, térjen vissza Erdélybe. De Izabella ingadozott, mert Ferdinánd 1554-ben is azzal áltatta, hogy egyik leányát János Zsigmonddal fogja összeházasítani. Ez eszmét azonban csak azért vetette föl, hogy elhitesse a portával, hogy Izabellát teljesen kielégítette s így a Zápolyayak végleg lemondtak Erdélyről. Mindazáltal a szultán (1555) Istvánt — mindig így nevezte János Zsigmondot — Magyarország és Erdély királyává kiáltotta ki s felhívta, siessen haza. Jóakarata bizonyítékául Petrovicznak visszaadta Lugost és Karánsebest. Erre Izabella visszatért az országba. A fel-földön Bebek Ferencz, Erdélyben Petrovics fogtak fegyvert érdekében, az erdélyi rendek hozzá csatlakoztak s néhány vár kivételével az egész terület övé lett, midőn 1556 október 20-ikán bevonult Kolozsvárra s fia nevében átvette az uralkodást. Első sorban a német kézen levő várakat, főleg Váradot kellett visszaszereznie s így folyt a háború szakadatlanul, noha Ferdinánd végre formasierűen lemondott Erdélyről s mindenáron békét igyekezett a portával kötni. De a béke csak nagy nehezen jött létre, még pedig 1559 február 1-től nyolcz esztendőre. Az új szerződés ismét a tényleges birtokállomány alapján kötöttet s Magyarország második felosztását képviseli. Noha a királyi terület a háború folyamán roppantul megcsökkent, Ferdinánd évi 30.000 arany adót volt köteles magyar birtokaiért fizetni a szultánnak. E súlyos feltételek dacára a szerződés szentesítése csak 1562-ben ment végbe. De állandóan inkább papíron maradt, mert a török folytatta a végbeli portyázásokat, Ferdinánd meg Erdélyen töltötte boszúját s párthívei örökösen támadták a szomszéd erdélyi urakat, úgy, hogy a hivatalos béke idején sem szünetelt az apró harcz. Hasztalan igyekezett a lengyel udvar közvetíteni, Bécset nem lehetett Izabellával kibékíteni. Még folyt a harcz, mikor a régóta beteges királyné 1559 szeptember 15-ikén meghalt. Ekkor fia, János Zsigmond vette át az uralmat s Magyarország választott királya címét is viselte. A sokat ígérő gyermek anyja mellett gondos, de nem eléggé férfias nevelést nyert, mert a számító özvegy, hogy uralkodhassék rajta, nem fejlesztette ki benne az erély és önállóság érzelmeit. Mikor 19 éves korában trónra lépett, a szultán nyomban elismerte, ellenben Bécsben Balassa Menyhért, a kor egyik marczone katonája

segélyével titkos tervet kovácsoltak megbuktatására s ellene lázították alattvalóit, a székelyeket és a szászokat. De a török megsegítette s mikor Ferdinánd a törökkel megbékült (1562), Erdélynek is egy évi fegyverszünetet engedélyezett, melynek folyamán béketárgyalások folytak, de sikertelenül, úgy, hogy az erdélyi-magyar széleken az apró harcok állandók maradtak.

E közben a Habsburg-család nemzetközi viszonyaiban főfontosságú változások álltak be, melyek világtörténelmi következményekkel jártak, de különösen Magyarország jövőjére gyakoroltak döntő befolyást. A római-német császári korona a spanyolról az osztrák ágra, Ferdinánd magyar királyra (1558) szállt át, a mi helyzetét, szerepét a világpolitika bonyodalmaiban lényegesen megváltoztatta. A magyar király mint római császár ez időtől fogva érdekelve volt Európa minden bonyodalmában, mi nemcsak elvonta figyelmét a magyar ügyektől, hanem politikai gondolkodását is átalakította. Nem az történt, a minék józan észszel történnie kellett volna, hogy ugyanis az új császár a hatalmas német birodalom egész pénzbeli és katonai erejét Magyarország felszabadítására fordította volna. Ellenkezőleg ez az eszme mindinkább eltűnik a császári politika tervezgetéseiből. Magyar birtokait a császár immár tisztán az örökös tartományok s a német birodalom védelme szempontjából nézte, afféle határőrvidéknek tekintette, mely nem öncél, hanem merő eszköz más országok megoltalmazására. Csak mint ilyen eszközt gondozta tehát, s ezzel magyar birtoka a kisebb jelentőségű tartományok sorába lépett, melyről azt mondotta, hogy kevés hasznot hajt, de annál több bajt és gondot okoz. Hogy a török még néhány foszlányát elragadja-e, azt Bécsben immár nagyon mellékesnek tekintették. Ott világpolitikával foglalkoztak s megelégedtek azzal, hogy azon területeket megtartsák, melyek Ausztria védelme szempontjából múlhatatlanul szükségesek voltak. E felfogásnak s általában a császári kormányrendszernek megfelelően rendezték be a király magyar területe kormányzatát. Mellőzték a nádori állást s a három részre oszlás első tizedeiben csak 1554–62 közt volt az országnak nádora — Nádasdy Tamás —, máskor a törvényeinkben ismeretlen királyi helytartó vezette a belső kormányzatot, de bécsi felügyelet alatt. A hadügynek a nádori szék üresedése idején magyar főközege egyáltalán nem volts így ez korlátlanul bécsi vezetés alá került. A többi régi magyar hatóságokat, a kancelláriát, az udvari főméltóságokat csak annyiban tartották meg, a mennyiben a császári rendszerhez illeszkedtek, míg az új pénzügyi főhatóság, a pozsonyi kamara egyszerűen a bécsi udvari főkamarának tartományi közegévé lett. A magyar közjövödelmek kezelésében azonban sokféle idegen hatóság osztozott a kamarával, mely oly szegény volt, hogy egyik elnöke egy ízben azt mondotta, hogy ha Budát 50 frton vissza lehetne váltani, akkor se teremthetné elő ez összeget, mert pénz nincs,

noha rendes években a király magyar államterületének jövedelme a folyó kiadásokat fedezte volna, ha a pénzt nem idegen czélokra fordították volna. Megvoltak ugyan a régi udvari méltóságok, a zászlósúri tisztségek, de minden hatáskör nélkül. A királynak nem volt magyar udvartartása s így az udvari főméltóságok mind névlegessékké, üres címekké váltak. Egykori teendőik a császári udvari tisztségekre szálltak át. Így idegenek környezték a királyt s idegen hatóságok intézték korlátlanul a kül-, pénz- és hadügyeket. Ezek az ügyek az új viszonyok közt nem közös, hanem a magyar befolyás alól kivéve császári ügyekké váltak. A régi, alkotmányos intézményekből csupán az országgyűlés maradt meg, az is a császári rendszer ellenére, mely mindenképen le akarta magáról a rendi ellenőrzés nyűgét rázni. Csakhogy nem tehetette, mert az adót az országgyűlés szavazta meg, melyet csupán az mentett meg, hogy az általa meg nem szavazott adót a helyi közigazgatás közege, a vármegye nem hajtotta be. 1558-ban a király meg is próbálta az adó önkényes kivetését, de nem boldogult, mert a vármegyék megtagadták rendelete végrehajtását. Így mindig vissza kellett az országgyűléshez térnie, pedig nem szívesen tette, mert e gyűlések folyton tiltakoztak az idegen uralom ellen s erőlesen követelték, hogy az összes magyar ügyeket kizárólag magyarok, magyar hatóságok intézzék. Különösen 1559-ben történt ez, de a király nemcsak mellőzte e kívánságot, hanem az országgyűlési törvénycikkeket kénye-kedve szerint módosította, némelyeket egészen kihagyott s újakat tett helyökbe. Nem igen akart többé országgyűlést tartani s inkább lemondott az adóról, csakhogy ne kelljen a rendekkel bibelődnie. Sőt a trónutódlás kérdését is nélkülök akarta rendezni. Azt vitatta, hogy örökjoggal szerezte meg a trónt, mely tehát választás nélkül száll legidősebb fiára s a rendeket nem a választás, hanem csak a koronázás joga illeti meg. Mikor magyar tanácsosai figyelmeztették, hogy Magyarország választó királyság, főlháborodott e merészségen s megmondta nekik, ne terheljék olyan újításokkal, minő a választás. Hasztalan felelték, hogy a választás merő formság s mellőzése közfelháborodást idézne elő. Akaratát érvényre tudta emelni, mert ő volt az erősebb s 1563-ban nem azért hívta össze az országgyűlést, hogy fiát, Miksa főherceget királylyá válassza, hanem csak azért, hogy királylyá elfogadja és megkoronázza. Hasztalan hirdették a rendek, hogy Magyarország választó, nem pedig örökös királyság. Tényleg választás nélkül kellett szeptember 8-dikán Miksa főherceget királylyá, másnap meg nejét királynévá koronázniok. Sőt Ferdinánd még azon kívánságukat sem teljesítette, hogy a meghalt Nádasdy Tamás helyett nádort választasson. Általában zokon vette panaszait s haragosan megmondta nekik, hogy jövőre a szerénység és tisztelet korlátai közt maradjanak felszólalásaikban. A mindenható császár beszélt így alattvalóival s ezzel jelezte, milyen szerepre akarja az új rendszer a

magyar alkotmányosságot kárhoztatni. A széttépett magyarságban hiányzott az erő, hogy e törekvést meggyőztse, s a király még azon is megütközött, ha az országgyűlés panaszkodni merészelt az idegen uralom ellen. Lassankint egészen elhidegült magyar alattvalóitól; azt az ismételve tett ígérteit sem váltotta be, hogy az év egy részét az országban tölti, vagy legidősebb fiát, Miksa főherceget küldi ide állandó lakásra, hogy a magyar viszonyokkal megismerkedjék. Noha neje, Anna királyné († 1546) magyar hercegnő volt, noha Miksa főhercegnek szánta a magyar ko-

ronát, udvartartásukban egyetlen magyart nem alkalmazott; ama városok közt, melyeket székvárosainak nyilvánított, Pozsony, az akkori királyi terület fővárosa, nem szerepelt. A saját udvartartását spanyolok, olaszok, németek, csehek árasztották el s csak elvétele akadt köztük magyar, de ez is alárendelt állásban. Azokkal a magyarokkal, kik ügyes-bajos dolgaikban fölkeresték, szívélyesen, előzékenyen szokott ugyan érintkezni, s ez szélesebb körökben kedvelté tette egyéniségét, de mióta császár lett, az ország ügyeivel alig törődött s még olyan reformok végrehajtását sem ellenőrizte, melyeket

maga kezdeményezett. 1545 óta erélyesen sürgette az országgyűlést, hogy törölje el az Ulászló-féle röghözkötöttséget, s adja vissza a jobbágynak, „kiknek jajveszéklése szünet nélkül az égbe kiált”, a költözés szabadságát. A rendek tényleg eszközöltek könnyítéseket, de a szabad költözés egyszerű helyreállítását még a király főtisztviselői is elleneztek. Végre 1556-ban meghozták az idevonatkozó törvényt, csak hogy végrehajtását senki sem ellenőrizte, s később Ferdinánd, hogy a nemességet hajlandóbbá tegye az adó megszavazására, maga sem bolygatta tovább az ügyet.

I. Ferdinánd király.

(Eredetije az ambrasi arczkép-gyűjteményben.)

A király a belső rend helyreállítására szintén tett kísérletet, mert 1540 óta egyes urak féktelensége épenséggel tűrhetetlen állapotokat teremtett. Valóságos háborúkat viseltek egymással, fosztogatták a népet, elfoglalták a nemesség jószágait. Egy ilyen főrabló, Bacsó Mátyás ellen a király egész hadsereget küldött (1549), főfőszkét, Murányt megvétette s Bacsót kivégeztette. De folyt a dúlás-fosztás mindenütt s a köznemesség a legváltságosabb helyzetbe jutott. A negyvenes évek országgyűlésein e miatt urak és nemesek között viharos jelenetek zajlottak le s hasztalan mondogta ki a törvény, hogy a jogtalanul elfoglalt jószágok visszaadassanak. Növelte a bajt a „bujdosók“ roppant elszaporodása. Ezek olyan nemesek, leginkább egytelkesek s más kisbirtokosok voltak, kik török uralom alá jutó falvaikból királyi területre menekültek s ott már 1547-ben annyira elszaporodtak, hogy az országgyűlés foglalkozni volt kénytelen megélhetésökkel. Arra kérte a királyt, fogadja zsoldjába s a végek oltalmazására alkalmazza őket. Sokan nyertek ily foglalkozást nemcsak bujdosó nemesek, hanem jobbágyok, csakhogy ez időtől fogva mindig maradt olyan népelem, mely a gazdasági szervezetbe be nem illesztett, mely úgy élt, a mint épen tudott, szegény legény módra zavarta a közbiztonságot s igazi csapásként nehezedett a száz sebből vérező országra. A magyar szegény legényekhez járultak a király idegen zsoldosai, kik a legrendetlenebbül fizetve kínozták, fosztogatták a szegénységet. De nem kímélték a nemességet sem, s elszedték, ha egyebet nem találtak nála, fegyverét, úgy, hogy táborba sem szállhatott. Az országgyűlésen minduntalan hangzottak e miatt a siralmas panaszok s 1557-ben a királyi előterjesztéseket tárgyalni sem akarták, míg e sérelmek nem orvosoltatnak.

Fokozta a király és az ország közti elidegenedést a valláskérdés. Ferdinánd élete egyik feladatának mondotta ugyan az új hit kiírtását, de másrészt maga nagyban elősegítette terjedését Magyarországon. Ferdinánd semmiben sem volt következetes s sok olyat tett, a mi természetesen előnyére vált az új vallásnak. A főpapi állások betöltésében nem az egyház érdekeit tartotta szem előtt, a püspököket túlhalmozta állami teendőkkel s elvonta őket tulajdonképeni hivatásuktól. Egyházi javakat világiaknak adományozott, vagy honvédelmi célokra foglalt le, s ezzel példát adott a hatalmasoknak az egyházi vagyon megdézsmálására. Ennek természetes következménye volt, hogy az új valláshoz csatlakoztak. A főurak a püspökök és szerzetrendek, a középbirtokosok a plébániák vagyonát vették el, mire a lelkészeket az új vallás és szertartásai elfogadására kényszerítették. Ezek nagy része szívesen engedett az efféle kényszernek, mert a két szín alatti áldozás, leginkább azonban a papi házasság őket is az új hit hívei sorába vezette. Csakhamar az alsó papság nagy tömege házasság életet élt, még pedig törvényesen, a szabályok megtartásával házasodott s a nőtlen pap mindinkább a ritkaságok közé

tartozott. Hasztalan tiltotta Oláh Miklós esztergomi érsek ez újítást. A legtöbb pap azt felelte, hogy nem válhat meg feleségétől, mert szüksége van rá a háztartásban, s inkább a plébániát, mint az asszonyt hagyja el. Mikor az érsek eltávolította a nős papokat, a legtöbb lelkészség pap nélkül maradt s így jutott a protestáns prédikátorok befolyása alá. Maga Ferdinánd számba vette e viszonyokat s a trienti zsinaton és Rómában a két szín alatti áldozás s a papi házasság kérdésében bizonyos engedményeket kívánt, de hasztalan. Egyébiránt ez időben már nemcsak Luther, hanem Zwingli és Kálvin tanai is elhatottak hozzánk, s míg a lutherség a német ajkú lakosságban, főleg a városokban csaknem kizárólagos uralomra jutott, a kálvinizmus a magyar nép, első sorban a kis- és középbirtokos nemesség körében terjedt el. Erdélyben és kapcsolt részeiben egy harmadik új felekezet, a socinianus, arianus, vagyis unitárius tett hatalmas hódításokat. A felekezetek e megszapordásával a politikailag szétdarabolt magyarságban állandóvá lettek a vallásos küzdelmek, mert minden felekezet legalább bizonyos területen, a városban, vagy a községben kizárólagos uralomra törekedett, s a lutheránus nemcsak a katolikust, hanem a kálvinistát, vagy unitáriust sem tűrte meg. Az új felekezetek ép úgy üldözték egymást, mint a katolikus egyház őket.

E zűrzavart rendezni kellett s 1548-ban csakugyan fontos egyházpolitikai törvény hozatott. Minthogy a királyi hatalom szigorúan katolikus, az országgyűlés többsége a vallás tekintetében meg bizonyos átmeneti állapotban volt, az új vallásügyi törvény kimondotta ugyan, hogy a katolikus vallás visszaállíttassék s az anabaptisták (új keresztyének) és sacramentáriusok (kálvinisták) kiűzessenek. De az ágostai evangélikus vallás híveiről hallgatott, mit a lutheránusok úgy értelmeztek, hogy a törvény nekik is vallásszabadságot enged. Viszont a főpapság az 1548-diki törvény alapján erélyesebben kezdte meg az összes új felekezetek ellen a harcot. De az országgyűlés többsége mindinkább a hitújítás hatása alá került s az 1556-diki vallástörvény már hallgat a kálvinistákról is. Ez azonban csak fokozta a felekezetek közti összeütközéseket, s az országgyűlés tárgyalásaiban egyre több helyet foglalt el a vallásügy, sőt a viták egyre élesebbekké váltak és a küzdő felek között mindinkább oly gyűlölet kapott lábra, mely a politikai együttműködést csaknem lehetetlenné tette.

Ellenben Erdélyben a valláskérdés békésebb megoldást nyert s az új hit már 1548, de 1552 óta teljes elismerésre jutott, sőt 1557-ben a tordai országgyűlés kimondta a magasztos eszmét, hogy „mindenki azt a hitet követheti, melyet akar“, csak a más hitűeket ne bántsa. Mindazáltal 1558-ban a katolikus egyház egész vagyonát lefoglalták s iskolai vagy állami czélokra rendelték, a kálvinistákat meg kitiltották Erdélyből. Csakhogy ezek bátran fölvevették a harcot, s mikor Dávid Ferencz, a

lutheránusok püspöke hozzájuk csatlakozott, számuk és jelentőségük hatalmasan megnőtt, s 1564-ben ők is teljes jogegyenlőséget nyertek, úgy hogy ekkor már három felekezet élvezte Erdélyben a lelkiismereti

János Zsigmond fejedelem.

(Egykorú metszet Ő Felsége hitbizományi könyvtárában.)

és vallásszabadságot, melyet utóbb János Zsigmond fejedelem, az unitáriusokra is kiterjesztett. A vallás e szabad gyakorlata (liberum exercitium fidei) alatt akkor s a következő században egy egész rendszert, mindazokat az eszközöket értették, melyek a felekezet fenmaradását biztosí-

tották, a hitközségi és országos szervezkedést, a papnevelést, az egész oktatásügyet, iskolák alapítását és fenntartását s az egyházi önkormányzatot. A török területen a felekezeti kérdés ismét más megoldást nyert. A török a XVI. század legvitásabb kérdésében, a vallásügyben, mindig bizonyos türelmességet vagy közönyt tanúsított. Legkevésbé szerette ugyan a katolikusokat, kiket a bécsi király titkos híveinek tartott. De őket sem üldözte másképp, mint a többi nem-mohamedán felekezeteket. Szabad tért engedett területén a hitújításnak, mely pár évtized múlva rendkívül elhatalmasodott. A törökföldi magyar lakosság előbb az arianusokhoz (unitáriusokhoz), utóbb Kálvin vallásához csatlakozott s a török terület minden magyar részében tekintélyes egyházzá szervezkedett, míg katolikusok csak itt-ott maradtak s leginkább a ferencz-rend lelki gondozása alatt álltak.

Ilyen állapotba juttatta a három részre oszlás már egy pár évtized multán az egykor egységes és hatalmas magyar nemzetet. Ősi intézményei vagy megszűntek, vagy idegen szellemet, idegen tartalmat nyertek s idegen érdekeknek szolgáltak. Területének egy nagy része a török birodalom egy vilajetje, a koronás király alatti föld az osztrák tartományok védelmére rendelt végvidék lett s a török főuralom alatti Erdély elgyöngyülve, tehetetlenül, a két hatalmas szomszéd által örökre fenyegetve élte különállásának első korszakát.

E közben I. Ferdinánd király mindinkább elöregedett, törődött, beteg emberré lett. 1564 áprilisban fiára, Miksa ifjabb királyra ruházta az uralmat, maga pedig, mint annak idején testvérbátyja, Károly császár a közügyektől visszavonulva készült a halálra. Utolsó óráit az az aggodalom zavarta, hogy utódja alatt a katolikus vallás uralma kárt szenvedhet, noha mint gyóntatóatyjának elmondotta, e vallás tiszteletének köszönheti a Habsburg-család emelkedését és nagyságát. Lelkökre kötötte tehát fiainak és tanácsosainak, hogy „a katolikus vallás, a mint az elődeinkről reánk szállott, országainkban megtartassék s az eretnek tanok befogadása megakadályoztassék”. Julius 25-dikén este 7 óra tájban fejezte be életét. Prágában temették el neje, Anna királyné mellé. Roppant birtokait felosztotta három fia között. A legidősebbnek, Miksának hagyta a magyar és cseh-morva földet, a két Ausztriát, második fiának, Ferdinánd főhercegnek Tirolt s a németországi kisebb birtokokat, a harmadiknak, Károly főhercegnek meg Stíriát s a szomszéd tartományokat az ádriai tengerig. Ez időtől fogva tehát a Habsburg-család nemcsak két fő, spanyol és német ágra, hanem a német ág ismét három külön ágra, a császárra, stíriaira, tirolira oszlott s Stíriában és Tirolban önálló főhercegi udvar és kormányzat alakult.

II. FEJEZET.

A HOSSZÚ BÉKE KORA.

MIKSA KIRÁLY. — AZ 1566-KI HÁBORÚ. — A DRINÁPOLYI BÉKE. — A CSÁSZÁRI POLITIKA ÉS A SZULTÁN. — A VÉGBELI HARCZOK. — AZ IDEGEN URALOM ÉS A RENDEK. — JÁNOS ZSIGMOND HALÁLA. — ERDÉLY ÉS A BÁTHORYAK. — MIKSA KIRÁLY HALÁLA. — RUDOLF KIRÁLY. — A VALLÁSÜGY ERDÉLYBEN. — BÁTHORY ZSIGMOND ÉS A JEZSUITÁK.

MIKSA KIRÁLY érett férfi korában (született 1527) lépett a trónra. Innsbruckban és Spanyolországban nevelkedett s atyját hasztalan kérték a magyar rendek, hogy közéjük küldje s a magyar ügyekbe beavassa. 1551-ben kelt egybe nagybátyja, Károly császár leányával, de politikai okokból egy ideig a protestantizmussal kacérkodott, mi miatt atyjával és a császárral éles összeütközésbe jutott. Mihelyt azonban német királylyá való megválasztása biztosítva volt, ismét jó katolikus lett, ámbár bizonyos türelmesség a lutheránusok, de csakis ezek irányában, megmaradt benne állandóan. Külsejére és jellemére sokban atyjára ütött. Csinos, egészséges férfi volt, sasorral, vastag alsó ajakkal, élénk, beszédes szemmel. Ő is sokat és sokfélét tanult, több nyelven beszélt, így csehül is, csak magyarul nem. Magasan szárnyaló becsvágy élt benne, csakhogy igazi erély és kitartás nélkül. Trónörökös korában elégedetlen volt atyja politikájával és tanácsosaival, de mint uralkodó mindenben atyját követte, s csupa jelentéktelen emberrel környezte magát, főleg csehekkal, kiket nagyon szeretett. Katona ő sem volt, a pénzzel meg szintén nem tudott gazdálkodni. Míg zsoldosai éheztek, a közjövedelmeket udvartartásának fényére, könyvek, képek és más műtárgyak vásárlására fordította. Miksa már teljesen német nevelést nyert, büszkén vallotta magát németnek s az 1555-ki országgyűlésen, melyen atyját helyettesítette, a magyar rendekkel németül kezdett beszélni, mi zajos visszatetszést keltett. A rendiséget még inkább gyűlölte, mint atyja, s az 1559-diki országgyűlésen egyenesen meg akarta fenyíteni a rendeket azon — mint mondotta — vakmerőségükért, konokságukért, hogy törvényes kívánságaikhoz ragaszkodtak. Egészben idegenül állt szemben

a magyarokkal s a szó szoros értelmében ő tette a Habsburgok uralmát idegenné Magyarországon. Atyja egykor még látta a szabad és önálló magyar birodalmat s önkénytelenül bizonyos kíméletet gyakorolt a magyarok önállósági vágyai iránt. Miksa nem állt többé a nagy mult varázsa alatt s hasztalan figyelmeztette a spanyol követ, később kegyencze, Schwendi Lázár, Felső-Magyarország főkapitánya, ne bizalmatlankodjék a magyarok iránt, adja vissza nekik Magyarországot s bízza rájuk hazájok kormányzatát. Főtanácsosai az ellenkező irányba terelték,

Miksa király.

(Eredetije az ambrasi arczkép-gyűjteményben.)

sőt folyton szemére hányták, hogy túlságosan kedvez a magyaroknak. Pedig esze ágába sem jutott ilyesmi s az udvarában élő idegen követeknek mindig feltűnt, milyen kevés jóakarattal van a király a magyarok iránt s mikor csak teheti, idegent ültet a nyakukra. Ez érzelmeit első sorban Erdélylyel és János Zsigmond fejedelemmel érezte s az erdélyi kérdés, noha János Zsigmond mindent megpróbált, hogy békésen megegyezzek a királylyal, csakhamar új török háborút idézett föl. Az agg Szulejmán szultán 1566 április 25-dikén roppant hadsereggel

indult Magyarországra, hogy ott rendet csináljon. Nem szívesen tette, öreg ember volt s azzal a sejtelemmel távozott hazulról, hogy sohasem látja többé székvárosát. De Miksa ezúttal valósággal reá erőszakolta a háborút, melyre igazán buzgón készült, mert a nemzetközi viszonyok kedveztek szándékainak. A pápa s a spanyol király pénzzel, az olasz fejedelmek, a német birodalom igen tetemes haderővel segítették, a nyugati országokból meg mindenfelől özönlöttek az önkénytesek a császári táborba, mert Európaszerte azt hitték, hogy Miksa Magyarország föl-szabadítására vállalkozik. E célra csakugyan olyan sereggel rendelkezett, minőt atyja sohasem birt összehozni s mely a legnagyobb feladatok megoldására képesíthette. 1566 augusztus havában valami 100.000 ember állt csatakészben a magyar államterület különböző pontjain, s ebből kellően felszerelve 50.000 egy táborban. Számát illetőleg a török sereg nagyobb volt ugyan, de minőség tekintetében messze elmaradt tőle s a francia követ, ki a szultán főseregét látta, azzal a benyomással távozott köréből, hogy a hadjárat a török vereségével fog végződni. Konstantinápolyban szintén ugyanezt hitték s a török fővárost valósággal rémület fogta el. A nép a mecsetekbe tódult, a boltokat bezárták, s aggódva mondta mindenki, hogy a birodalom komoly válság előtt áll.

A háború a törökre csakugyan kedvezőtlen előjelek közt indult meg. A fejevári és a budai basák megrohanták Palota várát, egy kis magánvárat, mely csak egy pár év óta volt királyi végvár. De tíz napi erős vívás után sem tudták megvenni s kapitánya, Tury György hősie-sen megvédte, míg a németek közeledtére a törökök el nem távoztak. Tury biztatására Salm német hadvezér török területre tört, s megvette Veszprémet és Pápát. E harczok híre még inkább fölvilványozta a keresztényeket s megremegettette az ellenséget. Megvolt tehát az erkölcsi mo-zzanat is, mely az erélyes támadó hadjárat sikerét biztosíthatta. Csakhogy Miksa király harczkedve, mihelyt a háború megkezdődött, hirtelen lelohadt; a nagyszerű hadsereg élén nem gondolt hódító hadjáratra, hanem azon hitben, hogy a szultán Bécsset fenyegeti, ereje javát székvárosa biztosítására Győrben összpontosította. Augusztus közepén érkezett a táborba s noha ott lelkes, harczias hangulattal találkozott, noha mindenfelől sürgették az előnyomulást, nem moczczant a táborból. Csupán Bécs védelmére gondolt, Magyarországot meg a török hadak-nak engedte át.

Pedig Bécsset az agg szultán egyáltalán nem fenyegette. Az előző béketárgyalásokban Gyula, Sziget és Eger várak átengedését követelte s azért jött az országba, hogy e várakat megvívja. Egyik seregét Gyula ellen rendelte s ez a vár hosszas, vitéz ellenállás után, minthogy föl-mentő sereg sehonnan sem jött, szeptember 2-dikán megnyitotta kapuit az ellenségnek. E közben a török fősereg is magyar földre érkezett. Szulejmán Eszéknél a Dráván nagyszerű hidat veretett, mely az akkori

Európa legnagyobb hídja volt s melyet valami 100 éven át, mint a hidépítés remekét csodált a világ. E híd júliusban elkészült s a török had rajta kelt át, hogy Szigetvárt támadja meg. Ez a vár országos végvár volt s birtokától messze föld, több vármegye biztonsága függött. E hivatásához képest kellően meg volt erősítve. Tulajdonképeni várból s az erősített ó- és új városból állott, melyeket mély árok kerített. De a vár főerejét az tette, hogy mocsaras, süppedékes talaj övezte, s nedves időjáráskor alig lehetett megközelíteni. Elsőrendű erősség azonban Sziget sem volt s hírnevét nem bástyáinak, hanem kapitánya, Zrinyi Miklós és védői elszántságának köszönhette. Zrinyi ez időben 58 éves volt, ősrégi horvát nemzetség sarja, melyet ő magyarosított el, midőn megszerző a csáktornyai uradalmat s családját magyar földre telepítette át. A csatatéren, örök harczban nőtt fel s igazi katonatermészetű, vakmerő, önfeláldozó, de szilaj, szenvedélyes vitézzé vált. Különösen szerette Sziget várát, hűségesen gondozta s mihelyt hírt vett, hogy a szultán meg akarja vívni, nyomban eltökélte, hogy a védelmet maga veszi át, ámbár erre állása nem kötelezte, mert ő a Dunán túli részek főparancsnoka s nem Sziget kapitánya volt. Április 23-dikán készítette el végrendeletét, melyben azzal okolja meg nemes elhátározását, hogy Sziget megtartásától Magyarország s töméntelen ember sorsa függ; ő tehát élete árán is megoltalmazza. Valami 2500 emberrel, magyarral és horváttal zárkózott a várba, melynek közelében augusztus 6-ikán jelent meg Szulejmán szultán s még aznap megtörtént az első roham. De visszaveretett s a vár heteken át hősiezen ellenállt, úgy hogy Miksa királynak volt elég ideje akár fölmentésére sietni, akár valamelyik török várat megtámadni, mely esetben a szultán aligha félbe nem szakította volna Sziget vívását. De Miksa király semmit sem tett, meg se moczczant, hanem sorsuknak engedte át Szigetet és hőseit. Zrinyi 15 rohamot vert vissza, miközben védőinek száma fölöttébb leapadt, az erősítmények összelövetek s az őrség végül a szűk belső várba szorult. De itt is robbanás, ebből tűz támadt s lehetetlenné tette a további védelmet. Szeptember 7-dikén, egy szombati napon, Zrinyi ünnepi díszet öltött, maga köré gyűjté megmaradt vitézeit, Juranics Miklósnak adta át a király zászlaját, s kinyitatta a kaput. Azután a kis fahidon az égő belső várból kirohanva, a köz-

Zrinyi Miklós.

(Zündt Mátvás egykorú metszete után.)

vetlen közelben álló ellenségre vetette magát, s hősi harcban esett el. A győztes török katonai pompával temette el holttestét, fejét meg azzal az üzenettel küldte a győri táborba: „Legbátrabb emberetek fejét küldöm, melyre jövőben is nagy szükségetek lenne“.

Zrinyi Miklós dicső halála s nemes önfeláldozása az egész művelt világban részvétet keltett. Miksa királyt azonban nem bírta tette lelkesíteni. Szigettel és Gyulával számos kisebb vár s nagy területek veszttek el, mert senki sem állta útját a török terjeszkedésének. Az agg Szulejmán szultán azonban nem érte meg a diadalt. Valószínűleg szeptember 6-dikán halt meg, de halála hírét jó ideig titokban tartották. Serege október második felében abbahagyta a további harczot s haza tért, mire Miksa király szintén feloszlatta a győri tábort. Noha közelében történt, még Szulejmán haláláról is csak hetek multán (október 31-ikén) Velenczén és Innsbruckon át értesült, mikor már nem lehetett kihasználni. Így a hadjárat roppant területek elvesztésével, a megmaradt részek szörnyű pusztulásával végződött s az egykorúak csak a tatárok által elhajtott rabok számát 132.000-re teszik. Ép oly lesújtó volt a hadjárat erkölcsi hatása, mert kitűnt, hogy a magyar király nemcsak gyöngébb a szultánnál, hanem Magyarorszáért egy német katonát sem akar áldozni. A király tétlensége Európaszerte oly megbotránkozást keltett, hogy Miksa külön iratban volt kénytelen a súlyos vádak ellen védekezni. Őt magát szintén megtörték az események; nem ábrándozott többé harcias babérokról, hanem a török irányában a föltétlen békepolitika elvét követte s minden áron a porta jóakarátát kereste. De ismét csak ezzel akart békét, ellenben Erdélylyel még jó ideig folytatta a meddő, az északkeleti országrészt mérhetetlen inségbe döntő háborút. Végre az új szultán, Szelim fenyegetésére, hogy egész erejével a császár ellen vonul, 1567-ben az erdélyi háború is megszűnt s Verancsics Antal püspöknek, a jeles magyar diplomatának 1568 elején sikerült 8 évre békét kötni a portával. Ez a drinápolyi béke, mely Erdélyre is kiterjedt, a király kezén hagyta a tényleg birtokában levő magyar területet, melyért azonban 30.000 arany évi „tiszteletdíjat“ kellett fizetnie. Így a szerződés, mely 25 esztendeig érvényben maradt, betetőzte a magyar birodalom felosztását, másrészt meg hihetetlen állapotokat teremtett. Egyedül a két uralkodóra terjedt ki, ellenben nem szüntette meg a harczot, mely a végeken örökkön-örökké, néha egész hadseregekkel folyt. Csakhogy a király a maga végházaiban aránylag csekély haderőt tartott, s ezt sem tudta rendesen fizetni. Ellenben a török várakba megszámlálhatatlan ember özönlött a roppant birodalom minden részéből, hogy onnan zsákmányra törjenek, hírnevet, vagyont szerezzenek. Üzelmeiknek, örökös betöréseiknek az új békeszerződés nem szabott határt. Ellenkezőleg, az új békekorszak állandósította a határszéli küzdelmeket s ekkor jutott teljes kifejlésre a híres végbeli élet, melyet Balassa Bálint, a költő oly megkapóan rajzolt meg.

Szünes-szüntelen folyt a harc, mely ezer meg ezer jó vitéz életét fogyasztotta el a nélkül, hogy a török előnyomulásának határt szabott volna. A fenyegetett vidékek köznépe úgy igyekezett a töröktől kíméletet vásárolni, hogy behódolt, vagyis a töröknek szintén adót fizetett. Az ilyen, úgynevezett hódolt terület kettős, királyi és török uralom alá jutott tehát, kétfelé adózott s két rossz kormányzat minden terhét és nyomorúságát viselte. 1552 óta a török terület annyira megnőtt, hogy immár két tartományra (vilajet), a budaira és temesvárra oszlott, amabban 18, ebben 7 szandzsákkal. Ennek megfelelően apadt a királyi terület. Miksa összesen 46 magyar-szlavon vármegyét örökölt atyjától, ámbár ezek nagy része tényleg már behódolt a töröknek. Élete végén azonban csak 29 vármegyéje maradt s ebből is csupán 16 állt kizárólagos uralma alatt, szintén nagyban elpusztulva, töröktől, némettől kiélve.

Noha a török birodalom Szelim, „a részeges“ szultán alatt már hanyatlásnak indult, noha később Velence háborúba bonyolódott Törökországgal s minden áron Miksa császár szövetségét kereste, miben a

Miksa király aláírása.

pápa és a spanyol király is támogatta, a császárt nem lehetett többé a török elleni harczra bírni. 1575-ben a drinápolyi békét további 8 évre meghosszabbította, ámbár ezzel magyar területét a végromlásnak engedte át, mert például ugyanez évben egykorú hivatalos följegyzések 76 község és erőd elfoglalásáról, töméntelen ember lekasabolásáról, 1576-ban meg 60 ilyen betörésről emlékeznek meg.

Minél kevesebbet tett a király magyar alattvalói védelmére, minél inkább kitünt katonai tehetetlensége, annál inkább fokozódott bizalmatlansága a magyarok iránt. Megnyitotta fülét mindenféle besúgásnak s a legképtelenebb rágalmak alapján sok előkelő embert elfogatott. Dobó Istvánt, az egi hóst három évig sanyargatta börtönben, noha még pörbe sem merte fogatni, mert az ellene emelt vádaknak semmi alapjuk sem volt. Meg akarta félemlíteni az országot s a magyar főurak kiirtásában látta uralma biztosításának eszközeit. Általában saját szerű tervei voltak magyar országgal. Még 1566-ban a német rendek kívánságára megígérte, hogy ha a törököt megveri, Magyarországot a német birodalommal szorosabb kapcsolatba hozza. A hadjárat szomorú eredménye meggyűlöltte ugyan e tervét, de a horvát-szlavon végeket öcscsének,

Károly stíriai főherczegnek engedte át. Ez a terület nemcsak katonailag, hanem pénzügyileg is kivételt a magyar hatóságok alól s a gráci kormány vezetésére bízott. A kanizsai végeket a német lovagrendnek akarta átadni, s a terv csak azon hiúsult meg, hogy a hadakozástól elszokott lovagrend vonakodott a terhes feladatot átvenni. A felső-magyarországi közjövelmek kezelésére Kassán külön főhatóságot, az úgynevezett szepesi kamarát alapította (1567), de nem a különben is Béctől függő pozsonyi, hanem közvetlenül az udvari kamara alá helyezte, s belső ügykezelésében a németet tette a hivatalos nyelvvé. A rendek folyton arra kérték, hogy legalább a közeli Bécsben lakják, hogy könnyebben érintkezzenek vele. Kérték továbbá, hogy fiait, kik évek óta Spanyolországban időztek, hozza haza s ismertesse meg jövődöbeli hivatásukkal s egyik fia Magyarországon éljen s tanuljon meg magyarul. De kérelmeiket nem teljesítette, nádort sem választott, sőt az esztergomi érseki széket is jó ideig üresedésben hagyta. Belügyi reformok iránt szintén alig volt érzéke, s habár a honvédelem terén tervezett javításokat, az első nehézségre abbanhagyta a dolgot. Közönyösen nézte a jobbágytömegek rettenetes sorsát, mely ismételve fölkelésbe hajtotta őket uraik ellen. 1569–70-ben Karácson György, „a fekete ember”, támasztott lázadást, 1572-ben a Dráván túli jobbágyok fogtak fegyvert uraik kegyetlensége ellen. De mindnyájokat levertek, s noha elvileg fennmaradt a szabad költözés joga, a jobbágyság a legtöbb vármegyében a röghöz kötöttség rablánczait viselte.

Ép úgy csalódtak a protestánsok, kik Miksa trónraléptéhez fellengző várakozásokat fűztek. Habár Róma folyton gyanakodott hitbuzgalmában, valláspolitikája csupán a lutheránusok iránt volt elnéző. 1570-ben rendeletileg behozta a szigorú könyvcenzurát, 1572-ben az országgyűlés hozzájárulásával elrendelte, hogy a kálvinisták (sacramentariusok) és unitáriusok (arianusok) könyveikkel együtt megégettessenek. E véres határozat nem jutott ugyan a törvénykönyvbe, de végrehajtását a rendek a királyra bízták. Minthogy pénzre mindig szüksége volt, Miksa elég gyakran tartott ugyan országgyűlést, de 1576-ban próbát tett, hogy a rendektől szabaduljon, mi azonban, mint atyjának, neki sem sikerült. Annál több siker kísérte abbéli törekvését, hogy a magyar hatóságok ügykörét a legszűkebbre szorítsa. A nádori széket egész uralkodása folyamán nem engedte betölteni s az ország élére önkényesen kinevezett királyi helytartót rendelt, kinek azonban nem adott foglalkozást, a mint lehetőleg mellőzte a magyar kancelláriát. Magyar ügyekben német kancelláriája intézkedett, magyarországi kapitányai meg figyelembe sem vették a király azon rendeleteit, melyeket a magyar kancellária útján adott ki. A jogszolgáltatás gépezete teljesen szünetelt, katonai bíróságok ragadták magokhoz a rendes törvényszékek hatáskörét s birtokperekben is ítélkeztek. Hasztalan tiltakoztak a rendek e törvényteleniségek, az idegen

uralom s a bécsi befolyás ellen. Hasztalan mondták, hogy a királyt olyanok vezetik, kik nem ismerik az ország törvényeit, szokásait, nyelvét, gondolkozásmódját, s hogy az egész kormányzat Bécsben összpontosított. Miksa azt felelte, hogy hajlandó ugyan bizonyos belügyekben fentartani Magyarország önállóságát, de a had- és pénzügyet semmi áron sem adhatja ki bécsi főhatóságai kezéből, s csupán annyit ígért, hogy e hatóságokhoz magyarokat is ki fog nevezni. Ebbe a rendek belenyugodtak (1569) s egy ideig észre sem vették, hogy a had- és pénzügyek tekintetében elejtették Magyarország önállóságának eszméjét. De hamar kiábrándultak s már 1572-ben, mikor Miksa legidősebb fiát, Rudolf főherceget királylyá választatták (ez alkalommal ismét formszerű választás történt), tiltakoztak az ellen az állítás ellen, mintha a szabad Magyarország Hunyady Mátyással sírba szállt volna, mint az udvar hívei állították. 1576-ban meg elégedetlenségök viharos kitörésre jutott; megtagadták 1569-diki álláspontjukat s kijelentették, hogy nem tűrik tovább az idegen uralmat s nem engedik, hogy az ország életbevágó ügyeit a bécsi udvari kamara és haditanács intézze. Minthogy Miksa akkor nem volt Pozsonyban, felkérték Rudolf ifjabb királyt, „szabadítsa ki őket abból a szolgaságból és zsarnokságból, mely ő felsége alatt hozatott be s azelőtt ismeretlen volt“. De minden erőködésök meddő maradt s Miksa korában az idegen uralom még ridegebben érvényesült, mint atyja idejében.

Báthory István lengyel király.

(Eredetije az ambrási arckép-gyűjteményben.)

Az 1568-diki drinápolyi béke a király politikáját Erdély irányában nem változtatta meg. A harcok megszűntek ugyan, de a régi gyűlölet megmaradt s az udvar folyton azzal gyanúsította János Zsigmond fejedelemet, hogy a szultánt új háborúra, a magyar urakat meg lázadásra bujtogatja. Végül Bécsben megnyerték komornyikját és bizalmasát, Békés Gáspárt, ki 1570 szeptember 16-dikán Miksával Speierben szerződést kötött, melyben a fejedelem elismeri a király felsőbbbségét, vele a török ellen véd- és dacszövetségre lép, viszont a király megígéri, hogy János Zsigmondot egy rokonával, Mária bajor hercegnővel fogja összeházasítani. De a szerződést halomra döntötte János Zsigmond korai halála (1571 márczius 14). Benne kihalt a Zápolyayak uralkodó családja s Erdély szabadon gyakorolhatta a fejedelemválasztás jogát. Az országnak csak egy jelöltje volt, Báthory István, az ősi Báthory-nemzetség

sarja, ki férfikora delén állt (született 1533), s Olaszországban végezve tanulmányait, János Zsigmond alatt a katonai és politikai életben előkelő szerepet játszott. Noha a katolikus egyház híve volt, a rendek május 25-dikén egyhangúlag őt ültették a fejedelmi, vagy vajdai székbe. A porta nyomban elismerte s Báthory titokban Miksának is hűségesküt tett. Mindazáltal nem birta az udvar bizalmát megnyerni s a király Békés Gáspárral próbálta trónjától megfosztani. A becsvágyó Békés, ki egyénileg jelentéktelen volt ugyan, de mint az Erdélyben akkor nagyon hatalmas unitárius vallás híve — János Zsigmond maga is mint unitárius halt meg, — bizonyos tekintélyben állt. Mindazáltal Báthory fejedelem könnyen elbánt vele s 1575-ben végleg kiűzte az országból. Ezzel trónja megszilárdult s Báthory immár uralkodói tehetségeit országa érdekeinek szentelhette. Föltétlen híve volt a vallásszabadságnak s midőn a katolikusok más irányba akarták terelni, azt felelte, hogy a lelkiismeret az Isten dolga, melybe ő nem avatkozhatik. Nagyon szerette a tudós, művelt embereket s udvarába vonzotta őket, így Forgách Ferenczet, a történetíró, Kovasóczy Farkast. Az olasz Brutus János Mihálylyal megíratta Magyarország XVI. századi történetét, Erdélyben marasztalta előde orvosát, a lengyel Blandrata Györgyöt, ki Dávid Ferenczczel a magyar unitárius egyházat megalapította. Csakhamar azonban a lengyelek a derék fejedelmet királyokká választották. Báthory 1576 tavaszán távozott Lengyelországba, melynek egyik legnagyobb uralkodója lett. Előbb azonban testvérbátyját, Kristófot választatta (1576 február 8) utódjává, de maga is megtartotta a fejedelmi címet s lengyel földről állandó befolyást gyakorolt az erdélyi ügyek vezetésére. Nehány hónap mulva Magyarországon szintén trónváltozás állt be, mert Miksa király 1576 október 12-dikén Regensburgban meghalt s legidősebb fia, Rudolf, kit a magyarok már 1572-ben megválasztottak, lépett helyére. Rudolf ez időben alacsony termetű, csinos ifjú volt, kitől sokat várt a magyar és külföldi közvélemény. De a várakozások hamar füstbe mentek. Rudolfot már a jezsuiták nevelték, másrészt éveket töltött Spanyolországban s így olyan befolyások alá került, melyek lassankint aláásták testi-lelki egészségét. Nem szerette a komoly munkát, uralkodása folyamán meg egyre inkább elbetegesedett. Búskomorság fogta el, melyet rendetlen életmódja sokszor a beszámíthatatlanságig fokozott. Kezdett visszavonulni a világtól, irtózott az állami ügyektől, melyek vezetését tanácsosaira bízta, kiket a lehető legszerencsétlenebbül választott meg. Őt magát csupán kora áltudományai, az asztrológia és alchymia vonzották; kereste a bölcsek követét, az aranycsinálás titkát. Elvonta a pénzt a legsürgetőbb állami szükségletektől, s lázas szenvedélylyel céltalan kísérletezéseire, valamint képek, szobrok, régiségek vásárlására pazarolta. Tizenhét millió tallérra teszik az összeget, melyet ilyenekre elfecsérelt, míg katonái éheztek s az államgépzet menetét a pénzhiány időnkint

teljesen megakasztotta. Főleg 1581 óta vett erőt rajta az idegbetegség, mely nehézkes, bogaras, önféjű emberré tette. Bizalmatlan volt mindenki, első sorban testvérei iránt, kiktől még az ellátásukra rendelt pénzt is megvonta s egyházi pályára igyekezett őket terelni, mi egyiknél csakugyan sikerült.

Az új király, mint minden közügy, akképen a magyar ügyek iránt is közönyös volt s csakhamar (1576 október 13) öcscsét, Ernő főherceget nevezte ki magyarországi helytartójává. 1578-ban végleg Prágába költözött át, honnan időnként még ellátogatott Pozsonyba az országgyűlésre. De ott is 1583-ban járt utoljára s azóta végleg prágai várpalotájába zárkózott. Természetéből folyt, hogy a török irányában atyja békepolitikáját folytatta. Ő már óriási adósságterhet örökölt s a külföldi segély, valamint a magyar adójövedelem szintén megcsappant. Sietett tehát a portával megújítani a békét, mely a királyi terület legnagyobb részét végleg kiszolgáltatta az ellenségnek. Azon a földön, melyet a természet meg nem védett, örökösen folyt az apró harc, a rombolás, az öldöklés, a lakosság rabszíjon való elhajtása, megszámlálhatatlan község kifosztása és felperzselése. A végvárak kevés oltalmat nyújtottak a szüntelen megújuló támadások ellen, ámbár ott játszódtott le a nemzeti élet egyik emlékezetes mozzanata, oda sereglettek a magyar vitézek s „hazánkért, árvákért, özvegyekért“ vívták törhetetlen kitartással dicső harcaikat. A végbeli vitéz e korszak egyik jellemző magyar alakja, a ki a rég eltemetett lovagvilág küzdelmeit újította fel. Minthogy a békés munka messze földön lehetetlenné vált, a végházakba özönlöttek mindazok, kik a közért élni-halni, az eke szarva helyett fegyverrel kezökben dolgozni akartak. A közvélemény csodálva nézte hőstetteiket s vezéreik, egy Zrinyi György, a szigetvári hős fia, a nagy műveltségű Nádasdy Ferencz, a fekete bég — a nádor fia, — Rudolf király kedvence és gyermekkori játszótársa, a hős Pálffy Miklós, Rákóczy Zsigmond, egy régi nemzetség új dicsőségének megalapítója, Prépostváry Zsigmond s annyi más jeles vezér neve, kik e küzdelmeket vezették, méltóan sorakozik a Szondyk, Dobók, Losonczyak, Zrinyiek dicső köréhez. Királyuktól cserben hagyva, egyes győzelmeik dacára sem birták ugyan a török népözön szakadatlan előnyomulását gátolni, de nemes példájokkal, elszánt harcaikkal ébren tartották a magyarságban erejének tudatát. Saját rokonai nem egyszer sürgették Rudolf királyt, lépjen ki tétlenségéből, segítse meg a magyarokat, üzenjen háborút a szultánnak. A porta belső bajai, külső háborúi és a lázadások, melyek a roppant birodalomban gyakorta támadtak, biztató kilátásokkal kecsegtették az ilyen vállalatot. Sőt nagy európai liga alakítása iránt is folytak tárgyalások. Mindez azonban nem térítette el Rudolf királyt föltétlen békepolitikájától s még 1592-ben is megújította a török békét. Hasztalan panaszolták a pozsonyi országgyűlésen a horvát-szlavon rendek (1592), hogy két év alatt csak

a boszniai basa 26 várat és erődöt foglalt vagy pusztított el s valami 35.000 embert hajtott ki rabszíjon. Más vidékeken szintén egyre nagyobb arányokban folyt a hódoltatás s a török már Erdélyt sem kímélte. A hová meg a török el nem jutott, ott a király fizetetlen zsoldosai rabolták a népet. Leszedték testéről a ruhát, felgyújtották házait s minden gonoszságban — mondták a rendek — kapitányaik jártak legelői, kik közül többen dús vagyont szereztek fosztogatásaikkal. Rudolf király mindezzel nem törődött s minthogy éppen ekkor a nemzetközi viszonyok kedvezőtlenül alakultak a Habsburgokra, föltétlenül ragaszkodott a béke fentartásához.

Különben is erős bizalmatlanságot táplált a magyarok iránt s beteges érzelmeit nagyban fokozta Báthory István lengyel királysága. Az az agyrém gyötörte, hogy a magyarok lengyel segélylyel el akarnak tőle szakadni. Gyanúsította legbuzgóbb híveit, főleg a felső-magyarországiakat s ez országrészt valóságos kém- és rendőrunalom alá helyezte. Hasztalan mondotta István király, hogy Rudolf „a koronás“ király ellen

Rudolf király aláírása.

nem forral semmi gonoszát, Rudolf még országgyűlést is csak minél ritkábban tartott. Inkább lemondott az adóról, csakhogy panaszait, az idegen uralom elleni kifakadásait ne kelljen hallania. A rendek 1578-ban azt követelték, hogy a magyar ügyeket csak magyarok intézzék, 1580-ban pedig viharosan sürgették, töltse be az üresedésben levő legfőbb állásokat, fékezze meg zsoldosai kihágásait, különben nem szavaznak meg neki adót. E törvényes kívánságokat Ernő főherczeg, ki a gyűlést vezette, egyenesen forradalmiakként találta s ráfogta a rendekre, hogy lázadók, s ha tehette volna, el is fogatta volna a főbb embereket. Tanácsára a király csakugyan ridéken elutasította minden kívánságukat s az országgyűlés eloszlott a nélkül, hogy az adót megszavazta, vagy csak törvényt hozott volna. 1582-ben Rudolf személyesen eljött az országgyűlésre s elismerte, hogy a rendek „nem ok nélkül“ panaszkodnak, sőt megígérte, hogy a katonaság kihágásait orvosolni fogja. 1583-ban arra kérték a rendek, alakítson magyar kormánytanácsot s kizárólag ezzel kormányoztassa Magyarországot. De

MAGYAR FŐÚR A XVI. SZÁZADBAN.

(Thököly Sebestyén 1572-iki nemesleveléről.)

Magyar Nemzeti Történetéhez.

Az Athenaeum könyomása.

a király, ki ezuttal volt utoljára magyar földön, nemcsak nem teljesítette kívánságait, hanem csak 1587 őszén tartott új országgyűlést, mely a leghatározottabban követelte, hogy mint minden nép, úgy a magyar is maga kormányozhassa magát, összes ügyeit magyarok intézzék, az osztrák hatóságok magyar ügyekbe ne avatkozzanak s magyar királyi tanács alakíttassék, mely évnegyedenként ülésezzen s függetlenül vezesse nemcsak a belkormányzati és igazságszolgáltatási, hanem az összes hadügyi és pénzügyi dolgokat. Az udvar el is fogadta az új intézményre vonatkozó törvényt, de csak azért, hogy a rendekkel megszavaztassa az adót. Az új tanácsból sem lett semmi s folyt a régi gazdálkodás tovább, habár leghívebb híve, Pálffy Miklós figyelmeztetni volt kénytelen a királyt, hogy lázadásba hajtja a népet, ha az égető bajokat nem orvosolja. De Rudolf nem hallgatott senkire s öt évig országgyűlést sem tartott, noha a nuntius is sürgősen ajánlotta a rendek összehívását. Csak 1593 elején hívta össze a rendeket, kik ismét zajosan kikeltek az idegen uralom ellen, mert mint mondták, „a ki nem szabad, az harcolni sem tud“. Mivel azonban ekkor már kikerülhetetlennek látszott a háború, igen tetemes adót szavaztak meg s elégedetlenségök vihara immár nem a király, hanem a török ellen fordult.

Időközben ugyanis Rudolf király békepolitikája teljes kudarcot vallott. Tétlenségét a portán úgy magyarázták, hogy nem is képes háborút viselni. Másrészt a Habsburgok ellenségei szakadatlanul támadásra bujtogatták a szultánt s Konstantinápolyban végül a katonai párt teljes túlsúlyra került. Ily körülmények közt a prágai udvar szintén szövetségeseket keresett s Erdélyre vetette a szemét, melynek belállapotai mindinkább válságos irányba terelődtek. Báthory István lengyel királysága fényt és tekintélyt kölcsönzött ugyan a Báthory-családnak, de, mint az egykorúak panaszoják, Erdély vérét és vagyonát idegen érdekek szolgálatába helyezte. István király Lengyelország érdekében használta fel Erdély katonai és pénzügyi segélyforrásait. Növelte a bajt, hogy a király, ki míg a fejedelmi székben ült, a vallásszabadságnak föltétlen híve volt, a lengyel környezetben, a jezsuiták befolyása alatt megváltoztatta valláspolitikáját s békés, csöndes természetű utódját, Kristóf fejedelmet arra nógatta, irtsa ki „a sokféle eretnkséget“. E célra Kolozsvárt megtelepítette (1579) s a kolosmonostori apátság javaival látta el a jezsuitákat, kik nyomban messzemenő térítő tevékenységet indítottak s többek közt az ifjú Pázmány Pétert is áttérítették. Eljárásuk erős elégedetlenséget keltett. Mindazáltal a rendek teljesítették a beteges Kristóf fejedelem óhaját s kiskorú fiát, Zsigmondot (született 1572-ben) utódjává választották (1581 május 1-én). Négy hét múlva Kristóf meghalt s a fejedelem kiskorúsága idején, kit a jezsuiták saját céljaiknak megfelelően neveltek, kormányzók vitték a főhatalmat, mi sok zavart okozott. A szomszéd török basák az erdélyi területen is megkezdték a hódolta-

tást, a királyi udvar meg ép oly bizalmatlan volt a Báthoryak, mint azelőtt a Zápolyayak iránt. Mindehhez járult a székely kérdés. György barát halála óta rossz idő járt a székelyekre. A helyett, hogy a fejedelem e harczias elemet, mely 40—50.000 fegyverest ki tudott állítani, trónja egyik oszlopává tette volna, az urak önkényének szolgáltatta ki. Zsarnokaik ellen a székelyek még 1562-ben fegyvert fogtak, de leverettek s a szabad nép egy része földesúri hatalom, a többi meg a fejedelmi tisztek kényuralma alá került. „Jobban elnyomták őket — mondja az egykorú, — mint a pharaók a zsidókat Egyiptomban.“ A Báthoryak alatt ez a helyzet nem javult, mert a székelyek, kik bizalommal fogadták István fejedelem megválasztását, mikor sérelmeiket nem orvosolta, Békés Gáspárhoz csatlakoztak s leveretése után még szomorúbb sorsra jutottak. Sanyarúságaik közepett egy új vallásban kerestek vigaszt, melyet Eösy András alapított s mely zsidózók, vagy szombatosok névvel rohamosan terjedt közöttük. Ép oly rabságban sínlődtek, mint a zsidók s ép úgy várták a messiást, ki gyászos helyzetökből megváltsa őket s lelkesen követték a sorukból kikerült új prófétát. Az új vallás hitelvei a zsidóságból gyökereztek, még az ételtörvényekben is, csak hogy hívei nem héber, hanem magyar nyelven imádkoztak istenökhöz. Ez az új vallás még több üldözést hozott a székelységre, mert immár az államon kívül az összes többi felekezetek ellene fordultak. Az üldözöttek mindinkább külföldre vetették szemüket s már ez időben megindult a székely kivándorlás. Ezeren meg ezeren költöztek a szomszéd országokba s léptek lengyel, oláh, moldvai szolgálatba, míg az itthon maradottak a töröktől várták megmentésüket. Így tehát a székely kérdés Erdélynek nyílt sebe lett, s a következő években a legmesszebbmenő következményekre vezetett.

Zsigmondban, a fiatal fejedelemben hamar föltámadt a vágy, hogy szabaduljon a gyámság alól s nagykorúvá nyilváníttassa magát. De a rendek ez óhaját csak oly feltétellel teljesítették (1588), ha a jezsuitákat törvény útján kitiltja az országból. A képmutató ifjú bele egyezett e kívánságba s szentesítette a törvényt, mely szerint a jezsuiták 25 nap alatt távozni kötelesek az országból. Látszólag el is távoztak, de Zsigmond nem hiába volt tanítványuk. Egyszerűen kijátszotta a törvényt, egyenkint visszahívta őket s immár jezsuiták irányozták az önállóan uralkodó s nagykorúvá vált fejedelem politikáját, minek szükségképen heves ellentétre kellett a katolikus fejedelem és a roppant többségében más vallású ország közt vezetnie.

III. FEJEZET.

A HOSSZÚ HÁBORÚ KORA.

A HOSSZÚ HÁBORÚ. — A KÖZHANGULAT. — A KÜLFÖLDI SEGÉLY. — BÁTHORY ZSIGMOND FEJEDELEM. — A HÁBORÚ VÁLTOZÓ SIKEREI. — RUDOLF KIRÁLY ÉS ERDÉLY. — BÁTHORY ENDRE. — MIHÁLY VAJDA BETÖRÉSE ERDÉLYBE. — A SZÉKELYEK. — BASTA GYÖRGY. — RÉMURALMA. — RUDOLF ÉS MAGYARORSZÁG. — A TÖRÖK HELYETT A PROTESTÁNSOK ELLEN FORDUL. — AZ 1604-KI TÖRVÉNYKÖNYV.

NÜRZAVAROS ÁLLAPOTBAN volt a magyar királyi terület s Erdély, mikor Rudolf minden erőlködése daczára döntő fordulat állt be a török kérdésben. Az udvar érthetetlen békevágását Konstantinápolyban végül tehetetlenségnek, a hadviselésre való teljes képzetlenségnek magyarázták s a jancsárok, kik lelkesedtek a háborúért, mely zsákmánynyal és dicsőséggel kecsegtette őket, 1593 elején emberöket, Szinán basát ültették a nagyvezéri székbe, ki nyomban megkezdte a mozgósítást, a nagy háború előkészítését. Hasszán boszniai basa a tavasszal a szlapon részekbe tört s Sziszek várát akarta megvenni. De a királyi hadak, magyarok és osztrákok, Erdődy Tamás és Péter, Tahy István, Eggenberg Rudolf s Auersperg Herbárt alatt teljesen tönkreverték (juni 22). E vereség híre Konstantinápolyban óriási mozgalmat keltett s a szultán, noha a békét csak a múlt évben újíttotta meg, augusztusban háborút üzent Rudolf királynak. Ezzel kitört a „hosszú” háború, mely csaknem másfél évtizeden át folyt s a széttépett magyarság életében további emlékezetes változásokat okozott. Nyomban megkezdődött a küzdelem az ország minden részében. Szinán nagy sereggel nyomult a Dunántúlra, hol néhány kisebb várat elfoglalt ugyan, de másutt a törökök vereséget szenvedtek. A felvidéken az urak férfiasan vették fel a harcot, megverték az ellenséget, Hontban, Nógrádban, Gömörben számos várat megvévtak s ezzel messze földet felszabadítottak az idegen uralom alól. Sikereik mély benyomást keltettek kül- és belföldön s új reményt ébresztettek a magyarságban, mely feledve a kormányzat visszaéléseit, lelkesülten támogatta királyát azon hitben, hogy immár csakugyan megmenti a török igától. A rendek bőkezűen szavazták

meg az adót s más hadi segélyt, a nép tömegesen állt be katonának s bármi rombolást tett a török, bármennyire pusztították az országot a fizetetlen zsoldosok, a hosszú háború első 10 esztendejében a magyarság rendületlen kitartással küzdött királya oldalán s tőle várta szabadulását. Olyan lelkes volt a hangulat még az üldözött felekezetek közt is, hogy a debreczeni diákok tömegesen álltak be katonának, a köznép meg készségesen fizette az óriási adót, melyet a hosszú háború reá rótt.

Magát a királyt, noha jó időn át előre láthatta, a török támadás katonailag, pénzügyileg és politikailag egyaránt készületlenül találta. Nem volt szövetségese, a kincstár meg kongott az ürességtől, s Rudolf igazán kétségbeejtő eszközökkel próbált a bajon segíteni. Hűtlenségi perbe fogta a cseh főurakat s elkobozta vagyonukat, a magyar uraktól meg mindenféle czímen csikart ki pénzt. Együttal az örökös tartományok rendeihez s a külföldhöz fordult, s méltán mondotta, hogy magyar földön az egész nyugatot védelmezi. A cseh és német tartományok, a német birodalom, a spanyol király, a pápa, egyes olasz fejedelmek és városok, Firenze, Ferrara, Parma, Modena, Lucca nagy összegeket bocsátottak rendelkezésére, maga a német birodalom meg 1593—1603 közt 20 milliót adott. Még kevésbbé fukarkodott a magyar országgyűlés s egyes években addig hallatlan összegben szavazta meg az adót, sőt alkalmazta az általános teherviselés elvét, mert az adóhoz nemes és paraszt, zsidó és keresztény, minden foglalkozású és jogállású honlakos tartozott járulni. Így a pénzkérdés nem okozott volna nehézségeket, ha Rudolf a hadviselésre fordítja a befolyó összegeket. Csakhogy nagy részök a kegyenczek, udvari emberek zsebébe vándorolt, vagy Rudolf költséges kedvteléseire pazaroltatott s még olyan években, midőn bőven futotta volna, sem készítették elő kellően a háborút, nem helyezték a leginkább fenyegetett várakat védhető karba, nem fizették a sokszor éhező zsoldoshadat. Ennek következtében ez a had szintén csak kelletlenül teljesítette kötelességét s a háború a legkedvezőbb körülmények közt sem folyhatott kellő nyomatékkal. Pedig már ez időben feltűnt, s eszes diplomaták észre is vették a török birodalom elgyöngülését, pénzügyi és katonai intézményeinek züllését. Csakhogy a császári diplomácia nem bírta a helyzetet kiaknázni, mert a háború izgalmai közepett Rudolf egyre betegebb lett s mást, mint jelentéktelen, részben nyomorult embert nem tűrt maga mellett. Ezekről a külföldi követek azt mondták, hogy nem miniszterek, hanem kalmárok s pénzen árulják az állam érdekeit. Másrészt a protestáns Anglia a jeles Erzsébet királynő alatt a portán mindig a császár ellen dolgozott s utóbb, 1600 óta a katolikus Franciaország szintén a Habsburgok ellenségei sorába lépett. A császár tanácsosai még a Balkán félsziget népeinél mutatkozó törökellenes hangulatot sem tudták értékesíteni, s így a legkedvezőbb körülmények közt sem mérhettek döntő csapást a törökre, noha a szultán

birodalmának helyzete belső mozgalmak és ázsiai háborúk következtében a hosszú harcz folyamán nem egyszer a legváltáságosabbra fordult.

Az egyetlen szövetséges, kit Rudolf király a hosszú háborúban szerezni tudott, a hozzá sok tekintetben hasonló Báthory Zsigmond fejedelem volt. Zsigmondot a természet ritka tehetségekkal áldotta meg, de a jezsuiták félszegen nevelték s kiölték belőle az erkölcsi és jogérzetet. Két lélek lakozott benne, melyek örökös harczban álltak egymással s a mint az egyik

Rudolf király.

(Az ambrasi arczkép-gyűjteményben.)

vagy a másik kerekedett felül, tettei a szerint keltik a lángelmének vagy a férfiatlan hülyeségnek benyomását. Egyik szélsőségből a másikba hanyatlott, mit főleg az okozott, hogy súlyos testi bajokban, eskórban szenvedett, nem volt férfi s testi fogyatkozásai megzavarták lelki egyensúlyát. Hol az agyafurt diplomata, a jeles hadvezér, hol meg a gyáva, embertelen kényúr nyilvánul cselekedeteiben s jelleme általában érthetetlen lenne, ha testi fogyatkozásai meg nem magyaráznák. Beteg volt ő is, mint Rudolf király, s ez emlékezetes időszakban két lelki beteg uralkodó intézte az ország sorsát, az egyik Prágában, a másik Gyula-

fehérvárt. Lelki rokonságuk s a jezsuiták közvetítése gyorsan összehozta őket, noha az udvar és Erdély viszonya sokáig nagyon ellenséges volt. 1593-ban még Zsigmond is ingadozott. Számba vette, hogy protestáns országnak a fejedelme s a szultánnak a hűbérese. Eleinte Anglia támogatását kereste s felkérte, eszközöljön ki számára engedményeket a portától, mi végből Kakas Istvánt küldte Angliába. De a jezsuiták sem maradtak tétlenül s közvetítésökkel Zsigmond fejedelem 1594-ben megkötötte Rudolf királylyal a szövetséget. Ez azonban erős visszatetszést keltett az erdélyiek körében, kikre Rudolf magyarországi kormányszata egyáltalán nem gyakorolhatott vonzó erőt s a nép különben is félt a töröktől, melynek torkában feküdt. Így az országgyűlés kijelentette, hogy addig, míg Rudolf király Budát vissza nem foglalja, Erdélynek semlegességben kell maradnia. A rendek ez ellenállása annyira megrémítette Zsigmondot, hogy önként, felszólítás nélkül leköszönt unokatestvére, Báthory Boldizsár javára s útra is kelt, hogy külföldre költözzék. A trónváltozást országszerte örömmel fogadták, csakhogy Zsigmond hirtelen meggondolta magát. Váratlanul újra Kolozsvárt termett, visszavonta lemondását s nagybátyja, Bocskay István segélyével megint trónra ült azzal a titkos elhatározással, hogy eltesz láb alól mindenkit, első sorban rokonait, a három Báthoryt, Endrét, Istvánt és Boldizsárt, a ki szándékait ellenzi. Az ifjú Báthory István megsejtette a veszedelmet s Lengyelországba szökött Endre bíbornokhoz. Ellenben Boldizsárt, kinek javára nemrég leköszönt, a törökbarát ellenzék többi vezéreivel a fejedelem törbe csalta, s rendes pör, törvényes ítélet nélkül kivégeztette. Ezzel elnémította az ellenzékét s parancsára az országgyűlés 1594 novemberben kimondotta, hogy elszakad a töröktől s visszatér a magyar király fenhatósága alá. Hasztalan figyelmeztette Zamojszky, a nagyeszű lengyel kancellár (neje, Báthory Grizeldis után rokona), a leghatározottabban, ne szövetkezzék a császárral, hanem kövessen óvatos politikát, mint annak idején Báthory István lengyel király tette. Zsigmond nem hallgatott sem reá, sem saját alattvalóira, hanem szakított a törökkel s a magyar királylyal fogott kezét. Látszólag ez hatalmas lépés volt a nemzeti egység helyreállítása felé, miért magyar földön lelkesedve fogadták a magyar-erdélyi szövetség hírét. Tényleg azonban olyan szerencsétlenséggé fajult, mely Erdélyt romlásba sodorta.

Rudolf király immár az erdélyi fejedelem támogatására és haderejére is számíthatott tehát. Pénzt meg külföldről kapott s így elég erélyesen viselhette a háborút. Csakhogy a hadviselés akkor általában másképp folyt, mint napjainkban. Nem gyors és döntő sikerek elérése, nem a küzdelem mielőbbi befejezése vezette a XVI. századi hadvezért. Téli hadjárat általában nem dívott; a nagyobb műveletek csak a kedvező nyári évszak beálltával kezdődtek s novemberben véget értek. Ekkor a sereg nagyobb része elbocsáttatott s minden tavasszal újra

megindult a készülődés, a mozgósítás s végéhez közeledett a nyár, mikor ismét olyan haderő volt együtt, melylyel komolyabb műveletbe, rendesen várvívásba lehetett fogni. Ennek megfelelően minden évben egészen újra kezdődött a háború s kimenetele első sorban attól függött, minő hadvezért állít az udvar a hadsereg élére. Rudolf király rendesen valamelyik testvérére, Mátyás vagy Miksa főherczegre ruházta a fővezéri tisztelet. Egyikök sem volt katona, hanem egyformán „tudatlan a had-

Báthory Zsigmond fejedelem.

(Egykorú metszet Ernst Lajos gyűjteményében.)

viselésben“, mi sok szerencsétlenséget okozott. Néha azonban a főherczegi fővezér mellé valamelyik külföldi jeles katonát rendeltek s ilyenkor a hadműveleteket fényes eredmény kísérte. Az ilyen idegenek közül különösen kitűnt gróf Mansfeld Károly, nemcsak jeles vezér, hanem nemes lélek, ki a magyarok szívéet is megnyerte, továbbá Schwarzenberg Adolf, Mercoeur francia herczeg, a német gróf Rusworm. Mátyás főherczeg viszont inkább az olaszokat, köztük Basta Györgyöt, Belgioso Jánost szerette. Ebből ellentét, versengés támadt az olasz és német tábornokok

közt s nem egyszer károsította a hadműveleteket. Ellenben a magyarokat, noha közvetlen tapasztalásból ismerték az ellenséget, mert fáradhatatlanul és dicsőségesen harcoltak vele, Rudolf király és a főherczegek egyaránt mellőzték s Pálffy Miklós, Nádasdy Ferencz, Zrinyi György, Erdélyben Bocskay István, kik a hosszú háborúban kitűnő bizonyosságát adták hadvezéri képességeknek, soha sem rendeltetett fontosabb állásba, nagyobb had élére, mert, mint az egykorú mondja, az udvarban „magyarnak senkinek sem hittek“.

Az egyes évek hadjáratainak eredményei a szerint, minő a fővezér volt, alakultak hol kedvezően, hol szomorúan. Az 1593-diki sikereket már 1594-ben érzékeny csapások követték, mert Mátyás főherczeg volt a magyar, Miksa főherczeg a szlavoniai hadak fővezére. Pálffy Miklós megvette ugyan Nógrád várát s a magyarok másutt is győztek, de Mátyás főherczeg nemcsak Esztergomot vívta hasztalan, mely harcokban Balassa Bálint, a hős és költő halálosan megsebesült (május 19), hanem elveszett az erős Győr, Ausztria és Bécs fővédvára, s Komáromot csak Pálffy kitartó erőlködései mentették meg. Győr elveszte az örökös tartományokat olyan rémületbe ejtette, hogy Rudolf királynak 1595-re legalább jó hadvezérrel kellett gondoskodnia. Meg is találta a derék gróf Mansfeld Károlyban, ki megvívta Esztergomot, Vácot és Visegrádöt. Ez eredményeket a király nagyrészt annak köszönhette, hogy 1595-ben a török ereje megoszlott. Mikor a királylyal szövetkezett, Báthory Zsigmondban magas szárnyalású tervek forrongtak. Arról álmodozott, hogy kiterjeszti főuralmát Moldvára és Oláhországra, oláh-moldva segélylyel levonul Bulgáriába, onnan meg Konstantinápolyig. Györgyics Pál Gyulafejérvárt időző raguzai főúrral, ki Bulgáriát sokszor bejárta, jelentést készített magának Bulgária állapotairól s azután ez országba küldötte, hol Tirnovában tényleg föllázította a keresztényeket. Minthogy Mihály oláh vajda kezdetől fogva Erdélyre támaszkodott, Zsigmond őt s vele a moldvai vajdát hamar megnyerte céljainak s a két vajdával szerződésre lépett (1595 május 20), melyben magok, püspökeik, bojárjaik önkényt meghódoltak az erdélyi fejedelemnek s országukkal együtt elismerték hűbéri főhatóságát. A szerződés értelmében a két vajda még jószágadományt sem tehetett Zsigmond beleegyezése nélkül s köteles volt magát az erdélyi országgyűlésen képviseltetni. Így Zsigmond a nemzeti királyság régi felsőbbbségét ismét visszaállította az egykori Kunország területén alakult két fejedelemség felett. Ezzel természetesen magára idézte a porta haragját s Szinán basa, hogy az erdélyi fejedelmet megfenyítse, 1595-ben főserégét nem Magyarországra, hanem Havasalföldre vezette, hogy e tartományt s azután Erdélyt visszafoglalja. Zsigmond azonban idejében megjelent Havasalföldén, megverte a nagyvezért, kit Bocskay István, a jeles katona egész a Dunáig üldözött, hol megvette Gyurgyevót.

Európaszerte lelkesülten üdvözölték Zsigmond fejedelem e fényes

Pálffy Miklós.

(A pozsonyi székesegyházban levő síremlékének domborműve.)

sikereit, minőket keresztény hadak évtizedek óta nem arattak a törökön. Csakhogy Rudolf nemcsak ki nem aknáztta a kedvező helyzetet, hanem 1596-ra alkalmas hadvezérről sem gondoskodott. A tehetetlen Miksa főherceget rendelte főparancsnokká, s így az ez évi hadjárat ismét súlyos veszteségekkel végződött. III. Mohamed szultán maga állt hadai élére, megvette a fontos Eger várát, melyről a török azt tartotta, hogy egy nagy ország meghódításával felér s Miksa főherceg teljes képtelensége folytán Mezőkeresztesnél döntő csapást mért (október 26) az egyesült császári, magyar és erdélyi hatalmas seregre. 1597-ben mindkét fél kimerültsége miatt lanyhán folytak a műveletek, ellenben 1598-ban Schwarzenberg és a hős Pálffy rajtaütéssel (március 28—29-dike közti éjjel) visszafoglalták Győr várát. Noha ez időtől kezdve a török hadvezetés feltűnően ellankadt, mert Kis-Ázsiában heves lázadások támadtak s lekötötték a szultán erejét, Rudolf király nem használta ki a kedvező helyzetet, sőt mindinkább politikát változtatott s a saját alattvalói ellen fordította fegyverét. Ausztriában irtó háborút indított a protestánsok ellen. Ezzel parasztlázadásokat támasztott, melyek miatt 1599-ben sem küldhetett megfelelő haderőt a magyar harctérre. A szabad hajduk, kiket Pálffy Miklós fogadott szolgálatába, egész Belgrádig dúltak ugyan a török területet, de 1600-ban Paradeiser főkapitány gyávasága folytán elveszett a fontos Kanizsa vára. E közben Rudolf általában mindinkább elejtette a háború igazi célját, a török elleni harcot s helyzete előnyeit egyrészt Erdély meghódítására, másrészt a magyar protestantizmus kiirtására akarta felhasználni. A nagy küzdelem évről-évre szembetűnőbben kivetkőzött igazi jellegéből s nem azért folyt, hogy a törököt megtörje és a magyar birodalmat felszabadítsa, hanem azért, hogy a magyarokat idegen önkényuralom alá helyezze.

A hosszú háború izgalmai, másrészt kicsapongó életmódja Rudolf király egészségét egyre kedvezőtlenebbé tették. Főleg 1598 óta kezdett elméje elborulni; örülesi rohamai fokozódtak, öngyilkossági s más rémeszmék gyötörték. Ezek hatása alatt teljesen elzárkózott a külvilágtól, szolgálait üttötte-verte, minisztereivel olyan gorombán bánt, hogy önérzetes ember nem maradhatott többé körében. Csakugyan csupa hitvány ember környezte, a ki a szenvedett megalázásokért azzal kárpótolta magát, hogy arczátlanul kizsákmányolta állását. A király tanácsosai, inasai, szeretői pénzen árulták befolyásukat s különösen 1600 óta valóságos komornyik-uralom alakult Prágában. Környezete annyira korlátlan befolyása alá vetette a beteg királyt, hogy még a pápa s a spanyol király követjeivel sem akart személyesen érintkezni, s annak, kinek sürgős ügye volt vele, pénzen kellett a szolgálatszemélyzet közbenjárását megvásárolnia. Hasztalan igyekeztek testvérei e botrányos viszonyok megváltoztatására birni, hasztalanul ajánlották neki, házasodjék meg. A beteg uralkodó őket is halálosan meggyűlölte s Mátyás főherceget egyenesen azzal gyanu-

sította, hogy meg akarja a tróntól fosztani, sőt életére tör. A kedvező hírek, melyeket időnkint a harctérről vett, még inkább megzavarták lelki egyensúlyát. Bomlott agyával a magyar rendiséget és protestantizmust tekinté igazi ellenségének s nem egyszer mondta, hogy kész a törökkel

Báthory Endre halotti képe.

(Egykorú metszet után Ortelius krónikájából.)

megbékélni, hogy amazokra irtó csapást mérhessen. Ez eszelős törekvéseit folyton szították egyrészt romlott tanácsosai, másrészt azon események, melyek Erdélyben lejátszódtak. Erdélyben Báthory Zsigmond fényes hadi pályája már 1595-ben véget ért, mert ugyanez évben olyas valami

történt meg vele, mely örökre megzavarta erkölcsi és értelmi egyensúlyát. Hogy szövetségét a Habsburgokkal megkoronázza, 1595-ben nőül vette Károly stíriai főherceg leányát, Krisztina (Mária Kristierna) főhercegnőt. Augusztus 6-dikán tartotta esküvőjét az ifjú hölgygyel, kit anyja, Mária főhercegné kísért le Kolozsvárra. Esküvő után azonban a férj azt a leverő felfedezést tette, hogy nem férfi s nincs feleségre szüksége. Neje, kit különben is inkább apácának neveltek, kész volt egyszerűen mint nővér körében maradni. De Zsigmond nem bírta a szerencsétlen asszony közelségét elviselni. Korlátlanul rabja lett idegbajának s menekülni igyekezett felesége közeléből, szabadulni a házassági köteléktől. Folyton ide-oda barangolt, járt Prágában, a pápától meg házassága felbontását kérte. Rudolf királyt azzal akarta ez eszmének megnyerni, hogy megígérte, hogy javára lemond a fejedelemségről s neki engedi át Erdélyt. Hasztalan csábította a porta a legkápráztatóbb ígéretekkel; föl akarta menteni az adófizetéstől, át akarta neki engedni Havasalföldét, ha ismét hozzá csatlakozik. De Zsigmond csupán csak házassága felbontására gondolt s Rudolftól várta terve valóságát. 1598-ban csakugyan megegyezett a királylyal s az országgyűlést is kényszerítette, hogy a szerződést elfogadja. Április 10-dikén bucsúzott el alattvalóitól s eltávozott az országból, mely immár Rudolf közvetlen uralma alá került. A király öcscsét, Miksát nevezte ki Erdély kormányzójává s ez már útban volt Erdély felé, mikor ott váratlan fordulat állott be. Báthory Zsigmond azon hitben, hogy neje időközben eltávozott az országból, augusztus 20-dikán újra Kolozsvárt termett, hol nagybátyja, Bocskay István segítségével másodszor visszaszerzé az uralmat. Zsigmond ekkor a portával akart megegyezni s elfogatta a király biztosait. De csakhamar köpenyeget fordított, megint Rudolffhoz fordult s új tárgyalásokat indított a prágai udvarral, hová rendületlen hívét, Bocskay Istvánt küldötte. Míg azonban Bocskay Prágában tárgyalt, Zsigmondnak ismét új terve támadt s rokonával, Báthory Endre bíbornokkal, kit még nemrég halálra üldözött, egyezett meg. 1599 márczius 17-dikén hirtelen, minden előkészítés nélkül megjelent az országgyűlésen s közmeglepetésre felszólította a rendeket, hogy Endre bíbornokot válaszsák fejedelmökké, mert ő leköszön s Lengyelországba vonul. A rendek teljesítették óhaját s így Endre bíbornok lett Erdély fejedelme. Csakhogy e közben Bocskay István Prágában Rudolf királylyal olyan egyezsége lépett, mely szerint Zsigmond neki engedi át Erdélyt. Minthogy pedig ezt a szerződést Endre megválasztása miatt békésen végrehajtani nem lehetett, Prágában elhatározták, hogy Erdélyt fegyverrel foglalják el. E czélt Mihály oláh vajda segítségével akarták elérni, ki már régebben hűséget esküdött a császárnak, most pedig Erdélylyel a legélesebb érdekellentétbe jutott, mert Endre, az új fejedelem, a lengyelekre támaszkodott, Lengyelország pedig igényt emelt Moldvára, melyet Mihály vajda magá-

nak igyekezett megszerezni. Nem tűrhette tehát, hogy Erdély is lengyelbarát fejedelem uralma alatt álljon s habár folyton hűségével biztatta, kezdettől fogva fegyverkezett Endre ellen és szívesen megegyezett a császárral, ki a támadás gyors megindítására sarkalta. Noha időközben Endre, a pápai követ sürgetésére, igen előnyös szerződést ajánlott Rudolfnak, a császár irgalmatlanul rázúdította Erdélyre az oláh vészt. Mihály betört az országba s Szeben közelében (1599 október 28-ikán) tönkre verte az erdélyi sereget, mire a csatátéről Moldvába futó Endre fejedelmet a székelyek meggyilkolták. Ezzel Mihály vajda lett Erdély ura, s hogy ez megtörténhetett, azt egyes-egyedül az okozta, hogy ravaszul kihasználta a maga céljaira Erdély belviszonyait, a székelyek és a Báthoryak közötti régi, éles ellentétet.

Mihály vajda, kit az oláhok a „vitéz” jelzővel tiszteltek meg, kétségkívül tapasztalt, eszes ember volt s egyénileg messze kimagaslott elődei és utódai sorából, kik többnyire tehetségtelen, sőt hitvány emberek voltak. De erdélyi sikerét első sorban Erdély belső bajainak köszönhette. Fejedelmei mindig rosszul bántak a szabad székelyekkel, Báthory Zsigmond meg egyenesen a kétségbeesésbe hajtotta őket. Mikor az 1595-diki török-havasalföldi hadjáratban szüksége volt rájuk, ünnepélyes okiratban biztosította szabadságukat s még a jobbágyságra kárhozottaknak is megígérte, hogy felszabadítja őket, ha a hadjáratban részt vesznek. Megtették s Zsigmond velök, segélyökkel aratta győzelmeit. Mindazáltal már decemberben semmisnek nyilvánította az országgyűléssel a székelyeknek adott kiváltságait. Erre a nemesség a „híres 1596-diki farsangon” megrohanta s rettenetes erőszakossággal ismét rabságra vetette a székelyeket, kik ezerszámra vándoroltak ki s léptek Mihály vajda zsoldjába. Mikor a vajda Endre fejedelem ellen indult, seregének jó harmada, legjobb csapatvezérei, főbb tisztei majdnem mind magyarok, székelyek, vagy szabad hajdúk voltak, s ők, kik halálra gyűlölték a Báthory nevet, győzték le s ölték meg Endre fejedelmet. Ezzel Erdély urává tették Mihály vajdát, ki meg régi szabadságuk visszaállításával kecsegtette őket. Reájok támaszkodva, a vajda lelkében hamar dicsvágyó ábrándok ébredtek s Mihály, ki azzal a szándékkal jött az országba, hogy Rudolf császárnak foglalja el, mindinkább a saját kezére kezdett dolgozni. Ellenségeire, a nemességre és a városokra rábocsátotta a maga oláhjait s a székelyeket, kik kegyetlen uraikon immár irgalmatlan bosszút álltak. A velök tartó jobbágysággal dúlták-rabolták jószágaikat, melyek egy részét a vajda oláhoknak adományozta. Így a magyar tömegek támogatásával 1600-ban Mihály vajda lett nemcsak Erdély, hanem Moldva ura. Ekkor azonban váratlan fordulat állt be sorsában. A lengyelek kiűzték Moldvából, Erdélyben meg az üldözött nemesség fogott fegyvert s a felvidéken álló Basta György császári fővezér segítségét kérte.

Basta mindig bizalmatlanul nézte a vajda gazdálkodását s követte

a nemesség hívását. A nemesi és császári hadak egyesülten Miriszlónál (szeptember 18) csakugyan tönkre verték a vajdát, kit a lengyelek meg Havasalföldéről szorítottak ki. Így Mihály vajda hontalan bujdosóvá lett s elvesztette minden jelentőségét. A császárhoz futott Prágába, hol azonban a leghidegebben fogadták; nem volt rá többé szükségök, mert Erdélyt Basta a nemesség segélyével birtokba vette s a császár nevében békésen kormányozta. Egyszerre azonban Báthory Zsigmond rémalakja ismét feltűnt a színen, mire a nemesség elpártolt Rudoltól s visszahelyezte a trónra (1604 február 1), Bastát meg fogságra vetette. Hamar szabadon

Hajdú.

(XVI. századi billikom alja a nürnbergi német múzeumban.)

bocsátotta ugyan, de az olasz, ki addig jóindulattal volt Erdély iránt, bosszútól lihegve sietett Felső-Magyarországba, hogy onnan új hadakkal térjen vissza. Ez események hírére Mihály vajda napja megint felderült. A király újra felhasználta Erdély ellen, hova a vajda és Basta csakhamar erős haddal betörték s Nagygoroszlónál (augusztus 3) megverték Zsigmondot. Megint ők voltak urai az országnak, melyben valóságos rémuralmat léptettek életbe. Basta öletett-gyilkoltatott, sarczolta a nemességet, Mihály oláhjai és magyar hajdúi meg fölperzselték Tordát, Nagyenyedet, Gyulafejérvárt, hol kirabolták és összetörték nagyjaink sírjait, s szélnek eresztették haló poraikat. Basta azonban ekkor sem bízott a vajdában s már augusztus 19-ikén megölette. Báthory Zsigmond, a goroszlói vereség után Moldvába menekült, de nemsokára visszatért s török segélylyel akarta trónját fentartani. Kapott is némi török

hadat, mindazáltal be kellett látnia, hogy uralma tarthatatlan s újra meg-egyeezett Rudolf királylyal, mire a cserben hagyott nemesség, mely félt Basta bosszujától, Székely Mózes vezetése alatt fegyvert fogott. De leverték s az ország végképen Basta kezébe került. Prágában hódított tartományoknak tekintették Erdélyt s úgy is bántak vele. A nemesség még egy kísérletet tett, hogy az idegen rémuralomtól szabaduljon s Székely Mózeszt választotta fejedelemmé (1603), de Székely ismét megveretett s a csatában életét veszté. Basta e „háromszoros esküszegésért“ a legembertelenebb módon lakoltatta az országot. Hihetetlen sarczot vetett az urakra, a magyar és szász városokra, töméntelen jószágelkobzást

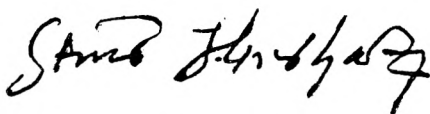
eszközölt, sokakat kivégeztetett. A pápa és a király megbízásából a legkiméletlenebbül indította meg a vallásüldözést, a katolikus vallás visszaállítását. Egész Erdélyt el akarta németesíteni s e végből azt ajánlotta, hogy a nemesség jószágait a német katonák közt osszák szét s a birodalomból tömeges német telepítést eszközöljenek. Ki akarta mondani, hogy minden földbirtok a császárra szállt s a hűségben megmaradt nemesek szintén csak váltságdíj fejében tarthatják meg a magok részét. Prágában még az Erdély és a szent korona közti kapcsolatot is szét akarták tépni s azt vitatták, hogy Rudolf császár a maga és Ausztria pénzén, fegyverrel hódította meg s mint osztrák tartományt külön kell kormányoznia. A magyar országgyűlésre, mint ez kívánta, Erdélyt csakugyan nem hívták meg. Az osztrák uralom azután rettenetes romlásba juttatta a szerencsétlen országot. A katonaság még a föld műveléséhez szükséges igásmarhát is elszedte a néptől, mely a taligát, melyet magának kellett húznia, Basta szekérének, a kapát, melyet eke helyett használt a szántásnál, Basta ekéjének nevezte. Szörnyű inség és drágaság támadt s az éhhalál sok ezer embert vitt sírba. A mi nép megmaradt, az háncsból és korpából készült kenyérrel, sőt néhol emberhússal táplálkozott, melyet Nagyenyeden nyilvánosan mértek ki. Ez életmód töméntelen betegséget okozott. Megjelent a pestis s megtizedelte az éhező lakosságot. Így Erdély azon részei, melyek évtizedeken át békét és nyugalmat élveztek, a legrövidebb időben végső nyomorúságra jutottak. Maga Basta már 1603 őszén a következőleg rajzolja Erdély állapotát. „A sok háború és változás egészen feldúlta, pusztává tette az országot. A mezővárosok és falvak leégtek, a legtöbb ember és marhája leöletett, elhajtattott, elhullott, tönkre ment elannyira, hogy keveset lehet szántani. Ennélfogva a dézsma keveset hoz, harminczad-, út- és hídvám alig jövedelmez, mert az ipar és kereskedelem nagyot hanyatlott, a bányák elpusztítvák, elhagyatvák, munkáskéz nincs.” Az agyongyötört ország természetesen kísérletet sem tehetett többé a német iga lerázására, s Basta 1604-ben már annyira biztosítottnak tekintette a császári uralmat, hogy eltávozott az országból s átvette a magyar harctéren működő sereg főparancsnokságát. Ott e közben a háború nagyon változó sikerrel folyt. 1601-ben Mercoeur herceg messze földdel visszafoglalta ugyan az ősi Székesfejérvárt, ellenben Kanizsa vívásánál Ferdinánd stíriai főherceg súlyos vereséget szenvedett s 1602-ben Fejérvár ismét elveszett. Mindazáltal Miksa főherceg elég erősnek érezte magát, hogy megpróbálja Buda megvívását. De ez a kísérlet ép úgy, mint az 1603-diki kudarcot vallott, mert a császár nem kellően készítette elő a hadjáratot, hanem a hadi segélyt és az adót, mint a spanyol követ írja, drága ékszerek s más ilyen fölösleges dolgok vásárlására fecsérelte. Politikája általában nem a török legyőzésére irányult s 1604-ben a harctéren a török mindinkább fölülkerekedett. Mindazáltal az új szultán, III. Ahmed egy tudatlan, tehetetlen ember, ki Perzsiával

háborúba keveredett s ki alatt a török birodalom a legsúlyosabb belső válságokba hanyatlott, békét igyekezett kötni Rudolfal, ki meg, mihelyt a töröktől nem kellett félnie, haderejét magyar alattvalói ellen akarta használni. Erdélyi sikerei még inkább arra biztatták, hogy a Basta-rendszert Magyarországra is kiterjessze. Szándékait már éveken át előkészítette. Azon kezdte, hogy, mint 1593-ban Csehországban a Lobkowitzokat, most a gazdag magyar főurakat egymás után fosztotta meg vagyonuktól. Valóságos háborút indított a gazdagok ellen s a legképtelenebb címek alapján felségárulási perbe fogta őket, hogy jószágaitak elkobozza. Törekvéseit vakon támogatta a magyar főpapság, melynek nagy része, mint-hogy elvesztette egyházmegyéjét, királyi kegyelemkenyéren tengődött. Az udvartól függött s különben is tőle várt a protestánsok elleni küzdelemben támogatást. Egy ez időbeli katolikus forrásból származó s a pápa számára készült emlékirat „néma ebeknek“ nevezi őket; hallgattak, mikor az ország jogairól, érdekeiről volt szó, melyeket egyoldalú papi nevelésök folytán nem is ismertek. Mindazáltal ők voltak a király kizárólagos tanácsadói, mert a világiak közül a hosszú háború magyar hősei, Pálffy Miklós, Nádasdy Ferencz s mások meghaltak s a főpapság ült minden befolyásos világi állásba, mit a pápa határozottan kárhoztatott, mert a világi hivatal elvonta a püspököket egyházi teendői teljesítésétől. Pethe Márton kalocsai érsek volt a királyi helytartó (1602 óta), Migazzi Miklós püspök a szepesi kamara, Szuhay István egri püspök a pozsonyi kamara elnöke, s a hatalmat mindnyájan a legdurvább önkényssel kezelték, a királyt meg a legszélsőbb irányba terelték.

Mindnyájok közt a legelvetemültebb Szuhay volt; nem riadt vissza bármely gonoszságtól, ítéletleveleket koholt, okiratokat hamisított, kirabolt mindenkit, a kihez hozzáfért s ilyenkor mellőzte még a király rendeleteit is, kit folyton államcsinyra, az országgyűlés eltörlésére, a törvénytelen adónak fegyveres behajtására bujtogatott. „Vasiga alá, a Szuhay királysága alá vetette az országot“, — mondja róla híres kortársa, Illésházy István, a későbbi nádor, s hozzáteszi, hogy egymaga többet vétkezett, mint sok más olyan gonosztevő együttvéve, a ki akasztófán és karóbahuzással végezte életét. Ily emberek vezetése alatt az ország legfőbb hatóságai, de különösen a két kamara lett „romlásunknak főfészke, minden gonoszságnak kútfeje, minden törvényünknek, szabadságunknak romlása onnan buzogván ki“. Őket használta a király a jószágelkobzásra, s hogy eljárása némi törvényes látszatot nyerjen, velök indíttatta meg a legkicsinyesebb ürügyek alatt a hűtlenségi pereket egész sereg gazdag ember ellen, kiket azután szolgalelkű bírái fej- és jószágvesztésre ítélték. A sok között volt kora egyik legkiválóbb egyénisége, Illésházy István, a hős Pálffy sógora és Mátyás főherczeg kedvence. Szegény sorsból küzdötte fel magát, s eszével, takarékságával óriási jószágokra tett szert. A Habsburg-ház föltétlen híve volt, de roppant vagyonával magára irányozta Rudolf

király kapzsiságát, ki kerekén kimondotta, hogy azért ragaszkodik az Illésházy elleni pörhöz, hogy pénzt szerezzen vele. 1603 márczius 10-ikén tárgyalta a pört a király bírósága, de nem hozott ítéletet. Mindazáltal elnöke, Istvánffy Miklós, a történetíró, a király parancsára ítéletet koholt, mely Illésházyt fej- és jószágvesztésben marasztalta el. Illésházy csak úgy mentette meg életét, hogy Lengyelországba menekült, de roppant vagyonát lefoglalták s eszeveszettül eltékozolták, mert az ilyen „fiscális” pörökből a kincstárnak magának alig volt haszna s az elkobzott óriási vagyon, mely bőven fedezte volna a legnagyobb arányú török háború költségeit, csak az udvaroncokat hizlalta s az ő kezökön kallódott el.

E fiskális pörök nemcsak a peres feleket, hanem az egész birtokos osztályt rémületbe ejtették, mert a polgári hatóságok példáját követte a katonaság s kifosztott mindenkit, a kinek még volt valamije. Kivált Felső-Magyarország főkapitánya, Belgiojoso Barbiano János gazdálkodott ez állásában úgy, mint Basta Erdélyben. Azt szokta mondani: „ez a jó idő a meggazdagodásra, ne pihenjünk tehát”. Nem is pihent, katonái meg követték példáját s a legnagyobb nyomorba döntötték a felvidéket. Az urak meg sem mertek többé az országgyűlésen jelenni, s a kik megjelentek, azokat elnémította a félelem. Szótlanul túrték, hogy a király kénye-kedve szerint módosította, eredeti alakjokból kivetköztette a szentesítés végett hozzá felterjesztett törvénycikkeket. Minthogy

Illésházy István aláírása.

Rudolf ugyanekkor az ország gyökeres elnémetesítésének tervével is foglalkozott s hol a német lovagrendnek készült bizonyos területeket átengedni, hol meg a Tokaj és Szatmár közti földet akarta német nemesi és katonai telepésekkel elárasztani, mindenütt fölmerült az aggodalom, hogy a király a magyarságot teljesen ki akarja irtani. Olyan hírek keringtek, hogy egyik-másik előkelő német tanácsos oda nyilatkozott, hogy „valamennyi magyar van, mind kiirtjuk őket, mert annak előtte is németeké volt Magyarország”. Az irtó harcz csakugyan megindult, de a kor viszonyaihoz képest nem nemzeti, hanem vallásos lobogó alatt. Rudolf mint Erdélyben tette, Magyarországon is véget akart vetni a protestantismusnak, melyhez akkor a lakosság óriási nagy része tartozott. Maga a pápa mondotta ez időben, hogy Magyarországon igen kevés a katolikus s egy hozzá intézett emlékirat az egész magyar-török-erdélyi államterületen élő egyháziak, püspökök, lelkészek, szerzetesek számát valami háromszázra teszi. A főurak közt alig volt 5—6 katolikus család, a nemesség csaknem egészen, a városok mind az új valláshoz csatlakoztak s uraikkal a jobbágyok szintén elszakadtak régi vallásuktól.

Ily körülmények közt a protestantizmus elleni harcz tényleg a magyarság elleni merényletté vált. Mihelyt a török ereje a harcztéren

ellankadt s Erdély is uralma alá került, Rudolf nyomban megkezdte a vallásháborút. Erre nézve családjának már volt kész, részben kipróbált programja. Károly stíriai főherczegnek a stíriai rendek, melyek legnagyobb része protestáns volt, csak az esetre akartak adót megszavazni, ha biztosítja vallásuk szabadságát. Megtette. Csakhogy a pápa e miatt egyházi büntetésekkel fenyegette s a megrémült főherczeg rokonságához, testvéreihez, a császárhoz és tirolai Ferdinándhoz, valamint a bajor udvarhoz fordult tanácsért. Hosszas tárgyalások után 1579-ben a családi tanács a jezsuiták befolyása alatt azt ajánlotta a főherczegnek, vonja vissza az engedményeket, de nem formaszerűen, hanem úgy, hogy lassankint megsemmisüljenek; távolítsa el a prédikátorokat először a városokból, a mivel a nemesek nem fognak törődni. Általában igyekezzék a rendek közt visszavonást keltetni, őket egymásra uszítani, minden közállásba buzgó katolikust ültetni, kedvezményekkel convertitákat szerezni s ha ebben czélt ért, a még megmaradt protestáns nemességet fegyverrel áttéríteni vagy az országból kiűzni. Ez az eljárás Stíriában hamar bevált s ezt akarta Rudolf Magyarországon alkalmazni. Ő is a királyi városokban kezdte a munkát, mert ismerte a városok s a nemesség közti régi gyűlölséget s azt hitte, hogy a nemesség tétlenül nézi a városok elleni támadást. A magyar főpapok, főleg Forgách Ferencz nyitrai püspök saját egyházmegyéjében már előbb megindították az erőszakos térítést és Szuhay egri püspök, kinek székhelyét Eger elveszte után a törvény Kassára tette át, folyton tüzelték a királyt, bocsássa rendelkezésökre a katonaságot. Szuhay első sorban a kassai főtemplom elvételét sürgette s a király parancsára Belgiojoso tábornok 1604 január 7-ikén csakugyan katonasággal vette el a protestáns polgárságtól a templomot s másnap Forgách Ferencznek adta át, ki azonban nem elégedett meg vele, hanem a protestánsok összes templomait elvétette. Ebből óriási zivatar támadt s a többi felvidéki városok, kiket hasonló sors fenyegetett, előbb a királyhoz, azután az országgyűléshez fordultak. A különben is elkeseredett nemesség, mely sejthette, hogy a városok után reá kerül a sor, a legerélyesebben magáévá tette a városok sérelmét s addig tárgyalni sem akarta a királyi előterjesztéseket, míg a vallásszabadságra nézve kielégítő nyilatkozatokat nem kap. Később azonban engedett, megszavazta az adót s Mátyás főherczeggel egyetértésben megállapította a 21 cikkelyből álló törvénykönyvet. Így az országgyűlés békésen végződött, ámbár a városok sérelme nem orvosoltatott. De Mátyás főherczeg nem elégedett meg e kedvező eredménnyel, hanem azt tanácsolta a királynak, hogy a törvénykönyvet önkényesen egy új cikkelylyel toldja meg, mely örökre megtiltja az országgyűlésnek, hogy a vallásügygel foglalkozzék. Ez a hirhedt „huszonkettedik articulus“ csakugyan bejutott a törvénykönyvbe. Mikor ez az önkényesen meg bővített, tervszerűen meghamisított törvénykönyv a vármegyékhez leérkezett, a különben is a

végletekig izgatott kedélyeket rettenetes elkeseredés fogta el. A felső-magyarországi vármegyék ünnepélyesen tiltakoztak a király eljárása ellen s visszautasították a meghamisított törvénykönyvet. De panaszaik s fenyegetéseik egyaránt hatástalanok maradtak, a városok ellen meg tovább folyt az erőszak. Pethe Márton kalocsai érsek és királyi helytartó megjelent Lőcsén, hogy az ottani templomokat elfoglalja s a protestáns lelkészeket elűzze. De a polgárság fegyverrel támadt reá s kétszeri kísérlete meddő maradt. Az egész ország forrongani, nyugtalanodni kezdett, a török elleni háború teljesen elerjedt s Pest és Hatvan ismét török kézbe kerültek, mert Alsó-Magyarországban Basta, a felföldön meg Belgiojoso a magyarok megtörésére fordították fegyveres erejüket, mire a magyar és erdélyi nemesség egy része török földre menekült. Ez események ellenállhatatlanul mélységes változást idéztek elő a magyar közvélemény hangulatában. A császári kényuralom rohamosan a török karjaiba hajtotta a magyarságot s a nép a szultántól kezdte túrhetetlen helyzete javítását várni. Az egész XVI. században ismeretlen volt ez az érzés s a magyarság, bármi hitet követett, bármelyik rendhez tartozott, a törökben látta természetes főellenségét s mint külföldi utasok írják, még a távoli török földön lakó magyarok is bizalommal tekintettek a koronás királyra s tőle remélték felszabadításukat. Rudolf király uralkodásának rettentő tapasztalatai azonban kiirtották ez érzéseket; a magyar tömegek immár a török felé fordultak s a szultántól várták az elviselhetetlen testi-lelki iga alóli felszabadításukat. Hogy ezt a változást, mely egész XVII. századi történelmünk alakulatára visszahatott, ki és mi idézte elő, azt már az egykorúak felismerték. „A magyar kereszténység — írja a nyomor e napjaiban egyik krónikás — a törököt szívből gyűlölte, vele szíve szerint harczolt, míg Rudolphus császár ő felsége meg nem haragította.“

IV. FEJEZET.

BOCSKAY ISTVÁN FÖLKELESE.

BOCSKAY ISTVÁN. — KÉNYSZERITIK A FEGYVERFOGÁSRA. — MEGNYERI A SZABAD HAJDUKAT. — A FÖLKELES ROHAMOSAN TERJED. — A SZULTÁN SZÖVETKEZIK BOCSKAYVAL. — A SZERENCSEI ORSZÁGOS GYŰLÉS. — BOCSKAY POLITIKAI TERVEI. — A MEGEGYEZÉST KERESI. — AZ UDVAR MAGATARTÁSA. — BÉKE-TÁRGYALÁSOK. — A BÉCSI BÉKEKÖTÉS. — BOCSKAY HALÁLA. — TÁMADÁS A BÉCSI BÉKE ELLEN. — MÁTYÁS FŐHERCZEG ÉS RUDOLF KIRÁLY. — RUDOLF LEMOND A MAGYAR KORONÁRÓL. — II. MÁTYÁS KIRÁLY. — AZ 1608-KI TÖRVÉNYEK.

HOSSZÚ HÁBORÚ, melynek első éveiben a magyarság oly fel-
lengző reményeket táplált fölszabadítása iránt, egészen más
eredményekre vezetett, mint a tömegek várták. A török vesz-
tett ugyan némi területeket, de bármennyire kitűnt gyengesége, Buda,
Székesfejérvár, Esztergom, Eger, Kanizsa s az ország legnagyobb része
az ő kezén maradt. Ellenben a király területe és Erdély rettenetesen
elpusztult s kegyetlen katonai uralom alá került. Ez az uralom annyira
megszilárdultnak látszott, hogy főoszlopai, a főpapok s a hadvezérek,
a legszélsőbb rendszabályokhoz mertek folyamodni. A hatalom gögje
első sorban a pénzszomjában telhetetlen Belgiojosót, Felső-Magyarország
zsarnokát, részegítette meg, ki immár elérkezettnek látta az időt, hogy
kirabolja Rudolf király föltétlen hívét, az egyetlen magyar-erdélyi
főurat, ki eddig bántatlan maradt s visszavonultan élt jószágain. Ez
Bocskay István volt.

A Bocskay-család régóta a Habsburgok híve volt s Bocskay György
és neje ez érzelmeik miatt még János Zsigmond idején börtönbe kerül-
tek. Kolosvári fogságukban született fiuk, István (1557), később oszlópa
Báthory Zsigmond trónjának, kinek nagybátyja volt s kit két ízben
helyezett vissza a fejedelmi székbe. Ő volt a havasalföldi hadjárat
győztes hadvezére s mint katona és államférfiú egyaránt kitűnt kiváló
tehetségeivel. Bocskay azonban 1599-ben szakított a beszámíthatlan
Zsigmonddal s föltétlenül Rudolf királyhoz csatlakozva, buzgón támo-
gatta Erdély megszerzésére irányuló törekvéseit. Ezért az erdélyiek

hűtlenségi pörbe fogták, jószágait meg elkobozták, mire Bocskay Prágában telepedett meg s ott erdélyi ügyekben Rudolf tanácsosa volt.

Bocskay István fejedelem.

(Egykoru metszet Ernst Lajos gyűjteményében.)

De 1604 elején visszakapta erdélyi javait s haza tért. Otthon visszavonultan, a politikába nem avatkozva, töltötte napjait, miért is az

erdélyiek azt mondták róla, hogy „német lelke“ van. Csakugyan tétlen maradt mindaddig, míg saját személye fenyegetve nem volt, bármi fájdalmat keltett szívében hazájának rettenetes állapota. De a míg őt magát és vagyonát kimélték, nem lépett ki semlegességéből, habár honfitársai nem egyszer tettere buzdították. Belgiojoso azonban végre reá is kivetette hálóját, hasztalan volt német lelkű s hasztalan oltalmazta őt maga Rudolf király. Csakhogy Rudolf messze Prágában, Belgiojoso ellenben a szomszéd Kassán ült s azt tette, a mit pénzvágya sugalt. Elfogatta Bánffy Dénest, s Bocskay nagy pénzen volt kénytelen unoka-öcscsét kiváltani. Azután elkobozta a biharmegyei tizedet, mely Bocskayt illette, s minden kérésre, sürgetésre sem adta ki. Mindez jelezte a zivatart, mely készülóban volt, de Bocskay még mindig bízott királyában s tétlen maradt, noha a török földre menekült erdélyi bujdosók, köztük az ifjú Bethlen Gábor, felajánlották neki a fejedelemséget. Végre azonban a tettek mezejére kellett lépnie, mert Belgiojoso rakamazi táborába rendelte s mikor nem ment oda, hadat vezetett ellene.

Ezzel eldőlt a koczka; Bocskay kénytelenségéből, hogy életét, vagyonát megmentse, fegyvert fogott. Csak végszükségből tette s mindig hangoztatta: „az Úristentől majd ugyan kedvem ellen, úgy mint ki elégtelenségemet ismervén, szólíttattam s vonattattam erre“. Valósággal erőszakosan, fegyverrel, ágyúval hajtották bele a tisztán önvédelmi harczba, mint számtalanszor említette. Kenyere javát — mondotta — már megette s nem a becsvágy, hanem a kénytelenség vitte a mozgalomba. De mihelyt elhatározta, hogy szembe száll az ellenséggel, a legnagyobb elszántsággal látott munkához. Fényes tehetségű, tapasztalt ember volt, járatos a kormányzat és a hadviselés mesterségében, ismerte a nemzetközi és hazai viszonyokat, a magyar nép hangulatát, a rendelkezésére álló eszközöket, s ezeknek megfelelően tette meg intézkedéseit. Bármi kevésbé rokonszenvezett a törökkel, kin az 1595-iki havasalföldi hadjáratban fényes diadalt aratott, s bármennyire tudta, hogy csak nagy áron szeresheti meg támogatását, az erdélyi bujdosók útján a szultántól igyekezett katonai és pénzbeli segílyt nyerni. De első sorban itthon, a magyar nemzet minden rétegében szerzett magának és ügyének híveket. Minthogy éveken át egy párthoz sem csatlakozott, higgadtan, elfogulatlanul ítélni tudta a helyzetet s egész nemzetét, annak rendileg és felekezetiileg szétszakadt rétegeit egy párttá akarta tömöríteni, egy zászló alatt törekedett egyesíteni. Száz változatban hirdette, hogy „minden birodalmaknak legnagyobb erőssége az egység“. Maga erős meggyőződésű, mélyen vallásos kálvinista volt ugyan, de ép oly élénken élt benne a türelmesség szelleme, mely csakhamar a vallásszabadság nemes apostolává avatta. Minthogy rászorult az összeség támogatására, jogot akart adni mindenkinek s a nemzeti közösségből nem zárta ki még a hajdúkat sem, kik ellen, mint fosztogató, csavargó, lézengő elem ellen a

nemesség évek óta valóságos irtóháborút folytatott. A kóborló hajdúság a török elleni harcokban csodás hősiességgel küzdött ugyan, de megtelepítésével, a szociál-gazdasági szervezetbe való beillesztésével senki sem törődött. Így mindinkább nemzeti csapássá lett s az országgyűlés egymásután hozta a kegyetlen törvényeket, melyek valósággal levelessé tették, s mindenkinek megengedték, hogy pusztítsa, irtsa, a hol fogja őket. E kegyetlen törvények végleg a magyarság ellenségeinek karjába hajtották a hajdúságot, mely tömegesen lépett Mihály vajda, Basta, Belgiojoso szolgálatába, s rettenetesen, németnél, töröknél kegyetlenebbül rabolt és pusztított, a hol csak megjelent. Ekképen a nemesség gyűlölete az idegen uralom és országromlás egyik főszeközévé tette a hajdúkat, kik kegyetlenül fizették vissza ezt a gyűlölséget. Pedig ők is magyarok voltak s magok mondták, hogy „nem akartak nemzetök hóhéri lenni“. Mikor tehát Belgiojoso immár Bocskay ellen indította őket, egyszerre föltámadt bennök magyar nemzeti érzések. Ösztönsze-

Bocskay István aláírása.

rüleg megsejtették, hogy e támadás mögött is a magyarság kiirtására irányuló szándék lappang s magok ajánlkoztak Bocskaynak, a ki két kézzel kapott rajtok s megegyezett velök. A kóbor, hajléktalan, fosztogató köznép szövetkezése volt ez az uralkodó társadalommal a haza megmentésére. Ez a szövetség a magyar szabadság hőseivé avatta a hontalan hajdúságot, Bocskayt meg nyomban erős hadsereggel látta el, mely nélkül a nemzeti mozgalom hamarosan vérbe fojtatott volna.

A harcot a hajdúk azzal indították meg, hogy október 15-én Álmosdnál egy 3500 főnyi német hadat megsemmisítettek. Ez a diadal emlékeztető következményekkel járt. Újra fölélesztette a leigázott magyar nép bátorságát, felvillanyozta s Bocskay karjába hajtotta egész Felső-Magyarországot. Belgiojoso, noha elég nagy serege maradt, nem mert többé támadni, hanem feje veszetten vonult vissza Váradról Tokajba. A hajdúk folyton üldözték, vágták megrémült hadait, melyek megtizedelve érkeztek Kassa alá, hol új meglepetés várta. A város polgársága nem bocsátotta be s a gyűlölt Belgiojosonak Szepesvárába kellett menekülnie, míg családja a kassaiak kezében maradt. Csakhamar megjött

maga Bocskay István s november 11-én tartotta fényes bevonulását, mely idő óta Kassa lett székvárosa. A felvidéki városok s a tömegek mind hozzá csatlakoztak. Így a városi elem, mely eddig ép oly harcban állt a nemességgel, mint a hajdúság, szintén Bocskay mellé állt, ki a vallásszabadságot írta zászlájára. Egyik vezére, Lippay Balázs „az igaz hit mellett s Magyarország mellett s az Istennek templomai mellett fölfegyverkezett magyar keresztény vitézlő rendeknek“ nevezi Bocskay seregét. Ez a vitézlő sereg Felső-Magyarország legnagyobb részét gyorsan Bocskay kezébe juttatta, ámbár néhány főúr egy ideig semleges maradt. De a háború sikeres folyamata s a közlekedés ellenállhatatlan árja utóbb őket is Bocskay táborába vitte. A legnagyobb örömet azonban Konstantinápolyban keltette a fölkelés híre. A birodalom akkor a legválóságosabb helyzetben volt s a szultán valósággal megmentőképen üdvözölte Bocskayt. Sietett is vele formyszerűen szövetkezni s külön követével, ki november 20-án érkezett Kassára, neki adta az erdélyi fejedelemséget s biztosította katonai támogatásáról. Bocskay Erdélyben is igen ügyesen készítette elő ügye győzelmét. Mint Magyarországon a hajdúságot, úgy ott a székelységet nyerte meg, felszabadította a jobbágság igája alól s a hálás székelyek és a vármegyék 1605 elején egy értelemmel kiáltották ki fejedelmökké. E közben Basta megpróbálta ugyan Kassa visszafoglalását, de nem ért célzt, s megfogyott seregével 1605 tavaszán távozni kényszerült a felvidékről, mely Eperjes, Tokaj és Várad kivételével, Bocskay hatalmában maradt.

Az 1605. esztendő újabb sikereket hozott. Erdélyen, hová az új fejedelem Rákóczy Zsigmondot nevezte ki kormányzójává s a felvidéken kívül a Dunán inneni részek is Bocskay hatalmába kerültek. Hadvezére, Rhédey Ferencz megszállta Nagyszombatot, csapatai meg Ausztriába, Morvába, Sziléziába kalandoztak. A török visszafoglalta Esztergomot, s hogy hasonló sorsra ne jusson, Érsekújvárt maga Mátyás főherceg adatta át Bocskay vezérének, Homonnay Bálintnak. A Dunántúlt Némethy Gergely hajdúi árasztották el s Sopron s néhány más vár kivételével, Bocskaynak hódoltatták meg, noha a Zrinyiek, Batthyányok, Draskovicsok a király pártján harcoltak. Innen a magyarok ellepték a szomszéd örökös tartományokat, egész Bécsig száguldottak, feldúlták a császári kerteket, s a gráci udvar a rokon bajor hercegektől kért ellenők segítséget. Még Prágában is olyan izgatottság és rémület támadt, hogy a kereskedők nem ugyan azért, mintha a magyaroktól féltek volna, hanem azért, mert a Rudolf politikájával elégedetlen lakosság lázongott, idegenben helyezték biztonságba árúikat. Itthon pedig, a magyar hazában, Bocskay sikerei halomra döntötték Rudolf rémuralmi rendszerét, a Basták és Szuhayok kemény igáját s új reményt, erejének tudatát ébresztették a magyar nemzetben. Mint a török által kinevezett

s a rendek részéről megválasztott fejedelem, Bocskay uralma Erdélyben törvényes alapon nyugodott. Ellenben Magyarországon, hol csupán kardjának köszönte hatalmát, eleinte rendezetlen volt jogállása, mert csak 1605 tavaszán hívhatott össze olyan országos gyűlést, mely e kérdést rendezhette. Ez a gyűlés Szerencsen, a mai napig meglevő szerény református templomban Magyarország és Erdély színe-java részvételével tartatott, s április 20-án Bocskayt egyhangúlag Magyarország „felséges fejedelmévé” választotta. Sok más fontos ügyben is hozott törvényt, még pedig magyar nyelven. A szerencsi gyűlés hivatalosan tudatta Erdélylyel, hogy Bocskayt szintén fejedelemmé választotta, s ezzel a két ország, a „magyar nemzet reliquiái” ismét egy testté forrott össze. Végül a gyűlés Európa nemzeteihez emlékiratot intézett, melyben elpanaszolta sérelmeit s igazolta fegyveres támadásának jogosultságát.

Bocskay nemcsak viselte Magyarország és Erdély fejedelme címét, hanem tényleg uralkodott, mert a katolikus főpapság s néhány főúr kivételével, a társadalom összes vezető tényezői hozzá csatlakoztak. Az öreg Illésházy István, a kitűnő politikus, pénzügyi szakember és jeles író hazatért Lengyelországból, hűséget fogadott az új fejedelemnek s a nemzeti ügy szolgálatába helyezte tekintélyét és tehetségeit. Bocskay fényes követséget küldött a portára, melyet ott a legelőzékenyebben fogadtak, mert, mint a velencei követ (1605 május 20-án) onnan haza jelentette, súlyos ázsiai bonyodalmak közepett a szultán Bocskay sikereiből merítette egyedüli vigaszát. Magyarország királyának címezte a fejedelmet s értékes koronát, kardot s 10 gazdag felszerelésű paripát küldött neki, sőt némi pénzt is utalványozott számára. Csakhogy Lolla Mohamed, a magyar földön levő nagyvezér, sem a pénzt, sem a koronát nem kézbesítette neki még szeptemberben sem, — írja a velencei követ — hanem azt követelte tőle, hogy előbb adja vissza Lippa és Jenő várakat, melyeket Báthory Zsigmond foglalt el a töröktől. Bocskay a késedelem miatt panaszt emelt a portán, mely szigorúan meghagyta a nagyvezérnek, hogy teljes támogatásban részesítse a fejedelmet, kit erre a nagyvezér táborába hívott meg. Nem szívesen ugyan, mert személyes biztonságát féltette, Bocskay eleget tett a meghívásnak. Korponán tábori gyűlést tartott s onnan 7000 ember kíséretében a török pesti táborába indult. November 11-én érkezett meg s a nagyvezér a porta rendeleteihez képest, a legünnepélyesebben fogadta, a szultán nevében értékes kardot övezett oldalára, jobb kezébe ékes kormány-pálcát, baljába zászlót, fejére meg díszes koronát tett, mely ma is megvan a bécsi udvari kincstárban. Bocskayt és kíséreit egyaránt meglepte a szívélyes fogadtatás. De a koronát a fejedelem nyomban levette fejéről s Széchy Györgynek adta át azon kijelentéssel, hogy mint a szultán figyelmének jelét elfogadja ugyan, de nem tekinti a királyi méltóság jelvényének, mert míg a koronás király él, Magyar-

országban senki más nem viselhet királyi koronát. A törökök „éljen a magyar király!” kiáltással üdvözölték ugyan Bocskayt, ki azonban a királyi címet nem vette föl soha. Ellenben véd- és daczszövetséget kötött a szultán képviselőjével, a nagyvezérrel s megígérte, hogy kiadja Lippa és Jenő várakat. November 12-ikén indult haza. A látogatás s a hozzá fűződő remények nagyban emelték tekintélyét s képessé tették, hogy tulajdonképeni politikai végcélját hatékonyabban szolgálja. „Hitünk és törvényeink, megromlott szabadságunkért” fogott fegyvert, s ezt a célt a legkáprázatosabb hadi sikerek között sem tévesztette szem elől. Ismerte a nemzeti erők fogyatékosságát, a nemzetközi helyzet bizonytalanságát, számba vette azt is, hogy a császár és a szultán az ő rovására békülhetnek ki, s különben sem lelkesült a törökért, a ki folyton terjesztette uralmát s nemcsak Esztergomot, hanem messze földet visszafoglalt a fölkelés kitörése óta. Meglatolt minden eshetőséget s még arra is gondolt, hogy ha sikerülne a Habsburgokat egész Magyarországból kiszorítani, honnan veszi majd a magyar nép a pénzt, hogy a végvárakat a török ellen megoltalmazza? Mindezt számba véve, kezdetől fogva nem a Habsburgok uralmának megdöntése lebegett előtte politikai végcéljaként.

Bocskay István fejedelmi
pecsétje.

Mindig kész volt megbékülni koronás királlyal, ha ez méltányos, a magyarság érdekeinek, szükségleteinek megfelelő egyességre hajlandó. Környezete gyakran hangoztatta ugyan, hogy Rudolfal megbékélni nem lehet, hanem végleg le kell rázni igáját. Mindazáltal az elszakadás

eszméje Bocskay számításaiiban soha sem szerepelt. Megegyezést keresett törökkel, némettel, de olyat, mely a magyarság minden rétegének érdekeit kielégíti, mely a „két tar” közt a magyarság megélhetését, nemzeti életét, alkotmányos önkormányzatát s a szabad vallásgyakorlatot biztosítja.

Ez azonban nem egyedül tőle, hanem a szultántól és a császári udvartól függött. A szultán megbízta ugyan, hogy nevében békét közvetítsen a császárral. Ellenben az udvari körök hangulata minduntalan változott. Bocskay fölkelésének első híre egész lelkében megremegtette Rudolf királyt. Mintha sejtette volna, hogy koronája van kockáztatva, eleinte békére hajlott. De Mátyás főherczeg, Bocskay régi ellensége, a fegyveres megtorlásra, a lázadás vérbefojtására ösztönözte. Ugyanezt ajánlotta Basta, ámbár (1604 november) írásbeli előterjesztésében kiemelte, hogy a mozgalom sokkal veszedelmesebb és fontosabb, mint gondolják. Sürgősen ajánlotta tehát a nagy arányú katonai készülődést s azt, hogy titkon, ajándékkal, ígérettel reá kell venni a hajdúkat, tegyék el láb alól Bocskayt. A fegyveres elnyomást ajánlotta az országgyűlés (1605 január) is, melyen azonban csak a moz-

galom tulajdonképeni okozói, a gyűlölt főpapok, néhány labancz főúr s összesen öt vármegye voltak jelen.

Mikor azonban fegyverrel nem boldogultak, a király és Mátyás főherczeg Bocskayt személyes érdekei kielégítésével próbálták elvonni a nemzeti ügytől s Náprágyi püspököt és Forgách Zsigmondot akarták hozzá küldeni, hogy magánsérelmeire nézve megegyezzenek vele. De a fejedelem tudokra adta, hogy ha csupán azért jönnek, hogy őt kielégítsék, úgy ne is fáradjanak, mert ő a magyar nemzet testi-lelki szabadságáért fogott fegyvert s e szabadság biztosítása nélkül le nem teszi soha. Be is jelenté főfeltételeit, melyek erdélyi fejedelemsége elismerésében, az önálló magyar kormányzat visszaállításában s a vallásszabadság törvénybe iktatásában ormoltak. Ilyesmiről azonban a vezető körök hallani sem akartak mindaddig, míg az események alakulata Mátyás főherczeg és testvérbátyja, Rudolf császár viszonyában komoly fordulatot nem idézett elő. Rudolfnak, az agglegénynek nem levén törvényes gyermeke, Mátyás főherczeg volt trónjának várományosa. Mikor tehát a magyar mozgalom egyre nagyobb hódításokat tett, sőt a magyar korona is veszélyeztetettnek látszott, Mátyás a többi főherczegekkel családi tanácsot tartott, mely azt követelte Rudoltól, hogy rendezze a trónöröklés kérdését, adjon pénzt a háború viselésére, a magyar ügyeket meg bízza Mátyás főherczegre. Ez három más főherczeg kíséretében vitte meg Prágába a családi tanács határozatát, mely Rudolf királyt annyira elkésértette, hogy a két testvér útjai ez idő óta mindinkább elváltak egymástól. Kénytelenségből azonban a király mégis felhatalmazta Mátyást a Bocskayval való alkudozások megindítására. Még 1605 nyarán két követség is járt Kassán s átvette a fejedelemtől 15 pontba foglalt kívánságait. Ezek közt legelől áll a hirhedt huszonkettedik articulus s a protestánsokra sérelmes más törvényczikkek eltörlése, a teljes vallásszabadság biztosítása lutheránusok és kálvinisták számára, a püspöki szentszékek eltörlése, melyek a protestánsok ügyeiben való ítélkezést is magukhoz ragadták, a katolikus püspökök számának, a katolikus lakosság csekély számához képest való csökkenése s a főpapoknak minden világi állásból kizárása, a régi magyar kormányzat s összes hatóságai helyreállítása, a kamarák „romlásunk főfészke“ eltörlése s a régi magyar kincstartóság visszaállítása.

Ezekhez járult az a kívánság, hogy magyar ügyekben a király csupán magyarok tanácsával éljen s minden katonai, pénzügyi állás született magyarokra bizassék, az elkobzott jószágok visszaadassanak, az összes hűtlenségi pörök az országgyűlésen felülvizsgáltassanak; továbbá hogy a király közkegyelmet hirdessen s elismerje azon birtokadományokat és nemesítéseket, melyeket Bocskay mint fejedelem tett s melyek közt a szabad hajdúknak Szabolcs és Bihar vármegyék számos pusztá községében való letelepítése főfontosságú szociál-politikai jelentőségre

emelkedett. Minde kívánságok a királyi Magyarországra vonatkoztak. A mi Erdélyt illeti, azt Bocskay nemcsak magának követelte külön fejedelemségekben, hanem, hogy erejét gyarapítsa s a kötendő béke megtartásának tevékeny ellenőrzésére képesítse, a Tiszáig terjedő magyar vármegyék átengedését is kívánta. Nagyszerű, mindenre kiterjedő nemzeti programot tartalmaznak Bocskay e békepontozatai. Az idegen uralom alatt görnyedő magyarságot vissza akarta adni önmagának, és erős, hatalmas Erdély alkotásával igyekezett azt biztosítani egyrészt a császári önkény és vallásüldözés, másrészt a török további hódoltatásai ellen. Ezménye az volt, hogy ha már helyre nem állíthatja a széttépett magyar államterület egységét, legalább a különböző hatalmak közt olyan politikai egyensúlyt teremtsen, mely a magyar nép életérdekeit biztosítja. „Ezek az én s az egész magyar nemzetségnek kívánsági” — mondotta végül — kiket, ha az egész kereszténységnek censurája alá vettet s bocsátja is ő felsége, nem ítélik olyanoknak lenni, kikben ő felsége a kereszténység romlásával valami akadályt lellessen.” Hozzá tette még, hogy a kormányzatot illető kívánságaiban nincs semmi, mit megtenni a király koronázó esküje vagy régebbi törvényeink alapján különben is kötelezve nem lenne. Növelte békeajánlatai jelentőségét azon ígérete, hogy követeléseit teljesítése esetén a király és a szultán közt méltányos békét fog közvetíteni. Így Bocskay megadta a módot az összes fennforgó politikai kérdések gyors és kedvező megoldására.

Prágában „szemtelenek”-nek találták ugyan kívánságait, de egyszerűen elutasítani még sem merték, hanem széleskörű nemzetközi diplomáciai tárgyalásokat indítottak a katolikus hatalmakkal. A pápa, a spanyol király s mások beleszóltak a békeügybe, mindegyik természetesen a maga érdekei szempontjából. Róma nem ellenezte, hogy Bocskay közjogi kívánságai teljesíttessenek, de határozottan tiltakozott a vallásügyi engedmények ellen. Spanyol részről meg a török békét kifogásolták s a háború folytatására biztatták Rudolfot, mi a magyar kiegyezést is megghiúsította volna. Az aulikus magyar urak viszont azt hangoztatták, hogy meg kell a tárgyalásokat kezdeni. Hogy milyen célzattal, azt megmondotta Mátyás főherczeg bizalmasa, a lutheránus Thurzó György, ki nem csatlakozott a mozgalomhoz, mert jószágai a határon feküdtek s a császár bármikor elkobozhatta őket. Az ő tanácsa oda irányult, hogy most, a veszély pillanatában, ígérjenek meg mindent, ha pedig a helyzet megjavul, nem kell megtartani semmit. Mátyás főherczegnek tetszett ez az eszme s Rudolf király fölhatalmazásával megindultak a formászerű kiegyezési tárgyalások. Mikor a fejedelem a török nagyvezértől visszatért, Korponán országgyűlést tartott, melyen megjelent Forgách Zsigmond, a főherczeg békebiztosa s a korponai nagy templomban, az egész országgyűlés részvételével, folytak a

békétárgyalások. Sokan követelték Rudolf letételét s Mátyás főherczeg királylyá választását, a hajdúk meg Bocskayt akarták királynak. De a többség a fejedelem programja köré sorakozott, az egész ország programjául elfogadta ismert pontozatait s csak annyiban bővítette ki, hogy egész Felső-Magyarországnak Erdélyhez csatolását kívánta, mert az ottani vármegyék nem akartak többé Rudolf uralmáról hallani. Meg-egyezés azonban Korponán nem létesült, mert a prágai udvar, mint egyik tagja panaszolta, bármi rosszul álltak a dolgok Magyarországbán, a jezsuiták befolyása alatt ellenezte a vallásügyi engedményeket, Mátyás főherczeg meg ugyanakkor, mikor Bocskayval tárgyalt, titokban kísér-letet tett, hogy a törökkel külön békét kössön.

A kísérlet azonban meghiúsult, s mikor Esztergom egy német ezred árulása által török kézbe került, újra meg kellett a magyar béke-tárgyalásokat kezdeni. A korponai gyűlés küldöttei, Illésházy István és Mladosevics Horváth Péter, — a harmadik, Apponyi Pál, elmaradt — 1606 január 7-én érkeztek Bécsbe, hogy ott dülőre juttassék a kérdést, mit Bocskay azért siettetett, hogy ha az alku meghiúsul, idejében meg-tehesse előkészületeit az új hadjáratra. Csakhogy Mátyás főherczeg, kit a pápa egyházi átokkal fenyegetett, ha teljesíti a magyarok vallásügyi kívánságait, épen nem sietett, sőt olyanokat nevezett ki biztosaivá, köztük Forgách Ferencz nyitrai püspököt, a protestánsok egyik főüldö-zőjét, kikkel megegyezni egyáltalán nem lehetett. Így az első bécsi értekezlet meddő maradt. Prágában általában nem vették komolyan a magyar kérdést, s mint a pármái követ írja, csak mulattak és ettek, bármilyen hírek érkeztek Magyarországból. Csakhogy időközben Rudolf és Mátyás viszonya teljesen megromlott, mert a császár egyszerűen meg akarta öcscsét örökjogától fosztani. Azt mondotta, hogy megnősül, de tényleg eszeágában sem volt a nőülés, hanem Lipót stíriai főherczeg javára önkényesen meg akarta a trónöröklés rendjét változtatni. Ez az uralkodó család tagjait annyira megijesztette, hogy április 25-ikén négy főherczeg szerződést kötött, mely kimondotta, hogy Rudolf császár és király nincs többé lelki erejének teljes birtokában, mely okból a főher-czegek Mátyást nyilvánítják a Habsburg-család fejének s ígérték, hogy mindenben támogatni fogják. Ezzel Mátyás főherczeg helyzete teljesen megváltozott; számba kellett vennie az eshetőséget, hogy bátyja ellen szüksége lesz a magyarok támogatására, s ez a tekintet szükségképen közelebb hozta a magyar nemzeti követelésekhez. Erre a Kassán összegyűlt rendek Illésházyt, Apponyi Pált, Vizkelety Tamást és Ostro-sics Andrást új meghatalmazásokkal küldötték Bécsbe, hol immár több előzékenységgel találkoztak. Ezúttal Mátyás főherczeg kihagyta békebiztosai sorából az engesztelhetetlen Forgách Ferenczet s június 23-án csakugyan létrejött a megegyezés, melyet Mátyás főherczeg és biztosai, valamint Bocskay meghatalmazottai még ugyanaz nap

aláírtak. Ez az a híres bécsi békekötés, az uralkodóház és a magyarság közötti első kiegyezés, mely utóbb szószerint törvénybe iktatva, a magyar politikai génus egyik legemlékezetesebb alkotása. Jó időre véget vetett az idegen kényuralom kicsapongásainak s új korszakot nyitott a három részre szakadt magyarság életében. Kimondotta, hogy a király magyar területének kormányzatát a nádor vezesse, a győri és komáromi várak kapitányságán kívül minden állás magyar honfira ruháztassék, Erdély Bocskaynak jusson, ő kapja Szatmárt és Tokajt, Ugocsa és Bereg vármegyéket, hogy nemesítései érvényben maradjanak s a törökkel béke köttessék. Ez az egyezés vitte be a magyar törvénytárba a korszaknak megfelelő vallásszabadság elveit, ámbár csak a két protestáns felekezet s ezeknél is csak a rendek, nem pedig a jobbágyok számára, sőt azon hozzáadással „a római katolikus vallás rövidsége nélkül“. Végül kimondotta, hogy a kiegyezés megtartásáért az örökös tartományok rendei is kezességet vállaljanak.

A bécsi egyesség végrehajtása azonban attól függött, megerősíti-e Rudolf király és Bocskay fejedelem? Rudolf már augusztus 6-án bizonyos fenntartással jóváhagyta, ellenben Bocskaynak kifogásai voltak a vallásügyi pont jelzett függeléke ellen. Hogy aggodalmait eloszlassa, Mátyás főherceg szeptember 29-én ünnepélyes nyilatkozatban kijelentette, hogy a kifogásolt szavak mögött nem rejlik rosszakarat s csak azt jelentik, hogy jogai élvezetében egyik fél se háborgassa a másikat. E megnyugtató felvilágosítás után a magyar rendek Kassán végleg elfogadták a bécsi egyességet. E közben, november 11-én, Komárom alatt, ott, a hol a Zsitva vize a Dunába torkol, Bocskay közvetítésével 20 évre megkötetett a törökkel is a béke s a magyar, török és latin nyelven kiállított okiratot az összes érdekelt felek képviselői aláírták. Ezúttal történt először, hogy a Habsburgok nem Konstantinápolyban könyörögtek békét a szultántól, hanem saját területükön, mint egyenrangú felek egyeztek meg vele. De más tekintetben is emlékezetes ez a zsitvatoroki békekötés. Fölmentette a magyar királyt a lealázó kötelezettség alól, hogy a szultánnak évi hűbéradót fizessen. A szerződés kimondotta, hogy a király egyszermindenkorra 200,000 frt értékű ajándékot küld a szultánnak, de jövőre semmiféle adót vagy ajándékot adni nem köteles. Kimondotta továbbá, hogy a kezén levő egész terület, melynek egy részét a mostani háborúban hódította el, birtokában marad. Így a király területe néhol tetemesen kibővült, ámbár Egerrel és Kanizsával, melyek a hosszú háborúban veszttek el, a török is nagy és fontos területeket szerzett. Egészben a zsitvatoroki és bécsi békekötések egy hosszú és rettenetes időszakot rekesztettek be. Az ország három részre oszlása megmaradt ugyan s az állam területéből (5163 négyszögmértőföldet véve alapul) a királynak csak valami 1222, a töröknek 1859, Bocskaynak ellenben 2082 négyszögmértőföld jutott. De

a király megszabadult a török hűbéradó kötelezettségétől, Erdély meg oly hatalmassá tétetett, hogy ellenállhatott mindkét császár túlkapásainak. Egészen új helyzet, új politikai rendszer, a hatalmi viszonyoknak a magyarságra kedvezőbb egyensúlya alakult az új békeszerződésekben s határozataik lelkiismeretes végrehajtása és fenntartása alkotta immár a nemzeti politika főprogramját.

Csak hogy az új kiegyezésnek az első pillanattól kezdve komoly nehézségei, veszedelmes ellenségei támadtak, kik mindent megpróbáltak, hogy halomra döntsék. Rudolf király a bécsi szerződést augusztus 6-án megerősítette ugyan, de csak fenntartással, s már két nap múlva tiltakozott a vallásügyi engedmények ellen, a bécsi egyességgel szoros kapcsolatban levő zsitvatoroki békét meg egyáltalában nem akarta szentesíteni. Mindez azonban semmi sem volt ahhoz a csapáshoz képest, mely az új rendszert megalkotója halálában sujtotta. Bocskay István nem sokkal élte túl a két békeszerződés megkötését. Basta még 1604-ben azt ajánlotta, hogy titkon, a hajdúk megnyerésével el kell tétetni láb alól Bocskayt, s talán ezzel függ össze, hogy a fejedelem a hajdúk egyik legvitézesebb vezérét, Lippay Balázst, kivégeztette. A közvélemény mindig féltette a népszerű fejedelem életét s mikor Bocskay 1606 májusban „hirtelen“ megbetegedett, azt hitte mindenki, hogy megmérgezték. Állapota akkor jobbra fordult, de Prágában és Bécsben már a nyáron a legképtelenebb hírek keringtek egészségéről. Egyszer azt mondták, hogy megőrült, másszor azt, hogy meghalt, s e kósza hírek folyton tápot adtak a gyanúnak, hogy életére törnek. 1606 június 12-én a velencei követ azt jelentette haza, hogy Kassán merényletet terveztek a fejedelem ellen s négy német alá akarta ásni s felrobbantani a házat, melyben lakott. De a tervet még idejekorán felfedezték s két tettezt kivégeztek, kettő ellenben megszökött. Mikor Bocskay megbetegedett, ugyanez a követ írta, hogy az orvosok állítása szerint meg van mérgezve s a lassú méreg néhány hét múlva megöli. Maga a fejedelem egyenesen kancellárját, Kátay Mihályt, gyanúsította, hogy megmérgezte s van is Kátaynak egy írásbeli vallomása, hogy csakugyan megmérgezte fejedelmét. E nyilatkozatot azonban talán csak a kínpad csikarta ki, ellenben tény, hogy Kátayt mint méregkeverőt Bocskay halála után a hajdúk fölkoncizolták. Mindez nem tisztázza ugyan a kérdést, de annyi bizonyos, hogy a fejedelem és környezete hitt a mérgezésben s hogy a portán is mérgezésnek tulajdonították betegségét. Állapota már december 17-én oly súlyossá vált, hogy elkészítette végrendeletét s december 29-én, egy pénteki napon, reggel virradóra befejezte dicsőséges életét. A magyarok Mózesének — úgy nevezték kortársai — elhunytá országos siralmat keltett, s holttestét tömegesen kísérték a gyászolók Gyulafejérvárra, hol az öreg templom fejedelmi sírboltjában temették el.

Bocskay halála egy csapásra megváltoztatta a helyzetet s nyomban megindult a legkülönbözőbb részről a nyílt és titkos aknamunka, hogy alkotását halomra döntsék. A beszámíthatatlan Rudolf király azt hitte, hogy most már mindent merészelhet s maga állt az ellenforradalom élére. Valóságos harczdüh szállta meg. Cselekedeteivel kihívott, maga ellen lázított mindenkit, testvérét, kitől koronáját féltette, a szultánt, a magyarokat, az erdélyieket s a prágai hadi tanács elég lelketlen volt a bomlott agyú uralkodót azzal biztatni, „hogy a háború kínálja a legjobb alkalmat, hogy az alattvalók engedelmességre, a lázadó magyarok hódolatra szoríttassanak s az ország alkotmánya tetszés szerint módosíttassék“. E program végrehajtását Rudolf király csakugyan megkezdte. A helyett, hogy nádort választasson, a bécsi béke durva megszegésével, Forgách Ferencz püspököt nevezte ki királyi helytartóvá s Forgách e vezető állásban egymásra lovalta a társadalom különböző rétegeit. A katolikusok ismét a protestánsokra törtek, a nemesség, főleg Rudolf nyílt vagy titkos párthívei, a hajdúkra támadt, s azzal, hogy „meghalt Bocskay, füstbe ment minden donatiója“, lakóhelyeikről elűzték, lázadásba hajtották őket. 1607 novemberben 15–20,000 hajdú állt fegyverben s Kassa ellen készült, hogy magyar királyt adjon az országnak s egyesüljön a törökkel. „Inkább utolsó csepp véreket feláldozzák, — hirdették — semhogy meghódoljanak a németnek, kitől szabadítson meg bennünket az isten.“ Hasonló zűrzavarba merült Erdély, hol új fejedelmet kellett választani. Betegágyán Bocskay derék hívét, a fölvidék hatalmas főurát, Homonnay Bálintot ajánlotta utódjául az erdélyieknek. Ezek azonban nem Homonnayt, hanem eddigi kormányzójukat, az öreg Rákóczy Zsigmondot választották meg, ki ellen Rudolf király a Csehországban élő szerencsétlen Báthory Zsigmondot akarta kijátszani. Mikor ez nem sikerült, Báthory Gábort, a régi nemzetiség protestáns ágának sarját, nevezte ki Erdély kormányzójává. Az eszes, de minden erkölcsi érzés nélküli ifjú titkon kieszközölte a török, valamint Rudolf és Forgách Ferencz támogatását, mert mind-egyiket a legképtelenebb ígéretekkel ámította. Az így megindított ellenforradalom hamar fejtelenségbe döntötte az országot, ámbár a magyar és erdélyi közvélemény higgadtabb része kezdettől fogva érelyesen védelmére kelt a törvényes állapotnak. Volt határozott programja, a bécsi és zsitvatoroki szerződések végrehajtása, és volt kipróbált vezére, Illésházy István, ki Bocskay nagy örökségét sértelenül fenn akarta tartani. Csakhogy Rudolf császár és király hatalmi eszközeivel s magyar hívei konokságával szemben nem ért volna célzt, ha időközben a Habsburg-családban ki nem tör a testvérháború. Az ellenforradalommal Rudolf nem csupán a magyarokat akarta sújtani. A két békekötést a gyűlölt Mátyás főherczeg művének tekintette s szétépésökkel Mátyást is ártalmatlanná akarta tenni, örökjogától akarta megfosztani.

1645-48.

JELMAGYARÁZAT :

- ✪ FŐ-VÁR .
- ☆ SZ.KIR.ERŐDÍTETT VÁROS .
- ◆ Vár .
- ⊙ Mezőváros .
- Község .

Országhatár.

Megyehatár.

Királyi terület.

Török terület.

Hódolt kir. terület.

Erdélyi

 Erdélyi, de a töröknek behódolt t.

Mérték-1: 4.000.000.

De az ellenkezője történt s a zivatar, melyet földézett, szoros, benső viszonyba hozta Mátyást a magyarokkal, ellenben a császárt megfosztotta magyar koronájától. Mikor a német birodalmi gyűlésre (1608 januárban) helyetteséül nem Mátyást, hanem a népszerűtlen Ferdinánd stíriai főherceget küldte, leplezetlenül feltárta szándékait. Azzal vádolta testvérét, Mátyást, hogy miatta kényszerült Bocskayval és a szultánnal „gyalázatos“ békét kötni s a németektől kért segílyt a háború folytatására. Erre a megrágalmazott főherceg, szintén a tettek mezejére lépett, s hogy a magyarokat megnyerje, azonosította magát üggyökkel s a bécsi és zsitvatoroki béke sértetlen fenntartását írta zászla-

Mátyás főherceg átveszi a szent koronát.

(Egykorú metszet Ernst Lajos gyűjteményében.)

jára. Illésházyhoz fordult s azt írta neki, hogy biztosítja hálájáról, őt, régi hívét „s egész nemzetünket, melytől őseim útján származom, melyet hazámnak ismerek s melyet soha elhagyni nem fogok.“ Illésházy nyomban csatlakozott hozzá s a jeles államférfi hamar egyesítette a magyarság összes józanabb elemeit Mátyás zászlaja körül. A főherceg valóságos szövetséget kötött a magyarokkal, valamint a nagyrészt szintén protestáns osztrák és morva rendekkel, sőt Csehországból is sokan csatlakoztak hozzá, ámbár ott a többség Rudolfot támogatta. A főherceg Pozsonyban országgyűlést tartott, mely a Bécsben gyűlésező osztrák rendekkel szintén szövetségre lépett (1608 február 1-én). A mint ez megtörtént, Mátyás megkezdte a fegyverkezést s Bocskay adta szabadságaik

biztosításával megnyerte a hajdúkat, kikben, mint egykor Bocskay, kész sereget kapott. Rudolf császár az új fordulat hírére teljesen fejét vesztette. Ismételve öngyilkosságot akart elkövetni, őrjöngött, „böngött néha úgy, mint az ökör, néha úgy, mint az oroszlán” — mondja egy prágai jelentés. Eleinte fegyverrel akart testvérével megmérkőzni s hadai fővezérévé Báthory Zsigmondot szemelte ki. Tényleg azonban nem tett semmit, s mikor Mátyás főherceg valami 20,000, nagyobbbrészt magyar katonával benyomult Csehországba (1608 május), tehetetlenül állt szemben testvérével, ki ellenállás nélkül közeledett Prágához. Így Rudolfnak mindinkább be kellett látnia, hogy elvesztette a játékot. A békés meg egyezést kereste tehát s június 24-én csakugyan szerződésre lépett Mátyással. Az úgynevezett liebeni szerződésben, melyet másnap erősített meg, a császár a magyar korona országait, Ausztriát, Morvát és Sziléziát Mátyásnak engedte át s neki biztosította a trónutódlást a még kezén maradó Habsburg-országokban. Június 27-én a szent koronát Mátyás táborába küldte, hol leírhatatlan lelkesedéssel fogadták s nagy ünnepélyesen vitték haza. Rudolf leköszönt a magyar királyságról, fölmentette hűségesküje alól a magyar nemzetet, mely immár végkép megszabadult gyászos uralmától. Az egész ország fellélegzett ez örömhírré s a magyar hadak azzal a tudattal tértek haza, hogy nemzetök sorsában új és jobb korszakot nyitottak.

Mátyás főherceg mint kormányzó vette át Magyarország vezetését s szeptember 29-kére Pozsonyba hívta össze az országgyűlést, melynek királyválasztó jogát világosan elismerte. E közben rendbe hozta a török kérdést, megerősítette a zsitvatoroki szerződést s köve teivel a portára küldötte. Az erdélyi trónkérdés már előbb békés megoldást nyert. Az öreg Rákóczy Zsigmond leköszönt (1608 november 11-én) s Báthory Gábor lépett helyére, kit végül Mátyás és a szultán elismertek. Így a török háború veszélye megszűnt s a pozsonyi országgyűlés külső bajoktól háborítatlanul folytathatta történelmi jelentőségű s rendkívül bonyolult feladatai megoldását. Csakhogy Rudolf császár újra megjelent a színen s híveivel erősen izgatta a magyarokat testvére ellen. De az ő ideje lejárt s üzelmei meg nem ronthatták a Mátyás főherceg és a magyarok közti egyetértést, mely emlékezetes törvények alkotására vezetett. Hosszas tárgyalások után a rendek 23 cikkbe foglalták a bécsi békeszerződés alapelveinek gyakorlati végrehajtására irányuló kívánságaikat s a főherceg kötelezte magát, hogy, ha királylyá választják, változatlanul szentesíti azokat. Erre az országgyűlés november 16-án örvendező lelkesedéssel választotta Magyarország királyává Mátyás főherceget s másnap a nemzeti politika vezéré, Illésházy Istvánt adta mellé nádorul. November 19-én ment végbe a koronázás, mire az új király megerősítette az országgyűlés 23 cikkét, melyek mint koronázás előtti törvénycikkek szerepelnek törvénytárunkban.

A jezsuiták kitiltására vonatkozó czikkek ellen Pázmány Péter ösztönzésére a főpapság tiltakozott ugyan, de a tiltakozást a király és a rendek egyszerűen mellőzték s további 27 czikkben (koronázás utáni törvényczikkek) rendezték az ország jövődöbeli kormányzatának ügyét sok más országos fontosságú kérdéssel egyetemben. II. Mátyás király ezeket is kifogás nélkül szentesítette s így az ország nemcsak új uralkodót, hanem új kormányrendszert kapott, mely katonai, pénzügyi és gazdasági tekintetben egyaránt fölmentette az idegen befolyás alól s ismét önállóvá tette, tartományi helyzetéből kiemelte. Az 1608-iki törvénykönyv örök emlékezetű alkotás, mert önállósága megvédésére új fegyvertárt teremtett a magyarság számára s a törvénybe iktatott bécsi béke nagy elveinek fentartását és életbeléptetését tette a következő nemzedékek politikai jelszavává.

V. FEJEZET.

A MAGYARSÁG A XVI. SZÁZAD VÉGÉN.

A HÁROM RÉSZRE OSZLÁS ERKÖLCSEI HATÁSAI. — AZ ÚJ ÁLLAM. — A NEMZETI POLITIKA ÉS ÚTTÖRŐI. — A FŐURAK. — A NEMESSÉG. — A VÁROSOK. — ISKOLAÜGY. — IRODALOM. — AZ IDEGEN ZSOLDOSOK. — A JOBBÁGYSÁG. — A FÖLDMŰVELÉS. — A GAZDASÁGI POLITIKA TÖRÖK, ERDÉLYI ÉS KIRÁLYI TERÜLETEN.

AZ ŐSI MAGYAR állam szétmállása, három részre szakítása Európa kiható esemény volt, a magyar nép politikai, polgárosodási, anyagi és szellemi viszonyaiban meg mérhetetlen változásokat okozott. Az államegység összeomlása töméntelen értékes kincset temetett el s egészen új fejlemények csiráit hintette szét. A magyar állam nemzetközi szerepe megszűnt s a magyar nép egészen más helyet nyert az európai népcsaládban, mint régebben. Nem adott többé irányt az eseményeknek, hanem idegen hatalmak befolyása alá került, melyek saját érdekeik szerint intézték ügyeit. Erdélyben magyar volt ugyan a fejedelemség, az udvar, a törvényhozás, de a szűk viszonyok közt a német és török császárság lidércznyomása eleinte meggátolta a kis országot erejének kifejtésében s Báthory István fejedelemnek Lengyelországban kellett azt a színpadot keresnie, a hol tehetségeit teljes érvényesülésre juttathatta. A török birodalomban a vezéregyéniségek közt szintén akadt mindig magyar, a ki egyszerű sorsból, a társadalom mélyéből fényes állásba küzdötte fel magát. Csakhogy a vallásváltozással végképen kilépett a magyarság közösségből. Ellenben koronás királya környezetébe a magyarság igen szerény mértékben birt bejutni s vezető politikai vagy katonai állásba a legérdemesebb magyar sem emelkedhetett. Ez új helyzetben régi erényei, politikai és kormányzati tehetségei lassankint eltörpültek, mert hiányzott az iskola, a színpad, a hatáskör, mely kellő mértékben kifejleszthette volna őket. A kicsinyes viszonyok közt elcsenevészedett minden. Nem volt magyar állam s így nem volt magyar diplomata. Nem volt magyar kormányzat s így nem támadhatott magyar kormányférfi. Nem volt magyar hadsereg s így nem fejlődhetett magyar hadvezér. A legmagvasabb tehetség sem juthatott teljes kifejlésre, mert a királyi

hatalom nem gondozta, nem értékesítette s így a Hunyady Jánosok helyét a Szondyk, a Dobók, a Tury Györgyök, a Zrinyiek, a Nádasdyak, a Pálffyak foglalták el. Az ő hőstetteiket is megbámulta a művelt világ. De az állam nem helyezte őket megfelelő hatáskörbe, nagyobb hadsereget egyetlen egyikre sem bízott, miért is tehetségeik, emberi és hazafias erényeik nem eléggé gyümölcsözhettek királyuk és nemzetök javára.

Az új viszonyok bomlasztó légkörében összezsugorodott, eltörpült a tehetség, összedőltek vagy lényegökből kivetkőztek a régi intézmények, s az állam megszűnt a haladás, az anyagi és szellemi jólét zászlóvivője lenni. Magyar politikát ez időben sem a koronás király, sem az erdélyi

Balassa Bálint.

(Egykorú festmény a báró Balassák alsóhrabóczi kastélyában.)

fejedelem, legkevésbé a budai helytartó basa csinált s a nemzeti eszmények leszorultak a társadalom, a tömegek szívébe. Igazi magyar, a legnemzetibb politika akkor az volt, hogy a magyarság képessé tétessék elhárítani magáról az állami szétdarabolással járó életveszedelmet. Ezt a politikát azok szolgálták, kik ébren tartották a népben a közös nemzeti érzést s elősegítették szellemi erejének kifejlesztését. Ezt az egyedül lehetséges magyar politikát a XVI. században mindazok csinálták, kik tette, kitartásra buzdították, kik példájokkal nemesítőleg hatottak reá, kik lelki szükségleteit gondozták s e végből iskolát, könyvnyomdát alapítottak, tehetséges ifjakat külföldön taníttattak, könyvet írtak vagy irattak, a köznép terheit enyhítették, rettentő sorsában vigasztaló lelki eledellel táplálták. Ilyen nemes lelkek e nehéz időkben is akadtak minden körben s azt a zászlót, melyet az idegen királyság kiejtett kezéből

s eleinte az erdélyi fejedelemség sem ragadott meg, a társadalom hazafiasabb elemei kapták föl. Főurak, középbirtokosok, vándor papok és tanítók, egyszerű végbeli vitézek csinálták akkor a nemzeti politikát, mely képessé tette a széttépett magyarságot, hogy átvergődjék a XVI. század rettenetes időszakán, azon a hat-hét évtizeden, mely történetünk legrombolóbb kora, melyben török vagy német zsoldos soha egy percnyi nyugtot nem engedett a magyarnak, hanem szakadatlanul és roppant arányokban apasztotta a népszámot és a vagyonosságot.

E végzetes idők nemes, honmentő munkájában a társadalom minden rétege részt vett. Legelől haladt vagyonához és társadalmi tekintélyéhez képest a főúri világ, melyre szintén gyökeresen átalakító hatást gyakoroltak az új viszonyok. A rabló lovagok mindinkább eltűntek köréből, a középkori olygarchia lassankint rendes arisztokracziává vedlett át. Az urak még magyarok voltak, de már hatott reájuk az új kormányzat idegen szelleme. Sokan német nőkkel házasodtak össze, a szomszéd tartományokban, hol nem szívesen látták, mert a török szövetségesének tartották őket, indigenatust és jószágot, Bécsben házat szereztek s ott éltek. Bécsben és Morvaországban általában sok volt az állandóan megtelepedett magyar, nemcsak főúr, hanem középbirtokos. Az új viszonyok a főurak műveltségét, életmódját is erősen befolyásolták. Tanították, a kor polgárosodásának részeseivé tették gyermekeiket s most, midőn a régi egyház a reá zúduló csapások következtében szerepét a közművelődés terén csaknem teljesen elvesztette, a főúri világ igyekezett helyét elfoglalni. Iskolát alapított, nyomdát állított, maga is tollat fogott, költőket, írókat adott, vagy a szegényebb rétegekből nevelt nemzetének. Buzgón támogatta az egész nemesi rend s legalább a városok elmagyarosodott része. Ilyenek Nagyszombat, Kassa, Kolozsvár, a hódoltság területén alakult nagy magyar központok, Debreczen és Várad, Kecskemét és Kőrös, melyek a pusztuló vidéki községek magyar lakosságának beköltözésével hatalmasul megnöttek s erős polgárosodási és gazdasági góczokká váltak.

Első sorban az iskolaügy vett a hitújítók ösztönzésére hatalmas lendületet, de nem az állam, vagy a királyi hatalom buzgalmából. 1548-ban a rendek fontos törvényeket alkottak ugyan, melyek a közoktatásügy országos újjászervezésének módját és eszközeit megjelölték. De ezek a törvények papíron maradtak s a király még a háború zivataraitól elsodort pécsi egyetem pótlásáról sem gondoskodott. Általában nem tett semmit a közoktatásügyért s e korban egyetlen egy iskola vagy tanintézet állításával sem öröközte meg nevét. Csak az 1541-ben alakult jezsuitákat támogatta, kiket Oláh Miklós esztergomi érsek már 1461-ben meghonosított Nagyszombatban, kik azonban Rudolf buzgó pártfogása daczára sem bírtak ez időben a magyar társadalomban irányadó jelentőségre vergődni. Annál buzgóbban pótolták egyes áldozatkész urak, leginkább azonban magok az új felekezetek, az állam mulasztását. Mindnyájukat

az a szent hit vezette, hogy csak a tudomány és a műveltség biztosíthatja fennmaradásukat. Még Luther Márton adta ki a jelszót, hogy a gyermekeknél kell az új hit felépítését kezdeni, írni-olvasni kell őket tanítani, hogy magok megismerkedhessenek a bibliával. Magyar hívei készségesen követték ez ösztönzést s példájokat utánozták kálvinisták és unitáriusok, iskolát állítottak s tanítót neveltek magoknak. Lassankint töméntelen népiskola támadt a szétépett ország minden vidékén, sok helyütt jeles középiskola, honnan a tudmányszomjas ifjuság ismereteit kiegészítendő tömegesen kereste föl, részben az urak segélyével a külföldi egyetemeket. Ők mind a protestáns országok főiskoláiba zárandokoltak, ellenben a katolikusokat ez időben is az olasz egyetemek vonzották s az, hogy ki melyik főiskolán tanult, már jelzi a felekezetet, melyhez tartozott. A vitéz Forgách Simonnak két fia volt, Ferencz, ki Páduában és Mihály, ki Wittenbergában tanult. Ez utóbbi buzgó protestáns, amaz, a későbbi püspök és érsek, a protestánsok kiméletlen üldözője lett. Az új kisebb-nagyobb iskolák lehatoltak a társadalom legmélyebb mélyébe, a tömegek megtanultak írni-olvasni s ezzel szellemi szükségletei megnöttek. Volt tehát olvasóközönség s nyomban akadt nagy számmal író, a ki szükségletét kielégítette, a ki nemzeti, vallásos, költői érzelmeinek kifejezést tudott adni. Alkotásait a nyomdászat a legszélesebb körökbe levitte s a szellemi táplálékra éhező népet olvasmánygyűjteménnyel látta el. Egymás után alakultak a könyvnyomdák, csaknem kizárólag az új felekezetek kezében, mert e század 29 ismert hazai nyomdája közül csak egy, melyet Oláh Miklós érsek Nagyszombatban állított, volt katolikus. Magok a nyomdászok nem egyszerű mesteremberek, hanem külföldön tanult, sokoldalú tudósok voltak s nemcsak mások műveit adták ki, hanem magok is írtak. Elárasztották támadó, vitatkozó, oktató irataikkal, énekes könyvekkel a közönséget s mint vándor apostolok szóval is lelkesen hirdették az ígét. Ezzel a magyar irodalom a szellemi és nemzeti életben új, hatalmas tényezővé vált s addig ismeretlen jelentőségre vergődött. Már Luther szakított a régi egyház hivatalos nyelvével, a latinnal s mert az egész németiségre, az uralkodó és a munkás tömegekre egyaránt akart hatni, németül szólt nemzetéhez. A magyar hitújítók követték példáját, magyarul fordultak népokhoz, mely áhítattal hallgatta őket. Luther fő hadi szerszáma a Szentírás volt s csakhamar a bibliát tartották minden tudás kútfejének s népszerűsítése, tartalmának terjesztése, magyarázata lett az irodalom egyik főfeladata. A szent iratok különböző fordításokban terjedtek el s áhítatos, bibliai hangulatot emeltek túlsúlyra az egész közvéleményben. Később (1590) Károli Gáspár egységes szellemben lefordította az egész Szentírást s ez a vizsolyi biblia nemzedékeknek lett kedvenc olvasmánya. Megelevenült a költészet berke s az új istenes szellemnek, valamint a végeken folyó örökös küzdelmeknek hatása alatt az istenes és vitézi ének indult virágzásnak. Az új írók

csoportjában előkelő hely jutott Tinódy Sebestyénnek. Nem a kiváltságosak sorából származott, hanem a névtelen tömegből emelkedett ki s Kassán szerzett polgárjogot (1544), később meg Ferdinánd királytól, ki összegyűjtött művei kiadásában 50 forinttal segélyezte, nemeséget. Ifjú korában maga is vitézkedett, de sebesülése következtében csakhamar letette a kardot s pennájával szolgálta nemzetét. Ő lett eseményekben gazdag korának krónikása. A reporter buzgalmával szerezte be a helyszínén adatait, melyeket gyarló versekbe foglalt, hogy kora eseményeiről, hőseiről és hőstetteiről részletesen és hitelesen értesítse a közönséget. Egyes énekeit maga adta elő az urak udvarában, de külön ki is nyomatta s végül hatalmas kötetben Krónika címmel Kolozsvárt tette közzé. Műveiből értesült a széttépett magyarság a dicsőséges harczokról, melyek érdekében vívattak s melyekről addig csak zűrzavaros, kósza híreket hallott. Tinódy ismertette meg vele korának

Tinódy Sebestyén jelvénye.
(Krónikájának záróképe.)

nemzeti hőseit: Losonczy István, Szondy György, Dobó István ragyogó tetteit s műveiből az olvasó nemcsak okulást, hanem bizalmat és lelkesedést merített. Krónikája a három részre tépett magyarság kedves olvasmánya lett s ezzel újabb lelki kapcsolatot teremtett a sokféle uralom alatt álló országrészek közt. Tinódyt sokan követték s a históriás ének erős lendületet vett, mert állandó anyagot nyert az örök harczokban, melyek a végeken folytak. A krónikás nyomában hamar megjelent a történetíró. Heltai Gáspár Bonfini munkája alapján a honfoglalás és önálló nemzeti királyság nagyságát és dicsőségét

meleg lelkesedéssel hirdette idegen rabságban sýnylódó nemzetének. A múlt és a jelen közti kapcsolatot ápolta Krónikája (1575), mely egykori nagyságának ébrentartásával új bátorságot öntött a magyarba, s arra biztatta, hogy soha el ne feledje ősei eszményeit, az egységes és szabad Magyarországot. Ez érzést ápolták a régi magyar királyok törvényeinek gyűjteményes kiadásával Zsámboky János (1581), valamint Telegdy Miklós és Mossóczy Zakariás püspökök. Ébren tartották a tömegben az állam nagyságának, intézményeinek, jogalkotásainak emlékét, hogy a legviharosabb időkben se veszzen ki belőle önálló lételének tudata.

Ugyanez eszményeket ápolta Balassa Bálint, az igazi, őseréjű költő, ki a népköltészetből táplálkozva, istenes, vitézi és szerelmi énekeivel bájolta el a magyarságot. Dalai töméntelen kiadásban jelentek meg s kétszáz esztendőn át a magyar nép egyik legkedvesebb olvasmánya, legfőbb lelki tápláléka maradtak. Költőjük szilaj, fékezetlen katona, de nemes,

nagy lélek volt, ki karddal és tollal egyaránt szolgálta hazáját s Esztergom vívásában kapta halálos sebét (1594). Ez az új, ez a gazdag irodalom elhatott a palotától a kunyhóig, a szétdarabolt állam minden részébe s a különböző uralmak alatt görnyedező magyarságot a szellem szoros kapcsaival egy testté forrasztotta össze s nem engedte szívéből kivesszni politikai feltámadásának reményét. Soha az irodalom olyan nagy, valósággal államfentartó hivatást nem teljesített, mint az állami szétszakadozottság e nehéz napjaiban. Midőn összeomlott minden, a mi az államegységet biztosította, ő táplálta gyógyító írral a beteg nemzetrészeket s nem engedte lelkéből az összetartozandóság érzését,

Német zsoldosok.

(Egykorú fametszet után.)

egy jobb jövő reményét kihalni. Ő adta meg a népnek azt az erőt, hogy anyanyelvét folyton szélesebb körökbe bevigye s a mint az egyházban, úgy az államban is érvényre emelje.

Habár a bécsi rendszer föltétlenül ragaszkodott a latin hivatalos nyelvhez s mellette csak a német nyelvnek engedett helyet, a magyar nyelv mindinkább hatalommá lett és utat tört magának első sorban az új vallással az egyházba, sőt Erdélyben a törvényhozást is meghódította, mert ott 1565 óta kizárólag magyarul hozták a törvényt. A török sem mellőzte a magyar nyelvet s minden basa tartott magyar diákot, sok török megtanult magyarul s a török okiratok nagy része magyar nyelven adatott ki. Konstantinápolyban voltak magyar tolmácsok, kik a török okiratokat hivatalból magyarra fordították. Bocskay

országos gyűlései magyarul hozták végzeményeiket s a zsitvatoroki békeszerződés egyik példánya magyarul állíttatott ki. Csupán a király kormányzatában nem birt a magyar nyelv tért hódítani, ellenben a magyar társadalom teljesen magyar polgárosodást teremtett magának. A nép, mely csaknem egészen protestáns lett, templomaiban magyar nyelven imádta istenét, papjai magyarul hirdették az ígét, egyházi ügyeiről magyarul tanácskozott s hozta határozatait. Magyar iskola és magyar irodalom nevelte magyarrá szellemét s az összeomlott állami önállóság romjain olyan magyar, nemzeti élet fejlődött, mely az elvesztett politikai egység későbbi helyreállításának legfőbb eszközévé vált.

De ha a társadalom a szellemi polgárosodás terén az állam közreműködése nélkül, sőt ellenére alkothatott magának megfelelő szervezetet, a gazdasági életben a közhatalom támogatása nélkül már nem boldogulhatott. Az államterület egy része állandóan csatatér, a másik kaszánya volt s aránylag csekély maradt az a föld, melyet földrajzi fekvése megmentett a közvagyonot örökkön-örökké emésztő töröktől vagy német zsoldostól. Ez a zsoldos pedig e század egyik réme volt a magyarságra. Buda elveszte óta szakadatlanul özönlöttek a nyugati népek fiai a magyar harczytérre, hogy itt a törökkel harcoljanak s hálátlanság lenne meg nem emlékezni arról a támogatásról, melyben a közeli és távoli szomszédok önvédelmi harczában részesítették a magyart. A németek sírjának, az idegenek temetőjének nevezték akkor hazánkat, mert megszámlálhatatlan ezrek estek áldozatul az örökös küzdelemnek, de még inkább a szokatlan éghajlatnak, a sok betegségnek, melybe rendetlen életmódjuk juttatta őket. De bármi sokan voltak, nem ők képviselték a háborúban azt, a mit ma erkölcsi elemnek nevezünk. Zsoldért szolgáltak; pénzt akartak szerezni, lehetőleg meggazdagodni s úgy szegődtek a császár zászlájához, a mint napjainkban ezerszámra vándorolnak az emberek Észak-Amerikába, hogy a bányák mélyében keressék meg kenyerüket, miközben tömegesen pusztulnak el. Az idegen zsoldost nem fűzte erkölcsi kapocs Magyarországhoz, melyben az idegen uralom legfőbb támaszául szolgált. Az ő hivatása a császári rendszer föntartása volt s csak a mennyiben ez megkövetelte, járult hozzá a török elleni védekezés. A végbeli harczokat leginkább a magyar fogadott katonaság vívta, ellenben a legfontosabb véghelyek elveszte idegen zsoldosok és vezérek nevéhez fűződik. Egy Szondy, egy Dobó, egy Zrinyi az egész század folyamán nem támadt sorukban. Pénzt akartak keresni s a császári rendszer, hogy magához fűzze őket, teljes szabadságot engedett ragadozó hajlamaiknak, melyekről kül- és belöldi kútfők a hajmeresztő adatok végtelen sorozatát mondják el. Ellenben a magyar katonasággal, mely fölös számban állt rendelkezésre, az udvar keveset törődött. A magyarok harczias vitézségét a külföldi utasok ez időben is elismerték s különösen egy angol dicséri, de hozzá teszi, hogy nincsenek oly jól szervezve, mint a

németek, vagyis hogy az állam nem gondoskodik kellő katonai kiképzésökről, hanem inkább idegenekre támaszkodik, mert a magyarok kellő katonai szervezésétől önkényuralmát félti. E magyar végbeliek, továbbá a kóborló hajdúk szintén nagyrészt a szegénységen élőködtek s töméntelen bajt okoztak. Őket azonban valami erkölcsi érzés is fűzte

Magyar huszár és hajdú.

(XVII. századi metszet után.)

a néphez és az országhoz. Ellenben a német zsoldosok épen oly ellenségnek tekintették a magyart, mint a törököt s a hova betették lábukat, ott úgy gazdálkodtak, mint a hogy ellenséges földön garázdálkodni általános szokás volt. A köznép védtelenül ki volt üzelveiknek szolgáltatva; zsarolták, ütötték-verték, összetörték gazdasági eszközeit, felperzselték házait, elszedték lovát, tehenét, úgy, hogy a földet

sem művelhette. 1576-ban maga a bécsi udvari kamara mondotta, hogy a magyar jobbágyság oly nyomorba süllyedt, hogy adóját nemcsak emelni nem lehet, de le kellene szállítani. Inség, pestis, a behódolás kényszere folyton rontottak helyzetén s a paraszt ruházatának és lakóházának szegényes, nyomoruságos voltát az idegen utasok mind szájalommal emlegetik. A ruha állati bőrből készült, a házat, melyben nem volt kémény, inkább kalibának lehetett nevezni s még nyoszolya is ritkán akadt benne. Egyik külföldi azt mondja, hogy az ő hazájában jobban bánnak a barommal, mint a magyar önmagával. Egy angol utasnak is feltűnt, mennyire elhanyagolja a magyar ruházatát, külsejét, pedig — folytatja — arczra, termetre a magyar az angolhoz, ellenben ruházatának szegénységére az irlandihoz hasonlít. Mindnyájan a magyar jobbágy szájalmas helyzetében találják a szomorú állapot okát; nincs meg — mondják — költözködési joga, gyermekeit ura engedélye nélkül ki nem házasíthatja, tudományos vagy iparos pályára nem nevelheti, „úgy, hogy a nyomorult nép valósággal a rabszolgaság állapotában él“. A földesúri hatalom e visszaéléseit azután betetőzték a katonaság üzemelmei s a legszörnyűbb helyzetbe juttatták a gazdasági életet.

Európa összes művelt népei mindig, kivált 1540 óta, mióta közvetlen szomszédságukban folytak, fokozott figyelemmel kísérték a török-magyar harczokat s érdeklődésök kielégítéséről a sajtó bőségesen gondoskodott. Minden nyelven töméntelen hadi tudósítás, katonai jelentés, útleírás, rőpirat vagy könyv jelent meg képpel, rajzzal gazdagon díszítve. Nagy részök a császári udvar szellemében íródott ugyan, de abban mindnyájan egyetértenek, hogy talaját tekintve alig van áldottabb föld Magyarországnál. Főleg gabonáját, borát, jeles gyümölcsét, a marha sokaságát, folyóinak halban való csodás bőségét, bányáinak kincseit magasztalják. A munka, a természet adományainak kiaknázása az örökös harczok közepett sem szűnt meg s habár úgyszólván állandó puskatűzben, ágyúdörej közepett élt, a magyar ez időben is odaadással művelte földjét, végezte a gazdasági munka mindenféle faját. Csakhogy az idők viharos járása lidérczként nehezedett az anyagi polgárosodásra. A háborúk zivatara leginkább a vidéki munkásnépet sujtotta, melyre az állam, az egyház, a vármegye, a földesúr egyaránt fokozott mértékben rakta a terheket, mert mindnyájuk szükségletei egyaránt fokozódtak. Másrészt töméntelen ember veszett el, a föld mindinkább elnéptelenedett s így a termelő munka is egyre szűkebb körre szorult. A földművelés az egykori magyar birodalom minden részében szembeszökő hanyatlásnak indult, egyre kisebb területen lehetett gazdálkodni, mert a közbiztonság hiánya miatt a jobbágy csak a falu közelében levő földet művelhette, a határ távolabbi részét meg pusztán hagyta. Ennek következtében a gabonatermelés alig fedezte a helyi szükségletet s már akkor fölmerült az eszme,

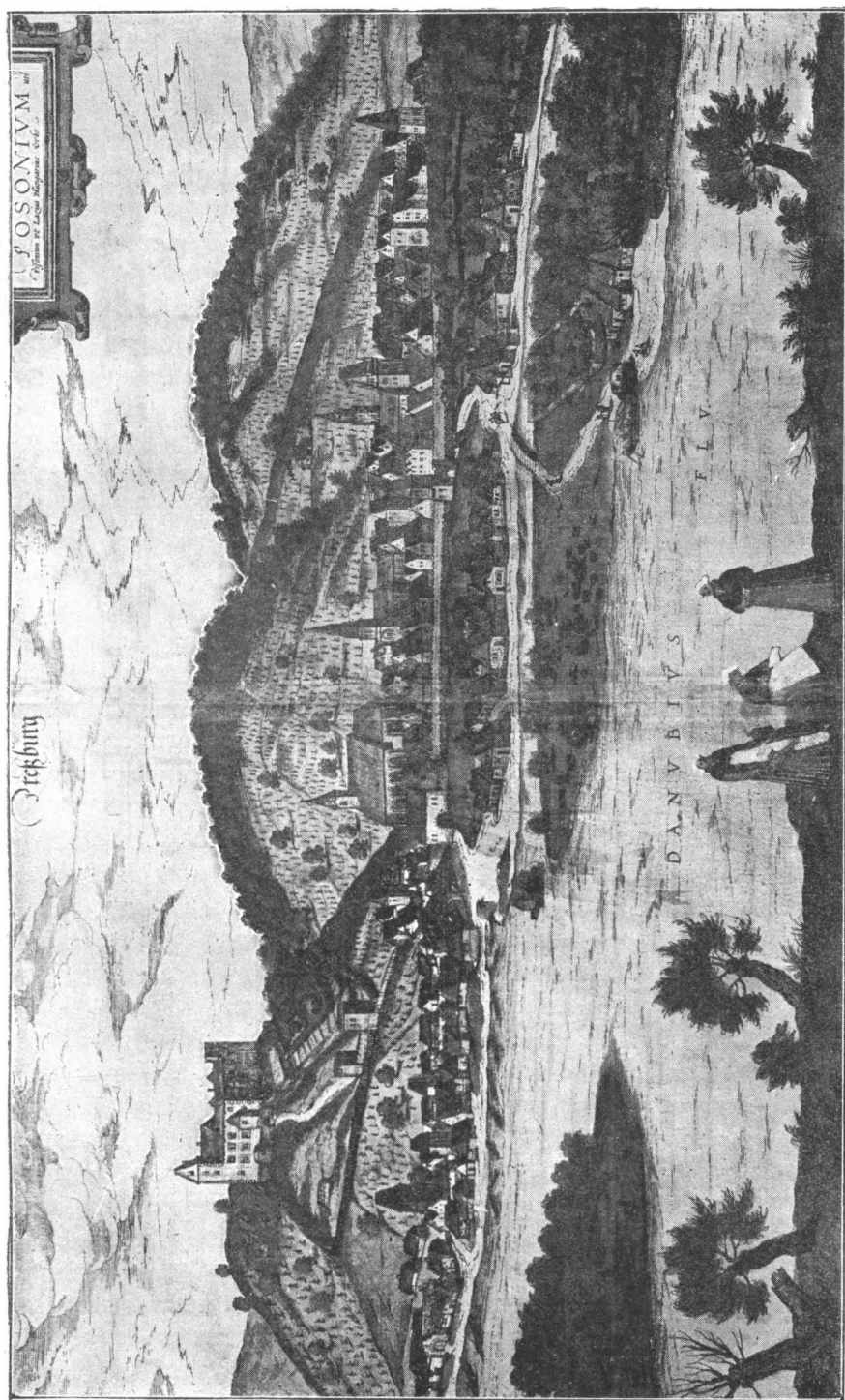
hogy törvény útján kell a népet kötelezni, hogy több gabonát termeljen. Kedvezőbben alakult az állattenyésztés, mert a marhát veszély idején védettebb helyre lehetett hajtani s a külföld fokozódó szükséglete általában könnyűvé tette értékesítését. Így Magyarország földművelő ország helyett ismét mindinkább baromtenyésztő ország lett s gazdaságilag visszahanyatlott államéletének első századaiba.

A magyar állam politikai egységének szétszakadásával a gazdasági egység is megszűnt. Az államterület mindegyik része gazdaságilag önállóan szervezkedett, külön vámterületté alakult s a mint végvárakkal, akképen harminczadhelyekkel zárta el határait a szomszédtól. Így a belső árúcsere elvesztette régi, nagy kiterjedésű, országos területét. Minden országrészben más volt a közgazdasági politika, a vámrendszer s egyik sem az alattvalók anyagi helyzetének javítására irányult. A három országrész közül a magáéban a török nem sokat törődött a lakosság akár szellemi, akár anyagi érdekeivel. Karddal szerezte uralmát s karddal tartotta fenn. Nem állt ugyan épen ellenségesen szemben a gazdasági élettel, sőt egyes iparosoknak, például a szegedi mészárosoknak, kik az állam postásai voltak s a hivatalos leveleket széthordani tartoztak, adómentességet s más kedvezményeket adott. Némely vidéken, főleg a délen, hova ellenség nem igen jutott, a bortermelés és a földművelés is szépen fejlődött s a Szerémséget a XVII. század elején viruló kertnek mondták. Másrészt a városokban megtelepedett nagyszámú török lakosság egy része iparos és kereskedő volt s a távolabbi török tartományok virágzó gyolcs- és bőriparának termékeit hozta be. De a török-magyar kereskedelemben akkor mégis az ember, a rabszolga játszotta a főszerepet. Az itteni nagy rabszolgavásárokra az óriási birodalom legmesszebb tartományaiból sereglettek össze a vevők. Anyag volt bőven; minden katona ejthetett a szomszéd királyi vagy erdélyi területen foglyot s a kit ki nem váltottak, az rabszolga lett, vásárra került, honnan az idegen vevő külföldre vitte. Sok százezer magyar jutott e sorsra s egy részök a Balkán kevésbbé lakott tartományaiban telepített meg, hol az idők folyamán elmerült a szláv népözönben.

Az új erdélyi fejedelemség természetesen szintén önállóan rendezkedett be s a külön élet mindinkább túlsúlyra emelte a separatismus érzetét, kiölte a lelkekből az anyaországhoz való tartozandóság emlékét. A gazdasági és vámpolitika terén szintén teljes kifejlődést nyert az önállóság. Már 1556-ban megtiltották, hogy magyarországi kereskedő Erdélyből barmot, lovat, bőrt vigyen ki s a kiviteli kereskedést belöldieknek igyekeztek biztosítani. A fejedelmek azonban kevés érzéket tanúsítottak a szociálgazdasági érdekek iránt s különösen a jobbágyságot korlátlanul engedték át földesuraik önkényének. Erdélyben a Hármaskönyv törvényerőt nyert s az erdélyi földesúr abban a rideg, kegyetlen szellemben kezelte hatalmát, melyet ez a könyv a job-

bágyok irányában lehell. Egyetlenegy törvény sem hozatott ez időben javukra s a fejedelmi hatalom nemcsak nem védte, hanem a székelyek egy részét is jobbagysorsra vetette. Így a magyar köznép egyre pusztult; helyét oláhság foglalta el s sem a kormány, sem a földesúr nem törődött vele, hogy ezt a népelemet emberré, magyarrá nevelje. A XVI. században az erdélyi városok is sokat szenvedtek ugyan, de iparuk és kereskedelmök még mindig jelentékeny maradt s a kivitel főleg Moldvába élénken folyt, melylyel a fejedelem kereskedelmi szerződést kötött. Ez első sorban a királyföldi városoknak vált javukra, mert nagy részt az ő iparuk látta el nemcsak Moldvát, hanem Havasalföldét s a távolabbi török tartományokat is. Hogy a nyugattal szorosabb, közvetlen üzleti érintkezésbe lépjen, mit az ellenséges bécsi udvar mindenképen akadályozott, még János Zsigmond próbát tett, s Velenczével török területen, Genuával meg a Fekete tengeren át akart országa termékei, első sorban a gabona számára piacot szerezni. Genua megbízotta meg is jelent udvarában s nagy mennyiségű gabonát vásárolt tőle. De a porta meghiusította az alkut s a közvetlen genuai kereskedésnek nincs nyoma Erdély ez időbeli kivitelében. Velenczébe azonban a fejedelem török területen át nagy mennyiségű higanyt adott el (1568). Mindazáltal hol a német, hol a török folyton zavarta Erdély kivitelét, mely csak a két szomszéd vajdaságban maradt állandóan jelentékeny. A királyi területen sem nélkülözhatték ugyan, de mindig gyanakodva fogadták az erdélyi kereskedőt s nem egyet kifosztottak, meg is öltek. A száz városok mellett Kolosvár, mely ez időben teljesen elmagyarosodott, Várad, főleg Debreczen léptek gazdaságilag előtérbe. Ez utóbbi az állattenyésztés egyik gócza volt s marhavásáraitra töméntelen árút hajtottak fel, másrészt tömegesen látogatták a kereskedők. Az iparoság ez időben is a városokban összpontosított, még pedig szándékosan. Báthory István egyik kiváltságában (1583) azt mondja: a mesterember városba, nem pedig falura való; a városok jól szervezett czéhekből állanak, melyek szaporodásával a város ereje és virágzása is emelkedik. Ellenben ha a kézművesek a vidéken elszaporodnának, ez a városok hanyatlására s a földművelés csökkenésére vezetne. Így a város maradt az a közeg, mely egyrészt saját iparával, másrészt kereskedői útján a török és más külföldi iparcikkkel fedezte az ország ipari szükségleteit s az iparágak közt az új nyomdaipar mellett az ötvösség megtartotta régi jeles színvonalát.

Ha az erdélyi és török területen a kormányzat nem eléggé hatékonyan támogatta a lakosság gazdasági törekvéseit, a királyi területen az idegen uralom a magyar munkát tudatosan Bécs és az örökös tartományok szolgálatába helyezte. Bécs anyagi jólétének főforrásait már régen Magyarország nyújtotta s magok a polgárok mondták, hogy Bécs faluvá sülyed, mihelyt a magyar piacot elveszti. Nem veszítette

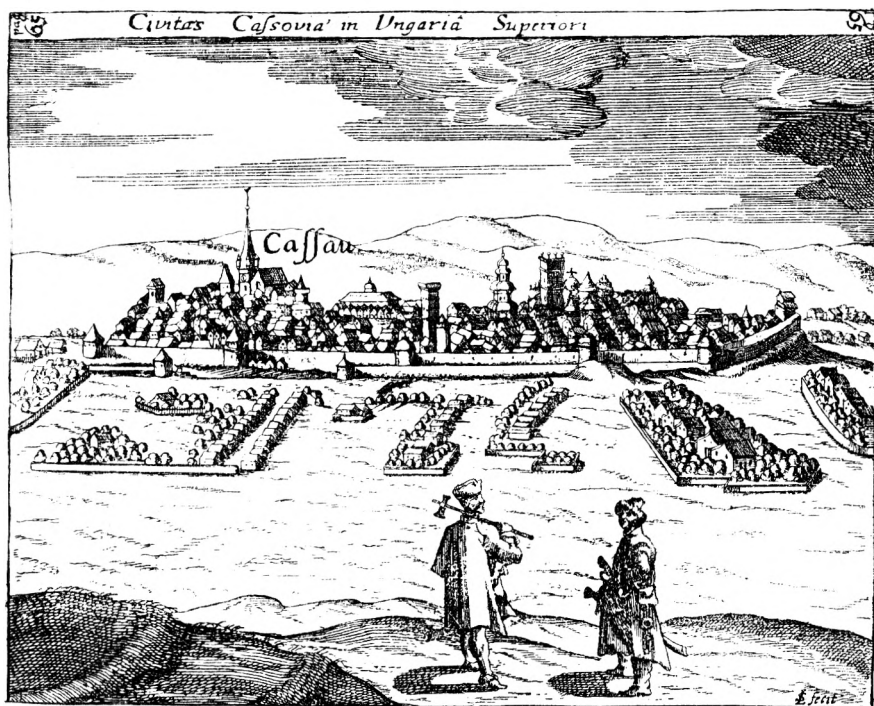

(Hufnagel egykori rajza után.)

el 1540 után sem s hogy minő érzelmeket táplált a magyar nép iránt, jelzi az a tény, hogy Bécs alatt három helyen is elrekesztették a Dunát (1544), egyedül azért, hogy a német Dunáról és mellékfolyóiról hal el ne juthasson a szomszéd magyar területre. Itt a német halra szükség sem volt, mert a magyar vizek bővelkedtek halban. De az irigy kapzsiság e ténnyel nem törődött, hanem drága pénzen állított olyan rekeszeket, hogy a magyarnak — mint mondták — legfeljebb a döglött hal jusson a német vizekről. Ez érzelmeknek megfelelően rendezték be az egész gazdasági és vámrendszert s Magyarország ellen a csatatér rombolásaival párhuzamosan egy másik, ép oly kegyetlen háború indult meg az anyagi élet, a gazdasági szervezet mezején. Ausztria gazdasági politikája az első perctől kezdve nemcsak arra irányult, hogy kizsákmányolja a magyart, hanem arra is, hogy kicsavarja kezéből a megélhetés minden eszközét, hogy elszoktassa a termelő munka legjövedelmezőbb ágaitól, ipartól és kereskedéstől, midőn a furfangosan kieszelt és ridegen alkalmazott rendszabályok hosszú sorával merőben lehetetlenné tette neki a jövedelmesebb foglalkozások űzését s ha másképp nem ment, egyszerűen eltiltotta tőlük. A szerint rendezte a vámügyet, a mint érdekei kívánták. Hogy minél olcsóbban lássa el magát hússal, nehezítette a magyar marhakivittelt idegen országokba s a kereskedést a határvárosokba és Bécsbe összpontosította, hol maga szabta meg az árakat. A magyar bortermelésről, mely az állami önállóság korában mennyiségileg és minőségileg egyaránt kitűnően fejlődött, ez időben is magasztalással szólnak mindazok, kik hazánkban megfordultak. De ekkor már csak a legelső fajok, a tokaji s a Sopron vidéki borok tartották meg helyöket a kivitelben, míg a közép- és közönséges borok teljesen kiszorultak belőle. Sőt Ausztria egyenesen saját borait akarta Magyarországra tukmálni, s míg a magyar borra súlyos kiviteli vámot vetett, elárasztotta a saját termésével az országot, s különösen a katonaságot kényszerítette, hogy az olcsó és jó magyar bor helyett a drága és rossz idegen bort fogyassza.

Ugyanez történt a sóval. Az erdélyi és máramarosi sóbányák nem voltak ugyan a király kezén, de az ő területén is volt sóbánya, Máramarosból meg vizen igen olcsón lehetett a sót a királyi terület minden részébe elszállítani. Ausztria azonban a maga főtt sójával árasztotta el az országot, főleg a véghelyeket, sőt az őrséget régi módra néha pénz helyett sóval fizette. A magyar halkereskedést Ausztria szintén mindinkább kezébe kaparintotta. A nemesebb halak a délvidékről a Dunán nem úsztak fel osztrák területre, hanem legfőllebb a Csallóközbe. Így a viza, tok, kecsge csak Magyarországból és pedig kereskedelmi közvetítéssel juthatott Bécsbe, mely töméntelen mennyiségben fogyasztotta. Ez okból a város polgárai rátették kezöket a magyar halkereskedeire. Nemzeti királyaink idején a magyar halász vagy halkereskedő Bécsben

ugyanazon jogokat élvezte, mint más külföldi. Viszont királyaink a bécsieknek megadták a kedvezményt, hogy bejöhessenek hozzánk és a folyók s a Balaton mentén közvetlenül tehessék bevásárlásaikat. De I. Ferdinánd óta ez az állapot a magyarok hátrányára gyökeresen megváltozott. Bécsben megfosztották a magyar halkereskedőt eddigi kedvezményeitől, a bécsiek viszont megnyerték a jogot, hogy magyar földön tett halvásárlásaikat vámmentesen szállíthassák haza. Minthogy a magyar árus meg vámot fizetett, nem versenyezhetett többé a bécsiekkel s így ez a jövedelmező üzletág mindinkább kisiklott kezéből. De hasztalan

Kassa a XVII. század elején.

(Egykorú metszet után.)

tiltakozott a bécsiek ez előnyben részesítése ellen, hasztalan támogatta panaszait a jövedelmében csonkított pozsonyi kamara (1569), Bécs a vámmentességgel sem elégedett meg, hanem hozzá még az elővételi jogot követelte, a mit utóbb csakugyan megkapott. A magyar marhakereskedés természetesen szintén Bécs érdekeihez volt kénytelen alkalmazkodni. A német birodalmi városok immár Csehországon át sem juthattak többé közvetlen érintkezésbe Magyarországgal s így Nürnberg, Augsburg és a többiek Bécsben, melynek akkor még saját ipara nem volt, állítottak hatalmas raktárakat, melyek részben bécsi közvetítéssel látták el különféle árú- és iparczikkal a magyar piacot. A raktárak

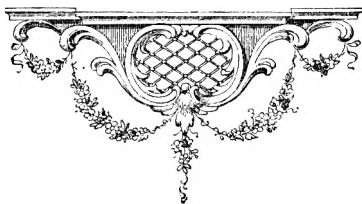
vezetői viszont Magyarország nyers termékeit vásárolták s főleg az augsburgiak töméntelen marhát vittek ki. Az új kormányzat azonban ezt az összeköttetést mindinkább lazította s a következő században tényleg megszakította. Mindezek következtében a királyi terület városainak anyagi érdekei egyre több kárt szenvedtek s elszegényedésök külső kinézésükben is kifejezést nyert. Pozsony, az új főváros, az országgyűlés és több kormánysház színhelye, Nagyszombat, Sopron egykorúak szerint kis és dísztelen helyekké süllyedtek, mert Bécs gazdasági túlsúlya rájuk nehezedett a legfájdalmasabban s a bécsi kereskedők még azt a kiváltságot is megszerezték, hogy országgyűlés idején, midőn töméntelen sokaság sereglett Pozsonyba, vámmentesen hozhassák be áruikat s így megbénítsák a helybeli kereskedőt.

Földrajzi fekvése következtében kevésbé érezte Bécs kizsákmányoló hatását az öt felsőmagyarországi város: Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, melyekhez hatodiknak utóbb Késmárk járult. Ezek magukra hagyatva szűkebb szövetségre léptek s közös erővel igyekeztek érdekeiket védeni. Főleg Kassa emelkedett addig soha el nem ért jelentőségre. Felső-Magyarország fővárosának nevezték, mert számos pénzügyi és katonai hatóság s Eger eleste után az egri püspökség székhelye volt s polgársága mindinkább elmagyarosodott. A felvidék nemzetközi áruforgalma szerencsére nem Ausztria, hanem egyrészt Erdély és a hódolt-ság, másrészt a szomszéd Lengyelország felé irányult. Ide szállították a városok a jó magyar bort, a sokféle török árút, szükségleteiket meg Krakóban, sőt az akkor lengyel Danzig tengerparti városban fedezték. A lengyel-magyar kereskedelmi érintkezésben is támadtak ugyan bajok minduntalan, mert a lengyelek hol egyik-másik árú behozatalát tiltották meg, hol pedig tilalom alá vetették az egész magyar kereskedést. De az élelmes városi polgárok legyőztek minden akadályt s a nehéz viszonyok közt is dús hasznot merítettek a lengyel-magyar kereskedésből annyira, hogy megtartották, sőt fokozták régi jólétüket.

A városi kormányzat a vagyonosabb kereskedő- és iparoscéhek befolyása alatt állt s erélyesen gondoskodott egyrészt a város területének és falainak védelméről, másrészt az igazságszolgáltatásról, a belső rendről, a köztisztaságról s a szellemi érdekekről. Mindenütt volt városi iskola, sok helyen jeles tanári karral dicsekvő középiskola, s kórházak, szegényházak és más emberbaráti intézmények sem hiányoztak. A mi kevés jólét, rend, biztonság, békés munka az országban még megmaradt, az ez időben leginkább a falövezte város szűk területén összpontosult s a városi önkormányzat épen e nehéz viszonyok közt indult erőteljes virágzásnak, mikor a királyi hatalom lemondott minden belső reformtevékenységről.

De bármi ellenséges érzés vezette a királyi hatalmat magyar területe iránt, bármi keveset törődött védelmével, törvényeivel, százados

intézményeivel, gazdaságilag bármennyire gyarmattá süllyesztette s Bécs kíméletlen kapzsiságának engedte át, a magyar nemzeti élet súlypontja e században a királyi területen nyugodott s Erdély csak kivételesen gyakorolt még hatást a magyarság sorsára. Az a tény, hogy volt koronás király, habár külföldön élt, hogy voltak külön magyar főhatóságok, habár idegen érdekek szolgálatába helyeztettek, hogy volt magyar országgyűlés, habár leginkább csak az adót szavaztatták meg vele, másnemű törvényeit meg nem hajtották végre, mérhetetlen erkölcsi következményekkel járt a magyar nép jövőjének alakulásában. Bennök maradt fenn a régi magyar birodalom emléke, ők voltak az állami önállóság jelképei s tartották ébren a régi nemzeti egység hagyományait a tömegekben, melyek a legváltáságosabb helyzetben is rendületlenül ragaszkodtak a szabad és önálló Magyarország eszméjéhez.

VI. FEJEZET.

AZ UDVAR ÉS A BÉCSI BÉKE.

ILLÉSHÁZY NÁDOR HALÁLA. — THURZÓ GYÖRGY NÁDOR. — UDVARI TÖREKVÉSEK A BÉCSI BÉKE ELLEN. — A FELEKEZETI VISZÁLY. — TÁMADÁSOK ERDÉLY ELLEN. — BETHLEN GÁBOR ERDÉLY FEJEDELME. — II. FERDINÁND KIRÁLY. — A CSEH FÖLKEDELÉS S A HARMINCZ ÉVES HÁBORÚ KEZDETE. — BETHLEN GÁBOR BEAVATKOZÁSA.

MÁSODIK MÁTYÁS KIRÁLY trónraléptekor a magyar nemzeti politikának megvolt a maga határozott programja, mely röviden a bécsi békében foglaltatott össze. Ez a béke s a reá vonatkozó törvények biztosították egyrészt a magyar kormányzat önállóságát, másrészt Erdély különállását s megszilárdulását. E béke lelkiismeretes fentartását sürgette a közvélemény s a vármegyék rendesen azt adták utasításul követeiknek, hogy a benne foglalt határozatok végrehajtását szorgalmazzák az országgyűlésen. Illésházy István, az új nádor, kinek ez az egyesség legsajátabb műve volt, atyai szeretettel gondozta alkotását és az ő érdeme, hogy az erdélyi trónkérdés és a hajdúk ügye békés megoldást nyert s az 1608-diki törvények számos intézkedése csakugyan végrehajtatott.

De az új rend ellenségei sem pihentek s II. Mátyás király mindinkább hozzájuk csatlakozott. Sohasem lelkesült a vallásszabadságért s bizalmas tanácsadója magyar ügyekben nem a nádor, hanem Khlesl bécsi püspök és bibornok volt, a ki azt vallotta, hogy csak egy vallás van, Krisztus és Béliál közt nem lehet közösség s hogy az uralkodó bármikor megfoszthatja alattvalóit kiváltságaiktól. Az örökös tartományokban ez elvek csakhamar érvényesültek, ellenben Magyarország iránt a király egy ideig még bizonyos kíméletet tanusított, mert félnie kellett testvérétől, Rudolf császártól, ki folyton izgatott ellene. De a sors is a bécsi béke ellenségeinek kedvezett, mert Bocskay nemes munkatársa, Illésházy, az első prot. nádor, már 1609 május 5-én meghalt, mire a király összehívta ugyan az országgyűlést, de nádort nem akart többé választatni, miben a főpapság és a főrendek támogatták.

Az alsó tábla azonban nem tűrte az új törvények e nyilvánvaló megsértését s a király végre engedett, csakhogy titkos jelöltjével, Thurzó Györggyel előzetesen nyilatkozatot állíttatott ki, melyben ez kötelezte magát,

II. Mátyás király.

(Egykorú metszet az országos képtárban.)

hogy új hivatalában tartózkodni fog mindentől, mi a királyi méltóság sérelmére lehet, vagyis engedelmes eszköze lesz a bécsi rendszernek. Szótöbbséggel csakugyan Thurzó választatott (1609 december 7.)

nádorrá. Mint előde, az új nádor is lutheránus, vallásának buzgó híve, jeles gazda, általában művelt, jó tollú, a közügyekben járatos ember volt. De annak idején nem csatlakozott Bocskayhoz, nem lelkesedett sem küzdelmeiért, sem eredményökért, a bécsi békéért, melynek megoltalmazása immár olyan egyéniségre bízott, ki egész más szemmel nézte, mint elhunyt előde. Különben is kereste az udvar kegyét, melynek előre lekötött magát, melytől grófi címet kapott, mit a sokkal vagyonosabb és sokkal érdemesebb Illésházy nem birt megszerezni. Így Thurzó Györgyben az udvar ha nem is épen vak eszközt, de mindenesetre olyan embert nyert, a ki kevésbé akadályozta az új törvények kijátszására irányuló törekvéseiben. A törvény ellenére maga hozott (1611) az országba idegen katonaságot, 1612-ben meg felszólította a vármegyéket, hogy ne ugyan adó, hanem segély címén hajtsák be az országgyűlésileg meg nem szavazott adót. Ilyen kezekre levén bízva a kormányzat fővezetése, Bécsnek nem volt nehéz a magyar intézményeket a saját érdekébe helyezni, a saját szellemével megtölteni s a látszólag magyar kormányzat alatt mindinkább visszaálltak a Rudolfi korabeli állapotok, ámbár azt, hogy az országgyűlések időnkint megújítsák az 1608-ki törvényeket, a király sem ellenezte. De vezető emberei annál inkább áskálódtak Thurzó ellen, kinek, bármennyire kezökre járt, minthogy protestáns volt, vallását soha sem tudták elfeledni. Khlesl irgalmatlanul gyűlölte, álorczás lázadónak nevezte, Bécs magyar szövetségesei, a főpapok meg azzal vádolták, hogy működésével sérti a királyi tekintélyt. Forgách Ferencz primás, ki annak idején tiltakozott az új vallásügyi törvények ellen, Róma támogatásával a legkíméletlenebbül indította meg a vallásüldözést s különösen Győrött és Nagyszombatban támadtak heves összeütközések, melyek szenvedélyesen izgatták az országgyűlést és a közvéleményt. Már 1611-ben panaszkodik a költő, hogy:

Pápa akaratja, egy magyart másikra
Támasszon egymásra, őket elfogyassza.

Pázmány Péter jezsuita, Forgách kedvencze, megindította az irodalmi harcot a protestánsok ellen s csakhamar az egész ország visszhangzott a vallásügyi küzdelmektől. Az udvar mindinkább mellőzte kinevezéseiben a protestánsokat s még az egészen protestáns Felső-Magyarország főkapitányává is az érsek testvérét, az áttért Forgách Zsigmondot nevezte ki. E kinevezésnek pedig messzemenő jelentősége volt. A király elismerte ugyan Báthory Gábort erdélyi fejedelemnek, de nem szünt meg megbuktatása eszméjével foglalkozni. Nagyon jól tudta, hogy míg Erdélyben protestáns fejedelem uralkodik, nem valósíthatja titkos szándékait, nem forgathatja ki érvényéből a bécsi békét. Erdélyt újra le akarta tehát igázni, hogy azután végcsapást mérjen a magyar protestánsokra. Az ide irányuló mozgalom a felső-magyarországi főkapitányi

Illésházy István.

(A bazini templom sekrestyéjében levő siremlékén.)

tisztségben öszpontosult. Ezért bízták ezt Forgách Zsigmondra, az udvar vak eszközére. Addig, míg Rudolf császár élt s Mátyás királynak a császárválasztás miatt bizonyos figyelemmel kellett lennie a németországi protestánsokra, az Erdély elleni tervek csak az előkészület stádiumában maradtak. De mihelyt Rudolf meghalt (1612 január 20) s Mátyás megszerze a császári koronát, megkezdődött a nyílt támadás Erdély s általában a bécsi béke ellen. A király országgyűlést sem akart többé tartani s csak kelletlenül hívta össze 1613-ban a rendeket, hogy nejét, Anna királynét megkoronázzák. Noha óhaját készségesen teljesítették, a következő években már nem tartott országgyűlést, hogy háborítlanul hajthassa végre rég előkészített terveit.

Ezek első sorban Erdély ellen, Báthory Gábor megbuktatására irányultak, miben az ifjú fejedelem maga is segítette konok ellenségeit. Gyönyörű, ritka tehetségű, de erőszakos, vérengző ember volt s sokban Báthory Zsigmondra ütött. Hol a legfellengzőbb politikai célokért hevült, Moldvát, Havasalföldöt akarta uralma alá helyezni, hol meg a legléghább kedvtelésekre pazarolta idejét. Bécsi biztatásra az erdélyi katolikusok mozgolódni kezdtek ellene s már 1610-ben összeküvés támadt, mely Kendy Istvánt akarta a trónra ültetni. Forgách Zsigmond s azok, kik háta mögött álltak, támogatták a mozgalmat, melyet azonban a fejedelem vérbe fojtott. Kegyetlensége, kicsapongásai még inkább szaporították ellenségeit s Bécsben csakhamar elérkezettnek látták az időt, hogy megújítsák Mihály vajda rettenetes korszakát s a moldvaiak és oláhok segítségével buktassák meg a gyűlölt fejedelmet. Noha ez egy ideig a lengyel királyi trónról is ábrándozott, sőt időközben nemcsak a lázongó Brassót ejtette hatalmába, hanem győzelmeket aratott Havasalföldön, a vihar mindinkább összehúzódott feje fölért. Egyfelől Radul oláh vajda, kit a szászok támogattak, másfelől Forgách Zsigmond betört Erdélybe s a két ellenség egyesülve dúltapusztította az országot, melyet csak Bethlen Gábor mentett meg a Basta s Mihály vajda korának ismétlődésétől. Megszerezte Báthorynak a porta segítségét, melylyel Forgáchot és Radult kiűzte Havasalföldre. Így Forgách vállalkozása teljes kudarczczal végződött, sőt a hajdúk, kiket az urak erőszakoskodása ismét fölkelésbe hajtott, fegyvert fogtak Forgách ellen s úgy látszott, mintha egész Felső-Magyarország föllázadna. E veszélylyel szemben Bécsben hajlandók voltak Báthory Gáborral megbékülni. Sorsa azonban már eldőlt. Nemcsak a szászokkal keveredett új háborúba, hanem eljátszotta a porta kegyét, mire trónjának oszlopa, Bethlen Gábor, elszakadt tőle (1612). A porta Bethlennek adományozta a fejedelmi széket s erős haddal küldte haza, hogy Erdélyt birtokba vegye. Az egész ország hozzá csatlakozott, a szászok és székelyek mint hazájok megváltóját üdvözölték s a meggyesi országgyűlésen egyhangúlag fejedelemmé választották (1613 október 23). Így Báthory Gábor elvesztette

trónját s csakhamar életét is. Váradra huzódott s a bécsi udvartól várt segílyt. Csakugyan néhány ezer ember sietett Váradra, de nem azért, hogy Báthory Gábort megsegítse, hanem, hogy Váradot megszállja s elragadja Erdélytől. Mikor azonban Báthory nem bocsátotta be az idegen hadat, Abafy Miklós, tokaji kapitány, kicsalta táborába. Báthory követte hívását (október 27), de útközben Abafy orgyilkosai megrohanták s megölték. E tetteért Abafy jutalmat kért az udvartól, mely azonban megtagadta az orgyilkosságban való részvételt, de a gyilkosokat nem büntette meg, ellenben azok a tettesek, kik Erdélybe mentek, ott életökkel lakoltak merényletökért.

Bethlen Gáborral egy új és hatalmas alak lépett Erdély trónusára, Bocskaynak egykori hű munkatársa, ki a végveszélyben forgó bécsi békét megmenteni nemcsak akarta, hanem fényes tehetségeivel képes is volt szándéka valósítására. Csakhogy óriási nehézségekkel kellett küzdenie. Mindenfelől ellenség fenyegette s a török barátságban sem bízhatott teljesen. Az udvar folyton bujtogatta ellene a katholikusokat és a szászokat, a szomszédban Forgách Zsigmond és Dóczy András, szatmári kapitány törtek reá s Várad kivételével a kapcsolt részeket el is foglalták tőle. Hasztalan tiltakozott az új fejedelem ez erőszak ellen, az udvar nem ismerte el, a király szóba sem állt követivel s úgy tett, mintha nagy háborúra készülne a török ellen. Nem tartott ugyan országgyűlést, hogy adót és pénzt ajánltasson meg vele, hanem országgyűlés helyett egy egészen új testülettel akarta a kellő segílyt megszavaztatni. Linzben különböző országainak delegatusait hívta gyűlésre, melyen néhány főherczeg és külföldi követ is megjelent. Thurzó szintén elküldte megbizottait s Mátyás király személyesen nyitotta meg (1614 augusztus 11) a tanácskozásokat. Elmondotta, hogy török háborúra készül, mert Bethlen a szultán szolgája, miért is el kell tőle venni Erdélyt, különben ez elvész a kereszténységre. Harczkedve azonban nem keltett visszhangot s a jelenlevő protestánsok és magyarok a békés megoldást ajánlották. Tudták, hogy a császár nem őszinte s a segílyt, melyet kér, nem a török, hanem a protestánsok kiirtására fogja fordítani. Mátyás csakugyan maga írta stíriai Ferdinánd főherczegnek „a török háború s ez az alkalom tisztán ürügy s mellékes ok, ellenben isten tisztelete és családunk fentartása az első és főök.”

Minthogy a linzi gyűlésen nem kapta meg a kívánt eszközöket a háborúra, a király végre is Nagyszombatban egyességet kötött (1615 május 6) Bethlennel. Elismerte fejedelemnek, kiadta az elfoglalt várak egy részét, sőt juniusban a portával 20 évre meghosszabbította a békét. A nagyszombati szerződés ki nem elégíthette ugyan a fejedelmet, de elfogadta, mert időközben a szultánnal gyűlt meg a baja. A nagyvezér, hogy Erdélyt a német ellen biztosítsa, azt tervezte, hogy megszünteti a fejedelmi állást s török tartománynyá teszi az országot.

Bethlennek azonban voltak Konstantinápolyban jó emberei s ezek segítségével elhárította a veszedelmet. Csakhogy azt ők nem tudták megakadályozni, hogy a nagyvezér Lippha és Jenő várak és területök kiadását ne követelje, melyek visszaadására már Bocskay kötelezte magát. Mihelyt Bécsben neszét vették e nehézségeknek, egyszerűen nem létezőnek tekintették a nagyszombati szerződést, a felvidék egyik gazdag főurát, a convertita Homonnay Györgyöt felbíztatták, fogjon kezet az erdélyi katolikusokkal s buktassa meg Bethlent, kitől meg azt követelték, adja át nekik Váradot, Lippát és Jenőt, hogy megvédhessék a török ellen. Sőt a két utóbbi vár őrségével tényleg érintkezésbe léptek s felloválták, hogy fegyverrel hiusítsák meg az átadást. Bethlen e nehéz viszonyok közt is megtalálta a menekülés eszközét. A portát megnyerte azzal, hogy az országgyűlés beleegyezésével kiadta neki Lippát (1616) és tartozékait. Azután elbánt Homonnayval, noha ez a portát a legszélsőbb ígérekkel próbálta a fejedelemtől elvonni, miben az udvar is támogatta, mert Khlesnek most az volt a terve, hogy a két császár osztozzék meg Erdélyen s Bethlen helyét Homonnay foglalja el.

Homonnay 1616 elején megkezdte a hadfogadást, mire az udvaron kívül a pápa, a spanyol és lengyel királyok bíztatták. Csakhogy Felső-Magyarországban hatalmas ellenmozgalom támadt, mert ott a közvéleményt a vallásüldözés régóta elkésérítette, s most, midőn nyíltan arról volt szó, hogy a bécsi béke főbiztosítékát, Erdélyt, megdöntsék, a vármegyék fegyvert fogtak Homonnay ellen s mint békebontót akarták büntetni. Hasztalan küldte támogatására az udvar Pázmány Pétert. A vármegyék kimondották, hogy „mivel Pázmány Péter jezsuitát a rendek testi-lelki ellenségöknek tekintik, mielőbb hagyja el Magyarország felső részeit, hová a békességnek nem helyreállítására, hanem megzavarására jött“. Mikor pedig Homonnay a hajdúk egy részét is fellázította, Bethlen 1617-ben magyar területre tört. A támadás azonban békekötéssel végződött s 1617 július 17-én Nagyszombatban másodízben egyesség létesült.

Mindez végleg megszilárdította Bethlen Gábor fejedelmi állását s lehetővé tette neki, hogy a közelgő világtörténelmi eseményekben nagy tehetségeihez és segélyforrásaihoz mért szerepet játszszen. Mikor Thurzó nádor (1616 december 24) meghalt, az udvar és hívei nemcsak tomboló örömmel fogadták az eretnek halálhírét, hanem a király most már végkép betöltetlenül akarta a nádorságot hagyni s azt tervezte, hogy Pázmány elnökelete alatt kormányzásra bízza az ország vezetését. Csakhogy már nagyon erőt vett testi szervezetén az idő és a betegség. 54 éves korában nősült s gyermekei nem születtek. Gondoskodnia kellett tehát a trónöröklés rendezéséről, mert ezúttal ő volt családja császári ágának utolsó fitagja s halála után a második, a stíriai ágra

kellett koronáinak szállani. Ez ág legidősebb férfitagja az a Ferdinánd főherczeg volt, ki a maga tartományaiban vérbe fojtotta a protestantismust s ki iránt az örökös tartományok és Csehország még mindig

IS AMPLISSIMVS QVI SVA VIRTUTE. IN ALTIOREM LOCVM PERVENIT NON
QVI ASCENDIT PER ALTERIVS INCOMMODVM ET CALAMITATEM

S. Cæs. M^{te} sculptor Egidius Sadeler ad vitrum delincauit et D.D. Pragæ M.DC.VII

Thurzó György.

(Sadeler Egyed rézmetszete után.)

nagyobbára protestáns, valamint Magyarország rendei régóta ellenszenvvel viseltettek. Ehhez járultak az ellentétek magában az uralkodóházban. Mátyás s az osztrák főherczegek Ferdinánd főherczeget

tekintették ugyan a törvényes trónörökösnek, ellenben III. Fülöp spanyol király magának követelte a császár örökségét s igényéről csak kárpótlás fejében mondott le. Mindez óvatosságra készítette Mátyás királyt s mihelyt roppant erőlködés után Ferdinándot Csehországban utódjává választotta, összehívta a magyar országgyűlést, mely 1618 márcziusban nyílt meg. A magyarok még kevésbé lelkesedtek Ferdinánd főherczegért, mint a csehek, mert személyesen ismerték. 1601-ben itt küzdött hazánkban s a Stíria biztonságára főfontosságú Kanizsát próbálta a töröktől visszafoglalni. De első sorban saját képtelensége miatt megsemmisítő vereséget szenvedett. Azóta a magyar ügyekre

Forgách Ferencz bibornok mellszobra.

(A nagyszombati templomban levő síremlékén.)

folyton erős befolyást gyakorolt, még pedig oly szellemben, mely csak megütkezést kelthetett. Neve kész program volt, melyben a felekezeti harcz és az idegen uralom állt legelől. Bécsben nagyon jól tudták, milyen kevésbé vonzódnak a magyarok a főherczeghez s fegyverrel is készek voltak megválasztását kierőszo-
kolni. A spanyol királytól kértek hadsereget, hogy a rendek megpuhítására Pozsonyba küldjék. Katonasággal akarták az országgyűlést kényszeríteni, hogy a szent koronát kiadja s ne sűrgesse a nádorválasztást. Spanyol-ország tényleg megadta

a segítséget, de az udvar az utolsó pillanatban visszariadt az erőszak alkalmazásától s Pázmány Péterre, 1616 óta esztergomi érsekre, bízta a főherczeg ügyének diadalra juttatását. Pázmány és emberei csakugyan sikerrel működtek, ámbár a rendeknek nem tetszett, hogy a király le sem jött Pozsonyba s Ferdinánd főherczegre bízta helyettesítését, ki iránt olyan bizalmatlanok voltak, hogy a míg meg nem választották, be sem bocsátották a pozsonyi várba, hol a szent koronát őrizték. Addig a főherczeg a városban lakott s lakását egy század német katona őrizte. A rendek első sorban a nádorválasztáshoz ragaszkodtak. E kérdésben az udvari pártnak Pázmány mellett másik főembere, Esterházy

Miklós, személyesen volt érdekelve, mert magát akarta megválasztatni. Így végre az udvar beleegyezett a nádori szék betöltésébe, mire az országgyűlés május 16-án Ferdinánd főherceget királylyá, Forgách Zsigmondot meg nádorrá választotta. A koronázás július 1-én ment végbe s a hitlevélben, valamint a később hozott törvénycikkekben az új király megerősítette a bécsi béke s az 1608-iki törvények vallásügyi és közjogi határozatait. De érezte mindenki, hogy az új király, ki az országgyűlés tárgyalásai közben nem egyszer leplezetlenül kifejezte kényuralmi nézeteit, nem a törvény, nem a béke embere. A kedélyeket heves izgatottság fogta el, melyet még inkább fokozott a hír, hogy Prágában kitört a forradalom s a csehek a kíméletlen vallásüldözés miatt fegyvert fogtak s külön kormányt alakítottak. Csakhamar a csehek követte megjelent Pozsonyban s a magyarok támogatását kérte. Az országgyűlés elég hidegen felelt ugyan, de a cseh események mély benyomást tettek reá s a rendek nyugtalanul, izgatottan távoztak Pozsonyból azzal a borongó sejtelemmel, hogy világtörténelmi események készülnek, melyek Magyarország sorsát is a legközelebről fogják érinteni.

A cseh forradalom csakugyan nem egyszerű helyi esemény volt, hanem megnyitotta azt a nagy tragédiát, mely a harminczéves háború neve alatt elég gyászos emlékü lett egész Közép-Európa történetében. Az ifjabb király is az új viszonyoknak megfelelően tette meg intézkedéseit. Alighogy megkoronáztatott, Mátyás rideg mellőzésével magához ragadta az uralmat s még július 20-án elcsapta s fogságra vetette a gyűlölt Khlesl bíbornokot, Mátyás mindenható miniszterét. Csakhamar az öreg király meghalt (1619 márczius 20) s Ferdinánd jogilag is az ország törvényes uralkodója lett. II. Ferdinánd királylyal, kit a jezsuiták egészen saját képmásukra neveltek, a jezsuita eszmény megtestesülése ült a trónra, ki nem alattvalói földi javát, hanem lelki üdvét tekinté egyedüli hivatásának s hogy a régi vallást helyreállítsa, Európa nagy részét lángtengerbe borította. Magyarország és alkotmánya iránt sem táplált jobb érzelmeket, mit nyomban trónralépte után kimutatott. Ki akart bujni azon törvényes kötelezettsége alól, hogy trónralépte után félév múlva országgyűlést tartson. Csak a cseh háború kényszerítette rá, hogy katoná és pénz megszavazása végett összehívja az országgyűlést, mely 1619 tavaszán nyílt meg. A magyarok első sorban a békés megegyezést ajánlották királyuknak s békekövetséget küldtek a csehekhez. Ferdinánd ebbe szívesen beleegyezett, de csak azért, hogy időt nyerjen hadi készülődései befejezésére. Mihelyt főleg a magyar zsoldos katonák segélyével némi sikert aratott, ridegen elutasított minden békeajánlatot. Ez, valamint a vallásügyi sérelmek még inkább lehangolták a pozsonyi rendeket, kik augusztusban a legnagyobb elkeseredéssel távoztak haza. Minthogy ugyanekkor Ferdinánd császárrá is megválasztatott, a helyzet

föltétlen urának tekintette magát s teljes erővel megkezdte a harczot a csehek ellen. De volt erős politikai érzéke is s próbát tett ellenségei megosztására. Ismerte a viszonyokat s első sorban Erdélylyel igyekezett rendbe jönni.

Bethlen Gábor fejedelem a prágai fölkelés első hírére felismerte annak egész jelentőségét s el volt tökélve, hogy kiaknázza az új helyzetet. 1618-ban maga felajánlotta szövetségét az udvarnak, mely fenhéjazólag utasította vissza. Csakhamar azonban az új király jónak látta Bethlen-nel tárgyalásokra lépni. Legádázabb ellenségeinek egyikét, Esterházy Miklóst küldte ugyan hozzá, de ő is szükségesnek tartotta, hogy „egy kis mézes madzagot“ juttasson Bethlennek s végleg elismertette fejedelemnek az udvarral. Bethlen annál szivesebben fogadta el az udvar ajánlatait, mert időközben ismét baja támadt a portával, mely Jenő vára és tartománya átadását követelte. Bethlen 1619-ben beküldte ugyan az évi hűbéradót, a mit erdélyi fejedelem már 25 éve nem tett, de Jenőt kiadni nem akarta. Szerencséjére az 1619–23. években a katonaság zendülései, erőszakos trónváltások, belforradalmak és külső háborúk a végveszedelem szélére sodorták a török birodalmat, mely tehát Erdély ügyeibe nem avatkozhatott. E részről eléggé szabad keze lévén, a fejedelem felhasználta a kedvező körülményeket. Hamar meggyőződött, hogy az ő helye nem a császár oldalán van, a ki győzelme esetén fegyverét nyomban a gyűlölt Erdély ellen fordítaná, hisz most is főleg a cseh fölkelésnek köszönhetette, hogy a megbuktatására irányuló törekvések abban maradtak. A cseh fölkelést egy második husszita mozgalomnak tekintette s azt remélte, hogy ez fogja örökre megtörni a katolikus császárság rettenetes túlhatalmát. A bécsi béke vezérelveinek biztosítását, mit egyik főfeladatának tartott, szintén csak a császár ellenségei sorában látta elérhetőnek. Protestáns hitbuzgalma egyénileg is oda vonzotta s az éles eszű, mély belátású fejedelem végleg elhatározta, hogy a császár ellen kell fegyvereinek súlyát a serpenyőbe vetnie.

Bethlen Gábor (szül. 1580) ekkor állt férfikora delén. 17 éves korában lépett a közélet szinpadára, Báthory Zsigmonddal Prágában járt, Basta idején török földre menekült, hol a megnyerő modorú, vitéz ifjú sokféle összeköttetést szerzett, melyeknek utóbb busás hasznát tudta venni. Bocskaynak lelkes híve volt s Báthory Gábort is támogatta mindaddig, míg el nem szakadt a töröktől. Ekkor magának szerzé meg a trónt s az az öt év, melyet birtokában eltöltött, örökös küzdelem, szakadatlan munka ideje volt. Ezer veszély fenyegette német, török, magyar katolikus részről s ritka bölcsesség, tapintat, bátorság kellett hozzá, hogy trónját megoltalmazza. Végül felülkerekedett minden ellenségén s ez örökös küzdelem kifejlesztette lelkének gazdag tehetségeit, katonai, diplomáciai és kormányzati képességeit. Sikerei megállapították tekintélyét, népszerűvé tették nevét alattvalói s az egész

magyarság körében. Most, hogy a nemzetközi helyzet reá nézve oly előnyösen kezdett alakulni, el volt tökéltve kihasználni a kedvező viszo-

*Iuppiter in terris quod erat mortalibus olim,
Hoc Caesar populo te decet esse tuo.
Is iuvat miseras, miserris succurre benignus
Cum Iove sic regnum par tibi Caesar erit.
Robur et arma placent multis, sed robore et armis
Tutior et melior PAX mihi vis fuit.*

II. Ferdinánd király.

(Egykorú metszet után.)

nyokat. Őt is, mint kora többi hatalmasait, legelől Gusztáv Adolf svéd királyt, nem csupán politikai, hanem vallásos szempontok és érdekek vezették. Nemcsak a magyarság, hanem a protestantismus lovagja, hőse

akart lenni s épen azért nem a szó mai értelmében vett nemzeti politikát csinált. Gondolt ugyan időnkint a nemzeti egység helyreállítására, de megalkudott a viszonyokkal, sőt maga is átengedett egyik-másik várat a töröknek, ha másképp nem boldogulhatott. Bethlen azt a politikát csinálta, mely abban az időben a magyarságra egyedül volt hasznos, mert kivihető volt. Ösztönszerűleg érezték ezt a tömegek s Magyarországon is lelkesülten csatlakoztak hozzá mindenkor, noha látszólag nem egyszer cserben hagyta őket. Az ő eszménye első sorban a mindenfelől megtépett, megcsonkított Erdély jelentőségének fokozására irányult. Ebből is végtelen haszon hárult az egész magyarságra, mert ettől függött a bécsi béke fenmaradása, melynek megvédésére a magyarok már 1619-ben felhívták a fejedelmet, mert a királyi területen egyre kíméletlenebbül folyt a vallásháború.

Forgách és Pázmány érsekek mindinkább áttérítették a főurakat, kik közül folyton többen cseréltek hitet s váltak az udvar vak eszközévé, mely meg reájuk ruházta a közhivatalokat, az összes befolyásosabb állásokat, s kizárólag nekik juttatta az államélet minden előnyét. A régi végbeli vitéz s a vándor prédikátor helyett a convertita lesz e korszak tipikus alakja, a ki egyrészt a császári rendszer szolgálatába helyezkedve, a régi alkotmány megdöntésére törekszik, másrészt meg a tömegekre rábocsátja a jezsuitákat, hogy megtérítsék őket is. Csakhogy a nép ragaszkodott új hitéhez, melyben anyanyelvén imádhatta istenét s visszatérítése egyedül erőszakos úton történhetett. Ez meg végtelen elkeseredést keltett mindenütt s az állam által különben is mellőzött protestáns főurak, kik hasztalan követelték a vallásügyi sérelmek törvényes orvoslását, végre Bethlen Gáborba vetették reményüket. Thurzó Imre, az elhunyt nádor fia, Rákóczy György, a volt erdélyi fejedelem fia s a felvidék egyik legnagyobb birtokosa, Széchy György, Murány sziklavárának ura s mások összeköttetésbe léptek Bethlennel s felszólították, mentse meg őket a németek és jezsuiták kegyetlen uralmától. Velök tartottak az összes felvidéki vármegyék s Bethlen, mikor Thurzó Szaniszló személyesen fölkereste, végre elhatározta, hogy „az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért” fegyvert fog. Föllépése jogosultságát egy röpirat, Magyarország panasza (*Querela Hungariae*) igazolta, mely magyar és latin nyelven rajzolta meg a bécsi kormányzat önkénykedéseit, a magyarság alkotmányos és vallásügyi sérelmeit s a bécsi béke helyreállítását tűzte ki a támadás végcéljává. Megújultak Bocskay István napjai s a mint Bethlen hadai királyi területre értek, a hajdúk hozzá csatlakoztak, az egész felvidék fegyvert fogott, Rákóczy megszállta Kassát, melynek polgársága lehetetlenné tette a kapitánynak, a gyűlölt Dóczy Andrásnak, az ellenállást. Csakhamar a fejedelem is megjelent a városban, a felvidék rendeit gyűlésre hívta össze, mely 1619 szeptember 21-én egyhangúlag az ország

AZ ELSŐ

SZTERIUM 1848.
 rajza után.)

„fejévé, főgondviselőjévé“, Magyarország fejedelmévé választotta. Ezzel a protestantizmus ismét felülkerekedett Felső-Magyarországban s e változás nem ment végbe sajnos kihágások nélkül. Bethlen és a rendek folyton hangoztatták ugyan, hogy nem akarják a katolikusokat vagy más vallásúakat bántani. De az elkeseredett hajdúk Jászt és Leleszt fölverték, kirabolták, Kassán két jezsuitát s egy kanonokat megöltek. Bethlen a cseh mozgalom vezetőivel nyomban érintkezésbe lépett s értesítette őket, hogy segélyökre Morvaországba vonul. Minthogy a Dunán inneni városok és várak hamar meghódoltak neki, a fejedelem Rhédey Ferenczet Nagyszombatból 10,000 hajdúval Morvába küldte, maga meg Pozsonyba, azután Bécs felé indult. Sikerei hamar fordulatot idéztek elő a cseh harctéren. A csehek időközben Frigyes pfalzi választót királyokká választották, de a császári hadak elzárták előle az utat Prágába. Bethlen előnyomulásának hírére Buquoy császári fővezér azonban Csehországból Bécs és Ausztria védelmére sietett s a csehek egy időre megszabadultak az ellenségtől. Így első sorban Bethlennek köszönhetők, hogy fölkelésök nem már ekkor elfojtatott. Támadása Bécsben is lázas mozgalmat keltett. Megerősítették a várost, a pozsonyi vár védelmére német őrséget és tüzéséget küldtek s mindent megtettek, hogy a magyar-erdélyiek és a csehek egyesülését megakadályozzák. Mindazáltal Bethlen Bécs közelében egyesült a csehekkel s Buquoy seregét Bécs külvárosaiba szorította, miközben Pozsony városát és várát a szent koronával hatalmába ejtette. Bécs szintén a legnagyobb veszedelemben forgott, mikor a magyar harctéren egy előre nem látott esemény állt be s felszabadította az ostrom alól a császári székvárost. Bethlen november 27-én, midőn csapatai Németújhely környékén kalandoztak, a felvidékről azt az ijesztő hírt vette, hogy hátában komoly veszedelem támadt. Régi ellensége, Homonnay György, kozák és lengyel hadakkal Lengyelországból a felvidékre tört. A lengyel király, II. Ferdinánd sógora, egyes lengyel főurak s a moldvai vajda támogatták vállalatát, mely annál aggasztóbbnak látszott, mert Homonnay az oláh vajdát szintén csatlakozásra biztatta s így a védtelen Erdélyt komoly támadás fenyegette. Minthogy Homonnay megverte Rákóczy György csekély seregét s Kassa ellen fordult, Bethlen sietve nagy haddal küldte ellene Széchy Györgyöt. Csakhamar maga is abban hagyta Bécs vívását s visszatért az országba, mire a csehek szintén haza siettek s Bécs megszabadult.

A főzsákmány kisiklott ugyan a szövetségesek kezéből, de minthogy Széchy hamar kiverte Homonnayt, Magyarország legnagyobb része a szent koronával Bethlen kezében volt. Ily körülmények közt az udvar Forgách Zsigmond nádor útján alkudozni kezdett a fejedelemmel, ki első sorban a magyar országgyűlés összehívását követelte. E kívánság nem ellenkezett az udvar terveivel, mert a telet katonai készülődései befejezésére akarta felhasználni. Így a nádor 1619

november 11-re Pozsonyba hívta a rendeket. Pázmány tiltakozott ugyan a gyűlés ellen s törvénytelennek nyilvánította, de a vármegyéek, háromnak kivételével, mind elküldték követeket s az urak nagy része is megjelent. Ez a gyűlés magyar nyelven hozta határozatait, biztosította a protestánsok vallásszabadságát, örök időkre kitiltotta a jezsuitákat az országból, a katolikus egyházak jövedelmét, minthogy a főpapság Bécsbe vagy a német kézen levő várakba menekült, katonai és állami szükségletekre rendelte s azokat, kik nem jelentek meg az országgyűlésen, számúzással büntette. Az új törvények végrehajtását Bethlenre bízta, kit kormányzóvá, Magyarország fejedelmévé kiáltott ki. Már ekkor sokfelől követelték, hogy Bethlent királylyá válaszsák és megkoronázzák. De a fejedelem előbb a csehekkel akart megegyezni, kiktől azt kívánta, hogy vegyék fel Magyarországot a cseh-protestáns szövetségbe, biztosítsanak neki évi 300,000 frtot a végvárak fentartására s engedjék át számára az osztrák örökös tartományokat. Erre nézve 1620 januárban egyesség létesült, melyet az országgyűlés is elfogadott. Mindazáltal Bethlen saszeme hamar észrevette a csehek tehetetlenségét, új királyuk, kit utóbb Hókirálynak (így fordították az egykoruak a Winterkönig szót) neveztek el, uralkodói képtelenségét, ki az időt s a pénzt mulatságra pazarolta, a cseh haderő szaporításával és szervezésével meg nem törődött. Így a fejedelem az udvar békeajánlatait sem utasította vissza s midőn a király követi az országgyűlés folyamán megjelentek Pozsonyban, velök szintén alkudozásokba lépett. Hogy engedékenyebbé tegye őket, úgy viselkedett, mintha már megkoronáztatását készítené elő; tényleg azonban hajlandó volt velök komolyan megbékélni. Mindazáltal csak fegyverszünet létesült s Ferdinánd király 1620 május 21-re Besztercebányára új országgyűlésre hívta a rendeket.

VII. FEJEZET.

BETHLEN GÁBOR ÉS ALKOTÁSAI.

A BESZTERCZEBÁNYAI ORSZÁGGYŰLÉS. — A NIKOLSBURGI BÉKE. — UJABB KÜZDELMEK ÉS BÉKEKÖTÉSEK. — BRANDENBURGI KATALIN. — BETHLEN HALÁLA. — JELLEMZÉSE. — JELENTŐSÉGE. — SOKOLDALU ALKOTÁSAI A SZELLEMI ÉS ANYAGI ÉLET TERÉN.

FERDINÁND király és császár csupán azért egyezett a fegyverszünetbe, mert szövetségesétől, Spanyolországtól s a német fejedelmek katolikus ligájától csak tavaszra várhatta a hadi segílyt s így addig szüksége volt a nyugalomra, melyből a cseheket sem akarta kizárni, ha magok kérik a fegyverszünetet. Bethlen sejtette az udvar szándékait s készült minden eshetőségre. Thurzó Imre útján a csehekkel új szerződést kötött, melyhez a két Ausztria rendei is csatlakoztak. De azért melegen ajánlotta a cseheknek, igyekezzenek a császárral békét kötni. Erre látszólag megadta az alkalmat a beszterczebányai országgyűlés, melyen a rendek koronás királyuk engedelmevel vehettek részt. De megjelentek Beszterczebányán a császár meghatalmazottain kívül a szultán, a francia, lengyel és cseh királyok, az örökös tartományok és Erdély követei is. Így Beszterczebányán nem egyszerű országgyűlés, hanem nagy nemzetközi tanácskozás tartatott s a sokfelé szétágazó eszmecserék kevésbé magyar, mint általános nemzetközi kérdések körül forgottak. A magyarokra az volt a fő, kibéküljön-e az ország királyával, vagy részt vegyen a nagy nemzetközi háborúban? Az egyes idegen követek hazájok érdekeihez mérten más-más álláspontot foglaltak el. A protestánsok a háborút, a katolikusok a békét ajánlották, de ez utóbbiak titkon hol a töröknél, hol az országgyűlés tagjainál egyre izgattak Bethlen ellen, ki június 10-én érkezett meg. Minden attól függött, akar-e a császár egyezkedni s minő feltételek mellett? Eleinte követei még hajlandók voltak tárgyalni, de mihelyt a kath. liga a cseh harczytéren némi előnyt vívott ki, Ferdinánd a beszterczebányai országgyűlést feloszlatta s minden határozatát előre érvénytelennek nyilvánította. Ezzel az udvar a kardra bízta az eldöntést, s a kihívásra a magyarok nem adhattak más választ, mint azt, hogy

Bethlent királyukká választották (augusztus 25), mire a török követ is buzdította őket, ki bemutatta a szultán levelét, melyben az új királyt elismeri és támogatni igéri. Bethlen elfogadta ugyan a királyi címet s Magyarország választott királyának nevezte, de nem koronáztatta meg magát, mert az új helyzetben is számba vette az udvarral való kibékülés lehetőségét. A választott király címéről mindig lemondhattott, ellenben a koronázás áthidalhatatlan ellentétet teremtett volna közte és Bécs közt. Meglatolt tehát minden eshetőséget, mert nem bízott föltétlenül sem a cseh hadseregben, sem a török segélyben. Fényes magyar-cseh-osztrák követség ment ugyan Konstantinápolyba, hogy a portával megkösse a szövetséget, de mire oda ért, a cseh harctéren már megtörtént az eldöntés, mely igazolta Bethlen óvatosságát.

Szövetségesei támogatásával a császár időközben két nagy sereget alakított s az egyiket Buquoy a csehek, a másikat Dampierre a magyarok ellen vezette. Dampierret a császáriak a „magyarok rémének“ nevezték s azt mondták, hogy szétszaladnak, mihelyt csak nevét hallják. De nem ez történt. Dampierre Pozsony sikertelen ostroma közben (október 9) elesett, mire serege sietve kitakarodott az országból. Ellenben Buquoy könnyen elbánt a csehekkel, kiket Bethlen, hasztalan sürgettek, mindaddig, míg Dampierre-el nem végzett, nem segíthetett. Csak akkor, mikor ez megtörtént, küldött Csehországba 8000 főnyi hadat, mely azonban már nem egyesülhetett a cseh sereggel, mert ez oly gyorsan hátrált, hogy a magyarok utól nem érhatték. A magyar segélyhad nélkül, ámbár némi magyar zsoldos csapatok részvételével vívatott Prága közelében a végzetes fehérhegyi csata (november 8), melyben a katolikus liga hadai tönkre verték a cseheket. Ez egyetlen csatában kimerült minden ellenálló képességek, a hókirály külföldre menekült s Csehország erejében megtörve jutott a bosszútól lihegő bécsi udvar hatalmába.

A csehek veresége után Bethlen tudta, hogy immár reá kerül a sor s férfiasan készült a mérkőzésre. Pozsonyból a szent koronát Zólyomba, onnan az erős Ecsed várába vitette, másrészt folytatta foglalásait s szaporította seregét. Ekkor azonban Franciaország, mely a többi katolikus államokkal ez időben még a császár részén állt, kísérletet tett, hogy az udvar és Bethlen közt békét hozzon létre. A francia kabinet vallásos érdekből támogatta ugyan a császárt, de azért nem szívesen látta a Habsburgok túlságos elhatalmasodását s nem óhajtotta, hogy Magyarország a csehek sorsára jusson. Pedig Ferdinánd egyenesen erre törekedett s cseh győzelmét Magyarország leigázásával akarta betetőzni. Az volt szándéka, hogy a magyar alkotmányt gyökeresen átalakítja, a nádor jogkörét korlátozza s Bethlen híveit jószág-elkobzással bünteti, mely terveit a magyar főpapok és az áttért főurak is helyeselték. Mindez nem felelt meg Franciaország érdekeinek s követei

folyton a kibékülést ajánlották az udvarnak. Minthogy pedig télen a fegyvert úgyis pihentetnie kellett, a király végre engedett a francia sürgetésnek s a határszéli Hainburgban megindultak a tárgyalások (1621 január). De a király Bethlen legszenvedélyesebb ellenségeit, Esterházyt és Dallos püspököt küldte ki biztosaivá, kik oly kihívóan viselkedtek, hogy csak a szintén megjelent francziák akadályozták meg az újabb szakítást. Szerencsére a portán Bethlen barátai kerekedtek felül, kinek támadásából dús haszna volt a töröknek, mert időközben győzelmes háborút folytathatott Lengyelországgal, melynek királyát sógora, a császár, azért nem segíthette meg, mert Bethlen ellen kellett védekeznie. Viszonzásul most a szultán támogatta a fejedelmet, ki tehát, mikor a hainburgi tárgyalások a francziák minden jóakarata daczára megszakadtak (április 22), nem állt többé egyedül. A Csehországból kivert cseh hadak és vezetőik szintén hozzá siettek s szolgálatába léptek. Bethlen a Habsburgok összes ellenségeihez, nemcsak a protestáns államokhoz, hanem a katolikus Velenczéhez is fordult segélyért. De sehol sem ismerték föl igazi értékét a Habsburgok elleni küzdelemben s nem támogatták eléggé épen azzal, mire leginkább szüksége volt, pénzzel, sőt örökös pénzkérése egyenesen bizalmatlanságot, ellenszenvet keltett irányában. Pedig a pénzkérés csak a viszonyokból folyt. Katonája, hadserege volt Bethlennek bőven, de Erdély és Magyarország minden jövedelme sem volt elég, hogy e katonaságot fizesse, fölszerelje, vagyis megfelelően szervezze. Az 1621-iki válságos helyzetben sem kapott pénzt sehonnan, ámbár a csehek tömegesebb beözönlése rendkívüli mértékben fokozta szükségleteit.

Mindazáltal nem esett kétségbe, mikor a cseh harczok diadalmas hőse, Buquoy hatalmas sereg élén megjelent az országban, hogy visszahódítsa császárájának. Megvette ugyan Pozsonyt s május végén Érsekújvárat kezdte vívni. Itt azonban diadalútja gyors véget ért. Ostrom közben életét vesztette, mire serege visszavonult. De Bethlen a Nyitra vizénél utól érte, tönkre tette s a magyarok betörték morva földre. Ezzel el volt hárítva a veszedelem, hogy Magyarország már ekkor Csehország sorsára jusson. Az udvarnak, noha a nyugati harcztéren jól folytak ügyei, egyezkednie kellett, mert attól félhetett, hogy a fejedelem a porta és esetleg az akkor ellenséges indulatú Velence részéről kimerítőbb támogatást nyer. Másrészt Bethlen szintén számba vette a viszonyokat. Kincstára kezdett kimerülni, magyar hívei, hadvezérei, főemberei beleúntak a három éves harczba. Kész volt tehát békét kötni s a tárgyalások Nikolsburg morva városban október 11-én megindultak. Ferdinánd

Bethlen Gábor fejedelmi pecsétje.

békebiztosai közt az engesztelhetetlen Pázmány és Esterházy mellett ott volt a morva Dietrichstein bíbornok, ki az államférfiú higgadságával ítélte meg feladatát s mérsékelte magyar társai túlbuzgóságát. Segélyével 1622 december 31-én csakugyan megkötetett a béke, melyet Ferdinánd és a fejedelem a következő év első napjaiban szentesítettek.

A nikolsburgi békeszerződésben Bethlen lemondott a magyar királyi címről s kiadta a szent koronát és a kezén levő területeket. Ellenben élethossziglan megkapta a „hét“ vármegyét, Szatmárt, Szabolcsot, Ugocsát, Bereget, Zemplént, Borsodot (Szendrő vára kivételével), Abaujt Kassával. Az itteni végek fentartására a király évi 50,000 frt segély fizetésére kötelezte magát, valamint arra is, hogy a munkácsi és ecsedi uradalmakat zálogba leköti, Opeln és Ratibor hercezségeket örökösen Bethlennek s utódainak adományozza, sőt római szent birodalmi fejedelmi rangra emeli. Végül kötelezettséget vállalt, hogy közkegyelmet hirdet s a magyar rendeket megtartja politikai és vallásos szabadságuk birtokában. E tekintetben tehát az új szerződés megújította a bécsi béke elveit s általában megfelelt a helyzetnek, valamint a kölcsönös hatalmi viszonyoknak.

Állandó azonban ez a béke sem volt. Az udvar csak kénytelen-ségből fogadta el s nyomban megindult az ellenáramlat, hogy vezérelvei épen úgy kijátszassanak, mint a bécsi békéé. Az ellenreformáció a cseheken aratott győzelemtől megittasodva, kétszeres erővel dolgozott Magyarországon, hogy elősegítse II. Ferdinánd programjának, az egységes katolikus összbirodalom megalakításának végrehajtását. Spanyol részről szünes-szüntelen a cseh rendszernek Magyarországra való átültetésére, a magyar protestánsok kiirtására ösztönézték a királyt s műve végrehajtásában a legnagyobb arányú pénzbeli és katonai segélyvel biztatták. A spanyol követ azt hangoztatta, hogy addig kell a magyarokat kínozni, üldözni, míg kétségbeesésökben ismét fegyvert fognak, s ha megtették, úgy kell velök bánni, mint a csehekkel. Róma inkább számba vette ugyan a nemzetközi viszonyokat, de lényegileg hasonló szellemben befolyásolta az udvart. Pázmány Péter, kinek kiváló egyénisége az események folyamán mindinkább kibontakozott, szintén az irtó háborút hirdette. Az érsek nemcsak a szellem fegyverét használta. Valóságos hadsereget szervezett magának a jezsuitákban, kik ellepték az országot s nyíltan mondták, hogy csak a magyar protestantismus gátolja a császári kényuralom behozatalát. A legerőszakosabban folytatták tehát a térítést s midőn a protestánsokat irtották, a kényuralom úttörővé lettek, a mi a katolikusok, sőt a katolikus papok körében is gyűlöletessé tette őket. Mikor a király Győrött rájuk akarta bízni a gymnasiumot s a káptalantól telket kért, noha Dallos püspök melegen támogatta e kívánságát, a káptalan kijelentette (1626), hogy a jezsuitáknak nem ad semmit. Hasztalan lépett közbe Pázmány. A káptalan nemcsak a magáéból

nem adott, de azt sem tűrte, hogy a püspök a városban vásároljon számukra telket. Mikor mégis megtette, a káptalan erőszakkal ellenszegült az illető telkek birtokba vételének. Ebből pör támadt, melynek folyamán a káptalan kereken kijelentette, hogy nem akarja a jezsuitákat, kik magukhoz ragadják a hatalmat mindenütt, a hová egyszer beteszik lábukat. Minthogy azonban Pázmány szünetlen munkája s a cseh események hatása folytán a főúri convertiták száma egyre nőtt, a

Bethlen Gábor királyi pecsétje.

jezsuita rendházak, telepek és iskolák száma országszerte elszaporodott. Különösen a „tegnap gyúrt úr“, mint nevezték, Esterházy Miklós, a nagy eszű, de szenvedélyes, gyűlölködő ember, volt a világiak közt főpártfogójok, ámbár minden áttért úr kötelességének ismerte, hogy ha csak tehette, jószágain meghonosítsa s protestáns jobbágyságra rábocsássa őket. Ezzel a felekezeti harcz az ország legtávolabbi részeibe elhatott s mindenütt rémületbe, kétségbe ejtette a protestánsokat.

A nikolsburgi béke arra is kötelezte Ferdinánd királyt, hogy a háború okozta bajok orvoslására hat hónap folyamán országgyűlést tartson. Megtette, de csak azért, hogy nejét, Eleonóra királynét megkoronáztassa. 1622 májusban Sopronba hívta össze a rendeket s nem szívesen ugyan, de azon reményben, hogy az ő jelöltje nyeri meg a többséget, megengedte, hogy a Forgách Zsigmond halálával megüresedett nádori szék betöltsék. Csakhogy ekkor még a protestánsok voltak az országgyűlésen többségben s Thurzó Szaniszlót választották meg. Ő volt Magyarország utolsó protestáns vallású nádora, különben jó indulatú, de gyöngé, tehetetlen ember, ki a bécsi kormányzat törekvéseinek nem birt gátat vetni. A rendek készségesen koronázták meg a királynét, a király viszont megerősítette a magyar kormányzat önállóságát biztosító törvényeket. De nem hajtotta végre akár ezeket, akár a nikolsburgi béke határozatait. Egyrészt ez a körülmény, másrészt a magyarok örökös panaszai csakhamar újra fegyverfogásra kényszerítették Bethlen Gábort. A portán a protestáns Anglia, mely a spanyol udvarral ki akart békülni, eleinte ellene dolgozott ugyan, de az új tengeri nagyhatalom, Németalföld, buzgón támogatta s a szultán tényleg segítségével biztatta. Bethlen más irányban szintén széleskörű diplomáciai tevékenységet fejtett ki, hogy új hadjárata sikerét biztosítsa. Fordult Franciaországhoz és Velenczéhez, összeköttetésben állt a hókirálylyal s a tárgyalások közben fölmerült az eszme, hogy szerezze meg a lengyel koronát. Mindazáltal a törökön kívül senki sem támogatta, midőn 1623 őszén újra fegyvert fogott. Szeptember 13-án érkezett Kassára, megvette Nagyszombatot, a császári hadakat Gödingbe (Hodolin) szorította s magyarok és törökök szabadon dúlhatták Morvaország egy részét. Hogy a Gödingben véginséggel küzdő hadait megmentse, a király Thurzó nádor útján igen előnyös fegyverszünetet ajánlott a fejedelemnek. Ez el is fogadta. De alighogy a gödingi sereg megszabadult, az udvar megtagadta a fegyverszünet szensítését. Csakhamar mégis újabb béke kötöttet (1624 május 20) a nikolsburgi szerződés alapján, utóbb meg a hidasgyarmati mezőn a császár és a szultán a zsitvatoroki szerződés megújításával szintén 20 évi békére léptek (1625 május 26).

Mindkét szerződést az udvar a viszonyok kényszere miatt kötötte meg. Szüksége volt a magyarokra. A király legidősebb fiát, a trónörökös Ferdinánd főherceget Mária spanyol hercegnővel akarta összeházasítani. A spanyol udvar azonban csak úgy egyezett a házasságba, ha a vőlegény még atyja életében magyar királylyá választatik. Ferdinánd Sopronban 1625 szeptemberben országgyűlést tartott tehát s egész családjával megjelent a rendek közt, hogy óhajai teljesítésére birja őket. Ez időben a convertita főurak száma már annyira megszaporodott, hogy a protestánsok a főrendi táblán elvesztették eddigi

többségöket, sőt a követek jó része szintén katolikus volt. Mindazáltal a király kívánságainak teljesítése sok nehézségbe ütközött. A Thurzó Szaniszló halálával megüresedett nádori széket a király eleinte be sem akarta tölteni. Végül azonban engedett, de a katolikus párt egyik oszlopát, az akkor már gróf Esterházy Miklóst léptette föl hivatalos jelöltjéül. Esterházy csakugyan győzött, de pénzzel szerezte meg a

Bethlen Gábor.

(Egykorú metszet Ernst Lajos gyűjteményében.)

többséget, mert 60 szavazatot 20,000 frton vásároltak össze számára. Az új nádor és a főpapság azután kivitte, de ismét csak pénzzel, hogy az országgyűlés egyhangúlag királylyá választotta Ferdinánd főherceget (november 27). A rendek nyomban meg akarták az ifjabb királyt koronázni. Ezt azonban II. Ferdinánd egy ideig határozottan ellenezte. Nem akart fiával esküt tétetni Magyarország alkotmányára s a vallásszabad-

ság biztosítására. Ezt az esküt önmagára is tehernek tekintette s most mellőzni akarta, hogy fia majdan korlátlanul valósíthassa kényuralmi terveit. Erre ösztönözték gyóntatója, továbbá Pázmány érsek s a nuntius, kik úgy érveltek, hogy az új király ráér magát megkoronáztatni akkor, ha tényleg trónra lép; akkorig pedig lesz alkalom a koronázó eskü szövegének gyökeres módosítására. A spanyol követ és maga az országgyűlés azonban a koronázást sürgette s így Ferdinánd engedni kényszerült, mire fia, III. Ferdinánd a hagyományos módon december 8-án királylyá koronáztatott.

Bethlen Gábor könnyen meggyőzhette volna az udvar terveit, sőt a királyválasztó országgyűlést szét is ugraszthatta volna. De tétlenül nézte az eseményeket. Számításból tette, mert olyan szándékokat táplált, melyek békére ösztönözték. Neje, az istenes életű Károlyi Zsuzsanna, 1622 május 13-án meghalt. A fejedelem akkor 42 éves volt. Gyermekei első házasságából nem maradtak s hogy családja jövőjét biztosítsa, új házasságra gondolt. Természetesen a politika vezette e terveiben. Ismerte a török birodalom züllött állapotát s nem tartotta lehetetlenségnek Magyarország teljes felszabadítását. Csakhogy a magyar király föltétlen támogatása, legbensőbb szövetsége nélkül ezt a nagy tervet valósítani egyáltalán nem lehetett. Hogy a Habsburgokat megnyerje, a nagy nemzeti eszme érdekében hajlandó volt egész multjával szakítani, a török ellen a Habsburgokkal egyesülni az esetre, ha ezt a szövetséget házassági kapcsolatokkal szilárdíthatja meg. Még 1623-ban megkérte tehát II. Ferdinánd király leányának kezét. A spanyol udvar nyomban felfogta az új összeköttetés világpolitikai jelentőségét s melegen ajánlotta a házasságot. De a terv az udvar ellenzésén megghiúsult s a császár legfőllebb valamelyik rokonát szánta Bethlennek. Ez azonban nem nyújtott kellő kezességet s a fejedelem ismét a protestans udvarok felé irányozta figyelmét. Megkérte György Vilmos brandenburgi választófejedelem nővérét, Katalin hercegnőt, kivel 1626 márczius 1-én Kassán tartotta fényes esküvőjét. E házasság Bethlent rokonságba juttatta Gusztáv Adolf svéd királylyal s végleg a császárellenes, protestáns államok csoportjához csatolta Erdélyt. Ezek 1625-ben új nemzetközi szövetséget kötöttek s új támadásra készültek. Mindent elkövettek tehát, hogy Bethlen fegyveres közreműködését megnyerjék. A fejedelem élénken tárgyalt a portán levő angol, francia, velencei, németalföldi követekkel s közvetlenül egyik-másik udvarral is. De csupán Franciaországtól, mely Richelieu bíbornok vezetése alatt ismét a Habsburgok ellenségei sorába lépett, nyert némi pénzbeli támogatást, mikor 1626-ban magyar földre tört, hol korának leghíresebb hadvezérével, Wallensteinnal kellett kardját összemérnie. De maga Wallenstein, ki magyar földön kevés babért aratott, folyton sürgette az udvart, kössön békét Bethlennel, a mi meg is történt. A király a nikolsburgi szerződés alapján

megújította a békét előbb Bethlennel (1626 deczember 28), utóbb meg Szőnyben a törökkel (1627).

Ez volt Bethlen Gábor utolsó háborúja. Mikor Gusztáv Adolf király Lengyelországnak, a császár szövetségesének hadat üzent (1626), Bethlent is meg akarta vállalatának nyerni, ki azonban figyelmeztette, hogy kár erejét szétforgácsolni. Győzze le magát a császárt, akkor Lengyelországot is legyőzte. A fejedelem nem is lépett ki többé semlegességéből, noha a svéd király ez ügyben később (1628) egy bizalmasát, Strassburg Pált, küldte hozzá. De maga számított a lengyel koronára s terve érdekében követei fölkeresték a szultánt, a tatár khánt, a moszkvai udvart, a francia, angol, dán királyt, a savoyai, mantuai, orániai hercegeket, a svájci és hollandi köztársaságokat. Csakhogy méltán mondom, hogy a külföld nem igaz értéke szerint bánik vele, pedig ő volt az, ki nem egyszer legyőzte a császáriakat s ezzel elhárította a végveszedelmet a külföldi protestánsokról. Mivel a külföld csak eszközül akarta használni, ő sem húzta ki többé kardját s országa anyagi és szellemi érdekeinek gondozására fordította gazdag tehetségét.

Bethlen Gábor aláírása.

1626 óta különben is sokat betegeskedett s már azon esztendőben utódjává választatta nejét, Katalint. Azóta a halál állandóan ott ólalkodott oldalán s hosszas szenvedés után 1629 november 15-én délelőtt 11 óra tájban véget vetett sikerben gazdag életének. Az ország a következő január 30-kán temette el megható gyászpompával a fejevári öreg templomban első hitvese mellé. Lengyel művész készítette el márvány síremlékét, mely azonban nem maradt reánk. Ellenben nagy alakjának emléke mind e mai napig él a hálás magyarság szívében, mert ő mentette meg Magyarországot Csehország sorsától, Erdélyt meg Mihály vajda rettenetes korának ismétlődésétől. Megoltalmazta Bocskay örökségét, a bécsi békekötést s egyénisége nemcsak a magyarországi, hanem az egész protestáns világ sorsára érezhető befolyást gyakorolt. A harmincz éves háború első tizedében, midőn a nyugati harcztéren a protestáns ügy annyi vereséget szenvedett, Bethlen Gábor hárította el róla a végveszedelmet, midőn támadásaival, győzelmeivel megakadályozta a császárt, hogy nyugati sikereit a végletekig kiaknázza. Ez különösen reá irányozta az udvar és hívei gyűlöletét, kik árnyat igyekeztek vetni nemes alakjára és uralkodói egyéniségére. A legdurvább vádakkal halmozták el s vad indulataik valóságos torzalakká formálták. Pedig

kimagasló, sokoldalú tehetség volt s erkölcsileg sem állt alantabb ellenségeinél. A kor legnagyobb hatalmaival kellett megküzdenie, melyek megbuktatására semmiféle eszköztől nem riadtak vissza. Ő sem mindig válogatta meg tehát fegyvereit, de e téren sem volt rosszabb koránál, sőt jobb volt ellenségeinél, mert ha eszközei nem is mindig, de céljai állandóan életbe vágó nemzeti érdekek védelmére irányultak. Mint már 1623-ban mondta, 42 csatában vett ugyan részt, de nemcsak vitéz katona, hanem hatalmas államszervező volt, ki Erdélyt gyorsan kiemelte a romlásból s anyagilag, szellemileg a virágzás olyan fokára juttatta, hogy előkelő nemzetközi szerepét még halála után is egy hosszú emberöltőn át megtarthatta s a bécsi békén nyugvó politikai egyensúly fenmaradását biztosíthatta.

Bethlen Gábor nem csupán az élet gyakorlati iskolájában szerezte ismereteit. Tanult, művelt ember volt, sokban Hunyady Mátyás király útjain haladt, szeretett olvasni, kedvelte a művészet minden ágát, főleg a zenét, a balletet, a színi előadást s kitűnő zene- és énekkart tartott. Lengyel, olasz, német művészeket, szobrászokat, építészeket, képírókat hívott körébe s foglalkoztatott székhelyén és a vidéken. Maga szerzett egyházi éneket, az irodalmat meg bőkezűen támogatta s sokan ajánlották neki műveiket, még külföldiek is. Huszonhatszor olvasta át a bibliát, de olvasott minden más munkát s kedvencz könyveit, mint egykor Mátyás király, külön kocsin vitte magával hadjárataira. Élénk levelezésben állt kora híres tudósaival s a legkiválóbbakat Erdélybe hívta. Hosszabb-rövidebb ideig Erdélyben működtek a kor híres írói és tanárai közül Opitz Márton, Alstedt, Bisterfeld, Piscator Fülöp. De a magyarokról sem feledkezett meg s számos magyar ifjú — némelyik évben 20 is — tanult költségén külföldön. Székhelyén, Gyulafejérvárt, új főiskolát alapított, mely az udvartartás egyik alkateleme volt. Itt működtek az idegen tanárok, de a főiskola igazgatója a magyar Keresztury Pál volt. Sőt egyetemmé akarta az intézetet bővíteni s minthogy életében nem tehetette, végrendeletében 100,000 frtot, mai értékben valami másfél millió koronát hagyományozott e célra. Tartott udvari történetíró, Bocacius és Bojthy Gáspár személyében, állandó orvost, gyógyszerészt, építészt, képíró, kertészt. Volt gazdag könyvtára, melynek gyarapítására ezreket áldozott, sőt kísérletet tett, hogy a budai Corvina maradványait pénzen magához váltsa, de a törökkel, „a babonás nép“-pel nem boldogult. Nagy kedvelője volt mindenféle régiségnek; töméntelen történelmi és műemléket gyűjtött s Hunyadvármegyéből sok római emléket és fölíratot vitetett udvarába, mely akkor a nyugati polgárosodás szélső góczpontja volt, de esett reá, mondja az egykorú, a keleti napnak néhány sugara. A törökkel való hosszú, sokoldalú érintkezés a viseletben, a szokásokban, a behozott ipari vagy élvezeti cikkekben sok keleti vonást honosított meg, mely az erdélyi életnek egészen sajátos színezetet adott.

A fejedelem egyénisége és udvara nemcsak a művelődési törekvések, hanem a kormányzati reform és haladások gyúpontja volt. Onnan áradt szét a világosság országa minden tájékára. Bethlen, mint egykor Mátyás király, a maga székvárosát, Gyulafejérvárt külsőleg is méltóvá igyekezett tenni uralkodói állásához. A három nemzetet rávette, hogy közösen járuljanak erődítményei felépítéséhez, melyek azonban csak részben készültek el. Törvény útján kötelezte a főurakat, a vármegyéket, székeket, városokat, hogy Fejérvárt házat építsenek s a helybeli lakosokat kedvezményeivel ösztönözte csinosabb, városiasabb házak építésére. Vízzelvezetékkel látta el székhelyét, rendbe hozatta, alaposan kijavíttatta a régi székesegyházat, az öreg templomot s megfelelően helyreállíttatta a közelében levő, részben romban heverő tornyot, melybe órát és harangokat tétetett. A város központja a fejedelmi palota volt, számos melléképületeivel, udvarával és nagy kertjével. A palotát egészen újjáépíttette s termet festménnyel, drága velencei és flandriai kárpittal s más ékességgel díszítette. Hű munkatársa volt első neje, Károlyi Zsuzsánna, a házas vidéki úrnő, jeles gazdasszony, ki alatt az udvari élet, noha a dús lakomák, a víg farsangok akkor sem hiányoztak, megtartotta régi egyszerű jellegét. De mikor a fejedelem Berlinből új asszonyt hozott, Katalin brandenburgi hercegnő egyszerre megváltoztatta az udvari életet. Katalin kis termetű, de igen szép hölgy volt, olyan erkölcsökkel, mintha nem a jámbor Berlinből, hanem a zajos Versaillesből származott volna. „Ingadozó elméjű, világi gyönyörűségekre is hajlandó s kelleténél is nagyobb költségű“ asszony volt, ki öregedő férjét nem szerette. De nem csupán e hibában leledzett. Hiányzott belőle minden erkölcsi tartalom. Hamar lelkiismeretlen kegyenczek befolyása alá került s nemcsak a hitvesi hűséggel, hanem protestáns vallásával sem sokat gondolt. Házassága, mely magtalan maradt, a fejedelem élete utolsó éveit sok keserűséggel töltötte el s Bethlenre és országára Katalin fejedelem-asszony ép oly végzetessé vált, mint Beatrix királyné Hunyady Mátyásra.

De Bethlen Gábor nagy lelkének hatásai nem szorítkoztak csupán a fővárosra. Nem feledkezett meg vidéki városairól sem. Oda hatott, hogy a fontosabb helyek erődítményekkel lássák el magokat, vagy elpusztult, omladozó falait és bástyáikat helyreállítsák. Kolosvárt és Nagyszebenben még ma is állanak a védművek, melyek ő alatta készültek s az ő nevét vagy címerét viselik. Vajdahunyadon, melyet családjának adományozott, maga eszközölt nagy arányú építkezéseket. Példáját követték a vagyonos rétegek s már kortársai elismeréssel említik, hogy uralkodása folyamán országszerte várak, kastélyok, udvarházak épültek, a városok csinosodtak s mindenütt új ízléssel és kényelemmel rendezték be a lakást. Mindezt a fejedelem azzal tette lehetővé, hogy trónra lépte pillanatától kezdve vaskézzel dolgozott a belső zűrzavar megfékezésén, a rend és a kormányzat tekinélyének helyreállításán. Sza-

kadatlanul, külháborúi közepett is a multak ütötte sebek begyógyításán fáradozott s minthogy uralkodása folyamán külső ellenség nem dúlta, Erdély minden részébe visszatért a termelő munka s a jövedelmes foglalkozás lehetősége. A szászok, kikről egyik főemberök 1614-ben azt mondta, hogy nem rég 40,000-nél többen voltak, de most alig 8000-re apadt számuk s fölöttébb elszegényedtek, hamar kiheverték a lezajlott idők rombolását. A fejedelem különösen kiviteli kereskedelmök fellendítésén fáradozott, mely oltalma alatt dús hasznot hajtott. Várad, noha 1614 február 12-tedikén földrengés okozott benne némi kárt, Debreczen és Kassa Bethlen uralkodása és védelme alatt mindnyájan nagyban emelkedtek. Iskoláikban jeles tanárok működtek. Kassán a tanács gyakorolta a könyvvizsgálat jogát; híres református papja, Alvinczy Péter, Pázmány eszes irodalmi ellenfele élénk szellemi élet központjává tette, kereskedői meg Béccsel és Krakóval egyaránt üzleti összeköttetésben álltak s főleg a hegyaljai bort szállították lengyel földre. A lengyel Duklán és Jászlón nagy telepeik (letevő helyeknek nevezték) voltak, melyek a kassai tanács fenhatósága alatt álltak.

Bethlen Gábor arany forintja.

Bethlen Gábor volt az első erdélyi fejedelem, ki minden alattvalójának, nemesnek, polgárnak, jobbágynak megnyitotta az iskolát. Törvényben mondta ki, hogy a jobbágyok gyermekei is látogathatják

az alsó iskolákat s a földesúr nem tilthatja el őket a tanulástól. Ő volt az első, ki a kor műveltségének világán kívül álló oláh tömegek szellemi gondozásának szükségét felismerte. Az oláhság, mint valamivel később (1640) a moldvai vajda állította, akkor a lakosságnak több mint harmadát tette s folyton elégedetlenkedett; már akkor tudta mindenki, hogy csak bujtogatni kell, csak szabadsággal kell ámítani s vadállatként tör uraira. Régóta a legkomolyabb szociális és politikai kérdéssé vált tehát az oláh kérdés Erdélyben, de csak Bethlen igyekezett megoldani s az oláhságot a műveltség segélyével az állam keretébe beilleszteni. Iskolákat tervezett számára, sőt a bibliát is le akarta oláh nyelvre fordíttatni. Még inkább gondozta a három nemzet érdekeit. Trónraléptekor az ország teljes zűrzavarban volt, a nemzeti és felekezeti ellentétek a végletekig kiélesedtek, a szászok ki akartak lépni a három nemzet uniójából, a székelyek háborogtak, a vármegyék inségbe, nyomorba süllyedtek. Bethlen erős keze hamar rendet hozott a zűrzavarba s szászok, székelyek, magyarok egyaránt szívökbe fogadták, hálásan támogatták hadi vállalataiban, követték ösztönzéseit a törvényhozás terén ama sok — 34 — országgyűlésen, melyet tartott.

A régi jogrendet nem forgatta fel, de mesteri kezében ez a nehézkes szervezet az egész ország javára működött.

Hogy a műveltebb magyar középosztály számát szaporítsa s egyháza díszét emelje, Erdély s a kapcsolt részek összes protestáns papjainak és törvényes leszármazóiknak magyar nemességet adományozott közös címerrel és jelmonddal (*Arte et Marte dimicandum*). Minthogy a Basta-korszak nagyon megtizedelte a lakosságot, a fejedelem súlyt fektetett a telepítésre, főleg olyan elemek bevándorlására, melyek az ipart és kereskedést föllendíthették. A bányamunkásokat igen nagy arányú kedvezményekkel kecsegtette Erdélybe. Az úgynevezett újkeresztényeket (anabaptisták), kik Morvaországból a magyar felvidékre menekültek, de ott is kegyetlenül üldöztettek, megnyitotta országát. Egy részöket Alvinczen telepítette meg, hol szabadon gyakorolhatták vallásukat s mint kitünő iparosok, másnemű kedvezményeket is élveztek. A kereskedő elem szaporítására igen értékes kiváltságokat adott a beköltöző zsidóknak. A belső és külső árúcsere élénkítésére kereskedelmi szerződéseket kötött, s a forgalom szabadságát békekötéseiben is biztosította. Czélszerű árszabásokkal védte a fogyasztó közönséget, javította az igazságszolgáltatást s kísérletet tett a perrendtartás főbb elveinek összefoglalásával a *codificatio* terén. 1625 óta jó pénzt vertett, mi abban az időben, midőn számos uralkodó, köztük II. Ferdinánd király is, a legnagyobb arányú pénzrontáshoz folyamodott, kiváló érdemszámba ment.

Valláspolitikája a katolikusokkal szemben türelmes és jóindulatú volt, s a harmincz éves háború vakbuzgó korszakában a ritka kivételek közé tartozott. Ez is hozzájárult, hogy ugyanakkor, mikor Közép-Európa sok országát a vallásviszály a legszörnyebb pusztulásba juttatta, Erdély a jólét és virágzás magas fokára emelkedjék. Csak a szombatosokat igyekezett kigyomláni, mert politikai tekintetből nem bízott bennök s általában az új szektákban. Máskülönb a türelmesség ama nemes szelleme hatotta át lelkét, mely akkor még csak a tudósok szűk körében, a politikusoknál meg legföllebb Németalföldön érvényesült. Fölvilágosodott gondolkodása, kormányzatának emberséges szelleme, az anyagi és szellemi kincsek szaporítására irányuló sikeres törekvései Erdély aranykorává tették uralkodását s az erős, virágzó Erdély még egy emberöltőn át aránylag békét és boldogulást tudott az egész magyar nemzetnek biztosítani.

VIII. FEJEZET.

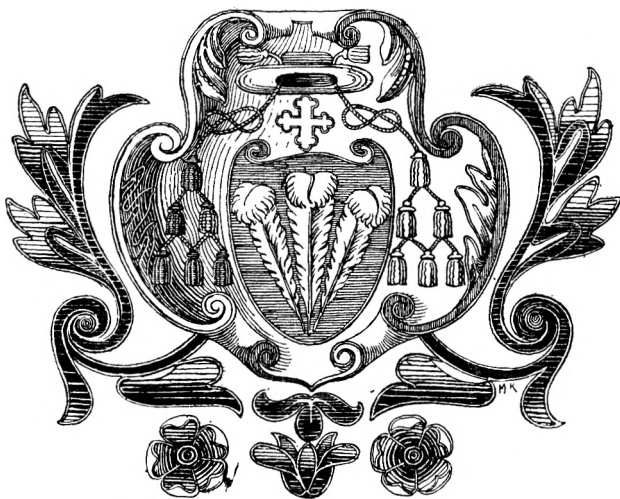
A LINZI BÉKE KORA.

ERDÉLY BETHLEN GÁBOR HALÁLA UTÁN. — I. RÁKÓCZY GYÖRGY FEJEDELEM. — A KATH. ELLENREFORMÁCZIÓ. — PÁZMÁNY PÉTER. — POLITIKAI ÉS POLGÁROSODÁSI TEVÉKENYSÉGE. — A VALLÁSÜLDÖZÉS. — AZ ORSZÁG GAZDASÁGI KIZSÁKMÁNYOLÁSA. — II. FERDINÁND HALÁLA. — III. FERDINÁND. — ÁLTALÁNOS ELÉGEDETLENSÉG. — RÁKÓCZY GYÖRGY BEAVATKOZÁSA. — A LINZI BÉKE. — IV. FERDINÁND. — I. RÁKÓCZY GYÖRGY ÉS III. FERDINÁND HALÁLA. — I. LIPÓT MAGYAR KIRÁLY. — II. GYÖRGY ERDÉLYI FEJEDELEM. — LENGVELORSZÁGI VÁLLALATA.

BETHLEN GÁBOR IDEJÉBEN rendezte a trónutódlás ügyét, csak-hogy intézkedéseit nyomban halála után ép úgy halomra döntötték, mint egykor Hunyady Mátyásét s a rombolás művét itt is özvegye indította meg. Katalin fejedelemasszonyt a rendek akkor választották férje utódjává, mikor még nem ismerték. De ama pár év, melyet Erdélyben töltött, teljesen elidegenítette tőle alattvalóit. Az ifjú hölgy, ki ezt tudta, katolikus kegyenczeire támaszkodott s már férje betegágyánál titkos érintkezésbe lépett a bécsi udvarral. Kész volt áttérni, s ha férje magánjavit megtarthatja, német kézre játszani az országot, mint Esterházy nádor sürgette, ki ismét elérkezettnek látta az időt, hogy a gyűlölt Erdély önállóságának végét vessen. Ebben különösen a Bécsben nevelt Csáky István, a fejedelemasszony bizalmasa támogatta, ki az országban zavargásokat támasztott, melyeket a nádor Erdély elfoglalására igyekezett kiaknázni s a határon csakhamar megindultak a küzdelmek. E válságos pillanatban az országgyűlés kierőszakolta Katalintól a lemondást s helyére Bethlen Gábor öccsét, idősb István grófot, az eddigi kormányzót választotta fejedelemmé (1630 szeptember 28). Csak-hogy időközben az új fejedelem fia, István, a kis gróf és veje, Zólyomy Dávid, kik a nádor ellen sikerrel védték meg a végeket, s nem tudták, mi történik a fővárosban, rávették Rákóczy Györgyöt, jöjjön be az országba s úzze el Katalin fejedelemasszonyt. Rákóczy a felvidék egyik leggazdagabb főura s Zsigmond egykori fejedelem fia, a protestáns ügy buzgó híve nehezen ugyan, de a két ifjú rábeszélésére vállalkozott

a feladatra. Mikor azonban hadaival az országba érkezett, ennek már volt új fejedelme. Csakhogy Rákóczy nem akart többé visszavonulni s úgy látszott, mintha a trónkérdés karddal fogna megoldatni. Hosszas tárgyalások után azonban az öreg Bethlen önként leköszönt, mire a rendek Rákóczy Györgyöt fejedelemmé választották (1630 nov. 16).

Ezzel a nehézségek még nem voltak elhárítva. A szultán, kit más bonyodalmak foglalkoztattak, jóváhagyta ugyan a rendek választását, de nem szívesen látta Bethlen örökében Rákóczyt, ki soha sem bírta teljes bizalmát megnyerni. Másrészt Esterházy nádor haddal tört reá s maga akart a fejedelmi székbe ülni. E tervét azonban nemcsak a felsőmagyarországi vármegyék, hanem Pázmány Péter érsek is ellenezte. A magyar katolikusok két vezére, a nádor és az érsek, bármennyire közös célra,

Pázmány Péter czimere.

(Misemondó ruháján.)

a protestánsok kiirtására törekedtek, személyesen mindinkább összekülönböztek s minthogy mindkettő erős, úri természet, szilaj, szenvedélyes egyéniség volt, érzelmeik egymás irányában végül irgalmatlan gyűlöletté fajultak, melyet még palástolni sem tartottak szükségesnek. Mikor az érsek megkapta a bíbornoki süveget, a nádor vörös vitéznek gúnyolta, Pázmány viszont egyházi átokkal, a nádorságtól való megfosztással fenyegette s szakadatlanul ellene lovalta a királyt és az udvart. Legkevésbé óhajtotta tehát, hogy erdélyi fejedelem legyen, hanem Rákóczyhoz pártolt s az udvar és hívei évtizedek óta követett politikájával nyílt ellentétben azt hirdette, hogy a magyarság fenmaradása érdekében szükség van az önálló Erdélyre, még ha fejedelme protestáns is. De nem ő, hanem magok az erdélyiek hiúsították meg a nádor terveit, kinek hadait a kis gróf és Zólyomy Rakamaznál

alaposan megverték. A vereség után kénytelenségből megegyezett Rákóczyval, de halálos haragja nem csökkent s emberei folyton zavarták a végeken a nyugalmat. Másrészt a német katonák fosztogatásai lázadásra ingerelték a felvidéki vármegyék jobbagyságát, mely a földesúri terhek mérséklését követelte. De leveretett s vezére, Császár Péter kegyetlenül kivégeztetett. Szerencsére az udvar attól félt, hogy Rákóczy beleavatkozik a nagy nyugati háborúba s hosszas tárgyalások után 1633 szeptember 28-ikán Eperjesen egyezsége lépett vele. Rákóczy annál készségesebben kötötte meg a békét, mert eleinte sokféle belső bajjal kellett küzdenie. Összeütközésbe jutott a Bethlenekkel, előbb Zólyomy Dáviddal, kit örökös fogságra vetett, azután az öreg Bethlen Istvánnal, ki 1636-ban török segínyt nyert s vissza akarta a trónt foglalni. De Rákóczy Szalontánál (október 6) éjjeli harczban megverte, mire Bethlen lemondott tervéről s megbékült (december 4) fejedelmével.

I. György csak ez időtől fogva lett igazán Erdély fejedelme. A szalontai győzelem fokozta tekintélyét alattvalói előtt s egyaránt megettette hatását a bécsi és a konstantinápolyi udvarra. Mindkettőnek különben is egyéb dolga volt. A szultánt birodalmának belső bajai, a császárt a nagy nyugati háború foglalkoztatta, melynek meglepő fordulatokban gazdag folyamata teljesen igénybe vette pénzét és haderejét. Így nem bántotta Erdélyt, a magyar protestánsok elleni harczot meg Esterházy nádorra, Pázmány érsekre s a jezsuitákra bízta. Csakhogy a két vezető egyéniség egymással is örök harczban állt; a mit az egyik akart, azt a másik bizonyosan ellenezte s ez okozta, hogy a király, az országgyűlés kérelmére, minduntalan megerősítette az 1608-diki törvényeket s a bennök biztosított vallásszabadságot. Mindazáltal a csehországi üldözések, Pázmány tevékenysége, a jezsuita telepek és intézetek folytonos szaporodása örök izgatottságban tartották a protestáns közvéleményt s állandóan Erdélyre és a magyar földről oda szakadt fejedelemre irányozták figyelmét. Különösen az a változás aggasztotta, mely a térítések következtében az országgyűlés összeállításában beállott. Míg a főurak legtöbbje protestáns volt, az udvar és a főpapság minden igyekezete daczára a protestánsok maradtak a törvényhozásban többségben. Ellenben Pázmány térítései a felső táblát immár föltétlenül katolikus befolyás alá helyezték, mely a Dunán túli és a Dunán inneni részek számos köznemesi családjának áttérésével az alsó táblán, sőt a vármegyékben szintén felül kezdett kerekedni. Így a protestánsok utolsó védbástyái, a vármegyék komoly veszedelemben forogtak s kálvinisták és lutheránusok egyaránt a legnagyobb aggodalommal néztek a jövő elé. Fokozta az izgatottságot az áttértek kiméletlen föllépése, kik az udvar bizalmát és kegyeit azzal igyekeztek megnyerni, hogy vak gyűlölettel fordultak eddigi hitfeleik ellen s a földesúri jog alapján elvették templo-

maikat, iskoláikat, elűzték papjaikat s jobbágyaikra a saját vallásukat erőszakolták. Folyt tehát a vallásháború szünes-szüntelen, ámbár maga a király ismételve megerősítette mindazokat a törvényeket, melyek a vallásszabadságot biztosították. Csakhogy a törvény nem foglalta bele a jobbágyot a vallásszabadságba s e jótéteményt csupán a rendiség, a nemes és a polgár élvezte. Ha a földesúr áttért, a törvény nem kötelezte, hogy jobbágyainak vallásszabadságot engedjen. Nemesebb gondolkodásúak, például a Zrinyiek, kik még Luther arczképét sem távolították el kastélyokból, megtették azt is. De önként tették s a törvény nem kényszerítette őket reá. Ellenben a legtöbb áttért úr felhasználta a törvény adta szabadságot s jobbágyait szintén át igyekezett téríteni, mi csak erőszakkal sikerült, mert a tömeg ragaszkodott vallásához. Így a főurak a vallásháborút országszerte általánossá tették s még inkább fokozták az uralkodó osztály s a munkástömegek közt az ellentétet, melyek különben is elég élesek voltak s nem egyszer véres parasztzendülésekre vezettek. Az áttérteket nem a vallásos felbuzdulás, a nagy lelki fölhevülés vezette, mely bizonyos időszakokat kísérni szokott. Igaz vallásosságról csak az üldözötteknél lehetett szó, kik lerombolt oltáraik helyett soha ki nem merülő áldozatkészséggel igyekeztek újakat emelni. Ellenben a convertitáknak eszökbe sem jutott, hogy hitbuzgalmukat olyan alkotásokban fejezzék ki, melyek a vallásos élet, a hitért való lelkesedés korszakaiban tömegesen keletkeznek. Nem építettek nagyszerű templomokat, szent egyházakat, melyek századokon át hirdessék vallásosságukat. Nem rakták meg jószágaikat a szeretet műveivel, kórházakkal, szegényházakkal, hanem új vallásukhoz való ragaszkodásukat csak azzal fejezték ki, hogy előbbi hitrokonaik ilyen alkotásait erőszakkal magokhoz ragadták. S a mily nyugodt lelkiismerettel tették ezt, olyan buzgón támogatták az udvar abbeli igyekezetét, hogy azokat a törvényeket, melyek a magyar kormányzat önállóságát biztosítják, noha minduntalan megerősítette, tényleg végre ne hajtsa soha. Minthogy immár csupán csak katolikus kapott hivatalt, első sorban tőlök függött, hogy a törvényt kijátszák, hatástalanná tegyék s a császári rendszert lehetőleg uralomra juttassák. Az udvar meg bárói és grófi címek, kitüntetések, jószágok adományozásával jutalmazta szolgálataikat. Ha az áttértek közjogi nyilatkozatai, melyeket nem magánkörben, hanem országgyűlésen, vármegyegyűlésen, vagy hiteles okiratokban tettek, összeállíthatnának, az osztrák kényuralom legszélső tanainak teljes kátéja kerülne ki belőlük. Így az áttértek lelkiileg elidegenedtek a bécsi békében lefektetett politikai eszméktől, a magyar kormányzat önállóságától, melyet egyedül Erdélyre való tekintetből nem forgattak ki formailag is érvényéből, melyet azonban megnyirbáltak, megtéptek, a hol csak tehették.

E korszak convertitáinak legnagyobb, legjellemzőbb alakja maga Pázmány Péter, ki egyéniségének sajátos bélyegét egész korszakára

rányomta. 1570 október 4-dikén született Váradon, akkor erdélyi területen protestáns családból, de 13 éves korában a Báthory Zsigmond indította katolizáló törekvések hatása alatt áttért, 17 éves korában a jezsuita szerzetbe lépett, Bécsben, Krakóban fejezte be tanulmányait s 1597-ben a gráci jezsuita egyetem tanára lett. Mint író lépett a harcz-terre s vitázó művei gyorsan feltűnést keltettek. Forgách érsek felismerte tehetségeit s maga mellé vette. Halála után 1616-ban az érsekségben is utódja lett s Thurzó György nádor hasztalan igyekezett kinevezését megghiusítani. Fényes állásának minden anyagi és erkölcsi hatalmát latba vetette, hogy egyrészt a magyar katolikus egyházat újjászervezze, másrészt a protestantizmus túlsúlyát megtörje. Ragyogó írói tehetsége daczára nem az elmélet, hanem a gyakorlat embere volt, első rangú szervező, ki vaskövetkezetességgel dolgozott céljai érdekében. Mikor az érseki székre ült, a barsi főesperesség 33 plébánosa közül csak 13 volt nőtlen s szabályszerűen fölszentelve, a többi házasságát élt. Pázmány zsinatilag megtiltotta a papok házasságát s súlyos büntetést mért az olyan papra, ki paptársának házasságát megáldotta. A trienti zsinat határozatait szigorúan életbe léptette a magyar egyházban s gondoskodott új, teljesen az ő szellemében nevelt papi személyzetről. Először Bécsben állított papnevelő intézetet, a maig meglevő Pazmaneumot (1634), hova főleg a szláv, horvát, tót származású ifjakat édesgette. Székhelyén, Nagyszombatban szintén nyitott papnövelde s gondoskodott, hogy magyar ifjak Rómában s más külföldi katolikus főiskolákon tanuljanak. Szegény nemes ifjak számára Nagyszombatban convictust alkotott, mely sikerrel szolgált a térítés művét. A jezsuita rendet, melyből kikerült, bevitte, a hova csak módja nyílt, ámbár támogatott más szerzetesrendeket, sőt olasz apáczákat is megtelepített nálunk, hogy céljai érdekében eszközöket, munkatársakat szerezzen. Segélyökkel megindította a katolikus közoktatás újjászervezését, mert a protestánsok példájára az iskola segítségével igyekezett, mint ismételve hangoztatta, a tudásra szomjazó ifjuságot a katolikus vallásnak megnyerni s abban megtartani. Hogy Károli Gáspár bibliáját háttérbe szorítsa, a jezsuita Káldy Györggyel katolikus szellemben lefordíttatta a Szentírást. A virágzó protestáns közoktatás ellensúlyozására egymás után állította a katolikus iskolákat nem ugyan a magyar műveltség, hanem, mint mondotta, a „religio promotio“-jának érdekében, ámbár ebbeli működése a nemzeti polgárosodásnak szintén hasznára vált. A hol tehette, középiskolát állított s a jezsuitákra bízta, kik akkor már Európaszerte vezették a katolikus oktatásügyet. Eleinte ez a jezsuita iskola nem zárta ki kebeléből a más vallásút, sőt egyenesen magához vonzotta, hogy megtérítse. Győrben nemcsak protestánsok látogatták a jezsuita gimnáziumot nagy számmal, hanem például 1634-ben zsidó tanítványai is akadtak.

Tanügyi alkotásait Pázmány azzal koronázta meg, hogy a katolikusok egy régi óhaját teljesítette s Nagyszombatban tudomány-egye-

temet alapított (1635 január 4). Ezt a főiskolát, mely azonban évtizedeken át csak hittudományi és bölcséleti karból állt, szintén a jezsuitákra bízta. Mikor az egyetemet megnyitotta, a király befolyásos gyóntatójával, Lamormain atyával, Lippay György veszprémi püspökkel, a nádorral, Pálffy Pál kamaraelnökkel igen beható tanácskozást folytatott a katolikus középiskolaügy országos szervezése, a jezsuita gimnáziumok további szaporítása iránt. Különösen a protestáns városokban, Kassán, Sopronban, Kőszegen, Besztercebányán akart új intézeteket nyitni, hogy az ellenséget saját tűzhelyén keressék fel s ott vívjanak meg vele. Államköltségen akarta ez iskolákat létesíteni s meg is jelölte a pénzforrásokat, melyeket a magyar kamara bocsátott volna rendelkezésére. De halála hosszú időre elhalasztotta e tervek valósítását. Ép úgy későbbre maradt azon tervének végrehajtása, hogy az óriási esztergomi érseki tartomány területéből két új püspökséget hasítsanak ki, s az egyiket Gömörbe, a másikat Szepesbe telepítsék. Annál több siker kísérte abbéli igyekezetét, hogy a magánkézbe jutott egyházi javakat visszaszerezze, s az érsekségen nyugvó állami terheket csökkentse. Mindenféle új segélyforrásokat nyitott s 1626 óta a spanyol királytól is évi 4500 forint kegydíjat kapott. Így jövedelmei mindinkább szaporodtak s noha egyház-tanügyi alapítványai valami 800.000 forintba rúgtak, mindig maradt pénze elég, hogy fényes udvart tartson s rokonsága számára, melynek grófi címet szerzett, nagy jószágokat vásároljon, nem ugyan Magyar-, hanem Morvaországban. Erélyes, elszánt, pompakedvelő ember volt, igazi uralkodói természet, ki mikor érdekeiről, állása tekintélyéről volt szó, merészen szembeszállt mindenkivel, nemcsak a nádorral, hanem a pápával és a császárral is. Mikor II. Ferdinánd az „apostoli“ király címének megszerzésén fáradozott, Pázmány nem támogatta, mert attól félt, hogy e cím alapján a király az ő dolgaiba is beavatkozhat. A nádort meg egyszerűen semmibe sem vette. Egész új elméleteket szerkesztett, hogy bebizonyítsa, hogy ő az ország első főméltósága s a nádor csak ő utána következik. A protestáns nádorok nem is igen mertek igényei ellen tiltakozni, de a heves vérű, öntelt Esterházy nem tűrte túlkapásait. Az érsek meg Erdélyre vonatkozó szándékai ellen foglalt állást s ő, a ki Bethlen Gábornak mindig engesztelhetetlen ellensége volt, egyszerre Rákóczy Györgynek barátja lett s Erdélyt a magyarság védbástyájának mondotta.

Az önérzetes nagyúri vonás Pázmány magánéletében is megnyilatkozott. Állásához illően olyan pompával lépett fel a nyilvánosság előtt, olyan fényes háztartást vitt, mint Bakócz Tamás óta egyetlen magyar főpap sem tehetett. Másrészt finom, behízelgő modorú egyéniség volt. Ismerte az emberi természet gyöngéit, s reájok alapította számításait. Bele látott a lelkekbe s mindenkit meg tudta pengetni azt a húrt, melylyel befolyása alá helyezhette. E mellett rendelkezésére állt a császár és király minden hatalmi eszköze, az állam minden szerve s okossága könnyen

megejthette mindazokat, kik bűvkörébe kerültek. Ez magyarázza meg, hogy harmincnál több főúri családot térített vissza s különösen a női lélekre tudott ellenállhatatlan hatást gyakorolni. Ahhoz, hogy igazi szónok legyen, nem volt ugyan elég erős hangja, de a beszédben, a társalgásban szintén megnyerte hallgatóit. Mint író meg töről metszett, erőteljes, kifejezésekben és képekben gazdag magyar nyelvezetével a Balassa Bálint költészetének magaslatára emelte prózai irodalmunkat.

Töméntelen munkát szerzett a latin mellett magyar nyelven, melyek közül imakönyve és Kempis Tamás hírneves művének fordítása századokon át szolgáltak a magyar katolikusok lelki táplálékául. Ellenben hittudományi művei szellemes, éles, kiméretlen vitairatok, melyek az ellenség lesujtására, nem pedig a tudomány gyarapítására irányulnak. Nem alkottak magyar katolikus theológiai tudományt, hanem harczy eszközök voltak a napi küzdelmek számára. Még híres „Kalauza“ (Igazságra vezérlő Kalauz. 1613) sem igazi tudományos, hanem vitázó, röpiratszerű munka, mely a külföldi jezsuita szakmunkákra támaszkodik s csupán népies, erőtlő duzzadó nyelvvel gyarapítja irodalmi kincseinket. Formája értékes, nem pedig tartalma. De épen nyelvének őseredeti magyarsága elévülhetetlen bizonyítéka írójok magyaros gondolkodásának és magyaros érzésének, ámbár mint politikus ő sem különbözött kora többi convertitáitól. Maga mondogatta II. Ferdinándnak, hogy a legjobb magyarban sem bízhatni, s hogy járom kell a magyar népnek s csak ezzel lehet féken tartani. Nem is bízott nem-katolikus honfitársaiban, sőt talán nemzete jövőjében sem. Egyik főalkotását, a Pazmaneumot Bécsbe telepítette s ezzel kivonta a nemzeti légkörből. Bécsben a leginkább tót és horvát papnövendékek idegen befolyás alatt nyerték nevelésüket s mint lelkészek itthon, a hívekkel való közvetlen érintkezésben, tót prédikációkkal, tót énekeskönyvekkel segítették elő az erőszakkal visszatértettek eltótosodását. Pázmány a régi magyar helyére a trienti zsinat által megállapított misét nálunk is kötelezővé tette, s ezzel kizárta a katolikus istentiszteletből a századok óta meghonosult magyar és népies elemeket. Testvére fiának, Miklósnak megszerzé a grófi címet, de a hozzá való nagy jószágokat 100.000 forinton nem itthon, hanem Morvaországban vásárolta számára s családja bizonyára kivetkőzött volna magyarságából, ha már az új grófban magva nem szakad. Ő maga azt hirdette, hogy jószágai, falvai inkább pusztán maradjanak, semhogy protestánsok lakják, mely elvet azután egyik utódja, Kollonics Lipót országszerte érvényre igyekezett emelni. Élete végéig († 1637 márczius 19) rendíthetetlenül megmaradt meggyőződéseiben s nem csoda, hogy a magyarság nagy része, a nemkatolikusok, kik még mindig nagy többségben voltak, a gyilkos vallásháború hatásai alatt őt tartották a császári rendszer magyar megtestesedésének s irgalmatlan gyűlöletét hasonló érzelmekkel viszonozták.

A sohasem szünetelő vallásháborúhoz a császári rendszer által az anyagi élet terén folytatott gazdasági háború járult s keserítette el a társadalom minden rétegét. 1626 óta a királyi terület eléggé békés állapotnak örvendett s csak a széleken folytak harcok, ámbár nem a régi szenvedélyvel, mert a török ez időben már részben a hazai viszonyokhoz simult, részben ereje föltűnően kimerült. Mivel azonban a király minden figyelmét a nyugati harctérre irányozta s nem törődött a határszélek biztonságával, a török szakadatlanul folytatta a hódoltatást. Tömegesen vagyron pusztult el, ezer meg ezer ember került rabszíjra, négyszáznál több falu hódolt be s a török terület ez időben már 4 vilajetre oszlott, a budai 10, a temesvári 7, a kanizsai 3 s az egri 3 szandzsákkal. Ehhez járultak a fizetetlen magyar katonák zsarolásai és fosztogatásai. Így azután a királyi terület számbelileg nagyon megfogyott lakói sokkal nehezebben heverték ki az előző hosszú háborúk rombolásait, mint Erdély. Az ő munkájukat nem oltalmazta az állam, hanem ellenkezőleg még inkább Bécs és

III. Ferdinánd s neje Mária királyné érme.

Ausztria kiaknázó gazdasági uralmának vetette alá. Másrészt hivatalosan üzte a pénzrontást, rossz minőségű pénzt veretett s ezzel a népet valószínűleg inségbe döntötte. Hasztalanul tiltakoztak a rendek a nemzeti vagyron ez oktan károsítása ellen; kérelmeik, fenyegetéseik, tiltakozásaik a pusztában hangzottak el. Ép oly kevésbé orvosoltattak az osztrák vámrendszer okozta sérelmek. 1616-ban a király és a szultán kereskedelmi szerződést kötöttek, mely megengedte, hogy a hódoltsági és a török kereskedő egész Hainburgig maga vihesse fel árúit. E kedvezmény ellen a bécsiek, kik attól féltek, hogy Pozsony válhat a hódoltsági kereskedés központjává, egetverő zajt csaptak. Azt mondták, hogy a bécsi kereskedőket kivándorlásra kényszeríti s a virágzó várost hitvány faluvá fogja sülyeszteni. A kormány gondoskodott is, hogy a szerződés ezen s más olyan határozatait, melyek Bécsnek nem tetszettek, örökre a papíron maradjanak.

Ilyen helyzetben volt a magyarság, mikor II. Ferdinánd meghalt (1637 február 15). Fia és utóda, III. Ferdinánd, szintén a jezsuiták növen-

déke volt s mindenben atyjának utjain haladt. Maga a nádor mondotta róla, hogy elhisz mindent, a mit a papságtól hall; Lippay György püspök meg azt írta udvaráról: „Az egy isteni félelemnél bizony több nincsen, úgy látom, az egész gubernatióban. Jó az egynek, de több is kell hozzája.“ Hogy nejét, Mária királynét megkoronázza, még trónralépte évében országgyűlést tartott. A protestánsok a sérelmek végtelen lajstromát, a kegyetlen üldözések hosszú sorát terjesztették az új király elé, ki azonban törvénytelennek nyilvánította föllépésöket. Sőt Esterházy nádor olyan durván bánt velök, hogy kénytelenek voltak figyelmeztetni, hogy vármegyéik mint szabad embereket szabad országgyűlésre küldték ki őket. Megkoronázták ugyan Mária királynét, de a legizgatottabb hangulatban távoztak Pozsonyból. Immár tudták, hogy az új királytól sem remélhetik helyzetök javulását s figyelmök, reményeik mindinkább ismét Erdély felé fordultak.

Mihelyt fejedelemsége átesett gyermekbetegségein s Erdély erőben, hatalmi eszközeiben szerencsés gyarapodásnak indult, Rákóczy híven követte nagy elődje, Bethlen Gábor politikáját, de sokáig nem avatkozott a nyugaton folyó nemzetközi küzdelmekbe, ámbár Gusztáv Adolf svéd király már kezdetben felszólította a csatlakozásra. Míg az udvar békén nem hagyta s el nem ismerte, hajlandó volt engedni a felszólításnak s belépni a francia-svéd ligába. Mikor azonban megegyezett a királylyal s a hős Gusztáv Adolf elesett a csatamezőn, élénk tárgyalásokat folytatott ugyan különféle államokkal, de nem lépett ki semlegességéből. Nem hadi babérokra áhítozott, hanem országa anyagi és szellemi érdekeinek emelésén, a kormányzat, a pénzügy, honvédelem, közművelődés fejlesztésén fáradozott s ehhez békére volt szüksége. I. Rákóczy György nem lángelme, de tanult, józan, gyakorlati gondolkodású uralkodó volt s sokban azon porosz fejedelmekhez hasonlított, kik céltudatos fáradozásaikkal erőssé tették kis országukat s következetes, bölcs munkával készítették elő majdani nagyságát. A magán- és családi életben a legnemesebb erényekkel tündökölt s neje, az igaz magyar nő egyik ragyogó mintaképe, Lorántffy Zsuzsánna, tettel és tanácscsal, agyával és szívével mindenben híu társa volt. Mindketten szerették a vagyont s mint számító, takarékos gazdák roppantul szaporították, néha nem épen kifogástalan eszközökkel. I. György maga következőleg jellemezte magát: „sohasem voltam ittas, sohasem kívántam más asszonyt, mint feleségemet, és más könyvet, mint az isten szavát,“ a bibliát, melybe minduntalan belemerült s az ó-testamentumot tizenháromszor, az újat meg harminczkétszer olvasta át áhítatosan. Észre vette az addig megjelent fordítások hiányait s héber és görög nyelvben járatos emberekkel akart jobbat eszközölni, mi az egész közvéleményben visszhangot keltett. A munka megindult s a fejedelem Németalföldről hozatott a vállalat számára csinos betűket és jó könyvsajtót, melyeket Szenczi Kertész Ábrahám váradi nyomdász gondjaira bízott, kit nemességgel akart kitüntetni, ha a munkát sikerrel végzi. De ez az

úgynevezett váradi biblia csak 1661-ben jelent meg. Az oláhok számára kálvinista kátét készítettett s különben is buzgón támogatta az irodalmat, sőt Zsuzsánna nagyasszony egy hittudományi munkával maga az írók körébe lépett, kiknek száma Erdélyben egyre szaporodott. Medgyesy Pál, keserői Dayka János, gelei Katona István számos ájtatossági és vallásos munkát írtak. Rákóczy szintén nagy gondot fordított az iskolaügy továbbfejlesztésére. Elejtette ugyan azt az eszmét, hogy a fejevári udvari iskolát, mint Bethlen tervezte, egyetemmé bővítsé. De ez a tanintézet állandóan virágzott s jeles külföldi szakértők működtek benne. Kolosvár, Várád, Debreczen és Szatmár iskolái ez időben is jó hírnek örvendtek, Sárospatak régi jeles iskolája meg a fejedelmi pár bőkezű támogatásával országos jelentőséget nyert, a kálvinisták legelső magyar tanintézete lett. Hírnevét fokozta a század legnagyobb paedagogusa, Comenius Ámos, ki ott később négy évig működött s több jeles tankönyvet írt. A fejedelem költségén mindig sok ifjú tanult külföldön, német, hollandi, angol egyetemeken. Az uralkodó példáját követték a városok s az urak, kik szintén külföldön taníttatták a tehetségesebb ifjakat, úgy, hogy e korban fölöttébb megsaporodott Erdélyben a világlátott, tudós emberek, vagyis az igazi értelmiség száma.

A magyarföldi vallásüldözések lassankint megérlelték Rákóczyban az elhatározást, hogy Bethlen Gábor példáját követve, segítségére siessen elnyomott hitfeleinek. Így jutott bele a harmincz éves háború véres tragoediájának utolsó felvonásába. Hosszas alkudozások után 1643 november 16-ikán megkötötte a svédekkel és francziákkal a szövetséget s a portától is megszerezte az engedélyt a semlegességből való kilépésre. 1644 február 17-dikén kiáltványt intézett Magyarországhoz s csatlakozásra szólította föl. Már márczius 12-dikén birtokában volt Kassa s egy-két vár kivételével övé lett Felső-Magyarország, honnan csapatai tovább hatoltak a morva határ felé. A harcz változó sikerrel, de mindkét félre döntő eredmény nélkül folyt s egyik híres epizódja Murány vára megvétele volt, melyet Wesselényi Ferencz, a király füleki kapitánya Széchy Mária, a vár egyik úrnője segélyével regényes módon foglalt el. Minthogy nagyobb hadi sikert egyik fél sem aratott, hamar megkezdődtek a békétárgyalások, ámbár az udvar, noha a nagy nyugati harcztéren hátrányban volt, húzta-halasztotta a megoldást. Mikor azonban 1645-ben Torstenson, svéd fővezér veszedelmesen közeledett Bécshez s Rákóczy julius végén Morvaországban egyesült a svédekkel, kik Brünnt ostromolták, az udvar hangulata megváltozott. Rákóczy szintén hajlott a békére, mert időközben a szultán visszavonta az engedélyt, melylyel a beavatkozásra felhatalmazta. Így a fejedelem ott hagyta a svéd tábornokot s megegyezett III. Ferdinánddal, ki az új szerződést Linzben 1645 december 16-dikán szentesítette.

Lorántfy Zsuzsánna aláírása.

Ez a fontos linzi béke, a magyar protestánsok utolsó nagy vívmánya, minden lényeges részében megerősítette a bécsi békét s a benne alkotott hatalmi egyensúly rendszerét. Biztosítja a vallásszabadságot immár nem csupán a rendeknek, hanem a jobbágyoknak is s az erdélyi fejedelemnek engedi át élethossziglan Kassát s a hét felvidéki vármegyét. Megigéri a vallásszabadságon ejtett sérelmek orvoslását, még pedig a legközelebbi országgyűlésen, melyet a király 1646 őszén csakugyan megtartott. Ez a gyűlés egyszerűen mellőzte a papság tiltakozását, melyet maga a király nyilvánított örök időre érvénytelennek, becikkelyezte a linzi békét s elrendelte, hogy az erővel elfoglalt templomok közül 90 a protestánsoknak visszaadassék. Ismét reménykedő, örvendező hangulat fogta el a rendeket s ezúttal szívesen választották királylyá s koronázták meg (1647 június 16) III. Ferdinánd legidősebb fiát, IV. Ferdinándot, ki azonban tényleg sohasem uralkodott, mert még atyja életében meghalt.

A linzi béke rendezte a magyar kérdést s minthogy időközben a nyugati nagy háború befejezésére is megindultak a kísérletek, Rákóczy György mindinkább északra irányozta figyelmét. Báthory István lengyel királysága óta az erdélyi fejedelmeket minduntalan a lengyel korona megszerzésének lidércziénye csábította. Bocskay és Bethlen nyomán I. Rákóczy György szintén foglalkozott ez eszmével, mert 1643 óta egyes elégedetlen lengyel urak azzal biztatták, hogy az uralkodó király halála esetén protestánt akarnak trónra ültetni az ő, vagy valamelyik fia személyében. A lengyel király 1648 májusban csakugyan meghalt s a fejedelem a legszélesebb körű diplomáciai tevékenységet indította meg, hogy maga, vagy családja valamelyik tagja kapja a lengyel koronát. Követei Svédországban, Oláh- és Moldvaországban, Chmelniczky Bogdán kozák hetmannál jártak s jó híreket is hoztak. Csakhogy I. György 1648 október 11-dikén meghalt. Alig 55 éves volt s halála nem csupán lengyel tervezgetéseit döntötte halomra. Benne meghalt a linzi béke főbiztosítója s halála hírére Bécsben nyomban megindultak a kísérletek, hogy félretolják az új békeszerződés határozatait. Noha az 1649-diki törvény is kötelezte a királyt, hogy a véghelyeket ne rakja meg idegen zsoldosokkal, kik jobban dúlták a föld népét a töröknél, Lippay György esztergomi érsek levélben hívta fel (1650 október 18) Lobkowitz herceget, ne engedje e törvényt végrehajtani, hanem minél több várba rakjon német őrséget. Természetes, hogy a protestánsok ellen szintén megújultak a merényletek s ez időben jeles csepregi iskolájokat is bezárták, mert a város földesura, gróf Nádasdy Ferencz áttért s kegyetlen üldözést indított protestáns jobbágyai ellen. Ellenben a jezsuiták benyomultak a protestánsok főváraiba. Végkép megvetették lábukat Kassán s a király nekik adományozta a mizslei prépostság jószágait, hogy Felső-Magyarországot meghódítsák. Kisdy Benedek egri püspök azzal támogatta őket, hogy 60.000 firtos alapítványt

III. Ferdinánd.

(Soudtman egykorú metszete után.)

tett egy Kassán alapítandó egyetem számára, mely később megnyitott, de szintén csak hittudományi és bölcsészeti karral. Mint-hogy a jezsuiták nemesi convictust is állítottak, melybe a szegényebb családok gyermekeit vonzották, Kassa mindinkább az ellenreformáció felvidéki főbástyájává fejlődött, honnan örökösen folyt a térítés s a felekezetek egymásra uszítása. Mennyire megváltoztak az idők folyamán a magyar föld vallásviszonyai, kitűnik abból, hogy míg az 1526–1625 közt Rómában tartott úgynevezett szent, jubiláris években (minden 25 évben volt egy jubiláris év) a magyar zarándokok száma elenyészően csekély volt s főúr alig akadt köztük, az 1650-diki szent évről fennmaradt leírások ismét számos magyarról tesznek említést.

Hogy a protestánsok örökös panaszait ne kelljen hallania, III. Ferdinánd minél ritkábban s mindig csak kénytelenségből hívta össze az országgyűlést, noha törvény szerint minden három évben kellett volna tartania. Ez időben azonban a királyi terület már annyira megapadt vagy behódolt, hogy az adójövedelem nagyon csekélyre csökkent s a király inkább lemondott az adóról, semhogy országgyűlést tartson. Uralkodása első tizedében csak egyszer (1637/8) hívta össze a rendeket, utóbb meg a linzi békében foglalt kötelezettségen kívül fiának királylyá választása miatt tartott országgyűlést (1646/7). Volt ugyan még egy országgyűlés 1649-ben, de azután már csak 1655-ben sürgős kénytelenségből fordult az udvar a rendekhez. IV. Ferdinánd, az ifjabb király 1654 július 9-ikén meghalt s a bánatos atya 1655 januárban országgyűlést tartott, hogy fiát, Lipót főherczeget királylyá választassa. Az országgyűlés készségesen teljesítette kívánságát, Lipót főherczeget megválasztotta s június 27-ikén megkoronázta, gróf Wesselényi Ferenczet meg a nádori székre ültette. Így a király húsz évi uralkodása folyamán már csak négy országgyűlést tartott, ami eléggé jelzi az országgyűlés háttérbe szorulását Magyarország közéletében. Utolsó országgyűlését III. Ferdinánd nem sokkal élte túl s 1657 április 2-dikán meghalt. Hogy uralkodása idején sem juthatott még teljes diadalra a császári rendszer, midőn már nem csupán a főpapságra, hanem a főurak túlnyomó többségére s a nemesség egy részére támaszkodott, azt első sorban az okozta, hogy az I. Rákóczy György halálához fűzött várakozásai nem teljesedtek. Az udvar azt hitte, hogy I. György halálával Erdély ismét belmozgalmakba süllyed s elveszti azon jelentőségét, melyre harmincz év óta a magyarság nemzeti életében vergődött. De nem így történt, mert I. Györgyről a fejedelmi méltóság minden rázkódtatás nélkül szállt át legidősebb fiára, II. Györgyre.

II. Rákóczy Györgyöt szülői gondos szeretettel készítették elő majdani hivatására. Jeles külföldi és magyar tanárok segélyével nevelték s atyja korán a fontos váradi kapitányságot bízta reá, hogy megismerkedjék az államgépezettel és működésével. Csakhamar utódjává

választatta (1642) s a buzgó katolikus Báthory Zsófiával, somlyai Báthory András s egy lengyel hölgy leányával házасította össze (1643). Zsófia délczég férje kedvéért látszólag kálvinista hitre tért ugyan át, de szíve mélyében mindig katolikus maradt. Mikor II.

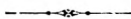
GEORGIUS RAKOCZII, D G PRINCEPS TRANSYLVANIAE,
MOLDAVIAE DUX, COMES PALATIN, TRANSALPINENSIS, PARTIUM REGNI HUNGARIAE
Quo Peranhumani celebratis praestantissimis DOMINVS, ET SICULORUM COMES, cu *En nova succrescit bellari gloria, ferro*
Dacia, Dacorum bellipotentis Rux, *Tendit in hostiles, tuus est, globos*

II. Rákóczy György.
 (Egykorú metszet után.)

György 25 éves korában Erdély fejedelme lett, már nejének lengyel rokonsága miatt sem ejtette el atyja azon terveit, melyek a lengyel korona megszerzésére irányultak. Csakhogy a lengyelek nem őt vagy öccsét, Zsigmond herceget, hanem a svéd és katolikus János Kázmért ültették a trónra. Mindazáltal György élénk érintkezésben maradt a

kozákokkal, Lengyelország örökös ellenségeivel s nem tartotta lehetetlennek, hogy segélyökkel megszerzi családjának a lengyel koronát. Bécsben ismerték szándékait s megijedtek tőlük. 1650 óta folyvást figyelmeztették, ne bocsátkozzék a veszedelmes lengyel vállalatba. Minthogy pedig a lengyelek időközben alaposan megverték a kozákokat, Rákóczy sem lépett ki semlegességéből, ámbár ábrándjairól nem mondott le. Csakhamar segélyére jöttek az események s mikor a svéd udvar a rokon lengyel uralkodócsaláddal erős összeütközésbe jutott, Erdélyt is megakarta harcias terveinek nyerni. György fejedelem azonban ellenállt a kísértésnek, mert tudta, hogy a lengyel kérdésbe való beavatkozása a bécsi udvarral fogja összeütközésbe juttatni. Ettől pedig sokáig visszariadt s a császár jóindulatát kereste, mi végből nyomban atyja halála után önként kiadta Kassát s a többi királyi területet. Mivel azonban a linzi béke értelmében övé maradt Szatmár és Szabolcs vármegye s óriási uradalmi voltak a felvidéken, melyekhez a jezsuiták még mindig nem férközhettek, Bécsben engesztelhetetlenül gyűlöltek, mert mint mondták, ő maradt „a magyar szabadság” oszlopa. Még kevésbbé akarták tűrni, hogy hatalmát külföldön gyarapítsa s irtózva gondoltak a lehetőségre, hogy a katolikus Lengyelország koronáját megszerezhetné. A fejedelem egy ideig számba vette e körülményt s elutasította a svédok ajánlatait. Óvatos, tartózkodó politikáját nagyrészt az is sugalta, hogy nem birta a porta bizalmát megnyerni. Törökország akkor a legteljesebb zűrzavar állapotába sülyedt. A fiatal IV. Mohamed szultán kizárólag a harem és a vadászat örömeinek élt s az egyre több külső és belső bajtól zavart birodalom kormányzatát anyjának, az orosz eredetű Zaiménak engedte át. Zaimé igen eszes és erélyes hölgy volt, ki azonban sokáig nem birt a kormányzatra alkalmas embereket, a rend visszaállítására képes főtisztviselőket találni. Hat év alatt (1650—56) 13 nagyvezérrel tett kísérletet, de egyik sem vált be. A veszély annál nagyobb volt, mert e közben a porta háborúba keveredett Velenczével s György fejedelem a török tehetetlenségét arra használta, hogy a moldvai és oláh vajdákat a saját főuralma alá helyezze. Ezzel végleg elidegenítette magától a portát, ámbár ez a belső zűrzavar miatt még kísérletet sem tehetett, hogy fegyverrel fenytse meg. Sőt jó pénzért, melyre a legnagyobb szüksége volt, elismerte utódjának kiskorú fiát, Ferenczet, kit a rendek megválasztottak. Mindazáltal csak lesték a pillanatot, hogy bosszút álljanak Rákóczyn, ki különben sem volt elég bőkezű a török hatalmasok iránt, noha ezek jól tudták, hogy óriási a vagyona és jövedelme. Csakugyan igen gazdag ember volt s általában őt tartották magánvagyonát illetőleg akkor Európa leggazdagabb uralkodójának. De atyja takarékosága nála egész a fős vénységig fokozódott s pénzét tényleg nem használta föl politikai tervei ügyes előkészítésére. Konstantinápolyban ép úgy meggyűlöltek tehát, mint Bécsben s csak a belső zűrzavar miatt nem fordultak ellene már uralkodása első éveiben.

Eleinte a fejedelem, ki ismerte a viszonyokat, számba vette a két császári udvar ellenséges hangulatát. Atyja nyomdokain haladt s sokoldalú és üdvös reformtevékenységnek szentelte idejét. Szerette ugyan magát „absolutus“ uralkodónak nevezni, de nem bántotta a régi alkotmányos szervezetet, gyakran tartott országgyűlést s a legfontosabb régi törvényeket az Approbatákban tervszerű gyűjteménynyé állíttatta össze. Pártolta az irodalmat, művészetet, az iskolaügyet s uralkodásának első tíz esztendejében Erdély ugyanazt az aranykort élte, mint Bethlen Gábor és I. György alatt. De a lengyel ábrándról nem mondott le soha s becsvágya végül végzetes elhatározásokba sodorta. Európa nyugati felében megszűnt ugyan a harmincz éves háború, de új politikai, vallásos és gazdasági ellentétek támadtak s 1656-ban egyszerre spanyol-francia, török-velencei s svéd-orosz-lengyel háború folyt. A legkülönbözőbb lehetőségek merültek föl tehát Rákóczy előtt, ki ekkor már elég erősnek érezte magát, hogy kardját az események serpenyőjébe vesse. Már 1656-ban el volt tökélve, hogy a svéd-lengyel háborúba avatkozik. Csakhogy még nem döntötte el véglegesen, a svédekhez vagy a lengyelekhez csatlakozzék-e, mert mindkét féllel érintkezésben állt. De a bécsi udvar, a katolikus lengyel király szövetségese semmi áron sem akarta Rákóczy beavatkozását tűrni. Még mint a lengyelek szövetségese sem kellett neki, mert ez is gyarapíthatta volna hatalmát. Ismételve figyelmeztette, megfenyegette tehát, hogy semleges maradjon s midőn célzt nem ért, a portán indította meg ellene az izgatást. Ott pedig épen ekkor gyökeres változás állt be, mely a török-magyar viszonyok további alakulátára a legmesszebbmenő következményekkel járt. Zaime szultána végre 1656 őszén megtalálta Köprili Mohamedben, kit nagyvezérré nevezett ki, azt az erős kezű embert, kit éveken át hasztalan keresett. Köprili tanulatlan, de nagyeszű és az élet gyakorlati iskolájából kikerült erős egyéniség volt, ki hamar visszaállította a belső rendet s erélyesen akarta a háborút Velenczével folytatni. Ez okból azt óhajtotta, hogy Rákóczy ne avatkozzék a lengyel kérdésbe, mert attól félt, hogy ez a vállalat új bonyodalmakba sodorhatja a portát. Aggodalmait, Rákóczy iránti ellenszenvét folyton élesztették a császár portai követei, kiknek bujtogatására határozottan meghagyta a fejedelemnek, hogy békén maradjon. A fejedelem azonban nem vette észre, hogy ismét erős egyéniség vezeti a török birodalom ügyeit. Tudta ugyan, hogy Konstantinápolyban egyetlen jó embere sincs, de abban bizakodott, hogy a porta tehetetlen s utólag majd csak belenyugszik a tényekbe. Így II. György haladt a maga útjain. A szultántól nem félt, a császár ellenséges érzelmeit megkülföldi szövetségekkel igyekezett ellensúlyozni.

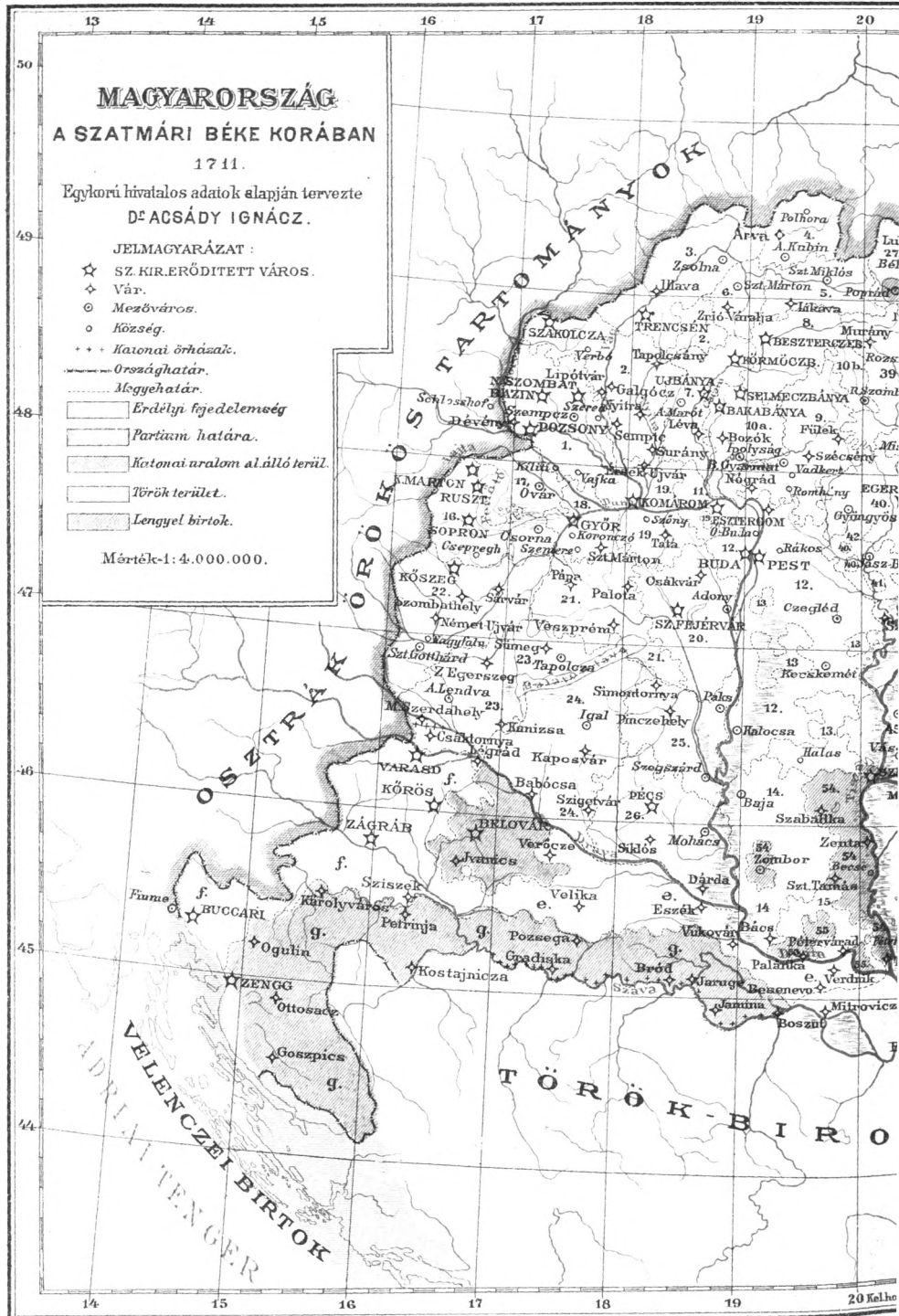

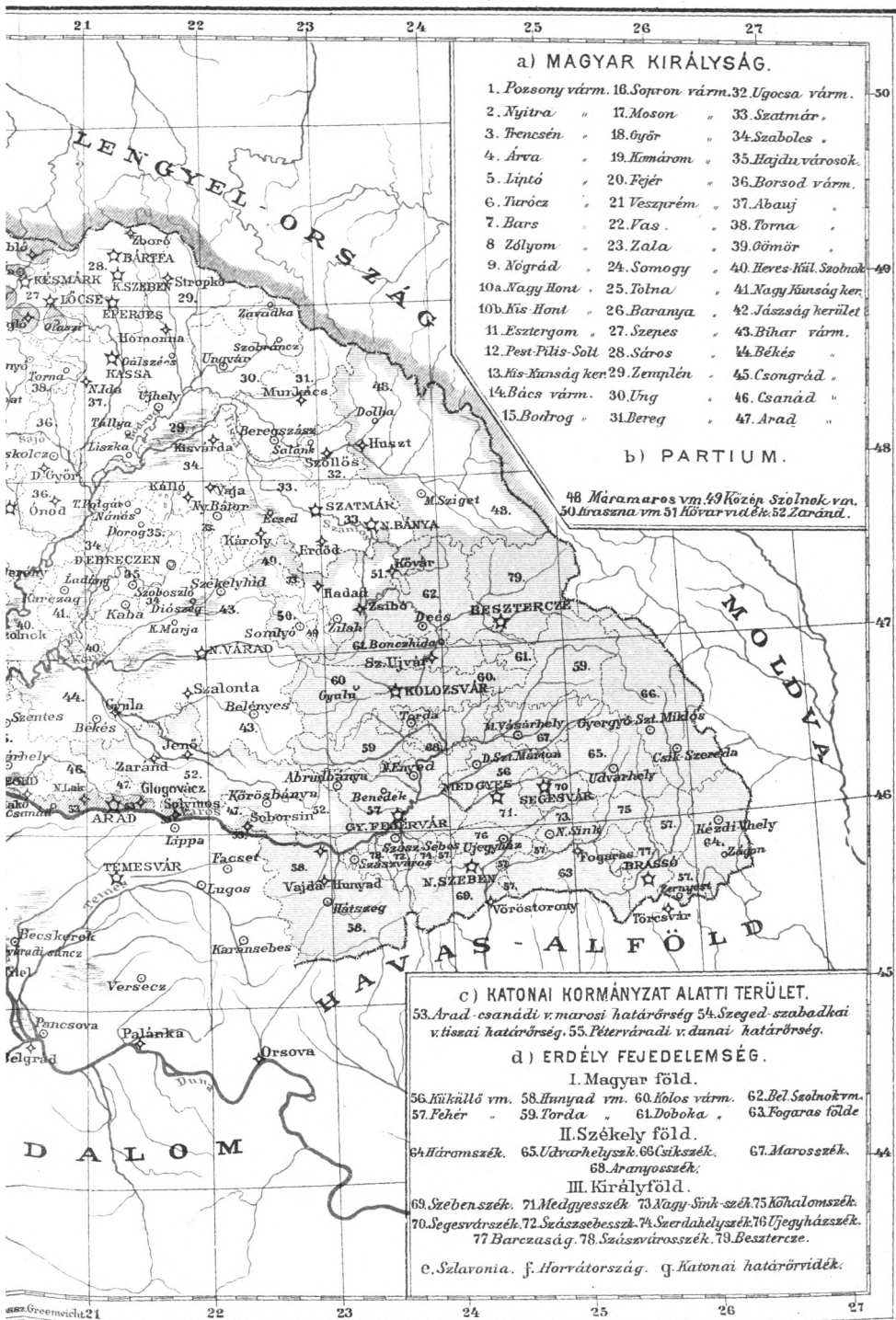
IX. FEJEZET.

ERDÉLY ROMLÁSÁNAK KORA.

II. RÁKÓCZY GYÖRGY LENGYELORSZÁGI VERESÉGE. — A PORTA ELMOZDÍTJA A FEJEDELEMSÉGTŐL. — TRÓNKÜZDELMEK. — ERDÉLY ROMLÁSA. — I. LIPÓT KIRÁLY. — AZ UDVAR ÉS A MAGYAROK. — A VALLÁSÜLDÖZÉSEK. — ZRINYI MIKLÓS A KÖLTŐ. — A ZSOLDOSOK PUSZTÍTÁSAI. — AZ 1663/4-KI HÁBORÚ. — A VASVÁRI BÉKE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI.

AVESZÉLYEKET, melyek föllengző terveit fenyegették, II. György fejedelem eleinte nagy nemzetközi protestáns szövetséggel próbálta ellensúlyozni. E végből több követje járt külföldön. Időközben azonban János Kázmér lengyel királylyal és főuraival is barátságos viszonyban maradt s így kétféle lehetőséggel állt szemben. Lengyelországhoz vagy Svédországhoz csatlakozhatott s a lengyelek egyenesen felszólították a szövetkezésre, sőt igen kedvező feltételeket ajánlottak. A buzgó kálvinista fejedelmet azonban rokonszenvei a svéddekhez vonzották, ámbár X. Károly svéd király mindaddig, míg rá nem szorult, nem is kérte szövetségét s csak azt igyekezett megghiúsítani, hogy a lengyelekhez csatlakozzék. Károly magas szárnyalású terveket táplált; meg akarta szüntetni Lengyelország önállóságát, föl akarta osztani területét, hogy legnagyobb részét saját hatalmába ejtse. Eleinte győzelmesen folytatta a háborút, melyet 1655-ben indított meg. De tervei Európaszerte aggodalmat keltettek. Lengyelország tervezett felosztása a legfontosabb európai kérdések egyike volt s a legtöbb nagyhatalmat, a császárt és a szultánt, Oroszországot, a kozákokat, a tatárokat épen úgy érdekelte, mint Angliát, Hollandiát, Dániát, az észak-német fejedelmeket és szabad városokat. Az egyiket a Keleti tengeren való túlsúly, a másikat az egyházi érdek vonta bele a bonyodalomba s Svédország törekvései ellen csakhamar erős nemzetközi visszahatás támadt. Másrészt a harcmezőn is fordulat állt be. A lengyelek vitézül védték hazájukat és vallásukat s az idegen hódító helyzete a nagy országban egyre bizonytalanabbá vált. E nehéz viszonyok közt Károly svéd király 1656 végén szövetségre szólította fel Rákóczyt, ki december

6-án aláírta a szerződést. E szerződés a lengyel birodalmat Svédország, Erdély, Brandenburg, Radzivill herceg és a kozákok közt osztja fel s Rákóczynak juttatja Nagy- és Kis-Lengyelországot, Litvánia egy részét Galicziával, Krakóval s a szepesi városokkal. A fejedelem viszont kötelezte magát, hogy egész erejével mielőbb lengyel földre, a lengyel részről ostromolt és a svédek kezén levő Krakó felmentésére siet.

A szövetséget a fejedelem a rendek meghallgatása nélkül, csak néhány tanácsosa tudtával kötötte. De a közvélemény már régebben sejtette terveit s élesen kikelt ellenök, mikor csak megnyilatkozhatott. Édes anyja, neje kárhoztatták vállalatát, a papság a szószerűről mennydörgött ellene, a magyarországi urak, Zrinyi Miklós, Nádasdy Ferencz, kik II. Györggyel bizalmas érintkezésben álltak s kik Erdély hatalmában látták a német önkényuralom egyedüli korlátját, megdöbbenve, rémülve

II. Rákóczy György aláírása.

fogadták elhatározását, mikor utólag értesültek róla. Egyedül a fejedelem nem sejté a svéd szövetség végzetes voltát s ép oly keveset törődött családjá, alattvalói, barátai, mint a konstantinápolyi angol és francia követek figyelmeztetéseivel, kik többször értesítették, hogy a tervezett háborúval magára haragítja a portát. Még kevésbé vette számba a bécsi udvar fenyegetéseit. Föltétlen bizonyosnak hitte gyors győzelmét s más eshetőséget bele sem vont számításaiba. Télviz idején, 1657 januárban mozgósította seregét s a hótakarta máramarosi bérczeken nyomult lengyel földre. Útközben kozákok csatlakoztak hozzá s márczius 28-án fölmentette Krakót. Április 11-én egyesült Károly svéd király csekély hadával s vele Brzest váráig nyomult, melyet el is foglaltak. Csakhamar azonban váratlan fordulat következett be. Mint-hogy időközben Dánia hadat üzent Svédországnak, Károly király május 25-én serege javával eltávozott Lengyelországból, sőt utóbb az erdélyi táborban maradt svéd csapatokat is haza rendelte. Így Rákóczy az ellen-

séges földön magára hagyatott. Volt ugyan elég tekintélyes serege, csakhogy ez nem volt egy nagy háborúra kellően kiképezve, fegyelmezve, fölszerelve. Minthogy e közben a bécsi udvar a lengyelek segítségére tekintélyes hadat küldött, mely elzárta Rákóczy visszavonulásának egyik útját, a svédek, kik ismerték gyöngeségét, idején figyelmeztették, siessen haza s megjelölték azt az utat, mely számára még nyitva állt. De Rákóczy nem rájuk hallgatott, hanem a kozákokra bízta magát, kik a dús zsákmányt, melyet lengyel földön szereztek, az ő oltalma alatt igyekeztek hazájokba szállítani. Azzal az ámítással, hogy ott új hadak csatlakoznak hozzá, velök ment s a kozákok járatlan utakon, pusztá vidéken, Kis-Oroszországon át Ukrajna felé vezették, miközben a sereg a legnagyobb nélkülözésekkel küzdött. Alighogy a kozákok biztonságban érezték magukat, egyszerűen cserben hagyták az erdélyieket, kiket a lengyelek mindenfelől bekerítettek. A lengyel sereg szervezetlen fölkelő nép volt s ha az erdélyiek élén katona áll, könnyen utat törhettek volna magoknak. De Rákóczy teljesen elvesztette fejét s július 22-én Czárni-Osztrovban a legsúlyosabb föltételek közt békét kötött a lengyelekkel. Kiadta minden hódítását s foglyát, 1.200.000 frt hadisarcz fizetésére kötelezte magát, sőt abba is belenyugodott, hogy a lengyelek az általok megállapított úton vezessék haza. A lengyelek pedig egyszerűen a tatárok torkába vitték, kiket a porta, mihelyt Rákóczy vállalatáról értesült, ellene indított azon utasítással, hogy seregestül elfogják. A veszedelem elől a fejedelem valami század magával „szaladva“ Máramaros felé menekült ugyan, de egész hada Kemény János alatt ott maradt s tatár fogságba került (július 31-én). Vagy 18—20,000 ember, köztük számos főúr jutott rabságra. Egy kis részök idővel roppant sarczon kiváltotta ugyan magát, de ezeken meg ezeken veszték el a szörnyű tatár rabságban. E közben a nyáron vagy 40,000 főnyi lengyel csőcselék tört a fejedelem magyarországi jószágaira s Bereg, Ugocsa, Szatmár vármegyéket embertelenül földúlta.

Így ért véget II. Rákóczy György lengyelországi vállalata. Három vármegye rettenetesen elpusztult, Erdély virága, legjobb katonai eleme egy barbár ellenség fogságába jutott. Mindez azonban csak kezdete volt annak a rettenetes tragédiának, mely a következő években Erdélyt s vele az egész magyarságot sujtotta. Bármilyen gyászos volt Rákóczy György lengyelországi veresége, igazi romboló következményei csak utóbb zúdultak hazájára. Rákóczy a lengyel vállalattal tényleg háborúba bonyolódott a bécsi udvarral, mely hadat küldött a lengyelek segítségére, valamint a szultánnal, ki az ördögi tatárt bocsátotta reá. Az udvar azonban sokáig nem aknázhatta ki az eseményeket, mert III. Ferdinánd, ki a lengyel szövetséget megkötötte, 1657 április 2-án meghalt s helyét 17 éves fia, a már megkoronázott I. Lipót király (született 1640 június 9) foglalta el. Az új királyt pedig egyelőre a

császárválasztás foglalkoztatta, mely sok nehézséggel járt s egy teljes esztendeig távol tartotta bécsi székhelyétől. Csak 1658 július 1-én választatott császárrá, mikor Erdély már lángban állt s a tűz az egész régi magyar birodalmat fenyegette. A porta ugyanis nem akarta többé a gyűlölt Rákóczyt a trónon tűrni, ki saját alattvalóival szintén meghason-

Barcsay Ákos.

(Egykorú metszet után.)

lott, mert magánvagyonát nem fordította a tatár fogságban levők kiváltására. Barátai nyomban azt ajánlották ugyan neki, álljon félre, míg a porta haragja el nem mulik, adja át a trónt fiának, Ferencznek, kit a török már rég elismert, másrészt meg nyissa meg magánkincstárát, váltsa ki a rabokat s így engesztelje meg a kétségbeesett közvéleményt.

Ezzel akkor talán még elejét vehette volna annak, hogy saját romlása a Rákóczy-család és Erdély romlásává fajuljon. E remény annál jogsultabb volt, mert a nagyvezér, kit a velencei háború teljesen igénybe vett, nem óhajtotta, hogy Erdélylyel komoly bonyodalmai támadjanak. György fejedelem azonban elszalasztotta az alkalmas pillanatot s utóbb a porta nemcsak őt, hanem fiát sem akarta a trón birtokában hagyni, hanem fölszólította a rendeket, hogy új fejedelmet válasszanak. E parancsnak engedelmeskedni kellett s az országgyűlés még 1657 novemberben az öreg Rhédey Ferenczet ültette a fejedelmi székbe. Egy pillanatig úgy látszott, mintha a viharfelhők elvonulnának, mert a fejedelmválasztás hírére a török és tatár hadak, melyek Erdélybe akartak törni, haza távoztak. Rákóczy azonban, noha hasztalan tett próbát, hogy a nagyvezért megengesztelje, a télen mozgalmat indított Erdély visszaszerzésére. Erre Rhédey önkényt leköszönt s a rendek 1658 január 16-án II. Györgyöt visszahelyezték a trónra. A török fenyegetések hatása alatt azonban már három nap mulva esdve kérték, mondjon le és ne idézzon új veszedelmet magára és az országra. Rákóczy elutasította kéréseiket, nyíltan elszakadt a töröktől s a bécsi udvar segítségét kereste. Lipót király magyar tanácsosai melegen szót emeltek érdekében, de a német miniszterek azt felelték, hogy Rákóczy megsegítése török háborúra vezetne, melytől pedig egyenesen irtóztak. Mikor tehát maga a nagyvezér állt a török hadak élére s megvívta Jenő, Lugos, Karánsebes várát és vidékét, a tatárokat meg Erdélyre bocsátotta, hogy bosszút álljanak a hűtlenségért, Rákóczy magára maradt s tétlenül nézte szép országa romlását. Ez az 1658-diki tatárjárás ép oly rettenetessé vált Erdélyre, mint hajdan az 1241-diki. A vad ellenség fölperzselte a falvakat, lekaszabolta vagy rabságra vetette a népet s még a gyümölcsfát is kivágta, hogy nyomorba, véginségbe döntse az országot. Azután a magyar városokra vetette magát, földülta Enyedet, Tordát, magát a fővárost Gyulafejevárt, mely ki nem heverte többé akkori romlását. A tatárok sehol sem találtak ellenállásra. Rákóczy eltávozott az országból s nem gondoskodott védelméről. Az urak egy része azonban Dévára menekült s onnan Barcsay Ákost a magyarok, Lutsch János szász grófot a szászok, Daniel Ferenczet a székelyek részéről a nagyvezérhez küldték, hogy szerencsétlen hazájok számára kegyelmet könyörögjenek. A nagyvezér hajlott a békére, mert a portán rossz néven vették tőle, hogy hadait nem — mint tervezte — a velencei Dalmácia, hanem Erdély ellen küldte. Ezen, a külföldi követek szerint, a szultán annyira megütközött, hogy a nagyvezér állása, sőt feje is fenyegetve volt. Hajlott tehát a békére, de csak úgy, ha Erdély végleg szakít Rákóczyval s mást választ fejedelmévé. Hogy minél gyorsabban végezzen, Barcsay Ákosnak ajánlotta fel a trónt. Barcsay habozott, de a budai basa, ki a tárgyalásokat vezette, egyszerűen tudtára adta, hogy engedelmeskednie kell, különben

„porrá téteti a hazát“. Szeptember 14-én Barcsay meghajolt a nagyvezér parancsának, elfogadta a fejedelemséget, mire a rendek október

Kemény János.

(Egykorú festmény gróf Bánffy György birtokában.)

5-én szintén elismerték. Erre a török-tatár hadak csakugyan eltávoztak s Erdély megszabadult a végveszedelemtől. Hogy Rákóczyt békére

birja, Barcsay kötelezte magát, hogy neki engedi át a fejedelemséget, mihelyt a törököt megengeszteli. Rákóczyt azonban ez nem elégítette ki, hanem 1659-ben újra Erdélybe tört, mire Barcsay Temesvárra futott s némi török segélylyel Szebenben húzta meg magát, melyet Rákóczy ostromolni kezdett. Ebből nagy török háború támadt s 1660 tavaszán Szejdi Ahmed budai basa a Rákóczy kezén levő Bihar vármegyébe tört, elpusztította az ottani hajdúvárosokat, főleg Szoboszlót, rettenetesen megsarcolta Debreczen városát s azután rabolva-gyilkolva Erdélybe indult. Rákóczy e rémhírekre abban hagyta Szeben vívását s a fenyegetett Várad felé huzódott. De a török már elállta útját s május 22-én Kolosvár közelében Szászfenes és Gyalu közt véres harcban megverte. Rákóczy súlyos sebet kapott, de eljuthatott Váradra, hol június 7-ikén hajnalban meghalt.

Ezzel azonban a háború nem ért véget, mert a török Váradot kezdte ostromolni. A végveszélyben forgó város Lipót királyhoz fordult segélyért s Wesselényi nádor a legmelegebben ajánlotta a segély megadását. Rakamaznál csakugyan némi német had gyűlt össze, de tétlenül nézte Várad hosszú, dicső önvédelmi harcát, mely végre is meddő maradt. A kimerült polgárság hét heti ellenállás után augusztus 27-én megegyezett a törökkel, míg a német hadak csak arra szorítkoztak, hogy a Rákóczy halálával a királyra visszaszálló Szatmár és Szabolcs vármegyéket elfoglalják.

Mint hogy a török Váradról hamar behódoltatta Bihar, Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka, Hunyad vármegyék nagy részét, Jenő, Lugos és Karánsebes várakkal meg a Temesközben szakított el messze földet Erdélytől, ez az ország nemcsak feldúlva, hanem a legnagyobb mértékben megcsonkítva került ki a négy évi háborúból. De egyelőre legalább a háború látszott befejezettnek s Barcsay fejedelem megkezdhetette a nehéz belső bajok orvoslását. Csakhogy egyszerre Kemény János 1660 novemberben új lázadást támasztott s fegyverrel próbálta a trónt megszerezni. Barcsay, ki sohasem vágyott az uralkodás töviskoronájára, készségesen lemondott javára s a rendek 1661 január 1-én Keményt választották fejedelmökké. Az új fejedelem azonban Béccsel kezdett tárgyalni s mihelyt ezt a porta megtudta, nyomban ellene fordult. Kemény azzal gyanúsította Barcsayt, hogy ő bujtogatja a portát s június 30-án orvul megölette. De a török hamar kiűzte Erdélyből s Ali basa felhívta a rendeket, jöjjenek táborába s válaszzanak új fejedelmet. Ismételt hívására azonban csak kevesen jelentek meg, mire a basa félig erőszakkal a táborba hozatta az ifjú Apafy Mihályt s akarata ellen szeptember 14-én fejedelommé választatta. A portán megelégedéssel fogadták e megoldást s az ország nagy része meg is hódolt az új fejedelemnek. Csupán a székelyek biztak Kemény hitegetéseiben, mire a török Csikszéket rettenetesen feldúlta. Kemény október végén a szé-

kelyek segítségére sietett ugyan, de a romlást nem háríthatta el többé rólok. Mindazáltal az udvar segélyében bizva, folytatta a háborút. A király csakugyan tekintélyes hadat indított Erdélybe Montecuccoli gróf, a jeles hadvezér alatt, ki megszállta Kolosvárt s néhány más várba is őrséget rakott, csakhamar azonban főseregével haza takarodott. Ez a katonai séta épúgy megtizedelte a német sereget, akár egy háború, viszont a rosszul fizetett zsoldosok jövet-menet rettenetesen kiélték azt a földet, a hol megjelentek. Távozásuk Kemény ügyét is dülőre juttatta. A fejedelem 1662 január 22-én Segesvár közelében Szásznagyszőlősnél megütközött a törökkel s a csatában életét veszti. Fia, Simon, még egy ideig rezgelődött ugyan, de a trónvillongások immár tényleg megszűntek s Apafy Erdély fejedelme maradt. Csakhogy Kolosvár, Szamosujvár, Székelyhid német kézben volt, a török meg roppant sokat elszakított az országból, melynek egész területe borzasztóan szenvedett, népességben, vagyionban szertelenül megfogyatkozott. Az öt évi (1657—62) viharos időkben valami 250,000 ember veszett el, számos város, sok száz község lett a lángok martaléka s Erdély annyira kimerült, elgyöngült, hogy azt a szerepet, melyet Bocskay István kijelölt számára, nem játszhatta többé. A veszteség, melyet vérben és vagyionban szenvedett, holtbeteggé tette s az események immár nélküle, a legtöbbször akarata, érdekei ellen fejlődtek tovább. Védtelenül ki volt téve a török és a német önkényének s ezzel a bécsi béke alkotta hatalmi egyensúly rendszere megszűnt mindörökké.

Azokban az években, melyek Erdélyt lesodorták a hatalom és a békés fejlődés útjáról, I. Lipót magyar király még tapasztalatlan ifjú volt s már koránál fogva sem szabadulhatott fel német környezete vezetése alól. De különben is hiányzott egyéniségéből az erély és az önállóság szelleme. Negyedik fia volt atyjának, ki papnak szánta, szerzetesi nevelésben részesítette, mely örökre rányomta bélyegét jellemére, ámbár, mikor testvérei halála után trónörökös lett, világiasabb nevelést nyert. Sok mindenre tanították, főleg nyelvekre, festészetre, zenére. Később maga szerzett zeneműveket, írt olasz verseket, szeretett olvasni, érdeklődött a könyvek iránt. Rendes, óra szerint szabályozott életet folytatott s kissé heves vérmérséklete daczára udvarias volt mindenki-vel szemben. Maga elé bocsátotta a kérelmezőket, tömérdék embert szokott kihallgatáson fogadni s szívesen osztogatott alamizsnát. Nem mondhatni, hogy az államügyek iránt teljesen közönyös, érzéketlen lett volna, mert telhetetlen becsvágy hatotta át lelkét. Csakhogy gyermekéveinek első benyomásaitól hosszú élete folyamán sohasem szabadult többé. Igazában pap maradt örökké. Alattvalói korlátlan urának tekinté magát s el volt telve családjá nagyságának, császári méltósága isteni eredetének tudatától. Mindazáltal nem a férfias cselekvés, nem az önálló gondolkodás embere volt s tanácsosai sokkal korlátlanabbul befolyásuk

alá helyezték, mint bármelyik elődjét. Egész élete folyamán rabja maradt gyóntatóinak, minisztereinek, kiknek megválasztásában ritkán volt szerencsés keze s kik visszaéltek bizalmával, érdekeit idegen államoknak szolgáltatták ki, állásukat arcátlanul kiaknázták s óriási vagyont gyűjtöttek, míg a kincstár állandóan kétségbeejtő pénzzavarral küzdött. Bármilyen panasz hangzott ellenük, Lipót el nem bocsátotta, míg valami közbotrány el nem sodorta őket. Helyökre ritkán léptek jobbak s diplomatai, politikusai, főhivatalnokai rendesen romlott vagy tudatlan emberek voltak, kik császáruk életbevágó érdekeit elárulták a külföldnek. A legfőbbek Portia, Auersperg, Lobkovitz hercegek, Sinzendorf gróf kamaraelnök, vagyis pénzügyminiszter igazán hihetetlen módon éltek vissza bizalmával. Portiát tunya, habozó, határozni sohasem tudó embernek mondják az udvar legjobb barátai, a szövetséges államok követei. Auersperg és Lobkovitz hercegekről hivatalos vizsgálat állapította meg, hogy urokon árulást követtek el, egy kézre játszottak XIV. Lajos francia királlyal, a Habsburgok főellenségével, kit Lipót király jobban gyűlölt a töröknél. Sinzendorf meg milliókat sikkasztott s ámbár perbe fogták, végül még sem történt baja. Mindnyájan egyaránt keveset törődtek a török kérdéssel, a magyarok iránt meg bizalmatlanságot, gyűlöletet tápláltak s készek voltak bárkivel, első sorban a szultánnal kezét fogni leigázásukra. Az az eszme, hogy a hanyatló török birodalomra döntő csapást mérjenek s felszabadítsák Magyarországot, az ő agyukban föl sem merült soha.

Ellenben hadvezérei megválasztásában Lipót királynak nemcsak több, hanem bámulatos szerencséje volt s nekik köszönhette a tüneményes hadi sikereket, melyek uralkodásához fűződnek s melyeket nem egyszerűen ő vagy legbizalmasabb tanácsosai igyekeztek meggyújtani. Csak-hogy hadvezérei ép oly elfogultak voltak a magyarok iránt, mint összes többi tanácsosai. Így azután Lipót király, noha koronázásakor szent esküt tett a magyar alkotmányra s hitlevelében elismerte az 1608-iki törvényt, akarva nemakarva, részben tanácsosai által hajtva, részben hajlamainak megfelelően, még kiméletlenebbül igyekezett valósítani a császárság régi eszményét, hogy Magyarországot Csehország sorsára juttassa. Már trónra-léptekor fölhangzott az aggodalom, hogy az új király és tanácsosai „nagy reformációt akarnak kezdeni Magyarországon is“. Minthogy Erdélytől sem kellett többé félnie, az udvar azonnal megindította a munkát, melyben magyar hívei, a főpapok és jezsuiták jártak legelől. Lippay György esztergomi érsek még 1658-ban az esztergomi zsinaton kiadta az új jelszót, mely szerint a bécsi, linzi békeszerződések s az összes ide vonatkozó törvények immár érvénytelenek s tűzzel-vassal szabad, sőt kell az eretnekséget irtani. Mikor 1660-ban Rákóczy halálának híre Bécsbe érkezett, ott tomboló örömmel fogadták s egy magyar főúr, gróf Csáky István, egykor Katalin, erdélyi fejedelemasszony kegyencze,

hirdette: Lipót immár korlátlan ura Magyarországnak: „absolutus rex Hungariae, kiért dicsértessék a teljes szentháromság mindörökké“.

I. Lipót ifju korában.

(Egykorú metszet után.)

A katolikusok azt mondták a protestánsoknak: „nincs többé Bocskay-tok, nincs Bethlen Gáborotok, Erdélyre nem támaszkodhattok, nincs többé

törvény, melytől oltalmat várhatnátok, azt tesszük veletek, a mit akarunk“. Magyar részről hirdették tehát a jogeljárás elméletét, melyet az udvar az osztrák és cseh örökös tartományokban már rég érvényesített. Most Magyarországra kezdte alkalmazni s minthogy a főúri társadalom áttérítése ekkor be volt fejezve s 1655-ben csak négy protestáns főúri család maradt, a városok és vármegyék katholizálásához fogott, hogy a helyi közigazgatást és igazságszolgáltatást is a maga emberei kezébe adja s így lehetetlenné tegye a protestánsoknak, hogy törvény útján nyerjenek elégtételt a rajtok elkövetett erőszakosságokért. Az udvar törekvéseit a legnagyobb mértékben elősegítette az, hogy II. Rákóczy György özvegye, a lelkében mindig katolikus Báthory Zsófia, 1661 őszén fiával, a 17 éves Ferencz választott fejedelemmel, áttért s az ifjú nevelését a jezsuitákra bízta. Ez esemény annak idején óriási meglepetést, világszerte feltűnést keltett s csakugyan történelmi jelentőséget nyert. Zsófia nagyasszony nem elégedett meg azzal, hogy maga vallja új hitét, hanem rá akarta kényszeríteni végtelen jószágainak minden lakójára, sőt megtagadta azon végrendeleti hagyományok kifizetését, melyeket a Rákóczy-család elhunyt tagjai protestáns egyházi és iskolai célokra rendeltek.

Férfiás, egész a szívtelenségig rideg asszony volt s magaviseletével csakhamar országos kavarodást idézett elő. Felső-Magyarország nagy urai, a Homonnayak, Perényiek, Csákyak akkor már mind katolikusok voltak, de áttérésök, bármi megütközést keltett a protestáns tömegekben, még nem ingatta meg a protestánsok túlsúlyát e vidéken. Mikor azonban Báthory Zsófia, kinek birtokai legalább 120 négyszög mértföldnyi terjedelműek voltak, melyeken alig éltek katolikusok, hozzájuk csatlakozott, az ellenreformáció veszedelmes erőre emelkedett s végromlással fenyegette a magyar protestantismust. A protestáns papok s nemesek védekezni kényszerültek s csakhamar lángban állt az egész felvidék. A szenvedélyek gyilkos harcát nagyban élesztette a sajtó, az irodalom, melynek munkásai közt a Pázmányok helyét Sámbar Mátyás s más véresszájú izgatók foglalták el, kik könyveikben valósággal uszították egymásra a magyar nép különböző rétegeit. Hasztalan hirdette egy nemes lélek, Pósa János, pataki tanár: „ne legyen áldott az a vallás, ne legyenek áldottak azok az emberek, kik a vallásnak némely különböző tekinteti alatt a hazafiak közt visszavonást, gyűlölséget és háborgást szereznek“. Fenkölt szavai elvesztek a vad indulatok zajában s a protestánsírtás, a papok tömeges elüldözése, templomok és iskolák erőszakos elfoglalása országszerte folyt háborítlanul. Nem lévén elegendő katolikus papság, mely az elűzött prédikátorok helyét elfoglalja, messze területen ezer meg ezer ember maradt lelki gondozás nélkül. Ebből komoly erkölcsi bajok támadtak. Gróf Forgách Ádám azt írta (1662) magáról: „vagyok olyan jó keresztény;

akár maga a pápa a világ összes papjaival“. De hozzá tette, hogy szívesen fogadná birtokain a prédikátorokat, mert négy jószágán semmi-

Gróf Zrínyi Miklós.

(Hofmann egykorú metszete után.)

féle pap nincs. A gyermekeket nem lehet megkeresztelni, a halottakat nem lehet eltemetni, istentiszteletet nem lehet végezni. Forgách azt

ajánlotta tehát Lobkovitz herczegnek, hogy a zavaros időkben meg kellene engedni, hogy mindenki azt higgye, a mit akar s hozzá tette, hogy ez azért is kívánatos, mert az eretnekek nélkül a törököt Magyarországból kiűzni nem lehet. Éles észszel fogta fel a helyzetet. A vallásüldözés mellett lehetetlen volt a török ellen védekezni s ha az udvar Magyarország felszabadítására gondolt volna, első sorban a vallásügyben kellett volna a törvényt megtartania. De épen ez időben gondolt legkevésbbé a török háborúra s sorsának engedte át Erdélyt, a magyarságot meg egymásra uszította, hogy elvérezzon a testvérharczban, és annál kevésbbé birjon a kényuralmi törekvéseknek ellen állani. Forgáchon kívül mások is akadtak, kik észrevették az udvar czélzatait s többé-kevésbbé erélyesen síkra szálltak ellenök. Közéjük tartozott a nádor, gróf Wesselényi Ferencz s neje, gróf Széchy Mária, a murányi kaland hősnője, kik kiterjedt jószágaikon nem bántották a protestánsokat, nem adták magokat erőszakos „lélekfogás“-ra s más hatalmasok szilaj szenvedélyeit is mérsékelni igyekeztek. De senki sem szólalt fel az üldözés ellen annyi hévvel, annyi nemes lelkesedéssel, mint korának legnagyobb magyarja, gróf Zrinyi Miklós, a hős és költő. Gyönyörű férfi volt, nemes, nagy lélek, mély gondolkodó, költő, politikai és katonai író, kinek szívében a kor minden haladó eszméje visszhangot keltett. „Igen tudós, vitéz, nagy tanácsú, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás, képmutató és üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az olyanokat és az igazmondókat szerető, részegget, hazugot, falánkot gyűlölő, nagy és széptermetű, lelkű és ábrázatú“ férfi volt, mondja az egykorú magyar. Mint Jupiter a csillagok közt, mint a jáczint a virágok közt, úgy tündöklék a főurak közt — mondja egy másik. Ugyanily elragadtatással szól róla egy előkelő francia ismerőse. Elmondja, hogy termete magas, testalkata izmos, erős, egészséges. Homloka magas és szikár, barnába játszó, élénk szemeiből komolyság, mélabú árad; igazán fenkölt, elbájoló egyéniség, kinek érzelmei mind nemesek és mélységesek. Valóban nagy embernek mondja, kit még ellenségei is százada Skanderbégének neveztek, kiért egész nemzete lelkesedett. Lelkét az olasz műveltség árasztotta el s tette képessé értékes irodalmi alkotásokra, de nem vonta el a harcztérről sem. Örökösön tusában állt a szomszéd törökkel s magára hagyatva, királyától nem támogatva, védelmezte öcscsével, Péterrel rendületlenül nemzetét. A költészet s a csatatér babérai övezték homlokát s férfias erényei, nemes jelleme, széles tudása, katonai sikerei az egész magyarság kedvenczév avatták. Ő meg lánglelkével hamar észrevette nemzete bajainak igazi okát s kereste orvoslásuk gyógyszereit. A táborban és családjában békés körében egyaránt rólok töprengett, mert a „magyar vitézeknek földben temetett csontjai s azok nagy lelkének umbrái (árnyai)“ nem hagyták aludni akkor sem, mikor szüksége lett volna a pihenésre.

Nagy, a társadalom minden rétegére kiterjedő reformot akart s ide vonatkozó, alaposan átgondolt terveiről több munkát írt, melyek e kor szak legértékesebb irodalmi emlékei közé tartoznak. Nem idegenektől, nem az udvartól várta a megmentést, hanem magában nemzetében kereste az orvoslás, az újjászületés eszközeit s egyesülésre, tetterre, munkára, önsegélyre buzdította. Bizott jövőjében s önereje kifejlesztésére, első sorban állandó magyar hadsereg alkotására sarkalta, melyben felekezeti különbség nélkül egyesíteni akarta a magyarság színét, virágát, minden alkalmas elemét. Ez eszmének szolgáltak nagy költői műve az Adriai tengerek sirenája, valamint prózai alkotásai, melyek nyelvre Pázmány műveivel vetekednek, tartalom és eszme tekintetében meg messze meghaladják, mert a magyarság egyesítését, ereje gyarapítását, a legszentebb közcéllok valószínűsítését hirdetik. Munkái részben nyomtatásban, de leginkább kéziratban eléggé elterjedtek s írójukat ép úgy népszerűvé tették, mint katonai sikerei. A középosztály, a kis- és közép-birtokos nemesség őt tekinté vezérének. Ellenben az udvar mindig bizalmatlankodott iránta s főleg, mióta személyes ellensége, Montecuccoli gróf vezette Bécsben a hadügyeket, hideg közöny, sőt rossz indulat kísérte lépteit. Ennek megfelelően az udvar magyar hívei, a nádor kivételével, szintén ellenségei voltak s irigy szemmel nézték fokozódó népszerűségét. Nagy eszméi papíron maradtak tehát s a reformok, melyeket sürgetett, a felekezeti türelmesség, melynek apostola volt, nem birta a Bécsből táplálkozó ellenáramlatot megakasztani. Így a vallástusa elemi erővel folyt, ámbár a török kérdés is egyre bonyolódott, mert a porta erdélyi sikereiben elbizakodva, új meg új követelésekkel áll elő. E veszélyekkel szemben a legelemibb józan ész azt sugalta, hogy az udvar az üldözött protestánsok iránt legalább egy időre kíméletet gyakoroljon. De ott a vad szenvedély uralkodott s az üldözöttek hasztalan kérték Lipót királyt, szabjon határt a kiirtásukra irányuló törekvéseknek. Erdély romlása véget vetett minden kíméletnek s a panaszokra a király azt szokta felelni: van Magyarországbán törvény, van bíróság s a ki sérelmet szenvedett, keressen pör útján orvoslást. Csak-hogy a bíróságok mindinkább a katolikusok hatalmába kerültek, sőt ha itt-ott valamely bíróság a protestánsok javára ítelt, a király nem engedte az ítéletet végrehajtani. Csak 1659-ben tartotta első országgyűlését, melyen magyar díszben jelent ugyan meg, de a protestánsok törvényben gyökerező kívánságait nem teljesítette. A protestánsok elkeseredett hangulatban távoztak haza s nem is sejtették, hogy évtizedekig ez volt az utolsó országgyűlés, melynek törvényessége közelismerést nyert.

A vallásügy mellett a fizetetlen katonaság garázdálkodása teremtett országszerte tarthatatlan állapotokat. A végbeli katonaságon kívül az erdélyi bonyodalmak következtében idegen zsoldosok lepték el az

ország minden részét s mint a sáska, úgy élték ki a földet, a hol megjelentek. Főczéljának ez a zsoldos nem a hadakozást, hanem a zsákmányolást tekintette s megkezdte, mihelyt magyar területre tette lábát. Jöttének hírére a falvakból elmenekült a lakosság; ő azután, mint-hogy pénzen sem kapott eleséget, kifosztotta, távoztakor meg felgyújtotta az üres házakat. 1661-ben a Vág völgyétől Kolosvárig rémségesen gazdálkodtak, s a nép tömegesen futott előlük Lengyelországba. A nádor szerint abból, mit a németek magyar földön két hónap alatt tönkre tettek, hat évig el lehetett volna a sereget tartani. Hasztalan fordultak a hatóságok panaszszal az udvarhoz, az, mint a páрмаi követ felháborodva jelentette haza, léha mulatozással töltötte az időt s a leg-sürgősebb közügyekben sem intézkedett. Így a viszonyok a magyar területen annál tűrhetetlenebbekké váltak, mert a török felhasználta az alkalmat, a felvidékről sok ezer rabot hajtott el s töméntelen falut hódoltatott be.

A magyarok egyre zajosabban kérték tehát az udvart, oltalmazza meg őket és hazájokat. Lippay érsek azt írta a mindenható bécsi miniszternek, Portia herczegnek, hogy ha a kormány meg nem védi az országot, 30,000 magyar fog Bécs kapui ellen nyomulni. Nádasdy gróf figyelmeztette az udvart, hogy máris 30,000 magyar van török gályarabságban s ha védelméről nem gondoskodnak, az egész ország behódolni lesz kénytelen. A magyarok nem tudtak más eszközt hazájok megmentésére, mint azt, hogy királyuk üzenjen hadat a töröknek s szövetkezzék Velenczével, mely régóta háborúban állt a szultánnal. Elmondották, hogy a békeszerződés ellenére a török 40 várat elfoglalt, hogy 20 év alatt 300,000 embert hajtott el rabszíjon s az a terület, melyet az utóbbi három év alatt elhódított, nagyobb mint Felső- és Alsó-Ausztria együttvéve. Az udvar azonban föltétlenül békét akart, sőt kész volt azt a portától bármi áron megvásárolni s a nádort, ki a gyáva és okatlan politika ellen folyton háborgott, egyszerűen lázadónak bélyegezte. Ez meg tiltakozott e vád ellen s azt mondotta, hogy inkább kivándorol, semhogy ily kétségbeejtő viszonyok közt viselje hivatalát. De nem törődtek vele s ép oly kevésbé tudták külső szövetségesei az udvart békepolitikájától eltántorítani. A pápa határozottan a háborút ajánlotta, egyes német fejedelmek meg egyenesen tiltakoztak az ellen, hogy a császár tétlenül nézi Erdély elfoglalását. Sőt azzal fenyegetőztek, hogy ha nem hallgat szavokra, más módot keresnek, hogy elhárítsák a veszélyt Németországról.

De a magyarság és a külföld e sürgetései egyaránt hatástalanok maradtak s a bécsi udvar azzal felelt rájuk, hogy megindította a portával a béketárgyalásokat. Konstantinápolyban azonban azzal vádolták a császárt, hogy ő szítja az erdélyi mozgalmakat, melyek miatt nem alkalmazhatták teljes erejüket Velence ellen. Így a nagyvezérben csak-

hamar felmerült az eszme, hogy ha Lipót császárt legyőzi, meg lesz oldva az erdélyi, sőt a velencei kérdés is. Másrészt magyar földön olyan esemény történt, mely új nehézségeket emelt a császár és a szultán közti béke elé. Zrinyi Miklós 1661 májusban értesült, hogy a kanizsai basa a határon új várat akar építeni. Nyomban elhatározta, hogy megelőzi s a Muraköz védelmére ő épít új várat. Olyan gyorsan kellett cselekednie, hogy előzetesen nem kérhetett engedélyt az udvartól terve kiviteléhez. De építésközben megtette s Bécs engedélyével saját pénzén fölépítette Zrinyiuivárt, mely nagyon egyszerű erőd volt s első sorban a Zrinyi-jószágok védelmére készült. Csakhogy építése döntőleg hatott az események alakulatára. A porta a császártól nemcsak a kezén levő erdélyi várak kiadását, hanem Zrinyiuivár lebontását követelte. Az udvar kész volt teljesíteni mind e kívánságokat, csakhogy a háborút mellőzze. De addig húzta-halasztotta a döntő szó kimondását, míg a háború tényleg kitört. A növekedő török veszélyvel szemben Lipót király 1662-ben országgyűlést készült tartani. A nádor helyeselte a rendek összehívását, de előre megmondta, hogy csak az esetre várhatni az országgyűléstől eredményt, ha az udvar már előzetesen orvosolja a vallásügyi és katonai sérelmeket. Csakhogy a bécsi tanácsosok, főleg Montecuccoli, meggyőzték a magyarok igyekezeit. Így az országgyűlés zajos folyamatot vett, s végül meddő maradt. Hasztalan fenyegették a protestánsokat jószágelkobzással, ha az országgyűlésről idő előtt eltávoznak. Minthogy mást nem tehettek, végül a passiv ellenállás terére léptek s szeptember 2-án ott hagyták az országgyűlést. Testületileg, rendben, zeneszóval távoztak Pozsony városából. Ellenben a katolikusok együtt maradtak és törvényeket is hoztak, melyek érvényét azonban a protestánsok nem ismerték el. E közben a portán teljesen felül kerekedett a katonai párt. Köprili Mohamed nagyvezér meghalt, s helyét fia, a 26 éves Ahmed foglalta el, ki hadi babérokkal akarta tekintélyét megalapítani s 1663 tavaszán nagy sereggel indult Magyarország felé. Noha követe útján részletes felvilágosítást nyert a nagyvezér céljairól, a császár még ekkor sem hitt a háború lehetőségében s azzal áltatta magát, hogy a nagyvezér csak Zrinyiuivárt akarja lerontani. Nem készült tehát a harcra, hanem követe a török táborban maradt s folytatta a béketárgyalásokat. Minthogy azonban mindig kevesebbet ajánlott, mint a mennyit a nagyvezér kívánt, ez folytatta az előnyomulást. Sehol sem állta útját királyi sereg, s csak Párkánynál találkozott először ellenállással. Ezt megtörve, vívni kezdte (augusztus 17) a fontos Érsekuivárt s hosszú, vitéz ellenállás után, szeptember 26-án birtokába kerítette. A több heti ostrom idején senki sem tett kísérletet a vár fölmentésére, noha Montecuccoli és Souches tábornokok elég közel táboroztak. Csakhogy az udvartól azt a határozott parancsot kapták, hogy csekély seregeket ne kockáztassák. Minthogy pedig a vármegyék a saját

területek védelmére otthon maradtak, noha országszerte körülhordoztatta a véres kardot, a nádor sem tudta a nemesi fölkelést talpra állítani. Így a nagyvezér fényes diadallal fejezte be a hadjáratot, sőt a táborába rendelt Apafy fejedelem útján felhívást intézett az országhoz, hódoljon be a töröknek, kinél oltalmat fog találni. De bármi mélységes volt az elégedetlenség az idegen uralom, a kíméletlen bécsi rendszer iránt s bármilyen ellenállhatatlannak látszott a török hatalma, egyetlen egy vármegye, egyetlen egy város vagy főúr sem követte a nagyvezér hívását, noha híre ment, hogy országgyűlést akar a magyarokkal tartani. Wesselényi nádor lelkes köriratban hívta fel a közvéleményt, maradjon meg koronás királya iránti hűségében s a török csábító kísérlete csakugyan teljes kudarczczal végződött. Ahmed nagyvezér, ki számított a magyarok csatlakozására, e kudarczot soha sem feledte el. Meggyűlölte a magyarokat s engesztelhetetlen ellenségek maradt halála napjáig.

E közben Bécsben végre erélyesen megindították a hadi készülődést, mert Érsekújvár elveszte egész Európát felháborította. Mindenütt szid-

Gróf Zrínyi Miklós aláírása.

ták, korholták Montecuccolit, Portia és Lobkovitz hercegeket, hogy összetett kézzel, tétlenül nézték a török hódításait. A német birodalom fejedelmeinek azon csoportja, mely a rajnai szövetséget alkotta, már előbb felajánlotta segítségét Lipót császárnak. Ez azonban elutasította, mert gyűlölt ellensége, XIV. Lajos francia király szintén tagja volt e szövetségnek s ki akarta a maga hadjutalékát állítani. Csupán a körülmények kényszerítő hatása alatt fogadta el utóbb az udvar az ajánlatot s a szövetség 7200 főnyi csapata gróf Hohenlohe Farkas vezetése alatt 1663 végén már Stíriában állt. E seregben is volt némi francia katonaság. De a francia segélycsapat gróf Coligny vezetése alatt — összesen 7—8000 ember — csak később érkezett meg.

Magyarországban szintén megindították a hadfogadást s abban reménykedtek, hogy 1664-ben ki fogják a mult évi csorbát köszörülni. Az új hadjáratot Zrínyi Miklós dicsőségesen vezette be. Noha azzal gyanúsították, hogy a török segélyével Magyarország királya akar lenni, nemcsak nem követte a nagyvezér és Apafy hívását, hanem csekély hadseregével még 1663-ban megvédte Zrínyiúvárt s több ízben véres fejjel űzte vissza a törököt. Mindazáltal nem birta az udvar

és Montecuccoli ellenszenvét legyőzni s nem bíztak reá nagyobb sereget. Örökös sürgetésére azonban végre megengedték neki, hogy egy egészen szokatlan vállalatba kezdjen. Abban az időben a tél folyamán a hadműveletek szünetelni, a katonák pihenni szoktak s a háború csak késő tavasszal és nyáron az őszi évszak beálltaig folyt. Zrinyi azonban épen a téli időt akarta a török elleni támadásra használni. Megkapta az engedélyt, sőt saját hadai mellé rendelték gróf Hohenlohe német csapatait is. Erre Zrinyi, kihez több magyar úr csatlakozott, az egyesült magyar-német sereggel 1664 januárban török területre tört s 2–3 hét alatt olyan sikereket ért el, melyek Európaszerte örvendező lelkesedést keltettek. Elfoglalta Berzencze és Babocsa várakat, lerontotta Barcs falait s Turbék híres török templomerődöt, hol díszes márványsírban a Nagy Szulejmán földi maradványainak egy részét őrizték. Azután rajtaütéssel megvívta Pécs városát s hadai óriási zsákmányt ejtettek. A pécsi vár azonban a török kezén maradt meg s ostromára Zrinyi ott hagyva a csapatok egy részét, a többivel Eszék felé nyomult. Január 31-én megvette a híres állandó híd védelmére rendelt dárdai erődöt s fölégette magát a 12 láb széles és 8353 láb hosszú, sima tölgyfából készült hidat, a hídpítészeti akkori remekművét. Azután visszatért Pécsre, melynek erődjét Hohenlohe időközben hasztalan vívta, mi miatt a két vezér összekülönbözött s a rövid, fényes hadjárat hirtelen véget ért. Következményei azonban messzemenők lehettek volna, ha a császári fővezér kihasználja a helyzetet. Az eszéki híd újjáépítése hónapokat igényelt s ez időn át a magyar-török terület el volt zárva a Szerbiában telelő nagyvezér főseregétől. Itt tehát a főbb várak nem számíthattak fölmentésre, ha a császári hadak ostrom alá fogják őket. Ehhez járult az erkölcsi hatás. A diadalok híre mindenütt fölvillanyozta a tömegeket, a pápa, a francia és spanyol király, az olasz és német fejedelmek pénzzel vagy katonával támogatták a császárt, másrészt magasztaló levelekkel, sokféle kitüntetéssel halmozták el Zrinyit, kiben az új hadjárat természetes fővezérét látták. Csakhogy Bécs nélkül csinálták a számadást, mely becsmélés, gúny tárgyává tette Zrinyi sikereit s azon tervét, hogy Kanizsa megvétele megkísértse, olyan későn hagyta helyben, hogy már nem sikerülhetett, mert időközben a nagyvezér ismét a harctérre érkezett. Ezuttal csakugyan Zrinyiujvárt akarta eltüntetni a föld színéről. Czélt is ért s a közelben álló Montecuccoli császári fővezér tétlenül nézte, hogy a török június 30-án elfoglalja és lerontja. Innen a nagyvezér folytatta az előnyomulást a Dunántúl. Montecuccoli nyomon követte s augusztus 1-én Szentgothárdnál véres csatában tönkre verte. Keresztény sereg rég nem aratott a törökön olyan diadalt, minő a szentgothárdi volt. Csakhogy sem a császári hadvezér, sem a diplomácia nem aknázták ki. Ellenkezőleg a legkínosabb meglepetésben részesítette egész Európát, leginkább a magyarokat, mert hirtelen véget

vetett a háborúnak, melybe Lipót király és tanácsosai akaratuk ellenére hajtottak bele. Nem azért fogtak fegyvert, hogy Magyarországot felszabadítsák, hanem kénytelenségből, mert a török hadat izent. Most a győzelmet sem aknázták ki, hanem a török táborban levő császári követ útján már augusztus 10-én Vasvárt békét kötöttek a nagyvezérrel, még pedig olyan feltételek mellett, minőket az ellenség győzelem esetén sem remélhetett. A török megtartotta Érsekújvárt s összes többi hódításait.

Ez a lealázó vasvári szerződés az örökös tartományokban s a német birodalomban oly megütközést keltett, hogy az udvar szükségesnek tartotta mentegezni magát. Portia herczeg azonban őszintén föltárta a francia követ előtt az udvar igazi indítékait. Elmondotta, hogy meg kellett kötni a békét minden áron, mert a császár végre a magyarok ura és mestere akar lenni, különben elszakadnának tőle. Nem a törököt, hanem a magyart tekintették Bécsben az igazi ellenségnek s csak azért kötötték a vasvári alkut, hogy a töröktől szabaduljanak s az országot végleg leigázhassák. Ezzel sajátságos helyzet állt elő. Az udvar azt állította, hogy a magyarok elszakadási törekvései kényszerítették a békére. Ellenben Ahmed nagyvezér a magyarok iránti engesztelhetetlen gyűlölettel tért haza épen azért, mert minden csábítása daczára sem akartak hozzá csatlakozni. Bécsben is, Konstantinápolyban is egyenlő érzelmeket tápláltak tehát a magyarok iránt s a közös gyűlölet benső viszonyt alkotott a kereszténység fővédnöke, a császár és a kereszténység főellensége, a szultán közt. Ennek következtében a vasvári béke után csaknem két évtizeden át a bécsi udvar s a fényes porta közt barátságos, benső viszony alakult s mindketten egyenlő kiméletlenséggel vetették magokat a magyarságra. Mint a farkas a bárányt, mindketten őt vádolták, hogy a vizet zavarja. Vádolták, gyanúsították, hálátlannak, hűtlennek mondták s egyesülten igyekeztek tönkre tenni, a népek sorából kitörölni.

X. FEJEZET.

A NEMZETI MOZGALMAK KORA.

ÁLTALÁNOS ELÉGEDETLENSÉG. — A KATHOLIKUSOK A FRANCZIA, A PROTESTÁNSOK
A TÖRÖK SEGÉLYT KERESIK. — A NAGY ÖSSZEESKÜVÉS. — AZ 1671-KI GYÁSZÉV.
— A PÖRÖK ÉS JÓSZÁGELKOBZÁSOK. — A KIVÉGZÉSEK. — AZ ORSZÁG 1671
VÉGÉN. — A BUJDOSÓK. — ELSŐ KISÉRLETÖK FELSZŐ-MAGYARORSZÁG FELSZABA-
DÍTÁSÁRA. — A RÉMURALOM.

AZ ÖSSZES szomszédokat felháborította, a magyar közvéleményt egyenesen kétségbeesésbe döntötte a vasvári béke, mert igazán tűrhetetlen állapotokat teremtett. Nemcsak roppant területeket engedett át a töröknek, hanem a királyi földet két részre szakította, mert Érsekújvár birtokában a török még a felvidék s a dunai részek közti közlekedést is veszélyeztette. E mellett a háború folyamán a Dunán túli s inneni vármegyék szörnyű pusztulást szenvedtek; csupán Trencsén, Pozsony, Nyitra vármegyékből 45.000 rabot hajtott el s tömén-telen községet perzselt föl az ellenség. A Vág völgye védelmére a király új vár, a későbbi Lipótvár építését ígerte ugyan, de ezzel nem nyugtathatta meg a háborgó kedélyeket s a közvélemény azt kívánta tőle, hogy ne szentesítse a vasvári békekötést. Wesselényi, az ország nádora, 1665 január 5-ikén a pozsonyi káptalan előtt ünnepélyesen tiltakozott is ellene. De az udvar egyszerűen mellőzte a tiltakozást s az elégedetlen urakat ígérettel és jutalommal igyekezett elnémítani. Lippay György érseket bíbornoki süveggel és 6000 tallér évi kárpótlással, Zrinyi Pétert a károlyvárosi kapitánysággal, Nádasdy Ferenczet üresedés esetén a nádorsággal kecsegtetett, ha hallgatnak. De Lippay olyan vagyoni kárt szenvedett Érsekújvár elvesztésével, hogy nem nyugodhatott bele az új helyzetbe, a protestánsokat meg a háború gyászos eredményein kívül az erőszakos térítések, papjaik üldözése, templomaik foglalása izgatta, melyek a háború viharaiiban sem szüneteltek. Báthory Zsófia még a bírói ítéleteknek sem engedelmeskedett, ámbár ő is olyannak találta az új helyzetet, hogy ki akart vándorolni s gyűjtötte a pénzt, hogy külföldön legyen miből megélnie.

A német tábornokok csakugyan olyan kihívó göggel viseltettek, hogy a magyarnak fölöttébb nehézzé vált a hazájában való megmaradás. Egyikök, Spankau nyíltan hirdette, hogy a magyar legyőzött nemzet, melyet megvetnek, semmibe sem vesznek. E nézetét az udvar sem lepelte s csakhamar izzó gyűlölet támadt a „hajas szomszéd“, a „parókás német“ ellen, ki „mardosó kutyánként rád készíti agyarád“, s ez a hangulat érteti meg a következő évek eseményeit. A kétségbeejtő állapotok a legszélsőbb irányba terelték a közvéleményt s épen katolikus főurakban merült föl először a gondolat, hogy a tűrhetetlen helyzet javítására külföldön kell segínyt keresni. Csakhogy a nemzetközi viszonyok fölöttébb kedvezőtlenül alakultak reájok. Franciaország békében élt Lipót császárral. Erdélyre nem lehetett számítani, mert a Bocskayak és Bethlenek országa immár végelgyöngyülésben sínylődött. Apafy különben is féltette Rákóczy Ferencztől s általában mindenkitől gyöngye trónusát s így bármi jó magyar és buzgó protestáns volt, tartózkodott a magyar kérdésbe való avatkozástól, mitől egyébiránt a nagyvezér szigorúan eltiltotta. A protestánsok mégis a törökre gondoltak, mert nem ismerték a nagyvezér hangulatát, ki 1665-ben maga figyelmeztette a magyarok megbízhatatlanságára a császári követet. A kétségbeejtő helyzetben azonban valamit mindenesetre kellett tenni s Zrinyi Péter, eszes, nagyravágyó nejét, Frangepán Katalint már a vasvári béke kihirdetése előtt (1664 szeptember) Velenczébe küldte, hogy ott a viszonyokról tájékozódjék. Zrinyiné férje és sógora, Zrinyi Miklós nevében a francia követtel lépett titkos érintkezésbe s felajánlotta a két gróf szolgálatait, sőt esetleg a magyar koronát XIV. Lajos király vagy családja egyik tagja számára. Volt-e e tárgyalásokról tudomása Zrinyi Miklósnak, azt lehetetlen eldönteni, mert a hős már november 18-dikán hirtelen befejezte dicső életét. A Zrinyifalvai (kursaneczi) erdőben vadászat közben vadkan ölte meg. A gyász hírt az egész országban s külföldön is mély fájdalommal fogadták. Ellenben a kanizsai török örömet lövetett e hírre s a bécsi miniszterek némelyike nem titkolta, hogy úgy érez, mint a török.

Zrinyi Miklós halála pótolhatatlan kárt okozott a magyarságnak, mert a készülődő mozgalmat leghivatottabb vezérétől fosztotta meg. Az elégedetlenek immár Franciaországnak nem velencei, hanem bécsi követével, Gremonville-lel léptek érintkezésbe. Köztük a legkiválóbb Lippay érsek volt, ki azonban csakhamar szintén meghalt (1666 január 3). Ez annál nagyobb csapás volt a nemzeti ügyre, mert az udvar sietett érsekké egyik föltétlen hívét, Szelepcsényi Györgyöt kineveztetni. Szelepcsényi részeges, jellemtelen, kegyetlen ember volt s a katolikusok még inkább gyűlölték, mint a protestánsok, kiknek legirgalmatlanabb üldözői közé tartozott. „Nincs oly hamisság — mondotta róla Nádasdy Ferencz, — a ki nála pénzen nem árus.“ Csakugyan a pénz volt az istene s pénzen a protestánsok is vásárolhattak tőle türelmességet, az udvar meg kény-

uralmi törekvéseiben föltétlenül számíthatott reá mindaddig, míg személyes érdekeit nem sértette. Szelepcsényivel egy időben lépett a magyar közélet színpadára Kollonics Lipót, ki nyitrai püspök lett. Magyar földön, honfiusított családból született s az udvarnál magyarszámba ment. Atyja, ennek testvérei protestánsok voltak s az utóbbiak könyörületességéből

Lippay György esztergomi érsek.

(Widemann metszete után.)

neveltették fel a gyermeket, ki katonai pályát választott s jó ideig tényleg katonáskodott. Utóbb azonban az udvar a „vörös katonát”, noha föl sem volt szentelve, magyar püspökké nevezte ki. Lassankint a legfőbb tisztségek vezetője, kamara-elnök, esztergomi érsek, magyar ügyekben Lipót király legbefolyásosabb tanácsadója s a következő harmincz év

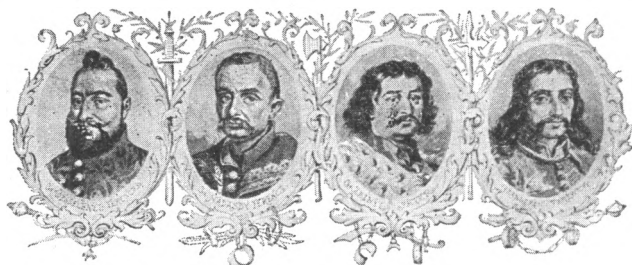
legjellemzőbb politikai alakja lett. Réme volt a protestánsoknak, de nemcsak a protestánsoknak, hanem a katolikus magyart is irgalmatlanul gyűlölte s nagy eszének minden eszközét, az állam, az egyház, a közművelődési és a gazdasági szervezet összes fegyvereit alkalmazta Magyarország teljes elnémetesítésére, a magyarnak a népek sorából való kiirtására. Ha Pázmány Péter az eretneket gyűlölte a magyarban, Kollonics az eretnekben csak a magyart gyűlölte. Nem volt kifogása a vallásszabadság ellen, ha a ráczok, kiket a magyarok kipusztítására lehetett használni, vagy ha az erdélyi szászok élvezték, kiknek ismételve mondotta, ne féljenek tőle, mert jötevőjük lesz, hisz nem magyarok, hanem németek. Ő volt az első magyar főpap, ki az egyházat nem csupán a bécsi kényuralom, hanem tervszerűen a németesítés szolgálatába helyezte.

Szelepcsényi és Kollonics kinevezése nagyban gyarapította tehát a király hatalmi eszközeit a vasvári béke támasztotta mozgalommal szemben, mely Zrinyi Miklós és Lippay György halála után még nagyobb hullámokat vetett s Lajos francia király figyelmét is magára irányozta. Lajos sasszeme megismerte a magyarok jelentőségét azon esetre, ha a császárral háborúba keverednék s utasítására bécsi követe folytatta titkos érintkezéseit a magyar urakkal, első sorban Wesselényi Ferencz nádorral. Csakhogy a többi urak, Zrinyi Péter, Nádasdy Ferencz, Thököly István grófok egymással is örökös pörben, haragban éltek. Az eszes francia azon munkált tehát, hogy először őket békítse ki egymással. Ő pendítette meg az eszmét, hogy a Zrinyi- és a Rákóczy-család között házassági kapocs létesüljön s ezzel Zrinyi Péter a felvidéken befolyást nyerjen. Zrinyi csakugyan Rákóczy Ferencznek adta hitvesül gyönyörű, fiatal leányát, Ilonát (1666) s élénk érintkezést folytatott a jeles prókátor, Vitnyédy István útján az elégedetlenekkel. A nádor azonban hamar belátta, hogy nemzete a távoli Franciaországtól vajmi keveset remélhet. A felvidéki közvélemény hatása alatt állt, mely mint évtizedeken át, most is Erdélytől s a töröktől remélte a menekülést. Apafyhoz fordult tehát s fölkerlte, küldjön a portára követséget, mely jelentse be, hogy a magyarok, ha a szultán biztosítja szabadságukat, készek neki behódolni s évi adót fizetni. A követség el is ment, de a nagyvezér ridegen elutasította s csakhamar meghalt Wesselényi Ferencz (1667 márczius 27). Ez új csapás daczára sem szűnt meg a mozgalom s vezetését Zrinyi Péter és Nádasdy Ferencz vették át. Nádasdy az ország leggazdagabb főura, kiváló eszű, nagy műveltségű, de szenvedélyes, ingadozó ember volt, kin az a becsvágy uralkodott, hogy nádorispán legyen. A király már 1665-ben neki ígérte ez állást s most azért csatlakozott az elégedetlenekhez, hogy terveinek megnyerje a protestánsokat, kiket eddig mint áttért irgalmatlanul üldözött. Utóbb Bécsben fölöttébb ellenséges lett irányában a hangulat s így Nádasdy egyre inkább elkeseredett. Erős jellembeli fogyatkozásai mellett benne, valamint a többi vezérben mélységes

hazafias érzés élt s mindnyájok komolyan akarták, hogy „ezen megmaradt kevés nemzetet a kereszténységben s az ő maga nemében az országot ezen szorult határaiban is megtarthassuk“. Csakhogy egyikök sem volt vezérnek való. Zrinyi, a vitéz katona még kevésbbé, mint Nádasdy s egymás iránti ellenszenveik, egyéni önzésük az egyik szélsőségből a másikba hajtották őket. Zrinyi, mint egy franczia írja (1663), „martialis, erős, magas, szivre és bátorságra derék ember, vakmerőbb az oroszlánál. Csakhogy esze nem párosul megfelelő ítélőképességgel, megfontolása fogyatékos s a bajban, vagy általában a közügyekben maga sem képes eligazodni“. Mikor a nádor a porta támogatását kereste, Zrinyi helytelenítette e lépést, mely a törökkel örök harczban álló családja százados hagyományaiba ütközött. Később azonban maga fordult a nagyvezérhez és segélyét kérte. Nádasdy még kevésbbé volt következetes. Noha tudta, hogy elvesztette Bécs kegyét, mindenféle célzást tett a készülődő mozgalomról az udvarnak, mely azonban nem adott neki hitelt, noha török részről szintén kapott ily figyelmeztetést. De a magyar népet már annyira kimerültnek hitte, hogy annál kevésbbé törődött elégedetlenségével, mert tudta, hogy az adott viszonyok közt sem franczia, sem török, sem erdélyi vagy lengyel részről nem számíthat támogatásra. Még akkor sem vette a dolgot komolyan, mikor Zrinyi maga értesítette gróf Rottalt, a császár egyik bizalmasát, hogy egy török foglya útján titkos tárgyalásokba lépett a szomszéd basákkal. Ellenkezőleg egyenesen meghatalmazták a tárgyalások folytatására. Végre azonban az özvegy nádorné, Széchy Mária megbízottja, Nagy Ferencz útján ugyancsak Rottalnak följelentette az egész mozgalmat, sőt az összeesküvők Murányban őrzött levelezését is bemutatta neki. Így a kormány már 1669 elején hiteles tájékozást nyert a mozgalom minden részletéről s némi engedménynyel könnyen ártalmatlanná tehetné volna. De nem lépett közbe sem fegyverrel, sem engedménynyel, hanem közönyösen nézte az események további fejlődését azon eltökélt szándékkal, hogy ha fölkelés támad, kiméletlenül megragadja az alkalmat a kényuralmi rendszer formaszerű életbeléptetésére.

E közben Zrinyi gróf Tattenbach Erazmus dúsgazdag stíriai főúrral szövetséget kötött, mely azonban még azt sem mondja meg, ki ellen irányul. Azután vejét, Rákóczy Ferenczet kibékítette a felvidéki protestánsokkal. De alighogy megtette, mindent bevallott Rottalnak, sőt a királynak, kitől bűnbocsánatot nyert. Csakhogy nyughatatlan lelke nyomban más végletbe csapott. Megnyerte sógorát, a 26 éves Frangepán Ferenczet, s titkos követe útján közvetlen érintkezésbe lépett a portával. Ellenben Nádasdy megjelent az udvarban, teljes vallomást tett Lipót királynak s bocsánatát kérte, mire végleg szakított a mozgalommal. Eközben Zrinyi követét a szultán előzékenyen fogadta, de minthogy Ahmed, a mindenható nagyvezér nélkül, ki akkor Kréta szigetén harczolt, határozni nem

mert, a nagyvezérhez utasította. A követ megjelent a nagyvezérnél, ki azonban komolyan szóba sem állt vele, hanem küldetése titkát a Bécs zsoldjában álló főtölmácsával elárultatta az udvarnak. Így Zrinyi követének küldetése teljes kudarczczal végződött. Mindazáltal a követ azzal ámította urát, hogy biztos a török segély. Erre Zrinyi 1670 márcziusban fegyverre szólította sógorát, Frangepánt és vejét, Rákóczyt. Ugyanakkor azonban egy bizalmas emberét Bécsbe küldötte s engedmények fejében felajánlotta hódolatát. Bécsben biztatták ugyan, de Lobkowitz s a többi miniszterek már akkor elhatározták, hogy megsemmisítik, mert, mint mondták, rég megérdemli a halált. Lipót király vakon követte vérszomjas tanácsosait s már akkor, mikor még nem tudhatta, kik a bűnösök s mit vétettek, bizalmas levelezéseiben fejek leüttetéséről beszélt. Így Zrinyi és társai sorsa kezdettől fogva meg volt pecsételve. De emberét Bécsben mégis azzal ámították, hogy nem lesz baja. „Megbecsüljük mi

Wesselényi F.

Nádasdy F.

Zrinyi P.

Frangepán F.

Az összeesküvő főurak.

(Rajzolta Cserna Károly.)

Zrinyit — mondotta neki Lobkowitz, — csak jöjjön ide, mondja meg neki, hogy bizton jöhet.“ E csábításra Zrinyi, a vén gyermek, teljesen fejét vesztette. Cserben hagyta ügyét, s előbb fiát, Jánost, Bécsbe küldötte, azután sógorával, Frangepánnal maga is oda sietett. Április 17-dikén érkeztek meg. Mindketten elfogattak, miközben a német katonaság megszállta Csáktornyát s elkobozta az összes Zrinyi- és Frangepán-jószágokat. Már előbb elfogták Stíriában gróf Tattenbachot, azután Zrinyinét, míg Frangepánné olasz földre menekült. Ezzel a fölkelés a Dráva vidékén, hol a német katonaság iszonyú dúlást-fosztást tett, minden nagyobb erőlködés nélkül elfojtatott.

Ép oly gyorsan kialudt a felvidéki mozgalom lángja. Zrinyi biztatására Rákóczy Ferencz április 9-dikén Sárospatakon elfogatta ugyan gróf Stahremberg Rüdiger tokaji német parancsnokot, ki néhány tiszt kíséretében látogatóban járt nála, mint kedves komájánál. A vármegyék szintén fegyvert fogtak s április 23-dikán Szatmár közelében, Gombásnál a magyarok özvegy Kemény János fejedelemné, Lónyay Anna támogatásával megverték két század németet. De ez maradt az 1670-diki fölkelésnek egyetlen csatája. Arra a hírre, hogy Zrinyi meghódolt és Bécsbe

ment, vége volt a további ellenállásnak s a fegyverben levők kimondták, hogy visszatérnek a király hűségére. Ekképen 1670 májusban az ország minden részében helyreállt a nyugalom. Az udvar teljes diadalt aratott s minthogy nagyobb áldozat nélkül, könnyen és hamar szerzé, általánosan azt remélték, hogy a király kegyelemmel lesz az eltévedtek iránt s a feledés leplét borítja a történetekre.

Bécsben azonban máskép okoskodtak. Minél könnyebb volt a diadal, annál alaposabban ki akarták aknázni. Nyomban kimondották: cseh saruba kell a nyakas magyart öltöztetni, életbe kell léptetni II. Ferdinánd cseh rendszerét, ki kell irtani a még udvarivá nem lett főúri világot, valamint a protestánsokat, általában a magyarokat. A nemzetközi viszonyok különösen kedveztek e terveknek. A császár békében élt minden szomszédjával, XIV. Lajossal meg csak nemrég kötött szerződést a kihalófélben levő spanyol Habsburgok örökségének felosztására. Még kevésbé kellett a portától tartania, mert Ahmed nagyvezér az udvar leghűségesebb segítő társa volt a magyarok leigázásában s nem tűrte, hogy a különben is maga tehetetlen Apafy Mihály akár csak felszólaljon érdekekben. Nyitva állt tehát a pálya s háborítlanul valósíthatták meg mindazt, a mit évtizedek óta terveztek. Bécsben egyszerűen fegyverrel hódított, leigázott országnak tekintették Magyarországot s kikerestették a levéltárakból a cseh felkelésre, a proskribálásokra jószágelkobzásokra vonatkozó okiratokat, hogy a bennök lefektetett vérengző rendszert alkalmazzák Magyarországon. Lobkowitz, Hocher, Kollonics, Montecuccoli, Báthory Zsófia, kiről egyik bécsi miniszter azt mondotta, hogy leveleit aranyba kellene foglalni, a legszélsőbb irányba terelték Lipótot. A koronás király már május 22-dikén kijelentette, hogy „fel akarom használni az alkalmat, hogy máskép rendezem be az ügyeket“ Magyarországon. Erre Máriaczellbe zárandokolt, hogy vállalatához isten áldását kérje s megindította katonaságát a magyarok ellen, míg a „nuntius s a közjóért buzgólkodók“, mint a pármai követ jelenti, folyton új ezredek alakítására nógatták. De nem volt rájuk szüksége; elég volt a 8—9000 ember is, ki Spork tábornok vezetése alatt az országba nyomult. Sehol sem találkozott ellenállással, mert a fölkelők rég letették a fegyvert s Bónis Ferenczet, ki védekezni akart, saját katonái kötözve vitték a német táborba. A magyar urak szintén támogatták Sporkot, kinek közeledtére a hatóságok és földesurak tömegesen fogdostatták össze a gyanusakat. Báthory Zsófia nemcsak férfiakat, hanem előkelő nőket, Forgách Istvánnét és Barkóczy Istvánnét elfogott s mindnyájokat a németeknek adta át. Mindazáltal neki is 400.000 forint sarcot kellett fizetnie, hogy fiát, Ferenczet az üldözéstől megmentse. Sőt Bécsben ezzel sem elégedtek meg, hanem a föltétlenül hű asszony váraiba, Patakba és Ecsedbe „az ország gúnykaczaja közt“ német őrséget raktak. Ha vele így bántak, elképzelhető a valóban gyanúsak sorsa.

Széchy Máriát nem mentette meg az, hogy az összeesküvők terveit elárulta. Murány szintén német őrséget kapott, asszonyát meg a biztosított kegyelem dacára fogságra vetették s mindenét elkobozták. Pár hét alatt a felvidék összes várai és városai ellenállás nélkül Spork hatalmába jutottak. A gyanúsakat csapatszámba vetették tömlőczbe, pórásra fűzve, összekötözve hajtottak fiatalokat és véneket a börtönbe s a beteg Czeglédy István, a kor egyik kiváló protestáns papja, ép oly kevéssé került ki a fogságot, mint a Murányi Venus híres költője, Gyöngyösy

Báthory Zsófia.

(Egykorú olajfestmény után.)

István. Az elfogatásokkal karöltve haladtak a jószágfoglalások s több száz család vagyona koboztatott el. A kormány gróf Rottalt egy bizottsággal Lőcsére küldte, hogy „apai szeretettel gondoskodjék Magyarországról“, vagyis további elfogatásokat eszközöljön. Rottal halálos ellensége volt gróf Nádasdy Ferencznek s Lőcsén főleg azon ármánykodott, hogy terhelő adatokat szerezzen ellene. Akadtak hamis vádlók s noha, mióta őszinte vallomást tett a királynak, teljesen távol állt a mozgalomtól, Nádasdy csakhamar börtönbe került. Bécsben az összes protestáns főurakat fogságra akarták vetni, akár vettek részt a mozgalomban, akár

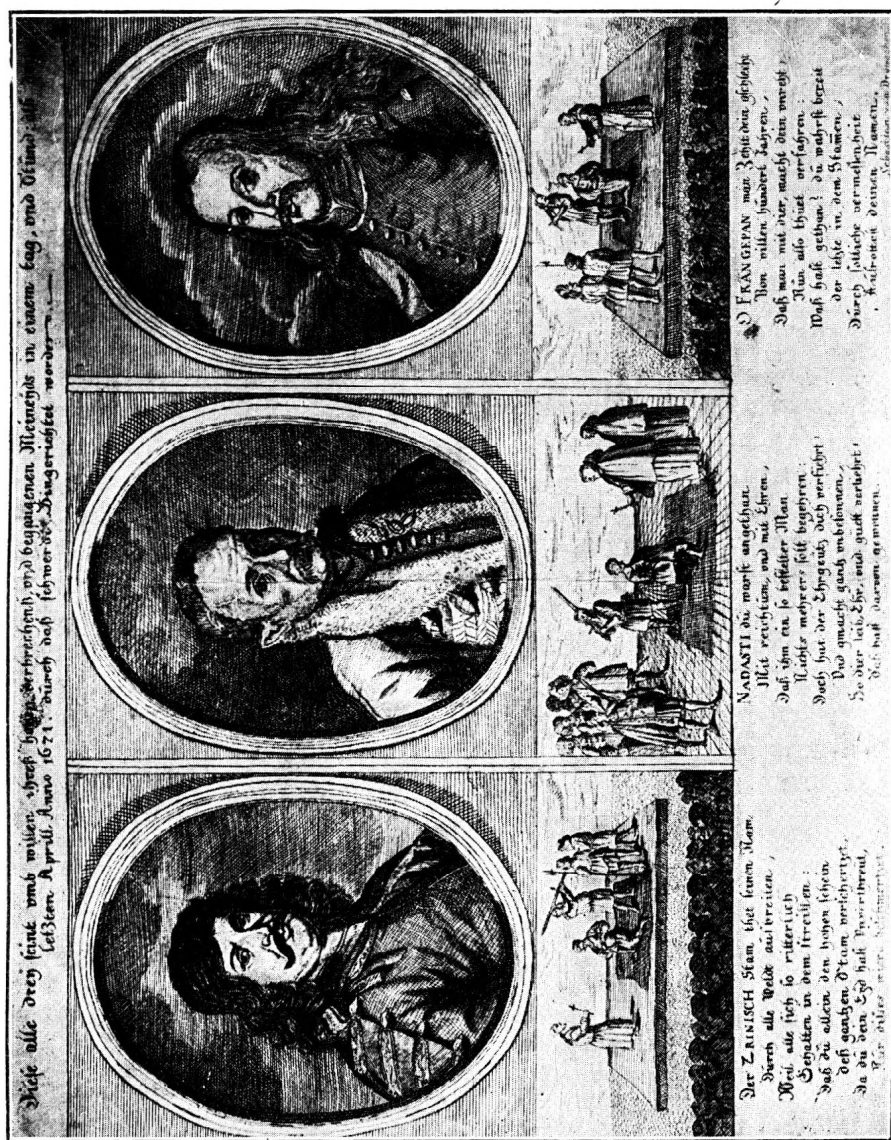
nem. Az egyik, Osztrosics Mátyás, el sem tudta képzelni, mit akarnak tőle, mikor kastélyában, Illaván őrizet alá helyezték. Petrőczy István azonban elmenekült Kasza várából, mikor ott a németek megjelentek. Thököly István halálos betegen Árva várába szorult. Fiát, a 13 éves Imrét sikerült ugyan álruhában erdélyi jószágaira juttatni, de maga, az öreg gróf, csakhamar meghalt, mire Árva és Likava óriási kincseivel német kézbe került. Az 1670. év végével valami 2000 ember, nemes és előkelő polgár sínylett a börtönben. A lefoglalt ingatlanok kiterjedése több száz mért-földre tehető s az elkobzott kincsek értéke sok milliót képviselt. A Thököly-kincset magát három millióra becsülték, ehhez járult a leggazdagabb főúr, Nádasdy Ferencz, továbbá Zrinyi Péter, Frangepán Ferencz, Széchy Mária, Bocskay István s mások roppant ingó vagyona. Ez a pénz vagy pénzérték sokszorosan fedezte volna a katonaság költségeit, ha nagyobb részét a vezető miniszterek és alsó közegek, különösen a katonák el nem sikkasztják. Tényleg igen kevés jutott a mérhetetlen értékből az állampénztárba s az országos fosztogatás daczára az idegen katonaság eltartásának terhe a köznépre hárult.

E közben a foglyok ellen megindult a pörös eljárás. Ebben sem a törvény alkalmazásáról, igazságtételtől, a bűnösök kiderítéséről, hanem véres bosszúról volt szó. Eleinte a magyarok sürgetésére a kormány arra gondolt ugyan, hogy a pörök, a honi szokás szerint, országgyűlés folyamán tárgyalassanak. De Spork sikereinek hírére elejtették az országgyűlés eszméjét. A Rottal-féle vizsgáló bizottságot Pozsonyba helyezték át, hogy az országban levő összes foglyok ügyét tárgyalja. Nádasdyt ellenben Bécsben, Zrinyit és Frangepánt meg Németújhelyen állították törvény elé. A bírói eljárás azonban üres formasággá fajult. Lipót király a mozgalom első hírére kijelentette, hogy a világ nemsokára fejek leütéséről fog hallani. Miniszterei meg egyenesen kimondták, hogy a míg Zrinyi, Frangepán s a többi lázadó él, Magyarországon nem lehet nyugalom. Így a foglyok sorsa előre el volt döntve s az összes pörök csak formaságul szolgáltak, hogy a kormány önkényesen kimondott ítéletét végrehajtsák. Bécsben, Németújhelyen és Pozsonyban, hová az ország különböző részeiből tömegesen szállították a foglyokat, egyaránt lábbal tapodták a jogot és az igazságot. Hol a császári jogot, hol a Hármaskönyvet alkalmazták, s ha véres szándékaikhoz egyik sem nyújtott segélyeszközt, egyszerűen azt tették, a mit akartak. A bírák azzal nyugtatták meg lelkiismeretüket, hogy ha a törvényhozók tudták volna, hogy akadnak ilyen szörnyű büntettek, ők is másképp rendelkeztek volna. Így azután a különböző bíróságok Frangepánt (április 6), Bónis Ferenczet (április 9), Nádasdyt (április 11), Zrinyi Pétert (április 18) fej- és jószágvesztésre s előzetes kézconkításra ítélték. E kegyetlen ítéletek enyhítésére többfelől tettek kísérletet. Fordultak a királyhoz, III. Ferdinánd még élő özvegyéhez, ki az udvarban elő-

kelő szerepet játszott, az egyes miniszterekhez. A magyar főpapok megnyerték a nuntius támogatását, sőt Nádasdy javára a pápa maga lépett közbe. Mindez azonban nem használt. Lipót király szentesítette az ítéleteket s április 30-ára tűzte ki végrehajtásukat. Maga április 28-dikán, mely napon az ítéletet a foglyokkal közölték, Bécsből Laxenburgba költözött, honnan a kegyelmi kérvényeket Lobkowitznak küldte, reá bízva, hogy elintézzé őket. Lobkowitz elengedte ugyan a kézcsonkítást, de nem a halálbüntetést. Így április 30-dikán Zrinyi és Frangepán Német-újhelyben, Nádasdy Bécsben, Bónis Pozsonyban vértanu-halált szenvedtek.

A pozsonyi bíróság azután folytatta kegyetlen munkáját; száz meg száz embert idézett maga elé s számos halálos ítéletet hozott, de csupán egyet hajtatott végre. Vérpadra küldte a 83 éves Drábik Miklóst, a hóbortos aggastyánt, ki 1657-ben igen heves könyvet írt a Habsburgok ellen. De sem akkor, sem később nem történt bántódása s csak most töltötték rajta bosszújukat. Ellenben a többi halálos ítéleteket fogság-büntetésre változtatták s ekkor történt először, hogy magyar foglyok tömegesen távoli külföldi várakba hurczoltattak. Özvegyek, árvák keserves jajszavától visszhangzott 1671 végén egész Magyarország s a lánczra vert tömegek szívét adáz gyűlölet fogta el a vér és az önkény ez új rendszere ellen. De a külföldön, sőt magában Bécsben is azt mondták, hogy a kivégzettek ártatlanok voltak, hogy Lipót király kegyelmet ígért nekik s adott szava ellenére vétette fejüket. Itthon meg az volt a tömegek meggyőződése, hogy „a német ebhitű“, „mindent ígér, de csak szorultságban, semmit be nem vált“. Megrendült a királyi szó szentségébe vetett hit s e hangulatnak természetes következménye volt az a jelszó, „inkább bármiféle ördög alatt, mint a német alatt“. Még 1670 tavaszán, a német had jöttének hírére tömegesen menekültek az emberek, férfiak, nők, a közeli erdélyi vagy török területre, Máramarosba, Biharba, Debreczenbe, Kővárra s még távolabbi részekbe. Főurakból, birtokos és szegény nemesekből került ki a menekültek javarésze, kiket bujdosóknak neveztek. Számuk nőttön nőtt, mert a németek fosztogatásai, a pozsonyi vérbíróság kegyetlensége, az irgalmatlanul működő adóprés s a vallásüldözés új meg új tömegeket hajtott ki az országból. Az elűzött protestáns papokon, diákokon, tanítókon kívül csakhamar a köznép is csapatosan futott el ősi telkeiről, úgy, hogy valóságos népvándorlás folyt az erdélyi és török részekbe. 1672 elején már több ezer főre ment a bujdosók száma, kiknek eltartása súlyos terhet rótt az illető lakosságra. Apafy fejedelem mint magyar és protestáns, a mennyire tehette, segélyezte a hontalanokat, de nem sokat tehetett érdekökben. A németek folyton be-betörték a felvidékről területére, sőt azzal fenyegették, hogy megfosztják a tróntól. A porta még több akadályt emelt útjába s Ahmed nagyvezér nemcsak megtiltotta neki, hogy a magyar ügyekbe avatkozzék, hanem, mint a maga basáinak, úgy a fejedelemnek is meghagyta, űzzék ki területekről

a bujdosókat. Hogy a szultánt teljesen megnyerje magának, az udvar viszont utasította a véghelyek német kapitányait, ne ingereljék a törököt, ne törődjenek terjeszkedésével, mert most az a fődolog, hogy a magyarok megfenyíttessenek s nem nagy baj, ha néhány vár elesik.

Zrínyi, Frangepán és Nádasdy kivégzése.
(Egykori metszet után.)

Így a bécsi és konstantinápolyi udvarok egyaránt lehetetlenné tették Apafynak, hogy a bujdosókat nyomatékosabban támogassa. Alkalmas vezérok sem volt, de nem lévén nyugtok sem erdélyi, sem török területen, a kénytelenség arra vitte őket, hogy fegyveres kézzel pró-

bálják meg hazájok, Felső-Magyarország visszafoglalását. Minthogy Erdély nem támogathatta őket, a viszonyok változása következtében elejtették Bocskay és Bethlen vezéreszméjét, hogy a felvidéki vármegyék Erdélyhez csatoltassanak, s immár az lett programjuk, hogy Felső-Magyarországot a német uralom alól felszabadítsák s török oltalom alatt külön fejedelemséggé alakítsák.

Ez a terv azonban Apafy érdekeibe ütközött s hogy meghiusítsa, bizalmas tanácsosát, Teleki Mihályt állította a bujdosók élére. Mellette Wesselényi Pál, Forgách Miklós, Szuhay Mátyás, Szepessy Pál, Kende Gábor készítették elő a Felső-Magyarországba való betörést. Csakhogy Bánffy Dénes, a fejedelem sógora s a bécsi udvar titkos híve beárulta terveiket Spankau tábornoknak. Mikor tehát 1672 őszén a bujdosók a felvidékre törtek, a németek készen várták őket s Teleki súlyos vereséget szenvedett, mire visszatért Erdélybe. Ellenben Szuhay és Szepessy szeptember 18-dikán keményen megverték Spankaut s a nép mindenütt tömegesen csatlakozott zászlóikhoz, melyek „istenért s a szabadságért“ feliratot viseltek. A mozgalom rohamosan terjedt, több vár és vármegye, Eperjes és Kisseben városok a felkeléshez csatlakoztak. Árva vármegyét Pika Gáspár lázította fel s Árva várát is hatalmába kerítette. A vész-hírekre az udvar a felföldre Cob Farkas alatt nagyobb hadat küldött, mely a lázadást csakugyan elfojtotta. Cob tömegesen fogdostatta össze az embereket. Vérbe mártott pallost, nyársat, kereket hordatott szét a vármegyékben, öletett, gyilkoltatott kegyetlenül, sőt felhívta magát a föld népét, hogy „ő felsége intencziója szerint“ vegyen részt a vérengzésben s „öljék, vágják“ a gyanusokat. Rémuralma azonban nem félemlítette meg a bujdosó kuruczokat, kik azt felelték neki: „ha te Cob Farkas azt hiszed, hogy a rablót akasztófa, a zsványt nyárs illeti, úgy legelőször magad akasztasd fel, vagy huzasd nyársra“.

XI. FEJEZET.

A KÉNYURALOM KORA.

AZ ÚJ KORMÁNYZAT. — A VALLÁSÜLDÖZÉS. — A POZSONYI RENDKIVÜLI BÍRÓSÁG. — A GÁLYARABOK. — A GAZDASÁGI ROMLÁS. — A BÉCSI VÁMPOLITIKA HATÁSA A MAGYAR NÉPRE. — A KELETI KERESKEDELMİ TÁRSASÁG. — A HATÓSÁGOK S AZ ORSZÁGGYÜLÉS TILTAKOZÁSAI AZ ANYAGI KIZSÁKMÁNYOLÁS ELLEN. — A FÖLDMŰVELÉS HANYATLÁSA. — ERDÉLY ÉS APAFY MIHÁLY. — A BUJDOSÓK HARCZAI. — THÖKÖLY IMRE. — AZ 1681-KI ORSZÁGGYÜLÉS.

PÁRHUZAMOSAN a katonai rémuralommal az udvar Magyarország régi alkotmányos és kormányzati szervezetének teljes eltörlésén, idegen kényuralmi kormányrendszer alakításán dolgozott azon czélzattal, hogy előkészítse az ország beolvasztását az örökös tartományokba. Erre nézve a legkülönbözőbb tervek merültek fel. Az egyik azt ajánlotta, hogy Magyarországot végkép fel kell darabolni s első sorban a Dráván túli részeket kell az osztrák tartományokba kebelezni. E végből bécsi parancsra a horvát-szlavon várak idegen kapitányai írásban örökös királyuknak fogadták el Lipótot és utódait. Mások azt ajánlották, hogy német telepésekkel árasztásák el az országot s így nyomják el benne a magyar elemet. Abban azonban mindenki egyetértett, hogy be kell hozni a korlátlan kényuralmat s e czélnak megfelelően kell a kormányzatot átalakítani. E kormányzat legfőbb feladatául az eretnekirtást tűzték ki, de a külföldre való tekintetből szükségesnek látták kimondani, hogy ne közvetlenül ő, hanem a főpapság vezesse az üldözést, mint Szelepcsényi már előbb ajánlotta s Kollonics is kívánta. A vallásüldözés ellen Lipót királynak nem voltak kifogásai. Ellenben aggodalmi támadtak, nem ütköznek-e alkotmányfelforgató tervei koronázó esküjébe? Kollonics hét papból álló bizottság elé vitte a kérdést. Ez a bizottság, melyben csupa vakbuzgó pap, köztük három jezsuita ült, kimondotta, hogy Magyarország a fölkeléssel eljátszotta alkotmányát s a király azt teheti vele, a mit akar. A miniszterek még tovább mentek. Elhatározták, hogy az új kormányzat megalakításakor a császár kiáltványban hozza közhírré, hogy a Habsburg-ház Magyarországot

immár örökös tartományának tekinti s a királyválasztás s a koronázás eddigi módjainak megváltoztatásával, császári teljhatalommal fogja kormányozni. Ez elvek proklamálása azonban elmaradt s az 1673 márczius 11-ki császári pátens egyszerűen csak azt tudatta az országgal, hogy belügyei intézését új kormányshéz (gubernium) vette át. E kormányshéz élére kormányzóí címmel Ampringen János Gáspárt, a német lovagrend nagymesterét állították, ki mellett négy magyar — közójók sorolták Kollonicsot — s négy német tanácsos működött. Az új intézmény hivatalos nyelve a német és latin volt, de az alsóbb tisztviselőknék illirül is tudniók kellett, ellenben a magyar nyelv senkire sem volt az új magyar kormányshéknél kötelező. Ampringen Gáspár magyar földön született, ott töltötte gyermekora egy részét s tudott valamit magyarul. Általában nem osztrák légkörben nőtt fel, nem a Lobkowitzok, Kollonicsok, a Cobok fajtájából való volt. Telve elfogultsággal ült ugyan új hivatalába, de minél tovább időzőtt Pozsonyban, annál inkább belátta, hogy a bécsi politika ismert eszközeivel Magyarországnban boldogulni nem lehet. Már kinevezése első esztendejében kérte elbocsáttatását, mert nem helyeselte az udvar politikáját, főleg a merő emberirtássá fajult vallásüldözést. Nem bocsátották ugyan el, de nem hallgattak intő szavaira s a guberniumban Kollonics ragadta magához a vezetést. Még kevesebb befolyást gyakorolhatott Ampringen a kormányzat vidéki közégeire, melyek Cob mintájára kezelték hatalmukat a közigazgatás s az adóügy terén. Elöl járt gróf Volkra Ferdinánd Ottó, ki tudatlanságával Bécsben is feltünést keltett. De tudatlanságánál még nagyobb volt elvetemülsége. Noha hivatalos iratok állapították meg, hogy előbbi állásaiban lopott és sikkasztott, Lipót őt nevezte ki a szepesi kamara elnökévé. Még is felelt hírnevének s a felvidéken folytatott rablásairól, sikkasztásairól mázsányi hivatalos iratok tesznek mind e mai napig tanúságot. Mellette Draheim Vilmos, egykor kutyapeczér, lett a ropantul felszaporodott fiskális javak igazgatója s versenyzett Volkrával az égbekiáltó bűntények elkövetésében. Még a katonai hatóságok is örökösen panaszkodtak ellenök, de a király azzal felelt a vádakra, hogy a vizsgálat összes iratait elégettette, Volkrát meg a pozsonyi kamara elnökévé léptette elő, hol garázdálkodásainak Kollonics sem birt határt szabni. Helyét Kassán Wallsegg-Regele báró foglalta el (1673), kit a kancellária a királyhoz intézett felterjesztésében „rabló despotá“-nak nevezett. Csakugyan túltett elődjén. De minthogy azzal védekezett, hogy a magyarok a halálnál jobban gyűlölik, Lipót király föltétlenül ragaszkodott hozzá. Minél több panasz érkezett valamely tisztviselő ellen, annál jobban bíztak benne Bécsben. „Rátok, gyakran visszaeső bűnösökre“, mint a király a magyarokat nevezte, bocsátották a leggonoszabb embereket, kik viszont a kényuralomnak szilárd támaszai lettek s kiméletlenül hajtották végre minden rendeletét.

Ők voltak a magyar-irtással fajult protestáns-üldözés támogatói is, csakhogy ebben a legfőbb vezetést Szelepcsényi primás és Kollonics püspök vette át. Régebben Szelepcsényinél pénzen némi kíméletet lehetett vásárolni s a katolikusok szemére is hányták, hogy Morvaországban egyedül az ő jószágain élnek eretnekek. De a felvidéki

Szelepcsényi György érsek.

(Rugendas metszete után.)

mozgalmak leverése, (1671) óta megszűnt minden kímélet. Bársony György püspök nagy munkában bizonyítgatta, hogy a király nem köteles a vallásszabadság biztosítására hozott magyar törvényeket megtartani. A primás meg azt írta Lobkowitz herczegnek (1672 márczius 22-én), hogy a protestánsok azt hirdetik: „sacramentische Papisten, majd megtanítjuk a császárokat“. Ez pedig felségárulás s e czímen ki

kell mindnyájokat irtani, mert „most kezünkben vannak — mondotta, — éljünk az alkalommal“. Az eszme megfelelt Lipót király érzelmeinek. Tanácsosai különben is azzal rémítették, hogy Magyarorszáiban szicíliai vecsernye készül s az összes német katonákat le akarják mészárolni. Ennek megakadályozására azt ajánlották, hogy szaporítsa ottani hadait, irtsa ki a „pestises farkasokat“ s ismételje a „vad“ népen a Szent-Bertalan-éj borzalmait. A király csakugyan az állam egész hatalmát, a hadsereget és a közigazgatást a vallásüldözés szolgálatába helyezte. A városokban katonaság vette el a protestánsok templomait, iskoláit, úzte el a papokat, tanítókat. Karhatalommal katholizálták az összes városokat, vagyis a tiszti kart s a tanácsot csupa katolikusból állították össze, néhol egyáltalán arra nem való, tudatlan, romlott elemekből. A tanács után a czéhekre került a sor s az iparos elem javarésze, a protestáns kézművesek külföldre menekültek. A vidéken a földesurak végezték az erőszakos térítést s a hol nem boldogultak, ott egyes főpapok katonaruhába bujtatott jezsuitákkal és növendékeikkel, gyakran több száz főnyi kísérettel, járták be a falvakat. Száz meg száz templomot és iskolát foglaltak el, töméntelen papot és tanítót fogdostak össze, sőt néhol úgy garázdálkodtak, hogy a szomszéd török megbotránkozott rajta s fegyverrel védte meg a keresztényeket keresztény üldözőik ellen. Minthogy ez embertelenség a szövetséges külső hatalmakat több ízben felszólalásra ösztönözte, az udvar fölkapta Szelepcsényi eszméjét s azt hirdette, hogy nem vallásuk, hanem politikai bűntetteik miatt üldözi a protestánsokat. A legképtelenebb rágalomokkal illetve, a király ellenségeinek, forradalmároknak, a török szövetségeseinek bélyegezte őket.

Mindazáltal nem a kormányra, melynek feje, Ampringen, határozottan ellenezte az üldözést s mérsékletet ajánlott, hanem Szelepcsényire és Kollonicsra bízta Lipót király a vallásügyet, kik, hogy végsőapást mérjenek a protestánsokra, immár az összes protestáns papokat és tanítókat ki akarták az országból űzni, mert a míg ilyenek egyáltalán akadtak, az erőszakkal áttértett tömegek titokban mindig érintkeztek velők. A főpapság úgy okoskodott, ha nem lesz protestáns pap, a ki kereszteljen, temessen, a hívek majd csak a katolikus paphoz fordulnak s ezzel teljesen beolvadnak az egyházba. E cél érdekében perbe akarták a magyarországi összes protestáns papokat és tanítókat fogni, de nem a vallás, hanem politikai bűntények czimén. Erre nézve Szelepcsényi még 1673 februárban megtette előterjesztését az udvarnak, mely szabad kezet engedett neki. Először azonban szűkebb körben próbálta ki rendszerét s 1673 szeptember 25-re három ág. ev. superintendenst s Zólyom, Liptó, Turócz papjait, számszerint 33-at, idézett meg Pozsonyba saját bírósága elé. Minthogy ártatlanoknak érezték magokat, a legtöbben megjelentek. De koholt levelek alapján lázadással vádolták és tömlöcbe vetették őket. A ki azonban áttért, nemcsak megszabadult,

hanem pénzsegélyt kapott. Megszabadult az is, a ki írásban (reversalis) elismerte, hogy bűnös a lázadásban. Csakhogy az ilyennek vagy papi állásáról kellett lemondania vagy külföldre vándorolnia. Hogy szabaduljanak, a szerencsétlen foglyok vagy az egyik, vagy a másik módot választották s így Szelepcsényi első kísérlete teljesen bevált. Ekkor azután az egész országra kiterjesztette az eljárást. Nem csupán a királyi vármegyék, hanem még a közeli török területek papjait is perbe fogta s a megidézettek száma 730-ra ment. Ampringen tiltakozott ez eljárás ellen, mely a török basáknál szintén megütközést keltett. De Szelepcsényi páter Müller gyóntató útján megnyerte Lipót királyt s 1674 márczius elején megkezdődött Pozsonyban az óriási pör. Az idézettek közül 326-an jelentek meg s 236 vagy áttért vagy reversalist adott, 93-an azonban állhatatosak maradtak s halálra ítéltettek. Nem végezték ugyan ki őket, de sanyarú tömlöczben gyötörtettek s egy részök végül Buccariba vagy Nápolyba gályarabságra küldetett. E szerencsétlen gályarabok panasza Európaszerte részvétet keltett s a kik kiállták szörnyű megpróbáltatásait, azokat utóbb De Ruyter hollandi tengernagy mentette meg rabságukból. A szövetséges német fejedelmek a pozsonyi törvényszék határozatainak hírére megint szót emeltek hitfeleik érdekében, sőt Svédország az osnabrückeri békére hivatkozott. De Bécsben azt felelték, hogy ez a szerződés nem vonatkozik Magyarországra s különben is a protestánsokat non ex odio religionis, sed crimine rebellionis fogták pörbe és sokkal enyhébben bánnak velök, mint a külföld hiszi.

Ez az enyhébb bánásmód pedig abban állt, hogy a jezsuiták, a német katonák támogatásával a pásztorától megfosztott nyájra vetették magokat s megszámlálhatatlan ezreket térítettek át. De töméntelenen menekültek külföldre, hol a brandenburgeri választó különös védelmébe fogadta őket. Még többen csatlakoztak a bujdosókhoz s a belső vajadások az egész társadalmi szervezetet fölforgatták. Zűrzavar, fejtelenség támadt mindenütt s a német tábornokok legembertelenebb vérengzése sem tudta a belnyugalmat helyreállítani. Az üldözés a zsidókra s a görög-keleti vallás híveire, az oroszokra vagy ruténekre is kiterjedt, kik Zemplén, Ung, Szepes és Sáros vármegyékben nagy számmal éltek. II. Ferdinánd óta több-kevesebb erőszakkal hajtották őket a katolikus egyház hatalma alá, vagyis rájuk kényszerítették az uniót. Ez bennök is erős elégedetlenséget keltett s az oroszság szintén a rendbontó, zavargó elemek sorába hajtattott. Lelkesen támogatta a protestáns bujdosókat, kik közt egyébiránt mindig volt bőven katolikus, mert a közös inség és üldözés az eddig egymás iránt ellenséges felekezeteket egy zászló alatt kezdte egyesíteni.

E szörnyű állapot a vallásüldözéssel, a bujdosók gyakori támadásai-
val, a pestissel s más elemi csapásokkal betetőzte a nép anyagi rom-

lását, melyet a császári rendszer vámpolitikája a végletekig menő kíméletlenséggel segített elő, mióta Magyarországot hatalma alá hajtotta. A gazdasági politika, melyet I. Ferdinánd megindított, szakadatlanul fennmaradt, sőt utódai alatt folyton ártalmasabban hatott s a magyar népet teljesen az örökös tartományoknak szolgáltatta ki. Bécs a XVII. században lett végleg a császári udvar székhelye, mely mögött Prága és Innsbruck háttérbe szorultak. A császári hatalom mindent megtett tehát, hogy székvárosában összpontosítsa a nagy birodalom kereskedelmét. Bécsnek akkor még nem volt saját ipara s így a vámpolitika arra irányult, hogy egyrészt a külföldi, első sorban a magyar-német birodalmi s a magyar-velencei kereskedést Bécs kezére játssza, másrészt az örökös tartományok némelyikében, Stíriában, Alsó-Ausztriában, Csehországban fejlődni kezdő gyáripar termékeinek Bécsset tegye főpiaczává. Mindez lassankint sikerült. A cseh vászon és posztó, a stíriai-osztrák vasipar termékei és Velence iparczikkei, a keleti kereskedés főbb áruí mindinkább csaknem kizárólag Bécs közvetítésével jutottak hazánkba. Viszont a magyar kivitelnek is Bécs lett központja, kizárólagos közvetítője. II. Ferdinánd 1629 óta a bécsi protestáns iparosokat és kereskedőket megfosztotta a polgárjogtól s nem engedte, hogy a birodalmi városok Bécsben protestáns vallású ügynököt vagy megbízottat tartsanak. Így a birodalom s Magyarország közti kereskedés közvetítése bécsi polgárookra szállt át, kik a kormány támogatásával magyar földön oly kiváltságokat szereztek, melyek a hazai elemet lassankint kiszorították a kereskedésből. A magyar kereskedő Bécsben, Ausztriában, Stíriában két annyi vámot fizetett, mint az osztrák vagy a külföldi. Külföldi még marhát vásárolni sem jöhetett hazánkba, hanem Bécsben kellett szükségletét beszereznie. Ellenben a magyarországi marhavásárokon a bécsi mézáróst illette meg az elővételi jog. Előbb ő fedezte szükségletét s csak azt, mi neki nem kellett, vásárolhatta a magyar gazda vagy kereskedő. Országgyűlés idején a bécsiek, az úgynevezett udvari kereskedők vámmentesen hozhatták az országgyűlés székhelyére áruikat s ezzel a helyi kereskedőnek, ki különben is nálok vásárolt s vámot is fizetett, lehetetlenné tették a versenyt.

Ez az irányzat a forgalom minden ágában érvényesült. A magyar halkivitelben a bécsiek régi kiváltságaikhoz 1654-ben új és előnyösebb kiváltságlevelet szereztek, melyet azonban a királyi harminczadosok sem akartak elismerni, mert egész sereg adófizetőt fosztott meg kenyértől s a magyar kincstárnak érzékeny kárt okozott. A pozsonyi kamara (1656) kijelentette, hogy természetellenes állapot, hogy a bécsieknek több joguk és kiváltságuk legyen Magyarországon, mint a született magyaroknak. Később is folyton figyelmeztette az udvart, hogy van itt magyar ember elég, a ki ép oly jól, sőt jobban elvégez bizonyos dolgokat, mint a bécsi; hogy a magyarnak is meg

kell élnie, hisz ő fizeti az adót. „Saját véreink — kiáltott föl keserűségében — fizetnek saját hazájokban saját árúik után, a nyereszkező idegeneket meg fölmentik minden fizetés alól a reájok nézve idegen országban, a magyar földön.” Említette, hogy a kereskedeésre vannak törvényeink, melyek mindenkit köteleznek s furcsa lenne, ha e törvények alól egyedül a bécsieket vonnák ki. De a bécsi főhatóságok az ilyen felszólalásokat a király elé sem terjesztették, hanem egyszerűen sutba dobták. Hogy a magyar kereskedőt megfoszszák a velencei marhakivitel előnyeitől, a marhakereskedésben a monopoliumot léptették életbe. Az örök pénzzavarral küzdő udvarnak olasz, főleg velencei kereskedők nagy kölcsönöket adtak, melyek akként törlesztettek, hogy az illetők bizonyos mennyiségű marhát vámmentesen hajthattak ki Magyarországból. Hasztalan tiltakozott ez ellen 1635 óta ismételtelen az országgyűlés. Hasztalan akarta szabaddá tenni, sőt Buccariba terelni az olasz földre irányuló marhakivitelt, hogy a szomszéd örökös tartományok vámzsarolásaitól felszabaduljon. És hasztalan sürgették a harminczadosok az egyedárúság eltörlését. Az olaszok pénzzel dolgoztak nemcsak Bécsben, hanem Pozsonyban s megvesztegették a magyar kamara befolyásosabb embereit. Így az appaldo évtizedeken át fennállt s Bécs Buccarit is elzárta a magyar kivitel előtt. Egyenesen kényszerítette a magyar szállítót, hogy árúját szárazföldi úton, Stírián, Krajnán és Karintián át vigye olasz földre. E tartományokban pedig olyan roppant harminczadot s minden állomáson annyi vámot szedtek rajta, hogy egész nyeresége ráment.

Még inkább megrontotta az osztrák vámpolitika a magyar bor-kivitelt. Noha az udvar nagyjából a magyar jeles borvidékekről, Sopronból, Rusztról, Pozsonyból s a világhírű Tokajból fedezte szükségletét, gyöngye és drága osztrák borokkal árasztotta el az országot, és az osztrák bor nálunk fele vámját fizette annak, a mit a magyar bor Ausztriában. Egyedül Lengyelország felé folyt állandóan a hegyaljai bor kivitele, ámbár itt is töméntelen akadály merült föl, melynek legyőzése végtelen kitaratást és szívósságot igényelt. Még nagyobb csapást mért a magyar gazdasági életre a vasvári béke után Bécsben alakult keleti társaság, mely hivatva volt a szultánnal kötött új kereskedelmi szerződést hasznosítani. A társaság 1667 nyarán kezdte meg működését s gyarmat- és vasárút igyekezett a török birodalomba bevinni, onnan meg rizst, dohányt s mindenféle török iparczikket behozni. Ezt a kereskedelmet eddig szintén magyarok, részben rácok közvetítették. Az új társaság azonban vámmentességével háttérbe szorította őket, ámbár üzlete nem birt lendületet venni, mert öt hónapig tartott, míg hajói Pozsonyból Konstantinápolyba eljutottak, mi fölöttébb megdrágította az árúkat. De azért sokat ártott a magyar kereskedésnek s épen egy német tábornok, gróf Hofkirchen, figyelmeztette az udvart, hogy

végleg tönkre teszi a magyar kereskedést. Leginkább azonban a magyar kamarát károsította a társaság vámmentessége, melyet örökös tiltakozása daczára a király folyton megújított. De magyar hatóság hasztalan fordult Bécshez s megtörtént, hogy midőn egy várparancsnok önkényes zsarolásai ellen, melyek a kereskedelmet károsították, a magyar kamara és a bécsi társaság felszólaltak, a bécsiek panaszát nyomban elintézték, a kamarát ellenben válasza sem méltatták (1667). Végre a kamara kijelentette, hogy a társaság csempészetet, rendszeres csalást űz s egyenesen megtagadta az érdekében kiadott rendeletektől az engedelmességet. Mindazáltal a társaság fenmaradt, míg a háború viharai el nem sodorták.

Mint a kamara, akképen tehetetlen maradt az országgyűlés a magyar kereskedő és kereskedelem megoltalmazásában. Ha hozott is törvényt, nem hajtották végre, ha tiltakozott is a kizsákmányolás ellen, azt Bécsben nem vették figyelembe. Pedig a rendek kívánságai igen szerény körben mozogtak. Nem önálló gazdasági politikáról ábrándoztak, hanem csak azt követelték, hogy a magyar kereskedő az örökös tartományokban ugyanolyan elbánásban részesüljön, mint a bécsi nálunk. Sürgették a vámsorompók ledöntését s szívesen lemondtak volna az önálló vámterület kiváltságáról, mely a szó legigazabb értelmében terhes kiváltság, privilegium odiosum volt. De akkor a külön magyar vámterület felelt meg Ausztria politikai és gazdasági szükségleteinek s az udvar, mely korlátlan joggal állapította meg a vámtarifát s annak egyes tételeit Bécs időközi szükségleteihez alkalmazta, nem tűrte a vámrendszer módosítását. A jármot, melyet politikailag kovácsolt, a legszélsőbb gazdasági kiszípolozással tetőzte be. Mikor az országgyűlés 1655-ben a gazdasági bajok orvoslására bizottságot küldött ki, az udvar azt sem engedte, hogy a bizottság megkezdje tanácskozásait. Így a vámrendszer ép oly irtó háborút folytatott a magyarság ellen, mint az egész kormányzat. Ez a hatalomból, a közállásokból, amaz minden jövedelmes foglalkozásból szorította ki. Már 1656-ban fájdalmasan panaszolja egy kamarai tanácsos, tehát illetékes ember, hogy „nagyon megszükülte állapotban vannak a magyarországi kereskedők”. Bécs nemcsak háttérbe szorította, szatócsi színvonalra süllyesztette a magyar kereskedőt, hanem a magyart egyenesen elszoktatta a kereskedelmi pályától. Csupán a hódoltság felé folytathatta a magyar aránylag szabadon a kereskedést s Győr és Komárom magyar végbeli katonasága mindinkább iparra és kereskedelemre adta magát, mert csak igen kevésnek volt annyi földje, hogy megélhetett volna belőle. A magyar katonából mesterember és kereskedő lett tehát, a ki eljárt hódoltsági és erdélyi vásárookra egész Belgrádig. Mellettök még a felvidéki városok polgárain kívül zsidók, kik a házalás és szatócskodás mellett Budáról élénk összeköttetésben álltak főleg Kecskemét és Kőrös városokkal, görögök és rácok, kik a mezővárosokban, Miskolczon, Sárospatakon szaporodtak el, valamint

örmények, kiket Apafy nagyobb számmal telepített le Szamosújvárt és Erzsébetvárosban (Ebesfalva), foglalkoztak a kereskedelemmel, de leginkább erdélyi és hódoltsági földön, mert királyi területen a vámrendszer igen szűkre szabta tevékenységüket.

Minthogy iparczikkal Bécs árasztotta el az országot, a hazai ipar szintén hanyatlásnak indult s elvesztette azt a jelentőséget, melyet egy egészséges nemzet gazdasági életében természetszerűen játszani szokott. Felső-Magyarország távoli fekvésénél s az önálló Lengyelország közelségénél fogva kevésbbé érezte ugyan a vámpolitika romboló hatását. De az ottani városokat a vallásüldözés juttatta nyomorba. A városok mind protestánsok voltak s erőszakos katholizálásuk nemcsak belső szervezetüket forgatta ki, hanem vagyoni lételők alapjait ingatta meg. Az iparosok és kereskedők egy része külföldre vándorolt s a mi megmaradt, azt a katonaság, a roppant adóteher, a belháborúk mozgalmai szegényítették el. A bécsi vámrendszer még a hódoltság és Erdély gazdasági életére is lidérczként nehezedett. A XVII. században Erdélyben lendületet vett a kénese-termelés s Morván s Szilézián át jutott a világpiacra, főleg

Amsterdamba. Ausztria azonban csakhamar elzárta előle ezt az utat, hogy saját termelését megszabadítsa a versenytől. Erre az erdélyi kénese Lengyelországon át igyekezett Danzigba eljutni. Noha ez nagy

I. Lipót aláírása.

kerülő volt s drágította az árút, a külföldi fogyasztó még mindig olcsóbban kapta az osztrák kénesenél. Ennek következtében a kormány az erdélyi árút vagy elkobozta vagy óriási átmeneti vámmal sújtotta. Az erdélyi fejedelmek török területen át igyekeztek tehát a kénese Velenzébe eljuttatni. Ekkor Bécsben bérbe akarták venni az erdélyi kénesebányákat s mikor utóbb Erdély birtokukba került, meg is őlték az ottani termelést.

A legszánalmasabb helyzetbe a földművelés s a vele foglalkozó elemek jutottak, mert őket nemcsak Bécs önkényuralma sújtotta. A kormányrendszer a maga törvénytelenégeivel, erőszakosságaival a földesurakat is saját képmására formálta. A mint a kormányból kiveszett szociálpolitikai hivatásának tudata, akképen a földesúr szívéből is mindinkább kihalt a jobbágy iránti kímélet érzete. A mint a kormány nem tisztelte a törvényt, úgy a földesúr sem törődött vele, ha jobbágyairól volt szó. Az isteni világrend megváltozhatatlan alkatrészének tekintette a jobbágy fölötti uralmát s fölfogását Forgách Miklós, kassai főkapitány, e következő szavakba foglalta: „a jobbágyok szenvedése isten törvénye, ki rendelte az ő alacsony sorsukat“. Csakhogy a parasztok nem egyszer fegyverrel

tiltakoztak e felfogás ellen s Nógrádban (1643) azzal támadtak uraikra, hogy nem maradnak tovább szolgák, hanem olyan szabadok akarnak lenni, milyenek akkor voltak, mikor Szittyaországból kijöttek. Az urak karddal verték ki fejökből ez ábrándos gondolatokat s helyzetök minden zendülés után még szánalmasabbá vált. Sokszor a töröknek is megesezt rajtok a szíve s e kor emlékeiben többször előfordul, hogy bégek és basák intették a magyar urakat a föld népe iránt emberségre és irgalomra. Úr és jobbágy kegyetlenül gyűlölte egymást s egyes vármegyék a paraszttól minden fegyvert elszedtek, nehogy uraik ellen fordítsák. Ennek a lefegyverzésnek azután az volt következménye, hogy a köznép az akkori közbiztonsági viszonyok zűrzavarában teljesen védtelenné vált s egész falvak sem birtak 2—3 fegyveres zsványnak ellenállni. „Hódolj paraszt, ördögletke teremtetted!” — volt a hatalmasok jelszava, a kóborló katonáké épen úgy, mint a kormányzaté s a földesuraké. A magyar irodalom örök dicsősége, hogy már ez időben szót emelt a szegény jobbágy érdekében s a romboló, irgalmatlan tusák közepett kíméletet, könyörületességet kívánt számára. De minthogy a trón magaslatáról sem Magyarországon, sem Erdélyben nem esett a társadalomra az emberszeretet egy sugara, szava a pusztában hangzott el s állandóan a helyi hatalmak szeszélyes önkénye szabott törvényt a jobbágnak. Különösen az erdélyi részekben vált ez végzetessé, hol a Hármaskönyv kegyetlen intézkedéseit enyhébb törvények nem mérsékeltek. II. Rákóczy Györgynek csak haláltusájában jutott eszébe a jobbágyság s szabadságot, nemességet ígért minden parasztnak, a ki fegyveresen csatlakozik hozzá. Megtették sokan s vitézül harczoltak zászlai alatt, de bukása után visszahajtottak a jobbágyi járom alá. Másrészt a magyar elem egyre pusztult s helyét oláhság ülte meg, mely állati megadással, csakhogy új hazája iránti olthatatlan gyűlölettel viselte az igát.

Erdély belállapottai általában keveset különböztek a magyarországiaktól s noha az országot 1662 óta nem dúlta külellenség, ereje keveset gyarapodott s a nép a rossz kormányzat mellett igen lassan heverte ki az 1657—61-ki romlást. Maga Apafy fejedelem jámbor, jóindulatú ember volt, de az egykorúak szerint „papnak lett legalkalmasabb, nem fejedelemnek”. Keveset törődött az uralkodás gondjaival s azt inkább nejeének, a férfias lelkű Bornemissza Annának, főleg pedig neje rokonának, a nagyeszű Teleki Mihálynak engedte át. Teleki, kit egyik kortársa, Koháry István „az ördög vicé”-jének nevez (1680), furfangosan fel tudta használni fejedelme azon gyöngéjét, hogy mindenki versenytársat, trónkövetelőt látott. Azon ürügygyel, hogy az illető a trónra áhítozik, eltett láb alól mindenkit, ki emelkedésének útját állotta. Vezetése alatt Apafy ép oly rémuralmat gyakorolt, mint I. Lipót s az országgyűlés nem egyszer keserves panaszra fakadt a törvénytelenység, az erőszak, az örökös jószágelkobzás miatt. Az új rendszer első áldozata Haller

Gábor volt, kiről 1662-ben ismételve híre járt, hogy török segílyel akarja a fejedelemséget megnyerni, kit azonban Apafy megnyugtatóására a nagyvezér még 1663-ban kivégeztetett. Azután a dúsgazdag Zólyomy Miklóstra került a sor, kinek jószágain a tanácsurak egysze-

Apafy Mihály fejedelem.

(Sandrat egykorú rézmetszete után.)

rűen megosztottak, őt magát meg kiűzték az országból. Csakhamar a tanácsurak egymással is hajba kaptak s Bánffy Dénest, a bécsi udvar titkos hívét nem mentette meg a vérpadtól az a körülmény, hogy a fejedelem sógora volt. Erre Béldy Pál ellen fordult az ármány, ki a portára

szökött s a héttoronyban fejezte be életét, míg jószágai prédára kerültek. Végre teljesen Teleki lett a helyzet ura, a főtanácsos, ki korlátlanul uralkodott a fejedelmen s befolyását magánérdekeinek megfelelően gyümölcsöztetve, óriási vagyonra tett szert. Ellenben a belső kormányzat mindinkább megromlott, az udvar kényurai mintájára minden vidéknek megvoltak a maga apró zsarnokai, kik valósággal basáskodtak a népen s megrontották anyagi erejét. Volt ugyan az országban sok művelt, tanult ember. De befolyásuk háttérbe szorult s hasztalan hirdette Apáczai Cseri János, hogy a közoktatás újjászervezésével kell a társadalmat az anyagi és erkölcsi romlástól megmenteni; a „háládatlan magyar világot“ sem ő, sem más nemesebb lelkek nem tudták fölébreszteni. A jobbágyság jogi állása is Erdélyben lett a legszármalmasabb s nemcsak akkor tette tehetetlenné Erdélyt, hanem hatásai mind a mai napig észlelhetők az erdélyi jobbágységek külső kinézésében.

A jobbágyvédő irány egyébiránt a bécsi udvar ez időbeli politikájából is teljesen kiveszett, noha előfordult, hogy a vérig hajszolt tömegek közvetlenül Lipót királyhoz folyamodtak. Ilyen esetet a pármái követ 1672 július 2-án következő módon ír le: tegnapelőtt Lipót császár a magyar határon vadászott. Erről a szomszéd községek lakói értesülvén, Batthyány jobbágyságai közül valami 1500-an a császárhoz siettek s sírva könyörögtek hozzá, enyhítsen rettenetes terheiken, különben török területre kell vándorolniuk. Mit felelt a király, azt a követ nem mondja meg, de akármit felelt, nem tett semmit a kérelmezők javára. Egyes német főtisztviselők (1672 végén) azonban sürgősen ajánlották Lobkowitz hercegnek, hogy most, mikor az egész országot reformálják, legalább a robotot mérsékeljék, melyet a földesúr kénye-kedve szerint ró a jobbágyra. De a vénülő Lobkowitz hölgyekre, tánczra, bálozásra, nem pedig a magyar jobbágyok szenvedéseire gondolt, habár több felől utaltak rá, hogy ha az udvar magához édesgetné a szegénységet, könnyebben megtörhetné a nemesség ellenállását. De nem tette s a parasztság tömegesen özőnlőtt a bujdosók táborába, kik szabadsággal, örökös nemességgel kecsegtették zászlaik alá, hol ép oly hőiesen harczolt, mint a nemes urak. A munkaerő távoztával a jobbágytelkek töméntelen számban heverték pusztán s a földművelés néhol annyira hanyatlott, hogy a katonaságot idegenből kellett élelmezni, gabonával, liszttel ellátni. De még e szörnyű romlás közepett sem veszett ki teljesen a köznépből az önfentartás, a munkakedv ösztöne. Épen e században új és nevezetes gazdasági növények honosultak meg hazánkban. Ilyen a tengeri, mely a török és olasz részekből, továbbá a dohány, mely keletről jutott el hozzánk. Ez utóbbival divatba jött a dohányzás, habár egyházak és vármegyék versenyezve tilalmazták s hogy a bajt gyökerében kiirtsák, megtiltották magát a dohánytermelést. De a tár-

sadalom okosabb volt vezetőinél s gazdasági érzéke a termelés folytatására, sőt fokozására ösztönözte. Bécsben a dohányzás divatját nyomban a kincstár számára értékesítették s 1670-ben behozták a dohányegyedárúság egy nemét. Török területen, Esztergom vidékén, de kivált a déli részeken rizstermelés is folyt, ellenben a burgonyát ekkor csak mint ritkaságot ismerték s csupán az urak kertjeiben tenyésztették, míg a nép maga még lételéről sem tudott, sőt egy akkori gazdasági szakíró szintén csak azt mondja róla, hogy nem vehetni egyéb hasznát, mint a kalarábénak. Egyébiránt ez utóbbi is, valamint a zeller, kárfiol, a vörös retek (a fekete retket régóta ismerték, sőt a magyar nemzeti eledelek közé sorolták), több új répafaj urak és főpapok kertjeiből, kik külföldről kapták, e század folyamán honosodott meg nálunk s a gyümölcsstermelés nemesebb fajok meghonosításával nyert újabb jelentőséget. Igen nagy arányokat öltött a dinnyetenyésztés, de csak a sárga dinnyéé, míg a görög dinnyét ismerték ugyan, de nem szerették s kevésbé termelték. A borászatban, mely néhol többet jövedelmezett a földművelésnél, szintén sok előnyös újítás kapott lábra, sőt az állattenyésztés, főleg a juhtenyésztés terén is tétettek javító kísérletek. A magyar juh gyapja nem volt alkalmas finomabb posztó előállítására, mely kivétel nélkül idegenből jutott hozzánk s évenként roppant összegeket vitt a külföldre. Szelepcsényi primás nemesebb fajta spanyol juhokat hozatott tehát s Gombán posztógyárat állított, mely kitűnő posztót gyártott, de a belmozgalmak s különösen a gyilkos vámrendszer következtében hamar megszűnt.

Noha tehát a nép a legviharosabb időkben sem vesztette el munkakedvét s folyton új kísérleteket tett anyagi ereje gyarapítására, a XVII. században az előzőhöz képest a népszám és a vagyonosság további hanyatlása állt be, mely az ország külső kinézésében is kifejezést nyert. Mindenütt romok, puszta falvak, omladozó templomok, végtelen mocsarak, fiatal erdők, mértföldnyi bozótok, lakatlan, műveletlen területek tettek tanuságot a nép számának s jólétének csökkenéséről. Azok a külföldi utasok, kik ez időkben hazánkat bejárták, mind részvéttel, fájdalommal emlegették a borzasztó inséget, mely a magyar föld minden részén eléjük tárult. Csupán Bécsben nem látták ezt s az új kormányzat ismét hallatlan módon fokozta a közterheket. Az addiginál tízszeres összegben állapította meg az adót, egészen új adókat, accisát, fogyasztási adókat hozott be, melyek egyáltalán nem illettek a hazai viszonyokhoz s így annál súlyosabban nehezettek a köznépre, melynek sok helyen lehetetlenné tették a megélhetést s tömegesen hajtották a bujdosók táborába.

Maga a kormányzat folyton szaporította tehát a bujdosók számát, kik meg kétségbeesésökben minden tavasszal újra meg újra királyi földre törtek s ott kisebb-nagyobb harcokat vívtak. De bármi nagy

volt lelkesedések, bármi nemes halálra szántsággal áldozták életüket, a magok erejével nem boldogulhattak s míg a nemzetközi viszonyok a császárra kedvezően alakultak, minden erőfeszítésök meddő maradt. Lassankint azonban e viszonyok megváltoztak. Lipót császár háborúba keveredett Franciaországgal (1673), Lengyelországban a francziabarát Szobieszki János választatott királylyá (1674) s francziák és lengyelek érdeklődni kezdtek a bujdosók iránt. Francia ösztönzésre a bujdosók Teleki Mihályt újra vezérökké választották s egyesség létesült, melyben francziák és lengyelek tetemes pénzsegélyt biztosítottak számukra (1675) Csakhogy Lengyelország háborúban állt a törökkel, másrészt Ahmed nagyvezér állandóan gyűlölte a magyarokat s a szerződés jó ideig nem léphetett életbe. Csak Ahmed nagyvezér halála után (1676 november) indult javulásnak a bujdosók sorsa. A portán kezdték belátni, mily baklövést követek el, midőn az udvart a magyarok ellen támogatták. Franciaország varsói követe, Bethune marquis lengyel földön Boham ezredes vezetése alatt valami 3000 emberből álló hadat gyűjtött s 1677 őszén a bujdosók segítségére küldötte. De ennél is fontosabb volt reájok, hogy végre alkalmas vezért nyertek gróf Thököly Imrében. Teleki Mihály minden fondorlata daczára az ifjú gróf, Boham táborába sietett s ott csakhamar vezérszerepre jutott. De János lengyel király Róma befolyása alatt 1678-ban szakított Franciaországgal s így Bethune nem igen segíthette többé a magyarokat. Másrészt egy ideig még Teleki vitte a fővezetést s az 1678-diki hadjáratot eleinte meddővé tette. Mikor azonban Teleki haza tért, Thököly lépett helyére s igen előnyös fegyverszünetet kötött az udvarral, mely téli szállásul átadta neki Bereg és Ugocsa vármegyéket s megengedte, hogy a fegyverszünet idején a bujdosók királyi területen levő családjukat bántatlanul látogathassák. Ez volt az első napsugár, mely a szegény bujdosókra hét évi szenvedéseik után esett. E sikert Thökölynek köszönték s Teleki és mások minden iriggy fondorlata daczára immár ő köréje sorakoztak. Thököly ekkor 20 éves, daliás, magas, szőke, piros arcú ifjú volt, kinek dús tehetségeit kitünő nevelés fejlesztette ki. Kedvvel tanult, sokat olvasgatott, jól forgatta a tollat s töméntelen naplója maradt ránk. Idővel jeles szónok, messzelátó politikus, bátor katona, takarékos gazda lett s azon erős eltökélés vezette, hogy a bujdosó magyarságnak visszaszerzi hazáját. Onnan vette a segítséget, a hol éppen kínálkozott s hogy megtörje azt a testi-lelki szenvedést, mely alatt nemzete görnyedt, fordult a lengyel, a franczia, a török udvarhoz. Minthogy azonban XIV. Lajos és a császár ez időben megbékültek, Lengyelország meg szintén Bécshez közeledett, míg Erdély, minél inkább kitünt vezéri hivatottsága, annál inkább elhidegült iránta, Thököly csupán a törökbe vethette reménye horgonyát. Követte tehát Bocskay és Bethlen példáját, ámbár ép oly kevésbé rajongott a törökért, mint

ők. De nélküle nem boldogulhatott s az 1679-iki háborúban nem is boldogult. Az udvar tudta, hogy Thökölytől csak az esetre kell félnie,

Gróf Thököly Imre.
(Egykorú metszet után.)

ha a porta támogatja. Minden erejét megfeszítette tehát, hogy a szultánt, ki különben is háborúban állt Oroszországgal, magának meg-

nyerje s Thökölytől elvonja. Törökbarát politikája azonban erős megütközést keltett, mert Rómában XI. Incze pápa, korának egyik legkiválóbb alakja, legélesebben látó államférfia, észrevette a török birodalom hanyatlását s a keresztény hatalmakat nagy török háborúban igyekezett egyesíteni. XIV. Lajos figyelmét Konstantinápolyra, Lipót császárárt meg Budára irányozta s minthogy tudta, hogy a magyarok nélkül a törököt megtörni nem lehet, egész befolyását latba vetette, hogy az udvart a magyarokkal való megbékülésre s nagy török háborúra bírja. Bécsi követe, Buonvisi Ferencz, szintén jeles diplomata, fölismerte a pápa magasztos célzatait s 1679 eleje óta buzgón fáradozott a kibékülés érdekében. Ez alkalommal történt az a különös eset, hogy Incze pápa és nuntiusa a vallásszabadságért szálltak síkra s a magyar protestánsok számára kíméletet követeltek s ugyanily szellemben dolgoztak a szövetséges Németalföld és Brandenburg, ellenben Kollonics és hívei meghiusították törekvéseiket. Azok a szerzetesek és vakbuzgó gyóntatók, kik a császárt környezték s kikre többet adott, mint a pápára, azt hirdették: „jobb Magyarországot s még többet a töröknek átengedni, jobb, ha a császár fejér bottal kezében távozik birodalmából“, mintha a protestánsokat megtűri. Így az udvar a pápa terveivel a legélesebb elvi ellentétbe helyezkedett. Hallani sem akart Thököly kielégítéséről, ellenben mindent elkövetett, hogy a törökkel jó viszonyban maradjon, noha lengyelek és oroszok már háborúban álltak a szultánnal s a császár szövetségét keresték. Tököly 1680-ban újra megindította tehát a harczot s ezúttal már oly sikerrel, hogy csapatai meghódították a felvidéket, ellepték a Dunán inneni vármegyéket, betörték Morvába és Sziléziába, és az udvar nehéz feltételek mellett volt kénytelen fegyverszünetet vásárolni tőle. A fegyverszünet tartamára, tehát csak ideiglenesen átengedte Felső-Magyarországot Thökölynek, ki mint ez országrész tényleges ura, immár a legkomolyabb tényező lett. Másrészt a belső zűrzavar s a háború rendes kísérfője, a pestis, mely szörnyen pusztított, időközben elsöpörte a pozsonyi guberniumot. Ampringen 1679 őszén megkapta fölmentését s a kormányszatnak nem volt többé feje. Ehhez járult, hogy Lipót király, ki egymásután elveszítette két feleségét, harmadízben nősült s új nejét, Eleonóra királynét meg akarta koronáztatni.

Mindez elvileg halomra döntötte az új kényuralki rendszert s arra kényszerítette Lipót királyt, hogy 1681 elején újra országgyűlést tartson. De a pestis miatt nem Pozsonyba, hanem Sopronba hívta össze április 28-ikára a rendeket. Ezzel visszatért az alkotmányos rendszerhez, s maga tört pálczát eddigi magyar politikája fölött. Maga ismerte be, hogy a jogeljárás elmélete kivihetetlen, habár száz minisztere és papja szentesítette. Csakhogy a király ekkor sem e szempontból nézte a viszonyokat s csak azért hívta össze az országgyűlést, mert szüksége volt reá. A királyné megkoronázását tekintette főfeladatának s minden egyébbe annál kevésbé

törődött, mert a gyűlésen óriási többséggel rendelkezett s a protestánsok alig egy ötödét tették a megjelenteknek. A vallásügyben, melynek helyes megoldásától függött a közvélemény megnyugtatója, most is korlátlanul

I. Lipót és neje, Eleonora Magdolna.
(Egykorú metszet után.)

Kollonics járszalagát követte tehát. Ugyanily engesztelhetlén ember befolyásolta elhatározásait a Thökölyvel való megegyezés kérdésében. Ez gróf Esterházy Pál, a király nádorjelöltje, a dúsgazdag Thököly Éva

férje, s így Thököly Imrének sógora volt. Esterházy a kardot és a tollat egyaránt ügyesen forgatta s nemcsak a harctéren, hanem az irodalomban is vitézkedett. De jellemének legkimagaslóbb vonása az üzleti szellem, a birtokszerzés szilaj vágya, mely a szertelenségig fokozódott. A vagyonszerzés szempontjából nézte a közügyeket s hosszú nádorsága idején mindenféle eszközzel megszámlálhatatlan urodat, igazán mesés vagyont gyűjtött. Ama pillanatban, melyben Thököly Évát nőül vette, kivel később országos botrányt keltő házasság folytatott, magánérdekei a legélesebb ellentétbe helyezték sógorával, Thököly Imrével. Neje útján rátette kezét a magyarországi Thököly-javakra s ha az udvar kibékül Thököly Imrével, Esterházynak ki kellett volna e javak nagy részét adnia. Mindent elkövetett tehát a kiegyezés meggyorsítására s mint Kollonics a vallásügyben, ő meg a kiegyezés kérdésében a legszélsőbb irányba terelte Lipót királyt s mikor az országgyűlés Esterházyt ültette a nádori székbe, melyben hivatalosan ő vezette a kiegyezési tárgyalásokat, ezek sorsa előre meg volt pecsételve. Hamar meg is szakadtak s a bujdosók el sem ismerték többé törvényesnek az országgyűlést. A vallásügy kérdése kétségkívül szintén megoldatlan marad, ha Lipót király az országgyűlés folyamán azt az ijesztő jelentést nem veszi, hogy a francziák Strassburgot fenyegetik s új, nagy háború áll kilátásban. A veszedelem hírére — mint maga írja — elhatározta, hogy a vallásügyben nem hallgat többé Kollonicsra. Hosszas húzás-halasztás után tett is engedélyeket s az 1681. vallásügyi törvények megerősítik a bécsi béke első cikkelyét, elrendelik némely elvett templom visszaadását, megengedik a száműzött papok és tanítók visszatérését, megtiltanak minden további templomfoglalást s bizonyos, névszerint felsorolt helyeken (articularis helyeken) megengedik új prot. templomok építését. Az üldözés eddigi rendszeréhez képest ez mindenestre javította a protestánsok helyzetét. Kollonics befolyása azonban hamar újra felülkerekedett; már 1682 június 14-kén értesítette Széchenyi György kalocsai érseket, hogy a király egyszerűen félreteszi az új törvényeket, melyek közjogi határozatait sem hajtotta végre. Noha az 1681-iki törvények ismét kimondották a magyar kormányzat önállóságát, Esterházy nádorsága idején ép úgy idegenek intézték a magyar ügyeket, mint annak előtte s így az új törvények minden határozata papíron maradt. A valóságban az 1681-iki országgyűlés, noha összehívása elvileg végtelen jelentőségű volt, és noha fontos törvényeket hozott, minden terén meddő maradt s csakhamar újra lángot vetett a polgárháború, mely az udvar akarata ellen a török hatalom megtörésére s Magyarország felszabadítására vezetett.

Ungedult des Herrn in Götter Zerknirschung
de Botschaften vom Herrn zu mir
in Knechtschaft und Knechtschaft
mit. Fidele und nicht fidele
dilectio.

XII. FEJEZET.

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚ.

THÖKÖLY ÉS A PORTA. — I. LIPÓT KIRÁLY ÉS A TÖRÖK KÉRDÉS. — AZ 1683-KI HÁBORÚ. — KÁROLY, LOTHARINGIAI HERCZEG. — A BÉCSI GYŐZELEM. — A SZENT LIGA. — THÖKÖLY BUKÁSA. — ERDÉLY. — BUDA VISSZAFOGLALÁSA. — AZ UDVAR ÉS A MAGYAR NÉP. — AZ EPERJESI MÉSZÁRSZÉK. — A VALLÁSÜLDÖZÉS. — AZ 1687. ORSZÁGGYŰLÉS. — JENŐ, SZAVOJAI HERCZEG BEFEJEZI A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚT. — A KARLOVICZI BÉKE.

THÖKÖLY IMRE 1680 óta a magyar ügyekben első rangú tényezővé vált s a pápa nem ok nélkül ajánlotta az udvarnak, hogy elégítse ki s vonja el a töröktől, ki a magyarországi mozgalmakat a maga céljaira igyekszik kihasználni. Thököly kénytelen-ségből a törökre támaszkodott ugyan, de az 1681-diki országgyűlés idején tett kínos tapasztalatai után sem helyezkedett engesztelhetetlen álláspontra, hanem új tárgyalásokat indított az udvarral. Nőül akarta venni I. Rákóczy Ferencz özvegyét, a nála 14 évvel idősebb, de még mindig igézően szép Zrinyi Ilonát, ki szerette ugyan az ifjút, de csak oly feltétellel akart neje lenni, ha Lipót király beleegyezik a házasságba. Thököly a végleges béke fejében ezt az engedélyt, valamint Felső-Magyarország átengedését kérte. Bécsben azonban elégnek tartották a két főkivánság egyikének teljesítését. Nagy nehezen belenyugodtak a házasságba, mely 1682 június 15-dikén kötött meg. De Thököly politikai követeléseit nem teljesítették, mire a gróf újra megkezdte a harczot s rajtaütéssel megvette Kassát, mely ez időtől fogva székhelye lett. Hatalmába került az erős Fülek is, melynek falait a török kívánságára levegőbe röpítették. Fülek alatt történt, hogy Ibrahim basa szeptember 16-dikán nagy pompával nyújtotta át Thökölynek a szultán athnaméját, mely magyar királylyá nevezi ki. De Thököly nyomban kijelentette, hogy a királyi címet nem fogadja el s csak fejedelemnek, a magyarországi részek urának fogja magát nevezni.

Ez események az udvarra is megtették hatásukat s a király november 19-dikén nagyon előnyös fegyverszünetet engedélyezett Thökölynek. Az

egyezség szerint Thököly kiadta a kezén levő bányavárosokat, az udvar meg ideiglenesen, a fegyverszünet tartamára, hat vár kivételével, melyben német őrség maradt, átengedte neki egész Felső-Magyarországot a Garam vizéig. Ezzel közvetve, hallgatólag elismerte Felső-Magyarországot külön fejedelemségnek, mit a török hivatalosan is megtett. Így új fejedelemség alakult a magyar birodalom területén Thököly Imre alatt, kinek címe ekkor „gróf Thököly Imre, a magyarországi részek ura és fejedelme” volt. Rendes udvartartást szervezett, országgyűlést tartott, melyen az érdekelt vármegyék szívesen jelentek meg. 20 vármegye, 9 város, 3 püspök, 2 káptalan, 1 convent, 19 főúri család vett részt országgyűlésén, mely a helyzetnek megfelelően fontos határozatokat hozott és azon óhajjal oszlott szét, hogy Thököly mielőbb az egész magyar hazát országgyűlésre hívhassa. Az új fejedelemség, melyben a bujdosók régi programja valósult, véget vetett hontalanságuk keserves idejének. Családjukhoz tértek haza s visszakapták elkobzott telkeiket, jószágaikat. A vallásüldözés megszűnt, az elvett templomok és iskolák, köztük a híres pataki és eperjesi főiskola ismét a protestánsoké lett. A nép örvendezve mondotta, hogy megint „kalpag szab rendet a kalapnak”, vagyis véget ért az idegen kényuralom.

Thököly sikerei azonban nem csupán a hatalmában levő kis ország-részre voltak fontosak, hanem világtörténelmi jelentőségre emelkedtek. Győzelmeinek hírére Konstantinápolyban felülkerekedtek azok az elemek, melyek döntő háborút akartak Lipót császár ellen indítani. A török ez időben már csaknem egészen ura volt a magyar államterületnek s Konstantinápolyban könnyűnek tartották a király kezén maradt néhány vármegye elhódítását, mi végből erélyesen sürgették a hadüzenetet. Maga IV. Mohamed szultán, ki csak háremének és a vadászat örömeinek élt, fen akarta ugyan a békét tartani, de a magyarországi hírek hatása alatt mindinkább a harcziars Kara Musztafa nagyvezér befolyása alá került, ki megindította a hadi készülődéseket. A császár portai követe 1680 tavasza óta egymás után küldte Bécsbe sürgős figyelmeztetéseit, hogy a háború kikerülhetetlen. Az udvar azonban nem vette számba intő szavait s minthogy békében akart a szultánnal maradni, nem is hitt a háború lehetőségében. Egész figyelmét a nyugatnak szentelte, csak XIV. Lajossal törődött, mint ezt a rokon spanyol udvar érdeke kívánta. A bécsi spanyol követ folyton azt hirdette, hogy a portával és Thökölyvel minden áron meg kell egyezni, hogy Lipót Francziaország ellen fordulhasson. A miniszterek egy része, sőt maga a császár helyeselte ezt s épen azért tett 1681-ben némi engedményt a magyaroknak, azért egyezett a Thököly Imre és Zrinyi Ilona közti házasságba, hogy békére bírja a szultánt, kihez 1682 elején fényes rendkívüli követséget küldött. Csak-hogy ezt a követet nem hatalmazta föl a porta kívánságainak teljesítésére, a mint Thökölyt sem elégítette ki, noha ez a bécsi spanyol követet

kérte föl a közvetítésre s kötelezte magát, hogy, ha kielégítik, a császár és a szultán közt békét fog közvetíteni, mint egykor Bocskay tette.

A spanyol követ melegen fölkarolta Thököly ügyét s azzal érvelt, hogy ha már Felső-Magyarország elvész, jobb, ha Thökölynek, mint ha a töröknek jut. De Lipót és miniszterei húzták-halasztották a döntést s

Zrinyi Ilona.

(Egykorú festmény az Esterházy herczegek fraknoi várkastélyában.)

visszariadtak a nagy elhatározásoktól. Hőn óhajtották ugyan a békét, de fentartását kicsinyes, aprólékos eszközökkel akarták elérni. Így elszalasztották az alkalmas időt s beköszöntött az 1683. év, mely korszakos jelentőségű Magyarország történetében, mert Lipót és miniszterei akarata ellenére meghozta a nagy háborút, mely egészen új helyzetet teremtett.

I. Lipót király ez időben 42 éves volt. Három ízben nősült, de két első házasságából nem maradt fia. Ellenben harmadik neje, Eleonóra Magdolna pfalz-neuburgi hercegnő két fiúval, József és Károly főhercegekkel ajándékozta meg. Minthogy ekkor a családnak tiroli ága már kihalt s Tirol visszaszállt Lipótra, a német Habsburgok összes óriási birtokai ismét az ő személyében egyesültek. E roppant hatalomhoz a császári méltóság tekintélye járult, mely őt tette rangban legelsőnek a keresztény világ összes uralkodói közt s reá ruházta a fővezetést a török elleni védekezésben. De Lipót császár épen ez utóbbi hivatása iránt volt annyira érzéketlen, mint egyetlen előde sem. Még elődei lemondtak ugyan Magyarország felszabadításának eszméjéről s lehetőleg kerülték az összeütközést a szultánnal, kivel sem II. Mátyás, sem II. és III. Ferdinánd nem viseltek háborút. De törökbarát politikájok csak I. Lipótban nyerte legszélső képviselőjét. Ő már egyenesen irtózott a török háborútól s midőn 1663-ban akarata ellen bele keveredett, a csúfos vasvári békében mielőbb megvásárolta magának a nyugalmat. Azóta valósággal udvarolt a töröknek, zsebre vágott mindenféle megalázást, elnézte a dúlást-fosztást, az örökös terjeszkedést, új meg új területek behódoltatását, csakhogy a portával össze ne tűzzön. Az udvar e magaviselete oly nagyra növesztette a magyarországi török területet, minő az annakelőtte sohasem volt. A királynak csupán 12 vármegyéje maradt, mely egészben vagy részben behódolni nem kényszerült. A magyar-török terület óriási megnövekedése a legjobban kitűnik ama tényből, hogy nyugati főbástyája nem többé Buda, hanem Érsekújvár volt, Erdély felé meg egész Kolozsvárig ért s immár öt nagy tartományra oszlott. Erdély nagy része behódolt s ugyane sorsra jutott a felvidék számos vármegyéje, noha a szultán Felső-Magyarországot Thökölynek adományozta. Lipót közönyösen nézte e terjeszkedést s a török békét a magyar protestánsok kiirtására, másrészt meg a katolikus XIV. Lajos francia király iránti gyűlölete kielégítésére használta, kivel nemcsak politikai, hanem rideg személyes ellentétben állt. A két uralkodó közötti különbség már külsejükben, életmódjukban, családi életükben kifejezést nyert. A „napkirály“ korának egyik legragyogóbb egyénisége, hatalmas, erélyes ember, ki a legjelesebb tanácsosokkal, írókkal, művészekkel övezte magát, de e kiváló tehetségek sorában is megtartotta vezető szerepét. Kegyetlenül üldözte a protestánsokat ő is, de máskülönbben állama minden érdekével azonosította magát. Terjesztette birodalmát, adott neki hadi dicsőséget, ápolta anyagi érdekeit s új, Augustusi korszakot nyitott szellemi életében. Élvezte az élet és a szerelem gyönyörűségeit, de kezdeményezett és teremtett nagyot és dicsőt s országát a politikai hatalom és a belső virágzás addig ismeretlen fokára emelte. E férfiasan szép, tetterős, verőfényes alakkal szemben Lipót, noha a császárság glóriája övezte halántékát, az egyszerűség, sőt köznapiasság megtestesülése. Még erőnyeit

sem tudta ragyogtatni. Jó férj, jó atya, ájtatos ember volt, szeretett is dolgozni, de e jó tulajdonságai háttérbe léptek jellemének foggyatkozásai mellett. Igazán kiváló embert meg sem tűrt környezetében, állandóan papjai, részben műveletlen szerzetesek közt mozgott s mintha érezné uralkodása bűneit, örökösen vezeklett, imádkozott, a kormányzást meg minisztereire bízta. Még a pápa vagy nuncziusa szavára sem hallgatott, kik sokkal előkelőbb szellemek voltak, semhogy befolyást gyakorolhattak volna reá. Tudatlan, vakbuzgó, az államélet szükségletei iránt érzéketlen gyóntatók, jezsuiták és más szerzetesek voltak az ő legtitkosabb, legbizalmasabb tanácsosai, kik ellen maga a szentszék nem egyszer fölháborodással kelt ki. Az egyháziakhoz méltó volt világi környezete, részben ép oly tudatlan, részben elvetemült emberek, kiknek erkölcsi romlottságáról a Bécsben székelő külföldi követek igazán hajmeresztő dolgokat jegyeztek fel. Egy bizalmas emlékirat (1669) azt mondja rólok: „Kézzel foghatólag be lehet bizonyítani, hogy az ausztriai háznak saját miniszterei több kárt okoztak, mint valamennyi ellensége.“ Lipót királyban hiányzott az erély, hogy ilyen emberek befolyását lerázza magáról. Ellenkezőleg vakon követte őket, noha nem egyszer bebizonyította, hogy okosabb nálok. Volt benne erős becsvágy is s szeretett volna országokat hódítani, új területeket szerezni. De csak a nyugatra nézett s eszébe sem jutott, hogy a keleten egy egész világ áll nyitva számára, mely ölébe hull, mihelyt komolyan akarja. Más tekintetben sem ismerte korát s nem a termelő munka támogatásával, hanem aranycsinálással s hasonló elavult eszközökkel próbált pénzhez jutni. Udvartartása egyszerű volt ugyan, de azért roppant összegeket nyelt el, mert bizalmasai, kik mind meggazdagodtak, a pénz nagy részét elsikkasztották. Maga is tudta ezt, de fásult közönnyel nézte gazdálkodásukat, mely pénzügyi és politikai téren egyaránt a legnagyobb bajokra vezetett. Pap maradt világéletében s csak vallásos gyakorlatait vette komolyan. Egyébbel nem törődött s egykedvű megadással vette a legválságosabb eseményeket. Mikor 1683 július 3-dikán már Bécsben mindenfelől látták a roppant tüzeket, az égő falvakat, melyeket a közeledő török-tatár hordák felgyújtottak, a császár, mint bizalmasa, gróf Harrach naplójában följegyezte, nyugodtan vadászgatott Petersdorfban. Az uralkodó e lelki fásultsága áthatolt környezetére s lomhasággá, tétlen tunyasággá változott a legsürgősebb kérdések elintézésénél is. A döntő elhatározást minél tovább késleltetni, lehetőleg semmit sem tenni, volt a bécsi udvar jelszava, mint a császár leghívebb tisztelői, az udvar legbensőbb barátai, szövetségesei az e korszakra vonatkozó iratokban és követi jelentésekben minduntalan hangsúlyozni kénytelenek. Magok mondják, hogy Lipót és miniszterei nem törődnek a közügyekkel, hogy a legsürgetőbb dolgokat nem intézik el, hogy sohasem tudják, mit csináljanak, hogy némelyikök, az alantas tisztviselők pedig mind romlott, megvesztegethető emberek.

Ily állapotban találta az emlékezetes 1683-diki esztendő a bécsi udvart, mely csak arra a hírre, hogy a nagyvezér óriási haddal indult Magyarországra, ébredt a helyzet komolyságának tudatára, s csak akkor hitte el, hogy a háborút el nem háríthatja. De Lipót ekkor sem magát és minisztereit okolta, hanem a „magyarok gonoszságát“ (perfidia hungarorum) s a páрмаi herczeghez intézett segélykérő levelében halálos haragtól eltelve vádolja őket a háború felidézésével. A válságos pillanatban sietve fordult a külföldről s segítséget kért mindenkitől. XI. Incze pápa (Odescalchi Benedek) hatalmas támogatása nélkül azonban aligha boldogult volna megkészt törekvéseivel. De a pápa egész erkölcsi befolyását latba vetette, hogy Lipót császár külföldi pénz- és hadi segélyt nyerjen, mert az új háború céljául nem csupán a török támadás visszautasítását, hanem Magyarország teljes felszabadítását tűzte ki. Ebben a nagy eszmében akarta a kereszténységet egyesíteni, ezért ösztönözte szövetkezésre, a császár megsegítésére a különböző államokat. Diplomáciája világszerte fáradhatatlanul és sikerrel dolgozott e dicső program érdekében; buzdító szava, lelkesítő példája az összes nyugati országokat mozgásba hozta s Európa ösztönszerűleg érezte, hogy az örökös török veszedelem, az egész keleti kérdés forduló ponthoz ért. A közvélemény nyomása alatt a Habsburgok ellenségei sem használták ki a török támadást. Incze pápa Francziaországot békére birta, Szobieszki János lengyel királyt a császár szövetségesévé tette, a német és olasz fejedelmeket a császár támogatására lelkesítette. Követei még a perzsa saht is fölkeresték s általában ő volt lelke a nagy, világra szóló vállalatnak, melyet óriási pénzüsszegekkel támogatott. Még Thököly kielégítését, sőt a protestánsok vallásszabadságát sem ellenezte, csakhogy megnyerje segélyöket s döntő csapást lehessen a törökre mérni. Mellette különösen bécsi követe, Buonvisi Ferencz tűnt ki s e két kiváló egyéniség odaadó buzgalmának köszönheti Lipót király vitéz hadvezérei és a magyarság önfeláldozása mellett azon tüneményes sikereket, melyeket az akarata ellen támadt, sőt akarata ellen folytatott háborúban aratott.

Szerencséjére Károly, lotharingiai herczegben kiváló hadvezért is szerzett. Károly herczeg (született 1643-ban) nemcsak jeles katona, hanem fenkölt, nemes lélek, igen művelt ember volt, ki a táborban is folyton a könyveket bujta. 1678-ban nőül vette Lipót nővérét, Eleonóra özvegy lengyel királynét. Így a legbensőbb kapcsolatba jutott a Habsburgokkal, kiknek birtokait csakhamar mérhetetlen területekkel gyarapította s Magyarország felszabadításában örök dicsőséggel övezte homlokát.

Volt tehát a császárnak jeles hadvezére, kit nem kellett, mint annak idején Rudolfnak, idegenben keresnie. Másrészt azonban a háború előkészítése és viselése ekkor is lényegesen eltért a maitól s a Rudolfkorabelihez hasonlított. A fővezér még mindig nem azt tekintette főfeladatának, hogy lehetőleg egy csapással törje meg az ellenség erejét s

minél gyorsabban fejezze be a háborút. Télvíz idején ekkor is szüneteltek a nagy műveletek s a hadi költség csökkentésére a katonák egy részét „szabadságolták”. Már volt ugyan állandó császári haderő, de ezt téli szállásra küldötték s minden tavasszal előlről kezdték a készülődést, úgy, hogy a háború minden esztendőben újra kezdődött s folyt mindaddig, míg valamelyik fél ereje végképen ki nem merült. Sőt az egyes hadjáratok is inkább egyes erős várak megvívására irányultak

Károly lotharingiai herceg.

(Egykorú metszet után.)

s a fővezér kevésbé a nyílt mezőn kereste az eldöntést. Minthogy pedig a várívást az őszi időszak beállta fölöttébb megnehezítette, a küzdő felek abban hagyták a hadjáratot. E rendszer mellett minden hadjárat után legalább 5–6 havi idejük volt a hadviselő feleknek új sereg gyűjtésére, pénz és szövetségesek szerzésére s a szerint, a mint ez sikerült, vagy a nemzetközi viszonyok engedték, minden évben új hadsereggel jelentek meg a harctéren. Így a háború évek hosszú soráig eltartott s az önálló hadjáratok lánczolatává alakult.

Kara Musztafa basa közeledtének hírére Bécsben még azt hitték, hogy Győr vagy Komárom várát fogja megtámadni, minek ellensúlyozásul Lipót meg Érsekújvár megvételére utasította Károly herceget. De csakhamar megváltoztatta hadi tervét; sorsára bízta Magyarországot s Károly seregét az örökös tartományok védelmére rendelte. Így a magyar urak, kiket ez a fordulat védtelenül kiszolgáltatott a töröknek, pénzen vásárolták az oltalmat az ellenségtől, mely fel nem tartóztatva senkitől, rohamosan árasztotta el az országot. De a nagyvezér még Konstantinápolyban megállapította hadi tervét s céljául Bécs megvívását tűzte ki. E tervhez annyira ragaszkodott, hogy Thökölynek, ki Eszéken tisztelgett nála (junius 10) s 50.000 embert kért tőle a felső-magyarországi műveletekre, csak jelentéktelen hadat adott s utasította, hogy, míg a török főszereg a Duna jobb partján halad, ő a Duna balpartját szállja meg. A nagyvezér július 5-dikén Győr alatt állt s a várat, hova Apafyt az erdélyi hadakkal rendelte, ostromzár alá vette, főszeregével azonban másnap tovább indult Bécsnek. Gyorsan haladt s apróbb harczok közt július 14-dikén Bécs alatt állt, míg Lipót király július 7-dikén elmenekült székvárosából s védelmét gróf Starhemberg Rüdigerre bízta. A török nyomban megkezdte a vívást, de a nagyvezér nem volt katona s nem elég erélylyel vezette a műveleteket. Ellenben a város a legelszántabban védekezett s így megadta a császárnak a kellő időt, hogy Károly herceg seregét annyira megszorítsa, hogy a fölmentésre vállalkozhasson. Lipót kérelmére János lengyel király nagy haddal sietett Bécs felé s egyes német fejedelmek szintén küldtek csapatokat a császári táborba. Így hatalmas fölmentő sereg alakult, mely Károly herceg és János lengyel király vezetése alatt szeptember 12-dikén megsemmisítő csapást mért a Bécset ostromló török hadakra. Ilyen teljes győzelmet keresztény sereg még sohasem aratott Európában a törökön. Nemcsak Bécs szabadult fel, nemcsak Budáig, hanem egész a török birodalom belsejéig nyitva állt a győző fél előtt az út, mert hónapok kellettek hozzá, míg a szultán új hadsereget állíthatott talpra. Különben is haderejének javarésze, a rendes katonaság elveszett a bécsi sánczok alatt. Szabad volt tehát a pálya s csak rá kellett lépni, hogy nemzedékek álma teljesüljön s Magyarország, sőt a Balkán tartományai felmentessenek a százados török iga alól. De Lipót király és tanácsosai e világra szóló diadalt ép oly kevéssé akarták kiaknázni, mint annak idején a szentgotthárdit. Ellenkezőleg, egyszerűen ismételték az akkori eljárást. Szeptember 24-dikén Lipót titokban békét ajánlott a tönkre vert nagyvezérnek, s megkötését oly bizonyosra vette, hogy nemcsak János lengyel király, tulajdonképeni megmentője iránt tanúsított a személyes érintkezésben közfeltűnést keltő hidegséget, hanem elutasította Velence önként felajánlott szövetségét. Rómát szintén értesítette, hogy békét akar kötni, a min a pápa a legnagyobb mértékben felháborodott. Szerencsére a terv meghiusult a nagyvezér oktalanságán,

ki nem ismerte föl helyzetét s azon hitben, hogy a császáriak nem fogják a hadjáratot folytatni, a jövő esztendőben kísérletet akart tenni a szenvedett csorba kiköszörülésére. Kereken elutasította tehát a császár ajánlatát, mire Károly herceg és János király, kik időközben Thökölyvel titkos érintkezésbe léptek s az udvarral ki akarták békíteni, Magyarországra nyomultak. Itt véres harcok után elfoglalták Párkányt (október 9-dikén), azután Esztergomot (október 27-dikén), mire János király a felvidéken át hazatért s a hadjárat befejeztetett.

Az idők változását első sorban Thököly érezte meg, kit Lipót király, mint szándékai meghiusítóját, a háború felidézőjét gyűlölete egész súlyával üldözött. Érzelmait csak fokozta János király azon törekvése, hogy az

A szent liga érme.

udvarral kibékítse a fejedelmet. Lipót azt felelte neki, ne avatkozzék belügyeibe. Azután kiáltványt bocsátott ki, mely Thökölyt nyilvánítja minden baj kútfejének, s csakugyan szóba sem állt többé vele. Mindazáltal Thököly egy ideig még majdnem egész felvidéki területének ura maradt. E közben a szultán megölette ugyan Kara Musztafát, de erősen készült az új hadjáratra s így Lipót császárnak is bele kellett a háború folytatásába törődnie. A pápa buzgólkodására megalakult (1684 márczius 5-dikén) a szent liga, a császár, a lengyel király és Velence szövetsége Incze pápa védnöksége alatt. Minthogy azonban XIV. Lajos francia király támadást intézett Luxemburg vára ellen, Lipót a Rajnához rendelte hadait s bizonyosan békét köt a szultánnal, ha ez békét kér tőle. Szeren-

csére Franciaországgal hamar egyezség létesült s Károly herceg a magyar harcztéren maradt. Megvette Visegrádot, Vácot, Pestet s ostromolni kezdte Budát, a török uralom ez alaposzlopát. Ezuttal azonban nem boldogult s november 3-dikán abbanhagyta a vívást, mire Pest újra elveszett. Ellenben Felső-Magyarország nagy részét a császáriak visszafoglalták s Thököly helyzete a legváltáságosabbra fordult.

Még fényesebb eredménynyel járt az 1685-diki hadjárat. Károly herceg Esztergom alatt teljes diadalt aratott a törökön s másik hada ugyanazonnap (augusztus 16-dikán) rohammal megvette Érsekújvárt, míg Felső-Magyarország csaknem egészen visszakerült a király hatalmába. E csapások végre a szultán elbizakodottságát is megtörték. Most már kérve-kérte a békét, s minthogy követei a császári vezérektől azt hallották, hogy ha békét akar, előbb büntesse meg a háború tulajdonképeni okozóját, Thökölyt, a magyarföldi basák e kívánság teljesítésétől sem riadtak vissza. Mikor a felföldről kiszorított fejedelem október 15-dikén Váradra érkezett, ott a basa nagy pompával fogadta ugyan, de nyomban vasra verette s foglyul Jenő várába küldte. Ez esemény újabb és jelentős fordulatot idézett elő a háború színjátékában. Egy csapásra tönkre tette Thököly fényes pályáját, noha a török hamar belátta baklövését s szabad lábra helyezte. De mikor a börtönből kikerült, gyökeresen megváltozott helyzetet talált. A hitszegés mély benyomást tett a magyar közlélekre s végleg elszakította a töröktől és a török szövetség eszméjétől, valamint ez eszme képviselőjétől, Thökölytől. Hívei a váradi merénylet hírére tömegesen visszatértek a király hűségére. Felső-Magyarország összes erődített helyei, az egy Munkács kivételével, hova a mélyen sújtott Thökölyné húzódott, megnyitották kapuikat, a a kurucz hadak a törökre támadtak s messze földet visszahódítottak. Mikor tehát a porta szabad lábra helyezte Thökölyt, ez hasztalan fordult egykori híveihez, hasztalan hívta fegyverre a népet. Senki sem csatlakozott többé hozzá. Ellenben a császári hadak Felső-Magyarország s roppant török területek birtokában, valamint a kuruczok közreműködésével egymás után aratták a kisebb-nagyobb diadalokat s olyan helyzetet teremtettek, hogy immár az udvar utasította vissza a szultán békeajánlatait. Oroszország szintén szövetkezett a császárral, noha eleinte kevés nyomatékkal viselte a háborút.

Az 1685-diki események Európaszerte fokozták a harczias lelkesedést s mindenütt kifejezést nyert az óhaj, hogy a jövő évet Buda vára visszafoglalásának kell szentelni. E nagyszerű program valósításának a nemzetközi viszonyok is föltöttebb kedveztek. A Habsburg-ellenes államcsoport vezetőjének, XIV. Lajosnak épen ekkor érdekében állt, hogy Lipót császár a keleten foglalatoskodjék, s mindent megtett, hogy a bécsi udvart a háború folytatásától el ne riaszsza. Mindazáltal Bécsben erős békepárt alakult, melynek élén a haditanács elnöke, a

spanyol követ és a császárné állottak. Ezek azt hirdették, hogy a had-erőt nem szabad a török elleni harcokban elpazarolni, hanem készen kell tartani a gyűlölt francziák ellen. Viszont a pápa és nuncziusa a legnagyobbat sürgette a háború folytatását. De ha csupán Béctől függött volna a döntés, az 1686. év elmúlt volna a nélkül, hogy a négy évi véres küzdelem Buda visszafoglalásával koronáztassék meg. Szerencsére a békekötéshez a szövetséges Lengyelországnak és Velenczének szintén volt hozzászólása. Ez utóbbi pedig semmi áron sem akart békét, mert ezzel összes eddigi áldozatai kárba vesztek volna. A francia politika meg a lengyel udvart tüzelte a békekötés ellen, sőt a portán is túlsúlyra juttatta az engesztelhetetleneket. Lajos király a legfurfangosabban járt el; míg Lengyelországot s a német birodalom fejedelmeit egyre biztatta, hogy Lipótot minél nagyobb hadi segélyben részesítsék, a szultánt arra intette, hogy ne kössön békét, mert 1687-ben nagy európai szövetség fog Lipót császár ellen alakulni. A francia diplomácia e ravaszkodása csakugyan eldöntötte a háború kérdését s az udvar a legnagyobb arányú készülődéseket tette. De ország-világ tudta, hogy a háború eredménye igen nagy mértékben a magyarok közreműködésétől függ s sokfelől tanácsolták Lipót királynak, hogy most, mikor Thököly ártalmatlanná vált, orvosolja a nemzeti sérelmeket s fogadja zsoldjába Thököly kuruczait, kikben kitűnő katonai anyagot nyerne. Buonvisi nunczius a legmelegebben felkarolta ez eszmét, melyet azonban Kollonics meghiusított. Nemcsak a kuruczokat nem fogadták fel, hanem a régi végbeli magyar katonákat sem fizették, kiknek egy része szétoszlott, mert negyedfél éve nem kapott zsoldot, mint a hivatalos vizsgálat kiderítette. Mindazáltal az 1686-diki hadjáratban valami 24.000 magyar támogatta a császári hadat s vitézül részt vett hazája felszabadításában. Az udvar már azelőtt kísérletet tett, hogy megnyerje Erdély közreműködését. Kész volt felvenni a szent szövetségbe s biztosítani különállását. Teleki, a főminiszter meg is egyezett az udvarral, de csupán saját személyes érdekeire nézve, míg az ország sorsát bizonytalanságban hagyta s csak később létesült az az egyezés, mely Erdély jövődöbeli helyzetét rendezi s az ide vonatkozó diplomát Lipót király 1686 február 5-dikén állította ki. Az erdélyi országgyűlés azonban nem fogadta el. Mindazáltal a tavasszal a németek bevonultak Erdélybe s minthogy Teleki mindenben kezökre járt, az ország német kézre került s tényleg elszakadt a töröktől.

Károly herczeg az 1686-diki hadjáratot már kora tavasszal meg akarta kezdeni. Az volt a terve, hogy először Eszéket vívja meg s ezzel elzárja a magyar-török részeket a török birodalom segélyforrásaitól, mi megkönnyítette volna Buda megostromlását. Ez egyszerű és okos terv végrehajtását azonban a legkicsinyesebb tekintetek gátolták. Miksa Emánuel bajor választófejedelem, a császár veje, nem akart Károly her-

czeg alatt szolgálni s önálló parancsnokságot követelt, mit Lipót meg is ígért neki. Ez azonban a hadsereg kettéosztására vezetett s Buda ostromát meghiusíthatta volna. Az Eszék elleni támadást mindenesetre meghiusította, mert Lipót király csak június elején hozta meg döntését s az egész hadsereget Buda megvívására rendelte. Buda közelében már június 19-dikén megindultak a harczok, melyekben a magyarok, köztük Bottyán János, az esztergomi huszárok hadnagya tűntek ki. Az ostromló sereg valami 62.000 idegenből, bajor, svabeni, frankeni, brandenburgi s némi svéd hadakból (a két utóbbi az ostrom folyamán jött meg), 15.000 magyarból s néhány száz önkéntesből állt. Ez utóbbiak közt spanyol, olasz, francia főúri családok sarjai szép számmal akadtak, kik a nagy mérkőzés hírére lelkesülten siettek a császár táborába, hol nagy nemzetközi hadsereg volt együtt, s nemesül ontotta vérért Mátyás király híres székhelyének visszafoglalásában. Ezuttal a nagy haderő kellően fel volt szerelve tüzérséggel és ostromszerrel; élelmezése a Dunán történt, melyet ellepett a sok naszád és hajó.

Buda vára akkor Európa egyik legnagyobb erőssége volt, melynek védelméről a porta kellően gondoskodott, mert vívását előre láthatta. A mintegy 10.000 főnyi őrséget az albán származású Abdi (Abdurráhmán) basa, a török hadsereg egyik legvitézebb katonája vezette. A hetven éves basa ifjúi hévvel szentelte magát kötelességének azzal az eltökéléssel, hogy együtt él-hal a reá bízott várral. Így az ostrom lassan és nehezen haladt s nem egy roham véres fővel veretett vissza. Károly herczegnek azt is számításba kellett vennie, hogy a szultán fölmentő sereget fog Budára indítani s ezért erős védő övvel látta el a maga táborát. Augusztusban a nagyvezér csakugyan a császáriak közelébe érkezett, de ismételt kísérletei dacára sem tudta erődítményeiket áttörni. E közben az ágyúk Buda falain hatalmas réseket törtek s Károly herczeg elhatározta, hogy, noha a nagyvezér erős sereggel közvetlen közelében áll, megindítja a döntő rohamot. Szeptember 2-dikán, egy hétfői napon délután 5 óra tájban kezdődött az általános roham, mely ezuttal véres harcz után sikerre vezetett. Ott, hol ma a Ferdinánd lak-tanya s az államnyomda áll, jutottak az ostromlók, köztük a magyarok Fiáth János és más tisztek alatt a városba, miközben a bajorok a mai királyi palota helyén levő tulajdonképeni várat vívták s kétségbeesett védelem után elfoglalták. Mikor a verőfényes őszi nap leszállt, a véres munka dicsőséggel be volt fejezve. Az égő város romjain, holtakkal telt utcáin megszűnt az ellenállás s Buda visszaszállt a magyar király birtokába. Romhalmazként szállt vissza, mert a roham után, mikor a zsoldosok megkezdték a fosztogatást, tűz támadt, mely szeptember 3-dikán is eltartott s a Nagyboldogasszony temploma (akkor mecset) és néhány raktár kivételével elhamvasztotta mindazt, mit az előző hetek bombázásai megkíméltek. Csak 4-dikén intézkedett Károly herczeg, hogy a

tüzet eloltsák s a holtakat eltakarítsák. A nagyvezér, ki a közelben tétlenül nézte a küzdelmet, a vár eleste után futva menekült Eszék felé. Károly herczeg utána nyomult, de nem tudta elérni. Ellenben magyar és német hadak egymásután foglalták el Szegedet, Simontornyát, Pécsét, Siklóst, Kaposvárt s a hozzátartozó messze földet. Immár csak Székesfejérvár, Eger, Szigetvár, Kanizsa, Várad maradt a nagyobb várak közül a török kezén. Egész környékek azonban a győzelmes hadak birtokába kerültek s így e várak minden segélyforrástól elzárattak, sőt még élelmezésök is a legnagyobb nehézségbe ütközött. Meghódításuk csak idő kérdése volt tehát. Másrészt Velencze ugyanez év folyamán Morea félszigetén tett igen értékes hódításokat. Így az 1686-diki hadjárat a hosszú háború legdicsősege, legeredményesebb hadjárata lett s alapján megremegettette a három világrészre kiterjedő török birodalmat. A diadalhírek Európaszerte a végletekig fokozták a lelkesedést s Buda megvételét egyházi és világi ünnepélyekkel ülték meg. Voltak hivatalos ünnepélyek Magyarországon is. A végvárakban örömet lőttek, a katolikus templomokban Tedeumot tartottak, de a tömegek szíve nem dobant meg a hírré, hogy Mátyás király híres városa 141 évi idegen uralom után visszaszállt a koronás király kezére. A magyar naplóírók, a közhangulat önkéntelen kifejezői följegyzik ugyan a dicső eseményt, de közönyösen, mintha valami külföldi vár elfoglalásáról lenne szó. A magyarság tömegeiben nem támadhatott örömezés, mert nyomban fölmerült az aggodalom, hogy az udvar hadi sikereinek első sorban ő fogja az árát megadni. Ez aggodalmát legelől a lefolyt négy évből merítette, melyek ismét óriási áldozatokat róttak az ország minden részére. Nyáron harctér volt, télen a hadak elszállásolására szolgált s az idegen zsoldosok uralkodtak benne, kik a visszafoglalt területeket a tatárnál is irgalmatlanabbul dúlták s sok nagy, népes község esett rombolásvágyuk áldozatául. Csak Kecskemét vidékén 10 községet pusztítottak el. Szabadkáig, Szegedig, Halasig lakatlan lett az egész föld, melyet, minthogy nem művelték, elborított a cserje és bozót, úgy, hogy a vadon pusztaság képét öltötte. A török kezén levő várak körül, stratégiai okokból, tervszerűen perzselték föl a községeket s költöztették másfelé a lakosságot, hogy a várak körül sivatag támadjon s az őrség ne élelmezhesse magát. Eger vidékéről a felföldre, Gyula körül a Maros, Sebes és Hármaskörös közti egész területről máshová telepítették a népet. E vidéken egyetlen kunyhót sem hagytak, úgy, hogy az ott átutazó emberek csaknem éhen veszttek a pusztaságban. A háborúval járó ezen bajokhoz méltóan csatlakoztak a kormányzat önkénykedései, az irgalmatlan adóztatások, a szörnyű vallásüldözések, mert a buzgalom, melylyel a magyar nép a hosszú tusában támogatta, nem változtatta meg Lipót király egyéniségét. A régi maradt az új viszonyok közt s a diadalok nem alakították át lelkét. Miniszterei, gyóntatói, szerzetesei vezették korlátlanul a győzedel-

mes harczok idején is s magyar ügyekben teljesen Kollonics — mint a török nevezte „a bécsi pápa“ — lett az irányadó tényező. Hasztalan intette, figyelmeztette Incze pápa s Buonvisi nunczius Lipótot, rázza le nyakáról gyóntatói befolyását s kövesse a saját esztét. „Ő felsége — írta a nunczius a pápának — teljesen kibocsátotta kezéből a kormány gyeplőjét, úgy hogy egészen czéltalan felvilágosításán fáradozni.“

Így aztán keserves napok virradtak Magyarországra épen Buda megvívása éveiben. A visszafoglalt ősmagyar területeket Magyarországba sem akarták kebelezní, hanem jövődóbeli kormányzatát illetőleg a furcsánál furcsább tervek merültek föl. Az egyik azt ajánlotta, hogy ezt a földet, mely rég elvesztette magyar jellegét, német főhatóság alá helyezzék, a másik meg azt, hogy külön német választófejedelemséggé kell az egész magyar királyságot változtatni. Némelyek azt vitatták, hogy a császár nem a németnek, nem is a magyarnak, hanem önmagának és családjának hódította vissza az országot. Mint hódított földdel azt teheti tehát vele, a mit akar s így örökös tartományai sorába emelheti. Határozni nem határoztak ugyan semmit, de tényleg úgy bántak az országgal, mint hódított földdel. Gróf Carafa Antal, az udvar egyik kegyencze, a híres Montecuccoli tábornok unokaöccse, még 1686 elején hóhérként tört Debreczen városára s szörnyű kínzások után hihetetlen módon megsarcolta lakóit. Minthogy Thökölyné, Zrinyi Ilona Buda visszafoglalása után sem adta át Munkács várát, Carafa tömegesen fogatta össze az embereket s koholt levelek alapján azzal vádolta őket, hogy Zrinyi Ilonával titkos összeköttetésben állanak. 1687-ben Eperjes piacán fából roppant vérpadot emeltetett, melyet a nép theatrumnak, mészárszéknek nevezett s ott 24 ártatlan embert végeztetett ki. Lipót király, kivel elhitette, hogy veszedelmes összeesküvést fedezett fel, még május 27-dikén „dicséretes“ munkája folytatására biztatta a vérengző embert, kinek „emlékezete nem márványtáblára, de minden élő magyarnak szívébe vérbetűkkel“ van följegyezve.

E barbár kegyetlenkedéshez méltóan sorakozott a vallásüldözés, mely a régi és az új területeken egyenlő kiméletlenséggel folyt. Az 1681-diki törvények határozatait a régi területeken is egyszerűen lábbal tiporták. Katonai karhatalommal üzték ki a végvárakból a protestánsokat, a felvidéken elvették templomaikat s elkergették papjaikat. Az új területekre pedig ezek a törvények ki sem terjedtek, mert meghozatalukkor ott még a török uralkodott. Mikor tehát visszafoglaltattak, Lipót király kijelentette, hogy e földön nem tűr meg protestánst. Erre a főpapság vadállatként vetette magát az ottani, legnagyobb részt kálvinista magyar lakosságra, hogy erőszakosan áttérítse. Széchenyi György, az új esztergomi érsek, ki utóbb 2½ millió forintnyi egyházi alapítványaival örök emlékezetűvé tette nevét, maga járta be a falvakat s üzte

el a másvallásúakat. A jezsuiták, nagyrészt idegenek, kik, mint a nunczius írja, mérhetetlen jószágokat kaptak, elárasztották az országot, töméntelen helyet ültek meg s az erőszak minden eszközével folytatták a térítést. Maga a nunczius megütközött e dolgokon s még 1685-ben azt írta a pápának, hogy immár több Magyarországon a jezsuita collegium, mint a vármegye, több a kispap, mint a katona. A nunczius kétségkívül volt oly jó katolikus, mint bármely magyar főpap, vagy akár a király s ha őt felháborította a valláspolitikai, elképzelhető az elkeseredés, melyet a sujtott tömegek szívében keltett. Mindez eléggé megmagyarázza, hogy a felszabadító háború első lustruma dicsőséges eredményei dacára kevés lelkesedést kelthetett a rogyásig megterhelt tömegekben.

Lipót király nem kebelezte ugyan Magyarországot osztrák örökös tartományaiba, de a szabad királyválasztás jogát mindenestre ki akarta venni a rendek kezéből s be akarta hozni a fiági örökösödést. Terveinek Kollonics hamar megnyerte az urakat, ezek meg a köznemességet, a vármegyéket dolgozták meg, melyeket az eperjesi vérengzések különben is megrémítettek, elnémítottak. Így nem kellett attól tartani, hogy a kérdés az országgyűlésen, melyet mellőzni nem lehetett, akadályba ütközzék. A király 1687 október 18-dikára Pozsonyba összehívta tehát az országgyűlést, melyen azonban az újonnan felszabadult területek nem voltak képviselve. Lipót két fiát, József és Károly főhercegeket, kik magyar ruhát viseltek, magával hozta Pozsonyba, hol a főrendek nagy számmal jelentek meg, de csupa fiatal emberek voltak. Ez feltűnt Széchenyi György primásnak, ki csodálkozva kérdezte, hol maradtak a tisztas, idős, nagyszakállú férfiak? De önmaga felelt meg e kérdésre, mondván: ha az idősebb embereknek fejöket vették, természetesen csak fiatalok jelenhettek meg. Előterjesztéseiben Lipót király előadta, hogy hódított földnek tekinthetné s kénye-kedve szerint kormányozhatná ugyan Magyarországot. De kész alkotmányát visszaállítani és megtartani a következő három feltétel alatt: ha a rendek megelégednek azzal, hogy a most koronázandó király hitlevele olyan legyen, minő I. Ferdinándé volt; ha a Habsburgok fiágának örökjogát törvénybe iktatják, s végül, ha az aranybulla 31. cikkét, mely a rendek ellenállási jogáról szól, törvény útján eltörlik. A rendek, hogy kifejezzék az ország háláját Buda visszafoglalásáért s a haza nagy részének felszabadításáért, már november 7-dikén kimondották a fiág örökösödésének törvénybe iktatását s e jogot a Habsburgok spanyol ágára is kiterjesztették. Ép úgy lemondtak az ellenállás jogáról, melynek gyakorlatilag különben sem sok hasznát vették. Hosszabb vitát csupán a hitlevél kérdése keltett, mert I. Ferdinánd hitlevele még nem érintette a vallásszabadságot. De a katolikus többség ebben is teljesítette a király kívánságát s a kilencz éves József főherczeg deczember 9-dikén nagy fénynyel Magyarország első örökös királyává koronáztatott. Már elébb szóba került az eperjesi mészárszék

ARTICULI POSONIEN.

mite Valentino Drugeth de Homonna electo Corbaviensis, Jacobo Hasko electo Rosonensis, Blasio Jaklin electo Tininiensis, Joanne Babicz electo Scardonensis, sede Episcopatus Segniensis & Modrusiensis Ecclesiarum Canonice unitarum vacante, Fratre Nicolao Plumbeo Bosnensis Ecclesiarum Episcopis, Ecclesias DEI feliciter gubernantibus.

Item Illustri, Spectabilibus ac Magnificis Paulo Eszterházy de Galantha, Sacri Romani Imperii Principe, Aurei Velleris Equite, dicti Regni nostri Hungariæ Palatino, Comite Stephano de Csák, perpetuo Terræ Scepusiensis, Iudice Curiae nostræ Regiæ, Comite Nicolao Erdeödy de Monyorókerék antelatorum Dalmatiæ, Croatia, & Slavoniæ Regnorum nostrorum Bano, Comite Emerico similiter Erdeödy de dicta Monyorókerék Tavernicorum, Comite Adamo à Zrinio Agazonum, Comite Georgio Illyesházy de eadem Dapiterorum, Comite Georgio Erdeödy pariter de dicta Monyorókerék Cubiculariorum, Comite Joanne Draskovicz de Trakoštan Curiae, Comite Stephano Zichy Seniore Janitorum, Comite Adamo de Battyán Pincernarum, nostrorum Regalium in Hungariâ Magistris, ac Comite Joanne Pálffy ab Erdeöd Comite, Posoniensi, cæterisque quam plurimis totiesfati Regni nostri Hungariæ Comitatus tenentibus & Honoribus.

Az 1687-ki törvénykönyv záradéka.

(A Magyar Nemzeti Múzeum eredeti példányáról.)

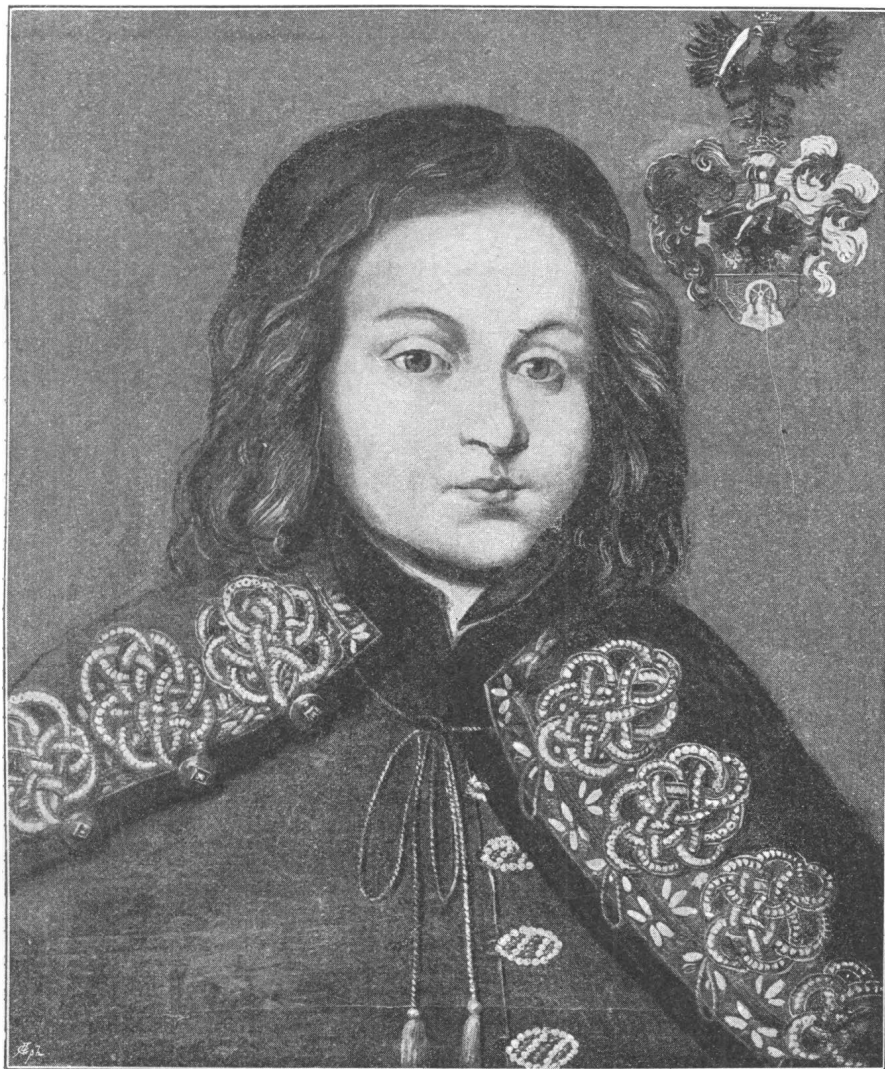
s a vallás dolga. Lipót véget vetett ugyan a további vérengzéseknek, de Carafát kitüntetéseivel halmozta el. A vallásügyben azonban csak az 1681-diki törvényeket akarta fenntartani, melyek pedig az újonnan visszahódított területekre ki nem terjedtek. Ez értelemben készültek az új törvények, melyek egyik legjellemzőbb sajátága, hogy nem kevesebb, mint 167 külföldit honfiúsítanak, kikben a bécsi kormány hűséges eszközöket akart a maga tervei számára teremteni.

E közben folyt a háború s az 1687-diki hadjárat újabb sikereket hozott. Károly herceg és Miksa Emánuel, a bajor választó Nagyvarsány-nál (augusztus 12-diki, második mohácsi csata) döntő vereséget mért egy török seregre, mire a Dunántúl csaknem teljesen, később meg Eger (december 17-dikén) vára s a körülötte levő apró erődök szabadultak fel. Károly herceg a Dráva mellől Erdélybe vonult s egyezség alapján, mely biztosította Apafynak és fiának a fejedelmi széket, az országnak a rendi alkotmányt s a vallásszabadságot, végleg visszahelyezte a szent korona főhatósága alá. Igen kedvezően kezdődött az 1688-diki év is. Munkács vára, mely 1685 november óta ostromzár alatt állt, január 17-dikén megnyitotta kapuit s hős védője, Zrinyi Ilona két gyermekével, II. Rákóczy Ferenczczel és Júliannával Bécsbe szállíttatott. De a nagy műveleteket nem Károly herceg, ki megbetegedett, hanem „a kék király” Miksa Emánuel bajor választó és a „vörös király” (így nevezte őket a török), Lajos, bádeni örgróf vezette. Mindketten jeles hadvezérek voltak, s visszafoglalták Székesfejervár, Lippa, Lugos, Karánsebes várait. A bajor választó erős ostrom után rohammal megvette Belgrádot, az egykori Nándorfejervárt, míg Lajos örgróf Boszniában tett hódításokat. Ezzel a keresztény hadak előtt megnyílt az út Konstantinápolyba. E tüneményes sikerek híre ismét föllelkesíté a nyugati országokat s általános volt a remény, hogy európai földön ütött a török uralom utolsó órája. Ekkor azonban fordulat állt be a nemzetközi viszonyokban. XIV. Lajos király megijedt a császár nagyszerű diadalaitól, melyek azt az aggodalmat keltették benne, hogy a Balkán meghódításával a Habsburgok hatalma túlságos nagyra fog növekedni. Mindenfelől biztatták ugyan, fogjon kezét Lipóttal, vegye ki a maga részét a zsákmányból, szállja meg Egyiptomot, Kis-Ázsiát és a Szentföldet. Lajos azonban nem a császárhoz, hanem a szultánhoz csatlakozott s míg a portát a háború folytatására tüzelte, maga a német birodalomba tört. Ily körülmények közt Lipót békét akart a szultánnal kötni, mert erre sarkalták nyugati szövetségesei, spanyolok, hollandiak, németek. Mikor tehát a török békekövetség Bécsbe érkezett, a császár felszólította keleti szövetségeseit, Lengyelországot és Velenczét, küldjék el meghatalmazottaikat a bécsi tárgyalásokra. A béke árul Lipót egész Magyarország, Erdély, Bosznia és Szerbia átengedését kívánta. A lengyelek és Velence szintén roppant igényeket emeltek. Másrészt a francia befolyás a portán kézzel-lábbal dolgozott a béke ellen és a

tárgyalások daczára a háború sem szünetelt. Így 1689-ben véres világháború dúlt Európa nagy részében s Lipót császár két nagy államszövetség élén állt, melynek egyike a francziák, másika a törökök ellen irányult. Ennek következtében a császári hadsereg megoszlott, de a török sem léphetett föl kellő nyomatékka a magyar harcztéren, mert Kis-Ázsiában lázadás támadt s hadai nagy részét lekötötte. Lajos őrgróf folytatta tehát az előnyomulást s győzelmes csata után megvette Viddin és Nis várait, hadai megjelentek a Balkán nyugati vidékein, Novi-Bazár és Albánia területein, maga meg Havasalföldet hódoltatta meg. Az egykori magyar birodalom legnagyobb kiterjedésében s még más tartományok is Lipót hatalmába kerültek s a keresztény lakosság sok helyt a császáriakhoz csatlakozott. Egyedül Bécstől függött, hogy mind e hódítások a Habsburgok birtokában maradjanak és az uralkodó ház a kelet urává váljék. Csakhogy Bécsben fontosabbnak tartották a keletnél azt, hogy XIV. Lajost néhány német határszéli város birtokától elüssék. Az udvar minden erejét ő ellene fordította, ellenben a keleti hódítások biztosításáról, noha Lajos őrgróf folyton sürgette, nem gondoskodott. Meghalt (1689) XI. Incze pápa is, ki Magyarország felszabadítói sorában nevét örök emlékezetűvé tette s a császári politikát mindig keletre igyekezett irányítani. Így az udvar nem bocsátott Lajos őrgróf rendelkezésére megfelelő hadat, a mi annál végzetesebb következményekkel járt, mert idő közben a portán gyökeres változás állt be. Ismét egy Köprili lett nagyvezér, Musztafa basa, ki francia támogatással új, nagy hadsereget alakított s céljaira Thökölyt is felhasználta. Az 1690-diki hadjárat fordulatot idézett elő a harcztéren, noha Lipót felszólítására sok helyt a délszláv, főleg rác lakosság is fegyvert fogott a török ellen. Mindazáltal a nagyvezér egymásután szorította ki az elfoglalt várakból a császári őrségeket s visszaszerezte a rác-bolgár tartományok nagy részét. Ezt annál könnyebben tehette, mert Lajos őrgróft és hadait a Száva vidékéről Erdélybe szőlítették az események. Apafy Mihály fejedelem meghalt (1690 április 15) s Bécsben nem ismerték el fiát, az ifjú II. Mihályt utódjának, hanem végleg megakarták szüntetni a külön erdélyi fejedelemséget. A szultán azonban az üresedésben levő fejedelmi széket Thököly Imrének adományozta s török-tatár hadakkal az ország elfoglalására küldte. Az új fejedelem augusztus 21-dikén Zernyestnél, hol váratlanul ereszkedett le a havasokról, meglepte és megverte a német-erdélyi hadat. A csatában Teleki Mihály, a kormányzó elesett, Heissler tábornok, Doria ezredes több tiszttel fogságba került s Thököly e foglyokért váltotta ki később nejét, Zrinyi Ilonát.

A zernyesti diadal után Erdély legnagyobb része Thököly birtokába jutott. De a német párti urak hívására Lajos őrgróf Erdélybe sietett s kiszorította onnan Thökölyt. Csakhogy e közben a Száván túl a török teljesen felülkerekedett. A nagyvezér nemcsak Nist és Viddint,

hanem Belgrádot is visszafoglalta (október 6). Ismét kezében volt Magyarország főkapuja, ismét nyitva állt előtte az út nemcsak Budáig, mely még mindig nem volt védhető állapotba helyezve, hanem Bécsig. Győzelmei csakugyan általános rémületet keltettek s Bécsben számba

II. Rákóczy Ferencz ifjúkori képe.

(Egykorú festmény a magyar tört. képcsarnokban.)

kezdtek venni az új ostrom lehetőségét. De a nagyvezér nem használta ki a helyzetet, hanem Belgrád megerősítésére szorítkozott s csak 1691-ben nyomult hatalmas sereggel, melyben 300 francia tiszt, hadmérnök és tüzér szolgált, magyar területre. Ekkor azonban Lajos őrgróf már készen

várta s augusztus 18-dikán döntő csatában Zalánkamennél megverte. A rendkívül véres csatában a nagyvezér és a főbb tisztek, valamint a rendes katonaság színe-java elesetek s a török birodalom ellenálló ereje megtörtnek látszott. Csakhogy Bécsben ismét nem aknázták ki a győzelmet. Nem adtak elég katonát Lajos örgrófnak, ki ennek következtében sem 1691-ben, sem a következő évben nem foghatott nagyobb hadműveletekbe. 1693-ban a fővezér sem ő volt s nemcsak Belgrád ostroma hiúsult meg, hanem a tatárok a Temesközből egész Debreczenig pusztíthattak. Ép oly meddő maradt az 1694-diki hadjárat. 1695-ben új ember, II. Musztafa lett szultán, ki erélyesen készült a háborúra, míg a császár magyarországi hadai fővezérévé Frigyes Ágost szász választó fejedelmet nevezte ki. Az új fővezér óriás testi erejű, de különben léha, kártyás, eszem-iszom ember volt. Katonai dolgokhoz épen nem értett s könnyelműségével kockára tette jeles elődeinek hódításait. A szultán a Temesközbe tört, mire Veterani tábornok Erdélyből Frigyes Ágost azon ígérete alapján, hogy segítségére megy, a török ellen indult s várta a fősereget. Ez azonban nem jött s a magára maradt Veterani csekély seregével szeptember 20-dikán Lugosnál megveretett s életét is elvesztette. Noha Frigyes Ágost katonai képtelensége valósággal közmegebotránkozást keltett, Lipót király 1696-ban újra őt nevezte ki magyarországi fővezérévé s így ez a hadjárat szintén meddő maradt. Sőt meghagyta állásában 1697-ben is, csakhogy szerencsére időközben a lengyelek királyukká választottak s így nem foglalhatta el a fővezéri tisztelet. Helyette Jenő, szavojai herczeg vette át a főparancsnokságot. Jenő herczeg nemcsak korának, hanem az egész emberiségnek egyik legkiválóbb katonai lángelméje volt s noha ő sem szerette a magyarokat, mint Magyarország főlzabadtításának befejezője elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyarság körül. Kis termetű, rút arcú ember volt, de a gyöngye testben nagy lélek lakozott s a „nemes lovag“, mint katonái nevezték, csakhamar dülőre juttatta az évek óta elerjedt háborút. A szultán fölbiztatva legutóbbi sikereitől, valami 100.000 főnyi haddal nyomult magyar földre s egy ideig Szegedet fenyegette. De Zentánál megváltoztatta szándékait s a Tiszán hidat veretett, hogy Felső-Magyarországba vagy Erdélybe törjön. Jenő herczeg folyton szemmel tartotta s szeptember 11-dikén délután, mikor a török had egy része már a túlparton volt, ellenállhatatlan erővel támadt reá s serege nagy részét valósággal agyontiporta. Ez a győzelem a 15 évi háború nagyszerű zárjelenetévé lett. A következő 1698-diki évben még folytak ugyan a küzdelmek, de a szultán már januárban igénybe vette Anglia közvetítését s kész volt a tényleges birtokállomány alapján békét kötni. Csakhogy lengyelek és oroszok hallani sem akartak a békéről, mert nekik az uti possidetis elve alapján nagyon kevés jutott volna. De 1698 nyarán Nagy Péter czár személyesen Bécsben járt, mely alkalommal lerándult Pozsonyba (július 18—20)

s gróf Pálffy is meglátogatta stomfai birtokán. Bécsi tartózkodását az udvar arra használta, hogy a béketárgyalások iránt fogékonyabbá tegye,

Jenő szavojai herceg.

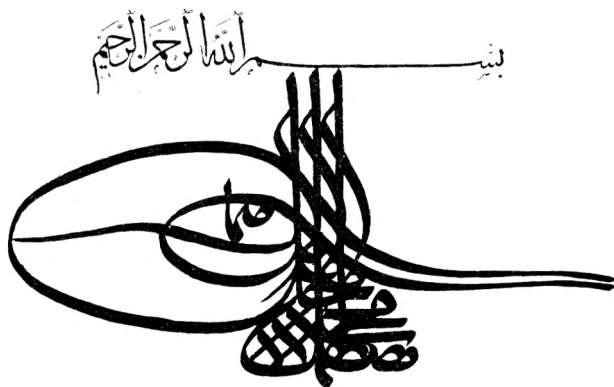
(Egykorú festmény után.)

míg a pápa a lengyel királyt befolyásolta hasonló szellemben. Végre hosszas előkészítés után nagy nemzetközi békekongresszus ült össze. A Szerémségben, az akkor romban heverő Karlovicz község közelében

a mezőn emelt sáttáborban találkoztak a hadviselő felek, valamint a közvetítő hatalmak, Anglia és Németalföld meghatalmazottai. Kivált közülök Paget Vilmos, az angol követ, ki elfogulatlanságával, mély belátásával, kiváló eszével és sokoldalú tapasztalataival csakhamar vezérszerepre emelkedett. Ellenben gróf Oettingen Farkas és gróf Schlick Lipót császári követek jelentéktelen emberek voltak s különösen Oettingen kinevezése keltett meglepetést, mert addig soha diplomáciai ügyekkel nem foglalkozott. De Lipót játszótársa lévén, állandóan a császár bizalmasai közé tartozott s e kegynek köszönte új állását. Szerencsére a császári megbízottak gróf Marsigli Lajos ezredesben kitűnő tanácsadót kaptak. Marsigli részt vett Buda ostromában s ott számos régi kéziratot szerzett. Bejárta Törökországot s tapasztalásból ismerte viszonyait, az előző béketárgyalásokban is közreműködött, immár pedig a földrajzi részletek, a végleges határok megállapításában tett hasznos szolgálatokat. Magyar képviselőt, vagy csak tanácsadót Lipót király nem küldött a kongresszusra, noha a régiesen kívül az 1681-diki törvény is kötelezte, hogy a török béketárgyalásokban magyar követet alkalmazzon. De Lipót a kongresszuson kizárólag mint császár akart résztvenni. Követei a vitás területekre nézve minduntalan hangoztatták ugyan a régi magyar királyok s a szent korona jogait. De a végleges szerződést Lipót nem mint magyar király, hanem mint német-római császár kötötte meg, s az egyezségben nem magyar, hanem császári alattvalókról és területekről van szó.

Lipót király 1697-ben Ryswyck hollandi városban követei útján már részt vett egy kongresszuson, melyen békét kötött Franciaországgal. A ryswycki gyűlés ügyrendje szolgált mintául a karloviczinak. Az előkészítő tárgyalásokban az is megállapított, hogy a szövetségesek mindegyike külön szerződésben kössön békét a szultánnal s hogy e béke alapjául a tényleges birtokállomány vétessék, vagyis a hadakozó felek mindegyike megtartsa azt a területet, melyet a háborúban elfoglalt. Orosz, lengyel, görög-velencei és magyar földön száz meg száz mértföldnyi területen kellett az új határokat megállapítani, töméntelen jogviszonyt rendezni s így a karloviczi kongresszusra óriási munka várakozott. Ehhez járult, hogy Lengyelország a háborúban igen kevés hódítást tett s nagy áldozatai fejében olyan területeket követelt, melyek nem voltak kezén. Másrészt Oroszország, akkor még nagyon barbár hatalom, nehezen alkalmazkodott a szövetségesek óhajaihoz s főleg Lengyelország irányában viselkedett ellenségesen. A szultánt viszont francia részről biztatták, hogy ne igen engedjen, mert nemsokára új európai szövetség fog a Habsburgok ellen alakulni. Így a karloviczi tanácskozások rengeteg nehézséggel jártak. Szerencsére a portát teljesen kimerítették a hosszú háború megpróbáltatásai s a török követek nemcsak nem akadályozták, hanem egyenesen sürgették a béketárgyalások gyors lebonyolítását. Mindazáltal feladatának nagyságához képest a kongresszus a hideg téli

időjárás kellemetlenségei daczára sokáig húzódott. 1698 november 13-dikán tartotta első ülését s a követek 1699 január 26-ig, vagyis 75 napon át voltak kénytelenek kényelmetlen fa-sátraikban, néha dermesztő hidegben együtt maradni, miközben összesen 36 ülést tartottak. A császárral hamar létrejött a megegyezés s orosz és lengyel részen szintén könnyen ment az alku. Annál több bajt okozott Velence, mely január 26-dikán sem írta alá a békeszerződést s csak később fogadta el. Az orosz követ szintén nem békét, hanem két évi fegyverszünetet kötött s az ide vonatkozó szerződést már január 24-dikén aláírta és kicserélte. Így a január 26-dikán nagy fénynyel megtartott zárulésen csak a császárral s Lengyelországgal kötött szerződés intéztetett el végérvényesen. A szerződések aláírása a török követek kérelmére azon pillanatban történt, melyet török részről a csillagok konstellációjához képest a legalkalmasabbnak tartottak arra, hogy az új béke áldást hozzon a szerződő feleknek. Órával

A karloviczí békeszerződés tugarja.

(Az okirat eredetije a bécsi állami levéltárban.)

kezőkben lesték a zárulésen a pillanatot, mely 11 óra 45 perczkor bekövetkezett. Ekkor mindnyájan aláírták a magok példányát, mire megnyíltak a tanácsterem ablakai s az emlékezetes esemény hírért világgá kiáltották ki. A künn álló kíváncsi nép a terembe özönlött, miközben a követek kicserélték az aláírt szerződéspéldányokat s szerencsekivánatokkal, békecsókkal és ölekezésekkel bucsúztak el egymástól, a készen álló gyorsfutárok meg lóháton elvágtattak, hogy megvigyék uralkodóiknak az aláírt szerződéseket.

A császár és a szultán közötti szerződés 20 czikkból áll s 25 évre szabja az új béke tartamát. A legtöbb cikk az új határokat állapítja meg s a két állam alattvalóinak kölcsönösen kereskedelmi szabadságot biztosít. Egy cikk a magyar-erdélyi bujdosókról, Thökölyről s csekélyre lepadt társairól szól. Bécsben előbb Thököly kiadatását követelték, utóbb megelégedtek azzal, hogy neve elő se forduljon a békeszerződés-

ben. A reá vonatkozó cikk nem is említi név szerint s csak annyit mond, hogy a bujdosók török alattvalóknak tekintendők s a határtól távol telepítendők meg. E szerződés alapján a porta Thökölyt és nejét csakugyan Izmidbe, Kis-Ázsiába költöztette át. Minthogy az új határokat a tényleges birtokállomány alapján állapították meg, a mai magyar államterületből a Temesköz a töröké maradt. E földből 1698-ban csak kevés volt a császáriak kezén s így ez a tartomány az uti possidetis jogcímén nem szállhatott Lipót királyra. Ellenengedmények fejében azonban a porta már ekkor hajlandó lett volna kiadni. Csakhogy Bécsben nem helyeztek súlyt a Temesközre. Az előzetes tanácskozásokban az a nézet maradt túlsúlyban, hogy birtoka Ausztriára nem fontos s védelme többbe kerülne, mint a mennyit ér. Így a temesi tartomány, az Erdély, a Maros, a Tisza és Duna közti föld tovább is a török kezében maradt. Ugyancsak a töröknek jutott a Szerémség déli része, a Boszut vize s a Belgrád közti föld. A mai magyar államterületnek valami tizenegyedrésze, mintegy 30.000 négyszög kilométer hagyatott tehát a szultán uralma alatt. Ellenben a többi, melyből 1683-ban csak valami 45.000 □ kilométer volt a királyé, de nagy részt a töröknek is adózott, végkép kijutott a török hatalmi köréből s visszakerült a magyar király uralma alá. Ezzel tényleg véget ért a török uralom romboló korszaka s a karloviczi béke befejezte azt az időszakot, melyben a szétdarabolt magyarság élet-halálharczát vívta a mohamedánsággal s vére örökös hullásával védte magát és a nyugatot a keleti világ szilaj ostroma ellen.

XIII. FEJEZET.

II. RÁKÓCZY FERENCZ FÖLKELESE.

AZ UDVAR A DIADALOKAT A KÉNYURALOM MEGALAPÍTÁSÁRA HASZNÁLJA. — A KOLLONICS-RENDSZER. — A KÖZNÉP HELYZETE. — NÉMET ÉS RÁCZ TELEPÍTÉS. — ADÓÜGY. — GAZDASÁGI KIZSÁKMÁNYOLÁS. — ERDÉLY ÚJ KORMÁNYZATA. — A KOR KÖLTÉSZETE. — A TÖMEGEK LÁZONGÁSAI. — A FELSŐ-TISZA VIDÉKE. — II. RÁKÓCZY FERENCZ FÖLKELESE.

FLSŐ LIPÓT király 1687-ben arra kötelezte magát, hogy Magyarország saját alkotmánya és törvényei szerint fogja kormányozni. Mindazáltal Rudolf király óta soha kíméletlenebbül nem nehezedett az idegen uralom igája a magyarságra, mint a XVII. század utolsó tizedében, a karloviczi békét megelőző s követő néhány esztendőben. A fényes diadalokat, melyeket a császári hadvezérek arattak, az udvar a császári rendszer végleges kiépítésére használta föl s e felszabadító háború sikeres befejezésének kora egyszersmind az idegen kényuralom virágkora. A magyar főpapság mindig e rendszer szolgáltatában állt s a belmozgalmak rettenetes viharai összetörték azokat a főurakat, kikben még volt bátorság vele szembe szállani. Az eperjesi mészárszék megfélemlítette a köznemességet, mely, bármi nehezére esett, kezdett az új hatalmi viszonyokba beletörődni. A vármegye az önkényesen kivetett adókat készségesen hajtotta be s morogva ugyan, de teljesítette a kormány minden rendeletét. Így a rendiség nem akadályozta többé e korszak vezető politikusának, Kollonicsnak szándékait, sőt követte minden ösztönzését, karhatalommal támogatta a vallásüldözésben, valamint a töméntelen új adó behajtásában, a katonafogdosásban, az új kormányzat által a népre rótt ezen új véradóban.

Ellenben a munkás elemek, a köznép sorsa valósággal tűrhetlenné vált. Állam, egyház, vármegye, földesúr olyan közterheket róttak reá, annyi igényt emeltek irányában, a hosszú háború s a beszállásolások annyira kimerítették szolgáltató képességét, hogy mindinkább a végső kétségbeesésbe hanyatlott. Meggyűlölte nemcsak az idegen uralmat, hanem magyar földesurait is, kik viszont érezték, hogy lábuk alatt ég a föld,

s a kormány karjaiba vetették magokat. Tőle várták megmentésüket elkeseredett jobbágyaik fenyegető bosszújától, mi még inkább megkönnyítette Kollonics munkáját, a magyarság végleges leigázását. A visszahódított területeket nem is akarta Magyarországhoz csatolni, hanem azt tervezte, hogy az örökös tartományokba kebelezi s osztrák kormányzat alá helyezi őket. Latinra fordíttatta Alsó-Ausztria polgári és büntető-törvénykönyvét, hogy nálunk behozza s ez utóbbi (Praxis Criminalis) csakugyan átment a magyarországi gyakorlatba. A pénzügyek, közigazgatás, vallás- és oktatásügy újjászervezése tárgyában maga dolgozott ki terjedelmes tervezetet (Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn 1689). Ez a részletekben sok üdvös reformeszmét tartalmaz ugyan, de egészében messze elmarad azon gazdasági és politikai fejlemények mögött, melyeket akkor már a tudomány és a gyakorlat a nyugati államokban eredményezett. Vezéreszméje nem is a jó kormányzat, hanem a régi intézmények felforgatásán kívül az, „hogy a magyar királyság, vagy legalább nagy része germanizáltassék“, mit Kollonics nyomban megkezdett. Noha munkálata királyi megerősítést sem nyert, sőt a többi bécsi ministerek határozottan ellenezték, önhatalmúlág megkezdte végrehajtását. Első sorban a németországi bevándorlást indította meg, mely 1689 óta nagy arányokban folyt. Kollonics különösen a visszahódított városokat, melyek pusztán kerültek ki a török uralomból — Esztergomban még 1687-ben is csak két ház állt, a ferencziek zárdája s a gyógyszerész háza, — igyekezett idegenekkel megrakni, a nemzeti közösségből kiszakítani. Budát, Pestet, Esztergomot, Fejérvárt, Vácot, Szegedet, Váradot, Pécsét, Aradot német vagy rácز telepesek ülték meg s hogy az ősi magyar főváros mindenben idegen színezetet nyerjen, Kollonics nem a magyar urakat, hanem a külföldi módosabb főpapokat szólította föl, hogy ott telket vásároljanak s házat építsenek. De az idegen bevándorlás a vidéket sem mellőzte s Pest, Baranya s más vármegyékben számos német vagy rácз község alakult. Mindez új elemek idegenül, ellenségesen álltak szemben a magyarsággal s föltétlenül a bécsi uralom ösztönzését követték, mely ide hozta őket. Jóakarától függött boldogulásuk az idegen országban, melynek nyelvét, múltját, hagyományait, törvényeit nem ismerték.

Mikor Kollonics 1695-ben végre bele ült Magyarország primási székébe, melybe régóta vágyakozott, politikai befolyása és hatalma még inkább megnőtt. Föltétlen hívei közé tartozott Esterházy Pál nádor, ki az udvartól birodalmi hercegi rangot kapott, a jószágelkobzásokból pedig mérhetetlen vagyont gyűjtött. Esterházyra támaszkodva, Kollonics könnyen ártalmatlanná tette az ellenzéket, mely főpapi és főúri körökben időnkint nagyszerényen megnyilatkozott s melynek főleg Széchenyi Pál, kalocsai érsek, az elhunyt Széchenyi György primás derék unokaöccse, szokott kifejezést adni. De Lipót nem hallgatott reá s Kollonics zavartalanul

flytatta országromboló munkáját, melyben buzgón támogatta a magyarság minden ellenségét, bármi vallást követtek, nemcsak az erdélyi szászokat, hanem a görögkeleti rácokat. Ezek, mikor a császári hadak 1690-ben a Balkánról kiszorítottak, patriarchájok, Csernojevics Arzén vezetése alatt tömegesen magyar földre menekültek. Nem azért jöttek, hogy állandóan itt maradjanak. Ideiglenesen huzódtak ide azon hitben, hogy a császári hadak nemsokára felszabadítják a Száván túli tartományokat s ők visszatérhetnek hazájokba. De a míg itt voltak, rendezni kellett ügyeiket, mit Lipót király 1690 augusztus 21-iki diplomájában megtett. Megszabta egyházi kiváltságaik körét, vallásszabadságot adott s azt is megengedte nekik, hogy a határról, hol élelmezésök sok nehézségekbe ütközött, az ország belsejébe költözködhessenek s ott kiváltságaik birtokában maradjanak. Erre a rácok mindinkább elárasztották nemcsak a déli részeket, hanem a nagyobb városokat Komáromig és Győrig. Ez időben azonban a király is, ők is azt hitték, hogy csak ideiglenesen maradnak Magyarorszáiban, csupán addig, míg „diadalmas fegyvereinkkel a többször említett rác népet — mondotta a király — régi országába és lakóhelyére“ visszavezetheti. Csakhogy a karloviczi béke lehetetlenné tette a rácok hazatelepítését. Bécsben elhatározták tehát, hogy a magyarok ellen fogják őket felhasználni s minthogy főpapjaik által föltétlenül az udvar rendelkezésére álltak, a kényuralom oszlopává igyekeztek tenni ez idegen s a magyarok iránt ellenséges elemet. Az új határok mentén, a Maros, Duna, Tisza, Száva mellett az Una folyóig katonai őrhelyeket alakítottak s oda telepítették a rácokat, kik katonai szervezetet nyertek s egyházi és világi ügyeikben kivonattak a magyar hatóságok alól.

Ez intézkedés annál igazolatlanabb volt, mert volt az új végvidéken való megtelepítésre alkalmas magyar katonaság is, melyet az udvar nemcsak mellőzött, hanem kenyerétől, foglalkozásától fosztott meg, midőn helyette rácokat alkalmazott. A karloviczi békében megállapított új határok ugyanis nagyobbbrészt fölöslegessékké tették a régi véghelyeket, melyek immár az ország belsejében feküdtek. A kormány meg is szüntette várjellegöket, ellenben az ott élő sok ezernyi magyar katona sorsáról nem gondoskodott. Nem telepítette át az új határra, hanem, minthogy lakóhelyökon nem katonáskodhattak tovább, egyszerűen szélnek bocsátotta, kenyeröktől megfosztotta őket. Így a régi, vitéz végbeliek hirtelen minden ellátás nélkül maradtak s a legtöbben a legnagyobb inségbe jutottak. Hasztalan szólalt fel érdekökben a magyar kanczellária, sőt maga Kollonics, ki figyelmeztette a királyt, hogy a magyarságot, mely két századon át vitézül küzdött királyáért és hazájáért, az új határörtségből kizárni nem lehet. A hadi tanács általában ki akarta rekeszteni a magyar elemet a honvédelemből s az összes magyarországi ezredekbe csupa horvátot és rácot vett föl, rácokból

alakította meg (1702) a török Temesköz körül vont védő övet, a marosi, tiszai, dunai határőrségeket, melyekhez akkor részben Arad és Szeged városok is tartoztak. Így az ország déli területén a rácok kerekedtek felül s e részeket a közbeszédben csakugyan Rácországnak nevezték. A rácok a török időkben leginkább a török zászlaja alatt harcoltak s a magyarföldi török véghelyeken majdnem mindenütt

Magyar nemes a Rákóczy-korban.

(Egykoru angol metszet után.)

éltek rác martalócok. A másfélszázados harcokban a magyarok kérlelhetetlen ellenségeivé váltak s midőn immár császári szolgálatba léptek, e gyűlöletüket a Bécs pártfogását élvező papjaik folyton élesztették. Ehhez járult a rácok az az aggodalma, hogy magyar uralom alatt ők is a jobbagyság igája alá kerülhetnek s így érzelmeik és érdekeik egyaránt a magyarság kérlelhetetlen ellenségeivé tették őket.

Viszont az udvar, hogy rokonszenvőket ne kockáztassa, eleinte még a vallásos unióra irányuló törekvéseit sem terjesztette ki reájok.

Kollonics azonban nem elégedett meg az idegen népek tömeges betelepítésével, hanem a földbirtokviszonyok gyökeres átalakításával akarta művét betetőzni. Nemcsak jószágot adott az új elemeknek, hanem a töröktől visszahódított részekben, hol száz meg száz mértföldnyi terü-

Magyar uri nő a Rákóczy-korban.

(Egykoru angol metszet után.)

let jutott a kincstár kezébe, adomány vagy eladás útján egészen új és idegen földesúri osztályt akart alakítani. E jószágokat nem adta vissza egykori magyar birtokosaik leszármazóinak, habár jogigényeiket hitelesen tudták igazolni. Lipót király e roppant jószágok egy részét a lefolyt hadjárat győztes hadvezéreinek s más idegeneknek adományozta s a magyar föld mindenütt, de főleg a Dunán és Dráván túl

igen nagy mértékben idegenek kezébe került, mi a Dráván túl végzetes következményekre vezetett. A szlaven-horvát országgyűlésen immár a főpapok s az idegen urak kerültek túlsúlyra. A katolikus alsó papság, mely otthon, Rómában és a bécsi Pázmáneumban magyarellenes szellemenben neveltetett, tervszerűen fejlesztette a magyar-horvát nemzeti ellentétet s a Dráván túli részek s az anyaország közti kapcsolatokat következetesen lazítani igyekezett. A magyar birtokos osztály megromlására irányuló munkáját Kollonics azzal tetőzte be, hogy a királylyal bizottságot (*neoaquistica commissio*) alakított, mely megvizsgálja az összes, egykor török uralom alatti vármegyékben azon földesurak birtokjogcímét, kik tényleg jószágaik birtokában voltak. A fegyverjog címén a bizottság az ilyen földesúrtól külön fizetést, súlyos váltságot követelt. Minthogy pedig egykor az ország nyolcz-tized része alá volt a török hódításnak vetve, ez a bizottság a birtokos osztály legnagyobb részét évtizedeken át zsarolta és sarczoltatta, részben el is űzte ősi jószágáról.

Kollonics a magyar egyház elnémetesítéséről sem feledkezett meg. Igen sok magyar apátságot, prépostságot, monostort és jószágot adományozott ausztriai egyházi testületeknek, melyek idegen papokkal árasztották el az országot. A főpapi székekbe szintén idegenek ültek, kik elnyomták a magyar papot s ezzel elvették kedvét e pályától. Mikor a nagyszombati jezsuiták új magyar egyházi énekes könyvet szerkesztettek, Kollonics nem engedte kinyomatni, ellenben kiadta azt tót szövegben, hogy a katolikus magyarság eltótosodását elősegítse, miben sok helyt czélt ért. A magyar protestánsok üldözésében ezután sem ismert határt s 1691-ben Lipót királylyal új rendeletet tétetett közzé, mely az 1681–87-iki törvények engedményeit vagy eltörölte, vagy még szűkebbre korlátozta. E törvények különben sem vonatkoztak az időközben visszahódított területekre, hol oly erőszakosan folyt a térítés, hogy Lajos őrgróf is felszólalt ellenök. Minthogy a visszafoglalt területeket Ausztriába akarták kebelezní, természetesen nem engedték, hogy a vármegyei szervezet visszaállíttassék ott is, a hol alkotó eleme, a nemesség megvolt. De valami helyi közigazgatási szervezetre mindenképen szükség lévén, az újonnan visszahódított földön számos vármegye az udvar akarata ellenére újra megalakult. A király és nádor azonban azt már nem tűrte, hogy a tisztikarba mást, mint katolikust vegyenek fel. Csakhogy néhol katolikus jelöltek teljes híján e tilalmat nem lehetett számba venni s a tisztikarba bejutottak más vallásúak is. Az új kormányrendszer azzal koronázta meg művét, hogy lánczra verte a gondolatot, s a legszigorúbb alakban behozta a könyvcenzurát. Egy jezsuitát nevezett ki országos cenzorrá, kinek engedélye nélkül könyv meg nem jelenhetett, különben nemcsak a könyvet, hanem nyomdáját is lefoglalták. Ezzel az eddig pezsgő irodalmi élet rohamosan kialudt s már az egykorúak sajnosan panaszták, hogy „senki sincsen, ki

hasznos könyveket adna ki". Kollonics rendszerének fagyos lehellete megdermesztett, elölt mindent s hasztalan figyelmeztették Lipót királyt nyugati szövetségesei, hogy ily kormányzattal forradalomba hajtja a magyarokat. Hasztalan mondotta neki Jenő herceg, máskülönben épen nem a magyarok barátja, vigyázzon, mert a Habsburgok egy ízben már csaknem elvesztették a magyar koronát s most ezt a veszedelmet a jezsuiták újra felidézhetik. Lipót király nem hallgatott senkire s egyenesen rágalmaknak nyilvánította a Kollonics ellen emelt vádakát. Így az új rendszer szabadon érvényesülhetett s az adóügy, valamint a gazdasági élet terén valóban hihetetlen állapotokat teremtett. A hosszú háború roppant összegeket igényelt, de nem csupán a katonaság számára. A közjövödelmek nagy részét elsikkasztották a tisztviselők s ugyanakkor, mikor a jeles hadvezérek egész törzskara környezte a császárt, pénzügyeinek vezetése a régi romlott emberek kezében maradt. Buonvisi nuntius 1688-ban azt jelentette haza, hogy az udvari kamara elnöke „az őt környező zsiványok“ befolyása alatt áll. Marco d'Aviano barát, a császár egyik bizalmasa, meg később azt írta, „a mennyire a dolgokat ismerem, felségednek igen nagy számmal vannak tolvajai“. Tényleg a zsebelők egész hada dolgozott mindenütt s első sorban a magyar földet árasztotta el. A 140 millióból (ma mintegy egy milliárd), melyet az 1683—1700-iki időben a háború elnyelt, igen tetemes részt Magyarország fizetett, csupán az első nyolcz évben legalább 30 milliót, vagyis annyit, a mennyit száz év alatt sem adózott a töröknek. De minél inkább kimerítette a háború, annál több terhet raktak görnyedt vállaira. 1699-ben a Habsburg-monarchia összes országaira $10\frac{1}{2}$ millió forint adót róttak s ebből $4\frac{1}{2}$ millió jutott a háború által teljesen elpusztult Magyarországra. Mindez adót az udvar önkényesen, országgyűlés nélkül vetette ki. Mikor Széchenyi Pál figyelmeztette a királyt, hogy az adót csak országgyűlés szavazhatja meg, azt felelte, hogy neki is ez a meggyőződése, de miniszterei másképp vélekednek. Egész sereg új adót, fogyasztási adót, dohány- és pipamonopoliumot hozott be s a legkíméletlenebbül eszközölte az adóvégrehajtást, melyről egykorú emlékekben igazán barbár dolgok vannak följegyezve. Katonák, vármegyei hajdúk rontottak a népre s nemcsak elszedték mindenét, hanem ütötték-verték, kínozták, úgy, hogy jöttük hírére télvíz idején is egész falvak menekültek az erdőkbe. Maga egy udvari bizottság állapította meg (1689), hogy az újonnan visszaszerzett területeken a nép helyzete most sokkal rosszabb, mint a török alatt volt. Tényleg sokan is szöktek vissza a török részekbe, a föld míveletlen maradt s a katonaságot az egykor dúsan termő Dunán túli földön külföldről szerzett gabonával és liszttel kellett élelmezni. Növelte az izgatottságot, hogy a kormány (1703) valami népszámlálás félét rendelt el s össze akarta a parasztokat, polgárokat, nemeseket, valamint telkeiket

iratni. Ez időben még a műveltebb nyugati államokban is istenkisértésnek tartották a népszámlálást s nálunk a rendelet általános rémületet keltett.

Arra az udvar természetesen ekkor sem gondolt, hogy új keresetforrások nyitásával könnyítse meg a népnek az adófizetést. Ellenkezőleg, az új viszonyok közt még kíméletlenebbül folytatta a gazdasági kiaknázás régi módszerét. Mikor a hosszú háború jelentékenyen megapasztotta a hazai marhaállományt s a hús ára Bécsben megdrágult, császári biztosok jártak be az országot, összeírták a marhát, hivatalból leszállították a hús árát s királyi rendelettel kényszerítették a marhakereskedőket, hogy elkobzás terhe alatt Bécsbe szállítsák készletüket, mi végből Lengyelország és Velencze felé a kivitt egyszerűen eltiltották.

Ép úgy Bécs szolgálatába helyezték a már nagy arányokat öltő magyar dohánytermelést. „Végtelen sok dohányt“ s minőségileg is igen jót — írják 1702-ben — termeltek már ekkor az országban. Ugyanez évben Magyarországra is kiterjesztették az egyedárúságot, illetve haszonbérloknak engedték át. A termelés maga szabad maradt ugyan, de nem a kereskedés. A termést a bérlők vásárolták össze s a fogyasztó közönség csupán tőlök vehette a dohányt és burnótot. Minthogy azonban a termés nagyban meghaladta a bérlők szükségletét, a fölösleg egyszerűen a termelő nyakán maradt; sem itthon, sem külföldön nem értékesíthette, mert a kivitt eltiltották. Az egyedárúság ellen erős mozgalom támadt s Pozsony vármegye ki sem akarta a császár rendeletét hirdetni, sőt a közgyűlésen épen a kamara egyik tanácsosa, Rátkay Péter, mennydörgött ellene a legzajosabban s elmondotta, hogy ez a rendelet a parasztságot, mely a dohányból fizeti az adót, a megélhetés utolsó eszközétől fosztja meg s munkájával idegeneket hizlaltat. De a kormány erőszakkal némította el a vármegyét s kihirdette a pátenst. Az egyedárúság bérlői jogot nyertek arra is, hogy kizárólag ők árulhassák a pipát. Minthogy pedig a dohányzás általános terjedésével a pipakészítő ipar mindenütt lendületet vett, a magyar iparosok vagy teljesen elvesztették keresetüket, vagy a bérlők kénye-kedvétől függtek, kik a legolcsóbb áron vásárolták meg készítményeiket. Betetőzte az anyagi romlást az állam részéről hivatalosan üzött pénzrontás. A lezajlott belmozgalmak idején a magyar bányák üzeme nemes fémekben annyira hanyatlott, hogy a bányászokat sem lehetett pontosan fizetni. Minthogy tehát az arany és ezüst megszűkölt, a kincstár rossz rézpénzt (vörös pénz) veretett, még pedig oly kezdetlegesen, hogy mindenki könnyen utánozhatta. Így a pénzhamisítás óriási arányokban folyt elannyira, hogy végül az állam, mely e rossz pénzzel fizette vásárlásait, ugyane pénzt az adóban nem akarta elfogadni, hanem azt követelte, hogy a nép a katonaságot és az adót jó pénzben fizesse. Ebből óriási kavarodás támadt, mert 8 vármegye területén egyáltalán nem akadt más pénz, mint olyan, melynek hamisítását a kormány olyan könnyűvé tette.

És hogy a nép szenvedéseinek kelyhe csordultig megteljék, az udvar önkényesen behozta az eddig ismeretlen véradót. Kétszáz év óta a magyar katonaság csak azokból került ki, kik vagy jószágaik alapján voltak kötelesek harcolni, vagy önkényt, zsoldért vállaltak szolgálatot. Most ez is megváltozott. Eleinte a hadi tanács a magyarokat egyáltalán ki akarta az új honvédelmi szervezetből zárni. Utóbb azonban megváltoztatta szándékát s 1702-ben a király nyolcz huszár- és négy gyalog-ezred alakítását rendelte el, mihez vagy 20,000 ember kellett. Katonának való anyag volt is ország-szerte bőven, első sorban a felosztatott régi végbeli katonákban s toborzással könnyen fedezni lehetett volna a szükségletet. De a király meghagyta, hogy a „bizonytalan keresetű embereket“ egyszerűen összefogdossák s besorozzák. Ezzel ország-szerte megindult a kíméletlen katonafogdosás, mely a legtöbb helyen valóságos embervadászattá fajult. Bizonytalan foglalkozásúnak nyilvánítottak földesurak, lelkészek, helyi hatóságok mindenkit, a kire haragudtak, ellenben pénzen kíméletet szereztek a leghaszontalanabb embernek is. Az égbekiáltó igazságtalansággal folyó katonaaállítás mindenütt felháborította a kedélyeket, de kivált Beregben, Ugocsában, Szatmárban döntötte a népet a végelkeseredésbe. Minthogy pedig az ujoncfogdosást nem a katonaság, hanem a vármegye végezte, mely az adóbehajtásnak szinten főtenyezője volt, a nép meggyűlölte nemcsak a bécsi rendszert, hanem helyi képviselőjét, a vármegyét s uraiban épúgy esküdt ellenségeit kezdte látni, mint a németekben.

Kollonics kormányrendszere Erdélyre is kiterjedt s ott ugyanolyan gyümölcsöt termett, mint az anyaországban. Erdély külön fejedelmi korszaka Thököly rövid — 1690-ki — szereplésével véget ért. Apafy Mihálynak maradt ugyan fia, kinek trónöröklési jogát Lipót elismerte [s kit azzal hitegetett, hogy fejedelemmé teszi, mihelyt nagykorú lesz. De magyar környezete még kiskorúsága idején kicsalta, kierőszakolta tőle a lemondást s Erdélyt a bécsi kormány kirendelt közege, a főhad-

Magyar paraszt a XVIII. század elején.
(Egykoru metszet után.)

parancsnok szoros gyámsága alatt álló kormányzék (gubernium) kormányozta. Feje, mint kormányzó, gróf Bánffy György volt, kiben Kollonics megtalálta magához méltó eszközét. Ragadozó, kártyás, részeses, eszem-iszom ember volt s napi rendjét az egykorú következőleg írja le: „délelőtt a gubernátor aluszik vagy kártyázik, délután úr, főember, tábla mind részeg”. Mellette még néhány tanácsúr működött, ki vakon teljesítette az udvar vagy a főhadparancsnok parancsait, más-különbén a szegény nép kifosztására, sikkasztásra, meggazdagodásra használta állását. Mindnyájan készségesen eleget tettek Bécs legszertelenebb kívánságainak, az udvar meg fátyolt borított égbekiáltó visszaéléseikre. A királylyal kötött egyezség Erdély közadóját béke idején 100,000, háború idején 400,000 rénes forintban szabta meg. Bécs azonban örökös pénztelenséggel küzdött s Bánffy és hű társa, Apor István kincstartó 1697-ben az adót egy millióra emelték. Hálából az udvar szabad kezet engedett nekik az alattvalók megsarczoltatásában. Mikor Apor megszámoltatták, 56,000 forint hiányt találtak. De „a jezsuiták megoltalmazták Kollonics kardinálissal” s a hiányt még pótolnia sem kellett. A szertelen adót azonban könnyű volt kivetni, de annál nehezebb a szegénységen megvenni. Erdélyben is ördögi kegyetlenséggel működtették tehát az adóprést s a nyomorult jobbágyok, hogy a rettenetes adóexecutiótól meneküljenek, tömegesen követtek el öngyilkosságot. Mások szétfutottak vagy nejöket, gyermekeiket a Temesközbe a törökhöz vitték s rabszolgának adták el s így fizették adótartozásukat. Ellenben azon urak, kik Bánffyval meg Aporral jó viszonyban álltak, vagy kegyeiket megvásárolták, még az adózásban is kíméletet tudtak jószágaiknak és jobbágyaiknak szerezni. Az ilyen urak, köztük sokan, kik „jó nemes ember módjára sem élhettek volna jószágaikból”, egyremásra bárói és grófi diplomát hozattak Bécsből, hol szívesen elégítették ki e hiúságot, mert a „giz-gaz grófocskák”-ban feltétlenül hű eszközöket nyertek.

Ilyen vezetés mellett Erdély egész köz- és társadalmi szervezete bomlásnak indult. Tartatott ugyan országgyűlés, csak hogy a három nemzet örökösen marakodott, czivakodott egymással s az adóemelés megszavazásában az egyik túlliczította a másikat. Mikor azonban fizetésre került a sor, mindegyik a másiknak vállára igyekezett a terhet áthárítani. A központi kormányzat rossz példája megrontotta a helyi hatóságokat s még a Királyföldön is annyira elfajult az önkormányzat, hogy egy császári tábornok 1693-ban figyelmeztette a szászokat, hogy fölöttebb szomorú dolgokat, merő igazságtalanságot és erőszakot tapasztalt körükben. Választott tisztviselőik csakugyan a bűnök fertőjébe merültek. Sikkasztottak, hamisítottak, hamis pénzt vertek, ellenségeiket megölték, kicsapongó életmódot folytattak s ebben a legelőkelőbb családok hölgyei sem tettek kivételt. Megtörtént, hogy a szász gróf neje orgyil-

kosokat bérelt, hogy hűtlen szeretőjét, egy katonatisztet megölje s mikor ez nem sikerült, a merénylőt a férj maga rejtegette a bíróság elől. A szász ág. ev. püspök neje szintén ledér életet folytatott s számos bűnpör maig meglevő iratai jelzik a szász nép és vezetői erkölcsének visszataszító romlását. Schuller János segesvári polgármester és Harteneck József szebeni királybíró és szász gróf vérpadra kerültek, mert életpályájok, mint az ellenök indított bűnpörökben visszatükröződik, valószínűs rémregénynyé fajult. Ily uralom alatt a szászok jóléte rohamosan apadt. A köznép ép úgy eladósodott, elszegényedett, megfogyott, mint az ország többi részeiben, melyek állapotáról a rendek magok mélyen megható képet rajzoltak. A kereskedés, mely — mint panaszoják — pénzt hozhatna, csaknem teljesen megszűnt; nincs vevő, az adós még a kamatot sem bírja fizetni, a tömlöczök telvén adósokkal, mások a hegyekbe vagy idegenbe szöktek. Mindezt betetőzte a régi vallásbéke megszűnte, mert Kollonics Erdélyben is megindította a felekezeti harcot, noha Lipót király egyezségileg biztosította a négy felekezet jogegyenlőségét. De a jezsuiták hozzáfogtak a térítéshez s habár a szászokat, mint németeket Kollonics kímélte, annál szilajabban bocsátotta őket a magyarokra és székelyekre. Kollonics az oláhokra szintén kiterjeszté hitbuzgalmát s a csábítás minden eszközével igyekezett papjaikat az uniónak megnyerni, melyet 1698-ban 2270 oláh pap valóban elfogadott. Ez ellen igen erős visszahatás támadt ugyan, de az unió megmaradt s következményeiben végzetessé vált a magyarságra. A mint Horvátországban a katolikus papság elszlávosítása a Dráván túli részek viszonyát az országhoz mindinkább lazította, akképen az oláh papság folyton a magyarok ellen bujtogatta az oláhságot s a rendszeresebb nevelésben részesülő unitus papság lett később a dáko-román eszmék terjesztője s előharcosa.

Kollonics rendszere sokkal rombolóbb következményekkel járt, semhogy elfogulatlan külföldiek észre nem vették volna, hogy előbb-utóbb fegyveres fölkelésbe fogja a népet hajtani. Velence bécsi követe, ki a karloviczi kongresszus idején bejárta hazánkat, már 1699-ben jelentette kormányának, hogy a parasztság okvetetlenül fegyvert fog, mihelyt alkalmas vezért kap. De — mondotta — egyelőre a nemesség nem adhat a népnek ily vezért, mert földesúr és jobbágy halálosan gyűlöli egymást. A tömeg kétségbeesését Bécsben is észrevették s fölmerült az eszme, hogy a parasztot az urak ellen kell felhasználni. Tényleg intéztek egyes rendeleteket a császári tábornokokhoz, hogy kíméljék a szegénységet. De komolyan, következetesen az udvar nem foglalkozott e kérdéssel, hanem folytatta a régi gazdálkodást. Ellenben az urak megérezték a veszedelmet, mely jobbágyaik részéről fenyegette őket. De a helyett, hogy a szegénység terheit enyhítették, sorsát javították volna, Béctől várták a megmentést s föltétlenül a kormányhoz

csatlakoztak. A Duna két partján birtokos főurak különben is mindinkább elnémetesedtek, kiváltak a magyar nemzeti közösségből, idegenekkel házasodtak össze, Bécsben laktak s léha, fényűző életet folytattak. A pénzt, mit a császárvárosi élet elnyelt, úgy szerezték be, hogy irgalmatlanul sarczoltatták tisztjeikkel a köznépet. Példájok megrontotta a középbirtokosokat. Ők is nyúlták jobbágyaikat s a Kollonics-rendszerhez csatlakoztak. A nemesi társadalom e hangulatváltozása a legjellemzőbb kifejezést nyer e korszak legjelesebb költőjében, Gyöngyösy Istvánban. A XVII. század négyötödét átélte (1620—1704), ifjúságát és férfikora delét a nemzeti eszmék előharczosainak körében töltötte s szenvedett is hazájáért. Akkor énekelte meg Wesselényi Ferenczet és Széchy Máriát, Thököly Imrét és Zrinyi Ilonát. De a század vége felé, mint Gömörvármegye alispánja, lassankint belevezett a labanczság békerévébe s az udvar főhívei köréből vette verses művei hőseit. Mint ő, akképen a birtokos osztály nagy része mindinkább elejtette régi eszményeit s beletörődött az új viszonyokba. Ez eszményeket immár a szegénység, a munkás tömegek ragadták föl s a birtokos és birtoktalan osztályok közötti gazdasági ellentéteket immár az érzelmi ellentétek a végletekig fokozták. A közös inség azonban a nemesi rend legalsóbb rétegeit, a szegény nemeseket, az egytelkeseket, a volt végbeli katonákat elválasztotta az uralkodó osztálytól s a köznéppel egyesítette. Ugyanez történt a jászokkal és kunokkal, kiket a kormány a német lovagrendnek adott zálogba s így földesúri hatalom alá vetett, továbbá a hajdúvárosok népével, melyet nemesi joga megsértésével a rendes adózásba vontak be. Minde körökben ugyanazzal az elkeseredéssel, mint az elnyomott jobbágyság énekelték: „Oh, te Bécs, sok károkat tettél!” Mindnyájoknak az volt jelszavuk: ki kell űzni a németet s vissza kell állítani Magyarországot önállóságát.

Az akkori közhangulatot megragadó erővel és frissességgel juttatja kifejezésre a népköltészet, melynek illatos, hímes vadvirágaiban a kor minden szenvedése, búja-baja, vágya és reménye fölhangzik. A kurucz költészetben s a Gyöngyösy ez időbeli műveiben nyilvánuló eszmék az uralkodó és elnyomott rétegek közti erős ellentéteket elevenítik meg. Az egyik a meghunyászkodás, a tényleges hatalmak előtti megalázás, a másik a harcz, a legnemesebb nemzeti érdekek férfias védelmének világában mozog. Mindazáltal ez a kurucz költészet sem forradalmi. Nem államfelforgató, anarchikus tanokért buzdul; nem akar egyebet, csak azt, hogy Magyarország magyar maradjon, maga kormányozza magát s szegény és gazdag megtalálja benne boldogulását. Csak azt akarja valósággá tenni, mit törvényeiben a királyi hatalom százszor biztosított az országnak. Ez a költészet égbekiáltó tiltakozás Kollonics rendszere ellen, melynek megdöntését tűzi ki a nemzeti politika végcéljává.

Ez érzelmek nem csupán megragadó dalokban nyilatkoztak meg. A nép, melynek a termelő munkát lehetetlenné tette, tetteiben is kikelt Kollonics rendszere ellen. 1695 óta állandó volt a forrongás országszerte s a telkükről elűzött emberek olyan módon igyekeztek megélni, a mint épen lehetett. Lassankint felbomlott az állami és társadalmi rend. A szegénység török vagy lengyel földre, kivált a lengyel uralom alatti szepesi városokba menekült, vagy rablásra, fosztogatásra adta magát s a szegény legények száma országszerte elszaporodott. Az ellenök küldött vármegyei hajdúk rendesen közjök álltak s a katonaság sem birt velök boldogulni. Elállták az utakat, kifosztották a szállítmányokat s a nemesi udvarházakat. Előbb Sárosban, azután Szepesben, Szatmárban, Hevesben, de másutt is megszűnt minden közbiztonság. 1697-ben a szegény legények száma a felvidéken annyira megnőtt, hogy a Hegyalján valóságos lázadás támadt. Vezetői Tokaji Ferencz, Szalontai István, Esze Tamás Thököly kapitányainak nevezték magokat s hogy minő érzelmek hatották át őket, azt bizonyítja Kabai Márton elűzött pap esete, ki fogságra jutva, azt felelte a német tábornok fenyegetéseire, édes a hazáért meghalnia. A mozgalmat vérbe fojtották ugyan, de a kuruczok egy része török földre menekült s ott Thököly nagyon leapadt bujdosóinak számát szaporította. A hegyaljai zendüléssel egy időben a Dráva vidékén, a Duna-Tisza közén is annyira elszaporodtak a kóborlók, hogy Jenő herczeg műveleteit veszélyeztették s valóságos hadsereget kellett ellenök küldeni. A szegénylegények számát még a császári katonaság is szaporította, mert zsoldját a legrendetlenebbül kapta. A kormány azzal akart a bajon segíteni, hogy 1698-ban a vármegyéknek és a földesuraknak meghagyta, szedjék el a néptől, főleg a protestáns papoktól, diákoktól, mesterektől, hajdúktól a fegyvert. Mindez nem használt. 1700-ban a köznép Veszprémmegyében titkos éjjeli gyűléseket tartott. 1702-ben a parasztok megrohanták és kifosztották a tiszaujlaki sóhivatalt, 1703 márcziusban Kőszegen a válásüldözések miatt támadt zavargás. Erdélyben ugyanazon okok ugyanoly állapotokat teremtettek. Tömegesen jelentkeztek a szegénylegények, dúltak, fosztogattak s még nagyobb katonai csapatokkal is meg mertek mérközni. De különösen a Felső-Tisza vidékén, a Lengyelországhoz közelebb eső földön állott be teljes fejetlenség. Bereg, Ung, Zemplén, Sáros vármegyék orosz és magyar szegénysége lesve-leste a pillanatot, hogy a németeken és segítő társaikon, a földesurakon bosszút álljon.

Mindezt tudták Bécsben, de semmiféle intézkedést sem tettek az elégedetlenség okainak megszüntetésére, noha a veszélyt némi emberiséggel és belátással el lehetett volna háritani, mert bármint háborgott a szegénység, nem volt olyan vezére, kire ügyét bízhatta volna. Bécsben ezt is tudták s épen ez okból nem féltek a tömegektől. Pedig az udvar új nagy világháború előtt állt. A spanyol Habsburgok kihaló félben voltak s Lipót császár jogot formált mérhetetlen örökségükre.

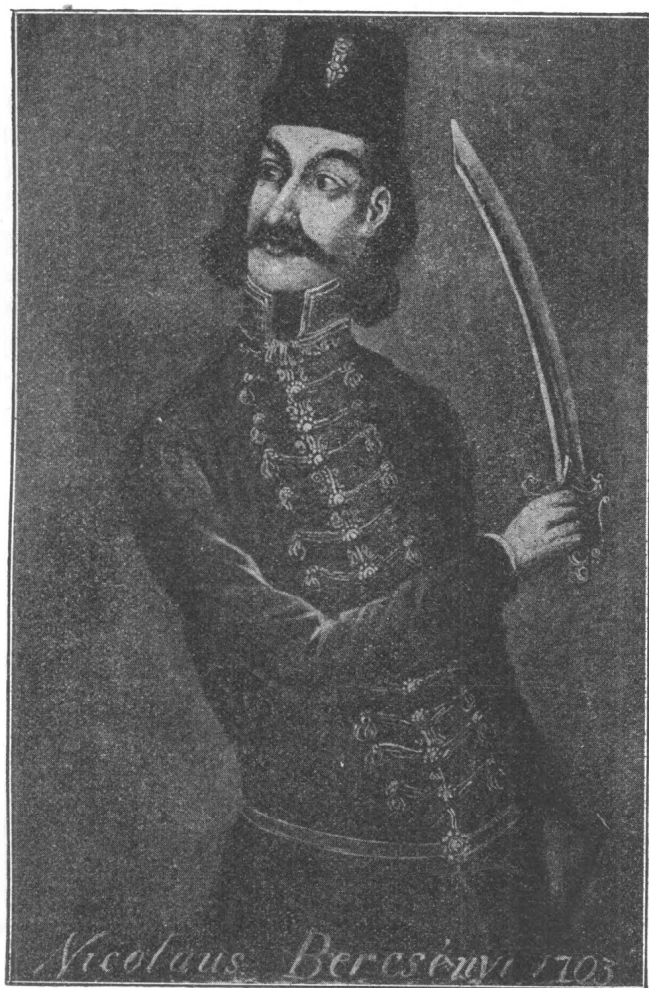
Csakhowy XIV. Lajos francia király szintén igényt emelt ez örökségre s minthogy a békés megegyezés lehetetlennek bizonyult, mindketten lázasan készülődtek a nagy mérkőzésre. A józan ész, a legegyszerűbb számítás azt sugallta tehát, hogy a császár békítse ki Magyarországot, mert már egyszerű elégtelensége is arra kényszerítette, hogy nagyobb számú őrséget tartson benne, vagyis megoszssa erejét, melyet a nyugaton jobban használhatott volna. Bécsben foglalkoztak is Magyarország kibékítésének eszméjével, de oly elfogult módon, oly szűk látókörből, hogy félreismerték a betegség okait s így nem találhatták meg orvos-szerét. Keresték a bajt mindenben, csak önmagukban s a kormány-rendszerben nem. A politikusok az elégedetlenség okát a régi közintézményekben, a papok a nép vallásos közönyében látták. Amazok még tovább akartak tehát menni a régi viszonyok felforgatásában, a papok meg azokat vádolták közönnyel, kik életüket és vagyonukat áldozták hitükért. Azok, kik a magyar urak jószágaira áhítottak, azt hirdették, hogy az urak hamissága okozza a zűrzavart. Így a magyarok elégedetlenségére vonatkozólag ez időben különböző részről készült munkálatok csak abban értenek egyet, hogy teljesen félreismerik a betegséget s igazán ördögi vadságot lehellenek a magyarok iránt. Mindnyájukból visszhangzik az eszme, hogy az ausztriai ház eddig nagyon is kegyelmes volt a magyarok iránt. Legyen vége a kegyelemnek s hogy a császárt semmisem korlátolja, a pápával nyilváníttassa érvénytelennek koronázó esküjét. A míg — mondják ez iratok szerzői — az országban s nem az udvarban van a hatalom, addig a korona mindig veszélyben forog. Ilyen rémképekkel rettegették a királyt tanácsosai, még inkább vakbuzgó barátokból, vándor szerzetesekből, agyafurt gyóntatókból álló környezete, melyre leginkább hallgatott. Ezek egyike, az az olasz barát, kit a magyarok Tüzes Gábornak neveztek, mert Buda ostroma idején egy új robbantó szert talált fel, mely azonban nem vált be, 1701-ben ilyen szellemű emlékiratot készített a császár számára Magyarország kormányzatának átalakításáról. Ellenben a magyar főpapságban végre akadt egy bátor ember, a ki férfiasan megjelölte a baj okait, mihelyt megkérdezték. Széchenyi Pál, kalocsai érsek a hozzá intézett kérdésre kereken megmondotta, hogy a magyarok azért elégedetlenek, mert a király tanácsosai „megszegték a királyi szót” s a magyarok nem bízhatnak többé a magyar királyban, ki „oklevelekbe foglalt ünnepélyes szavát annyiszor megszegte”. Bécsben megbotránkoztak ezen a szent igazságon s tovább is szabad kezet hagytak Kollonicsnak, ki végül ép úgy fölkelésbe hajtotta a magyarságot, mint egykor Basta és Belgiojoso rémuralma.

Az utolsó spanyol Habsburg-uralkodó halála után, Európában kitört a világháború s a nyugati hatalmak két nagy táborra oszlottak. Az egyikben Lipót német császár, több német fejedelem, Anglia és

Hollandia, a másikon XIV. Lajos francia király Bajorországgal s más szövetségesekkel álltak s mindegyik teljes erejével igyekezett a harczmezőn megjeleni. Lipót kivonta tehát hadai nagy részét Magyarországból, ámbár még mindig hagyott itt 16,000 embert, kiket másutt jobban használhatott volna. Csakhogy e sereg a nagy ország különféle váraiban volt apró csapatokra szétszétva s a sík föld őrség nélkül maradt. Ezt a körülményt felhasználta a Felső-Tisza vidékének végnyomorba döntött népe s Esze Tamás és Kiss Albert, két kipróbált vitéz, kitűzte a fölkelés zászlaját. De tudták, hogy az ő nevök alatt a mozgalom nem válhatik országossá s hogy élére valami kiváló nevű s származású egyéniséget kell állítaniok. A fiatal II. Rákóczy Ferenczre gondoltak s csak azt nem tudták, hol keressék, mert a herceg ekkor külföldön bujdosott. Rákóczy Ferencz (született 1676 márczius 27-én) ez időben még huszonhét éves sem volt s már is hányatásokban gazdag pályát futott meg. Atyját sohasem ismerte, anyja, a nemes Zrinyi Ilona meg akaratlanul második férje, Thököly Imre katastrophájába sodorta bele. Mikor Munkács német kézbe került, a 12 éves gyermeket Bécsbe, onnan meg a jezsuiták neuhausi, csehországi intézetébe vitték. 1692-ben visszanyerte szabadságát s csakhamar nőül vette Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnőt. Nem törődött a politikával, hanem visszavonultan élt óriási jószágain. Nem volt sem kedve, sem becsvágya, hogy az ország zilált viszonyaiba avatkozzék, mitől családja sok tagjának rettentő sorsa is visszariaszthatta. Csakhogy a Rákóczy-név még mindig nem veszté el ősi varázsát a tömegekre. Már 1697-ben kísérletet tettek a hegyaljai kuruczok, hogy az ifjú fejedelmet hatalmukba kerítsék s a mozgalom élére állítsák. Rákóczy neszét vette a szándéknak s hogy minden gyanút eloszlasson, egyenesen Bécsbe sietett. Ott azonban sohasem bíztak benne, némelyek meg roppant vagyonára áhítoztak. Rákóczy hamar belátta tehát, hogy az udvari cselszövények útvesztőjében előbb-utóbb tönkre kell mennie. Nem talált más menekvést, mint a magyar viszonyokból való teljes kibontakozást s maga tette a kormánynak az ajánlatot, hogy megfelelő külföldi kárpótlás fejében átengedi magyarországi javait a császárnak. De kinevették; azt felelték neki, hogy a császár kárpótlás nélkül is elveheti jószágait. Rákóczy még inkább tétlenségre kárhoztatta tehát magát s kereken elutasította a francia követ azon bizalmas ajánlatát (1698), hogy Erdély trónjának visszaszerzésében vegye igénybe XIV. Lajos segítségét. Német ruhát öltött, császári tisztekkel barátkozott s mindent megtett, hogy Bécs bizalmát megnyerje. Csakhogy hiábavaló maradt minden igyekezete. Időközben bensőbb viszonyba lépett a felvidék egy másik gazdag, nálánál tíz évvel idősebb főurával, gróf Bercsényi Miklóssal. Bercsényi németpárti családból származott s maga is sokáig az udvart támogatta. De mindinkább elkeseredett s befolyása alatt és néhány más magyar

barátja tudtával Rákóczy végre elhatározta, hogy érintkezésbe lép Franciaországgal s 1700 november 1-én Lajos királynak levelet írt. A levél átadását egy császári katonatisztre bízta, ki Eperjesen állomásozott s ki teljesen megnyerte bizalmát. Ez a tiszt azonban áruló, az udvar kémje volt, ki a dolgot bejelentette Bécsben. Rákóczyt 1701 április 18-án hajnali két órakor nagysárosi várában elfogták s előbb Eperjesre, utóbb Németújhelybe szállították. Barátai közül többen fogásba kerültek s csak Bercsényinek sikerült Lengyelországba menekülnie. November 7-ikén azonban neje közvetítésével Rákóczy is megszökhett s álruhában, sokféle kaland után eljutott Varsóba. Ott megtalálta Bercsényit, ki e közben már érintkezésbe lépett a varsói francia követtel s segítségét kérte. Minthogy azonban a lengyel udvar a császárhoz hajlott, a két menekültnek vidékre, jóakarójok, Sziniávszki herczeg egy távoli birtokára kellett vonulniok, hol álnév alatt éltek. Hazájokkal semmiféle összeköttetésben nem álltak s otthon senki sem tudta, hol rejtőzködnek. Egy vén kurucz, a vitéz Szalontai János azonban nyakába vette a nagy Lengyelországot s addig járt-kelt, kutatott, míg 1702 végén rájuk nem akadt. Tőle tudták meg, hogy az elkeseredett nép fegyvert akar fogni. Azzal bocsátották haza, mondja meg az elégedetleneknek, maradjanak vesztig mindaddig, míg ők idegen segílyt nem szereznek s haza térve, fegyverre nem szólítják őket. Erre Sziniávszki herczeg egy másik jószágára, Brzezánba költöztek át, hogy közelebb legyenek hazájukhoz. Otthon azonban ez átköltözésről nem tudtak s a felvidékiek követői ismét csak véletlenül találták meg 1703 márcziusban a két bujdosót. Velők Rákóczy beküldte az országba egy emberét, hogy hiteles értesítést hozzon a hangulatról, mi közben buzgón szorgalmazta a francia segílyt, de eredmény nélkül. Már pedig Rákóczy mindaddig, míg e segíly kérdését nem rendezte, nem akart haza térni. Csak néhány zászlót s május 12-iki kelettel kiáltványt küldött híveinek, meghagyva nekik, hogy mindaddig, míg be nem jön, békén maradjanak. De mihelyt a nép megkapta a zászlókat, nem volt többé nyugta s Esze Tamás vezetése alatt 1703 május 21-ikén kitzte Rákóczy zászlaját. Ezzel megkezdődött II. Rákóczy Ferencz nagy nemzeti szabadságharca. A mozgalom rohamosan terjedt s Rákóczyt „mindenütt úgy várja — mondja az egykorú — a szegénység, mint a messiást”. A fölkelés hírére Rákóczy, ki Bercsényit Varsóba küldötte, maga is megindult s június 14-ikén ért a magyar határra. Ott valami 1000 ember várta, bottal, kaszával, vasvillával, karddal fölfegyverzett szegénység, melyet némileg fegyelmezni igyekezett. Csakhamar megjött 800 főnyi csapattal Bercsényi s a fölkelők apró harcok után július 14-ikén átkeltek a Tiszán. Ezzel megnyílt előttök Magyarország; „az egész föld, majd Budáig” megindult s a mozgalom országos jelleget kezdett ölteni. De azért Bécsben még ekkor sem vették komolyan a fölkelést,

Rákóczyt meg egyszerűen kinevették. Azt mondták, hada csupa pór, paraszt; még a magyar földi német parancsnokok is a legnagyobb megvetéssel szóltak a kuruczokról, ámbár egy magyar ember már májusban azt mondta: „a kinek a föld népe kedvez, annak ember keveset árthat“. Csakugyan így történt. A vármegyék és a nemesi föl-

Gróf Beresényi Miklós.

(Egykoru festmény után.)

kelő csapatok, noha eleinte teljes erővel dolgoztak a paraszt fölkelés elfojtásán, kénytelenségből egymásután csatlakoztak Rákóczyhoz. Hasztalan sietett Károlyi Sándor szatmári főispán Bécsbe, hogy a minisztereket erélyesebb intézkedésre bírja. Őt is kinevették. Minthogy időközben Szatmár s a szomszéd vármegyék nemessége már Rákóczyhoz állt, Károlyi októberben szintén kurucz lett. E közben a mozgalom a

Dunántúlra s Erdélyre is kiterjedt, a bányavidék Rákóczy kezébe került, külföldről meg Thököly bujdosói siettek a szabadság zászlaja alá, sőt a császári ezredekéből a magyar katonák is számosan szökdöstek haza.

A rég elfojtott nemzeti érzés mindenütt elemi erővel tört ki. A nép ismét magyar ruhát öltött s eldobta a német plundrát, kalapot, az idegen uralom e jelvényeit. Rákóczy serege hétről-hétre növekedett s csakhamar a fölkelés egész jellege megváltozott. A parasztlázadás, mely a nemesek üldözésével, kifosztásával, udvarházaik fölégetésével kezdődött, Rákóczy, Bercsényi, Károlyi vezetése alatt s a nemesség és vármegyék csatlakozása következtében országos mozgalommá, nagy nemzeti szabadságharczczá alakult át, melynek vezetése az értelmiség, a rendiség kezébe került. Ő viselte az összes főbb állásokat, ő intézkedett a vármegyében s irányította a katonai műveleteket és politikai tárgyalásokat. Másrészt a tömegek lelkesedése ellenállhatatlan hatással volt reá s újra fölébresztette benne a kihaló félben levő nemzeti eszményeket. Az a program, mely a kurucz költészetben kifejezést nyer, Magyarország szabadsága, lett az ő programja is s jobbagyság és nemesség e költészethez méltó hőstettekben igyekezett e programot valósággá tenni. A tömeg érzelmileg is visszahódította urait s ezzel a magyar népnek olyan erőt adott, melylyel a Kollonics-rendszerre végcsapást mérhetett.

Ez időben Lipót király már elaggott, összetöpörödött ember volt, ki csupán lelki üdvösségével foglalkozott. A francia udvarban gúnyosan mondták róla, hogy folyton imádkozik s idejét papok, főleg műveletlen szerzetesek körében tölti. Világi tanácsadói szintén csupa tehetetlen, beteges, vén emberek voltak. Ily környezet befolyása alatt a császár nemzetközi helyzete egyre veszedelmesebbé vált. A nyugati harcztéren a francia-bajor hadak kerekedtek felül s Bécs felé készültek, hogy ott a kuruczokkal egyesüljenek, kik szintén ellenállhatatlanul özlönlöttek az osztrák határ közelébe. Ez aggasztó kilátásokkal szemben a király végre (1703 október) kezdett az eszmével foglalkozni, hogy mégis csak kellene valamit a magyarok kibékítésére tenni. Csakhogy Kollonics, Esterházy nádor, a német miniszterek, noha az adóteher csökkentése iránt tettek némi üres ígéretet, még mindig kézzel-lábbal dolgoztak bármi engedmény ellen s a mozgalom fegyveres elfojtását sürgették. Csakugyan új csapatok mentek Magyarországra, melyek egy részét azonban Károlyi és Bercsényi Zólyomnál (november 15) keményen megverte, s Károlyi betört Morvaországba. Erre Lipót magát a hős Jenő herceget küldte Pozsonyba. Sereget azonban nem adott mellé s így a nagy hadvezér sem boldogult, hanem azt ajánlotta, hogy a lengyel király segítségét kérjék ki. Frigyes Ágost király attól félt, hogy XII. Károly svéd király, kivel harczban állt, Rákóczyt választatja lengyel ellenkirálylá, miről szó is volt, ámbár nem komolyan. Így a lengyel udvar ellensége volt Rákóczynak s ez volt az oka, hogy Jenő

herczeg megpendítette az eszmét, vegyék rá a lengyel királyt, szállja meg a fölkelés tűzhelyét, Felső-Magyarországot.

Másrészt Bécsben a nemzetiségeket igyekeztek Rákóczy ellen mozgósítani. Az újonnan telepített városok idegen lakosságát, a horvátokat és a ráczoikat, kiket Rákóczy hasztalan próbált megnyerni, szólították fegyverre, sőt oroszok és oláhok közt is nemzetiségi mozgalmat akartak kelteni. Mindenütt a papságot használták eszközül s pénzzel dolgoztak. De minthogy az unió miatt az oroszok és az oláhok közt a papság tekintélye fölöttébb megingott, az erdélyi oláhok a császárért sem lelkesedtek s nem igen támogatták hadait. Ellenben az oroszok, főleg a messze kiterjedő Rákóczy-javakon mindvégig odaadó hívei maradtak a körükből kiinduló mozgalomnak. Ugyanezt tették a felvidéki tótok, kik ép úgy lelkesedtek Rákóczyért, mint a magyar parasztok. Ez elemekre támaszkodva, 1703 végén a fölkelés elérte első és legfőbb célját s bármi konokul ragaszkodott hozzá az udvar, elsöpörte Kolonics kényuralmát. A kuruczok buzogányainak csapása alatt összetört a császári önkény, a vallásüldözés, a rettenetes adóztatás és adóvégrehajtás rendszere. Megszűnt az idegen zsoldosok embertelen rablása, a földesurak kíméletlen önkénye, hogy ez alakjában soha többé föl ne éledjen. Mindenütt visszatértek az elűzött protestáns papok, az erőszakkal áttérítettek szabadon vallhatták régi hitüket, s újra magyar volt a hivatalos nyelv. Annyi sok esztendei keserves szenvedés után a magyarság ismét föllélegzett, s egy jobb jövő reményét táplálhatta szívében. Mindezt Rákóczy Ferencznek köszönhette s így természetes, hogy megszerette nemes alakját s vérével és vagyonával támogatta küzdelmeit.

XIV. FEJEZET.

A SZATMÁRI BÉKE KORA.

A RÁKÓCZY-MOZGALOM TERJEDÉSE. — BÉKETÁRGYALÁSOK. — I. LIPÓT HALÁLA. —
I. JÓZSEF KIRÁLY. — A KURUCZOK POLITIKAI PROGRAMMJA. — A DETRONIZÁLÁS. —
A TRENCSENI CSATA. — A FÖLKELES ROHAMOS HANYATLÁSA. — GRÓF PÁLFFY
JÁNOS. — TÁRGYALÁSAI KÁROLYIVAL ÉS RÁKÓCZYVAL. — I. JÓZSEF HALÁLA. —
A SZATMÁRI BÉKE.

NEMZETÖK minden rétegének lelkes támogatása mellett a kurucz hadak diadalútja 1704-ben sem akadt meg. Várad és Szatmár vára kivételével — a város rég a magyaroké volt — a felföld összes várai és városai kuruczok lettek. Erdélyben csupán Brassó, Déva, Szamosújvár és Szeben, hová a gubernium menekült, maradt német kézen s a rendek lelkesülten választották meg Rákóczyt (1704 július 6-dikán) fejedelmökké. Még előbb megkezdődött a Dunántúl felszabadítása s Bercsényi és Károlyi januárban átkeltek a Duna jegén, elárasztották az egész földet le a Dráváig, s néhány erődtett hely kivételével birtokba vették, miközben Stíriában és Alsó-Ausztriában kalandoztak.

Rákóczy hadi tervének az volt alapeszméje, hogy serege nagyobb részével egyesülhessen a francia-bajor hadakkal, melyek osztrák területre akartak nyomulni, hogy a császár székhelyét, Bécsset megvívják. E veszedelmes terv meggyőzésére az udvar ismét nagyobb hadat rendelt magyar földre s fővezérévé egy véres kezű, kegyetlen embert, a Basták, Carafák méltó utódát, gróf Heister Szigbertet nevezte ki. Heister azzal a kifejezett szándékkal jött hazánkba, hogy tűzzel-vassal irtja ki a lázadást és a magyarokat s neve az egész kurucz háború folyamán általában az engesztelhetetlenséget, a hóhéruralmat képviselte. Pusztított is kegyetlenül, de katonailag kevés sikert ért el. Ellenben Bercsényi, Károlyi és Ocskay László Szomolánynál (május 28-dikán) valami 4000 főnyi német sereget megsemmisítettek s Károlyi Bécs alá nyomulhatott. Épen a császár születése napján (július 9-dikén) gyűjtotta fel a város körüli falvakat, melyek lángja szolgáltatta a kivilágítást az udvari ünnepélyek-

hez. Heister Koronczónál megverte ugyan (junius 13-dikán) gróf Forgách Simont, de Károlyi hamar visszaadta a kölcsönt s Szentgotthárd közelében Rabatta tábornok seregét semmisítette meg, azután Stíriába tört s messze földet feldúlt. Így komoly akadály nem hárult többé a magyarok és a francia-bajor hadak esetleges egyesülése elé, mi az udvart annyira megrémítette, hogy kész volt Rákóczyval béketárgyalásokat kezdeni. Tette ezt annál inkább, mert szövetségesei: Anglia, Németalföld, a porosz király — e címet viselte immár a brandenburgi választó — kezdettől fogva megismerték a magyar fölkelés jelentőségét s a legmelegebben ajánlották a magyarok kielégítését. Különösen Stepney György, a bécsi angol követ működött ily irányban s megnyerte Hamel-Bruyninx János hollandi követ támogatását is. Mindketten azon dolgoztak, hogy kormányuk hivatalosan felajánlja közvetítését a magyar kérdésben az udvarnak. Lipótnak azonban nem kellett a protestáns közvetítés s titokban a lengyel királyt kérte meg, hogy közvetítőnek ajánlkozzék, de úgy, mintha a császár tudta nélkül, önként tenné ajánlatát. Ágost király csakugyan írt levelet Rákóczynak, de eredménytelenül. Ekkor Anglia erélyesebben vette kezébe az ügyet s még 1703 végén formasierően ajánlkozott békeközve-

Gróf Bercsényi Miklós aláírása.

títőnek. Noha az ajánlat a legudvariasabb alakban történt, a császár fölöttébb megütközött rajta s hogy tárgyalanná tegye, a nádort bízta meg, lépjen érintkezésbe Bercsényivel, nem azért, hogy a magyarok kívánságait teljesítse, hanem azért, hogy hangzatos ígéretekkel elcsábítsa Rákóczytól a nemzeti mozgalom egyik legkiválóbb vezérét. De a kísértés meddő maradt s így a király végre felhatalmazta Széchenyi Pál kalocsai érseket, indítsa meg hivatalosan a béketárgyalásokat. Az érsek, mint jó magyar s a Kollonics-rendszer ellensége, komolyan vette feladatát. De a helyett, hogy az udvarral előbb megállapította volna, minő engedményeket hajlandó tenni, a kurucoktól kérdezte meg, mit akarnak. Fölvetette azt az eszmét is, hogy József, az ifjabbik király vegye át a közvetítést. Atyja tudtával József késznek nyilatkozott e szerepre, ha a magyarok külön felkérik. Csakhogy a trónörökös e készségének nem volt egyéb célja, mint időt nyerni s az angol közvetítést fölöslegessé tenni. Rákóczy különben sem sokat várt Józseftől s a tengeri hatalmak közvetítését kívánta, melybe Lipót nagynehezen belenyugodott. De időközben Heister némi sikert aratott, Jenő és az angol Marlborough herceg meg augusztus 13-dikán Höchstädtnél tönkreverték a francia-bajor sereget, s ezzel megszűnt a lehetőség, hogy a magyarok a francziákkal együtt működhessenek. Ez elő-

nyös helyzetben az udvar sem akart többé megegyezést, ámbár kénytelenségből, Anglia és Németalföld sürgetésére megkezdte ősszel Selmecezen a tárgyalásokat, még pedig Stepney és Hamel-Bruyninx közvetítésével, kik ismételve hangoztatták, hogy Rákóczy őszintén óhajtja a kiegyezést. Bécs azonban elutasított minden komoly engedményt s követei, első sorban Seilern báró egyszerűen meghiusították a tárgyalásokat, melyek egyetlen eredménye az volt, hogy az angol és hollandi követ személyesen találkozott Rákóczyval s meggyőződött békés hajlamairól, mert a fejedelem férfias őszinteséggel tárta fel előttök helyzetét. Elmondotta, hogy merő kénytelenségből tartja fenn külföldi, vagyis francia összeköttetéseit s kész letenni a fegyvert, mihelyt a magyarok sérelmei orvosoltnak. Selmeceztől az idegen követek azzal tértek vissza Bécsbe, hogy magát Lipót királyt fogják a kiegyezés ezmejének megnyerni, mivégből hosszú emlékiratot nyújtottak át neki. Csakhogy Seilern és Heister tovább is a harcot, a fegyveres leigázást ajánlották s mikor Heister Nagyszombatnál (december 26-dikán) súlyosan megverte Rákóczyt, Bécsben hallani sem akartak többé a békés megoldásról. Oktalanul túlbecsülték a kuruczok nagyszombati vereségét, mely érzékeny volt ugyan, de nem döntötte el a mozgalom sorsát. Jenő herczeg figyelmeztette is erre a királyt, ki azonban nem hallgatott az okos szóra. A nagyszombati harcz előtt súlyos betegségbe esett s már halálát várták. De a győzelem híre annyira föl villanyozta hanyatló erejét, hogy ismét meggyógyult. A szétvert kuruczok azonban hamar összegyűltek, újra betörték (1705) Ausztriába s Bécs környékét dúlták. A bécsiek magok hatalmas tüntetésben, melyet katonasággal kellett elnyomni, fejezték ki békés érzelmeiket. De Lipót hajthatatlan maradt mindaddig, míg halálos betegségbe nem esett. Április 15-dikén betegedett meg s csak, mikor közeledni érezte utolsó óráját, kötötte lelkére fiának, József királynak, béküljön meg a magyarokkal. Május 5-dikén, déli egy óra tájban halt meg s helyét a már megkoronázott I. József király foglalta el. Élete huszonhetedik évében került trónra az alacsony termetű, de egészséges, csinos arcú, meggyerő modorú, szőke férfiú. Sokat tanult, sok nyelvet tudott, érdeklődött sok minden iránt s minthogy atyja kicsinyes féltékenységből kizárta a közügyekből, azt hitték, hogy ellenzi atyja politikáját s mihelyt trónra jut, gyökeres rendszerváltozást fog eszközölni. Nagy reményeket fűztek tehát hozzá, melyek azonban hamar füstbe mentek. József király sok minden iránt érdeklődött, csupán csak a közügyek iránt nem. Általában irtózott a komoly munkától s az udvari élet százféle multságai, ünnepélyek, szép asszonyok, játék, táncz közt élte napjait. Mikor valami ünnepélyt rendezett, a mi elég gyakran történt, hetekig nem állt szóba még a szövetséges nagyhatalmak követivel sem. 1699-ben nősült, de nejét, Amália királynét, ki 8 évvel idősebb volt nála, hamar megúnta s másoknál keresett szórakozást. Így az új

király alatt is a régi gazdálkodás folyt. Új embereket vett ugyan maga mellé, de ezek szintén a régi nyomon haladtak. Főminiszterévé

I. József király.

(Egykorú metszet után.)

egykori nevelőjét, Salm herceget nevezte ki. Salm nagyműveltségű ember volt, de idegessége, heveskedése, hatalmaskodó természete miatt „osztrák nagyvezérnek“ csúfolták. A magyar ügyekhez semmit

sem értett, sőt mint a hatvani uradalom tulajdonosa, mely 600.000 forintban volt nála lekötve, anyagi érdeke határozottan ellenségévé tette a kiegyezésnek, mert attól kellett félnie, hogy béke esetén elpörlik tőle az uradalmat, melyre több magyar család emelt igényt.

Még kevésbé akarták a kiegyezést a többi tanácsosok, főleg az áttért s a jezsuiták szavát vakon követő Seilern báró, kinek befolyása az új király alatt tetemesen megnőtt, valamint Jenő herceg, a diadalmas hadvezér, kire József király föltétlenül hallgatott. Épen a döntő pillanatban, mikor az új király még nem feledte el haldokló atyja intését, a herceg arra nógatta, hogy tűzzel-vassal bánjon el a hűtlen és esküszegő alattvalókkal s így verje ki fejökből, még pedig örökre az eszmét, hogy ismét fegyvert merjenek fogni. Ily környezetben élt az új király s habár egy ideig még gondolt haldokló atyja tanácsára, habár szövetségesei, a tengeri hatalmak sürgetésére nem utasította el az új békétárgyalások eszméjét, pár hóval trónra lépte után a kurucok tisztában lehettek azzal, hogy József király sem fogja törvényben gyökerező követeléseiket teljesíteni. Pedig a magyarok ez időben hön óhajtották a békés megoldást. Rákóczy és legkiválóbb vezérei egyaránt folyton hangoztatták, hogy csak azért fogtak fegyvert, hogy a nemzet sérelmeit orvosolják, Magyarországot visszaadják a magyaroknak s mint Bocskay, ők is kiegyezéssel végezzék be a küzdelmet. A fejedelem maga elbűvölő, élénk eszű, ritka műveltségű egyéniség, ki a szó és a toll hatalmával egyaránt rendelkezett, de inkább az elmélkedés, mint a tett, a harcz embere volt. Mikor a nemzeti mozgalom élére került, mint említi, katonai és politikai dolgokhoz még semmit sem értett. A gyakorlati élet mozgalmaiban sokat tanult ugyan, de hamar felismerte nemzete ellenálló képességének fogyatékosságát. A hadviseléshez szükséges erkölcsi tényezők nem hiányoztak ugyan. Volt lelkesedés, önfeláldozás bőven a nép minden rétegében. De a hosszú háborúhoz szükséges anyagi eszközöket nagy ügygyel-bajjal s sohasem kellő mértékben birta az ország előteremteni. A köznép szörnyű inséggel küzdött, a birtokos osztály vagyona szintén megapadt, a gazdag főpapok és főurak nagy része, az új városok mind az udvarral tartottak. Nem volt pénz, nem volt olyan elem, melylyel a honvédelmet korszerűen szervezni lehetett volna. A köznép és nemesi vezérek közt hiányzott a kellő bizalom és erkölcsi kapocs. Óriási tömegek gyűltek ugyan zászló alá s időnkint a kurucok száma 100—120.000 emberre ment. De ez a tömeg nem volt szervezett, hivatásához mérten felszerelt hadsereg, hanem vitéz, de gyakorlatlan népfelkelés, mely ép oly gyorsan szétfutott, a mint összegyűlt s melylyel lehetett ugyan apró sikereket aratni, de nem nagy csatát vívni, az ellenségre döntő csapást mérni. Különösen a tisztikar állt katonailag alanti fokon s hadi dolgokban ép oly járatlan, sőt fegyelmetlenebb maradt, mint maga a közkatonaság. A legnagyobb baj azonban a fővezetésben, a tábornoki karban rejlett. A tábornoki állásokat még inkább, mint a többi tiszt-

I. FERENCZ JÓZSEF MAGYAR KIRÁLYLÁ KORONÁZTATÁSA.

(Székely Bertalan festménye ő Felsége a királyné birtokában.)

égeket, a születés, nem pedig az érdem, a tehetség szerint töltötték be. Így a főemberek közt igazi hadvezér egyetlen egy sem volt. Némelyik, Bercsényi Miklós, Károlyi Sándor, Bottyán János, Ócskay László titűnő szolgálatokat tett mint dandárnok vagy hadtestparancsnok, de hadszervező és hadvezér egyik sem volt s egyikök sem tudott nagy tömegekkel sikeresen működni. A kuruczoknál is bebizonyult a régi igazság, hogy a lelkesedés maga nem emelheti a hadsereg színvonalát olyan fokra, melyen szervezett hadakkal, tanult hadvezérekkel szemben győzelmet arathat. Rákóczy hamar megismerte a hadszervezet hibáit, „nemzetséges hadakozásaink zűrzavarát“. Tudta, hogy minden bajt „a velünk született rendetlenségnek praxisa“, vagyis a fegyelmezetlenség

Rákóczy Ferencz rézpénzei.

okozza. Tett is intézkedéseket az orvoslásra, nemesi tiszti iskolát, sőt idegenekből némi rendes hadsereget alakított. Csakhogy ehhez pénz kellett s az elszegényedett ország a sok kiadást és költséget nem bírta fedezni. A mi arany és ezüst a bányákból előkerült, az elment külföldi követségekre és bevásárlásokra, melyek az államjavak, valamint a harminczadok jövedelmét is elnyelték. A belső forgalom számára Rákóczy, mint azelőtt az udvar tette, rézpénzt, vörös pénzt veretett s vele fizette katonáit. Eleinte ez a pénz, melynek ép oly kevésbé volt belső értéke, mint a későbbi bankónak, valósággal üdítőleg hatott a forgalomra, mely egy pár milliót nemcsak elbirt, hanem fel is lendült általa. De más segélyforrások híján folyton szaporítani kellett ezt a vörös pénzt, mely azután bizonyos határon túl a gazdasági élet törvényeinek megfelelően kezdte veszteni értékét; magától devalválódott, mi már 1705-ben megindult. Ily körülmények

közt Rákóczy a két eshetőség közül, melyek egyike a méltányos béke, másika a háború s idegen szövetségesek szerzése volt, szívesen választotta volna a békét. A tapasztalatok, melyeket eddig a külfölddel tett, sokkal kedvezőtlenebbek voltak, semhogy fokozhatták volna harczkedvét. Még lengyel földön összeköttetésbe lépett XIV. Lajossal, azután pedig a császár minden ellenségeivel. Alkudozott francziával, svédvel, lengyellel, oroszszal, törökkel. De csupán a francziáktól kapott némi segílyt s a mit elért, azt a magyar nép támogatásának s nem a külföldnek köszönhette. Szívesen abban hagyta volna tehát meddő külföldi összeköttetéseit, melyek értékével teljesen tisztában volt. Jól tudta s ismételve mondotta, hogy XIV. Lajos csak eszköznek használja a magyarokat s bármikor feláldozza őket, mihelyt érdekei úgy kívánják. Követe, Vetésy László kezdettől fogva figyelmeztette erre s Rákóczy mindig tiltakozott ama Bécsből terjesztett ráfogás ellen, mintha francia zsoldért és francia érdeken fogott volna fegyvert. Megbizásából Bercsényi már 1704-ben értesítette az udvart, hogy a magyarok mozgalma nem Lipót király, nem is örököse József, hanem gonosz tanácsadók, első sorban Kollonies ellen irányul. A tömegeknek szintén az volt legfőbb óhajuk, hogy „a jó Isten külső segítség nélkül“ juttassa ügyöket győzelemre. „Csak jó nekünk tractához fognunk“ — mondotta Bercsényi 1705-ben. „Nem is bízunk Franciaországban, — írta Ráday Pál bizalmasan, — mihelyt a császár őszinte, meglesz a béke.“ Magok a császár szövetségesei, Anglia, Németalföld, Poroszország elismerték, hogy Rákóczy csupán kénytelenségből tartja fenn külföldi összeköttetéseit s nyomban szakít velök, mihelyt az udvartól méltányos békét szerezhet. Épen azért, hogy e szakítást lehetővé tegyék neki, működtek a császár szövetségesei a béke érdekében. Eszményül, mintául a magyarok előtt a bécsi békekötés lebegett. E szerződés elveit akarták az új viszonyoknak megfelelően érvényre emelni. Magyarország önállóságát, kormányzata függetlenségét, a vallásszabadságot követelték s hogy az új békekötésnek legyen erős és állandó ellenőre, a magyar király fennhatósága alatt vissza akarták állítani a külön erdélyi fejedelemséget, melyet vezéröknek, II. Rákóczy Ferencznek szántak.

Ez volt I. József király trónralépte idején a kurucok nemzeti programja, melyet egészben a tengeri hatalmak is elfogadhatónak találtak, sőt a külön erdélyi fejedelemség visszaállítását a labancz főurak sem elleneztek. Az udvar eleinte kész volt sokféle engedményre. Ellenben elvileg nem akart az egyezségnek olyan formát adni, minő a bécsi béke volt. Közkegyelmet akart hirdetni, de a békekötés formáját mereven ellenezte. A két fél álláspontja közötti elvi ellentétet Stepney hamar észrevette s a legerélyesebben hangoztatta, hogy a magyarral mint szabad néppel alkudozzanak igazságos és törvényes szerződés tárgyában. A német miniszterek azonban nem hajtottak szavára s Stepney ismételten jelentette haza kormányának, hogy csak olyankor engedékenyek, mikor a kurucok

a nyakukon ülnek. Magát a londoni kormányt nagyon fölháborította az udvar e rosszindulatú magatartása s az egyik miniszter azt válaszolta Stepneynek, hogy a császár tanácsosainak gőgje és képtelensége egyforma s hogy minden gazságra képesek. Így azután egyedül a tengeri hatalmak szakadatlan sürgetéseire történt, hogy József király 1705 nyarán végre beleegyezett, hogy angol és hollandi közvetítéssel újra megkezdődjenek a béketárgyalások. Rákóczy örömmel vette e fordulatot, köszönetet mondott érte Anna angol királynőnek s követeléseit is közlé vele, melyeket Londonban elfogadhatóknak találtak. Másrészt értesítette Lajos francia királyt, hogy tárgyalásokat kezd a császárral s ha ezek sikerre vezetnek, nem veszi többé igénybe a francia pénzsegélyt. Hogy ez alkudozásokban az ország nevében léphessen föl, 1705 szeptember 1-ére, a Rákos mezejére „a régi hajdani országgyűlésnek formája szerint“ összehívta a rendeket. De a gyűlés nem a Rákoson, mert Pest német kézben volt, hanem Szécsényben (Nógrád) tartatott meg. Maga az udvar sem tekintette törvénytelennek a gyűlést, mert Széchenyi Pál vezetése alatt elküldte oda békebiztosait. Mindazáltal a labancz urak nem jelentek meg Szécsényben s a magyar főpapságot csupán Telekessy István egri püspök képviselte, ki az egész háború idején székhelyén, nyájánál maradt s buzgón teljesítette főpásztori hivatását. Rákóczy, mint mondta, csak mint az ország egyik főura jelent meg a gyűlésen, mely szeptember 12-dikén vette kezdetét. A rendek, hogy valami ideiglenes szervezetet adjanak az országnak, lengyel mintára „nemzeti szövetséggé, confederatióvá“ alakultak s a hazának tett szolgálatai jutalmául Rákóczyt, „a haza szabadságáért összeszövetkezett magyar rendek vezérlő fejedelmévé“ választották és 24 tagból álló szenátust és országos gazdasági tanácsot rendeltek melléje. Ekképen a magyar fejedelem kormányzatának megadták a kellő jogalapot, de a koronás király előjogait sem csorbították. Nem töltötték be az országos közhivatalokat, mert ezt a király jogának tekintették, hanem olyan ideiglenes szervezetet alkottak, melyet kiegyezés esetén egyszerűen félre lehetett tolni.

E közben azonban a háború sem szünetelt s Bécsben első sorban Erdélyt akarták Rákóczy kezéből kiragadni, hogy ezzel tárgyalanná tegyék az erdélyi fejedelemségre irányuló követelését. Erdélyben gróf Rabutin vezette az ott maradt néhány ezernyi császári sereget, mely a várakba s a szász városokba húzódott, míg az ország legnagyobb része meghódolt Rákóczynak. Bécsben elhatározták tehát, hogy Herbeville gróf alatt valami 16.000 főnyi sereget küldenek az egyre jobban szorongatott Rabutin segítségére s Erdély visszaszerzésére. Rákóczy idejében értesült e szándékról s mindent elkövetett, hogy meg-
hiúsítsa. Azt a földet, melyen a Pozsonyból Erdélybe igyekvő német hadnak át kellett vonulnia, lehetőleg előre elpusztította, hogy az ellenség seholsem találjon eleséget. Másrészt utasította Bottyánt és Károlyit,

hogy hadaikkal folyton az ellenség körül legyenek, csipkedjék, fárasszák s így merítsék ki erejét. Ő maga válogatott seregével Erdély határán készült a hosszú út fátalmaiban kimerült ellenséget bevárni s tönkrevetni. Ez a kitűnően kiesztelt s igen egyszerű haditerv azonban a nemzeti védelem gyöngeségein teljes kudarczot vallott. Herbeville az osztrák határ védelmét gróf Pálffy János horvát bánra bízva, augusztus végén Budára, mely Pesttel együtt mindig a németek kezében maradt, érkezett. Onnan levonult Szegednek, Algyőnél átkelt a Tiszán, fölmentette az évek óta ostromzárolt Váradot, megszállta Debreczent, melyet lakosai a fejedelem parancsára pusztán hagytak s november elején az erdélyi határra érkezett. Bebarangolta tehát az egész országot, a nélkül, hogy a roppant kurucz hadak érzékenyebb kárt ejthettek volna benne. Pihent, sőt ráczokkal megszaporiódott sereggel nyomult a fejedelem ellen, kit Zsibónál francia hadmérnököktől épített, ámbár nem egészen kész sáncaiban támadt meg s érzékenyen megvert (november 11-dikén). Ezzel Erdély sorsa eldőlt. A kuruczok tömegesen menekültek magyar, moldvai vagy temesközi török területre, s Erdély néhány vár kivételével ismét német kézbe került. Mikor utóbb a németek rövid időre kivonultak Erdélyből, a mozgalom újra lobot vetett ugyan, de a zsibói vereség óta a császár magáénak mondhatta Erdélyt s semmi áron sem akart a külön fejedelemség visszaállításába egyezni.

Ezzel elvi ellentétbe helyezkedett a kuruczok egyik legfőbb, leglényegesebb kívánságával, s így az új béketárgyalások, melyek a zsibói csata idején már folyamatban voltak, előre reményteleneknek mutatkoztak. Ezuttal Nagyszombat volt a tárgyalások színhelye, hol Stepneyn és Hamel-Bruyninxen kívül Sunderland herczeg angol és gróf Rechteren németalföldi megbízott is megjelentek. Ezek, a „tengeri csudák“ október 28-dikán érkeztek Nagyszombatba, hol állandóan laktak. Ellenben Wratiszlav gróf s a többi császári követ Pozsonyban vett szállást. Mindaddig, míg Herbeville serege miatt aggódnia kellett, Wratiszlav gróf tartózkodó állásban maradt. De a zsibói győzelem hírére a legridegebben kikelt a magyarok kívánságai ellen, úgy, hogy a tárgyalások nem haladtak előre. Mikor azonban 1706 tavaszán a kuruczok Stíriát és Ausztriát újra dúlni kezdték, sőt híre járt, hogy az Adria partján francia csapatok fognak kiszállani, az udvar szívesen kötött Rákóczyval fegyverszünetet, melyet arra használt fel, hogy konkolyt hintsen a kuruczok közé s a vármegyéket elválassza Rákóczytól. Hogy magát a fejedelmet meggyanúsítsa a közvélemény előtt, leküldte hozzá Bécsben internált feleségét, kit 1702 óta nem látott, utóbb meg nővérét, Juliannát, gróf Aspremontnét. A fejedelem szeretettel fogadta mindkét hölgyet, de annál kevésbé ingott meg elhatározásaiban, mert látogatásukat még a tengeri hatalmak követői is oda magyarázták, hogy általok az udvar csak gyanúba akarja a fejedelmet a magyarok előtt keverni. Pedig

Rákóczynak szüksége volt a közbizalomra, mert a tulajdonképeni tárgyalások csak ekkor (június 13-dikán) kezdődtek. A magyarok 25 pontba foglalták kívánságaikat. A tengeri hatalmak képviselői elfogadták e pontokat, kettőnek kivételével, melyek a rézpénzre s Rákóczy és Bercsényi megjutalmazására, tehát egészen mellékes ügyekre vonatkoztak. Ellenben az udvar hallani sem akart rólok s csakhamar (július 22-dikén) végleg megszakította a tárgyalásokat. Az idegen követek megütközve vették e fordulat hírért s a legélesebb szavakkal fejezték ki megbotránkozásukat a császár ama szándéka felett, hogy a békére hajló magyarokat fegyverrel semmisítse meg. „Szabad országból származó embernek — mondták — fáj a tervezett leigázást nézni“ s Bercsényitől azzal bucsúztak el, hogy „igaz ügyetek van“.

A nagyszombati tanácskozásokat csakhamar Jenő herczegnek a francziákon Turinnál aratott fényes diadala (szeptember 7-dikén) követte. Ezzel végkép eldőlt a kiegyezés sorsa. A turini győzelem annyira megtörte a francziák túlsúlyát, hogy a tengeri hatalmak sem tekintették többé oly fontosnak a kurucz fölkelést, mint addig s immár kevésbé érdeklődtek a magyarok iránt. Az udvar meg 1706-ban fokozott erővel tett meddő próbát a fölkelés leverésére.

Bécs ez engesztelhetetlensége végre a magyar közvélemény hangulatát is alapjában megváltoztatta. Mihelyt az udvarban a háború hívei végkép túlsúlyra kerültek, a kuruczok békevágya szintén tünedezni kezdett.

Azt mondták, hogy Józseftől ép oly kevésbé várhatnak jót, mint Lipóttól, s immár a fegyverbe vetették minden bizalmukat és Rákóczy ismét a francziák segélyét és szövetségét kereste. Minthogy meggyőződött, hogy a magyar kérdést közvetlenül az uralkodóházzal rendezni nem lehet, a nemzetközi kérdések sorába akarta emelni s formális szövetséget óhajtott Franciaországgal kötni, hogy XIV. Lajost arra kötelezze, hogy Magyarország ügyét annak idején az általános európai békétárgyalásokban juttassa megoldásra. Lajos király hajlandó volt Magyarországgal szövetkezni, de csak akkor, ha az ország önállónak nyilvánítja magát s formszerűen elszakad a Habsburgoktól, mert, mint mondta, egy örökös tartománnyal nem léphet szövetségre. Ezzel napirendre került az elszakadás, a Habsburgok detronizálásának kérdése, melyet Franciaország már 1706-

Rákóczy Ferenc neje.
(Egykorú festmény után.)

ban követelt. Míg Rákóczy a békés megoldást remélhette, határozottan elutasította e francia kívánságot. Most azonban magára hagyatva mindinkább megbarátkozott az eszmével. A tengeri hatalmak tudták, mi készül s a béke érdekében újra József királyhoz fordultak, de megint sikertelenül. Maga Hamel-Bruyninx küldte meg a fejedelemnek a lehángoló hírt, hogy az udvar hajthatatlan. Ez értesítés alapján 1707 január 22-dikén a magyar kormánytanács elhatározta, hogy teljesíteni kell a francia kívánságot s trónvesztettnek kell az ausztriai házat nyilvánítani. E határozatot először Erdély rendei mondták ki, hol az előző évben a kurucok helyzete rövid időre jobbra fordult. Rákóczy Marosvásárhelyen országgyűlést tartott, mely április 5-dikén fényes ünnepélyek közt fejedelmi székébe igtatta s törvényben mondta ki, hogy az ország örökre elszakad a Habsburgoktól. Előre lehetett tehát látni, hogy Erdély példáját Magyarország is követni fogja, melynek rendeit a fejedelem Ónodra hívta össze. Azt az időt, melyet Rákóczy Erdélyben töltött, az udvar a magyarok közötti egyetértés megbontására használta s Turóc vármegyével, melynek alispánját, Okolicsányi Kristófot s egy másik vezéremberét, Rakovszky Menyhértet titkon megnyerte, megindította az ellenmozgalmat. Turóc a többi törvényhatóságokhoz köriratot (1707 január 31-dikén) intézett, melyben durván megtámadta a nemzeti kormányt. De a vármegyék megütközve utasították vissza az iratot s felhívták a fejedelmet, tegye meg Turóc ellen a törvényes lépéseket. Rákóczy azonban akkor Erdélyben volt s csak visszatérte után értesült a történetekről. Nem tulajdonított nekik túlságos jelentőséget s rendes pör útján akart Turóc ellen eljárni. E közben a magyar rendek szintén összegyűltek nem ugyan Ónodon, hanem a közeli sajóköroői mezőn, hol sátrakban tanácskoztak. Május 31-dikén volt a megnyitó ülés, s pár napig a tárgyalások nyugodtan folytak. De június 6-dikán Bercsényi egész véletlenül szóba hozta Turóc dolgát s Rákóczy felhívta Turóc követeit, Okolicsányit és Rakovszkyt, igazolják magokat. Ezek tapintatlan védekezésökkel általános megütközést keltettek s a rendek haragja hirtelen vad viharként zúdult rájuk. Bercsényi, Károlyi és mások karddal támadták meg őket. Sikerült ugyan sebesülten kifutniok a gyűlésteremből, de ott Rakovszky Menyhért, mint nyilvánvaló áruló nyomban megölték, míg Okolicsányit a fejedelem katonái megmentették, de a rendek halálra ítélték s kivégeztették, Turóczot pedig törölték az önálló vármegyék sorából s felosztották szomszédai közt, mely büntetés azonban nem hajtott végre. A véres jelenet, mely a pillanatnyi felháborodás műve volt, erős izgatottságot keltett ugyan, de az országgyűlés tárgyalásait nem szakította félbe. Június 13-dikán maga a fejedelem hozta napirendre az abrenunciációt, a mint I. József letételét nevezték. Mint Erdélyben, itt is egyhangúlag elfogadták s az egész gyűlés azt kiáltotta: „mától fogva József nem királyunk!” Az új király választását

azonban későbbre hagyták s az uralkodói jogkör gyakorlását Rákóczy fejedelemre ruházták. A fejedelem június 22-dikén rekesztette be a gyűlést s hagyta jóvá a 24 cikkből álló magyar szövegű törvénykönyvet, melynek második cikke tartalmazza József király letételét.

Rákóczy immár királyjelöltet keresett, ki a függetlenségi nyilatkozatnak hatályt képes szerezni. Felajánlotta a trónt Miksa Emánuel bajor választónak, Ágost lengyel királynak. Másrészt szövetségeseket igyekezett szerezni. Fordult a portához, XII. Károly svéd királyhoz, tárgyalt Nagy Péter orosz cszárral, sőt ismét fölmerült az eszme, hogy ő kapja a lengyel koronát. De a nemzetközi helyzet minduntalan változott, a hatalmak

Rákóczy Ferencz fejedelmi pecsétje.

egymás közti viszonya folyton módosult s a sokféle erőködésnek az lett a vége, hogy Rákóczy senkitől sem kapott segítséget. Még Franciaország sem kötötte meg vele a szövetséget s az ország kizárólag saját erejére maradt utalva, mely pedig a hosszú háborúban mindinkább kimerült. Ellenben a bosszútól lihegő udvar döntő csapással igyekezett a függetlenségi nyilatkozatra felelni, mely ellen a nádor s általában a magyar és erdélyi labanczok ünnepélyesen tiltakoztak. Erdély nagy részét már 1707-ben visszafoglalta s az ottani kuruczok ismét tömegesen bujdostak el. 1708-ban Magyarországra került a sor. Mielőtt azonban a hadműveleteket megindította volna, József király 1708 február 28-dikára Pozsonyba országgyűlést hívott össze oly célból, hogy az is tiltakozzék a függetlenségi nyilatkozat ellen. A főpapok és főurak, kiknek többsége

mindig labancz volt, nagy számmal jelentek meg s a politikai és vallásügyi kérdésekben a legszélső eszméket hirdették. Ez a gyűlés hosszú megszakításokkal évekig tartott ugyan, de törvényt nem alkotott s az események menetére befolyást nem gyakorolt.

A döntést József király a hadseregre bízta s a fordulat a csatamezőn állt be. Az udvar ismét a hóhér Heistert nevezte ki fővezérnek, ki újra megkezdte a rémuralmat. Nemcsak kegyetlenül dúlta rácz és horvát martalóczaival az országot, nemcsak a fogoly kuruczokon töltötte bosszúját, hanem a kuruczoknak királyi területen élő családját is elűzte. Döntő csatára augusztus 3-dikán (1708) Trencsén alatt került a dolog s a véres harcz Rákóczy teljes vereségével végződött. Ez a vereség végzetessé vált a nemzeti mozgalomra, mert a trencsényi naptól kezdve rohamosan hanyatlott a kuruczok csillaga. A vereség lelohasztotta a tömegek harczkedvét, a vezérek sorába meg bevitte az árulást. A német pénz megajtette Ócskay Lászlót, ki nemcsak maga pártolt el, hanem az ellenség táborába vitte vitéz huszárezredét. Bezerédj Imre, a népdalok hőse, a ki addig német hússal etette kardját, követni akarta példáját. De elfogták s vérpadon lakoltatták árulásáért. Gyanúba került mindenki; a bizalmatlanság ólomsúlylyal nehezedett a vezérek lelkére s megakasztotta a hadműveleteket. Hasztalan próbált Rákóczy és Bercsényi új reményt, friss lelkesedést önteni a szívekbe. „A szerencsétlen trencsényi nap után — mondja a fejedelem — semmi sem sikerült többé.” Külföldi barátai egymás után fordultak el tőle, belföldön az inség és nyomor lehetetlenné tette a népnek az adófizetést s igazán siralmasak azok a jelentések, melyek az ország ez időbeli állapotáról fennmaradtak. A Dunán innen és a Dunán túl, a felvidék és Erdély egyaránt a legszörnyűbb inségre jutott. A háború okozta pusztulást fokozta az 1708/9-diki hideg tél, melynek „mását az emberek oly könnyen nem látták, nem hallották”. De a természet még ennyi csapással sem elégedett meg, s hogy végkép kicsavarja a magyarság kezéből a kardot, rábocsátotta a pestist. A romboló vész török területről 1708-ban áttért Aradra és Csongrádra s onnan elárasztotta az ország minden részét, megtizedelte a városi és vidéki lakosságot, elsöpört egész táborokat s teljesen fölforgatta a társadalmi és állami rendet. Évekig (1708—11) eltartott, s áldozatai számát hivatalos adatok 300.000-re teszik, vagyis a lakosságnak legalább egy tized részét vitte sírba. Kiséretében öldöklő marhavész járt, mely a közvagyonnak megmaradt részét dézsmálta meg.

Ily körülmények közt a nemzeti ellenállás mindinkább ellanyhult s az ellenség 1709-ben megszállta Felső-Magyarország nagy részét. 1710-ben tovább folyt a hódítás, s az év végén, mint maga a fejedelem írja, a mozgalom visszaszorult oda, a honnan kiindult, a Felső-Tisza vidékére, ámbár néhány város és vár másutt is kurucz kézen volt. Dönteni kellett tehát a jövőre nézve s Rákóczy már ekkor a külföldre való menekülésre

gondolt, mert Nagy Péter orosz czár, ki régebben nem egyszer áltatta segélylyel, most újra közeledett hozzá. Azzal biztatta, hogy megsegíti, mihelyt a szultánnal támadt bonyodalmát rendezi. Tényleg azonban csak arra akarta a portán nagy rokonszenvnek örvendő fejedelmet használni, hogy békét közvetítsen számára a töröknél. De a szultán időközben (1710 november) hadat üzent a czárnak, ki tehát szóba sem állt a Rákóczy követével. Mindazáltal Bercsényi, ki ez ügyben Lengyelországba ment, folyton biztatta Rákóczyt, jöjjön ki s értekezzék személyesen Nagy Péterrel, kit akkor lengyel földre vártak.

Míg Rákóczy e tervekkel foglalkozott, a magyarföldi császári sereg vezetésében változás állt be. Heister megbetegedett s helyére gróf Pálffy

Károlyi Sándor.

(Egykorú festmény gróf Károlyi Lajos birtokában.)

János horvát bán lépett. Pálffy föltétlen udvari, de mégis magyar ember volt, a ki a hosszú küzdelmet valami egyezséggel óhajtotta befejezni. Kinevezését kurucz körökben is örömmel fogadták s kifejezést adtak az óhajnak, hogy békét kell kötni, hogy a német ne tekinthesse „ezen hazát úgy, mint fegyverrel nyert országot”. Hogy Pálffy szándékairól tájékozást nyerjen, a fejedelem Károlyi Sándort, a mozgalom vezérei közül az egyetlent, ki még itthon maradt, bízta meg, hogy az új fővezérnél tapogatózzék. E megbízás Károlyit annyira meglepte, hogy előbb személyesen értekezni akart a fejedelemmel s Munkácsra utazott. Épen indulása előtt kapta kézhez Pálffynak Pesten 1710 november 11-dikén kelt levelét, mely némileg megvilágította a helyzetet s melyet Károlyi szintén elvitt a fejedelemnek. Pálffy azt az utasítást kapta az udvartól, hogy fegyverrel hódítsa meg az országot. Béketárgyalásokra egyáltalán nem volt

tehát felhatalmazva, de minthogy maga békére hajlott, az egyes vezetőikkel külön igyekezett megegyezni. Ennek megfelelően Károlynak sem tehetett általános békeajánlatokat, s csak arra szorítkozott, hogy őt magát szólította fel, térjen vissza a koronás király hűségére. Károlyi a fejedelem megbízásából azt felelte Pálffynak, hogy esküt tett a szövetséges rendeknek s így nem teljesítheti kívánságát. Mindazáltal a fejedelem megbízta Károlyit, folytassa az érintkezést Pálffyval, kinek Komáromy György debreczeni bíró útján megküldte a maga kívánságait is. Erre Pálffy (1711 január 10-dikén) személyes találkozásra hívta meg Károlyit. Mielőtt a meghívásnak engedett, Károlyi megint Munkácsra ment, hogy a fejedelemmel értekezzen. Rákóczy ekkor rövid időre épen Lengyelországban volt, de a Munkácson levő kurucz vezérek biztatták Károlyit, hogy keresse föl Pálffyt. Találkozásuk Debreczenben történt, honnan Károlyi ismét Munkácsra, onnan meg Lengyelországba sietett, hogy rávegye a fejedelmet, jöjjön haza s beszéljen személyesen Pálffyval. Rákóczy engedett az okos szónak s Vaján, a Vayak kastélyában találkozott (január 31-dikén) Pálffyval. Abban állapotok meg, hogy Pálffy meghosszabbítja a fegyverszünetet, Rákóczy meg József királyhoz levelet intéz, melyet Károlyi fog Bécsbe vinni. A fejedelem csakugyan megírta a levelet, de nem úgy, mint Pálffy kívánta, ki el sem akarta Bécsbe küldeni. Ott időközben értesültek a Pálffy és a kuruczok közt folyó tárgyalásokról s a legélesebben rosszták Pálffy eljárását. Most még ridegebben ellenezték, hogy a fölkelés általános békével érjen véget, sőt kegyelmet sem akartak „ilyen megátalkodott rebelleseknek” adni. Ekkor azonban Anglia igen erélyesen közbe vetette magát s e nyomásnak engedve József király végre felhatalmazta (1711 február 14-dikén) Pálffyt a tárgyalások folytatására, de akkor is meghagyta neki, hogy ne általános szerződést kössön, hanem külön egyezzen meg a főemberekkel. A kuruczok szintén örömmel kísérték a tárgyalásokat, melyek Rákóczy és Pálffy találkozása után nem maradtak titokban. A sok szenvedés s a helyzet reménytelensége végleg lelohasztotta a harczkedvet. Katonák és politikusok egyaránt a békében látták a megváltás egyetlen eszközét s maga Rákóczy értesítette Bercsényit, mily kevesen vannak, kik közkegyelem esetén le nem teszik a fegyvert. Mindazáltal épen a döntő pillanatban ama kevés szenátor megbízásából, ki még körében maradt, Lengyelországba ment, hogy ott az orosz segílyt szorgalmazza. Távoztakor Károlyit nevezte ki az összes hadak fővezérévé s utasította, hogy, ha Magyarországból kiszorítanak, Lengyelországba húzódjék seregével. Február 20-dikán adta ki e rendeletét s másnap lengyel földre ment azon csalfa reményben, hogy aratáskor nagy orosz sereggel fog visszatérni. Így Károlyi lett a kuruczok vezére, kik pedig sem tovább harcolni, sem külföldre vonulni nem akartak, hanem határozottan követelték a meddő háború befejezését. Károlyi a fejedelem után sietett tehát;

fölkereste Lengyelországban, föltárta előtte a helyzetet s esdve kérte, jöjjön haza s kösse meg a békét. De a fejedelem az orosz segély lidérczfényétől tévedésbe ejtve immár határozottan ellenezte a kibékülést s lengyel földön maradt. Károlyi, ki titkon már előbb hűséget fogadott a királynak, egyedül tért haza s a saját kezébe vette a békeügyet. Rábirta Pálffy a fegyverszünet meghosszabbítására, valamint arra is, hogy az egyezség általános szerződésbe foglaltassék, mely a bécsi béke mintájára utóbb országgyűlésileg a törvénytárba beczikkelyeztessék. A mint a szerződéstervezet elkészült, Károlyi közölte a főbb emberekkel, kik elfogadták s külön követség útján (április 7-dikén) Lengyelországba küldték Rákóczynek azon kérésekkel, fogadja el ő is s térjen haza. Mélyen megható szavakban mondták: „könyörüljön és essék meg szive az özvegyeken és árvákon“ s más ügyefogyott bujdosókon; ne kívánja tőlük, hogy kimenjenek muszkával, svédvel, törökkel hadakozni, s ha ő nem akar haza jönni, „engedjen nekünk élnünk és megmaradnunk itthon“, vagyis oldja fel őket hűségesküjök alól. Rákóczy azonban épen ez időben volt legkevésbé hajlandó a békére, mert a czárt Lengyelországba várták, honnan Moldvába akart nyomulni a török ellen. Bécsben a hangulat szintén engesztelhetetlen maradt s bizonyára meggyűlölt a meg-egyeződést, ha a nagy drámában váratlan fordulat nem áll be. József király április 7-dikén megbetegedett, s tíz nappal később 33 éves korában meghalt. Ez messze kiható, világtörténelmi esemény volt. Az elhunynak nem maradt fia s öccse, Károly, örökölte koronáit. Károly azonban évek óta messze Spanyolországban harczolt a francziákkal, honnan csak hónapok mulva térhetett haza. Addig anyja, Eleonóra özvegy császárné vette át a regensséget, kinek nevében a minisztertanács nyomban elmozdította Pálffy a magyar hadak fővezéri állásától. Eleonóra császárné azonban csakhamar megismerte e határozat okatlan voltát s a saját eszét követve nemcsak visszavonta, hanem hivatalosan megbízta Pálffy az alkudozások vezetésével. A kurucz rendek április 27-dikén Szatmárt tárgyalták a békeügyet, s noha Rákóczy követé, Ráday Pál a harcz folytatására ösztönözte őket, április 29-dikén végleg elfogadták az eléjük terjesztett egyezséget. Ezt a híres szatmári egyezséget vagy békét (pacificatio), mely 10 pontból áll, május 1-sején írta alá a két fél főképviselője, Pálffy és Károlyi. A fegyverben álló kurucz had a kismajtényi síkon ugyanaznap ünnepélyesen letette a hűségesküt, átadta zászlait, de fegyverét megtartva „jó kedvvel“ oszlott szét. Erre egymásután nyitották meg kapuikat a még kurucz kézen levő várak, utoljára Munkács s őrségek széteszlott. Ezzel lezajlott a kuruczvilág dicsőségben és szenvedésben oly gazdag tragédiájának utolsó jelenete. A ki a hűségesküt letenni nem akarta, az bujdosó lett, s míg Moldvából, Havasalföldről, a Temesközből s más török tartományokból ezren meg ezren siettek haza, mások, főleg a rendes katonák lengyel földre húzódtak Rákóczyhoz, ki ott

várta a czár segélyét. Hasztalan hívta haza Károlyi, ott maradt s ott érte életének legnagyobb csalódása. A czár nemsokára oly méltatlanul bánt vele, hogy még 1711 végén azt írta, hogy olyannak tekinti ezt az uralkodót, mintha sohasem ismerte volna. Hívei egy része elvált ugyan tőle, de ő maga ekkor sem gondolt a hazatérésre. Levonta az önalkotta helyzetből a következményeket. Itt hagyta nejét, gyermekeit, mérhetetlen kincseit és jószágait s önkéntesen a száműzetés keserű kenyerét választotta. Itthon pedig a magyarság életében megint új korszak kezdődött, a hosszú, romboló tusák helyett az erőgyűjtés és újjászületés kora, melyben nemzetünk kitartó, törhetetlen munkával, lassan, de fokozatosan újra visszahódította magának ősi hazáját.

HARMADIK KÖNYV.

A NEMZETI UJJÁSZÜLETÉS KORA.

I. FEJEZET.

III. KÁROLY URALKODÁSA.

III. KÁROLY ÉS A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ. — AZ 1712—15-KI ORSZÁGGYŰLÉS. — A TEMESKÖZ VISSZAHÓDÍTÁSA. — A POZSÁREVÁCZI BÉKE. — A NŐÁGI ÖRÖKÖSÖDÉS ÜGYE. — AZ 1722—23-KI ORSZÁGGYŰLÉS. — KÁROLY KIRÁLY HARMADIK ÉS UTOLSÓ ORSZÁGGYŰLÉSE. — ÚJ TÖRÖK HÁBORÚ. — A BELGRÁDI BÉKE. — RÁKÓCZY FERENCZ FEJEDELEM ÉS FIA JÓZSEF. — III. KÁROLY HALÁLA.

MIKOR I. József király meghalt, testvére, Károly, a Habsburgok akkor egyetlen férfitagja, összes trónjaik örököse, messze Spanyolországban küzdött a spanyol korona megszerzéseért. Négy éves (született 1685 október 1-én) korától kezdve ő volt a spanyol Habsburgok örökségének várományosa s atyja, Lipót király, ki jobban szerette idősebb fiánál, jövőendő hivatásának megfelelően nevelte, lehetőleg spanyol embert faragott belőle s mikor a hőn várt örökség megnyílt, 1703-ban Spanyolországba küldötte, hogy a trónt elfoglalja. XIV. Lajos francia király azonban unokája, Anjou Fülöp herceg számára igényelte a spanyol koronát s nagy világháború támadt, melyben a protestáns hatalmak a német Habsburgokat támogatták, ellenben a hitbuzgó spanyolok tömegeit épen ez a támogatás vitte a francia trónkövetelő táborába. Így a nagy világháborúhoz spanyol polgárháború járult, melyben Károly húzta a rövidebbet. Nem egyszer került szorongatott helyzetbe, melyben személyes biztonsága is veszélyben forgott. Madridot, a fővárost, nem bírta állandóan megtartani s csupán a tengeremelléki tartományokra, főleg Cataloniára támaszkodott. Mint spanyol király III. Károly nevet viselt, székhelyét a tengerparti Barcelonában tartotta spanyol, leginkább osztrák tanácsosok körében. Bécs látta el miniszterrel, hadvezérrel, jóbaráttal s egyiköknek, a léha Athan grófnak egy előkelő spanyol szépség volt neje, ki a női bájak iránt fölöttébb fogékony ifjú királyt hamar hálójába ejtette. Bécsben feleséget kerestek tehát számára s 1708-ban Erzsébet, braunschweig-wolfenbütteli hercegnővel, a mint később nevezték, a szép Lizával, házassították össze. Az ifjú király csinos, szeretetreméltó ember volt; sok-

ban atyjára ütött, szerette a zenét, költészetet, művészetet s osztrák székvárosát később nagyszerű építkezésekkel ékesítette. De 'ép oly kevésbé volt önálló, tetterős egyéniség, mint atyja; nevelői lelkébe oltották a kényuralom és felekezeti türelmetlenség eszméit, melyek a spanyol égalj alatt, a rabszolgai spanyol környezetben még inkább kifejlődtek benne. Itthon azt mondták róla, hogy magába szívta a spanyolok „baromi zelusokat“ a máshitűek iránt s „a jezsuiták tanácsán jár“. Ez utóbbi csak részben igaz, mert nem szerette a jezsuitákat, de hiányzott belőle a lelki erő, hogy mindenható befolyásukat megtörje. Mindenben mások vezetésére szorult s nem a kitartó munka, nem az önálló cselekvés és a gyors elhatározás embere volt, hanem olyanokra bízta magát, kik nem érdemelték bizalmát.

Mikor bátyja váratlan halálával az események haza szólították, spanyol hívei nem akarták elbocsátani s csak hónapok múltán (1711 szeptember 27), úgyszólván titkon távozhatott Barcelonából, de helytartójául nejét a spanyolok közt kellett hagynia. Akkor még azon hitben ringatta magát, hogy a római császárság s a Habsburgok magyar és német országai mellett meg fogja a spanyol koronát is tartathatni, miért is világra szóló tervezgetéseiben különös súlyt fektetett a magyar kérdés békés megoldására. Nyomban utasította a bécsi kormányt, hogy a magyarokkal kegyesen bánják, hogy a németek ne nyomják el többé a magyarokat, hanem kedvezenek nekik, a katonaság fegyelmet tartson, mert ő maga igazsággal és szeretettel akar a magyarokon uralkodni. Elfogadta a szatmári békét, melyből Rákóczyt s a többi emigránsokat sem zárta ki. Spanyolországból azonban nem közvetlenül Bécsbe, hanem a német birodalomba ment, hol római császárrá választatta és koronáztatta magát. Csak mint ilyen érkezett jó későn (1712 január 25) székvárosába, új világba, ismeretlen környezetbe, mely hajlékony lelkét hamar befolyása alá vetette s lassankint megváltoztatta magyar politikáját. A gyűlölet és bosszú világa volt az a kör, melybe a fiatal király jutott. Német miniszterei, kivált azonban a magyar főpapok és a labancz főurak, kik a kurucz világ idején annyi üldözést és vagyoni károsodást szenvedtek, lihegték a bosszútól s győzelmöket kiméletlenül ki akarták aknázni. Jutalmat kívántak hűségökért, kárpótlást szenvedéseikért s a kurucz mozgalom vezetőinek elkobzott óriási jószágain akartak osztozkodni. Semmibe sem vették a szatmári békeszerződést s még a király távollétében megkezdték kijátszását; megindították a birtokfoglalást s a vallásüldözést, kényők-kedvők szerint éltek hatalmukkal. Alighogy a király Bécsbe érkezett, hálójukba igyekeztek keríteni s nyomban megindult a küzdelem a szatmári béke körül. Azon dolgoztak, hogy a király, noha már elfogadta, utólag érvénytelennek nyilvánítsa s kiszolgáltatassa bosszújoknak Magyarországot. Élükön Esterházy Pál herceg, a gyűlölt agg nádor és gróf Illésházy Miklós, a főkancellár állt s

Károlyi Sándor és Pálffy János grófok, a szatmári békemű alkotói, csak nagy nehezen bírták a labancz törekvéseket ellensúlyozni. Az anyacsászárnéhoz fordultak, ki Jenő herczeg segélyével végre rávette fiát, hogy ünnepélyesen szentesítse s kihirdesse a szatmári békét (1712 márczius 30). De még ez sem döntötte el végleg az ügyet, mert hátra volt a szerződés becikkelyezése az országgyűlés által, hol a küzdelem megújult. Károly király ugyanis sietett a rendeket összehívni, hogy megkoronáztassa magát s a hosszú háborús korszakban szétszűllött belső kormányzatot helyreállítsa, mert ekkor még nagy reformtervekkel vajudott. A nyugaton dúló világháború miatt súlyt kellett Magyar-ország megnyugtására fektetnie s a józanabbak tanácsát követve, április 15-én Pozsonyba küldte a szent koronát, mely a kurucz mozgalmak idején Bécsben őriztetett. Május 19-én maga is Pozsonyba érkezett s fehér lovon, magyar díszben vonult a várba, hol magyar beszéddel üdvözölték. Azt felelte magyarjainak, hogy az ország szerető atyja akar lenni. E jóindulatú szavai, valamint szívélyes modora nagy lelkesedést keltettek a különben is csupa labancz rendekben, kik nejével, Erzsébet királynéval együtt készségesen koronázták meg.

III. Károly magyar díszben.

(Egykorú metszet az országos képtárban.)

III. Károly (mint császár VI. Károly s törvényeink szintén Carolus sextusnak nevezik)

ez első országgyűlése sokáig elhúzódott, mert a pestis miatt több ízben el kellett napolni s a törvények szentesítése csak 1715 junius 10-én ment végbe. Az országgyűlés korlátlanul az udvar befolyása alatt állt. A főrendi táblán kizárólag hívei, a főurak és a főpapok uralkodtak, az alsó táblán még az egykori kuruczok is szelid báranyokká vedlettek át s némelyek túlbuzgalmukkal igyekeztek múltjokat elfeledtetni. Így a 136 czikkből álló törvénykönyv egészen az udvar óhajainak megfelelően készült. Nehéz tusák után a labanczok engedtek, s a király parancsára becikkelyezték a gyűlölt szatmári békét, ámbár nem úgy, mint a bécsi békét; nem vették egész szövegében a törvénykönyvbe, hanem csak röviden jelentették ki, hogy a szerződés

beczikkelyeztetik. Ezt is nagy nehezen tették s a kérdés sokáig függőben maradt. Csupán 1714-ben a király ez ügyben Pálffy Jánost ötször, Károlyi Sándort háromszor rendelte magához. Ez urak hosszú erőlködés után végre rávették az ingadozó királyt, hogy a szerződés beczikkelyeztetésétől el ne álljon, mire a labancz urak sem ellenkeztek tovább. Annál kíméletlenebbül fejezték ki gyűlöletüket az „istentelen Rákóczy-párt” iránt (46. t.-cz.). Eltörölték a szabadságharcz idején kelt összes gyűlések végzeményeit s mindazokat, kik hűségesküt nem tettek, száműzték, vagyonukat elkobozták, a száműzöttekkel való érintkezést felségsértés terhe alatt eltiltották, a felségsértés büntetéseit súlyosbították s megadták a királynak a jogot, hogy ily bűntények elbírálására külön bíróságokat rendelhet, sőt az elmarasztalt atyának fiait is megfoszthatja javaitól.

Másrészt azonban az 1712—15-ki törvénykönyvben elég határozottan kidomborodik Magyarország régi önállósága. Kötelezi a királyt, hogy legalább minden harmadik évben országgyűlést tartson, a koronát az országban őriztesse, a töröktől elfoglalt vagy elfoglalandó területeket az országba kebelezzé, a török béketárgyalásokban magyarokat alkalmazzon, a magyar kancelláriát, a magyar kamarát és az összes pénzügyi hatóságokat teljesen fölszabadítsa az idegen befolyás és függés alól, az eddigi neoacquistica bizottság helyett magyart alakítson, az 1711 előtti összes adóhátralékokat elengedje. Sőt a Habsburgok fiágának kihalta esetére fentartja Magyarországnak a szabad királyválasztás jogát is. Mindezzel a törvény a magyar birodalom önállóságát, kormányzata függetlenségét akarta jelezni s újabb biztosítókkal ellátni. Minthogy a király eleinte még súlyt fektetett a belső reformokra, a rendek e téren is készségesen követték ösztönzéseit. Alighogy 1712-ben összegyűltek, nagy bizottságot küldtek ki a szükséges reformjavaslatok elkészítésére. A bizottság nyomban munkához látott, 10 nap alatt megoldotta feladatát s június 6-án előterjesztette rendszeres munkálatát. Javaslat a rendi szellem gyümölcse s így az osztályuralom rideg világában mozog ugyan s a rendi érdekek biztosításában és fejlesztésében keresi a nép jövőjének zálogát. De egészben igen figyelemre méltó alkotás s a haladás, a nemzeti erő fejlesztésének számos csiráját rejtí magában. Kiterjed mindenre, közigazgatásra, adózásra, igazságszolgáltatásra, állandó magyar hadsereg és hadi tanács alakítására, az iskolaügyre s az évtizedes zűrzavar helyére rendet, fokozatos fejlődést akar ültetni. Csakhogy a pestis miatt az országgyűlés nem tárgyalhatta a munkálatot s mikor a rendek ismét összegyűltek, a helyzet már gyökeresen megváltozott. Időközben a király teljesen német környezetének befolyása alá került, mely félre igyekezett tolni a rendeket. Fölfogását a személynök, az alsó tábla elnöke következőleg fejezte ki: az ország csupán csak könyöröghet, de az elhatározás joga

és hatalma a királyé; istenhez és királyhoz egyedül könyörgéssel járulhatunk, de ezt is csak illő formában tehetjük. Sőt olyan dolgokban, melyek a főhadi tanácstól indulnak ki, még könyörögni sem illik, mert sértené a királyt, ha a status provincialis (az országgyűlés) felül akarná bírálni a hadi tanácsnak a király sajátkezű leiratával elrendelt intézkedéseit. Ily felfogás mellett szó sem lehetett többé gyökeres törvényhozói újításokról. A reformokat új bizottsághoz utasították, mely a jövő országgyűlés számára volt hivatva rendszeres munkálatokat készíteni. Ellenben a halaszthatatlan adó- és katonai kérdéseket a labancz többség szigorúan az udvar, a régi császári rendszer kívánságaihoz képest rövid úton elintézte. Már I. József követelte az állandó hadsereg s az állandó adózás behozatalát az 1708–10-iki tisztán labanczokból álló pozsonyi gyűlésen, mely helyeselte terveit, csak hogy nem alkotott törvényt. Károly 1712-ben mindkét kívánságot megújította, de a rendek eleinte ki akarták az új hadsereg magyar jellegét domborítani. Azt kívánták, hogy élére magyarok állíttassanak s az intézményt Béctől független, magyar hadi tanács vezesse. Az udvar nyomása alatt azonban a labancz többség hamar elállott e kikötésektől. Mindkét alapvető kérdést a törvény (1715: VIII. t.-cz.) egész melleslegesen intézi el s ezzel korlátlanul a királyra ruhazza az adó- és hadügy vezetését. Fentartja ugyan a nemesi fölkelést, de kiemeli, hogy ez egymaga nem védheti meg az országot, hanem „benszülöttekből, valamint külföldiekből rendes katonaságot (*regulata militia tum ex nativis, tum externis constans*) kell tartani. Ennek azonban rendes zsoldra van szüksége, melyet meg csupán állandó adóval lehet beszerezni. Megszavazza tehát az állandó katonaságot s az eltartására szükséges állandó adót, melyet immár hadi adónak neveztek. Fentartja ugyan az országgyűlés adómegszavazó jogát, de már csak elvben, mert megengedi a királynak, hogy sürgős esetekben szűkebb gyűléssel (*concursus*) ajánltassa meg az adót. Adóemelést az ilyen szűkebb gyűlés nem eszközölhetett, de mindenesetre módot nyújtott az országgyűlés mellőzésére.

Az új állandó katonaság korlátlanul a király kezében volt, az adómegajánlást meg az úgynevezett nádori gyűlés, mert a nádor elnöklete alatt tanácskozott, végezte. Ő állapította meg a porták (ezek a régi portáktól való megkülönböztetésül nádori — palatinalis — portáknak nevez-

Erzsébet királyné.
(Koronázó érmén.)

tettek) számát nem csupán a vármegyék, hanem a városok számára, melyek ez idő óta szintén belekerültek a portális adózás keretébe. Hogy az adókiivetést megbízható alapon eszközölhesse, a kormány törvény alapján több ízben összeíratta a jobbágyság és a városi lakosság számát és vagyoni állapotát s e nagyarányú, részletes összeírásokban rendkívül becses kortörténelmi anyagot halmozott fel. A nádori porták alapján évenként behajtott adó a katonaság fentartására szolgált s közjogi természetű ez idő óta gyökeresen megváltozott, mert a rendes királyi jövedelmek sorába lépett. A kincstárnak ezenkívül az államjavak, bányák, harminczadok s más régi királyi jövedelmek szintén több millióra menő évi bevételt szolgáltatottak. De a középkori felfogás szerint a király semmiféle jövedelméről sem volt köteles számadást tenni, hanem fordíthatta kénye-kénye szerint akármire, a mint Habsburg-királyaink a magyar közjövedelmeket mind külföldön költötték el udvartartásukra, székhelyök díszítésére s más idegen célokra. A magyar főkormányiszékek fizetésén kívül magyar országos szükségletre, bármilyen nagyra nőtt a király jövedelme, semmi sem jutott s a legégetőbb belső reformokat sem lehetett eszközölni, mert sohasem volt pénz. Már ekkor fölmerült tehát az eszme, hogy a mint minden községnek van állandó pénztára, melyből az időnkint fölmerülő sürgős kiadásokat fedezi, az ország céljaira központi főpénztár alakíttassék s jövedelméből az országos érdekek kielégítésére kívánatos reformok valósíttassanak. A király azonban a maga jövedelmeiből semmit sem engedett át az országos pénztárnak, a nemesség meg nem akart adómentességén részt ütni. A szegény köznépre még kevésbé lehetett új terhet róni s így az országos pénztár ügye megbukott. Ezzel az állam lemondott a reformokról is, melyek megvalósulásához első sorban pénz kellett.

Károly király reformtevékenysége hamar megfeneklett tehát s minden téren helyreállott a régi kormányrendszer, mely az alattvalók szellemi és anyagi érdekeivel egyaránt nem törődött. Hogy ez oly gyorsan megtörtént, azt a magyar főpapok és főurak labancz érzelmei mellett a nemzetközi viszonyokban beállt gyökeres változások okozták. Mihelyt Károly a Habsburg-monarchia német és magyar országainak ura lett, a tengeri hatalmak nem óhajtották többé, hogy a roppant spanyol örökség reá szálljon s ezzel ellenállhatatlan világhatalomra tegyen szert. Már 1713-ban Utrechtben békét kötöttek tehát XIV. Lajos francia és V. Fülöp spanyol királylyal. Ennek következtében a császár sem folytathatta a háborút s 1714-ben Rastadtban szintén békét kötött, mely a mérhetetlen spanyol örökségből neki juttatta Belgiumot, Milanó hercegséget, Szárdinia szigetét és a nápolyi királyságot. Ezzel a Habsburgok fontos országokat nyertek az olasz félszigeten, általában Európa különböző részeiben. Új szerzeményeik nem álltak a régiekkel területi kapcsolatban s így szétszórta, minden összefüggés és egység nélküli

monarchiájuk védelme fölötté nehéz volt s a bécsi udvar figyelmét elvonta tulajdonképeni hivatásától, az egyes országok anyagi és szellemi érdekeinek tervszerű fejlesztésétől. Másrészt az osztrák-német tartományok kapcsolata a német birodalommal ez időtől kezdve nagyban meglazult, csaknem egészen megszakadt s Ausztria tulajdonképeni megalkulása ez időszakban ment végbe. Már akkor több felől ajánlották, hogy a császár Budára, a magyarok közé helyezze át székhelyét a hatalma súlypontját. De az udvar nem követte a tanácsot, mert új olasz birtokai még inkább Bécshez fűzték, még inkább elterelték figyelmét alattvalói érdekeinek ápolásáról, a mit első sorban Magyarországnak hamar meg kellett éreznie.

Egy más tekintetben azonban reá is üdvös befolyást gyakorolt a nagy nyugati háború megszűnte. Károly király szabad kezét nyert s mikor Velence a szultánnal új háborúba keveredett és régi szerződések alapján a császár segítségét kérte, ez felhasználta az alkalmat, mert Jenő herceg, ki a régi magyar birodalom még török kézben levő részeinek felszabadításával akarta dicsőséges életét megkoszorúzni, határozottan a keletre irányította figyelmét. Ösztönzésére Károly szövetkezett (1716 április 13) Velenczével s háborút üzent a portának. Jenő herceg már túl volt ugyan férfikora delén, de katonai lángelméjének még teljes birtokában állt s gyors és fényes lefolyást biztosított a hadjáratnak. Péterváradnál (augusztus 5-én) tönkre verte a török sereget, mire a Temesközbe nyomult, hogy ezt a magyar területek közé ékelt török tartományt visszaszerezze, a mi hamar sikerült s az erős Temesvár október 12-dikén megnyitotta kapuit. A várban nagyobb kurucz emigráns-telep volt s pár száz magyar küzdött a török zászló alatt. A temesvári basa a vár átadására vonatkozó egyezség egyik pontjában azt kérte tehát, hogy a kuruczok szabadon távozhassanak a többi helyőrséggel. Jenő herceg e ponthoz megjegyezte: a csöcselék mehet, a hová akar (la canaglia puo andere, dove vuole). Ekkor sem szerette a magyarokat s azt ajánlotta, hogy az 1715-iki törvény ellenére a Temesközt ne kebelezzék vissza Magyarországba, hanem külön tartománynya szervezzék, katonai kormányzat alatt. A háború 1717-ben újra sikeresen folyt. Jenő herceg Belgrádot vívta s augusztus 16-án tönkre verte a vár fölmentésére siető török hadat, mire a vár megadta magát. E közben a tatárok Erdélybe törtek s a Szamos völgyén az anyaországba nyomulva, kegyetlen rombolást végeztek, a hová eljutottak. De ez az utolsó tatárjárás nem gyakorolt befolyást a nagy műveletekre, sőt a vad hordák végül Máramarosban keményen megverettek. Ép oly meddő maradt a szultán azon törekvése, hogy II. Rákóczy Ferenczet és a többi bujdosókat használja fel a császár ellen. Bercsényi Miklós meg is jelent a török táborban s ekkor járt utoljára magyar földön. Rákóczy 1713-ban Lengyelországból Anglián át Franciaországba ment, hogy a hatalmakat rábírja, hogy

a császárral való béketárgyalásokba fölvegyék az ő és a magyarok ügyét. XIV. Lajos nagyon szívesen fogadta ugyan, de kívánságait nem teljesítette. Lajos halála után meg a francia udvarban az osztrák befolyás kezdett tért foglalni. Rákóczy készen követte tehát a szultán hívását s 1717-ben Konstantinápolyba ment. De megérkeztekor Belgrádnál már eldőlt a koczka s a kimerült Törökország a császártól békét kért, mely Anglia és Németalföld közvetítésével Pozsárevácban (Paszárovicz) 1718 július 21-én 24 évre megkötött. Az új szerződés a temesi tartományt, Havasalföldének az Olt és Duna közti részét (Kis-Oláhország), Szerbiát a Timokig Károly királynak engedte át. Eleinte a király Rákóczy és a többi menekültek kiadását követelte, de végül megelégedett azzal, hogy csak az új határ közeléből távolíttassanak el, mire Rodostóban, a Márványtenger partján telepítettek meg.

Ez a pozsáreváci béke örök emlékezetűvé lett a magyarság történetében. Nemcsak a temesi tartományt, hanem az egykori szörényi és macsói bánságokat is a magyar király uralma alá helyezte s noha a két utóbbi később elveszett, a mai államterület 1718-ban végkép felszabadult a török iga alól. E fényes siker természetesen újabb ösztönzésül szolgált az udvarnak, hogy a császári rendszert lehetőleg visszaállítsa Magyarországon. Az 1715-diki törvény ellenére magyar nem vett részt a béketárgyalásokban. Eleinte a király magyar biztos kinevezését is tervezte. De utóbb azt mondta, hogy a karloviczi kongresszuson sem volt magyar követ s így a pozsáreváczin sincs rá szükség. Új hódításait egyszerűen „osztrák” tartományoknak tekintette s katonailag szervezte, a mint általában csak a viszonyokon mult, hogy a karloviczi békére következő rettenetes esztendő a pozsáreváci béke után meg nem újultak. Csupán azért nem történt ez, mert Károly királyt ekkor már egy másik nagy terv foglalkoztatta, melynek valósítása érdekében mérsékelnie kellett magát, valamint német és labancz tanácsosai túlbuzgalmát. III. Károly királynak Erzsébet királynéval való házasságából éveken át nem született gyermeke s minthogy ő volt családjának egyetlen férfi tagja, hamar fölmerült az eszme, hogy a trónutódlás jogát ki kell az uralkodó család nőági leszármazóira terjeszteni. Már I. Lipót intézkedett erre nézve örökös tartományaiban családi törvények által, melyek a magyar korona országait természetesen nem érintették. József király halála után, még mielőtt Károly Bécsbe érkezett, a titkos tanács a horvát főpapokkal és az új főurakkal, kikkel föltétlenül rendelkezett, vettette föl a nőági örökösödést s felbujtására a horvát rendek, midőn 1712 márcziusban gyűlést tartottak, hogy a magyar országgyűlésre követeket küldjenek, azon indokolással, hogy nem Magyarországnak, hanem csak a magyar királyoknak vetették alá magokat, törvénybe ígtatták a nőági örökösödést s kimondták, hogy mindig az legyen királyuk, a ki az

örökös tartományokban uralkodik. Határozatuk Bécsben nagy meglepetést keltett s minthogy ezzel a kérdés hivatalosan napirendre hozatott, Károly császár 1713 április 19-én örökös tartományaira nézve kiadta azt az okiratot, melyet *pragmatica sanctio*nak neveztek el, noha ez a szó elő sem fordul benne. Egyszerű jegyzőkönyv volt, melyben a császár örökös tartományaira nézve rendezi a trónutódlás kérdését s korlátlan törvényhozói joga alapján családja nőágának törvényerejűleg megadta a trónöröklés jogát. Az idegen államokkal folyó békétárgyalásokban szintén elismerésre akarta a nőági örökösödést juttatni. De Anglia foglalkozni sem akart e kérdéssel, ellenben Franciaország a rastatti békében elismerte azt a trónutódlási rendet, mely a Habsburg-családban most és jövőre érvényben lesz. Már ekkor tanácskozások folytak az iránt is, hogy a magyar országgyűléssel hasonló törvényt hozassanak. Az urak teljesíteni akarták a császár kívánságait, ha ő meg a magyar állam belügyi önállóságát biztosítja. Károly azonban jobban meg akarta az

A pozsáreváczi béke emlékérmé.

ügyet fontolni s noha az országgyűlésen még a hitlevél tárgyalásakor többen fölvetették a nőág örökösödését, a kérdés 1712/15-ben nemcsak elintézését nem nyert, hanem a törvény a fiág kihalta esetére fentartotta a szabad királyválasztás jogát. Károly ekkor nem tekintette sürgősnek az ügyet, mert neje végre áldott állapotba jutott, sőt 1716 április 23-án fiúgyermeknek adott életet. Csakhogy a fiú még azon évben (november 4-én) meghalt s a következő években neje csupa leánygyermeket szült. Ezzel a nőág örökösödésének rendezése ismét halaszthatatlanná vált s a császár, noha az osztrák országokban 1713-diki rendelete ipso jure törvényerőre emelkedett, egymásután fogadtatta el az egyes tartományok rendeivel a nőági örökösödést, sőt elfogadtatta az erdélyi országgyűléssel is (1722). Eképen készítette elő a kérdésnek Magyarországon való megoldását.

Itt a király 1722 június 20-ikára Pozsonyba országgyűlést hirdetett azon kifejezett czéllal, hogy a nőági örökösödést törvénybe igtassa.

Főpapok, főurak, főispánok lázas erővel dolgoztak a vármegyékben a siker biztosítása iránt; fenyegettek, ígértek, csábítottak, a befolyásosabb birtokosokat kitüntetéssel, pénzzel, a protestánsokat teljes vallásszabadsággal kecsegtették. Az új országgyűlésen valóban alig volt ellenzék, mert a magyarság feltétlenül meghajolt a nemzetközi helyzet kényszerének. Tanult a spanyol örökösödési háborúból s nem óhajtotta, hogy az, a mi a spanyol Habsburgok magvaszakadásakor történt, esetleg Magyarországon ismétlődjék a német Habsburgok fiágának kihaltával. Különben is érezte erejének rettenetes hanyatlását, számbeli csekélységét, szegénységét s politikai ösztöne sarkalta reá, hogy készségesen teljesítse királya óhaját, ki fényes diadalaival befejezte felszabadítása nagy művét s kinek jóakarata a jövőendő előkészítésében, eszményei valóításában olyannyira rászorult. Így a karok és rendek, kik, mint a törvény mondja, igen nagy, addig alig látott számban gyűltek össze, már a június 30-iki ülésben elfogadták, egyhangúlag és ellenmondás nélkül jóváhagyták a nőág örökösödését. Határozatukról fényes küldöttség értesítette a királyt, ki rövid időre Pozsonyba jött s személyesen megköszönte a hűség és hódolat e megnyilatkozását. Az ide vonatkozó három törvénycikk (minthogy az egész törvénykönyv 1723 június 19. szentesített: az 1723: I., II., III. t.-cz.) századokra kiható alkotás, mert a két első nemcsak a nőágra terjeszti ki a trónutódlás jogát, hanem először állapít meg bizonyos törvényes kapcsolatot az örökös tartományok s a magyar birodalom, a szent korona országai között, míg a harmadik Magyarország külön állását és jogait biztosítja. Minthogy az 1713-diki jegyzőkönyvet, mely Ausztriára nézve rendezte a kérdést, a közbeszédben *pragmatica sanctio*nak kezdték nevezni, a következő nemzedékek nem törvény, hanem egyszerűen szokás alapján az 1723: I., II., III. törvénycikket is *pragmatica sanctio*nak nevezték, sőt ez a név az 1848-iki törvények bevezetésébe is bejutott. De a magyar törvény nem azonos az osztrák *pragmatica sanctio*val, mert ez a Habsburg-ház összes leányági leszármazóinak megadja, ellenben a magyar törvény III. Károly, I. József és I. Lipót leányaira és leszármazóikra szorítja a nőág örökjogát. A nőági örökösödésre vonatkozó magyar törvény formailag sem különbözik bármilyen más törvényüinktől s egyszerűen első három cikkét alkotja az 1723-iki törvénykönyvnek. Osztrák részről sürgették ugyan, hogy a három törvénycikk külön nyerjen királyi szentesítést. De a magyarok azt felelték, hogy az országgyűlés összes törvényei egy egészet alkotnak s egyszerre szentesítendőek, a mihez a király hozzájárult.

A nőági örökösödés rendezése volt az országgyűlés legfontosabb feladata. A mint ezt megoldotta, a belső reformokra került volna a sor. Ezek iránt azonban feltűnően megcsappant az érdeklődés. Az udvar elérve célját, másfelé fordította figyelmét s a ki akart tőle valamit, az

csak özvegy gróf Batthyányi Ádámné s páter Tonnemann, a császár gyóntatója útján boldogulhatott. Dolgozni senkinek sem volt kedve, hanem „cél-czof az urak, a statusok eszem-izsom“ s csupán Károlyi Sándor gr. vette komolyan feladatát. „Dolgozom, mint Ferencz (Rákóczy) idejében — mondotta.“ Az 1715-ben kiküldött országos bizottság előterjesztette ugyan részletes reformterveit, de a rendek meglehetősen felületesen bántak el vele. A közgazdasági munkálat — az egésznek harmadik része — 46 fejezetből állt, melyekből 13-at kiszemeltek s szentesítés végett a király elé terjesztettek. Károly azonban azt felelte, hogy az egész munkát együtt kell tárgyalni. Erre a rendek letárgyalták ugyan, de végül azt határozták, hogy az alakítandó helytartótanács új közgazdasági javaslatokat készítsen. Mindazáltal az 1722/23-iki országgyűlés 129 cikkéből álló törvénykönyve sok tekintetben nevezetes. A király megígérte benne, hogy nemcsak fentartja az ország és a rendek jogait, hanem a mennyire európai súlyos gondjai engedik, az országban fog lakni; három évenként legalább egyszer országgyűlést tart; a töröktől visszafoglalt vagy katonai uralom alatt álló területeket vissza-kebelezi. Ellenben a magyar kormányzések önállóságát az aulikus többség már kevésbé hangsúlyozta, sőt a magyar kamara számára csupán új utasítást kért, s hozzátette, hogy „érintkezése az udvari kamarával tovább is fenn fog maradni“. Károly sürgetésére a törvény egész új intézményt, helytartótanácsot alakított, hatásköre megállapítását azonban a királyra bízta s elrendelte, hogy a tanács a felség pecsétjét használja sast mutató körözetben, közepén az ország címérével, „mint ez a többi örökös országokban és tartományokban minden időkben szokásban volt“. A rendek a király sürgetésére országos központi pénztár s országos főbiztosság alakítását is elhatározták, de nem gondoskodtak a működéséhez szükséges jövedelmi forrásokról s így az intézmény nem léphetett életbe.

Igen nevezetesek a törvénykönyv alkotásai a közigazgatás, az igazságügy, a közgazdaság és közművelődés terén. A helytartótanácsban, mely közvetlenül a királylal érintkezett, a közigazgatás új központi főhatóságot nyert s így bizonyos egység érvényesülhetett benne. A vármegyében szintén sok javítás történt. A törvény kötelezte a főispánt, hogy székhelyén lakjék, minden három évben tisztújítást tartson, hogy a megye gyűlése nyilvános legyen s határozatai jegyzőkönyvbe véteszenek. Intézkedett országos levéltár alapításáról, egyelőre Pozsonyban, az országházában. De csak egyelőre, mert a rendekben már fölébredt a tudat, hogy a kormányzatot a határszéli Pozsonyból ismét az ország központjába kell áthelyezni. Természetesen Mátyás király városára gondoltak, Budára s ki is mondták, hogy ott országház építendő, de csak akkor, ha a helytartótanácsot, az országos levéltárt, a hetszemélyes és királyi táblát oda helyezik át. Ép oly gyökeres átalakítások történtek

az igazságügy terén. A törvény rendezte az összes birói forumok jogkörét, önállósította s legfőbb felebbviteli bírósággá tette a hétszemélyes táblát, állandóan működő bírósággá avatta a királyi táblát s bizonyos ügyek elintézésére az ország négy kerületében egy-egy kerületi táblát állított. A gazdasági reformok rendi talajból fakadnak ugyan, de a jobbágyságok iránt emberségesebb szellemet lehellenek. Intézkednek, hogy azokat, kik pusztá telkeikre önkényt visszatérnek, a földesúr köteles visszafogadni s terheiket írásba foglalni, urbariumban szabályozni, melyen túl igényeiben nem mehet. Az urbarium megtartásának ellenőrzését a vármegyére bízta ugyan, de haladás volt az is, hogy a törvény az ellenőrzés elvére helyezkedett s kimondta az önkénykedő földesúr megfenyítését. A rendek a nagyban folyó telepítés istápolására törvénnyel nyitották meg az országot minden szabad embernek s a kézművesnek 15, a jobbágnak 6 évi adómentességet biztosítottak. Végül utasították a helytartótanácsot, hogy a gazdasági élet terén szükséges más reformokról részletes javaslatot készítsen s a legközelebbi országgyűlés elé terjessze.

Gróf Pálffy Miklós nádor aláírása.

Ez az új gyűlés azonban sokáig késett. A királyt a nemzetközi bonyodalmak, a nőági örökösödés ügyében az idegen udvarokkal folytatott tárgyalásai annyira igénybe vették, hogy keveset foglalkozhatott magyar birodalma belügyeivel. Nem jött az országba, nem tartott országgyűlést, nem kebelezte vissza a katonai uralom alatti területeket. Nádora, a sánta Pálffy Miklós, vakon követte az udvar ösztönzéseit, az új helytartótanácsot meg császári biztos igazgatta s vezetése alatt ez a hatóság nem lett tekintélyes, irányadó, vezető központ, hanem az udvari rendeletek egyszerű expedáló közegévé fajult. Különben is a legszélsőbb rendi és papi szellem uralkodott benne s nem a közigazgatás javítását tartotta szem előtt, hanem a vallásüldözésben kereste főfeladatát. Még az országgyűlés azon megbízását sem teljesítette, hogy rendszeres reformjavaslatokat készítsen. Mikor Károly király 1728-ban összehívta harmadik és utolsó országgyűlését, ott a papi szellem már olyan túlsúlyban volt, hogy haladásról, reformtörvényekről szó sem lehetett többé. A főpapság okozta kavargást fokozta a király és a rendek közt az adóügyben támadt ellentét. Hogy a hadi adó kivetésére biztos alapot nyerjen, a király az urbéres földet fel akarta méretni. De a rendek azt vitatták, hogy az adó nem a jobbágytelket (onus non inhaeret fundo),

hanem csupán a jobbágy személyét s ingó vagyonát terheli s meg-
hiúsították tervét, mit Károly oly rossz néven vett, hogy az ellenzék
vezéreivel keményen érezte haragját, gróf Esterházy Józsefet meg-
fosztotta helytartótanácsosi állásától, a kancellária útján pedig meg-
dorgáltatta Nyitra vármegyét, hogy Bartakovics Mártont követte válasz-
totta. Egyenesen megtiltotta neki, hogy ez izgága embert esetleg
újra felküldje az országgyűlésre. De nem csupán ilyenekben nyilvánult
neheztelése. Általában nem tartott többé országgyűlést s Pálffy Miklós
halála (1731) után a nádori széket sem töltötte be, hanem a tör-
vény ellenére Ferencz lotharingiai herceget, Mária Terézia főher-
cegnő leendő vőlegényét nevezte ki Magyarország helytartójává. Így
Magyarországban külsőleg is helyreállt a régi császári rendszer. Mint
I. Lipót idején, ismét idegen helytartó vezette a magyar kormányzatot,
a helytartótanácsban császári biztos parancsolt, a magyar kamara az
udvarinak gyámsága alatt állt, a császár külföldi háborúi óriási pénz-
és véráldozatot nyelven el, mint az egykorú kesergi, „Portió Pál és
Forspont Péter“ rettenetesen garázdálkodtak a köznépen, a főpapság
meg kíméletlenül folytatta a vallásüldözést. Mélységes elkeseredés fogta
el a tömegeket, melyek igazán csak ekkor zárták szívökbe II. Rákóczy
Ferencz és Bercsényi Miklós nevét s habár azt sem tudták, merre van-
nak, tőlök várták szabadulásukat. Akkor született a vers a németről,
kiről azt mondja a bánatos magyar:

Nézd el: be kövér,
Bőriben nem fér,
Mégis mindig többet kér!
Alig vagyon országunkban
Miatta kenyér.

Ilyen hangulatban, ilyen súlyos helyzetben találta a magyar népet
Károly utolsó nagy háborúja, mely az országot ismét táborhelylyé,
részben harcterré tette s lassan újra csirázni kezdő polgárosodására fáj-
dalmas csapásokat mért. Károly akaratlanul került e háborúba. Szövet-
ségben állt Oroszországgal s mikor ez a szultánnak hadat üzent,
a császárnak is be kellett avatkoznia, noha ez időben már nagyban
gyötörte a köszvény s fel sem volt a háborúra készülve. A csapat-
szállítások a török határra még 1735 őszén kezdődtek. Eleinte az
agg gróf Pálffy János volt a fővezér, de mikor seregét meg kellett
indítania (1736 október), „a hadi rend oly infelicitásban“ volt,
hogy nem sokra lehetett vele menni. Pálffy mindazáltal megkezdte az
előnyomulást, de nyomban vissza rendelték. 1737 januárban megindul-
tak ugyan a műveletek, de a portának volt elég ideje a hadi készülő-
désre s erejét lehetőleg a császár ellen összpontosította. Másrészt idő-
közben meghalt (1736) Jenő herceg, a nagy törökverő s a hadak

fővezetése nem a tapasztalt Pálffy Jánosra, hanem Ferencz lotharingiai herczegre, Mária Terézia főherczegnő fiatal férjére bízott, ki pedig nem örökölte nagyatyjának, Károly herczegnek katonai tehetségét. Seregét három részre forgácsolta, az élelmezésről nem gondoskodott s minthogy a nyár is esős volt, a hadjárat meddő maradt. 1738-ban a török feldúlta a Temesköz nagy részét s 1739-ben „olyan (volt) az egész armádia, mint a szédült marha — írja a harcok egyik részese, gróf Károlyi Ferencz, — elirtózott“ a háborútól. Az udvar egészen fejét vesztette s megbizotta, Neupperg gróf, szeptember 1-én megkötötte a belgrádi békét, mely Belgrádot s a Temesköz kivételével a pozsáreváczi béke minden szerzeményét visszaadta a töröknek. A hazatérő hadak, főleg a birodalmiak, rettentő romlást okoztak az ország azon részeiben is, hová az ellenség el nem jutott s a háború két évtized kitartó munkájából sokat megsemmisített.

II. Rákóczy Ferencz, kit a porta az udvar sürgetésére 1720 óta a többi magyarokkal a határtól távol, a Marmara tengerpartjának egy kies pontján, Rodostó városában telepített meg, hol évtizedeken át nagy magyar gyarmat állt fenn, ezt a törökre oly győzelmes háborút nem érte meg. A szász és a porosz uralkodók ismételten tettek kísérletet, hogy kibékítsék vele a bécsi udvart. De a hivatalos körök hangulatát Jenő herczeg fejezte ki, midőn „végtelen bűnökkel megfertőztetett rebelisnek“ nyilvánította s szóba sem akart vele állani. Így a fejedelem Rodostóban halt meg (1735 április 8-án), honnan szívét Franciaországba, holttestét Konstantinápolyba szállították s ott anyja, Zrinyi Ilona mellé temették a lazaristák ma is meglevő templomában. Idősb fiát, József herceget azonban a porta 1738-ban fel akarta használni s a herczeg kiáltványt intézett Magyarországhoz, melylyel különben semmiféle érintkezésben nem állt. Másrészt hamar meghalt (1738 november 10) s így a Rákóczy-kor emigránsai nem gyakorolhattak többé közvetlen befolyást hazájok sorsának alakulására. A csúfos belgrádi békét a régóta betegeskedő Károly király szintén csak kevéssel élte túl. Vadászat közben meghült s 1740 október 20-án meghalt. Vele az ősrégi Habsburg-család utolsó férfitagja hunyt el, mi Magyarországra s egész Európára világtörténelmi eseménynyé vált.

II. FEJEZET.

AZ ÚJ ÁLLAM ÉS VEZETŐ ELEMEI.

A MAGYAR BIRODALOM TERÜLETI VISZONYAI. — A NÉPESSÉG SZÁMA ÉS MEGOSZLÁSA. — AZ EGYES TÁRSADALMI RÉTEGEK. — AZ EGYHÁZ. — A FŐURAK. — A BIRTOKOS NEMESSÉG. — A VÁRMEGYE. — AZ ORSZÁGGYÜLÉS. — A VÁROSOK. — A VALLÁS-ÜLDÖZÉS. — A GAZDASÁGI ÉLET. — A JOBBÁGYSÁG. — BEVÁNDORLÁS ÉS TELEPÍTÉS. — A PERÓ-LÁZADÁS. — A KÖZOKTATÁS. — AZ IRODALOM. — E KORSZAK JELENTŐSÉGE.

HARMADIK KÁROLY KIRÁLY a pozsáreváczi békével tette nevét örök emlékezetűvé a magyar birodalom történetében. Ez a békeszerződés a koronás király uralma alá helyezte az egész mai magyar államterületet, sőt még többet, az egykori macsói és szörényi bánságokat is, melyek azonban a belgrádi békében újra elvesztek. De a mi maradt, elég nagy volt s a magyar birodalom megint az a természettől kikerekített, sok ezer mértföldnyi terület volt, mint a nemzeti királyság korában. Csakhogy politikailag nem vált egységes egészzé, minő hajdan volt, hanem a legkülönbözőbb területek tarka sokaságára, hazai és idegen hatóságok által kormányzott részekre szakadt, melyek közt legfőlleg a császári rendszer uralkodó elvei alkottak közös kapcsolatot. Nagy részök nem a magyar király, hanem a császár közvetlen uralma alatt állt, ki azonban nem ugyanazon, hanem más-más hatóságai által kormányzottatta, noha már 1715-ben törvényben kötelezte magát visszakebelezésökre. Mindazáltal Erdély teljesen külön kormányzat, a gubernium alatt állt, s nemcsak maga meg nem hivatott a magyar országgyűlésre, hanem az a sok magyar vármegye, Kraszna, Közép-Szolnok, Kővárvidék, Zaránd és Máramaros sem, mely az idők folyamán hozzákerült s partium névvel megtartotta külön állását. Pozsega, Szerém, Verőcze, Valkó, Bács, Bodrog, Zaránd, Békés, Csanád vármegyék vagy egészen, vagy részben végvidékileg szerveztettek. Ugyanez történt ama területtel, mely a régi, az igazi, a Kapellán túli Horvátországból a király kezén volt. Zeng városa és vidéke kivételével ezt a régi Horvátországot a határörvidékbe kebelezték, úgy, hogy Horvátország elvesztette eredeti

területét. Neve azonban fennmaradt s lassankint a régi Szlavóniára, Zágráb, Varasd és Kőrös vármegyék nem végvidéki részére vitetett át. Ezzel a régi Szlavónia (Tótország) veszítette el területi alapját, mire nevét a Száván túli, mindig a magyar anyaországhoz tartozó vármegyékre kezdték alkalmazni. A tenger mellékén az 1670-ben lefoglalt Zrinyi-Frangepán javak a gráci kamara, Lika, Korbáva s a Száva vidéke krajnai kormányzat, a jászkúnság a német lovagrend földesúri, a magyar bányavárosok az udvari kamara közvetlen főhatósága alatt álltak. Egészben a pozsáreváczi béke után (1720) a magyar birodalom területe a következő részekre oszlott: 1. az anyaországra (49 vármegye, 3 kerület, 36 szabad királyi város); 2. a Temesközre, külön katonai uralom alatt; 3. a több részből álló határőrvidékre, mely mélyen belenyúlt az anyaországba, s mint tiszai, dunai, marosi végvidék Várad, Arad, Szeged városokat is felölelte, noha létjoga 1718 óta teljesen megszűnt; 4. az úgynevezett partiumra (az Erdélyhez csatolt magyarországi vármegyék); 5. Erdély fejedelemségre, mely ismét három nemzetre oszlott; 6. a Dráván túli földre, az új Horvát- és Tótországra, vagy a mint a törvény nevezi, Alsó- és Felső-Szlavóniára; 7. a szepesi városokra, melyek régi zálogjog címén lengyel uralom alatt álltak. A valóságban ezt a területi megoszlást még zavarosabbá, bonyolultabbá tette az a körülmény, hogy az egyes országok némely részeit különféle császári hatóságok közvetlenül kormányozták.

A mint a másfél százados háborúk kora egész új területi alakulatokat szült a magyar birodalomban, akképen népességét is rettenetesen megtizedelte s száz meg száz mértföldnyi föld úgyszólván pusztán került vissza. Az egész Temesköz alig 25.000 lakossal szállt a szent koronára s a népszám mindenütt roppantul leapadt. A régi jobb idők emlékéét ellenben fentartotta a községek aránylag nagy száma. A Dráván túli, ma horvát-szlavon részek nélkül az anyaországban, a Temesközben és Erdélyben 1720-ban a községek száma 11.143 volt. Csakhogy aránylag igen kevés ember élt bennök. Egy részök egészen lakatlan volt, néhány száz akkor települt, a legtöbb meg törpe község volt, melyben egy pár család lakott s a birodalom legnépesebb városa, akkor Brassó, sem dicsekedett 17.000 lakossal. Az említett területen a hivatalos összeírások alapján eszközölt számítások szerint mindössze 2,582.598 főnyi lakosság élt, melyből megközelítőleg 135.000, vagyis 5·26°/o volt nemes. Nemzetiségét illetőleg csupán kisebbsik fele (48·47°/o) lehetett magyar, míg a többi a legkülönbözőbb népfajok és nyelvek közt oszlott meg.

E területi zűrzavarral és csekély népességgel, mely nagyon aránytalanul oszlott szét az egyes vidékek közt, lépett a magyar nemzet életének új korszakába. A szatmári béke lezárta ugyan a belső forradalmak korát, de a császári rendszer elleni küzdelmeit nem fejezte be. E rendszert képviselte III. Károly s tervei valósítását megkönnyítették Magyar-

ország tehetetlensége, a rendiség zűrzavaros viszonyai, az uralkodó társadalom vezető tényezőinek szelleme. Törekvéseiben föltétlenül számíthatott a főpapságra, mely immár kevésbbé németekből, mint inkább magyar főurakból került ki, úgy, hogy a magyar egyház a XVIII. században a főúri nemzetségek föltétlen befolyása alá jutott. Minden jövedelmezőbb egyházi javadalomban azon családok sarjai ültek, melyek a legfőbb világi méltóságokat viselték s hogy minő szellemben kezelték hatalmukat, azt jelzik a vallásüldözések hatalmas hullámai, jelzi a katolikus oktatásügy szomorú állapota, a katolikus tudomány hanyatlása, a katolikus szeretet műveinek, árvaházaknak, kórházaknak s más ily alkotásoknak teljes hiánya. Roppant jószágaik jövedelméből még díszesebb templomok építésére sem áldoztak s az e korban emelt székesegyházak közt egyetlen egy kiválóbb építészeti alkotás sincs. Sőt alsó papságuk megfelelő ellátására sem gondoltak s Károly király maga volt kénytelen a lelkészpénztár (később vallásalap) megteremtésével a kongruarendezést eszközölni s a lelkészi fizetés minimumát (150 forint) megállapítani, mely reformhoz egyes főpapok csak királyi parancsra járultak. Ezek a főpapok állandóan hirdették a jogeljátszás elméletét a protestánsokkal szemben s bátorították a királyt, hogy még az általa szentesített törvényeket is félretolja. És ez a főpapság segítette elő a vele rokon főúri nemzetségek nyelvi és érzelmi elszakadását, kiválását a magyarság közösségéből. Nevelésök, bécsi tartózkodásuk, házasságaik, anyagi érdekeik már előbb megindították az átalakulás, a nemzetiségökből való kivetkőzés folyamatát, főleg a Duna két partjának nagybirtokosai közt. A Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek, Batthiányok, Nádasdyak s néhány újabb főúri család már akkor, mint gróf Pálffy János üzente gróf Károlyi Sándornak, ki fia, Ferencz gróf kiházásítása ügyében kérte tanácsát, úgy gondolkodtak, hogy a fiatal magyar főúr „a magyar szokást hagyná el“. Vetközzék ki magyarságából, mert, mondták, akkor bármelyik miniszter vagy főúr (osztrák) oda adja neki leányát, de a „magyar szokás és köntös elijeszti az anyákat, hogy leányukat magyar úrhoz adják“. Sokan követték e tanácsot s a rendek 1715-ben keservesen panaszolták, hogy a király és a főurak idegenben laknak s ott költik el dús jövedelmöket, mi az országnak óriási kárt okoz. Ők csak az anyagi kárt látták, de még nagyobb volt az erkölcsi veszteség. Az urak mindinkább megfélekedtek ősi hagyományaikról, nem törődtek nemzetök szellemi érdekeivel, nem teljesítették a roppant vagyonnal járó köteleességeiket, sőt épen ők lettek minden nemzeti haladás akadályai. Minthogy a király kereken kijelentette, hogy „mindenkivel a szerint fogunk bánni, a minő hűséget tanúsít irántunk s felséges házunk iránt“, a főurak vakon követték e figyelmeztetést s az udvar szolgálatába helyezkedtek, hogy az uralkodó kegyeiben részesüljenek. Nem a tehetség, nem a műveltség, hanem a szolgálkúság volt minden elismerés és előmenetel alapföltétele s Károly

szigorúan ragaszkodott a gyakorlatban ez eszméhez. Címet, rangot, jószágot csak a hű szolgának adományozott, csupán őket ültette a legfőbb egyházi méltóságokba, hol elnézte minden hibáikat, másrészt szabad tért engedett vagyonszerző ösztöneik érvényesülésének. Országgyűlései végén nyilvánosan jutalmazta az engedelmeseket s a kitüntetések szétosztása a záruláson olyan ünnepélyességgel ment végbe, mintha az is a hivatalos ősi szertartásokhoz tartoznék.

Az urak érdekeinek szolgált az igazságszolgáltatás, ellenök a legjogosabb pört sem lehetett megnyerni, mert a királyi vagy hétszemélyes tábla mindig az ő javukra ítelt, a mi akkor különösen azért volt fontos, mert a neoquistica-bizottság még mindig fennállt s megszámlálhatatlan jószágpör volt folyamatban. Kecskemétre s a délibb részekre a bizottság csak ekkor (1726–40) terjeszté ki működését s töméntelen jószágot szedett el jogos tulajdonosaitól. „Senki sem tudta — írja egy régi jogtudós, — vajjon jövő nap a házában, mint magáéban fog-e virradni? A királyi ügyek igazgatója, kinek akkor ipse dixit-tekintélye volt, a kit akart, azonnal megperlett.” Ez időben Grassalkovich Antal, egy

Bárá Grassalkovich Antal aláírása.

teljesen szegény származású nemes volt az ügyigazgató, ki az elperelt birtokok nagy részére magának szerzett adományt, mely úton rengeteg vagyonhoz jutott. Gróf Erdődy György koronaőr és kamaraelnök a 100.000 holdnyi kiterjedésű mindszei uradalom tárgyában indíttatta meg a pörös eljárást s mihelyt ez megtörtént, mint kamaraelnök egyszerűen magához ragadta a roppant birtokot. Az évekig húzódó pert természetesen a fiskussal nyerte meg, mire adományt szerzett a királytól az uradalomra. Minthogy az lett törvény, a mit a hatalmasok érdeke kívánt, ezek, hogy minden versenytől szabaduljanak, a királyi kúriával kimondatták a nem-nemesek birtokszerzési képtelenségét, mely elv csak ez időben (1738) nem törvény, hanem döntvény útján honosult meg hazánkban. Viszont azután az ekkép meggazdagodott hivatalos hatalmukat és döntő befolyásukat föltétlenül a császári rendszer szolgálatába helyezték, hogy további jogcímet szerezzenek újabb vagyonra és kitüntetésre. Kizárólag az udvar ösztönzéseit követték azok a külföldi főurak, kik I. Lipót és I. József idején Magyarországon jószágadományt nyertek s kiknek számát III. Károly a szertelenségig szaporította. Károly király alatt nyert báróságot s kapta Békés vármegye legnagyobb részét a

Harruckern-család, mely azonban ideje nagy részét új jószágain tölté s dicséretes buzgalommal indította meg benépesítését. Ellenben a legtöbb új földesúr idegen maradt az országhoz, külföldön élt, ott költötte el dús jövedelmeit s birtokai kezelését külföldi gazdatisztekre bízta, kiknek az volt egyedüli feladatuk, hogy urok jövedelmeit gyarapítsák, mivégből örökösen emelték a jobbágyság pénzbeli terheit és robotját.

A király a hű szolgálatot nemcsak a főúri, hanem a köznemesi családok soraiban is bőven jutalmazta s nem egy szegény nemes szerzett uralkodása folyamán roppant jószágot. De míg a nagybirtok, melynek képviselői ültek a legfőbb tisztségekben, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás irányításával maga tudott külön érdekeiről gondoskodni, a közép- és kisbirtokos nemességgel, mely akkor és még sokáig a közeposztályt képviselte a magyar társadalmi szervezetben, igen kevésbé érezte az állam gondviselő kezét. A nagybirtok a vármegyében is elhatalmasodott s némelyikben 2—3 közép- vagy kisbirtokos sem maradt. Ez a réteg, mely eddig karddal kezében mint katona végzé hivatását s egy még élesebb karddal, a Hármaskönyvvel kormányozta a tömegeket, helyes ösztönrel idejében megérezte, hogy új korszak előtt áll, mely új kötelelességeket ró reá. Maga fordult az államhoz s törvényben kötelezte a királyt, állítson olyan tan- és nevelőintézeteket, melyekben az ifjú nemzedék modern, tanult közhivatalnokká vagy katonává képezheti ki magát. Nagy Péter czár az ő erőszakos modorában egyenesen kényszerítette, a porosz királyok meg szoktatták, édesgették a nemességet a rendes katonai és közigazgatási szolgálatra. A magyar nemesség ellenben rimánkodva kérte az államot, vegye kezébe ifjainak korszerű kiképzését, de hasztalan. Az a vágya sem teljesült, hogy a nagyszombati jogi kart, melyet néha csak 20—25-en látogattak, a kormány szervezze újjá, jól javadalmazott világi tantestülettel lássa el, vagy legalább ausztriai intézetekben engedélyezzen néhány helyet magyar főúri és nemesi ifjagnak. Hasztalan utalt reá, hogy az adott viszonyok közt a nemesség a közügyek intézésére kellő jogi és politikai műveltséget nem szerezhet, másrészt, mivel tudását nem hasznosíthatja, még joggyakorlatra sem megy, hanem jószágain, „a mezőn elparlagosodik“. A királyi hatalom nem követte ez ösztönzést. Más elem híján átengedte ugyan a vármegyét a nemességnek, de arról már nem gondoskodott, hogy a nemes tisztviselő szakképzett, hivatására kellően előkészített ember legyen. Így a megyei hivatalokban kötelelességérzet, munkakedv, ügyköre iránti buzgalom, önzetlen szolgálat nem fejlődhetett s a helyi közigazgatás erkölcsileg és értelmileg egyaránt vesztett értékéből más országokéhoz képest.

Az állami, a kincstári tisztségekből, a bányászatból, erdészetből, harminczadból, postából, melyek német hatóságok alatt álltak, a német nyelv zárta ki a magyar ifjút. Ép úgy háttérbe szorult a magyar ezredekben s III. Károly óta állandó a panasz, hogy magyart nem szívesen

alkalmaznak katonatisztnek. Pedig akkor a tiszti állásokat az ezredalapító még pénzen árulta, s a vagyonosabb családok ifjai valósággal versenyeztek értők és dúsan megfizették őket. Mikor Károlyi Sándor a maga huszárezredét felállította (1734), „annyi (volt) a sok concursus — írja, — hogy mindjárt lehetne tisztből 10 regimentet állítanom s mind jól fizetne“. Csakugyan 30.000 aranyat vett be a tiszti díjakból, melyek bőven fedezték a szervezés első költségeit. Az üzlet olyan jól jövedelmezett, hogy némelyek Bécsben a haditanácsosok megvesztegetésével igyekeztek ezredállításra engedélyt nyerni. Mindazáltal az aulikus gróf Koháry István nem huszár, hanem dragonyos ezredet állított, mert a német tisztek még busásabban fizettek. Sőt a mai szabadkai huszárezred alakításakor (1734) a király egyenesen elrendelte, hogy az ezredesen és alezredesen kívül más, mint ráczot tisztnek ne alkalmazzanak. A magyar ezredek zászlait, jelvényeit, egyenruháját, belső ügymenetét az ezredalapító határozta meg s minél több volt benne a magyar tiszt, annál magyarabb volt az egész ezred. Ez azonban nem tetszett az udvarnak s mikor a megalakult ezredet átvette, lehetőleg kiszorította a magyar tiszteket. Így a vagyonosabb magyar nemes ifjúnak más pálya a vármegyeinél alig maradt.

Ez intézménynek pedig egész természete megváltozott az új viszonyok közt. A török korszakban rendezett központi kormány híján a vármegye nemcsak a helyi közigazgatás, pénzügy és igazságügy közege, de még inkább politikai tényező volt s mint területe érdekeinek főképviselője, a különféle török, bécsi és katonai hatóságokkal szemben első rendű szerepet vitt. Ebbeli tevékenységére azonban 1711 után nem volt többé szükség, s a vármegye, mint hajdan, ismét csak a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás tényezője lett. De mint ilyen csupán az adóbehajtás és katonaállítás terén végezte buzgón feladatát, mert a központból erélyesen szorították ebbeli kötelessége teljesítésére. Ellenben önkormányzati szelleme a hiányosan képzett tisztikar vezetése alatt ellankadt, s mindinkább elfajult. Vezetői a rendi szellem legszűkebb köréből kerültek ki s csupán a rendi érdek védelmével törődtek. Így a vármegye a földesurak közege lett a szegénységgel szemben s hálvány sejtelve sem volt másnemű hivatásáról. Az ő kötelessége lett volna utakat építeni, csatornákat ásatni, a szükséges közmunkákat létesíteni, a közbiztonságot fenntartani, a közegészségügyet szervezni. De e széles körben alig végzett valamit s a XVIII. század e mulasztásai máig sem pótolvák. Fölöttes hatósága, a helytartótanács maga sem törődött ez érdekekkel, nem sarkalta tette, kezdeményre s még arra is csak az 1737/40-diki rettenetes pestisjárványkor utasította, hogy kebelében a katonaság részvételével egészségügyi bizottságot alakítson.

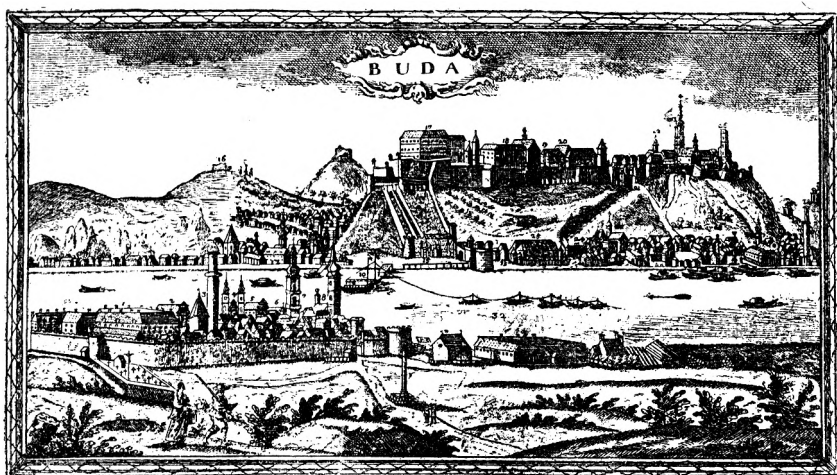
A vármegye a helyi viszonyokból nem meríthette tehát azt az erkölcsi erőt, mely nagy nemzeti érdekek oltalmára szükséges, mert saját

magából kivesztek a magasabb szempontok. Egy pár egyházi vagy világi nagybirtokos, rendesen a középbirtokosok egy szűk rokoni köre adott irányt tevékenységének s a követek, kiket az országgyűlésre küldött, első sorban a rendi érdekek sértetlen megtartásán örködték. Ezzel az országgyűlés mindinkább elvesztette egykori jelentőségét. 1687—1740 közt általában csak három olyan országgyűlés tartatott, mely köztörvényt alkotott s már ez okból szerény szerepe jutott a nemzeti élet irányításában. Az országgyűlés egyébiránt szervezeténél, törvényes összeállításánál fogva is föltétlenül az udvar befolyása alatt állt s maradt az egész rendi korszakban. A felső tábla elnöke a nádor, tagjai a kinevezett zászlós urak, főpapok, főispánok, az udvar kegyére áhító főurak voltak, kiknek egy része pazar életmódja miatt mindinkább elszegényedett. Az alsó tábla elnöke a királyi tábla feje, vagyis az udvar által kinevezett és fizetett személynök volt, kivel az alsó házban helyet foglalt az egész királyi tábla. Ugyanott ültek az apátok, prépostok, káptalanok követei, sőt azon főurak vagy főúri özvegyek küldöttei is, kik személyesen nem jelentek meg az országgyűlésen. Ott voltak a szabad királyi városok követei, de összesen csak egy szavazatot gyakoroltak s így nem folyhattak be az ügyek menetére. A horvát országgyűlés két követe mellett minden vármegye 2—2 követtel volt képviselve s ezek alkották a törvényhozás egyetlen független elemét. De minthogy a rendiségből kerültek ki, az ő politikai eszményeik a valóságban lényegileg egyes, nagyon szűk rétegek hatalmi érdekei voltak s csupán ott, hol ez érdekek, például közjogi vagy gazdasági kérdésekben az összességével találkoztak, folytattak igazán nemzeti politikát, melyből azonban még két nemzedéken át hiányzott az anyanyelv kultusza. Ilyen országgyűlés nem állhatott ellent a császári rendszer törekvéseinek. Tulajdonképen nem is gyakorolta törvényhozói jogát, hanem csak esedezni szokott, csak kérelemmel közeledett a trón zsámolyához s megelégedett azzal, ha a király kegyelemből megengedte, hogy alázatos óhaja törvény alakjába öntessék, melyet akkor hajtott végre, ha épen érdekében állt. Így a legszebben hangzó, a legéletbevágóbb törvények is a papíron maradtak. A területi viszonyok zűrzavarában a magyar nemzeti politika egyik legsürgetőbb feladata volt a régi egység helyreállítása s Károly király már legelső országgyűlése hozott erre nézve törvényt, melyet később megújított. De a király nem hajtotta végre s hosszú uralkodása folyamán csupán Máramaros és Zaránd vármegyék csatoltattak vissza az anyaországhoz. Viszont a rendek mindenben teljesítették a király kívánságát, a mi nem saját osztály-érdekeikbe ütközött. Korlátlan befolyása alá helyezték a had- és pénzügyet, ellenben nem tűrték, hogy korszerű adórendszert teremtsen s még kevésbé követték ösztönzéseit az úrbéri rendezés tárgyában. Ez állapotnak az lett következménye, hogy az országgyűlés nem alkotott

olyan reformokat, melyek külön rendi érdekeit érintették, a király meg nem hajtotta végre az ország önállóságára vonatkozó törvényeket. Így az országgyűlés befolyása a nemzeti élet alakulatára igen csekélylyé törpült, a nép nagy tömegei meg általában számba sem vették lételetét. De bármi ritkán tartatott, bármily illetéktelen befolyások hatalmasodtak el benne, annak a ténynek, hogy időnkint mégis csak tartatott országgyűlés, jelentőséges erkölcsi következményei voltak. Az angol parlamenten s a már teljesen elzüllött lengyel országgyűlésen kívül a művelt Európában akkor csak a magyar országgyűlés képviselte a nép részvételét a törvényhozásban s a francia Montesquieu, az új államtan megalapítója, ellátogatott Pozsonyba, hogy a magyar rendek tanácskozásait meghallgassa (1728 9. országgyűlés).

Ha a rendiség előkelő, vezető tényezői nem birtak a császári rendszer újabb elhatalmasodásának gátat vetni, a város, a rendiségnek mindig csak szerény tényezője, úgyszólván tehetetlen függeléke, teljesen és korlátlanul a kormány befolyása alá került. Kétféle város volt akkor a magyar birodalom területén, olyan, mely soha sem állt török uralom alatt s olyan, mely a török uralom alól úgyszólván pusztán, lakatlanul került ki. De a nem-török városok is rettenetes romlást szenvedtek az előző belmozgalmakban, a legtöbb romban hevert s elvesztette lakói nagy részét. Régi és újonnan telepített városok egyaránt Károly király uralkodása folyamán kezdtek újjáalakulni, aléltságukból felocsudni s ezernyi bajaik orvoslását az udvartól remélték, mely tehát föltétlenül rendelkezett velök. Földrajzi fekvésével s ősi emlékeivel Buda vált ki sorukból, mely már ekkor a szabad királyi főváros büszke címét viselte s lakossága 1687—1720 közt valami 300-ról 13.000-re nőtt. Németek, rácok, vallok, olaszok, spanyolok, zsidók telepedtek meg benne. Külseje azonban a vár kivételével, hol néhány csinosabb, nagyobb ház, a kincstár, katonatisztek, egyháziak, főurak lakásai álltak, szegényes, falusi maradt. A külvárosokban emeletes ház alig akadt kettő-három; a többi csupa nyomorult viskó volt vert falból és nádtetővel, melyek „csak abban különböznek a falusi házaktól, hogy e szerencsétlen város területén épültek“. Az építőkedvet megölte a katonaság, mely akkor Budán korlátlanul uralkodott; a tisztek azon a czímen, hogy erődítményi czélokra kellene, minden kárpótlás nélkül elszedték a polgároktól a jobban, csinosabban épült házakat, úgy, hogy a módosabbak sem mertek szebben építkezni. Különben is drága volt minden, mert az épületfiát Bécsből hozták, másrészt nehéz volt a kereset, mert a katonai mesteremberek erős versenyt folytattak a lakossággal s az egész vidék néptelen és szegény lévén, a vele való üzleti érintkezés kevés hasznot hajtott. Buda népét akkor főleg a bortermelés táplálta. Az új lakosság nem ismerte a multak emlékeit s még a régi utcaneveket sem tartotta meg, hanem újakkal pótolta. Általában a legalsóbb rétegekből került ki, elzárkózott

a magyarságtól s ha rajta állt volna, a főváros örökre apró, jelentéktelen hely marad. A várban, mint egy angol utazó írja (1702), még sok megvolt Mátyás király palotájából s különösen a nagy terem diszes ablakaival, kandallóival, faragványjaival, Mátyás címerével még mindig nagyszerű látványt nyújtott. A szemtanu e leírása kétségtelenné teszi, hogy a palota nem pusztult el teljesen az 1686-ki ostromban, hanem igazi pusztítói a későbbi német várparancsnokok voltak. Ezek a romokat 1715 óta kezdték rendezni, de tisztán hadászati szempontból, vagyis kegyeletlenül szétbontották azokat. Arra, hogy Budán új királyi palota épüljön, ez időben még nem gondolt senki. Rettenetes csapás érte a fiatal várost 1723 husvét első napján (márczius 28-dikán), mikor tűz támadt s az egykorúak állítása szerint behatolt a még török időkből

Buda és Pest III. Károly korában.
(Egykorú metszet az országos képtárból.)

maradt aknákba. Ezek meggyuladtak, felrobbantak s szörnyű kárt okoztak. A legtöbb templom és zárda leégett, vagy 500 ember vesztette életét s a vár főparancsnoka is súlyos égési sebeket szenvedett.

Pest külseje ép oly szegényes volt, mint Budáé, melylyel repülő-híd kötötte össze. Csak az 1716/8-diki háborúban kezdett előtérbe lépni, midőn polgárai a hadsereg szükségleteinek fedezésében élénk részt vettek. Ez óta lett kereskedő város s ekkor (1717) kapta első középiskoláját, a kegyesrendi gimnáziumot. Lakosai főleg németek voltak s mint Budán, akként Pesten a német lett a hivatalos nyelv. Lassú magyarosodását annak köszöni, hogy Pest vármegyének Kőrös, Kecskemét városoknak is voltak benne házaik. Egész lakossága 1720-ban alig 2706 lélekre ment s ez a szám a vezető elemek elfogult, szűk látkörű politikája mellett nagyon lassan emelkedett. Ezt is részben

Pest vármegyének köszönte, mely a teljesen idegen lakosságban nemcsak képviselte a magyarságot, hanem utat tört beköltözésének. Maga a király annyit tett Pest érdekében, hogy ott építtette föl erlachi Fischer híres bécsi mester tervei alapján a katonai rokkantak házát s ez a ma is meglevő szép épület, de csak a főhomlokzat, volt az akkori Pest egyedüli dísz. Az Alföld híres fővárosai közül Szeged részben a határőrvidékhez tartozott s a rácz elem nagy szerepet játszott benne. Ellenben igazi magyar város maradt Debreczen, ámbár ott is éltek német kereskedők. Híres főiskolája mellett nagy országos vásárai tették nevezetessé. Vagyonossága és értelmessége azonban nem nyert kifejezést külsejében; roppant falu volt, melyben a kőház vagy emeletes ház a ritkaságok közé tartozott.

A rendiség összes elemei többé-kevésbbé az udvar hatása alá kerültek tehát s még egyesült erővel sem állhattak volna ellen az önkényuralmi törekvéseknek. Csakhogy az erők egyesítéséről ez időben szó sem lehetett. Ama pillanatban, melyben a kuruczok letették a fegyvert, a főpapság ismét, bösz indulattal vetette magát a másvallásúakra s nem volt rendelet, nem volt egyezés vagy törvény, mely féltelenségének határt szabott volna. Eleonóra Magdolna regens-császárné még 1711-ben intézkedett, hogy az 1681/87-diki törvények szigorúan megtartassanak. De mikor az eperjesi evangélikusoknak, kiknek összes belvárosi templomaikat és iskoláikat elvették, maga gróf Pálffy János jelölt ki a külvárosban telket templom és iskola számára, a plébános hol a tömeget, hol a katonai parancsnokot hajszolta ellenök s habár több királyi rendelet engedte meg az építést, évekig eltartott s óriási pénzázdozatba került, míg czélt értek. Sárosban 1711—15 közt valami 100 templomot vettek el tőlök. A főispánné, Barkóczy Klára felbujtására az alispán bejárta hajdúival a falvakat, betörtette a templomok ajtait, elűzte a papokat s a katolikusoknak foglalt le mindent. A hívekkel azután a főispánné végzett s erőszakosan áttérítette a félvármegye népét. A vármegyei tisztek, pandurok, katonák, kik e munkában részt vettek, az állhatatosakat „eretnek kutyáknak“ nevezték s úgy is bántak velök. Ütötték-verték, tömlöczbe csukták, gyermekeiktől megfosztották őket. 1740-ben e vármegyében 172 templomukból csupán 13 maradt s a sárosi mintára folyt a térítés országszerte, sőt halálos ítéletek sem hiányoztak. Kassa törvényszéke halálra ítélte (1724) egy protestáns papot, a ki nem nyilvánosan, hanem tanuul való kihallgatásakor, a hozzá intézett kérdésre azt felelte, hogy az ő vallása szerint a Mária-szobor nem szent, hanem bálvány. A porosz követ közbélépése megmentette ugyan a haláltól, de nem a száműzetéstől.

Maga Károly király eleinte bizonyos tartózkodást tanúsított a valláskérdésben, mert tekintettel kellett lennie protestáns szövetségeseire. Mikor azonban békét kötött Franciaországgal s nem szorult többé Angliára és Poroszországra, ez a tekintet megszűnt. Különben is hasz-

talán mondotta a király, hogy fenn akarja az 1681-diki vallástörvényt tartani. Ezt a törvényt a helyi hatóságok hajtották végre, melyek azt tették, mit a megyés püspök kívánt. Az országgyűléseken szintén a katolikusok voltak többségben, a papok meg örökösen azt súgták Károly fülébe, hogy a protestánsok rossz hazafiak, gyűlölik a királyt, fel akarnak ellene lázadni s így kiirtásukat az ő érdeke kívánja. Hivatalos iratokban hirdették, hogy az ország békéje a vallásegység helyreállításától függ; el kell tehát törölni a vallásszabadságra vonatkozó összes régi törvényeket, ki kell űzni mindenkit, a ki át nem tér, vagyis a magyar nemzet legmagyarabb részét. Az egri püspök ez elméletet külön könyvben fejtegette, mely külföldön is megbotránkozást keltett s a svájci kormány felkérte a porosz királyt, szólaljon fel Bécsben ez emberirtó tanok ellen.

De a porosz udvar csak arra volt hajlandó, hogy befojadja a magyar protestánsokat, ha hazájokból kivándorolnak. Ez azonban a különben is a néptelen országot sivataggá változtatta volna, s Pálffy Miklós nádor maga kérte a királyt, fékezze meg a főpapság vérszomját, sőt Jenő herczegnek is az volt a véleménye, hogy a papság eljárását tovább túrni nem lehet. Károly király, mint-hogy a nőági örökösödés törvénybe iktatásánál rá szorult a protestánsokra, adott

A helytartó tanács pecsétje.

is ki egy-két rendeletet a legégbekiáltóbb jogtalanságok orvoslására. De ez csak pillanatnyi felbuzdulás volt s 1723 után a főpapság ismét korlátlanul uralkodott a vallásügyben. Épen az új helytartótanács lett az üldözések legfőbb központi közege és egyik legelső javaslata az volt, hogy a protestánsok sérelmeinek megvizsgálása és elintézése a katolikus megyés püspökre bizassék. A katolikus városi hatóságokat meg a legszélő irányba terelte. A pesti tanács megtiltotta, hogy területén protestáns ember házat vehessen, Nagyszombat elhatározta, hogy protestánst nem fogad be polgárnak s e végzését még a város protestáns polgárainak fiaira is kiterjesztette. Az 1728-diki országgyűlés perbe fogta azokat a követeket, kik egy bizottságba választatván, a bizottsági tagok számára készült katolikus esküt letenni nem akarták. Gróf Erdődy Gábor egri püspök azt hirdette: „inkább legyen az ország szegény és katolikus, mint

gazdag, de eretnekséggel fertőzött“. Mikor a protestáns államok szót emeltek ez üzemek ellen, kaptak ugyan biztató ígéreteket, sőt maga a magyar egyház feje, Esterházy Imre hercegprímás mondta (1725) a porosz követnek, hogy katolikusoknak és protestánsoknak, mint Európa közös polgárainak (*communes Europae cives*) testvériesen kell egymással megélniök. Ez azonban csak üres szóbeszéd volt, mert az üldözés nem szünetelt soha s a király időnkinti fölbuzdulása sem enyhítette. A hangulat oly annyira elkeseredett, hogy a vallásügyi sérelmek orvoslására kiküldött vegyes bizottság éveken át nem bírt eredményt elérni. Végre a király német tanácsosai s néhány magyar főúr részvételével maga rendelkezett a vallásügyben. Kiadta a Carolina-rezolúciót (1731), mely hosszú időre alapjául szolgált a katolikus és protestáns felekezetek egymás közti viszonyának s állandósította a protestánsok elnyomását.

Az új rendelet a vallás szabad gyakorlatát az articuláris helyekre korlátozta, de a protestánsok ott is csak a király előzetes engedélyével tarthattak papot. Általában a katolikus plébános hatósága alá rendeltettek, kinek ép úgy fizettek stólát, mint a katolikusok. A katolikus esperes egyházlátogató joga kiterjesztetett a protestáns papokra s ő ítélte meg, rendelkezik-e a protestáns pap az érvényes keresztséghez kellő képességgel. A protestánsok házassági ügyeiben a katolikus megyés püspök ítél s vegyes házasságot csak katolikus pap előtt lehetett kötni. Az áttérés a protestáns vallásra a legsúlyosabb büntetéssel tiltatott, ellenben a protestánsoknak külsőleg meg kellett a katolikus ünnepeket tartaniok s a protestáns hivatalnokok katolikus módra tartoztak esküt tenni. A ki e rendeletet bármiben megsértette, az ellen hivatalból tisztí kereset indíttatott. Ugyanekkor fokozott erővel ujjult meg a harcz a protestáns iskolaügy ellen s a magyar kancellária azt a titkos utasítást vette, hogy még articuláris helyeken is egyedül az alsó iskolákat engedje meg — másutt ilyeneket sem tűrtek — s a felsőbbeket, ha nem külön kiváltságban gyökereznek, egyszerűen zárja be.

Mindazáltal az idegen gróf Althan Mihály váczai bíbornok-püspök, kit két olasz papja bujtogatott fel, Pestmegye közgyűlésén tiltakozott az új királyi rendelet ellen, s kijelentette, hogy egyházmegyéje papjai nem fognak neki engedelmeskedni. A király eleinte felháborodott e nyilvánvaló lázongáson s a bíbornokot kolostorba akarta csukni. Csakhogy a nunczius és a bécsi érsek védelmére keltek s a király végül megelégedett azzal, hogy maga elé idézte (*ad audiendum verbum regium*). De a bíbornok azt felelte, hogy nem megy a király elé, mert világi hatóságnak nincs joga az ő eljárását felülbírálni. Erre Károly zár alá helyezte püspöki jövedelmeit. Erélyétől azonban maga ijedt meg leginkább s midőn Althan valami lanyha nyilatkozatot tett, hamarost visszafogadta kegyelmébe.

Erdélyben hasonló kíméletlenséggel folyt a vallásüldözés s a

négy vallás jogegyenlőségét biztosító törvényeket a papok és a hatóságok egyszerűen kiforgatták érvényökből. Károly visszaállította a gyulafejevári (erdélyi) katolikus püspökséget s ezzel a térítésnek és üldözésnek erős központot teremtett. A püspök lett a gubernium első tanácsosa s korlátlanul rendelkezett a világi hatalommal. A jezsuiták ismételt sürgetésére a király megengedte (1721), hogy a reformáció óta a katolikusoktól elvett összes egyházi javak, templomok, iskolák, házak, birtokok, jogok minden per vagy bírói ítélet nélkül egyszerű panaszra, szükség esetén katonai karhatalommal bárkitől visszavétessenek. Erre országszerte megindult a visszafoglalás. Csupán a Királyföld, a német elem nyert kíméletet, de annál irgalmatlanabban bántak a magyarokkal. Míg a szászok megtartották a katolikus időkben épült fényes templomaikat, a kálvinistáktól és unitáriusoktól erőszakkal elvettek mindent, templomot, iskolát, nyomdát, a hozzá tartozó jószágokat, noha ezek nagy részét már a reformáció korában kapták. Elvették erőszakkal, ütötték-verték, legnemesebb emberi és vallásos érzelmeikben sértették a kifosztott községek papjait. A mi egyházi és közművelődési intézményeikből megmaradt, a legnyomorúságosabb sorsra jutott s csak önkéntes adományokból tengődött. A kolosvári református kollégium — mondja az egykorú — olyan „mint a tövisek közt illatozó lilomszál”. Jenő herczeg előterjesztésére (1730 márczius 23-dikán) a király elrendelte, hogy „a városokban német indigenákat alkalmazzanak hivatalra”, mert ezek jobban fogják az ügyeket végezni, hogy továbbá, ha olyan hivatal üresedik meg, melyet eddig unitárius viselt, mindig katolikussal töltsék be. Mikor Kolosvár a kormány és a katolikus püspök minden igyekezete daczára unitáriust választott főbírájává, a király nemcsak megsemmisítette a választást, hanem büntetésül a guberniumot Nagyszebenbe helyezte át. Országgyűlést általában ritkán tartott az adó szétosztása céljából s így a rendi törvényhozás teljesen háttérbe szorult. Alkalma sem volt az új rendszer ellen tiltakozni, míg a hatóságok vakon követték parancsait s az erdélyi kancellária azt is illetlennek találta, hogy a katolikus fejedelem helyettese, a gubernátor nem-katolikus legyen. A ki boldogulni akart, az megtagadta ősei vallását s a konvertiták, mint Magyarországon, Erdélyben is egyre szaporodtak s az új kényuralom legszilárdabb támaszai lettek.

Olyan kormányzat, mely egyházi és felekezeti célok kizárólagos szolgálatába helyezi magát, természetből fogva nélkülözi az érzéket minden más nagy nemzeti érdek iránt. III. Károly korában Európa művelt államaiban hatalmas lendületet vettek ipar és kereskedelem s a kormányok szakavatottan, czélszerű intézkedésekkel mozdították elő az anyagi élet megizmosodását. A középkori városi közgazdasági és vámpolitika helyét mindenütt a szélesebb látkörű állami közgazdaság foglalta el, melynek az volt egyik főcélja, hogy az ország határain

belül egyesítse a történelmileg fejlődött különböző gazdasági területeket, ledöntse elválasztó vámvonalaikat s a belső, valamint a nemzetközi árucserét hatalmas arányokban fejlessze. Egészen érintetlenül ez az irány a bécsi udvart sem hagyta, sőt még az akkori gyarmatpolitika láza is elfogta s egyebek közt Triesztet és Fiumét szabad kikötővé nyilvánította (1719). Csakhogy az új gazdasági nézetekből egyedül azt érvényesítette, a mi a Habsburgok országaira kevésbé volt hasznos s általában

III. Károly kettős pecsétje.

(Előlap.)

minden cselekedetében csupán az lebegett szeme előtt, a mi az örökös tartományoknak hozhatott előnyt, ellenben Magyarország gazdasági érdekeivel III. Károly ép oly kevésbé törődött, mint elődei. Nemcsak az örökös tartományok és Magyarország közt tartotta fen a vámvonalat, hanem a magyar birodalmat gazdaságilag is széttépte, három külön vámterületre (anyaország a Dráván túli részekkel, Erdély, Temesköz) szakította s mindenütt kizárólag Ausztria érdekei szerint szabta meg a vámtételeket.

Mint Lipót a karloviczi, úgy Károly a pozsáreváczi békével kapcsolatban Törökországgal kereskedelmi szerződést kötött s Bécsben új keleti kereskedelmi társaság alakult a szerződés gazdasági értékesítésére (1719). A társaság a császári kiváltságok alapján egy évtizednél tovább monopolizálta a dunai kereskedelmet; nagyban űzte a kivitelt és behozatalt s mindkét irányban érzékeny kárt okozott a magyar termelőnek és kereskedőnek. Hasztalan tiltakoztak a rendek ez egyedárúság ellen. Ők

III. Károly kettős pecsétje.

(Hátlap.)

ekkor az idegen államok irányában alacsony vámokat, Ausztriával szemben vámparitást, egyenlő elbánást sürgettek. Minthogy azonban ez irányzat ellenkezett Ausztria érdekeivel, noha egyes cikkekre nézve a király olykor-olykor kedvezőbb törvényt szentesített, a régi vámügyi kizsákmányolás az ő korában sem mérsékelte. Maga a király hangsúlyozta ismételten, hogy „az osztrák adózók” érdekében változatlanul fen kell tartania a régi vámrendszert s a magyar marhából és a gubacsból csupán az Ausztria szükségleteinek fedezése után maradót fölőslég vihető

külföldre. Ellenben a török birodalom nyers terményeinek, a marhának, bőrnek, gyapjúnak behozatalát mindenképen könnyítette, hogy lenyomják a magyar termények árát s így az örökös tartományok a legolcsóbban juthassanak hozzájuk. Különösen a folyton nagyobb arányokat öltő dohánytermelést sujtotta. Minthogy a dohányegyedárúságot, noha megpróbálta (1721), nálunk meghonosítani nem tudta, roppant taksával, mázsánként 5 rhénes forinttal róttta meg a magyar dohányt s az egész termelést császári udvari kamara felügyelete alá helyezte. A taksát minden termelőnek előre meg kellett fizetnie, de azért nem értékesíthette szabadon termését. Az eladásban is az osztrák monopol érdeke volt az irányadó, mely az árak leszorításán dolgozott. Hogy az osztrák gyárak, melyek vámmentesen vitték ki vásárlásaikat, a mi nagyban károsította a magyar kincstárt, a legjobb dohányt a legolcsóbban kapják, azon időre, míg szükségleteiket fedezték, a legjobb magyar termelő vidékeket zár alá helyezte. Így Ausztria élvezte az elővételi jogot. Csakhogy Bécsben ezzel sem elégedtek meg. A kormány 1733-ban új kísérletet tett a monopol behozására s tárgyalásokat folytatott gróf Károlyi Sándorral. Mikor pedig terve megint kivihetetlennek bizonyult, az udvari kamara a magyar dohány kivitelét egyszerűen betiltotta.

E vámpolitikából mérhetetlen hasznot különösen Bécs városa húzott, mely III. Károly gondoskodásának főtárgya volt. A töméntelen kedvezmény folytán, melyet élvezett, ekkor már Bécsben jelentékeny helyi ipar fejlődött, főleg fa-, bőr-, csont-, bronz-, acél- és más ilyen árukban. A bécsi s általában az örökös tartományok iparának védelmére a király a nyugati államokkal szemben egyre súlyosabb, valóságos prohibitív vámokat léptetett életbe. Így Magyarországot iparilag is Ausztria kizárólagos befolyása alá vetette s Bécs lett központja a gazdasági centralizációnak, mely a politikait előkészítette. Oda sereglett a magyar kereskedő, hogy szükségleteit fedezze, ott keresett piacot hazája termékeinek, mert más világvásárt elzárt előle a vámrendszer s egyszersmind lehetetlenné tette, hogy Magyarországból származó kis- vagy nagyipar fejlődjék, noha a törvényhozás és a közvélemény teljes tudatában volt az ipar jelentőségének. Az országgyűlés készségesen becikkelyezte a sok új királyi várost, melyekben az iparfejlesztés eszközeit látta. Az 1723-diki törvény mindenféle gyári és kézi iparosnak a személyes szabadság mellett 15 évi teljes adómentességet biztosított, sőt megtiltotta az iparosnak, hogy földet szerezzen, mely a kézműtől elvonhatná. Az országgyűlés el akarta törölni a céhrendszert s kiemelte (1729), hogy Franciaországnak, Angliának, Németalföldnek azért oly virágzó az ipara, mert a céheket megszüntették. Különösen ajánlotta a bőr- és posztógyártás és a vasipar meghonosítását, a szétszórt iparosok egybegyűjtését, alkalmas helyen iparos községek alapítását, adómentességgel külföldi gyárosok bekecsegtetését, a posztónyíráshoz szükséges gépeknek köz-

pénzen való beszerzését. Ajánlotta, hogy megbízott kereskedőket kell kirendelni, kik a gyárak számára a nyers anyagot bevásárolják, továbbá bizományosokat, kik a gyártmányokat az ország egyes vidékein elárúsítják. A helytartótanács kebelében külön osztály alakítását sürgette, mely a kis- és gyáripár, valamint a kereskedelem érdekeit gondozza s melybe szakembereket is föl kell venni. És hogy mindez célhoz vezessen, azt kívánta, hogy az állam pénzzel támogassa a gyáripárt, a katonaság pedig a hazai gyárakból fedezze szükségleteit. Károlyi Sándor, e korszak legkiválóbb gyakorlati közgazdája, a király felszólítására készült emlékiratában azt is ajánlotta, hogy a helytartótanács buzdítsa az urakat gyárak, iparvállalatok alapítására, mi fokozná jószágaik jövedelmét s a népnek keresetet adna. Több főurat és főpapot név szerint felsorolt, kiket ez eszmének meg lehetne nyerni. De az udvar nemcsak nem követte e tanácsot, hanem egyenesen elnyomta a vállalkozó kedvet s megghiúsított minden olyan kísérletet, mely magyar ipar alakítására vezethetett volna. A király szentesítette ugyan a törvényt, mely elrendeli, hogy a magyar ezredek szükséglete itthon fedeztessék, de nem hajtotta végre, noha, mint Károlyi Sándor, a király számára készült emlékiratban bebizonyította (1736), Ausztriában drágábban és rosszabbul szerezték be a szükségletet, mint itthon lehetett volna. Mikor 1727-ben a budai kamara egy német tanácsosa, ki Vác és Nagymaros vidékén igen jó vasérczre akadt, bányanyitásra és vasárúgyártásra kért engedélyt, csak azzal a feltétellel kapta meg, ha árúit nem oly vidékre szállítja, hol stíriai vasat használnak. Másrészt a kormány nem gondoskodott az ipari és üzleti tevékenység legelemibb előfeltételeinek megalkotásáról. A közlekedési eszközök vagy teljesen hiányoztak, például a csatornák s más használható vízi utak, vagy őskori állapotba süllyedtek vissza, mint az országutak. Minthogy akkor már tudták, hogy a jó utak nemcsak közvetítik, hanem teremtik a forgalmat, az országgyűlés 1715 óta folyton sürgette az országutak kiépítését, fentartását, a közmunka célszerű felhasználását s a főközlekedési pontokon még alkalmas vendégfogadókról is gondoskodni akart. De III. Károly egész uralkodása alatt az állam egyetlen egy kőutat épített s azt is Horvátországban. Még nagyobb súlyt fektetett akkor a közvélemény a vízi utak, csatornák építésére, s az országgyűlés (1722/3) egyik bizottsága részletes csatorna-hálózati tervet dolgozott ki, sőt bizonyos csatornatervek valósításáért egyes kormányközegek is fáradhatatlanul buzgólkodtak. Báró Dillher szolnoki várkapitány a leg-sürgetőbben ajánlotta nem csupán gazdasági, hanem katonai érdekből a hajózható pest-szolnoki csatorna kiépítését s a 14 mértföldnyi csatornát az érdekelt vármegyék közmunkájával három hónap alatt el akarta készíteni. De éveken át hasztalan sürgette az engedélyt s az állam azon munkákat sem folytatta, melyek Rózsahegy és Zsolna közt a Vág hajózhatóvá tétele végett (1713) tényleg megkezdődtek. A Bécsben

folyó lelkiismeretlen gazdálkodásnak az ilyenekre sohasem volt pénze. Pedig Magyarország közjödelméből bőven telt volna, ha ezeket a jövedelmeket az udvar nem a legönkényesebben károsítja. Nemcsak az osztrák dohányjödéknek engedett a magyar kincstár rovására vámmentességet. A magyar rézbányászat termékei „mint császári magántulajdon” szintén teljesen vámmentesen vitettek külföldre, mi évenként százezreket vont el a magyar kincstártól. Így azután beruházásokra nem maradt pénz soha. Csupán a postahálózatot terjesztetett ki nagyobb mértékben, mert községek és földesurak, hogy állomást kapjanak, bőven ajánlották fel a „postaföldet” a postamester ellátására. A postaügy fővezetése azonban nem a helytartótanácsra, hanem a bécsi főhatóságra bízott, mely a díjakat Ausztria érdekében állapította meg, úgy, hogy az Ausztriába szóló levél (1732) kevesebbet fizetett (6 krajczárt), mint a belföldi levél (8 krajczárt). Az osztrák pénzrendszert szintén átültették Magyarországra s a 100 dénáros úgynevezett hosszú magyar forint helyét a 60 krajczáros rhenés forint foglalta el.

De mennél kevesebbet tett a kormány a nemzeti munka föllendítésére, annál súlyosabb közterhekkkel róttá meg a munkás népet, mert a kiváltságosak gondosan őrködtek adómentességek sértetlen fentartásán. A városi polgárságon kívül egyedül az alkotmány sánczaiból kirekesztett tömegek, melyekre az összes egyházi, vármegyei, földesúri terhek is nehezedtek, fizették az új, állandó, a hadi adót, mely eleinte nem volt túlságosan nagy. 1715-ben 2'1, 1729 óta 2'5 millió forintot tett. De annál inkább emelkedett a vármegyei, a házi adó, mely például Pestmegyében 1725-ben csak 5'650 forint volt, de már 1740-ben 12.000 forintra szökött fel. Még sem az adó nagysága, hanem önkényes, igazságtalan kivetése s kegyetlen behajtása sujtotta a legfájdalmasabban a tömegeket. Minthogy a jobbágyföldet az urak fölméretni nem engedték, nem volt megbízható adóalap. Minden vármegye más-más, de egyaránt bonyolult, visszaélésnek ajtót-kaput nyitó rendszer szerint vetette ki s hajtotta be az adót s gyakori volt az eset, hogy földesuraik befolyásához képest módosabb községekre aránylag keveset, szegényekre ellenben túlsókat róttak. Így azután a behajtásnál embertelenül kellett az adóprést dolgoztatni. 1736-ban Pozsonyvármegyében nem kevesebb, mint 226 adóvégrehajtó működött s midőn ezt gróf Károlyi Sándor elmondotta a királynak, ez igen helyesen jegyezte meg, hogy annál nagyobb lesz a nép romlása s annál csekélyebb az eredmény a kincstárra. Tenni azonban semmit sem tett a szegénység megoltalmazására s csak lassankint jutott tudatára annak, hogy a királyi hatalomnak jobbágyvédő kötelességei vannak. E kérdésben szemben találta magával a rendiség minden elemét, a főurakat, a nemességet és a vármegyéket s megtörtént, hogy az udvar legalázatosabb hívei heves ellenzékké váltak, mihelyt

a jobbágységkérdés szóba került. 1722-ben a hozzá intézett panasz alapján a király meghagyta a kancelláriának, gondoskodjék a jobbágyság oltalmáról, mert a nyomorultak védelme lelkiismereti és királyi kötelesség. Óhajára a törvény (1723) a földesurat jobbágyaival szemben a vármegye ellenőrzése alá helyezte ugyan, de ennek természetesen alig volt hatása, mert a vármegye földesúri testület volt. Valahányszor a jobbágyság köréből felhangzó panaszok megvizsgálására utasították, mindig arra az eredményre jutott, hogy a köznép helyzete tűrhető, hogy a panasz alaptalan. Ugyanezt felelte Erdélyben a gubernium, mikor bécsi parancsra „szorgalmasan vizsgálta” a földesurak és tisztek eljárását. Sohasem talált kifogásolni valót, pedig az egykorú, egy jó nemes ember megmondja, hogy a nemesség úgy bánik jobbágyaival, mint barmaival. Így azután a Székelyföldről tömegesen vándorolt ki a nép Oláhországba, a felvidéken Lengyelországba, a lengyel vagy a hajdú városokba, s hasztalan tiltotta a kivándorlást, a szökést a törvény, egyes vidékek feltűnően elnéptelenedtek. Még Dél-Afrikába (Fokföld) is jutott magyar kivándorló (egy német utas, ki 1705–13 közt tartózkodott ott a sokféle ottani nyelv közt a magyart is említi), kétségkívül a Rákóczy bujdosóiból.

Ugyanekkor azonban megindult Magyarországra felé a külföldi bevándorlás özöne s III. Károly korában a telepítés hatalmas arányokban folyt országszerte. Minthogy az ország óriási területei heverték pusztán, a nemzeti politikának legfőbb feladatai közé tartozott az ország benépesítése s minthogy e kérdésben az udvar és a rendek közt nem forgott fenn érdekellentét, a bevándorlás és telepítés nagyszerű lendületet vett.

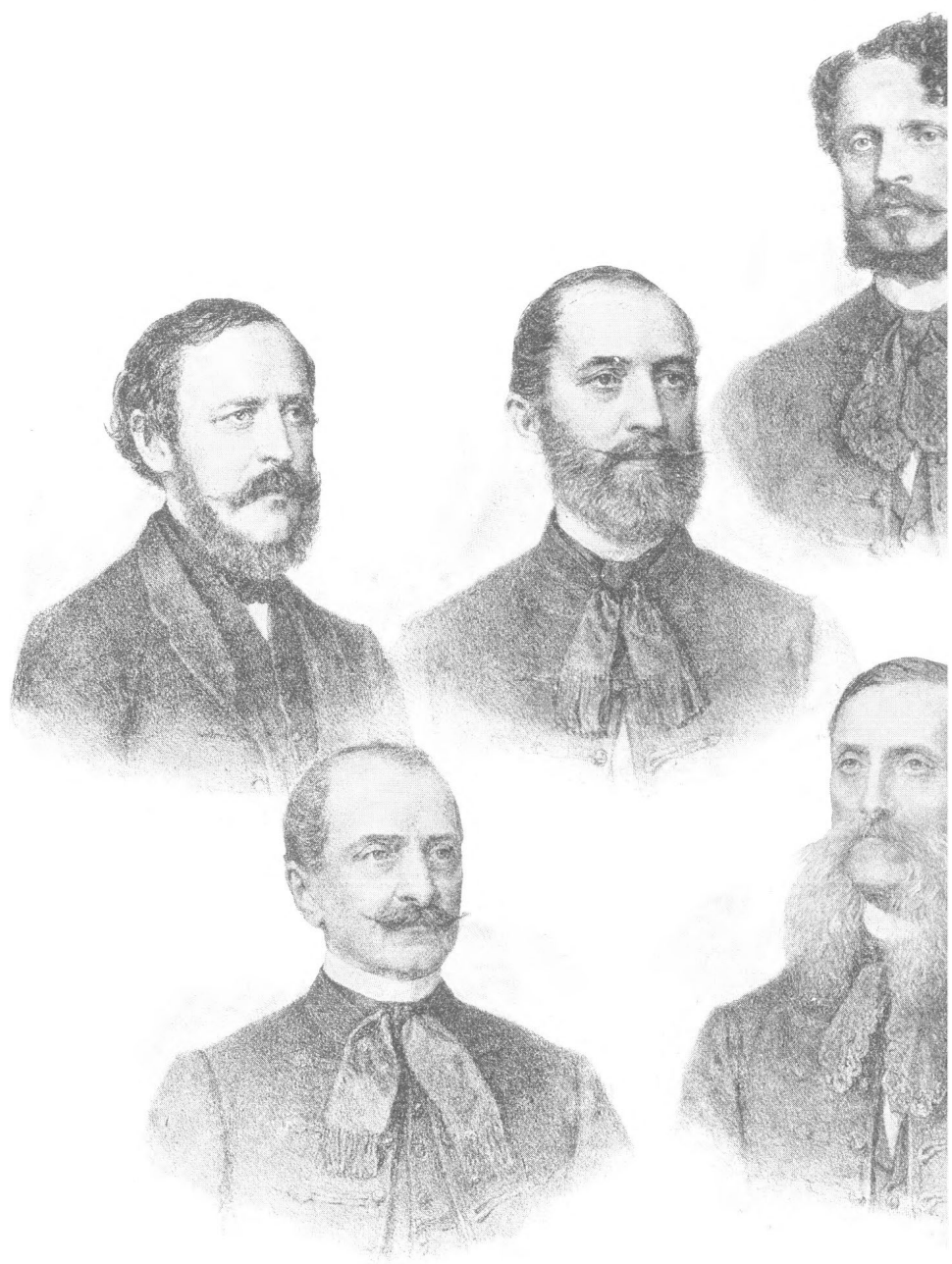
A német birodalomból minden felszólítás nélkül még 1712-ben valami 20.000 ember jött hazánkba s a népesedés gyarapodását jelzi, hogy csak az anyaországban 250 község települt 1715–20 közt újonnan. Mindazáltal eleinte a vándorlás nem annyira külső, mint belső vándorlás jellegét viselte magán, mert a felföld, a Kárpátvidék népe szakadatlanul, tömegesen özönlött az Alföldre, hogy az ottani puszták községeket megülje. Főleg Liptó, Árva, Szepes népe mozdult meg s például Árvából 1716–18-ban az aránylag elég sűrű népességnek egy harmadrésze keresett az Alföldön új lakóhelyet. Jött nagyobb számmal a horvát végvidékről rác és horvát nép is s a Dunántúl, főleg a puszták Baranyában helyezkedett el, míg Erdélyből az oláhság szívárgott a szomszéd vármegyébe. A nagybirtok, hogy jószágait jövedelmezőbbekké tegye, rendszeresen folytatta a telepítést, míg az állam legelől a Temesközt tartotta szem előtt, melynek kormányzója, gróf Mercy Kolozs tábornok, nemcsak vitéz katona, hanem korának egyik legderekabb gyakorlati közigazdája volt. A visszafoglaláskor a temesközi területen alig 25.000 lakos élt s Mercy nyomban nagy terveket kovácsolt e dúsgazdag föld betelepítésére. Sürgetésére a császár ügynökei bejárták a német birodalmat s bevándorlásra buzdították a népet. Meg is indult

az áradat s az 1711—80. években 800-nál több község nyert új lakos-
ságot a Temesközben. A bevándorlás azonban az ország minden részére
kiterjedt, a Dunántúlra ép úgy, mint Beregre és Zemplénre, sőt a
macsói bánságra. Mikor Szerbiát a király ismét elvesztette, az ottani
telepesek Magyarországra húzódtak s a többek közt megülték a péter-
váradai sánczot, a későbbi Ujvidék város területét. A beköltözők nagy-
részt dolgos, értelmes emberek voltak, ámbár akadt köztük kalandor,
szerencsevadász elég, a ki azt hitte, hogy a magyar Kanaánban munka
nélkül meggazdagodhat. De az óriási többség buzgalommal szentelte
magát új otthona felvirágoztatásának. Akadt köztük mindenféle nemzeti-
ség, de túlnyomóan németek voltak s általok a német nyelv ország-
szerte elterjedt. A városokban és sok czéhben a német lett a hivatalos
nyelv; a tolnai halászok, az esztergomi molnárok, a sárospataki katolikus
hitközség tagjai ezt használták. Az ország elnémesítése azonban akkor

Temesvár visszavételének emlékérmé.

sem sikerült mert a német birodalom zilált állapotai, a sok száz apró
fejedelemség zűrzavara mellett a bevándorlók nem hoztak erős
politikai öntudatot és nemzeti érzést magokkal. Azért jöttek ide,
hogy az otthoninál kedvezőbb anyagi helyzetbe jussanak. Itt azonban
nemcsak földet, keresetet, a megélhetés könnyebb módját találták, hanem
megbecsülhetetlen erkölcsi kincseket is, fényes történeti multat, nagy
nemzeti hagyományokat és eszményeket. Minthogy polgárosodásuk
ugyanolyan talajból fakadt, mint a magyar, nyomban megtelepedésük
után megindult köztük a magyarosodás s minthogy Ausztria kizsák-
mányoló gazdasági politikája ép oly kíméletlenül sujtotta őket, mint a
régii lakosságot, az új haza légkörében hamar megkezdődött lelki, érzelmi
átalakulásuk. Különösen ott, hol magyarokkal vegyest éltek, indult meg
korán a két nép összeolvadása. Másutt legalább magyar ruhát öltöttek,
hogy a ráczoaktól és oláhoktól külsőleg megkülönböztessék magokat.

AZ 1867-IKI MA
(Barabás Mik.

Acsódy: A Magyar Birod. Tört. II. k.

Az Athenaeum nyomása.

RIUM.

p)

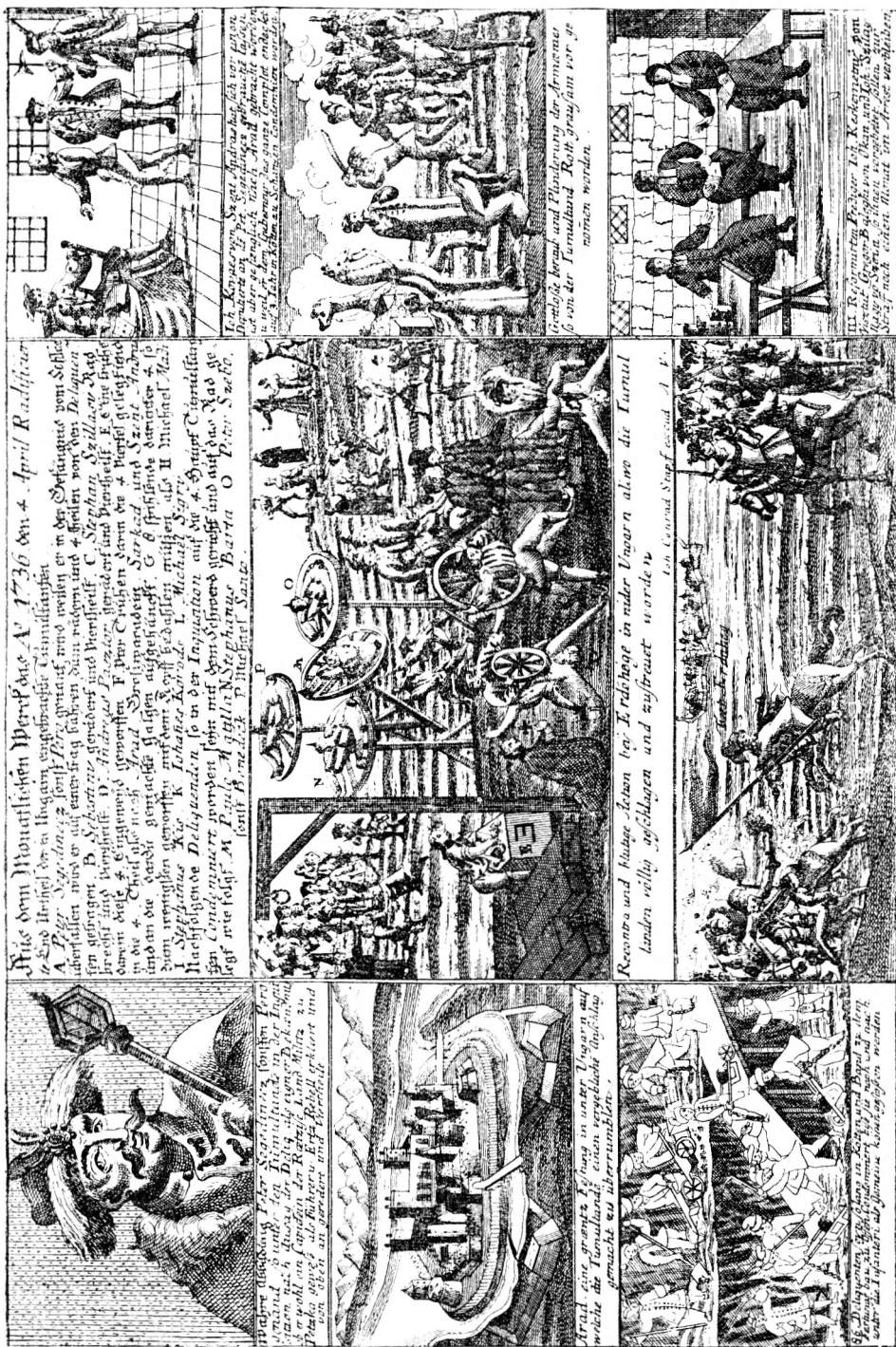
Az Athenaeum kiadása.

E két utóbbi nemzetiség polgárosodása nem abból a világból származott, mint a magyaré s ők nem is a magyar népnél, hanem a bécsi udvarnál kerestek támaszt. Ez becézgette, bujtogatta ugyan őket, de valláspolitikájával, unionista törekvéseivel bennök szintén erős elégedetlenséget keltett. Ráczok és oláhok még szoros egyházi kapcsolatban álltak s papjaik züllött erkölcsi állapotáról az egykorú hivatalos jelentések valóban elijesztő képet nyújtanak. A metropolita minden jöttmentet, csavargó gonosztevőt pappá szentelt s a rácz klastromok valóságos bűnbarlangok voltak. Ilyen papoktól — mondották a köztisztviselők — a nép nem tanulhat jót s előbb a papot kell erkölcsössé nevelni, azután majd megjavul a nép is. De az udvarnak ilyen papok kellettek, mert segélyökkel könnyebben megvalósíthatta egyházpolitikai törekvéseit. Ilyen oláh papokkal fogadtatta el az uniót s ilyen papok közreműködésével igyekezett katholizáló célzatait a ráczok közt diadalra juttatni. Csakhogy a világi elem folyton háborgott e törekvések ellen. A magyarországi szerbek 1702 óta ismételve kérték Nagy Péter orosz cárt, tegye alattvalóivá, mentse meg őket a császár vallásüldözésétől. Csakugyan tömegesen vándoroltak Oroszországba, főleg III. Károly uralkodása utolsó éveiben, az itt maradtak pedig azon arányban, a mint Bécsből az uniót erőszakolták, lázongtak s katonasággal sem lehetett őket féken tartani. Fölverték a vásárokat, megsarczoltak városokat, népes községeket, Diakovárt megölték a püspököt. Bács, Bodrog, Tolna, Baranya s a mai szlapon vármegyék borzasztóan szenvedtek rablásaik miatt s mikor a hatóság minden zsvány fejére egy aranyat tűzött ki, a ráczok tömegesen szállították az emberfejet, melyek azonban nem a zsványok, hanem ártatlanul leölt emberek fejei voltak, miért is hamar el kellett ejteni a jutalmazás e módját (1732). A ráczság ez örökös lázongása azonban nem tette óvatosabbá az udvart katholizáló törekvéseiben. Sőt 1731 óta végleg dülőre akarta az unió ügyét juttatni. Ekkor Jovánovics Vincze aradi püspököt, a magyarok esküdt ellenségét, ki ez érzelmeit a legleplezetlenebbül, tettekben fejezte ki, metropolitává választotta s azzal biztatta, hogy reá ruházza az 1706 óta betöltetlen patriarchai méltóságot, ha az uniót diadalra segíti. A metropolita csakugyan elfogadta az uniót s rá akarta a hívekre erőszakolni. Erre a pétervárad (ujvidéki) rácz püspök független katonai területté nyilvánította egyházmegyéjét s vezetése alatt fölkelés támadt, melyet katonasággal kellett elnyomni (1735).

Még jelentősebb mozgalom keletkezett Békés vármegyében. Itt, mikor magától a metropolitától értesült, hogy elfogadta az uniót, egy öreg rácz kapitány, Szegedinác Ivánovics Péter, köznéven Peró, vagyonos nemes ember, addig a császár föltétlen híve, állt az unióellenes mozgalom élére. Föllépése azzal vált nevezetessé, hogy a magyarok segítségével, kiket előbb halálra gyűlölt, akarta az udvar és a metropolita terveit meghiusítani s Békés vármegye magyar parasztságához fordult, melyet

a vallásüldözés s a roppant adó régóta elkésérített. Az elégedetlen magyar szegénység örömmel fogadta ajánlatát s zászlajára a már akkor halott Rákóczy Ferencz nevét írta, melyet szíve rejtékében lángoló szeretettel őrzött. A magyar köznép országszerte benne látta megváltóját s minduntalan híre támadt, hogy követe itt meg ott járt, hogy maga is haza jön s széttüri a szegénység rablánczait. Mikor Károlyi Sándor 1734-ben a császár számára huszárezredet állított, azt sugdosták, hogy már szervezi az új kurucz sereget. De nemcsak a magyar köznép, hanem a felvidéki oroszág is hőn várta egykori jó földesurát. 1730-ban Munkácson többeket elfogtak s kegyetlen kínzással vallattak azon gyanú alatt, hogy titokban toborzást eszközöltek Rákóczy érdekében. A bécsi haditanács számos rendeletben a legnagyobb szigor alkalmazására utasította a katonai hatóságot, mely a vizsgálatot vezette. Mindez nem használt s az oroszág a templomokban, midőn a papok III. Károlyért imádkoztak, azt mondta: „mi nem imádkozunk a császárért, a ki mindenféle adóval, fizetéssel, vámmal terhel. Inkább imádkozzunk régi jó urunkért, hogy mielőbb visszatérjen közénk“ (1738). Ilyen hangulatban volt a magyar nép, mikor Peró a békési magyarságot a rácok szövetségével megkínálta. A szegénységben a legkalandosabb vágyak ébredtek s némelyek azt mondták, hogy „Budára magyar királyt fognak tenni“. Mások azt hirdették, hogy „a porciótól szabadítják meg az országot“. Csakugyan azok keltették a mozgalmat, »kik a szegénységet nyomorgatják«, még inkább azok, kik vallásában, legszentebb érzelmeiben sértették, mert a magyar tömeg azzal az énekkel szállt harczba: „fegyverkezzünk édes vallásunkért!“ A vezetők elhatározták, hogy a „rácot, paraszt embert nem bántják, hanem a nemességet, kereskedőket és németeket“. Azután a következő felhívást intézték a néphez: „A mit régtől fogvást várt a szegény magyar, már isten a sok özvegyek és az árvák könyörgéseit meghallgatta, mert igaz kurucz világ van s mi igaz kuruczok vagyunk. Azért minden félelmet félretevén, özvegyekért, árvákért s nemes vallásunkért most szolgáljunk!“ E pár sor egyszerű, keresetlen szavakban tárja fel a szegénység törekvéseit s kötetnyi hivatalos iratnál rikítóbban megvilágítja az akkori kormányrendszer mivoltát.

A felkelés, melynek híre országszerte rokonszenvet keltett s Nógrád-ban is azt mondták az emberek: „hála istennek, megint kuruczok járnak az országban“, Szentendrácson tört ki. A vezetők abban állapodtak meg, hogy a rácok segélyével Arad várát fogják birtokba ejteni. De Peró elmulasztotta a szükséges előkészületek megtételét. Csakhamar a hatóság elfogta s a rácok cserben hagyták magyar szövetségeseiket, sőt, hogy a császárhoz való hűségöket bebizonyítsák, annál bőszebb indulattal vetették magokat rájuk. A vármegyék gyorsan fegyvert fogtak s a katonaság segélyével megverték a rosszul fölszerelt, de hősiessen harczoló pórnépet (1735 május 9-dikén), mire a mozgalom véget ért s meg-

Peró és társai kivégzése.
(Egykorú metszet után.)

indult a megtorlás munkája. Csak Budán 152 vádlottat zártak a Csonkatoronyba. Perót három magyarral kerékbe törték, 4 magyart lefejeztek (1736 április 4-dikén), töméntelen embert sujtottak másféle büntetéssel, a békési protestánsok ellen meg irtó háborút kezdtek. Tótkomlóson az evangélikus templomot bolttá alakíttatták át s a pap csak mint magánember maradhatott a községben. Orosháza templomának lebontását a helytartótanács három ízben is elrendelte, de a vármegye félretette a parancsot, mert a lakosság szétoszlott volna. Ellenben a rácságra a Peró-lázadás azzal a kedvező eredménnyel járt, hogy Károly elejtette az unionista törekvéseket, sőt a rácz köznép helyzetének javítása céljából Szlavonia számára országos úrbéri rendezést eszközölt (1737 május 22-dikén), melyet azonban az érdekelt hatóságok nem hajtottak végre.

Az az irtó háború, mely ez időben a protestáns és unitárius tanügy ellen folyt s épen a felsőbb iskolákat sujtotta a legérzékenyebben, világosan megmondja, milyen érzelem vezette az akkori államot a szellemi polgárosodás iránt. Az országgyűlés nem akadályozta ugyan a rombolást, de ismételve kifejezte óhaját, hogy a közoktatásügy modern színvonalra emeltessék s az ifjuság megfelelőbb, alaposabb tanításban részesüljön. Kiterjesztette a király felügyeleti jogát (1715) a »bárkik által« alapított, vagyis az összes hazai tanintézetekre. Elrendelte az óriási értékű kegyes alapítványok megvizsgálását, s az uralkodó rétegben általában elevenen nyilvánult a hajlam, hogy a magyar közoktatást képessé tegye a kor értelmi feladatainak megoldásában való sikeres közreműködésre. Csakhogy az irányadó hatóságok, első sorban a helytartótanács lanyhán követték ösztönzéseit s nagyobb alkotás e téren nem fűződik nevökhöz. III. Károly nem lelkesült ugyan a jezsuitákért, de a katolikus oktatást nem merte kezökből kivenni s noha 1735-ben a jezsuita iskolákra nézve Ausztriára és Magyarországra egyaránt kiterjedő (az osztrák és magyar jezsuiták egy tartományban egyesültek) rendelettel intézkedett, az oktatásügy továbbra a térítés és hitbuzgalom, nem pedig a közművelődés tényezője maradt. Maga az úri társadalom érezte leginkább, hogy fiai kevés tudással kerülnek ki az ilyen iskolából s fölvetette az eszmét, hogy magyar nemesi tan- és nevelőintézet alkottassék, melyben a magyar ifjak történelem és természettudomány mellett magyar jogot tanuljanak. De a terv nem valósult meg. Mások a piarista renddel próbálták a jezsuitákat ellensúlyozni s a kegyesrendi, a »szelid« iskolák országszerte szaporodni kezdtek. De a jezsuiták túlsúlyát megtörni nem lehetett. Övék volt (1716) a nagyszombati és kassai egyetem, a budai, kolosvári, győri kollegium, 28 gimnázium, 6 konviktus és az összes papnöveldék s iskoláik száma egyre szaporodott. Tan- és nevelőmódjok azonban elavult. Mutató, csillogó, de felszínes nevelést adtak az ifjúságnak. Tudatlan papság került ki kezökből, mint sokan, főleg Jenő herczeg ismételve

mondották s hogy a világi növendékek tudományos képzése még kevésbé felelt meg a szükségletnek, azt meg a főpapok panaszták. Intézeteikben a magyar szellemnek épen nem, a magyar nyelvnek alárendelt hely jutott. A latin volt a fő, s iskoláik mint annakelőtte, úgy ezután is a latinosodásnak szolgáltak; ők nevelték azt a nemzedéket, mely latinul gondolkodott olyankor is, ha magyarul írt s igazi magyar-latin keveréket használt az írásban.

Nyelvünk elvadulását, elkorcsosodását a jezsuita iskola indította meg már a XVII. században s folytatta az új viszonyok közt, sőt rossz példája átragadt a protestáns intézetekre. Így történt, hogy ugyanakkor, mikor az iskolázatlan tömegekből táplálkozó kurucz népköltészet a romlatlan, színarany magyar nyelvet használta, a műveltek körében a magyar nyelvet egy latin-magyar kotyvalék váltotta fel, mely természetes átmenetül szolgált az iskolázott rétegek ellatinosodásához. Ugyanakkor, mikor Európa művelt népeinél az anyanyelv visszahódította magának a felsőbb rétegeket, nálunk a kuruczvilághoz képest erős hanyatlás állt be s a jezsuiták segítségével a latin nyelv újabb túlsúlyra emelkedett. Ez és a térítés volt az ő iskolájok főfeladata. A tudományosabb képzésre alig fektetett súlyt s például a székesfejérvári rendház ez időbeli naplókönyvében lelkiismeretesen föl van jegyezve minden apróság, körmenet, ünnep, látogatás, ellenben az iskoláról, a tanításról alig történik említés. A jezsuita minta az agyoncsigázott, töméntelen intézetétől megfosztott protestáns tanügyet sem hagyhatta érintetlenül. Ez alaposabban, magyarosabban tanított ugyan, mert a tanári kar részben külföldön képezte ki magát. De ő is a latint uralta s a tantárgyak megválasztásában sem igen tért el a jezsuita iskoláktól. Még Sárospatakon sem tanították a magyar történelmet s midőn egy ottani tanár külföldről hozott műszereivel kísérleti alapon kezdte a természettant előadni, a varázsló hírébe jutott. Azt beszélték róla, hogy az ördöggel czimborál s halála után a tanítás e módját csakugyan abban hagyták. Mindazáltal a protestáns iskola adta a magyar értelmiség színe-javát. Minthogy az állam a közhivatalokból, a vármegye a maga tisztikarából kizárta őket, a protestáns ifjak az önálló értelmiségi keresetekre, orvosi, tanári, kivált az ügyvédi pályára szorultak s az ügyvédi kar túlnyomóan belölök alakult. Ez fölöttébb elkeserítette a katolikusokat, kik törvényben valósággal megbélyegezték a magyar ügyvédeket. De bármint toporzékoltak ellenök, nem mellőzhették, mert a protestáns ügyvédek tanultabbak, szorgalmasabbak voltak a katolikusoknál s így történt, hogy e korban, midőn mindent a vallás szemüvegén át néztek, katolikus főurak és főpapok, még a protestánsok legirgalmatlanabb üldözői is, Jenő hercegtől kezdve mindig protestáns ügyvédet vallottak, mihelyt fogas perök akadt. Egészben a magyar közoktatás tisztán az iskolák számát s nem minőségét tekintve ez időben megfelelt a népesség általános számának. Volt két egyetem s töméntelen

középiskola. Ellenben nem volt semmiféle szakiskola, nem volt oly tanintézet, mely mérnököt neveljen, mely az iparost, a kereskedőt a maga szakmájára, a földművest okszerűbb gazdálkodásra, borászatra, állattenyésztésre tanítsa s a melyekre sokkal égetőbb szükség volt, mint a deák iskolákra. Az állam közönye a polgárosodás iránt épen e téren nyilvánult a legfeltűnőbbben. Még orvosi szakiskoláról sem gondoskodott s a két egyetem egyikén sem szervezett orvosi kart. Így a magyar ifjúnak külföldön kellett orvosi oklevelet szereznie, a mi fölöttébb megnehezítette a magyar orvosok számának szaporodását. Főleg a protestáns városi lakosságból kerültek ki s városokban telepedtek meg. Akadt köztük nemcsak szakavatott gyakorló orvos, hanem jeles tudós és szakíró s egyikök, Raymann János Ádám, Sárosmegye főorvosa sikerrel gyógyította inoculatio útján a pestist. Gyógymódját egy boroszlói orvosi szakközlönyben ismertette s ezzel úttörőjévé lett az oltás gyógymódjának, melyet később az angol Jenner korszakos jelentőségre emelt. Általában elég sok művelt, tanult, tudós ember élt hazánkban, de nem juthatott érvényesülésre, mert az állam és szervei közönyösen, részben ellenségesen álltak szemben a szellemi polgárosodással és képviselőivel.

III. Károly még a könyvnyomtatói mesterség gyakorlatát is minden esetben külön kikérendő királyi engedélyhez kötötte (1726) s a könyvekre legszigorúbb alakjában hozta be a cenzurát. Hittudományi és bölcséleti művek cenzorává a megyés püspököt, más könyvekre a városi és vármegyei hatóságot tette. E mellett khinai fallal igyekezett elzárni a magyar szellemi életet a külföldtől. E végből szervezte az úgynevezett revíziót, a külföldön nyomott könyvek felülvizsgálatát. Ezen, rendesen papi kézben levő hivatal vizsgált meg minden egyes külföldi könyvet s elkobozta mindazokat, melyek az ő nézete szerint a vallást vagy az államot sértették. A könyvkereskedőnek a raktáron levő külföldi munkák pontos címjegyzékét az illetékes revizorok elé kellett terjesztenie. Ha ezek tőle valamely könyvet átnézés végett elkértek, azt be kellett küldenie s a többi példányt mindaddig el nem adhatta, míg végzésöket meg nem kapta. A revízió és cenzura fojtó légkörében azután ellankadt a magyar írói szellem életereje. Amaz megfosztotta a néplelket a lehetőségtől, hogy a haladó európai műveltségéből frissítő erőt merítsen, ez pedig megakadályozta abban, hogy maga gondoskodjék írói útján a kellő szellemi táplálékról. Így az irodalmi termelés szertelenül leapadt. A hanyatlás már az előző évtizedek belső tusái idején megkezdődött. De az 1712. esztendő valóságos apályt nyit a magyar könyvpiaczon s némelyik évben alig 3—4 magyar könyv került ki sajtó alól. Károly király hosszú uralkodása idején az egykor híres kolosvári református nyomdában csak 4 magyar és 5 latin, a jezsuita nyomdában 2 magyar és 8 latin könyv jelent meg s az ezen időszakban itthon és külföldön kinyomatott magyar munkák száma a háromezredet sem éri el,

sovány eledel egy éhező nép számára. De nem egyedül mennyiség, hanem minőség tekintetében is elijesztő a visszaesés, mert a megjelent könyvek inkább épületességi czélnek szolgáltak, imakönyvek, halotti beszédek, temetési bucsúztatók voltak. Új író általában ritka s kivált régi írók és költők művei jelentek meg új vagy első kiadásban. A magyar történelmet az ez időben kiadott könyvek sorában csak a jezsuita Pethő Gergely elfoglalt, vallásos gyűlöletet lehelő száraz krónikája, a tudományt egy számtan, mely hamar új kiadást ért, valamint a gyermekbetegségekről, a kerti veteményekről, a döghalálról szóló néhány kis munka képviseli. Fölmerült ugyan az eszme magyar nyelvű művelő társaság alapítására, de nem akadt pártfogója. A régi nemzedék férfiai, Károlyi Sándor, Apor Péter, Cserey Mihály, Teleky Mihály s mások, a külföldön Mikes Kelemen ez időben írták ugyan értékes kortörténelmi műveiket, de csupán asztalfiókjok számára. Nyilvánosságra csak egészen új viszonyok közt, nagy idők múltán jutottak. Minthogy nem volt magyar politikai élet, az új nemzedékben nem akadt többé magyar memoire-író. A Bécs szolgálatában levő főurak nem tartották szükségesnek köztevékenységek emlékéket papírra vetni s a mi kevésbbé jelentékeny emlékirat vagy napló ez időből eddig ismeretes, az latinul íratott, ámbár a

Mikes Kelemen.
(Arckép 1711-ből.)

fokozódó ellatinosodás daczára a hazai latin nyelvű irodalom sem vett lendületet s egyetlen kiváló művelője, Bél Mátyás protestáns volt. Ő is külföldön tanult s mint történész és főleg földrajzi író szerzett hírnevet. Épen az ország földrajzi viszonyainak ismerete terén uralkodott akkor a legnagyobb járatlanság s egyik vármegye semmit sem tudott a másiktól. Megtörtént, hogy a nádori bizottság adóval róttá meg (1722) Torontál vármegyét s csak a behajtáskor tűnt ki, hogy ilyen megye akkor nem volt. Ép úgy adót vetettek ki Tiszapolgár (Polgári) községre, mely pedig lakatlanul állt. Sürgető szükség volt tehát valami földrajzi segédkönyvre, s a király, a főhatóságok, sőt a katolikus püspökök egyaránt támogatták a protestáns Bél ilyen munkák megszerkesztésében. Több kisebb munka mellett egy óriási, monumentális munkában készítette el az ország

összes vármegyének történelmi-földrajzi leírását, de minden támogatás mellett csak első öt kötetét tehette közzé, míg a legnagyobb rész mind a mai napig kéziratban maradt. Ép úgy meghiusult a kísérlet az időszaki sajtó meghonosítására. Pozsonyban 1721-ben latin nyelvű heti lap indult meg, de már a következő évben befejezte pályáját.

Ekképen elzárva a külföld lüktető szellemi életétől, megbénítva saját irodalma művelésében, a magyarság lelki táplálékul leginkább az 1711 előtti nemzedékek örökségét használhatta. Szerencsére ez az örökség elég gazdag volt. III. Károly trónra léptéig legalább 5000 különféle magyar könyv jelent meg nyomtatásban, köztük sok értékes költői és tudós munka, melyek részben megvoltak ez időben is, részben új kiadásokban hozattak forgalomba. Legelől Balassa Bálint és Rimai János istenes énekei maradtak a magyar közönség kedvencei s ez a gyűjtemény 1604—1804 közt legalább 31, valószínűleg több kiadást ért meg, melyből néhány épen az 1712—40. évekre esik. Ez időben lett igazán népszerűvé s befolyásolta a közszellemet Gyöngyösy István, kinek nemcsak ismert műveit adták ki újra, hanem kezdték kézirati hagyatékát is közrebocsátani. Ekkor, nem pedig életében lett a vidám, jókedvű költő gyönyörű verseivel a nemesi társadalom kedvenczév, az új nemzedék nevelőjévé, mely mesterének, a magyarság első költőjének vallotta. Élt és szaporította üde virágait a népköltészet s sokan fonták termékeit koszorúba, énekes könyvekbe, melyek azonban csak kéziratban keringhettek. Ez a költészet az ősi kurucz hagyományokkal együtt elrejtőzött a nyilvánosság elől; az állam üldöző szelleme visszaszorította a szenvedő, dolgozó tömegek sorába, hol sohasem volt éberebb a nemzeti önállóság vágya s az anyanyelv kultusza, mint ebben az időben. A közlélek ekkor sem veszté el a szebb, a jobb jövőnek végtelen reményét. Ez aczélosította idegeit a nagy nemzeti munka számára, mely sohasem folyt kitartóbban, áldozatkészebben, mint ekkor, mikor öntudatlanul egy új honfoglalást végzett s megindította a szétforgácsolt nemzeti erők összefoglalásának, a széttépett birodalmi egység fölépítésének nehéz munkáját. E szempontból tekintve nem a hanyatlás, hanem ébredés első kora III. Károly uralkodásának három évtizede, mert akkor tették le az új, a mai magyar állam alapjait. Az akkori nemzedék könyvet keveset írt ugyan, de magasztos hivatást teljesített más téren. A magvető zajtalan munkáját végezte, előkészítette a jövőt s istenáldotta fáradozásának színhelye nem a királyi udvar, nem a főúri kastély, hanem a tágas, nagy ország volt, melynek minden részében, legelhagyottabb vidékein megindult az alkotás, a termelő, igazán nemzeti tevékenység.

III. FEJEZET.

MÁRIA TERÉZIA KIRÁLYNŐ.

A NŐÁGI ÖRÖKÖSÖDÉS. — MÁRIA TERÉZIA KIRÁLYNŐ. — A NAGY YILÁGHÁBORU. — AZ 1741-KI ORSZÁGGYÜLÉS. — MAGYARORSZÁG ÉS AZ URALKODÓ CSALÁD. — A HÉT ÉVES HÁBORU. — MÁRIA TERÉZIA MEGOLTALMAZZA ÖRÖKSÉGÉT. — MEGSZERZI GALICZIÁT ÉS BUKOVINÁT. — EGYÉNISÉGE. — FÉRJE, FERENCZ CSÁSZÁR. — A KIRÁLYNŐ POLITIKAI RENDSZERE. — E RENDSZER ÉLETBELÉPTETÉSE MAGYARORSZÁGBAN.

KÁROLY KIRÁLY halálával lépett először érvénybe az új trónutódlási rend, a nőági örökösödés, melynek alapján az uralkodó legidősebb leányára, Mária Terézia főhercegnőre szállt a Habsburgok összes országainak birtoka. Ez új örökösödési rendet elismerte ugyan Európa számos uralkodója, de alighogy Károly császár meghalt, mindenfelől igényeket emeltek dus örökségére s Mária Terézia királynő trónra lépte pillanatában tudta, hogy véres harcokat kellend országainak megtartásáért vívnia. A lezajlott török háború szerencsétlen folyama, a csúfos belgrádi béke sokat ártott a bécsi udvar tekintélyének, s fokozta mindazok bátorságát, kik egyik-másik tartományát el akarták hódítani. Növelte a veszedelmet, hogy a Habsburgok ősi országai, az örökös tartományok sem lelkesedtek a 23 éves, az ifjúság és szépség bájától sugárzó királynő iránt, mert előre látták, hogy a nőági örökösödés hosszú, nemzetközi háborúra fog vezetni, melynek terheitől visszariadtak. Ők kezdettől fogva azt óhajtották, hogy a trónörökösöt atyja, a császár, Károly Albert bajor választóval házasságra össze, ki szintén jogot formált a Habsburgok trónjaira, mely házasság békés úton kielégítette volna igényeit. Mikor óhajuk ellenére Ferencz István lotharingiai herceg lett Mária Terézia férje (1736), az ausztriai közvélemény nem titkolta elégedetlenségét, főleg mert az új házassághoz fűződő remények sem teljesültek s Mária Terézia 1740-ig csupa (három) leánygyermeket szült. A belgrádi lealázó békeért szintén a trónörökös-párt okolták s így osztrákok és csehek szembetűnő hidegséggel fogadták a trónváltozást s Károly Albert bajor hercegnek Bécsben is sok híve akadt. De különösen Szilézia nyugtalankodott, akkor a legvirágzóbb iparos országok egyike, Ausztria egyetlen tartománya,

mely jelentékeny részt vett a nemzetközi kereskedelemben és kivitelben. Túlnyomóan protestáns lakosságát a császár vallásüldözései keserítették el s a szomszéd Poroszország, mely meg akarta szerezni, ügyes vámpolitikájával a katolikusokban is azt a tudatot juttatta tulsúlyra, hogy csupán a porosz államba való kebelezéstől várhatják boldogulásukat. Katholikusok és protestánsok egyaránt II. Frigyes porosz királyra vetették tehát szemüket s készek voltak urocul fogadni, ha felhasználja a nőági örökösödés keltette bonyodalmakat s elhódítja Sziléziát.

A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a török háború alapján megrontotta a császári hadsereg szervezetét, a kincstár meg kongott az ürességtől, mert az egykorú szerint „már három esztendőbeli jövedelme el lévén költve anticipato, nincs semmihez nyulni, nincs creditum, melyre vehetne valamit“. Az egyetlen Bartensteinon kívül csupa elaggott, bátor elhatározásra, gyors cselekvésre képtelen tanácsos környezte a királynőt, ki meg áldott állapotban volt s nem szentelhetette magát teljesen az államügyeknek. Mindez egyenesen biztatta összes ellenségeit, hogy országaira támadjanak. Károly Albert, I. József király egyik leányának férje, noha a házasság megkötése előtt minden trónigényéről lemondott, nyomban tiltakozott Mária Terézia trónralépte ellen s magának követelte a Habsburgok egész örökségét, valamint a császári méltóságot. II. Frigyes porosz király nem sokat diplomatizált, hanem 1740 december 16-án benyomult Sziléziába s csapatai a magyar határig portyáztak. Egyelőre nem szövetkezett ugyan Károly Alberttel, ez azonban az egész nyugatot mozgásba igyekezett hozni. Csakhamar több német fejedelem, Spanyolország, Nápoly, Szárdinia követelt különféle területeket a Habsburg-országokból. Közéjük állt Franciaország s 1741-ben kitört a nagy világtusa, az osztrák örökösödési háború, azon határozott czéllal, hogy a Habsburg-monarchia kiszoríttassék a nagyhatalmak sorából, örökös tartományai felosztassanak s Mária Teréziának egyedül a magyar korona maradjon.

E zivataros, végzetszerű napokban, midőn megingott a föld Mária Terézia királynő lábai alatt, csupán Magyarország maradt nyugodt s bármennyire elkésérítette a rossz kormányzat, feltétlenül sorakozott ősi uralkodóháza köré. Egyetlen hang sem emelkedett a nőági örökösödés ellen s nemcsak a kiváltságos rétegek, a főpapok, főurak, nemesi és városi rendek, hanem az üldözött felekezetek s az elnyomott földnépe egyaránt el voltak tökéelve, valósággá tenni, bárki ellen megoltalmazni az 1723: I. és II. törvénycikk tartalmát. A magyar nép lelkesülten üdvözölte a trónváltozást, hódolattal fogadta bájos ifjú királynőjét, kinek fejedelmi alakját, megnyerő, szépséges egyéniségét, a magyarok iránti őszinte vonzalmát elragadtatással hirdette mindenki, ki közelébe juthatott. A közvélemény reménnyel, bizalommal, vérmes várakozásokkal nézett uralkodói működése elé, tőle várta bajai orvoslását, ő meg készen állt a királyi trón megoltalmazására.

Az okos Mária Terézia nyomban felismerte e hangulat értékét s a külső veszedelemmel szemben a magyaroknál készült támaszt és oltalmat keresni. Országgyűlést akart tartani, csak hogy addig nem tehetné, míg gyermekét meg nem szülte, mert 1741 elején mindinkább vissza kellett a közügyektől vonulnia. Márczius 13-án azonban szerencsésen fiúgyermeknek adott életet, mit a magyarok örvendezve, Bécs s az örökös tartományok ellenben hidegen fogadtak s mi a külhatalmak ellenséges törekvéseit sem mérsékelte. Mihelyt a királynő pár hét múlva visszanyerte egészsége teljét, május 14-re Pozsonyba hívta össze a magyar országgyűlést azzal az eltökéléssel, hogy megkoronáztassa magát s a hű magyarokra bízva annyifelől megostromolt trónusának védelmét. Csak hogy német tanácsosai mindent elkövettek, hogy e szándékától eltérítsék. Félítették befolyásukat, egyéni érdekeiket, eleinte országgyűlés tartását is ellenezték, később meg a koronázást tűzték ki egyedüli feladatává s nem akarták, hogy a királynő politikai engedményekkel váltsa meg a magyarok támogatását. Azzal rémítgették, hogy Magyarországon általános forradalom készül, hogy a magyar protestáns katonák Frigyes porosz királyhoz fognak pártolni s a gyanúsítás e munkájában kezökre dolgozott a magyar papság. Egy jezsuita Pozsonyban a szószékről azzal vádolta a lutheránusokat, hogy arról ábrándoznak, hogy nemsokára minden katolikus templom „a prussziai lovagnak istállójává tétetik”. Ez azonban merő rágalom volt. A magyar közvélemény korán felismerte ugyan II. Frigyes egyéniségének nagyságát s az egykorú azt írja róla (1741 márczius 30), hogy „semmit sem gondol a vallással, akárki mit hiszen, csak honestus homo (tisztességes ember) legyen”. De hűségesen támogatta törvényes királynőjét s mikor gróf Pálfiy János még az országgyűlés előtt felszólította a vármegyéket, hogy önkéntes csapatokat állítsanak, mert a porosz ellenség az ország határaihoz közeledik, buzdító szózatát lelkesen követték, ámbár a terv nagyobb arányú végrehajtása közjogi és pénzügyi akadályokba ütközött. Mindazáltal Pest vármegye két ezred szervezéséhez fogott, más vármegyék meg megkezdtek a nemesi felkelés talpra állításának előkészítését. De a bécsi környezet ellenséges besúgásai nem maradtak hatástalanok a királynőre. Eleinte a magyar ezredeket, melyek legénysége nagyrészt protestáns volt, nem indította a harctérre s mikor (1741 február 22) egy magyar küldöttség

Mária Terézia 1742-ben.
(Egykorú metszet Meytens képe után.)

tisztelgett nála, azzal a meglepő kérdéssel fogadta, nincsenek-e zavar-
gások a felvidéken? Hogy az országgyűlés többségét feltétlenül bizto-
sítsa magának, tömegesen rendelte be az indigenákat. Lassankint azon-
ban férje, Ferencz herczeg, Pálffy János s más főurak, kikkel trónralépte
óta a legszívélyesebben érintkezett, de még inkább a kényszerűség
egyre közelebb hozták a magyarokhoz a királynőt, kit az országgyűlés
viharszerűen nyilvánuló lelkesedéssel üdvözölt. A felső táblán különben
is föltétlenül övé volt a többség; a főurak nagy számmal jelentek meg,
leginkább öregek, s maga az elnök, Pálffy János, 78 éves volt. Óriási
fényűzést fejtettek ki, mert „mentül szegényebbek vagyunk — írja egy
szemtanú, — annál kevésbé akarunk lenni, úgys példabeszédünk
tartja“. Már ez a fényűzés kötelezte őket, hogy áldozatkészen támoga-
sák királynőjüket, noha eleinte hidegen állt szemben nemzeti követé-
léseikkel. Mindazáltal férjét, Ferencz herczeget társuralkodóvá és kor-
mányzóvá, buzgó hívét, Pálffy Jánost nádorrá választották, őt pedig,
„a gyönyörű, derék magyar ábrázatú menyecskét“, az ősi szertartások
közt Magyarország királyává koronázták.

Nagyszerű tüntetés volt ez Mária Terézia trónöröklési joga mel-
lett, valamint a nyugati államok hódító szándékai ellen s e tüntetés
jelentőségét fokozta a nemzetközi és harctéri viszonyok kedvezőtlen
alakulata. Frigyes porosz király kevéssel azelőtt (1741 június 5) forma-
szerűen szövetkezett Károly Alberttel, ki meg nagy nemzetközi ligát
alakított a Habsburg-monarchia felosztására. Benyomult Felső-Ausztriába,
melynek rendei készségesen főherczegökké fogadták s hadai alig 10
mérföldnyire közelítették meg Bécset, hol a lakosság szintén hön várta.
De a magyarok óvatosságra kényszerítették a bécsieket, mert megüzen-
ték nekik, hogy elpusztítják a föld színéről városukat, ha a bajort be
merik fogadni. Károly Albert egyelőre nem Bécs, hanem Csehország
ellen fordult, melyet megszállott s melynek rendei királyukká választ-
tották. Az udvar által annyira becézett cseh főpapok és főurak,
kiktől a királynő erős ellenállást remélt, kevés kivétellel az idegen
trónkövetelő mellé álltak s elpártoltak törvényes uroktól. E lesújtó
tapasztalatok megtették hatásukat Mária Teréziára, ki többször lejött
Pozsonyba, noha, mikor Bécs fenyegetve volt, a miniszterek minden
áron Grácza akarták költöztetni. Ő azonban — az egykorú szerint —
azt felelte, hogy „ezen magyarok országát el nem hagyja, lévén a
magyarok hűségében minden bizodalma“. Szeptember 10-ikén csa-
ládja több tagjával ismét megjelent Pozsonyban s mint a hagyo-
mány tartja, másnap csecsemő fiával, József főherczeggel karján, a
rendek elé lépett. Könnyezve panaszolta elhagyatottságát, elmondva,
hogy csupán magyar rendei hűségébe, ősi erényeibe fekteti bizalmát,
mire a megjelentek lelkesedve felelték: „meghalunk királyunkért, Mária
Teréziáért, életünket és vérünket áldozzuk érte“. Ez a festői jelenet azon-

ban nem játszódtott le soha. Mária Terézia ekkor még nem hozta le gyermekeit, kik csak szeptember 20-án jöttek meg, mire 27-én megmutatták őket a várban összegyűlt rendeknek. Mindazáltal a szeptember 11-ki nap emlékezetes napja volt az 1741-ki országgyűlésnek. A királynő csakugyan maga köré gyűjtötte a rendeket s egykorú jelentés szerint „sirva tett propositiót, melyre az ország azonnal sessiót tartva, felkiáltott: minden tehetségével oltalmazza asszonyát“. Egy másik jelentés szerint a királynő a várba hívta a rendeket, kiknek a kanczellár felolvasta a hadi segílyt kérő előterjesztést, mire Mária Terézia szóban ismételte kívánságait. A prímás felelt a királynőnek s „könnyes szemmel is felkiáltottak a statusok: vivat!“ A nyilvános kihallgatás után a királynő keservesen panaszkolta bajait, melyek közt — mondotta — „nem lévén másban isten után senkiben reménysége, csak a magyar híveiben“. E szavak hatása alatt a rendek az ország házába siettek s bizottsághoz utasították a királyi előterjesztéseket, melyek a nemesség személy szerinti felkelését kívánták, mert a bajor Magyarországot, sőt a magyaroknak „nemcsak jószágokat, életöket és véröket“, hanem „alkotmányukat is“ fenyegeti, míg a királynő „ezen mindenek előtt kedves országának közepében akar maradni és lakni“. Erre az országgyűlés fölíratilag kijelentette, hogy noha „egyező egy elmével, egy szívvel, egy szájjal fölséged szentelt trónusa előtt s ugyan fölséged jelenlétében vérünknek és életünknek felkiáltott beajánlása által“ eléggé kifejezte érzelmeit, immár 2—2 porta után 11, összesen 30,000 ujonczot s ezenkívül a nemesi fölkelést ajánlja meg. Szeptember 21-én a karok és rendek ismét a várba siettek, hol Ferencz herczeg, a társuralkodó tett hitet az országnak. Az ünnepélyen jelen volt a királynő csecsemő fiával, József főherczeggel s ekkor, az eskütétel után, Ferencz herczeg mondotta: „életemet és véretem akarom a királynőnek és az országnak szentelni“. Ez elemekből állította össze a hagyomány a szeptember 11-ki jelenetet, mely azonban a valóságban másképp alakult. Nem ez egy alkalommal, hanem az országgyűlés egész lefolyásával bizonyította be a magyar nép, hogy kész életét és vérét áldozni királynőjéért. Szándékát a legméltóbban a hosszú törvénykönyv 63. cikkében fejezi ki, mely szerint a királynő „saját szent személyét és fenséges királyi gyermekeit is hű magyarjainak hűségébe és tanácsába legkegyelmesebben ajánlani méltóztatott“, kik viszont „a legkegyelmesebb bizalmat, anyai szeretetét, hajlandóságát legmélyebb alattvalói hódolattal fogadták s a király, az ország, annak szent koronája, az 1723: I. és II. törvénycikkben foglalt köztörvényekben megerősített és alapított igaz jogainak védelmére életöket és véröket (vitam et sanguinem) áldozni egyhangú lelkesedéssel ígérték“. A törvény a nemesség személyes fölkelésén s a birtokosok részéről minden nádori porta után egy-egy teljesen fölszerelt lovason kívül hat új gyalogezred alakítására 21,622 ujonczot sza-

vazott meg. Egészben a magyar anyaország a nemesi fölkelésen kívül 13 gyalog- és 15 lovasezredet, Erdély és a Dráván túli részek szintén több ezredet, valamint a határőrséget bocsátották a királynő rendelkezésére, úgy, hogy a magyar korona országai legalább 100,000 harczossal vettek részt a nagy küzdelemben. Noha e tömeg szervezéséhez idő kellett, már 1742-ben valami 60,000 magyar állt zászló alatt s megkönnyítette Mária Teréziának az önvédelmet. De még mélyebb erkölcsi hatást gyakorolt a magyarok hűségének e nagyszerű megnyilatkozása az örökös országokra, valamint az ellenségre. Kétségkívül Magyarország e nem várt magatartása is hozzájárult, hogy Frigyes porosz király még az országgyűlés befejezte előtt (október 9) elvált szövetségeseitől s megegyezett az udvarral, mely átengedte neki Szilézia nagy részét. E fő, mert tehetségre legkiválóbb ellenség megbékítése nagyban megjavította Mária Terézia helyzetét, ámbár maradt ellensége elég. Folyt a véres tusa Olaszországban, Hollandiában, a cseh és az osztrák tartományokban s 1742-ben a bajor Károly Albert VII. Károly néven német-római császárrá választott. XIV. Benedek pápa eleinte szintén hozzá s a Bourbonokhoz hajlott, sőt Frigyes porosz király is megújította a háborút. Lassankint azonban a királynő hadai a harcztéren mindinkább felülkerekedtek s mikor VII. Károly császár meghalt (1745), Frigyessel meg új béke kötöttet (drezdai béke 1745 december 25), a németek már Ferencz herceget választották császárrá s ez a méltóság visszajutott a Habsburg-, illetve az új Habsburg-Lotharingiai uralkodó család birtokába. De a háború ezzel sem ért véget s a magyar katonák kiváló részt vettek benne. Különösen a magyar huszárság tünt ki Nádasdy Ferencz, Festetich, Baranyay, Ghillányi s sok más jeles főtiszt vezetése alatt, ámbár magyar vezérre az udvar nem bízott nagyobb tömegeket. A nemesi fölkelés nemcsak 1741-ben, hanem törvény nélkül 1744/45-ben is összehívott ugyan, de a szervezetlen, begyakorlatlan nemesi nép keveset járult a hadjárat eldöntéséhez s tagjai vagy haza szökdöstek, vagy önkényt a rendes katonák sorába léptek. A serezek, melyeket egyes főurak, főleg az ország maga a vármegyék útján alakítottak, vitték a harczban a döntő szerepet. Résztvettek Csehország visszafoglalásában, Bajorország meghódításában, eljutottak a Rajnáig s a legnagyobb mértékben hozzájárultak a Habsburg-monarchia fentartásához, mely nélkülök bizonyosan szétesett volna. Ezt elismerték világszerte, elismerte maga a királynő, ki az aacheni békében (1748 október 23) aránylag igen csekély áldozattal fejezhette be a nyolczévi véres háborút. Szilézia nagyobb részén kívül csupán olasz földön vesztett némi területet, mit bőven kárpótolt tekintélyének megszilárdulása, mely e háborút kísérte.

Mindazáltal Mária Terézia nem birt Szilézia elvesztésébe bele nyugodni s a következő éveket új szövetségesek szerzésére, anyagi eszközeinek, haderejének gyarapítására fordította. A Habsburgok régi szövetségesei,

Anglia és Hollandia helyett, mint már atyja tette, Oroszország, kivált azonban Franciaország megnyerésén fáradozott, melyhez katolikus hitbuzgalma vonzotta. A Bourbon-Habsburg-szövetség megteremtője, Mária Terézia új minisztere, gróf, később herczeg Kaunitz Venczel volt, kit a királynő császári államkancellárrá nevezett ki (1753). Ez állásban önállóan vezette a Habsburg-országok külügyeit nemcsak Mária Terézia, hanem két utóda, II. József és II. Lipót korában s csak Ferencz küldte nyugalomba. Fél századon át ő irányította a nemzetközi politikát, miért is „Európa kocsisának“ nevezték. Mikor töméntelen nehézség elhárítása után megkötötte a francia-osztrák szövetséget, királynőjével együtt bizonyosra vette, hogy immár visszaszerzi Sziléziát s másodrendű hatalommá süllyeszti le Poroszországot. De számításából kimaradt Nagy Frigyes lángelméje, ámbár mikor 1756 nyarán Frigyes hirtelen megkezdte a harcot, a királynő helyzete jóval kedvezőbb volt, mint 1741-ben. Ez új, a hétéves háborúban Magyarország megint erejét meghaladó áldozatokat hozott koronás királynőjéért. Ezúttal a nemesi fölkelés a harctérre sem került, de a rendes magyar ezredek és határőrök annál több sikerrel küzdöttek. Az 1757-ik év folyamán Kollinnál Frigyes király első sorban gróf Nádasdy Ferencz s magyarjai vitézsége folytán szenvedett súlyos vereséget, mire a császári hadak elárasztották Poroszországot s gróf Hadik András 3500 huszárral és határőrrel s 4 ágyúval Berlint sarczoltatta meg (október 16—17). Utóbb Frigyes magyar területre óhajtotta átvinni a háborút s óriási erőlködéseket tett, pénzzel is dolgozott, hogy a szultánnal hadat üzentessen Mária Teréziának, mely esetben a törökök magyar földre törtek s ott egyesültek volna a poroszokkal. De Törökország nem mert kardot rántani s a hétévi tusa lassankint az összes küzdő feleket kimerítette. Megkötetett a hubertsburgi béke (1763 február 15), mely lényegileg az aacheni békén nyugodott s Sziléziát végleg Nagy Frigyesnek engedte át. Bármennyire fájt Mária Teréziának ez a veszteség, bármennyire bántotta Poroszország emelkedése, melyet lángeszű uralkodója a nagyhatalmak sorába juttatott, a bölcs királynő belenyugodott az eldöntésbe. Soha össze nem mérte többé kardját Frigyesével s mikor 1778—79-ben Bajorország miatt új hadi veszedelem támadt, harczias fia, József, akkor már uralkodótárs ellenére békésen intézte el a viszályt. De háború nélkül is messze területekkel tudta birtokait gyarapítani. Még 1769-ben megszállta a lengyel zálogban levő magyar szepesi városokat, Lengyelország első felosztásakor (1772) meg további 1300 négyszög mértföldnyi területet kapott. Nem szívesen látta ugyan a katolikus Lengyelország felosztását, melynek java része az eretnek porosz és orosz uralkodóknak jutott, de kivette a magáét a zsákmányból. Galiczia megszerzését a mai Bukovina elfoglalása követte (1774). Ez a föld addig Moldvához tartozott s török főuralom alatt állt, de a szultán nem tartotta érdemesnek védelmére

fegyvert fogni s a királynő harcz nélkül vette birtokába. E szerzemények területileg bőven kárpótolták Mária Teréziát a két nagy háborúban szenvedett veszteségekért, úgy, hogy monarchiája ismét a tekintély és hatalom fénylő fokára emelkedett s vezető szerepet vitt Európa nagyhatalmai sorában.

A hubertsburgi béke minden tekintetben forduló pont Mária Terézia uralkodásában. A külső háborúk helyett nagyszerű reformalkotásokba fogott s a Habsburg-korszakban ekkor történt nálunk először, hogy a királyi hatalom következetes és tervszerű gondozásába vette az alattvalók anyagi és szellemi érdekeit, mi Mária Terézia uralkodásának valóban korszakos jelentőséget kölcsönzött. E nagy fordulat érdeme és dicsősége a királynőt magát illeti. Mária Terézia igazán királyi lélek, eszes, erős akaratú asszony volt, kit nem csupán vakbuzgó szerzetesek neveltek s kinek tetteirejét, önálló gondolkodását ama női kör, melyben leánykorát töltötte, nem törte meg annyira, mint az előbbi trónörökösökét. Másrészt azonban mégis csak a bécsi udvar légkörében nőtt fel, mely bele oltotta a császári önkényuralom tanát, a nem-katholikusok iránti irgalmatlan gyűlöletet, mihez az új kor eszméiből még a németesítés és összpontosítás járult, úgy, hogy alapjában a császári rendszer legigazabb képviselője maradt s reformjai csak ezt, a némileg modernizált rendszert igyekeztek végleges diadalra juttatni. A korlátlan uralomhoz ép oly csökönyösen ragaszkodott, mint bármelyik előde, sőt kiterjesztette azt saját családjára is. Forrón szerette férjét s 16 gyermekkel ajándékozta meg (e házasságból származnak a Habsburg-Lotharingiai család összes tagjai), de inkább királynője mint, felesége volt mindvégig. Ferencz császár (szül. 1708 december 8), Buda visszahódítójának unokája, mint Lotharingia hercege, francia nevelést nyert s habár nem sokra tanították — még francziául és németül sem tudott helyesen írni, — új szellemet képviselt a hagyományaihoz mereven ragaszkodó bécsi udvarban. 1726 óta nagyobbára Bécsben élt, sokat járt hazánkban, melynek Károly alatt kormányzója volt. Házassága évében, 1736-ban le kellett a lotharingiai herczegségről mondania, melyért cserébe a kis Toscana nagyherczegséget kapta. Csupán e tartományban volt valóságos uralkodó s mikor 1745-ben római császár lett, megint csak címet kapott, de igazi hatalmat nem. Neje pedig a Habsburg-országokban oly kizárólagosan maga uralkodott, hogy, noha Magyarországon társuralkodónak és kormányzónak választatta, számára ott sem engedett semmiféle hatáskört. Mikor a pápa új bíbornokok kinevezése előtt (1746) szokás szerint kikérte a katolikus hatalmak véleményét s a császárhoz, nem pedig nejéhez, a magyar és cseh királynőhöz — ez volt Mária Terézia hivatalos címe — fordult, a királynő éles hangon figyelmeztette Rómát, hogy férje császár ugyan, de csupán a kis Toscanában uralkodik, ellenben ő Magyarország királynője s őt illeti a

bíbornok-ajánlás joga. Mária Terézia katonát szeretett volna férjéből faragni s mint atyja 1737-ben, ő meg 1741–42-ben fővezérré nevezte ki. De Ferencznek épen a hadakozáshoz nem volt tehetsége, a mihez meg lett volna, az államkormányzathoz, abból nejének féltékenysége s az udvar ellenszenve annyira kizárta, hogy teljes tétlenségre volt kárhoztatva. Igen csinos, egészséges, életvidám ember volt, kinek jó tulajdonai, esze, munkakedve az idők folyamán mindinkább kifejlődtek. Különösen üzleti, pénzügyi dolgokhoz értett s sok hasznára válhatott volna az államnak, mely kétségbeejtő pénzbeli bajokkal küzdött. De neje nem használta föl e képességét, mely másutt nem érvényesülhetvén, magánüzletekre adta magát. Ferencz mint herczeg és császár nagyban kereskedett gabonával s a rossz nyelvek szerint még az ellenségnek, a porosz királynak is ő szállította a zabot. Buzgón részt vett ipari és gyári vállalatokban, több gyárat állított, egyet magyar területen Holicban s ő alapította meg az uralkodó család mai dús magánvagyonát. De volt magasabb dicsvágya s nem szívesen törődött a furcsa szerepbe, hogy egy hatalmas királynőnek csupán férje legyen. Sajnosan panaszolta, hogy „vendégnek“ érezi magát az udvarban, melynek szigorú szertartásosságába élénk egyénisége nem birt bele illeszkedni. Annyi erély, hogy helyzetét megváltoztassa, nem volt ugyan benne, de a francia nevelésű császárral nemcsak új vér, hanem részben új szellem került az uralkodó családba. Ferencz császárt mély vallásossága mellett már érintette az új kor géniusza s nem az alattvalók lelkiismeretének leigázását tekintette az állam feladatának. Nem osztozott a német miniszterek Magyarország iránti ellenszenvében sem s azok közé tartozott, kik a királynőnek 1741-ben a magyarok megnyerését ajánlották. Noha e tanácsa kitűnően bevált, a királynő csak kivételesen hallgatott szavára, sőt lehetőleg kizárta gyermekeik neveléséből is. Csupán a két legidősebb fiú, József és Lipót főherczeg lelki világára gyakorolhatott hatást, kik épen ez okból ütöttek el olyannyira a Habsburgok állandó típusától. De a királynő még e két fiú nevelésében is lehetőleg korlátozta az atyai hatáskört s József trónörökös mellé rendelte gróf Batthyány Károly tábornokot, egy műveletlen, durva katonát, néhány jezsuitával s más szerzetessel s a tantervet maga szabta meg fia számára. A többi gyermekeket a királynő már egészen az udvar hagyományos módjára nevelte s midőn egyik fiát, Miksa főherczeget világot látni külföldre küldte, külön utasítást írt számára azon szigorú parancssal, hogy „vakon kell követned gyóntatódat mindenben, a mi lelkiismeretedet, a vallást, az erkölcsiséget illeti. Engedélye nélkül nem fogsz könyvet, akár csak a legapróbb röpiratot olvasni. Ha esetleg oly helyzetbe jutnál, hogy a vallásról valamely beszélgetést kell hallgatnod, mindent elmondasz neki, hogy értékéről meggyőződjél s minden kétséget eloszlass.“

Mikor Ferencz császár meghalt (1765 augusztus 8), a királynő őszintén megsiratta s halála napjáig gyászolta. Özvegysege idején mindig feketében járt, lakosztályában csak fekete bútort tűrt meg s nagy nehezen nyugodott bele később, hogy egyik dolgozó szobájába szürke bútort tegyenek s így enyhítsék a terem komorságát. De maga a legfényesebb udvari ünnepélyeken mindig feketében jelent meg s csupán a világosabb fátyol jelzé öltözeke ünnepi jellegét. Férje halálakor legidősebb fiát, Józsefet császárrá választotta (1765) s kormánytársá (corregens) nevezte ki. De Józsefnek ép oly kevéssé engedett hatáskört, mint Ferencz császárnak, mert különösen józanabb vallásügyi nézeteiket kárhoztatta. Általában csak úgy maradhatott környezetében mindenki, ha lelke az övéhez hasonult át s az ő akaratának egyszerű végrehajtójává lett. Egész sereg új embert vett maga mellé, idegeneket és magyarokat, kiknek segélyével örökös és magyar országaiban az alapvető reformok hosszú sorát indította meg. Bámulatos munkakedvvel és munkaerővel végezte hivatását s nem csupán apróságokra, neve aláírására fecsérelte idejét. Többet dolgozott bármelyik miniszterénél, a nagy és az apró ügyekre egyaránt kiterjeszté figyelmét, minden fontosabb iratot személyesen átnézett s rávezette a saját véleményét. Még az öltözködés sem vonta el az államügyektől. Mint igazi nő, gondot fordított szépsége fentartására s mindig fiatalnak akart látszani, mely célra a toilette változatos eszközeit felhasználta. Órákat szentelt minden nap tükrenek és az öltözködésnek, csakhogy e közben sem feledkezett meg a közügyekről; komornájával olvastatta fel s öltöző szobájában intézte el az ügydarabokat. Általában a kor divatjához képest, nagyon szeretett írni, levelezni főleg számos gyermekével s bizalmasaival úgy, hogy roppant szellemi hagyatéka maradt, mely egyénisége sokoldalúságát és kiváló voltát erőteljesen kidomborítja.

Nagy erényei mellett azonban elődeinek nem egy fogyatkozása megelevenedett királyi lelkében. Pénzzel bánni, gazdálkodni ép oly kevéssé tudott, mint ők s az oktan pazarlást, melyet elődei folytattak, ő sem szüntette meg. Erről épen saját fia, József császár mondta ki a legkárhóztatóbb ítéletet. Dúsan fizette a tunya, hasznavehetetlen emberek egész tömegét s hogy szabaduljon tőlük, még dúsabb jutalmazással vásárolta meg önkénytes lemondásukat. 1753-ban miniszterváltozást eszközölt, a mi kerek egy milliójába került, annyi kárpótlást adott az elbocsátottaknak. Hasztalan figyelmeztette fia, hogy meg kell a fölösleges hivatalokat szüntetni, olcsóbbá kell a kormányzatot tenni. A királynő nem hallgatott szavára, noha gazdálkodása nemcsak az államnak ártott, hanem bomlasztó hatást gyakorolt a főúri világ erkölcsére. Udvarát a legfényesebben rendezte be s özvegy korában sem szüntette meg a költséges mulatságokat és ünnepélyeket, melyeken maga egyszerű gyászruhában jelent ugyan meg, ellenben családja tagjai és a meghívott vendé-

ad vivum p. J. G. Airlach. Viennae. 1728.

desiné p. Jacquart

del. Antoine. f. a nancy.

François. III
de Bar. de
de Teschen. Roy
né le 8 decembre. 1708. présentée...

Duc de Lorraine.
Montferrat. et
de Jerusalem &c.
son aînése Royale. Madame. Regente.

Ferencz lotharingiai herczeg.

(Egykorú metszet ő Felsége hitbizományi könyvtárában).

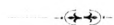
gek mesés pompát fejtettek ki. Fia, József császár néha 10—12 millió forint értékű drágakövet viselt s kardjának hüvelye csupa gyémánttal volt kirakva. Ennek megfelelően a meghívott hölgyek annyi ékszer taktak magokra, a mennyi csak rájuk fért. Valóságos ékszerkirakat volt mindegyik s főleg fejöket, nyakukat, kezöket úgy elfödtek arannyal és drágakövel, hogy alig bírták a terhet s kezöket nem használhatták, táncolni meg épen nem tánczolhattak. A fényűzés az udvarból elhatott a társadalom összes rétegeibe s nem egy családot juttatott romlásba. Ehhez járult a királynő mértéktelen kártyaszenvedélye, mely a korrallal folyton fokozódott. Bécsben, Pozsonyban, a hol csak megfordult, sokat és szerencsésen játszott, még pedig nagy pénzben s azt mondták róla, hogy a holicsi uradalmat kártyán szerezte. Példáját követték a főurak, sőt köznemesek s országgyűlésen, megyegyűlésen, társas összejöveteleken az ördög bibliája lett nők és férfiak főszórakozása, mely sokakat tett koldussá s a komolyabb elemeket is elszoktatta a komoly munkától.

A korlátlan kényuralom és a valláspolitikai tekintetében Mária Terézia egészen elődeinek nézeteihez ragaszkodott s mást, mint a császári rendszer ez eszméinek képviselőit, meg sem tűrt maga mellett. A rendiség politikai hatalmát megtörni, mint az örökös tartományokban rég megtörtént, Mária Terézia ép úgy legfőbb uralkodói hivatásának tekintette, mint bármelyik előde. Ellenben a rendiség társadalmi állását nem érintette, mert ő is az isteni világhrend érintetetlen alkatelemének tartotta a rendiséget. Mikor egy ízben egy magyar főúr vendége volt, kegyesen megengedte egy cselédleánynak, kérjen tőle valamit. A leány egy pár cipőt kért, mire a királynő megütközve felelte: a ki csizmában született, ne kíváncson cipőben járni! Egész világnézlete nyer e szavakban kifejezést. Társadalmilag épen szilárdítani igyekezett a rendiséget, mely az ő uralkodása idején élte virágkorát s egyedül politikai jogait akarta a korlátlan királyi hatalom javára lefoglalni. Uralkodói eszménye a korlátlanság, a vallásegység s a birodalmi egység volt, melyet alattvalóinak általános elnémetesítésével kívánt betetőzni. Ez eszménynek szolgált minden cselekvése, minden reformja, szívének minden dobbanása s munkájában még kora új uralkodó eszméit is igénybe vette, melyektől máskülönben valósággal irtózott. A felvilágosodás akkor erősen ostromolta a kiváltságosak, az egyház és a rendiség ódon falait s tanai Európaszerte elterjedtek, mert a XVIII. század az eszmék vándorlásának kora volt. Ezekből az új eszmékből Mária Terézia elsajátította mindazt, a mi a császári rendszernek hasznára válhatott, az egyház és a nemesség politikai jogkörének megnyirbálását, valamint a németesítést. Bármint gyűlölte a kor jeles íróit és különösen Nagy Frigyeszt, amaz idők kitűnő gyakorlati államszervezőjét, eltanulta tőlök mindazt, mit eszménye valósulása érdekében használhatott. Ellenben

arról, a miért a felvilágosodás igazában harczolt, a mit Nagy Frigyes sokban érvényre emelt, a politikai, vallásos, tudományos szabadságról hallani sem akart.

A mi Magyarországot illeti, Mária Terézia a császári rendszer szellemében politikailag egyszerű tartománynak, gazdaságilag Ausztria gyarmatának tekintette s a vallásüldözés fokozásával, valamint a tervszerű németesítéssel akarta népét sajátos nemzeti egyéniségéből kivetkőztetni. Már 1741-ben, ugyanakkor, mikor a magyaroktól várta trónja megmentését, ridegen ellenezte nemzeti kívánságait, melyeket ellenszolgáltatásul a hozandó áldozatokért a követek emeltek, kik a régi törvények alapján a magyar kormányzat önállósítását sürgették. „A rendek mostan arról is discurlnak — írja az egykorú (május 28) — hogy magyar miniszterium is legyen, hogy a Magyarországot illető dolgok csak azok által folyjanak felséges asszonyunk praesidiuma alatt.» Mások, különösen azok, kik ez állásra vágyakoztak, megelégedtek volna, ha a nádor, a primás, a bán s még néhány magyar úr a bécsi titkos államtanács tagjává neveztetik ki, s ott vesz részt a magyar ügyek intézésében. A királynő azonban sem ilyen, sem amolyan engedményt nem tett s megneheztelt az alsó tábla elnökére, Grassalkovics Antalra, ki a rendek óhajait helyeselte. Ha a rendek a kormányshékek eljárását bírálták, a királynő azt felelte, hogy azok az ő személyét képviselik s a bírálat sérti a királyi tekintélyt. Ha az országos pénztár céljaira a só árának emelését sürgették, a királynő a jó szándékot azzal a válaszszal hiúsította meg, hogy az új vám drágaságot okozna az örökös tartományokban. A harcztéri viszonyok kedvezőtlen alakulata arra kényszerítette ugyan, hogy szentesítse az 1741-ki törvénykönyv néhány főfontosságú közjogi határozatát. Kötelezte magát, hogy a visszahódított területeket az országba kebelezi, hogy a magyar ügyeket itthon és Bécsben csak magyarokkal intézteti s a magyar kormányshékeket fölszabadítja az osztrák hatóságok befolyása alól. De e törvényeket nem hajtotta végre, országgyűlést teljes tíz esztendeig nem tartott, miközben a magyarok a harcztéren hőiesen ontották érette véréket s egész Európa hangoztatta, hogy a királynő Magyarország támogatásának köszöni a kedvező aacheni békét s hogy Magyarországból meríti erejét, mit még a török követ is észrevett, midőn Bécsben járt. Annál kevésbbé zárkozhatott el az okos királynő e tény elől s számtalanszor emlegette, írásban és szóban kifejezte, hogy hálával viseltetik megmentője, a magyarság iránt, hogy szereti e népet, melynek trónusát köszöni. „Én jó magyar asszony vagyok, — írta vejének, — szívem tele van hálával a magyar nemzet iránt.“ Csakhogy a magyar nemzet alatt csupán bizonyos rétegeket, a főpapságot s a főurak azt a részét értette, mely föltétlenül követte a parancsait. Ez elemeket busásan jutalmazta, udvarába gyűjtötte, egyéni-

ségének büvkörébe vonzotta, ellenben mindazt, a mi a magyar nép előtt szent volt, politikai eszményeit, önállóságát, anyanyelvét, szellemi és anyagi érdekeit ép oly kevésbé méltatta figyelmére, ép úgy károsította, mint atyja és nagyatyja tették. Hogyan értette a magyarok iránti háláját, azt nem szavai, hanem tettei mondják meg. Mint magyar királynő követelte 1746-ban a bíbornok-ajánlás jogát s kijelentette a nuncziusnak: „féltékenyen örködöm Magyarország kiváltságain, mind a magam érdekében, mind hálából a magyarok iránt, kiknek hűsége válságos helyzetből szabadított ki“. Mikor azonban a pápa megadta neki az ajánlás jogát, azt nem magyar, hanem olasz főpap érdekében gyakorolta. Mikor Lengyelország felosztása napi rendre került, könyvet íratott egy magyar tudóssal, melyben bebizonyítja a magyar korona jogait Galiciára. Tényleg megszerezte e tartományt, de noha a lengyelek is sürgették, nem csatolta a szent koronához, hanem osztrák tartománynya alakította, mert a visszacsatolás — mint Bécsben mondták — félelmesen megnövesztené a magyarok hatalmát, mi pedig nem áll az udvar érdekében. Így értelmezte ő a magyar korona jogai fölötti örködést, a magyarok iránti háladatosságot. A saját hatalomteljéből, de a pápa utólagos beleegyezésével fölvette (1758), vagy, mint akkor mondták, „újra“ fölvette a Magyarország apostoli királya címét. De nem iktatta törvénybe, ellenben Erdélyt, hol szerényen bár, de nyilvánulni kezdtek az anyaországgal való egyesítés eszméi, ezek ellensúlyozására nagyfejedelemséggé emelte, másrészt megtiltotta, hogy a magyar országgyűlést Reichstagnak nevezzék. Landtag volt az is, mint a stiriai vagy más osztrák tartomány rendjeinek gyűlése. Negyven évi uralkodása folyamán összesen három országgyűlést tartott s a hozott törvényekből csak azt hajtotta végre, a mi a császári rendszer érdekeibe nem ütközött. Nem lakott Magyarországon, mint ígérte, nem Budán tartotta az országgyűlést, mint a közvélemény követelte, a magyar kormányzókat nem szabadította fel a bécsi gyámság alól, a prímási széket 11 évig, a nádori széket, mikor megüresedett, általában nem töltötte be s az ország kormányzatának élére vejét, Albert szász-tescheni herceget állította, ki nem Budán, hanem Pozsonyban székelt. Harmadik és utolsó országgyűlése (1764–65) után Mária Terézia általában mellőzte a rendiség törvényhozó jogait s a sokoldalú, részben áldásos reformtevékenységet, melyet kifejtett, uralkodói hatalmának teljes korlátlan-ságával hajtotta végre. Mindebben az uralkodó politikai és társadalmi hatalmak nem akadályozták, mert lassankint mindnyájukat a császári rendszer szolgálatába édesgette vagy ártalmatlanná tette s épen ez negyven esztendő kormányzatának egyik legjellemzőbb eredménye.

IV. FEJEZET.

MÁRIA TERÉZIA ÉS A RENDISÉG.

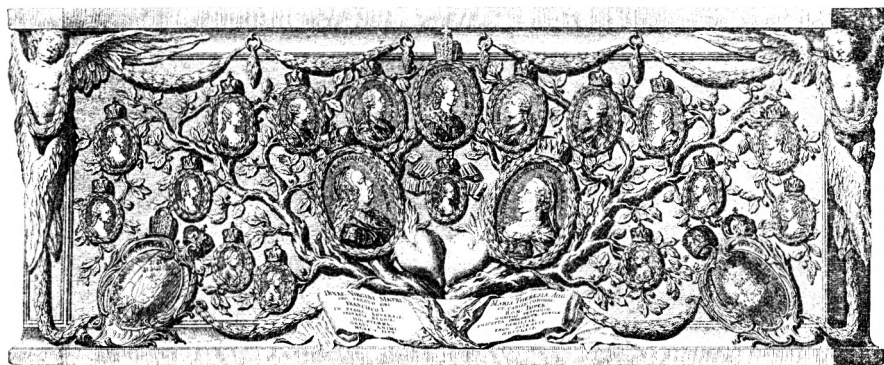
A RENDISÉG EGYES TÉNYEZŐI. — A FŐPAPSÁG. — A VALLÁSÜLDÖZÉS. — A FŐURAK. — A KÖZÉPBIRTOKOS OSZTÁLY. — A VÁROSOK. — A VÁRMEGYE. — AZ 1764/5-KI ORSZÁGGYÜLÉS. — A RENDISÉG REFORMELLENES SZELLEME. — A KIRÁLYNŐ MELLŐZI UJÍTÁSAIBAN A RENDISÉGET.

MIKOR MÁRIA TERÉZIA először lépett a magyar rendek elé, 1741-ben azt mondta, hogy nem kell őket komolyan venni, „mert eleintén igen keményen viselik magokat, mindenben, de végtére mindenre reá állanak.” Noha nekik köszönte harcztéri-sikerei nagy részét, nem is félt tőlök soha s mennél inkább javult nemzetközi helyzete, annál következetesebben valósította azon eredeti szándékát, hogy politikai hatalmukat elkobozza. A nemzeti eszme az elfranciásodott, elnémetesedett uralkodó rétegekből az alkotmány sánczain kívül álló tömegekbe szorult vissza s erélyesebb képviselője sokáig még az irodalomban sem akadt. Így a királynő nagyobb rázkódtatások nélkül hajthatta végre terveit.

A katolikus egyház akkor Európaszerte sajátságos helyzetben volt. Mindenütt kiveszett belőle a szellemi haladás ama nagyszerű ösztöne, mely a középkori egyházat jellemzi. Élvezte óriási vagyonát, lánczra igyekezett verni a világi rétegek haladó törekvéseit, föltétlen támasza lett a legerkölcstelenebb kényuralomnak s ezzel nagyban elősegítette a nem-katolikus államok felülkerekedését a katolikusokkal szemben. A magyar egyházat hasonló szellem hatotta át, s élén Mária Terézia korában ugyanazon főúri családok fiai állottak, melyekre a bécsi rendszer régóta támaszkodott. Az udvar szabad kezet engedett vallásüldöző szenvedélyöknek, nem korlátozta pazarló, nagyúri életmódjokat, mely, noha a telepítés s a népesség szaporodása roppantul megnöveszté óriási jószágaik jövedelmét, a legtöbbjüket, mint Pálffy kancellár, tehát hiteles tanú mondja (1758), nagy adósságokba verte, mert, ugyancsak a kancellár szerint, túlságos pompát fejtettek ki, hiúságokra pazarolták pénzüket s hanyagul teljesítették állásuk kötelességeit. A baj orvoslására a hű katolikus

kancellár maga ajánlotta, hogy az egyházi javakat állami kezelésbe kell venni s a főpapokat rendes évi fizetésre kell szorítani. A királynő nem követte ez ösztönzést, ámbár nem valami kedvező véleményt táplált magyar főpapjairól. Gróf Barkóczy Ferencz primásnak egyszer egyenesen szemébe mondta: sajnálom, hogy teremtettelek (kinevezettek), Pálffy meg következőleg jellemzi: „úgy szólván minden használatra alkalmatlan eszközzé vált felséged előtt a nemzetnél és a nemzet előtt felségednél.“ A kancellária azt írta a primás halála után, hogy ő és előde, Csáky gróf „nem sok figyelemre méltóval járultak“ akár a papság, akár a közönség javához. Mikor Barkóczy meghalt (1765), a királynő 11 évig üresen hagyta a primási széket s csak 1776-ban ruházta gróf Esterházy Józsefre, ki 1799-ig viselte e méltóságot. Alacsony emberke volt s kis primásnak nevezték. Egyházi hivatása helyett inkább mulatsággal, bálozással, sakkal, kártyával foglalkozott s pozsonyi palotájában színpadot és táncztermet rendezett be. Később budai palotájában (1792) hetenkint tartott báljai keltettek feltűnést. Különösen szerette a színházat, természetesen nem a magyart s egy ízben vidéken egykorú tudósítás szerint „az asszonyi személyek mulattatására végig elmondta ama híres új játékdarabot, mely Kotzebuetól való és „Der Lohn der Wahrheit“ cím alatt nagy kedvességre talált“. A kor főpapjainak egy másik fajtája, gróf Esterházy Károly, a dúsgazdag egri püspök, kiról a királynő a következő jellemrajzot adja: „nekem nincs róla rossz véleményem, ámbár némelyek képmutatónak mondják. Én csupán kemény, rideg, uralomra vágyó természetét kárhoztatom, melylyel a tőle függőket sújtja.“ Dölyfös kényúr volt, kit egri basának, dominus papae et mundinak gúnyoltak, mert övé volt a pápai uradalom, szakácsát meg Mundinak hívták. E legelsők példáját utánózták a többi főúri főpapok s Mária Terézia alatt, midőn Magyarország külsőleg Regnum Marianum-má vált, érte el az arisztokrácia uralma virágkorát a magyar egyházban. Ennek meg az volt természetes következménye, hogy valamint a főurak az államéletben, aképen a főpapok az egyházban föltétlenül támogatták a királynő kényuralmi törekvéseit s az egyház a legszorosabb alárendeltségi viszonyba jutott az államhoz. Mária Terézia első sorban Róma hatása alól akarta a magyar papságot kivonni, hogy egymaga rendelkezék vele. Kíméletlenül élt a placetum jogával. Kötelezte a főpapságot, hogy évi jövedelme 10⁰/₁₀-át a várerődítési alapra, 10⁰/₁₀-át a lelkész pénztárba (vallásalap) fizesse. A roppant esztergomi érseki megyéből kihasította (1776) a beszterczébányai, rosznyói és szepesi püspökségeket. Nem kért hozzá pápai engedélyt, sőt a három új püspököt kinevezte, mielőtt terveit Rómában csak jelezte volna. Ugyanő alakította a szombathelyi és székesfejérvári katolikus püspökségeket (1777), valamint több görög-egyesült püspökséget s művét a tanulmányi alap megteremtésével tetőzte be (1780). Mindezekben ren-

desen oly önállósággal járt el, mintha az egyház egyszerű államintézmény lenne, melylyel a király ép úgy rendelkezhetik, mint a hadsereggel vagy a közigazgatással. Polgárosodási tekintetben mindez a legüdvösebb hatással járt ugyan, de erősen beleütközött a fennálló törvényes jogrendbe s hogy Mária Terézia tisztán kényuralmi tervei javára eszközölte újításait, azt megvilágítja valláspolitikájának egy másik kidomborodó mozzanata. Noha a katolikus egyház viszonyát a királyi hatalomhoz egészen új alapokra fektette, a katolikus egyház viszonyát a többi felekezetekkel szemben érintetlenül hagyta. A vallásos türelmességet, melyet akkor a korszellem már mindenütt hirdetett s nem egy uralkodó megvalósított, Mária Terézia ép oly kevésbé ismerte, mint bármelyik előde. Fölfelé korlátoolta ugyan a katolikus egyház jogait, de nemcsak fenntartotta a többi felekezetek irányában kizárólagos uralkodó állását, hanem az állam összes hatalmi eszközeit rendelkezésére bocsátotta az

Mária Terézia és családja.

(A máriacelli ezüst antependiumot ábrázoló egykorú metszetről).

üldözés és a térítés számára. Hasztalan igyekeztek előbb férje, azután fia, sőt egyes magyar és német tanácsadói mérsékletre bírni. Néha-néha saját nemesebb érzése fellázadt ugyan a vallás nevében folyó kegyetlenségek ellen. De az ilyen felbuzdulás mindig pillanatnyi volt, s egészben, elvi alapjait illetőleg, Mária Terézia valláspolitikája negyven év folyamán változatlan maradt, mert rendszeréből folyt, mely megkivánta, hogy a magyarság egymást marczangolja s így képtelen legyen az önkényuralmi törekvéseknek ellenállani. Esményét Biró Márton veszprémi püspök a királynőnek ajánlott könyvében (1750) fejezte ki, midőn azt mondta, hogy a protestánsokat egyszerűen meg kell égetni. Maga a pápa emelt szót — Nagy Frigyes ösztönzésére — e véres könyv ellen, de hogy tanait a királynő nem mindenben követte, azt leginkább a nemzetközi viszonyok okozták. Őt magát a legszilajabb érzelmek vezették, a főpapság meg folyton azzal rémítgette, hogy a protestánsok ellenségei a Habsburg-családnak, felségárulók, új lázadásokon törnek a

fejőket s bárhol volt valami zavargás, azt mindig a protestánsokra kenték. Hasztalan figyelmeztették a józanabbak, hogy magaviselete politikailag is helytelen, mert némi kedvezménynyel a protestánsokat ép oly sikerrel föl lehetne a rendi hatalom megtörésére s Magyarország teljes beolvasztására használni, mint a görög-keletieket. Hasztalan mondotta Pálffy kancellár, hogy megkönnyítené a térítést, ha a királyi hatalom közelebbi viszonyba lépne a protestánsokkal, kik a földesurak és a papok kegyetlen uralma alól szabadulni akarnak s így az állam enyhe eszközökkel, anyagi előnnyel, jutalommal hamarabb megnyerhetné őket a katolikus vallásnak. Józan esze a királynőnek is azt súgta ugyan, hogy nem lehet üdvös, ha a főpapság korlátlanul rendelkezik az államhatalommal s a világi elem kizárásával maga intéz el minden valláskérdést a főkormánysszékeken. Mindazáltal nem vetett véget e visszaélésnek s hasztalan ajánlotta egyik bizalmasa, Kollár Ádám még uralkodása vége felé (1774), mentse meg a protestánsokat az örökös üldözéstől, nyissa meg számukra a közhivatalokat, hisz az üldöző törvények nemcsak az államnak ártanak, hanem ellenkeznek a katolikus vallással, mely a felebaráti szeretet vallása. Mindez nem tett reá maradandó hatást. Egyik-másik adott esetben környezetének nyomása alatt, vagy Poroszországra való tekintetből, tett ugyan engedményt, de egymásután bocsátotta ki a protestánsok ellen a kegyetlen rendeleteket s valláspolitikáját az egykoru katolikus Szirmay Antal, maga is áttért, találóan jellemzi, midőn azt mondja: „az utókor nem fogja elhinni a türelmetlenség és embertelenség azon eseteit, melyeket az én időmben a protestánsokon elkövettek“. A királynő nyomban trónralépte után titkos utasításban, melyet többször ismételt, meghagyta a főispánoknak, hogy csupa katolikus jelöljenek alispánságra, mi ellen hasztalan hozta föl a szabolcsi főispán (1743), hogy „pápista subjectumokban hiány van“. Még Debreczenben is katolikus volt a főbíró s a tisztikarnak a katolikus templomban kellett a hivatalos esküt letennie. Nemkatolikus katolikus jelölt híján is csak a számvevőségénél lehetett alkalmazni. A városok nem-katolikus lakót általában csupán a helytartótanács külön engedélyével fogadhattak be. A protestáns superintendens a katolikus megyéspüspök visitatiója, a protestáns hívek, a hol papjuk nem volt, a katolikus plébános felügyelete alatt álltak, kinek stólát kellett fizetniök. A protestáns papnak útlevél nélkül az utazást, a protestáns tanítónak katolikus gyermek tanítását világi tárgyakban is megtiltották. A királynő a vegyes házasságokat általában megakartá tiltani, de a külföldre való tekintetből jobb időkre halasztotta e szándéka kivételét. Ellenben az összes protestáns házassági ügyeket a katolikus szentszékhöz utasította s vegyes házasságot csupán olyan reversalis mellett engedett meg, mely szerint a születendő gyermekek mind katolikusok lesznek. Azon szülőket, kik a reversalist megszegették, a

legszigorúbb büntetésekkel sújtotta s olyan helyeken is állíttatott a protestánsok költségén plébániát, hol egyetlen katolikus sem lakott.

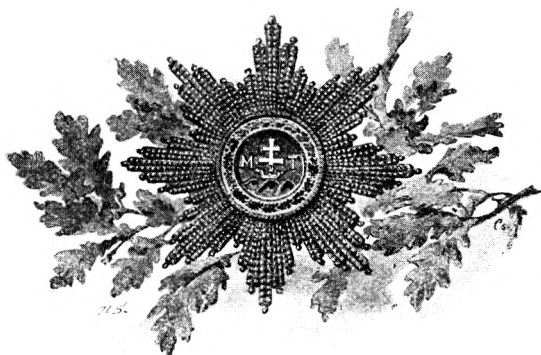
Minde rendeletekkel a királynő azon határozott czélt tartotta szem előtt, hogy tűrhetetlenné tegye a protestánsok helyzetét s így kényszerítse őket az áttérésre. E szándéknak megfelelően az egyházi és világi hatóságok minden emberi érzés lábbal tapodásával hajtották végre intézkedéseit s épen a végrehajtás ez embertelensége tette igazán rettenetessé a protestánsok helyzetét. A mágnás-főpapok, hogy kevésbé épületes életmódjokról eltereljék a figyelmet, jogonkívül-állóknak tekintették a protestánsokat s minthogy a kormányzésekben, a városok és vármegyék legtöbbszörében a papi befolyás [korlátlanul uralkodott, az üldözöttek sehol sem találtak védelmet. A püspök a királyi rendeletek és a helyi plébános feljelentései alapján örökösen új vádakát emelt ellenök, a megyegyűlésekre a leggyűlölködőbb papokat rendelte be s a vármegyét annyira igénybe vette a vallásügy, hogy egyébbel alig foglalkozhatott. A földesurak, főleg a főpapsággal rokon főúri családok, a köznemességben az udvar kegyét hajhászó s számra folyton szaporodó konvertiták hihetetlen vadsággal vettek részt a vallásüldözésben s 1744–81 közt a protestánsok további 191 templomát foglalták el. Elvették az iskolákat, elűzték a papokat és tanítókat s a hol a szerencsétlenek védelmére keltek törvényes tulajdonuknak, ott összefogdostak férfit és asszonyt s mint lázadókkal bántak velök. A protestáns hitű halálra ítéltre rábocsátották a katolikus papot, hogy megtérítse, miből igazán visszataszító összeütközések származtak. A hol protestáns pap nem volt, ott a plébános keresztelte a protestáns gyermeket, temette el a protestáns halottat s sokszor ezt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az egész család áttérjen, máskor meg aránytalanul nagy összeget (egy ízben 100 aranyat kértek ily temetésért) fizessen. A ki protestáns vallásra tért át, azt, ha nemes volt, nehéz birsággal, ha nem volt nemes, több évi kényszermunkával büntették s gyermekeit kolostorba küldték.

Minthogy a vegyes párok csak a katolikus lelkész előtt esküdhettek, Nagysárosban a következő eset történt: A katolikus pap előtt két pár jelent meg. Az egyiknél a vőlegény, a másiknál a menyasszony volt evangélikus vallású. A katolikus pap, mielőtt az esketést végezte, felszólította a katolikus vőlegény evangélikus aráját s a katolikus ara evangélikus vőlegényét, térjenek át. Mikor ezt megtagadták, a pap egyszerűen kicserélte a párokat. A katolikus vőlegényt a másik jegyes katolikus menyasszonyával s az evangélikus vőlegényt az evangélikus menyasszonnyal eskette össze. A legmélyebb felháborodást azonban a szakadatlanul, néhol tömegesen folyó gyermekrablások keltették. Komáromban a jezsuiták 8–9 éves gyermekeket csalogattak el a szülői háztól s vissza nem adták többé. Kénésén a jajveszéklő rokonok köréből elragadták a kálvinista árvákat, elvitték s katolikusokká nevelték.

őket. 1756-ban a kormány rendeletben parancsolta meg azon szülők megbüntetését, kik a tőlök kicsikart reversalis ellenére nem a katolikus vallásban nevelik összes gyermekeiket. Erre egész vármegyékben megindult a hivatalos vizsgálat és pör s folyt szegény és gazdag, főurak, nemesek, polgárok, tisztviselők, parasztok ellen durva kíméletlenséggel. Elvették szüleiktől s katolikus iskolákba adták a gyermekeket. A katolikus konviktusokban és papnöveldékben a konvertita gyermekre különösen vigyáztak, nagyon jól bántak vele s mindenféle kedvezményben részesítették. Az évi zárjelentésekben állandó rovat volt, „konvertita-e a tanuló vagy nem?” Igen sok földesúr egyszerűen elűzte protestáns jobbágyságit, a mi Sáros, Abauj, Bereg, Ung, Ugocsa, Pozsony, Nyitra, Gömör s sok más vármegyében szörnyű veszteséget mért nemcsak a protestantizmusra, hanem a magyarságra. A magyar nép egy része szétfutott, az a rész meg, mely ott maradt, rendesen tót plébános alá került s számbeli csekélységénél fogva lassankint beleolvadt a tót többségbe.

Míg Mária Terézia királynő valláspolitikája a protestáns magyarok irányában nem ismerte a türelmességet, az óhitűek vallásszabadságot élveztek, mert nem voltak magyarok. Rácok és oláhok határozottan oltalmában részesültek s mikor De Ville tábornok, kit a biharmegyei oláhok panaszaiknak megvizsgálására a hely színére küldött, azt jelentette neki (1756), hogy oltalmazni kell az óhitűeket, mert szilárd és megbízható gátat alkotnak a magyarság államveszélyes törekvései ellen, miben már is sok szolgálatot tettek az udvarnak, készségesen követte e figyelmeztetést. Az unitus oláhok számára Váradon dúsan javadalmazott püspökséget alapított, de máskülönben abban hagyta az unió erőszakolását, rendezte a rác papság stoláját s a magyar nyelv teljes mellőzésével szervezte közoktatásukat úgy, hogy az iskola nem alkothatott művelődési kapcsolatot a magyarság s a bevándorlott nemzetiségek közt. Ellenkezőleg a nemzetiségekben lassankint olyan értelmiség alakult, mely más eszményeket ápolt, mint a magyar. Az új oláh iskolákban vagy Bécsben és Rómában nevelt papság egészen új, az úgynevezett dákóromán eszméket csepegtette a hívek szívébe, ellenben a magyar állameszme s képviselői, a helyi hatóságok ellen tervszerűen szította a gyűlöletet. Az oláhok már 1761-ben azt írták Hunyadmegye főispánjának: „Nem győzőnk eleget csodálkozni rajta, mi az oka, hogy bennünket ti magyarok ennyire opprimáltatok s a jobbágyságnak jármát is nyakunkba vetettétek, holott mi sokkal többen vagyunk és voltunk a magyaroknál s a mi nagyobb, régebben is vagyunk az országban nálatoknál.” Minthogy az oláhság, mely folyton fészkelődött, összeírásokat rendezett, követeléseket emelt, a magyar földesúrnál s a helyi hatóságoknál nem talált előzékenységre, végleg Bécsre vetette szemét, az udvartól várta nem egyszer igazolt panaszai orvoslását, viszont meg bármikor rendelkezésére állt a magyarok ellen.

Mintha Mária Terézia sejtette volna, hogy a magyarság gazdasági és nemzeti tekintetben hasznavehető elemet fog a zsidó vallású lakosságban nyerni, ezt is ellenszenvének egész súlyával üldözte. 1711 óta a tömeges bevándorlások idején nagyobb számmal költöztek a pusztára országba zsidók s a földesurak s a vármegyék védelme alatt főleg a falvakban telepedtek meg. III. Károly engedelmével eljutottak Budára, hová ősi hagyományaik vonzották őket s hol a XIII. századból fennmaradt síremlékeik bizonyították, hogy alakulása óta résztvettek a főváros felvirágztatásában. Az idegenből beszármazott türelmetlen városi tanács azonban folyton sürgette kiűzésöket, de Károly királynál nem ért célzt. Ellenben Mária Terézia (1746) teljesítette a tanács kívánságát s az ott élő 35 zsidó családot elűzette Budáról. A királynő általában azt mondta, hogy egészen tetszésétől függ, kiűzze-e a zsidókat az országból. Nem tette ugyan, de a rendes adón kívül külön türelmi

A Szent-István-rend Csillaga.

(Rajzolta Cserna Károly.)

adót (türelempénznek nevezték az egykorúak) vetett ki rájuk (1746). 1749-ben ez adót évi 20.000 forintban szabta meg, azután gyakran, 1778-ban 80.000 forintra emelte. Ezenkívül a zsidók fizettek rendes adót a vármegyének, taksát a földesúrnak, díjat a plébánosnak. Hogyan alakult adózásuk, azt jelzi Rohoncz példája, hol 1772-ben 6--700 főnyi zsidó lakosság élt. Ekkor fizettek 169 frt 95 kr. hadi adót a vármegyének, 817 frt 82 kr. türelmi adót a királynőnek, 1122 frt 62 kr. taksát a földesúrnak, 45 forintot évi járulékul (ezenkívül egyszersmindenkora 128 forintot) a plébánosnak s 10 forintot a katolikus tanítónak. Ily roppant közterhek mellett természetesen saját egyházi és iskolai céljaira keveset fordíthattak s e szükségleteik csak 374 forintot tettek.

E valláspolitikai készítette elő a legbiztosabban a kényuralom és a császári rendszer diadalát s azok a rétegek, melyek támogatták, voltak Mária Terézia legbuzgóbb munkatársai a rendek politikai jogainak elkobzásában és a kényuralom megalkotásában. A papi

főurak mellett itt első sorban a rokon világi főurak sorakoztak köréje. Mikor Mária Terézia trónra lépett, a magyar főúri világban már hatalmas mérveket öltött az elnémetesedés, a magyarságtól való elidegenedés. Ezt a folyamatot a királynő intézményekkel, kormányzata egész szellemével, főleg egyéniségének ellenállhatatlan varázsával igyekezett gyorsítani s teljes befejezésre juttatni. Bécsbe, állandó ott lakásra, német családból való házasodásra buzdította a magyar főurat, adományokkal, kitüntetésekkel (e célnak szolgált alkotása, a magyar Szent-István-rendjel is) jutalmazta azt, ki kívánságát teljesítette s külön intézetet alapított a végből, hogy az osztrák és magyar előkelő világ ifjú sarjait a maga szellemében nevelje. Ez intézet a bécsi Theresianum, melyben csak 1746 (alapítása) és 1772 között 117 magyar tanult, nem csupán főúri, hanem vagyonos köznemesi családok gyermekei. Az intézetben jeles tanárok, részben világiak működtek s német, ridegen udvari szellemben nevelték az ifjúságot. Így egy új főúri nemzedék támadt, melyre czélozva, mondotta a derék, tiszta magyar érzésű gróf Károlyi Ferencz (1758): „a ki itt nem neveltetik, ennek a földnek természetét nem tudhatja s alkalmatlan a haza szolgálatára“. Mindazáltal saját fiát, Antal grófot, kinek anyja német volt, sem bírta az új áramlattól megóvni s a jó magyar atya egyetlen gyermeke már németesen gondolkodott. Sokakból egészen kiveszett a tudat, hogy magyarok. Azt a mérhetetlen kincset, melyet nemzetök multjában bírt, eszményeit, jogát sajátos egyénisége, önálló állami létele fentartására nem ismerték, nem becsülték. Sokan meg sem tanulták a magyar nyelvet, melyet „czigány nyelv“-nek neveztek. Sőt ama családok is, melyek nem vetköztek ki teljesen magyarságukból, például a Széchényiek, valami átmeneti állapotba jutottak s írásban és beszédben többet használták a németet, mint a magyart. Eképpen az a réteg, melyből a nádorok, kancellárok, országbírák, helytartótanácsosok, főispánok kikerültek, vagy épen nem, vagy kevésbé bírta a magyar nyelvet. Ezt leginkább az erdélyi mágánások őrizték meg, mert otthon tartózkodtak s az ő körükben csak a Magyarországból házasság útján oda szakadt főúri hölgyek nem tudtak magyarul. Elnémetesedésökkal a főurak nem emelkedtek a polgárosodásnak valami magasabb fokára s épen a királynő mondja rólok, hogy a köznemesség férfi és nőtagjai gyakran műveltebbek nálok. Bécsben kevésbbé a műveltséggel, mint az oktan pazarlással, eszeveszett fényűzéssel ismerkedtek meg; a leggazdagabb családok is eladósodtak, némelyek meg egyenesen tönkre mentek. Grassalkovics Antal herczeg végrendeletében meghagyta tehát fiának, hogy ne Bécsben, hanem Gödöllőn lakjék, hol fényes kastélyt épített. Példáját sokan követték s e korszakban a főurak nagyszerű kastélyokat, melyek közül az eszterházai ma is változatlanul megvan, építettek jószágaikon, palotákat főleg Bécsben, de már Pesten, Kassán vagy Pozsonyban is.

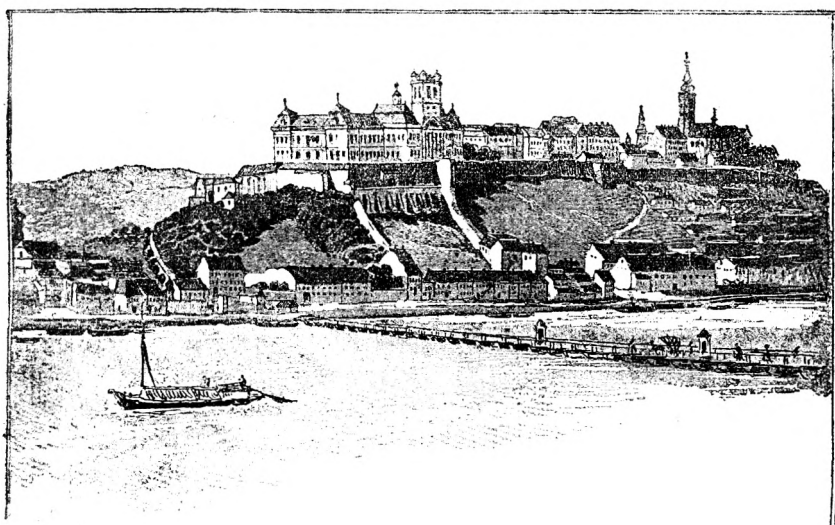
Mindezeket versaillesi mintára, pazarul, gazdagon rendezték be s mint-hogy a divat úgy hozta magával, tartottak könyvtárt, zenekart, szer-ződttettek hírneves zeneművészeket. Az építéssel és berendezéssel járó roppant költségekből azonban parányi rész esett a magyar iparra és munkára, mert az urak mindent külföldön, főleg Bécsben szereztek be s eszközbe sem jutott, hogy magyar ifjakat a művészet vagy műipar valamely ágában kiképeztesse. Idegenből hozták a munkást, a művészt, kik közt akadt egy Haydn, a klasszikus zene egyik legnagyobb mes-tere. Ellenben a magyar zene fejlesztésére, magyar építészek, képirók, szobrászok nevelésére ép oly kevésbé gondoltak, mint magyar iparosok képzésére. Kastélyaikban egymást érték az ünnepélyek, néha a királynő vagy idegen vendégek tiszteletére. Herczeg Esterházy Miklós (1772) Rohan herceg szórakoztatására Eszterházában egy egész héten át olyan mulat-ságokat tartott, melyek bámulatba ejtették a párisi vendégeket s mesés pénzt nyeltek el. És hogy mennyire hanyatlott a nemzeti és erkölcsi érzés, jelzi az, hogy ilyenekben találták akkor „királyunk és nem-zetünk dicsőségét“ s mint hőstettet ünnepelték Esterházy pazarlását. Akadtak ugyan a főurak sorában, habár idegen műveltségű, de felvilá-gosultabb emberek is, egészen azonban e kör nem lelkesült a szellemi érdekekért. Mikor özvegy gróf Széchenyi Zsigmondné meghallotta, hogy fia, Ferencz gróf inkább tanulással, olvasással tölti idejét s nem jár „ksell-schaftokba és egyéb multságokba“, aggódva figyelmeztette, ne hanyagolja el „a statusodhoz illendő“ szórakozásokat.

A roppant költség, melylyel életmódja járt, a főúri világot természetszerűen az udvar karjaiba hajtotta, mely a kitüntetés mellett vagyont, jószágot, jövedelmet kínált számára. Hogy ezeket kiérdemelje, mint atyái a XVII. században vallásukból, úgy most kivetkőzött anya-nyelvéből, nemzeti hagyományaiból s a császári rendszer vak eszközévé lett. Ezzel elvesztette az életerőt, melyet az anyaföldből merített. Elnem-zetietlenedésével saját értékét szállította le, s sem az udvarral, sem honfi-tárjaival szemben nem birta befolyását fentartani. Ott exczellenciás cselédnek, melytől vak engedelmességet kívántak, itt meg hazája iránti árulónak nézték, a mi még inkább kiélesbítette a főrend és köznemes közötti ősi ellentétet.

A szabad királyi városok polgárai politikailag mindig szerény helyre szorultak a rendiségben, Mária Terézia idején meg nemzetiégi viszonyaik miatt sem játszhattak a nemzeti polgárosodásban oly szerepet, mint kül-földön, hol a haladás és felvilágosodás úttörői voltak. A királynő hosszú uralkodása folyamán a királyi városok száma Győrrel, Zomborral, Ujvidékkel, Komárommal, Szabadkával és Péccsel szaporodott. Másrészt az összes királyi városok lakossága megduplázódott, egyik-másiké 1720 óta háromszorosra nőtt. Némelyik állandó vármegyei székhely lett; mindenütt volt iskola, hová a vidékről tömegesen gyűlt a tanuló ifjúság.

Gyarapodtak tehát ők is, de aránylag lassabban, mint a vidéki népesség. 1777-ben Pozsony volt az ország legnépesebb városa 28.787 lakossal, utána Debreczen és Buda következtek, míg Pest még az ötödik helyen állt 13.021 lakóval. Felekezetileg a városok összes lakosságából 65% katolikus volt. Nagyszombatban csupa katolikus élt, Budán és Pesten 93%, ellenben Debreczenben csak 24% volt katolikus. A városi tisztviselőknek átlag 85%-át a katolikusok szolgáltatták. Minthogy nem a tehetség és a lelkiismeretes munka, hanem a vallás nyitotta meg a városi tisztségeket a versenyzőknek, a városi közigazgatásban a legdurvább visszaélések, önkénykedések, sikkasztások harapóztak el. Mint a kanczellár egy ízben panaszolta, Pest állami adója 13.000, Budáé 22.000 forint volt. De a tanács amott 50.000, itt 60.000 forintot hajtott be a lakosságon s mégis roppant adósságokba verte mindkét várost. Igen sok városban a tanács nem polgárokból, hanem nemes emberekből alakult, a hivatalok egyes családokban tényleg örökösökké váltak, az országgyűlési követeket nem a lakosság, hanem a tanács választotta s a városi kormányzatban meggyökerezett égbé kiáltó visszaélések leplezésére a hatóságok, hogy a kormány ne zavarja siralmas gazdálkodásukat, vak eszközévé váltak kényuralmi törekvéseiben. Mindenütt elenyészően csekély volt az iparosok, mesteremberek és kereskedők száma s a kik voltak, azok is kevés segédszeméllyel dolgoztak. Nagyobb műhelyek kivételesen akadtak, nagykereskedelem még alig létezett s a legtöbb kereskedő szatócs volt, ki segédszemélyzetet sem tartott. Egészben a városi lakosság mint a királyság első századaiban, leginkább az őstermelésből táplálkozott. A mint a polgár némi vagyont szerzett, nemeslevelet váltott s kilépett a város közösségéből, másrészt a városon kívül erős versenytársa támadt örményekben, görögökben, rácokban, zsidókban a polgárságnak, melynek vagyonossága ez időben csak nagyon lassan gyarapodhatott. A felvidéki városokat fájdalmasan sujtotta, hogy Szilézia porosz tartomány lett s Lengyelország megszűntével Galícia osztrák uralom alá került, mert az osztrák vámpolitika immár egész ridegségében érvényesülhetett a felvidéken; megnehezíthette a borkivitelt, ellenben e részeket is könnyebben eláraszt-hatta az osztrák ipar czikkeivel. Ehhez járult a városok vezetésében nyilvánuló korlátoltság, a beteges elzárkózás, mely kirekesztette körük-ből nemcsak a nem-katolikus, hanem mindenkit, kiben versenytársat szimatoltak. A vallásos buzgóságban a városi hatóságok túltettek a kormányon, a magyar elem iránti ellenszenvök meg a legdurvábban érvényesült. Pest és Buda városokról Pestvármegye 1741-ben azt mondta, hogy gyűlölik a magyart. A két várost valósággal meg kellett hódítani a magyarságnak s e hódítás Pesten azért sikerült hamarabb, mert ott székelte Pestvármegye s védte a vidékről beköltöző magyarságot, mely sokáig külön várost alkotott a városban, szegényes kis

városkát, mely azonban a nemzeti eszmények lelkes góczává lőn, mert egyes országos hatóságok, valamint az egyetem áthelyezése nagy előnyére vált Budán is, Pesten is. Ez utóbbi már ekkor híres volt országos vásáraitól, melyekre a belföldi és Balkán-országok áruí tömegesen szállítottak, ámbár a kormány alig törődött vele, postahivatalt nem állított benne s nem építtette ki a hozzá vezető országutakat. A két testvérváros ez időben is egyszerű, dísztelen vidéki város maradt, mely külsőleg az osztrák tartományi fővárosokhoz képest inkább falunak látszott. Budán már volt ugyan királyi palota, de nem a királynő, hanem Grassalkovics Antal kezdeményezésére épült s a költség egy részét országos gyűjtés fedezte. Alapjait 1749 május 13-ikán, a királynő születésnapján tették le, de Mária Terézia sohasem

A budai királyi palota a XVIII. században.

(Alt F. könyomata után).

lakott benne. 1751-ben járt ugyan a magyar fővárosban, s ki is rándult Gödöllőre és Vácra. De akkor a palota még épülőfélben volt s mikor elkészült, a királynő az angol kisasszonyokat szállásolta be egyik szárnyába. 1777-ben meg az egész palotát a Nagyszombatból Budára áthelyezett tudomány-egyetemnek engedte át, a mivel azt jelezte, hogy maga az új királyi lakot sohasem akarja igénybe venni, mi a közvéleményt méltán elkésérítette.

Ekkép alakultak az uralkodó rendi társadalom azon rétegei, melyekből Mária Terézia királynő tanácsadóit és főtisztviselőit vette. Mindnyájan nemcsak meghajoltak a császári akaratnak, hanem egyenesen ösztönözték a királynőt kényuralmi tervei valószínűsítésére. A német mellett még inkább magyar környezete keltette benne azt a hitet, hogy

„szeretett“, „nemes“ Magyarországa érdekeinek használ, midőn a nép egy részét vallásából, a másikat meg nemzetiségéből forgatja ki, az egészet meg Ausztria gazdasági kizsákmányolásának veti alá. Hogyan gondolkodtak minderről a labancz magyarok, az kitűnik Pálffy Miklós főkanczellár egy kimerítő emlékiratából (1758). A főkanczellár egyszerűen az államgépezet ötödik kerekének tekinti az országgyűlést s habár nem akarja végkép mellőzni, a királynő „teljesen korlátlan rendelkező jogát“ hangoztatja, melylyel egymaga érvényre emelheti „az állam összeségére, annak javára törekvő rendszerét“. Ez az „állam“, vagyis az összbirodalom az egyedül mérvadó a magyar főkanczellár szemében s mikor Magyarország javára ajánl valamit, nem feleli kiemelni, hogy ez „a német tartományok minden kára nélkül“ valósítandó. Sőt annyira megy, hogy a magyar földet német katonai gyarmatokkal akarja elárasztani, melyek az összbirodalmi eszmének „örök és kitűnő erősítői“ lennének. Hasonló szellem hatotta át a többi tanácsosokat s a kormányzókat. Mikor Zelenay egyetemi jogtanár 90 tételbe foglalta a magyar közjogot s önállóságát hangsúlyozta, a helytartótanács egyszerűen elcsapta s csak a királynő helyezte vissza állásába. Még a gyakorlati élet legapróbb szükségletei iránt sem volt érzékök a magyar tanácsosoknak. Mikor a királynő utasította (1763) a hétszemélyes táblát, készítsen javaslatot a szükséges igazságügyi reformok tárgyában, ez azt felelte, hogy lényegesebb újításra nincs szükség s csupa tudatlanok, magahasznakeresők azok, kik 1723 óta ily reformokat sürgetnek. Így gondolkodott az egész felsőbb magyar hivatalnoki kar, mely a fennálló viszonyok közt kitűnően érezte magát s nem is akart rajtok változtatni. Ott állt a jászolnál és táplálkozott bőségesen. A koronára szállt javakat ő becsülte föl a legalacsonyabban s tagjai potom áron váltották magukhoz. Mikor a jezsuiták jószágai a koronára szálltak s eladásra kerültek, a kamara árlejtés nélkül becsáron engedte át a hatalmasoknak. A közönség nem is tudott a milliónyi javak eladásáról, melyeket csupa hivatalnok, udvari tanácsos, fiumei kormányzó, szeptemvir, tábornok, táblabíró, kamarai tanácsos, ítélőmester, helytartótanácsos vagy befolyásos főúr suttyomban, jó olcsón szerzett meg. Ellenben a jezsuiták városi javait, melyekre az urak nem tartottak igényt, nyilvános árverésen adták el. Mikor Szabadka királyi város akart lenni, évekig nem boldogult s végre is emberei (1776) figyelmeztették a tanácsot, hogy a legfőbb tisztviselőket pénzen kell megnyerni, Mayláthnak, a referensnek legalább 150 aranyat kell adni, gróf Festetich kamaraelnöknek, ki pénzt nem fogad el, de éppen most ménest állít, 20 kanczát s egy mént kell felajánlani. Később egy befolyásos udvarhölgy megnyeréséről volt szó s csak ily úton birt a város (1779) célt érni. Hogyan ítélte meg a közvélemény az ország legfőbb tisztviselőinek erkölcsi és értelmi mivoltát, azt megmondja az egykorú vers, mely így kesereg:

Tanácsnoki királyunknak,
 Vérszopói vagyonunknak,
 Csekély elme, veszett lélek,
 Lakik bennök s rossz a szívek.

Az uralkodó elemek s a hatóságok ismerték ugyan a magyar törvényeket, sőt hivatkoztak rájuk, mikor a saját vagy a fennálló rendszer érdekei megkivánták. De a mi belőlök az állami önállóság javára szolgált volna, az egyszerűen feledésbe merült. Mária Terézia Bécsben államtanácsot alakított, mely az összpontosító törekvéseknek újabb eszköze lett. Bécsi hatóságai korlátlanul intézték a magyar had- és pénzügyet s a folyton emelkedő magyar közjövedelmeket idegen czélokra fordították. E jövedelmek 1770–80 közt átlag évi $18\frac{1}{2}$ millió forintot tettek, melyből azonban a különben is bécsi felügyelet alatt álló magyar kamara csak 5·7 milliót kezelt s ebből 1·9 milliót küldött Bécsbe az udvartartás költségeire. Tiszti fizetésekre, az ország saját szükségleteire a kincstár legfőllebb $2-2\frac{1}{2}$ milliót fordított, a többit Bécs költötte el részben a magyar katonaságra, részben egészen idegen czélokra. A kincstár a réz- és ezüstpénzt új láb szerint verette s a régihez képest megrontotta, sőt 1762 óta meghonosította nálunk a bankóczédulát, a papírpénzt s egy hatóság sem szólalt föl e törvénytelenység ellen, mely pár évtized múlva országos romlásra vezetett.

Ép oly korlátlanul intézkedett Bécs a magyar ezredekkel s nagyban folytatta elnémetesítésöket, a császári seregbe való beolvasztásukat, s még a magyar egyenruhát is kiküszöbölte. Megkönnyítette ezt a főurak elnémetesedése s Esterházy József gróf a maga ezrede számára 1747-ben már német szabályzatot adott. A hadi tanács egyik ezred parancsnokságának (1748 december 28) a királynő nevében egyenesen meghagyta, hogy tiszti állásokra üresedés esetén csupa szlapon (horvát) és rác nemzetiségűek hozandók javaslatba s ez állások csak ilyen nemzetiségűekkel tölthetők be. A háborús időkben azonban legalább az a vakbuzgó papi szellem és az a rút protekció, mely a közszolgálat többi ágaiban lábra kapott, szorult még háttérbe a magyar ezredekben. Itt a vallás és születés szempontjai nem lehettek egyedül irányadók s a tehetség, a vitézség, az érdem sem volt teljesen mellőzhető a harczias időkben. A protestánszal, ha katona volt, nem lehetett úgy bánni, mint a polgári életben s a református Beleznay Miklós, a jeles vitéz, egész a tábornokságig vitte. Egészben a hadseregben józanabb, türelmesebb, sőt magyarabb szellem uralkodott, melyet a főpapság sanda szemmel nézett s nem egy papi író kárhoztatta a katonaság szabadosságát és oly irányban befolyásolta a nemességét, hogy tartózkodjék a katonai pályától, mely megrontja hitbuzgóságát.

Maradt még egy elem, a közép- és kisbirtokos nemesség, mely a kormányzat ellenséges törekvéseivel szembe szállhatott volna. Mária

Terézia anyáskodó rendszere a középbirtokos nemességről sem feledkezett meg. Hitehagyásra buzdította, a gazdag prot. leányokat katolikusokkal házасította össze, felhasználta hiúságát, a czímkórságot, mely magyar társadalmi betegség itt jártakor már Montesquieunek feltűnt. Az udvari törekvésnek azonban szűkebb határt szabott a főurak és köznemesség közti százados ellentét s csupán néhány köznemesi család vedlett át lelkileg a császári rendszerhez, míg a tömeg megmaradt régi állapotában, ellenzéki hangulatában. Csakhogy az ő tette-reje is ellanyhult. Egyrészt vallásos vakbuzgalma, más részt elbizakodása, különösen azonban a rideg álláspont, melyre a munkás elemekkel szemben helyezkedett, teljesen megbénította politikai hatalmát. Egyébre nem gondolt, mint rendi előjogai, főleg adómentessége fentartására, semmibe sem vette az alkotmány sánczain kívül álló tömegeket, melyekből erejét, tekintélyét, befolyását meríthette volna s úgy okoskodott, mint a nemesség Európaszerte, hogy a jobbágyi állapot nemcsak az isteni világrend alkateleme, hanem ez az állapot a lehető legjobb a jobbágyokra nézve, melyen tehát az ő érdekekben sem szabad változtatni. A porosz háborúkban játszott szerepe különben is a végletekig fokozta önérzetét s a rendiség épen ez időben csontosodott meg nálunk kasztrendszerre, akkor lett a nemesi szabadság korlátlan önkénynyé, mint ezt az 1764-ki országgyűlésen a józanabbak magok mondták. Ez önkény féktelenül érvényesült a helyi közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, mely igazi hivatásával nem törődve a szélső rendi szellem képviselőjévé fajult. Ez a szellem a vármegyét mindinkább kiforgatta igazi valójából. Noha a törvény kimondta s a királynő is elrendelte, hogy a főispán a vármegye székhelyén lakjék, az vagy jószágain vagy Bécsben mulatott s néha évekig nem tartott tisztújítást. Mikor országgyűlés idején az alispán, mint követ, szintén nem volt otthon, a vármegye egész gépezete szünetelt. Armálisták és egytelkesek egyáltalán nem vettek részt a megyei életben s csupán a középbirtokosok alkották a vármegyét. Ezek azonban oly keveset törődtek vele, hogy például a nagy Biharban évtizedeken át nem tartatott megyegyűlés, melyen harminczan lettek volna jelen. A gyűlések határozatait föl sem jegyezték, a tisztviselők a határozatot önkényesen megváltoztatták, az iratokat nem őrizték, az adókivetésben, az árvaügy kezelésében a legdurvább önkénnyel jártak el, a közbiztonságot nem gondozták, a közmunkát saját szükségleteikre fordították, utakat nem építettek, vizeket nem szabályoztak, a számadásokat meg nem vizsgálták. Csupán az ujonczállítás és adóbehajtás terén jártak el kíméletlenül, mert különben a kormány elcsapta volna őket. Pedig üres mese, hogy a vármegyei tisztség ingyenes, nobile officium lett volna, mert a valóságban sok mellékjövedelmen kívül a gazdasági viszonyoknak nagyon megfelelő díjazást nyújtott. A főispán 1500, az alispán 6—800, a főjegyző 500 frtot, a pénztárnok ugyanannyi évi fizetést húzott s ennek megfelelő díjazásban része-

sültek az alantosok, kiknek számát folyton szaporították. 1780-ban a magyar-horvát vármegyékben — a szabad kerületek nélkül — hivatalos adatok szerint 4421 hivatalnok és szolga működött s 650.731 forint fizetést húzott. Mária Terézia uralkodása végén már minden törvényhatóságnak volt tiszti orvosa, mérnöke, számvevője, útbiztosa, ámbár működésüknek kevés nyoma maradt, mert a patriarchalis önkényuralmi közigazgatás vajmi keveset törődött a tömegek érdekeivel. Ép oly kevésbé szolgált a nagy nemzeti eszményeket. Első sorban a latinságnak lett főbástyájává s a német nyelv ellen nem a magyar, hanem a latin nyelvet emelte érvényre ott is, hol előbb a magyar dívott, például Békésben és Csongrádban, melyek 1750 körül még magyarul, utóbb már csak latinul leveleztek. Így a vármegye és az általa kormányozott tömegek közt az érzelmi kapcsok is megszakadtak s mint-hogy a kormány tudta, hogy a nemesség nem támaszkodhatik a népre, ő is alig vette számba tervezgetéseiben. Negyven évi uralkodása alatt Mária Terézia csak három országgyűlést tartott s ezek egyikét sem a vármegyék ösztönzésére hívta össze, melyek törvényhozói jogaikkal nem sokat törődtek. A kormány nem közölte velök előre, mit akar az országgyűlésen tárgyaltatni, s a követek utasításai a legfelületesebben készültek; rendesen leírták, valami új sérelemmel bővítették ki az előbbi országgyűlésre készült utasítást. Ép oly érdeklődés nélkül folyt le a követek választása. A nemes urak nem szívesen mentek Pozsonyba, hol a fényűző főpapok és főurak mellett társadalmilag háttérbe szorultak. Rendesen az alispán lett az egyik követ, a másik meg valamelyik Pozsonyban lakó főúr, vagy más valaki, a ki épen elvállalta a megbízást. Így az alsó táblán túlsok főúr foglalt helyet s hogy az urak mi módon végezték kötelességüket, arról az egykorú leírások nem igen épületes képet nyújtanak. Még a híres 1741-iki országgyűlés sem tűnt ki munkakedvével s gróf Károlyi Ferencz, ki akkor látott először országgyűlést, első benyomásait a főrendiház tevékenységéről így rajzolja: „A sessióba is elmentem, mely sessionak nem mondathatótt, mivel merő kovácsházi sokadalom vala, új hírekről, játékokról volt discursusból állván. Jobbára publicum semmi sem vala, hanem Horvátország egy gravamene olvastatott egy darabig, egy-két privata instantia, caeterum felrúgták a széket, eloszlának.“

Mikor a királynő befejezte külháboruit, 1764 június 17-én összehívta harmadik és utolsó országgyűlését. Akkor már azt hitte, hogy a magyar rendiség teljesen meg van törve s nem lesz képes önkényuralmi terveit megakadályozni. Ezek sikerét, bármennyire lenyűgözte az irodalmat, ezúttal a sajtó útján is előkészítette s Kollár Ádámmal, a bécsi udvari könyvtár őrével két latin munkát íratott. Kollár éles eszű, a magyar köz- és egyházjogi kérdésekben járatos szakférfiú volt, a ki jutalom fejében a császári rendszer szolgálatába helyezte tudá-

sát. Mint e rendszer prókátora, bebizonyított mindent, a mit az udvar épen akart. Első sorban azt kívánta tőle, mutassa ki, hogy a történelmileg fejlődött főkegyúri jog alapján a király korlátlanul, kénye-kedve szerint rendezheti a katolikus egyházat és iskolaügyet. Kollár megtette s ebbeli fejtegetései a közvélemény szélesebb rétegeiben visszhangot keltettek, mert akkor Európaszerte heves harcz folyt a katolikus egyház ellen, mely óriási vagyonával, jezsuitáival, a főpapok világias életével, tűrhetetlen vallásüldözéseivel mindenütt, kivált katolikus országokban maga ellen lázította a józan közvéleményt. A korszellem ez irányát a latin államok kormányai hamar felhasználták az egyház megrendszabályozására, túltengő hatalmának korlátozására, természetes hivatásához való visszatérítésére, mert ez volt akkor a politikai és szellemi haladás előfeltétele s mindazok, kik az államszervezet korszerű újjáalakításáért lelkesültek, örömmel látták, hévvel támogatták az állam ide vonatkozó törekvéseit. Mária Terézia szintén értékesíteni akarta e népszerű áramlatot, de már nem csupán az egyház jogkörének megszorítására, hanem a rendiség összes politikai jogainak elkobzására. A fegyvereket e küzdelemhez Kollár szolgáltatta; ő szedte elő a történelemből s a régi jogból mindazt, a mi a királyi hatalom korlátlanságának kedvezett s a hol nem talált, ott maga kovácsolt ily fegyvert a tények furfangos elcsúszásával - csavarásával, az adatok mesterkéltséggel magyarázatával. Szarvasokoskodásai arra lyukadtak ki, hogy a magyar király kénye-kedve szerint rendezheti Magyarországnak nemcsak egyházi, hanem állami ügyeit is. Érvelése szerint tagadhatatlan, hogy az ország első rendje a katolikus papság. Már pedig, — mondotta — ha a király az első renddel azt teheti, a mit akar, csak természetes, hogy a többi rendekkel még inkább így bánhat el. Kollár e könyve a királynő tudtával az államnyomdából 1764 elején, pár hónappal az országgyűlés megnyitása előtt került ki s igazi zivatart keltett. A főpapság igénybe vette a bécsi érsek segítségét s a legszélső irányba terelte a világiakat, kik jogaikat szintén veszélyeztetve látták s a könyv elégetését, szerzője megbüntetését követelték. A kormány végül kénytelen-ségből megtagadta a munka félhivatalos jellegét, sőt elrendelte elkobzását s elégetését, mi egyébiránt akkor más munkákkal is megtörtént s a *Vexatio dat intellectus* című latinul, utóbb németül megjelent röpiratot Pozsonyban 1765 január 1-én a hóhér nyilvánosan elégette. De Kollárt nem ejtette el. Habár csak kéziratban, több más munka és röpirat is keringett az országgyűlés tagjai közt. Ezek sem nagyon lelkesedtek az egyházért s az egyik a papi rend leszállítását (a katolikus papok számát 30.000-re teszi), 30 fölösleges ünnepnap megszüntetését s más reformokat követel. Sürgeti továbbá a gazdasági bajok orvoslását, a telepítést, a népszámlálást, a czéhek szabályozását, olyan vidékeken, a hol nincsenek, királyi városok

alapítását. A nemességnek azt tanácsolja, ha meg akarja ősi jószágait tartani, hagyja abba a fényűzést, a haszontalan költekezést s vagyonprédálás helyett változzék át vagyongyűjtővé. Mindazáltal a nemes ifjút nemessége elvesztésének terhe alatt el akarja minden néven nevezendő mesterség tanulásától tiltani. A legkülönbözőbb eszmék mozgatták tehát a közvéleményt, mikor a régóta óhajtott országgyűlés 1764 nyarán összegyűlt. De a királynő szándékai s a rendek törekvései közt áthidalhatatlan volt az ellentét. Kollár támadása mindkét táblán a legszélső rendi hangulatot emelte túlsúlyra s az volt a legnépszerűbb szónok, a ki a legerélyesebben visszautasította nem csupán Kollár, hanem általában a haladás, az új kor eszméit, a rendi kiváltságokat, első sorban az adómentességet meg a legbuzgóbban védelmezte. Így azután az országgyűlés egészen meddő maradt. A mi jó törvényt hozott, azt a királynő nem hajtotta végre, a mit meg a királynő akart, a hadi adó emelésén kívül, a rendek utasították el. Ezzel az udvar s a rendiség útjai sok időre elváltak egymástól. Mária Terézia sohasem tartott többé országgyűlést, hanem saját hatalomteljéből valósította terveit s a rendiségnek nem volt sem bátorsága, sem ereje, hogy szándékainak útját állja.

V. FEJEZET.

MÁRIA TERÉZIA REFORMJAI.

ELLENTÉT A KIRÁLY ÉS A RENDI POLITIKA KÖZT. — AZ ÁLLAMTERÜLET VÁLTOZÁSAI.
— A VISSZACSATOLÁSOK. — TELEPÍTÉSEK. — AZ ÚRBÉR ORSZÁGOS RENDEZÉSE.
— A VÁMPOLITIKA. — A KÖZOKTATÁS REFORMJA. — A NÉMETESÍTÉS. — AZ
IRODALOM UJJÁÉBREDÉSE. — A TESTÖRÖK. — MÁRIA TERÉZIA HALÁLA.

MÁRIA TERÉZIA negyven esztendei uralkodása folyamán nagy-szerű változások, messze kiható újítások álltak be a magyarság életében s ez a négy évtized a nagy nemzeti munka, a nevezetes reformok és haladások termékeny ideje. Csakhogy törvénytárunkban alig van nyomuk e reformoknak, mert kezdeményezésekben és valószínűsítésükben a rendiség alárendelt szerepet játszott. Az egész korszakban rideg elvi ellentét nyilvánul a törvényhozás két tényezője, a korona és az országgyűlés közt. A rendek hűségesen ragaszkodtak a nemzeti önállóság eszméjéhez, a magyar államterület kormányzatának függetlenségéhez, melyről azonban a korona hallani sem akart s ezekre nézve törvények vagy egyáltalán nem hozattak vagy nem hajtottak végre. Ellenben az elavult belső szervezet megjavítását, az anyagi és szellemi érdekek korszerű gondozását immár a korona sürgette, csakhogy itt meg a mennyiben érdekeit sértették, a rendiség tagadta meg közreműködését. Az igazán életbe vágó reformoknak nincs tehát nyomuk e korszak törvénykönyvében. A korona korlátlan hatalommal valószínűsítette őket, természetesen a császári rendszer érdekeinek szemeltartásával. Politikailag az összpontosításnak, művelődésileg a németesítésnek akartak szolgálni s csak a magyarság törhetetlen életereje, anyanyelvéhez, eszményeihez való ragaszkodása hiúsította meg e céljok elérését. Az uralkodó elemeken, kormányon és rendiségen kívül, tőlök észre sem véve nőttön-nőtt már ez időben egy új hatalom, a munka képviselője s vele a nemzeti eszme, az anyanyelv iránti hő szeretet. Ez új tényezővel a politikusok egyáltalán nem számoltak s éppen ezért lassankint halomra döntötte összes terveiket. Míg a közhatalom felső és helyi kezelői csupán külön osztályérdekeikkel törődtek, a kiváltságok bástyáin kívül álló népben ismét felébredt az a titokzatos szellem, mely

a társadalom összes tényezőinek egyesítésére, nemzeti egyéniségének kifejtésére, a nemzeti állam megteremtésére irányult. Ezt az új társadalmi erőt maga Mária Terézia sem vette észre, de akaratlanul a legnagyobb mértékben gyarapította, s alig van intézkedése, melyből az közvetve vagy közvetlenül hasznót nem merített volna. Nem kevesebb, mint 2340 különféle rendeletet bocsátott ki s a rendeletek e tömege maga jelzi, hogy a kormányzatban új és józanabb, az állam hivatásának inkább megfelelő idő kezdődött.

Első sorban a magyar birodalom területi viszonyainak zűr-zavara enyhült, mert a régi szétdaraboltságnak, ha nem is teljes megszűntetése, de legalább csökkentése nem ellenkezett az udvar érdekeivel. Mária Terézia még 1741-ben, az országos lelkesedés hatása alatt megigérte a belső határőrvidék s a kincstári területek visszakebelezését. Igéretét 1742–50 közt váltotta be. A belső határőrvidék a vármegyék alá rendeltetett, a városok előbb kiváltságos, azután szabad király városok lettek, a Dráván túl meg visszaállíttatott Szerém, Pozsega és Verőcze vármegye, ámbár ezen egykor anyaországi vármegyék a horvát bán alá helyeztetek s így Horvátországgal hozattak szervesebb kapcsolatba (1745), mi elősegítette külön Tótor-szággá való alakulásukat.

A szepesi városok czimere.

(A visszacsatoló okirat eredeti rajza után).

A királynő (1744) megengedte a jászoknak és kunoknak, hogy 580.000 forinton kiváltsák magokat (redemptio) a pesti rokkantak kórház-alapjának földesúri hatósága alól. Ezzel a kis- és nagykunok és a jászok területe ismét a szabad kerületek sorába lépett. 1769-ben Lengyelország felosztása előtt katonailag megszállta a lengyel uralom alatt levő szepesi városokat s visszaadta őket az anyaországnak. Uralkodása utolsó éveiben eleget tett a törvény azon rendeletének is, hogy az 1671-ben elkobzott s azóta idegen uralom alatt álló Zrinyi-Frangepán-javakat, vagyis a magyar tengerpartot a szent koronához csatolja, sőt neki adta (1779) a XV. század óta osztrák kormányzat alatt álló Fiume városát, mely külön kormányzót kapott. Tanácsosai az utolsó pillanatig ellenezték e szándékát s a magyar kivített Triesztbe igyekeztek terelni, melynek Fiumével szemben roppant

kiváltságokat biztosítottak. De a visszakebelezést magát nem hiusíhták meg. Azt sem tudták keresztül vinni, hogy a Temesköz idegen uralom alatt maradjon, noha ebben József császár is támogatta őket, ki e földet külön osztrák tartománnyá akarta szervezni. De a királynő 1778-ban elrendelte a visszacsatolást, melyet nagy országos bizottság hajtott végre s megalakította Temes, Torontál és Krassó vármegyéket, melyek 1780-ban már megvoltak s a többi törvényhatóságok módjára a magyar országos kormány alatt álltak. Így az anyaország s általában a magyar birodalom területi viszonyai egységesebbekké váltak, a mi egy további lépést képvisel a nemzeti egység helyreállítása terén. Mindazáltal egyes közigazgatási ágak, bányászat, vámügy, posta továbbra bécsi hatóságok kezén maradtak, sőt a királynő újabb határőrskéket szervezett, de nem többé az ország belsejében, hanem a végeken. Ezt a munkát 1753-ban kezdte s a temesi tartomány déli részén Titel és Orsova közt új állandó védelmi vonalat létesített katonai uralom alatt. Titel körül megalakult a csajkások kerülete s az egész új határőrvidék a Szávamentihez hasonló szervezetet nyert. Minthogy ez időben az orosz befolyás már aggasztóan elhatalmasodott a két dunai fejedelemségben, Moldvában és Oláhországban, a királynő szükségesnek találta Erdélyben, a Székelyföldön egészen új határőrvidéket alakítani. A székelység egy része azonban nem akart katona lenni, mire Bukov tábornok, „Erdély hóhéra“, mint az egykorúak nevezték, rájuk tört s Mádéfalvánál (1764 január 6.) irgalmatlanul bánt el velök. Csikból és Háromszékből a magyar székelyek tömegesen költöztek a szomszéd vajdaságokba, ellenben az oláhok szívesen fogadták a határőri szolgálatot, mely fölszabadította őket gyűlölt földesuraik önkénye alól. Mindez gyökeresen megváltoztatta a magyar birodalom külső képét, mihez még inkább hozzájárult a nagy arányokat öltő bevándorlás és telepítés, mely országszerte folyt.

Ha a városi lakosság 1720–1779 közt általában megduplázódott, a vidéki népesség sokkal nagyobb arányban növekedett, mert a beköltözés főleg a mezővárosokba és a falvakba özönlött. Mária Terézia uralkodásának negyven esztendeje folyamán ellenség nem dúlta a magyar birodalom területét s így az új lakosok hamar gyökeret verhettek az új haza talajában, ámbár sok helyt akadályt emelt eléje a vallásos vakbuzgalom. Mikor gróf Károlyi Ferencz a pusztai Nyíregyházát mások hiányában Szarvasról hívott lutheránus tótokkal telepítette be, saját rokona, gróf Esterházy egri püspök igazi irtó háborút üzent az új községnek, melynek 1754-ben már 2485 lakója volt. El akarta őket üzetni, mert eretnekek. Éveken át függőben volt a község sorsa, a lakosság készen állt a távozásra s sem a földesúr, sem a vármegye, sem az udvar nem birta a püspök vakbuzgalmát fékezni. Végre a római pápa védte meg az új telepet a püspök ellen s ő döntötte el Nyíregyháza megmaradását. Másutt sem hiányoztak az efféle

nehézségek. Mindazáltal főleg 1763-ban, a porosz háború befejezése után nagyszerű méreteket öltött a telepítés, legelől az állam vezetése alatt. A lakatlan Bács vármegyét a hadi szolgálatból elbocsátott katonák, főleg rácok, valamint német telepesek ülték meg, kiket Pozsonyból hajón szállítottak oda. Az új telepek rohamosan fejlődtek, a sok közül például Bezdán, melyet 1742-ben néhány magyar és tót család ült meg s mely 1763-ban már 400-nál több házból állt.

A telepítés árja főleg a Temesközbe irányult, mely 1779-ig bécsi kormányzat alatt maradt s melybe rácok és oláhok mellett tömegesen költözött német iparos, bányász és földműves. Területén, mely 25.000 lakossal szállt vissza a koronára, 1780-ban már 317.928 ember élt. Más vidékeken hasonló volt a szaporodás. Békés vármegyében, hol 1715-ben alig 2000 ember akadt, 1780-ban már 54.820 főre ment a népesség. A régi vármegyék népszáma nem nőtt ugyan ily arányokban s az alföldre való vándorlason kívül a pestises évek (1741, 1755–56) és más nagy járványok (1771–72) lassították szaporodását. Mindazáltal az egész magyar birodalomra nézve ez a korszak a lakosság bámulatos megnövekedésének kora s 1780-ban a népesség száma már kétségkívül elérte a nyolcz milliót.

Ez pedig képessé tette az országot, hogy megújítsa az Árpádok dicsőséges idejét, az új honfoglalást, a letelepedés és talajművelés korszakát, melyben a munka képviselői, első sorban a földműves tömegek ismét hozzáfogtak a természet szilajságának megfékezéséhez s a föld rejtett kincseinek föltárásához, ámbár istenáldotta munkájok töméntelen akadályba ütközött, melyeket nem is a természet, hanem a közintézmények okoztak. A vallásüldözésen, a helyi közigazgatás kezdetlegességén kívül főleg a közterhek, a tized, a kilenczed s általában a nyers hozadékú naturalgazdasági adók, melyek a szorgalmat sujtják, mert minél többet dolgozik valaki, annál többet tartozik másoknak fizetni, alkották a nemzeti munka lendületének legfőbb akadályát. Mária Terézia gazdasági ismeretek terjesztésével, a selyemtenyésztés meghonosításával, az erdőkezelés rendezésével, a ló- és juhtenyésztés fejlesztésével igyekezett a helyzetet javítani. Két ízben is felszólította a vármegyéket, hogy megyei gazdasági egyesületet alakítsanak s elősegítette a burgonyatenyésztést, mely a felföldre a szomszéd országokból, a délvidékre a német telepesekkel jutott el s 1770 után már nagyobb mérveket öltött. Intézkedései nem maradtak üdvös hatás nélkül, ámbár csak az idők folyamán gyümölcsöztek, a szociálgazdasági szervezetből folyó bajokat meg épen nem orvosolták. Magát e szervezetet kellett megjavítani s ebbeli törekvéseiben a királynő eleinte a rendiséget sem akarta mellőzni. Csakhogy az önérzetében, vagyonában meggyarapodott nemesség épen e kérdésben ragaszkodott hajthatatlanul Verbőczy Hármaskönyvének szelleméhez s azt hirdette (1751-diki országgyűlés), hogy „az isten,

a természet s a törvény szolgáására“ vetette a jobbágyot. Ez elvekkel azonban nem lehetett többé boldogulni, mert a tömeg, mely az államnak a vér- és pénzdadót szolgáltatva, már ismerte munkájának nagy nemzeti értékét. Az ő önérzetét szintén fokozták a sikerek, melyeket az ország polgárosítása terén elért s habár egy része türelmes háziállatként viselte az igát, a másik folyton háborgott, lázongott ellene. A szegénylegénység, a tömegek rokonszenvétől kísérve, virágzásnak indult ország-szerte, itt-ott helyi lázongások támadtak, mint Algyőn, Mindszenten, 1753-ban Vásárhelyen és Mezőtúron, hol a nép Rákóczyt és Bercsényit várta s tőle remélte megmentését. „Bár jönnének a kuruczok, — mondták sok helyen (1765), — hogy had ijesztenék ezt a mi pogányunkat is“. A vármegye kegyetlen szigorral lépett föl az elégedetlenkedők ellen, de szabadságvágyukat nem fojthatta el. A Dráván túl, Körösben és Varasdban, a Raffayak és Erdődyek jószágain több apró mozgalom után 1755-ben hatalmas parasztfölkelés támadt. Kusics Mihály alatt vagy 20.000-en gyűltek össze s kegyetlenül dúlták a földesurak vagyonát. De csakhamar leverettek s Rauch János viczebán oly szörnyen kegyetlenkedni rajtuk, hogy a Zágráb és Körös közötti egész föld elnéptelenedett. Embertelen eljárása miatt a királynő elcsapta ugyan Raucht, ki azonban nem egymaga képviselte akkor a jobbágság iránti irgalmatlanság elvét. Akadtak nemes gondolkodású, emberséges földesurak is, de a földesúri hatalom maga elvileg legyőzött ellenségnek, rab-szolgának tekintette a jobbágyot s ehhez képest bánt vele. Ugyanígy gondolkodtak a vármegyék, sőt a királynő kormányzószékei. Ez utóbbiak ez időbeli fölterjesztéseiben minduntalan előfordul, hogy a felséges ausztriai ház, első sorban a királynő mily virágzó állapotba helyezte az országot, milyen boldog a magyar, mennyire hálás érte királynőjének és a kik ez iratokat fogalmazták, azok csakugyan meg voltak sorsukkal elégedve. A maguk szűk körét azonosították az országgal s szándékosan tévútra vezették az uralkodót, kinek nem egy befolyásos tanácsosa még mindig azt vallotta, hogy az állam ne törődjék a tömegek gazdasági helyzetével; maradjon a nép tudatlan és szegény, mert ily állapotban nincs testi-lelki szükséglete, hanem, mint a ráczság és oláhság, beéri egy darab kukoriczakenyérrel s türelmesen viseli igáját.

Mária Terézia örök dicsősége, hogy okosabban, nemesebben ítélte meg az ügyet s mint sok egyébben, ebben is tanult hires ellenfelétől, Nagy Frigyesztől. Azt mondta, hogy a juhot etetni kell, ha nyírni akarjuk s az alattvalónak bizonyos jólétre kell emelkednie, hogy adót és katonát szolgáltatthasson. De nemesebb érzelmek is vezették. „Igazságot kell szolgáltatnom — mondotta — gazdagnak, szegénynek, eleget kell tennem lelkiismeretemnek s nem akarok egy pár mágnás és nemes úr miatt elkárhozni!“ Elhatározta tehát, hogy saját hatalomteljéből fogja az urbéres viszonyokat rendezni. Maga is a rendi világnézet képviselője lévén, épen

nem forradalmi ujításokat tervezett. Eszébe sem jutott a jobbágyság intézményét eltörölni, csupán országos úrbérben akarta a földesúr és a

József trónörökös császárrá választása korában.
(Egykorú metszet után).

jobbágy jogait és kötelességeit megállapítani. Sőt e terveit is a rendiség közreműködésével próbálta valósítani. De bármi vakon követték az urak az udvart minden másban, ebben az egyben, a hol önérdekről és elő-

ítéletekről volt szó, ridegen szembeszálltak a királynő szándékával. Az 1751-diki országgyűlésen az a nézet volt túlsúlyban, hogy a reform csupán a jobbágyságra előnyös, ellenben a földesúrra veszedelemmel jár s így nem kell a fennálló viszonyokat megbolygatni. Az 1764/5-diki országgyűlés az udvar nyomása alatt készített ugyan úrbérrendező javaslatot, de olyat, mely a legszerényebb igényeket sem elégítette ki. A királynő nem szentesítette tehát, hanem a rendek nélkül fogott a kérdés megoldásához, hangsúlyozva, hogy: „csak a közjót akarom s azt magánérdekek meg nem akadályozhatják“. Hasztalan ijesztgették az urak, hogy a jobbágyok lázadásra készülnek. Egyszerűen félretette a vármegyék hamis jelentéseit s meghallgatta a hozzá tömegesen jövő parasztküldöttségeket és panaszaikat, mire országszerte megindította (1765) az anyaggyűjtést. Minden vármegyében községenként összeíratta a jobbágyszökecsket, a rajtok nyugvó jobbágyterheket és szolgálatokat. Ez óriási anyag alapján Raab udvari tanácsos — magyarra e munkát a királynő nem merte bízni — elkészítette az urbáriumot, mely Magyarország számára 1767-ben magyar, latin és tót nyelven hirdettetett ki. A mai Tótország még 1756-ban, a Temesköz és Horvátország csak 1780-ban kapott külön urbáriumot. Erdélyben a királynő szintén megkezdte az anyaggyűjtést, de nemes szándéka megtört a hatóságok rosszindulatán s a reform épen ott nem létesült, a hol legszükségesebb lett volna.

Az új úrbérrendezés nem érintette magát a jobbágyi intézményt, nem tette a jobbágyot telkének szabad tulajdonosává, s csupán az intézmény elfajulását akarta orvosolni. A helyi viszonyok szerint minden vármegyében külön állapította meg a jobbágytelek minimumát s a jobbágyterhek maximumát, mely utóbbit még kölcsönös megegyezéssel sem lehetett emelni. E két alapvető eszméhez járult sok apró javítás, az úriszék szabályozása s úrbéri ügyekben a felsőbb folyamodású felügyelet behozatala, a szabad költözésnek nagyobb arányú biztosítása. Az addigi állapotokhoz képest az új úrbérrendezés nagyszerű haladás volt tehát, csak hogy végrehajtása egészen a vármegyére s ezzel a földesúrra bízott, ki lehetőleg kijátszotta a királynő jó szándékait úgy, hogy az új rendezés sok előnye kárba veszett. Sőt lassankint ellankadt az udvar buzgalma is s a panaszos parasztküldöttségek sem juthattak többé a trón elé. Mindazáltal Mária Terézia úrbérrendezése gazdasági és polgárosodási tekintetben a legáldásosabb következményekkel járt. Fokozta a munkástömegek önérzetét, munkakedvét, anyagi jólétét, szorosabbá fűzte az erkölcsi kapcsolatot a nép milliói s a haza közt, a földesurakra meg szintoly előnyösnek bizonyult, mert a jobbágyok vagyoni gyarapodása igen nagy mértékben fokozta az ő anyagi erejüket is.

Hogy Mária Terézia a magyarság legnagyobb jótevői közé emelkedjék, ahhoz még csak az kellett volna, hogy úrbérrendezését a vám-

politika magyar érdekű átalakításával koronázza meg. De nem tette s az ő gazdasági politikája ép úgy Magyarországnak Ausztria általi kizsákmányolására irányult, mint elődeié. A királynő e téren főleg Nagy Frigyeszt utánozta, ki a többek közt a nyugati porosz tartományban nagyszerű fejlődésre emelte a bányászatot, mire a bécsi udvar szintén különös gondot szentelt a bányaművelésnek. Ellenben egyes tartományai közt a közbenső vámokat Nagy Frigyes sem szüntette meg, ámbár a közvélemény már élénken sürgette, hogy szabadabb kell a belső árúcserét tenni s gazdasági egységgé kell a porosz monarchiát alakítani. Minthogy azonban Nagy Frigyes nem követte ez ösztönzést, Bécsben szintén nem akartak a közbenső vámok eltörléséről hallani, noha sokan mondták, hogy „Magyarország gazdasági exemptiója valóságos megsértése az államjognak.” A magyar birodalom tovább is három vámterületre, a magyar-horvátra, az erdélyire és temesközire oszlott s ez utóbbi csak 1779-ben szűnt meg. Míg Ausztriában a királynő igen értékes kedvezményekkel, 3%-os kölcsönök adásával, tanult munkások bekecsegtetésével nagyszerű iparfejlesztő politikát követett, Magyarországon csak oly gyárakat akart tűrni, melyek Ausztriában nem fejlődhetnek s itt azon cikkek gyártására gondolt, melyek addig Törökországból hozattak be. E végből a gyapotnövény meghonosításával és a selyemtenyésztéssel tett kísérletet s a borvidékekre való tekintetből a rozsolisgyártást sem gátolta. Csakhogy vámpolitikájának egész szelleme megnehezítette az ily iparágak meggyökerezését is, a Szepességen és a Királyföldön fennálló régi ipart, a vászon- és posztóipart, Gömör, Zólyom, Szepes, Abaúj, a Temesköz és Erdély vasbányászatát meg teljesen megbénította az osztrák versenynyel. Az 1741-diki lelkesedés hatása alatt a királynő a vámtarifa egyes ridegségeit enyhítette ugyan, de rövid időre. 1746-ban Bécsben kereskedelmi tanácsot alakított, mely tervszerűen vezette Magyarország gazdasági kiaknázását s mindent elkövetett, hogy Magyarország az osztrák ipar számára a legolcsóbb áron szolgáltatassa a nyers terméket, ellenben Ausztria iparcikkeit a lehető legdrágábban legyen kénytelen vásárolni. 1754/5-ben ily szellemű vámtarifa lépett életbe, mely a magyar kereskedőt kirekesztette a nemzetközi forgalomból s a közvetítést végleg osztrák kézre játszotta. Még azokat az útvonalakat is Ausztria érdekei szerint szabta meg, melyeken a külföldi árú Magyarországra juthatott. Ha a magyar kereskedő külföldön fedezte szükségletét, ez utakon kellett áruút hazaszállítania, melyekért roppant vámot fizetett. Ellenben ha a külföldi árút nem külföldön, hanem osztrák kereskedőtől vette, úgy jelentékeny vámkedvezményt kapott. Ennek következtében a magyar kereskedő csaknem kizárólag Ausztriában tette minden vásárlását. Másrészt minden oly magyar nyerstermény, vagy árú, melyre az osztrák iparnak szüksége volt, a legmesterkéltbben biztosított az osztrák gyárosok számára. Kivitelét vagy egyszerűen

megtiltották, vagy olyan roppant vámmal sújtották, hogy a kivitel tilalom nélkül is lehetetlenné vált. 1764-ben és 1767-ben a kormány kimondta, hogy olyan cikkeket, melyeket Ausztriában gyártanak, külföldről egyáltalában nem szabad hazánkba hozni, a többieket meg óriási vámmal rekesztette ki. A rendelet az osztrák árúkat Magyarországon is bel-földieknek, a magyar árút ellenben Ausztriában külföldinek nyilvánította úgy, hogy a magyar árú 30%, az osztrák 3% vámot fizetett. Ezen kívül az osztrák kereskedő, kinek Magyarországon fiókja volt, töméntelen vámkedvezményt élvezett, melytől a magyar kereskedő saját hazájában meg volt fosztva. A bécsi kormány hivatalos ügynökei bejárták az országot, hogy kiderítsék, honnan jó a külföldi behozatal, minő árúkra terjed ki s hogyan lehetne helyettők az osztrák iparcikkeket meghonosítani. Abban az időben Magyarország szolgáltatta az egész világ réztermelésének egy hatodát, évi 400.000 mázsát. Csakhogy a kamara a reze nem a helyszínen, a bányákban adatta el, hanem Bécsbe vitette s a magyar kereskedő csak ott vásárolhatta s hozhatta itthon forgalomba s így a vámon kívül a kétszeres szállítás költsége terhelte. Ugyanez történt a magyar arannyal és ezüsttel s a hazai ötvösnek Bécsből kellett szükségletét fedeznie. Pedig a magyar bányák busás jövedelmet hoztak s főleg a magyar réz örvendett élénk keresletnek a világpiaczon. A termelés részben monopolszerűen folyt s roppant összegeket hozott a császári kincstárnak. Ellenben a magyar kéneső termelése az osztrák bányák érdekében lehetőleg elfojtatott.

Ép oly magas vámok és tilalmak védtek az osztrák mezőgazdaságot a magyar ellen. Megtiltották a magyar marha kivitelét Karintián át Velenczébe, egyik eddigi főpiaczára, hogy Bécs minél olcsóbban fedezhesse hússzükségletét. A magyar borkivitel Ausztrián át külföldre csak úgy engedték meg, ha a kivívó ugyanannyi osztrák bort exportál, mint a mennyi magyart. Noha a szőlőtermelés nagyban fejlődött, a vámpolitika következtében évenként 2—3-szor annyi osztrák bor jött be hozzánk, mint a mennyi magyar bor Ausztriába ment. De hogy ezt a kivitel is tönkre tegye, a királynő a magyar bor vámját még inkább emelte (1754). Erre a Sopron és Pozsony vidéki bor Sziléziába igyekezett s a kivitel évenként néha 25.000 akóra emelkedett. Mikor azonban Ausztria, hogy a porosz kézre jutott Szilézia iparát sujtsa, ennek termékeire szertelen vámot vetett, Nagy Frigyes megtorlásul a magyar bor vámját emelte s ezzel főleg Sopron vidékének okozott érzékeny kárt. De az osztrák vámtarifának egészen érthetetlen tételei is voltak. Így a viasz Ausztriában, ha Lengyelországból jött, csak 2, ha Magyarországból $6\frac{1}{2}$ forint vámot fizetett mázsánként. A magyar faggyú nem kellett Ausztriának, de azért eltiltották kivitelét, min még a bécsi kereskedők is megütköztek. Magyar gabonát csak Trieszten át lehetett kiszállítani, még pedig 20%-os értékvám mellett. Gyapju, bőr s más olyan

Az Athenaeum nyomása

MÁRIA TERÉZIA ÉLETÉNEK UTOLSÓ ÉVTIZEDÉBEN.
(Egykorú metszet után.)

Az Athenaeum nyomása.

WESSELÉNYI FERENCZNÉ SZÉCHY MÁRIA.

(Egykorú festmény a herceg Eszterházyak fraknói várkastélyában.)

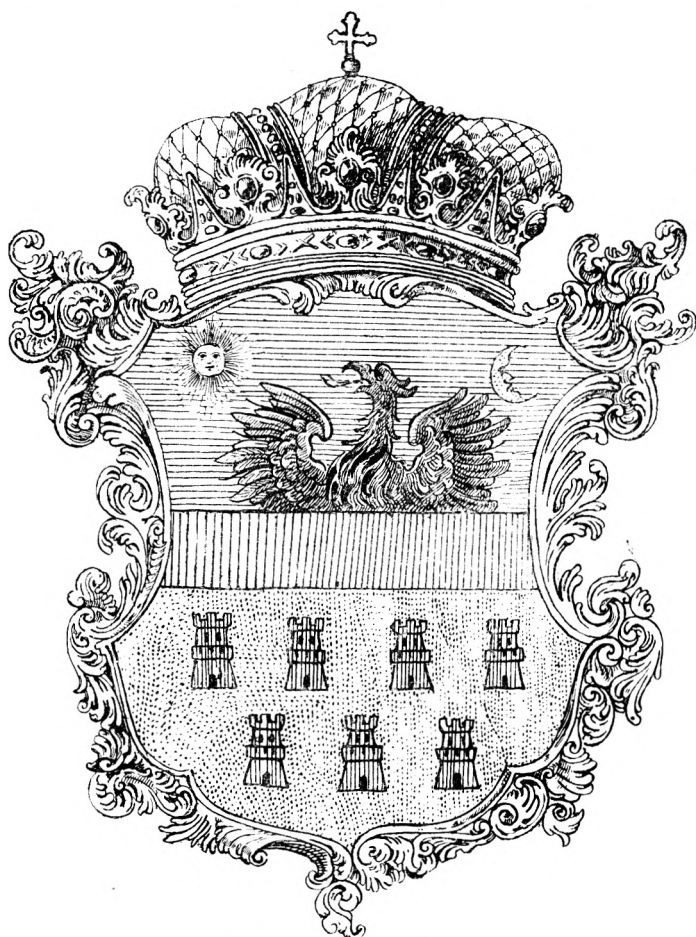
nyers termék kivitelét, melyre az osztrák gyáriparnak szüksége volt, a vámrendszer csaknem lehetetlenné tette.

Mikor a királynő nem bírta nálunk a dohányjövedéket meghonosítani, noha egyébként javítani igyekezett a dohánytermelést, a dohánykereskedést úgy szabályozta, hogy az osztrák egyedárúság minél olcsóbban kaphassa a dohányt. Ennek következtében az osztrák, morva, sziléziai határon óriási arányokat öltött a csempészet s a csempészek néha valóságos csatákat vívtak a vámosokkal és a katonákkal. A királynő megtiltotta tehát a parasztságnak a fegyverviselést (1765), a Dráván túl még a csákányviselést is. Katonasággal rakta meg a széleket s díjat tűzött ki a csempészek fejére. Mindez semmit sem használt. A míg a magyar dohányt, melynek már akkor igen jó híre volt s melyet az osztrák gyárak a leghangzatosabb címek alatt, mint spanyol, vagy levantei dohányt hoztak forgalomba, tisztességes áron be nem váltották, a csempészetnek véget vetni nem lehetett. A magyar hatóságok ezt ismételve hangsúlyozták, de minden eredmény nélkül. Jelentékeny szerepet játszott ez időben a magyar kivitelben a hamuzsir, melyet a királynő szintén állami egyedárúsággá akart tenni, mely terve azonban a hatóságok nehézségén hajótörést szenvedett.

Mínthogy ez a kiméletlen gazdasági kiaknázás nemest és pórt egyaránt károsított, az országgyűlés természetesen gyakran és zajosan felszólalt ellene. De a királynő, még ha megengedte, hogy egyes árucikkek szabad kivitele tárgyában törvény alkottassék, sohasem hajtotta végre. Így a vámrendszer roppantul leszállította a magyar mezőgazdaság termékeinek árát s saját zsírjában akarta az országot megfullasztani. De a valóságban az ellenkező történt s a magyar nép munkakedve, szorgalma, kitartása a kormány- és vámrendszer minden ellenséges törekvését áldozattal ugyan, de tényleg meghiusította. Nem az országgyűlésen és a vármegye házában, hanem a széles nagy országban döntötték el akkor a magyar nemzet jövőjének sorsát s a munkás elemek mentették meg a császári rendszer részben anyáskodó, részben erőszakos törekvései ellen. A tömegek munkáját, bármi töméntelen akadályba ütközött, folyton több áldás és eredmény kísérte s a velencei követ már 1769-ben csodálkozva említi, hogy 25 év alatt mennyire megsaporodott a lakosság, s anyagi és szellemi téren mily szembetűnő a gyarapodás.

Erdélyt, melyet nagyfejedelemséggé emelt, Mária Terézia ugyanazon elvek szerint kormányozta, mint Magyarországot, sőt a rendekkel még katonasággal bánt el, mint a magyar országgyűléssel. Az országgyűlés Nagyszebenben tartatott, de csak a legszűkebb hatáskörben. A királynő korlátlanul uralkodott s 1757-ben 257.200 forint kényszerkölcsönt vetett a nemességre. Ha makacskodni merészelték, igen éles hangon utasította őket rendre. 1761-ben, egyik követ szerint,

leirat (insinuatum) érkezett a szebeni gyűléshez. „Ez a leirat kápláros természetét tekintve s mogorva kifejezéseiből következtetve, nem insinuatum, hanem lugunderium (gyászjelentés) és kedvetlen, balga leves; kivált a mágnások nehezen veszik, mert e szók kissé durvább eledelel nem szoktak élni“. De beletörődtek a helyzetbe. Szegénységök miatt a kormányra voltak utalva, mely grófi és bárói diplomával és

Erdély nagyfejedelmi czimere.

(A nagyfejedelemségről szóló oklevél eredeti rajza után.)

hivatallal akarata vak eszközeivé tette őket. Minthogy azonban vagyoni viszonyaik nem engedték, hogy Bécsben lakjanak, legalább nem vették ki magyarságukból, részben vallásukból s az ő áldozataik tartották fenn a kálvinista iskolákat, nyomdákat, mi a magyarságnak nagy hasznára vált. Még szegényebb volt nemesség. „Nagyobb része a kevesebb értékű nemességnek, — mondja az 1757-diki országgyűlés, — a kiknek valami fizetésök nincs, ámbár alkalmas gazdák

legyenek és birodalmasaknak látszassanak lenni, esztendő alatt is ritkán vehetnek magok jószágok hasznából 50 forintokat." Így ez az elem sem társadalmi, sem politikai téren nem vihetett számottevő szerepet. Elparlagosodott, sőt az oláh vidékeken nemzetiségéből is kivetközött. Mária Terézia legalapvetőbb reformjai, a közoktatás és úrbér rendezése Erdélyre nem terjedtek ki, ellenben erélyesen folyt a térítés és vallásüldözés. Még Nagyszebent is kényszerítette, hogy a tanácsba katolikust fogadjon be s egy ízben egy csődben levő kereskedőt kellett más jelölt híján tanácsnokká választani. A hivatalokból általában lehetőleg kizárta a nem-katolikusokat, de különösen az unitáriusok ellen fordult, s bizalmasan utasította a kormányshéket, hogy unitáriust ne jelöljön többé köztisztshégre, a mi meg is történt.

Mária Terézia a magyar közoktatásiügy terén nagyszerű reformokkal örökítette ugyan meg nevét, de csak uralkodása utolsó évtizedében. A nagy külső háborúk korában az oktatás egészen a régi mederben folyt. Orvosi iskola nem volt az országban s így hiába utasította a királynő a vármegyéket, hogy tiszti orvost tartsanak s legalább egy gyógyszerhárt nyissanak. Még 1770-ben sem akadt Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén vármegyékben orvos, vagy megbízható sebész s a nép az olajkárosoktól (vándorló tót házalók) vásárolta a gyógyszert. Ép úgy nem történt változás a jogi oktatás terén. Az ügyvédi karban még mindig a protestáns elem volt túlsúlyban s Barkóczy primás, főüldözőjük is protestáns ügyvédet volt kénytelen vallani. Ez arra ösztönözte Foglár György kanonokot és címzetes püspököt, hogy Egerben katolikus jogakadémiát állítson (1754) nemes ifjak számára. De ez sem változtatót a helyzeten, mire a királynő bizalmasan utasította a főispánokat (1762), beszéljék rá a katolikus főurakat, hogy protestáns ügyvéd helyett katolikusokat válasszanak. Ez sem használt, mire 1769-ben vizsgálattól tette függővé az ügyvédséget s a bírói szolgálatot, melyekhez eddig semmiféle külön képesítés nem kellett. Épen úgy változatlanul működött a középiskola, melyben a jezsuita rend megtartotta uralkodó állását s a 69 katolikus középiskola (1773) közül 31-et ez a rend vezetett, míg a többi a piaristák s más szerzetek kezén volt. Mindezekben a magyar nyelvet s a reáliákat épen nem vagy egész mellékesen tanították s így a középiskola, főleg a jezsuita még mindig nem a közművelődésnek, hanem a merő felekezetiiségnek szolgált. Nem gondolkodni tanította a növendéket, hanem kész véleményeket csepegtetett bele, melyek szerint a máshtűek nem is emberek, vagy legalább nem oly teremtményei az istennek, mint a katolikusok, hogy képmutatók, hazugok, ellenségei a hazának s a vallásnak, kiket kerülni minden jó katolikusnak lelkiismereti kötelessége. A népiskola minőségre és számra szintén a fejlődés legkezdetlegesebb fokán maradt. Vagy 4000 népiskolát írtak ugyan össze (1770), de Borsodban csak 4, Máramarosban 3, Zemplénben 13 talál-

tatott, s a hol több volt, ott is inkább csak papiron volt meg. A legtöbbnek nem volt külön helyisége, hanem a tanító, rendesen kiszolgált katoná vagy kontár mesterember, saját lakószobájában végezte az oktatást, ha ugyan maradt rá ideje, mert a legtöbben kántorok, községi jegyzők is voltak. Némely iskolába alig járt 2—3 gyermek, s a melyet 16-an látogattak, azt már népes iskolának nézték. A tömeg maga ellenszenvet táplált az iskolázás iránt s a hivatalos jelentés szerint „barom módjára neveli gyermekét“, vagyis a tanítás helyett inkább a gazdaságban foglalkoztatta. Csupán a protestánsok értékelték többre a tudást s küldték nagyobb mértékben gyermekeiket a népiskolába, sőt itt-ott a katolikus iskolában is többségben voltak. Nemzetiségi vidékeken a népiskola teljesen mellőzte a magyar nyelvet s még Székesfejérvár négy népiskolájából is csak egy volt tiszta magyar tannyelvű.

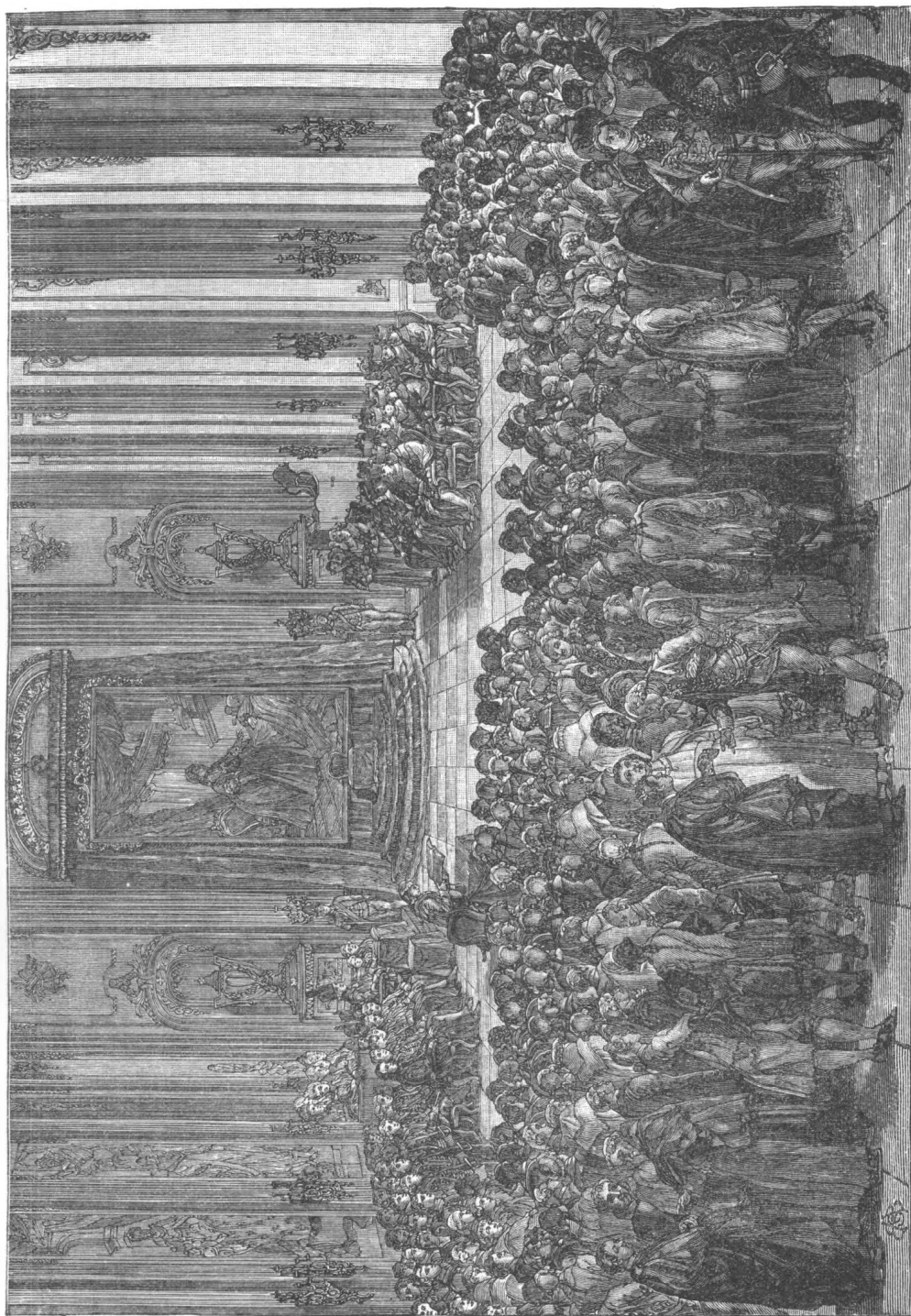
Államra és társadalomra egyaránt életszükséglet volt tehát a közoktatás gyökeres rendezése, melynek érdekében a külföldön már hatalmas mozgalom indult meg s Mária Terézia nem zárkózott el a kor szellemi áramlata elől. De csak azt vette át belőle, a mi a császári rendszernek megfelelt. Az új külföldi reformirány az iskolában az anyanyelvre helyezte a főszólyt, a királynő meg az anyanyelvet egyszerűen a némettel azonosította. Nem azért tette, mintha akár maga, akár udvara határozottan német lett volna. A császári rendszernek nem volt élesen kidomborodó nemzeti jellege s az udvar legfelső köreinek érintkezésében a francia nyelv nagyobb szerepet játszott, mint a német. De a királynő, a ki a német birodalomban erős versengésben állt Poroszországgal, a német nyelvvel kezdett kacérkodni s szolgálatába akarta az újjászervezendő iskolát állítani. Így forgatták ki valójokból Bécsben a kor többi oktatásügyi vezéreszméit is s oda törekedtek, hogy az iskola továbbra az egyház és a rendiség szolgálatában maradjon s csak annyiban javítsa a fennálló viszonyokat, hogy a tömeg elbírja az állami terheket s az alsóbb köztisztviségek betöltéséhez szükséges emberanyagot szolgáltatassa. De a királynő még e szerény újításoktól is sokáig visszariadt s csak habozva szánta el magát, hogy Ausztriában megkezdje a tanügy reformját. Akkor sem követte német miniszterei azon tanácsát, hogy kivegye az iskolaügyet a szerzetesek kezéből s a protestánsokat is bevonja az újításba. Ellenben főleg azért, mert egy paptól (Felbiger I. Ignác, sagani, porosz-sziléziai apáttól) indult ki, olyan tanmódszert vitt az iskolába, melyet a poroszok egyszerűen butának és nevetségesnek találtak. Ez a nagyon szerény körben mozgó reform nem a tudás valódi, hanem a trón és az oltár helytelenül felfogott érdekeit szolgálta tehát, mit József trónörökös már 1765-ben észrevett és kárhoztatott. De a királynő valósággal megijedt fiának forradalmi nézetétől s vezető miniszterét, Kaunitzot követte, ki szintén rendi és felekezeti szempontok szerint akarta az iskolát újjászervezni. Abból indult ki, hogy

minden honlakos vagy munkás, vagy polgár vagy nemesember, s ennek megfelelően a nevelésnek is háromféleképpen kell lennie. Sonnenfels, az áttért zsidó, ki közkatonából a királynő legbizalmasabb tanácsosai sorába emelkedett, azt hirdette, hogy a vallás segélyével kell az ifjúságot az államhoz, természetesen az ősszbirodalomhoz édesgetni. Sőt a királynő a tanügyi reformot általában a protestánsok kiirtására akarta használni. Egyszerre kivonta a közoktatást az országos főkörmányszék, a helytartótanács hatásköréből s Barkóczy primást nevezte ki pártfogójává, kiterjesztve hatáskörét az egyetemekre, akadémiákra, gimnáziumokra, az összes iskolákra. A primás ez új jogkörben nemcsak az oktatást, hanem az egész szellemi életet kénye-kedve szerint akarta intézni elannyira, hogy szándékai a kancelláriát is megrémítették. Élesen tiltakozott ellenük, mire a királynő csakugyan korlátozta a primás jogkörét, ki azonban nem hagyta abban a munkát. A teljesen befolyása alatt álló helytartótanácsot (1763) léptette föl, mely azt hangoztatta, hogy a reformot a protestáns tanügy s vele az egész protestantizmus megsemmisítésére kell felhasználni, mely kegyetlen terveket csak az osztrák államtanács hiúsította meg. Ellenben az országnak a tanügyi reformok általi elnémetesítése ellen a magyar helytartótanács nem emelt kifogást s gróf Niczky Kristóf egyenesen helyeselte a németesítést. Azt ajánlotta, hogy a katolikus gimnáziumokban „jól szervezett német iskola” állíttassék s a gimnáziumba csak az vétessék fel, ki a német iskolában írni-olvasni megtanult s a beszédet is megérti. Nézete szerint a magyar nemzetre az lenne a legüdvösebb, ha „a némettel a nyelv közössége által szorosabb összeköttetésbe” jutna.

Minthogy a magyar nyelvnek szószólója egyáltalán nem akadt, a királynő tanügyi újításaiiban kizárólag a német nyelv érvényesült. Először az oktatásügy legszembeeszköbbs hiányait pótolta s Szempczen gazdasági, Selmeczen bányásziskolát alapított (1763), melyet csakhamar akadémiává, főiskolává bővített, hol jeles tanárok oktatták nemcsak a magyar, hanem az osztrák országokból származó hallgatóságot. Mindkét intézet kizárólag német volt s a szempczibe is csak olyan ifjút vettek föl, a ki már birta a német nyelvet. A királynő csakhamar (1769/70) a nagyszombati egyetem újjászervezéséhez látott. Itt meghagyta ugyan a latin tannyelvet, de a magyar főiskolát teljesen a bécsi egyetem kaptájára húzta, sőt közvetlen függési viszonyba helyezte a bécsitől, mert az újonnan kinevezett magyar tanár Bécsben volt köteles vizsgát tenni. Más tekintetben azonban a reform a legszélesebb körű volt. A királynő egyszerűen államosította a Pázmány és mások által alapított, tehát tisztán katolikus intézetet a nélkül, hogy a főpapok, kik a protestánsok apró falusi iskoláit is a legkíméletlenebb erőszakkal szedegették el, a királynő szándéka ellen szót emeltek volna. „Mi és utódaink a magyar királyok kegyelmes pártfogása és igazgatása alá vesszük”, mondja az egyetemről

1769 július 17-diki rendeletében s ezzel az intézetet az állam birtokába helyezte. Bőségesen gyarapította javait és jövedelmeit, szaporította a tanszékeket s a kor viszonyainak megfelelően a tanárok fizetését. Magyarország külön közjogának is akart tanszéket állítani, mit azonban főleg magyar tanácsosai hiusítottak meg. A kancellária és szakbizottsága azt a vakmerő állítást kockáztatta, hogy „Magyarország külön közjogáról mindaddig tudomása“ nincs s hogy a királynő egy más tantárggyal téveszti össze a dolgot. Festetich gróf kamarai tanácsos meg azt vitatta, hogy a közjog tanításából baj származhatik, mert a közjogban tárgyalni kellene például azt, vajjon az örökös király koronázás nélkül is gyakorolhatja-e jogait Magyarországon? Lehetséges-e a koronázás országgyűlés nélkül? Már pedig — folytatta — a magyar közjog még nincs „a monarchikus elvek szerint“, vagyis az uralkodói teljhatalomhoz képest átalakítva s azért nem kell tanítani. Nem is tanították a magyar köz-, hanem csupán a magánjogot s általában az újonnan kinevezett, részben külföldi tanárok az osztrák kényuralom tanait csepegtették az ifjuság szívébe.

Ugyanekkor az egyetem végre orvosi kart nyert orvosok, sebészek, gyógyszerészek, bábák képzésére. De míg a nagyszombati csak Magyarországon képesített gyakorlatra, a bécsi egyetem oklevele érvényes volt nálunk is. Másrészt a királynő a protestánsoknak sokáig nem engedte meg, hogy orvostudori oklevelet szerezzenek. Látogathatták ugyan az orvosi iskolát, de a vizsgálatok letétele után csak licentiatust nyerhettek. Az egyetemmel kapcsolatban gimnázium nyitattott, de nemesi ifjak számára, míg a nem-nemesek bármi jelesül tanultak, ha kellő vagyont nem igazoltak, a syntaxis-osztály elvégzése után egyszerűen kizárattak, hogy mesterséget tanuljanak. Az egyetem rektora azt ajánlotta, hogy ebben a középiskolában a latinra és magyarra egyenlő súlyt fektessenek. De a kancellária a magyarnak csupán olyan szerepet juttatott, mint bármely más hazai nyelvnek, például a tótnak, a konviktusban meg egyenesen erőszakolta a német nyelvet, mely az ország többi konviktusaiban szintén túlsúlyra emelkedett. Így a budaiban (1769) az egész ifjuság tanult németül, magyarul ellenben senki. Az egyik nagyszombati-ban (1772) németül 30, francziául 12, tótul 2, magyarul csak 2 ifju tanult. Ily módon akarta a kancellária, mint mondotta, azt a vég-czélt elérni, hogy a német nyelv idővel általános uralomra jusson. A főtisztviselők iskolálatogatás alkalmával lelkesen buzdították az ifjakat, hogy németül tanuljanak s néhol az iskola falain belől az ifjaknak másképp, mint németül társalogniok nem volt szabad. 1764-ben az országgyűlés a sérelmek közt felszólalt ugyan a németesítés ellen, de még csak vagylagosan említette a magyart és latint a német helyett, sőt akadtak olyanok, kik védelmére keltek a németnek. A királynő azonban határozottan a német mellett foglalt állást s utóbb elrendelte,

A budai egyetem megnyitása.
(Egykorú metszet az egyetem birtokában).

hogy minden papnevelő intézetben kötelezően tanítsák a német nyelvet, ámbár, mint a primás mondotta, az ő érseki tartományában a legtöbb pap úgy is tudott németül. Intézkedett továbbá, hogy olyan községekben, hol a lakosság többféle nemzetiséghez tartozik, német papok alkalmaztassanak s német iskolák állíttassanak. Mikor a körmöczbányai gimnáziumot a ferencziek átvették (1769), megkövetelte tőlük a német és tót nyelv ismeretét, s a német nyelv tudását kívánta (1770) minden tanítótól, ki városi iskolánál nyert alkalmazást. Általában az ország minden bajának, ipar és kereskedés fejletlenségének okát abban találta, hogy a német nyelv nincs nálunk eléggé elterjedve. Szigorúan elrendelte tehát (1774 június 20-dikán) tanítását s kimondta, hogy minden nemes embernek tudnia kell németül, különben nem kaphat hivatalt. Németesítő törekvései az árvákra is kiterjedtek. Több városban alapított árvaházat teljesen német alapon, s főleg a térítés céljából, mert a nem-katholikus árvák különös gondoskodásában részesültek.

Ilyen állapotban találta a magyar közoktatást a XVIII. századnak művelődési tekintetben egyik legnagyobb eseménye, a jezsuita-rend eltörlése. A közvélemény örökös sürgetésére Portugálban 1759-ben, azután Spanyolországban, Franciaországban, több olasz államban az uralkodó egyszerű rendelettel törölte el a jezsuita szerzetet s lefoglalta vagyonát. E kath. uralkodók kérelmére végül XIV. Kelepen pápa (1773 július 21-dikén) formászerűen eltörlötte a jezsuita rendet. Mária Terézia nem támogatta ugyan a többi katolikus államok e kívánságát, mert meg volt a jezsuitákkal elégedve, de mikor a pápa eltörlötte a rendet, ő is rátette kezét vagyonára. Magyar földön akkor a jezsuitáknak 45 rendházuk volt. Évi jövedelmöket (1766) hivatalosan 250.000 forintra tették s elkobzott vagyonuk a későbbi nagyon alacsony becslés szerint valami 8 millió forintra rúgott. E vagyon a koronára szállt, mely eladta s a befolyó vételárt tanulmányi célokra fordította. A rend feloszlásával a középiskolák többsége, mely jezsuita kézen volt, elvesztette tanári karát. A királynő úgy segített magán, hogy ideiglenesen meghagyta az exjeszsuitákat tanári, sőt cenzori és revizori állásukban úgy, hogy egyelőre semmi sem változott s a jezsuiták a rend eltörlése után sem veszítették el régi hatáskörüket. Mégis ez az emlékezetes esemény birta rá a királynőt, hogy az eddigi egyes újítások helyett az egyetemes magyar katolikus s lehetőleg az országos tanügyet egységes terv szerint összes ágaiban, a saját eszméinek megfelelően alakítsa át. A reform céljául azt tűzte ki, hogy a tanrendszer az egész birodalomban ugyanaz legyen, s a magyarság fokozatosan elsajátítsa a német nyelvet. Mindazáltal a magyar tanügy külön szabályozást nyert, ámbár főhivatása a németesítés maradt. Ürményi József több szakemberrel 1776-ban Magyarország és kapcsolt részei számára külön tanulmányi rendszert dolgozott ki, melyet „Ratio Educationis“ névvel a királynő 1777 augusztus 22-dikén hirdetett ki.

Ürményi finom modorú, megnyerő külsejű, eszes, igen művelt ember volt, a ki gyors és fényes pályát futott meg, mert minden rendszerhez tudott alkalmazkodni s kitünően megcsinált bármilyen munkát, melylyel megbízták. A Ratio Educationis is jeles alkotás, de mint szerzője, ki beszélt ugyan magyarul, de testestől-lelkestől német volt, akképen műve tisztán az uralkodó rendszernek szolgál. Felöleli az egész hazai tanügyet a népiskolától az egyetemig s ez az első országos magyar közoktatási törvény, az első kísérlet, hogy állami befolyás alá helyezze az oktatást, egységet hozzon a felekezetiileg szétbomlott tanügybe s a központtól, a helytartó-tanáctól le az egyes helyi iskolákig kiterjedő ellenőrző és felügyelő közegeket teremtsen számára. Az új szabályzat osztotta először az országot tankerületekre, melyek keretében minden iskola megkapta állami felügyelőjét. Ezzel a rendekre és felekezetekre szétszakadt társadalomban bizonyos egységet teremtett, mely szintén előfeltétele volt az egységes nemzet lassú megalakulásának. Gondoskodott egységes tantervről, új és szakavatott tanári és tanítói kar képzéséről. De célja nem a magyar műveltség fejlesztése volt s készítőinek magyarságát eléggé jellemzi, hogy azt mondták, hogy Magyarországon hét nyelven beszélnek s e hét nyelv közt a magyar nem vihet más szerepet, mint a többi. Ellenben különösen hasznos magyarra és mindenkre a német nyelv elsajátítása. A latin mellett a német irodalmat nyilvánítja a műveltség „egyedüli kútfejének“, melyre a latin mellett azért kell a középiskolában különös súlyt fektetni, hogy „rövid idő múlva az egész országban elterjedjen s köznyelvvé váljék“. A kerületi akadémiákat, melyekben jó állami tisztviselőket akart nevelni, az új tanrendszer teljesen elosztrákosította, osztrák mintára szervezte, osztrák tankönyvekre utalta, az osztrák jogot taníttatta, sőt egyenesen meghagyta a tanárnak, hogy előadásában mindig Ausztria viszonyaiból induljon ki. Még a magyar, a mint mondja: nagyon szenvedélyes, játékokat is a más nemzetségekénél dívókkal akarta pótolni. A népiskolában egyszerűen az osztrák tankönyveket hozta be s mikor kitűnt, hogy ezeket nálunk lehetetlen használni, két nyelvű tankönyveket készíttetett, de az egyik nyelv mindig a német volt, ellenben a másik a helyi viszonyok szerint magyar, tót vagy más.

Mindez megvilágítja a nagy tanügyi reform igazi célját, melyet részben el is ért, mert az iskola immár egy egészen új különlegességet, az eddigi magyar-latin mellé még egy magyar-német nemzedéket nevelt. A mint az országot idegen szellemben kormányozták, úgy idegen szellemben vezették a gyermekek oktatását, idegen nyelv uralkodott az irodalomban, a tudományban, mely nem állt kapcsolatban az elődök tudásának és bölcsességének kincseivel s nem is gondolt rá, hogy mutat és jelent szerves kapcsolatba hozzon. Mint az egész állam, úgy az új oktatás is az iskolázatlan tömegekbe szorította le a magyar nyelvet és a magyar érzést. Csakhogy a bajt, melylyel az iskola

németsége fenyegette, idővel mindinkább enyhítette a nemzeti érzés felbuzdulása, ellenben azt a sok jót, azt a sok haladó eszmét, melyet az új tanrendszer más tekintetben nyújtott, a magyarság nyomban a saját érdekéken értékesítette. Első sorban az egyetemi oktatás javult, a tanárok száma szaporodott s az új főiskola már a tudomány művelését is feladatának tekintette. Mikor pedig a királynő a primás, a kancellár, az országbíró tanácsa ellenére az ország központjába, Budára helyezte át (az 1777/8-diki tanév már ott folyt le), a főiskola kezdett belépni a nemzeti kulturtényezők sorába, ámbár a kancellár meghiusította a királynő azon szándékát, hogy tanárokat protestánsok is alkalmaztassanak.

Még nagyobb, igazán korszakos jelentősége volt a reformnak az, hogy megtörte a latin nyelv ősi, rég igazolatlan egyeduralmát az iskolában s ezzel előkészíté bukását a közéletben. A sok új tantárgy érdekében, mely az új tantervbe került, korlátozni kellett a latin oktatást s így az iskola mindinkább kivetkőzött régi jellegéből; nem a latinra fektette többé a fősúlyt, a mi szükségképen maga után vonta, hogy ez az idegen bálvány a közéletben se részesüljön oly tiszteletben, mint régen. Helyére Mária Terézia a németet akarta ugyan ültetni, de az is idegen volt s nem birt túlsúlyra emelkedni úgy, hogy a nagy változásból az anyanyelv, a magyar csakhamar mérhetetlen hasznot merített. Elősegítette ezt a magyar irodalmi élet újjáébredése, a kor egyik legemlékezetesebb eseménye, mely minden további haladásnak előfeltétele volt. Maga Mária Terézia megvetette nemcsak a magyar, hanem általában az irodalmat és írókat, a ki nem a császári rendszert szolgálta. E téren nem utánozta Nagy Frigyeszt, még kevésbbé másikat kiváló kortársát, II. Katalin orosz cárnőt, kinek gondozása alatt az orosz irodalom nagyszerű lendületet vett. Ellenkezőleg vasigába hajtotta a szellemet s az elődei által alkotott cenzúra és revízió intézményét nemcsak fentartotta, hanem a legridegebben kezelte. A jezsuita cenzorok valóságos barbár szenvedélylyel teljesítették hivatásukat, a hazai revízorok meg elkoboztak olyan külföldi könyveket is, melyek behozatalát a bécsi revízor már megengedte. E vakbuzgóságon végül maga a királynő ütközött meg s a magyar kancellária azt ajánlotta, hogy az egész revíziót kizárólag a bécsi hatóságra kell bízni. Ugyanezt kérték a magyar protestánsok, kikre a katolikus cenzúra a legsúlyosabban nehezedett. Csakhogy a bécsi revízori hivatal túl volt munkával halmozva s így a pozsonyi revízió megmaradt. Töméntelen könyvet tiltottak el, még Károli Gáspár bibliájának utrechti és bázeli kiadását is. Pascal, Voltaire, Montesquieu, Locke főbb művei, Milton Elveszett Paradicsoma, Gibbon ismert jeles történelmi műve, Goethe Wertherének francia fordítása, sok mással együtt a tiltott könyvek sorába került s ha behozták, máglyára dobták. Egykorúak

szerint az egri püspök valami 4000 könyvet égettetett el. Valóságos hajtóvadászat folyt a könyvek ellen s birtokosaik sokféle zaklatásnak voltak kitéve. A tiltott könyvek jegyzékét a kormány hivatalosan kinyomatta, de utóbb ezt a jegyzéket szintén a tiltott könyvek sorába igtatta, mert a közönség oly könyvekről értesülhetett belőle, melyekről eddig nem volt tudomása. A mint fegyveres kordont húzott a pestis vagy a marhavész ellen, akképen zárta el az országot a kor műveltsége elől.

Viszont a cenzor a hazai szellemi életet fojtotta meg. Vezérelve az volt, hogy minden nem-jezsuita szellemben írt munka megjelenését meg kell akadályozni s egy nyelvtant azért nem engedett kinyomtatni, mert idézte a közmondást: „csupa bizony káptalan a kend feje“, miben sértést látott a káptalanokra. Debreczenben megjelent egy nyelvtan, melyben nyelvtani példakép ez van: „Rákóczy György sokat harczolt Magyarországért.“ A királynő a helytartótanács felterjesztésére a könyv még el nem adott 3432 példányát elkobozta s Debreczen tanácsát, mely a könyv kinyomtatását engedélyezte, három évre megfosztotta a cenzura jogától. Egy jogtanár azt írta, hogy az egyházi javadalmak adományozása a törvényesen koronázott királyt illeti. A cenzor a törvényesen koronázott szavakat törölte. Még kalendáriumot is csupán királyi kiváltság alapján lehetett kiadni s a nyomdák a legszigorúbb felügyelet alá helyezettek. Az országban levő 36 nyomda főleg az idegen irodalmat szolgálta tehát. A kolozsvári jezsuita nyomdából (1740–80) 14 latin és 4 magyar, az ottani református nyomdából 10 latin és 25 magyar, a váradi nyomdából (1746–55) 20 latin, 3 német és csak 2 magyar nyomtatvány került ki. Magyar-Horvátországban összesen 11 könyvkereskedés — illet csupán a helytartótanács engedélyével lehetett nyitni — volt s a kormány megtiltotta a zsidóknak a könyvek elárúsítását, kik házaló kereskedésekkel a nép közé vihették volna. Nyilvános könyvtár az országban 1770-ig egy sem volt; csak akkor nyílt meg az egyetemi, később meg a nagyszombati káptalani, a pécsi püspöki s a kalocsai érseki könyvtár. De ezekben is csak a cenzura engedélyezte irodalom volt képviselve s hatásuk általában szűk körre szorítkozott. Az ország legnagyobb része minden irodalmi és művészeti képző eszköz nélkül szűkölködött. Mikor a fiatal, tudományszomjas Kazinczy Ferencz Patakon tanult (1779), más képet nem látott, mint a mit olasz házalók árultak. Hallott ugyan valamit Gessnerről, a német költőről, de azt már nem bírta megtudni, mit írt s hogyan lehetne művét megszerezni.

Rendszerének következményeit maga a királynő érezte meg legelőször. Midőn Kollár Ádám ismert munkái megjelentek, a rendi társadalomból az elzárkózás annyira kiölte az új eszmék iránti fogékonyságot, hogy a munka elégetését, szerzője száműzetését követelte. A panaszok közt, melyeket Kollár műve ellen emelt, előkelő helyen áll az, hogy azzal az istentelen kívánsággal mer előlépni, hogy a Corpus Jurist gondo-

sabban, sajtóhiba nélkül kell közzétenni. Ily légkörben meg kellett bénulnia minden önálló gondolkodásnak, el kellett halnia minden irodalmi életnek s míg a német birodalomban, Franciaországban s az egész művelt nyugaton, sőt Oroszországban nagyszerű nemzeti irodalom fejlődött, Magyarországon Mária Terézia uralkodása első 32 évében 1772-ig csak valami 600 magyar könyv jelent meg, nagyobbbrészt ájtatossági munka, halotti beszéd, néhány ismeretterjesztő könyv s az egyedül érdekeset csupán a XVI. és XVII. század íróinak és költőinek újabb kiadásai képviselték. Maga az akkori nemzedék írói szelleme alig működött, mert neki a cenzurán kívül még a társadalom idegenségével, a nemesség latinságával, a városok németiségével is meg kellett küzdenie.

Azokon a vidékeken, hol a jobbágyok tömege nem volt magyar, a legmagyarabb nemesi családok elfeledték a magyar nyelvet s ha beszéltek, idegen szavakkal keverték. Különösen a felvidéken folyt a legelőkelőbbek eltótosodása, elnémetesedése s egy Szirmay Antal, a későbbi jeles író 7 éves koráig egy szót sem tudott magyarul s mint Sándor István, Berzeviczy Gergely s annyi más későbbi jeles író vagy politikus csak más vármegyékben tanulta meg a magyart. A hol a németesítéssel nem boldogult, ott az állam, az egyház és a nemesség régi hivatalos nyelvét, a latint tolta előtérbe a magyar rovására. A latin nyelv nálunk különben is a történelem nemes levelének birtokában volt s habár ideje Európaszerte lejárt, hazafiasabb lelkek sem akartak vele szakítani. A latinban az ősi Róma szent hagyatékát látták, melyet érinteni nem szabad, sőt a magyar büszke lehet reá, hogy törvényei s a nemesség kiváltságai Livius, Horatius, Virgil és Cicero remekműveinek nyelvén írvák. E felfogás annyira elterjedt, hogy a ki latinul nem tudott, arról azt mondták, hogy rossz nevelésben részesült.

Elősegítette a latin nyelv fenmaradását, hogy jezsuiták (1773 óta exjezsuiták) voltak a cenzorok, sőt a latin nyelvű hazai irodalom főművelői. Ők képviselték a tudományt, a szabad vizsgálódást s általában a szellemi érdekeket. Működésök nem maradt egészen meddő s főleg a történeti anyaggyűjtés és közzététel terén Pray György, Katona István (1779 óta), Palma Károly, Kaprinay István hasznos szolgálatokat tettek. De mind a jezsuita rendből kerültek ki s a rend elfogult szellemében írtak. Nyakig úsztak a felekezetiességben, másrészt hajlamaikon kívül a cenzura kényszerítette őket, hogy a fennálló rendszerhez alkalmazzák tudásukat. Ez a rendszer pedig fényes nemzeti történelmünknek egyszerű meghamisítását követelte tőlük s az akkori jezsuita irodalom suggestiója alól még a jelenkor sem tudta magát teljesen felszabadítani. A ki nem a jezsuita iskolából került ki, az nem volt képes az uralkodó rendszer igényeihez alkalmazkodni s az erdélyi Bod Péter, a külföldi iskolákon nevelt érdemes irodalom- és művelődéstörténész latin és magyar munkái miatt örökös zaklatásnak és üldözésnek volt kitéve. Minthogy csak azt

volt szabad kinyomatni, a mi a hatalmasoknak tetszett, a tudós nem tehetett mélyebb hatást a közvéleményre, mert vagy üres szőrszálhasogatással foglalkozott, vagy olyan eszméket hirdetett, melyek felháborították a nemzet lelkiismeretét. A hivatalos tudomány elriasztotta magától a közleket s tulajdonképen az maradt a magyar társadalom legmagyarabb eleme, melyet az új áltudomány zavaros hullámai nem érintettek.

A német és latin nyelv térfoglalása mélységes lehangoltságot, igazi kétségbeesést keltett azokban a nemesebb lelkekben, kik a hatalom minden nyomása közepett sem inogtak meg a magyar anyanyelvök iránti vonzalomban. Rémülve mondták, hogy a magyar nyelv, melyet tudományosan senki sem művel, melynek törvényei nincsenek szakszerűen megállapítva, előbb-utóbb teljesen el fog satnyulni. Elborult kedélyvel, könnyező szemmel néztek a jövő elé, s érzelmeiket eléggé kifejezi a vers (1765):

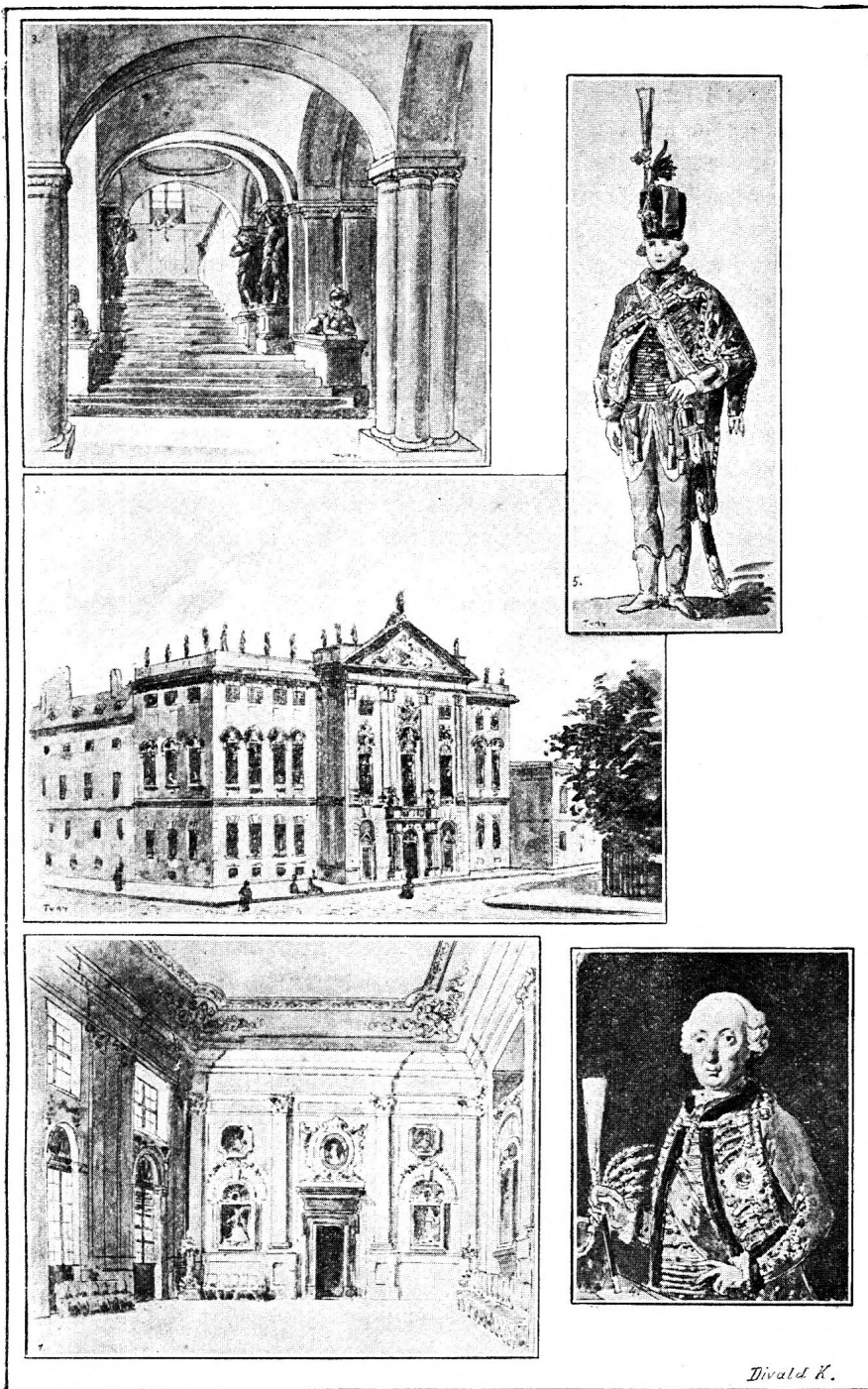
De a mi volt, már az elmúlt,
A németiség mindent feldúlt!

Pedig lassan, észrevétlen megkezdődött már a nemzeti nyelv megújulásának dicsőséges folyamata. A magyar nyelv a nép költészetében, közmondásaiban, meséiben, régi irodalma termékeiben tovább élt, s ép úgy az erőgyűjtés állapotában volt, mint az egész nemzet. Kiszorult ugyan a nagyurak kastélyaiból, s mint a magyar táncz, a gyönyörű magyar népzene helyét a középosztályban a menuette és a gavotte s az idegen verbunkos zene foglalta el, úgy ő is a kisnemesség és a munkástömegek szerény hajlékaiba húzódott. De nemcsak élt, hanem izmosodott s készült az ellatinosodott, elnémetesedett uralkodó rétegek visszahódítására. Ez időben ő is kívül állt az alkotmány bástyáin; azok, kik e bástyákban élvezték a hatalom előnyeit, még ha tudtak magyarul, a népies magyar nyelvet és alkotásait nem ismerték s ép úgy elzárkóztak tőle, mint magától a jobbágyságtól. A mint akkor két nemzet, úgy kétféle magyar nyelv volt, az urak nyelve, telve idegen szavakkal, melyet a paraszt alig értett meg s a népies magyar nyelv szüzi tisztaságával és végtelen fejlődő képességével, melyre meg az úr nézett szálnalmas mosolylyal. A mint utóbb a két nemzet egyesülése adta meg az erőt a magyarnak állami önállósága visszahódítására, akképen a két magyar nyelv összeolvadásából keletkezett az a magyar nyelv, mely versben és prózában csodálatos szépséggel tudta a kor minden eszméjét kifejezni.

Az egyesülés ez emlékezetes folyamata még Mária Terézia korában megindult, sőt az irodalom teljes újjászületésére vezetett. Bármilyen mestersegesen elzárta a bécsi rendszer a magyar közszellemet a külföld behatásától, az új eszmék észrevétlenül, de szakadatlanul beszivárogtak hozzánk s itt egyre mélyebb hatást tettek a közlélekre. Buzgó hazafiak már 1772 előtt megismertették a külföldi irodalom értékesebb termé-

keivel a magyar közönséget. Faludi Ferencz, a jezsuita, két angol munkát, gróf Haller László Fenelon Telemakját fordította le, mely nagyon népszerű lett s több kiadást ért. Így lassankint egyes vékony szálak fűződtek a magyar s a külföldi irodalom közt. De az új eszmék sok más csatornán át, sokszor titkos utakon is eljutottak hozzánk. A XVIII. századnak főleg második felében Európaszerte mód nélkül elszaporodtak a titkos társulatok, melyek azonban csak látszólag voltak titkosak, még kevésbé követtek forradalmi célokat, hanem egyszerű társaskörök voltak s a műveltséget, a jótékonytságot, a kor eszméit igyekeztek társadalmi úton terjeszteni. 1740 körül jelentkezik a szabadkőművesség Németországban s csakhamar tömegesen alakultak más ilyen társaságok. A legfurcsább neveket öltötték s némelyek a haladás, mások a maradiság érdekeit szolgálták; némelyeknek célja egyszerű játék, szórakozás, színházi előadás, poetizálás volt s egyesek kizárták körükből az alsó osztályokat, vagy legalább a zsidót, másokban az uralkodó családok sarjai mellett minden tisztességes ember helyet foglalhatott. Közös tulajdonságukká vált azonban, hogy titokzatosan öltözködtek, noha titkolni valójuk alig volt s üléseik bizonyos szertartások szerint folytak le.

Az a tettvény, mely az akkori állami viszonyok mellett az alkotmányos élet híján másutt nem érvényesülhetett, e társaságokba húzódott s a felvilágosodott kor türelmes és emberbaráti eszméit terjesztette. A legtöbb lassankint beolvadt a szabadkőművességbe, mely Bécsbe s onnan hozzánk is elhatott. Bécsben Ferencz herczeg, Mária Terézia férje pártfogása alatt alakult meg (1742) az első szabadkőműves páholy. A királynő feloszlatta ugyan, de később újra megengedte s az intézmény 1750 után nagyon elterjedt hazánk minden részében. Főleg a városokban, Pesten, Kassán, Zágrábban, a Királyföldön alakultak páholyok leginkább a főúri társadalom részvételével. Alig volt főúri család, mely a tagok sorában képviselve nem lenne, gróf Eszterházy Ferencz magyar és gróf Bethlen Gábor erdélyi kancellároktól kezdve gróf Széchenyi Ferenczig. Az ilyen páholyok s a hozzájuk hasonló titkos társulatok a korszellem naiv megnyilatkozásai voltak s mint külföldön, akképen nálunk sem igyekeztek a politikára befolyást gyakorolni. Sőt a mennyiben gyakoroltak, tagjaik közállásánál fogva inkább a fennálló rendszer támaszai voltak, mely épen ezért nem tiltotta el őket. Mindazáltal a rendi és felekezeti ellentétek kiegyenlítésén nem eredménytelenül dolgoztak s részt vettek ama szellem terjesztésében, melyet felvilágosodásnak nevezünk s mely mindenütt elősegítette az egységes nemzetek megalakulását. Ez a felvilágosodás Angliából indult ki, de az angol eszméket a francia írók népszerűsítették s tették uralkodó hatalommá Európában. A felvilágosodás mellett egyébiránt akkor még másik két irány lépett előtérbe. Az egyik a felvilágosodás ellenlábasa, a romantika s vele a népies,

A magyar nemesi testőrség és bécsi palotája.

(Rajzolta Tury Gyula.)

a másik a klasszikus irány, mely, mint a renaissance, az ó-kor eszmé-áramlatával igyekezett a jelent megtermékenyíteni.

Mindezek az áramlatok elhatoltak hozzánk s azokban, kikben még élt anyanyelvök szeretete, új vágyakat keltettek. Az iskola különben is egyre ostromolta a latin nyelv túlsúlyát, az állam és az egyház meg hasztalan igyekezett az írói szellem újjáébredését megakadályozni. Hasztalan dicsőítette Magyarországot az egykorú német író azért, hogy itt hivatás-szerű író vagy tudós, ki tisztán a tudománynak s a tudományból él, nincs, mely isteni kegyelemért a papság örökös szemének adott hálát. Egész hirtelen az írók munkás csapata tűnt föl s a magyar könyvpiacz a cenzura minden erőszakossága daczára csodás gyorsasággal élénkült meg. Újjáébredt a magyar irodalmilag s mihelyt ez megtörtént, az Európaszerte uralkodó összes szellemi irányok, a franczia, a népies vagy romantikus és a klasszikus egyaránt megtalálták nálunk képviselői-
ket és paloták, udvarházak, szerény jobbágyviskók vegyesen szolgáltaták az írók. Beköszöntött a lelkek tavasza, rügyezni kezdett az irodalom életfája s a szellemi újjáébredés egyesíté először a nemzeti társadalom különböző rétegeit. Az egyik lelke sugallatát követi, a másik, az egyszerű strázsamester vitéz bajtársai „közös ösztönzésére“ kezd írni, de mindnyájan egyenlő szeretettel áldoznak az anyanyelv oltárán. Mint-hogy nincs az országnak politikai és társadalmi központja, a haza különböző részeiben egyszerre hangzik fel az irodalom pacsirtaszava, mindenütt új írók lépnek elő, kik összefüggés, közös érintkezés nélkül végeznek nemzetébresztő munkájokat. Sőt főközpontjuk épen idegenben, Bécsben van. Ott alapított (1760) Mária Terézia egy új intézményt, a magyar királyi testőrséget, melybe minden vármegye 2—2 nemes ifjat küldhetett. Az új alkotás bevallott czélja az udvar külső díszé-
nek fokozása volt. A valóságban azonban a nemes ifjak elnémetesí-
tése, a protestánsok áttérítése lebegett a királynő előtt, mivégből a közhivatalokból kizárt protestánsokat is fölvette új alkotásába. A test-
őrségben a nemesi ifjuság egy része közvetlen kapcsolatba jutott az udvar és egy nagy világváros művelődési tényezőivel. Elsajátíthatta az előkelő világ finomabb modorát s fölhasználhatta Bécs töméntelen művelődési eszközét, könyvtárait, színházait, gyűjteményeit. A magyar testőrök bőségesen merítettek a műveltség e forrásaiból; tanultak nyelve-
ket, megismerkedtek a kor uralkodó eszméivel s a mit tanultak, azt nemzetök, anyanyelvök szolgálatába helyezték. Nemcsak nem vet-
köztek ki nemzetiségökből, hanem ellenkezőleg eszményöktől a magyar irodalom újjáélesztését tűzték ki, mely egyikök, Bessenyei György föl-
lépésével (1772) csakugyan megkezdődött. A testőrök koruk franczia szellemének hatása alatt álltak, míg a német vidékeken az írók inkább a német irodalom ösztönzéseit követték, a zárdák csöndjében meg a római klasszikusok tanítványai kezdtek magyar nyelven szólani.

Egyik sem tudott a másiktól, mindegyik úttörő volt s mindegyik ugyanazon eszközzel igyekszik a magyar nyelvet elnyomott állapotából kiemelni; azt teszik, a mit Nagy Frigyes ajánlott a németeknek, hogy ugyanis jeles idegen művek lefordításával fejlesszék, pallérozzák nyelvüket. Lelkes magyarok ez utra lépnek s fejlődése első szakában az új irodalom inkább fordítás, utánzat, mely mellőzi a magyar költészetnek régi, sajátos, gyönyörű formáit, mert nem ismeri. Egyrészt ez a körülmény, másrészt a közöny, sőt ellenszenv, melylyel a hatalmasok eleinte fogadták s mely a legizmosabb tehetségnek is lehetetlenné tette természetes kifejlődését, okozta, hogy műremek nincs e kor irodalmi termékei közt s alkotásainak széptani becse, műértéke jelentéktelen. Ellenben nemzeti és polgárosodási tekintetben az új irodalom korszakos jelentőségre vergődött; valóságos lelki forradalmat keltett s magvetői hivatást végzett, midőn beoltotta a népbe azokat a csirákat, melyek utóbb annyi nemes gyümölcsöt termettek. Kezdetől fogva hévvel, szenvedélyesen karolta fel a hanyatló nemzeti nyelv ügyét, mi akkor a legfőbb nemzeti érdek volt, mert a magyar nyelv diadalra juttatása nélkül a politikai eszmények győzelme sohasem következett volna be. Azok, kik akkor a

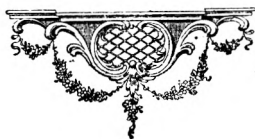

Bessenyei György aláírása.

nyelvért küzdöttek, tulajdonképen a magyar nép szabadságának, önállóságának voltak katonái. Ők képviselték ez időben az új kort, az ifjúságot, a haladást, a műveltséget s az ő megjelenésök a nemzeti életben Mária Terézia uralkodásának egyik legkimagaslóbb eseménye.

Az író az új nemzedék egész kulturprogramját megállapította s már Bessenyei egyéniségében megelevenedett az irodalom sok oldalu eszmegazdagsága. „Nagyon megszűkültünk magyarság dolgában“, kiált föl fájdalmasan s hogy visszahódítsa nemzete elidegenedett rétegeit, színművet, színházat, tudományos akadémiát s minden egyéb polgárosodási tényező megalkotását, az iskola, főleg az egyetem magyarosítását követeli. Azt akarja, hogy a nép ne csupán ócska mesékből, naptárakból, álmos könyvekből merítse lelki táplálékát. Másrészt a tisztas munka becsét hirdeti, szót emel az elnyomottak érdekében, hangsúlyozza, hogy az urak is parasztokból lettek, javítani akarja a jobbágyság helyzetét s utal rá, hogy jelen állapotában a paraszt maga sem tudja, mennyi esze van, vagyis milyen gazdag nemzeti kincs vész el benne értékesítetlenül. Példája lelkes követőkre talált; az írók egész tömege lépett föl, mely „a mindkét ágon levő romlatlan ifjúsághoz“ fordul, hogy „magyar hazánk“ újjászülésében közreműködjék. Ez írók halászták ki nyelvünk „drága gyöngyeit

vastag szemetes porából". Megbélyegezték azt, hogy a magyar „a maga nyelvét ne tudja, vagy ha tudja is, de semmit szépnek s jónak ne állítson, valami magyartól, vagy magyarul készítettet" (gróf Teleki Ádám 1773). A fiatal irodalom az első pillanattól kezdve harcziasan, támadólag lépett föl, s bármi gyöngé hangon szólalt meg, a siker, a győzelem tudata hatotta át. A színmű már ez időben bevonta keretébe a társadalom minden alkatelemét, főurat, köznemest, tanítót, nyugalmazott katonatisztet, parasztot, zsidót, cigányt. Még nem akad ugyan Maecenasa s az írók legtöbbször súlyos anyagi bajokkal küzd, de ez nem lankasztja lelkesedésüket. Minél szegényebbek, annál több buzgóbbak s a nemzetiség igazi apostolai lesznek. Mozgalmuk csakhamar megszerzi eszméi terjesztésének leghatékonyabb eszközét, a hirlapot. A derék Rát Mátyás még Mária Terézia életében, 1780 január 1-sején megindította Pozsonyban az első magyar hirlapot (német már 1764 óta volt Pozsonyban), a „Magyar Hirmondó“-t, mely hetenkint kétszer jelent meg s mert igazi szükséglet elégitett ki, nyomban jelentkeztek előfizetők és munkatársak elég bőségesen. Egyszerű, kezdetleges volt ez az új lap, s a cenzura nagyon szűkre szabta közleményeinek körét. De megjelenése eseménynyé vált nemzeti polgárosodásunk történetében, mert e szerény magból nőtt ki ezernyi bajjal daczolja a magyar hirlapirodalom mai nagyszerű szervezete, de már legelső kezdetében haszonnal szolgálta a magyar nyelv és nemzet eszményeit. Némi közös kapcsolatot alkotott az országban szanaszét, addig minden kölcsönös érintkezést nélkülöző írók közt s elősegítette a vidéken ama szellemi tényezők kifejlődését, melyektől a politikai élet újjáébredése függött. Ez új fegyverrel kezében az irodalom még hatékonyabban teljesíthette dicső hivatását, a rendiség visszavezetését a magyarság közösségébe. Mindegyik elemét külön-külön kellett meghódítania, de hódító útját már megkezdte Mária Terézia életében. A nagy királynő azonban észre sem vette az új tényezőt s mikor 1780 november 29-én meghalt, azon hitben hunyhatta le szemét örökre, hogy elérte elődei czélját s végleg diadalra juttatta a császári rendszert Magyarországon.

VI. FEJEZET.

II. JÓZSEF CSÁSZÁR.

II. JÓZSEF. — EGYÉNISÉGE. — NEM KORONÁZTATJA MEG MAGÁT. — EGYHÁZPOLITIKAI TEVÉKENYSÉGE. — A TÜRELMI RENDELET ÉS HATÁSA. — REFORM A KATHOLIKUS EGYHÁZBAN. — A JOBBÁGYSÁG ELTÖRLÉSE. — OLÁH ZENDÜLÉS ERDÉLYBEN. — A SZENT KORONA BÉCSBE VITELE. — A KÖZIGAZGATÁS ÚJJÁSZERVEZÉSE. — AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS ELVÁLASZTÁSA A KÖZIGAZGATÁSTÓL. — KÍSÉRLETEK A NEMESSÉG MEGADÓZTATÁSÁRA. — A REFORMOK HATÁSA.

MÁRIA Terézia halálakor legidősebb fia, József, az első Lotharingiai-Habsburg uralkodó már rég római császár volt s az örökösödési jog alapján mint egy Silvius ült, mondja az egykorú, Lavinia királyi székébe, melyben az összes, elnyomott rétegek fellengző reménynyel, az uralkodó osztályok meg aggódva, bizalmatlanul fogadták. Nem új ember volt többé s még mint trónörökös jelezte, hogy más szellem lakozik benne, mint anyjában. A közvélemény sejtette tehát, hogy ezúttal a trónváltozás mélyre ható rendszerváltozást jelent, ámbár egyelőre nem történt semmi, sőt az új király első leiratában (nov. 30.) biztosította a rendeket, hogy jogaikat tiszteletben tartja, a kormányzések viszont az országgyűlésre és koronázásra készültek, melynek napját 1781. jun. 25-re várták. De másképp történt. József Magyarországon is császár akart maradni, hogy a munkát, melyet anyja itt megindított, betetőzze. Élete negyvenedik esztendejében járt, mikor trónra jutott s noha nevelésére atyja, a felvilágosodott Ferencz császár erős befolyást gyakorolt, lelkileg inkább anyjára ütött, kihez külsőleg is hasonlított. Csinos, egészséges, jómodorú ember volt, ámbár nem oly izmos testi szervezettel, hogy a túlságos munka fáradalmaait állandóan elbirta volna. Pedig a császár sokat, úgyszólván örökösen dolgozni akart s csakugyan 8—10 órát töltött komoly, fejtörő, idegizgató munkában, melyből azután szívesen menekült művelt, szellemes urak és hölgyek társaságába. Maga is elmés, élczes, szatirikus ember volt, sőt kíméletlen őszintesége, csipkedő hajlamai miatt anyja szívtelennek, rosszlelkűnek tartotta. Jól forgatta a tollat s már 1760-ban érdekes francia munkában foglalta össze politikai hitelveit. Sokat járt külföldön s Európa egész művelt részét

beutazta. Kedvvel olvasta kora felvilágosodásának híres íróit, főleg Voltairt, kinél svájci útja közben látogatást akart tenni s szándékától csak anyja föltétlen tilalma miatt állt el, de Párisban fölkereste Rousseaut. Mindazáltal az írókat ép oly kevésbé kedvelte, mint anyja, kivel abban is egyetértett, hogy nem az elmélet, hanem a gyakorlat embereit, első sorban Nagy Frigyeszt választotta mintájává. Engesztelhetetlenül gyűlölte ugyan, s ez érzelmeit még titkolni sem igyekezett. De lehetőleg utánozta mindenben, még külsőségekben is. Tőle tanulta a reformok szükségét, a lelkiismeret szabadságának tiszteletét s belpolitikája más vezéreszméit. Mint Nagy Frigyes, ő is az állam első tisztviselőjének mondta magát s jeles ellenfelét követte, midőn hangsúlyozta, hogy csak az a jó uralkodó, a ki valóságos közigazgatási tisztviselő, a ki nemcsak az irányelveket tűzi ki, hanem minden részletkérdéssel maga bíbelődik, mindenbe beavatkozik s mindenről személyes tudomást nyer. És mivel Nagy Frigyes hadvezér és hadszervező volt, századok óta II. József lett ismét az a Habsburg-uralkodó, ki közvetlen, személyes kapcsolatba lépett a hadsereggel. Belőle sem vált ugyan hadvezér, de külsőleg katona lett; letette a spanyol viseletet, melyet az udvari etiquette megszabott, le a magyar ruhát, melybe gyermekkorában anyja szokta öltöztetni. Helyette katonai egyenruhát öltött, melyet állandóan viselt. De ha igen sokban idegen példát követett, egész valója mégis a hagyományos bécsi talajban gyökerezett. Mint anyja, az új eszmékből ő is főleg azt vette át, a mi sajátos céljainak, a császári rendszernek szolgált, melynek alakját modernizálta ugyan, de velejét sértetlenül fentartotta. Mult és jelen összefolyt egyéniségében s jelleme telve volt ellentétekkel. Hajlamai ép oly arisztokratikusok, mint elődeié, birtokszomja, új tartományok szerzésére irányuló vágyai ép úgy uralkodtak valóján, mint ősein s örökösen Bajorország vagy egyes török tartományok megszerzéséről ábrándozott. Mint ősei, rendületlen híve volt a kath. egyháznak s ámbár engedett a kor egyik uralkodó eszméjének, a türelmességnek, a kath. egyház régi kiváltságos állását sem szüntette meg. Időnkint az a merész eszme foglalkoztatta ugyan, hogy országaiban az anglikán egyház példájára nemzeti kath. egyházat alapít, melynek ő lesz a feje s tervét Rómában személyesen adta elő. De csakhamar elejtette, sőt lassankint a türelmesség elvét is úgy agyonszabályozta, hogy a gyakorlatban kevés maradt meg belőle. Kérlelhetetlen ellensége volt a rendiségnek, de mint anyja, csupán politikai tekintetben, társadalmilag azonban fen akarta az arisztokrácia túlhatalmát tartani. Általában nem volt sem elég következetes, sem elég erélyes, noha sokszor makacsul védte nézeteit. Csupán egyetlen egyhez ragaszkodott mindvégig, a császárság azon ősi alapgondolatához, hogy hatalma korlátlan s fölötte áll minden törvénynek. Ez eszméből folytak összes cselekedetei, reformjai, valamint az egyház és a rendiség túlhalalma elleni küzdelmei. Még 19 éves korában fölmerült agyában a délibábos

terv, hogy mihelyt trónra jut, országaival 10 évre teljhatalmat adat magának s ez időben közreműködésök nélkül valósítja meg szándékait. Mikor a királyi székbe ült, nem kívánt többé felhatalmazást senkitől, hanem belátása szerint indította meg a munkát. Teremtett hasznosat, üdvöset, áldásosat s évszázadok óta ő volt az első Habsburg-uralkodó, ki a kényuralomba nemesebb erkölcsi tartalmat ömlesztett, s belé igyekezett oltani az alattvalók iránti kötelességérzet fogalmát. De a korlátlan-ság elvéhez ép úgy ragaszkodott, mint bármelyik előde. Gazdaggá, művelté akarta tenni népeit, habár kevésbbé azért, hogy boldogok legyenek, mint inkább azért, hogy dúsabb segélyforrásaikat kénye-kedve szerint használhassa hódító, világhatalmi ábrándoktól vezetett külpoliti-kai céljaira. Mikor trónra lépett, már özvegy ember volt. Két ízben nősült, de mindkét házasságát hamar felbontotta a halál. Nem lévén fia, 1773 óta öcscsét, Lipót főherceget s fiait tekinté saját gyermekeinek s trónja örököseinek. Családi gondoktól menten minden idejét, minden erejét tervei valósítására fordíthatta tehát, s immár igazán öntudatosan, a kor eszméiből merített segélyeszközökkel folytatta ősei-nek összpontosító és németesítő politi-káját. Minden cselekvésének rugója és végcélja a Habsburgok országainak külön német állammá való összefor-rasztása volt s reformjait, ámbár lelké-nek, nemesebb hajlamaiból fakadtak, abból a szempontból értékelte, mennyi-ben szolgálnak e végcéljának s mind-egyiknél számba vette, mennyiben gya-rapítják pénzügyi és katonai segélyfor-rásait, hódító törekvéseinek ez alapeszközeit. Mennyi pénz, mennyi katona, ez a kérdés folyton ismétlődik ifjúkori műveiben s ez lett uralkodói tevékenységének főindítéka.

II. József trónra lépte korában.
(Egykorú metszet után.)

A mi Magyarországot illeti, József mint trónörökös és uralkodó többször bejárta egyes vidékeit, tanulmányozta állapotait, megismerkedett a nép s a különféle társadalmi osztályok helyzetével, hangulatával és óhajaival. Különben is első nevelője, gróf Batthyány Károly tábornok magyar volt, később Bajtay Antal püspök tanította a magyar történe-lemre, míg felnőtt korában sokat forgott a bécsi magyar főúri világban. Gróf Erdődy Jozefa, férjezett Windischgrätz hercegné, gróf Pálffy Teréz, a vitéz Daun gróf egyetlen leánya, gróf Lósyné férjökkel és gróf Cobenzl Fülöppel, a későbbi miniszterrel állandó szűkebb kört

alkottak, melynek József rendes látogatója volt. Általában szerette a magyarokat, de csakis oly értelemben, mint édes anyja, szerette azokat, kik föltétlenül engedelmeskedtek akarátának. Még az ország iránt sem vezette rosszindulat s már ifjú korában mondotta, hogy népességét, iparát, kereskedését, oktatásügyét fejleszteni kell, még pedig úgy, hogy elejét vegyék az aggodalomnak, mintha kiváltságaitól meg akarnák fosztani. Kiemelte azt is, hogy a magyar kitűnően alkalmas a katonai szolgálatra, hogy élénk szellemű s ha jól, nem pedig szolgálai módon vezetik, ha az iskola kiműveli, hamar meglepő haladást fog tenni. Sőt tovább ment, s fennén hirdette, hogy Hunyady Mátyás király útjain óhajt haladni s az igazságos nevet akarja a magyaroktól kiérdemelni. Hogy szándékai a legnemesebbek voltak s I. Mátyás óta nem ült a magyar királyi székben uralkodó, a ki alattvalóinak testi-lelki javát annyi bensőséggel és komolysággal szívén hordotta volna, mint József, abban kételkedni nem lehet. Csakhogy mindaz, a mit alkotott vagy alkotni akart, idegen célnak, Magyarország beolvasztásának szolgált s így elvi ellentétben állt azon néprétegek legszentebb érzelmeivel, melyek az elfrancziásodott, elnémetesedett, ellatinosodott országban még mindig magyarok maradtak. Megadta a szabadságot az elnyomott osztályoknak, de cserébe legszentebb eszményeiket akarta elkobozni. Ez életének tragikuma. Olyan hatalommal jutott összeütközésbe, mely anyja uralkodása idején még gyöngé és tehetetlen volt, mely azonban immár mint fiatal, legyőzhetetlen óriás vette föl vele a harczot s végül a nemzetközi viszonyok segélyével leteperte. Ez a hatalom a nemzeti érzés volt, nem pedig a rendiség, melyet még Mária Terézia lenyűgözött s melyet József már halottnak tekintett. Látszólag az is volt. Anyja 15 éven át nem tartott országgyűlést s minden reformját a rendek közreműködése nélkül hajtotta végre. Fízett írói — főleg egy 1777-ben hivatalosan készült, de csak később kiadott közjogi munka — száz változatban hirdették az új kényuralom elméletét. Előadták, hogy a koronázás merő szertartás s a koronázó eskü nem kötelezi a királyt, hogy az országgyűlés káros az államra, hogy a nemesi jogok érvénytelenek s a királynak uralkodói kötelessége eltörölni őket. E tanokkal volt telve a levegő, melyben József császár mozgott; nemcsak a félhivatalosak terjesztették, nemcsak a Bécsen vakon követő főúri társadalom gondolkodott így, hanem még egy sárospataki ref. tanár is ezeket vallotta. Mikor Perthold magyar jogtanár azt vitatta, hogy a király, habár uralkodása az örökösödéssel nyugszik, tartozik magát megkoronáztatni, e felfogást a magyar kancellária veszélyes tannak nyilvánította s így okoskodott ellene: „ki tagadhatja, hogy felséged a koronázás előtt is Magyarország és Csehország jogszerű királynéja volt“ (1770). Ilyen befolyások közt nőtt fel József trónörökös s mikor a királyi székbe ült, hamar elejtette az eszmét, hogy megkoronáztassa magát s esküt tegyen

az ország törvényeire. A környezet, melyben élt, elhitette vele, hogy mint örökös királynak nincs szüksége a koronázásra. Csakhogy e kérdésben becsületesebben gondolkodott, mint tanácsosai, kik azt vitatták, hogy a koronázó eskü nem kötelezi a királyt. Ezen a nem is új, hanem hagyományos tanon József nemes lelke egész mélyében felháborodott. A koronázást lényegtelennek tartotta ugyan, de az eskü szentségét komolyan vette s épen azért nem koronáztatta meg magát, hogy koronázó esküt ne kelljen tennie. Azért maradt „kalapos király”, mint később nevezték, ellentétben a koronás királylyal, mert visszariadt az erkölcstelen gondolattól, mintha nem lenne köteles esküjét megtartani, mihielyt egyszer letette. De jól tudta, hogy nélkülozi azt az ihletet, mely a koronás király szent személyét övezni szokta, sőt előre látta, hogy e miatt legjobb szándékai is heves ellentállásba fognak ütközni. Mindazáltal bízott a sikerben s ezt a bizalmat a következő három körülményből merítette: „az első — írja Barcsay Ábrahám, a volt testőr és lelkes hazafi — a nemzet között volt egyenetlenség, legyen az akár a protestánsok és katolikusok közt, akár a mágánások és nemesek közt, mint már fájdal munkra tapasztaltuk. A második a parasztság és nemesség közt támadandó fellázadás. A harmadik a fegyver alatt levő katonaság”. Ez állapotoktól fölbátorítva József kevéssel trónralépte után megindította az agyában rég kiforrott tervek végrehajtását. A magyar főúri világra különben is számíthatott s csakugyan nem volt idegenekre szüksége, hogy a modernizált császári rendszert Magyarországon életbe léptesse.

Munkáját ott kezdte, hol a legsürgetőbb volt, az egyházpolitika terén. Nyomban trónralépte után figyelmeztette a kancelláriát, hogy a vallásügyben enyhébben járjon el. Már ekkor el volt ugyan tökéelve, hogy a protestánsokat felszabadítja a kath. papság kényuralma alól, de úgy, hogy a kath. egyház kárt ne szenvedjen. Csakhogy a főpapság nem engedett hatalmából s József figyelmeztetése dacára folyt a régi erőszakoskodás tovább, még pedig az államhatóságok közreműködésével. Komárom megye 1781-ben azt követelte, hogy a falusi bírák, bármilyen vallásúak, csak kath. pap előtt tehessék le a hivatalos esküt. Ugyanez évben az egri püspök a máramarosi Pogány-család egy fiatal leánytagját, ki a kassai apáczáknál volt nevelőben, többé-kevésbbé erőszakosan meg akarta téríteni s még atyjának betegágyához sem bocsátotta haza. Töméntelen hasonló panasz merült föl, mert a prímás, a kancellár és a velök rokon-gondolkodású bécsi körök a császár jóakarató figyelmeztetéseit a békésebb eljárás tárgyában legkevésbbé sem vették számba. Mikor tehát a Tiszántúli kálvinista egyház (1781) megindító módon tárta fel a császár előtt szomorú állapotát s kérte a szörnyű helyzetének enyhítését, József végre kimondta a nagy szót, a megváltó ígét, s 1781 okt. 25-ki pátensében, az örök emlé-

kezetű türelmi rendeletben tudtára adta az összes hatóságoknak, hogy mindkét protestáns felekezetre, valamint az ó-hitűekre kiterjeszti a vallásszabadságot és a jogegyenlőséget. Ez a rendelet megadta nekik a jogot minden közhivatalra, egyetemi és főiskolai tanszékre, lehetővé tette új hitközségek alapítását, megengedte, a protestáns vallásra való áttérést. Az érdekeltek sorában leírhatatlan örömet és hálát keltett a „megvilágosodott valóságos keresztény fejedelem” e rendelete, melyet annál lelkesebben fogadtak, mert „nem fegyver szerezte vissza, mint máskor — írja az egykorú, — hanem a törvényes igazság, a királyi kegyelem önkényt adta meg az isteni tiszteletre való szabadságot, melyekért áldásék az isten és éljen a király”. Egymást érték a hálaadó istentiszteletek és zajos ünneplések s egyik egyházi szónok felhívta hallgatóit, adjanak hálát a királynak, ki „elveszi a szívetekről a nyögést, eltörli szemetekről a könnyhullatást, lelki szabadsággal ajándékoz meg, a mely jobb az aranynál és az ezüstnél”. Tömegesen jelentek meg az udvarban a tisztelgő, hálaadó küldöttségek, s a mi még jelentősebb, a protestánsok örömében testvériesen osztozott a világi katolikusok javarésze, melyet régóta felháborítottak a papság üzelmei, de nem mert mocczani. Most azonban ő is megszólalt. Szirmay Antal, a buzgó katolikus, gyönyörűséggel rajzolja a vallástürellem áldásos következményeit, mely, mondja, helyreállította a belső rendet, a lelkek nyugalma s üdvös versenyre kelté a honpolgárokat a tudományban, művészetben, a gazdasági életben, a király és haza szolgálatában. Egy másik író egyenesen azt várta a türelmességtől, hogy hazánk nemsokára vetélkedni fog a külföld legvirágzóbb országaival. A nemzeti egység útján csakugyan ez volt a magyarság egyik nagy állomása, s örömében eleinte nem is kutatta, törvényes-e az intézkedés vagy nem? Elfogadta úgy, a mint volt, mert ösztönszerűleg érezte, hogy nemzeti eszményeinek valószínűsítésére fog eszközül szolgálni. Maga József császár mondotta, hogy a türelmi rendelettel „egy országnak különböző vallású lakosai közt a testvéri egyetértést” akarja fejleszteni s a pátnak valóban tüneményes következményei voltak. Nyomban megszűntek a katolikus vallásra való áttérések, s 1783/4-ben egyetlen egy áttérés sem történt, jeléül annak, hogy az eddigieket sem a vallásos meggyőződés sugallta. Ugyanez évben 165 luth., 102 ref. és 5 ó-hitű község nyert szabad vallásgyakorlatot 586 luth., 162 ref. és 10 ó-hitű leányegyházzal s az egyházközségek száma 272-ről 758-ra nőtt. Csakhogy a rendelet végrehajtása töméntelen akadályba ütközött, még a protestánsoknál is, kik sok helyt úgy megszokták a kath. szertartásokat, hogy papjaikkal e miatt heves viszályba keveredtek. De a tulajdonképeni bajt a főpapság okozta. Valóságos „szent ligát” alakított, melynek élén a bécsi érsek, ki egyzersmind váci püspök volt s gróf Esterházy egri püspök állott. Ez utóbbi családi összeköttetéseivel a helytartótanácsra, a kancelláriára

döntő befolyást gyakorolt, hét vármegyére kiterjedő egyházi tartományában pedig ő vitte a vezető szerepet s egy szolgabíró sem választhathattak az ő engedélye nélkül. A többi püspökök ő utána indultak s mindent elkövettek, hogy a gyakorlatban kijátszák a türelmi rendeletet. Bécsbe tömegesen mentek a feliratok, melyek a pátenst, noha csupán előbbi királyi rendeleteket szüntetett meg s a bécsi és linzi béke elveit hajtotta végre, törvénytelennek, államcsínynek nevezték s azzal denun-

*gloriosa memoria Bradecephorum nostrorum Regum Hungariae
in Materia Religiosa hucusque emanata, in quantum ille per
praedictas specificas Resolutiones nostras imutata, aut di-
pendata non sunt, demergis graviter per eos, quorum interit, ac
curate observentur, atque praemissionum Effectum tam per universas
Regni Introductiones, quam et peculiariter per Fidelitates Vē-
stras omnimode imrigiletur, Inibus in religio Gratia, & Clericatus
nostrae Caesareo-Regiae benignè, jugiterque propensè manemus. Datum
in Archiducali Civitate nostra Viennā Austriæ Die Vigesima prima
Mensis Octobris, Anno Domini Milleesimo, Septingentesimo, Octuagesimo
Josephus*

Carolus Franciscus Eszterházy

Josephus Sablanczy

A türelmi rendelet záró sorai.

(Az okirat eredetije az országos levéltárban.)

cialták a protestánsokat, hogy mihelyt megerősödnek, nem fognak többé a királynak engedelmeskedni. Itthon meg fellármázták a vármegyéket és a városokat, melyek kath. tiszti kara a türelmi rendeletnek még kihirdetését is megtagadta, úgy, hogy a roppant egri tartományban csak Eperjesen s a hajdu városokban hirdették ki, míg új, szigorú parancsot nem kaptak. A középkor legsötétebb szelleme éledt föl e tiltakozásokban, melyek egyike arra az állításra vetemedett, hogy a

protestánsok hozták az országra a törököt s „a kemény szükségből zsellérnek befogadott protestantizmus tönkre tenné a magyar katolicizmust”. A helytartótanácsot és a kancelláriát ugyane szellem vezette, s a hol tehették, megakadályozták az újonnan nyert jogok érvényesülését. A protestánsok néhol még iskolát sem állíthattak, néhol meg tiltották nekik, hogy az iskolában az abécét tanítsák. Az iskola csak arra való volt, hogy a vallást tanítsa, de ezt sem könyvből, hanem szóbelileg. Erdélyben a protestánsok meg kezét fogtak a katolikusokkal az unitáriusok ellen, kik vajmi keveset élveztek a vallásszabadságból s számuk alig 35.000-re hanyatlott le.

József császár türelmessége nem csupán a keresztény felekezetekre, hanem a zsidókra is kiterjedt, kiknek száma trónralépte idején az anyaországban 46.161 főre ment s kik minden jog nélkül éltek kincstári és földesúri javakon. Hogy a zsidóság „nagyobb hasznára váljék az országnak, mint eddig”, József meg akarta neki engedni a földművelés, többféle mesterség, a művészetek s a gyáripár üzését. Ez ellen azonban a vetélkedéstől remegő városi polgárság ütött egetverő zajt, ellenben a vármegyék több jóakarattal kísérték a császár törekvéseit, ki 1781. márcz. 31-ki rendeletében meghagyta a zsidóknak, hogy mindenütt, hol megfelelő számmal élnek, hitközséget alakítsanak s iskolát állítsanak a rendes tanügyi hatóság felügyelete alatt. Megnyitotta számukra az összes felső tanintézeteket, sőt egyenesen kimondta, hogy buzdítani kell őket, hogy egyetemre küldjék gyermekeiket. Megengedte, hogy iparos-ságot, fuvarosságot üzzenek, a céhekbe fölvétesse, paraszt-telket bérelhessenek, ha azt magok művelik. Fentartotta ugyan a türelmi adót, de minden zsidó jelt eltörölt s megengedte, hogy a zsidó úgy öltözködjék, mint más honlakos, sőt kardot is viselhessen. Már ekkor kimondotta, hogy szerződéseikben, végrendeleteikben, üzleti könyveikben nem használhatják a héber nyelvet, de később (1787. júl. 23.) egyenesen rájuk tukmálta a német nyelvet. Ez utóbbi rendelet kötelezőleg kimondja, hogy minden zsidó család állandó vezetéknévet tartozik tölvenni és pedig csakis németet, hogy új nevét német nyelvű beadványban kell a hatósággal közölnie s hogy a hitközség anyakönyvei német nyelven vezettessenek. Erdélyben zsidók Fejérvárt a régi nemzeti fejedelmek kiváltsága alapján, s egy pár vidéki községben éltek és pedig az összeírás szerint volt 229 család 482 gyermekkel. A kormány-székek, főleg a szász báró Bruckenthal Sámuel kormányzó s a kath. püspökök erős ellenszenvvel voltak irántok s egyenesen ki akarták őket űzni, Kolozsvár városa pedig még 1786-ban is megtagadta a letelepedés jogát egy zsidó folyamodótól. Egészben a hatóságok eljárása rikító ellentétben maradt tehát a türelmességgel, mi a császárt annyira megharagította, hogy számos főispánt és vármegyei tisztviselőt el akart csapni. De minthogy a kitartás nem tartozott jellemvonásai közé, lassankint

a töméntelen nehézség, a kormánysszékek rossz indulata, a főpapok fülbeségása, a római befolyás elterelték eredeti szándékától. Egymásután tette a legellentétesebb intézkedéseket, különösen az áttérést akarta gátolni, s végre is annyi módosítást eszközölt türelmi rendeletén, hogy kevés maradt meg belőle az életben. Ez a protestánsokban erős bizalmatlanságot keltett. Kezdték belátni, hogy a császári pátens nem elég szilárd jogalap a vallásszabadság biztosítására s hogy ehhez törvény kell. Végül attól féltek, hogy vallásukat akarja eltörölni s hogy „a különböző vallások uniáltatása“ lappang a türelmi pátens háta mögött. Mindez József császár népszerűségét a nem-katholikusok közt is megingatta. Pátens helyett ők is törvényt követeltek vallásszabadságuk biztosítására s csatlakoztak az országos ellenzékhez, mely időközben a császár általános uralkodói rendszere ellen alakult.

A türelmi rendelettel párhuzamosan József a katolikus egyházban igen messzemenő változásokat eszközölt azon elvi alapon, melyet már anyja megjelölt, midőn a királyi főkegyuraság segélyével a kath. egyházat és tanügyet állami befolyás alá helyezte. 1781 márcz. 30-án szigorúan életbeléptette a tetszvényjogot s elrendelte, hogy a pápának a magyar egyházhoz intézett iratait a magyar birodalomban csak akkor szabad kihirdetni, ha előleges bemutatás után megnyerték a királyi engedélyt. Ezután töméntelen kisebb-nagyobb ujításba kezdett; mindinkább az állam szolgálatába helyezte a kath. papságot s rendeletileg szabályozta az egyházi szertartásokat, a körmeneteket, a bőjtöt, a temetést, miközben beavatkozott mindenbe, a családi és magánviszonyokba s például megtiltotta, hogy a nők fűzöt viseljenek. Így a sok kicsinyes részlet-munkában elveszett magasabb látköre és higgadt ítélete. Magára zúdította a vallásos érzésű tömegeket, míg a haladás barátai kinevették túlzásait s Nagy Frigyes szekrestyés-testvérnek csúfolta. 1782 elején maga VI. Pius pápa Bécsbe sietett, hogy más útra terelje s a szokatlan látogatás Európaszerte roppant feltűnést keltett, a magyar főpapokban meg azt az aggodalmat ébreszté, hogy csorbítani fogja a pápai tekintélyt. De Pius pápát nemcsak mint az egyház fejét érdekelte a császár eljárása. Minthogy e politika Magyarországon és Ausztrián kívül az olasz tartományokra is kiterjedt, attól kellett félnie, hogy egész Olaszországot lángba fogja borítani. Főleg ez az aggodalom vitte Bécsbe, hová 1782 márcz. 22-én érkezett. Ott töltötte a husvétot s a magyar főpapság tisztelgését is fogadta. De, noha meglegedetten indult haza, látogatása nem tett mélyebb hatást a császárra, ki tovább haladt a maga útjain s a magyar kath. egyházban emlékezetes változásokat eszközölt. Szakított anyja azon eljárásával, mely a főpapi székeket főúri csemeték ellátására rendelte s ez állásokat, mint mondotta, a képesség, az érdem, a tiszta erkölcs szerint igyekezett betölteni. Hogy a püspök és nyája bensőbb viszonyba lépjenek, nem tűrte, hogy egy főpap több javadalmat birjon. Gróf Migazzi bíbornokot, ki bécsi érsek

és váczai püspök volt, felhívta, mondjon le egyik vagy másik főpapi székről s a kettős jövedelemről, mely a császár számítása szerint 20 év alatt 1,6 millió frtot tett ki. Összeíratta (1784) a főpapok jövedelmét, s a hiányos összeírás is kitüntette, hogy az esztergomi érsek évi 360.000, az egri püspök 80.000, a váradi kath. szertartású püspök 70.000, a váczai, veszprémi, kalocsai fejenként 50.000, a nyitrai és győri 40.000, a pécsi 30.000, a zágrábi 20.000, a csanádi 9000 forint évi jövedelmet élvez, s a világi papi és szerzetes kézen levő egyházi vagyon tőkeértéke 96 millió frtra rúg. Hogy két nemzedék folyamán mennyire megváltoztak Magyarország népesedési és gazdasági viszonyai, jelzi az a tény, hogy a kalocsai érsek, évi jövedelme 1718 óta, mikor csak 2.500 forintot tett, immár 50.000 frtra nőtt. A főpapok dús egyházi jövedelmeihez járult a töméntelen közhivatal, melyet viseltek. Majdnem mindegyik főispán volt, a kancelláriánál legalább 1, a helytartóságnál 2, a királyi táblánál 3, de rendszeren sokkal több főpapi ülnök működött s húzott fizetést. Egyik-másikban már az összeség iránti köteleesség tudata is ébredni kezdett. Gróf Esterházy egri püspök közkönyvtárat nyitott. Gróf Batthyány Ignác, később erdélyi püspök nagyban gyűjtötte a régi könyvet és kéziratot s a bártfai plébániai könyvtár egy részét is megvásárolta. Ellenben egyik sem törődött szegény alsó papsága anyagi helyzetének javításával s ezt a fontos ügyet a császárnak kellett rendeznie. Összeíratta a plébánosok jövedelmét s megvizsgáltatta, hol kellene új lelkészséget állítani. A hivatalos adatok szerint 950 új plébánia s 559 káplánság látszott ajánlatosnak s a lelkészek az ellátás minimumának 418 frtban való megállapítását kérték. E tervek kiviteléhez pénz, rengeteg pénz kellett, melyet József úgy szerzett meg, hogy azokat a férfi és női szerzetrendeket, melyek nem betegápolással vagy tanítással foglalkoztak, a jezsuita-rend példájára eltörölte s vagyonukat elkobozta (1782). A dús vagyont a helytartótanács vette át, s jövedelme a vallásalapra (cassa parochorum) és a közjó céljaira fordított. A kellő pénz birtokában a császár megindította, bármennyire gátolták a főpapok és saját hatóságai, a lelkészségek szaporítását s a lelkészi fizetés rendezését. A lelkészi pénzjövedelem minimumát, a congruát, melyet még anyja 200 frtban állapított meg, 300, a káplánét 150—200 frtra szabta. Gondoskodott az alsó papság megfelelő kiképzéséről s a Pázmáneumot Bécsből Budára akarta áthelyezni. De a kancellária figyelmeztette, hogy az összpontosítás rendszere azt kívánja, hogy az intézet a birodalom fővárosában maradjon s ezzel csakugyan meggyőztette az áthelyezést. Egészen József császár a sok aprólékos, zaklató intézkedés mellett, mely különben magától megszűnt, rendkívüli szolgálatokat tett a magyar kath. egyháznak, mert visszavezette igazi hivatásához, a mi nagyban elősegítette a hitélet egészséges lendületét.

Ha József császár fölszabadította a lelkiismeretet, nem hagyhatta

megtörtetlen amaz idők másik nehéz igáját, a jobbágyságot, melynek elfajulásait tapasztalatból ismerte. Ott kezdte a reformot, hol a legégetőbb volt, Erdélyben, hol saját szemével látta a munkástömeg »szolgai és rabszolgai lealázását«, a rendi hatóságok közreműködését a pór elnyomásában, ki sohasem juthatott igazságához. Nagyszebenből bocsátotta ki a rendeletet, mely Erdélyben eltörli a jobbágyságot s a parasztot fölmenti a földesúri hatóság alól. Immár szabadon költözhett, nősülhetett, mesterségre adhatta magát s ott kereshetett foglalkozást, a hol jónak látta. Ha azonban meg akart telkén maradni, bizonyos bért kellett fizetnie s nem mint jobbágy, hanem mint egyénileg szabad bérlő állt földesurával szemben. Az erdélyi hatóságok azonban nem hajtották végre a császár nemes indítékú rendeletét. Másrészt a magyargyűlölő oláh papok felizgatták híveiket, sőt külső befolyások is hozzá járultak, hogy a reform az oláhok közt előbb erős nyugtalanságot, végül véres lázadást keltsen. Az orthodox Oroszország győzelmei a törökön általában fokozták a görög-keletiek önérzetét. Katalin cárnő fölvetette az eszmét, hogy az akkor még török Besszarábiából, Moldvából, Havasalföldéből független Dácia királyságot kellene alakítani, mit József császár szintén helyeselt. E csábító tervek az oláhokban mindenütt fellengző ábrándokat keltettek, másrészt papjaik arra tanították őket, hogy a császár halálos ellenségök a magyaroknak. Az ujításokat is úgy fogták fel, hogy a császár magyargyűlölete jut bennök kifejezésre, s biztosan számítottak a császárra, ha a magyarok ellen láznak. Közvetlen okot erre az 1784-k-i népszámlálás nyújtott. Az oláhok azt hitték, hogy az összeírás azért történik, hogy a nép a határőrvidék mintájára katonailag szerveztessék s kivonassék a földesúri és vármegyei hatóság alól. Tömegesen vonult tehát Gyulafejérvárra s jelentkezett katonai szolgálatra. A hadbiztosok azzal küldték őket haza, hogy majd rájuk kerül a sor. Ez csak fokozta az elégedetlenséget s júliusban, augusztusban az izgatottság veszélyes arányokat öltött. Ha a katonai vagy közigazgatási hatóságok csak némi erélylyel lépnek föl, ekkor még vér nélkül, csirájában elfojthatták volna a mozgalmat. De tunyán, tétlenül nézték a bujtogatást s okt. 31-én Zaránd vármegyében kitört a lázadás. Élére Hóra nevű oláh állt, ki akkor szökött meg a nagyszaltnai urasági börtönből s azt híresztelte, hogy Bécsből jön, hol a császár arany kereszttel és pátenssal tisztelte meg. Nagy tömeg gyűlt köréje s a mozgalom egészen anarchikus jelleget öltött. Rabolták, gyilkolták a nemeseket, a kath. és főleg a református papokat s négy hét alatt 27 községet perzsáltak föl. A szebeni főhadparancsnok a helyett, hogy kellő erélylyel lépett volna föl, alku-dozni kezdett Hórával, ki azzal a kívánsággal állt elő, hogy a magyar nemzet végleg kiirtassék, vagy legalább az oláhok igájának vettessék alá, a jobbágyságnak még neve is eltöröltessék s a földesurak összes jószágait elveszítsék. Mihelyt azonban a hatóság megemberelte magát,

a lázadás gyorsan elfojtatott. December végén a nyugalom mindenütt helyreállt, a két fővezér, Hóra és Kloska fogságra került s kivégeztetett. Csakhogy a rövid fölkelésben 129 község és 4000 ember pusztult el s a csekély erdélyi magyarság újabb érzékeny vérvesztéseget szenvedett.

Az Erdélyben tett szomorú tapasztalatokból József császár azt a tanuságot merítette, hogy a jobbágyság felszabadításához Magyarországon csak a közigazgatás újjászervezése után szabad fognia. Valósággal meggyűlölte a fennálló közigazgatási tényezőket, melyek már türelmi rendelete végrehajtásában annyi keserűséget keltettek nemes lelkében. Saját kormánysszékei, a városok és vármegyék tisztí kara annyi rosszakarattal, olyan csökönyös ellenállással játszották ki szándékait, hogy az egykorú Szirmay Antal szerint magaviseletök nemcsak felháborította, hanem elvonta lelkét a magyaroktól. Országgyűlésről immár még kevésbbé akart tudni, mint valaha s megütkezve mondta, hogy ha e hasznos, igazságos, igazi keresztény szellemű intézkedése ellen ilyen vihar támadt, úgy többi üdvös szándékai valószínűsítésében egyáltalán nem juttathat részt az országgyűlésnek, melylyel még kevésbbé boldogulhatna. Már 1783-ban mondta, hogy az országgyűlés szónak említése is idegessé teszi s minél többet emlegetik, annál kevésbbé fogja egybehívni. Emberileg érthető ugyan magatartása, mert az országgyűlésen a főpapok és főurak, a reformok esküdt ellenségei vitték volna a főszerepet. De politikailag mindenestre hibás volt eljárása, mert számos vármegye kifejezte abbeli hajlandóságát, hogy a reformokban közre fog működni, de csak országgyűlésen, s minthogy a főurak egy része szintén támogatta volna az udvart, föltétlenül bizonyos, hogy József, ha országgyűlést tart, sokkal többet megmenthetett volna alkotásaiból, mint a mennyi tényleg megmaradt. De elragadta szenvedélye. „Szarmata előítélet“-nek bélyegzett minden ellenállást s habár eleinte maga is sérthetetlennek tekintette a nemesi kiváltságot, a küzdelem hevében az a felfogás emelkedett benne túlsúlyra, hogy el kell törölnie az egész rendi szervezetet s a régi törvényhozást, melyre a reformok ellenségei folyton hivatkoztak ellene. Különösen a vármegyét gyűlölte meg, mely, mint három évi tapasztalás után panaszolta, rendeleteit csak expeditio s nem executio tárgyává teszi. Abban, hogy a törvényesség útját sürgette, a császár „csak rosszakaratot és döllyöt“ látott, s végül a legszélső eszközökhöz akart folyamodni. Azt tervezte (1789), hogy német és más idegen embereket ültet a magyar közhivatalokba, a magyar hivatalnokokat meg az örökös tartományokba, vagy Belgiumba helyezi át. E hangulatban azután halomra döntött mindent, a mi útjában állt, mert ez a rombolás különben is megfelelt politikai végcéljának, az egységes birodalom eszméjének. Bécsben összpontosította a kormányzatot, míg az egyes országok élén csak tartományi főhatóságokat akart, melyek Bécs vezetése alatt végzik hivatásukat. Ez új rendszer szel-

lemében a szent koronát, a magyarság ez ősi kincsét és önállósága jelképét is Bécsbe vitette. A császár mindig csak egyszerű régiségnek tekintette a koronát, mely múzeumba való s mikor a pozsonyi várban levő király palotában papnevelő intézetet helyezett el, a koronát nem Budára, mint a kancellária ajánlotta, hanem (1784 ápril, 13.) Bécsbe vitette s ott a császári kincstárban, más országainak koronái közé tétette. Szakadó esőben, mennydörgés és villámlás közepett indult el Pozsonyból a menet Bécs felé, s midőn az ország a Magyar Kurir útján értesült a korona elszállításáról, ép oly zivatar támadt a lelkekben s a vármegyék tömegesen követelték a korona visszaadását. De a császár nem hallgatott rájuk s haladt a maga útján. Az erdélyi kancelláriát a magyarba olvastotta, a helytartótanácsot Budára helyezte át (1783), egyesítette vele (1785) a magyar kamarát, az ország legfőbb pénzügyi hatóságát, ellenben kizárta belőle az egyházi elemet s protestánsokat is nevezett ki tisztviselőivé. Ezzel a helytartótanács, mely eddig inkább papi, mint világi intézmény volt, igazi állami közeggé, a legfelső akarat végrehajtójává lett.

Csakhamar a vármegyékre került a sor, melyeket akként alakított át, hogy reformjait „tekintet nélkül a multa és a fennállóra“ hajtsák végre. Megszüntette Erdély egyes nemzeteinek helyhatósági önállóságát s 10 vármegyére osztotta az országot, sőt kilátásba helyezte, hogy előbb-utóbb egyesíteni fogja Magyarországgal. Erdély után az anyaország következett, melynek szintén új közigazgatási beosztást adott. (1785). Tíz kerületre (circulus) osztotta, melyek mindegyike 4—5 megyéből állt. A kerület feje a királyi biztos (director) volt, ki a vármegyék alispánjait kinevezte, míg a többi tisztviselőket továbbra is a megye gyűlése választotta, ámbár a királyi biztos bármikor felfüggeszthette s mással helyettesíthette őket. Az új alispáni karban századok óta ekkor jelent meg újra, mint első fecske, nem-nemes és protestáns, Hajnóczi József. Gróf Széchényi Ferencz magántitkára volt, ki mint a zágrábi kerület királyi biztosa Szeréms megye alispánjává nevezte ki. Máskülönben az új megyei tisztikar a nemesi, még pedig az ismert nemesi családok tagjaiból alakult. A vármegye gyűlései szintén megmaradtak s a nemes urak immár sokkal inkább érdeklődtek a gyűlések iránt, mint előbb. A legtöbb megye híven támogatta a kormányt s a hivatalos jelentések szerint eleinte legfőllebb „nehány fiskális“ szokott okvetetlenkedni a gyűléseken. Mihelyt József a közigazgatást gyökeresen átalakította, megszüntette (1785) a jobbágyságot Magyarországon s a kapcsolt részekben is, melyekre a közigazgatási reform szintén kiterjedt. Örökre eltörölte a jobbágy nevet, kimondotta a korlátlan szabad költözést, megengedte, hogy a jobbágy a földesúr engedélye nélkül is házasodhassék, mesterséget tanulhasson, iskolába járhasson, értelmiségi pályára léphessen, hogy ingó javairól szabadon rendelkezék, telkétől meg ne fosztathassék s személyes szolgálatra a

földesúr ne kötelezhessen. Ez roppant haladás volt az eddigi helyzethez képest, de nem tette a volt jobbágyot telkének tulajdonosává. A ki nem akart paraszti állapotában maradni, az szabadon költözhetett máshová. A ki azonban telkén maradt, az további is fizette a szabatosan megállapított úrbért, vagyis telkének bérlőjévé vált. Itt-ott támadtak ugyan viszályok földesúr és paraszt közt, de az a nagy parasztforradalom, melylyel a kiváltságosak a császárt fenyegették, hogy terveitől eltérítsék, elmaradt, sőt éppen a reformnak köszönhető, hogy elmaradt. Mindazok, kik előtt nem csupán a „földesurak jussa“ lebegett, rokonszenvesen fogadták a nagy átalakulást. Keresztesi József, a derék református pap, ki e korszakról értékes naplót hagyott ránk, lelkesedve jegyzi föl, hogy Magyarországon és Erdélyben a jobbágyok régi baromi állapotjokból a felséges király által felszabadítottak s a dominális székek és vámok eltöröltettek. Hajnóczi József, kora felvilágosodott magyar közvéleményének egyik leghivatottabb képviselője azt mondta: „Mindent meg kell tenni, hogy felebarátaink birtokába jussanak elévülhetetlen jogaiknak. Ezzel emberbarátok leszünk, a nélkül, hogy megszűnnénk hazafiak lenni.“ A mi magát a jobbágytságot illeti, az lelkesedéssel és hálával fogadta a nagylelkű császár ez adományát s szívébe zárta nevét ép úgy, mint a protestáns nemesség és polgárság s általában a nemzeti haladás barátai tették.

A közigazgatás újjáalkotásának másik főfontosságú mozzanata az volt, hogy elválasztotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, s bevonta a királyi városokat az új igazságügyi szervezetbe. A császár megállapította az egyes bírói fórumokat és hatáskörüket, a királyi táblából kizárta a papságot azzal, hogy a pap csak egyházi állásba való. Az úri széket fenntartotta ugyan, de megszorította illetőségét. Elvonta a házasságpöröket a püspöki szentszékektől, emberségesebb szellemet hozott a büntetőjogba, eltörölte a halálbüntetést és kínpadot, mint vallató eszközt, s általában javította, gyorsította a bírói eljárást. Fiumében váltótörvényszéket állított, Budán szintén tervezett ily bíróságot s a telekkönyvi intézményt is meg akarta az országban honosítani. Mindezek a reformok mélyre ható közszükségletnek feleltek meg, mert a régi közigazgatásban és igazságszolgáltatásban mesébe való züllöttség uralkodott. Vármegyében és városban a legdurvább önkény, lopás, sikkasztás honosodott meg. A tisztviselők megosztottak a közpénzekben s minthogy csupán vallásuknak köszönték hivatalukat, a teendők végzéséhez szükséges minden képességnek híjján voltak. A műveltség, a szakismeret egyenesen ki volt zárva a vármegye tisztikarából s a külföldön tanult Berzeviczy Gergely azért kért a császártól államhivatalt, mert a megyénél, mondotta, „tanulmányaim és tapasztalataim hátrányomra volnának, mit talán nem érdemlek meg“. A vármegyét senki sem ellenőrizte, a városba jött ugyan néha vizsgálóbiztos,

de megtörtént, hogy a tanács megvesztegette, vagy ő zsarolta meg a tanácsot. A polgárság aránylag roppant adót fizetett, de nagy részét a tisztikar pocskolta el s a városi intézmények, kórház, szegényház, árvaház mindenütt, még Pesten is a legelhanyagoltabb állapotban tengődtek. Az igazságszolgáltatás hasonló képet nyújtott. Voltak pörök, melyek 38 évig heverték egyetlen egy bíróságnál; volt pör, mely

Jobbágy és magyar nemes József császár korában.

(Egykoru metszet után.)

1680-ban indított s az egyik fél panasza szerint már is több költséget emésztett föl, mint a mennyit a pörös jószág megért. Ez állapotokat Magyarország fejlettebb gazdasági viszonyai nem tűrték meg többé s a közvélemény nagy része meglelégedéssel fogadta a császár reformjait, sőt eleinte azzal sem törődött, hogy nem országgyűlés útján létesültek, mert tudta, hogy a rendiséggel ezt a nagy nemzeti munkát meg-

valósítani alig lehetne. Az egykorú szerint úgy okoskodott: az országnak 40.000 nemes és 5 millió nem-nemes lakosa van, azok a törvényhozók, ezek a rabszolgák. Önként a nemesség nem fog kiváltságairól lemondani s így a magyar alkotmányt csak egy ember alakíthatja át a jogegyenlőség értelmében. A nemesség ezzel különben sem vesz. A 40.000 nemest (családot ért) vagy 500 ember képviseli az országgyűlésen s ez 500-ból is legfellebb 10-en gyakorolnak befolyást a törvények hozatalára.

A közigazgatás és igazságszolgáltatás átalakítását a császár az adó-reformmal, a közteherviselés életbeléptetésével akarta betetőzni. Abból a helyes elvből indult ki, hogy az eddigi adórendszer lehetetlenné teszi a nép lelki képességeinek s a föld kimeríthetetlen természeti erejének teljes kifejtését. Újat akart tehát az elavult adórendszer helyére léptetni s hogy terveinek megnyerje a nemességet, írásban kijelentette, hogy kész az ország egyik régi óhaját teljesíteni, az Ausztriával szemben fennálló vámsorompókat ledönteni, minden közbenső vámot eltörölni, sőt hazánkban is meghonosítani a gyáripárt, ha a nemesség önként elfogadja az állami adózás kötelezettségét s segédkezet nyújt modern adórendszer alkotásában. De mivel nem tartott országgyűlést, a nemességnek nem nyújtott módot, hogy e kérdésben testületileg nyilatkozzék. A császár itt is egész önkényesen járt el s megindította a közteherviselés életbeléptetésének előkészületeit. Két népszámlálást tartott, elrendelte a föld pontos fölmérését, mely sok ügygyel-bajjal, katonai karhatalom kirendelésével 1788-ban befejeztetett ugyan, de eredményeit a császár nem értékesíthette többé s az adórendszer változatlan maradt, ámbár a reformok óriási módon megszorították a vármegyék s az egyes községek szükségleteit úgy, hogy például a háziadó 0,9 millióról (1766) 2 millió forintnál többre emelkedett.

Az adóteher fokozása s a sok kicsinyes, zaklató rendszabály, melyek a császár újításaival jártak, a protestánsok azon aggodalma, hogy újonnan szerzett jogaikat az egyszerű császári pápens nem eléggé biztosítja, sokféle elégedetlenséget keltett ugyan, mely azonban nem fenyegette komoly veszedelemmel József alkotásait. A főúri világ egészben támogatta, ámbár egyes urak az ellenzék terére léptek. Gróf Apponyi Antal férfiasan kijelenté, hogy az új rendszert szolgálni meggyőződésébe ütközik, gróf Széchényi Ferencz vállalt ugyan hivatalt, de hamar ott hagyta, s a nagyműveltségű gróf Forgách Antal kezdettől fogva állást foglalt a császár ellen. De az ilyen urak a ritka kivételek közé tartoztak s a mánások már az éles ellentét miatt, mely köztük s a köznemesség közt fennállt, a császárhoz csatlakoztak. Minthogy pedig a földbirtok túlnyomóan övék volt (a kis magyar alföldön 58, a tót vármegyékben 41, a nagy alföldön 31%-a az összes művelés alatti földnek főurak vagy főpapok kezén volt), fölülről a főurak gyakoroltak

ellenállhatatlan nyomást a köznemességre, melyet alulról meg a jobbágyság fenyegetett, úgy, hogy abban a veszélyben forgott, hogy a két ellenséges áramlat agyon fogja tiporni. E mellett a császár igyekezett új terveit támogató nemesi réteget is teremteni. A Temesközben, mely eddig kizárólag a kincstár tulajdona volt, eladatta az államjavakat s a ki jószágot vásárolt, azt megnemesítette. „Korcsmárosok, kalmárok, timárok, könyvnyomtatók, grófok komornyikjaik, udvari tisztjeik, örmények s több efféle hitvány emberek megnemesültek országunkban” — írja Dugonics András. Másrészt töméntelen idegen bányaugyi, katonai, harminczadosi, sőtiszti hivatalnok szerzett nemességet, mert a császár szívesen megadta minden hivatalnokának, a ki kérte az ármálist, ámbár ez ármálistákat a vármegye nem akarta a többi nemesekkel egyenrangúaknak elismerni. Hogy a régi birtokos osztályt végkép megfélemlítse és elnémítsa, József császár az irodalomban valóságos irtóháborút indított ellene. Németül, de magyar fordításban is nem egy munka jelent meg, mely a nemesség előjogait, életmódját, jobbágysai iránti kíméletlenségét több-kevesebb igazsággal, részben a közelgő franczia forradalom szellemében ostromozta. Némelyikben van találó élcz és gúny. Az egyik felsorolja a nemesség tizparancsolatját. Ezek egyike az, hogy ne lopj, hanem adósságot csinálj s sohasem fizesd meg; a másik az, hogy ne kérj jószágot felebarátodtól, hanem perelj mindaddig, míg az ő vagyonát és a tiedet fel nem emésztette a sok perköltség. E munkák nem maradtak hatástalanok s hozzájárultak a nemesség megfélemlítéséhez elannyira, hogy vármegyék éveken át nem mertek az új intézményeknek komolyan hadat üzenni, s a hol volt ellenzék, az is óvatosan, tartózkodóan viselkedett.

VII. FEJEZET.

AZ ÉBREDÉS ÉVEI.

TÁMADÁS A MAGYAR NYELV ELLEN. — A HADSEREG ELNÉMETESÍTÉSE. — A NÉMET LESZ A HATÓSÁGOK HIVATALOS NYELVE. — A KÖZOKTATÁS ELNÉMETESÍTÉSE. — EZ INTÉZKEDÉSEK A NEMZET MINDEN RÉTEGÉT EGYESÍTIK A CSÁSZÁR ELLEN. — A NEMZETI IRODALOM. — A NAPI SAJTÓ. — A TÖMEGEK MŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTAI. — A NYELVÚJÍTÁS. — GRÓF SZÉCHÉNYI FERENCZ. — A KÖZGAZDASÁGI ÉLET. — A VÁROSOK. — AZ IPAR ÉS KERESKEDELEM. — FÖLDMŰVELÉS ÉS ÁLLATTENYÉSZTÉS. — A NEMZETKÖZI VISZONYOK ALAKULATA. — A TÖRÖK HÁBORU. — A RENDSZER ÖSSZEOMLÁSA. — JÓZSEF CSÁSZÁR HALÁLA.

IGAZI, komoly, mélyreható ellenzék József császár és rendszere ellen csak akkor alakult, mikor legszentebb kincsében, anyanyelvében támadta meg a magyarságot. A modernizált császári rendszerbe még Mária Terézia fölvette a németesítést, melynek szolgálatába helyezte az iskolát és a kormányzatot. De bizonyos óvatossággal járt el, míg József császár heves vérmérsékletével, csekély valóságérzetével túltette magát minden korláton, minden kíméleten, s nem is sejtve, milyen zivatart fog magára idézni, rá erőszakolta a német hivatalos nyelvet a magyar népre. A hadseregen kezdte s Lacy tábornagy, egy csekély tehetségű drill-ember tanácsára a magyar ezredeket német lábra állította, német nyelv és vezénylet alá helyezte, külföldön állomásoztatta s idegen tisztekkel árasztotta el, kik a magyarnak fölöttébb megnehezítették a katonai pályán való boldogulást. E nemcsak igazságtalan, hanem katonai szempontból is káros eljárás mélyen sértette a magyar elem önérzetét, sőt egy francia egyenesen nevetségesnek találta, hogy a magyar csapatoknál olyan nyelvet használnak, melyet a legénység nem ért. Ő is szükségesnek ítélte, hogy a magyar ezredek hivatalos nyelve a magyar legyen. Ez azonban ellenkezett a császár politikai terveivel, ki mindig számításba vette, hogy esetleg fegyveres erővel lesz kénytelen a magyar ellenzékét ártalmatlanná tenni. Német lábra helyezte tehát a magyar sereget, eltörölte régi jelvényeit, módosította egyenruháját, idegen tisztekkel rakta meg, kik valósággal üldözték magyar társaikat, mert „a magyarnak titkos üldözése — mint csakhamar a magyarok panaszo-

ták — szíve alatt fedezve fekszik“ az idegennek. A magyar sereg 1787-ben a határőrségen kívül 11 gyalog és 8 huszárezredből állt s 30—40%-át tette az egész császári seregnek, melybe József önkényesen beleolvasztotta. E tevékenységével párhuzamosan folyt a német nyelvnek Magyarországon hivatalossá való tétele. A császár a helytartótanácsot és az erdélyi guberniumot, melyek eddig a magyar kancellária útján érintkeztek az osztrák hatóságokkal, immár közvetlen kapcsolatba hozta velök. Így akarta a birodalom egységét látható kifejezésre juttatni, a mi szükségessé tette a magyar hatóságoknál a nyelvkérdés rendezését. A császár úgy érvelt, hogy a latin nyelv hivatalos használata már mindenütt megszűnt, hol a nemzet a műveltség bizonyos fokára emelkedett, anyanyelve pedig megfelelően fejlődött. Ehhez képest Magyarországon sem maradhat meg a latinság, csak hogy itt a németet kell helyére léptetni, mert a magyar nyelv még nincs kellően kiművelve, különben nem kormányoznák a magyar népet olyan nyelven, melyet nem ért. 1784 április 26-diki rendeletében kimondta tehát, hogy jövőre a német legyen az állam nyelve s a kancellária, a kamara, a helytartótanács, az erdélyi gubernium november 1-jétől kizárólag e nyelvvel éljen; 1786-tól kezdve ugyanezt tegyék a vármegyék, három év múlva pedig a törvényszékek és a pörös felek s általában csak az viselhessen állami, megyei, egyházi tisztséget, a ki németül tud. Gróf Esterházy Ferencz kancellár figyelmeztette ugyan a császárt, hogy tévesen értesítették a magyar nyelv állapotáról. Nem igaz, hogy e nyelvet a lakosság legkisebb része beszélné, mert aránylag a magyar a többség s az országnak sokféle nemzetiségű lakói csak együttvéve haladják meg a magyarok számát. A közügyekkel foglalkozó rétegek meg néhány horvát kivételével mind tudnak magyarul s semmi sem állja útját annak, hogy a magyar legyen a hivatalos nyelv. De a császár nem hallgatott senkire. Hasztalan írt föl a német ellen számos vármegye. Hasztalan figyelmeztette Zemplén, hogy az lesz a legnagyobb magyar király, a ki a magyar nyelvet törvényes jogaiba visszahelyezi. Hasztalan kérte Heves, hogy segítse elő a magyar nyelv kiművelését, mely esetben rövid idő múlva a többi európai nemzeteket elérjük. Hasztalan mondotta Esztergom, hogy ha nem teszi az olasz és belga tartományokban, nálunk se tegye a németet hivatalos nyelvvé. Hasztalan intette Szepes, hogy a német nyelvvel József megszűnnék magyar király lenni s német királylyá válnék. Hasztalan mondta Hont, hogy a magyar nyelv a németnél alkalmasabb volna arra, hogy az egész monarchia nyelvévé váljék. A császár azt felelte, hogy „intézkedése a magyar nemzet javát és dicsőségét czélozza“. Minél inkább ismertté váltak szándékai a társadalom szélesebb rétegeiben, annál nagyobb rémületet keltettek, annál mélyebben föl kavarták a szenvedélyeket. Az a terv, hogy néhány év múlva, mint az egykorú mondja, „még a falusi kisbírók is németül beszéljenek magyarul“, a néplelket legérzékenyebb

pontján támadta meg. Másrészt a rendelet töméntelen magánérdeket sértett, mert az eddigi hivatalnoki elem legnagyobb részét kizárta a szolgálatból, hisz arra gondolni sem lehetett, hogy a kitűzött határidőben annyira elsajátítsák a németet, hogy e nyelven működhessenek. Még a hétszemélyes tábla bírái sem tudtak németül, s minden mesterkedés mellett igen sok vármegye bíróságát úgy kellett megalakítani, hogy egyetlen németül tudó bíró sem akadt benne. Az ügyvédek közül szintén legfőlebb minden harmadik értett németül. A császár ismerte a viszonyokat; kénytelenségből többször elhalasztotta a nyelvrendelet szigorú végrehajtását, s utoljára 1790 november 1-ig tolt ki a határidőt, mely napot azonban már nem élte meg. De hogy a nyelvrendelet számára legalább a jövőt biztosítsa, a magyar tanügyet egészen elnémetesítette. Igen helyes elvei voltak ugyan a nevelésről és oktatásról s hangsúlyozta, hogy az ifjúságot nem úgy kell nevelni, mintha „államunk klastrom, szomszédaink meg karthauzi barátok lennének“. Azt vallotta, hogy az iskola, bármilyen fokú legyen, kell, hogy az egész nemzetet szolgálja, s a tanító lehet bármilyen felekezetű, de maga az iskolaügy nemzeti legyen. Protestánsokat is bevont a közoktatásügyi tanácskozásokba s ezek határozottan kifogásolták az iskolázás akkori rendi szellemét, mert még a Ratio Educationis is lehetővé tette a paraszti és polgári elem kizárását az iskolából. Székesfejérvárt a növendékeket nemes, polgári és plebejus rovatok szerint csoportosították, ámbár az előmenetel dolgában a plebejusok vezettek, mert aránylag a legtöbb jeles belölők került ki. A császár az ilyen bajokat orvosolni igyekezett, csak hogy mikor a középiskolában osztrák módra behozta a tanpénzt, a növendékek száma 8356-ról, melyet az 1785/6-iki tanévben elért, nyomban lehanyatlott 5526-ra s állandóan így maradt. Ellenben mint-hogy nem-katholikusok is nyithattak népiskolát, ezek száma tetemesen megsaporodott. Gyökeres változásokon ment át az egyetem, melyet a császár Budáról Pestre helyezett át (1784), megnyitotta minden alattvalójának s főfeladatául a tudomány művelését tűzte ki. Gondoskodott szakiskolákról s Pelsőczön, a vármegye üresen álló régi házában mérnöki tanintézetet állított. De mindezekben kevésbé az ismeretek terjesztése, a műveltség fokozása, mint inkább a németesítés vezette s az összes iskolákban akként szervezte az oktatást, hogy „az ifjúság a német nyelvben, mint a monarchia nyelvében nyerjen kiképzést“ s a ki németül nem tud, ne vétessék föl a középiskolába. Az egyetemtől a népiskoláig ugyanazon tankönyveket akarta nálunk behozni, melyek Ausztriában dívtak s a magyar tanügyet a bécsi udvari bizottság alá helyezte. Mikor az egyetemet elnémetesítette, mi miatt több derék magyar tanárnak távoznia kellett, helyöket külföldiek foglalták el, kik leplezetlenül kifejezték magyargyűlöletüket. Németesítő törekvéseiben a császár annyira ment, hogy nem tűrte, hogy a pozsonyi papnövendékek a Magyar Múzeum

czímű első önálló szépirodalmi közlönyre előfizessenek, noha kérelmeket igazgatójok, sőt a helytartótanács és a kanczellária is támogatta. József, ki e jelentéktelen dologba maga avatkozott be, azzal tiltotta meg a folyóirat megrendelését, hogy van az ifjaknak elég német olvasni valójuk.

Magyar viselet 1790-ben.

(Egykorú metszet Ernst Lajos gyűjteményében.)

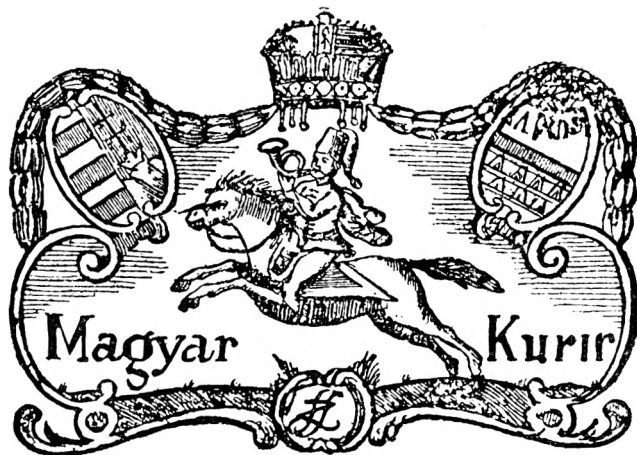
A magyar nyelv elleni kíméletlen küzdelem juttatta nálunk zátonyra József császárt és rendszerét. Ez újítása már oly mélységes és fenkölt érzelmeket sértett, melyek az egész nemzetet egy zászló alá hajtották ellene. Maga egyesítette rendszerének összes ellenségeit, azokat, kik minden cselekedetét elfogult, önző rendi érdekből gáncsolták és azokat, kik lelkesülve fogadták hasznos újításait, de most visszariadtak attól, hogy legdrágább kincsekkel, nemzetiségökkel, anyanyelvökkel kelljen

a haladást megfizetniök. Ilyen áron nem kellettek a reformok s a tömeg azt mondotta: életünket és vérünket anyanyelvünkért! Habár a rendiség még a régi deák nyelv mellett kardoskodott, egyes vármegyék a magyar nyelvet írták pajzsokra, s a mi leginkább feltűnhet, ezt főleg Árva, Trencsén, Szepes vármegyék tették. Trencsén azt követelte, hogy az országgyűlés s minden hatóság a magyar nyelvet használja s meg kell rá tanítani a jobbágyokat is, mert illendőbb, hogy a nyelvkérdésben a jobbágyok kövessék uraikat, mint megfordítva. A protestánsok aggódva kérdezték „mi módon maradhat meg a magyar szabadsága“, ha a császár elnémetesíti az országot. De a legmélyebb felháborodást az anyanyelv elleni merénylet a magyar jobbágyságban, anyanyelvünk e régi, hűséges őrzőjében keltette. Szavahihető ember, Deák Ferencz beszélte később, ki még az öregektől hallotta, hogy a Dunántúl a föld népe sok helyen titkos gyűléseket tartott s azt határozta, hogy inkább visszaköltözik Ázsiába, semhogy anyanyelvéről lemondjon. Alsócsernátonban, mely akkor a székely határörvidékhez tartozott, sok szülő megtiltotta a népiskolai tanítónak, hogy gyermekeit német szóra tanítsa, miért azután tiszteik keményen büntették őket. Habár sokan mondták, „haldoklik már hazánkban a magyar szó“, a tömeg bizalommal, férfiasan vette föl a harczot, a melyben hatalmasul támogatta egy új tényező, a magyar irodalom. Ennek jelentőségét először a távoli Máramaros vette észre s csodálkozását fejezte ki, hogy a császár épen most akarja az országot elnémetesíteni, mikor a magyar nyelv új lendületet vett. A magyar írók, költők, tudósok száma hazánkban csakugyan örvendetesen megszorodott. A magyar ijtak ismét szorgalmasan látogatták a külföldi egyetemeket, hol a legjelesebb tanulók közé tartoztak. Bécs közkönyvtáraiban feltűnt, hogy főleg a hazájok multjára vonatkozó munkákat keresték, melyek olvasása közben „arczukon meglátszott, hogy az olvasmányokkal eszöket táplálták, egyszersmind azonban szívök is fölmelegedett“. Épen Bécsben mondták ez időben, hogy Magyarországon, a költészet kivételével minden más tudományokban sokkal több az alaposan tanult ember, mint az örökös tartományokban együttvéve. Olyan tudósa, mint Hell Miksa csillagász, mint Pray György, Katona István, latin történészek, mint Révai Miklós magyar nyelvész akkor Ausztriában valóban nem élt. A magyar irodalmi élet föllendülését nagyban elősegítette a cenzura lélekölő irányának enyhülése. József nem törölte ugyan el az intézményt, de kivette a papság kezéből s világiakra bízta. Ez tavaszi lehelleként hatott a közszellemre s fakadásra hozta a benne felhalmozódott értelmi tőkét. Noha a főpapság a sajtó szabadabb mozgása ellen hevesen kikelt s a pápa támogatásával addig ostromolta a császárt, míg a könyvvizsgálatot ismét szigorúbbá nem tette, ez a szigor még mindig nagy haladás volt a régi lenyűgözéshez képest. A könyvpiac egyre termékenyebb,

az írók száma egyre nagyobb lett, az olvasó közönség szaporodott s gróf Pálffy kancellár jogosan mondhatta (1790), hogy 3—4 év alatt több magyar könyv jelent meg, mint azelőtt egy században. Egymást érte a sok szépirodalmi, tudományos munka, különösen politikai röpirat s erős szellemi harcz indult meg a császár reformjainak bírálata körül. Reakzionáriusok és Aufklärungs-Fantasták, mint a papi írók csúfolták őket, versenyezve adták elő nézeteiket, melyekben sok az üres, csillogó szóbeszéd, mert a gondolkodástól erőszakosan elszoktatott közlélek még nem emelkedett bölcséleti magaslatra, szakszerű, elfogulatlan bírálatra. De van ez irodalomnak belső értéke, magvasabb tartalma is. Fenkölt, hazafias eszmék telítik s anyanyelve, egyénisége, nemzeti szokásai, viselete értékének tudatára ébresztik a közvéleményt. Első sorban ez az író célja, nem pedig műremekek alkotása s e kor egész irodalmára alkalmazhatni azt, a mit Kónyi József, az őrmester-költő mond egyik művében, hogy ugyanis versei jobbak lehetnének, de igazi célja nem a jó vers, hanem az, hogy „hazámhoz való szeretetemet“ megmutassa. Sem a forma tökéletessége, sem az eszmék mélysége nem jellemzi még ez irodalmat, mely mindazáltal mérhetetlen művelő hatást gyakorolt nemzeti és politikai tekintetben a közönségre, mert helyes irányba terelte a társadalomban támadt ellenzéki mozgalmat. Buzgó részt vett az ébresztés és irányítás nagy munkájában a napi sajtó, mely az új eszmék leghatékonyabb terjesztőjévé vált s hatása az egész országra kiterjedt. A Magyar Hirmondóban Révai Miklós sikerrel folytatta „anyai nyelvünknek álomba indult állapotjából való fölserkentését“, ámbár a papok rossz néven vették, hogy „én újságot kezdtem írni“ s minthogy hatalmuk még mindig messze terjedt, üldözték is a nyelv jeles apostolát. „Az én üldözőim — írja — mind nagy és hatalmas urak voltak, főkép a hanyatlani indult magyarságért való buzgalmamon ütköztek meg és ezt akarták volna bennem elfojtani.“ Csakugyan addig bosszantották, míg megvált a laptól, mely nemsokára (1788) megszűnt. De már előbb (1787) alapította Szacs vay Sándor Bécsben a Magyar Kurirt, mely sok változás és üldözés daczára évtizedekig (1834-ig) megélt. Mennyire a közszükségletnek felelt meg, jelzi az, hogy nyomban sok megrendelője akadt s noha a 10 forintos előfizetésből négyet nyelt el a póstaköltség, meg tudott élni tisztességesen. Voltak vidéki összeköttetései, írói, levelezői s valóságos irodalmi központtá lett. Keletkeztek heti lapok Pozsonyban, Kassán, Pesten és Erdélyben, s ámbár inkább szépirodalmiak voltak, mind hozzájárultak az eszmék tisztázásához, mind egyenlő lelkesedéssel hirdették, hogy míg a nemzet ki nem fejleszti anyanyelvét, addig nem remélheti akár politikai, akár gazdasági izmosodását. Ellenben mihelyt lesz virágzó magyar nyelv, lesz virágzó, szabad és boldog nemzet is, mert ha a nemzet magyar lesz, mi sem állhatja majd útját eszményei diadalának.

Olyan időben, midőn az állam tűzzel-vassal erőszakolta a németesítést, az irodalom e föllépése csodás bátorságot igényelt, s harczai nemzetünk legdicsebb küzdelmei közé tartoznak, hőseit meg a nemzeti eszme legvittezbb katonái közé emeli. Tudatára ébresztette a nemességben anyanyelve értékét s csakugyan ettől függött a jövő. „Ha a korona Bécsben maradt volna is — mondta később a derék Péczeli József, — ha földjeink fölmérettek volna is, mégis csak megmaradhatott volna a mi magyar nemzetünk. De ha az iskolák németül taníttattak s a törvényszékek németül folytattattak volna, úgy a magyarság az európai nemzeteknek lajstromokból végképen kitörültetett volna.” Ez ellen kellett ellenszer-ről, orvosságról gondoskodni s ezt tette ama kor íróinak szerény, de hősies csapatja. A veszedelem már óriási nagyra nőtt, mert „a magyar nyelv — mint József koráról később (1792) gróf Cziráky Antal mondja — kitolattatott volt a magyar ruházattal együtt minden főházakból, királyi városokból, ítélő s tanácskozó székhelyekből. Csak némely megyékben, jószágokon lakozó nemes uraságoknál, mezővárosokban, falukban, kalyibákban tengetve lappangott.” Nagyon is közel állt tehát a végromlás, midőn az irodalom a mentő munkát megkezdette s könyveivel, hírlapjaival, különösen 1784-óta fölverte közönyéből a középosztályt, az alsó rétegeket pedig megfelelő lelki táplálékkal látta el. A magyar közné-
ben mindig erős volt a művelődési ösztön s a sok népiskola mind-
inkább bevitte az ismeret világába. József császár egyik legműveltebb munkatársa, a sokoldalú Almássy Pál, a pesti kerület főnöke hivatalos jelentéseiben említi, hogy az alsó osztályok műveltségi állapota nem oly alacsony, mint a nép külső megjelenéséből következtethetni. A protestáns községekben majdnem mindenki tud írni, olvasni (a katolikus közsé-
gekben kevésbé) s a protestáns paraszt szeret is olvasgatni, sőt Almássy szerint többet olvas, mint az ember hinné. A biblia, krónikák, kalen-
dáriumok minden parasztházban megvoltak; ott ápolták a magyar nép-
dalt, a romlatlan magyar zenét s az irodalom új termékei közül is nem egy utat talált a jobbágy hajlékába. Az irodalom különben is folyton új harczy eszközöket kovácsolt a nemzeti eszme számára. Minthogy voltak magyar színműírók, megszületett a magyar színészet; színtársula-
tok alakultak, s habár a gazdag főurak Bécsben német és francia szín-
házakra pazarolták vagyonukat, a nemzeti színművészet első úttörői a vidéki urakban találtak támaszt, sőt eljutottak a fővárosba (1784). A piarista Dugonics András megteremtette a magyar regényt. Egyik ily műve (Etelka 1788), melynek kiadását a helytartótanács meg sem akarta engedni, olyan érdeklődést keltett, hogy egy év alatt 1000 pél-
dányban kapkodták el, mert lángoló lelkesedéssel hirdette a magyar nyelvszokások, hagyományok, a magyar viselet kultuszát. Megkezdődött a magyar nyelv alaposabb kiművelése, a nyelvújítás is. Alighogy magyar napi sajtó alakult, az új fogalmak számára töméntelen új szót

kellett faragnia s megindult a szócsinálás, az új szavak gyártása. A „szó-fábrica“ ellen nyomban visszahatás támadt s sokan mondták, hogy a magyar ujság csupa bosszuság, magyarul van ugyan írva, de senki sem érti. Pedig a „szóhámorban véres verejtékkal munkálkodó magas tudományú hivatalos urak“ czifra szavainak jó nagy része bevált s azóta nyelvkincsünk állományához tartozik. De volt a panaszban sok igaz, mert számos író német körből, német iskolából került ki, az akkor nagyszerűen fejlődő német irodalom emlőiből táplálkozott, másrészt meg a rendi nevelés elterelte figyelmét az alsóbb tömegről, a népnyelvről, sőt a régi irodalomról, melyben végtelen kincset, tömén-

A° ROMAI TSÁSZÁRI ÉS AP. KIRÁLYI FELSÉGNEK
KEGYELMES ENGEDELMEVEL.

Indult BETSBÓL Szombaton 21. Juniusban. 1788.

A Magyar Kurir címképe.

telen törülmetszett magyar szót találhatott volna az új fogalmak kifejezésére. Még a népiesség egyik úttörője, a különben nagyon reakciós Gvadányi is, ki népies nyelven a kétfejű sást, a kényuralmat, a felekezeti türelmetlenséget dicsőítette, leginkább csak a huszárok magyar nyelvét ismerte. Mások meg egészen a klastromok latin, vagy a társadalom francia világából kerültek ki. Maga ez idők írói vezéralakja, Kazinczy Ferencz mondotta, hogy németül gondolkodik, midőn magyarul ír, németül kérte meg a leányt (gróf Török Zsófiát), kit szeretett s a leány németül felelt, családja körében meg mindig német volt a társalgás nyelve. Az írók nevelése és műveltsége okozta, hogy akaratlanul ők is „konyhanyelvnek“ nézték a népnyelvet, kicsinyléssel tekintettek

a parasztlak vagy „a debreczeni szappanosok meg sulyomkofák“ nyelvére s nem igen akartak vele foglalkozni, a mint ez időben a magyar zene sem a népzene művelte, hanem a híres verbunkos nóták, valamint a magyar palotás zene egyszerűen idegen átvételek vagy utánzások voltak. Mint Kazinczy és írói köre, akképen Lavotta, Bihari és Csermák s mások nagyon kedvelt zeneszerzeményei, noha már nemzeti muzsika írása lebeg szemök előtt, nem az ősi magyar népzeneben gyökereznek, melyet csak utóbb fedeztek föl. Egyesek már akkor gyűjtötték ugyan a magyar népdalt, a parasztdalt, de az írók legtöbbje kinevette e törekvést s nem a népnyelvből szedte, hanem maga gyártotta a szükséges új szavakat. Ez irány ellen hamar visszahatás támadt a magyarosság híveiben s szenvedélyesen nyilatkozott meg. Heves küzdelem indult meg, melynek évtizedekig tartó folyamán az irodalom lassankint a népnyelvre fordította figyelmét s az irodalmi és népnyelv benső kapcsolatba jutottak. Ez volt az egységes nemzet megalakulásának előfeltétele, másrészt meg lehetővé tette, hogy a magyarságnak igazán nagy írói, költői, szónokai támadjanak, a mit ez időben még a nyelv fejletlensége, különösen azonban az a körülmény akadályozott, hogy a hatalom élető nap-sugara nem táplálta az irodalmat. Jeles tehetség volt akkor is elég, de az anyagi viszonyok mostohasága megbénította teljes kifejlődésöket. Ugyanakkor, mint nálunk, állt be Oroszországban is az irodalmi újjászületés. Csakhogy nálunk fagyasztó közönynyel nézte az állam e vajadásokat, ellenben II. Katalin cárnő maga lépett az írók sorába, erkölcsi és anyagi elismerésével buzdította őket munkára s tette lehetővé istenadta adományait teljes érvényesülését. Uralkodása folyamán könyvnyomdák, könyvkereskedések, könyvtárak, tudós társaságok, folyóiratok és hírlapok tömegesen keletkeztek s az orosz irodalomban igazi Augustusi korszak támadt. Magyarországon azonban az udvar és az állam nem pártfogója, hanem üldözője volt a nemzeti irodalomnak s fáradtságosan, furfangosan kellett tőle kicsikarni minden legcsekélyebbet, egy új könyv vagy hírlap engedélyezését is. Noha már sürgették a tudós társaság alapítását, noha volt író, költő, tudós elég, kik kedvezőbb légkörben, a hatalmasok rokonszenvétől kísérve irodalmunknak fényes korszakát teremthették volna meg, e szerény kívánságok sem teljesültek s az irodalmi újjászületés hőseinek nemcsak a mindennapi kenyérért kellett nehéz harcot vívniok, hanem az úri társadalom még az erkölcsi elismerés legszerényebb virágait is megtagadta tőlök. József császár kinyomatta ugyan a cselédtörvényt magyarul s a csikók neveléséről szintén tett közzé népies füzetet, de ezzel kimerítette egész magyar irodalmi tevékenységét s Bacsányi János jogos elkeseredéssel énekelhette (1790): Hasztalan reméltünk urunk s koronánkban.

A főúri társadalom egészben az udvar nyomdokain haladt s Rajnis József méltán mondja róla:

Hogy nem magyar vér, megmutatta
Termete, nyelve, ruhája, szíve!

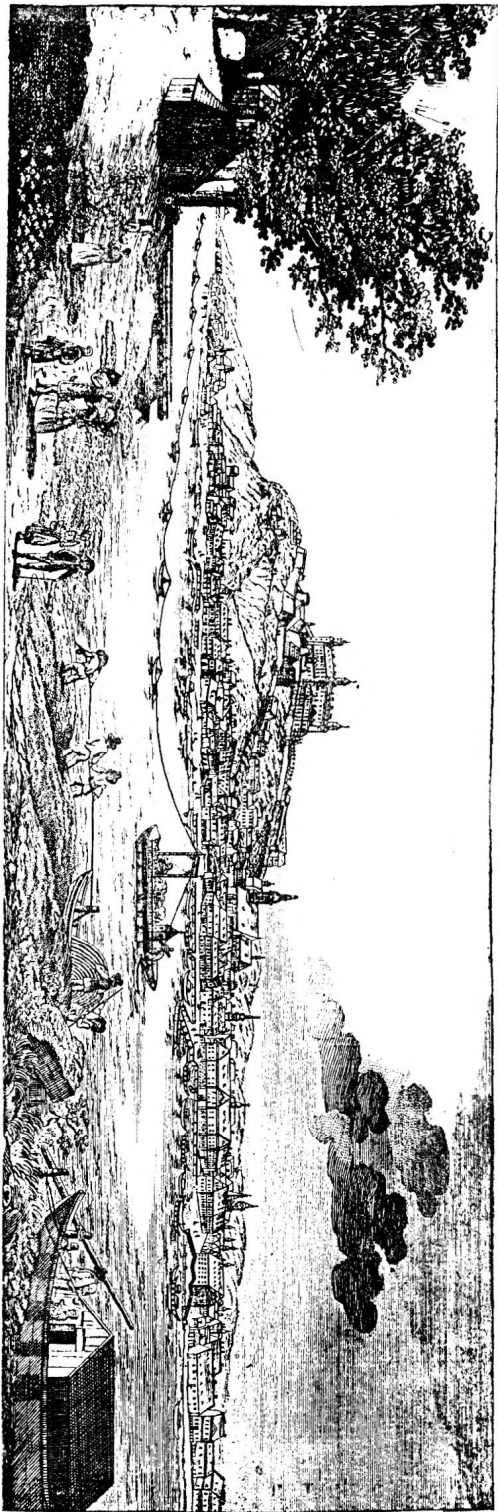
Mégis ebben a körben jelentkezik az első Maecenás, az első főúr, ki fájdalmasan kesereg nemzete hanyatlott állapotán, felismeri az irodalom jelentőségét s töméntelen írókat támogat az élet nehéz harcában. Ez gróf Széchényi Ferencz (1754–1820), a ki nemcsak mint a „legnagyobb magyar” atyja, hanem mint hazafias, áldozatkész főúr kora legnemesebb alakjainak egyike. Már az iskolában az volt a jelszava, hogy „a haza hasznos polgárává” váljék. Jeles gazda volt, nevével, a derék gróf Festetich Juliánnával lelkiismeretesen gondozta és gyarapította jószágait, járt külföldön s különösen vonzódott Angliához. Sokat tanult, olvasott, könyvet vásárolt, sokat írt is, de noha jól beszélt magyarul, kéziratban maradt munkáit maga is idegen nyelveken szerzette. Gyermekeinek azonban magyar dajkát, később magyar nevelőt tartott, mi akkor eseményszámba ment s feltűnést keltett a főúri körökben. Az írók tömegesen fordultak hozzá, ő meg szívesen levelezett velök, sokat pénzzel támogatott, több munkát maga fordítottatott magyarra s az irodalomban nem ismert rendi vagy felekezeti különbséget. Protestánszt vett maga mellé titkárral s ép úgy támogatta Kónyi József strázsamestert, a népies írókat, mint Barcsay Ákóst, a fejedelmi sarját s 1789-ben szűkebb irodalmi társaságot alapított, mely azonban hamar megszűnt. Szerette a zenét s maga szerzett népdalokat, melyek némelyike közszájon forgott. Kora íróinak ő volt első nagyarányú pártfogója, kinek hírneve hamar kiemelkedett vármegyéje szűk határaiból s a szanaszét élő írók által országos népszerűsége vergődött. Az irodalmi újjáébredés áthatott Erdélyre, melynek közléte mindig magyarabb maradt, mint az anyaországé s Aranka György az írók egyesítése céljából két irodalmi társaságot is tervezett, melyek később csakugyan megalakultak. Gróf Batthyány Ignác, gyulafejevári püspök élénk levelezésben állt bel- és külföldi tudósokkal, fáradságosan gyűjtötte a magyar történelemre vonatkozó anyagot s 1781 óta erdélyi tudós-társaság alapításán dolgozott, mely célra nagy anyagi áldozattól sem riadt vissza. Megnyerte az eszmének a szintén lelkes magyar gróf Teleki Sámuel s felekezeti különbség nélkül akarta az új akadémia tagjait megválasztatni, melyet az általa Gyulafejevárt tervezett könyvtárral és csillagvizsgáló-intézettel szeretett volna kapcsolatba hozni. Nagyszebenben alapított is valami tudós-társaság-félt, de csupán könyvtára és csillagvizsgálója maradt fenn. Mindez azt jelzi, hogy az új irodalom fölfelé sem maradt hatástalan s kezdte visszahódítani a nemzetétől elidegenedett főúri világot, melytől magvas tehetségeket s részben szerény anyagi támogatást nyert, ámbar ez a segély az uralkodó és az állam hideg közönyének hatásait nem ellensúlyozhatta. Mindazáltal a kor irodalma épen nem rideg ellenszenvvel kísérte József császárt és alkotásait. Hősies bátorsággal védelmezte

ugyan a magyar nyelv jogait, de egyebekben elismerte József szándékának nemes, valamint sok újításának szükséges és hasznos voltát, sőt egyenesen utalt az emlékezetes szolgálatokra, melyeket a császár a magyar polgárosodásnak, az egységes magyar nemzet megalakulásának tett. „Gyönyörű volt — írja később Kazinczy Ferencz — azt látni a József apothekájában, hogy a jobb lelkek hogy szövődnének össze, hogy tartanak össze az egymástól elválasztó színek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, hazafi és idegen, tisztviselő és magános, polgár és katona egy volt, ha egymásban érdemet találtak.” Csakugyan ekkor kezdődött meg a nemzeti összeforradás folyamata. Alulról, a népből, az irodalomból indult ki s úgy haladt a felsőbb rétegekbe, melyekben szintén felébredt már a megújhódás ösztöne. Ők is közeledtek a tömegekhez, hogy onnan felrissülést, egészségesebb, hazafiasabb gondolkodást nyerve idővel nyelvben és érzésben összeolvadjanak nemzetökkel.

A magyar birodalom lakosságának egy nagy része azonban nem tudott magyarul s az irodalom hatása nem terjedhetett ki reá. Egy igen nagy rétege éppen német volt s csak nemrég költözött be, úgy, hogy a németesítést természetesen örömmel kellett fogadnia. Csakhogy a nem-magyar ajkúakat József császár gazdasági politikájával idegenítette el magától s hajtotta a magyarság táborába. A gazdasági kiaknázás eddigi rendszerét a császár nemcsak fentartotta, hanem még inkább kiélesbítette s noha tudta, hogy ellenkeznek politikai céljaival, noha elismerte (1784), hogy „az egész monarchia összes terményeinek tökéletesen szabad forgalma s közlekedése” jobban megfelelne az uralkodó család érdekeinek, a közbenső vámsorompókat nem döntötte le. A magyarok ide vonatkozó sürgetéseire Bécsben azt felelték, hogy ők is a vámterület közösségét tekintik ugyan végcélznak, de nem teljesíthetik a magyarok óhaját mindaddig, míg „a nemcsak életöket és véröket, hanem vagyonukat is híven és jó szántukból feláldozó német tartományok viselik az állam terheinek legnagyobb részét”. Ez az okoskodás azonban teljesen hamis volt. Adót, mely Magyarországon ekkor évi 4·4 millió forintot tett, Ausztria többet fizetett ugyan, mint a magyar birodalom, melynek egyedül gazdag rétege, a birtokos osztály nem adózott. De a magyar kincstárnak voltak másnemű, igen dús jövedelmi forrásai is, a vám, a bányászat, a pénzverés, államjavak és sok egyéb s a császárnak Magyarországból származó összes bevételei aránylag nem maradtak el a kétannyi népességű s összehasonlíthatatlanul gazdagabb örökös tartományokból nyert bevételei mögött. Egy jeles szakember, Berzeviczy Gergely számításai szerint (1792) a császári kincstár az örökös tartományokból 46, a magyar birodalomból 21 millió évi jövedelmet húzott. Ez teljesen megfelelt a két államcsoport lakosai számának, sőt a magyar jövedelmek nyomban még inkább megsaporodtak volna, ha az udvar időn-

kint Magyarországon lakott volna. Mindazáltal a császár csupán ellenszolgáltatás fejében, oly föltétellel, ha a nemesség részt vesz a közadózásban, volt hajlandó a fennálló vámrendszert enyhíteni, de minthogy nem tartott országgyűlést, ez a feltétele valósíthatatlan maradt. Így azután nemcsak fentartotta, hanem még tűrhetetlenebbé tette az eddigi gyarmatrendszert. Törökországgal új kereskedelmi szerződést kötött (1784), mely a magyar nyerstermékek árát Ausztria javára még inkább lenyomta. Később (1788) az osztrák ipar védelmére egészen prohibítív jellegű vámokat léptetett életbe, mi a szomszédokat visszatorló intézkedésekre kényszerítette, melyek leginkább a magyar mezőgazdasági termékeket s a marhakivitelt (ez a német birodalomba s Velenczébe teljesen megszűnt), és a híres tokaji bort sújtották. E rendszer káros hatásait megérezte minden társadalmi réteg s elégedetlenné tette őket. Mindnyájokban derengeni kezdett a tudat, hogy egyesülniök kell a magyarsággal a közös ellenség ellen. Mindinkább a nemzeti érzés, a magyaros szellem hatása alá kerültek tehát, beleolvadtak a magyar nép ősi hagyományaiba, a szabad és független Magyarország eszméjébe.

Első sorban a városokat sújtotta József császár politikája. Általában nem szerette a nagy városokat, s bizalmasan utasította is hatóságait, hogy Pesten nem kell a házakat szaporítani, a várost nagyobbítani. Uralkodása idején a legtöbb királyi város valóban inkább hanyatlott, mint emelkedett. 1787-ben a városok összes lakossága papokkal és nemesekkel még mindig csak 402.000 lélek volt s a mezővárosok népessége sokkal nagyobb arányban nőtt, mint számos városé. Ehhez azonban a városok elzárkózó szelleme is járult s például Pest, ha csupán tőle függ, örökre falusi fészek maradt volna. A tanács állandóan akadályozta a bevándorlást, előbb a magyarokét, ráczokét, görögökét, azután a zsidóké, kiket még 1786-ban is ki akart tiltani. De a helytartótanács érvényre emelte az összesség érdekeit a kenyéririgység ellen s kimondotta, hogy úgy kell a zsidókkal bánni, mint az állam többi hasznos polgáraival. Csak e józanabb felfogás segítette elő Pest fokozatos emelkedését, mely ez időben még mindig elmaradt Buda mögött. (1780-ban Budának 23.643, Pestnek csak 16.746 lakosa volt.) De a császár sem az egyikkel, sem a másikkal nem sokat törődött. Mikor az egyetemet Pestre helyezte át, a budai királyi palota egyszerűen üresen maradt. Ellenben a helytartótanácsot és a kamarát s más hatóságokat Budára telepítette s ezzel a kormányzat központja a határszélről ismét az ország szívébe került vissza. Ekkor öltötte Buda a hivatalnokváros jellegét s épült a Krisztinaváros is. Pestet viszont az egyetem áthelyezése, de különösen kedvező földrajzi fekvése gyarapította s országos vásáraitra töméntelen nép sereglett. Az 1787-ben kezdődő török háborúban a város különösen előtérbe lépett, mert ott fedezték a hadsereg szükségleteinek egy részét. Ez időben alakult a József- s az Ujváros,

Pozsony II. József császár korában.
(Egykorú t. illraj. az országos képtárban.)

a mai Lipótváros, s József császár emelte akkor még a városon messze kívül eső hatalmas épületet, mely Ujépület névvel később mint kaszárnya és börtön vált ismertté. De bármennyire emelkedett kereskedelmi jelentősége, az állam még mindig igen keveset tett érte s a tanács örökös sürgetése daczára Pest csak 1787-ben kapott postahivatalt, még pedig ekkor is korlátoltat, a mely évtizedeken át levélposta maradt s a ki pénzeslevelet akart feladni, annak Budára kellett átfáradnia, mi télvíz idején épen nem tartozott a kellemes kirándulások közé. A többi városokkal a kormány meg épen nem törődött s különösen a felvidékiek és királyföldiek érezték vámrendszerének romboló hatásait. A német polgárok, Lőcse, Selmecz, Körmöcz, Besztercebánya, Brassó, Szeben lakói folyton szegényedtek. Szebenről maga a császár írta egyik bizalmasának: „képzelve ön Csaszlaut, olyan ez a főváros.“ Pozsony, a kormányshékek Budára helyezése következtében, melylyel együtt járt sok főúri családnak elköltözése, szenvedett érzékeny kárt. Kolozsvárnak valami 9000 lakosa (1785) volt s 27 czéh dolgozott benne, de csak a közeli vásáros helyek számára s a kereskedelem a legkezdetlegesebb állapotban tengődött.

Mindez természetes folyománya volt a vámpolitikának, mely az országot Ausztria ipar-

Az Athenaeum nyomása.

GRÓF SZÉCHENYI FERENCZ.

(Ender József festménye a Magyar Nemzeti Múzeumban.)

FRANCISCUS I.

Rex Hungariae et Bohemiae Archidux Austriae.

Első Ferencz Magyar és Csehország Királya, Ausztriának Fő Hercege.

Az Athenaeum nyomása.

I. FERENCZ KORONÁZÁSI DISZBEN.
(Egykorú metszet az országos képtárban.)

czikkeivel árasztotta el s így a helyi ipart és kereskedést, egykor a városi lakosság főjövedelmi forrását betömte. A városi czéhek züllésnek indultak, s a kormány kérdésére 32 vármegye egyszerű eltörlésüket ajánlotta, mert eszem-iszommal töltik az időt, rossz és drága árút szolgáltatnak, mi elősegítette az osztrák iparczikkék általános elterjedését elannyira, hogy Erdély is Bécsből kapta a finomabb női és gyermek-czipőt, még pedig igen nagy mennyiségben. Az országban tulajdonképeni gyár alig volt s a gácsi posztógyár mellett a sassini kartonggyár vált ki; amannak tulajdonosa, gróf Forgách Antal a pesti kereskedelmi társaságokba is belépett. Volt még három rozsólis-gyár, néhány burnót-gyár. egy czukorfinomító, vagy 20 papirmalom, de nem fedezte a szükségletet s gyöngye árút termelt. A gyáripari alkalmazottak száma alig haladta meg a kilenczezeret. Mint háziipar a szövés-fonás országszerte el volt ugyan terjedve s a szepesi gyolcsot, az osztrák verseny daczára, nagyban fogyasztották, sőt Törökországba is elvitték. Ellenben a selyemtenyészés és gyártás hanyatlásnak indult s a fennálló magyar gyárak egymásután szüntették meg a munkát. Bécsben jól tudták, hogy a magyar gyáriparat a vámrendszer öli meg, mindazáltal azt állították, hogy Magyarországon azért nem fejlődhet a gyáripar, mert igen magas a munkabér. Szakemberek azonban már akkor bebizonyították, hogy ez nem igaz s hogy főleg a Dunántúl s a felföldön igen sok föltétele megvan az iparfejlesztésnek, mert a nép szorgalmas és tanulékony, van fa, vas, szén, vízerő bőven. De József császár nem akart magyar ipart s mikor egy vállalkozó egy szövőgyár állításához szerény segílyt kért tőle, azt írta a kérvényre: „nem adhatok semmit a magyar ipar támogatására!“ Ha mindazáltal akadt bátor ember, ki vagyonát kockára tette, a kormány mesterségesen buktatta meg vállalatát. Így tett egy gróffal, ki rozsólisgyárat állított, mely kitűnő termékeivel csakhamar virágzásnak indult, míg a kormány a trieszti gyárak érdekében tönkre nem juttatta. Ennek következtében vállalkozó főuraink Bécsben s Ausztria más pontjain építettek gyárat, így gróf Batthyány Tivadar, általában erős üzleti tehetség, Bécsben bútorgyárat alapított s sokféle vállalatba fogott, míg a kalandos hajlamú, de sokban ritka eszű gróf Benyovszky Móricz, ki számos figyelemre méltó közgazdasági eszmét pendített meg, szintén idegenben volt kénytelen tevékenységi kört keresni.

Az ipar sorsában osztozott a kereskedelem, melyet, az egykorú írók szerint, teljesen a bécsi gyári és kereskedelmi testület vezetett. Pest behozatalának 90%-a Bécsből jött s az osztrák behozatal (iparczikk, faárú, bőr) nőttön-nőtt. 1780-ban 6·3, 1787-ben már 8·2 millió forintot tett, míg külföldről közvetlenül csak török árúk jöttek be 1·6 millió értékben, csakhogy ez a kereskedelem is Bécs kezében volt. A magyar kivitel meghaladta ugyan a behozatalt s 1780-ban 9·7,

1787-ben 12·3 millió forintot tett, mert, mint az egykorú találóan írja, olyan ország kereskedését, a mely annyi nyers terméket állít elő, semmi-féle politika nem teheti tönkre, míg talaját valami természeti forradalom át nem alakítja. A főkiviteli cikkek marha, bőr, gyapjú, gabonanemű voltak, ellenben a borkivitel néhány év alatt 20 százalékkal csökkent. Az országban nem élt egyetlen kereskedő, kinek 100.000 forintnyi vagyona vagy 10.000 forint évi jövedelme lett volna. Csak igen kevésnek volt 4—5000 forint évi jövedelme, s a kinek jól ment dolga, évenként 1000 forintot keresett, mely már tisztességes megélhetést biztosított. A kereskedelem technikai berendezése szintén igen kezdetleges maradt. Az országban összesen valami 1600 vásár tartatott, de például a nagy Somogy vármegye községeiben nem volt 1787-ben egyetlen egynek is heti vására. Ellenben a pesti és debreczeni mellett a soproni, mosoni, győri és komáromi vásárok vergődtek országos jelentőségre. Pedig a mi jólét, vagyonosság, pénz volt az országban, azt, az egykorú szerint, legelől a kereskedés hozta. Sopron, Vas és részben Zala vármegye aránylag vagyonosabb volt, mint a Rábaköz s ezt a kereskedésnek (fa, vászon, ló) köszönhette. Árva és Liptó vármegyék, noha gabonát nem termeltek, kereskedésökkel (fa, sajt, vászon) jobb módnak örvendtek, mint Esztergom, Nógrád és Pest vármegyék. Gömörben, Kis-Hont egy részében, kivált Szepesben több volt a pénz, mint Hevesben, Biharban, Szabolcsban, mert vassal, vászonnal, viasszal kereskedhettek. A forgalmi eszközök gyarlósága szintén nagyban károsította a magyar árúcserét. A kormány elrendelte ugyan az útépitést a fővonalakon, sőt a hivatalos kimutatás szerint néhány év alatt 600 mértföldnyi országút épült. De ez utak csak a papiroson voltak. A temesi vármegyékben, a határőrvidéken és Erdélyben épültek ugyan utak, ellenben az anyaországban nem történt számot tevő haladás s Pozsonytól Budáig, onnan Szegedig csak helye volt meg az útnak, melyet a fuvaros lehetőleg elkerült.

A mi a földművelést és az állattenyésztést illeti, az nagyot haladt ugyan, de a vámpolitika reá is lidérczként nehezedett. Az egri püspök találóan jellemezte a helyzetet, midőn azt mondotta, hogy: „a magyarnak nem lehet panasa teremője ellen, tejjel-mézzel folyó földet adott neki, csak a kormányzata rossz.” Egy kiváló magyar szakember, Almássy Pál, noha különben a császári vámrendszer buzgó híve volt, vetette föl az eszmét, hogy Magyarország gazdasági életét a földművelésre kell fektetni s kedvezményekkel, útépitéssel, folyamszabályozással, a hitelügyi törvények javításával, magyar bank alapításával, a kikötővárosok fejlesztésével céltudatosan kell ily irányú fejlődését elősegíteni. Maga a császár szintén azt vallotta, hogy lejárt a merő állattenyésztés kora s a földművelés a jövő. E cél elérésére tett is sok és üdvös intézkedést. Nagyban buzgólkodott egy új és értékes gazdasági növény, a burgonya tenyésztésének meghonosításán. A búzatermelést, mely eddig a rozs mellett

háttérbe szorult, rendeletileg mozdította elő. Gondoskodott a dohány minőségének javításáról, a lótenyésztés fejlesztéséről. Mezőhegyesen állami ménest állított (1785) s jeles fajta külföldi lovakat szerzett számára. A költséget úgy fedezte, hogy a magyar nemesi testőrség létszámát 120-ról 60-ra szállította le s a megtakarított összeget Mezőhegyes fenntartására fordította. Csakhogy más feladatot is juttatott neki, azt, hogy Bécsét és vidékét olcsó marhahússal lássa el, s a telep évenként valami 55.000 ökröt szállított Bécsbe s 12.000-et Bécs környékére. Mindez intézkedésének, valamint a nép kitartó buzgalmának volt is bő jutalma s ez időben Magyar-Horvátország évi termését (búza, rozs, árpa, zab, köles) 50 millió mérőre becsülték. Csakhogy a vámpolitika lehetetlenné tette a dús kincs kellő értékesítését. A gabonaneműekből csak 2·2 millió forint értékű árú került kivitelre. A 300.000 mázsára becsült évi dohánytermésből csak 90.000 mázsa juthatott külföldre, ugyanannyit vásárolt — maga szabva meg az árakat — az osztrák egyedárúság, míg a bortermésből még kevesebb volt idegenben értékesíthető, úgy hogy, mint akkor mondták, az országnak saját zsírában kellett megfúlnia. A köznép nagyban termelte a gyümölcsöt és a főzeléklét, de, mint egy idegen említi, nem maga fogyasztotta el, hanem pénzzé tette. Űzte a baromfitenyésztést is, ámbár akadtak földesurak, kik ezt nem szívesen látták s akadályozták. Óriási lendületet vett tehát a magyar gazdasági élet, csakhogy még mindig gyakoriak voltak az inséges évek is s 1785-ben Ung, Bereg és Máramaros vármegyékben, melyek nem-nemes lakossága csak 160.000 volt, 14.000 ember halt meg éhen. Külső kinézésében szintén nem hasonlított az ország a tejjel-mézzel bővelkedő Kánaánhoz. A nép viskókban lakott, a falvak nyomorúságos benyomást tettek s a sok zsúp- vagy nádfedelű ház közül csak itt-ott emelkedett ki a templom vagy a nemesi kuria.

Ellenben egész más világ volt az örökös tartományokban. Bécsben csaknem annyi, Csehországban meg háromannyi ember élt kereskedésből, iparból, mint az egész nagy Magyarországon s Bécs ipara már 1780-ban összehasonlíthatatlanul nagyobb volt egész Magyarországnál. Csehországban 1780-ban 50, 1786-ban már 172 gyár működött 400.000 munkással s a munkáselemek jobb módon éltek, mint nálunk a kisenemesség. Mindezt nagyon jól tudta a magyar földműves, iparos, kereskedő s tudta azt is, hogy a kormányzat okozza szegénységét, elmaradottságát. És ez a tudat gyökeres átalakulást okozott gondolkodásában. Még az új telepések is meggyűlöltek a császári rendszert s a gazdasági politika érzelmileg átformálta azon rétegeket, hová akkor még a magyar irodalom el nem juthatott.

Ekképen József császár, kit trónra léptekor annyi rokonszenvvel fogadtak, egymásután lázította maga el'en a magyar nép összes rétegeit, a protestánsokat épen úgy, mint a főpapságot, a parasztszályt

épen úgy, mint a nemességet, a kereskedés, ipar tényezőit ép úgy, mint az őstermelésből élő elemeket. Már 1787 október 22-ikén így rajzolja a bécsi porosz követ a magyar nép hangulatát: Az elégedetlenség általános s a legkiválóbb emberek telvék keserűséggel. De nagyobb jelentősége a dolognak nincs s egy réteg sem fogja a kényuralmi törekvések megtörésére vérét és vagyonát áldozni. „Éjfél már majd elmúlt és nemsokára felvirrad fejünkre. Sok nemzetek fognak ránk tekinteni. Ébren legyetek.” De csak nagy sokára hasadt a hajnal s az alakuló félben levő egységes magyar nemzetnek még nem volt annyi ereje, hogy egymaga megtörhesse a császári rendszert. Ehhez a nemzetközi helyzet gyökeres megváltozása kellett, a mi csak évek múltán következett be. József és kancellárja, Kaunitz herczeg eleinte óvatos külpolitikát folytatott, noha alapeszméje a Poroszország iránti olthatatlan gyűlölet, másrészt meg a hódításvágy maradt. De a míg Nagy Frigyes élt, a bécsi udvar, mely irgalmatlanul gyűlölte, nem mert vele kikötni. Frigyesre való tekintetből József végleg elejtette (1785) a tervet, hogy megszerezze Bajorországot s inkább a Keletre irányozta figyelmét. E végből benső viszonyba lépett XVI. Lajos francia királylal, kinek neje, Mária Antoinette, nővére volt s szövetséget kötött II. Katalin orosz cárnővel (1781). Noha Oroszország, a nem-egyesült egyház oszlopa már sok kérdésben ellenlábasuk volt a Habsburgoknak, sőt a monarchia orthodox népeire is kivetette hálóját, József kezét fogott a cárnővel, ki az országokra, hódításokra éhes császárnak odaígérte a Balkán legnagyobb részét, természetesen, ha meg tudja hódítani. E szövetségre támaszkodva, Katalin a szultántól igen fontos engedményeket csikart ki s sokáig nem gondolt háborúra, mert békés úton is elérte céljait. Ellenben József, ki ellen a porosz diplomácia erősen izgatta a portát, mely a császárt tekintette esküdt ellenségének, folyton készült a hódító háborúra s Dél-Magyarországban széleskörű katonai intézkedéseket tett. De egymaga nem mert támadni s mivel a hadüzenet évről-évre elmaradt, itthon úgy fogták föl magaviseletét, hogy nem is a török, hanem a magyarok ellen fegyverkezik, a mi csak fokozta a tömegek elkeseredését. Pedig József a török háborút soha sem téveszté szem elől. A magyar királyok régi jogcíme alapján Törökország felosztásáról ábrándozott s csak Poroszország s más államok féltékenysége miatt halasztotta el a hadjárat megindítását. E rákényszerített békeidő annyiban neki is előnyére vált, hogy külbonyodalmaktól menten hajthatta végre újíto és kényuralmi terveit. Mikor Nagy Frigyes 1786-ban meghalt, József császár eljutott hatalma delelőjére. Megszabadult legfélelmetesebb ellenfelétől, az orosz szövetség fokozta tekintélyét és önbizalmát s mint országainak merész reformátora, az európai közvéleményben nagy népszerűségnek örvendett. Életének negyvenötödik évében állt, testileg-lelkileg egészségnek örvendett, hatalmas hadseregre támaszko-

dott s biztosra véve rendszerének teljes diadalát, figyelemre sem méltatta a magyar nép hangulatát.

Csakhog ez az előnyös helyzet 1787-ben hirtelen megváltozott. A különféle országaiban támadt mozgalmak miatt immár a császár sem óhajtotta a török háborút s a tavasszal Krimiában meglátogatta Katalin czárnőt, hogy lebeszélje a hadüzenetről, melyre az orosz udvar saját érdeke szempontjából az időt elérkezettnek találta. De a császár nemcsak czélt nem ért, hanem a Krimben, messze a polgárosult világtól, vette a rémhírt, hogy Belgiumban, mely akkor a Habsburgok örökös tartományai közé tartozott, kitört a forradalom. Hanyatthomlok, a szörnyű rossz utakon roppant fáradalmak közt sietett haza s 10 nap alatt Bécsben termett. Júliusban ismét otthon volt, de az út megtörte különben sem nagyon izmos testi szervezetét. Ez idő óta gyógyíthatatlan kór támadta meg, vért hányt s nagyon elgyöngült. De azért erélyesen fogott a belga fölkelés leveréséhez. A belga nép soha sem szerette Józsefet, ki az 1423-ból származó országos kiváltságlevelet (*joyeuse entrée*) önkényesen mellőzte, új közigazgatási és bírósági szervezetet léptetett életbe s az ország gazdasági érdekeit a szomszéd Németalföldnek áldozta föl. Erre a gazdag főpapság, melyet a császár egyházi újításai keserítettek el, mindinkább lázadásba hajtotta a tömegeket. Apró zavargások után a papok és szabadelvűek kezét fogtak a közös ellenség ellen, s végül kitört a forradalom, mely porosz, hollandi, francia és angol részről titkos támogatást nyert s így a legkomolyabb alakot öltötte. Ugyanekkor, tehát a legalkalmatlanabb időben, Katalin czárnő megüzente a szultánnak a háborút, melyben József császárnak részt kellett vennie. 1787 szeptemberben elrendelte a mozgósítást s a következő év elején valami 300.000 katona állt a délvidék különböző pontjain, 150.000 ember a császár és kedvencze, Lacy tábornagy vezetése alatt Pétervárad és Zimony közt. Lacy azonban nem volt az erélyes hadviselés embere. 1788-ban megvívta ugyan Szabácsot (április 24.), de Belgrádot nem merte megtámadni. Ellenben a török nem sokat törődött az oroszokkal, hanem egész erejét a császár ellen összpontosította. A nagyvezér augusztus 1-én Orsovánál magyar területre tört s egy kisebb sereget (augusztus 7.) megvert. Így a háború színhelye a Temesközbe tétetett át s a császárnak meg kellett eddigi hadi tervét változtatnia, miközben tábornokai egymásután szenvedték a többé-kevésbbé érzékeny vereségeket. A sereget csüggedés fogta el, a nép a harctér közeléből tömegesen menekült a távolabbi vidékekre s a válságot csak a nagyvezér oktalansága hátrította el, ki gyors előnyomulás helyett Belgrádba húzódott vissza. Egészen az 1788-iki háború mérlege igen kedvezőtlenül alakult tehát a császárra, ki különben is sokat betegeskedett. Másrészt a berlini udvar semmi áron sem akarta túrni, hogy újabb hódításokat tegyen s a leghatározottabban a császár ellen fordult.

Kaunitz herczeg sürgette is, kössön békét a portával s ne bizzék orosz szövetségesében, ki nagyon lanyhán viselte a háborút. Másrészt a hadi események mély hatást tettek a magyar közvéleményre, melyet a keringő rémhírek még inkább felizgattak. Azt beszélték, hogy a császárt s Ferencz főherczeget majdnem elfogta az ellenség, hogy a Temesköz 175 helységéből s Erdélyből 40.000 foglyot hajtott el, hogy a magyar huszárság nélkül az egész hadsereg elpusztult volna s elégtétellel emlegették, hogy a hadi foglyok váltságdíját a török a következőleg szabta meg: egy oláh 8 garas, egy német 5 forint, egy huszár 10 forint. A népszerűtlen háború különben is országos drágaságot okozott, mire a kormány a piaczi árnál sokkal olcsóbbra limitálta a hadsereg számára szükséges czikkek árát. Mikor a nép ilyen áron nem akarta eladni gabonáját, a katonák házkutatást tartottak s elszedték a készletet. Sőt nem is készpénzzel fizettek, hanem utalványt adtak, mely csak a háború után vált esedékessé.

Mindez fokozta az elkeseredést s tette ösztönözte a bátrabbakat. Egyesek érintkezésbe léptek a belga mozgalom vezéreivel, mások, egy báró Beck, egy Semsey és egy Vécsey a porosz udvarhoz fordultak. A Józsefellenes irodalom erősen szította az ellenzéki hangulatot s csakhamar megmozdult az egész ország. A vármegyék valósággal rohamot intéztek a fennálló rendszer ellen s felirataikban kérték-követelték az országgyűlés összehívását. A természet is a császár ellen fordult. Kitört a pestis, másrészt az 1788/9-iki tél rettenetesen hideg volt s töméntelen bajt okozott a katonaságnak. Mikor meg 1789 tavaszán karhatalommal vették el a néptől gabonakészleteit s felverték a vermeket, magtárakat s mindenkitől „torkon verve“ elszedték, a mi élelmiszere volt, az elkeseredés a végletekig fokozódott s a vármegyék gyűlésein viharos jelenetek játszódtak le. Ily hangulatban találta az országot a párisi forradalom, a világtörténelmi jelentőségű 1789-iki francia események híre, mire a nemzeti mozgalom valósággal elsöpörte József császár rendszerét. „A magok szabadságukhoz ragaszkodó más országok példájára — írja az egykorú — e hazában is mindenfelé kezdett lábra állani a patriotismus; az idegen országi magaviseletet mind férfiak, mind asszonyok hagyogatták s magyar ruhába öltöztenek.“ Azután így folytatja: „Sok helyeken a kalapot elhányván, megégetvén, kucsmát és csákósüveget raktak fejökbe. A kin német ruha találtatott, magyar levén, róla leszaggatták.“ „Az ijjak és urak az eddig oldalukon billegett penecilus helyett széles magyar kardokat kötöttek, paripákat vásárlottak s azokon nyargalódtak.“ A nők szintén visszatértek a magyar viselethez, sőt a német lakosok is magyar ruhát öltöttek. „Ide járult az is, hogy mindenen magyarul beszélnek, a kik nem tudják, tanulják a nyelvet, holott ezelőtt kevés hónapokkal, kivált nagy társaságban magyar nyelven szólót találni nem lehetett. Magok az urak magyar nyelven szólani székelytek, sokan pedig nem is

tudtak, kivált a nagy familiák magyarul, a magyar gyermek németül kezdett megszólalni. Szerencsés fatum tehát, hogy ily hirtelen a magyar

A szent korona hazahozatala.
(Rajzolta Cserna Károly.)

ruha és nyelv a maga nemzeténél becsületre kapott.“

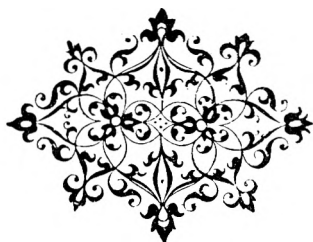
De a hangulatváltozás nem csupán külsőségekben nyilatkozott. Az uralkodó réteg, mely ismét tudatára ébredt magyarságának, nemzeti egyéniségének, elszántan kelt jogai védelmére. Már januárban (1789) a legtöbb vármegye gyűlést tartott s komoly, sőt kihívó hangon követelte, hogy a király koronáztassa meg magát, a koronát küldje haza, „a magyar nép gyalázatjára behozott“ német hivatalos nyelvet küszöbölje ki, a régi vármegyei szervezetet állítsa vissza. Az osztályérdek sem némult ugyan el, de azért az új nemzeti program egészben megfelelt a törvényességnek s a korszellemnek s a nemes-ség kijelentette, hogy e programot kész fegyverrel is valósítani. Első sorban országgyűlést kívánt s nem egy vármegye kimondotta, hogy a nélkül többé eleséget és katonát nem ad. Bihar felszólította az ország-birót, hogy ha a király április 7-ig össze nem hívja, májusra ő hirdessen

országgyűlést. A vármegye a maga körében azonnal visszaállította a régi rendet s a királyi biztosnak tudtára adta, hogy szívesen látja mint

főispánt, de mint biztost nem. A német nyelvet kizárta a hivatalos életből, Debreczen városát felszabadította a megyei hatóság alól, a rendőrfőnökséget eltörölte, a föld felmérését félbeszakította s példáját a többi vármegyék egymásután követték.

E zivatarszerű, ellenállhatatlan mozgalom igazi mivoltát József császár még 1789-ben sem értette meg, országgyűlésről hallani sem akart s a vármegye megfélekezésére külföldiekkel akarta a tisztségeket betölteni. Csakhamar azonban a nemzetközi helyzet alakulata, a török háború kedvezőtlen folyama, még inkább pedig nehéz betegsége megpuhította önfejlését. Belgiumban a forradalom diadalmasan haladt előre, Poroszország háborúra készült, ügynökei bejárták az országot s ujonczot toboroztak a porosz huszárság számára. Az 1789-iki hadjárat mindaddig, míg a Lacy kedvéért eddig mellőzött Laudon tábornok át nem vette a fővezetést, egészen meddő maradt. Laudon azonban szeptember 11-én átkelt a Száván, rövid ostrom után megvette Belgrád és Szendrő várakat s ezzel gyökeres fordulatot idézett elő a harctéren. Csakhogy a beteg császárra ezek a hadi sikerek már elkéstek. Nem kötött ugyan békét a szultánnal, de belátta belpolitikai rendszerének tarthatatlanságát s december 18-iki magyar és német nyelvű leiratában királyi szavával igérte az országgyűlés mielőbbi összehívását. Minthogy a vármegyék a régi törvényes állapotok egyszerű visszaállítását követelték s nagyrészt önkényesen vissza is állították, Lipót toscanai nagyherceg, a trónörökös, valamint Kaunitz herceg meg szintén sürgősen ajánlották e közóhaj teljesítését, a nagybeteg császárnak végre rá kellett magát szánnia, hogy maga mondja ki eddigi kormányrendszerére a halálos ítéletet. Arra a hírre, hogy a belgák 1790 január 7-én függetlenekké nyilvánították országukat s elszakadtak a Habsburgoktól, József császár január 28-án elrendelte, hogy Magyarországhoz leirat intéztessék, mely a türelmi pátensen, az új lelkeszségekre és a jobbagyság felszabadítására vonatkozó rendeletein kívül összes többi intézkedéseit és rendeleteit érvényteleneknek nyilvánítja s az országot visszahelyezi abba az állapotba, melyben anyja, Mária Terézia halálakor, vagyis 1780-ban volt. A rendszerváltozás jeléül a császár a szent koronát visszaküldötte az országba. Február 18-án indult el Bécsből a két koronaőr a koronával, melyet testőrök kísértek. Magyar földön a menet elé a nép csakúgy özönlött mindenfelől s „az örömkialtás az eget verte“. Pozsonyból valami 1000-en mentek eléje díszmagyarban, főurak, nemesek, akadémiai ifjak. Győrről a nép „éljen a magyar szabadság“ kiáltással fogadta. A korona február 21-én délután 4 órakor érkezett Budára, hol harangzúgás és örömrivalgás közt vitték a királyi palota Szent Zsigmond-kápolnájába. Este Budát és Pestet kivilágították. Másnap volt a Tedeum, mely azután az összes vármegyékben ismétlődött. Ekkor azonban II. József császár már ravatalon feküdt. Két nappal előbb,

február 20-án halt meg s bármi erős volt az elégedetlenség, elhunytának híre mély meghatottságot keltett, olyat, minőt Hunyady Mátyás halála óta egy magyar királyé sem. Sokan őszintén megsiratták, még többen elismerték, hogy a vallásilag vagy jogilag letiport osztályoknak fontos jogokat adott. József császár csakugyan mélységes nyomokat hagyott nemzetünk történetében, mert a mi alkotásaiban jó, nemes és korszerű volt, az nem veszett el többé soha. Tulajdonképen ő adta meg nemzetünknek jövődöbeli politikai programját: a régi törvényes önállóság mellett az anyanyelv kultuszát, a lelkiismeret szabadságát, a népnek jogban és teherben való egyesítését, vagyis egységes nemzet megteremtését, mely eszmék törvényes valósítása azóta legjobbjainknak főtürekvése maradt.

VIII. FEJEZET.

II. LIPÓT KIRÁLY.

II. LIPÓT KIRÁLY. — EGYÉNISÉGE. — A NEMZETKÖZI VISZONYOK. — A BELSŐ ZŰRZAVAR. — AZ ELVEK HARCZA A KÖZÉLETBEN ÉS AZ IRODALOMBAN. — NEMZETISÉGI MOZGALMAK. — A KIRÁLY ÖSSZEHÍVJA AZ ORSZÁGGYŰLÉST. — A KIBONTAKOZÁS NEHÉZSÉGEI. — A MAGYAR EZREDEK A MAGYAR NYELVÉRT. — A KIRÁLYI HITLEVÉL ÜGYE. — A KORONÁZÁS. — AZ ÚJ KÖZJOGI TÖRVÉNYEK. — A BELSŐ REFORMOK LEGNAGYOBB RÉSZÉNEK ELŐKÉSZÍTÉSE ORSZÁGOS BIZOTTSÁGOKHOZ UTASÍTTATIK. — EZEK PROGRAMJA — II. LIPÓT HALÁLA.

JÓZSEF CSÁSZÁR halálával a törvények értelmében a Habsburgok koronái öccsére, Lipót főherczegre szálltak át, ki atyjától annak idején a toscanai nagyherczegséget örökölte s ott mint Habsburg-secundogeniturában 1766 óta önállóan uralkodott. József nagyon szerette öccsét s betegsége idején sürgősen Bécsbe hívta. Megérkeztek azonban a császár már kiszenvedett s az uralom nyomban Lipótra szállt át. Lipót király ekkor negyvenhárom éves (született 1747 május 5-én) volt s nejevel, Mária Lujza spanyol herczegnővel mintaszerű, boldog családi életet folytatott, melyből 12 fiú és 4 leány származott, kiket szeretettel s gonddal nevelt föl. Saját nevelésére még atyja, Ferencz császár gyakorolt jótékony befolyást s Lipót ép úgy elütött a rendes bécsi főherczegi típustól, mint elhunyt bátyja. Még atyja megismertette korának új politikai eszményeivel, főleg Montesquieu műveivel, s az ifjú a híres „Törvények szelleme” című munkából merítette az irányt, melyet Toscanában 24 évi uralkodása folyamán követett. Alkotmányt nem adott ugyan népének, ámbár elvben elismerte, hogy a törvényhozás jogát az uralkodó csak a nép képviselőivel egyetemben gyakorolhatja s csupán a törvényhozás szavazhat meg adót, melynek elköltéséről a fejedelem számot köteles adni. De annál több gyökeres javítást eszközölt a fennálló közigazgatási, közművelődési és közgazdasági intézményekben. Alaposan megjavította az elavult községi kormányzatot, az adózást és az igazságszolgáltatást, új büntetőtörvénykönyvet alkotott s eltörölte a kőpadot és a halálbüntetést. Fejlesztette a közoktatást, korlátozta a papság túl-

nyomó befolyását, gondozta a földművelést, az ipart, a kereskedést, az irodalmat és a tudományt és kedvelte mindazokat, kik velök foglalkoztak vagy a törvényes haladás elvét képviselték. Époly nemesen fogta föl uralkodói kötelességeit, mint József császár, csakhogy reformjait tapintatosan, a fennálló iránti kímélettel eszközölte. Nyugodtabb vérmérséklete megővta a kapkodástól, elhamarkodástól, erőszaktól s noha szeretettel csüngött császári bátyján, kivel állandóan levelezett, nem helyeselte sem bel-, sem külpolitikáját. Nem osztozott Poroszország iránti gyűlöletében, keleti hódító törekvéseiben s belső reformmunkájában szintén a lassúbb ütemet s lehetőleg a törvényes utat ajánlotta.

II. Lipót egészen olyan uralkodónak ígérkezett tehát, minőre akkor Magyarországnak s az örökös tartományoknak leginkább szükségök volt. A haladás barátja, egyszersmind azonban a törvényesség, az alkotmányosság híve volt s békés úton óhajtá rendezni a szörnyű zűrzavart, melyben József császár a Habsburgok összes országait hagyta. Első sorban azonban a nemzetközi viszonyok rendezésére kellett figyelmét fordítania. A török háború még folyt s roppant pénz- és véráldozatot igényelt, Poroszország pedig megkezdte a mozgósítást, szorosabb érintkezésbe lépett az elégedetlen magyarokkal s a Habsburgok birodalmának felosztását tűzte ki céljává. Mikor József visszavonta újításait, porosz részről azt ajánlották azon magyaroknak, kik Berlinnél titkos összeköttetésben állottak, hogy mint 1606-ban történt, idegen államok, Poroszország és Törökország kezességét követeljék a nemesi jogok biztosítására. Később, mikor a porosz-osztrák háború kikerülhetetlennek látszott, II. Frigyes Vilmos porosz király egyenesen arra biztatta a magyarokat, szakadjanak el a Habsburgoktól, s válasszanak más királyt. Mindez magában elég bajt és gondot okozhatott az új uralkodónak, kit azonban a legnagyobb veszelem Franciaország felől fenyegetett, hol olyan égés támadt, mely egész Európát lángba készült borítani s mely Lipótot nemcsak Belgium miatt, hanem főleg azért érdekelte, mert XVI. Lajos francia király sógora, Mária Antoinette királyné meg nővére volt.

E csaknem kétségbeejtő nemzetközi helyzethez járult a monarchia belső állapota, mely nem kevésbé komor képet nyújtott. Az összes országokban általános volt a forrongás, az elégedetlenség s mindenütt fenyegetve követelték a régi intézmények visszaállítását, József reformjainak eltörlését. E tekintetben magyarok, németek, csehek egyetértettek,

Mária Lujza királyné emlékérmé.

bármennyire eltértek is céljaik minden más tekintetben. Fokozta a helyzet nehézségeit az, hogy az új uralkodó idegen volt országaiban, s nem ismerhette sem a viszonyokat, melyekbe jutott, sem az embereket, kikkel működni kellett. Nem ismerte József munkatársait, kik a zűrzavart felidézték, még kevésbbé azokat, kik a kibontakozásban hasznára válhattak. Csupán csak egyet tudott, azt, hogy a nemzetközi, valamint a belső bonyodalmakat mielőbb békés úton kell rendeznie s ennek megfelelően el volt tökéelve, hogy első sorban Magyarországot nyugtatja meg, melyet a Habsburg-hatalom kútfejének tekintett.

Csakhogy a békés kibontakozás nálunk is töméntelen akadályba ütközött, mert a közvélemény, mely József rendszere ellen egy táborra egyesült, a rendszer bukásakor ismét alkatelemeire bomlott szét s a régi rendi, felekezeti, nemzetiségi, szociális ellentétek újra ridegen érvényesültek. Nem volt senki, a ki a mozgalmat vezette, céljait szabatos programba önthette volna. Minthogy az ellenállás minden vármegyében külön folyt, mindenütt más-más szempontok irányították az ellenzékét, mely nem állván elvi alapon, országos párttá sem alakulhatott, országos tekintélyű vezért sem nyerhetett. A győztes nemesség kizárólag magának tulajdonítá a diadalt s osztály-érdekei javára akarta kiaknázni. A főpapság viszont régi hatalma visszaszerzésén fáradozott. Azokat a néprétegeket, kiket József felszabadított, hamar aggodalom szállta meg tehát s katolikusok és protestánsok, urak és jobbágyok, magyarok és idegen ajkuak ismét elváltak s külön érdekeik szerint külön zászló köré sorakoztak. A hazafiak nyomban észrevették, hogy „nincs egyéb célja a földesuraknak, hanem hogy a colonusok ismét a szolgálatnak baromi járma alá jussanak“. Megkezdődött a vallásfelekezetek egymásra uszítása is. A katolikusok azzal vádolták a protestánsokat, hogy Poroszországgal czimborálnak, hogy ott, hol többségben vannak, ki akarják a más vallásukat írtani, s a bihari katolikusok egyenesen arra kérték a királyt, küldjön le védelmőkre egy vasas ezredet, különben életök sem biztos. Mikor Bihar régi hajdú városai, Szalonta, Derecske, Kaba és még néhányan hajdú jogaik visszaállítását kérték, a vármegye nyilvánosan máglyára dobta e kérvényöket. Mikor a bihari református tractus Bethlen Gábor fejedelem s utódai azon kiváltságát, mely Erdély s a kapcsolt részek protestáns papjainak nemesiséget ad, Biharban ismét érvénybe óhajtotta léptetni, a protestáns urak erőlyesen elleneztek a jogosult kívánságot, mely nem is teljesült. A vármegyék általában valóságos dühvel fordultak József császár legüdvösebb intézkedései ellen is. Nemcsak elcsapták a József-féle hivatalnoki kart s még a derék Hajnóczinak sem kegyelmeztek, mert nem volt nemes ember, hanem letöröltették a házakról a házszámokat, ünnepélyesen elégették a föld felmérésére vonatkozó értékes munkálatokat és térképeket. Bács-megye egyenesen esküt tétetett Szabadka tanácsával, hogy a földmérésre

vonatkozó összes iratokat beküldi elégetés végett, s a mi véletlenül otthon maradt, azt utólag megsemmisítteti. Erdélybe szintén áthatott a rombolás szelleme. Kolozsvár tanácsa a felmérésre vonatkozó iratokat a ványolóban összetörette s anyagából a monostori papirmalomban papírt gyártatott. A nemesség elbizakodott, kihívó magaviselete még külsőségekben is megnyilatkozott. „Most ez időben, — írja az egykorú — midőn a franczia és német nemzet minden arany és ezüst portékáját pénzzé tette, hogy hazáját boldogítsa, a magyar mind a ruhájára varratja, s mint az újonnan feltatált amerikusok, tükröt viselnek a hátukon.” Az adott körülmények közt — teszi hozzá — „nem lehet várni, hogy a magyar egészen megépüljön”. E mellett a vármegyék olyan közjogi követeléseket hangoztattak, melyek az új királyban nagyfokú bizalmatlanságot keltettek. Többfelől sürgették, hogy, mivel József császárt magyar tanácsosai ösztönözték az alkotmány felfüggesztésére, az illetők jószágelkobzással és száműzetéssel fenyíttessenek. Sőt Pest-vármegye kiadta a jelszót, hogy, mivel József önkényesen szüntette meg az alkotmányt, a *pragmatica sanctio* elvesztette érvényét s a rendeket újra megilleti a királyválasztás joga. Általában olyan hangulat kerekedett felül, mely a viszonyokat különben sem ismerő Lipót királyt tévedésbe ejthette. Mikor Zemplénben egy nemes úr a folyó külháborúra valami önkényes adományt tett, ezt a vármegye ki sem akarta hirdetni. Azt, hogy a nemesség egyik-másik vármegyében fegyveres gyakorlatokat tartott, Bécsben akként értelmezték, hogy a magyarok a külső ellenséggel, a törökkel és poroszsal akarnak kezet fogni.

Mindazok az eszmék, melyek a közéletet mozgatták, a legélénkebb visszhangot keltették az irodalomban, melynek az új király szabad mozgást engedett, sőt tervezett reformjai érdekében maga iratott felvilágosult szellemű munkákat s megkönnyítette a tömegesen megjelenő könyvek terjesztését. Ez időben már három politikai hirlap, kettő Bécsben, egy Kolozsvárt szolgált a nemzet ügyét s az ország minden részéből közölt tudósításokat. Így némi kapcsolatot alkotott a vármegyék közt, melyek egyike azelőtt alig, vagy csak hónapok mulva értesült a másikban történetekről. A lapok mellett töméntelen könyv, tudományos munka, főleg politikai röpirat jelent meg német, latin és magyar nyelven s az 1790/91-iki két évben kiadott könyvek száma valami 500-ra nőtt. Bennök kezdett az ereje tudatára ébredt nemzet először hivatásáról, intézményeiről, életcéljáról alaposabban gondolkodni, s habár e gondolkodásban még túlnyomó a naiv lelkesedés, Verböczy Hármaskönyve mellett egy új szellemi tényező lépett benne előtérbe, mely már szélesebb látkörből vizsgálta a haza állapotait. Ez az irodalom alkotta meg az összekötő kapcsokat az új európai műveltség s a magyar közlélek közt s fentartotta azt akkor is, mikor Bécs újra elzárta az országot a külföldtől. Csirájában megvolt

ez irodalomban már minden, a mi az 1790/1-iki s az 1848-iki emlékeztetés törvényhozásban valósággá válhatott. Első sorban a nemzeti nyelv iránti határtalan szeretet égett benne olthatatlan lánggal. Lelkesen, fáradhatatlanul ecsetelte szépségeit, sürgette érvényesítését a kormányzatban, az iskolában, a társas érintkezésben. Száz változatban hangoztatta, hogy minden nemzetnek legdrágább kincse anyanyelve, hogy az idegen nyelv egyik főeszköze a császári rendszernek, s ha az ország szabadulni akar az idegen uralomtól, első sorban a magyar nyelvet kell természetes jogaiba visszahelyeznie. Mint a harsona hangzik ki az irodalom erdejéből, hogy „a magyar nyelv akármilyen dolog előadására alkalmas, lehet udvari fenhéjázó, lehet mély és hathatós, lehet nyájas és a magyar gráciáknak szájokban szerelmes is“. De azért nem titkolta, hogy fejleszteni, tökéletesbíteni kell. E célból magyar akadémia, magyar színház s más olyan közintézetek alkotását követelte, melyek a nyelv pallérozását, törvényei tisztázását előmozdítják. De már most sürgette, hogy a trónörökös sajátítsa el a magyar nyelvet, hogy az legyen a magyar hadsereg nyelve, hogy a Corpus juris magyarra fordíttassék, hogy törvény tegye a magyar viseletet közkötelezővé, hogy az iskola és a templomi szónoklatok megmagyarosíttassanak, az idegen iskolákban legyen magyar nyelvmester, a nem-magyar ajkú eklézsiákban magyarul tudó lelkipásztor alkalmaztassék, mert „ekképen érezhetetlenül magyarizáltatnának hazánknak idegen nyelven élő lakosai“. Sőt egyik író egyenesen úgy okoskodott, hogyha nálunk tanítják a német nyelvet, Ausztria összes közép- és felső-iskoláiban meg a magyart tegyék kötelező tantárggyá, hogy a testvér megértse a testvért, a mint a magyart és osztrákot nevezi. Mindez eszmék ellenállhatatlanul ragadták magukkal a közvéleményt s valósításuk lett a magyar politikai törekvések egyik főcélja. De közvetlen hatásuk sem maradt el. Pesti egyetemi ifjak megalakították a fővárosban az első magyar színjátszó társaságot (1790-ben), mely Szentjóbi Szabó László Mátyás király című drámájával kezdte meg pályafutását, ama király emlékének felujtásával, ki Bécs erejét megtörte. Költőt és színészt egyaránt önkénytelenül ama nagy alak felé vitte ösztöne, ki hazáját az önállóság s a belső virágzás delelőjére emelte. De Lipót király maga sem volt ellensége a magyar nyelvnek. A pesti egyetemen tanszéket állított számára, melynek első tanára, Vályi András buzgólkodására „pesti magyar társaság“ alakult a nyelv fejlesztése céljából. Az egylet gróf Cziráky Antal elnöklete alatt néhány évig állt fenn s csak később, a kormányzat dermesztő hatása alatt szűnt meg. Erdélyben ugyanekkor Aranka György az országgyűlésnek ajánlotta magyar nyelvművelő társaság alapítását, s noha nem ért célzt, annyi bizonyos, hogy az irodalom buzgólkodása ez időben elévülhetetlen szolgálatokat tett a magyar nyelvnek, mert meghódította számára az uralkodó rendiséget.

Épöly hosszas és szenvedélyes vitákat idéztek föl a kor egyéb nagy kérdései, a jogegyenlőség, a jobbágy és földesúr, az állam és egyház közti viszony és a türelmesség ügye. Mindezeket a kérdéseket leginkább a haladás szellemében tárgyalták ugyan, de akadtak a réginek is hívei. Sokan mondták: Isten akarata, hogy némelyek királyok, mások nemesek, ismét mások szolgák legyenek s az isteni világrendet érinteni nem szabad. Lelkes hazafiak ellenben Lengyelország gyászos sorsára utaltak s figyelmeztették a magyart, okuljon a lengyel tanúságon, alakítsa át közszervezetét s enyhítse az egyes osztályok közötti rideg ellentéteket. Gróf Batthyány Alajos, Nagyváthy János s mások többé-kevésbé éles hangon bíralták a nemesi kiváltságokat, s a polgári egyenlőséget hirdették. Még élesebb hangon törtek lándzsát a rendi hagyományok ellen a félhivatalos írók, köztük Martinovics Ignác, a tudós pap és tanár, kinek egyik műve néhány nap alatt 5000 példányban kelt el. Martinovics művei, melyeket Laczkovics János, a vitéz és tanult huszárkapitány fordított magyarra, a papság és nemesség minden előjogának eltörlését s teljes jogegyenlőséget sürgettek. A legszilajabb tusa azonban a valláskérdésben folyt. „Az újmódi filozofusok” vagy „Aufklärungs-Fantaszták”, mint az ellenpárt a felvilágosodottabb eszmék híveit nevezte, a türelmesség igéjéért kardoskodtak. Gróf Batthyány Alajos „a nagy papramorgó” azt hangoztatta, hogy az erőket egyesíteni kell, mi pedig csak türelemmel, szelidséggel, szeretettel tör-
ténhetik. Bartholuttus bécsi hittudományi tanár, kinek műve magyar fordításban igen nagy feltűnést keltett, arra hívta fel a jó katolikusokat, hogy „a különböző vallások iránt való szeretetet szívökbe hatalmasan beoltani serénykedjenek, hogy a szerint mindnyájan, ha szintén vallásuknak külső gyakorlásában különböznek is, mindazáltal a külső társaságra nézve egyességben és boldogul élhessenek”. Egyes írók az egyházi vagyon elkobzásától sem riadtak vissza, sőt akadtak katolikus papok, kik azt vallották, hogy az államnak joga van az egyházi vagyonnal a kor-szellem értelmében rendelkezni, kivált a szerzetesrendek számát korlátozni. Mások, szintén papok, az alsó papság anyagi és szellemi helyzetének javítását, a congrua újabb rendezését követelték, valamint azt, hogy a lelkész előléptetése ne a püspök önkényétől, hanem a királytól, mint legfőbb kegyúrtól függjön. Nagyváthy azt énekelte:

II. Lipót király emlékérméje.

Ne add árendába a papnak eszedet,
Gondolkozz, vizsgálódj, erre való az ész.

Másrészt akadtak sokan, kik megint azt hirdették, hogy tűzzel-vassal kell a nem-katolikusokat irtani, mert hogy „valaki igaz magyar legyen, elsőben kívántatik, hogy pápista s római katolikus magyar legyen.“ Mások az eltörölt szerzetesrendek visszaállítását s a József császár által fontos egyházi és iskolai czélokra rendelt vagyron kiadását sürgették. Ez eszmék hirdetésében főleg Seitz Leó egri szervita barát tűnt ki, de ott küzdött oldalán Katona István, a történetíró, ki túlbuzgalmában még a hirhedt Kollonics Lipót érseket is a magyar haza javára dolgozó főpapok közé igtatta. Nehány röpirat melegen szót emelt a zsidók helyzetének javítása s az igazságtalan türelmi adó megszüntetése tárgyában. Nagyváthy János, Keresztury József, Szirmay Antal azt hangoztatták, hogy meg kell a zsidó lakosságnak nyitni a különböző foglalkozásokat, mert csak így olvadhat be a magyarságba. Ez ellen főleg a városok ütöttek zajt s több olyan munka jelent meg, mely a középkor minden borzalmát fel akarta idézni a zsidókra s tényleg megindult a tömegek felbujtása, melyeket a vérváddal izgattak ellenök. De bármi tömegesen jelentek meg a türelmetlenséget lehellő munkák, még a katolikus papokra sem tettek igazi hatást. Walter László, dömés barát, a budai várkápolnában tartott Szent-István napi istentiszteleten (1791-ben) a felekezeti türelmességet hirdette, s talán ő az első magyar, ki szent Istvánt a történelmi valóságnak megfelelően, mint a türelmesség mintaképét méltatta. Minthogy Lipót király maga is a türelmesség embere volt, az irodalom által terjesztett józanabb szellem megfelelt gondolkodásának s befolyásával áthatott a közönségre, a kormányzatra, a helyi hatóságokra. Szabolcs vármegye 1791 július 27-iki közgyűlésében, „hogyan jobb móddal verje ki a lakosoknak fejükből azon balvéleményt“, határozatilag alaptalannak mondta ki a zsidók elleni vérvádat, mert a zsidó vallástörvények épúgy tiltják a gyilkosságot, mint a keresztények, s e végzését a nép felvilágosítása végett kiadta a járási főszolgabírárnak. Az erdélyi kormányshék meg körrendeletileg felhívta (1792 január 31-én) a bevett felekezetek püspökeit, figyelmeztessék híveiket e vádak alaptalan voltára.

Azok közt az irodalmi termékek közt, melyek ez időben megjelentek, akadt több olyan is, mely a régi császári rendszer elveit képviseli. Az egyik biztatja Lipót királyt, ne ijedjen meg a magyaroktól, mert dicső eleitől a mai nemzedék nem örökölt egyebet, mint a nevet, s érdemkeresztek, rendjelek, czímek kioltották belőle a hazafiságot. Ez eszközökkel kell tovább dolgozni, a katolikus papságot s a fanatikusokat rá kell uszítani a protestánsokra, ezeket meg azzal kell felbujtani, hogy megfosztották őket törvényes jogaiktól. A főurak és nemesség közt viszályt kell szítani, a kormányshékeket Bécs embereivel kell megtömní. „Ily módon hajba kap apa a fiával, magyar a magyarral, s az osztrák miniszterek zavartalanul folytathatják hagyományos politi-

kájokat.“ Lipót király ezt a tanácsot nem követte. Azzal az elhatározással sietett kedvelt Firenzéjéből a császárvárosba, hogy a béke olajágával lép alattvalói elé, megadja nekik, a mi megilleti őket s József császár újításaiból megmenti azt, a mi bennök értékes. Magyarjait nyomban biztosította, hogy országgyűlést tart s megkoronáztatja magát. Csakhogy az a környezet, melybe Bécsben jutott s a riasztó hírek, melyeket a nemesség tüntetéseiről, a poroszokkal való titkos érintkezéseiről vett, arra ösztönözték, hogy készüljön minden eshetőségre. A főpapságot és a főurakat magához édesgette, a gyanús, vagyis ellenzéki elemek szemmel tartására meg rendőri és kémszolgálatot szervezett, mely súlyosan nehezedett a társadalomra. Ügynökei bejárták az országot, hogy megnyerjék az udvarnak a nemzetiségeket, s nem működtek hasztalan. A horvát vármegyék félték a magyar nyelvtől s azt mondták, hogy „a horvát is van olyan régi nyelv, mint a magyar, s ha Horvátország elfogadná a magyar nyelvet, a magyarnak szolgája lenne“. Az erdélyi szászok kiváltságait József császár eltörölte, s ők époly ellenségei voltak rendszerének, mint a magyar nemesek. De mihelyt a régi állapot visszaállt, újra az udvarral fogtak kezét, hogy segítségével meghiúsítsák az uniót, Erdély visszacsatolásának tervét, melyet magyar részről pengetni kezdtek. Nyugtalankodtak az oláhok is s politikai és egyházi ügyekben a többi lakossággal való egyenjogúsításukat követelték. Minthogy e kívánságot a nemesség nem teljesíté, az oláhok utóbb (1791 márciusban) közvetlenül Lipót királyhoz fordultak. A legkomolyabb alakot azonban a délvidéki rácok mozgalmá öltötte, ámbár eleinte a karloviczi érsek csak arra kérte a királyt, hogy őt s néhány alkalmas rác embert hívjon meg az országgyűlésre, hogy ott, mint később mondotta, a szerbeknek a magyar koronához való szorosabb kapcsolata iránt tanácskozzanak. Csakhamar azonban a határőr katonatisztek magyarellenes irányba terelték a rác mozgalmat, s az udvar, hogy a magyarokat megfélemlítse, kijátszotta a nagy tromfot, összehívta a szerb egyházi kongresszust (1790 szeptember 1-én), melyre egy németet küldött királyi biztosnak, ki a legszélsőbb követelések emelésére bujtogatta a gyűlést. A kongresszus azzal állt elő, hogy a szerbek számára külön terület hasíttassék ki, mely önálló kormányzatot nyerjen s a bécsi udvarban alakítandó szerb (illirnek nevezték) főhatóság alatt álljon, ellenben a végvidék tovább is a főhaditanács alatt maradjon. Csak a hazafias Thököly Száva szerb nagybirtokos tiltakozott az ilyen kicsapongó kívánságok ellen, melyeket a királyi biztos helyeselt, sőt tőle indult ki az eszme, hogy az egykori temesi bánság legyen a szerbek külön tartománya. Lipót király szintén a legmelegebb hangon fejezte ki elismerését a kongresszusnak s megígérte, hogy kívánságait teljesíteni fogja. Tényleg felállította Bécsben a külön illir kancelláriát, ámbár hozzá tette, hogy ezzel nincs szándékában a magyar alkotmányt sérteni. Viszont a szerbek

kijelentették, hogy teljes erejükből készek a királyt a magyarok ellen támogatni. E közben Lipót ügyesen és sikeresen fáradozott a külpolitikai bonyodalmak elhárításán is. Noha 1790-ben a török harcztéren kedvezően folytak a műveletek, a király szeptember 23-án kilencz havi fegyverszünetre lépett a szultánnal s kilátásba helyezte, hogy kiadja összes hódításait. E mérséklete egyrészt megkönnyítette a végleges béke megkötését, mely a következő évben (1791 augusztus 21-én) a jelzett alapon Szisztovában csakugyan létrejött, másrészt elősegítette a Poroszországgal való megegyezést. Mihelyt Bécsben lemondtak a hódításokról, Poroszországnak nem volt oka többé a háborúra s a két udvar még 1790 őszén megegyezett egymással. Az északi és a déli határokon összevont császári hadak ekképen még 1790-ben fölszabadultak s mindinkább Magyarországon helyeztettek el, hogy a magyarok megfélemezésére szolgálhassanak.

Mindazáltal Lipót király a magyarok kibékítését is komolyan szíven viselte. Aggasztotta ugyan a közhangulat, mely folyton viharosan, néha a legszélső határozatokban nyilatkozott meg; félt a nemeség rendi önérzetének túltengésétől, mely a nemesi szabadságoknak nemcsak visszaállításáról, hanem a többi néprétegek rovására való kiterjesztéséről ábrándozott, mi a jobbágyságot lázadásba hajthatta volna s különösen mindaddig, míg Poroszországgal rendbe nem jött, erős bizalmatlansággal nézte a magyar ügyek folyamát. De mindez nem tartotta vissza attól, hogy a törvényesség útjára lépjen s alighogy Bécsbe érkezett, már 1790 márczius 29-én összehívta az országgyűlést junius 6-ára, még pedig a közóhajnak megfelelően Budára, az ország szívébe és fővárosába. Élénk mozgalmak közt folyt az egyes vármegyékben a követválasztás s a követi utasítások elkészítése, melyekbe a legkülönbözőbb kívánságok jutottak. Ez utasítások felölelték az irodalom egész elvi tartalmát, a közjogi sérelmeket, a *pragmatica sanctio* jogfolytonosságának megszakadását, a szabad királyválasztást épen úgy, mint a szabadelvű és maradi törekvéseket. A karok és rendek egész tömegesen, fellengző reményekkel eltelve jelentek meg Budán. Voltak sorukban igen jeles tehetségek, nagy műveltségű, a magyar birodalom önállóságáért, a nemzeti haladásért, az anyanyelvért lelkesedő férfiak, hazafias érzésű követek és főurak — az utóbbiak nagy számmal választatták magokat követekké, — de igazi vezető szellem egy sem akadt közöttük. A híres és hosszú országgyűlés ritka érdekes és tanulságos tárgyalásaiban, melyek színvonala messze meghaladta a régi gyűlésekét, sokan váltak országszerzte ismertekké és népszerűekké. De pártot vagy csak számottevő pártcsoportot alakítani, politikai pártvezérré nőni egyik sem tudott, mert a karok és rendek nem elvek szerint csoportosultak. Mint a régi országgyűléseken már a törvényhozás szervezetéhez képest a kormány hívei, főpapok és főurak voltak nagy többségben, ámbár

bizonyos kérdésekben e két elemet szintén áthidalhatatlan ellentétek választották el. Egyedül abban értett egyet az egész országgyűlés, hogy a József-féle rendszer ismétlődése ellen föltétlenül biztosítani kell az országot. Ellenben minden egyes részletkérdésben elágaztak a nézetek s minden attól függött, mint viselkedik az udvar, mely le sem jött Budára, mert a rendek nem hívták, míg a koronázó hitlevélre nézve meg nem egyeztek, mi azonban hónapokig eltartott.

Az országgyűlés június 10-én kezdte meg munkásságát s csakhamar a magyar nyelv ügye került szóba, mely ekkor aratta első nagy diadalát. Lelkes felszólalások után az országgyűlés kimondta, hogy tárgyalásainak naplója magyarul is vezettessék a latin mellett, s a két tábla egymással váltott üzenetei magyarul szövegeztessenek. Az alsó tábla a magyart nyilvánította tanácskozásai hivatalos nyelvvé, ámbár megengedte, hogy az, a ki nem tud magyarul, a latin nyelvet használja. Hogy felszabadítsa magát elnöke, a király által kinevezett személynök befolyása alól, másrészt tanácskozásai alaposabbak, behatóbbak legyenek, elrendelte, hogy a követek az ország négy kerületének megfelelően négy külön csoportban (kerületi ülések) tanácskozzanak, még pedig mindegyik maga választotta elnök alatt, s csak a kerületi ülések megállapodásai jussanak a nyilvános ülés elé. Csakhamar a legfontosabb kérdés, az új király koronázása s ezzel a koronázás előtt kiállítandó hitlevél dolga került napirendre. Az országgyűlés többsége a hitlevelet akként akarta szövegezni, hogy fölvétessék bele mindaz, a mi Magyarország önállóságát s a korszellemnek megfelelő újításokat biztosíthatja. Ellenben Lipót ragaszkodott a közvetlen elődei, anyja és nagyatyja hitlevelének szövegéhez s minden egyebet külön alkotandó törvényekben akart szabályozni. Noha lényeges elvi ellentét a király és a rendek közt nem forgott fen, hónapokig eltartott, míg megegyezés létesült, mi közben a tárgyalások igen szenvedélyes folyamatot vettek, mert a vitában többfelől hirdették, hogy József császár önkénye megszakította a Habsburgok örökösödési jogát s a nemzetre viaszszállt a királyválasztás joga. Époly hevesen taglalták a reformkérdéseket. Némelyek, így gróf Fekete József, Aradmegye követe, kit „aradi Mirabeau“-nak neveztek, szilaján támadta a papságot, hatalma korlátolását kívánta s azért is őt okolta, hogy az udvar a hitlevél kérdésében nem járul a rendek kívánságaihoz. A tusa nemcsak a tanácskozó teremben, hanem az irodalomban is hevesen folyt s egyes munkákon kívül töméntelen gúnyvers, paskvill, telve piszkolódással jelent meg a különféle párti szónokok ellen. E közben Buda, de különösen Pest addig nem tapasztalt mértékben megélénkült s először öltött nagyvárosias szint. Ezer meg ezer nemes, banderista s mindenféle más nép sereglett benne össze, különösen kérvényezők, kik a legkülönbözőbb kérésekkel küldettek a követekhez, mert minden néprétegnek, városnak, vidéknek, foglalkozási körnek akadt valami

külön kívánni valója s még a Pozsonyból Budára áthelyezett kormány-székek német hivatalnokai is azt óhajtották, hogy Pozsonyba költöz-
tessenek vissza. Az utcákat ellepték „a magyar főuraságok és dámák
hintókon, gyalog és paripákon. Nem lehet ezeknek ruhabeli bujaságokat
eléggé leírni és csodálni, az arany, ezüst, gyöngyök, drágakövek
a vesztegetésig tündököltek. A bécsi kalmárok dicsekedtek, hogy csak
posztóért és paszomántért többet adott nekik Magyarország hat
milliónál“. Ily külső keretben folytak az országgyűlés tárgyalásai, melyek
magokban véve fölöttébb zajosak, mozgalmasak voltak, de hirtelen
fölmerült események által még szenvedélyesebbekké váltak. Ezek közé
tartozott a katonai kérdés. A nemzeti nyelv ügye az írókon kívül sehol
olyan mélységes visszhangot nem keltett, mint az értelmiség ama
rétegében, mely a magyar ezredek tisztikarában szolgált s melyet
József császár németesítő intézkedései legszentebb érzelmeiben, valamint
előmenetelében is sértettek. A Károlyi-, Pálfiy-, Nádasdy- és Splényi
gyalog-, az Erdődy- és Toscana huszárezredek magyar tisztjei tehát
még május 19-én, a Gyulay-ezred május 30-án oly irányú kérvényt
intéztek az országgyűléshez, hogy a magyar nyelv s a magyar elem a
magyar ezredeknél törvény útján emeltessék érvényre. Az alsó tábla
juniusban foglalkozott e kérvényekkel, melyek közül azonban a Gréven-
huszárezredé, mely legutoljára érkezett, keltett különös figyelmet. Az
ezred akkor részben Pesten, részben a déli harctéren állomásozott s
magyar tisztjei nevében gróf Festetich György alezredes, Laczkovics
János és Archi Pál kapitányok, Vincze János és Tsitsmán István főhad-
nagyok adták át július 5-én kérvényöket az országgyűlésnek.

E katonai kérvények mindegyike a kor legérdekesebb okiratai,
az ébredő magyar szellem legvonzóbb hajtásai közé tartozik s arra
irányul, hogy törvény védje meg a magyarságot a magyar ezre-
dekben, törvény szabjon határt az idegen, magyarfaló tisztekkel való
elárasztásnak, s hogy tekintve a legénység magyarságát, „a közön-
séges szolgálat rende és parancsolás magyar nyelven“ történjék,
minek szükségét, valamint az elnémetesítés káros hatását katonai szem-
pontból igazolják. Hangsúlyozzák egyszersmind, hogy a németújhelyi
császári tisztképző-intézet mintájára olyan magyar intézetet kell alapítani,
mely „a katona-tiztségre készítendő ifjúságnak neveléséről gondoskodik“. A
Gréven-ezred kérvénye azonban nem annyira tartalmával, mint követ-
kezményeivel keltett óriási izgatottságot. A többi kérvények még tovább
mentek ugyan követeléseikben s a magyar hadsereg teljes önállósítását,
magyar hadi tanácsot, külön magyar főparancsnokságot, magyar egyen-
ruhát sürgették. De csak a Gréven-ezred tisztjei idézték magukra az
udvar haragját, mely az akkor 36 éves Festetich grófot, ki 18 éve szol-
gált hűségesen, az országgyűlési menevéd durva megsértésével, valamint
Laczkovics kapitányt elfogatta s haditörvényszék elé állította. A rendek

erélyes felszólalására a további üldözés abban maradt ugyan, de Festetichnek és Laczkovicsnak le kellett tiszti rangjáról mondania s mindketten kiléptek a hadseregből. Az országgyűlés a katonai kérdést eleinte a hitlevélben készült szabályozni s ebbe akarta fölvenni, hogy a nádor alatt külön és független magyar haditanács alakíttassék, hogy a magyar katonaság esküt tegyen az alkotmányra, hogy tisztjei valláskülönbség nélkül magyar honpolgárok legyenek, hogy a magyar katonaság (a végvidéki is) csak végszükség esetén vitessék ki az országból, s ha idegen csapatok jönnek hazánkba, hűségesküt tegyenek az országnak, s végül, hogy bizonyos ügyekben a végvidék is a magyar országgyűlés alá rendeltessék. De minthogy a király ragaszkodott a régi hitlevélhez,

Gróf Festetich György.

(Egykorú metszet után.)

a rendek elálltak szándékuktól s törvényjavaslatot készítettek a katonai kérdés rendezése tárgyában. De a király nem fogadta el s csupán azt ígérte, hogy a magyar ezredekbe kizárólag magyarokat fog tisztekül alkalmazni. Utóbb ez ígéret feledésbe merült s a magyar ezredek helyzete nem változott. Mindazáltal a magyar tisztikar bátor kezdeményezése nem maradt meddő. Az az eszme, hogy külön magyar tisztképző-intézet alakíttassék, sohasem tűnt le többé a napirendről, hanem állandóan megmaradt a nemzeti követelések sorában.

A hitlevél körüli vitákban fölmerült az az eszme is, hogy a nemzet befolyást nyerjen a külügyek vezetésére legalább annyiban, a mennyiben közvetlenül Magyarországot illetik. Csakhogy a rendek nem igen tudták, hogyan valósítsák meg ezt a helyes gondolatot. Követelték ugyan, hogy „azon helyekre, a hol most a hazát érdeklő békekesség-

szerzés munkáltatik, az ország maga részéről hitezett követeket, a fejedelemmel előre való híradással küldjön“. De ezzel csak a török béketárgyalásokra gondoltak s minthogy a király megígérte, hogy e tárgyalásokban figyelemmel lesz az ország régi törvényeire, a külügyi kérdés lekerült a napirendről.

A tisztán belső reformkérdésekben szintén a legellentétesebb nézetek jutottak fölszínre s hiusították meg nem egy főfontosságú feladat megoldását. A sajtószabadságról még azok is, kik a korlátlan sajtószabadság híveinek vallották magukat, azt a különös eszmét hirdették, hogy meg kell a könyvvizsgáló hivatalokat tartani, de ne a király, hanem az ország nevezze ki a könyvvizsgálókat. Ez alapon nem lehetett az ügyet megoldani s csakugyan minden a régiben maradt. Helyesebben gondolkodott az országgyűlés a gazdasági politika kérdéseiben. Azt kívánta, hogy Magyarország és Ausztria közt a vám és kereskedelem ügyét külön szerződés szabályozza, a Magyarország és a külföld közti kereskedést illetőleg a király a magyarokkal árszabályt dolgoztasson ki s a vámügy általában az országgyűlés jogköréhez utaltassék. Felfogta Fiume visszacsatolásának nagy gazdasági jelentőségét s mindenféle kedvezménynyel akarta a kivitelre alkalmassá tenni. Sürgette, hogy a dohány kivitele örök időkre szabaddá tétessék s hogy kereskedelmi szakiskola alakíttassék. Követelte az adóügy korszerű rendezését, mert, mint mondotta, Magyarországon 1,256.995 nem-nemes háznépét írtak össze, de földesuraik protekciója s más törvénytelenység miatt csak 763.593 háznép adózik. Mint az irodalom, az országgyűlés is foglalkozott az eszmével, hogy a nemesség rohamos elszegényedésének valamiképen határt kellene szabni. Gróf Forgách Miklós azt indítványozta, hogy minden vármegye alakítson segélyalapot, melyből az elszegényedettek, özvegyeik és árváik, főleg a tanulni vágyó nemes ifjak anyagi támogatást nyerjenek. Mások azt ajánlották, hogy a nemességet hasznos, termelő munkára, katonáskodásra, iparosságra kell szoktatni, s Verseghy Ferencz megpendítette az eszmét, hogy ha a szegény nemesség tömegesebben lép az iparos-pályára, az ilyen mesterember-nemesek külön rendet alkossanak, melynek az országgyűlésen ülése és szavazata legyen. De ez üdvös törekvések megtörttek a megcsontosodott előítéleteken. Volt ugyan nagyszámú iparos-nemesség, mindazáltal a sok szegény nemes továbbra is főleg hivatalra áhítozott, vagy munka nélkül élősködött, mert, mint az érdemes Decsy Sámuel írta: „mintha a spanyol levegőég alatt születünk volna, készebbek vagyunk koplalni, mint őseinkről reánk maradt betűjű nemes-leveleinket az adás s vevés által meghomályosítani“.

Ilyen hangulatban a rendek többsége nem valami nagyon lelkesedett sem a vallásszabadságért, sem az elnyomott rétegek jogainak kiterjesztéseért. A felekezeti kérdésben a főpapság vitte a vezérszerepet s az udvarban is erősen dolgozott. Voltak ugyan a felső táblán a vallás-

szabadságnak lelkes barátai s különösen gróf Batthyány Alajos monddta, hogy egyházának buzgó híve ugyan, de épen egyházának becsülete érdekében kívánja a protestánsok vallásszabadságát, kikben ellensúlyt kell teremteni a főpapság ellen, mely állam az államban s egy külföldi uralkodónak, a pápának tartozik engedelmességgel. De mégsem a haladás barátai vitték dülőre az ügyet. Ez Lipót király legsajátabb érdeme, ki személyesen és leirataival határozottan a felekezetek egyenlősége mellett szállt síkra s így kényszerítette a többséget a kérdés méltányos megoldására. Hasonlóképen az ő érdeme az a kevés, a mi az elnyomott oszályok védelmére történt. Itt is heves harcz folyt s első sorban a városi követek voltak a maradi irány képviselői, noha ellenök maga a városi lakosság tiltakozott s elpanaszolta, hogy saját követei nem törődnek érdekeivel, mert a városi tisztségeket nagyobbbrészt nemesek viselik s a tanács nemeseket küld követül az országgyűlésre, hol nem a polgárság jogait védik, hanem ellenkezőleg, maguk közreműködnek a városi jogok megnyirbálásában. A polgárság határozottan tiltakozott ama törekvés ellen, hogy a nem-nemes minden katonai és közhivatalból kizárassék s felhívta a királyt, intézkedjék, hogy a polgárság összessége válaszsza a követeket s hogy a választói jog az összes, vagyis nemcsak szabad királyi, hanem mezővárosokra is kiterjesszessék. A nem-nemes elem ezúttal lépett föl egyetemlegesen emberi és polgári jogai védelmére s jellemzi a viszonyokat, hogy nem az országgyűléshez, hanem közvetlenül a királyhoz fordult német kérvényével, mely természetesen nem a városok uralkodó elemeitől, hanem magától a lakosságtól indult ki.

Mindaddig, míg Lipót király a porosz és a török udvarokkal rendbe nem jött, egy pár leiraton kívül nem próbált nyomatékosabb befolyást gyakorolni az országgyűlés elhatározásaira. Hívei nagyban puhították ugyan a nyakasokat s a rendek tényleg lépésről-lépésre hátráltak a hitlevél kérdésében, de azért nem adták be derekukat s az udvar és az országgyűlés felfogása közt sokáig rikító maradt az elvi ellentét. De alighogy a nemzetközi helyzet megjavult, a király szeptemberben megváltoztatta magatartását s gyorsan dülőre akarta juttatni a magyar kérdést. Megszólaltatta a ráczokat, katonasággal rakta meg az országot, főleg a fővárost. „Tele volt — írja a szemtanú — Buda és Pest horvát katonákkal, a magyar urak olyanok voltak, mint a kiknek az orrúik vére foly, a pompázás alább szállott, a paszománt fekete szőrzsinórra változott, kalpagot ritkán lehetett látni, a nagy kalapok helyreállottak, a pompás magyar köntösök helyett sokan kaputokba öltöztek.“ Lipót szeptember 20-án véghatározatul kimondta, hogy más hitlevelet, mint Mária Teréziáét el nem fogad s november 15-ikére tűzte ki koronázása napját. A rendek zajongtak ugyan, de utoljára is engedtek. Minthogy a király hosszabb időre nem távozhatott Bécsből, november

3-ikára Pozsonyba helyezte át az országgyűlést, mely ott is fejeztetett be. Pozsony tömve volt ugyan vasas némettel s más idegen katonával, de Lipót, a ki november 10-én érkezett meg, nem úgy jött, „mint király és úr, hanem mint atya családjának körébe.“ Teljes erővel érvényesítette befolyását s hívei segélyével hamar megtörtént a kibontakozás. A rendek már harmadnap (november 12.), fel sem bontva a jelöltek neveit tartalmazó királyi leiratot, Sándor Lipót főherceget, a király negyedik fiát (született 1772) egyhangulag Magyarország nádorává választották. A hitlevél kérdésében belenyugodtak a királyi akaratba s november 15-én megtörtént a koronázás, a nápolyi királyi pár — a királyné Lipót nővére volt — és töméntelen sokaság jelenlétében. A koronázást, melyet méltán tekintettek a nemzeti eszme diadalának, országszerte örömmel üdvözölték s az összes felekezetek, így a pozsonyi zsidók is, kik az ez alkalommal mondott imákat latin nyelven kinyomatták, ünnepi istentisztelettel adtak hálát az ősi uralkodóház és a magyar nemzet közti kibékelésért.

A koronázást követte az egyes törvénycikkek tárgyalása és végleges szövegezése. Lipót király előbb is, a koronázás után is kifejezte abbeli készségét, hogy a közjogi, valamint a reformkérdések, vallásszabadság, jobbágyviszonyok, a nem-nemesek hivatalképessége, az adóügy, az igazságszolgáltatás terén a nemzet minden jogos óhaját kész teljesíteni s törvénybe iktatni. Sőt a belső reformokat illetőleg határozottan ő képviselte az új korszellemet s ekkor történt a Habsburg-uralom egész idején először, hogy a királyi hatalom alkotmányos úton próbálta reformterveit valósítani. Közjogi kérdésekben a király és a rendek hamar meg is egyeztek s a nagyfontosságú közjogi törvények szövegezése nem ütközött komolyabb akadályba. Ellenben a belső haladás terén a rendek és a király óhajai közt már több eltérés mutatkozott. Lipót királyt, mint mondotta, az az eszme vezette, hogy a reformok s üdvös hatásaik lehetőleg az egész lakosságra kiterjesztessenek, ellenben a rendek úgy vélekedtek, hogy az ország régi alkotmánya nagyon jó s mindenre nézve vannak benne bölcs törvények, csakhogy nem hajtattak végre. Ez azonban csak részben felelt meg az igazságnak, mert például a magyar nyelv jogairól a régi törvények nem intézkedtek s époly kevésbé gondoskodtak a nem-nemes tömegekről, vagyis a magyar nép millióiról. A jobbágyok vagy akár a nem-egyesültek jogállásának korszerű rendezéséhez a régi törvények nem nyújtottak segédeszközt s a rendek többségének érvelése mögött merő rendi elfogultság rejtőzködött. Lipót király örök érdeme, hogy a túlnyomó betolyást, melyet az országgyűlésre gyakorolt, a haladás javára érvényesítette. A reformtörvények szövegezése sokkal tovább tartott tehát, mint a közjogi törvényeké, mert a király csak nagynehezen bírta a rendektől a szükséges engedményeket kicsikarni, sőt számos

fontos reformra nézve kénytelen volt halasztást adni, a mennyiben országos bizottságok küldettek ki, hogy a legközelebbi országgyűlés számára megfelelő javaslatokat készítsenek. Mindazáltal a 74 cikkből álló 1790/1-iki törvénykönyv, melyet a király 1791 márczius 12-én Bécsben

Sándor főherczeg, Magyarország nádora.

szentesített, örök emlékezetű marad a magyar birodalom történetében s találóan mondja róla az egykorú: „nem 9 hónapi dolog, hanem egy egész századnak munkája.“ Nem, mint régen, a meghunyászkodás, a szolgai alázatosság, hanem egy önérzetes, szabad nép s egy nemes érzésű uralkodó hangja szól belőle. Mikor a király beszél, melegség

és jóindulat, mikor a rendek szólalnak meg, férfias önérzet árad a törvényekből, melyek általában alapos elméleti tudás művei s élesen domborítják ki a magyar birodalom önállóságát.

A törvénykönyv legnevezetesebb czikke a tizedik, mely kimondja, hogy: „noha Magyarország és az uralkodóház többi országai közt a törvényes trónöröklési rend ugyanaz, Magyarország a hozzá kapcsolt részekkel szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg független, vagyis semmi más országnak vagy résznek alávetve nincs.” A magyar birodalomnak van saját állami létele, saját alkotmánya s a király köteles azt törvényei és szokásai, nem pedig más örökös tartományai szerint kormányozni és igazgatni. A törvénykönyv nem elégszik meg a függetlenség általános, elvi kimondásával, hanem a külön törvények egész sorával bátyázza körül. Elrendeli, hogy jövőre a király köteles előde halála napjától hat hó alatt magát megkoronáztatni, legalább minden 3 évben országgyűlést tartani, a szent koronát állandóan Budán őriztetni s személyesen is minél többet az országban tartózkodni. Erre nézve a király a törvényben (9. cikk) igéri is, hogy hosszabb időre le-lejön az országba, minthogy maga tapasztalta, milyen hasznára van a közügynek, ha népét a király, a nép meg a királyt közvetlen érintkezésből ismeri. A törvénykönyv szabatosan megállapítja a törvények alkotásának, magyarázatának és eltörlésének módját, kimondja, hogy pátensekkel a király nem kormányozhatja az országot, meg nem változtathatja a bíróságok törvényes rendjét, hogy a helytartótanács minden más hatóságtól független, hogy adót és más közjövendelmet, a só árának emelését, valamint az ujonczokat csak az országgyűlés szavazhatja meg.

Ép oly emlékeztetéseket az országgyűlés reformalkotásai, ámbár sokban a törvény csak általános elveket mond ki s a részletek szabatos megállapítására nagy országos szakbizottságokat rendelt, hogy a legközelebbi országgyűlés elé kimerítő javaslatokat terjesztszenek. A protestánsokat illetőleg az új törvényczikk (XXVI. t.-cz.) az 1608. és 1647-iki törvények alapjára tér vissza s a későbbi korlátoló törvényeket mind eltörölve, megadja az ágostai és helvét hitvallásúaknak a szabad vallásgyakorlatot, Horvátország kivételével, az összes magyar és szlapon vármegyékben, még pedig nemesnek és nem-nemesnek egyaránt. Egy másik cikk (XXVII. t.-cz.) a görög nem-egyesültek vallásügyét rendezi a szabad vallásgyakorlat alapján s azokat, kiknek polgárjoguk volt, a jószágszerzés és hivatalviselés terén egyenjogusítja a többi honlako-sokkal. A zsidókat a törvény (XXXVIII. t.-cz.) addig is, míg ügyök végleg rendeztetik, az ország minden részében, a városokban és községekben meghagyja azon állapotban, melyben 1790 január 1-én, vagyis József császár alatt voltak s intézkedik, hogy azok, kik időközben ez állapotból kizavartattak, visszahelyeztessenek. A jobbágyság sorsának vég-

leges szabályozását s országos úrbér kidolgozását a törvény országos bizottságokhoz utasította ugyan, de míg ez megtörténik, Mária Terézia úrbérét törvényesítette. Ezzel visszaállt az úriszék intézménye, de a törvény kötelességévé tette a vármegyének, hogy oda hasson, hogy a panaszkodó jobbágy gyorsan és igazságosan elégtételt nyerjen. A földesúr maga nem szabhatott többé semmiféle büntetést a jobbágyra, hanem csak az úriszék, még pedig rendes ítélet alapján. Ezenkívül „nemcsak az emberiesség jogával, hanem a közérdekkel is meg-egyezőnek“ találta a törvény, hogy az örökös jobbágyság, melyet már Zsigmond és más királyaink megszüntettek, köztörvényileg végképen eltöröltessék s a szabad költözködés joga minden jobbágy és zsellér számára visszaállíttassék.

Ellenben a hadsereg kérdését a törvénykönyv teljesen mellőzi s a sajtószabadság, az irodalom és magyar nyelv ügyét sem a kellő gondoskodásban részesíti, noha a magyar nyelv ügye meleg pártfogóra talált az ifjú nádorban, Sándor főhercegben, ki rendesen magyar ruhában járt, magyarokkal társalgott, kik iránt különös hajlandóságot tanusított. Buzgón támogatta a magyar tudós társaság eszméjét s kész volt az elnöki tisztet elvállalni, ha létrejön. Révai Miklós el is készítette a részletes tervet, az új tagok névsorát, de a dúsgazdag főurak közt nem akadt senki, a ki pénzt adjon s így ez az eszme, valamint a sajtószabadság ügye az országos bizottságokhoz utasított. Mikor a magyar nyelv a felső táblán szóba került, az elnöklő nádor-főherceg kijelentette, hogy tud magyarul s még inkább el fogja a magyar nyelvet sajátítani, de máris örömmel elfogadja a magyar nyelvre vonatkozó javaslatot. Szavai zajos, szünni nem akaró vivátozást keltettek ugyan, de azok a főurak, kik nem tudtak magyarul, megakadályozták a nyelvkérdés helyes megoldását. A törvény (XVI. t.-cz.) kizárt ugyan minden „idegen“ nyelvet az államéletből, de a latint nem tekintette idegennek s így megint csak ez lett a hivatalos nyelv. A magyarról a törvény csupán csak annyit mond: „Hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gimnáziumokon, akadémiákon és a magyar egyetemeken a magyar nyelv- és irálytan számára külön tanár rendel-tessék.“

A rendek maguk is jól tudták, hogy munkájok fogyatékos s a reformmű további kiépítése céljából kilencz országos bizottságot küldöttek ki, melyek mindegyikének munkakörét törvényben szabták meg. A kijelölt tárgysorozatban már valóban az akkori nemzedék minden reformszükséglete elevenedik meg s a francia alkotmányozó gyűlés előtt sem volt többoldalú, alapvetőbb reformprogram, mint minőt az ide vonatkozó törvény tartalmaz. Mindent megtalálni benne, a miért a következő két nemzedék küzdött. Megtudni belőle, hogyan képzelték a törvényhozók az 1790/1-iki híres törvénycikknek életbe léptetését, milyennek gondolták

az ismét önálló magyar állam politikai berendezését. Reformálni akarták magát az országgyűlést, a kormányshékeket, a vármegyei és városi köz-igazgatást, a közegészségügyet, a könyvvizsgálatot, az adóügyet (ámbár a nemesség adómentessége alapján), a földesúr és jobbágy közti viszonyt, a vámügyet. Csatornákat, utakat akartak építeni, folyókat szabályozni, gyárakat állítani, a kisipar és kézművesség, a kereskedelem fejlesztése érdekében intézkedni, a bányászatot, a pénzverést rendezni. Át akarták alakítani az összes bíróságokat, javítani a perrendtartást, váltó- és hajózási törvényt, büntető törvénykönyvet akartak készíteni, az árvaügyet rendezni. Az oktatásügy új alapra fektetése, magyar katonai akadémia, tudós társaság, szépművészeti (festészeti és szobrászati) főiskola, leánynevelő-intézet állítása, nyelvünk kiművelése, mind ott szerepel ez emlékeztetéses programmban. A kiküldött bizottságok, a nádor elnöklete alatt, nyomban munkához is láttak, s egyes ügyekben bekérték a vármegyék, városok, testületek és szakférfiak véleményét. Siettek, hogy munkálataikat az új országgyűlés elé terjeszthessék, melynek összehívását 1792-re, Budára, Lipót kilátásba helyezte. A király épen nem félt az országgyűléstől, mint elődei tették s az 1790/1-iki gyűlést (március 13.) amaz emlékeztetéses szavakkal rekesztette be: „tudja meg Európa, hogy a míg Magyarország alkotmányosan kormányoztatik s részt vehet a közjaváról történő gondoskodásban, addig a mi felséges házunk olyan erős lesz, hogy legádázabb ellenségeinek is ellen fog állani.“ Lipót már nem azt a nemzetet, melyet anyja, Mária Terézia annyira magasztalt, a szolgálatában levő réteget, hanem a magyar nép egyetemét szerette s azért siettetette az új országgyűlést, hogy a rendek mielőbb beválthassák azt, a mivel ezúttal adósa maradtak az országnak.

Lipót király, mint Magyarországon, Erdélyben is összehívta (1790 december 10-ikére) a rendeket, még pedig régi szokás szerint Kolozsvárra, hová Szebenből visszahelyezte a főkormányshéket, ámbár utóbb a kincstári osztály megint Szebenbe került. Ez az országgyűlés szintén felkarolta a magyar nyelv ügyét s kimondta, hogy jegyzőkönyvei magyarul vezettessenek és kinyomassanak. Csak-hogy a rendi osztályérdek még ridegebben uralkodott rajta, mint a pozsonyi gyűlésen. Még egy nyomdászt is megbüntetett, ki lapjában a királyi előterjesztéseket magyarul kinyomatta. A magyar tudós társaság eszméjét ő is bizottsághoz utasította s noha többen kardoskodtak az unió mellett, a szászok ellenzése folytán törvényben fentartotta Erdély, mint a szent korona tagja, különállását. A hivatalviselést jövőre is a nemesség előjogának nyilvánította, sőt kizárta az egytelkeseket és armalistákat a főhivatalokból, melyeket egyedül a birtokos nemességnek tartott fenn. Még a városi birtokos polgárság sem nyerhetett, a szászok kivételével mást, mint városi hivatalt. A görög nem-egyesülteket csak a tűrt, nem pedig a bevett felekezetek közé igtatta, s a jobbágyságot

Az 1791-ki törvények szentesítő záradéka.
(Az oklevél eredetije az országos levéltárban.)

illetőleg eltörölte ugyan a röghözkötöttséget, de a szabad költözést igen sok és aprólékos feltételhez fűzte, úgy hogy a gyakorlatban az elv alig érvényesülhetett. Az erdélyi országgyűlés azonban jóval tovább ment a magyar nyelv védelme terén, mint a pozsonyi, mert a magyar és a székely nemzet összes hatóságainál a magyar nyelvet tette hivatalossá, másrészt ő is hét országos bizottságot küldött ki a további reformok előkészítésére.

Egészen mindkét ország új törvénykönyve javította az eddig elnyomott felekezetek és osztályok helyzetét s a haladás, az egészséges fejlődés tömentelen csiráját hintette el. Lipót király felvilágosodott szelleme viszont elősegítette a korszerű fejlődést s az egész kormányzatba friss erőt, szabadabb mozgást, józanabb felfogást öntött. Mikor a két protestáns felekezetben, hogy erejét, ellenálló képességét öregbítse, fölmerült az eszme, hogy — lengyel mintára — közös kormányzat alá helyezkedjék, a király nem ellenezte e szándékot s az ágostai és helvét hitvallásúak 1791 szeptemberében zsinatra gyűltek össze s amazok Pesten, ezek Budán folytatták egymással szoros érintkezésben tanácskozásait, melyekben az állandó egyesülésre nézve tervezet készült.

E közben a nemzetközi viszonyok egyre nagyobb mértékben lekötötték a király figyelmét. Noha a rendek 1741-re hivatkozva, ismét felajánlották „életöket és véröket“, a király békét akart s Poroszországgal és a portával csakugyan megkötötte. Ellenben Franciaország egyre fenyegetőbb állást foglalt el, mert a forradalommal felszínre került új elemek nemcsak a francia királyi pár életét, hanem Belgiumot is fenyegették, melyet Lipót királynak sikerült visszafoglalnia. Hasztalan igyekezett a francziákat békére birni. Végre is szövetkeznie kellett Poroszországgal, de a további fejleményeket nem érte meg, mert 1792 februárban megbetegedett s márczius 1-én meghalt. A magyarság megdöbbenve, mély fájdalomtól eltelve fogadta nemes királya korai elhunytának hírért s a trónváltozás ismét új irányba terelte történelmének fejlődését.

IX. FEJEZET.

A FRANCZIA HÁBORÚK KORA.

I. FERENCZ KIRÁLY. — AZ 1792-KI ORSZÁGGYÜLÉS. — A HÁBORUS IDŐKBEN MEGAKAD MINDEN REFORMTEVÉKENYSÉG. — ÁLTALÁNOS REÁKCIÓ. — A MAGYAR JAKOBINUSOK. — MARTINOVICS ÉS TÁRSAI KIVÉGZÉSE. — AZ OSZTRÁK CSÁSzáRI CZÍM ÜGYE. — AZ 1809-KI FRANCZIA HÁBORU. — A DEVALVÁCIÓ. — A METTERNICH-RENDSZER.

LIPÓT király legidősebb fia s trónjainak törvényes örököse Ferencz főherczeg volt, ki 1768 február 12-dikén született. József császár még 16 éves korában udvarába hívta, maga mellé vette, s a félszegen nevelt, elkényeztetett, hiú, önző, lusta gyermekből, mint nevezte, embert akart faragni. Főleg munkakedvét igyekezett fölébresztetni, még pedig eredménynyel, mert később kedvezőbben szokott unokaöcséséről nyilatkozni. Mikor Lipót király trónra lépett, fiát helyettesévé tette s széles hatáskört rendelt számára, hogy majdani hivatásával megismerkedjék. 24 éves korában ült a magyar királyi székbe, csakhamar megnyerte a római császári méltóságot s 43 esztendeig uralkodott. Világrendítő, az európai viszonyokat legmélyebb mélyökben felforgató események kísérték hosszú uralkodását, melynek különösen első negyedszázada véres háborúk között viharzott le s a Habsburgok hatalmi állását, monarchiájok területét sokféle változásnak tette ki. Franciaországban vérpadra jutott a királyi pár, összeomlott a régi egyház és az állam s a romokból új, csodás erejű katonai lángelme, Bonaparte Napoleon került ki, ki másfél évtizeden át vívott győzelmes harczaiban olyan francia birodalmat teremtett, mely nagyobb volt a Nagy Károly császárnál. Mindezek a káprázatos gyorsasággal és változatossággal lejátszódó események, melyek érzelmeit és érdekeit egyaránt mélyen sértették, nem maradtak gyökeres hatás nélkül Ferencz király egyéniségére, mely az idők folyamán sokféle változáson ment át. De bizonyos jellemvonások kezdettől fogva megvoltak benne. Mintha nem második, hanem első Lipót fia lett volna, olyan rideg ellentétben állt nemcsak a kor, hanem atyja felvilágosodottabb irányával, s mint az egykorú mondja, hamar visszahozta a kormányzatba a jezsuita elveket, ámbár a

jezsuita rend el volt törölve. A császári korlátlanság eszméje ép úgy megtestesedett benne, mint a régi Habsburgok bármelyikében, József császártól meg eltanulta a rendek politikai befolyása iránti gyűlöletet, mely érzés a francia forradalom hatása alatt a legszélső elkeseredettségig fajult minden haladás, alkotmányosság és önkormányzat iránt. A merő önkény és önzés vezette politikáját. Buzgó katolikus volt ugyan, de az egyházzal ép úgy érezte hatalmát, mint a rendiséggel. Nagybátyjától örökölte az úgynevezett jozefinista elveket; ura akart lenni az egyháznak, szigorúan kezelte a tetszvényjogot, sőt attól sem riadt vissza, hogy az egyházi államot, a pápa birtokát elfoglalja s egy ízben (1799) csapatai meg is szállták e tartományokat, hogy állandóan megtartsák. Még később, a bécsi kongresszuson is ellenezte, hogy a pápa visszakapja államának régi területét. De mindezt a hódításvágy vagy az önkényuralmi törekvés sugallta, nem pedig a felvilágosodás vagy a túltengő papi uralom megtörésének szükségérzete. Általában jónak tartott mindent, a mi hasznára vált, erkölcstelennek, isteni és emberi jogba ütközőnek mindent, a mi hatalmi érdekeit érinthette. Becsvágya, hatalmának korlátlanságába való hite a betegesséig túltengett ugyan lelkében, de mint I. Lipót, ő is csak az aprólékosságok iránt érdeklődött, s maga a leghívebben jellemzé magát azon mondásában: hogy jó udvari tanácsos vált volna belőle. Tudni akart mindent, végezni azonban nem végzett semmit, s néha ezerszámra heverték asztalán elintézetlenül a legfontosabb ügyiratok. Ennek megfelelően csak kevés tehetségű, jelentéktelen embereket tűrt körében, ámbár ismerte őket s legfellebb annyit kívánt tőlük, hogy „valami nagy számárságot“ ne kövessenek el. Úgy is bánt velök, a mint megérdemelték, de azért mindig reá tudták akarataikat tukmálni. Ez emberek valóságos szálló igévé tették az „osztrák pech és butaság“ szavakat, s katonailag és pénzügyileg a legszörnyűbb válságokba sodorták a monarchiát. Ferencz császár közönyösen, fásultan fogadta a szerencsétlenségeket és csapásokat, melyeket emberei reá idéztek. A francia háborúk idején egymás után vesztette el legvirágzóbb tartományait, de ama területen, mely övé maradt, fentartotta a rég elavult, két közvetlen előde által is módosított, kényuralmi rendszert, melynek talajából egész lelki világa kisarjadt. Irtózott minden változtatástól; a francia forradalom kicsapongásaitól megrémülve ellenzett minden újítást, s mint később mondotta, a véres, húsz évi harcokat nem is Napoleon ellen folytatta, hanem a forradalmi eszmék ellen, mint az új korszellemet nevezte. Kezdtől fogva a fennállónak megkövesítését tűzte ki céljává s megindította az üldözést mindazok ellen, kik bármi reformot vagy törvényes haladást óhajtottak. Az új király szemében forradalmár, lázadó volt mindenki, a ki a régi intézményeken bármit változtatni kívánt. E reformvágyat magát igyekezett csirájában elfojtani s a merő, eszmei tartalmat nélkülöző önkényt önczélnak tekintette, ellenben soha sem

támadt agyában a gondolat, hogy még a kényuralom is kötelességeket hárít reá.

Ferencz király külsőleg szintén a régi Habsburgokra, nem pedig férfias szépségű nagyatyjára ütött, kinek nevét viselte. Alakja nem volt

I. Ferencz király.

(Egykorú metszet után.)

sem csinos, sem izmos, s férfikora delén (1807) I. Sándor orosz czár következő rajzot ad róla: „a császár rút, csunya, kopasz ember, akarat nélkül, a szellem minden erélye nélkül, testben és értelemben elgyöngítve a sok szerencsétlenségtől, melyet átszenvedett; olyan nagy mértékben félénk, hogy lovon nem mer galopban menni, lovát kantárszáron vezet-

teti, mint az austerlitz-i háború idejében személyesen megfigyeltem.“ Ez a rajz talán kissé elfogult és egyoldalú, de imponáló egyéniség az új uralkodó épen nem volt. Bájj vagy fenség nem sugárzott arczáról s később sokat emlegetett kedélyessége mögött sem honolt jóság és szeretet, mely meghódítja a szíveket. Még testvéreit sem állhatta ki, irigykedett az egyiknek hadi sikereire, a másiknak népszerűségére s mindnyájok iránt sokszor túlridegen fejezte ki féltékenységet. Ellenben mintaszerű családi életet folytatott s hosszú élete folyamán négy ízben nősült, mert három első neje egymásután meghalt s a császár nem bírta sokáig az özvegyiséggel járó magános életet elviselni.

Ferencz király kevéssel trónra lépte után 1792 május 20-dikára Budára, melyet székvárosának nevezett, hívta össze az országgyűlést, s feladatául egyrészt a koronázást, másrészt nagyobb számú ujoncz megszavazását tűzte ki. Hogy a rendeket megnyerje, váltig biztatta őket, hogy ő lesz a magyar alkotmány legbuzgóbb őre, s akaratát mindig a törvény, szívét meg a néphez való bizalom fogja vezetni. Az országgyűlés a királyt (junius 6-dikán) és nejét, Mária Terézia királynét (junius 10-dikén) ünnepélyesen megkoronázta s a rendes adón kívül 4 millió hadi segélyt, 5000 ujonczot és 1000 lovat ajánlott meg. A királyt kielégítette e bőkezűség s megígérte, hogy gyakrabban és hosszabb időre lejön az országba, „s ezt annál örömebb teendi, mert a királyné az ország karai és rendei iránta való oly nagy szeretetének s hódolatának tanúbizonyságát szemlélvén, kellemesen érezte magát a magyar nemzet körében“. Sőt egyik leiratában a magyar nemzet legbuzgóbb barátjának mondotta magát s hangsúlyozta, hogy sorsát soha sem választja el a magyar nemzetétől.

Mindez az előzékenység abban leli magyarázatát, hogy Franciaország még április 20-dikán hadat üzent „Magyarország és Csehország királyának“ s így az udvar fölöttébb rászorult a magyarokra. A háború miatt reformok tárgyalásáról természetesen szó sem lehetett s az országgyűlés még júniusban berekesztetett. Rövid törvénykönyvében már élesen kidomborodik az új korszak, a nagy francia háborúk korszaka, mely 23 évig, 1815-ig eltartott. Ez egész időszakon át a katonai szempontok és szükségletek uralkodtak a közéleten s óriási pénz- és véráldozatot róttak a magyar népre, mely mint egykor Nagy Frigyes, úgy most a francziák elleni védekezésben állandóan legbővebb kútfeje volt az uralkodó család hatalmának. Minthogy immár a katona vitte a főszót, a reformok teljesen háttérbe léptek s II. Lipót alkotásainak kiépítése elmaradt. Sőt fia arra sem gondolt soha, hogy az 1790/1-diki közjogi törvények becsületesen végrehajtassanak. A magyar kormányzat ismét korlátlanul Bécs befolyása alá jutott, Magyarország meg a régi császári rendszernek megfelelően politikailag visszahanyatlott tartományi helyzetébe. Az új belügyi törvények, első sorban a vallásügyiek,

az új király szellemének megfelelően, mely áthatott az összes állami és helyi hatóságokra, mindinkább írott malaszttá váltak s a tisztviselők, kiktől a törvények igazságos végrehajtása függött, lassankint kivetkőztették őket eredeti természetökből. A helytartótanács már 1792-ben rendeletileg úgy szabályozta a vegyes házasságok ügyét, hogy az nyilvánvalóan sértette az új törvényt s a protestánsokat súlyosan károsította. A főúri világot az udvar példája ismét eltérítette a nemzeti ügytől, sőt a vármegyékben is túlsúlyra jutottak a rendiség maradi elemei. Mindazáltal a király nem szívesen tartott új országgyűlést. Mikor a háború kedvezőtlen folyamatot vett, az osztrák miniszterek magok ajánlották a rendek mielőbbi összehívását. De gróf Pálffy kancellár azzal hiusította meg e szándékot, hogy elhitette a királylyal (1793 végén s a következő év elején folyó tárgyalásokban), hogy az országgyűlés okvetlenül a magyar forradalom kitörésére fog vezetni. A megfélemlített király valóban azt mondta, hogy inkább a francziákkal békül meg, semhogy országgyűlést tartson. Nem is tette, hanem irtó háborút indított azok ellen, kik a francia eszmékért lelkesedtek, vagyis szabadabban, korszerűen gondolkodtak, s minthogy ez eszmék tűzhelye az irodalom volt, a magyar írók elnémítását tűzte ki főcéljává. Erre a magyarok közül főleg Izdenczy József ösztönözte, ki a bécsi államtanácsban a magyar ügyek intézésére döntő befolyást gyakorolt. Nyíltan kárhoztatta az 1790/1-diki törvényeket, a legdurvább vádakkal illette azokat, kik annak idején Lipót királylyal elfogadtatták, sőt azt a törvényczikket, mely a felségsértés büntetét szabályozza, egyenesen a korona jogai elleni merényletnek minősítette. A király szívesen hallgatott az ilyen besugásokra, elfeledte az 1792-diki országgyűlésen tett ígéreteit, s minden törvényes alakiség mellőzésével hajtóvadászatot indított a felvilágosodás, vagyis a műveltek ellen. Légmentesen el akarta zárni országait a külföld eszmeáramlatától s ő már nemcsak gyűlölte az irodalmat, hanem valósággal személyes ellenségének tekintette az írókat. Maga vezette ellenök a harcot, melyet 1793-ban kíméletlenül, az állam egész hatalmával megkezdett. A kancelláriával elcsapatta az eleven eszű, élénk tollú Szacsvay Sándort a bécsi Magyar Kurir szerkesztői állásától, azon gyanú alapján, hogy a francia eszmékkel rokon-szenvez. A cenzurát egész ridegségében visszaállította s irgalmatlanul kezelte, a külföldi könyveket meg tömegesen koboztatta el elannyira, hogy már 1794-ben 4467-re ment a tiltott magyar és külföldi könyvek száma. Önkényes eljárását a nemesség egy része lelkesen fogadta s egyes vármegyék nemcsak helyeselték, hanem keveselték a sajtó elleni intézkedéseket. Csakhogy akadtak vármegyék, melyek észrevették az udvar célzatait, melyek előre látták a szabad szó elnémításának következményeit s érelyesen tiltakoztak az önkény ellen. Felirataikat azonban egyszerűen félretették s mindinkább beborult a József és Lipót korabeli szabadabb mozgás

napja, ellenben a rendi és felekezeti szellem ismét túlsúlyra vergődött s a legdurvább alakban nyilvánult. Sokan már 1792-ben követelték, hogy minden protestáns vallású író könyvét el kell tiltani, mert az ilyen író részrehajló, mérget önt könyvébe, melytől meg kell a közönséget óvni. És minthogy a cenzura csakugyan lehetetlenné tette a kor-eszmék nyilvános tárgyalását, hiveik kénytelenségből a homályba húzódtak vissza s titkos társaságokat igyekeztek alapítani nem azért, hogy forradalmat csináljanak, hanem azért, hogy a rokonérzelműekkel eszmét cserélhessenek. A titkos társaság-alakítás abban az időben különben is nagyban dívott Európaszerte s nálunk a szabadkőművesség, melyet József császár szigorú állami felügyelet alá helyezett, folyton hódított s az ország legelőkelőbb egyéniségei ott voltak tagjai sorában, immár nemcsak főurak, hanem főleg írók, így Kazinczy Ferencz, a nagyműveltségű Szentmarjay Ferencz, a kamara alelnökének titkára. Ferencz király sem tiltotta el az intézményt, de a hivatalos körök kiadták a jelszót, hogy a „szabadkőművesek valóságos jakobinusok“, sőt azt híresztelték, hogy Lipótot ők mérgezték meg. A jakobinus név általában hamar közkeletűvé vált nálunk, gúnynév lett, s a kire valaki neheztelt, elkeresztelte jakobinusnak. Még II. Lipót életében beszélték, hogy Magyarországon „jakobinusok“ vannak. Zemplén alispánja, ki egy ízben súlyos hibát követett el, Budára sietett s ott Sándor főherczeg nádor előtt azzal mentegetőzött, hogy az illető hibára a megyében nagy számmal levő jakobinusok kényszerítették. Maga a nádor szemére pirított ugyan a rágalmazónak, de azóta híre járt, hogy Zemplén vármegyében jakobinusok vannak. Mikor pedig az alispán neje azzal fenyegette meg tisztán személyes ügyből kifolyólag a főispánt, hogy úgy fog vele bánni, mint „Marie“ Corday, a ki Marat-ot, a jakobinusok vezérét megölte, a főispán e levelet bemutatta a nádornak. Az alispánné a főispánt nevezte ugyan jakobinus vezérnek, de azért a gyanakvó hivatalos világ annyi felől hallva a jakobinusságot, végre csakugyan hinni kezdte, hogy Magyarországon, kivált Zemplénben vannak jakobinusok (1794). Pedig Zemplénben csak két párt volt, az egyik, mely a hatalmat kezelte, s ez volt a felvilágosultabb, a másik, mely hatalomra akart jutni, s ez Bécs szövetségét kereste s hamis tanuk fogadásától, levelek koholásától sem ijedt vissza, hogy a vármegye vezetését megkaparítsa s ellenfeleit a jakobinusság gyanujába keverje.

Így a felsőbb hivatalos körök alulról, a vidékről vették azt a hamis értesítést, hogy az ország tele van jakobinusokkal, a kik csak lesik az alkalmas pillanatot a lázadásra. A valóságban ezek az állítólagos jakobinusok nagyon ártalmatlan emberek voltak. Sokan taglalták ugyan nálunk is a francia eseményeket, némelyek a czopf helyett rövidre nyírták hajokat, mint a francziák, sőt lelkes emberek szabadságfát állítottak. De mindez gyermekes túlbuzgóság volt, komo-

lyabb jelentőség nélkül. Mindazáltal a kormány megijedt, s hogy a képzelt veszélyt megelőzze, elárasztotta az országot kémeivel, titkos rendőrökkel, kik titkos feladókat fogadtak s tömegesen küldték a jelentéseket, hogy baj van. Ez a baj azonban csak az ő agyvelejökben, romlott erkölcsi érzelmeikben létezett. Éltek ugyan józan gondolkodású, felvilágosodott férfiak mindenütt, kik örömmel látták a feudális rendszer összeomlását Franciaországban. De számuk nemcsak nem nőtt, hanem egyre apadt, mihelyt nyilvánvaló lett, hogy Ferencz király nem atyja nyomdokain halad s az új eszmék iránti lelkesedés akadályul szolgál a hivatalos pályán való előmenetelben. Az udvarból szétáradó reakciós szellem sokakat eltérített a szabadelvűségtől, sőt a nemesség tömege, mely előjogait féltette, rémülten fordult el a francia eszméktől s egyenesen biztatta a császárt a francziák elleni harczra. A francia forradalom tűzhányójának szédületes kitörése megmozgatta ugyan az egész európai emberiséget, s az elnyomottakban fölkelté a hő vágyat, hogy az eddigiektől eltérő utakat kell, akár erőszakosan is, törni a polgárosodásnak. Épen ez okból azonban a fennálló társadalmi hatalmak a királyság, az egyház, a nemesi rend is kezét fogtak egymással a fennállónak megvédésére. Nemcsak azért, mert a király úgy akarta, hanem, mert a saját érdekei úgy kívánták, a magyar nemesi közvélemény szintén elátkozta, proskribálta azokat, kik köréből az új eszmékhez csatlakoztak. Csokonai és Berzsenyi Dániel egyaránt az ellenforradalom hőjét, Ferencz császárt dicsőítették, a vármegyei urak meg üldözték a haladás híveit. Magok a vármegyék hívták fel a király figyelmét mindenkire, a kit gyanusnak tartottak, sőt gyanussá nyilvánítottak mindenkit, a ki nekik nem tetszett, a ki valamelyik megyei basára kellemetlenné vált. Így országszerte általánossá vált a denuncziálás s megindult a hajsza a gyanúsítottak ellen. Ez üldözések sokakat elkeserítettek, sokan meg állásukat, kenyerőket vesztvén elégedetlenkedtek. Minthogy pedig a sajtó és a nyilvánosság elzáratott előlük, végre külföldi példára titkos társaság alakítására adták magokat. Ilyenre gondolt Gyurkovics pesti egyetemi tanár, de meghalt, mielőtt tervét valósíthatta volna. Több sikerrel dolgozott Martinovics Ignác (született 1755-ben), egy kapitány, nemes ember fia, ki ferenczrendi barát lett, igen sokat tanult és írt, hét nyelvet beszélt s kitünően forgatta a tollat. Nagy utazásokat tett s mint lemergi egyetemi tanár természettudományi műveivel széles körökben megismertette nevét. A többek közt olyan cséplőgépet szerkesztett, mely egyetlen munkással elvégezte 4 cséplőnek a munkáját. Bemutatta találmányát József császárnak is, ki azonban valósággal megijedt tőle; azt kérdezte, ki tartja el a fölösleges 3 cséplőt és családját, ha az új gép el talál terjedni. Utóbb Lipót király Bécsbe hívta s a szabadelvű eszmék terjesztése céljából 1791 végén Pestre küldte. A király, ki nagyon megkedvelte, levelezésben állt vele s 3000 forintnyi kegydíjjal buzdította

munkára, nemcsak irodalmi, hanem társadalmi téren. Megnyerő modorával Martinovics hamar előkelő összeköttetéseket szerzett s megújította régi ismeretségét Laczkovics Jánossal, a Gréven-ezred volt kapitányával, kinek Lipót királytól szintén évdíjat szerzett. Még Lipót rendelte el, hogy Martinovics megkapja a szászvári apátságot, de a kinevezést csak Ferencz eszközölte, ki személyesen ismerte az új apátot, s eleinte jó indulattal volt iránta, sőt megvédte a primás és a papok zaklatásai ellen. De mihelyt a papi befolyás végkép felülkerekedett az udvarban, Martinovics elvesztette 3000 forintnyi évdíját, új alkalmazást meg nem kapott, mert az volt a hivatalos jelszó, hogy demokratát többé tisztségbe ültetni nem szabad. Laczkovics szintén kedvezőtlen anyagi helyzetbe jutott s nagyon elkeseredett. Mikor azután az irodalom elleni hajsza tervszerűen megindult, őket is üldözni

Martinovics Ignác.
(Egykorú festmény után.)

kezdték. Martinovics, Laczkovics és Hajnóczy ellen olyan régi munkáikért, melyek egyenesen Lipót király megrendelésére irattak s beleegyezésével jelentek meg, vizsgálatot indítottak. Verseghy Ferenczet szintén egy régi könyvéért, Bacsányi Jánost kéziratban keringő verseiért üldözték s elcsapták hivatalából. Martinovics röpiratban kelt ki ez önkénykedés ellen, s minél inkább üldözték, annál szélsőbb irányba terelődött. Összeköttetésbe lépett a párisi jakobinusokkal, s először Bécsben, 1794 tavaszán meg Pesten alakított titkos társaságot. Kész alapszabály-tervezetet és két kátét (a káté, kérdés-felelet-alak akkor nagyban dívott az európai irodalomban) hozott, melyek a francia

forradalmi eszméket népszerű modorban fejtegették. Megnyerte Laczkovicsot, Hajnóczit és gróf Sigray Jánost, kik több ismerősüket beavatták a titokba. A társaság tagjainak összes száma valami 75 lehetett, nagyjából fiatal emberek, tisztviselők, írók, köztük 4 katolikus és 1 protestáns pap. De még mielőtt a társaság komolyabb munkához, izgatáshoz vagy lázításhoz foghatott volna, a bécsi rendőrség fölfedezte léteét s Martinovicsot elfogta (1794 június 23—24 közti éjjel). Augusztusban elfogták s Bécsbe szállították Hajnóczit, Szentmarjayt és gróf Sigrayt is. Mindnyájan férfiasan megmondották, hogy nem forradalmat, hanem törvényes haladást akartak. Vallomásaik alapján megkezdődtek Magyarországon a tömeges elfogatások, melyek ország-szerte kínos meglepetést keltettek. Pestmegye a törvénynek megfelelően azt követelte, hogy a Bécsben levő foglyok magyar bíróság elé állít-

tassanak. A kancellária jogosnak találta e kívánságot, de Izdenczy tajtékzó dühvel kelt ki ellene. Mindazáltal a foglyok november végén Budára szállítottak, hol azután pör indult meg ellenök, mely I. Lipót korának gyászos emlékezetét idézte föl. A pör a királyi tábla előtt folyt Ürményi József személynök elnöklete alatt. Ürményi nagy műveltségű ember, kiváló tehetség volt, de igazi szolgálélek erkölcsi és jogérzet nélkül. Minden rendszert végig szolgált, Mária Terézia katolikus, József császár felvilágosodott kényuralmi, Lipót király szabadelvű rendszerét. Minthogy ellenségei ekkor őt is gyanúba keverték, felhasználta az alkalmát, hogy Ferencz császár bizalmát kinyerje, s minden törvénykövetelte alaktság mellőzésével, erőszakosan és szívtelenül bánt el a vádlottakkal. Kizárta a pörből a nyilvánosságot, mellőzte az 1790/1-diki törvényt s Németh János királyi ügyigazgató, egy romlott, megvesztegethető ember segítségével a legszélesebb körökre kiterjesztette az üldözést. A sok fogoly közt volt Bacsányi János, Kazinczy Ferencz, Szentjóby László, Versegly Ferencz, míg két vádlott öngyilkossággal menekült a fogságtól. Nehányat hamar elbocsátottak ugyan s a leg súlyosabban terheltek ellen sem lehetett egyebet felhozni, mint azt, hogy forradalmi kátét szerkesztettek s titkos társulatot alakítottak. Mindazáltal a közvádló 45 fogoly ellen emelte a felségsértés vádját s a tábla 14-et, köztük 3 író halálra, 15-öt 2—10 évi fogságra ítél, 6-nak beszámította a vizsgálati fogságot, 10-et meg fölmentett. De a hétszemélyes táblát, mely 1795 április 29- május 23 közt tárgyalta a pört, még ez a szigor sem elégítette ki. A halálra ítélték számát 4-gyel szaporította, a teljesen felmentettek közül 5-öt meg 1—5 évi fogsággal sujtott. A halálra ítélték kegyelemért folyamodtak, s gróf Sigray és Laczkovics öreg szülői térdenállva kérték a királytól gyermekök életét. De Ferencz, mint egykor I. Lipót, azt felelte, hogy példát akar állítani, mely elrettentsen mindenkit hasonló gonosz vállalkozástól. Az elítéltek megadással fogadták sorsukat, melyet annak tulajdonítottak, hogy Bécsben s az országban fölülkerekedett a reakció s az udvar irgalmatlanul üldöz minden korszmet. Martinovics azt mondta, hogy kész eszméiért életét áldozni, Hajnóczi meg azt: „az uralkodó factio áldozatai vagyunk. Nem is érdemes ennyi corruptio közt élni“. Laczkovics bizalommal nézett egy későbbi nemzedék igazságosabb ítélete elé. „A mit vettem — mondotta — ki fog kelni. Elvesznek a kopók, de megmaradnak a vadászok!“ Szentmarjay azt mondta a kir. ügyigazgatónak: „én meghalok, de elvárom uraságodat annak ítélőszéke előtt, a ki bosszút áll az esküszegőn“. Hozzájuk ötödiknek járult gróf Sigray János, ki az egész mozgalomban alig szerepelt. A kikelet már viruló pompájában állt, mikor május 20-dikán óriási katonai óvóintézkedések között pallossal végezték ki az öt áldozatot a budai „generális kaszáló réten“, mely azóta vérmező nevet visel. A többi 13 halálos ítélet közül még csak kettő hajtattott

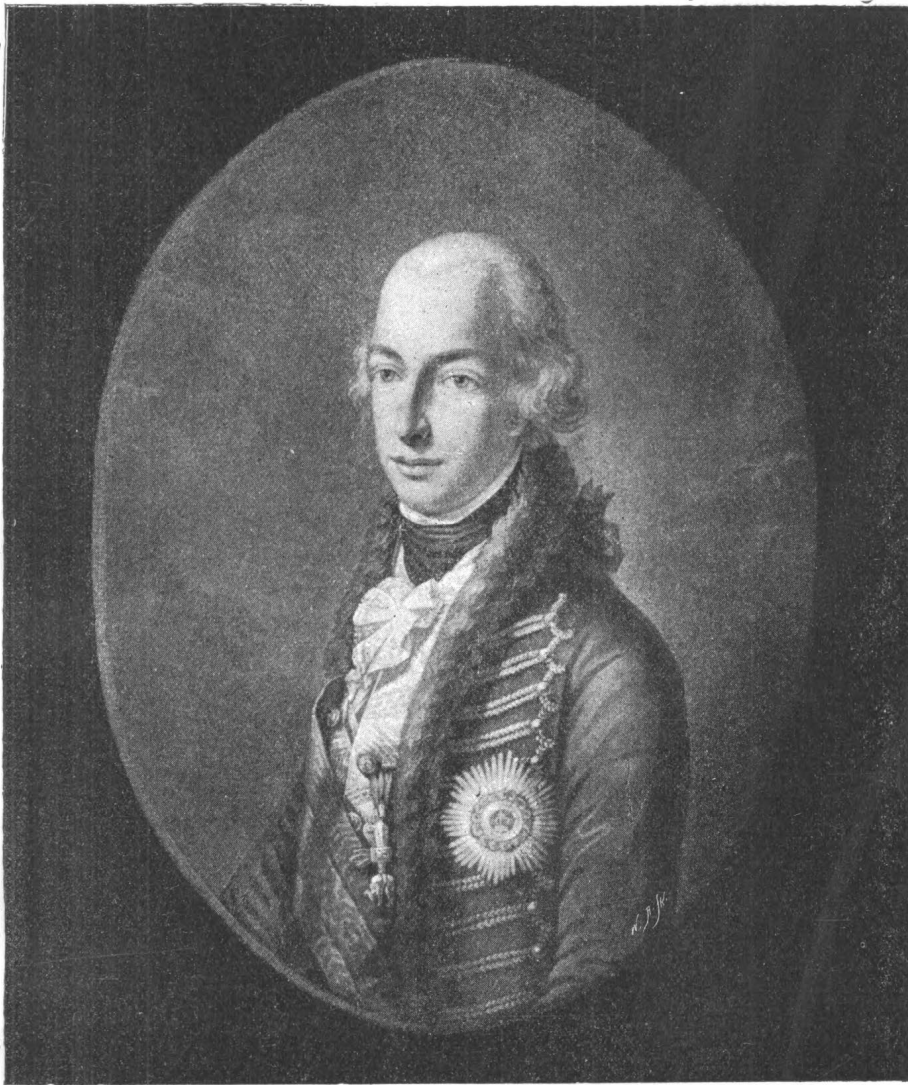
kácsra szállították. A király ekkor hajlandó volt kegyelemre s a nádort utasította, tegyen ez ügyben javaslatot. A főherczeg azonban magyar környezete befolyása alatt a Munkácson levő 10 fogoly közül csak hármat ajánlott kegyelemre, köztük Kazinczyt, ki 2387 napi szenvedés után 1801 június 28-dikán szabadult ki a börtönből, ősz fejjel ugyan, de ifjú szívvel, törhetetlen testi-lelki erőben. Verseghynek azonban még két évig kellett szenvednie, míg szabadságát visszanyerte.

A szigorú ítéletek és irgalmatlan végrehajtásuk igen mély, ámbár nem egyforma benyomást tettek a közvéleményre. Sokan tudták, érezték s ki is fejezték, hogy az elítéltek nemcsak ártatlanok, hanem a nemzeti ügy vértanui közé tartoznak. Berzeviczy Gergely, a kor legjelesebb közgazdasági írója megundorodva a hatalom visszaéléseitől, lemondott hivataláról s birtokára húzódott. Ellenben a szolgalelkűek azzal fitogtatták hűségöket, hogy a magok körében is megindították az üldözést s a legszélsőbb intézkedésekre serkentették a kormányt. A vármegyékben új erőre kapott a denuncziálás s az üldözés. A kire a helyi hatalmasak bármilyen okból haragudtak, azokra magok a vármegyék hívták fel a király figyelmét. Bács feliratilag fejezte ki: „Felségedben a legjobb, legkegyelmesebb fejedelmet birjuk, kit tőlünk a föld összes népei irigyelnek“, „oly alkotmánynyal dicsekszünk, mely szintén általános irigység tárgya“. Mivel azonban mégis akadtak bomlott elmék, kik az álszabadságért lelkesednek, töméntelen pör indult meg, egy nemes ember ellen csak azért, mert a vármegyei hatóságoknak kellemetlenkedett. Többeket el is marasztaltak, sőt Réz József aradi szemorvost előbb halálra, azután bizonytalan ideig tartó fogságra ítélték. A „gyanus emberek“ száma nőttön nőtt s közéjük tartozott magyar érzelmei miatt Sándor főherczeg-nádor, ki azonban baleset következtében 1795 július 10-dikén hirtelen elhunyt. Izdenczy a kegyetlen bírót, Ürményi József személynököt sem kímélte s a király valóban elbocsáttota, ámbár évi 4000 forint kegydíjjal enyhítette fájdalmát. Veszprém vármegye a pécsi jogakadémia ellen emelt panaszt vallásellenes tanok terjesztése miatt, mire egy tanárt elcsaptak. Az összes iskolákban eltiltották Kant bölcsészeti rendszerének tanítását s a tanári karból kizárták a felvilágosodott elemeket. Koppi Károly tudós piaristának, az egyetemen a történelem tanárának iratait elkobozták, s midőn nem találtak bennök semmi gyanusát, „vallástalan gondolkodásmódja“ miatt fogták perbe. József főherczeg, a császár öcscse, ki a nádori szék betöltéséig mint királyi helytartó állt az ország élén, nem lelkesült ugyan a tömeges perekért, de ő is azt tartotta, hogy „az iskolát meg kell tisztítani mindazoktól, kikben bízni nem lehet“. Öt gyanúsítottnak nyugdíjazását s háromnak felügyelet alá helyezését ajánlotta tehát, a mi megtörtént. Kettőt, köztük Koppit, kiről Kazinczy azt mondja, „örök dísze szerzetének és hazájának“, kiutasítottak Pestről. A legképtelenebb feladólevelek is figye-

lemben részesültek. Valaki azt a hazug hírt jelentette, hogy Zemplénben összeesküvés készül Kazinczy Ferencz kiszabadítására. A kancelláriát ez együgyűség annyira kihozta sodrából, hogy e szavakkal fordult a királyhoz: „gondoljon Felséged a francia királyra! Ne gyakoroljon kegyelmet!” Csakugyan királyi biztos küldetett Zemplénbe. Jelentése alapján Németh kir. ügyigazgató a fő- és az alispán, gróf Sztáray, Rhédey Lajos, valamint Szirmay Pál ellen felségsértési pert akart indítani, hat előkelő embert hivatalától meg akart fosztani s egész csomó embert más büntetéssel sujtani. Szirmay Pált csakugyan perbe fogták s két évi fogságra ítélték. Sas János diószegi második lelkészt heterorthodoxia és „francia principiumok” vádjá alatt megfosztották állásától s Váradon fogságra vetették. Sajtóvétség miatt halálra ítélték és kivégezték Zsarnóczy János ügyvédet és Mikola István jurátust, Kiss Károly főhadnagyot meg öt évi várfogsággal sujtották (1802). Mindnyájan igen közönséges dolgokat írtak, s nem is fölkelés szításával, vagy más komolyabb bünténnyel, hanem csak azzal vádolták őket, hogy verses vagy prózai irataikban olyan eszméket terjesztettek, melyeket a kormány helyteleneknek tartott. Az udvar annyira bizalmatlankodott mindenekben, hogy amikor Tőkés János erdélyi ifjú 1808-ban a marburgi egyetemről haza jött, a bécsi rendőrfőnök figyelmeztette az erdélyi kancelláriát, hogy Tőkés kitűnő bizonyítványokat szerzett ugyan, de oly egyetemen tanult, mely francia befolyás alatt áll, s különösen a Code Napoleonnal foglalkozva, a benne levő „elveket könnyen beszívhatta s másokkal közölni megkísérlethetné”, miért is gondoskodni kell, hogy ezt a gyanus fiatal embert szemmel tartsák.

Ilyen volt az udvar, az állam és közegei, valamint az uralkodó társadalom hangulata a francia háborúk idejében s természetes, hogy megölte nemcsak a haladást, hanem általában a szabadabb mozgást a politika, valamint a polgárosodás terén. Ferencz király be is látta, hogy nincs mit tartania a rendektől, melyek ép úgy gyűlölik a kor eszméit, mint ő maga. Összehívta tehát 1796-ban az országgyűlést, de nem Budára, hanem, hogy a rendszerváltozás külső kifejezést nyerjen, Pozsonyba. Nem a reformokat, noha az országos szakszervezetek munkálatai rég elkészültek, hanem azt tűzte ki feladatául, hogy „királyi székünk megszilárdítása, az ország ősi alkotmányának védelme, a nemesi jogok és kiváltságok oltalma, s végül a vallás megőrzése” érdekében szükséges intézkedéseket tegyen, „azon ellenséges törekvésekkel szemben, melyek minden törvényes alkotmány felforgatására s a keresztény vallás lerombolására czéloznak”. Várakozásában nem csalódott. A rövid országgyűlés összesen három törvénycikket alkotott s II. Ferencznek címezte a királyt, ki pedig csak mint császár volt második, mert a magyar királyok sorában ő előtte Ferencz nevű nincs. De ilyesmivel akkor a rendek nem törődtek. Az első cikk József

főherczegnek nádorrá választását igtatja törvénybe. A másodikban a rendek életöket és véröket, összes erejüket és tehetségöket felajánlják a király és ősi alkotmányuk megvédésére. Ennek megfelelően az akkor 340.000 főből álló hadsereg kiegészítésére 50.000 ujonczot, ellátására

József főherczeg Magyarország nádora.

(Egykorú metszet után.)

meg roppant nagy összeget szavaztak meg, de nem pénzben, hanem terményben és marhában, s kimondták, hogy szükség esetén a nemesi fölkelés is zászló alá hívható. A harmadik cikk a Lipót-féle jobbágy-törvény érvényességét hosszabbítja meg. A rövid törvénykönyvet a

király deczember 10-én szentesítette, mikor a francia hadak már veszedelmesen közeledtek Bécshez. 1797-ben az udvar Budára és Prágába menekült, a kancelláriák meg Pestre költöztek át, s április 10-én a király fegyverre hívta a nemesi fölkelést. De a hadviseléstől elszokott nemesség csak nagy nehezen állt talpra. Biharmegye csapata, valami 850 ember, csak julius végén indult el, más vármegyék meg ennyire sem vitték. „Hová mennek? Micsoda borostyánokat fűzhetnek homlokaikra? kiváltképen a részegségnek, káromkodásnak, egyenetlenségnek kertjében? az idő megmutatja“, mondja az egykorú. Később hozzá teszi, „meg is mutatta, azaz minden hadi koszorú nélkül haza jöttek ősszel“, mert időközben a béke megkötetett, ámbár nem sokáig tartott. Csak a lunevillei békeszerződés (1801 február 9-én) után, mely öt esztendőre felfüggesztette a harczokat, jutott a királynak ismét eszébe, hogy az országgyűlést összehívja, mert titokban új háborúra készült, mihez pénz és katona kellett. Nem mellőzhette tehát a rendeket, s 1802 május 2-ára Pozsonyba összehívta az országgyűlést, mely elé kül- és belföldön nagy várakozással néztek, mert bizton remélték, hogy a hosszú háború ütötte sebek orvoslását fogja megindítani. De sem a királynak, sem az országgyűlésnek eszeágában sem volt ilyesmi. A királynak csak pénz és katona kellett, s hogy a rendeket megnyerje, maga és főleg neje, Mária Terézia a legmesszebbmenő figyelemben és előzenységben részesítette az országgyűlés tagjait. A királyné a bálokon, a társaságban, séta alkalmával bemutatatta magának a gyűlés főbb embereit, eljárt anyjával, a nápolyi királynéval az alsó tábla üléseire, hol a szónokok magyar beszédeit vagy kamarásával, vagy egyik követtel magyaráztatta meg magának. A követeket eleinte feszélyezte a királyné jelenléte, de mindinkább bele szoktak a helyzetbe s egész szabadon nyilatkoztak. Egymást követték a szemképráztató udvari ünnepek s a főurak mesés pompát fejtettek ki. Grassalkovics herczeg egy estélye 30.000 forintba került, Esterházy herczeg díszruháját meg 13 millió forintba becsülték. Ily körülmények közt az urak föltétlenül támogatták az udvar kívánságait, noha volt köztük olyan is, mely az országgyűlést eddigi legfőbb jogától, az adó- és ujonczmegszavazástól akarta megfosztani. A király ugyanis azt kívánta, hogy jövőre maga egészíthesse ki a hadsereget s hajthassa be a hadi adót. Ez esetben a királynak legföllebb koronázás alkalmából kellett volna országgyűlést tartania. A rendiség egy alaperősségéről volt tehát szó s mégis akadtak sokan, kik megdöntéséhez hozzá akartak járulni. De a terv a követek ellenállásán hajótörést szenvedett. Ellenben azt meg a főrendek hiusították meg, hogy az alsó tábla kívánságához képest a kormány kimutatást terjesztszen elő a magyar ezredek létszámáról, s ennek megfelelően lehessen a pénzügyi szükségletet megállapítani. Épúgy ellenezték annak kimondását, hogy a magyar ezrekben

csak magyar katona és magyar tiszt szolgáljon, noha a kívánság teljesítését a lehetőséghez képest Ferencz király már 1792-ben önkénytelenül megígérte, ámár nem teljesítette. A követek különösen magyar tisztképző-intézet fölállításán buzgólkodtak, minthogy a bécsi katonai akadémiába magyar nehezen juthatott. Noha gróf Festetich György 40.000, gróf Rhédey Lajos 10.000, Párniczky Mihály 1000 forintos alapítvánnyal segítették elő az eszme valószínűsítését, az udvar hallani sem akart magyar katonai akadémia állításáról s abba is csak nagy nehezen egyezett, hogy az új alapítványok kamatait magyar ifjak az osztrák akadémián élvezzék s a pesti egyetemen a katonai tudományok számára tanszékek állíttassék. Épúgy nem boldogultak a rendek azon kívánságukkal, hogy az akkor a Habsburgokra szállt Dalmácia a szent koronához csatoltassék, mert a király azt mondta, hogy Dalmáciát Milánóért kapta kárpótlásul. Igen élénken foglalkoztatták a rendeket a gazdasági ügyek. Kihallgatták a hazai kereskedőket, kik erélyesen hangoztatták, hogy ki kell gyarmati helyzetéből az országot emelni, s ide vonatkozó munkálataikat német nyelven ki is nyomatták. Hevesen kikeltek a bécsi bankcsoportok folytonos szaporítása s Magyarországra való behozatala ellen, s egyesek magyar nemzeti bank alapítását sürgették. De az udvar mindezeket ridegen elutasította. Tudta, hogy övé a többség s nem akart egyebet, mint minél több pénzt és katonát. Meg is kapta s a rendek bőkezűen gondoskodtak a magyar hadsereg (exercitus Hungarici, ezek a törvény szavai) szükségleteiről. A király nagyon meg volt az eredményekkel elégedve, s mikor az országgyűlést október végén berekesztette, egyre-másra osztogatta híveinek a kitüntetések, érdemjelek, dicsérő oklevelek, de — mondja a jelenlevő Berzeviczy Gergely — csak az volt igazán büszke, a ki nem kapott ilyesmit.

Csakhamar nevezetes változás állt be az uralkodó címzésében. Ferencz császár, minthogy a német birodalom mindinkább francia befolyás alá került, fölvette az osztrák császári címet (1804-ben) s utóbb (1806-ban) végleg lemondott a római császári címről. Ezt a címváltozást hosszas és széleskörű bizalmas tanácskozások előzték meg, melyekben fölmerült az eszme, hogy Ferencz Pannónia vagy Magyarország császára címét vegye föl, mi ellen Napoleon francia császár sem emelt kifogást. Sőt előkelő udvari emberek egyenesen azt ajánlották, helyezze át Ferencz a monarchia súlypontját és a maga székhelyét Budára s a magyar intézményeket megfelelő módosításokkal léptesse életbe az örökös tartományokban úgy, hogy azok a magyar birodalom kiegészítő részeivé váljanak. Ferencz király azonban irtózott az ily magas szárnyalású újításoktól s az Ausztria császára nevet vette föl, de 1804 augusztus 17-iki rendeletében biztosította Magyarországot, hogy az új cím csak „az egész monarchia fényének és méltóságának emelésére” szolgál, és nem érinti „mindenkor kedvelt magyar király-

ságunk és kapcsolt részei jogainak, törvényeinek és alkotmányának épségét". Az országban egykedvűen fogadták az új címet s csak hivatalos katonai és egyházi ünnepélyek tartattak kihirdetése alkalmából. Tényleg azonban nevezetes változás állt be az új címmel. Vele született meg az osztrák császárság, mely örökölte a régi beolvasztó törekvéseket, sőt friss erővel igyekezett azokat érvényesíteni.

A következő országgyűlés 1805 októberben Pozsonyban új és vereséges háború zivatarai közt folyt le. Az ellenség a magyar területet fenyegette, miért is a gyűlés rövid volt, s csak 8 czikkből álló törvénykönyvet alkotott, mely ismét roppant terheket rótt a köznépre s felajánlotta a nemesi fölkelést. De van benne más is. A rendek tiltakoztak a fennálló rendőri, kém- és földadó rendszer ellen, másrészt új utat törtek a magyar nyelvnek a hivatalos életben. Kimondták, hogy az országgyűlés felterjesztései a királyhoz ezentúl hasábosan magyar és latin nyelven szerkesztessenek s a törvényhatóságok ugyanígy készíthetik a kancelláriához intézett fölterjesztéseiket. Ellenben a helytartótanáccsal már csak magyarul szabad levelezni s a bíróságoknál a magyar nyelvet kell használni, kivéve a kuriát, mely „most még nem köteles“ magyarul ítélni. A rendek végül arról is intézkedtek, hogy a magyar nyelv iskolai tanítására vonatkozó 1792-iki törvény mindenütt végrehajtsák. Az anyanyelv érdekében tett intézkedések annak bizonyosságai, hogy a rendiség ismét ébredezni kezd aléltságából, a mi a következő 1807-iki, Budán tartott országgyűlésen még szembetűnőbbé vált. Ez a gyűlés április 5-re hivatott össze s már egészen új szellem hatotta át. A rendek végre teljes tudatára ébredtek a nemzeti nyelv iránti köteleességeiknek s felsőbüki Nagy Pál kimondta azt a nagy szót, hogy alkotmánynál, rendiségnél fontosabb az anyanyelv, mely mondását az egész ország megtapsolta. Ellenben az udvar valósággal megrémült s forradalmárnak tekintette a merész szónokot, kinek buzdítására a rendek ismét azt követelték, hogy a magyar ezredeknél a szolgálati nyelv magyar legyen. Egyebek közt felhozták, hogy az önkéntesek száma azért oly csekély, mert a magyarok nem léphetnek a hadseregbe, mint-hogy nem tudnak németül. Méltán mondták, hogy mindenki elismeri, „hogy jó katona a magyar, ha a nemzet tulajdonsága szerint katonáskodhatik“, s azt kívánták, hogy a magyar, ha katona lesz is, magyar maradjon. Mindez igyekezet azonban megtört az udvar és a felső tábla ellenállásán.

Igen heves vitákat keltett a vámrendszer s az országnak bankóczédulával való elárasztása, mely nemcsak törvénytelen volt, hanem már is óriási kárt okozott. Noha a rendek e téren sem boldogultak, az 1807-iki törvénykönyvnek figyelemreméltó alkotásai vannak. Hálásan czikkelyezi be gróf Széchenyi Ferencz nagybecsű, hazafias adományát, ki dús könyv- és kézirat-, érem- és képgyűjteményét az országnak

adományozta s ezzel alapját vetette meg a nemzeti múzeumnak. Elrendelte az egyenlő mérték és pénzláb behozatalát s a zsidókat is bevonta a katonáskodásba, mi elősegítette beolvadásukat a nemzettestbe. Az országgyűlés az év végéig elhúzódott s csakhamar egy újabb követte. Hogy harmadik nejét, a bájos olasz Mária Ludovika királynét megkoronáztassa, Ferencz 1808 augusztus 28-ra ismét összehívta a rendeket, kik szívesen teljesítették kívánságát. Minthogy ez időben a francia háború megújulásától kellett tartani, a 11 czikkből álló törvénykönyv nagyobbára a honvédelemre vonatkozik. De van köztük kettő, mely a közművelődés szempontjából kiválóan emlékezetes. Az egyik megalkotta a magyar nemzeti múzeumot s felhívta a királyt és a kormányt, hogy a jövő országgyűlésre készítse elő a magyar tudós társaság megalapítását. A másik az ország régi kívánságát elégíti ki, midőn nemzeti katonai akadémia alkotását rendelte el s székhelyévé Vácot tűzte ki. Az intézet, az új koronás királyné után Ludovika-Akadémia nevet nyert s a törvény kimondotta, hogy „főképen nemesek és polgári állapotuak valláskülönbség nélkül“ veendők fel. E törvény hozatalába a király csak a fenyegető francia háború nyomása alatt egyezett, de noha a kellő pénzalap is megvolt, nem hajtotta végre soha s az új intézmény csak félévszázad multán, egészen változott viszonyok közt létesült.

Alighogy az országgyűlés eloszlott, 1809-ben kitört a nagy francia háború. Napoleon császár egymásután verte meg az osztrák hadakat, s megszállta Bécset. Magyarországon a legkalandosabb hírek keringtek a francia császár szándékairól. Némelyek azt állították, hogy öccsét, Lucziánt, ki már családotól tanul magyarul, akarja a magyar királyi székbe ültetni, az udvar emberei meg azt, hogy Lengyelország módjára fel fogja osztani a magyar birodalmat, kiirtja az arisztokráciát, megfosztja a „megmohosodott“ alkotmánytól, „tősgyökeres jussaitól“ a nemeséget. Mindez élénken foglalkoztatta a közvéleményt, főleg az írókat s Kazinczy valósággal megszavaztatta barátait a kérdésben, mi előnyösebb Magyarországra, Ferencz király, vagy Napoleon győzelme? Az uralkodó kém- és feladó rendszer mellett nagyon óvatosan kellett ugyan a választ fogalmazni, mert „most se nagy ausztriákusnak, se nagy gallusnak nem jó nyilván lenni“, „hisz a veszendő légy a legkeményebben csíp“ s „asszonyok ellen is dühösködik“. De akadtak többen, kik Napoleonnak kívánták a diadalt, így a magyarság lánglelkű apostola, Horvát István, valamint a derék Virág Benedek, mert mint Horvát elkeseredetten mondotta: „az ausztriaiakkal mi boldogulni sohasem fogunk“. Voltak tehát nálunk is francia rokonszenvek, de tettekben nem nyilvánultak s mikor a francia tervekről lehullt a lepel s Napoleon császár május 15-én Schönbrunnban kelt kiáltványban hívta föl a magyarokat, gyűljenek a Rákos-mezejére, tartsanak igaz nemzeti gyűlést s válasszanak maguk közül királyt, nem akadt a nagy országban egyetlen

ember, ki a hívásnak engedett volna. A magyarokkal Napoleonnak személyes összeköttetései nem voltak, ügynökeiül csupa külföldiek szolgáltak, kik oly vidékeken is elterjesztették a kiáltványt, hová a francia hadak el nem jutottak. De a mindenható imperator csábító szava a

Magyar nemesi felkelő.

(Egykorú metszet után.)

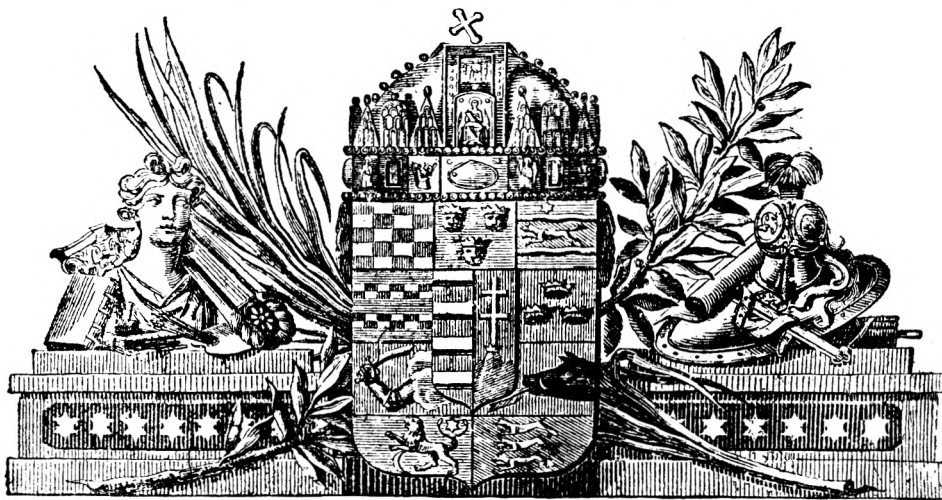
pusztában hangzott el, forrongás vagy izgatottság nem nyilvánult sehol, ellenben a tömegek hűségesen támogatták a koronás királyt, ki kétségbeesett helyzetében ismét magyar néptől várta megmentését. A tömeg készségesen fizette a súlyos hadi adót, kiállította a sok ujonczot, a

nemesség meg özönlött a zászlók alá, mikor a fölkelést mozgósították. Csakhogy megkésve tették, másrészt a nehézkes vármegye lassan írta össze s mustrálta meg a hadköteleseket, a katonai hatóság meg elmulasztotta idejében gondoskodni a felszerelésről; nem adott sem elég fegyvert, sem elég lovat, pedig az egytelkesek fegyver nélkül érkeztek. Begyakorolva a fölkelők épen nem voltak, tiszteik meg keveset értettek a katonáskodáshoz s tömegesen mondtak le. Egészben kitűnő anyag gyűlt össze, de kiképzésére nem volt ember és idő. Vármegyéikből a csapatok a budai táborban összpontosítottak, hol már játszották Haydn híres énekét, a Gotterhaltét, melyet azóta a hivatalos világ meg igyekezett nálunk honosítani. Budára menekült az udvar is, de ott sem érezte magát biztonságban, s előkészületeket tett, hogy esetleg Váradra költözhesse át.

E közben a francziák magyar területre, a Dunántúlra nyomultak, melynek védelmére József nádor, a nemesi fölkelés fővezére hadaival Budáról Győr és Pápa vidékére sietett, hol János főherczeggel egyesült (junius 12-én). A nemesi hadak már junius 8-dika óta csatároztak a francziákkal, kik mindinkább Győrbe szorították őket vissza, melynek megerősítését a kormány régebben elrendelte. A francziák azonban nem engedtek pihenőt a hátráló seregnek, hanem junius 14-én megtámadták. A híres győri csatában János főherczeg 18.000 főnyi rendes serege mellett a fölkelő nemesség részéről József nádorral valami 10.000 gyalog s 11.000 lovas, összesen 21.000 ember vett részt. Mindnyájan derekasan megállták a sarat, de Napoleon harczedzett veteránjaival, kiket Jenő olasz alkirály, Macdonald és Lauriston tábornagyok vezettek, nem birtak. Fővezérletük különben is gyöngye kezekben volt, s a csata, mely délután egy órakor kezdődött, öt óra tájban általános visszavonulással végződött s a fölkelő sereg érzékeny veszteséget szenvedett. Junius 24-én Lauriston megszállta Győrt s francia, latin, magyar és német nyelven osztotta szét császársa kiáltványát, melynek tartalmát Narbonne tábornok szóval magyarázgatta a papságnak s a városi hatóságnak. De némán hallgatták. Augusztus 31-én (Ferencz császár akkor Tatán tartózkodott) Napoleon császár Győrbe érkezett s a Bezerédjházba szállt, megnézte az erődítményeket, de már másnap hajnalban elutazott. E közben Pozsony s a Dunántúl nagy része francia kézbe került, Napoleon Wagramnál megverte az osztrák fősereget, mire Ferencz császár abban hagyta az ellenállást s október 14-én megkötötte a schönbrunni békét. Ennek következtében megkezdődött a francziák kivonulása Magyarországból, mi valami félesztendőt, ennyi ideig voltak Győrben, vett igénybe. Noha elég jól bántak a néppel, mindenütt örültek elmenetelüknek s ezt Szombathelyen a következő verssel ünnepelték:

Jércék, tyúkok sírjátok,
 Elmentek a kakasok.
 Száztíz napig itt laktak,
 A mit láttak, felfaltak,
 Zsuppot, kévét, kamarát,
 Szekér diót, csapat, fát.

A schönbrunni béke valami 2000 négyszögmértföldet szakított el Ferencz császár országaiból s a magyar birodalomnak, a szent koronának területét is megcsonkította. A magyar-horvát határőrvidékből a károlyvárosi kapitánysághoz tartozó 4, a likkai, ottocsáni és szluini ezredek, valamint két báni ezred, illetve ezek egész területe francia uralom alá került. Átadásuk még 1809 őszén megtörtént. A határőrkatonák közül 18.948 ember Zalaegerszeg környékén állomásozott, s ott jelentette

Magyarország czímere.
 (A Corpus juris czimlapján.)

nekik vezérük, Jellasics Ferencz, hogy haza fognak küldetni s Napoleon császár alattvalói lesznek. A rác-horvát lakosság közönyösen fogadta a nagy változást s nyomban hűséget esküdött a francziák császáranak. Egyedül Likkából költözött át (1811-én) valami 4000 lélek a magyar határőrvidékre. A francia határőrvidék Illiria főkormányzósághoz csatoltatott, melynek kormányzója Marmont tábornagy volt, míg Károlyvárosból egy tábornok intézte a határország külön ügyeit. A határőrtisztek közül sokan francia ezredekbe helyeztetek át, s valami 200 ifjú francia katonai nevelőintézetekbe küldetett, 6 ezred pedig hat „illir vadász-ezreddé“ szervezetetett s egyenruhájuk francia mintára szabályoztatott. 1811-ben ez ezredek is ama hadsereghez indítottak, melyet Napoleon Oroszország ellen alakított, s mely 1812-ben az orosz hómezőkön nagyobbára elpusztult. 1814-ben az egykori határőrcsapatok

visszatértek hazájukba s 1815-ben a végvidék ismét teljesen Ferencz császár birtokában volt, de évekig nem csatoltatott a szent koronához.

Habár a schönbrunni békében a magyar államra mért területi veszteségek csak ideiglenesek voltak, a hosszú háborúk korszaka a népre olyan csapásokat is hozott, melyeket csak emberöltők folyamán birt kiheverni. Mérhetetlen volt a véradó s számlálhatatlan ezer meg ezer munkáskéz veszett el a harczmezőn. Ehhez járult a roppant pénz- és terményadó, sőt a schönbrunni béke után új veszedelem támadt, mely a társadalom minden rétegét egyaránt sújtotta s az adózó köz- népet épúgy válságba sodorta, mint az adómentes nemességet. Az örökös háborúk mesés összegeket nyeltek el, melyek nem kerülhettek ki a kincstárnak különben is lelkiismeretesség és szakértelem nélkül kezelt rendes jövedelmeiből. Bécsben kezdettől fogva a bankópréshez, valamint rossz, értéktelen rézpénz kibocsátásához folyamodtak tehát s már 1800-ban 200 millió bankóczédula volt forgalomban. Ez az összeg azután nőttön-nőtt, s a bankó Magyarországot épen úgy elárasztotta, mint Ausztriát. Hasztalan mondták 1807-ben a rendek, hogy a bankóról „semmit sem akarunk tudni“, mert a magyar törvényhozás nem járult kibocsátásához. A bankókibocsátás még nagyobb arányban folyt, minek természetes következménye volt, hogy forgalmi értéke roppantul ingadozott, mindinkább lehanyatlott, mi végtelen kárt okozott mindenkinek, kivált a földművesnek, iparosnak, kereskedőnek. 1811-ben a 80 millió rossz rézpénzen kívül már egy milliárdnál több papirpénz volt forgalomban, mire a király február 20-iki rendeletével egyötödére szállította le a papir- és rézpénz értékét. Ez a kíméletlen rendszabály zűrzavarba döntötte az országot s általános inséget és elszegényedést okozott. A magyar korona területén akkor e pénzből valami 400 millió keringhetett s érthető, hogy 80 millióra történt leszállítása igazi nemzeti csapássá vált, melynek hírére jajveszéklés hangzott fel országszerte. A kérdés a legnagyobb mértékben foglalkoztatta a rendeket is, kiket a király 1811 augusztus 25-re Pozsonyba hívott össze. Heves, szenvedélyes viták után ez a gyűlés csak 5 törvénycikket hozott s azután eloszlott, hogy hosszú időre egyáltalán ne üljön többé össze. Ferencz császár 1816-ban nemcsak egy újabb devalvációval sújtotta az országot, hanem általában a meztelen önkény terére lépett. Metternich herczeg, 1809 óta a vezető miniszter, már 1811-ben a magyar alkotmány felfüggesztését ajánlotta. De a nemzetközi viszonyokra való tekintetből a király még nem követte e tanácsot. Mihelyt azonban Napoleon császár legyőzetett s a bécsi kongresszus (1814 szeptembertől 1815 júniusig) Európát visszahelyezte régi állapotába, a szent szövetség (1815 óta) meg egész földrészünkön hadat üzent az alkotmányosságnak, nálunk is hosszú időre bezárultak a törvényhozás kapui. Az új rendszer lelke Ferencz császár s vezető minisztere Metter-

nich Kelemen herczeg volt. Maga I. Sándor orosz czár, ki a bécsi kongresszus idején sokat érintkezett a magyarokkal, főleg a testőrökkel, s mint Ferencz király vendége hazánkba is lerándult, 1814-ben még azt mondotta, hogy mindenütt be kell hozni a képviseleti alkotmányt, Frigyes Vilmos porosz király meg később is alkotmányt akart adni országának. Csakhogy Bécs, mely az európai reactió középpontja lett, meghiusította e szándékot s a hová az új rendszer, az úgynevezett Metternich-rendszer elért, ott mindenütt megszűnt az alkotmányos élet, ott a korlátlan kényuralom egyik válfaja, a patriarchalis kényuralom, melyet méltán a legelavultabb és legbutább kormányformának neveznek, jutott kizárólagos érvényesülésre. Metternich megnyerő modorú, művelt, elmés, munkás ember volt, de minden erkölcsi és jogérzés, sőt igazi tehetség nélkül. Ravaszság, furfang, nyers erőszak pótolta nála a nagy képességeket s avatta a kényuralom mindenesévé, Európa tömlöcztartójává, a szabadságra, a közügyekben való részvételre törekvő népek kegyetlen hóhérává. Olthatatlanul gyűlölte Napoleon császárt s bukása után átvitte gyűlöletét a Franciaországból szétáradt haladó eszmékre, melyeket hatalma dús fegyvertárának minden szerszámaival tervszerűen és következetesen üldözött. Ferencz császárt halála napjáig kénye-kedve szerint vezette s míg rendszerét a nemzetközi viszonyok alakulata meg nem ingatta, Magyarország az önkényuralom vasigája alá került, mely testi-lelki erejének kifejlesztését a legmesterkétebb eszközökkel akadályozta

NEGYEDIK KÖNYV.

A SZABADSÁGHARCZ ÉS A KIEGYEZÉS
KORA.

I. FEJEZET.

MAGYARORSZÁG A XIX. SZÁZAD ELEJÉN.

AZ UJ KÉNYURALOM. — A VÁRMEGYÉK MEGRENDSZABÁLYOZÁSA. — A VÉR- ÉS PÉNZ-
ADÓ ÖNKÉNYES KIVETÉSE. — AZ UJ VALLÁSPOLITIKA. — A MAGYARELLENES
SZELLEM. — A KÖZOKTATÁS. — A CZENZURA. — AZ IRODALOM ÉS NAPI SAJTÓ.
— A NYELVUJÍTÁS. — A GAZDASÁGI VISZONYOK. — A MUNKÁS ELEMÉK HANGU-
LATA ÉS TÖREKVÉSEI.

 HOSSZÚ, húsz esztendei békekorszak, mely a francia háború-
kat követte, első tíz évében Magyarországon is a Metternich-
rendszer kora volt. Minthogy ez a rendszer sehol sem tűrte
meg az alkotmányosságot, Magyarországon szintén félretolta a rendi
törvényhozás intézményét s Metternich egyre hangoztatta, hogy folytatni
kell Magyarország civilizálását, vagyis az önkény életbeléptetését.
Ferencz császár lelkesülten követte tanácsát, mert általában nem
szerette a magyart, s egyenesen rossz népnek nevezte. Pedig éppen nem
volt az s legkevésbé Ferencz királytól érdemelte meg ez elnevezést.
A magyar nép a huszonhárom esztendei napoleoni harcokban mér-
hetetlen áldozatot hozott a trónért, s csak 1792—1811 közt 200.000-nél
több katonát s a rendes hadi adón kívül legalább 100 millió forintra
becsült terményt s más értéket bocsátott királya rendelkezésére. Fiainak
vére patakokban folyt Európa minden csataterén s a magyarok vitéz-
ségét, önfeláldozását, habár a rossz vezénylet sokáig meddővé tette, az
ellenség is tisztelettel említette, hűségökben pedig a győztes Napoleon
csábításai sem tudták megingatni. Azok az idegenek, kik ez időben házi
tűzhelyöknél, munkájokban keresték föl a magyar tömegeket, több
elismeréssel emlékeztek meg róluk. A francziák, kik 1809-ben hazánkban
jártak, részvétellel hangoztatták ugyan a nép szolgálai állapotát, de meleg
elismeréssel szóltak kitűnő tulajdonairól. Broglie herczeg, Győr és
Sopron katonai intendánsa mindkét város polgárságát csak dicsérni
tudta, sőt Győrről azt mondta, hogy Franciaországban nem találni
olyan negyedrangú várost, melyben annyi értelmes, általános művelt-
ségű, hazája ügyeiben annyira tájékozott ember élne. Az 1811-diki

devalváció után a császári kamara hazánkba küldte egyik főhivatalnokát, Stahl Fülöpöt, hogy a viszonyokat a helyszínen tanulmányozza. Kilencz hónapot töltött a magyarok közt s szorgalmasan felelt meg hivatásának. Átolvasta a rendelkezésre álló irodalmat, érintkezett mindenféle foglalkozású emberrel s azt jelentette a kamarának, hogy a magyarokról „hasonlíthatatlanul jobb fogalmat” nyert, mint minőt hallomás után a bécsi miniszteriumban nyerhetett. »Egészen a mi bűnünk — folytatta, — hogy a monarchia közös érdekeire nézve még mindig nem azok, a miknek valóban lenniök kellene.“ Csakugyan nem a magyar nép volt rossz, hanem kormányzata, mely a hosszú békekorszakban még inkább megromlott. »Középszerű vagy rossz emberek kormányozzák — mondták itthon — a mi monarchiánkat; a kormányzat szelleme egyáltalán nem való a jelen századba“. És ez ítéletet épen nem a nemzeti elfogultság sugallotta. Egy angol, ki 1817-ben járta be hazánkat, azt mondotta, hogy annyi józan éssz sehol sem talált, mint nálunk, ellenben a kiváló éssz sehol sem oly ritka, mint Bécsben. Egy másik angol (1819) meg azt írta: „az osztrák kormány századokkal el van a közgazdaság tudományában maradva, pedig a kényuralom is tűrhető ott, hol jó közgazdasági politikát követ“. Sőt egy spanyol miniszter is így jellemezte a bécsi hatalmasokat: „az osztrák kormány olyan, mint az andaluziai kecske szarva: kemény, rövid, tekervényes“.

Ez a kormányzat a merő önkényen s a nép érdekeinek rideg mellőzésén épült fel. Az 1790—91: X. törvényczikket nem hajtotta végre, 1812 óta nem tartott országgyűlést, 1813—15-ben törvény nélkül, törvény ellen vetette ki az ujonczjutalékot, az államjegyek újabb elszaporodása után a második (1816) devalvációt a rendek meghallgatása nélkül eszközölte, az ekkor alakított osztrák nemzeti bank jegyeinek kényszerforgalmát önkényesen kiterjesztette Magyarországra s a magyar kormányzéseket annyira az osztrák főhatóságok alá rendelte, hogy még a magyar kamarai tisztek kinevezésénél is csupán a császári kamara gyakorolta az ajánlás jogát. Az új kényuralom kizárólag a fegyveres erőre támaszkodván, az udvarban a militarizmus döntő politikai tényezővé vált, mely a jezsuiták helyére lépve s más papi befolyással kezelt fogva, szabott irányt a Habsburg-monarchia külső és belső politikájának. Milyen szellem vezette az uralkodó szoldateskát a magyarok iránt, jelzi eljárása a magyar katonai akadémia, a Ludovicaeum ügyében. Ez akadémia felállítását nemcsak törvény rendelte el, hanem magánadományokból összegyűlt a kellő pénzalap is; a többek közt gróf Butler János 20 magyar ifjú nevelésére 126.000 forintos alapítványt tett. Az udvar ki is nevezte az intézet kormányzóját, egy osztrák tábornokot, kinek csupán fizetésére 1808 óta 162.000 forintot költött. Kinevezte és fizette az egész személyzetet, voltak táncz- és vívómesterek, szolgák, csupán csak növendékek nem voltak s a jövedelem évtizedeken át elköltetett

a nélkül, hogy az intézet fennállott, hogy belőle egyetlen egy tiszt kikerült volna, mert magyar nevelésű katonatiszt nem kellett az udvarnak.

A magyar kormányzat élén, mint az ország nádora, ez időben is József főherczeg állt. A főherczeg sokban császári bátyjára ütött s épen nem lelkesült a kor eszméi iránt, hanem a maga körében szintén bizonyos patriarchális kényuralmat honosított meg. A főrendi táblán, melynek elnöke volt, ép úgy bánt azokkal, kik ellenzékeskedtek, mint Ferencz király; maga elé idézte, leszidta, megfenyegette őket, a határozatokat nem a többség szerint mondta ki s később még az alsó tábla dolgaiba is beavatkozott. Noha egész fiatalon jött az országba s a budai palotában vett állandó lakást, nemcsak nem tanult meg magyarul, hanem a magyar anyanyelv, a magyar színház fejlesztése iránti törekvésekkel hidegen, ellenszenvesen állt szemben, sőt utóbb a törvény ellen is a németet használta a hivatalos életben. Mikor Olaszországban járt (1817), Mezofanti bíbornok, ki sokféle nyelvismeretével korának egyik csodája volt, Bolognában magyar beszéddel üdvözölte, de a magyar nádor kíséretében nem akadt senki, noha volt vele sok született magyar, a ki magyarul tudott volna az üdvözlő szavakra felelni. A nádor ez időben nem is volt a magyarok közt népszerű s mikor az 1809-iki háborúban azt mondta: „ereimben is Árpád vére

I. Ferencz ezüst talléra.

folly“, a derék Horvát István megjegyezte, hogy nagy bajok közt „Rudolf véréből Árpád vére is lehet“, pedig „ha Árpád vére vagy, boldogítani mért nem kívánod az Árpád fajzatát? Ha magyar vagy, mért nem tanulsz annyi esztendőktől fogva a nemzeti nyelvet?“ Ez időben a közvélemény József nádort ép úgy az idegen uralom képviselőjének tekintette, mint a kormányzások többi fejeit, s csak sokkal később, változott viszonyok közt, közeledett nádor és nemzet egymáshoz. Mindazáltal a nádor már ekkor sem helyeselte az önkényuralmat, mely őt magát s állását háttérbe szorította. E miatt ismételve összekülönbözött a császárral, ki Rákóczynak gúnyolta, s még inkább Metternich vezetésére bízta magát, kinek sürgetésére 1817-ben hozzá fogott a vármegyék megrendszabályozásához, melyekbe országgyűlés híján a politikai élet súlypontja áthelyeződött. Ott tárgyalták a kormány egyes intézkedéseit, bírálták, vitatták rendeleteit, feliratokkal éltek ellenök s általában minden vármegye egy kis országgyűléssé alakult, a mi természetesen szálla volt az uralkodó rendszer szemében. Sietett is megfékezni a rakoncátlan intézményt, mire a viszonyok csak biztathatták. A főurak tömege vele tartott, a köznemességtől

meg nem igen kellett félnie. Az 1809-iki nemesi fölkelés gyászos vége nagyot rontott régi tekintélyén, sőt önérzetén, másrészt a vármegye, mint nemesi testület, egyre élesebb ellentétbe helyezkedett a munkás tömegekkel s nem számíthatott a küzdelemben ezek támogatására. A kormány megindította tehát a vármegye ellen a harcot s hogy némi népszerűséget szerezzen törekvéseinek, töméntelen rendeletet bocsátott ki, melyek egy része fölöttébb czélszerű volt, mert a vármegyei pénzkezelés, az árvaügy, a börtönügy, a közegészségi szolgálat javítására, a tisztviselők visszaélései, főleg a gyakori botozás ellen irányultak. De a kormánynak, mely maga is a tespedésen nyugodott, eszébe sem jutott a közigazgatást gyökeresen megjavítani s új rendeletei csupán csak a vármegye politikai hatalmának megtörését készítették elő.

Mikor Nápolyban az embertelen kormányzat ellen forradalom tört ki, a Metternich-rendszer kötelességének tartotta a lázadást a Habsburg-monarchia pénzével és vérével elfojtani. E célra pedig ujonczokra volt szüksége s megkezdődtek a tárgyalások a magyar kormányzésekkel a magyar ezredek kiegészítése iránt. A kancellár kiemelte ugyan, hogy az ujonczmegajánlás az országgyűlés joga, de saját alkancellára, a ki tudta, hogy nem akar országgyűlést tartani, figyelmeztette az udvart, hogy el lehet az ügyet országgyűlés nélkül intézni. Ferencz király 1821 április 4-diki rendeletével csakugyan utasította a vármegyéket, hogy az 1813/15-ben ki nem állított ujonczokat, kiket akkor sem törvény alapján vetett ki, most szolgáltatassák be. 28.000 ujonczot kívánt az országtól s a legtöbb vármegye szó nélkül végrehajtotta a törvénytelen rendeletet. E sikeren felbuzdulva, 1822 augusztus 13-án a király intézkedett, hogy a hadi adó jövőre ne váltópénzben, hanem ezüstben fizetessék, a mi az adónak harmadfélszeres (5·2 millió forintról 13 millióra való) emelését jelentette. Noha a nemesség maga nem adózott, ez önkényes és elijesztően nagy adóemelésbe a vármegye nem nyugodhatott bele, mert a jobbágyot agyonterhelte s a tömegek elkeseredését földesuraik iránt a végletekig fokozta volna. Viharos ellenmondás, zaj, izgatottság keletkezett tehát mindenütt s itt-ott újra feltámadt az ellenzék az ujoncz-rendelet iránt is. Mindazáltal épen e nevezetes alkalommal tűnt ki, hogy a vármegye nem elég erős többé arra, hogy az alkotmányt az önkény ellen sikerrel megvédje. Az 52 vármegye közül 15 szó nélkül, 18 második királyi parancsra végrehajtotta a törvénytelen rendeleteket, míg 9 megye királyi biztost kapott, ki erőszak nélkül ért célzt. Ellenben 10 vármegyében az adó-, 8-ban az ujonczrendeletet csupán erőszakkal lehetett végrehajtani. Az ellenállók száma egészen csekély volt tehát, a mi még inkább felbátorította a királyi biztosokat, hogy kíméletlen durvasággal bánjanak el velök. Idősb báró Eötvös Ignác előbb Nyitrában, azután Barsban, mely eltiltotta tisztikarát a rendelet végrehajtásában való részvételtől, Lónyay Gábor Zemplénben prokonzuli gög-

gel, katonai karhatalommal jártak el s végre a kormány az egész vonalon győzött, törvénytelen rendeletei mindenütt végrehajtottak. De ez sem elégítette ki az udvart, mely tömegesen akarta az ellenzéket perbe fogni. Hasztalan tanácsolt a nádor mérsékletet, hasztalan mondotta Német János, a királyi ügyek igazgatója, hogy a Corpus juris-ban nincs törvény, melyre a vádat alapíthatja. Egyedül a nemzetközi viszonyokra való tekintetből ejtették el a pöröket s elégedtek meg azzal, hogy megtörték a vármegyék ellenállását.

A mi a vallásügyet illeti, Ferencz császár gondolkodását eléggé jellemzi ama tény, hogy 1834-ben kiűzte Tirolból a Ziller-völgy protestáns lakóit. Hasonló érzés vezette Magyarországon is s habár itt nem gondolhatott arra, hogy a nem-katholikusokat kiűzze, maga és hatóságai mindent elkövettek, hogy megkeserítsék életüket. A kormány-

Bankjegy I. Ferencz uralkodásának második feléből.

zatban fölelevenedtek a Mária Terézia-féle hagyományok, a helytartó-tanácsban ismét túlsúlyra emelkedett a papi befolyás, az 1790—1791-ki vallástörvény nem hajtatott végre s Berzeviczy Gergely már 1809-ben az egri és szepesi püspökökhöz intézett panaszlevelében a visszaélések hosszú sorát állította össze. Botbüntetéssel kényszerítették a protestánsokat, hogy a katolikus ünnepeket megüljék, mindenféle fizetést és ingyen munkát kellett a plébános számára végezniök s panaszaikat nem vegyes, hanem tisztán katolikus bizottsághoz utasították. Egy vegyes házasságban élő anyát, mert leánya az ő vallását követte, addig korbácsoltak és üldöztek, míg a leány, hogy anyját megmentse, katolikus nem lett. A közhivatalokból ismét kizárták a protestánsokat, noha a lakosságnak egyharmadát tették. Minthogy a főpapság meghagyta a lelkészeknek, hogy a protestánsokat szemmel tartsák s minden gyanús esetről jelentést tegyenek, túlbuzgó káplánok és papok egyre-másra

küldték a följelentéseket, úgy, hogy az összes hivataloknál ilyen fajta volt az ügyiratok egyharmad része, mi elvonta őket tulajdonképi teendőiktől. „Arra nincs eset — kesereg Berzeviczy később is (1821), — hogy az evangélikusok ellenségeit valaha megbüntették volna, sőt az ilyen ellenséges indulat még érdemszámba megy.” E büntetlenség tudatában a hatóságok és földesurak semmitől sem riadtak vissza. Vármegyei hajdúkkal zaklatták a protestánsokat, a harmadik vármegyébe czipelték s kegyetlen sanyargatással áttérésre kényszerítették őket. A vegyes házasságoknál reverzálist követeltek a szülőktől, s ha nem kaptak, magok gyártottak hamis reverzálist. A szülőktől ellopkodták a gyermeket s titokban katolikusnak nevelték. Akadályozták, tiltották a toronyépítést, a harang használatát az új toronyban s zavarták a temetést. Itthon a közvélemény előtt azzal rágalmazták a protestánsokat, hogy udvaroncok, rossz hazafiak, Bécsben meg azzal, hogy forradalmárok, hogy vezetőik lázadók s el akarnak a Habsburgoktól szakadni. E torzalkodások közben „mennyi erő megy veszendőbe, melyet a király és az állam javára nagyon jól lehetne fölhasználni” — kesergi meg hatóan az egykorú hazafi. A magyar protestánsok már-már attól féltek, hogy ellenfeleik kivándorlásra akarják őket kényszeríteni. Sőt annyira elirtóztak a magyar főpapságtól és kormányzésektől, hogy azt követelték, hogy Bécsben kell külön vallásügyi bizottságot állítani, mely közvetlenül a király nevében intézze a magyar vallásügyet.

E vallásgyűlölet alatt mint annak előtte, ekkor is tulajdonképen merő magyargyűlölet lappangott. A nemmagyar protestánsokat, a királyföldi szászokat, valamint az oláh és rácz óhitűeket békén hagyták, a magyar nyelv és érzés üldözését meg más téren leplezetlenül folytatták. E tekintetben szintén feléledtek a Mária Terézia-féle hagyományok s az udvar befolyása alatt a főúri világ nagy részében ismét lelohadt az anyanyelv iránti felbuzdulás. A főrendek újra az idegen szellem, a külföldiesség járma alá jutottak, hölgyeik egyenesen rossz társaságnak gúnyolták azt, melyben a magyar szó dívik s gróf Hunyady József formaszerűen megtiltotta nejének, hogy magyarul beszéljen. Egy ízben (1825) megtörtént, hogy a parasztok tévedésből (gyujtogatónak nézték) elfogták gróf Nádasdy soproni főispánt s a bíróság előtt azzal védekeztek, hogy ki gondolhatta volna, hogy egy gróf Nádasdy, egy magyar főispán ne tudjon magyarul! Egy Zichy gróf „a mi német irodalmunkról” beszélt, a legfényesebb történelmi nevek viselői ismét idegenül éltek hazájokban vagy külföldön pazarolták el mérhetetlen vagyonukat. „A magyar — kesereg az egykorú — nem a német miniszterek rontják, hanem a rossz magyarok”, „a magyarnak magyar a farkasa”. Mélységes gyűlölet, közmegvetés támadt irántuk, mely még a gyermekekre is áttért. Midőn báró Eötvös József, a nagy író először küldetett nyilvános iskolába (1824-ben Budán), a fiúk, mint maga beszéli, nem akartak vele, a haza-

áruló fiával, egy padban ülni, s csak akkor közeledtek hozzá, mikor megigérte, hogy sohasem lesz a császár szolgálója.

Akadtak ugyan a főurak körében kivételek, olyanok, kik a sötétség és tespedés e korszakában hanyatló nemzetök sorsán búsongtak és szívesen segítettek volna bajain. A legnemesebbek egyike gróf Széchenyi Ferencz, a Nemzeti Múzeum megalapítója s korának bőkezű maecenása volt. De reá is áthatott a kormányzat fojtó szelleme s egy nagyobb munkában, melyet megírt, de ki nem nyomtatott, végül ő, a türelmesség egykori lelkes híve, szintén a Metternich-féle állambölcseségben, a francia eszmék s a szabad gondolkodás elnyomásában, a legszigorúbb cenzurában, a bevett vallásokról, sőt az alkotmányról szóló könyvek eltiltásában kereste hazája üdvét. Ellenben sógora, gróf Festetich György, az egykori Gréven-huszárezredbeli hős, 160.000 holdnyi földbirtok ura, hűségesen kitartott nemzete szolgálatában. Jeles gazda volt s benső érintkezésben állt a derék Thessedik Sámuellel, a gazdasági ismeretek gyakorlati terjesztőjével, valamint Nagyváthy Jánossal, kora egyik legalaposabb gazdasági szakírójával. Tanácsukra Keszthelyen Georgikon nevével középiskolát alapított, mely később gazdasági tanintézetévé változott át. Csurgón a reformátusoknak saját költségén állított gymnasiumot, hűségesen támogatta az irodalmat és megbecsülte művelőit. Időnkint Keszthelyre hívta meg a kiválóbb írókat és az egész irodalmat megtisztelte, a közönség becsülésében emelte, midőn egy ízben fedetlen fővel sietett az udvarba Berzsenyi Dániel fogadására. Gróf Butler János a Ludovikára tett nagyszerű alapítványával, gróf Dessewffy József írói működésével, az irodalom és színügy támogatásával szolgálták a nemzeti ügyet. Mint tündöklő csillagok a fekete felhők sűrűjéből ragyognak az ilyen férfiak a múltból a jelenbe, de sokkal kevesebben voltak, semhogy a homályt eloszlathatták volna. A kormányzat szelleme a birtokos nemességben is lelohasztotta az anyanyelv iránti lelkesedést, s a latinnak újra feltámadtak védelmezői. A főispánok erőszakoskodása nem egy vármegyét kényszerített, hogy jegyzőkönyveit, melyeket addig magyarul vezetett, ismét latinul szerkeszsze. Zemplénben, a híres kurucz vármegyében, még 1826-ban azt hirdették, hogy a magyar nyelv alkalmazása veszedelmet hoz konstitúciónkra és minden javunkra (ezt egy Matolay mondta) és hogy „oda a religió, ha a deák nyelv eltöröltetik”. Ez utóbbit egy pap, Viczmándy hirdette, sőt a püspökök is ellenezték a magyar nyelv kötelező tanítását a papnöveldékben. „A kispapoknak — mondták — annyi tudományt kell tanulniok, hogy a kiszabott idő alatt alig végezhetik el azokat; miként lehetne tehát őket még a magyar nyelv tanításával is terhelni?” Némely részről az egész nyelvújítási mozgalmat úgy tüntették föl, mint küzdelmet az egyház ellen, melynek ősi nyelve a latin. A „katholikus nyelv” elleni harcznak minősítették, melynek az a lappangó célja,

hogy „az újtott, rontott kálvinista“ nyelvvel diadalmaskodjanak az egyházon.

Ez a magyarellenes irányzat közvetlenül Ferencz királytól indult ki, a ki 1815-ben, mikor annyi fontosabb dolga akadt volna, a kancelláriához sajátkezű levelet intézett, melyben a legélesebben kárhoztatta az idegen vagy magyar származású, de idegen nevű állami tisztviselők azon igyekezetét, hogy nevöket megmagyarosítsák. A külföldön élő magyarok védelme meg eszébe se jutott. Mikor Lengyelország megszűnt önálló állam lenni, Ausztria lett a Duna-fejedelemségek katolikus alattvalóinak védnöke. Moldvában még nagy számú magyar ajkú katolikus lakosság élt, de alighogy osztrák befolyás alá került, ez egyszerűen áldozatul dobta oda az oláhságnak, mert tőle telhetőleg akadályozta, hogy magyar papot kapjon. Az osztrák konzuli kar minden módot felhasznált, hogy a moldvai magyarság elveszítse magyar papjait. 1807-ben a jasszii konzul egyenesen felszólította a bécsi kormányt, ne küldjön magyar papot Moldvába. Tanácsát Bécsben követték s ezzel kihalásra ítélték az ottani magyarságot, melynek ma már csak romjai maradtak. Itthon az iskolaügy újra ridegen az uralkodó hatalmi tényezők, a papi szellem s a németesítés szolgálatába helyeztetett s a középiskola ismét merő hitoktató intézetté vált. A szabadabb gondolkodású tanárokat kiüldözték s a tanárnak szigorúan az előírt tankönyvhöz kellett magát tartania. A háborús időkben a tanárokat rosszul fizették, minek következtében tanárhiány állt be; alkalmazni kellett tehát nem arra való elemeket s még a protestáns iskolákban is „minden fekete plundrás embert professzornak“ tettek meg. Még 1817-ben is azt írták Kassáról Berzeviczy Gergelynek: „rajtad kívül itt Pestallozzi rendszeréről alig van még középszerű fogalma is valakinek“. Székesfejérvárt megesett, hogy a latin nyelv tanára nyelvtani hibákkal telt jegyzőkönyveket szerkesztett. Ferencz király visszaállította a József császár által eltörölt premontrei, benczés és cisztercita-rendeket, s új kiadásban közzétette (1806) a Ratio Educationis-t, melyben az első szerepet a latin játsza s csak azután következik a magyar, de a német nyelvet az új Ratio is mint rendkívül hasznosat ajánlotta az ifjúságnak, mely sok helyen szorgalmasabban tanulta, mint a magyart. Minthogy a világi tantárgyakból a vallástanítás számára több órát elvettek, az oktatásügy nagyon kevésbé felelhetett meg hivatásának, mihez a jó tankönyvek hiánya is járult. A lőcsei gymnasiumban a következő volt a tanítás módja és rendje: félórai ima, azután a házi feladatok átnézése, azután azok megfenyítése, kik rosszul végezték házi feladatukat, azután új házi feladatok kijelölése, végül ismét félórai ima. Az állami felügyelet leginkább arra irányult, hogy az ifjúság minden áron érintetlen maradjon az új kor eszméitől. Ez okból még az iskolai szinművek előadását is akadályozták s mikor a helytartótanács értesült, hogy Selmeczen az evangélikus ifjak olyan

szindarabot adtak elő, melyben egy francia királyt megölnék, a legszigorúbban meghagyta az igazgatóknak, vigyázzanak, hogy az ifjak ne olvassanak olyan könyvet, melyben felforgató vagy káros eszmék fordulnak elő. Utasította őket, hogy időnkint váratlanul lépjenek meg lakásukon a tanulókat s puhatolják ki, nem olvasnak-e valami rossz könyvet? Különösen az egyetemet sújtotta a kormányzat szelleme s tette lehetetlenné, hogy a nemzeti polgárosodásnak számottevő tényezőjévé váljék. Nemcsak az oktatás nyelve volt latin, hanem a tanárok egy része idegen, német, leginkább jelentéktelen ember volt, kikről Révai azt írja (1805), hogy „a hazai nyelvnek többnyire gyűlölői, hazánknak ellenségei“. A kormány azzal is foglalkozott, hogy Pestről, mely mindinkább a nemzeti szellem központja lett, a csendes Vácra helyezze át (1817). Mennyire becsülte a tudomány-egyetemet Ferencz király, jelzi az, hogy mikor egy magyar közjogi munkára volt szüksége, szerkesztésével nem a jogi kart, hanem a kuriát bízta meg (1823), mely rendes dolgainak sokasága miatt nem készíthette el. Az egyetem egyszerű szakiskola lett, s még e hivatását is oly gyarlón végezte, hogy 1822-ben a 80 vizsgázó ügyvédjelölt közül a vizsgabizottság elnöke, a személynök „jótékony szigort“ alkalmazva, 21-et buktatott meg. Ez nagy felháborodást keltett s több felől figyelmeztették a személynököt, hogy a baj oka nem a jelöltek készületlenségében, hanem a közoktatás rendszerében van. Ez a rendszer valóban sajátságos viszonyokat teremtett. Így például Szabadkán, mint az 1819–22-ben ott működő királyi biztos panaszolta, a lakosság nagy száma s sok család dús vagyონossága mellett sem akadt a tisztújításkor elég alkalmas ember, sőt még a másolati munkákhoz is idegenből kellett írnokot hozatni.

Szakiskolákról a kormány épen nem gondoskodott. Nem állított kereskedelmi iskolát, mit a rendek évtizedekkel azelőtt sürgettek. Magyaróvárt új gazdasági intézet alakult ugyan (1818), de nem az állam, hanem Albert szász-tescheni herceg, az ország egyik leggazdagabb földesura alapította. Szintúgy magánalapítványok voltak ez idők különböző emberbaráti intézményei, a váczi siketnéma intézet, mely jólészi Chászár Andrásnak s a magyar hírlapoknak, a pesti vakok intézete (1826), mely József nádornak, Pest városának, de főleg Pest vármegye nemes buzgalmának köszöni lételet s évtizedeken át mint magánintézet működött.

Ha ősei lenézték az irodalmat és a tudományt, Ferencz király egyenesen azt vallotta: „nincs szükségem tudósra, hanem csak békés polgárra“. Ösztönszerűleg sejtette, hogy a meddig a magyarságnak irodalma nincs, nem fejlődhetik körében igazi politikai élet s államférfiai sem lehetnek mindaddig, míg írói nincsenek. Ennek megfelelően szervezte a cenzurát és a revíziót, melyeket évről-évre kíméletlenebbül kezeltek. Lefoglaltak mindent, külföldi könyvet, hírlapot, folyóiratot, úgy,

hogy Bars vármegye egy fölirata (1820) fölháborodva kérdezte: „miért záratnak le előttünk ismét a művelődés forrásai?“ A könyvvizsgálatot a helytartótanács kebelében öt cenzor végezte, de egy bécsi osztrák hatóság, a kancellária, a főpapság, a rendőrség szintén beavatkoztak az ügybe. A hírlapoknak külföldi eseményekről 1806-ig még említést sem volt szabad tenniök. Akkor megengedték ugyan, de csupán azt közölhették észrevétel, sőt magyarázat nélkül, a mi a bécsi hivatalos lapban megjelent. Az országgyűlés tárgyalásairól csak száraz ismertetést adhattak, sőt a szónokok nevét sem írhatták ki. Így a politikai eszmecsere, az eszmék tisztázódása szertelenül megnehezült, mert csak olyan könyv jelenhetett meg, mely az udvar szellemét és törekvéseit tolmácsolta. Az ilyen könyvek pedig a legdurvábban támadták a magyar népet, esküszegésre, az alkotmány felforgatására buzdították a királyt, s mikor e támadásokra magyar részről felelni akartak, a cenzura megakadályozta a válasz kinyomatását. Végül az udvar, minthogy tudta, hogy mindenki, a ki nem zsoldért ír, nem is írhat másképen, mint az uralkodó rendszer ellen, általában azt tette a bécsi cenzura feladatává, hogy másnak, mint félhivatalos írónak, lehetőleg ne engedje meg a könyvkiadást. A bécsi cenzura nem többé a könyvet, hanem az író nézte s minthogy az osztrák és a magyar cenzurát ugyanazon elvek vezették, a magyar író helyzete ez időben nagyon keservessé vált, a mit még fokozott a főpapság önkénykedése úgy, hogy Kisfaludy Károly egy ízben keserűen mondotta „az új primás (Rudnay) igen vigilans úr, ha így marad, majd imádságos könyveket írok“.

De bármi akadályt emelt útjaiba a hatalom, elnémítani nem bírta többé a magyar irodalmat. Az előre törekvő ifjak számára különben sem állt más tér nyitva, s így tömegesen toultak az irodalom és művészet küzdő porondjára. Költő, író, tudós, színész, énekes, zeneszerző egyre nagyobb számmal tűnt fel, mert ezek többé-kevésbbé a tömegre s a középosztályra támaszkodhattak, ellenben festő és szobrász még alig jelentkezik, mert a gazdag főurak, kik foglalkoztathatták volna, a külföldieség világában éltek. Különösen az írók száma szaporodott, bármi kevés kilátást nyitott e pálya a megélhetésre. Az úri társadalom a költészetről, a versről azt mondta, hogy „az nálunk ausländisch portéka“, melyre nincs szükség, s az írók csak akkor vette számba, ha „úrnak, gavallérnak“ tartotta. Könyvet általában alig vásárolt s „ha egy lelkes ifju úrnak vagy hölgynek megtetszett valamely vers, a mását, kopiát vettek róla“. Ily körülmények közt fájdalmasan kérdezhetette az egykorú: „támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is közöttünk?“ Ha nem is Shakespearek, de mindenesetre támadtak magvas, kiváló tehetségek mély érzésű költők, kik a szomorú jelenből a dicsőséges multba menekültek vissza. Nem előre, hanem hátra tekintettek, hol szabadsága és hatalma egész fényében ragyogott a nemzeti állam, hol nemzetközi

TELEKI MIHÁLY.
(Egykorú festmény gróf Teleki Sándor birtokában.)

Az Athenaeum nyomása.

Az Athenaeum nyomása.

IZABELLA KIRÁLYNÉ.

(Kranach Lukács egykorú festménye a hg. Czartoryski-múzeumban, Krakkóban.)

vezető tényezőnek, erősnek és elbűvölőnek jelentkezett a magyar. E mult visszavarázslásával, a történeti érzék fejlesztésével ostromolta az irodalom a fennálló viszonyokat s ápolta az ősök szent hagyományainak tiszteletét. Európaszerte uralkodott ekkor ez az irány s a jelen nyomorúságából a multban való ábrándos elmerülés vágya mindenütt nyilvánult. Föltámadt a nemzetek hőskora, a középkor csodavilága, a középkori keresz-

Magyar viselet a XIX. század első felében.

(Ernst Lajos gyűjteményéből.)

ténység mystikuma iránti lelkesedés. Ez irány ragadta meg a magyar írók is. Megszülettek Berzsenyi Dániel remek ódái a magyar hajdani nagyságáról s Kisfaludy Sándor, a Kesergő és Boldog szerelem (Himfy Dalai) költője megírta regéit a magyar előidőkből. A tudomány az őskort, ősvallást, ősnyelvet kutatta, Kőrösi Csoma Sándort a hazafiasság küzdelmes vándorútra vezette, nagyjából gyalog a mesés Indiába

(1819), hogy nemzetének bölcsőjét felkutassa. Horvát István e nemzeti irány szolgálatába helyezé a történettudományt. A maga koráról igen élesesű és jellemző megjegyzéseket tett ugyan kiadatlan naplójában, de képzelete a legtávolabbi időkbe szállt vissza, melyekről annyi szépet tudott regélni, hogy mély hatást tett egyetemi hallgatóinak lelkére s egész kis iskolát alakított, mely a magyart az emberiség ősnyelvének, a magyar faj rokonait Ázsia polgárosodása legkiválóbb úttörőinek mondotta. Ez eszmék hatása alatt a költőben feltámadt a vágy, hogy nemzeti époszt, olyan hőskölteményt kell teremtenie, mely az ősök dicsőségét méltó alakban eleveníti föl. Már Gvadányiban élt e vágy s 1796-ban írja, hogy „más nagy poétákat követ, a kik a nagy embereknek viselt dolgait mintegy kötelességnek tartották a világ eleibe versekbe adni”. Csakhogy ő a nagy emberek közül a péleskei nótáriust tartotta a megéneklésre legméltóbbnak. De már Csokonai más, dicsőbb alakot keres, Árpádra, a honfoglalás hőseire gondol s habár nem valósítja meg szándékát, ez az eszmény vezeti a magyar költőt mindaddig, míg Vörösmarty Mihály meg nem alkotja híres époszát, a Zalán futását. Csakhogy a kor költészetének történeti érzéke még maga is fejletlen s inkább zavaros elmerülés a középkori rendiség romantikájában. Minthogy a multnak minden nagyságát és dicsőségét a rendiségben látja, maga is rendivé lesz s ezzel elzárkózik az alkotmány sánczain kívül álló tömegektől, melyek szívében a multból csak az elnyomás és szolgaság emlékei éltek. Ezzel az irodalom, noha töméntelen új eszmét is hirdetett, az 1790-es évek színvonaláról visszahelyezkedett a rendi légkörbe s nem a magyarság egyeteméhez beszélt. A tömegek ellenzéki, elkeseredett hangulatban voltak s azt kívánták az irodalomtól, hogy érzelmeiknek visszhangja legyen. De részben a cenzura, részben az írók rendi gondolkodása más irányba terelte. Még a kor legégetőbb kérdésében, a jobbágyság megszüntetésében is meghátrált a 90-es évekhez képest. Mikor korának első magyar közigazdája, Berzeviczy Gergely számos latin és német művében bizonyította be, hogy Magyarországon szebb, nemezebb hazafiság nem lehet, mint az, mely kiaknáztatlan természeti kincseinek értékesítésére irányul, minek előfeltétele pedig a jobbágyság teljes felszabadítása, Kazinczy, ekkor már az írók legnagyobb csoportjának vezére, Berzsenyi és mások határozottan ellene fordultak. Hasztalan bizonyította be, hogy az elnyomott köznép felszabadításával kell fokozni a törvényhozás tekintélyét, mely, mihelyt erős lesz, számadást követelhet a közjövödelmekről, befolyást gyakorolhat a trónörökös nevelésére, minek fontosságát sokfelől felismerték, megteremti a magyar sajtószabadságot s véget vet állami életünk többi bajainak, melyeknek közös kútfeje a nép elnyomása. Hasztalan mondotta: „ha ma nemzetté lennénk, holnap nem lennénk többé gyarmat”, míg most „Ausztria szivacsnak tekint bennünket”, melyet szükség esetén kisajtol, azután meg időt enged neki,

hogy újra megteljék. Az irodalom nagyjai mindnyájan elítélték eszméit. Kazinczy mélyen sajnálta ugyan „a portéka számba menő jobbágy” sorsát s dicsérte a jó, nemes érzésű földesurat. Kisfaludy Sándor önérzettel mondotta „ura vagyok én jobbágyaimnak, nem nyomorgatója”. De attól, hogy a jobbágy szabad és telkének tulajdonosa legyen, mindegyikök távol állt s ép oly felforgatónak tartotta Berzeviczy terveit, mint maga az udvar. Ez a szellem nagyon szűkre korlátozta az irodalom közönségét, ámbar ez is inkább az új elemekből került ki. Berzsenyi költeményeinek kiadását 14 kispap tette lehetővé, kik közt egy főúr volt, a többi mind új, részben idegen nevű ifjú. Maga Kazinczy sem tudott az uralkodó osztályban oly érdeklődést kelteni művei iránt, hogy kiadhassa őket. Még dúsgazdag barátai sem fizettek rájuk elő. Ellenben Fazekas Mihály Ludas Matyi című verses elbeszélését, melynek hőse az egyszerű, de eszes paraszt háromszor főzi le földesurát s háromszor torolja meg a rajta esett sérelmet, valósággal falta a közönség évtizedeken át, noha csak tárgya népies, külalakja pedig nem, mert hatméretű versekben van írva. A Ludas Matyi 1815 óta több kiadást ért s utóbb színpadra is került, hol mindig zajos hatást keltett, a ház a rogyásig megtelt, kivéve a páholyokat, melyek üresen maradtak. És ugyanennek az irányzatnak köszönhetette a demokratikus eszme főképviselője, Kisfaludy Károly, nagyszerű színpadi sikereit, ki keresve kereste „az arisztokratizmus” elleni tárgyakat. A tömegekhez fordult történelmi és társadalmi színműveiben, az ő eszméiknek, vágyaiknak, bűjoknak-bajoknak adott erős kifejezést s ezzel előkelő helyre vergődött az egységes magyar nép megalkotói sorában.

De habár az irodalom lényegileg a rendi szellem képviselője volt, sok tekintetben megbecsülhetetlen szolgálatokat tett nemzetének ez időben is. A mi szabadságot az állam akkor az alattvalóknak engedett, az az irodalomba húzódott, s ha az írónak nem volt szabad politizálnia, ráadta magát tudományos, történelmi, széptani, nyelvészeti kérdésekre. Élénk eszmecseréket, heves vitákat folytatott, magasztalt, bírált s így mozgásban tartotta az elméket, üdvös eszmesurlódást idézett föl. Ezzel megmentette a közleket az elposványosodástól s némileg iskolázta az ifjabb nemzedéket a majdani politikai küzdelmek számára. A irodalomban alakultak először nagy és számottevő pártok, melynek egyike Kazinczy Ferenczet tisztelte országos vezérének. Kazinczy sokat és nem értéktelent írt, de jelentősége nem művei számában, vagy széptani értékében, hanem személyében, elbűvölő egyéniségében rejlett, melyből gerjesztő, munkára, lelkesedésre ébresztő tavaszi lehellet áradt az írókra, valamint a közönségre. Művei maguk halavány képet adnak jelentőségéről, tanító és nevelő hatásáról, melynek titka egész életében rejlik. Fáradhatatlan izgató volt s új meg új kapcsokat igyekezett a magyar közlélek s a haladó európai műveltség és izlés közt teremteni.

Az ő vezetése alatt folyt fokozott buzgalommal s általános érdeklődés közt a nyelvújítás, mely ellen szenvedélyes visszahatás is támadt. Sáros-patakon, Debreczenben kisebb írói központok alakultak, melyek jobban ismerték a nép nyelvét, mint az újítók s abból akarták az irodalmi nyelv megújhodását táplálni, mint annak idején Luther Márton tette, ki a német nyelvnek is reformátora volt s azt hirdette, hogy az anyát házi tűzhelyénél, a gyermeket az utcán, a közembert a vásáron kell megfigyelni s így megtudni, mi az igazi német nyelv. Ellenben Kazinczy megütöközt a „debreczinizmus vad paraszt sületlenségein“, lenézte a kofák nyelvét s az élő népnyelv helyett inkább új szavak képzését ajánlotta. Erre a debreczeni írók (Fazekas Mihály, Diószeghy Mihály, Szentgyörgyi József orvos) összeállították s tréfás megjegyzésekkel kísérték az újonnan gyártott szavakat. A kis munka kéziratban nagyon elterjedt, sőt írói tudta nélkül Mondolat címmel (1813) Veszprémben (Dicshalom) ki is nyomatott. Ezzel a nyelvújító harcz még inkább megelevenedett, mert Kazinczy hívei mesterök védelmére siettek. Ez a nyelvújítási harcz ez időszak egyik legnevezetesebb jelensége. Mennyire szükséges volt akkor, jelzi az, hogy maga Pest vármegye is a nyelvészek sorába lépett s a hivatalos életben használt műkifejezéseket külön szótárba állította össze s ki is nyomatta (1807). Azok, kik a magyar nyelvbe betolakodott töméntelen latin, német, franczia szó (nem a kölcsönszavakat üldözték, melyek rég polgárjogot nyertek, hanem a XVIII. század óta tömegesen használt, nagyrészt fölösleges s a nyelvet elrutító idegen szavakat) ellen mennydörögtek, ösztönszerűleg az idegen kormányzat ellen harczoltak. Az uralkodó rendszert nem volt szabad megtámadniok s így az idegen szók elleni tusa leple alatt folytatták az idegen uralom elleni harczot, mely egyébiránt tudományos tekintetben is emlékezetes eredményekre vezetett. A küzdő felek sokszor túllőttek a célon, de mindegyikben volt egészséges mag, mely utóbb bőven gyümölcsözött. Az újítók lelkes buzgal-mukban s nem ismerve a nyelv törvényeit, valamint a népnyelv anyagát, sok olyan szót faragtak, melyet a közönség meg nem érthetett. Az ilyen szók nem is mentek át az életbe. Csakhogy a szógyárakból töméntelen olyan szó került ki, mely nyelvünk díszére és további tökéletesbedésére szolgált. A nyelvújítókat ebben egészséges ösztön és mélységes nemzeti érzés vezette, s küzdelmök nem is a külföldi eszmék, hanem csak a fölösleges idegen szavak ellen irányult. Hasonló mély nemzeti érzés lakozott azokban, kik a népnyelvben kerestek az új szavak helyett alkal-mas kifejezéseket s a népnyelvre, a népköltészetre, a régi irodalom nyelvkincseire irányozták a figyelmet. Ezzel az uralkodó rétegek és a tömegek politikai összeolvadását készítették elő s az irodalom színvonalá-nak emelkedéséhez járultak. Kölcsey Ferencz, a jeles tehetség mindaddig, míg csupán idegen hatás alatt állt, formai és tartalmi tekintetben egy-aránt gyarló költeményeket szerzett. De csakhamar megismerkedett a

népköltéssel s a „paraszt dal“-ból merítette azt az ihletet és erőt, mely nagy költővé avatta s első nemzeti dalunk, a Hymnusz megírására képesítette (1823). Általában a nyelvújítás körüli harcokban hangzott fel az eszme, hogy a magyar nyelv tisztán a magyaré legyen s e példát követve adták ki később a politikusok a jelszót, hogy Magyarország kormánya minden ágában magyar legyen.

A művészet iránti érzék általában nagyot fejlődött. Keletkeztek magán-műgyűjtemények s a főurak udvaraiban, a főpapok székhelyein, egyes városokban buzgón ápolták a zenét. Országszerte sok jó templomi vagy világi zenekar működött, a zongora főleg a felvidéken bejutott az úri házakba s műkedvelők symphoniákat, quartetteket, quintetteket adtak szűkebb körben elő. Lőcsén voltak jobb festők, kik arcképet és szentképet festettek, ellenben a szobrászat terén magyar művész ez időben még egyáltalában nem jelentkezett. Mint az irodalom, akképen a színház is törhetetlen erővel, száz balsikertől meg nem tántorítva, dolgozott a nyelv és nemzetiség érdekében s az elidegenedett rétegek visszahódításán. Igazán heroikus volt küzdelme, mert azok

Kazinczy Ferencz.

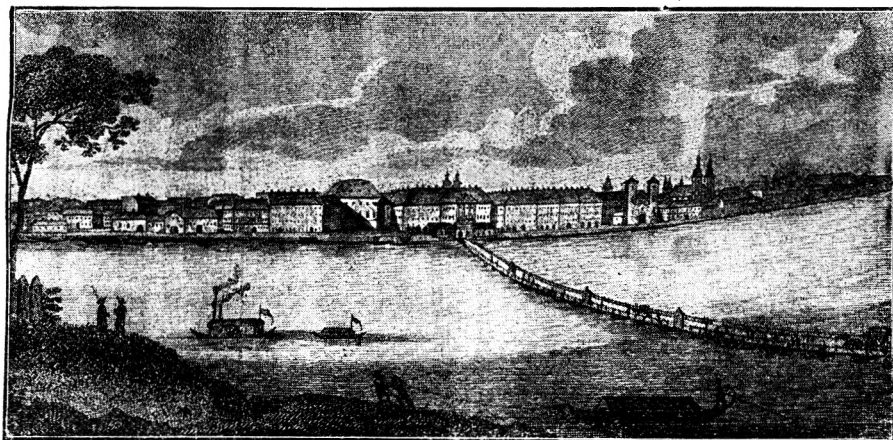
voltak főellenségei, kiktől más országok színügye a legfőbb támogatást nyerte. Számos főúri család (Esterházy, Koháry, Keglevich stb.) egész vagyont költött a német színészetre s még a bécsi udvari színházat is nem egyszer ők mentették meg a bukástól. Gróf Erdődy és Csáky Pozsonyban, gróf Rhédey Kolozsvárt német színházat épített, József nádor a budainak és pestinek volt főtámasza, s a pesti 90,000 forint évi államsegélyt élvezett. Váradon a katolikus püspök csodálatot keltő fényt üzött, pazar lakomákat adott, nagy zenekart tartott, fényes operaelőadásokat rendezett, de környezetében minden német volt, viselet és

nyelv egyaránt. „Az uraságok Kolozsvárt — írják 1810-ben — mind a német teatrumba járnak s a magyarba csak cselédjeiket küldik.” Mikor az országgyűlés (1811) csak annyit kért a kormánytól, hogy a pesti színházban fölváltva magyar és német előadások tartassanak, válaszra sem méltatták, sőt a helytartótanács a magyar színészt naplopónak, foglalkozását nem becsületesnek minősítette (1820). Mindez nem törte meg ama lelkesült magyar csapat kitartását, mely Thespis kordéjának szolgálatába szegődött. Száma folyton szaporodott s a vármegyékben, főleg Fejérben támaszt és pártfogást talált. Vida László a pesti, Gulácsy Antal a debreczeni, Sándorffy József főorvos a váradi színészetért hozott bő áldozatot s a magyar színügy az állam nélkül, az állam ellen sikerrel folytatta hódító útját. Csakhamar megjelentek a nagy drámaírói tehetségek, először Katona József, a ki megírta Bánk bánját, mely kora érzelmi világából nőtt ugyan s a királyt gonosz tanácsadóitól akarja megmenteni, de sok ideig teljesen észrevétlen maradt s csak jobb viszonyok közt tudott érvényesülni. Annál mélyebb hatást tett Kisfaludy Károly, ki a magyar drámát s vele az egész színészetet korának magaslatára emelte.

Az irodalom adta ki azt a jelszót is, hogy a magyar szellemi életet egy góczpontban kell egyesíteni, a mi előfeltétele volt a politikai összpontosításnak. A nagytehetségű, de korán elhunyt Kármán József már 1793-ban felvetette az eszmét, hogy a vidéken szétszórva élő írókat egy központba kellene gyűjteni, irodalmilag is Pestet kellene a magyarság fővárosává avatni. Az eszme olyan életrevaló volt, hogy mesterséges eszközök nélkül is mindinkább megvalósult. A sok főhivatal és hatóság, tudományos intézet, mely lassankint Pesten összpontosult, valamint a gazdasági jelentőség, melyre a város emelkedett, önkénytelenül ide vonzották az írók tömegét. Itt székelt az egyetem, a nemzeti múzeum, mindegyik nyilvános könyvtárral; a hazafias érzésű Marczibányi István végrendeletileg 50,000 forintot hagyományozott oly intézetre, mely évenként pályadíjat tűzön ki a magyar nyelv művelésére s az intézet a múzeumra támaszkodva 1817-ben megkezdte működését. Itt jelent meg a magyarság lelkes apostolának, Kulcsár Istvánnak hírlapja (Hazai és külföldi tudósítások). Itt voltak a legnagyobb nyomdák és könyvkiadók, itt igyekezett, habár még mindig sikertelenül, a magyar színészet állandó fészket rakni s itt alakult Kisfaludy Károly megnyerő egyénisége körül az első írói egyesület, az Auróra-kör. Mindez Pestre vonzotta az írókat s lassankint Pest lett a magyarság szellemi központja, hogy azután politikailag is szíve, fővárosa legyen.

A szellemi polgárosodás e lendülete csak folyománya volt a népszám szaporodásának, a földművelés s a többi gazdasági tényezők megizmosodásának. A magyar birodalom népességét 1805-ben már 10,5, 1822-ben meg 11,4 millió lélekre becsülték s ennek megfelelően emel-

kedett a nemzeti vagyon értéke és e vagyon évi jövedelme. 1816-ban a művelés alatti föld területét 11·1 millió holdra, az átlagos évi termést 74 millió mérőre, a borászat átlagos értékét 40 millió forintra (a tokaji bor termését évi 160,000 cseberre) számították. Nagyot nőtt a tengeri-, burgonya- és dohánytermelés, ámbar az utóbbira még ránehezedett az osztrák egyedáruság kizsákmányoló keze. Fontos tényező maradt az állattenyésztés is, de Magyarország a XIX. század elején állattenyésztő országból lassankint földművelővé változott át s a földművelésre fektette anyagi életének súlypontját. Csakhogy a középkori állami és társadalmi szervezet nagyban akadályozta e fejlődést s első sorban a jobbágyrendszer, a föld elavult tulajdonjogi viszonyai állták útját a nemzeti erők teljes kifejlésének. A föld tulajdona aránylag igen kevesek kezén

Pest 1821-ben.

(Blaschke rézmetszete után.)

halmozódott föl s a kor jeles közgazdájának, Berzeviczy Gergelynek számításai szerint a nemesség, mely az egész lakosságnak csak egy huszadát tette, birta a föld $\frac{16}{20}$ -adrészét és semmi adót nem fizetett, ellenben a nép $\frac{19}{20}$ -adrésze a területnek csupán $\frac{4}{20}$ -adrészét birta s mégis ő viselt minden állami, törvényhatósági, községi adót, sőt az egyházi teher szintén leginkább reá nehezedett. E tarthatatlan állapoton pedig sem a nemesség, sem a kormány nem akart változtatni s különösen a Metternich-rendszer, mely a meglevőnek megkövesítésén nyugodott, irtózott mint minden, akképen az e téren való javítástól.

Ez annál érthetlenebb, mert a napoleoni háborúk idején Magyarország volt az az állandó és kimeríthetetlen raktár, melyből az udvar a hadsereg szükségletét bármikor háborítlanul fedezhette. Innen szállította vízi úton a távoli harcztereken szükségelt gabonát, lisztet, húst, zabot, s így a katonai érdek is sürgetőleg megkívánta, hogy a

gazdasági haladást istápolja. Mindazáltal e téren sem fejtett ki számbavehető tevékenységet. A mi kevés történt, az nem az állam kezdeményezéséből, nem is támogatásával történt. Magánvállalat építette ki (1795—1801) a Ferencz-csatornát a tiszadunai út rövidebbé tétele s a Temesköz termésének könnyebb értékesítése céljából. Magánhajós társaságok alakultak a Duna-menti városokban (Komáromban „hajózást biztosító részvénytársaság” is), mikor a hadsereg számára szükséges termények elszállítása roppant mértékben megélénkítette a dunai forgalmat, melyet fokozott az, hogy a Napoleon által Anglia ellen elrendelt úgynevezett szárazföldi zárlat következtében néhány évre (1809—14) a keleti kereskedelem részben magyar földre, főleg a Dunára terelődött. Megkezdődtek már a vízszabályozó és lecsapoló munkálatok is, mert óriási területek voltak az árvíznek kitéve vagy mocsaraktól borítva s már 1790-ben kifejtette egy jeles szakember, Skerletz Miklós, hogy a Tisza és mellékfolyói szabályozásával egy egész vármegyényi területet lehetne a polgárosodás számára nyerni. A kisebb vizek Sió, Sárvíz, Kapos, Temes, Béga körül valóban megkezdtek a vízlecsapolást s töméntelen földet hódítottak el a mocsaraktól. De mindezt nem az állam kezdeményezte, hanem az érdekelt birtokosok eszközölték. Ép úgy elhanyagolta az útügyet, mely ez időben sem fejlődött, valamint a postahálózatot, s a nagy magyar birodalomban még 1826-ban is csak valami 440 postahivatal működött. Pedig azokból a közjövödelmekből, melyeket az ország az osztrák kincstárnak nyújtott s melyek Erdélylyel már meghaladták a 45 milliót, míg a katonaság szükséglete csak 9 millió, a polgári kormányzaté még kevesebb volt, bőségesen jutott volna befektetésekre, ha Bécsben a pénz idegen célokra nem fecsérlik.

Töméntelen akadályt emelt a gazdasági élet lendülete elé az igazságszolgáltatás elavult szervezete, működésének képtelen hosszadalmassága, korszerű anyagi jognak, első sorban a hiteltörvényeknek teljes hiánya. Igazán mesébe való dolgok maradtak fenn ez időszak jogszolgáltatásáról s a legegyszerűbb adóssági pörök nemzedékeken át elhúzódhattak. Az anyagi jog és az eljárás nem a becsületes hitelezőt, hanem a késedelmes, kötelessége alól kibuvni igyekvő adóst védte s az anyagi és alaki jog elmaradottsága kizárta a gazdasági szükségletnek csak némileg is megfelelő hitelszervezet alakulását. Ehhez járult az ősiség, mely nemcsak a hitelügy rendezésének, hanem minden gazdasági és társadalmi haladásnak egyik főakadálya volt. A józanabbak már ekkor eltörlését sürgették, míg a rendiség attól félt, hogy ha valamely birtok ma egy herczegé, holnap egy becsületes póré vagy mesteremberé lehet, akkor beköszönt a demokrácia rettenetes korszaka. E félelemnek meg az volt természetes következménye, hogy a nagy magyar birodalomban az üzleti viszonyok élénkülése daczára egyetlen egy bank vagy másféle hitelintézet nem alakulhatott. A tőke a legegységibb jogbiztonság híján a királyi kamaránál

keresett elhelyezést, melynek kebelében a kormány még 1773-ban külön hitelpénztárt nyitott, hol a betétek 7 millióról (1774) 21 millió forintra (1819) szaporodtak. E pénzt az állam saját céljaira használta s csak akkor, mikor neki nem volt rá szüksége, nyitott magánosoknak hitelt. A betevők főurak, más igen gazdag emberek vagy testületek voltak s a takarékoság fejlesztéséhez vagy a kereskedelem élénkítéséhez ez az intézmény semmivel sem járult. Egyházi testületek és a vármegyék szintén adtak az átalok kezelt alapokból kölcsönt, de csak földesuraknak, a gazdagabb főurak meg nagy, néha két millió értékű külföldi kölcsönöket vettek föl. Némelyek azonban kijátszották hitelezőiket s ezzel még inkább megrontották a magyar közhitelt a külföldön.

Ellenben ipar és kereskedelem kizárólag a drága magánhitelre volt utalva. A kereskedők folyton sürgették tehát a hiteltörvények korszerű átalakítását és magyar váltótörvény alkotását. „A hitel — mondták (1802) — a kereskedés lelke s gyakran szükségesebb a készpénznél“ s utaltak rá, hogy hiteltörvények nélkül „az ország kereskedése soha föl nem virágozhat és a külföld pénze, gazdagsága sohasem folyhat hazánkba“. Ez időben iparosok és kereskedők minden alkalommal, mikor csak nyilatkozhattak, ép oly buzgón küzdöttek az ország gazdasági önállósításáért, mint a vármegyék a közjogi önállóságért s ők voltak az önálló magyar bank- és hitelügynek is állandó szószólói. Még a II. Lipót korabeli irodalom megpendítette az eszmét, hogy önálló magyar bankot kell alapítani; a terv valósítását 1802-ben a kereskedők kérték az országgyűléstől s azóta minden alkalommal megújították kérelmeket. Sőt 1822-ben fölmerült az eszme, hogy Pest városi bankot s kebelében váltótörvényszéket alapítson, melynek önként alávesse magát mindenki, a ki a bankkal üzleti érintkezésbe lép. Ilyesmire már volt praecedens, mert az 1792: XVII. t.-cz. megengedte, hogy magyar alattvaló önként alávesse magát az osztrák váltótörvényeknek, mely esetben az osztrák váltótörvényszékek rá vonatkozó ítéletei nálunk is végrehajtottak. De a kormány közönye vagy nyílt ellenszenve meghiusította a közvélemény minden ily igyekezetét s még sokat ígérő találmányokat sem méltatott figyelmére. Bernhard Antal pécsi polgár saját szerkezetű gőzhajót, később meg (1825) új vontató hajót épített. Gőzhajóját 1818 július 11-dikén Bécsben a Dunán mutatta be a hivatalos világnak. Szeptember 2-dikán a gőzhajó, a Carolina, Pozsonyba, onnan Pestre ment s teherrel megrakodva tért vissza Bécsbe. Mindenütt nagyban megbámulták s az akkori hírlapok sokat foglalkoztak a kísérettel, melylyel azonban a kormány nem törődött. Ép oly kevésbé gondolt arra, hogy az 1811 és 1816-diki pénzdevalváció hatásait s az államadósságok kamatainak felére való leszállítása által okozott bajokat reformmunkájával enyhítse. A devalváció okozta szörnyű csapáshoz járványos, inséges évek jártak s még 1816/7-ben is megtörtént, hogy az éhhalál sok ezer embert vitt sírba.

Mindez azonban nem birta többé Magyarország anyagi erejének fokozatos kifejlődését gátolni. Nőttön-nőtt az, sőt mindinkább széttörte a régi vámpolitika békóit. Ebben a viszonyok is segítségére voltak s habár az udvar elvben ragaszkodott a régi vámrendszer kizsákmányoló szelleméhez, a gyarmatpolitikához, a francia háborúk idején a kényszerűség nem egy rést ütött a vámrendszeren. Enyhíteni kellett szélsőségeit, egyik-másik kiviteli cikk szertelen vámtételét s később is, 1819–23 között számos magyar terményre alacsonyabb vámtételeket léptettek életbe. Ez megkönnyítette az árúforgalmat s a kivitel értékét 45, a behozatalét 37 millió forintra szőktette föl (1825). Az üzleti élet föllendítésében buzgó részt vett a hazai zsidóság, melyet az 1807-diki törvény befogadott a hadseregbe s ezzel reá is kiterjeszté a védkötelezettséget. Ez időben az országgyűléshez intézett kérvénye szerint foglalkozás tekintetében öt csoportra oszlott, a gyárosok, iparosok, kereskedők, polgárok és házalók csoportjára. De dolgoztak mindenütt, a hol épen alkalmuk nyílt. Foglalkoztak zenével, Somogyban és az északkeleti vármegyékben rendes zsidó zenekarok voltak, melyek előkelő úri házakban s nemesi bálokon is játszottak. Tevékenységek súlypontja azonban a gazdasági élet, főleg a kereskedelem maradt. Béccsel s a mennyire a vámrendszer engedte, a külfölddel való árúcserében kiváló részt vettek, eljártak a nagy nemzetközi vásárokra s ott piacot nyitottak hazájok nyers terméneinek. Legnagyobb telepük Óbuda, a koronaváros volt, hol 1820 körül a 7356 lakosból 3210 volt zsidó. Akkor épült templomuk, melyet az egykorú a monarchia legszebb zsinagógájának nevez. Volt kórházuk, igen népes s a katolikus iskolák mintájára szervezett fiú- és leányiskolájuk. De a község már hanyatlani kezdett, mert vagyonosabb rétegei Pestre költöztek át s mindinkább a zsidóknak is Pest vált főközpontjukká. Magyar vidékeken ekkor már elmagyarosodtak, a makói zsidó templomban 1814 augusztus 2-dikán magyar hitszónoklat tartatott s azóta a magyar nyelv folyton tért hódított a zsidók hitközségi életében. A nemzethez való hozzátartozandóságuk más módon is kifejezést nyert s a nemzeti múzeumra tett alapítványok sorában a törvény a pesti kebelbeli zsidók (4005 forint) s az óbudai zsidó hitközség (2625 forint) adományát is említi. Jogi helyzetük azonban nem javult s az a munkálat, melyet az 1790/1-diki országos bizottság erre nézve korszerű szellemben készített, soha sem került tárgyalásra, ámbár a zsidók ismételve kérték az országgyűlést, hogy a türelmi adót s a sokféle korlátozó intézkedést megszüntesse. De az udvarból kiáradó szellem útját állta a zsidóügy törvényes megoldásának s a kenyérirígység főleg a városi polgárságot tette a zsidók ellenségévé. Hasztalan utasította vissza a munkás elemek nemes védelmezője, Berzeviczy Gergely (1819) az ellenök emelt és rég elkoptatott vádakát. Hasztalan mondta, hogy a monopolizálás és üldözés szelleme az, mely a zsidók ellen működik s hogy

az ő erejökkel nem élni az állam javára annyi, mint egy nagy tőkét elhanyagolni. Nem történt javukra semmi. Mindazáltal bennök is erősen élt a jobb jövő hite és reménye, mely felhangzott ama dalukban: „szól a kakas már, majd megvirrad már!” S valamint ők a jövőbe, nem pedig a múltba néztek, akképen az országnak egész jognélküli rétege ettől a jövőtől várta megváltását. Tudatára ébredt nagy nemzeti jelentőségének s megkívánta, hogy érdemei, melyeket az ország fölvirágoztatása körül szerzett, méltó elismerésben részesüljenek. Míg a rendiség nemesebb képviselőiben, még Kazinczy írói körében is a közviszonyok tespedése valósággal kétségbeesett hangulatot keltett s egy gróf Széchenyi Ferencz († 1820), gróf Festetich György, idősebb báró Wesselényi Miklós borongó kedélyvel, azzal az aggodalommal szálltak sírba, hogy talán már megkéstek a magyarságért hozott áldozataikkal, mely romlásnak, pusztulásnak indult, a munkáselem, az alkotmány sánczain kívül álló nép ereje tudatában bizalommal nézett a jövő elé. Érezte értékét és szentül hitt a maga és a magyar haza szabadságában, függetlenségében, a magyarság közeledő nemzeti diadalában. Vagyonosságával fokozódott értelmisége s nem elégedett meg többé azzal, a mivel földesurai áltatták, hogy mostani állapota az isteni világrend változhatatlan alkateleme. Sőt az sem elégítette ki többé, hogy munkája csupán a nemzeti gazdaság gyarapítására korlátoztassék. Jogot és szabadságot, összes tehetségei számára részt kívánt a nemzeti polgárosodásban, a közéletben, s nem érte be többé némely terhének enyhítésével, toldozás-foldozással, hanem az egész állami és társadalmi szervezet korszerű, gyökeres átalakítását követelte.

II. FEJEZET.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN KORA.

AZ 1825/7-KI ORSZÁGGYÜLÉS. — JELENTŐSÉGE. — GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN FÖLLÉPÉSE. — IFJUSÁGA. — TÁRSADALMI ÉS IRÓI TEVÉKENYSÉGE. — ELVEI. — GYAKORLATI MUNKÁJA. — VISZONYA AZ UDVARHOZ. — MUNKÁSSÁGÁNAK HATÁSA.

AZ ALKOTMÁNYOS intézmények felfüggesztését Ferencz király maga szüntette meg, még pedig váratlanul, midőn 1825 szeptember 11-re Pozsonyba országgyűlést hirdetett. Elhatározása elvi szempontból az eddigi rendszer bukása, a kényuralom csődje volt, s a rendiség ilyenek is üdvözölte. De hivatalosan a változást csak azzal indokolták, hogy a király meg akarja negyedik nejét, a bajor Karolina Augusztia királynét koronáztatni, míg a való az, hogy a nemzetközi viszonyokban, keleten és nyugaton bekövetkezett változások kényszerítették az udvart az országgyűlés egybehívására. A Metternich-rendszer egymásután fojtotta ugyan vérbe az egyes népek mozgalmait s tartotta a fejedelmi kongresszusokat, melyek súlyosnál súlyosabb lánczokat vertek a közszellemre, a haladás barátaira. Mindazáltal az idő magán a rendszeren is fájos sebeket ütött s mikor a török járom alatt nyögő görögök fegyvert fogtak önállóságuk kivívására (1821), ez az esemény mindinkább megváltoztatta a hatalmak régi viszonyát. A bécsi udvar a szabadságukért küzdő görögökkel szemben a szultánt pártolta, ellenben a nyugati népet valóságos rajongás fogta el a görögök iránt s e rajongásban az a gyűlölet nyert kifejezést, mely a Metternich-rendszer ellen felhalmozódott bennök. A közvélemény nyomása alatt a művelt államok egymásután elfordultak a bécsi udvartól, Anglia nyiltan a görögök mellé állt, Oroszország török háborúra készült s a császárnak, kinek kezéből a világpolitika vezetése mindinkább kisiklott, ismét számolnia kellett komoly külső bonyodalmak lehetőségével. E veszedelmes helyzetben ajánlatosnak látszott a magyar rendiséget megnyugtatni, mi ellen Metternich annál kevésbbé emelt kifogást, mert lassankint észrevette, hogy a haladás elleni küzdelemben alig kívánhat jobb szövetségest a rendiségnél. Programja, melyet 1824 februárban mutatott be a császárnak, ugyanazon elveken épült föl, melyek az uralkodó magyar társadalmat vezették.

Az értelmiségen s a munkán nyugvó új középosztálynak, mely Európa-szerte alakult s a haladás zászlóvivője volt, üzent hadat s méltán megvárhatta, hogy ez irtó háborúban a magyar úri rend hűségesen támogatni fogja, mert a középosztályból — mondotta a kancellár — kerülnek ki az úgynevezett mérsékeltek, szabadelvűek, doktrinäre, emberbarátok s más effélék, kik szép hangzású frázisokkal bolondítják a világot. Ezeket és nézeteiket kell irtani s az arisztokracziának kötelessége a középosztály elleni tusában résztvenni, mely irigy és hatalomsóvár s forradalmi törekvéseivel államveszélyes elem. E felfogás szolgálatába akarta a magyar rendiséget helyezni, s összehívatta az országgyűlést, ámbár máskülönbén épen nem lelkesedett érte. Bizalmas körben a világ legunalmasabb multságának nevezte s boszankodott, hogy miatta egy időre deákul kell beszélnie s huszárnak kell öltözködnie.

Az új országgyűlést Ferencz király nyitotta meg, sőt németül maga fogalmazta a trónbeszédet, melyet latinra fordíttatott s úgy mondott el. A konzervatív szellem mentsváraképen ünnepelte a magyar alkotmányt, melyet — mint ígérte — meg akar szilárdítani s utódaira sértetlenül átszállítani, sőt biztosította magyarjait, hogy úgy szereti őket, mint saját fiait. E szép szavakat a rendek lelkesedve hallgatták s az udvarból szétáradó maradi szellem reájok is áthatott. Az utasítások, melyeket a követek vármegyéiktől kaptak, hasonló szellemben készültek s nem reformtörvények alkotását, hanem a régi alkotmány körülbástyázását tették kötelességökké. Metternich a személyes érintkezésben még inkább ez irányban befolyásolta őket. Mélységes megvetéssel szólt a szabadelvűségről s biztosított mindenkit, hogy az ily eszméket csirájokban fogja elfojtani. A főrendi táblán feltétlenül övé volt a többség s az alsó táblán szintén a maradiság hívei uralkodtak. Mikor felsőbüki Nagy Pál, maga is az ősi intézmények s az arisztokratikus alkotmány föltétlen híve, a jobbágykérdésben csupán a legkirívóbb visszaélések megszüntetését ajánlotta, durván lehurrogatták, s hogy meg se kelljen hallgatniok, a követek tömegesen távoztak az ülésteremből. Azt az indítványát, hogy a köznép adóterhének csökkentése céljából a jobbágytelken gazdálkodó nemesekre ki kell telkök arányában az adózást terjeszteni, nemcsak leszavazták, hanem valósággal a rendi jogok elleni merényletnek minősítették s valaki a következő gyászjelentést nyomatta ki: „A I-ae 9-nus (Verböczy I. rész 9. fejezet) szomorodott szívvel jelenti leányának, az 1741: 8-nak (ez a törvény örök időkre biztosítja a nemesség adómentességét) gyászos kimulását.“ Ép úgy megbotránkozva utasították el Szláv László azon eszméjét, hogy az országgyűlés költségeit ne a jobbágyság, mely nincs benne képviselve, hanem a nemesség viselje, mely az útépítéshez is némi évi segélylyel járuljon. Ilyen hangulatban reformokról, a munkástömegek érdekeinek hathatós felkarolásáról nem lehetett szó, s habár az

udvar tárgyalatni akarta az 1790/91-ki országgyűlés bizottságai által készített reformmunkálatokat, a majdnem két évig elhúzódó országgyűlés azzal odázta el az ügyet, hogy új bizottságokat küldött ki, melyek a következő országgyűlés számára új javaslatokat tegyenek.

Mindazáltal alighogy szeptember 25-én a királyné ünnepélyes koronázása végbement, az udvar és a rendek, főleg az alsó tábla közti egyetértés hamar megbomlott. Az előző évek törvénytelenégeit, az önkényes adó- és ujonczszedést nem lehetett mellőzni s a közjogi sérelmek hosszú vitákra adtak alkalmat. Minthogy azonban Ferencz király kijelentette, hogy ezek az események „atyai szívének ép oly kellemetlenek“, mint a rendeknek, a reformokat illetőleg meg udvar és országgyűlés lényegileg egyetértettek, a vihar végül elvonult a nélkül, hogy nagyobb bajt okozott volna s a 45 czikkből álló törvénykönyv megnyerte a királyi szentesítést (1827 május 18-án). Közjogi tekintetben a törvénykönyv csakugyan főfontosságú határozatokat tartalmaz. Újra megerősíti az 1790/91-iki híres 10. cikket, a leghatározottabban hangsúlyozza, hogy országgyűlés legalább minden három évben tartandó s hogy egyesegyedül az szavazhat meg vér- és pénzádót. Mindazáltal az 1825—27-diki országgyűlés korszakos jelentősége nem a közjogi törvényekben rejlik. Ezeket a király készségesen szentesítette, de ép oly kevésbé hajtotta végre, mint a régieket, úgy, hogy a kormányzat továbbra is változatlan maradt. Egész más mozzanatok tették ezt az országgyűlést emlékezetessé, első sorban azzal, hogy az alsó és felső táblán egyaránt új emberek jelentkeztek. A követek házában mint egy távollevő főúri hölgy küldötte, ott ült egy megnyerő külsejű fiatal zempléni ügyvéd, ki azonban még hallgatott, némán, szótlanul, észrevétlen járt-kelt a nagyhatalmú urak közt. De tanult, figyelt szakadatlanul, megismerkedett a törvényhozó gépezet csinja-binjával, összeköttetésbe lépett a vezető emberekkel. Ez az ifjú Kossuth Lajos volt. Egy nálánál idősebb, de szintén csak 33 éves, nyalka huszárkapitány és nagybirtokos, gróf Széchenyi István, a főrendi táblán foglalt helyet. Külföldről sietett haza a gyűlésre s először 1825 október 12-én szólalt föl, még pedig magyarul, mi roppant feltűnést keltett s valaki nyomban megjegyzé, hogy a szónok ezzel „epochát csinált“. A felső táblán ugyanis József nádorra való tekintettel még azon szónokok sem használták a magyar nyelvet, kik tudtak magyarul. Midőn tehát Széchenyi e században ott az első magyar beszédet tartotta, e merész újítás a hazafiakban zajos lelkesedést keltett. Mellette foglalt helyet a főrendek közt báró Wesselényi Miklós, testre-lélekre igazi Herkules, Erdély magyarosabb közviszonyainak szülötte s a magyarság és a haladás törhetetlen híve. A két jóbarát köré több más főúr sorakozott, ámbár némelyik sem magyarul, sem latinul nem tudott s így nem vehetett részt az országgyűlés vitáiban. Ez új emberek új szellemet hoztak a

törvényhozásba s Széchenyi egyenesen azért foglalta el ott helyét, hogy valami nagy, hazafias tettel örökítse meg nevét. Nemcsak beszélni akart magyarul, hanem tenni, cselekedni, áldozni is kész volt nemzeteért. Bármilyen rossz néven vette az udvar már első fellépését, mely miatt Metternich egyenesen „elveszett” embernek nevezte, Széchenyi kereste az alkalmat a cselekvésre, mely csakhamar megjött. A követi utasításokban ismét előtérbe lépett a magyar nyelv ügye s az alsó táblán Nagy Pál

most is törhetetlenül buzgólkodott érdekében. 1825 november 2-án egyik kerületi ülésen a sérelmek közt szóba került a magyar nyelv kérdése s Máriássy István felemlíté, hogy művelésére végre már meg kellene a tudós társaságot alapítani. Másnap folytatták az eszmecserét s Nagy Pál hatásosan fejtegette a tudós társaság hasznos voltát, de lemondóan jegyzé meg, hogy pénz nélkül nem lehet ily intézetet alapítani. Erre Széchenyi, ki néhány barátjával az eszmecserét végig hallgatta, hirtelen felemelkedett s kijelentette, hogy egy esztendei jóvedelmét (kerek számban 60.000 ezüst frtot) ajánlja föl az alapítandó

akadémia számára. Szava villámként hatott hallgatóira s a szónok alakja mintegy varázsütésre hirtelen nagyot nőtt egész nemzete szemében. Sokan követték nemes példáját, tekintélyes pénzalap gyűlt össze s az országgyűlés, mint a Ludovika haladéktalan felállításáról, akként a magyar tudományos akadémia megalkotásáról törvényt hozhatott, mely mindkettőnek székhelyéül Pestet jelölte ki. „Akadt — mondja az egykorú — olyan, ki gróf Széchenyit nemes tetteért bolondnak nevezte, ez volt gróf Zichy Károly ő excellenciája, volt olyan, ki csodálkozott azon, hogy

KAROLINA AUGUSTA

AUSTRIAI CSASZÁRNÉ

MAGYARORSZÁG KIRÁLYNÉJA

Karolina Augusztia királyné.

(Az 1822-iki „Auróra” címképe.)

valami ilyen jut eszökbe a magyaroknak, ez báró Eötvös Ignác ő excellenziája." De a magyarság nyomban szívébe zárta Széchenyi nevét, ki ez időtől fogva nemzete vezéralakjai sorába lépett.

Széchenyi István első szereplése adta meg az 1825/27-iki országgyűlésnek nagy nemzeti jelentőségét. E nélkül igaza lenne gróf Dessewffy Józsefnek, ki azt írta „jobb lett volna ezen országgyűlést átaludnunk“, mert máskülönben „hízelkedés az undorig“, mint Széchenyi mondta, vezette a többséget az udvarral szemben, mely a gyűlés után, hogy a rendiséget teljesen magához édesgesse, még a szájásabb ellenzékiet is elnémította, lekenyerezte, hivatalba tette. Széchenyihez azonban nem férközhettek s nem állíthatta meg az országgyűlésen kezdett dicsőséges munka folytatásában. A grófot akkor az a meggyőződés hatotta át, hogy a ki híven akarja hazáját szolgálni, annak hivatalt vállalnia nem szabad, s hogy semmi irányban sem legyen feszélyezve, még tiszti rangjáról is leköszönt (1826 február). Egész fiatalon lépett mint főhadnagy a hadseregbe s 17 évi szolgálat után sem vihette többre a kapitányságnál, ámbár a lipcsei csatában főfontosságú szolgálatokat tett s vitézségének később is szokszor adta tanubizonyságát, mint lovas és lóidomító meg első rangú szakember volt. De, noha a legelőkelőbb családok egyikéből származott s Ferencz királytól kezdve az összes irányadó katonai és politikai egyéniségek mind személyesen ismerték, a katonai pályán nem boldogulhatott. Épen erényei, jó tulajdonai akadályozták előmenetelében. Azt mondták róla: sokat okoskodik, bírálgat, élénk a képzelő ereje, sokat jár külföldön, sőt talán még valami alkotmányról álmodozik. Ilyen ember nem kellett a hadseregben s folyton mellőzték. A becsvágyó, érdemes katonát méltán bánthatta ez eljárás, de hamar vigasztalódott. Már 1815-ben azt mondta: „mit hajhászszak állásrangot? Hisz van nekem hazám. El tehát az ekéhez, letéve a kardot.“ De még vár s mint huszártiszt bejárja hazája s a művelt nyugat, sőt Kisázsia nagy részét. Nem kalandos hajlamok vezetik. Tapasztalatokat gyűjt, tanulmányozza a közviszonyokat, az irodalmat, a művészetet, a gazdasági életet s kutató szemét nem kerüli el semmi a tornázástól a szederfa-tenyésztésig. Minden, a mi szépet és hasznosat lát, azt a vágyat ébreszti benne, hogy hazájában hasonlót kezdeményezzen. De egyelőre csak tanul s ebben előnyére szolgál bő nyelvismerete, úgy hogy olvasmányai a legszélesebb, alig áttekinthető körben mozognak. Eredetiben olvassa Homért, Plátót s egyik művét le akarja fordítani, eredetiben élvezi Shakespearét, Byront, ki mély hatást tesz reá, kora olasz, francia költői és tudományos termékeit. Atyja példájára különösen vonzódik Angliához, melyben munkás élete folyamán több ízben hosszabb időt töltött s ott nem csupán a főúri világgal érintkezett, hanem melegen érdeklődött művészet, ipar, forgalom, kereskedés, főleg a műszaki haladások iránt. Megnézte a gyárat, a viz-

szabályozás és hídépítés alkotásait, a vasutakat és más közlekedési eszközöket. De bejárta, tanulmányozta hazájának nagy részét is, mindinkább átolvasta az irodalom segélyforrásait s éles, bíráló, kutató esze behatolt a viszonyok mélyébe. Végtelen művelődési ösztön rejlett benne s mérhetetlen irodalmi és tapasztalati kincseket gyűjtött, mely törekvésében szünet nem állt be soha. Első sorban saját énje megjavítására, lelki tökéletesedésre, erkölcsi tisztulásra törekedett, hogy ugyan-

Gróf Széchenyi István ifjúkori arcképe.

(Gróf Széchenyi Béla birtokában.)

erre taníthassa nemzetét. Itthon benső viszonyba lépett báró Wesselényi Miklóssal, ki magyaros lelkével gondolatvilágát sokban átalakította. De a legelső és legmélyebb hatást szülői tették reá, atyja, a nemes Ferencz gróf, anyja, a derék Festetich Juliánna. Az ő meleg családi körükből merítette első és legtartósabb benyomásait. Szerető szülői voltak igazi és legállandóbb sugalmazói, mintaképei s egyéniségének első méltánylóját édes anyjában találta, ki önérzettel mondta még 1818-ban:

„én neveltem“, s látnoki szellemmel írta valakinek: „meglátja, Magyarországon még oly nagy hazafi ember nem volt, mint ő“. Szülőinek befolyása alatt az ifjú katonatiszt csakugyan azt tűzi ki „életének legmélyebb feladatává“, hogy hanyatló nemzetét nemesebb, dicsőbb létre keltse s az új ivadékot egy lépéssel előre vezesse a világosság felé (1819). Már akkor tudta, hogy e hivatás martírszerű, s ha nem akar lemondóan tűrni és szenvedni, „készen kell lenni mindenre, még az akasztófára is“, mert »a szabadságot csak vérrel lehet megvásárolni“. Kezdetől fogva nem barátja ugyan a szélsőségeknek s korán hangsúlyozza, hogy mindenben atyjának példáját követi s meg nem ejteti magát az „ügyes Aufklärer“-ek szemfényvesztéseitől. De lelkesül a német és az olasz egységért, foglalkozik nemcsak hazája, hanem Ausztria „általános reformjával“. Bécestől nem fél s azt mondja, hogy a Metternich-rendszernek nem ördög-, hanem ökörszarvai vannak. A hercegtől magától, kivel sokat érintkezett, szintén nem volt elragadtatva. Már 1825-ben említi, hogy ez a „világ csodája“ a közelből épen nem oly nagy, minőnek a távolból látszik, honnan állásának, hatalmának nagyságát az egyéni nagysággal szokták összetéveszteni. Azt írja róla: „felületes ember, mindig ő beszél s mást szóhoz sem juttat. Azt hiszi, mindent tud, pedig nem is foglalkozott komolyan semmivel“. „Milyen kicsi dolog az, — kiált föl a kancellárra czélozva — a mit rendesen nagy embernek mondanak.“ Azt tartja (1826): Metternich rendszerének az ő életével vége lesz, s élesen elítéli (1832), hogy a hercegnek és embereinek az az elvök, hogy megvetnek mindenkit, a ki velők nem tart. Élete vége felé meg az akkor már rég bukott Metternichet „egy napról a másikra szédelgő ember“-nek nevezte. Időnkint azonban másként, enyhébben, sőt elismeréssel nyilatkozott róla, mert Széchenyi hangulatember volt, kinek cselekvését, ítéletét erősen befolyásolta idegrendszere. Ifjú kora óta gondot fordított ugyan testének nevelésére, mestere volt mindenféle sportnak, vívásnak, uszásnak, lovaglásnak, vadászatnak. De halhatatlan lelke mindig beteges testben lakozott. „Ifjú abban a lélek és erős, — mondotta maga, — de tokja annál hitványabb.“ Öröklött vagy szerzett volt-e a betegség, mely gyötörte, az köztevékenysége szempontjából mellékes. Ellenben azt, hogy baja ifjú legénykora óta megvolt s egész pályáját befolyásolta, sőt előkészítette életének tragikus befejezését, elvitatni nem lehet, hacsak az utóvilág Széchenyivel szemben ugyanazon hibába nem akar esni, mint kortársai, kik nem ismerve betegségét, lelkének hányódásait következtetlenségnek, elvei megtagadásának minősítették s ezzel politikai becsületét támadták meg. Hogy Széchenyi súlyos beteg volt, azt nem idegenektől tudjuk, hanem ő maga beszéli el s a kór jelenségeit igazán elijesztő részletességgel rögzíti meg naplóiban, melyeket 1814–48 közt folyton vezetett. Hidegen, az orvos pontosságával figyelte meg magát s jegyezte föl testi-lelki szervezetének minden

rendellenes megnyilatkozását, kóros állapotának minden egyes tünetét. Ez önvallomásai mondják el, hogy örökös kételyek gyötörték és marczangolták mélyen vallásos kedélyét, hogy ifjú kora óta agyrémek, hallucinációk kísérték s hangulatát egyik szélsőségből a másikba sodorták. Önvallomásai mondják el, hogy nem bízik magában, minduntalan kétségbeesik eszményein, szörnyű rémképek gyötrik, álmatlanságban, lidércnyomásban szenved, mindenféle betegségtől fél, azt hiszi, hogy örültség környékezi s ily hangulatban gyakran gondol öngyilkosságra. Fiatal kora egyes kalandjai, ifjú szerelmi fellobbanásai s a rájuk következő csalódások, melyek igazság szerint nagyon jelentéktelen dolgok voltak, e beteges hangulatban nála nagy tragikus eseményekké csúcsosodnak ki s minden csekélységre fölmerül benne a képzet, hogy valami szörnyű bajt, pótolhatatlan szerencsétlenséget okozott. Az ilyen képzelődés, önvád, önijesztés, rémlátás víg legényéletétől kezdve fényes sikerei és boldog családi élete közepett örökösen kínozza s végig kíséri pályáját. Mindez kétségkívül a szertelenségig kifinomult idegzet s beteges pszichikai hatások eredménye s jelzi, hogy Széchenyi az egészséges test erejével nem mindig rendelkezett s nem egyszer az akarat valóságos bénulásával küzdött. Igazán nagy arányokat testi-lelki szervezetének elbetegesedése csak pályája második felében, az idő és az idegfárasztó munka hatásai alatt öltött. De már működése első szakában megvolt és érvényesült s minthogy igazi okát nem ismerték, azt a látszatot keltette, mintha Széchenyi következtelen, meggyőződésében ingadozó lett volna. A valóságban egy úton haladt, hű maradt magához mindvégig s egyedül idegességéből folyó hangulatváltozásai okozták, hogy időnkint, mint Metternich hercegről, akképen másokról, emberekről és eseményekről oly nézeteket kockáztatott, melyek a kapkodás, a következtelenség gyanujába keverték.

Külföldi tapasztalatai és olvasmányai Széchenyi figyelmét hamar az egyesületi élet jelentőségére irányozták s fölkellették benne a vágyat, hogy a társadalom hasznos tényezőinek, erkölcsi erejének összefoglalására tegyen kísérletet. Már ifjusága ábrándjaiban azzal foglalkozott, hogy a „Philosophia Templáriusai“ vagy „Magyar Erénytársaság“ (a német Tugendbund mintájára) címmel egyesületet fog alakítani. Ez eszméjét más alakban, a pesti nemzeti kaszinóban valósította meg (1827), mely alkotása, noha sokan egyszerű pipázó társaságnak gúnyolták, nemcsak bevált, hanem országszerte utánzásra talált s az addig teljesen pangó egyesületi életnek egyszerre lendületet adott. A vidéki városok értelmisége követte Széchenyi példáját, egymás után alakultak a kaszinók s lettek a társas érintkezés és az eszmecsere gócaivá. Az első siker újabb tevékenységre ösztönzé Széchenyi fáradhatatlan tettvágyát. Pesten állandósította a lóverseny intézményét s megismerve a napi sajtó jelentőségét, már ez időben napilap-alapítás eszméjével foglalkozott. Egyelőre azon-

ban csak könyvet írt (1828) a „Lovakról“, s ez első műve a lótenyésztés gazdasági jelentőségét fejtegeti. De jóval többet, sőt egészen mást ad, mint a cím jelzi s maga a szerző így jellemzi könyvének igazi célját: „elvadítanám a mi pipaszárrágóinkat, ha csak távolról sejténék, hogy tulajdonkép őket s nem a lovakat akarom idomítani“.

Csakhamar, még 1828 végén, második, nagyobb munka írásába fogott, mely 1830-ban „Hitel“ címmel jelent meg s aránylag rövid időben négy kiadásban s német fordításban kelt el, mi eléggé jelzi a figyelmet, melyet ébresztett. E munka folytatásául s az ellene emelt kifogások czáfolatául egymásután írta a „Világ“ (1831) és a „Stadium“ (1833) című könyveket, melyek mindegyike egy-egy hatalmas tett volt s alapjaiban fölrázta a közszellemet. A három munka egyikének címe sem fedezi a tartalmat, mely kiterjed mindenre, politikára, gazdasági, polgárosodási kérdésekre, az ország legkülönbözőbb érdekeire és szükségleteire. Egyik sem rendszeres s nem logikai egymásutánban tárgyalja a felölelt kérdéseket. A szerző egyik tárgyról átmenet nélkül csapong át a másikra; néhol nehézkesen, gúnynyal, szatirával, néhol lángoló szenvedélyvel, erős páthosszal, ódai szárnyalású, remek költői nyelven, máskor az ó-testamentum prófétáinak megrendítő hangján beszél multról és jövőről, az állam, a társadalom, a gazdasági és erkölcsi élet nagy és apró kérdéseiről. Nem szigorú tudományos rendszer szerint teszi ezt, hanem gyakran megakasztja előadása fonalát s kitér ide-oda. Élénk, eszmékben gazdag lelke kanyarog, mint a hegyi patak, hol komor sziklák, hol virágos rétek közt, de mindig üdén, tisztán, életet és erőt lehelve. Széchenyi áttanulmányozott mindent, mit a hazai irodalom rendelkezésére bocsáthatott, a költőket épen úgy, mint a kereskedők és iparosok országgyűlési fölterjesztéseit vagy Berzeviczy Gergely akkor ismert műveit. De mindez nem elégtette ki s éhező agya dúsan merített idegen termékekből. Idegen befolyáson is át kellett vergődnie s épen ez tette eredeti gondolkodóvá. A kor általános eszméi visszhangzanak műveiből, de az alak, melyben kifejezi, a mód, melyen a hazai viszonyokra alkalmazza, egészen az övé s ebben rejlik egyéniségének önállósága és eredetisége.

Mint stilusa, akképen külső megjelenése is eredeti, föltűnő, részben különczködő. Öltözködni kissé sajátosan, bizarrul, de mindig választékosan szokott s finom izlése, arisztokratikus származása, a szépért táplált lelkesedése egész valójában megnyilatkozott. „Én nagy szemöldü, barnássárga színű, komor kinézésű ember vagyok“, írja magáról, utóbb (1836) meg azt mondja, hogy „sárgás, ránczteli képe s soványka, törődött teste“ van. De a túlszerénység vezette tollát, midőn ezt a képet megrajzolta magáról. Nem épen szép, hanem izmos, jól megtermett, előkelő külsejű ember volt, éles arcvonásokkal, széles nagy homlokkal, melyen a gondolkodás mély barázdákat vont. Tömött, csaknem egybe-

nőtt szemöldöke alól szűrke, élénk szeme fürkészőleg nézett a világba. Rövidre nyírott bajsa, körszakálla sajátos jelleget adott az egész arcnak, melyen meglátszott, hogy az agy örökös szellemi munka műhelye. Hangja nem volt elég erős s Széchenyi a szószeiken kevésbé aratott babért. De élénken, figyelemkeltően tudott beszélni is.

A mint Széchenyi nem politikai izgatással, hanem az akadémia, a kaszinó és más közhasznú egyesületek megteremtésével kezdte ragyogó pályáját, akképen négy első s minden tekintetben alapvető munkája csak mellékesen, a mennyiben ki nem kerülhető, foglalkozik tulajdonképen politikával. Keveset politizált, mert fenköltebben, nemesebben fogta föl hivatását, melyen ifjú kora óta folyton töprengett. Szülőitől tanulta a mély vallásosságot, az erős magyar nemzeti érzést s családi köréből, vallásából, ifjú kora katonai foglalkozásából merítette a fegyelem és a kötelességérzet ama mélységét, mely egyéniségének legfőbb jellemvonása. Atyja oltotta szívébe, hogy az előkelő rang, a dús vagyon kötelességgel jár embertársaink és a haza iránt s ebből a kötelességérzetből és munkakedvből fakadtak Széchenyi összes cselekedetei. Dúsabb tehetséggel, merészen szárnyaló kép-

Gróf Széchenyi István ifjúkori aláírása.

zelő erővel, több és alaposabb tudással ellátva, mint atyja, fogott ahhoz a munkához, melynek értékét már az atya fölismerte. A kötelességérzetet és munkakedvet az uralkodó rétegekben fölébresztetni, gondolkodásukat korszerűen átalakítani s őket hivatásuknak megfelelően erkölcsileg nevelni volt könyveinek célja. Nemcsak élesen kutató, hanem alkotó szemmel nézte a világot, melyben élt. Felismerte minden hibáját, elmaradottságát, s kérlelhetetlen bírálat tárgyává tette a fennálló összes viszonyokat. Könyveivel első sorban az erkölcsi érzést akarta átalakítani, fejleszteni; az volt céljuk, hogy a magyarság vezető rétegeit dolgozni megtanítsák, s életök folyását ethikai alapokra fektessék. A romok, az elhalt intézmények, a hamis értékek, a sár és salak eltávolításával, melyek a közéletet ellepték, új, életerős társadalmat igyekezett teremteni, hogy a magyart testi-lelki mivoltának észszerű kifejlesztésével a polgárosodás legbonyolultabb feladatainak valószínűsítésére képessé tegye. Az uralkodó és munkás rétegeket egyaránt szemmel tartja ugyan s egyaránt fárad és dolgozik nemzete minden eleméért. De mint az arisztokratikus világ szülötte s tetőtől-talpig arisztokrata, legelől a nemességhez, a hatalom birtokosaihoz fordul s őket igyekszik modern szellemmel eltölteni, erkölcsileg és értelmileg hivatásuk teljesítésére nevelni. Új életeszmenyt

szeretne bennök keltetni, olyat, mely a rendiség igazán értékes tulajdonait az újkor művelt és dolgozó emberének összes erényeivel egyesíti. A multban való ábrándos elmerülés helyett a végtelen jövőre tereli a figyelmet. Föltárja a nemesség előtt mostani életének üres, hívságos voltát, figyelmezteti, mennyivel okosabb, mennyivel előnyösebb lenne, ha a helyett, hogy apró, tehetetlen s csak elavult kiváltságokon nyugvó nemzetet alkot a nagy nemzetben, a kiváltságok lerontásával beleolvadna a nemzet egészébe s vele dolgozva, vele érezve és élvezve közreműködne a haza felvirágoztatásában. De nemcsak nemesebb érzelmeire igyekszik hatni. Kimutatja, hogy az uralkodó réteg milyen gyöngé, milyen szegény az adott viszonyok közt, hogy mennyi nemes élvezetről kénytelen lemondani s ugyyszólván számszerűleg tünteti föl, hogy a korhadt közintézmények, az adómentesség, az ősiség, a jobbágyrendszer modernizálása mennyire megjavítaná az ő vagyoni helyzetét s hogy a szegény gazdagokat csak a nemzeti átalakulás varázsolhatja át olyan közép- és főúri osztálylyá, melynek anyagi létele szilárd alapokon nyugszik s így politikailag is vezérszerepet vihet.

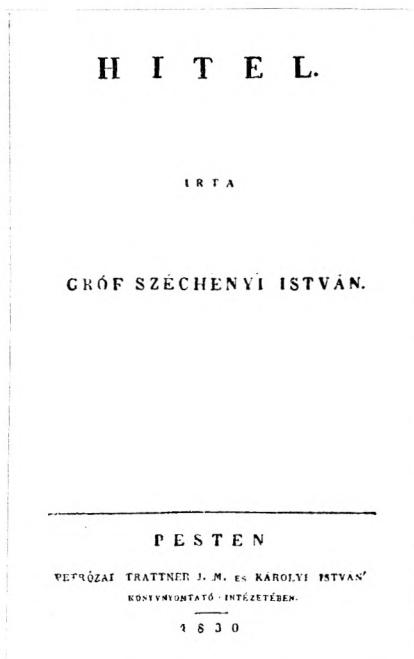
Széchenyi a kiváltságos réteget igyekszik azokkal az eszmékkel megbarátkoztatni, melyek a magyar munkástömegeket áthatották. E tömegek gondolatvilágából meríti ugyan vezéreszméit, de a rendiségnek akar reformátora, tanítómestere lenni, vele és az ő javára óhajtja reformjait valósítani. Noha erkölcsi érzete és egyetemes világnézlete a legridegebb ellentétben állt az uralkodó rétegek erkölcsiségével és életfelfogásával, ő is körükből származott s ő képviselte benne egész tökéletességében az új európai ember típusát. Hogy eszméinek utat törjön, hadat üzent a multnak mindabban, a mi elavult. Mint barátja, báró Wesselényi Miklós, ő is száz változatban hirdette, „hagyjunk fel a réginek nevetséges magasztalásával s az ahhoz való kárhozatos ragaszkodással“. Nem azért mondotta ezt, mintha hiányzott volna lelkéből az ősök iránti kegyelet érzése. Egészséges történeti érzéke vitte harczba a mult ellen, melyből a rendi társadalom épen azt dicsérte, a mi átokként nehezedett a jelenre, a mi az önzést, az elzárkózást, a tudatlanságot, a polgárosodás iránti közönyt jelentette. E bálványimádás ellen tört Széchenyi, midőn a jövőre terelte a rendi közvélemény figyelmét is, arra a jövőre, melytől a munkás tömegek megváltásukat várták. Tőlök hatott át Széchenyire ez az eszme, melyet immár az uralkodó rétegekbe igyekezett beoltani. Első sorban a nemesség bibliáját, a Corpus jurist, melyet alaposan tanulmányozott s benne a Hármaskönyvet támadta meg, melyekben a maradiság legfőbb harci eszközeit látta. Azt mondta a törvénytárról, hogy csak akkor fog valamit érni, „mikor legalább is kilencz tizede el lesz égetve s tüze felett újra felszenelve, módosított, javított és rendbe hozott egy tizede“ marad. Berzeviczy Gergely nyomán Széchenyi is azt vallotta, hogy az elavult alkotmány csak Ausztriának s a szolgálatában álló rétegeknek válik hasznára, az

országot ellenben testi-lelki szegénységre s ezzel rabságra kárhoztatja. Éles körvonalu képekben festette meg az egész ország s az egyes néposztályok állapotát. Felhozta, hogy nálunk sehol a nemzeti nagyságnak emlékei nem láthatók, hogy 900 esztendei életünk daczára sehol „semmi országos jelek, dicsőségre emlékeztető s gerjesztő jelek nem látszanak, ellenben mennyi a bitófa“. „A mi fény van, szegény fény“, s minden társadalmi réteg, főpapság, főrendi birtokos, köznemesség hátrább áll, mint bármely más keresztény nemzetnél. A polgárság nagyobb részt nem magyar s nem is vágyik azzá lenni, mert a felsőbb rendek nem édesgetik magukhoz s nem méltatják, a parasztság meg el van nyomva, s magyar része, noha „az országnak legszebb lakosa“, nem szaporodik oly mértékben, mint a tót, német, oláh. A felekezetek közt keserű versengés folyik s „a kereszt, a türelem és felebaráti szeretet dicső jele gyakran egy a mennyországból kirekesztő rémmé alacsonyított le“. „A kisebb nemesség nőttön nő s előre látható, 10 nemes ember jut majd egy-egy sovány hold földre. Művészetet, kereskedést űzni éretlen büszkesége nem engedi s méltósága ellen tartja, becsületesen, ügyességgel és tudománynyal fáradozni vagyon után, hanem inkább dologtalan henyél otthon.“ Rámutat, hogy az extra Hungariam „hiábavaló s kaczagást vagy szánakozást okozó beszéd“, mert „sokak előtt az életnek legfőbb kellemei még név után is alig ismert dolgok“. Bírálata mindig elmés, helyes úton jár és sokszor igazán lesújtó. „Nekünk — írja — 800 év óta van alkotmányunk s alig van néhány ember közöttünk, a ki sejtené, mi az alkotmány.“ Különösen azt a visszasságot és erkölcstelenséget kárhoztatja, hogy míg „a nemesség alkotmányos kormányzatot kíván magának, ő meg korlátlan ura akar jobbágynak maradni“. Főművének, noha épen nem kizárólag közgazdasági szakmunka, „Hitel“ czímet adott, mert a hitelügy tárgyalása közéletünk egész szövevényének megvilágítására kínált neki módot. Abból indul ki: „a kinek hitele nincs, bárminő fekvő birtokot örökölt is őseitől, bármennyire pengetheti is nemes szabadságát, az szabad és tehetős nem lehet“. A hitel hiányát nemcsak anyagilag károsnak, hanem az erkölcsi bajok, a romlottság és elaljasodás kútfejének tekinti, melyből mint később mondotta, a magyar nemes az a vezérelve folyik munkásaival szemben hogy: „botozni és nem fizetni“. Ez erkölcstelen gondolkodás okát első sorban a hiteltörvényekben találta, melyek „vagy legalább azok alkalmazása gyökereiknél vannak már elhibázva, mert az adóst legyezik s a hitelezőt büntetik“. De a hitelügy fejtegetése csak alkalmul szolgál neki, hogy erős bírálat tárgyává tegye az egész fennálló jogi és társadalmi szervezetet. Kimutatja a hűbéri birtokrendszer fogyatkozásait, az ősiség káros voltát magokra az urakra, élesen megvilágítja a jobbágy-intézményt, főleg a robotot, melyben a nemzeti munka tetemes hányada elpocsékolatik, úgy, hogy közlekedési eszközök alkotására nem marad s ezek híján a forgalom és kereskedés sem fejlődhet. Hadat

üzen mindennek, mi a nemzeti erők szabad kifejlődésének útját állja s nem kímél senkit, mert, mint mondja, nem a személyeket, hanem csak a közügyet nézi. „Hazánk előmenetele s magasabb fölemelkedésének legfőbb gátjai — mondja — mi tehetősebb birtokosok vagyunk“, s hozzá teszi, hogy ez elemek „még azon rőffel sem bírnak, melylyel nemzeti nagyságot mérni lehessen“, különben igazságosabbak lennének a munkásnép iránt, mert „újabb időben nem az insurrectio, hanem a szántó-vető tartá fenn a nemzet hírét“. Csakhogy akad ugyan „itt-ott egy négyszögmértőföldön egy szál egyenes fa“, „de bizony mondom, még tán egyetlen egy tökéletesen kimívelt okos ember sincs az országban“. Az uralkodó rétegek gyilkos gyűlölettel telvék egymás iránt s ez a szó „mágnás“ elég, hogy a nemességben „a legigazságtalanabb indulatokat“ keltse. Az ország 52 picziny királyságra, vármegyére oszlik, melyek nem törődnek egymással, úgy, hogy „Magyarországban még nincs nemzet s még sok csapásnak kell jönni, hogy közszellemet alkossunk“. Ő maga tetőtől talpig arisztokrata s nem is akarja az arisztokrácia uralmát bántani, ha az „az ész, az igazság és az erény uralmát“ jelenti. Ép úgy hő szeretettel vonzódik a nemességhez s „nemességünk nemesítése“ törekvéseinek egyik vezérgondolata. Mindazáltal a magyar nemesnél többre becsüli a nemes magyart, mert lángoló fajszeretetével a felvilágosult európai szellem ölelkezett fenkölt lelkében. Az volt szent hite, hogy „az alkotmányt biztosítani annyit tesz, mint oly lábra helyezni, hogy az ország minden lakosa érdekét találja benne, hogy tovább fennálljon“. Egyesíteni akarta jogban és kötelességben az egész nemzetet. „Hunnia minden lakosainak polgári létet adni“, „még pedig egy szelid és convulsio nélküli reformatio útján“, volt jelszava, melynek a királyi és rendi hatalmat egyaránt meg akarta nyerni. „Kilencz millió jobbágy és katona sorsának javítása elodázhatatlan emberies kötelesség.“ „Magát az Istent szolgáljuk, — folytatja — az Istent imádjuk az által, hogy teremtményét, az embert, akármilyen alacsony helyzetben lépett volna is az élet színére, oly magasra emeljük, mint azt tulajdonai és erényei engedik, s ha kell, sajátunk vesztével, sőt szívvérünkkel is vívjuk ki minden honfitársunknak az emberiség jogait.“ Mint egykor Zrinyi, a költő, ő is legelől a nemzetben magában, önerejében, anyagi és szellemi képességeinek kifejlesztésében kereste az üdvöt, a megújulás eszközeit s ragyogó színekben rajzolta meg a sokféle hasznót, a jólétet és a megelégedést, mely a haladásból a társadalom minden rétegére áradni fog. „Vadonságok, posványok vízesatornákkal vígan átszelt kertekké, Dunánk egy rendes folyammá, Budapest egy kikötőhelylyé válnak, s Magyarország nemcsak de jure, hanem de facto is regnum per se és pro se existens et independens lesz.“ A „800.000-nyi súlyú talpkő helyett lassankint 10 milliónyi súlyút“ akar az állami önállóság biztosítására lerakni, a közjólétet képessé akarja a független-

ség megvédésére tenni, mert most „szegénységünk áll gát gyanánt legszentebb hazafiúi kötelességeink, kellemeink, kívánataink, minden akarataink ellen“. Anyagi és erkölcsi érdekből hirdette tehát, hogy a magyar állam felszabadítását a magyar munkásnép felszabadításának, az önállóságot a jogegyenlőségnek kell megelőznie. De tudta azt is, hogy az új nemzeti nagyságnak nagy az ára, hogy „lánczok és vér nélkül nem fog ez a dráma befejeződni“, mint már 1827-ben mondotta, s hogy az egyénnek, minden társadalmi rétegnek, minden munkakörnek óriási erőfeszítést kell tennie, új fegyverekkel kell magát fölszerelnie, hogy a szabadságot és önállóságot kivívja. Elmaradottságunk, minden bajunk „gyökérokát kizárólag nemzetiségünk fejletlenségében s közértelmiségünk csekély voltában“ látta, mert „Magyarországnak sok kincse van, de tudománya nincsen“. Csakhogy megvan benne a képesség, hogy megszerezze. „Magatokban hevernek a valódi arany- és ezüstbányák, munkálatlan, megnyitatlan, sőt még a legjobb magyarok előtt is ismeretlenül.“ E lappangó szellemi kincsek értékesítésére ösztönözte nemzetét. „Ne keressük mentőnket sehol és egyebütt, mint saját, vagyis inkább személyes erényeinkben s lelki többségünkben“, mely célból „magyarosítani és egyesíteni, ím ez való mindig szemünk előtt“. Apostoli lelkesedéssel hirdette a tisztes munka becsületét és érdemét s különösen az országnak akkor még nagyon elmaradt fővárosa körül, melyet először ő nevezett Budapestnek, szötte aranyos álmait, mert a nemzeti újjászületés egyik főfeltételének tekintette, hogy a magyarság először is méltó fővárost teremtsen magának. De szívének melege kiterjedt egész hazájára s sürgetőleg ösztönzött munkára mindenkit. „Egy emberélet lefolyta után vagy magyarabb lesz a világ — mondotta (1830) — vagy elvész a magyar.“

Ezeket a tanokat, melyek a tömegek legtitkosabb vágyainak adtak kifejezést, immár egy országos nevű, gazdag és érdemes főúri nemzetség sarja hirdette, mi e korban még a siker egyik előfeltétele volt. Természetes tehát, hogy alapjaiban fölrázták a társadalom értelmesebb elemeit. Széchenyi ethikai rendszerének nagyszerűsége, könyveinek izgató szelleme

A Hitel első kiadásának címlapja.

és nyelvezete, a mély tudás és sokféle szakismeret elbűvölte vagy meg-rémítette kortársait. Nemcsak új eszméket hirdetett, hanem egy új nemzeti erkölcsan kodifikátora, a magyarság tanító mestere, egész erkölcsi élettartalmának átírója akart lenni. Egy új Keresztelő Jánosképen jelent meg a régi világ sivatag pusztájában s hirdette merészen és messzehangzón: „dolgozzatok, közeledik az Isten országa!” Egy pillanatig bámulva nézték a csodát, hogy egy gróf, egy ősrégi nemzetség tagja, dús vagyon ura, nem az élvezetek fertőjébe merül, nem az udvar szolgálatában igyekszik kényelmes úton méltóságot, befolyásos állást szerezni, hanem a nép érdekeinek szenteli magát s a reformátor göröngyös útját választja. Eleinte még azok sem értették, kik ösztönszerűleg várták az új apostolt s úgy járt, mint a tanító, ki először lép az első iskolás növendékek elé. De hamar gondolkodásra szoktatta őket s a tanítványok megismerték, megszerették mesteröket. Ez a magyarok istene — mondta róla az ifjuság (1832). Munkái első sorban földézték azt, mit szerzőjük minden haladás előfeltételének tartott, az „eszmesurlódást”, a vitát, a felforgató kérdések taglalását és a vélemények heves összeütközését. Számos könyv, röpirat jelent meg Széchenyi mellett és ellen, a vármegyék behatóan bonczolgatták tanait, ugyanezt tették a kaszinók, melyek egyre szaporodtak, könyveket vásároltak, a haladás góczai lettek s elősegítették az új nemzedék rendszeresebb politikai kiképzését. Tolnában megégették ugyan a „Hitel“-t, Abauj meg sérelem alakjában az országgyűlés elé akart vinni, de mindenütt foglalkoztak tartalmával. A legellenszenvesebben Széchenyi iránt az udvar hívei és saját főúri barátai viselkedtek. Az együgyűek azt mondták, hogy azért írta művét, mert főispán akar lenni. Mások még inkább félremagyarázták céljait, különcznek, hóbortos bolondnak nyilvánították, kinevették, lenézték s meg sem hívták mulatságaikra. Nekik sem ment a fejökbe, hogy egy gazdag főúr komoly munkára adja magát és még képességeit is megtagadták. Mások egyenesen az arisztokrata világ árulójának, lázítónak tartották s a „Széchenyi István pestise terjedésére” vezették vissza mindazt, a mi később történt. Bécsben meg egyszerűen azt mondták, hogy demagóg s tönkre tette magát. De akadtak e körökben nemesebb lelkek, így József nádor és neje, Mária Dorottya főhercegné, gróf Zichy Károlyné, született gróf Seilern Crescence (első férje halála után Széchenyi felesége), kik méltányolták célzatai fenkölt voltát s buzdító szavuk balzsamával serkentették további munkára. Széchenyi hatása a magyar közlélekre évről-évre nőtt s a közszereplők e korbéli megnyilatkozásai azt a benyomást keltik, mintha ugyanazon szerzőjük lenne, mert csakugyan közös kútfejők, ugyanazon sugalmazójok, Széchenyi volt. Csakhamar alapjában változni kezdett a hang, mely eddig a közéletben uralkodott, s a szűkkeblű rendi látkör mindinkább kibővült, úgy, hogy az a rés, melyet Széchenyi elvei a nemesi balitéletek sziklafalán törtek, nemcsak be nem tömődött többé soha, hanem egyre

szélesedett. Sőt a tömeg eleinte azt hitte, hogy az új apostol zivatarként, erőszakkal fogja a politikai légkört megtisztítani s hogy Széchenyiben új Rákóczy Ferencz támadt, a ki felhasználja a nemzetközi viszonyok kedvező fordulatát, az 1830-diki francia forradalom keltette izgatottságot s fegyverre szólítja a Metternich-rendszer ellen. De Széchenyt még Bécs szülte s családi hagyományai sokkal mélyebben az udvári és főúri világ talajához lánczolták, semhogy valaha a Rákóczy szerepére gondolt volna. Már atyjáról azt mondta Kazinczy Ferencz, hogy „austriácus” lelkű, fia meg első fellépésétől kezdve folyton hirdette, hogy fokozatosan és békés reformáció útján akarja eszményeit valósítani, még pedig Bécs közreműködésével. A 300 éves mult minden ellenkező tanúsága daczára bízott az udvar jóakaratóban, melyet külön-

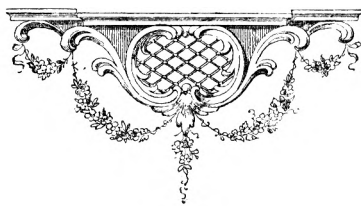

A nemzeti kaszinó régi helyisége.

(Rohibock rajza után.)

ben sem nélkülözhetett, mert nemcsak könyvet írt, hanem nagyszerű gyakorlati tevékenységet is fejtett ki. Megalkotta az akadémiát, a kaszinó s a lóverseny intézményét, a pálya- és lófuttató társaságot, melyet 1825-ben alakított, idővel (1835) gazdasági egyesületté fejlesztette s ösztönzésére Szatmárban, Vasban, Erdélyben hasonló társulatok alakultak. Már ez időben foglalkoztatta a Buda és Pest közti állandó híd ügye s a magyar forgalom érdekében szoros viszonyba lépett a Bécsben 1829-ben alakult Dunagőzhajó-társasággal, mely a következő évben Bécs és Pest közt megnyitotta a gőzhajózást s Széchenyi ösztönzésére lehetőleg bevonta Magyarországot a nemzetközi forgalomba. Sőt, mint egykor nemzeti királyainkat, politikai ösztöne és kimeríthetetlen tettvágya az Aldunára is levitte Széchenyt. Alighogy a dunai gőzhajózás megélénkült, nyomban felmerült a szükség, hogy az Aldunán levő természetalkotta hajózási

akadályokat el kell távolítani, szabályozni kell az úgynevezett Vaskaput. A nádor 1832-ben műszaki közegeivel, köztük a jeles Vásárhelyi Pál mérnökkel megindította a kellő helyszíni munkálatokat s fölvetette az eszmét, hogy a munkálatok fővezetését Széchenyire bízzák, ki (1833) elvállalta a fáradságos állást. El is készítette a Báziástól Orsováig vezető nagyszerű műutat (Széchenyi-út), ellenben a Vaskapu-szabályozás pénz híján már 1836-ban abban maradt. Annál több más terv és vállalat eszméje rajzolt Széchenyi agyában. Különböző gyárakat alapított, Pesten a hengermalmot és a cukorgyárat, másrészt melegen érdeklődött a vasút-építés iránt. Minde fontos és közhasznú tevékenységében rá volt utalva Bécs jóakarátára. „Minthogy — mondotta — Magyarország törvénybe iktatott függetlensége és önállósága daczára itthon az osztrák kormány nélkül egy lóversenyt sem lehet rendezni, egy egyletet sem lehet alakítani“, szükségképen jó viszonyban kell maradnunk Béccsel s az ottani hatalmi tényezőkkel. Ez eszméjét azonban a közvélemény óriási többsége bizalmatlansággal fogadta. Senki sem hitt a császári rendszer reformáló hajlamaiban s sokan utaltak reá, hogy Magyarország 300 év óta áll már a Habsburgok uralma alatt, kiknek volt tehát elég idejük a magyarság testi-lelki erejét kifejleszteni, de nem tették. Ellenben Széchenyi, kit e miatt „német lelkű“-nek tartottak, lehetőnek vélte megnyerni Metternich támogatását a magyar közintézmények korszerű átalakításához. Melyik fél ítélte meg helyesebben az udvar hatalmasait és szándékaikat, azt a következő évek eseményei mutatták ki, melyek erősen visszahatottak Széchenyi közpályájának további alakulására.

III. FEJEZET.

ORSZÁGGYÜLÉSI KÜZDELMEK.

AZ 1830-IKI ORSZÁGGYÜLÉS. — FERDINÁND TRÓNÖRÖKÖS KORONÁZÁSA. — AZ 1832-IKI ORSZÁGGYÜLÉS. — KIVÁLÓ ALAKJAI. — DEÁK FERENCZ. — FERENCZ KIRÁLY HALÁLA. — V. FERDINÁND KIRÁLY. — A METTERNICH-RENDSZER FOLYTATÁSA. — KÜZDELMEK AZ ELLENZÉK S A KORMÁNY KÖZT. — AZ 1832/6-IKI ORSZÁGGYÜLÉS ALKOTÁSAI. — AZ ELLENZÉKI HANGULAT TERJEDÉSE.

SZÉCHENYI ISTVÁN eszméinek terjedését nagyban elősegítették azok az események, melyek ez időben Európa nyugati államaiban lejátszódtak s egyrészt súlyos csapásokat mértek a Metternich-rendszerre, másrészt új utakat törtek a haladásnak, az anyagi és szellemi polgárosodásnak. 1830 júliusban Párisban forradalom támadt; a francia nép elűzte a Bourbonokat, s Lajos Fülöpöt, a polgárkirályt ültette a trónra. Kitört a belga szabadságharc s csakhamar Belgium önállóságára vezetett. Fölkelések támadtak Olaszországban és Lengyelországban s az események ki nem köszörülhető csorbát ütöttek „az európai rend öre”, Metternich herczeg tekintélyén. Eleinte a herczeg még arra gondolt, hogy fegyverrel fogja a régi állapotokat visszaállítani. Csak-hogy épen ekkor tűnt ki belső kormányzatának egész nyomorúsága. Az állampénztár kongott az ürességtől s csupán a bankóprés kíméletlen alkalmazásával lehetett a folyó szükségleteket fedezni. A hadsereg nem állt színvonalra magaslatán, a külső szövetségesekben, Porosz- és Oroszországban meg nem lehetett bízni. Metternich kénytelenségből végre is elismerte Lajos Fülöpöt, ámbár azzal vádolta, hogy ügynökei tervszerűen szítják a forradalmi szellemet a szomszéd országokban s még nagyobb erőlködéseket tett, hogy a „belső forradalmárokat”, mint rendszere minden ellenségét nevezte, agyontiporja.

Maga Ferencz király ez időben már elaggott, beteges ember volt s szükségét érezte, hogy trónja majdani örököse, Ferdinánd főherczeg mielőbb megkoronáztassék. E végből 1830 szeptember 8-dikára Pozsonyba összehívta az országgyűlést, mely szeptember 28-dikán csakugyan megkoronázta a főherczeget. Ez a gyűlés legrövidebb országgyűléseink közé tartozik s december 20-dikán megtörtént a 17 czikkből álló törvény-

könyv szentesítése, mely a magyar nyelv hivatalossá tételére nézve igen fontos határozatokat tartalmaz ugyan, de azt a feladatot, melyet számára az 1827:VIII. t.-cikk kitűzött, a reformok tárgyalását teljesen mellőzte. Széchenyi működése csak ez időben indult meg s így még nem érezte hatását. Másrészt a párisi események még inkább megrémítették az uralkodó rétegeket s ezek ép oly kevésbé akartak reformokkal foglalkozni, mint a kormány. Az 1827-ben kiküldött országos bizottságok olyan javaslatokkal álltak elő, melyek szelleme azt jelezte, hogy a rendiség mint ilyen elvesztette vezető és alkotó képességét. Széchenyi nem tudott eleget csodálkozni „a kilencz könyvön, melyben szinte egyetlen egy talpkő sincs, nincs egy lat philosophia“. A leghelyesebben ítélte meg a munkálatot Dessewffy Antal, Temesmegye egyik vezérembere, ki következőleg szól róla: „az 1827. esztendei országos küldöttségek minden rendű munkálkodásaikban a régi előitéletekhez szorosan ragaszkodván, sem a kor sürgető szellemével elő nem haladtak, sem a hon szükségei nevedő seregének eleget nem tettek“. Így a nép nem sokat veszített vele, hogy a munkálatok tárgyalása elmaradt. Pedig egymást követték az olyan események, melyek a közszervezet gyökeres átalakítására intették a józanul gondolkodókat. A közigazgatás rosszasága következtében Galicziából új és romboló járvány, a kolera csapott át akkor először hazánkba s néhány hónap alatt töméntelen embert vitt sírba. Megkönnyítette terjedését a kormányzat betegsége, a kanczellária és helytartótanács közti régi torzsalkodás, mely a legellentétesebb intézkedésekre vezetett. Gyilkos elkeseredés támadt tehát a tisztviselők és az urak ellen s sok helyt énekelték a szomorú nótát:

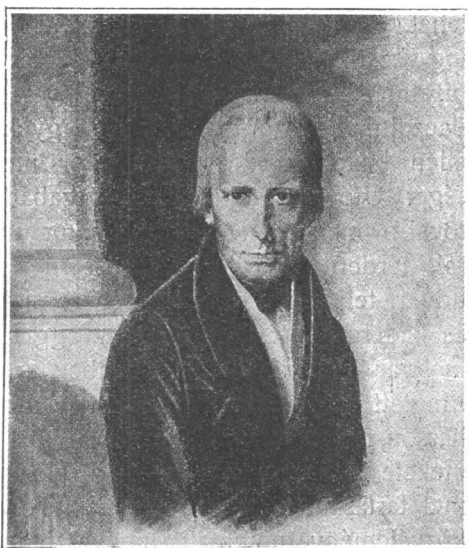
Falu végén a vasvella,
Mégis bejött a korela.
Sem urakra, sem papokra,
Hanem szegény parasztokra.

A nép, főleg a kétségbeesett tótság Zemplénben, Sárosban, Gömörben, Szepesben, Abaujban lázongani kezdett s ölte-gyilkolta földesurait. Ifjabb báró Eötvös Ignác királyi biztos katonasággal vérbe fojtotta ugyan a parasztfölkelést s embertelenül ölette a szegénységet, míg a királyi tilalom határt nem szabott a tömeges kivégzésnek. De a mozgalom nem maradt hatás nélkül a földesurakra, annál kevésbbé, mert immár Metternich is azzal fenyegette őket: „kezemben a zsilipek, reátok zúdítom az árt, agyonüttetek benneteket a parasztokkal“.

Egy másik esemény, mely szintén mélységes érdeklődést keltett, a lengyel forradalom volt. Az orosz uralom alatti lengyelség 1830-ban fegyvert fogott s a következő évben halálra szántan küzdött szabadságáért. Mozgalmát a népek Európaszerte rokonszenvvel kísérték, de sehol sem annyira, mint hazánkban. A nemesség és a vármegyék, a mennyire a kormány engedte, gyűjtéseket indítottak a lengyelek javára,

pénzzel és fegyverrel támogatták őket, sőt feliratokban kérték a királyt, segítse meg a vitéz lengyeleket, kik egykor megmentették Bécset a töröktől. E kérelemben nemcsak az emberi részvét, hanem az Oroszországtól s a pánszlávizmustól való félelem nyilatkozott meg s a lelkes föliratokban egészséges politikai ösztön nyert kifejezést. Egy pillanatig úgy látszott, mintha az udvar teljesíteni akarná a magyar nép óhaját, mert a lengyelek javára tárgyalásokat indított a nyugati hatalmakkal. De hamar elejtette az ügyet s az oroszok vérbe fojtották a fölkelést, mire néhány száz lengyel hazánkba menekült, hol vendégszeretően fogadták őket. Ez események izgató hatását fokozta Széchenyi Istvánnak velök párhuzamosan folytatott nemzetébresztő tevékenysége, valamint az idegen eszmék tömeges beözönlése. A napi sajtó Európa számos államában felszabadult s lelkesen hirdette a szabadelvűséget. A műszaki tudományok lendülete, a gőzhajózás és vasútépítés szintén a haladást szolgálta, új világnézletet teremtett s megszüntette a távol-ságokat, kezdte összeforrasztani az állam alkotó részeit és az addigi helyi hazafiságot erős nemzeti öntudattá növesztette. Ez új hatalmi tényezőkkel szemben a maradiság, a kényuralom rendszere egyre tehetetlenebbé vált s mikor Ferencz király 1832 december 16-dikára Pozsonyba új országgyűlést hívott össze, ott már a haladás, a nemzeti eszme hívei egész táborra szaporodtak föl. Ekkor kellett eldőlni annak is, igaza van-e Széchenyinek, midőn nagy reformjai valósításában az udvar jóakarátára, tevékeny közreműködésére számít?

A magatartás, melyet a kormány az országgyűlés megnyitása előtt követett, épen nem volt biztató. 1831-ben még szigorúbbá tette a cenzurát, megtiltotta a hírlapoknak, hogy politikai kérdésekről czikkezzenek, a helytartótanács meg csak olyan lapokra adott engedélyt, melyek szerkesztői külön is kötelezték magokat, hogy politikai híreket nem közölnek. De ezzel sem elégedett meg, hanem a legmesszebbmenő intézkedéseket tette, hogy a vármegyék kizárják követi utasításaikból a haladó eszméket s olyan követeket válasszanak, kik a fennálló rendszer föltétlen hívei. E végből pénzzel igyekezett a nemesi tömegeket a műveltebb birtokos osztály ellen a maga jelöltjei számára megnyerni s nem egy vármegyé-

Ferencz király élete utolsó éveiben.

(Az országos képtár metszetgyűjteményéből.)

ben célzott ért. Maga az ősz Ferencz király épen azért, mert érezte, hogy napjai megszámlálvák, görcsösen ragaszkodott a kormányzat eddigi szelleméhez, noha ekkor már körében is sokan mondták, hogy ezzel a legkomolyabb válságnak teszi ki az uralkodóházat és országait. Különösen testvére, Károly főherceg, az asperni győzelem hőse figyelmeztette császári bátyját, hogy a kormányzat ez idő szerint nem áll másból, mint egyes emberek küzdelméből a hatalomért, s az az elv, hogy Ausztria rendőre legyen Európának, a legvégzetesebb tévedés. „A míg e nézetnél maradunk, — írta 1834-ben a császárnak, — melyet pedig a mindennapi események eléggé megczáfolnak, ellenben azt a kötelességet, hogy saját birodalmunk belső ügyeit rendezzük, minden hatalom alapjának s a kormány első kötelességének el nem ismerjük, addig javulást remélni nem lehet.“ A császár szintén sejtette, hogy rendszere előbb-utóbb válságra fog vezetni, de a helyett, hogy népeit kielégítse, a militarizmusba vetette bizalmát, s az esetre, ha a hadsereg sem lenne képes a készülődő zivatarral dacolni, Oroszország segélyét igyekezett magának és utódjának népei ellen biztosítani. Már I. Sándor megígérte ily esetre fegyveres segítségét. Utóda, I. Miklós czár, a szabadelvűség engesztelhetetlen ellensége, tovább ment s 1833-ban, mikor utoljára találkozott Ferencz császárral, térden állva tett formasierű esküt, hogy bármikor hívja a bécsi udvar, teljes erejével segítségére siet lázadó alattvalói ellen. Ez ígéretre és haderejére támaszkodva az agg uralkodó el volt tökéltve, hogy az új magyar országgyűléssel szemben is megmarad régi, rideg álláspontján. Megtette az előkészületeket, hogy minden mozgalmat gyökerében elfojthasson, kémeivel, feladóival, titkos rendőreivel árasztotta el Pozsonyt, „fekete kabinetet“ szervezett a reformbarátok postai levelezésének szemmel tartására s az alsó tábla elnökévé olyan embert nevezett ki, kit a közvélemény nemcsak megvesztegethetőnek, hanem a magyarországi titkos rendőrség fejének tartott.

Csakhogy sem vesztegetés, sem erőszak, sem kémuralom nem zárhatta ki az új eszmék képviselőit az országgyűlés mindkét házából. A zajos, heves választási küzdelmekből sok kiváló, felvilágosodott, emberbaráti érzésű egyéniség jutott az alsó táblába, s épen ebben rejlik az 1832-diki országgyűlés emlékezetes jelentősége. Az érdekes régiek, az öreg Nagy Pál, a már 1830-ban feltűnt Bezerédj István, a gazdasági reformok lelkes híve, Beöthy Ödön, az egykori vitéz huszárkapitány, utóbb a vallásszabadság és a haladás bátor katonája mellett ott volt Klauzál Gábor, Kölcsey Ferencz, a Himnusz költője, a nagy szónok és mélyen gondolkodó író, ámbár csak 1835 elejéig maradhatott az alsó táblán, mert vármegyéje utóbb maradi szellemben módosította utasításait. De még jóval Kölcsey távozta előtt megjelent az alsó táblán egy új alak, Deák Ferencz (született 1803 október 17-dikén, meghalt 1876 január 28-dikán), kit testvére, Antal helyére Zala vármegye 1833 április

15-dikén választott egyik követévé. Otthon mint tiszti ügyész és helyettes alispán tűnt fel elbájoló szónoki tehetségével. De hogy mi lakozik nemes lelkében, annak megismerésére csak az új, országos színpad, az alsó tábla nyújtott módot. Mint kész ember tűnt föl s testestől-lelkestől az új eszmék szolgálatába állt, melyeket ép oly meggyőzően hirdetett, mint Széchenyi. Ő már valóban politikus volt, az igazság embere, ki azt vallotta s követte egész pályáján: „ha szabadok akarunk lenni, legyünk egyszersmind igazságosak“. Eszméiért férfias elszántsággal küzdött mindenkor. „Csüggedést nem ismertem soha — mondotta később (1844) —, nálam az elhatározottság kötelességérzeten alapul.“ Vezérelvei, végcéljai tekintetében nem különbözött Széchenyitől, de mégis nagy örvény tátongott köztük, mert Deák kezdettől fogva nem bízott a kormány reformhajlamaiban. Nyomban az ellenzék sorába állt s ott küzdött, míg elvei diadalra nem jutottak. Erősen ostromolta a fennálló kormányzatot és intézményeket, kikelt az ellen, hogy a Habsburgok meddő családi politikát űznek, hogy országaikat majorságnak tekintik s kényők-kedvők szerint kormányozzák. Kimondotta, hogy a nemzeti politikának más czélok is kell ismernie, mint a történelmi családok fenntartását, s az első országgyűlésnek, melyen részt vett, „a jobbágyság sorsának javítását“ tűzte ki programjává. Deákot még a Corpus juris nevelte, csak-hogy ő ezt a törvénykönyvet, melyet az úgynevezett Verbőczysták a nemzeti erők lekötésére használtak, az újkor szelleméből vizsgálta, a haladás fegyverévé kovácsolta és a benne foglalt jogokat nemzetének minden eleme számára követelte. A magyar nép fejlett jogérzését, tiszta lelkiismeretét olyan bájos egyszerűséggel, olyan ellenállhatatlan erővel szóltatta meg, éles esze a legkuszáltabb kérdéseket is úgy ki tudta bonyolítani, mint addig senki más a követek házában. Ő volt hazájának első jogásza és első igazi polgára, a tiszta magyar érzés és erkölcs, az emberszeretet megtestesítője. A főrendiházban Széchenyi baráti köre, az ifjabbak, első sorban báró Wesselényi Miklós lelkesült a haladás eszméiért. Wesselényi élete kicsinyben olyan, mint hazájának, Erdélynek története, telve megrázó, részben szilaj szenvedélyszülte eseményekkel. Igazi oroszántermészet volt, kinek életeleme a küzdelem, melyhez titáni

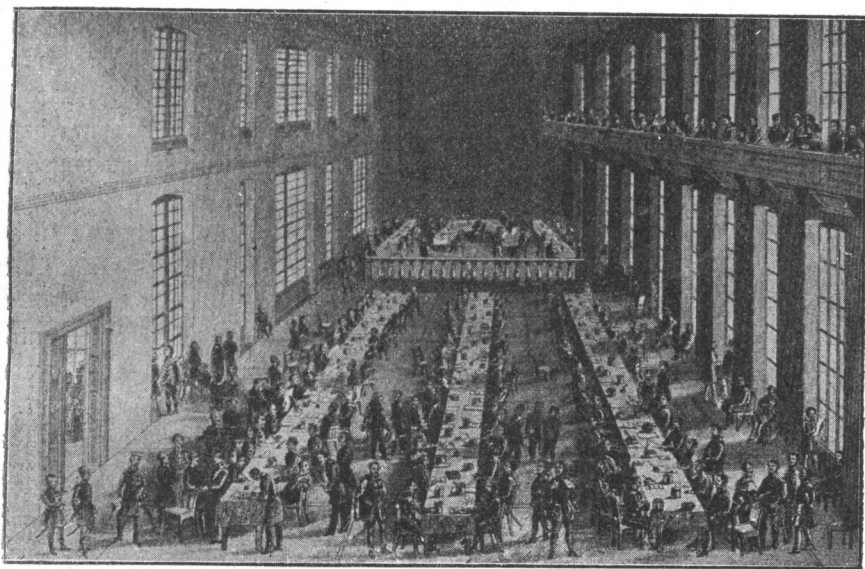
Deák Ferencz.
(Eybl könyomata után).

testi és lelki erővel rendelkezett. Erdélyben s a szomszéd magyar megyékben ő volt az új eszmék fáradhatatlan harczosa, vándor apostola, a mi hamar reá irányozta Bécs gyűlöletét s utóbb úgy kellett élnie, mondja, mint az üldözött vadnak, hontalanul saját hazájában. Mintegy a két tábla közt lebegett, mert egy távol levő főrendi hölgyet képviselt az alsó táblán, az a zempléni ügyvéd, Kossuth Lajos (született 1802 szeptember 19-dikén, meghalt 1894 márczius 20-dikán), ki ugyane minőségben még az 1825 7-dik országgyűlésen részt vett. Akkor néma szereplő maradt, de immár reá is hivatás várakozott, ámbár egyelőre nem a politikusok sorában.

Az új országgyűlés abban is lényegesen különbözött a régiektől, hogy volt állandó közönsége, mely nemcsak melegen érdeklődött a tárgyalások iránt, hanem gyakran irányt szabott nekik, általában pedig ellenőrizte a politikusokat. E gyűlésen vett először tömegesen részt a „haza reménye“, az ifjúság, melyhez Széchenyi első sorban fordult. A követek mellett mindig dolgozott egy-két jurátus, nem joghallgató, hanem olyan nemes ifjú, a kit a vármegye azért rendelt követe mellé, hogy Pozsonyban gyakorlatilag megismerkedjék a politikai élettel. 1832-ben azonban némelyik követ 10—20 jurátust hozott magával, úgy, hogy számuk több százra nőtt. A német Pozsonyban az ülések nyilvánossága mellett sem igen volt eddig az országgyűlésnek közönsége, míg most a jurátusok tömegesen látogatták az üléseket, tetszéssel, tapssal, püssze-géssel kísérték a szónokokat, s minthogy magok a haladás hívei voltak, elismerésök főleg azokat illette, kik a nemzeti eszmékért kardoskodtak. Az új elem általában erős hatást gyakorolt az országgyűlésre. Minthogy immár számítaniok kellett az állandó hallgatósággal, a szónokok alaposabban készültek beszédeikre, s jobban meglátolták azt, a mit mondani akartak. Ezzel az országgyűlés kivetkőzött régi patriarchális jellegéből s tanácskozásainak színvonala egyszerre nagyot emelkedett.

Ilyen körülmények közt gyűlt össze az új országgyűlés, melyet Ferencz király személyesen nyitott meg (deczember 20-dikán). Kedvező előjelnek vették, hogy a felső tábla nem szívesen ugyan, de végre mégis elhatározta, hogy üzeneteit magyar nyelven fogalmazza, s midőn az első magyar üzenet az alsó táblához (1833 január 26-dikán) érkezett, ott és országszerte lelkesedéssel fogadták. A követek egy másik régi óhaja, hogy külön országgyűlési hírlap alapíttassék, mely a gyűlés tárgyalásairól pontos tájékoztatást nyújtson a közönségnek, szintén megvalósult. Ilyen országgyűlési hírlapra azért volt szükség, mert a kormány nem engedte, hogy az ujságok részletesebb tudósítást közöljenek a két ház tárgyalásairól. Természetesen kézzel-lábbal ellenezte tehát s a mult országgyűlésen meg is buktatta az eszmét, hogy az országgyűlés külön közlönyben hozza nyilvánosságra tanácskozásait. Hívei azzal érveltek, hogy a közvéleményt nem tartják illetékes bírónak a követek eljárásának megítélésére, s ha 800 évig el lehattünk országgyűlési hírlap nélkül, úgy

most sincs rá szükség. De a többség másképpen gondolkodott, s Kossuth Lajosra bízta olyan hírlap megindítását, mely az országgyűlési naplók tárgyilagos kivonatát adja, minden egyéb hír vagy közlemény kizárásával. Kossuthnak ekkor nyílt először alkalma, hogy megmutassa, mit tud. Meg is mutatta. Hamarosan könyomdát szerzett a lap előállítására. Csakhogy a kormány, mint Erdélyben Wesselényinek hasonló célra rendelt nyomdájával tette, egyszerűen elkobozta. Kossuthon azonban nem birt kifogni. Azok közé tartozott, kik azt, mibe egyszer bele kezdenek, meg is valósítják, bármennyi akadály háruljon útjukba. Megnyerte a másolásra a lelkes országgyűlési ifjúságot s 1832 december 17-dikén „Országgyűlési Tudósítások” címmel megindított egy irott

Az alsó tábla ülésterme.
(Egykorú londoni metszet után.)

hírlapot, melynek kéziratát maga szerkesztette s azt a fiatalsággal annyi példányban másoltatta le, a hányra szüksége volt. A hetenkint kétszer megjelenő közlöny nem volt rendes hírlap, hanem csupán az országgyűlési beszédek kivonatát adta, lehetőleg tárgyilagosan, de a szerkesztő egyéniségéhez képest némi ellenzéki árnyalattal, a mi kedvelté tette a közönség előtt. Akadt számos előfizetője s bármennyi bajjal járt postai szállítása, fennállott az egész hosszú országgyűlés folyamán s országosan ismertté tette szerkesztője nevét. A kormány csábítással, ígérettel, fenyegetéssel próbálta ugyan Kossuthot elhallgattatni, vagy szolgálatába helyezni. De Kossuth csábításnak és fenyegetésnek egyaránt ellenállt s a kezdetleges eszközzel, a szerény irott lappal fölvillanyozta az egész ország közvéleményét.

E közben az országgyűlés főfontosságú ügyekkel foglalkozott. Az alsó táblán a lelkes ellenzéki Balogh János azt indítványozta, kérjék föl az udvart, hogy diplomáciai úton eszközölje ki a lengyel alkotmány helyreállítását. Az indítvány mellett Palóczy László, Kölcsey Ferencz, Tisza Lajos, Deák Ferencz, ki ekkor tartotta egyik legszebb beszédét, szólaltak föl, de a többség az udvar nyomása alatt végül elbukatta. Sőt a király ezzel sem elégedett meg, hanem megróttá a rendeket, hogy ez ügybe avatkoztak, mire Deák azt felelte, hogy „a végrehajtó hatalom olyan jogát, melynél fogva az országgyűlést megdorgálhassa, a nemzet sérelme nélkül el nem ismerhetem“. A rendek arra is kérték a királyt, hogy az országgyűlést Pestre tegye át, hogy az ifjabb király Magyarországon lakjék, hogy Erdély visszacsatoltassék, hogy a királyi válasziratok, valamint a hozandó törvények magyar nyelven szövegeztessenek. De Metternichet az a gondolat, hogy a törvény magyar nyelven hozassék, valósággal kihozta sodrából. Inkább fel akarta oszlatni az országgyűlést, semhogy e kívánságát teljesítse. A főrendiház többsége föltétlenül támogatta, sőt elbukatta azt a törvényjavaslatot is, melyet a vallásügy rendezése tárgyában az alsóház szerkesztett és heves harcok után elfogadott.

Legtovább és legállandóbban, úgyszólván három éven át az úrbér foglalkoztatta az országgyűlést. „Nekünk urbarium által — mondotta Kölcsey — kell nemzetet akarni“, vagyis „a tulajdoni és polgári jog kiterjesztésével 10 millió embert kell a nemzet megerősítésére fölvenni“. Széchenyi szellemétől vezetve az alsó tábla igen alapos és korszerű javaslatokat készített és fogadott el, melyek megengedték az örökváltságot, a jobbágyteleknek és terheknek önkéntes, földesúr és jobbágy közti egyezés alapján való megváltását, korlátozták az úri szék jogkörét s törvényesen biztosították a jobbágy személyes szabadságát és tulajdonjogát. Minthogy pedig az új törvények nagyban megkönnyítették a jobbágytelkek használhatóságának eladását, előre lehetett látni, hogy a szegény nemesség még tömegesebben, mint eddig tette, fog a jobbágytelkekbe ülni, mert adómentessége miatt többet adhatott értök. Csak hogy az adózó jobbágytelkek számának csökkenése esetén a jobbágyok adóterhe, mely állandó volt, mindinkább elviselhetetlenné vált volna. Ennek megakadályozására okvetetlenül ki kellett tehát mondani, hogy a jobbágytelken gazdálkodó ember, még ha nemes is, a telekre eső adót fizetni köteles. Míg a kormány ama fentebb jelzett elveket, „melyek — Deák Ferencz szerint — a népnek jövőendő morális emelkedését valának eszközöndők“, a leghatározottabban ellenezte, helyeselte a jobbágytelken gazdálkodó nemesség megadóztatását, mert ez elvet kortes-eszközül használhatta s országos izgatást indíthatott vele a szabadelvű eszmék képviselői ellen. Az alsó nemesi tömegek csakugyan megijedtek az országgyűlés azon szándékától, hogy részt üt adómentességükön s Bereg vármegye a királyhoz intézett feliratában (1834) az alsó tábla tagjait forradalmárok-

nak nevezte, kik „az ország polgári alkotmánya szentségét szentségtörő kezekkel“ veszélyeztetik. Ez okból felhívta a királyt, védje meg az alkotmányt „a törvényhozó test egyik alkotó részének megtámadásai ellen“. Bécsben felhasználták ezt a hangulatot s megbízták a főispánokat, hogy a vármegyékben mozgalmat indítsanak az ellenzéki szellemű követek utasításainak megváltoztatására. A főispán pénzzel, vagy azzal a rémítgetéssel, hogy a mint az urak most kikezdték adómentességöket, akképen minden kiváltságuktól meg akarják fosztani, fellovalta s a megyegyűlésekbe bevitte a nemesi tömegeket, melyek ott a legmaradibb szellemet emelték érvényre s ennek megfelelően módosították a követi utasításokat. Ez okozta, hogy Kölcey Ferencznek, ki nem akart elvtagadó lenni, le kellett a követségről mondania s csakhamar az alsó táblán a szabadelvű szavazatok száma 17-re hanyatlott.

E közben Ferencz király befejezte hosszú és emlékezetes uralkodását Rövid betegség után 1835 márczius 2-dikán halt meg s az osztrák császári és magyar királyi trón legidősebb fiára, a már megkoronázott Ferdinánd királyra szállt. Ferdinánd király (született 1793-ban, meghalt 1875-ben) testileg gyöngé ember volt s nem egyszer küzdött életveszélyes betegséggel, mi lelki világára is visszahatott. De még sem a természet, hanem az oktan, szeretet nélküli, rideg nevelés rontotta meg testi-lelki szervezetét. Atyja lelketlen emberekre bízta, kik kiöltek belőle minden erélyt, elszoktatták a gondolkodástól és cselekvéstől, hogy korlátlanul uralkodhassanak rajta, ha egykor trónra kerül. Ferdinánd főherceg időnkint maga is föllázadt e bánásmód ellen, s több ízben összekülönbözött atyjával, kiben fölmerült a gondolat, hogy kizárja a trónöröklésből. Nem tette ugyan, de még halála után is éreztette vele szeretetlenségét, mert gyámság alá helyezte, mely alól mint császár és király sem birt szabadulni soha. Atyja intézkedései alapján Bécsben új testület alakult, mely Ferdinánd király nevében ugyan, de saját belátása szerint, korlátlanul vitte az uralmat. E teljesen törvénytelen s a magyar alkotmánnyal egyenesen ellenkező testület Staatsconferenznek nevezte magát s noha időről-időre másokat is meghívtak üléseire, őt állandó tagból, Lajos (Ferencz király öccse) és Ferencz Károly (Ferdinánd király öccse) főhercegekből, Metternich hercegből, Kolowrat és Clam-Martinitz grófokból állt. Ferencz Károly főherceg azonban nem sok befolyást gyakorolt az ügyekre s így a gyámhatóság vezetése Lajos főhercegre szállt. De ez a főherceg sem szeretett dolgozni, közügyekkel foglalkozni, másrészt írtózott a kor minden haladó eszméjétől s általában elsavanyodott kedélyű, rideg ember volt, ki ritkán szólalt meg s mindig azért, hogy valami kellemetlenséget mondjon. Tényleg a Staatsconferenzet Metternich és Kolowrat vezette, kik oly szellemben folytatták a kormányzatot, mint Ferencz császár idején, úgy, hogy Bécsben csakhamar azt mondták: semmi sem változott, csak a jezsuiták és a ligoriánusok

jöttek be. Az időközben visszaállított jezsuita rendet ugyanis Ferencz császár nem szerette, ellenben a főherczegek lelkesedtek érte s a trónváltás után be is hozták Ausztriába, sőt a főherczegek kedvéért Metternich rájuk akarta bízni a közoktatást. Ez elmaradt ugyan, de a szoldateska mellett a császári udvarban ismét elhatalmasodott a szerzetesi befolyás és Bécset a nemzetközi reakció központjává tette. Minderről

V. Ferdinánd király.

(Herz könyomata az országos képtárban.)

Ferdinánd császár és király semmit sem tehetett, semmit sem tudott. Ő csak a monarchikus eszmét képviselte a trónon, de az uralkodói jogokból nem gyakorolt egyebet a sok ezernyi hivatalos akta aláírásánál, mely nevében adatott ki. Bármennyire megtörték akaraterejét, érezte helyzetének méltatlan voltát s rokonszenvét azoknak szentelte, kiket a hatalmasok ép úgy elnyomtak, mint őt magát. Nagyon szerette a magyarokat s ezt minden alkalommal kimutatta. Noha nem sajátították

el vele a magyar nyelvet, mikor mint trónörökös meglátogatta a pesti nemzeti múzeumot, ő volt az egyetlen, a ki a vendégkönyvbe magyarul (Ferdinándus főherczeg) írta be nevét. Koronázásakor az ország által felajánlott tiszteletdíjat felerészben a magyar akadémiának, felerészben a magyarországi inségeseknek adományozta s Magyarország s a magyarok iránti jóindulatát máskor is kimutatta. Csakhogy az udvar nem igen nyújtott az ilyenre a királynak módot, sőt nyomban trónra lépte után ellentétbe juttatta a magyarokkal. A fiatal ausztriai császárságnak még nem volt Ferdinánd nevű uralkodója s az új császárt mint ilyen, I. Ferdinándnak nevezték. Magyarországon ellenben már négy Ferdinánd nevű koronás király előzte meg s így az I. Ferdinánd címzés nemcsak helytelen volt, hanem Ausztria tartományának tűntette föl az országot. Az alsó táblán heves vitákat keltett tehát a címkérdés s a követek erélyesen sürgették, hogy az új király nálunk V. Ferdinándnak nevezze magát. De a főrendek többsége a józan ész s a magyar közjog nyilvánvaló megsértésével a bécsi álláspontot védte s végül a király volt az, a ki a felső tábla ellen önként az alsó tábla felfogását tette magáévá, midőn 1836 márczius 28-diki leiratában a törvényes címzést (Ferdinánd, mint magyar király ötödik) használta, ámbár kijelentette, hogy e címmel sem mindig, a hadsereggel szemben meg egyáltalán nem fog élni.

Az úrbér mellett sokat foglalkoztatták az országgyűlést a közmívelődési kérdések. Országos tanítóképző-intézetet, reáliskolákat, Pesten műegyetemet akart állítani, s a Ludovikára további félmilliót ajálott fel, de azzal a kikötéssel, hogy az intézet tannyelve magyar legyen. Annál inkább ragaszkodott e feltételhez, mert a viták közben igazán elijesztő tényekkel világították meg az akkori osztrák oktatás magyar-ellenes szellemét. Így a Terézianumban azt kellett a magyar ifjúnak tanulnia, hogy Hunyady Mátyás király bitorló volt. E szellem alól akarta az alsó tábla az új magyar katonai akadémiát kivonni. De noha pesti palotája már elkészült, noha a rendek fél millióval akartak fenntartásához járulni, sőt az intézet megnyitása 1836 november 1-jére tényleg megígértetett, a régi nemzeti óhaj ezúttal sem teljesült. Az udvar nem fogadta el a magyar tannyelvet, a rendek meg jobb időkre halasztották az ügyet, „nem akarván a nemzet pénzén — mondotta Deák Ferencz — egy oly intézetet létrehozni, mely növendékeiben a nemzetiséget is elfojtva, azokat nem magyar honfiakká, hanem Ausztria katonáivá formálhatná“. A pesti nemzeti színházra szintén 400.000 forintot szavaztak meg, de mivel a főrendek azt kívánták, hogy ez összeg önkéntes adományok útján fedeztessék, az ügy a jövő országgyűlésre maradt. Ellenben a nemzeti múzeumnak alkalmas épületben való elhelyezésére fél millió forintot (ez összeget, valamint az országgyűlés költségeit egyedül a nemesi rend fizette), az érdemes Horvát Istvánnak „nemzeti köz-

megtiszteltetés gyanánt“ rendes fizetésén kívül évi 2000 forint tiszteletdíjat ajánlottak fel. Igen nagy lelkesedéssel karolta föl a gyűlés a magyar nyelv teljes érvényesítésének ügyét, ámbár 1833 márczius 30-diki feliratára csak 1835 október 5-dikén kapott kevésbé kielégítő választ. Mindazáltal sikerült oly törvényt alkotnia, mely a magyar nyelvnek főleg az igazságszolgáltatásban új tért nyitott s ott, hol a prédikáció magyarul folyt, kötelezővé tette az anyakönyvek magyar nyelvű vezetését, végül kimondotta, hogy az országgyűlés törvényei a latin mellett magyarul is szövegeztessenek. Minthogy pedig az ország a magyar szöveget tartotta a hitelesnek, a hosszú Habsburg-korszakban 1836-ban történt először, hogy Magyarország törvényei magyar nyelven hoztak. Ellenben az úrbéri törvényekből az udvar törölte a leglényegesebb elvi határozatokat, s a mi megmaradt, azt korszerű, nagy reformalkotásnak nevezni nem lehetett. Mindazáltal sok tekintetben könnyebítést, javítást hoztak a munkás osztályoknak s az ellenzék, bármi kevésbé elégtették ki, hogy az esztendőkön át folyó tárgyalások teljesen meddők ne maradjanak, elfogadta az udvar által megcsonkított javaslatokat. Legfőbb hibájok az volt, hogy a jobbagytelkek nagyságát illetőleg csak a Mária Terézia urbariumában megállapított s időközben elavult rendezést törvényesítették, mit már akkor sokan, főleg báró Wesselényi, elégtelennek mondtak. Ellenben az igazságszolgáltatás javítására, az ítéletek gyorsabb végrehajtására, a vásárbíróságokra s általában a hitelviszonyok és a modern gazdasági élet közti kapcsolat helyreállítására fontos törvények hoztak, melyek lehetővé tették közérdekű vállalatok, főleg részvénytársaságok alapítását. Másrészt országos közmunka- és vasútépítő programot állapítottak meg s 13 közlekedési vonalban megszabták a magyar birodalom főforgalmi útjainak irányát. Egyszersmind biztosították Széchenyi kedvencz eszméje valószínűségét, a Buda és Pest közt állandó hídnak részvénytársaság általi kiépítését s e végből országos választmányt küldtek ki, de már akkor kimondották, hogy az új hídon nemes és nem-nemes egyaránt vámot fog fizetni.

Mindez gróf Széchenyi István eszméinek diadalát jelzi, ki tevékeny részt vett az országgyűlés tárgyalásaiban és munkálataiban, de egyéniségéhez és hivatásához képest nem vitt vezető szerepet, mert tulajdonképeni politikus sohasem volt. Alapított akadémiát, kaszinót, gyárat, ipari és közlekedési vállalatot, de politikai pártot nem, mert hivatása nem a politika, hanem a szociális reformok, az erkölcsi átalakítás és a közgazdasági élet terére vonzotta. Működése szükségszerűen mélységes változásokat okozott ugyan a politikai viszonyokban, de hogy a természet sem politikusnak teremtette, jelzi az, hogy hiányzott egyéniségéből a hatalom birtokára való törekvés. Nem vágyott a politikai hatalomra, a pártvezéri dicsőségre, mert magasabb helyet foglalt el, bizonyos tekintetben nemzetének vezére, újjászületésének apostola volt s ez a szerep nem illett a pártélet

szűk keretébe. Noha mindent megtett, hogy törekvései számára megnyerje az udvar támogatását, még a kormány hívei sem csatlakoztak hozzá, sőt a kormánypárt emelte szándékai elé a legtöbb akadályt s éppen ez országgyűlésen tűnt ki a legszembetűnőbben, milyen hiú az a reménye, hogy a kormánynyal és híveivel, a főrendekkel meg lehetne nagy nemzeti reformprogramját valósítani. Apró és nagy ügyekben az udvar egyaránt csökönyösen ellenzett minden haladást s az alsó tábla ellen a főrendeket léptette előtérbe, úgy, hogy a hosszú tárgyalásokban a két tábla viszonya annyira megromlott, mint még sohasem, s a legmérsékeltebb elemek is elkeseredtek a főrendek iránt. „Vigyázzon a kormány — mondotta a hazafias, de éppen nem radikális Bezerédj István — a maga tetteire. Az ő eljárása szükségkép arra kényszeríti a nemzetet, hogy, miután tőle anyagi kifejlődését nem várhatja, önmagában keressen menedéket!” A tüzesebb Balogh János meg a következő szavakban adott kifejezést elkeseredésének: „Így vész el (az úrbéri törvényeknek a kormány által történt megcsonkítására célzott) minden nemzeti ügy s így is fog elveszni mindaddig, míg az országgyűlés úgy marad alkotva, a hogy most van“. A legélesebben elítélte a kormány, a felső tábla, az egyházi rend „hármasszövetségét“, mely kicsinyben ugyanazon célokra törekszik, mint az európai szentszövetség nagyban s „a nemzeti erő növekedése által a maga széles hatalmának megszorításától fél“. Egyesek annyira mentek, hogy a felső tábla egyszerű eltörlését kívánták.

Nagy Pál, az ország arisztokratikus alkotmányának leglelkesebb híve, a ki számtalanszor hangoztatta, hogy az arisztokratikus rendszer fennmaradásában látja hazája üdvét, ékesszólásának lángostorával sujtotta „azon olygarchiát, mely hogy a maga fényűzését s pazarlását folytathassa, az adót egyre fölemelni törekszik, a papirpénz értékeszlátása által polgártársai vagyonának nagy részét már elnyelte s a mi ezeknek még megmaradt, azt is elnyelni törekszik; mely a nemességnek sem barátja s melynek főcélja magát arrondirozni, mi magyarul körülbelül a nemesség kiirtását jelenti s mely e célra oly buzgón törekszik, hogy

Gróf Széchenyi István 1835-ben.

(Senfelder metszete Ernst Lajos gyűjteményében.)

egyedül Mosony vármegyében, hol a mult század elején 300 nemes családnál még több lakott, jelenleg 3 alig létezik.“ „Ezen olygarchia — folytatta — csak abba helyezi a haza boldogságát, hogy, midőn kastélyainak ablakaiból kinéz, mindent, a mi látkörébe esik, a maga tulajdonának nevezhessen s palotája előtt mindenki remegjen, mindenki kezét nyálja és midőn vagy 30 angol paripával s 300 vadászettel a róka-vadászaton a szegény adózó vetéseit legázolja, sehol se találkozzék egy földművelő tulajdonos, a ki elég vakmerő lenne, az ifjú úr lovának kantárát megragadni“. E szenvedélyes szavak immár nem maradtak az országház szűk termeibe elzárva, mert Kossuth lapja kivitte őket a nagy közönségbe, melyre mély benyomást tettek. Általánosan felébredt az az érzés, hogy a most uralkodó elemektől a nemzet nem remélheti boldogulását. „Mit várhatunk mi azon kormánytól — mondotta Beöthy Ödön, — melytől soha semmi jó sem származik. Tán tegnap óta kormányoz-e bennünket? És ha annyira szíven fekszik hazánk java: vajjon nem volt-e három század óta elég ideje, ha csak valamit is tenni annak javára?“ A kormány „eljárása — mondotta Bezerédj István — arra kényszeríti a nemzetet, hogy miután tőle sem erkölcsi, sem anyagi kifejlését nem várhatja, önmagában keressen segédelmet. És bár méritene a nemzet e forrásból; bizonyosan megtalálja ott, a mit keres. Azt kiáltom tehát önöknek: hazafiak, testületek egyesüljünk!“ „Azt tanácslom — mondotta Deák Ferencz — a nemzetnek, hogy csak önmagában bízzék.“ Ilyen hangulatban oszlott szét a hosszú 1832—36-ki országgyűlés. A kormány valósággal bele hajtotta a legjózanabb elemeket is az ellenzékbe, a mi szükségképen Széchenyi István tekintélyének és befolyásának csökkenésére vezetett.

IV. FEJEZET.

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS KOSSUTH LAJOS.

A KORMÁNY ERŐSZAKOSKODÁSAI. — POLITIKAI PÖRÖK. — KOSSUTH ÉS BÁRÓ WESSELÉNYI ELITÉLTETÉSE. — AZ 1839—40-IKI ORSZÁGGYŰLÉS. — EREDMÉNYEI. — PÁRTALAKULÁS ELVI ALAPOKON. — KOSSUTH LAJOS. — EGYÉNISÉGE. — A PESTI HIRLAP. — SZÉCHENYI MEGTÁMADJA KOSSUTHOT. — FORDULAT SZÉCHENYI PÁLYÁJÁBAN.

AZ ELKESEREDETT hangulatot, melyet az udvar és hívei a hosszú országgyűlés folyamán a követekben és a közvéleményben keltek, fokozták az időközben Erdélyben lezajlott események. Ott a kormány az ujonczokat az országgyűlés hozzájárulása nélkül vetette ki, s fogdostatta össze a vármegyékkel, mi ellen báró Wesselényi Miklós Közép-Szolnokban férfiasan tiltakozott úgy, hogy az alispán csakugyan hazabocsátotta az ujonczokat (1831). Az országgyűléseken ismétlődött az óvás az önkényuralom ellen s Wesselényi lángszavakkal ostromozta a kormány eljárását. Ez meg „anarchikus factiónak“ nevezte ellenfeleit, kiket a legerőszakosabban igyekezett elnémitani, s 1835 február 6-án a rendeknek „a legszélső határig menő zabolátlansága“ czímén feloszlatta az országgyűlést. De már előbb hűtlenségi pört akasztott Wesselényi nyakába, ki Magyarországba menekült, csak hogy itt sem maradt nyugta s egy beszéde miatt, melyet 1834 december 9-én Szatmármegye közgyűlésén tartott, Magyarországból is hűtlenségi pörbe fogták (1835). Wesselényi esete, valamint a főispánok által a magyar vármegyékben indított erőszakosságok, a műveletlen tömegek bevitele a megye-gyűlésekbe s a nyers erőszak, az úgynevezett „bunkókrácia“ megalkotására irányuló törekvés méltán fölháborította a még együtt levő pozsonyi országgyűlést. De az udvar nem törődött panaszával s számos jel mutatta, hogy további alkotmányellenes merényletekre készül. Első sorban „föltétlenül megbízható“ embereket ültetett a kormányshékekbe s kancellárrá gróf Reviczky Ádám helyett gróf Pálffy Fidélt nevezte ki. Reviczky ép oly hűséges eszköze volt ugyan Bécsnek, mint Pálffy, de Ferencz király emberei közé számították s a trónváltás után csakhamar a mindenható gróf Kolowrat egy rokonát, Pálffyt ültették helyére. Ez a kinevezés

közmegbotránkozást szült, mert az új kancellár kíméletlen ember volt, sőt magyarul sem tudott. Valóban a legdurvább eszközökkel kezdett dolgozni, a bécsi rendőrminiszter által Magyarországon szervezett titkos rendőr- és kémuralmat a végletekig kifejlesztette s igazi rémhíreket hozott forgalomba, hogy önkénykedéseinek némi jogosultságot adjon. Minthogy magyar földön szétszórva valami 400 lengyel menekült élt, a rendőrség rájuk fogta, hogy a fölkelésre készülő magyarok élére akarnak állani s hogy van egy titkos nemzetközi bizottság, mely Magyarországot is fel akarja lázítani. E koholt címen országszerte megindult a szimatolás, kutatás, a gyanusak szemmeltartása vagy elfogatása. Szatmármegyében hűtlenségi pört indítottak egy részeg paraszt ellen, ki mámoros fővel azt kiabálta: válasszák meg királynak Wesselényit (1836). Pesten azon ürügy alatt, hogy a külföldi sajtó-

Báró Wesselényi Miklós.
(Barabás Miklós akvarellje után).

val áll titkos érintkezésben, elfogtak egy ügyvédet, kiről a vizsgálat kiderítette, hogy éppen a legszélső labancz eszmék híve. Magyarországon különben sem gondolt senki lázadásra s a nemesi tömegek, melyek, mint Deák mondotta (1836), „sajnálták a robotbeli feljebb szolgálás s a botozás megszüntetését”, éppen a szabadelvű eszmék ellen kezdtek állást foglalni. Mindazáltal gróf Pálffy csaknem diktatori hatalommal látta el a főispánokat s egyenesen

rá uszította őket a haladás barátaira. Mikor 1835-ben, még az országgyűlés idején, Békés vármegye fölhívta a törvényhatóságokat, hogy azokat az elveket, melyek a kormány ellenállása miatt kimaradtak a mostani úrbérrendezésből, vegyék be a következő országgyűlés követi utasításaiba, ezt a fölhívást lázításnak minősítette, királyi biztost küldött a vármegyébe s vizsgálatot indított azok ellen, kik az említett határozatot hozták. Alighogy az országgyűlés (1836 május 2.) véget ért, a gyűlött országgyűlési ifjúság megfenyítésére került a sor. Elfogták Lovassy Lászlót, unokaöccsét Ferenczet, ki semmiféle mozgalomban részt nem vett, Tormásy Lászlót s még egy ifjút, ki azonban a titkos rendőrség kémje volt s kinek nem esett baja. Ellenben Lovassy Lászlót elítélték s Spielberg várába hurczolták. Általában felségárulási

vagy becstelenítési pört akartak az egész ellenzék, a barsi Balogh János, gróf Ráday Gedeon s vagy 20 más ember ellen indítani s Baloghot és Rádayt csakugyan pörbe fogták, Kossuth Lajost, a hirlapíró meg börtönbe vetették. Az 1832/6-ki országgyűlés berekesztésével Kossuth országgyűlési hirlapvállalata természetesen megszűnt s szerkesztője Pestre költözött át. Itt barátai biztatására „Törvényhatósági Tudósítások” címmel új vállalatot indított, melyben a vármegyék tanácskozásairól akarta az országot tájékoztatni. Hogy ne kelljen a kormánytól lapengedélyt kérnie, ezt a lapot sem nyomtatásban adta ki. Újabb pesti lapja (megindult 1836 július 1-én) épen úgy írott lap volt, mint a pozsonyi, de a közönség ezt is lelkesen felkarolta, noha előfizetési díja évi 50 frtot tett. Bécsben fölháborodtak Kossuth vakmerőségén s elrendelték ellene a hűtlenségi pör megindítását. Sőt az eljárást a lap barátaira és terjesztőire, magára Deák Ferenczre ki akarták terjeszteni. Ez azonban elmaradt, de Kossuthot 1837 május 5-én elfogták s egy budai kaszárnnyába zárták, honnan hónapokon át még családjával sem érintkezhetett. Hogy elítéltetését biztosítsák, új bírakat neveztek ki a királyi táblára, mely (1839 február 1-én) csakugyan 3 évi fogsággal sújtotta. A hétszemélyes táblának ez sem volt elég s a büntetést a 21 havi vizsgálati fogság betudásával 4 évre emelte.

Ugyanekkor eldőlt a Wesselényi sorsa. Noha Deák és Kölcsey lelkesen védelmére keltek, noha az 1838-iki pesti árvíz idején (Az árvízi hajós) csodával határos önfeláldozást fejtett ki a mentés körül, s noha ekkor már gyógyíthatatlan kór fenyegette szeme világát, a két tábla (1839 február 1. és 9.) három évi fogságbüntetést mért rá. A jognak ily lábbal tapodása Európaszerte megbotránkozást keltett s még Miklós cár is figyelmeztette (1837) az udvart, hogy oktanul viselkedik a magyarok irányában, hogy politikája végzetes következményekkel járhat, s szükségképen olasz birtokai elvesztésére, a gyűlölt Franciaország, a szabadelvűség akkori góczya, tekintélyének gyarapítására fog vezetni. Itthon még inkább fölriasztották ez erőszakoskodások a közvéleményt s Deák Ferencz latba vetette személyes tekintélyét, hogy a kényuralmat mérsékletre bírja. A pesti orvosok bizonyítványával, mely szerint Wesselényi elveszti szeme világát, ha hosszabb gyógykezelésre Gräfenbergbe nem mehet, Bécsbe sietett, hogy a büntetés leülésére legalább halasztást szerezzen az elítéltnek. De a titkos rendőrség, mely szemmel tartotta, előre tudatta az udvarral, hogy Deák Bécsbe készül s Metternich nyomban intézkedett, hogy „ezt az individiumot” (írja 1839 február 5.) ott is rendőri felügyelet alá helyezték. Mikor tehát (február 6.) Bécsbe érkezett, eleinte az udvari kancellária magyar hivatalnokai szóba sem mertek állani „az ellenzéki coryphaeus-sal”. Utóbb azonban kihallgatást nyert a királynál, Lajos főhercegnél, Metternichnél, Kolowratnál s egyéniségének bűvös hatása alól egyikük sem vonhatta ki magát. Udvariasan

Österreichische
Ermittlung

Thompson's Level

Sept 29th 1897.

[illegible]

Deber's Tage Kitzbühler October 24. 1806.

Die einseitige Theilnahme gegen die Rechte mehrer der Kinder zu berücksichtigen.

[illegible]

Törvényhatósági Tudósítások.

(A magyar Nemzeti Múzeum eredeti példányáról.)

fogadták, sőt politizáltak vele. Deák figyelmeztette mindnyájukat, hogy a magyarok hűséges alattvalói az uralkodó családnak, s éppen a monarchikus érzés szilárdítása érdekében ajánlatos, hogy az udvar ne gátolja a nép szellemi fejlődését. Csak az olygarchikus arisztokrácia, — mondotta — mely konzervatívnak adja ki magát, a valóságban azonban Magyarország leggonoszabb ellensége, óhajtja saját érdekében a hátramaradást. Melegen ajánlotta, hívják össze az országgyűlést mielőbb, még pedig a „hitel vagy jólét” jelében. Szóba álltak ugyan vele, de tulajdonképeni célját, a Wesselényinek adandó halasztást is csak nagy nehezen tudta elérni s olyan sokáig kellett Bécsben időznie, hogy itthon már attól féltek, hogy a nagy kurucz mint labancz tér haza. De Deák az maradt, a ki volt, a nemzeti eszme hűséges képviselője. Bécsi útjának politikai tekintetben semmi eredménye sem volt s az udvar nem követte tanácsait. Mikor 1839-ben a nemzetközi helyzet zavarosodni kezdett, pénzre volt szüksége s fölmerült az országgyűlés összehívásának eszméje. De Metternich és Pálffy Fidél országgyűlés nélkül akarták az adót behajtani, s csak a nádor figyelmeztetésére, hogy ez az adott viszonyok közt merő lehetetlenség, álltak el szándékuktól s hívták össze 1839 június 5-re az országgyűlést. A királyi rendelet lelkes hangulatban találta a nemzetet, melynek immár minden rétege egyaránt érdeklődött a törvényhozás iránt, mert az megszűnt egyszerű rendi tényező lenni, mióta a mult országgyűlés programszerű szabadsággal megjelölte a haladás legfőbb irányait és végcéljait és az anyagi jólét fokozását, a politikai jogok kiterjesztését tűzte ki a jövő feladatává. Ezt akarta az ország is s a politikai jogokból a zsidókat sem zárta ki. Nemcsak a politikusok, hanem fenkölt lelkű keresztény papok emeltek szót egyenjogúsításuk érdekében s Albach Szaniszló ferenczrendi barát, a kor híres hitszónoka Pozsonyban, Török Pál református és Székács József lutheránus lelkészek Pesten templomi beszédekben hirdették az egyenjogúsítást. Kopácsy József hercegprímás a nála tisztelgő zsidóknak azt mondta: „kiterjesztem reátok kezemet!” Mint a szabadelvűség más kérdéseiben, ebben is Pest vármegye járt legelől s Széchenyi ellenére fölvette követi utasításaiba, hogy a zsidó vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttassék, s érdemes zsidók magyar nemességet kaphassanak. A zsidók közt erősen folyó magyarosodási törekvéseket Csongrád megye azzal támogatta, hogy körrendeletileg ajánlotta a többi törvényhatóságoknak egy magyar-héber szótár kiadása tervét. Emelkedett, de ereje tudatában elszánt hangulat nyilvánult a közvéleményben. Nem félt a harcztól s kész volt megküzdeni Metternichchel és rendszerével, melyről mindinkább lekopott az az aranyozás, a dicsőség ama sugara, melyet egykor Napoleon legyőzésével szerzett. Elvesztette félelmetes voltát, s ez időben Magyarországon azt énekelték:

Letörjük szarvát annak a nagyúrnak,
Hogy ne parancsoljon a magyarnak.

Ilyen hangulatban nyílt meg az új országgyűlés, melynek nevében és a jószágos Ferdinánd király engedelméből a primás annyi idők után ismét magyar beszéddel üdvözölhette a koronás királyt. Mindkét táblán megszaporodtak a haladás barátai. A felsőházban gróf Batthyány Lajos és Kázmér, gróf Teleki László, báró Eötvös József, két gróf Eszterházy, Mihály és Kázmér, gróf Andrássy Károly, gróf Károlyi György, gróf Zay Károly, báró Perényi Zsigmond lobogtatta a nemzeti zászlót s csakhamar 35 ellenzéki főúr külön kört alakított. Az alsó táblán Deák Ferencz, Klauzál Gábor, Bezerédj István, Pázmándy Dénes, Palóczy László, Dubraviczky Simon, Beöthy Ödön, ki azonban a katolikus papság elkeseredett izgatásai miatt valamivel később, de mégis megkapta Bihar-megye megtisztelő mandátumát, báró Wenkheim Béla, Pulszky Ferencz, Szentkirályi Móríc s mások képviselték az ellenzéki programot. Mindnyájan tisztelettel néztek Széchenyi Istvánra, s várva várták, hogy élökre álljon s diadalra vezesse őket. Ekkor lett volna Széchenyinek alkalma nagy politikai pártot alakítania, pártvezérré lennie. De nem tette s az országgyűlés irányítása saját akarata ellen Deák Ferenczre szállt. A haza bölcse megfelelt a várakozásoknak s első sorban a kormányra igyekezett hatni; figyelmeztette, hagyja abba az önkényt s ne képzelje, hogy az ellenzéket erőszakkal megsemmisítheti. De Metternichet okos szóval megpuhítani nem lehetett. Ha tett is valamit, a mi engedménynek látszott, ha tett egy lépést előre, nyomban tett kettőt hátrafelé. Elcsapta ugyan gróf Pálffy Fidélt, de a beteges, erélytelen gróf Majláth Antalt nevezte ki helyére, ki csak állása megtartásával törődött s személyes ellenségének tekintett mindenkit, a ki akár párthívei köréből reformokat emlegetett. A törvény értelmében a partiumbeli vármegyéket a kormány meghívta ugyan a pozsonyi országgyűlésre, de Közép-Szolnokban maga akadályozta meg a követválasztást, Pestmegyének pedig megtiltotta, hogy gróf Ráday Gedeont, ki a politikai elitéltekért annak idején férfiasan felszólalt, követté válaszsza. Pestvármegye azonban mégis gróf Rádayt tisztelte meg bizalmával, mire a kormány elhatározta, hogy erőszakkal fogja követi széke elfoglalásában gátolni. Az ellen nem emelt ugyan kifogást, hogy az alsó tábla mintájára a főrendiház is naplót vezessen tárgyalásairól, de azt már nem tűrte, hogy a kerületi ülésről, noha ott folytak a beható tanácskozások, napló vezettség. Általában az ellenzéki követeket nem elvi engedményekkel, hanem személyes kedvezményekkel igyekezett megnyerni s midőn nem boldogult, ismét mozgalmat indított a vármegyékben a szabadelvű utasítások megváltoztatására. Növelte az izgatottságot, hogy Lajcsák Ferencz váradi katolikus püspök a vegyes házasságok ügyében papjainak olyan utasítást adott, mely világosan az 1790/1. vallástörvénybe ütközött. Szczytowszky János rosz-

nyói püspök nyomban követte püspöktársát s Kopácsy József, az új primás, ki megtartotta a veszprémi püspökséget is, mit Deák Ferencz törvénybe ütközőnek nyilvánított, szintén magáévá tette a váradi intézkedést. Ebből erős mozgalom támadt, melyben a kormány ismét kétszínűleg viselkedett.

Mindezek az ügyek heves vitákat idéztek elő az alsó táblán, melyet azonban legtovább és legszenvedélyesebben a szólásszabadság elleni sérelmek, vagyis a Ráday, Wesselényi, Balogh János, az országgyűlési ifjak és Kossuth elleni pörök, a Békésmegyébe küldött királyi biztos foglalkoztattak. A Ráday-ügy könnyen elintéztetett ugyan, mert Ráday lemondott a követségről. Annál hevesebb küzdelem támadt az elítéltek miatt. József nádor azt ajánlotta, hogy a király kegyelmi jogával adja vissza az összes elítéltek szabadságát. De Bécsben hallani sem akartak engedményről s az országgyűlés felosztatását, a vármegyékbe királyi biztosok kiküldését, az adó erőszakos behajtását tervezték. Másrészt Deák és hívei eleinte szintén nem kegyelmet, hanem igazságot követeltek. E közben azonban a külpolitikai helyzetben komoly fordulat állt be. Franciaország a keleti kérdésben háborúra készült s Bécsben attól féltek, hogy „ujra fejére teszi a jakobinus-sipkát“, vagyis egész világrészünkre rázúdítja a forradalom viharát. Ez a veszély mentette meg az országgyűlést a felosztatástól, sőt lehetővé tette az ellenzéknek, hogy a kormánytól fontos vívmányokat csikarjon ki. Metternich végre hajlott a kegyelemre, de csupán Wesselényivel és Lovassyval szemben. Deák szintén engedett eredeti álláspontjából, elvileg elfogadta a kegyelmet, de mindenkire, Kossuthra is ki akarta terjeszteni. Minthogy pedig kimondotta, hogy e nélkül a kormány nem kap adót, végre megegyezés létesült s a király 1840 április 29-én aláírta a közkegyelmet, mire a foglyok szabadon bocsáttattak.

Deák Ferencz aláírása.

A külpolitikai viszonyok tették lehetővé azt is, hogy olyan törvény hozassék, mely újabb tért hódított a magyar nyelv számára, ámbár az udvar most sem tűrte, hogy a latin és a német nyelv végkép kiszoríttassék a hivatalos életből, hogy a magyar ezredek vezényleti nyelve magyar legyen s ez ezredekben csak magyar tisztek alkalmaztassanak, mint a rendek követelték. Sőt a Ludovika felállítására irányuló kérelmököt válasza sem méltatta. A vallásügy rendezésére sem lehetett megfelelő törvényt hozni s a zsidókra vonatkozó új törvény, noha az illetőknek több kedvezményt adott, csak kis mértékben elégítette ki a jogos várakozásokat. Ellenben nevezetes törvényeket alkotott az országgyűlés a közgazdaság, hitelügy és igazságszolgáltatás terén, foglalkozott a vasutak ügyével s a pest-bécsi vonalra nézve a többség Széchenyi ellen a balparti vonal mellett foglalt állást, mire a központi vasúttársaság 1844-ben

megkapta a végleges engedélyt. Széchenyi kedvencz eszméjét, a budapesti lánczhidat azonban a megvalósulás stádiumába juttatta, midőn az építésére vonatkozó szerződést becikkelyezte, a Dunaszabályozásról s a duna-tiszai csatorna kiépítéséről pedig törvényt hozott. A gyűlés egyik legfontosabb alkotása a váltótörvény volt, melyről Deák azt mondotta: „hatásai és következményei bizonyosan hasznosak lesznek, mert emelik a hitelt, erőt és életet adnak a kereskedésnek s új ösztönt a forgalomnak.“ A váltótörvényt, mely dr. Wildner Ignác bécsi szakértő közreműködésével készült, kiegészítették a kereskedőkről, a gyárak állításáról, a közkereseti és részvénytársaságokról, a betáblázási és csődeljárásról, új büntető törvénykönyv készítéséről szóló törvények. Betetőzte őket az a törvény, mely a pesti nemzeti színház segélyére 450.000 frtot szavazott meg s a folyó országgyűlés költségeit a nemességre rőtta. Ellenben az az eszme, hogy az ipar és kereskedés felvirágoztatására magyar nemzeti bank alapíttassék, hogy a városok szervezetének átalakítása tárgyában országos választmány küldessék ki, hogy a köztelherviselés elve a nemességre kiterjesztessék, melyért főleg Beöthy Ödön kardoskodott, ezúttal sem valósult meg.

Mindazáltal az országgyűlés, mely 1840 május 13-án ért véget, sok és hasznos eredményre tekinthetett vissza. Ez országgyűlésen kezdtek a pártok is elvi alapokon határozottabban kialakulni s a mint ellenzéki főúri kör keletkezett, akképen a kormánypárt műveltebb, ifjabb elemei szintén szervezkedni igyekeztek. Megalakult a konzervatív párt, melynek Dessewffy Aurél, Apponyi György, Sztáray Albert grófok, Jósika Samu és Vay Miklós bárók voltak a főemberei. Az új korszellem az ő lelküket is érintette, a haladástól ők sem zárkóztak el oly ridegen, mint az udvar, de egészben az új párt megalakulása óta mindvégig, mint báró Eötvös József később (1865) találóan mondotta, mindig csak hivatalt akart. Még kíméletlenebbül itéli meg az egykorú, midőn e pártról kimondja, hogy „Ausztriának természetes szövetségese“. Csakugyan sokkal inkább vezette működését „a birodalom nagysága“, mint Magyarország nemzeti érdeke. Időnkint vezetőinek műveltsége, tudása közelebb hozta ugyan a haladáshoz, mert a felvilágosodás korszakában a konzervatívok is jobban telítvék reformeszméikkel, mint maradi időkben az úgynevezett szabadelvűek. De a nemzeti eszmétől ez a párt mindig oly távol maradt, hogy a magyar talajban nem verhetett gyökeret. Másrészt a reformokkal való kacérkodása eleinte az udvart is elriasztotta tőle, sőt nem kellett gróf Széchenyi Istvánnak sem, ki a konzervatívok helyett inkább közvetlenül az udvarral fogott kezét.

De nem ez az új párt, hanem egy új ember adott ez időtől kezdve irányt a magyar politikai életnek. Ez az új ember Kossuth Lajos volt. 1840 május 5-én szabadult ki három esztendei fogságából, melylyel az udvar azon határozott szándékkal sújtotta, hogy tönkre tegye, testi-

lelkileg megtörje, erőszakosságával megfélemlítse, a politikai pályától örökre elriassa. Szabadságát is csak azért adta vissza, mert meg volt győződve, hogy célzt ért, hogy a megpróbáltatások lesújtották Kossuthot, s jövőre nyugta lesz a veszedelmes embertől. Barátai közül többen ugyanígy gondolkodtak, sőt a finom érzésű báró Wesselényi állást ajánlott Kossuthnak, hogy, mivel tehetségei a politika számára immár elvesztek, legalább megélhetése legyen más téren biztosítva. De sem ellenségei, sem pártfogói nem ismerték Kossuthot s nem sejtették, mi lakozik benne. A tömlöcz nemcsak meg nem törte, hanem valóságos iskolául szolgált tehetségének kifejlesztéséhez. A magányban, a világtól elzárva fáradhatatlanul tanult és gondolkodott; németül és francziául már tudott, a börtönben elsajátította az angol és olasz nyelvet, másrészt az elmélkedésnek, nemzete ügyeibe való elmélyedésnek szentelte idejét. „Számot adtam magamnak — mondja — hazánk állapotjáról és institúcióink hiányairól, elvontam tapasztalataim tanuságát, meghánytam agyamban minden egyes kérdést, s véleményt képeztem magamnak a megoldásról. E meditációmnak későbbi pályámon nagy hasznát vevém.“ Így egészen új Kossuth került ki a börtönből. Mikor megint a közélet mezejére lépett, nemcsak a vértanuság fénye övezte, hanem kész nemzeti programot hozott. Ismeretben, tudásban, tekintélyben gyarapodva állt ama jelesek közé, kik az ébresztés munkájában megelőzték s előkészítették a nemzeti megújulás művét. Ezt nem ő indította meg, de ő fejezte be, mert nagyobb volt mindnyájoknál. Tehetsége nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözött a többiekétől, mert ő már a lángelmék sorába tartozott. Ő is ugyanazon talaj, a magyar föld terméke, ugyanazon hőközpont kisugárzása ugyan, mint Széchenyi s a kor többi nemzeti hősei. De egyrészt más társadalmi rétegből fakadt, más viszonyok közt fejlődött s alakult ki, másrészt más anyagból volt gyúrva. Rokon mindnyájokkal, de nem azonos egyikökkel sem, mert a lángelme mindnyájok fölé helyezte. Mint minden lángelmében, benne is meg volt az erő, hogy áttörje a korlátokat, melyeket a tehetség, bármilyen kiváló, ledönteni nem bir. Akármihez fogott, akármire adta magát, tüneményes hatást tudott elérni. Az ujságíráson kezdte, még pedig a nélkül, hogy alkalma lett volna benne magát begyakorolni s két kézirat ujságja mégis országos jelentőségre vergődött. Mint szavára állítja, eleinte semmi hajlamot nem érzett a szónoki foglalkozás iránt s csak roppant megerőltetéssel adta rá magát. De mihelyt észre vette, hogy szüksége van a szónoklat ható eszközére, megtanult beszélni s ajakáról ellenállhatatlanul folyt a bűvös-bájos beszéd, akár magyarul, akár németül, angolul, francziául, olaszul szólalt meg. A hová a sors szeszélye éppen helyezte, mindenütt bevált, mert villámgyorsan ismerte meg teendőit, a rendelkezésekre álló erőket, melyekkel, bármi szerények voltak, mindig rendkívüli eredményeket tudott elérni. Lángelméje

átformált, fölvilványozott, hatványozott erőre emelt mindent; élet fakadt mindenből, a mit lehellete érintett. „Úgy érzem — mondta később, — mintha Isten kezembe adta volna a tárogatót, mely fölkiáltja a halottakat, hogy ha vétkesek vagy gyöngék, örök halálba süllyedjenek, ha pedig van bennök életerő, örök életre ébredjenek.“ Az alkotás vágya és képessége kíséri minden téren s „nemzetének fölmagasztalása“ az a ragyogó csillag, mely vezeti. Szelleme mindent átölel s azt, a miért a nemzet legjobbjai századok óta ösztönszerűleg vagy tudatosan küzdöttek, a mi nemeset és nagyot a magyarság javára valaha kigondoltak, azt meg akarja valósítani, mert érezi, hogy ütött az alkotás órája. Akarata mentes a félelemtől, aggodalomtól s noha sokszor betegeskedett, a kór nem hatott idegeire s épen a munka szokta meggyógyítani. Ismerte nemzetét s nem féltette az erőpróbától, mert az az elszántság, az a félelmetlenség, mely a nép millióit áthatotta, mint egy gypontban összpontosult szívében. Nemcsak szónokolt, hanem teremtett; írt és beszélt elbűvölően, cselekedett csodaszerűen s ellenállhatatlan szuggesztív ereje alól senki sem vonhatta ki magát. Tudott a tömegekre hatni, a tömegekkel dolgozni s egymás után hódította meg a vármegye, az alsó és felső tábla s általában a nemzet többségét, sőt a rendiség azon elemeit is, melyek épen nem szívesen hódoltak lelki nagyságának, melyekben elvi ellentétek mellett a féltékenység, a hiúság, a vagyontalan köznemes iránti kicsinylés dolgoztak ellene. Jeles és hasznos tehetségekben csodaszerűen gazdag ez a kor, s a negyvennyolczas nemzedék páratlanul áll nemzetünk történetében. De politikai lángelme csak egy van sorában és ez Kossuth Lajos. A sok talentum közül bármelyik hiányzott volna, a magyar nép eljutott volna a fejlődés ama fokára, melyen ma áll. De Kossuth nélkül száz esztendő verejtékes munkája és martiriuma után érte volna el azt, minek ő birtokába helyezte. Nemcsak szerette nemzetét, hanem hitt is benne, bízott erejében, jövőjében, s a hit, mely annyi nagyot alkotott, őt is a legnagyobb célok elérésére képesítette. Eszménye az egységes magyar nemzet volt, „Új nemzeti elemet“ lát teremteni szükségesnek, mely „a hon népéből magyar nemzetet alkotson, mely abba, hogy nemzet és abba, hogy magyar, becsületét helyezze“. Mindez a korszemlemben gyökerezett s egyetértésben állt a tömegek óhajaival, melyek azt követelték, hogy gazdasági és szellemi munkájok is elismertessék nemeslevélnek, hogy e modern nemeslevél jogcímén részt vehessenek hazájok sorsának intézésében s jogban és teherben egyenlők legyenek a történeti nemeslevél alapján uralkodó rétegekkel.

Midőn Kossuth s mindazok, kik vele küzdöttek, magokévá tették a tömegek e kívánságát, midőn a munkás nép millióinak vezetését ők vették át, mérhetetlen szolgálatot tettek hazájoknak, mert kivonták

azt a szocialista, sőt anarchikus áramlatok befolyása alól, melyek, mint az 1831-diki kolerafőlkelés tanusítja, hozzánk is eljutottak s az országot végveszedelembe dönthették volna. Kossuth örök dicsősége, hogy e szenvedélyesen háborgó időkben a tömeg élére állt, helyes irányba terelte ösztöneit s a benne felhalmozott, de még zűrzavaros erőt a szabad

Kossuth Lajos 1843-ban.
(Eybl könyomata után.)

Magyarország megteremtésére hasznosította. A közszellem akkori áramlata súlyos veszélyeket is rejtett magában s az alsó nép zavaros vágyai olyan módon kereshettek volna kielégítést, mely a megsemmisülés örvényébe sodorja a magyarságot. Ezt nem Bécs és hívei, kik az 1846-diki galicziai forradalomban a jobbágysággal irtották a nemességet, később meg a hazai nemzetiségeket hajtották anarchikus mozgalmakba,

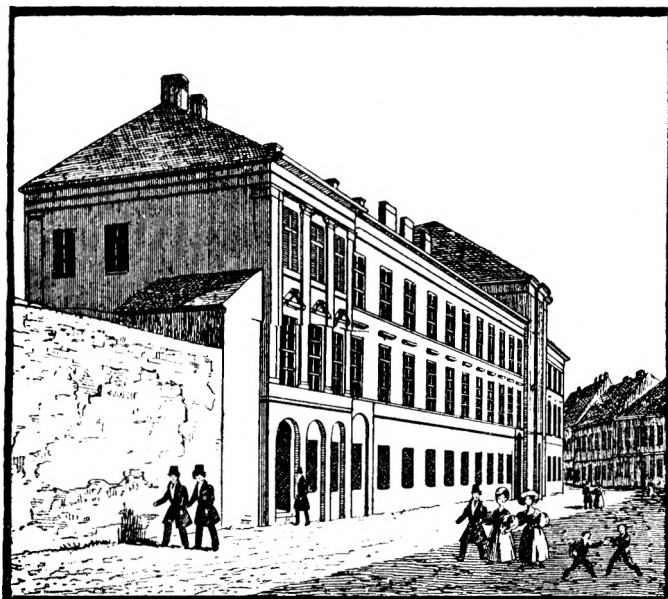
hanem egyes egyedül Kossuth s a köréje sorakozó negyvennyolczas nemzedék gátolta meg. „Egyesülnünk kell érdekében a néppel“ volt Kossuth jelszava kezdettől fogva s a galicziai parasztforradalom rémhíreinek hatása alatt a nemzet legsürgetőbb feladatának mondotta a jobbágyság teljes eltörlését, különben a „nemesség kaszára kerül s e kor egyszersmind a magyar és a magyar nemzetiség halálnapja lesz“. Ezt hárította el, midőn törvényes úton elégitette ki a nép óhajait. Megmentette az országot az anarchizmus rémétől s biztosította a további természetes fejlődés menetét. Széchenyitől kezdve a koreszmék minden akkori harczosa osztozik ez örök emlékü eredmény dicsőségében. De az érdem oroszlánrésze Kossuthot illeti, mert nemcsak képviselte a tömegek hő vágyait, hanem meg is valósította azokat. Nem nehéz, idegizgató munka nélkül ért czélt, mert töméntelen hatalmi és érzelmi akadályba ütközött minden lépésénél, s a mint alakja nőtt, akként szaporodtak ellenségei, irigyei saját táborában s keserítették meg küzdelmes napjait. Az arisztokratikus Magyarország nem egykönnyen hódolt meg egy szegény köznemes lángelméjének s hasztalan mondotta már évekkel az előtt az éleseszű és önálló gondolkodású Bajza József: „nemes vagy báró, gróf vagy herczeg az írói világban egyféle jussal bir, elsőséget itt nem a születés vagy a hivatal oszt, hanem az ész.“ Hasztalan mondotta (1841) maga Kossuth, „oly időt élünk, melyben az értelmiségnek szava van, bárha nem kastélyból szólal is fel“ és hogy „a bitorlott reputációk ideje lejárt s ész a hatalom, ész és tudomány, mely privilegiumot nem ismer.“ Az öröklött tekintélyek, melyek ész és tudás nélkül uralkodtak politikában, sőt irodalomban, nem egykönnyen adták ki kezökből a vezetést.

Külső megjelenése Kossuthnak méltó volt lelki nagyságához. Középtermetű, férfias szép alak volt, magas homlokkal, málázó kék szemmel, s ha megszólalt, zengzetes, fülbemászó hangjával, gondolatainak eredetiségével és kifejezésök bájjával elragadta hallgatóit. Ajakáról úgy hatott a szó, mint a feltámadás harangjának zengése, hitet, reményt, termékeny eszméket keltve mindeniben. Nem egyszer volt beteg, még válságos időkben is, de őt csak a testi-lelki fáradtság, mindenre kiterjedő, éjjelét, nappalát igénybe vevő foglalkozásának terhe merítette ki s mihelyt szükség volt reá, teste nyomban lerázta a betegség nyögét. Oda sietett, hová a kötelesség hívta. Órákig szónokolt, cselekedett fáradatlanul s épen az örök munka volt éltető eleme, gyógyszere beteges testének, fölfrissítője halhatatlan lelkének. A mit akart, azt szóban és írásban egyaránt világos, könnyen érthető alakba tudta önteni s ő tette a kor eszméit a nép mindennapi kenyerévé. De bármi nagy volt a gondolkodásban, elragadó írásban és szóban, legnagyobb a cselekvésben volt, s mikor ütött az óra, melyben cselekedni kellett, csak akkor bámult el igazi nagyságán elbűvölt nemzete. Alighogy börtönéből kiszabadult,

Pest vármegye megnyitotta számára üléstermét, midőn táblabírájának választotta. Itt nyílt először alkalma a lelkében forrongó eszméket hirdetni s befolyása alatt Pest vármegye igazán vezérvármegyévé nőtt, irányt adott az országnak, tanácskozásainak színvonala pedig annyira emelkedett, hogy ama kor legtöbb külföldi törvényhozó testületének magaslatát elérte. Kossuth azonban kimeríthetetlen tetteirejének más munkakört is keresett. Első sikerét a napi sajtóban, írott lapjaival aratta s most megint a napi sajtóhoz vágyakozott vissza, melynek ellenállhatatlan hatalmát teljesen átérezte. „Vegyenek el tőlem mindent, — mondotta már előbb — csak a szabad sajtót adják meg s nemzetem szabadsága, nemzetem boldogsága iránt nem esem kétségbe.” Új lapra igyekezett tehát még 1840-ben engedélyt szerezni, de eredménytelenül, hasztalan fordult a hatalmasokhoz s támogatták sok felől igyekezetét. Egyszerre azonban csodával határos fordulat állt be a dologban. Landerer Lajos pesti nyomdász egy régibb lapszabadalom átírását kérte a kancelláriától, mely nemcsak teljesítette kérését, hanem figyelmeztette, hogy a tervezett új lap szerkesztőjévé Kossuthot nyerve meg. Noha Landerernek már meg volt a maga szerkesztője, 1840 utolsó napjaiban fölkereste Kossuthot s felajánlotta neki a szerkesztést. Kossuth megleptve figyelmeztette a kiadót, hogy a kormány aligha fogja őt a lap élén megtűrni. De Landerer megnyugtatta, mire hamar megegyeztek. Ekképen maga a kormány juttatta Kossuthot egy hirlap birtokába, hihetőleg azon reményben, hogy a félelmetes embert megvásárolhatja vagy szoros cenzori felügyelet alá helyezheti. De csalódott mindkét irányban. Kossuth kristálytisza becsületén, mely egyéniségének egyik legszebb vonása maradt mindvégig, megtörték csábításai. Másrészt a cenzor valósággal tehetetlenül állt az új szellem-óriással szemben, kit meg kellett volna fékeznie, ki azonban nyomban feléje kerekedett. Kossuth lapja 1841 január 3-dikán indult meg „Pesti Hirlap” címmel, nem is mint napi, hanem csak hetenkint kétszer megjelenő közlöny. Mindazáltal hamar bámulatos erkölcsi és anyagi sikert aratott; 60 előfizetővel kezdte s egy év alatt 5000 előfizetőt s megszámlálhatatlan olvasót nyert. Még nagyszerűbb volt erkölcsi sikere. Kossuth cikkei áttörték a cenzura vaskorlátait s törvény nélkül is a sajtószabadság bizonyos nemét teremtték meg, mely az egész irodalomnak javára vált. A vidéki közönség elragadtatással olvasta az új lapot, mely a fővárosban hatásos eszköze lett a magyarosodásnak s a német lapok előfizetői észrevehetőleg megfogytak. Sőt csak ez az új lap tette Pestet igazán és véglegesen a magyar irodalmi és politikai élet góczává, mert az egész ország figyelmét reá irányozta, s a vidék immár tőle vette az ösztönzést és a politikai jelzavakat. Mindezt az új lap nem azzal érte el, hogy szilaj, szenvedélyes, izgató hangot használt, hogy agyrémekért küzdött és forradalmi tanokat hirdetett volna. Ellenkezőleg nem is annyira politikai, mint

társadalmi kérdéseket taglalt, csupán csak a törvényes haladást hirdette, még pedig oly óvatosan, hogy Széchenyi első művei izgatóbb szellemenben voltak tartva, mint Kossuth lapja. Sikerét két körülménynek köszönhetette. Az első az, hogy a lap mint ujság is kitünő volt, mert Kossuth a vállalat számára a legkiválóbb szellemi erőket, politikusokat és írókat nyerte meg s igazán jeles lelki táplálékot nyújtott éhező nemzetének. Felölelt mindent, fővárosi és külföldi híreket s különösen a vidékre fektetett súlyt, honnan a legjobb erők értesítették a politikai és társadalmi mozgalmakról, kivált a megyegyűlések tanácskozásairól. Sikerének főszöke azonban Kossuth egyénisége volt, mely leleől a vezércikkben — ezt Kossuth állandosította a magyar napi sajtóban — nyilatkozott meg. Ez a vezércikk mindig valami közérdekű magyar kérdést taglalt, tartalom és forma tekintetében egyaránt kimagaslott s különösen azért tett mélységes hatást, mert mindegyik „emberszeretetbe mártott tollal” volt írva. Foglalkozott mindennel, fölkarolt minden nemzeti érdeket az anyagi és a szellemi polgárosodás terén. De bátran ostorozta a társadalom ferdeségeit, az állami mindenhatóságot, s noha „a szent pietás szerelmével” ragaszkodott a vármegyéhez, a helyi közigazgatás kóros elfajulásait is. Forradalmi és szocialista szellem azonban sohasem árnyékolta be szűzies tisztaságát s az egységes magyar állam megteremtését törvényes úton, az összes érdekelt tényezők közreműködésével akarta elérni. Közös munkára hívta fel mindnyájokat, de elszántan megmondta a hatalmasoknak: „veletek és általatok, ha akartok; nélkületek, sőt ellenetek, ha kell”. Gondolkodásának lendülete s nem szilaj szenvedélyessége nyerte meg az új lap számára a közvéleményt. Kossuth óvatosan, finom érzékkel kerülte a kormánynyal való összeütközést, melynek íránta táplált érzelmeit abból is tudhatta, hogy lapja Ausztriában eltiltatott. Különben is ült már írói működéséért börtönben, a mi természetszerűen mérsékletre inthette. Nem is a kormánynyal, hanem a nemzeti reform megindítójával, gróf Széchenyi Istvánnal kellett első nehéz csatáját megvívnia. Kossuth nem többé előkészítette, hanem készen találta a nemzeti ébredést, vagyis egyszerűen folytatta Széchenyi munkáját. Ezt maga Széchenyi sem tagadta, sőt egyenesen atyasági jogot formált Kossuth eszméire s nyilvánosan elismerte, hogy a Pesti Hirlap lényegileg a Hitel és a Stadium alapján áll. Mindazáltal, alighogy a Pesti Hirlapnak 5—6 száma megjelent, már 1841 januárban foglalkozott az eszmével, hogy nyilvánosan föllép Kossuth ellen, mert lapját veszedelmesnek, egyenesen lázítóknak s így a békés haladás akadályának tartotta. Ez azonban csak idegességen nyugvó rémlátás volt, mert a kivel aggodalmait közölte, mindnyájan alaptalanoknak találták őket s Deák, Batthyány Lajos, Klauzál, Bezerédj kérve-kérték, ne bántsa Kossuthot. Az ifjú báró Eötvös József, ki az időben beutazta Borsodot és Szabolcsot, ismételve figyelmeztet

tette, hogy téved, ha azt hiszi, hogy a lap, mely mindenütt nagyon tetszik, károsan hatna a vidéki közvéleményre. Rimánkodva kérte tehát, ne lépjen föl ellene, mert a lap nem izgat, sőt ha izgatna is, ezen az ő támadása nem fogna változtatni. „Ön és Kossuth — írta Széchenyinek Deák Ferencz (1841 márczius 20.) — oly két morális erő, miknek egysülve kellene inkább dolgozni a hon javára.” Azután mesterileg rajzolta meg Széchenyi jelentőségét s viszonyát Kossuthoz. „Felriasztott — írja Széchenyinek — végre nehéz alvásunkból a Hitel és a Világ írója. Ő volt az, ki első ébredésünkkor alakot adott sejtéseinknek és szavakat gondolatainknak. Az észnek és igazságnak égi szikrájánál gyújtotta meg fáklyáját, és mi az ő fáklyájánál gyújtottuk meg apró mécsesein-

Pest vármegye székháza.

(Vasquez gróf által kiadott rézmetszet után.)

ket. Sok apró mécs gyult meg a fáklyának lángjánál — — s így kezdett oszlani a sötétség. Most már láttunk és örültünk az életnek és a világosságnak. Most azonban itt van már a cselekvésnek ideje” vagyis új emberekre van szükség. De Széchenyi épen ezt nem akarta belátni, s a helyett, hogy a nemzeti ügy érdekében kezet fogott volna Kossuthal, valóságos irtó háborút indított ellene. Noha még 1826-ban mondotta: „érzem, hogy minden, a mibe kezdek, sikerülni fog, de nem most s látszólag nem is általam”, mikor elérkezett az a gondviselészerű ember, a ki munkáját dicsőségesen befejezni készült, egyszerre a legkíméletlenebb módon támadt reá, ámbár maga hirdette, hogy nem az elvekre, hanem csupán „a gyógyítás módjára” térnek el egymástól.

Legkevésbbé mondhatni, hogy a gróf ellenszenvét Kossuthnak tapintatlan magaviselete idézte volna föl. Soha senki annyira el nem ismerte Széchenyi érdemeit, nem ünnepelte nagy alakját oly lelkesen, mint Kossuth. De hasztalan próbált hozzá közeledni, a gróf kezdetől fogva valami ösztönszerű gyűlöletet táplált iránta. Mikor (1835) Wesselényi Kossuthot a nemzeti kaszinóba fölvétette, Széchenyi azt mondta, hogy ezzel a kaszinó meg van rontva s Kossuth később meg is szűnt a kaszinó tagja lenni (erre czéloz egyik 1885-diki levele). Fogsága idején Kossuth lelkében fölébredt a terv, hogy országos iparegyesületet kell alakítani. Alighogy szabadságát visszanyerte, személyesen tisztelgett Széchenyiné, hogy az eszmének megnyerje, de kosarat kapott tőle. Kossuth mindazáltal a legmélyebb hódolattal beszélt a grófról s jelenlétében mondta (1840 július 9.) Pestmegye gyűlésén a híres szavakat Széchenyiről, „kinél nagyobb magyart nemzetünk évkönyveiben nem ismerek“. De hasztalan hódolt géniuszának, Széchenyi hajlamait meg nem nyerhette s alighogy a Pesti Hirlap néhány száma megjelent, a grófot valóságos láz fogta el s folyton háborgott „azon modor ellen“, melyben a lap a napi kérdéseket tárgyalta. Hasztalan figyelmeztették tisztelői, hogy túlbecsüli a Pesti Hirlap jelentőségét, hogy kísérteteket lát, midőn attól fél, hogy forradalomba hajtja az országot. A tizenöt évi munka és küzdelem ez időben már nagyon megviselték Széchenyi túlfinom idegzetét. Naplói szerint épen ekkor sokat betegeskedett s beteges hangulatok befolyása alá került. Aggodalmak, lázálmok gyötörték, néha még azon is kételkedett, jól tette-e, hogy a Hitelt megírta. Mindinkább erőt vettek rajta rémlátományai, s noha régebben maga mondta, hogy vér és harc nélkül az új Magyarországot megalkotni nem lehet, egyszerre megijedt a küzdelemtől s az a rögeszme gyötörte, hogy a harczban a magyarság elpusztul. Mint egykor atyja, végül ő is egészen az udvar karjaiba vetette magát s rettegett a forradalomtól, mert bizonyosra vette, hogy mi leszünk a vesztesek s „vesztésünk egyszeruen nevetséges, közhahotát előidéző“ lesz. E pszichopátiái okokban gyökerező hangulat hatása alatt fogott tollhoz s adta ki (1841 június) Kelet Népe című munkáját, mely szenvedélyességével, szilaj vádaskodásaival közmeglepetést keltett s mint Deák írja, csupán a katolikus papságnak tetszett. Noha elveire nézve magának igényelte az apasági jogot, azt állítja Kossuthról, hogy lapja „megsemmisítésre vezeti a magyart“, hogy forradalomba hajtja az országot s végül megteszi Kossuthot szocialista apostolnak, ki a birtoktalanokat a birtokos osztályra uszítja, elnevezi misericordianus fráternek, a forradalom főkolomposának s a haza érdekében felhívja, vonuljon vissza a politikától. Kossuth nyomban külön röpiratban (Felelet gróf Széchenyi Istvánnak), férfiasan, de kiméletesen utasította vissza a „megbotlott óriás“ vádjait. A nemzet legjobbjai, Deák, Wesselényi, Fáy András, Vörösmarty Mihály,

báró Eötvös József Kossuth mellé álltak s az irodalmi csata, mint maga Széchenyi elismerte, Kossuth teljes diadalával végződött. Még a konzervatívok sem támogatták Széchenyit, de természetesen Kossuthot sem, hanem a nemzeti mozgalom két nagy alakjának dulakodását a maguk javára próbálták, ámbár sikertelenül, kiaknázni. Széchenyi mint politikus, immár teljesen magára maradt s népszerűsége rohamosan csökkent. Ez a becsvágyó grófot még inkább elkésértette, még idegesebbé tette s Pestmegye gyűlésein olyan fanyar, mérges, sokszor indulatos hangon szokott nyilatkozni, mely végleg elriasztotta tőle az embereket. Midőn pedig az akadémia nagygyűlésén elnöki megnyitó beszédében (1842 november 27.) a magyar nyelv mesterséges terjesztése ellen tiltakozott s az illir mozgalmakat az ilyen törekvések természetes visszahatásának mondotta, ez a beszéd betetőzte a lassú fordulatot, mely közpályáján 1840 óta beállott. Mint később mondta, közpályája két részre oszlott, az izgató és a mérséklő részre, s ez utóbbiról maga elismerte, hogy „nem mindig úgy beszéltem. Megváltoztattam politikámat“. Ezt az új politikát azonban a konzervatív párt sem támogatta, mert ellenkezett legfőbb érdekeivel, másrészt Széchenyi még jóval később is hangoztatta, hogy nálunk a konzerválni való úgy aránylik a lerombolandóhoz, mint egy a százhoz. Konzervatív és ellenzéki iránytól egyaránt elvált tehát s így természetszerűen kisiklott kezéből a vezető szerep. Tett ugyan még egy kísérletet (1843), hogy kivergődjék elhagyatottságából, s Deákot új, úgynevezett középpárt alakítására bírja, mely „az udvartól és a népkegyől egyaránt függetlenül a kormánynyal tart, vagy annak eljárását gáncsolja“. Deák azonban nem vállalkozott e háládatlan feladatra, s Széchenyi elszigetelten, magára hagyatva állt a nagy küzdelemben, melynek vezére helyett ezután Cassandrája lett s mystikus lelkének rémlátományaival, komor jövőndölésekkel zavarta nemzete tavaszának örvendező hangulatát. Folyton az az eszme remegtette, hogy „a nemzeti sakkjátszók túltüze“ veszélyezteti az eddigi vívmányokat, forradalmi szellemet szaglászott mindenütt, még Katona Bánk Bánjában is, s csodálkozott, hogy a kormány megengedi a képtelen szindarab előadását. Beteges hangulatában önmagát vádolta a forradalmi szellem földidézésével s idegessége rögeszmévé növesztette benne a gondolatot, hogy ő dobott üszköt hazájára. Testi szervezetének bajai okozták e változást, melyet Bécsben örömmel fogadtak s Metternich herczegné, egy Zichy-leány azt mondta Széchenyiről, hogy eddig hóbortos volt, de most már megokosodott. Ellenben magyar kortársai azzal a szemrehányással illették, hogy következetlenné vált önmagához. Nem ismerték lelki világának titkait, melyek naplóiban ma teljesen földerítve, tisztán, érthetően állanak a jelenkor előtt. Széchenyi hű maradt magához ezután is. Eszményeit időnkint elhomályosították ugyan testi bajai, miközben azok ellen fordult, kik épen az ő igéjének voltak

apostolai. De épen epés kifakadásai, éles támadásai fűzték továbbra is a mozgalomhoz, melyet ő indított meg, s melyhez egész valójával ekkor is közelebb állt, mint az udvaroncز konzervativokhoz. Még szorosabb kapcsolatban maradt nemzetével gyakorlati tevékenysége által, mert noha már 1840-ben mondta: „pályám befejeztem“, dolgozott, ámbár más téren, fáradhatatlanul hazája fölvirágoztatásáért. „Munka közben s nem a kályha mellett akarok meghalni“, mondotta testi szervezete-nek megrongált állapotában is s végtelen munkaerejét immár leginkább a közgazdaság terén hasznosította. Ez időbe esik, különféle vállalatok és részvénytársulatok alapítása mellett, a budapesti lánczhíd építése, különösen azonban a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása, mely munkáról azt mondotta, hogy egész új királyság, legalább 1000 négyszög-mértföld meghódítása áll előttünk, még pedig egy csepp vér kiontása nélkül, s hogy e munka elő fogja segíteni azt, hogy „hazánkban mindenkinek vagy legalább a nagyobb résznek gyomra, feje, erszénye ne legyen üres“. E nagy nemzeti alkotás, ez új honfoglalás érdekében elejtve régiebb nézeteit, végül hivatalt vállalt s átvette a helytartótanács kebelében alakított országos közmunkák igazgatósága vezetését. Látszólag ezzel is következtelenségbe esett. De egyéniségének megítélésénél ez a mozzanat ép oly mellékes, mint az a kérdés, valjon az ő vagy ellenfelei módszere volt-e a helyesebb? A lényeges az, hogy hasznosat és dicsőt alkotott s a magyarság legnagyobb jótevői közé írta be nevét, habár a jövődölések, melyeket mások módszeréhez fűzött, mint, ma az uralkodó családjával kibékült, szabad és alkotmányos Magyarország korában senki sem tagadhatja, beteg lelkének rémlátomániai voltak. A magyar nemzet egységesen, megújnodva, tudásban és vagyonban gyarapodva került ki a küzdelmekből, melyeket Széchenyi halálthozóknak látott, melyek legelső felidőzésében pedig, mint maga elismerte, őt, nem pedig utódait illeti a kezdeményezés érdeme.

V. FEJEZET.

KOSSUTH LAJOS KORA.

AZ ÚJ KORSZELLEM A KÜLFÖLDÖN ÉS AZ ÖRÖKÖS TARTOMÁNYOKBAN. — A KÖVET-
VÁLASZTÁSOK. — DEÁK FERENCZ NEM VÁLLAL MEGBÍZÁST. — AZ 1843—44-IKI
ORSZÁGGYŰLÉS. — A MAGYAR NYELV DIADALA. — KOSSUTH KÖZGAZDASÁGI
TEVÉKENYSÉGE. — AZ IPAREGVESÜLET. — A VÉDEGVLET ÉS JELENTŐSÉGE. —
A VÁMTERÜLET KÉRDÉSE. — CENTRALISTÁK ÉS MUNICIPALISTÁK. — A NEMZETI
MOZGALOM DINASZTIKUS JELLEGE.

EURÓPASZERTE a megújulás, a szellemi és anyagi fölpezsdülés
ideje a mult század negyvenes évtizede. Franciaországban,
Belgiumban, számos német államban kiváló elmék, politikusok,
tudósok, hirlapírók, költők terjesztették az új eszméket, küzdöttek az
alkotmányosságért, a természet- és a műszaki tudományok pedig a köz-
jólétet emelték addig ismeretlen színvonalra, javították az alsóbb osztá-
lyok gazdasági helyzetét s fokozták önérzetét, fejlesztették művelődési
ösztöneit. A polgárosodás átalakult, új tartalmat és irányokat nyert,
melyekből különösen az alkotmányos és a nemzeti s ezek egyesülése,
a demokratikus elv domborodott ki, mely törvényes úton, lehetőleg
monarchikus alapon kívánt eljutni ama végcéljához, hogy az államot,
a jogot, a politikai és gazdasági szervezetet a nép szélesebb rétegeinek
érdekeihez képest alakítsa újjá. Az új polgárosodásból engesztelő, a
felebaráti szereteten nyugvó szellem áradt, mely a társadalmi ellentétek
kibékítésén, a politika és az erkölcstörvény közti örvények áthidalásán
munkált, midőn amabba erkölcsi, az utóbbiba politikai tartalmat öntött.
Az emberek és cselekedeteik értékelésében új szempontok, új módszerek
kerültek alkalmazásra s az individualizmus ellenállhatatlanul nyomult
előtérbe, az egyén érvényesülni igyekezett, a népek meg a tekintély és
a hagyomány korából a szabad önelhatározás világába próbáltak átver-
gődni. Ez az irány olyan ellenállhatatlan erővel érvényesült, hogy a
legtöbb nyugati nép kormányait is magával ragadta s a haladás szol-
gálatába helyezte. Egyedül a Metternich-rendszer, noha recsegett-ropogott,
noha európai tekintélye rohamosan hanyatlott, állt engesztelhetetlenül

szemben az új korszellemmel, melytől a Habsburg-országokat még mindig khinai fallal igyekezett elzárni s mikor ez lehetetlennek bizonyult, a haladás híveit vérrel és vassal próbálta elnémítani. Mindazáltal az új eszmék már nem csupán Magyarországon, hanem Ausztriában is erősen mozgatták a társadalmat. Magyarok, Széchenyi, Deák, Kossuth adták ki a jelszót, hogy az örökös tartományokat is részesíteni kell az alkotmányos élet jótéteményében, hogy azután, mint 1606-ban történt, Magyarország és Ausztria kezét foghassanak a kormány önkényuralma ellen és az alkotmányosság védelmére. Az irodalom az örökös tartományokban szintén az új polgárosodás ígéit hirdette s minden akadály daczára, melyet a cenzura önkénye hárított eléje, lassankint fölébresztette a Ferenczkorabeli aléltságból a középosztályt, melynek szabadságvágyát a költők egész csapattja szólaltatta meg. Bécsben s a vidék nagy városaiban, németek és szlávok körében egyaránt megnyilatkozott a politikai öntudat. A köznép a jobbágyság megszüntetését, a polgárság, az ifjuság, a munkások jogegyenlőséget, a politikai jogokban való részvételt követelték s nemzeti eszményeikhez képest kívánták a kényuralmi Ausztria közszervezetét átalakítani, míg az olasz tartományok az egységes Olaszország megteremtéséért lelkesedtek. Mindezt azonban a kormány nem vette figyelembe, hanem haladt eddigi útjain, használta régi, elkoptatott fegyvereit s velők vélte az időnek villámgyorsan forgó kerekeit megállíthatni.

Minél öregebb lett Metternich, annál inkább elkeseredett a haladás iránt s az 1840-diki országgyűlés után, mihielyt a külháború veszélye megszűnt, folyton folytak Bécsben a tanácskozások, a titkos értekezletek annak a haditervnek a megállapítására, melynek czélul a magyar nemzeti mozgalmak elfojtását tűzték ki. Reformokra, törvényes haladásra Bécs e mozgalmas években ép oly kevésbé gondolt, mint a napoleoni harczok után s az erőszak és önkény volt az egyedüli eszköz, melyet az új irány megfékezésére alkalmazott. Ezzel végképen elidegenítette magától a magyar közvéleményt, melynek vezetése mindinkább Kossuth Lajosra szállt át. Az irodalmi harcz, melyet győztesen folytatott Széchenyi támadásai ellen, fokozta tekintélyét s reá irányozta egész hazája figyelmét. Országszerte egyesületekben, kaszinókban, a vármegyékben taglalták, vitatták a reformokat, sőt Szatmármegye 12 pontba foglalta össze (1842) a nemzeti programot, melyben ott szerepelt az ösiség eltörlése, a hiteltörvények további javítása, hitelintézet alapítása, a kötelező örökváltság, a birtokszerzés, a hivatalviselés és az adózás kiterjesztése, sajtószabadság, népképviselő, népnevelés. De a kormánynak ez a még nagyrészt Széchenyi szellemében készült és fölöttebb mérsékelt program sem kellett s kezét fogva a nyers nemesi tömegekkel, arra kényszerítette Szatmármegyét, hogy hűtlen legyen saját művéhez s megtagadja programjának leglényegesebb elveit. Így készítet-

ték elő Bécsben az új országgyűlést, melyet 1843-ban össze kellett hívni, hogy az adót megszavazza. Mindenütt heves mozgalmak folytak a követi utasítások megállapítása körül; a kormány különösen a közadózás eszméje ellen bujtogatta a szegényebb nemességet s segélyével a legtöbb vármegyében a „nem adózunk“ hívei győztek. Még azt is, hogy a nemesség legalább a házi adóban vegyen részt, csupán 19 vármegye vette föl utasításába. E kérdés körül a leghevesebben Zalában folyt a küzdelem. A zalai köznemességet Forintos György birtokos nemes valósággal fanatizálta „vérrel szerzett nemesi szabadságunk“ védelmére s noha az a vármegyei bizottság, mely a követi utasítások elkészítésére kiküldetett, az adózás mellett foglalt állást, az 1843 április 4-dikén tartott vármegyei közgyűlésen a többség a nemadózás mellett döntött. Deák Ferencz, a közteherviselés régi híve, ily alapon nem fogadhatta el a megbízást s a vármegye vezéreiből elhalasztották a követválasztást azon reményben, hogy új közgyűléssel módosíthatják az utasítás e pontját. De mikor az új közgyűlés megtartott, a nemesi tömegek jövet és menet Kehidán, Deák lakóhelyén botrányosan tüntettek ellene s a zavargásokban egy ember megöletett. Erre Deák, a ki még 1836-ban hangoztatta, hogy „annyira óhajtott független magányába szeretne“ visszavonulni, noha a közgyűlés módosította az utasítást, nem akart többé mándátumot sem Zalában, sem másutt (Pestmegye kész volt megválasztani) vállalni s április 28-dikán különös jelenet játszódott le Zalamegye üléstermében. Mikor a követválasztás napirendre került, Deák helyett senki sem akarta a megbízást elfogadni s az egymás után megválasztott 11 jelölt nyomban leköszönt. Ép ily eredménytelen maradt a május 22-diki követválasztó gyűlés. Az augusztus 31-diki, harmadik követválasztó gyűlés zavartalanul folyt ugyan le s a követi utasítások megfelelő módosítása után Deák Ferenczet kiáltotta ki követté. Mikor azonban az adózni nem akaró nemesek haza tértek, utközben az ellenpártra törtek s a zavargásokban 9 ember megöletett. A véres mandátumot Deák végleg elutasította s nem vett részt az új országgyűlésen, mely ezzel elvesztette kipróbált vezérét. Deák ezután sem vonta ugyan ki magát a közügyekben való részvételtől, hanem vezető szerepet vitt az új büntetőtörvénykönyvjavaslat kidolgozásában s Kossuthot is buzgón támogatta sokoldalú tevékenységében. De mintha ösztönszerűleg érezte volna, hogy nem ez az ő ideje s a gondviselés egy távolabbi korszak számára akarja tehetségét fenntartani, a következő években a háttérben maradt s leginkább zalai magányában élte napjait.

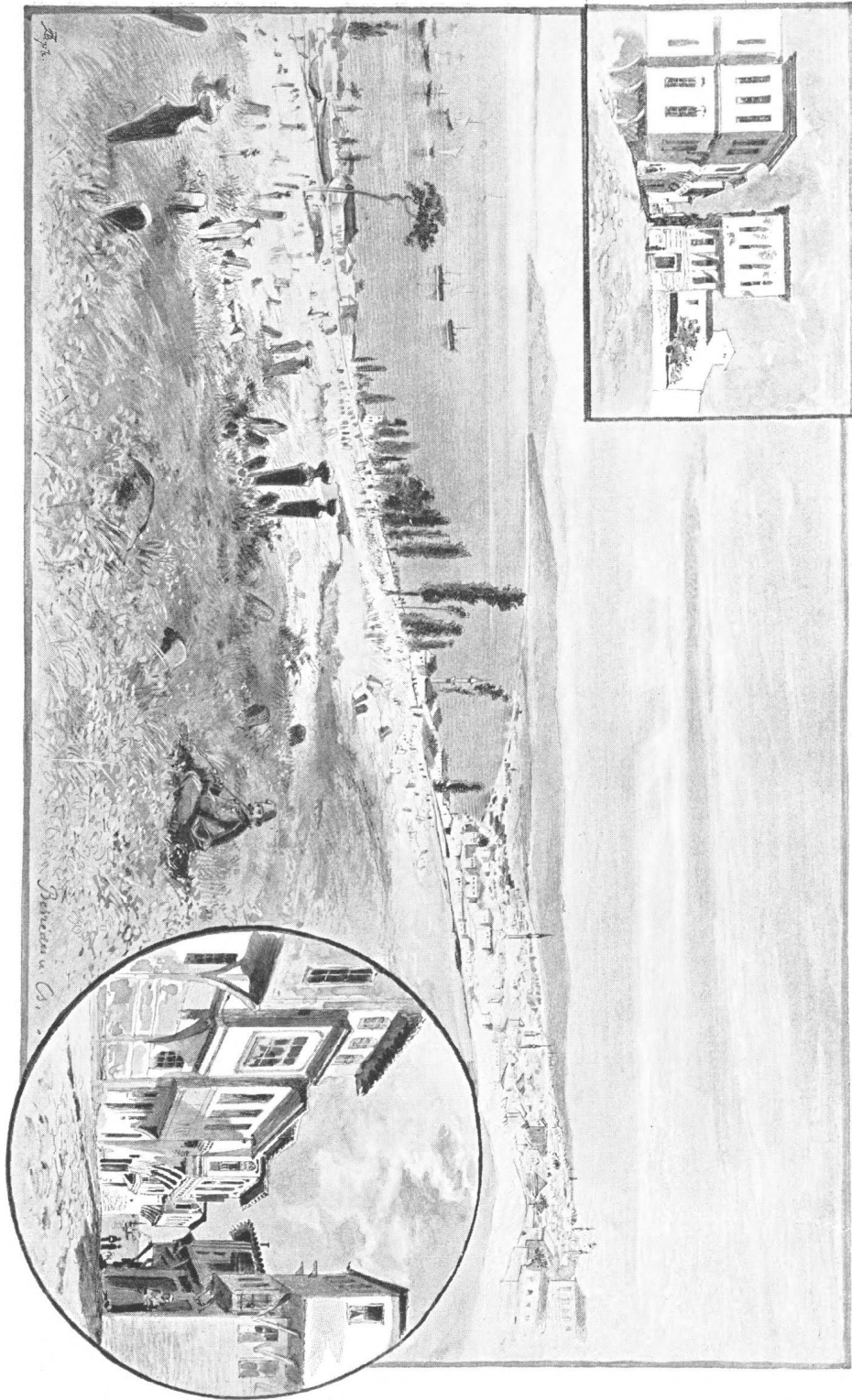
Ha Deák önként nem vállalt követi megbízást, Kossuth törvényhozói működésének ideje még nem érkezett el, bármennyire visszhangzott nevétől hazája. Az újságírók egy vármegye sem léptette föl s az ólmos, furkós botok uralmának, a kormány s a bocskorosok közti szövetségnek e napjaiban maga sem kockáztatta a felléptetést.

Mindazáltal a haladás régi és új hívei elég számosan bejutottak az országgyűlésbe s különösen a főrendi táblán szaporodtak a haladás barátai, ámbar Széchenyi immár nem velök, hanem nyíltan a kormánynyal tartott, mely a legszigorúbb titkos rendőri felügyelet alá helyezett mindenkit, kiben ellenzéki érzelmeket szimatolt. A jelentések, melyeket kémektől Pozsonyból vett, még szélsőbb irányba terelték, mert ezek a kémek valóban rémdolgokkal ijesztgették. Gróf Batthyány Kázmért a leggonoszabb forradalmárnak mondták csak azért, mert sajtószabadságot, központosítást és felelős kormányt akar. Gróf Pálffy Józsefet a legveszedelmesebb demagógnak keresztelték, mert még „ő cs. kir. fensége, a főherczeg-nádor” jogait is meg merte támadni. Ép oly szörnyű dolgokat írtak báró Wenckheim Béláról, gróf Zay Károlyról, ki „a legszemtelenebb kifejezésekben izgatott a sajtó- és szólásszabadság mellett, a konzervativokat minden alkalommal polgártársaik elnyomóinak nevezte”, gróf Teleki Lászlóról, a ki „határtalan szemérmertlenséggel” szintén meg merte a nádor jogait támadni, gróf Batthyány Lajosról, gróf Zichy Ottóról, báró Mesznil Viktorról. Sőt nem kímélték gróf Batthyány Lajosnét és gróf Károlyi Györgynét, kikről azt mondták, hogy a magyar nemességet az államkormány iránti ellenállásra bujtogatják, mely okból mindennemű udvari ünnepélyről örökre kizárattak. Természetes, hogy ily értesülések alapján Bécsben rémülettel néztek az országgyűlés elé, melyre Kossuth, mint lelkiismeretes szerkesztő, már májusban Pozsonyba utazott, hol meglepetve tapasztalta, hogy a királyi előterjesztések egy része az ő lapjából volt ki-, illetve átírva s hogy a pozsonyi vezető körökben is sokat beszélnek haladásról, szabadelvűségről. „Minden ember — írja Pozsonyból — haladásról beszél. Nádor óvatosan, kancellár kimondja, hogy az idő int s a körülmények szükségeivel alkudni kell. Papszónok, a hány van, mind borzasztóan halad, personalis az időszaki sajtó haladását beköszöntő beszédében kiemeli.” De nyomban észrevette, hogy mindez csak szószátyárkodás. Eszébe jutott a tyúk, mely sokat kotkodácsol, de keveset tojik s meglátta, hogy az új czafrang alatt ott bujkál a régi rendszer egész kiméletlenségében. Helyesen ítél, mert Metternich ekkor is azt hirdette, hogy ragaszkodni kell a fennállóhoz s minden engedmény forradalomba hajtja az országot. Hasztalan hangzottak el tehát a szebbnél-szebb szónoklatok, hasztalan kerültek napirendre mindazok a nagy kérdések, melyek ekkor a közvéleményt foglalkoztatták. Az ellentétes álláspontokat kiegyenlíteni nem lehetett s a zivatar hamar kitört. Fokozta az elkeseredést a horvát követek magaviselete, kik, noha teljesen birták a magyar nyelvet, az udvar buzdítására a nyilvános ülésen csupán latinul akartak beszélni, mi a december 1-sei ülésben roppant zivatart keltett s az alsó tábla kimondotta, hogy e kihívás ismétlődését erőszakkal is kész megakadályozni, az idegen nyelvű beszédet meg nem veszi föl naplójába.

GRÓF ESTERHÁZY MIKLÓS NÁDOR.
(Egykorú olajfestmény a fraknói kincstárban.)

Az Athenaeum nyomása.

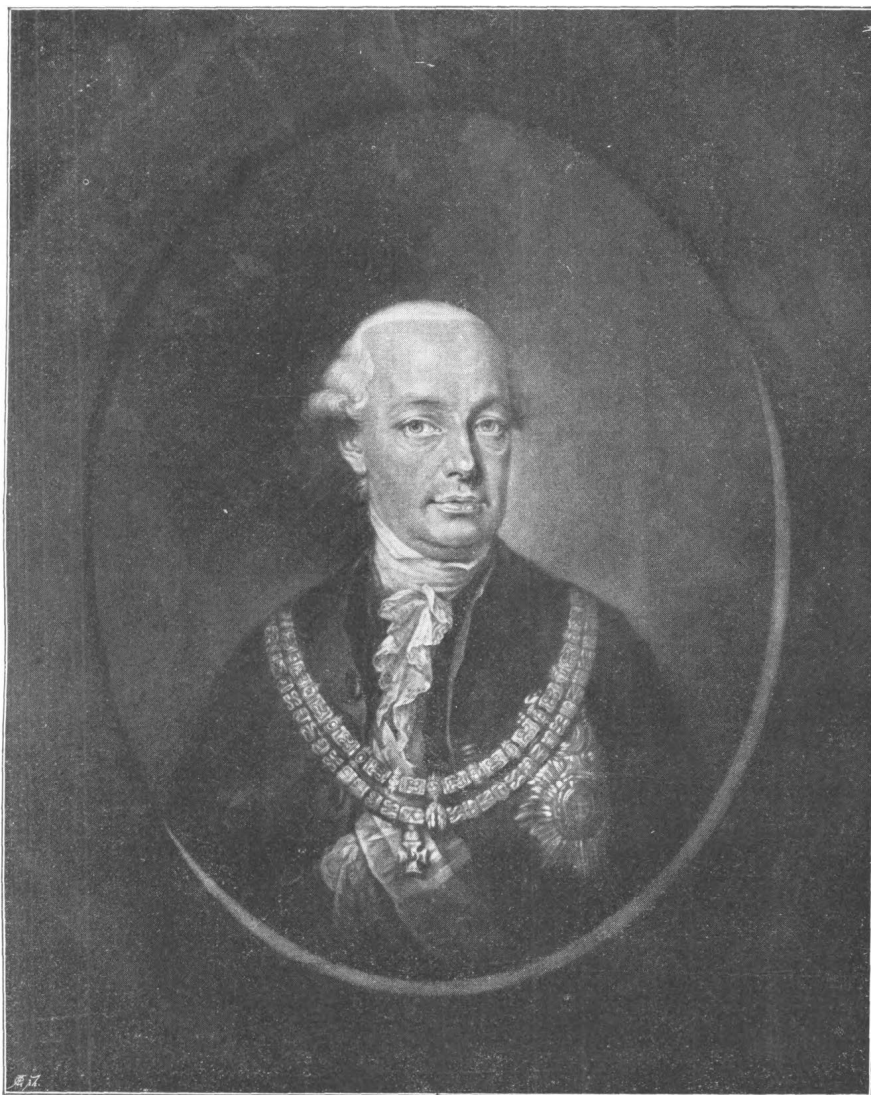
RODOSTÓ LÁTKÉPE RÁKÓCZY PALOTÁJÁVAL.
(Beszűdes vázlatá után rajzolta Csorna Károly.)

Az Athenaeum nyomása.

Az Athenaeum nyomása.

A BÉCSI BÉKE OKIRATÁNAK UTOLSÓ LAPJA.
 (Az oklevél eredetije a bécsi állami levéltárban.)

II. LIPÓT KIRÁLY.
(Kreuzinger egykorú festménye után)

Az Athenaeum nyomása.

A főbb reformok szintén egymás után buktak el. Az alsó tábla törvényerőre akarta a közös teherviselés elvét emelni, de a főrendek többsége, noha Széchenyi teljes díszében jelent meg az ülésen, megakadályozta a törvény meghozatalát. Épen úgy meghiusították a főrendek a földhitelintézet alapítását s a vámügy rendezését, valamint az új, modern szellemű büntetőtörvénykönyv elfogadását, melyet az alsó

Gróf Batthyány Lajos.

(Eybl könyomata után.)

tábla már letárgyalt. Igen beható viták folytak különféle gazdasági ügyekről, főleg a vámkérdésről. Az alsó tábla a magyar vámterület önállóságát sürgette s a vámügyet a törvényhozás befolyása alá akarta helyezni, mire nézve Ghyczy Kálmán is készítette a törvényjavaslatokat. De az udvar még a rendektől kért statisztikai anyagot sem akarta előterjeszteni s így a javaslatok tárgyalása elmaradt, mire az alsó tábla kemény

határozatban kárhoztatta a kormány eljárását s a törvény védpajzsa alá helyezte az akkor alakult védegyletet. A vallásügyben sikerült ugyan új törvényt hozni, csak hogy épen nem elégítette ki a közvéleményt. Ellenben a törvénykönyvbe végre bejutott a nem-nemesek birtok- és hivatalviselő képessége. De ez a jog csupán a bevett felekezetekre terjedt ki, másrészt elvi kijelentés maradt, mert az adott viszonyok közt az elvnek gyakorlati eredményei nem lehettek. Az adózás akkori rendszere kizárta, hogy nem-nemes nemesi birtokot vásárolhasson, vármegyei tisztségbe meg a nem-nemes azért nem juthatott, mert nem volt szavazati joga a megye ügyeiben. Egyedül a magyar nyelv javára alkotható az országgyűlés kielégítő törvényt, ámbar Bécsben ezt is sokáig elleneztek. De József nádor (1844 január 14-dikén) igen melegen kérte föl a királyt, teljesítse a rendek óhajait s végre Metternich is belátta, hogy közneveltség tárgya lesz, ha tovább erőszakolja a latin nyelv fenntartását. Így meghozatott a törvény, mely kimondotta, hogy a törvények szövege, az országgyűlés hivatalos nyelve immár kizárólag a magyar legyen s csak a kapcsolt részek követeinek adatott 6 évi haladék a latin nyelv használatára. Ellenben a király és a törvényhozás, továbbá a hatóságok egymással való érintkezéseiben, valamint a közoktatásban a magyar nyelv lett a hivatalos s a kapcsolt részek fő- és középiskoláiban is a rendes tantárgyak sorába iktatott.

Az 1843/4-diki országgyűlés ez alkotása teszi rövid, csak 13 cikkből álló törvénykönyvének legértékesebb tartalmát. Hogy e törvénykönyv oly rövid, az nem az alsó tábla, hanem a kormánynak és főrendű híveinek bűne. A követek ismét elkeseredve távoztak Pozsonyból azzal a szent meggyőződéssel, hogy a mostani kormányzattal az országot reformálni nem lehet. „Felelős kormány és törvényhozási összpontosítás” lett immár az új jelszó s mikor Kossuth indítványára Pest vármegye ily szellemű feliratot intézett a királyhoz, az egész ország lelkesülten csatlakozott e jelszóhoz. A kormány természetesen még kevésbé volt megelégedve az országgyűléssel, mely egyes kérdésekben mégis csak engedményekre kényszerítette. Maga is, magyar hívei is azt mondták, hogy az állam, az egyház, a társadalom ősi alapjai fenyegetvék s Metternich herczeg, noha erős személyi ellentétben állt a Staatsconferenz többi tagjaival s nem egyszer bírálta, élesen kárhoztatta eljárásukat, mindenütt lázadást, forradalmat szimatolt, komolynak vette a titkos rendőrség képtelen jelentéseit s azt hitte, hogy Magyarországon „központi vezetés alatt” szétágazó összeesküvés működik. Ez összeesküvés ellenőrzésére a végletekig fejlesztette tehát a kémuralmat s Ferdinánd királlyal (1845 január 3-dikán) Bécsben egész Magyarországra s Erdélyre kiterjedőleg titkos „informáló bizottságot” alakíttatott, melynek még lételet is titokban kellett tartani. Ez a bizottság 1845 január 13-dikán megalakult s indítványára Metternich (november 4-dikén) előterjesztést

tett a magyar időszaki sajtó szigorú ellenőrzése és befolyásolása tárgyában. Szintén magyar hívei ösztönzésére újabban megpróbálta, hogy a vármegyéket megrendszabályozza s a legerőszakosabb úton is kizárja a következő országgyűlésből a szabadelvű eszmék barátait. De első sorban

Az országház Pozsonyban.

(Fénykép után.)

Kossuthot némította el. Ugyanaz a titkos hatalom, mely annak idején Kossuthra irányozta Landerer nyomdász figyelmét, most értésére adta, hogy távolítsa el lapjától. Landerer, az élelmes üzletember hamar megtalálta a módját, hogyan szabaduljon a kormányra kellemetlen szerkesztőtől.

Noha a lap kitűnően jövedelmezett, kiadó és szerkesztő közt már 1843-ban pénzbeli összeütközések támadtak, úgy, hogy Kossuth maga mondta föl a szerződést s 1844 július 1-sején megvált a „Pesti Hírlap”-tól s új lapot akart alapítani. De hasztalan járt ez ügyben Metternich herczegnél, hasztalan támogatta kérését Pest vármegye, nem kapta meg a kellő engedélyt. Így leszorult a napi sajtó teréről. Csakhogy rég alkotott már magának más tért a működésre. Pestmegye tanácskozásaiban ő vitte a vezető szerepet s társadalmi téren szintén olyan tevékenységet fejtett ki, melylyel folyton ébren tudta az ország figyelmét tartani. Rálépett a gyakorlati alkotás mezejére s a gazdasági életben nemcsak új ösztönzéseket adott, hanem bevonta a nemzeti törekvések keretébe a magyar munka olyan rétegeit, a magyar kereskedőt és iparost, melyek eddig távol maradtak tőle. Kossuth tovább fejlesztette, szélesebb körökbe vitte át Széchenyi eszméit az egyesülésről s még fogsága idején foglalkozott országos ipar-egyesület alakításának tervével. Midőn lapjában 1841 elején Almási Balogh Pál megpendítette, hogy angol mintára „hasznos ismereteket terjesztő társaság”-ot kellene alapítani, az eszmecserékből hamar megszületett az „Iparegyesület” oly feladattal, hogy hasznos ismereteket terjesszen a nép minden, de különösen iparos osztályában. Az új együletet nem iparosok alakították, mint például a gazdák a gazdasági egyesületet, de tagja lehetett mindenki s így iparos is, a ki hat évre évi 2 forint díj fizetésére vállalkozott. Az egyület feladata a magyar ipar fejlesztése, tökéletesbítése volt s ezzel szoros kapcsolatba hozta az iparos népeséget a nemzeti mozgalmakkal. Szakmunkák s ismeretterjesztő folyóirat kiadásával, fiókegyesületek alapításával, a magyar iparstatistika megalkotásával akart hatni s felvette programjába, hogy Pesten a honi ipar termékeiből évenként kiállítást rendez s helyiségeiben olvasótermet, szerszám- és gépmintagyűjteményt, valamint az iparostanonczok számára ingyenes népszerű tanfolyamokat nyit. Kossuth, ki lelke lett az új együletnek, nemcsak tehetségét, hanem azon 5000 forintot is neki szentelte, melyet barátai fogsága idején gyámolától megfosztott családja számára gyűjtöttek. Az iparegyesület 1842 júniusban tartotta alakuló gyűlését s gróf Batthyány Lajost ültette az elnöki székbe, míg választmányában az akkori társadalom minden rétege képviselve volt. Kossuthot az intézet megalkotásában, mint később mondotta, az a meggyőződés vezette, hogy olyan „nemzet, mely csupán földművelést űz, amolyan félkezű teremtés” s „hogyan az ipar fejlesztése hazánknak legsürgősebb, legégetőbb szükségei közé tartozik”. Hogy megismerje a magyar ipar akkori tényleges állapotait, nyomban az egyesület megalakulása után hozzáfogott az első iparkiállítás előkészítéséhez. A tervezetet Kossuth dolgozta ki s 1842 augusztus 25-dikén a pesti vigadó termeiben megnyílt a kiállítás, melyen 213 kiállító 298 tárggyal szerepelt s melyet 14.425-en látogattak. E kiállításnak az volt a feladata, hogy a magyar „műipar

jelenlegi állapotának ismeretét s megismertetését, mint Kossuth jelentése mondja, megközelítse; annak, a mit már birunk, méltánylására vezessen s önerőnk iránti bizalomra ösztönözzön; a már eddig nyert eredmények új kísérletekre, új törekvésekre, új erőfeszítésre buzdítsanak“. Ezt a célt sikerrel szolgálta s a kiállításon odaitélt kitüntetések szétoztása (1842 december 26-dikán) Pestmegye dísztermében igazi nemzeti ünnepélylyé vált. A vármegye fényes küldöttséggel képviseltette magát s egyik tagja, Simontsits János kiemelte, hogy a vármegye „az iparűzők jelesebbjeinek kitüntetésére szentelt napot a nemzet nagy napjai közé számítja“. Egy más szónok meg utalt arra, hogy „polgártársaim közt a manufacturális tehetség már azon fokon van, melyen az egyesületnek oltalmát és a magyar közönségnek tetteles részvételét megérdemli“.

Ez az első, még nagyon szerény és szűk körben mozgó iparkiállítás korszakos jelentőségű a magyar ipar történetében s Kossuth e vállalkozása új fejlődés kiinduló pontjává lőn. „A magyar műipar ezelőtt, mondotta a sokkal sikerültebb második (1843) kiállítás díjainak kiosztásakor, hasonlított a pusztai virágához, mely hallgatag árnyékban észrevétlenül szórta illatát. Ez után — hiszszük, és add Isten, hogy hitünk meg ne csaljon — oly virág leszen, melyet a nemzet kedvencz gyermeke gyanánt veend dajkáló karjaira, hogy óvja, ápolja a zordon szelek fuvalma ellen s nevelje nagygyá, mely majd önerejével meg birjon állani, akármi szél fú, akárhonnan.“ Pestmegye s a két főváros, valamint a vidéki városok meleg lelkesedéssel támogatták az iparügyi mozgalmakat, ünnepélyesen osztották ki a körükben élő iparosoknak a díjakat, s Kossuth azon mondásának megfelelően: „hogy a mit nekünk a honi műipar nyújthat, azt idegentől venni, valóságos önhonunk elleni bűn“, széles körű érdeklődés támadt a hazai ipar védelme iránt. 1845-ben csak kisebb-szerű, 1846-ban ismét országos kiállítás rendeztetett, melyen a kiállítók száma már 516-ra, a látogatóké 22.136-ra nőtt. Ezt a kiállítást József nádor személyesen nyitotta meg s azok közt, kik megnézték, volt az ifjú József főherczeg is. Kossuth a díjkiosztó ünnepélyen méltán mondhatta, hogy a magyar ipar „már nem soká nélkülözendi az egyetemes nemzet országos ápolását“. A következő kiállítást az egyesület 1850-re tervezte. Időközben azonban kisebb kiállításokat, iparos inasok és segédek rajzainak s más műveinek kiállítását rendezte, melyek elősegítették az iparosság értelmi és erkölcsi színvonalának emelését. Állított inasok részére szakképző iskolákat, melyek egyikét már az első évben (1845) 124 ifjú látogatta s ez a szám nőttön nőtt. Az egyesület csakhamar „Hetilap“ címmel (1845) állandó közlőnyt indított, melybe a legkitűnőbb szakemberek dolgoztak, melynek azonban főleg Kossuth cikkei adtak országos jelentőséget. Alapított népszerű könyvtárt, megkezdte a magyar mesterszótár anyagának gyűjtését, tervbe vette ipariskolai tankönyvek kiadását s a nádor ösztönzésére országos moz-

galmat indított a magyar iparstatisztikai anyag összegyűjtése végett. Tartott nyilvános felolvasásokat, különböző kérdésekben igen alapos szakvéleményeket dolgozott ki s az ipar felvirágoztatásához szükséges teendők tárgyában hosszú emlékiratot intézett az országgyűléshez. Fölvetette az iparostőzsde és az iparosbank alapításának eszméjét s az iparosokat országos gyűlésre hozta össze (1846). Minde szerteágazó tevékenységnek kezdeményezője, irányítója, végrehajtója Kossuth volt, kinek kimeríthetetlen munkaereje mozgatta az egész gépezetet. Ő tartotta a lelkesítő beszédeket, ő fogalmazta az iratokat, előterjesztéseket, határozatokat, melyek száma igazán végtelen. E közben olyan körökkel lépett közvetlen érintkezésbe, melyek eddig anyanyelvök miatt, vagy munkájok kicsinylése folytán kívül álltak a nemzeti eszme sánczain s melyek megnyerése, az érdek és rokonszenv szálaival az országhoz fűzése óriási mértékben hatványozta a nemzeti erőt. „A magyar még csak most lett magyarrá” — mondotta Kossuth az 1846-diki országos iparos kongresszuson.

E tevékenysége közben Kossuth és barátai, kik közt ott voltak a nemzeti ügy összes vezérei, természetesen behatóbban kezdtek a vámrendszerrel, a Magyarország és Ausztria közti vámügyi viszonyokkal foglalkozni s az élénk eszmesurlódásból egészen új fölfogások, tisztultabb, helyesebb nézetek kerültek ki. Évszázadokon át sürgette a magyar, hogy birodalma és az örökös tartományok közt a kereskedelem szabaddá tétessék s Ausztria és Magyarország közt a ki- és bevitel a teljes viszonyosság, a paritás elve alapján szabályoztassék. Mások a közbenső vám-vonal megszüntetését kívánták, hogy a két állam egy közös vámterületet alkosson. Ez eszmének Bécsben is akadtak hívei, de csak azért, mert felismerték, hogy a külön vámterület főakadálya Magyarország beolvasztásának. Kübeck báró, az udvari kamara elnöke szintén úgy okoskodott (1845), hogy igen előnyös volna a közbenső vám-vonal ledöntése Magyarországra a mezőgazdaság, Ausztriára az ipar érdekében. Mindazáltal ellenezte a dolgot, mert, mondotta, a magyar nemesi földbirtok, mely semminemű adót vagy közterhet nem fizet, olcsóbb termékeivel annyira elárasztaná a nagy adóval terhelt osztrák mezőgazdaságot, hogy ez utóbbi tönkre menne a versenyben. Egyrészt Bécs rideg ellenszenve még a közös vámterület iránt is, másrészt az alaposabb közgazdasági ismeretek terjedése, Magyarország érdekeinek helyesebb megismerése a magyar politikusok nézeteiben csakhamar döntő és elvi jelentőségű fordulatot idéztek elő. Főleg a termelők körében sokan azt óhajtották, hogy ne csak Ausztria, hanem Magyarország is belépjen a német vámszövetségbe s így közép-európai vámunió alakuljon. Minthogy azonban a bécsi udvar ezt a tervet még inkább ellenezte, mint a közös vámterületet, nálunk immár az önálló vámterület eszméje emelkedett túlsúlyra. A politikai önállóságnak a gazdasági önállósággal való betetőzése s az 1790/1:X. törvényczikknek a

gazdasági térre való átvitele lett a jelszó, melynek hívei, első sorban Kossuth List Frigyes, korának legjelesebb német közgazdája műveiből, melyek magyarra fordítottak (List személyesen is járt Pesten), merítették érveiket s a magyar termelésnek nemcsak önállóságát, hanem vámok általi védelmét követelték. És hogy Ausztria gyámsága alól kivonja, Kossuth a magyar kivitelnak a külfölddel való közvetlen összeköttetést biztosító forgalmi eszközök alkotásán fáradozott. Különösen Pest és Fiume közvetlen kapcsolatba hozatalát s első sorban a vukovár-fiumei vasút kiépítését sürgette. Fiuméra irányította a közfigyelmet s kiadta (1846) a jelszót: Tengerre (tengerhez) magyar! Esméi, noha ezekben is szemben találta magát Széchenyivel, ki a pest-bécsi, Duna-jobbparti vasút kiépítéseért buzgólkodott, lelkes visszhangot keltettek s 1843-ban 47 vármegye vette föl követi utasításaiba a vukovár-fiumei vasút kiépítését. A terv mindazáltal meghiusult s Kossuth újabb eszközöket keresett a nemzet anyagi érdekeinek védelmére, midőn egész sereg fontos vállalatot teremtett részvénytársasági alapon. Az első volt (1844) a magyar kereskedelmi társaság, oly célból, hogy „a nemzeti kereskedést benn a honban s külföldön mindinkább emelje“. A társaság eleinte eredményesen dolgozott s egész Amerikáig kiterjedő kiviteli tevékenységet folytatott. De később igazgatója megszökött s megkárosította a részvényeseket, ámbár a társaság az ötvenes évek végeig fennmaradt. Kossuth e közben alakított gyáralapító társaságot, melynek első közgyűlésén Deák Ferencz tartott nagy beszédet. Csakhogy a választmányban a kormány hívei voltak többségben s lemondásra kényszerítették Kossuthot, mire a társulat működése teljesen megbénult. Az ipar és kereskedelem közötti közvetítés céljából magyar iparműraktár-részvénytársaságot alapított, mely utazó ügynököket tartott, a vidéken fiókokat állított s a vállalat csak a későbbi mozgalmakban szűnt meg. Kossuth kezdeményezte a magyar tengerhajózó társulat létesítését is, mely azonban 1846 elején feloszlott.

Mindezeknél jelentősebb volt a védegylet, melynek eszméjét egyrészt az első iparműkiállítás fényes sikere, másrészt a császári rendszer elviselhetetlen gyarmatpolitikája érlelte meg a honfiakban. Minthogy a kormány még a vámparitást is visszautasította, az országban fölébredt az önvédelem eszméje s mikor a pesti kiállítás megmutatta, hogy van védeni való magyar ipar, Perczel Móricz Tolnában megyei védegyletet alakított (1842), mely több vármegyében és Szabadka városában utánzásra talált. Országossá azonban az új mozgalmat csak Kossuth lángelke avatta. Az 1843/4-diki országgyűlés végén, mely hasztalan tett kísérletet a vámpolitika bajainak orvoslására, élénken nyilvánult az óhaj, hogy a társadalomnak magának kell védekeznie az államilag túldédelgetett osztrák ipar ellen. Az országos iparegyesület 1844 szeptember 11-diki ülésén Perczel Móricz fölszólította Kossuthot, hogy országos

védegylet számára javaslatot készítsen s küldje fel Pozsonyba. Hamarosan elkészült a tervvázlat, mely az új egyesületnek azt tűzi ki céljává, hogy oltalom és pártfogás alá vegye az egyetemes belföldi iparosságot s egész termelését a külföld ellen. Hogy e pártfogás minél szélesebb körökre kiterjedjen, az egyesületnek tagja lehetett mindenki, a ki kötelezte magát, hogy 6 éven át évi 20 krajczár díjat fizet s minden szükségletét lehetőleg hazai gyártmánnyal fogja fedezni. Kossuth azután Pozsonyba utazott, hol beható tanácskozásokban végleg megszövegezte »az országos védegyesület« alapszabályait. Az alsó tábla oly szívesen fogadta e kezdeményezést, hogy az egyesület céljai iránti méltánylását határozatilag kimondta, sőt az alakuló közgyűlés megtartására saját tanácstermét engedte át. Tömén-telen sokaság jelenlétében gróf Batthyány Kázmér elnökle és Perczel Mórícztolnai követ jegyzősége mellett 1844 október 6-dikán tartatott meg a közgyűlés, mely gróf Batthyány Kázmért elnökké, gróf Teleki Lászlót alelnökké, Kossuthot központi igazgatóvá választotta, míg a választmányban helyet foglaltak a kor legismertebb alakjai, köztük gróf Andrássy Károly és Batthyány Lajos, Bezerédj, Beöthy Ödön, Csernovics Péter, Deák Ferencz, Wesselényi Miklós, Vörösmarty Mihály, Fáy András, Frankenburg Adolfszerkesztő, Fényes Elek statisztikus. »Míg más egyesületek — mondotta az elnök — hazánk lakosai csak egyes osztályainak érdekeit mozdítják elő, az iparvédegyesület kiegyenlíti az osztályok, nemzetiségek s vallások közti különbséget és surlódásokat s egyesíti mindezeket egyazon hazának polgáraivá.« A munkás elemek értelmesebb rétegei ösztönszerűleg meg-éreztek az új egyesület gazdasági jelentőségét s siettek vele kezét fogni. Az alapszabályokat bemutatták a nádornak, az egyesület hamar munkához látott s első sorban vidéki fiókok alapítását indította meg. De nyomban föl-kelté a helytartótanács bizalmatlanságát s a kormány összes magyar és külföldi lapjai kezdettől fogva a leghevesebben támadták, sőt Metternich herczeg személyesen fordult ellene s elijesztette azokat az idegen tőkéseket, kik nálunk gyárat vagy más iparvállalatot akartak alapítani. A kormány attól sem riadt vissza, hogy felbiztassa a magyar kereskedőt a csalásra, midőn meghagyta neki, hogy az osztrák iparczikkeket magyar gyárak bélyegeivel hozza forgalomba. Bécsben ezt azzal indokolták, hogy a védegyesület célja a nemzetet forradalomba hajtani, Magyarországot Ausztriától elszakítani s a nádortól és a kancellártól erélyes intézkedéseket követeltek »a forradalmi párt« ellen. A nádor s a kancellár azt tartotta ugyan, hogy az egész csak szalmaláng, mely magától elalszik. Mindazáltal (1844 november 21-dikén) rendeletileg erősen megszorították az egyesülési jogot, szigorították a cenzurát, megtiltották a hivatalnokoknak a védegyesületbe való lépést s korlátolták a védegyesület működését. De tettek okosabbat is. A mozgalom kierőszakolta a kormánytól azt, a mit önként aligha tett volna, enyhítette a vámtarifa néhány túl-magas tételét s a vámkezelés rideg nehézkességét. Csakhogy sem tilalom,

sem engedmény nem állta útját a védegyesület sikereinek. A közönség a leglelkesebben karolta föl az eszmét s a „honi” kelme és más gyártmány használata rohamosan divatba jött. Kopácsy József hercegprímás elrendelte, hogy a nagyszombati papnövendékek ruháját honi posztóból kell készíteni. A főrangú hölgyek körében gróf Batthyány Lajosné és gróf Károlyi Györgyné buzgólkodtak a honi mellett s példájok az egész társadalomra hatott. A honi kelme férfiaknál és nőknél megkezdte hódító útját s általánosan elterjedtek a védegyesületi melltűk és jelvények. Véd-

Gróf Batthyány Lajosné

Gróf Károlyi Györgyné

Kossuth Lajos
igazgató

Tóth Lőrincz
jegyző

A védegyesület vezetőinek aláírása.

egyesületi bálók tartattak, Wesselényi, Deák felszólalásaikkal, a költők hazafias dalaikkal buzdították a közönséget s a mozgalom, noha Széchenyi nyilvánosan kárhoztatta a „közparoxizmus“-t, mely „az osztrák közbirodalom lételét” fenyegeti, egyre nagyobb arányokat öltött. A védegyesület rendszeresen ápolta a közönségben rejlő ösztönöket, töméntelen utasítást, figyelmeztetést dolgozott ki, szűkebb bizottságokat alakított, vidéki fiókokat szervezett s a mozgalmat hamar országossá tette. Az 1845-diki közgyűlésen már 138 vidéki osztály volt képviselve s az ország

minden részéből számos ügybarát jelent meg. Az 1846-diki közgyűlésre 204 vidéki osztály küldte el képviselőit. E gyűlésen Kossuth, noha nagyszerű bizalmi nyilatkozattal igyekeztek maradásra bírni, leköszönt az igazgatóságról s helyét Gorove István foglalta el. Ez időtől fogva a védegyesület túllépte ugyan delelőjét, mert egyrészt a kormány erőszakosan fordult ellene, másrészt „a megyei élet ördöge, a tisztujtás által felhítt pártoskodás a társulat munkaerejét más térre vezeté”. De fennmaradt s csak a szabadságharczban szűnt meg. Pár évi virágzása azonban erkölcsi és anyagi tekintetben egyaránt emlékezetes, mert e pár év alatt a magyar ipar egészen meglepő lendületet vett. Azelőtt „adózói voltunk — így foglalja össze Kossuth az eredményt — az idegen szorgalomnak. És ma! Tekintetek végig a magyar szalonokon, tekintetek végig a magyar arisztokráczia azon házain, melyek állásuknál fogva hivatta vannak az izlésnek törvényt szabni honunkban, és azt látjátok, hogy a magyar hölgyek fénykoszorúja és a vagyonos magyar urak a külföldiesség hypochondráját és a külföldön való tartózkodás vágyait száműzték magoktól és nemzeti büszkeségöket abba helyezik, mit a hazai szorgalom nyújt”. A honi kelme divatossá tételével „a régi nemzeti öltözetek mintegy sírjokból látszottak előjönni”. Felújult a magyar divat, s a védegyleti mozgalom a nemzeti érzés további felbuzdulására vezetett. Az úri körökbe ismét bejutott a magyar táncz, fokozódott a magyar színház, művészet és irodalom iránti érdeklődés s a mozgalom általában töméntelen egészséges eszmét hintett szét. A vidéki fiókegyesületek nemcsak szorosan feladatukra szorítkoztak. A váczai fiók azon működött, hogy a népet a korcsmázás, iszákosság és kártyázás bajaira figyelmeztesse s takarékpénztár alapítását készítse elő. Mások kedvezményekkel igyekeztek helyi vállalatok alapítását elősegíteni, mely téren a legtöbbet maga a központ tett s a nagyszerű tevékenység, melyet kifejtett, számos ma is virágzó ipartelep megalapítására vagy fejlesztésére vezetett. Buzdítására a vidéken s a fővárosban töméntelen ipar- és gyárvállalat keletkezett, így a svájczai Ganz Ábrahám Budán, Schlick Ignác Pesten vasöntődét állított, Óbudán Goldberger és fiai (alapítattott 1784) lényegesen nagyobbították kékfestő gyárukat s új gépeket szereztek, a Spitzer Gerzson-féle (alapítattott 1822) hasonló gyár virágzásnak indult, Herenden Fischer Móricz leégett gyárát (alapítattott 1839) újra fölépítette s a gyártást rococo-izlésben művészi színvonalra emelte. A védegyesület erős lendületet adott a hazai szivargyártásnak s sok más addig csak tengő iparág gyarapodását segítette elő. Mindez ezer meg ezer magyar munkást juttatott foglalkozáshoz, kenyérhez s új utat tört a magyar értelmiség érvényesülésének. Ipart és kereskedést az érdek izomszájai fűztek immár a nemzeti ügghöz s hozzá szoktatták, hogy ne Béctől, hanem a nemzeti szolidaritástól várja érdekei képviselőjét. Magára Kossuthra szintén emlékezetes hatással volt ez a közgazdasági és társadalmi tevékenység, mely a nemzet minden rétegével közvetlen érintkezésbe helyezte.

Iskolául szolgált neki s gyakorlati irányban fejlesztette lángelméjét. Megismerkedett a magyar nemzet olyan rétegeinek gondolatvilágával, bújával, bajával, melyekkel előbb senki sem törődött s megismerte azon húrokat is, melyeket csak érintenie kellett, hogy tette, áldozatra birja őket. Ez érintkezésben szerezte meg szemkápráztatóan sokoldalú gyakorlati tudását, ez érintkezésben tárult föl előtte nemzetének igazi ereje s lett politikai hitvallásává ez erőbe való megingathatatlan hite.

Mint a közgazdaság, akképen a politika minden kérdése ez időben tisztázódott és állapodott meg véglegesen Kossuthban. Rég hangoztatta a felelős kormány szükségét s ezzel elvileg kimondta a halálos ítéletet a fennálló municipalismus felett, mely összeférhetetlen volt a kormányfelelősség rendszerével. Csakhogy Kossuthot a vármegye szülte és nevelte, az fogadta karjaiba, midőn börtönéből kiszabadult, az oltalmazta azóta is atyai indulattal a hatalom ellen. Erre való tekintetből nem foglalt tehát állást az akkor kormánypárti és ellenzéki részről egyaránt ostromolt vármegye ellen, ámbár ismerte gyöngeségét, korhadtt voltát s kinövéseit. De hasztalan nógatták barátai, nem fordult a vármegye ellen, mert mint réalpolitikus tudta, hogy maga alatt vágná a fát, ha neki rontana az ősi intézménynek. Helyesen mondotta (1843), hogy néhány fenkölt lelkű főúron kívül „a középrend“, a köznemesség „a liberalismus egyedüli vehiculuma“ s ez a köznemesség a vármegyében él, melyet tehát kímélni kell s bármi panasz van ellene, nem szabad azt a kormányjelszót követni, mely szerint a vármegyével lehetetlen a közigazgatás. Valóban nemcsak hálátlanság, hanem politikai hiba lett volna Kossuthtól, ha a vármegye ellen, melyet az udvar meg akart semmisíteni, ő is irtóharczot indít. Nem tette, hanem okosan értékelte a közélet minden történelmi és reális tényezőjét s a fiatalabbakra bízta, hogy a felelős kormány s az eddigi municipalismus közti elvi ellentétokről felvilágosítsák a közvéleményt. E hivatást teljesítették az

Gróf Batthyány Kázmér.
(Eybl 1846-iki könyomata után.)

úgynevezett centralisták vagy doctrinairek, kik a kor francia eszméiből táplálkozva következőkben foglalták össze óhajaikat: „nemzeti egység, jogegység, törvénykezési egység és közigazgatási egység“. E tant vallották Szalay László, báró Eötvös József, Csengery Antal, Trefort Ágoston, báró Kemény Zsigmond, s mikor Kossuth megvált a „Pesti Hírlap“-tól, ők vették át a lapot s dús tudással kitaratóan hirdették benne eszméiket. E szellemi vajadások közepett alakult ki véglegesen, legapróbb részleteiben az új nemzeti program, melyet Kossuth csakhamar megvalósított. Örök dicsőségekre válik mindazoknak, kik részt vettek e program elkészítésében, hogy bármennyi keserűséget tápláltak az uralkodó rendszer iránt, gondolatvilágukból kimaradt minden forradalmi törekvés s egészséges ösztönük megóvta őket a külföld politikai irányainak szélsőségeitől, a republicanismustól, a szocializmustól, a fennálló egyházak és vallások elleni lázongástól, mely másutt számos új felekezet alakítására célzó kísérletekben nyilvánult. Ép úgy hiányzott belőle minden antidinasztikus vonás s soha annyira nem hangoztatták a pragmatica sanctiót (ez időben már általánosan így nevezték az 1723: I., II., III. törvényeket), soha a tömegek annyiszor nem kerestek alkalmat, hogy hűségöket a három századon át meggyökerezett királyi család iránt kifejezzék, mint e mozgalmas napokban. A beteges V. Ferdinánd király nem igen nyújtott ugyan módot a loyaltás e tüntetéseire, mert gyámkodó környezete elzárta hű magyarjaitól, főleg a tömegektől. De annál melegebben és őszintébben nyilvánult a hódolat és szeretet a király állandó magyarországi képviselője, József nádor és fenséges családja iránt, ki akkoriban írta be nevét kitörölhetetlenül a magyarság emlékezetébe. Magyar nagybirtokos lett, az alcsuti pusztát virágzó uradalommá fejlesztette, bevitte családi körébe a magyar nyelvet s gyermekeinek, főleg István és József főherczegnek, Mária Henriette főherczegnőnek tökéletes magyar nevelést adott. Sőt agg korában pótolta ifjusága mulasztását s megtanult magyarul, úgy, hogy ötven éves szolgálati jubileuma idején magyar beszéddel válaszolhatott a helytartótanács üdvözlétére. Fáradhatatlanul részt vett Buda és Pest felvirágoztatásában, a nemzeti muzeum, az akadémia gondozásában, emberbaráti és közhasznú intézetek alapításában s nemes munkájával országszerte népszerűvé vált. De e népszerűség nem csupán személyének, egyéni érdemeinek, hanem az uralkodó családnak is szólt s a közvélemény hódolatnyilvánulásai a dinasztikus hűségnek adtak kifejezést. Szabad és független Magyarországról ábrándozott a magyar nép, de szabadságát szerves, elválaszthatatlan kapcsolatba hozta törvényes, ősi uralkodó családjával, melylyel egynek érezte magát. Nyolczszáz esztendő hagyományai fűzték a monarchikus elvhez s ez érzés föltétlenül kizárt minden más kormányformát, másrészt kire gondolhatott volna, hol találta volna az új királyi családot, hogy a régivel szakítson? A nemzeti közérzés s ennek megfelelően a nemzeti program kizárt köré-

ből minden ilyen föltevést s a mit akart, a magyar birodalom önállóságát, kormányzata függetlenségét, az már mind megvolt régi törvényeiben és hitleveleiben. E törvényeket akarta valósággá tenni, korszerűen módosítani, de ezt is feltétlenül a rendes úton, király és országgyűlés alkotmányos megegyezésével. Kossuth barátaival együtt minden alkalmat megragadott, hogy ünnepélyesen kijelentse, hogy a *pragmatica sanctio* alapján áll, hogy küzdelme nem az uralkodóház, hanem egyes-egyedül gonosz tanácsadói ellen irányul. Ezek ellen azonban a tusát kíméletlenül folytatni akarta a teljes diadalig. Nem kereste a harczot, de nem tért ki előle, nem riadt vissza tőle, mert bízott nemzete erejében s minél jobban megismerte az ország anyagi és szellemi helyzetét, minél többet érintkezett a munkás rétegekkel, annál inkább megszilárdult hite, hogy ez a küzdelem a magyarság diadalával fog végződni.

VI. FEJEZET.

AZ UDVAR ÉS A NEMZETISÉGEK.

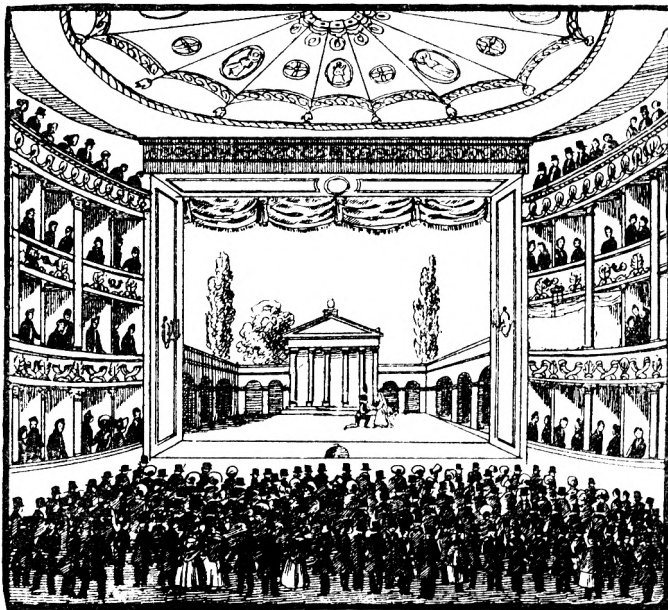
PEST VÁROSA LESZ AZ ORSZÁG POLITIKAI KÖZPONTJA. — AZ IRODALOM LENDÜLETE. — A SZINÜGY ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET. — A NAPI SAJTÓ. — A KÖLTÉSZET. — PETŐFI SÁNDOR. — A KORMÁNY ÚJABB KISÉRLETE A NEMZETI TÖREKVÉSEK ELFOJTÁSÁRA. — AZ ADMINISZTRÁTORI RENDSZER. — A NEMZETISÉGEK MOZGÓ-
SÍTÁSA. — A PANSZLÁVIZMUS. — A TÓTOK, A RÁCZOK ÉS HORVÁTOK MOZGALMAI. — AZ UDVAR ÉS HORVÁTORSZÁG. — JÓZSEF NÁDOR HALÁLA. — ISTVÁN FŐHERCEG.

NEMZETE győzelmének reményét Kossuth nem képzelődése túltengéséből merítette. A rendiség utolsó éveiben a magyar birodalom területén már valami 14 millió ember élt, melyből csaknem 40% lehetett magyar, a többi nem magyar ajkú, de ennek egy nagy része, első sorban a német lelkesen támogatta a magyar nép törekvéseit, melyek nemzetiségi különbség nélkül jogot és szabadságot akartak adni az ország minden lakosának. Erdély nélkül a nemesség számát 544.373 lélekre, az 53 szabad királyi város lakosságát 575.518-ra becsülték. A népesség a legnagyobb tömegben Pesten élt, melynek rohamos emelkedését az 1838-iki árvíz (márczius 13—17.) nemcsak nem gátolta, hanem a legnagyobb mértékben elősegítette. Addig a város, noha már 65.000 lakosa volt, inkább az Alföld nagy falu-városaihoz hasonlított s a 4251 ház legtöbbször nem kő, hanem dísztelen agyagépület volt. A nagy árvízben bedőlt 2281, fölöttébb megrongálódott 827, kisebb kárt szenvedett 1146 ház. Az egész városnak újjá kellett épülnie, s Pest a súlyos csapás után, a vidék tevékeny támogatása mellett, megszépülve támadt fel hamvaiból. Lakossága éppen 1847-ben érte el először a százezret, míg Buda, melyben az árvíz szintén sok rombolást okozott, mintegy 40.000 lakosnál maradt. A népszám e rohamos megnövekedése, külsejének ez átalakulása, a sok művelődési tényező, mely benne összpontosult, Pest egész valóját megváltoztatta, meg elevenítette. Itt volt az országnak egyetlen tudomány-egyeteme s az egyetemi ifjúság már bele jutott a napi politika mozgalmába. Itt volt a nemzeti múzeum sokféle gyűjteményeivel, az akadémia, a Kisfaludy-

társaság, a nemzeti színház; alakult már természettudományi társulat (1841-ben alapította Bugát Pál), valamint sok mindenféle más egyesület és társaskör. Itt keletkezett az első pénzügyintézet, a takarékpénztári ügy fáradhatatlan apostola, a lelkes Fáy András és Pestmegye buzgalmából, az első hazai takarékpénztár (1840) s az ösztönzést egymásután követték a vidéki városok. Itt alakult 12 évi vajadás után Ullmann Mór kezdeményére az első magyar bank (1842), a kereskedelmi bank. Épült a lánczhid, Széchenyi szép alkotása s Kossuth működése a legnagyobb mértékben elősegítette a főváros anyagi és szellemi fölvirágoztatását. Az utczai és kávéházi élet fölöttébb megélénkült; a fiatal írók, jurátusok, egyetemi hallgatók feszült érdeklődéssel kísérték, vitatták a politikai kérdéseket, tüntetéseket, fáklyásmeneteket, estélyeket rendeztek; tömegesen látogatták Pestmegye közgyűléseit, olvasták az ujságokat, bírálták az írókat és politikusokat s százféleképen fejezték ki lelkesedésüket a nemzeti politika eszményeiért. Mint Európaszerte, nálunk is új közvélemény alakult előnyeivel és hátrányaival, a nemzeti erőt fokozó hatalmával s ideges, néha aggasztó tüneteivel. A közügyek iránt mélységes érdeklődés nyilvánult e közvéleményben, mely az egész országban mozgásba jutott, de sehol sem oly elevenen, mint a fővárosban. Itt az utcza, a tömeg belépett a politika tényezői sorába s a kormány hamar megpróbálta, hogy az új tényezőt befolyásának vesse alá. Voltak félhivatalos lapjai s hívei számára külön kaszinót (Gyűlde) alapított. De az ilyen hamis pénz nem ejthette meg a hazafias elemeket, melyek mindinkább mozgalmassá tették Pest életét. A nagy város lehellete, a fiatalság pezsgő vérkeringése egyre inkább meglátszott rajta s politikai jelentőségre emelte. Ő adta az irányt a vidéknek, melynek népe folyton tömegesebben kereste föl. Új meg új kapcsok fűződtek közte s a távoli országrészek közt s az érintkezés már nemcsak a vásárok idején volt élénk. A város kereskedelmi szerepének emelkedésével egész éven egyaránt folyt immár az árúcsere és a forgalom, melyben ez időben kezdte a Lipótváros a vezetésként átvenni. Nőttön-nőtt a kereskedők, az üzletek száma s 1831-ben kereskedelmi csarnok alakult a mai Lloyd-palotában.

Maga az állam, a kormány vajmi kevésbé járult e lendülethez. Noha a kincstár jövedelmei a magyar birodalomból 1840-ben 34¹/₂ millió forintot tettek s 1847-ben megközelítették a 40 milliót, és noha a katonai és kormányzati költségek ez összegnek mintegy felét vették igénybe, az állam Pestért még mindig alig tett valamit. Ekkor sem építette ki a hozzá vezető fontosabb közlekedési utakat, noha erre az 1844-iki törvény, mely a közmunkát czélszerűbben szabályozta, rendelkezésére bocsátotta a kellő anyagi eszközöket. Általában keveset törődött az útpépítéssel s 1848-ban csak 276¹/₂ mértföld kiépített országút volt a magyar birodalomban s a 61 akkori törvényhatóság közül 26-ban egyáltalán nem volt kiépített országút, mely még a nagy

Pestmegyében is csak $4\frac{1}{2}$ mértföldre terjedt. A postát a törvény értelmében a kormány 1847-ben teljesen elmagyarosította ugyan, de nem fejlesztette s az egész birodalomban még mindig csak 477 hivatal működött. A vasútépítés Pestről Bécs és Debreczen felé megindult ugyan s a pest-váci szakasz 1846 július 15-én, a pest-szolnoki rész 1847 szeptember 1-én átadatott a forgalomnak, de mindkét vonal sokkal rövidebb volt, semhogy a főváros életére nyomós befolyást gyakorolhatott volna. Ily szerény segélyforrásokkal kellett Pestnek és az egész ország árúforgalmának működnie s jelzi életerejét, hogy mindazáltal rohamosan gyarapodott s 1825 óta az ország behozatalának értéke 37 millióról 1845-ben 68, a kivitelé 45 millióról 71 millió forintra nőtt.

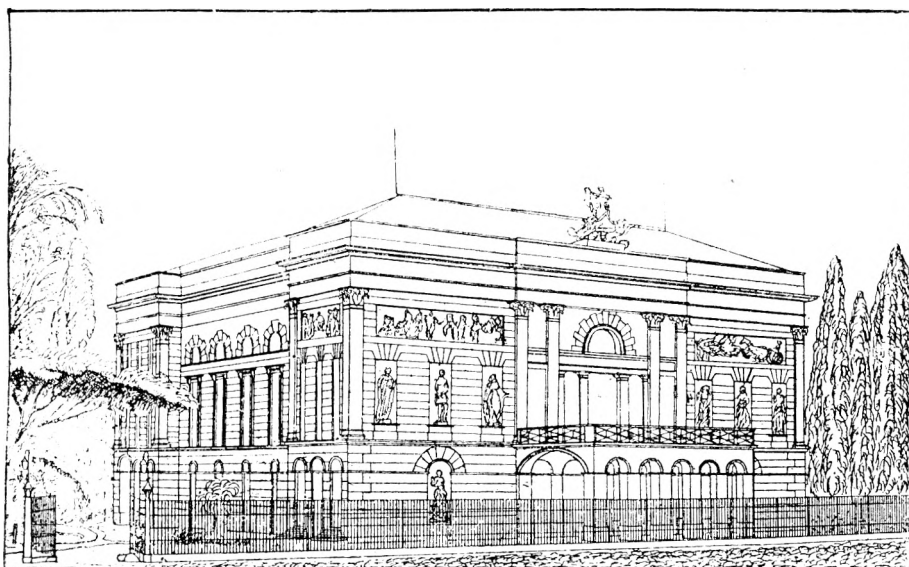

A pesti nemzeti színház belseje.

(Vasquez gróf rézmetszete után.)

Az anyagi élet lendületét követte, sőt túlszárnyalta a szellemi élet igazán csodaszerű fölvirágzása. Az iskolaügy végre a nemzeti nyelv szolgálatába helyeztetett, ámbár az 1840-ben hozott törvény végrehajtása sokféle nehézségbe ütközött. Az egyetem jogi és orvosi kara, hol néhány tárgyat régóta magyarul adtak elő, örömmel fogadta az eszmét, hogy az egyetemi előadások kizárólag magyarul tartassanak. Ellenben a bölcsészeti kar, másutt a nemzetiség és a haladás úttörője, a magyar nyelvet alkalmatlannak mondotta arra, hogy a tudomány közege legyen. Mindazáltal a törvény lassankint végrehajtatott s a szerzetrendek, így például a nagyváradi prémontreiek, szívesen megnyitották a magyar nyelvnek középiskoláikat. Végre a kormány az országgyűlés óhajának

megfelelően Pesten ipariskolát (József-ipartanoda 1844) állított, mely később műegyetemmé fejlesztetett. Sőt gondoskodott a tanügyi személyzet társadalmi állásának emeléséről, mi kivált a néptanítóknál vált szükségessé. A vármegye a néptanítót egyszerűen parasztnak nézte, s úgy is bánt vele, elcsukatta, botoztatta, mint a többi jobbágyot, ha vétiséggel vádolták. E bajon segített, a helytartótanács (1845 január 28.) az összes törvényhatóságokhoz rendeletet intézett, mely szerint az a réteg, mely „az isteni tisztelet szent foglalkozásai körüli szolgálatra alkalmaztatik s a fiatalság tanításával és nevelésével megbizatik, a kántorok, egyháziak és iskolamesterek a tisztességek (honoratorok) előjogaival birjanak“.

A pesti nemzeti színház külseje.

A közszellem átalakulása a szellemi élet minden tényezőjét, irodalom és művészet minden ágát nagyszerű virágzásra emelte. A nemzeti színügy Pesten már állandó fészket rakott s a vidéken szintén folytatta hódító útját. Egymásután támadtak kiváló művészei és művésznői s ezzel lépést tartott a drámai irodalom lendülete. Kisfaludy Károly halála után Vörösmarty Mihály, főleg Szigligeti József, a magyar népszínmű megteremtője, Gaál József és más jelesek állandó, ámbár műbecs tekintetében különböző értékű eredeti műsorral látták el. A népies zene, a népdal visszahódította magának az uri társadalmat, Erkel Ferencz és mások magyar operát írtak, Liszt Ferencz meg remek zongorajátékával európai hírnévre vergődött. Megalakult a magyar képzőművészet s a festők sorában Barabás Miklós jeles arczképeivel tűnt ki, míg Markó Károly, a tájfestő főleg Olaszországban érvényesítette tehetségét. A szobrá-

szatban Ferenczy István keltett figyelmet, s az akkor Hunyady Mátyás király emlékezetére tervezett szobor megalkotására tett kísérletet. Épen úgy megélénkült a napi és időszi sajtó, s 1847-ben már 65 hírlap, köztük 33 magyar (21 német, 8 szláv, 2 oláh és 1 olasz) szolgálta a közönséget. Az olvasó kedv annyira föléledt, hogy még Vörösmarty, Bajza József, Toldy Ferencz ismeretterjesztő és irodalmi lapjának (*Athenaeum* 1837–44) is időnkint 4000-nél több előfizetője akadt. A mint a cenzura csak valamit engedett ridegségéből, sűrűn jelentek meg a politikai röpiratok magyar és német nyelven, az utóbbiak azért, hogy a külföldet felvilágosítsák, mely előtt a bécsi udvar minden módon befektíteni igyekezett a magyarokat s törekvéseiket hol forradalmaiknak, hol az elavult rendiség önzésének tüntette föl.

De a legcsodásabb virágzásra a szépirodalom és költészet jutott, mely a nép erejének fokozódásából, a népiesség előtérbe tolulásából, valamint a külföldről beáramló eszmékből mérhetetlen erőt merített. A régiek köré új és ragyogó tehetségek sorakoztak s az irodalmi élet olyan virágzását idézték elő, melyhez hasonlót hasztalan keresünk évezredes történetünkben. Mult és jelen közt Vörösmarty Mihály, a Szózat nagy költője alkotta az összekötő kapcsot. Epikai művei részben még a rendi világban gyökereztek ugyan s a rendiség köreiben keltették a legnagyobb figyelmet. De csakhamar lerázta a múltak lánczait, előre, a jövőbe nézett, ott hagyta az epika országát s lírai költeményei, részben drámái reflexiói mélységével, az erőteljes költői nyelv szépségével elragadták azon rétegeket is, hova régibb művei el nem jutottak s így a magyar nemzet nagy költőjévé avatták. Hatása a külföldre is kiterjedt s Runeberg, a finnek nagy nemzeti költője a Szózat benyomása alatt, melyet fordításból ismert, írta meg saját népe nemzeti dalát, mely ma ép úgy él, mint a Szózat az utódok ajakán. Köréje az új tehetségek hosszú sora, báró Eötvös József, báró Jósika Miklós, Garay János, Czuczor Gergely, Tompa Mihály, Arany János, Jókai Mór, ki már együtt működött ezzel a nagy nemzedékkel, csoportosult. Mindnyájan a haladás, a nemzeti eszme, a szabadság, a jogegyenlőség tanait hirdették s ez eszméket igyekeztek nemzetökbe beoltani. Báró Eötvös József már 1841-ben megmondta Széchenyinek: „életemet a haladásnak szenteltem“, s a szabadságért folyó küzdelemben a magyarságot akarta Európa huszárhadává avatni, mely a csatamezőn mindig a legelső sorban harcol. „Azon párton álltam s fogok állani mindig, mondotta később (1865), mely a szabadságért küzd s úgy vagyok meggyőződve, hogy midőn ezt teszem, egyszersmind a speciálisan magyar érdeket mozdítom elő.“ Ez a szellem nemzetivé tette az irodalmat s végtelenül fokozta ható erejét. Nem volt többé üvegházi növény, részben hazafias műkedvelők alkotása, hanem behatolt a társas szervezet mélyébe, utat tört magának a palotába és a kunyhóba, érzésben és gondolkodásban összeforrasz-

totta a különböző néposztályokat s elősegítette politikai eszményeik diadalát.

Örök érdeme Vörösmarty Mihálynak, hogy a nép fiát, a nagy nemzedék legnagyobb költőjét, Petőfi Sándort ő vezette be az irodalom csarnokába. Petőfi (született 1823 január 1-én, meghalt a csataterén 1849 július 31-én) az élet nehéz harcrai, rövid színészi és katonai pálya után 1844-ben lépett első verskötetével a magyar közönség elé, mely nyomban kebelére ölelte. Olyan kedvessé, népszerűvé lett, mint soha magyar költő nem volt és soha nem volt még magyar költő, ki népe szeretetét oly annyira megérdemelte volna. A tömegből került ki s nehéz megpróbáltatások közt élte át ifjúsága, egész rövid élete napjait. De a létért való küzdelemben tisztult meg szinarany jelleme, fejlődött ki költői tehetsége, s a mily hirtelen tűnt fel, olyan hirtelen távozott s írta meg a harczmezőn vére hullásával megható tragédiájának utolsó verssorát. De a míg élt, nemzetének szentelte minden gondolatát. Nem elégedett meg azzal, mit a természettől ajándékba kapott, hanem tanult, gondolkodott, gyarapította nyelvismereteit és tudását. Büszke volt hivatására s kötelességeinek teljesítéséhez minden kínálkozó eszközzel képesíteni igyekezett magát. Nemcsak költővé, hanem költői lángelmévé nőtt s nemcsak a költészetre, hanem nemzetének egész fejlődésére nyomós befolyást gyakorolt. Egyetlen érzés töltötte meg szívét, a honszeretet, magyar népének rajongó szeretete, melynek meglepő sokféleségben adott kifejezést. Származásán kívül ez érzése vonzotta a népköltészethez, melyről azt mondotta, hogy ez az igazi és egyetlen költészet s ha a nép ennek a költészetnek urává lesz, ura lesz önsorsának, mit elérni kora főfeladatának tartott (1847). Sokat járt-kelt a nép között, megfordult a haza számos vidékén s örökösen frís erőt, új ösztönzéseket merített a népéletből. Minden benyomása, melyet szerzett, rózsát fakasztott költői kedélyében. Finomul, üdeséggel, biztonsággal tudott látni, bensően, tiszta, nemes érzéssel fogta fel a világot s eleven közvetlenséggel, sokszor mesteri alakban adta vissza benyomásait. Költői fejlődésében egyre bővítette ember- és világismeretét, s noha sok száz kisebb-nagyobb verse közt akad fogyatékosabb is, hagyatékából, költészetének összességéből egy és ugyanazon nagy lélek varázsillata, szűzies tisztasága és bája árad. Akármilyen hűrt penget, akár tréfás, gúnyolódó vagy komoly, fenséges eszmét vagy hangulatot fejez ki, soha sem sérti az erkölcsi érzést, duhajkodásában sem válik póriassá s ezzel híven adja vissza a szabadságra törekvő magyar néptömegek romlatlan egyéniségét, igazi fajképét. Stílja mesterkéletlen, az egyszerűség és természetesség maga; még új szavakat sem farag, tájszavakkal sem dolgozik, hanem a kész nyelvet önti művészi alakba. A mi költeményeinek tartalmát illeti, az eleinte egészen közkeletű volt. A szerelem örömet és bánatát, a természet szépségét, a hazafiasságot dalolta, vagyis ugyanazt, a mit más költők énekeltek. Petőfi azonban ezt a régi tartal-

mat bűvös-bájos alakba öntötte s formaérzéke, technikai tökélye, fülbe-mászó, valósággal zenei csengést adott verseinek. Múzsája feltárta előtte nemzetének titkos gondolatait, erényeit, gyöngéit, a természet rejtélyes életét, az alföldi rónaság délibábját és minden szépségét, s mint egykor Szent László, ő is ismerte a nádasoknak, a rét virágainak, az erdei fáknek, a háborgó folyamoknak nyelvét s megszólaltatta őket, lelket öntött beléjük. Elleste a délibáb szépségeit, a Tisza vizének, hömpölygő habjainak, rohanó árjainak beszédét, az alföldi magyarság minden jellemző vonását s a honi természet, a magyar föld, a magyar nép bűbájainak mélységes, ékesszóló magyarázója lett. A nép költője volt s az maradt mindvégig. De idővel látóköre kibővült, s minthogy a kor, melyben élt, első sorban a politikai eszméket uralta, az ő lelke szintén ez áramlat hatása alá

Petőfi Sándor.

(Egyetlen fenmaradt fényképe után.)

került, mely új ösztönzésekkel látta el. Megint megszólaltatta a kurucz világ óta meglehetősen néma politikai költészetet, a magyar néplélekben lakozó szabadságvágyat, az idegen uralom iránti ellenszenvet s a mi akkor az egész művelt világgal egyetemben, a magyarságot is foglalkoztatta, a haladás és az alkotmányosság, az emberi jogok védelme, a gyöngék és elnyomottak iránti mélységes részvét, mind belejutott költészetébe. A szerelem dalnoka immár a szabadság dalnoka lett, a ki Kossuth eszményeit, a politikai megváltás tanait bevitte azokba a rétegekbe, hová

még el nem juthattak, vagy zavaros, homályos alakban jutottak el. Mint Kossuth a politikában, akképen Petőfi az irodalomban képviseli azt a hidat, mely a magyarságot a felvilágosodott, haladó, nemzeti jólétért és szabadságért küzdő művelt nyugattal összekapcsolta. Midőn felölelte lánglelkében korának minden nemesebb érzelmét, az európai költő magaslatára emelkedett, kinek alkotásai a külföld legnemesebb szellemeit elbűvölték első feltűnése óta mind a mai napig. A szabadságharcz kitöréséig hiányzik költészetéből minden szélső vagy nem a magyar népéletben gyökerező eszme, s csak azután bukkan föl benne a köztársaság iránti rajongás, mely új, idegenszerű elem maradt s nem is keltett visszhangot. Mindazáltal ő volt századának igazán nemzeti, legmagyarabb költője s ez a körülmény gyújtó agita-

torius erőt kölcsönzött dalainak. Petőfi, ki a legszebb szerelmi dalokat szerző, írta azon szabadság- és harci dalokat, melyeket énekelve a magyarság előbb megteremté az új Magyarországot, azután meg a harczmezőn vére hullásával védelmezte alkotását. Óseredeti, féket, béklyót nem tűrő szellemének még a mindenható cenzura sem birt ellenállni. Úgy tört az a magyar közlélekre, mint a Tisza szilaj árvize s versei, mint előbb Kossuth vezércikkei, magok vívták ki magoknak a sajtószabadságot. Lángoló szóval, tüzes nyelvvel hirdette a jobb jövőt s ő tetőzte be a Széchenyi és Kossuth indította nemzeti átalakulást s ezzel a kor vezető politikai tényezői sorába emelkedett. A tömegekre ő gyakorolta a legmélyebb hatást a kor összes szereplői között; költők, sőt nevelők, tanítómesterek lett nemzeti és hazafias érzelmeik érvényesítésében, miben tettel is példát adott nekik. A néppel élt, a harczoló nép közt lelte halálát. Nemcsak nagy költő, hanem nagy és nemes ember volt, kinek emlékezetét jellemének nemessége ép úgy megszenteli, mint alkotásainak és hatásának nagyszerűsége.

A hatalmas nemzeti mozgalom, a bámulatos fejlődés, melyet az anyagi és szellemi élet Magyarországon öltött, rémülettel töltötte el az udvar hatalmasait. Arra, hogy engedményekkel nyerjék meg a magyar népet, hogy kezet fogjanak a közvélemény vezetőivel, tehetetlen dühökben most még kevésbé gondoltak, mint valaha, noha ezt a józan ész mellett a nemzetközi viszonyok alakulata is ajánlotta. De Metternich herceg, minél inkább öregedett, annál csökönyösebben ragaszkodott rendszeréhez s forradalomnak nyilvánított minden ellenzéki irányt, minden haladásvágyat, minden újítást, akár Széchenyi, akár Kossuth vagy bárki más sürgette. Bizalmasai, kémei, titkos rendőrei s mindazok a magyarok, kik befolyásukat, egyéni érdekeiket féltették az új korszaktól, szakadatlanul azzal ámították, hogy a magyarok forradalomra készülnek s hogy lázadásuk minden pillanatban kitörhet. Ez értesülések alapján a herceg örökösen azt hangoztatta, hogy Magyarország forradalmi állapotban van s hogy a veszélyt csak kivételes eszközökkel lehet elhárítani, melyekre nézve 1840 óta folyton folytak a titkos tanácskozások. Minthogy a felső tábla nagy többsége föltétlenül az udvart támogatta, már akkor ajánlotta az időközben (1842) elhunyt gróf Dessewffy Aurél a vármegyék megrendszabályozását. Kifejtette, hogy a vármegyét kell erőszakosan megfékezni s vele oly követeket választatni, kik az országgyűlésen azt teszik, mit a kormány kíván. Metternich még 1843 december 31-én kiadta tehát a jelszót, hogy meg kell a régi alkotmányt, mely az udvarra oly előnyös, a demagógok ellen védeni. Kolowrat indítványára utóbb (1844 július 4-dikén) a részletes terv kidolgozására a magyar kancelláriában titkos bizottság alakított, mely azt ajánlotta, hogy azon főispánok mellé, kik az erőszakosság új rendszerét alkalmazni nem akarják vagy nem képesek, helyetteseket, adminisztrátorokat kell kirendelni, dús fizetéssel ellátni

s az állam minden hatalmi eszközével felruházni. Az udvar elfogadta a javaslatot s a király (1844 november 10-én) aláírta az ide vonatkozó rendeleteket, melyeket gróf Majláth Antal kancellár 1845 február 19-én közölt a főispánokkal. Ezzel a kormány ismét a nyílt erőszak útjára lépett s hatalmi szóval, a szegény és műveletlen bocskoros nemeség megvesztegetésével és fölbujtásával próbálta a vármegyében ártalmatlanná tenni a művelt középbirtokos elemeket. Még a főispánok többsége is vonakodott a törvénytelen megbízást elfogadni s 52 közül 32 helyére ült adminisztrátor, részben olyan, ki eddig ellenzéki oldalon harczolt, de most szegre akasztotta elveit, mint gróf Zichy Ödön Fejérben és Tisza Lajos Biharban. A kormány azzal leplezte tulajdonképeni céljait, hogy azt állította, hogy az új rendszerrel csupán a vármegyei közigazgatásban elharapózott töméntelen s igazán sürgős orvoslást igénylő visszaélésnek óhajt véget vetni. Ez azonban színes beszéd volt s az adminisztrátorok egyikének sem jutott eszébe, hogy tisztakezü, kötelességtudó közigazgatást vagy igazságszolgáltatást teremtsen. Ellenkezőleg, minthogy a tisztújításnál csupán a pártállást és a szolgai érzelmet nézte, nem pedig az egyéni képességet, még inkább fokozta az erkölcsi romlást a vármegyében. Méltán mondotta tehát báró Wesselényi Miklós az új rendszerről, hogy „az új cím, új lobogó s új nóta mellett csak az eddigi célra törekvő párt” „a szürke had” folytatja a régi gazdálkodást. Mielőtt az udvar az új rendszert életbe léptette, a tehetetlen Majláth mellé alkancellárrá (kancellár csak 1846 április 5-dikén lett) gróf Apponyi Györgyöt, az erdélyi kancellária vezetőjévé meg báró Jósika Samut nevezte ki. Mindketten a régi udvari arisztokrácia talajából nőttek, ámbár a kor haladó szelleme őket is érintette s sok tekintetben másképp gondolkodtak, mint elődeik. Kivált gróf Apponyi, a jó szónok és író, volt erélyes, önálló politikus, telve jóakarattal és hazafias szándékkal. Nem pénzért, nem jutalomért állt a rendszer szolgálatába, s mikor az események elsodorták, büszke önérettel utasította vissza az udvari kitüntetést. De nem azért nevezték ki, hogy a saját elveit valósítsa meg, hanem azért, hogy az udvar kész tervét, szándékait, parancsait szó nélkül, kíméletlenül hajtsa végre, mit meg is tett, s nyomban megindította az adminisztrátori rendszerre vonatkozó királyi rendeletek végrehajtását. 1845 elején rábocsátotta embereit a vármegyékre, s a nyáron már mindegyiknek meg volt a maga basája, ki még jóval a kormány szándékain túl menő erőszakot alkalmazott hivatása teljesítésében. „Ötvenkét megye mindegyik egy-egy proconsullal”, mondotta az új viszonyokról báró Eötvös József. Minthogy egyelőre nem állt kilátásban országgyűlés, az adminisztrátori tevékenység a vármegyei tisztújításokban összpontosult, mert az udvar, mint egykor a protestánsokat, most a szabadelvűeket akarta a tiszti karból kigyomlálni. Reformokról az adminisztrátor sehol sem beszélt, hanem vagy

vesztegetett, vagy hatalmaskodott s a legműveletlenebb demagogiával fogott kezét. „A megyegyűlések táborozásokká váltak, a tanácskozások parancsszó mellett tartattak” — írja az egykorú. Mindazáltal az ellenzék, mely immár az egész nemzet erkölcsi erejére támaszkodott, nem ijedt meg, hanem fölvette a harcot férfiasan. Zalában Deák Ferencz, Pesten Kossuth és mások dőngették az új rendszert, mely különösen Hontban és Biharban vetemedett a legdurvább erőszakra. Biharban Tisza Lajos parancsára fegyveres hajdúk törtek a vármegye üléstermébe, többeket megsebesítettek s az ellenzék vezére, Beöthy Ödön, ki kardjával maga is védekezett, csak a hallgatóság egyik bátor ifjú tagjának segé-

Gróf Apponyi György.

(Egykorú metszet után.)

lyével menekült az életveszélyből. Másutt is egymást érték a zajos ülések, a véres vagy botrányos tisztújítások, de az új rendszer nem érte el célját s inkább javára vált a nemzeti mozgalomnak, mert a közvélemény azt a tanúságát merítette belőle, hogy a mostani hatalmasoktól nincs mit várnia s csak a felelős kormány s a népképviselőlet biztosíthatja az országot a kényuralom efféle kicsapongása ellen. A kísérlet eredménytelenségéről Bécsben hamar meggyőződtek s különösen az 1846-iki galicziai lázadás hatása alatt, melyet a földesurakra uszított parasztság segélyével vertek le, immár nyíltan megindították a nemzetiségek mozgósítását a magyarok ellen.

Metternich herczeg azt állította ugyan, hogy a hazai nemzetiségek, tótok, rácok, oláhok, horvátok elégedetlenségét a magyar nyelv és nemzetiség érdekében folyó izgatások okozták s forrongásuk csak visszahatás a magyarizmus túlhajtásai, a magyarok szélsőségei ellen. Ezt a felfogást akkor és azóta sok magyar politikus ismételte, pedig a leghatározottabban ellenkezik a történelem adataival. A császári rendszer mindig a *divide et impera*, vagy a mint a magyarok mondták, az „ebet ebbel maratok“ elvén nyugodott s a dációromán, pánszláv, délszláv s más olyan eszmék, melyek a magyar állameszmével ellenkeztek, jóval előbb feltűntek a magyarosító törekvéseknél. Bécs sohasem a különböző népelemek összeforrasztásán, hanem egymásra uszításán dolgozott s a magyarság alkotmányos és nemzeti törekvéseinek ellensúlyozására mindig a nemzetiségekben próbált magának tartaléksereget alkotni. Kivált I. Lipót óta nyilvánul ez igyekezete. Azóta tervszerűen élesztette a nemzetiségi ellentéteket, s már II. Rákóczy Ferencz ellen mozgósította a horvátokat és a rácokat, sőt már akkor ugyanígy akarta az oláhokat és ruténeket felhasználni. A XVIII. században kiaknázták a rendiség érzéketlenségét a jobbágykérdésben szükséges reformok iránt s minthogy minden, a mi e téren történt, az udvartól indult ki, magához fűzte a munkás alsó tömegeket, még a magyarokat is. Ez utóbbiakat elriasztották ugyan II. József németesítő törekvései, de a többieket Bécsből folyton a magyarok ellen bujtogatták s II. Lipót ügyesen felhasználta a rácokat a magyarok megfélemlítésére. Ebben az oláh, rác, horvát határőrség tiszti kara, valamint papsága mindig kész eszközül szolgált s Bécsből állandóan fejlesztették e nemzetiségek magyarelles hajlamait. Megkönnyítették ezt más körülmények, első sorban a rendiség és az egyház közönye a magyarosodás iránt, különösen pedig Oroszország elhatalmasodása, mely Lengyelország felosztása után első rangú nagyhatalom lett, a mi a görög-keleti vallású, sőt az összes szláv népek nemzeti önérzetének kifejlődésére természetszerűleg erős hatást gyakorolt. E folyamatot az orosz kormány, hol hivatalosan, hol társadalmi úton nemcsak erkölcsi, hanem anyagi eszközökkel támogatta s tőle telhetőleg élesztette a szláv népek közt a pánszláv összetartozandóság eszméjét. Másrészt az új korszellem, mint a magyarokban, úgy a nemzetiségekben is fölébreszté az anyanyelvök iránti szeretetet. Az irodalomban már a XVIII. században megindult a nemzetiségi küzdelem, még pedig az akkor először kinyomatott Anonymus, Béla király névtelen szerzőjének történelmi műve körül, melyet magyarok, szlávok, oláhok, németek a magok nemzetiségi és politikai törekvései szellemében ítélték meg és hasznosították adatait. Szlávok meg oláhok lelkesülten fogadták a munkát s belőle érveltek államfelforgató politikai eszínényeikért. Ellenben a németek és erdélyi szászok, mert félték az oláhság felülkerekedésétől, a legszenvedélyesebben bizonyították, hogy Anonymus üres fecsegő, kinek

hinni nem lehet. Így a tisztán tudományos kérdés mögött, melynek tárgyalásában a magyarok voltak a legelfogulatlanabbak, heves nemzetiségi harc folyt s az irodalmi lendület, mely e korszakot Európaszerte kísért, igen nagy mértékben segítette elő a nemzetiségi eszme fejlődését. De míg a tulajdonképeni tömeg az állami és társadalmi életben némaságra volt kárhoztatva, a hazai népfajok, néptörzsek, nemzetiségek nem igen juthattak szóhoz. A korszellem hatása alatt azonban a viszonyok lassanként megváltoztak s ugyanazok a tényezők, melyek a magyar nemzeti érzést oly lángoló erőre emelték, az iskola, a napi sajtó, az irodalom, az anyagi gyarapodás a nemzetiségekre is megtette hatását. Az ő körükben szintén támadt műveltebb értelmiség, költők és írók léptek föl, s minthogy a rendi társadalom kizárta őket körükből, Bécsre vagy Pétervárra tekintettek s olyan tanokat hirdettek, melyek homlokegyenest ellenkeztek a magyar állameszmével. Az udvar viszont azon arányban, a melyben a magyar nemzeti törekvésektől félnie kellett, folyvást több figyelmet fordított a nemzetiségekre, buzdította, pártfogolta őket azon szilárd elhatározással, hogy alkalomadtán régi módra velök fogja a magyart ártalmatlanná tenni. Egész nyíltan lépett föl oltalmazójokul s ezzel a nemzetiségi mozgalomnak oly fenyegető és veszedelmes irányt adott, minőt az állami támogatás nélkül sohasem ölthetett volna.

A magyarelles szellem még a tótok közt is viszhangot keltett, kik nem a keleti egyház hívei, hanem katolikusok és protestánsok voltak, kiknek művelődési ügyeivel azonban egyházaik nem sokat törődtek, míg a földesúri hatalom elidegenítette őket a magyarságtól. Még 1792-ben megtörtént, hogy mikor a törvény elrendelte a magyar nyelv tanítását, s egyik tanár, Ribinyi, a pozsonyi liceumban magyarul kezdett előadni, nagyobbbrészt tót hallgatói azt kiabálták: „nem akarjuk a magyart hallani!” De az ilyen jelenségeket az illetékes tényezők nem méltatták figyelmükre s a tót papok, tanítók mindinkább a pánszlávizmusnak estek áldozatul, melynek utóbb tehetséges költője támadt, Kollár János, pesti evangélikus lelkészben, a ki azt éneklé honfitársainak: „a mi hazánk Pánszlávia!” másrészt szilaj gyűlölséget hirdetett ez eszme főellenségei, a magyarok és németek iránt. Ha van magyar állam és társadalom, mely e romboló irány ellen idején védekezik, a veszedelmet könnyen mérsékelhette volna. De szolgabíróval és deressel az ilyen, mélyebb kútifökből származó mozgalmakat elfojtani nem lehetett. Mindazáltal Kollárt csupán az tette veszedelmessé, hogy az udvar, sőt a magyar kancellária is támogatta. Így, főleg 1840 óta a pánszláv eszmék a tót ifjúságban nagy arányban terjedtek, számos pánszláv egyesület alakult, s sok iskolában egészen pánszláv szellemben folyt az oktatás. Az evangélikus egyház vezetői csak nagy későn vették észre a veszedelmet. A tiszai kerület eltiltotta ugyan felügyelője, gróf Zay Károly indítványára a tót egyleteket, egy izgató tanárt felügyelet alá helyezett, s elrendelte (1841),

hogy a superintendes magyarul folytassa a levelezést, az egyházközségek számadásai magyarul vezettessenek, pap és tanító ne lehessen senki, a ki magyarul nem tud. De e határozat ellen épen a superintendens és néhány pap folyamodott a királyhoz, s általában mindez intézkedések, melyek egy nemzedékkel előbb ellenmondás nélkül végrehajtottak volna, immár megkéstek s csak élesztették az izgatottságot. Hogy az ágostai evangélikus egyház a nehéz harczot fokozott erkölcsi és anyagi erővel folytathassa, fölmerült a hazai két protestáns egyház egyesülésének eszméje, de hosszas tárgyalások után sem sikerült. Ellenben a „magyarországi hű szláv alattvalók“ nevében a pánszláv papok az udvarhoz fordultak, mely szívesen fogadta s kitartásra biztatta őket, a külföldi szlávok, főleg a cseh főurak meg röpiratokban és külföldi lapokban durva támadásokat intéztek a magyarok ellen.

Ha a tótok közt az egyház hazafias elemei némi határt tudtak az új irány terjedésének szabni, ráczok és oláhok közt maga az egyház vezette híveit Bécs karjaiba. Papok hirdették a dákóromán eszméket, Erdély eloláhosítását és elszakítását a szent koronától, s papok és katonatisztek bujtogatták ez időben is a ráczokat arra, hogy az ország testéből egy nagy terület kihasítását s külön szerb vajdaság alakítását követeljék, mint II. Lipót idején tették. A királyföld szász lakóit szintén a Bécszel összeköttetésben álló körök, főleg papjaik lovalták fel Erdély visszacsatolása, az unio ellen, mely a magyar politika egyik legfőbb kiváncsi volta volt. A legveszedelmesebbé azonban a nemzetiségi mozgalom a Dráván túl alakult, mert ott már másfél század óta folyt, a terület nagy része meg határőrvidék volt s így szervezett fegyveres erőre támaszkodott. Horvát-Tótországot, melynek határőrvidéki része teljesen osztrák tartománykép kormányoztatott, az udvar már 1671 óta ismételve megpróbálta a szent koronától elszakítani s ottani kapitányai még akkor kimondották a Habsburg-ház örökjogát ez országrészben. Csakhogy e határozat minden törvényes és jogi kellék híján nem lépett életbe. Bécsből azonban folyton élesztették az elszakadási törekvéseket, melyek erős támaszt nyertek az új, leginkább idegen főurakban, kik ott a visszahódítás után jószágot kaptak. Kezet fogott velök a papság s a horvát pálosok már akkor nem akartak megmaradni a magyar pálosok közösségében. Nem is nyugodtak mindaddig, míg kétségkívül Bécs befolyásával Rómában ki nem vitték (1701), hogy külön válhassanak, mely alkalommal még a csáktornyai kolostort is magokhoz ragadták. A horvátok a Rákóczykorban csakugyan a magyarok ellen küzdöttek, 1712-ben meg bécsi ösztönzésre kimondották, hogy Horvátországnak mindig az legyen királya, ki az örökös tartományokban uralkodik. E határozat nyíltan Magyarország ellen fordult, mert a törvény szerint akkor még lehetséges volt, hogy nálunk más fog uralkodni, mint Ausztriában. Sőt az a bizottság, mely az említett határozatot Bécsbe vitte, azt is követelte,

hogy a kapcsolt részeket örök időkre mentsék föl a magyar birodalom közterheinek viselése alól. 1717-ben épen egy magyar aulikus főúr, gróf Esterházy Imre zágrábi püspök tiltakozott leghevesebben az ellen, hogy

István főherczeg.

(Kriehuber könyomata után.)

a horvát rendek a magyaroknak alá vettessenek, „mert Horvátország egyenlő Magyarországgal s a horvátok nem fogják tűrni, hogy jogaikat a magyarok vizsgálják felül“, mire csupán csak az udvar által kiküldendő bizottságot tartják jogosultnak. Bécsnek akartak tehát engedel-

meskedni, nem pedig hét század óta testvéröknek, a magyarnak, a mi eléggé megvilágítja, hogy az udvar horvát híveiben mennyire kiveszett a magyar koronához való tartozandóság érzete.

Mikor azonban a magyar országgyűlés lelkesülten elfogadta a nőági örökösödést s a nemzetközi események az udvar figyelmét más irányba terelték, a horvát elszakadási törekvések iránt sem érdeklődött többé s az ide vonatkozó mozgalom megfelelő felső támogatás híján elposványosodott. Sőt az idők folyamán a horvát nép egy részének hangulata is megváltozott. A köznemesség anyagi helyzete az általános gazdasági gyarapodásnak megfelelően lényegesen megjavult s ez a réteg, mely addig vakon követni volt kénytelen a főurakat és főpapokat, ismét befolyást igyekezett szerezni a vármegyében és a helyi országgyűlésen (generalis congregatio, mely nem törvényhozó, hanem csak statutum-alkotó gyűlés volt), melyben ősi szokás szerint minden nemes ember megjelenhetett s mely a horvát (nem szlapon, mert ezek külön-külön ép úgy 2—2 követet küldtek a magyar országgyűlésbe, mint akármely magyar vármegye) követeket a magyar országgyűlésre választotta. Minthogy pedig a főpapok és főurak az udvarra támaszkodtak, a köznemesség viszont magyar érzelművé lett, sőt megtanult magyarul s később, mikor napirendre került, lelkesen támogatta a magyar nyelv ügyét. Különösen Zágrábmegye, hol a turmezei (turopoljai) s más szabad kerületekben nagy számmal laktak köznemesek, tünt ki magyar érzelmével s a XIX. század elején nemcsak itt, hanem a horvát városokban is meleg érdeklődéssel fogadták a hozzájuk átránduló magyar színészeket. Zágráb mellett a másik két horvát vármegye is fölvette 1830-ban követi utasításaiba, hogy nép- vagy középiskolai tanító csak az lehessen, a ki magyarul tud, a tartománygyűlés szintén hozott ily értelmű határozatot, a zágrábi jogakadémia hallgatói meg sajátjokból fizették magyar nyelvmesteröket.

Volt ugyan már ez időben némi horvát nemzetiségi mozgalom s a XVIII. század végén eljutott a Drávántúlra a pánszlávizmus egy válfaja, mely illirizmusnak nevezte magát s a szomszéd osztrák szláv, valamint délszláv népek egyesítéséről ábrándozott. Az illir nevet onnan vette, hogy a nyugati Balkán sokféle szláv katolikus lakóit Róma a régies illir névben szokta összefoglalni s midőn Napoleon császár az 1809-diki háborúban hatalmába kerítette az Adria és a Száva közti magyar és osztrák területet, a belőle alakított új francia tartományt Illiriának, illir tartományoknak nevezte el s Laibachban illir egyetemet alapított. E nyomon haladt az illirizmus, mely azonban nemcsak a katolikus szlávokat, hanem a keleti hitű rácokat is fölvette magába. Csakhogy ennek a mozgalomnak mindaddig nem volt számottevő sikere, míg tehetségesebb írói, költői nem támadtak s főleg míg a bécsi udvar pártfogását meg nem nyerte. 1830-ban lépett föl egy nyelvészeti munkával Gáj

Lajos, ki Pesten tanult, hol Kollárral megismerkedett s hazájában az illir eszme apostolává szegődött. Eszes ember s nem mindennapi agitatorius tehetség volt, ki a napi sajtót, színházat, irodalmat, az egyházat, a vármegyét a maga befolyása alá igyekezett helyezni s szenvedélyes izgatást indított a magyarok és horvátországi barátaik, a magyar érzelmű horvát köznemesség ellen. Föllépése nemcsak a hang, a modor tekintetében volt nyilvánvalóan lázító, de az illirizmus, mint minden pánszláv mozgalom, bármilyen nevet viseljen, egyenesen a Habsburgok ellen irányult, kiknek birtokviszonyait fel akarta forгатni. De Bécsben tudták, hogy pánszlávizmus, illirizmus, dákórománság s más ilyen hangzatos jelszavak alatt dugárú rejtőzködik s a vezérek szép szó és jutalom fejében a császári rendszer szolgálatába fognak lépni, mihelyt szükség lesz rájuk. Az udvar nem félt tehát az új jelszavaktól s pártfogásába vette mindnyájokat, hogy a magyarok megfélemezésére használja őket. Csupán a magyaroktól félt, őket tartotta veszedelmeseknek, mert ők nem beteges agyrémekért lelkesültek, hanem szabadságot, jogegyenlőséget, alkotmányosságot kívántak, melyek pedig halállal fenyegették a császári rendszert. Ellenben Kollárnak, Gájnak szívesen megbocsátotta hazaáruló eszméiket s különösen ez utóbbit halmozta el figyelmével, mert immár végleg Horvátországot szemelte ki magyarelles törekvéseinek tüzhelyévé. Ugyanakkor, mikor a kormány a magyar országgyűlés ily kívánságát a legerőszakosabban meghiusította, Gájnak 1834-ben engedélyt adott hírlap indítására, mely az illirizmus jegyében irtó harcot hirdetett a magyarok és a magyar érzelműek ellen s mely annál nagyobb hatást tett, mert felsőbb parancsra történt s a közvélemény Gájt az udvar emberének, pártfogolt kedvencének tekintette. Ennek következtében a hatóságok szabad kezet engedtek az új mozgalomnak, a cenzura nem korlátozta Gáj izgatásait, ki a horvát mágnásokban s mindazokban, kik az udvartól vártak valamit, erős támogatást nyert. A különben is magyarelles szellemben nevelt horvát papságot csakhamar teljesen Gáj karjaiba hajtotta a magyar ellenzék szabadelvűsége s mikor a magyar országgyűlés a protestánsoknak Horvátországban is meg akarta adni a szabad vallásgyakorlat jogát (1839), a fanatizált horvát papság végleg Gájhoz csatlakozott. Minthogy nagyrészt ő nevelte az ifjúságot, ez is Gáj befolyása alá jutott, ki izgatásai számára a külföldi szlávoktól meg pénzbeli támogatást nyert. A mozgalom központja Zágráb városa lett, míg Zágráb vármegye, mely ugyanott tartotta üléseit, a kis nemesség túlsúlya folytán elszántan sorakozott a magyarság zászlaja köré. Gáj azt tekintette tehát főfeladatának, hogy a zágrábmegyei magyar pártot elnémitsa, erőszakkal kiirtsa. Összeköttetéseivel megszerzé e tervéhez az udvar támogatását. A kormány Gájt aranygyűrűvel, főpárthívével, gróf Draskovics Jankót érdemrenddel tüntette ki, a magyarfaló Haulik Györgyöt a besztercebányai püspöki székből a zágrábiba helyezte át, csupa illir-

pártiakkal töltötte be a közhivatalokat, s hogy Zágráb vármegyét megékezzék, Izdenczy Miklóst, ki magát horvátul Zdenecsajnak nevezte, tette meg a megye adminisztrátorává. Az állam e támogatása ellenállhatatlan erőt adott az illirizmusnak, s egymást érték a tüntetések, erőszakosságok, véres verekedések. Haulik és Zdenecsaj már 1842-ben úgy intézték Zágrábmegye tisztújítását, hogy a magyar párt nem vehetett benne részt. E sikertől Gáj még inkább vérszemet kapott. 1842-ben összeköttetésbe lépett a szerb mozgalom vezéreivel, Rajacsics József karloviczi érsekkel s immár élet-halál harcot hirdetett a magyarok ellen. Hívei, kiknek jelvénye a vörös sapka volt, azt mondták, hogy inkább rabszolgák lesznek, mint magyarok s egy költőjük arra buzdította őket (1844), hogy minden horvát hazafi legalább egy magyarnak üsse le a fejét. Mindazáltal Zágráb vármegye tisztújításán (1845 július 28-dikán) a magyar párti alispán győzött, mire az elvadult illir tömegek a nemességre törték s szörnyű vérengzést vittek véghez benne. Büntetlenül tették, mert a kormány velök tartott s nem torolta meg a gyilkosságot. Ez időben kezd a mozgalmakban egy új ember, báró Jellasics József császári ezredes szerepelni, ámbár Béccsel még nem lépett összeköttetésbe.

Sikereiktől elvakítva 1845 szeptemberben az illirek kijátszották a főtromfot s erőszakosan, a saját érdekeiknek megfelelően változtatták meg a horvát országgyűlés régi szervezetét. Egyszerűen kizárták belőle a köznemességet s olyan szabályzatot készítettek, mely szerint a gyűlés jövőre csak a király által meghívottakból, a főpapokból, a főurakból s a tisztviselőkből, 5 vármegye, 1 kerület és 6 város követeiből, összesen 60—70 emberből alakuljon s többsége mindig illirpárti legyen. Ezt az égbekiáltó törvényteleniséget az udvar maga kezdeményezte s így természetesen jóvá is hagyta, noha Zágrábmegye s a turmezeiek követei nyomban tiltakoztak az erőszakos újítás ellen. A horvát országgyűlés ez átalakításával fordulat állt be a magyar-horvát viszonyokban s az eddigi generalis congregatio alkalmas eszközzé vált az udvar kezében a kapcsolt részek s az anyaország közti viszony szétbontására. A gyűlés nyomban kizárta a turmezei, 24 községben élő nemességét Zágráb megye közgyűléséből s fölkérte a királyt, alakítson külön horvát kormányzatot, a zágrábi püspökséget meg szakítsa ki a magyar egyház kötelékéből s emelje érsekséggé. Az udvar egyelőre nem teljesítette ugyan e kívánságokat, de Haulik püspököt nevezte ki báni helytartóvá, ki tehát az egyházi és világi hatalom minden eszközét alkalmazhatta a magyar pártiak ellen. És hogy vakbuzgalmában mennyire ment, jelzi az, hogy megtiltotta alsó papságának, hogy a magyar pártiakat az egyház szentségeiben, kegyszereiben részesítse.

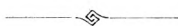
Mindezek az események a legnagyobb mértékben foglalkoztatták a magyar közvéleményt, mely rémülve látta, hogyan mozgósítják a magyar főhivatalnokok a horvát tömegeket Magyarország ellen. A vár-

Ferencz József főherczeg 1847-ben.

(Egykorú könyomat ő felsége hitbizományi könyvtárában.)

megyék erélyesen kárhoztatták a hivatalos forradalomcsinálást, pártját fogták Zágráb vármegyének, egyre-másra küldték a kormányhoz felirataikat s nagy küldöttséget menesztettek a koronás királyhoz, ki e dologban teljesen ártatlan volt, hogy védelmet kérjenek az elnyomottak számára. Jellemzi a magyar kormányzések vezetőinek jogérzetét s hazafiasságát, hogy a vármegyék küldöttségeit még a trón zsámolya elé sem bocsátották. Még zajosabban, orkánszerű erővel tört ki tehát a király tanácsosai iránti gyűlölet. De csupán a rendszer, a hatalom kezelői, a király gonosz tanácsadói ellen fordult a közfelháborodás s a magyar mozgalomba ekkor sem vegyült semmi olyan, mi az uralkodóház ellen irányult volna. A magyarság hűséges szeretettel ragaszkodott koronás királyához és ősi uralkodó családjához s éppen mozgalmas napokban, a tusa legelkeseredettebb idejében adott ünnepélyes, igazán fenséges alakban kifejezést dinasztikus érzelmeinek. Alkalmat erre az agg József nádor halála szolgáltatott, mely 1847 január 13-dikán következett be. A szomorú hír országszerte részvétet, valóságos nemzeti gyászt keltett s a nádori szék betöltésének ügye újabb módot kínált a hűség és hódolat kifejezésére. Egyesek fölvetették ugyan az eszmét, hogy gróf Széchenyi Istvánt kellene a nádori székbe ültetni. De az egész nemzet lelkesen fogadta, zajosan ünnepelte a királyi döntést, mely nyomban, már január 18-dikán az elhunytnak legidősebb fiát, István főherceget nevezte ki királyi helytartóvá és Pestmegye főispánjává. Kossuth a vármegye üléstermében remek beszédben adózott az elhunyt nádor emlékének, örömmel üdvözölte a király rendelkezését s kiadta a jelszót, hogy István főherceget kell a legközelebbi országgyűlésen nádorrá választani. Az ifjú főherceg ősszel (szeptember 1-től október 14-éig) beutazta az országot, mely mindenütt igaz lelkesedéssel fogadta. Az uralkodóházhoz való hűség érzelmei azonban csak október 16-dikán nyilatkoztak meg igazán nagyszerű módon, midőn Ferdinánd király testvéröccsének, Ferencz Károly főhercegnek legidősebb fia, a 17 éves Ferencz József főherceg, kit már akkor a trón várományosának tekintettek, mint királyi biztos magyar beszéddel igtatta be István főherceget Pest vármegye főispáni székébe. Ferencz József főherceg, mint hangsúlyozta, maga ünnepelni akarta a napot, „melyen a magyar nemzethez való élénk ragaszkodásomnak nyilvános jelét adhatám“. E szívhez szóló szavak nemcsak a fényes hallgatóságban, hanem az egész magyar népben mélységes visszhangot keltettek s a politikusok, valamint a tömegek egyaránt hódoló szeretettel tekintettek az ősi uralkodóház fiatal, sokat ígérő sarjára, a trón várományosára. Az uralkodóház iránti lelkes tüntetések közepett folyt le az 1847-diki esztendő, mely a rendi uralom hosszú korszakát Magyarországbán berekesztette.

VII. FEJEZET.

AZ 1847/8-DIKI ORSZÁGGYŰLÉS.

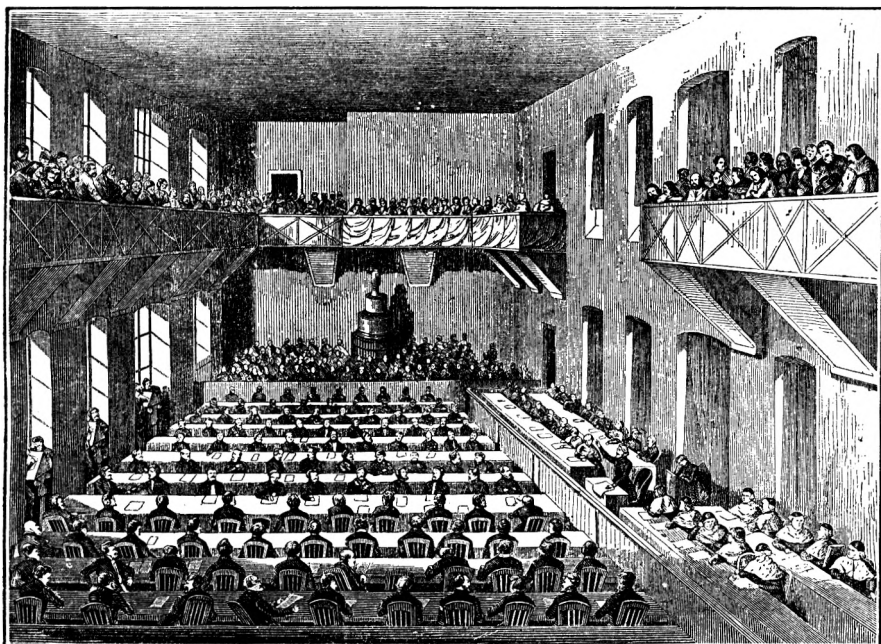
A NEMZETKÖZI VISZONYOK ÁTVÁLTOZÁSA. — AZ 1847-IKI KÖVETVÁLASZTÁSOK. — AZ ÚJ ORSZÁGGYŰLÉS. — KOSSUTH SZEREPE. — A PÁRISI FORRADALOM. — HATÁSA BÉCSBEN. — A METTERNICH-RENDSZER ÖSSZEOMLÁSA. — A MÁRCZIUS 15-IKE PESTEN. — AZ UDVAR ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉS. — AZ 1848-IKI TÖRVÉNYEK SZENTESÍTÉSE. — AZ ÚJ TÖRVÉNYEK ÉS A MAGYAR NEMZET.

ADÓRA levén szüksége, az udvar 1847 november 7-dikére Pozsonyba összehívta az országgyűlést. Azokról a világrendítő zivatarokról, melyek e kor méhében rejtettek, halavány sejtelve sem volt, habár a politikai légsúlymérő komoly tüneteket jelzett s Olaszországban, hol az 1846-ban választott IX. Pius pápa az egységi törekvések szószólója lett, egyre szaporodtak a viharfellegek. Metternichnek azonban hasztalan szóltak az égi jelek, nem értette meg őket. Számított a hadsereg és a nemzetiségekre, melyek szövetsége Galiciában 1846-ban kitűnően bevált, mikor a rutén parasztság vérbe fojtotta a lengyel urak lázadását. De az ellenzék is bízott ügyének igazságában s férfiasan fölvette a harczot az adminisztrátorokkal. Idején szervezkedett, nagyszerű programban, melyet Deák Ferencz szerkesztett (1847 július 5-dikén), foglalta össze s nyomatta ki kívánságait, melyek az 1790:X. törvényezikkből kiindulva, a *pragmatica sanctio* alkotta kapcsot szentnek nyilvánították ugyan, de nem oly értelemben, hogy miatta az ország érdekeit föl kellene áldozni Ausztriának, melynek egyébiránt a magyar ellenzék is alkotmányos kormányzatot sürgetett. A program országszerte lelkesedést szült s elvei alapján ment végbe a követválasztási küzdelem, mely zajos folyamat vett, ámbár néhol az ellenzék szerencsét sem próbált s a kormány jelöltjeit a tömegek minden érdeklődése nélkül választotta meg a vármegye tiszti kara. Így történt Sárosban, hol 1847 áprilisban a tisztújítás heves mozgalmak közt folyt le s ezernél többen vettek részt a szavazásban, míg a szeptemberi követválasztás mély csöndben ment végbe. Országos érdeklődés kísérte Pest vármegye harczát, hol Kossuth Lajos küzdött az egyik mandátumért, nem a kormány jelöltjével, mert olyan itt föl sem mert

lépni, hanem egy másik ellenzékivel, ki mögé az összes maradi elemek húzódtak. Míg a vármegye egyik megbízását Szentkirályi Móríczt egyhangúlag megkapta, Kossuthnak a másikért nehéz túsát kellett vívnia. Már jelölése felbőszítette nem csupán a hivatalos világot s vele gróf Széchenyi Istvánt, hanem az ellenzék azon részét is, mely féltékenykedve, gyarló irígységgel kísérte a lángeszű ember befolyásának folytonos növekedését. Hogy a törvényhozásból kizárják, fölléptették ellene a szintén ellenzéki Balla Endrét, Pestmegye népszerű főjegyzőjét, kinek érdekében hatalmas korteskedés folyt. De a haladás hívei a főuraktól kezdve a nemesi tömegekig, Kossuth köré sereglettek s ügye gróf Batthyány Lajos vezetése alatt csakugyan diadalmaskodott. Október 18-dikán hosszú, mozgalmas szavazás után 2984 szóval 1314 ellen megkapta Pestmegye mandátumát. A közvélemény sejtette, hogy ez a választás történelmi jelentőségű s a főváros népe együtt ünnepelte a vármegyével a diadalt. Arra a hírre, hogy Kossuth követi megbízásra pályázik, gróf Széchenyi István elhatározta, hogy ott hagyja eddigi szereplésének színpadát, a főrendi táblát s Kossuthot ellensúlyozandó, követi megbízást keres. Föl is lépett saját vármegyéjében, Sopronban, de megbukott, mire a kormány Mosonban választotta meg, hol, mint már Nagy Pál panasolta, a nagybirtok rég megette a közép-birtokot s hol Albrecht főherczeg és a győri püspök által feltétlenül az udvar rendelkezett a többséggel. Az adminisztratori önkény, vesztegetés és erőszak általában nem érte el célját, mert egyes igen érdemes ellenzékiek, így Klauzál, Bezerédj, Beöthy Ödön megbuktak ugyan, Deák meg föl sem lépett, de egészben az ellenzék diadalmasan került ki a választási tusából. 30 vármegye utasította követeit, hogy az adminisztratori kényuralom miatt szigorú felelősségre vonják a kormányt s Kossuth számításai szerint a követek közül 55 ellenzéki, 45 kormánypárti volt s a „három éves Kreishauptmannkodás daczára a karok és rendek termében mi vagyunk a gazdák s vagy eszközlünk jót a szegény hazának a reformok útján, vagy megkergetjük a kormányt mint üzőt vadat, míg összerogyik!”

Az országgyűlésnek immár külső képe is más volt, mint régebben. Az 1844-diki törvény rendelkezéséhez képest a kormány az országgyűlési meghívót magyarul szövegezte, s a királyi megnyitó beszéd sem lehetett más, mint magyar nyelvű. Csakhogy V. Ferdinánd nem tudott magyarul, s eleinte senki sem merte fölkeríteni a magyar trónbeszéd betanulására. De alighogy a király István főherczegtől tudomást nyert a dologról, igazi lelkesedéssel fogott a tanuláshoz, ámbár, mint mondotta, nagy megerőltetésbe került. Kedves magyarjaiért Ferdinánd király szívesen tanult s november 12-dikén az országgyűlést a következő trónbeszéddel nyitotta meg: „Magyarország rendeit itt látni örvendek. Atyai szándékomat a királyi előadások mutatják, fogadják bizalommal.” Leírhatatlan

a hatás, melyet e pár szó a hallgatóságra tett. Tombolva tört ki újra meg újra a lelkesedés s ünnepelte a nagy napot, mely megalkotta a koronás király s népe közt a nyelvi kapcsolatot. Sokan könyre fakadtak az öröm e zajos kitörései közepett. Széchenyi a trónterem egy szögletében, mint írja, „csendesén élvezem a nemzetem újjászületése feletti gyönyört, melyhez magam is járultam valamivel“. A legnagyobb mértékben s a legörvendetesebben magát Ferdinánd királyt lepte meg az a hatás, melyet szavai keltettek. Ismételve sajnálattal említette, hogy annak idején nem tanították meg a magyar nyelvre s az első sikeren föl-

Az alsó tábla ülésterme Pozsonyban.

(Egykorú metszet után).

buzdulva az új országgyűlés folyamán még két ízben (a nádorválasztás után s az országgyűlés berekesztésekor) szólalt meg magyarul.

A lelkesedés, melyet a királyi szavak keltettek, egy pillanatra sem hidalta át a mélységes örvényt, mely a kormány és a követek többsége között tátongott. Az ellenzék az adminisztrátori önkényt nem hagyhatta megrovatlan, másrészt az 1790: X. törvénycikk megvalósítását sürgette, mire a kormány képviselője, a személynök, mint az alsó tábla elnöke azt felelte, hogy az említett törvény soha sem volt oly annyira végrehajtva, mint most. Apponyi a királyi előterjesztésekbe felvett ugyan egyet-mást, mi a nemzeti programmban is szerepelt, az örökváltságot, a városok rendezését, a gazdasági érdekek gondozását, a részek vissza-

csatolását. De a kormány és az ellenzék csupán egyetlen egyben, a nádorválasztásban értettek egyet; ebben az udvar óhaja találkozott a közvéleményével s az országgyűlés november 12-dikén István főherceget ültette a nádori székbe. Ellenben a válaszfelirat kérdésében erősen egymásba ütköztek az elvi ellentétek. A kormány hívei, Somssich Pál és Babarczy Antal a régi minta szerint egyszerűen köszönetet akartak szavazni a királyi előterjesztésekért (november 22). Csakhogy az elkopott sablonokkal ideje lejárt, mióta az alsó táblán ott ült Kossuth Lajos, a ki új szellemet hozott az ódon testületbe, ámbár ellenségei és irigyei minden eszközt megkísérlettek, hogy befolyását korlátozzák, működése elé akadályokat emeljenek. De alattomos és nyilvános kísérleteik egyaránt meghiúsultak s Kossuth lett nemcsak az ellenzék és az alsó tábla, hanem csakhamar az egész országgyűlés vezére, mert lángelméjét sem legyőzni, sem nélkülözni nem lehetett. A magánérinkezésben való tapintata, ékes és bölcs szavai megnyerték számára a szíveket. Mindig fején találta a szegét, a legbonyolultabb helyzetekben ő, és csakis ő mutatta meg a kibontakozás, az örvényes vizeken való átvergődés helyes útját. A november 19-diki ülésben tartotta szűzbeszédét s akkor mondta az emlékezetes szavakat: „az lesz a Habsburg-ház második megalapítója, a ki elfogadtatja vele az alkotmányos kormányzat rendszerét“. A felirati vitát már ő vezette s nyomban új tartalmat öntött bele. Erős harcz után, melyben gróf Széchenyi Istvánnal, ki szintén nyújtott be felirati javaslatot, kellett megmérkőznie, az ő felirati javaslata 3 szótöbbséggel elfogadtatott (november 27). Csakhogy a főrendek leszavazták. Ily esetekben, az eddigi szokás szerint, a két tábla közt a dolog üzenetváltásra került volna, mely rendszeren sokáig tartott, töméntelen időfecsérléssel járt, míg vagy az egyik, vagy a másik fél nem engedett. Kossuth azonban mellőzte a régi gyakorlatot s az alsó tábla december 17-diki ülésén közmegelepítésre azt indítványozta, hogy a válaszfelirat vétessék le a napirendről s a ház a sérelmek tárgyalására térjen át. Ez az indítványa szintén többséget nyert s az alsó tábla a sérelmek tárgyalása közben Kossuth és mások indítványára egymás után fogadta el a nemzeti program főbb kívánságait, a közös teherviselést, az úrbér örök váltságát, az ősiség megszüntetését s a részletes törvényjavaslatok kidolgozására külön bizottságokat küldött ki. E közben éles bírálat alá vette az adminisztratori rendszert, ámbár e kérdésben a kormánynak óriási erőlködéssel sikerült az ellenzék néhány tagját megejteni, úgy hogy végül 1 szótöbbséggel, Horvátország szavazatával övé lett a győzelem. Ekkor mondta (1848 február 5) Kossuth az emlékezetes szavakat, „hogy az országgyűlésen többé béke nem lehet, hanem folyni fog a harcz a végletekig“. Az udvar és hívei ez időben ismét meg tudták nyerni az ellenzék néhány öntelt emberét, Szentkirályi Móriczot, Pázmándy Dénest, Lónyay Menyhértet, hogy Kossuth befolyását megdöntsék s

elvonják tőle az ellenzék többségének bizalmát. De e fondorlatokat meg-hiusították az események, mert időközben a nemzetközi viszonyokban mélységes változások álltak be, melyek összetörték a régi rendszert s előkészítették a magyar nemzet politikai eszményeinek diadalát.

Kitört a fölkelés Délolaszországban s 1848 február 24-dikén Páris népe megdöntötte Lajos Fülöp király trónját s kikiáltotta a köztársaságot. Mindezek világtörténelmi események voltak, melyek egész Európa jövőjére befolyást gyakoroltak s a magyar politikusok nyomban felfogták jelentőségüket. A pártellentétek hamar elsimultak s főurak, kormánypárti követek vezérökül fogadták Kossuthot, kit viszont nem ragadott el a diadalmámor, hanem az új helyzetben is csak azt követelte, mit az ellenzék már a választások előtt programjába foglalt, az alsó tábla meg elvben magáévá tett, sőt részben már törvényjavaslatok alakjába öntött. A párisi események hatása alatt Kossuth először márczius 3-dikán emelt szót s mindenkit elbűvölő beszédében azt indítványozta, intézzon az országgyűlés a királyhoz feliratot, mely a kormányzati és politikai reformok egész körét felölelje. Nyomban elő is terjesztette ide vonatkozó javaslatát, melyet az alsó tábla egyhangúlag magáévá tett. Kossuth beszéde, mely Ausztria számára szintén alkotmányt követelt, német fordításban a bécsi népet is fölvilanyozta, de egész valójában a törvény és az uralkodóházhoz való hűség kútfejéből fakadt s megragadó ékes-szólással ünnepelte Ferencz József főherczeget, mint a trón nagyreményű örökösét. Az alsó tábla nyomban átküldte feliratát a felső táblához, de a kormány nem engedte tárgyalni, hanem Bécsbe idézte a nádort s mind-azokat, kik a főrendek ülésén elnökölhettek volna, úgy hogy a felső tábla nem tarthatott ülést. Bécsben még ekkor sem értették meg a helyzetet s folytatni akarták a régi gazdálkodást. Apponyi kancellár, mint márczius 1-sején Széchenyinek írta, az országgyűlés berekesztésének tervével foglalkozott s úgy okoskodott, hogy a jelen helyzetben az udvartól engedményeket kívánni politikai bűn volna, „de hiábavaló is lenne, mert erre rá nem állanánk“. Metternich még akkor is azt mondta, a meddig ő a miniszter, semmi sem lesz az alkotmányból, a felelős kormányból vagy bárminemű engedményből. Bécsben az országgyűlés feloszlására, sőt arra gondoltak, hogy összefogdosztatják a nevezetesebb ellenzéki főurakat és követeket, elnyomják az egyesületi jogot, felfüggesztik a megyegyűléseket, teljhatalmú királyi biztost küldenek (az állás elfogadására gróf Széchenyi István maga ajánlkozott) az országba s rendelkezésére bocsátják a hadsereget. Már ekkor be akarták tehát az 1849-diki rémuralmat hozni s márczius 8-dikán Bécsben nagy tanácskozás tartatott, mely Apponyi javaslatára elhatározta, hogy a király élesen dorgáló leiratot intézzon az országgyűléshez, s ha nem ér vele czélt, oszlassa fel. Metternich s a régi rendszer összes oszlopai még ekkor sem sejtették tehát, hogy inog a föld lábuk alatt, hogy őket is

romlás fenyegeti, mert Bécs népe könnyen ellenök fordulhat. Határtalan elbizakodottságuk vakká tette az idők minden jele iránt s e vakhitőkben a rendőrség téves jelentései megszilárdíthatták őket. Metternich fegyverrel akarta az olasz felkelést elfojtani, a párisi forradalomnak, mely a szabadelvűsége miatt gyűlölt polgárkirályt, Lajos Fülöpöt megbuktatta, meg egyenesen örült. Lajos Fülöp bukása hírére a bécsi hatalmasok egyike azt írta (márczius 1.) naplójába: „csak az együgyűek hihetnek az alkotmányos rendszerben, melynek ideje lejárt”. Mikor pár nappal utóbb a bécsi könyvkereskedők a legalázatosabb hangú feliratban kérték a cenzura mérséklését, gróf Kolowrat azt felelte nekik: „adjanak hálát az istennek, hogy kérvényöket nem úgy magyarázzuk, mint magyarázhatnók”, vagyis be nem csukhatja aláíróit. Márczius 10-dikén Metternich császári manifesztumot tétetett közzé, mely szerint a fennálló jogrend elleni támadások fegyverrel fognak elfojtatni. Erre elégnek tartotta a roppant rendőrséget s Bécs helyőrségét, mely 9000 katonából állt. Így azután ez elvakult, testileg-lelkileg elvénhedt kormányférfiakat mint a földrengés, olyan váratlanul lepték meg az események, melyeket minden józan eszű ember előre látott, mert 1830 óta Ausztriában, főleg Bécs német polgárságában is folyton hódított az ellenzéki szellem s az alkotmányos kormányzat iránt fogékonynya tette a közvéleményt. Ausztriában nem volt ugyan országgyűlés, nem volt politikai élet, de a közlélek lassankint fölébredt a delejes álmokból, melybe az uralkodó rendszer helyezte s főleg az egyetemi ifjúság, a munkások, a művelt polgárok ép úgy lelkesedtek az alkotmányos szabadságért és jogegyenlőségért, mint más művelt országokban. Feszült figyelemmel kísérték a magyarok nemzeti törekvéseit, istenítették Kossuthot, kinek márczius 3-diki beszéde német fordításban hamar elterjedt s fölviillanyozta őket. A bécsi németiség leginkább a nagy német eszme híve volt s azt akarta, hogy az uralkodóház örökös tartományaival a német birodalom tagja maradjon, ott átvegye a vezetést s a szabadság és alkotmányos kormányzat segélyével teremtsen meg a német egységet. E programnak megfelelt Magyarország önállósága, melynek apostolai a *pragmatica sanctio* alkotta kapcsokat nem akarták érinteni. Alkotmányos szabadság s Ausztriában a németek, Magyarországon a magyarok uralma volt akkor a bécsi közvélemény jelszava s ott is ép úgy forrongott minden, mint Európaszerte. Csakhogy a hatalom birtokosai nem akarták látni s Metternich folyton ismételte, hogy nincs ok az aggodalomra, sőt a rendőr-miniszter szintén a helyzet föltétlen urának mondotta magát. Minde biztatásokat a magyar kormányférfiak készpénznek vették s ez érteti meg, hogy ekkor is az országgyűlés felosztatásáról s a kényuralomról ábrándoztak. Annál rettenetesebb volt csalódásuk, midőn márczius 13-dikán Bécsben lövések zaja hangzott s azt kellett látniok, hogy a lomhának tartott tömeg fegyvert fogott. Kitért a zivatar s csodás

gyorsasággal septe el a régi rendszert. A bécsi nép mozgalma nem volt tulajdonképeni forradalom, mert nem kísérték hosszú, véres harcok, ámbár márczius 13-dikán vér is folyt. Mindazáltal a fölkelés inkább nagyszerű néptüntetés maradt, de ez is elég volt arra, hogy halomra döntse a félelmetes Metternich-rendszert, ámbár kevésbbé a saját erejéből, mint inkább azért, mert az maga rothadt, korhadt volt, öreg, cselekvésre és gondolkodásra egyaránt képtelen emberek vezették, kiknek önönmagukban sem volt többé hitök. Másrészt az uralkodó család és az udvar egy része, mint már akkor mondták, azok, kik a későbbi, december 2-diki trónváltozást eszközölték, szintén szabadulni igyekeztek tőlük. Bukásukat mindazáltal leginkább saját képtelenségök okozta. A mozgalom első hírére fejüket vesztették, nem tudták mit csináljanak, nem mertek hatalmukkal élni s elbuktak nyomorultan, férfiatlanul. Úgy elvitte őket a népmozgalom sodra, mint a szellő az üres szalmaszalat. Metternich és társai még márczius 14-dikén lemondtak s ugyanezt tette gróf Apponyi György kancellár, ki márczius 16-dikától kezdve hivatalától, sőt jó ideig a politikától is visszavonult s semmiféle részt nem vett az események további alakulatában. De nemcsak a régi vezérek elsöprésében nyilvánult a bécsi forradalom sikere. A császár még 14-dikén eltörölte a cenzurát, másnap, 15-dikén, szerdán meg ünnepélyes ígéretet tett, hogy a kor igényeinek megfelelő alkotmányt fog kihirdetni, még pedig a felelős parlamenti kormányzat alapján. Maga az udvar mondta ki tehát a nagy szót, hogy felelős miniszteri kormányzatban fogja Ausztriát részesíteni, s ezzel eldöntötte ezt a kérdést Magyarországból is, mert azt, a mit az uralkodó Ausztriának megadott, Magyarországtól sem tagadhatta meg.

A bécsi események híre a forrongó magyar népet országszerte fölgyújtotta, mozgásba hozta. Minden nagyobb városban, de különösen Pesten, a nemzet szívében megmozdult az utcza, részint hogy nyomatékot adjon az országgyűlés ellenzéki törekvéseinek, részint hogy szabatosabban fejezze ki a nemzeti követelményeket. A magyar demokrácia eszméit, a szabadság, egyenlőség, testvériség érzelmeit hangsúlyozta az akkor sem véglegesen kialudt rendi szellem hagyományai ellen. Már a párisi hírek s Kossuth márczius 3-diki beszéde erős hatással voltak a tömegekre, melyek mozgósításán a fiatal irodalom törhetetlenül dolgozott, hogy segélyökkel puhítsák meg az udvart. Pesten Perczel Mór és Irinyi József azon címmel, „Mit kíván a magyar nemzet?” 12 rövid pontba foglalta a magyar demokrácia programját, mely lényegileg megfelelt a Kossuthénak. Márczius 15-dikén, egy esős szerdai napon reggel 8 órakor összegyűltek a fiatal írók egy kávéházban, hol Jókai Mór olvasta föl a 12 pontot, Petőfi meg a „Nemzeti dal” című költeményét. A társaság azután az egyetemi ifjúsággal egyesült s a Hatvani-, (ma Kossuth Lajos-)

utczán levő Landerer-Heckenast-féle nyomda elé vonult, mi közben nagy néptömeg csatlakozott hozzá s Jókai, Petőfi, Vidacs István, Vasváry Pál a cenzura engedélye nélkül kiszedették a Nemzeti dalt. A szabad sajtó ez első magyar terméke féltizenkét óra tájban már töméntelen példányban forgott a közönség közt, mely lelkesedve olvasta. Délután Pest népe a nemzeti múzeum előtt népgyűlésre sereglett össze, mely elfogadta a 12 pontot s küldöttséget választott, hogy az országgyűléshez juttassa. Azután a tömeg átvonult Budára, hogy a helytartótanáccsal közölje a 12 pontot s a sajtóvétség miatt elfogott Táncsics Mihály

A szabad sajtó első termékei az utcán.

(Egykorú metszet után).

szabadonbocsátását kérje. A helytartótanács teljesítette a kérést s a nép diadalmenetben kísérte Táncsicsot Pestre, hol a városi tanács szintén a mozgalomhoz csatlakozott, este meg a nemzeti színházban ismétlődtek a hazafias tüntetések. Így folyt le minden zavar és vérontás nélkül a pesti márczius 15-dike, mely nyomban nevezetes dátummá lett; jelentőségét az adta meg, hogy a pozsonyi országgyűlésen nem képviselt, az alkotmány sánczain nagyobbára kívül álló elemek messzehangzó életnyilvánulása volt. Ez teszi történelmünk egyik határkövévé s ezért avatta utóbb a közvélemény közünneppé, melyhez az 1848-diki nemzeti átalakulás emlékezetét fűzte. A vidék lelkesen követte Pest városát

s a 12 pont és a Nemzeti dal őt is, még a nemzetiségeket is a nemzeti ügy hívei köré vitte, másrészt meg a csakhamar Pesten alakult közcsendbi bizottság lett abban az időben, midőn a régi kormány minden tekintélyét elvesztette, az új meg még nem volt kinevezve, a tényleges hatalom, melyet a vidék önként elismert, melyhez tanácsért fordult, melytől a mozgalmas napokban ösztönzést és útmutatást várt.

A bécsi események arra kényszerítették az udvart, hogy végre márczius 14-dikén ülést tartasson a főrendiházzal a Kossuth-féle felirat tárgyalása iránt. Ekkor már maga a nádor ajánlotta elfogadásra a feliratot, melyet fényes országos küldöttség vitt Bécsbe a királyhoz. Ez a felirat még márczius elején készült, de azért lényegileg megfelelt az új helyzetnek, mert Kossuth a bécsi forradalom után sem kívánt többet, mint annak előtte. Csupán egy pontban szorult kiegészítésre: nem felelős

Márczius 15-ke allegóriája.

(Rajzolta Dörre Tivadar.)

miniszteriumot, hanem csak a legfőbb végrehajtó közegek szaporítását s a kormányzat felelősségét sürgette. Minthogy azonban Ausztria időközben már ígéret nyert a felelős miniszterium tárgyában, magyar részről ugyanezt követelték s István nádor azon hitben, hogy a király azt, mit az osztrákoknak önkényt megadott, a magyaroktól sem fogja megtagadni, megígérte, hogy kieszközli a független, felelős magyar miniszteriumot, valamint azt, hogy mint nádor ő neveztesse ki Magyarország királyi helytartójává. Csakhogy nem számított az udvarban folyó titkos üzelmekkel, kivált a bukott rendszer magyar híveinek fondorlataival, kik az előzetes tárgyalásokban mindent elkövettek, hogy megakadályozzák, hogy a magyar miniszteriumra a király ígéretet tegyen, különösen pedig, hogy gróf Batthyány Lajost bízta meg annak megalakításával. Különben is az új intézményre nézve teljes fogalom-

zavar uralkodott s sokan azt akarták, hogy a miniszterium mellett a bécsi kancellária is megmaradjon, mások meg azt kívánták, hogy a had- és pénzügy továbbra osztrák kézben hagyassék. De az országból s különösen a pesti népmozgalmakról érkező hírek, valamint a bécsiek magatartása, kik Kossuthot s a magyar küldöttséget, mely az országgyűlés feliratát Bécsbe vitte, leírhatatlan lelkesedéssel fogadták, meghiúsították ez üzemeket. A király márczius 16-dikán fogadta a magyarok küldöttségét s másnap megjelent a királyi leirat, mely megígéri a miniszteriumot. Csakhogy nem Batthyányt nevezte ki elnöknek, hanem a nádort bízta meg, hogy felterjessze azok nevét, kik a miniszteri állásokra alkalmasak. Csupán a nádor megbízásából állította össze Batthyány az új miniszteri névsort, melyet márczius 23-dikán bemutatott az alsó tábla kerületi ülésének. E közben új nehézségek támadtak, s Bécsben nem akarták a miniszteri kormányzatra vonatkozó s az országgyűlés részéről fölterjesztett törvényjavaslatot szentesíteni. A két tábla 29-diki vegyes ülésében olvasták fel az ide vonatkozó királyi leiratot, mely a legmélyebb elkeseredést keltette s utcai zavargásokra vezetett. A nádor több miniszterjelölttel, köztük Deák Ferenczczel, ki gróf Batthyány és az országgyűlés más előkelő tagjai sürgetésére ismét elvállalta Zala követségét, Bécsbe sietett s hosszú erőlködés után engedékenységre birta az udvart. Az új királyi leirat, mely a márczius 31-diki ülésben olvastatott fel, jóváhagyta a miniszteri kormányzatra vonatkozó törvényjavaslatot, de felszólította az országgyűlést, hogy az udvartartás, a közös diplomácia, bizonyos katonai testületek költségeiről (a magyar ezredek szükségleteit a rendes hadi adó fedezte) már most gondoskodják. Ekkor mondotta Deák a nagy jelentőségű szavakat: „a jövő országgyűlés teendői közé fog tartozni, hogy meghatározza a civillistát, a közös diplomáciai költségnek aránylagos reánk eső részét és ismét a közös katonai testületek, mint mérnökség, tüzérség stb. költségeinek illető, aránylagos részét“. Kossuth és az egész országgyűlés helyeselte e felfogást s nyomban (április 2-dikán) három millió forintot szavazott meg a közös kiadásokra. Kossuth maga hangoztatta, hogy az alkotandó törvények nem csorbítják a *pragmatica sanctio* jogérvényét s hogy mivel a magyar királyi család Ausztriának is uralkodója, ez a tény a két állam közt bizonyos közös intézkedéseket és kiadásokat tesz szükségessé. Száz változatban hirdette, hogy „nem az elszakadás, hanem a *pragmatica sanctio* alapján állunk“ s hogy a közös ügyek és kiadások végleges rendezését csak az idő rövidsége miatt kell a jövő országgyűlésre halasztani, mert udvar és közvélemény egyetértettek abban, hogy a mostani csakis a leghalaszthatatlanabb törvények megalkotására szorítkozzék s minél előbb az új, képviseleti alapon felépült törvényhozás léphessen helyére.

Az országgyűlés sietett tehát a legsürgetőbb törvényjavaslatokat elkészíteni s így mielőbbi berekesztését lehetővé tenni. Nem ünnepélyes

ülésekben, hatásos szónoklatok, hosszadalmas viták közt alkotta meg az egyes javaslatokat. Gyorsan, sürgősen kellett mindegyiket megszerkeszteni s az egyik követ ezt, a másik azt fogalmazta meg rendesen Kossuth útmutatása szerint, mindkét ház meg akkor tartott ülést, néha délután vagy éjjel, mikor épen lehetett. Némelyik törvényen meg is látszik az elhamarkodás nyoma s például a későbbi had- vagy honvédelmi miniszterium helyett az illető törvény csak a „honvédelem osztályait“ említi, melyek élén miniszter áll. Egyes javaslatok, így az, mely a zsidók jogállását rendezi, fel sem terjesztettek királyi szentesítésre. De minden javaslat a régi házszabályok pontos megtartásával fogadtatott el s terjesztetett szentesítés végett a trón elé. E közben szakadatlanul folyt Bécsben az ármányos vakondokmunka az új miniszterium kinevezése, valamint a törvények szentesítése ellen, ámbár egy labancz magyar is kénytelen volt elismerni, hogy tulajdonképen már I. Ferdinánd óta azon szellemben kellett volna Magyarországot kormányozni, melyen az új törvények fölépültek. De egyiknek az erdélyi unio, a másiknak a népképviselő nem kellett. A katonák meg azt kifogásolták, hogy a határőrvidék is képviselve legyen a magyar országgyűlésen. Ez azonban szilárdan ragaszkodott álláspontjához s végül április 7-dikén a király kinevezte az első magyar független és felelős miniszteriumot, mely következőleg alakult meg: elnök gróf Batthyány Lajos, ő Felsége személye körüli miniszter herczeg Eszterházy Pál, pénzügy Kossuth Lajos, közmunkaügy gróf Széchenyi István, honvédelem Mészáros Lázár, (csak május 7-dikén neveztetett ki s előbb Benedek Lajos ezredes akarták ez állásra, ki azonban bécsi tanácsra nem fogadta el), vallás- és közoktatásügy báró Eötvös József, belügy Szemere Bertalan, földmívelés-, ipar- és kereskedelemügy Klauzál Gábor, igazságügy Deák Ferencz.

Április 10-dikén Ferdinánd király, a királyné, Ferencz Károly és Ferencz József főherczegek kíséretében Pozsonyba érkezett s ott másnap az előbb már elfogadott törvényjavaslatokat teljes szabadsággal szentesítette, úgy hogy ezek törvényes voltát, mint pár hónap mulva maga a király ünnepelesen hangoztatta, kifogásolni vagy tagadni nem lehetett. V. Ferdinánd király a törvények szentesítése után április 11-dikén a következő magyar beszéddel rekesztette be az utolsó rendi és alkotásaival örök emlékü országgyűlést: „Hív magyar nemzetemnek szívből óhajtom boldogságát, mert abban találom fel a magamét is. A mit tehát ennek elérésére tőlem kívánt, nemcsak teljesítettem, hanem királyi szavammal erősítve, ezennel által is adom neked, kedves öcsém (István főherczeg) s általad az egész nemzetnek, úgy mint kinek hűségében leli szívem legfőbb vigasztalását és gazdagságát.“ Az öröm és lelkesedés viharos kitörései kísérték e szavakat, s az utolsó rendi országgyűlés azzal a tudattal oszlott szét, hogy Magyarország lételet korszerű és szilárdabb

alapokra, összes lakosságának erős bástyáira fektette. Még a borult kedélyű, idegbajának hatása alatt felfogásában változékony Széchenyi is, ki márczius 15-dikén azt mondta, hogy Magyarország teljes felbomlása elé siet, indíttatva érezte magát nyilvánosan, egy újságban azt a vallomást tenni: „bátrabbak, merészebbek, kikkel magasabb hatalmak látszanak szövetségben lenni, rövid napok alatt oly alapra fektették hazánk jövőjét, melyet velem együtt mi, hangyamunkások, tán soha, vagy csak generációk után lettünk volna képesek megalakítani“. A 31 cikkből álló 1847/8-diki törvénykönyv valóban századok legnemesebb törekvéseit békés úton, a törvényesség eszközeivel valósította meg. Visszaállította a magyar birodalom ősi egységét, megalakította a jogban, kötelességben egységes nemzetets mint előbeszéde hirdeti: „az ország törvényes önállása s függetlensége“ alapján egész új államépületet emelt, mely azonban, mint az előbeszéd folytatja, nem szakítja meg „a practica sanctio által vele törvényes kapcsolatban álló tarto-

István nádor aláírása.

mányok“-hoz való viszonyt, hanem csak a kornak megfelelő alakba öltözteti. A király távollétében a nádorra, mint királyi helytartóra ruházza a végrehajtó hatalmat, kinek személyét sérthetetlennek nyilvánítja s ki mellé független felelős miniszteriumot rendel. Kimondja, hogy az országgyűlés évenként összehívassék, még pedig nem Pozsonyba, hanem Pestre, a követek a népképviseleti rendszer alapján választásának, a partiumbeli vármegyék és Erdély egyesíttessenek az anyaországgal, 1848 november 1-én a közteherviselés életbe lépjen s mindennemű jobbágyszolgálat és fizetés a törvény kihirdetése napján megszűnjék, a jobbágy szabad tulajdonosa legyen telkének, a földesúri jogkör a köztisztviselőkre szálljon, ellenben a földesurak pénzben kárpóttasának s kármentesítésök a nemzeti közbecsület védpajza alá helyeztessék, a papi tized, melyről az egyházi rend önkényt lemondott, valamint az ősiség megszűnjék. Rendezi a vármegyét, ámbár csak ideiglenesen, a sajtó ügyeket, az egyetemet, a bevett felekezetek jogviszonyát, melyek közé a unitáriusokat is beigtatja s a belső biztonságot

fentartására nemzetőrség alakítását rendeli el. Kijelöli a kormány legfőbb közlekedési teendőit s e célra 10 millió forintot utalványoz, melyből 2 millió vízszabályozásokra fordítandó. Noha számos törvény-cikk inkább csak általános elveket mond ki s a részletek megállapítását a legközelebbi országgyűlésre halasztja, az új törvénykönyv a szabadság és egyenlőség alapján fölépült Magyarország örökemlékű jogkönyve, a magyar államszervező képesség egyik legnagyobb szerűbb megnyilatkozása. Ennek megfelelő volt a hatás, az öröm és lelkesedés, melyet a nemzet minden rétegében keltett. A művelt, az értelmesebb osztályokat megnyerte az, hogy befolyást adott nekik a politikai életben, a munkás tömegeket meg az, hogy kikerültek a jobbágytság nehéz jármából, az ország szabad polgárai, telkeik tulajdonosai lettek. Az első pillanatban még a már ekkor felbujtogatott nemzetiségi tömegek is elismeréssel fogadták az országgyűlés e nagy adományait, melyek vallásos és nemzetiségi különbség nélkül kiterjedtek a haza minden fiaira. Az erdélyi oláhok, köztük későbbi véres kezű vezérek, Janku Ábrahám együtt örültek magyar testvéreikkel az új vívmányoknak, a délvidéki ráczok küldöttsége meg bejelentette az országgyűlésnek, hogy élni-halni készek Magyarorszáért, s a határőrök között erősen megnyilatkozott a hálaérzés, mert szintén politikai jogokat kaptak. Még a már a legszélső irány uralma alatt álló Horvátországban is szembetűnő megnyugvást keltettek az új törvények. A magyar tömegek pedig igazi ihlettel, vallásos lelkesedéssel üdvözölték azokat s megvédésükre az első pillanattól kezdve el voltak tökévelve vérüket és vagyonukat áldozni. Nem most történt először, hogy szabadságot kaptak, Mária Terézia és II. József is megadta azt, s mégis a jobbágytság igája alatt maradtak. Most újra megkapták emberi jogaikat s immár elég erőseknek érezték magukat, hogy megvédik a pokol minden fajzata ellen, akár felülről, akár alulról tétessék kísérlet a szent 48-as törvények kijátszására. Nem keresték a harcot, nem is idézték föl s a jobbágytság megszüntetése a magyar vidékeken minden számottevő rázkódás nélkül ment végbe és az itt-ott felbukkanó földosztókat, kommunista eszmék hirdetőit a helyi hatóság mindenütt meg tudta fékezni. De arról, a mit törvényesen nyert, a mit az országgyűlés megadott, a koronás király szentesített, a munkás nép többé nem akart lemondani soha. Az első pillanattól az lett tehát jelszava, hogy megoltalmazza az új törvényeket akár a rendiség, akár az udvar merné azokat megtámadni.

VIII. FEJEZET.

A SZABADSÁGHARCZ.

A BÉCSI REAKCIÓ. — A NEMZETISÉGEK MOZGÓSÍTÁSA A MAGYAROK ELLEN. — AZ ÚJ MINISZTERIUM HELYZETE. — AZ 1848-KI ORSZÁGGYÜLÉS. — RÁCZOK ÉS OLÁHOK. — JELLASICS BETÖRÉSE. — A HARCZ ÖNVÉDELMI JELLEGE. — WINDISCHGRAETZ HERCZEG TÁMADÁSA. — V. FERDINÁND LEMONDÁSA. — I. FERENCZ JÓZSEF CSÁSZÁR. — AZ 1849. TAVASZI HADJÁRAT ÉS SIKEREI. — A NEMZETISÉGI FÖLKELESEK LEVERÉSE. — A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT. — AZ OROSZ BEAVATKOZÁS. — A NEMZETI ÜGY BUKÁSA. — A BOSSZÚ ÉS A RÉMURALOM NAPJAI.

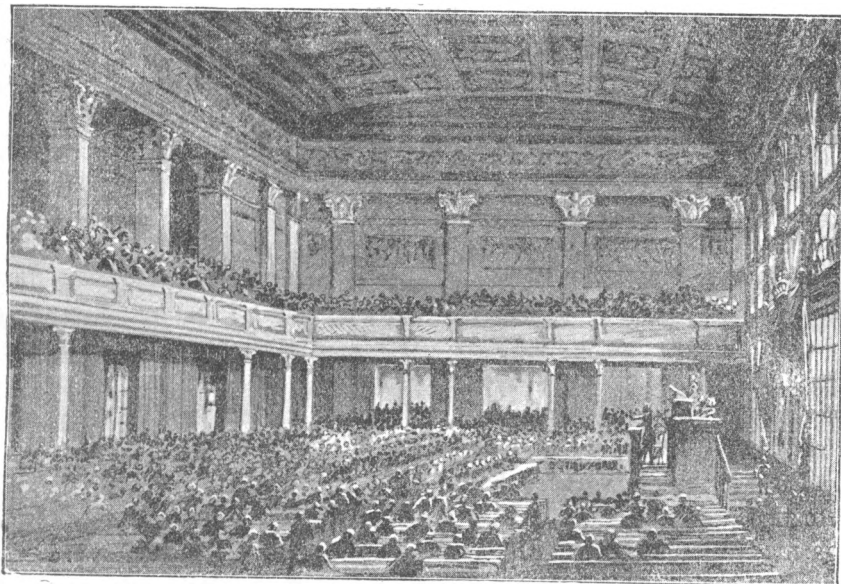
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF közoktatásügyi miniszternek az április 11-diki örömnapon egy püspök, gróf Zichy Domokos, azt mondta: „kivánom, hogy az új állapot annyi hónapig tartson, mint a hány századon át ősi alkotmányunk fennállt“. Családi összeköttetései révén tudhatta, hogy az udvar egyik rejtett zugában már szervezkedik az a hatalom, mely a negyvennyolczas törvényhozás egyszerű halomra döntését tűzte ki céljává. Ez a titkos hatalom, mihelyt a márczius 13—15-diki csapásból csak némileg felocsudott, a mi pár nap mulva megtörtént, nyomban megkezdte az aknamunkát. A vezetői szerepet az eszes, elszánt akaratú asszony, Zsófia főhercegné, Ferencz Károly főherczeg neje vette át, ki Mária Anna császárné segélyével Ferdinánd császárra is korlátlan befolyást gyakorolt. Terveinek katonai képviselője herczeg Windischgraetz Alfréd, ama szalontábornokok egyike volt, kik Bécsben mindig fölös számmal akadtak, egy kevés tehetségű, de gőgös fenhéjázásában végtelenül öntelt cseh főúr, ki nemcsak gyűlölte a szabadságot, vagy a mint ő nevezte, a forradalmat, hanem azon vakhitben élt, hogy az Isten ruházta reá a hivatást, hogy a forradalmat vérbe fojtsa. Benső viszonyban állt a bukott rendszer magyar híveivel, kiknek legtöbbször halálosan gyűlölte „a magyar forradalmi pártot“, a mint egymás közt a hatalomra jutott új elemeket nevezték. A magyarok közül az erdélyi unió engesztelhetetlen ellensége, báró Jósika Samu az első pillanattól kezdve irányadó részt vett az ellenmozgalom előkészítésében, melyet nagyon megkönnyített az, hogy a márczius 13—15-diki bécsi fölkelés aránylag könnyen aratott diadalt s a rövid harczban nem

semmisítette meg az udvar hatalmi eszközeit, melyeket föl lehetett tehát használni, mihelyt az első pillanatban fejüket vesztett vezetők csak némileg magukhoz tértek. Különben is rég elő volt az ellenmozgalom készítve a nemzetiségek fölbujtásában s most már csupán arról volt szó, megadják-e nyomban a jelt a lázadásra, vagy taktikai okokból későbbre halasszák? Már az előzetes tárgyalásokban, melyek a magyar országgyűlés kívánságainak teljesítése körül Bécsben folytak, ajánlotta gróf Hartig állam-miniszter, hogy azonnal föl kell az oláhokat és szlávokat lázítani, hadd merüljön ki a népek ereje az egymással való irtó háborúban s akkor az udvar azt teheti velők, a mit akar. Báró Jósika egy bizalmas értekezleten (márczius 21.) szintén erőlyesen sürgette, hogy „az uralkodóházhoz hű elemek idejekorán és kellőleg felhasználtassanak“. Ez elemek közé sorolta a katonai határőröket s a székyeket s elbizakodottan mondta, hogy érettök jót áll. De István nádor márczius 24-diki titkos fölterjesztésében a várakozást ajánlotta s Pillersdorf osztrák miniszterelnök szintén azt tanácsolta, hogy csak teljesítse a király a magyar kívánságokat, hisz visszavonhatja vagy módosíthatja őket, mihelyt a viszonyok változnak. Így az udvar egyelőre az előkészítésre, a titkos szervezésre szorítkozott s báró Jósika ajánlatára Jellasics Józsefet nevezette ki horvát bánná. Jósika s az uvar az új bánt nem is ismerte, de minthogy Gáj Lajos, az illirek föllázítója föltétlenül megbízható embernek mondotta, márczius 23-dikán a nádor tudtával, de gróf Batthyány, a kijelölt miniszterelnök megkérdezése nélkül a báni székre ültették s tábornokká léptették elő. Egy horvát Windischgraetzet kerestek benne s e várakozásukban nem csalódtak. Jellasics Horvátországban a legnagyobb erőlyyel fogott az „ellenmozgalom“ szervezéséhez, Gáj meg egyszerűen szegre akasztotta illir elveit, császári tanácsosnak nevezette ki magát, s még márczius végén jelentette Bécsbe, hogy a szervezés sikeresen halad. A tótok, az oláhok, az erdélyi szászok, a délvidéki rácok közt szintén megindult a titkos kéz műve s hogy mindnyájan honnan kapták a buzdítást, az kitűnt még Pozsonyban az országgyűlés idején, hova Ujvidékről nagy szerb küldöttség érkezett, hogy az új törvényekért kifejezze háláját a magyaroknak. De alig volt egy-két napig Pozsonyban, egy titkos hatalom megdolgozta a küldöttség egyes tagjait s némelyek egyszerre azzal álltak elő, hogy nekik külön vajdaság kell, mi pedig megjöttükkor még eszköz ágába sem jutott. Ott Pozsonyban mételeyezték meg Bécs ügynökei a tisztelgő küldöttség szellemét. Sőt arról is gondoskodás történt, hogy mielőtt a nemzetiségek kitűzik a lázadás zászlaját, másnemű belső zavargások támadjanak s bénítsák meg a magyarok erejét, mi végből a pozsonyi csöcseléket az ottani zsidó lakosokra uszították. Az első zavargások még márczius 19-dikén este támadtak s nem a hatóság, hanem a lelkes országgyűlési ifjuság fojtotta el, de csak pillanatnyilag. A zavargások nemcsak Pozsonyban újultak meg, hanem a titkos hatalom segélyével gyorsan átcaptak Sopronba, Pécsre, Székesfejervárra, Szombat-

helyre, utóbb Pestre, elárasztották a Dunán inneni és túli vármegyéket, a nemzetiségi vidékeket s alapján megingatták a közbiztonságot, sőt annyira igénybe vették a hatóságokat, hogy ezek eleinte nem kísérhették kellő figyelemmel a nemzetiségi mozgalmakat. Hogy ugyanaz a titkos kéz rendezte e zavargásokat, mely a nemzetiségi lázadást felidézte, azt jelzi a nádor egy április 2-diki Bécsbe küldött bizalmas távirata, mely a zsidókat okolja a pesti népmozgalmakért. Ötven évvel azelőtt az udvar még a protestánsokat szokta minden neki nem tetsző mozgalomért vádolni. 1848-ban az ilyen gyanúsítás már köznevetséget keltett volna. A protestánsok helyére tehát a zsidók léptek s István nádor azt mondotta, hogy Pesten rendben lenne minden, ha a véresszájú zsidók nem izgatnának. Reájok uszították tehát a tömegeket s ezek az antiszemita zavargások, melyeknek több emberélet s töméntelen vagyon esett áldozatul, rontották meg az első magyar felelős minisztérium mézes heteit s már a márcziusi napok óta zűrzavarba döntötték az országot.

A fellázított tömegek kicsapongásai, a nemzetiségek fenyegetései közepett vette át az új Batthyány-kormány a hatalom gyeplőit. Legfőbb feladatának a belső nyugalom helyreállítását tekintette s Kossuth azt hirdette, hogy ha az ország csak három esztendőn át békét élvez, paradicsommá fogja azt átvarázsolni. Az új kormány még megalakulása előtt megtett tehát mindent, hogy ezt a békét biztosítsa, sőt, hogy Bécs aggodalmait eloszlassa, Ausztriával szemben április 7-dikén arra nézve is kötelezettséget vállalt, hogy a legközelebbi országgyűléssel elfogadtatja az osztrák államadósság egy részét. Formaszerű alakuló ülését a miniszterium a nádor elnöklete alatt április 11-dikén Pozsonyban tartotta, mire Batthyány Lajos, Kossuth és Széchenyi miniszterekkel Pestre utazott, hol viharos lelkesedéssel fogadták a nemzeti kormány képviselőit, mely csakhamar a fővárosba helyezte át székhét, átvette a feloszlatott kancellária, helytartótanács és kamara ügykörét s április 23-diki rendeletében utasította az összes hatóságokat az új törvények életbeléptetésére. Csakhogy óriási akadályok álltak útját mindenben. Az új hatóságok szervezésében nem támaszkodhatott hagyományokra, újonnan kellett alkotnia mindent, mi magában véve töméntelen bajt okozott. Tűrhetetlenné azonban helyzetét Bécs tette nemcsak azzal, hogy folytatta lázításait, hanem még nagyobb mértékben azzal, hogy az új törvényeket, az új magyar kormányt figyelembe sem vette. Továbbra is kénye-kedve szerint akart intézkedni a magyar közjövödelmekkel, a magyar földön álló katonai hatóságokat, melyeket nyilvánosan utasított ugyan, hogy a magyar kormánynak engedelmeskedjenek, titokban ellene lovalta, úgy, hogy ezek vagy épen nem, vagy nagyon lanyhán követték parancsait. Így azt a 18.000 katonát, mely az országban állt, igen kevésbé lehetett a rend fenntartására használni s a miniszterium hasztalan sürgette az Olaszországban és Galicziában állomásozó magyar ezredek hazaküldését. Ily viszonyok közt kellett az új

törvényeket végrehajtani, a nemzetőrséget szervezni, a vármegyéket újjáalakítani, Erdélyt visszacsatolni, az új adórendszert s a földesurak kárpótlását előkészíteni, különösen pedig a mindenfelől fenyegetett belnyugalmat helyreállítani. Deák Ferencz, az új igazságügyminiszter már április 30-dikán azt írta sógorának, hogy töméntelen a baj, minek Bécsben örülnek, „a megbukott pártnak néhányai — folytatta — szintén örülnek, sőt titkon talán táplálják is a már kitörő mozgalmakat“. Hasztalan látott az új kormány tapintattal és lelkismeretességgel, igazán emberfeletti odaadással óriási feladatai megoldásához. Nem volt sem pénze (összesen 506.015 forintot talált a hazai pénztárakban), sem fegyvere, sem megbízható katonája, hogy szavának nyomatékot adjon.

A képviselőház ülésterme Pesten 1848.

(Egykorú rajz után.)

Hogy a fegyveres erőt megszerezze, különös súlyt fektetett a nemzetőrség szervezésére. Az e célra szükséges felszerelést a katonai parancsnokságoktól kellett volna kapnia. De mikor a kormány rendeletére hivatkozva Szabadka városa fegyvert kért a temesvári parancsnokságtól, ez azt felelte, hogy Bécsből épen ellenkező rendeletet kapott s csakugyan nem adott fegyvert. Ily körülmények közt a magyar kormány már létele első heteiben okvetetlenül hajótörést szenved, ha nincs kebelében olyan férfiú, a ki törhetetlen akarateréjével, lángelke leleményességével le nem gyűr minden akadályt. Ez a férfiú Kossuth Lajos volt, ki, mint eddig az író-, meg a zöld asztalnál, most a gyakorlati kormányzat terén mívelt csodákat, s meghiusította a saját és az ország ellenségeinek minden üzemét. Bécsben irgalmatlanul gyűlöltek s a miniszteriumba is csak azért vették

be, mert nélküle lehetetlennek látszott kormányt alakítani. De a pénzügyi tárczát bízták reá, azon föltevésben, hogy ahhoz ért legkevesebbet, hogy e hatáskörben lesz a legkevésbé veszedelmes s épen a pénzügyi nehézségeken fogja magát leghamarabb lejárni. Csakhogy nem ismerték Kossuthot. Bármilyen állásba jutott, mindig alkotó lángelme maradt s kinevezése pillanata óta ő lett vezető szelleme, ellenállhatatlan irányítója a miniszteriumnak. Sürgetésére a kormány április 26-dikán magyar önkéntes csapatok alakítását rendelte el. Ehhez, valamint a többi közszükségletek kielégítéséhez pénz kellett s a kétségbeejtő helyzet daczára, midőn a külföld hitelét nem lehetett igénybe venni, az állam saját jövedelmei meg az átmeneti viszonyok következtében csaknem egészen elapadtak, Kossuth a pénzt is elő tudta teremteni. Alighogy állását elfoglalta, 5 millió forintnyi érczalapot igyekezett a magyar bányákból s a nemzet önkéntes adományai vagy kölcsön útján teremteni, hogy kellő ércfedezet mellett 1 és 2 forintos jegyeket bocsáthasson ki 12¹/₂ millió forint maximális értékben. A kibocsátást azonban nem az állam, hanem Pest akkori egyetlen bankja, a magyar kereskedelmi bank a nála letett érczalap nagyságához képest eszközölte. Így az új pénzjegyek nem állam-, hanem kellően fedezett bankjegyek voltak s „a közforgalomban tapasztalt pénzhiány“ mérséklésére szolgáltak. E bankjegyekből 16 milliónyi érczalapon, ennyit eredményeztek az önkéntes adományok, összesen 37 millió forint hozatott forgalomba s noha e pénzből sok ment gazdasági célokra, a kereskedelem és iparvállalatok kölcsön útján való támogatására, a kormánynak lehetővé tette a folyó kiadások fedezését s az első honvédszázlóaljok szervezését.

Ezekre pedig sürgetően szükség volt, mert már április végén kitört a nemzetiségi fölkelés. Jellasics kitűzte az ellenforradalom zászlaját, noha maga megvallotta, hogy horvátjai meg lennének az új helyzettel elégedve. Ő azonban csak osztrák császárt ismert, ki pedig, mondotta, harczra szólítja a magyarok ellen. Ennek megfelelően április 25-dikén Horvát-Tótország s a magyar tengeremellék régi kapcsolatát az anyaországgal megszüntnek nyilvánította s magát tette meg ez országrészek kormányzatának fejevé. A rácok nyomban, április végén követték példáját s külön szerb vajdaságot követeltek, mely valami 900 négyszögmértőföldnyi területet, közte Baranya vármegyét ölelte volna föl. Minthogy az e területen élő lakosság 40%-a, a magyarok és németek nem akartak az anyaországtól elszakadni, megkezdődött ellenök az irtó harcz s Kikindán (április 24-dikén) vérengzés támadt, mely más községekben utánoztatott. Ezt a gyilkos, emberpusztító jellegét a rác fölkelés mindvégig megtartotta s nem szabadságharcz, hanem anarchikus lázadás maradt. Május 14-dikén Karlóczán szerb gyűlés tartatott, mely Rajasics érseket patriarchává, Suplikáczt Istvánt szerb vajdává választotta, míg a felkelés katonai szervezését Stratimirovics György vette át, kit többé-kevésbé nyíltan a

katonai hatóságok s a szomszéd Szerbia támogattak, úgy, hogy csakhamar valami 10.000 emberrel rendelkezett. Hatalmas izgatás folyt Erdélyben szászok, oláhok, sőt székelyek közt. A magyar országgyűlés kimondta ugyan az uniót, de ezt még az erdélyi országgyűlésnek is el kellett fogadnia s a titkos kéz, mely az ellenforradalmat vezette, az unióval igyekezett magának megnyerni a nemzetiségeket. A szászok az unió helyett közös birodalmi alkotmányt követeltek. Papjaik s határőr-tiszteik mindinkább az oláhokat is a magyarelles táborba terelték, noha eleinte lelkes örömmel üdvözölték a 48-as törvényeket, melyek az ország szabad polgáraivá tették őket. Egy ideig nem is ellenezték az uniót s csak azt kifogásolták, hogy az erdélyi országgyűlésen, mely a régi törvény alapján tartott, ők nincsenek képviselve. Május 15-dikén balászfalvi nagy népgyűlésükön 16 pontba foglalták össze kívánságaikat s csak föltételeesen kifogásolták az uniót. De mikor az erdélyi országgyűlés (május 30.) egyhangúlag, a szász követek s az oláh főpapok hozzájárulásával kimondta az uniót s az idevonatkozó törvény Ferdinánd király szentesítését is megnyerte, kitűzték a felkelés zászlaját, Saguna András püspök vezetése alatt román nemzeti bizottságot alakítottak, mely a zendülést szervezte s egészen anarchikus irányba terelte.

Hasztalan igyekezett a magyar kormány minden békés és hatalmi eszközt felhasználni, hogy a rendet helyreállítsa. Csupán a tótok közt birta a zendülés kitörését megakadályozni, ellenben másutt a bécsi bujtogatás megghiúsította igyekezeteit. Különösen Jellasicscal nem boldogult. A nádor el akarta ugyan csapni, a király meg nyilvánosan a törvény és a magyar kormány iránti engedelmességre utasította. De titokban Bécsből az ellenkező rendeletet, pénzt s gróf Radeczkytól, az olaszországi osztrák hadak főparancsnokától támogatást kapott s a magyar kormány tilalma daczára országgyűlést (junius 5.) tartott, mely felmondta a miniszteriumnak az engedelmisséget s kezet fogott a ráczokkal. Junius 10-dikén a király elcsapta ugyan s utasította a horvátokat, hogy ne engedelmeskedjenek neki. De ez a rendelet csak ímítás volt s Jellasics teljes ura maradt a Dráván túli földnek. Növelte a helyzet bajait, hogy Ferdinánd király a folyton forrongó Bécsből, hol a magyarok könnyebben érintkezhetek vele, váratlanul Innsbruckba tette át székhét. Az átköltözés eszméje Zsófia főhercegnétől származott, ki titokban tette meg előkészületeit. Május 16-dikán délután kevéssel hat óra előtt Ferdinánd király nejével könnyű kocsin kihajtatott a palotából, mintha szokott sétakocsizására menne. Negyed óra mulva Zsófia főhercegné és férje három ifjabb fiával (Ferencz József főherceg akkor Radeczky táborában volt) a királyi pár után indult s vele egyenesen Innsbruckba hajtatott, hova 19-dikén este érkeztek. Hasztalan kérte ekkor is, ezután is a magyar kormány, költözzék át a király hű magyar népe közé, Budára. Azok, kik elhatározásait irányították, elzárták a

magyaroktól, hogy leverve őket valósítsák titkos tervöket, a trónváltást, melyre ez időben már nagyban tették előkészületeiket.

Ilyen helyzetben kellett a magyar népnek először gyakorolnia ujonnan nyert politikai jogát, a választói jogot, mert az első népképviselői országgyűlés május 20-dikán Pestre, július 2-ára hivatott össze. Az udvar is siettetette a parlament összeülését, mert az Ausztriával való viszonyok rendezésén kívül 40.000 főnyi katonai segínyt kívánt az országtól Károly Albert piemonti (szárdiniai) király ellen, ki megtámadta a monarchiát, midőn a lombard és velencei fölkelők segítségére sietett. Ezek a kérdések azonban kevésbé foglalkoztatták a választókat, mert a házi tűzhelyöknél történő események teljesen lekötötték figyelmüket. A délvídeken a rácok részéről elkövetett rettentő gyilkosságok, a horvát és oláh fenyegetések hatása alatt gyakorolta a nép szavazó jogát, melynek irányítására a más dolgokkal túlfoglalt kormány még kísérletet sem tett. Kossuthot Pest belvárosi kerülete küldte az új házba, melybe olyanok is bejutottak, 4 földművesen kívül írók, egyszerű papok, kik a rendi országgyűlésre sohasem kaptak volna megbízást. Ellenben Petőfi Sándor kimaradt az első magyar népképviselőből, melynek létrejöttéhez olyan sokkal járult. Szabadszálláson lépett föl, de nem kellett a régi helyi hatalmaknak, melyek azzal izgattak ellene, hogy orosz kém s a miniszterium örömmel látná, ha agyonütnék. Erdély csak később küldte el képviselőit, Bács s a szlaven vármegyék nem minden kerülete választhatott, Horvátország s a végvidék meg egészen elmaradt. Az új képviselők óriási többsége kormánypárti volt, de Nyáry Pál vezetése alatt valami 36 főnyi radikális csoport alakult, gróf Széchenyi István meg, noha miniszter volt, a Bécs felé hajló elemeket próbálta külön klubba gyűjteni, de eredménytelenül, mert ez elemeknek nem volt bátorságuk nyílt sisakkal küzdeni, hanem elvegyültek a kormánypárt tömegében.

A Batthyány-miniszterium teljes tudatában volt a helyzetnek s az országgyűlés rendkívüli hivatásának; szorgalmasan előkészítette a munkaprogrammot s egész tömeg törvényjavaslatot dolgoztatott ki az új adórendszer, a népoktatás, a közlekedés, a földesuraknak adandó kárpótlás s sok más fontos ügy rendezésére. De az Ausztriával fennforgó s a *pragmatica sanctió*ból folyó közös viszonyok szabályozása, az osztrák államadósságokhoz és a közös költségekhez való hozzájárulás kérdéseiről sem feledkezett meg. Az udvar az olaszok ellen pénzbeli és katonai segínyt kért Magyarországtól s a kormány e kényes kérdésben higgadtan viselkedett. Azt ajánlotta ugyan, hogy a lombard-velencei néppel olyan békét kell kötni, mely a lakosság érdekeinek s „ő felsége méltóságának“ megfelel. De elhatározta, hogy kultámadásról lévén szó, a *pragmatica sanctió* értelmében a király rendelkezésére bocsátja azokat a magyar ezredeket, melyekre itthon szükség nincs s e határozatnak az országgyűlésen való keresztülviteléhez nemcsak az egész miniszterium,

hanem minden egyes tagja tárczáját kötötte. A legnagyobb mértékben természetesen a főbaj, a nemzetiségi lázadás foglalkoztatta s első sorban a belső rendet akarta helyreállítani. Minde kérdéseket fölvetve a trónbeszédbe, melylyel István nádor az első képviseleti országgyűlést július 5-dikén megnyitotta és pedig a képviselőház üléstermében, mely az akkori (a mainak helyén álló) vigadó épületében volt. A trónbeszéd élesen, kíméletlenül kárhoztatta a vallásos és felekezeti izgatásokat. Kijelentette, hogy a király egész erejével meg akarja oltalmazni az ország nyugalma és egységét s „az általa szentesített törvényeket mindenkor sértetlenül fenn tartani” kész. Sőt a legerélyesebben tiltakozott ama gyanúsítás ellen, mintha akár maga, akár a királyi ház tagjai nem föltétlenül elítélnék a belmozgalmakat. Csakhogy ezek nemcsak nem szüneteltek, hanem nőttön-nöttek s vérengzéseikről napról napra új rémhírek fokozták a törvényhozók izgatottságát. A lázadók ellen kirendelt katonaság vezetői mindenütt, kivált a ráczok ellen megbotránkoztató lanyhasággal teljesítették kötelességeiket s a felkelés egyre gyarapodott, egyre vérengzőbbé vált. A közvélemény zajosan követelte tehát, hogy a kormány hathatósabban gondoskodjék az ország védelméről. Kossuth július 11-dikén a képviselőházban csakugyan kimondta a nagy szót: a haza veszélyben van s a védelemhez szükséges rendkívüli eszközöket elő kell teremteni. Hosszú beszédben fejtegette a helyzetet s elbűvölő szavainak hatása alatt a képviselőház egyhangúlag 200.000 újonczot s 42 millió forintnyi hitelt szavazott meg a kormánynak. Az áldozatkészség e viharszerű kitörésére mondta mélyen meghatva Kossuth: „leborúlok a nemzet nagysága előtt!” A felsőház július 14-dikén csatlakozott a képviselőház határozatához s nyomban megindult az új haderő szervezése. Noha arra, hogy a 200.000 embert egyszerre zászló alá hívják, senki sem gondolhatott, mert nem volt sem fegyver, sem más fölszerelés, a csapatok kiállítása, az új véradó a legeslegmesszebb menő igényekkel járult a néphez, a mely szívesen, lelkesen meghozta az áldozatokat, mert tudta, hogy róla, emberi méltóságáról, politikai jogairól van szó, s ha az ország visszaszülyed régi állapotába, reá is a szolgaság valami új alakja várakozik. Egyenesen követelte tehát a negyvennyolczas törvények fegyveres megvédését, mert a harcz folyamán akarta végleg összetörni rabszolgaságának minden régi intézményét, minden külső jelét. A mai emberöltő el sem képzelheti azt a mámort és a halálra szánt lelkesedést, mely a 48-as nemzedéket szabadsága megoltalmazásában áthatotta. Ösztönszerűleg megérezte, mi lappang a nemzetiségi mozgalmak mögött s vérét és vagyonát kész volt kockára tenni, hogy megvédje ellenök a szabad és független Magyarországot. Mert immár erről volt szó s az udvar a nemzetiségi lázadás terjedésétől fölbátorítva, alig leplezte többé igazi szándékát, a 48-as törvények eltörlését, Magyarország tartományi helyzetének visszaállítását. Törekvéseit nagyban megkönnyítette az osztrák

és olasz viszonyok alakulata. Windischgraetz herczeg leverte (junius 12.) a prágai fölkelést, mire az osztrák szlávok irányt változtattak s magyarok és németek elleni gyűlöletből az udvarhoz csatlakoztak, melynek segélyével többségre vergődtek az osztrák birodalmi tanácsban. Ez a németeket még inkább ellenzékbe hajtotta ugyan, csak hogy időközben elvesztették a talajt lábuk alatt, mert, mihelyt a törvényhozás eltörölte a jobbágyságot és a robotot, Ausztriában a tömegek érdeklődése a politika iránt megszűnt. Csupán Bécsben, a polgárság önállóbb rétegeiben, a munkásokban és az egyetemi ifjúságban maradt meg a márcziusi lelkesedés, de az udvar nem tartotta veszélyesnek s épen Bécsbe való visszatérése (augusztus 12.) után kezdett nyíltan az ellenforradalom terére lépni. Döntőleg azonban elhatározásaira az olasz harctéren beállt fordulat hatott. Milanóban márczius 18-dikán tört ki a forradalom s rohamosan elterjedt a lombard és velencei tartományban. Növelte a mozgalom erejét az, hogy Károly Albert piemonti király hatalmas sereggel sietett segélyére. Hónapokig folyt a harc s az udvar a haderő minden felhasználható elemét gróf Radeckzy József, az osztrák sereg főparancsnoka segítségére küldötte. Juliusban Radeckzy le is győzte az ellenséget, mely tőle augusztus 5-dikén fegyverszünetet kért és kapott. Ezzel az olasz háború jó időre félbe szakadt s noha Radeckzy alatt valami 130.000 ember állandóan Lombard-Velenczében maradt, az udvar legalább a többi csapatokat nem volt kénytelen Olaszországba küldeni, hanem külön sereget alakíthatott belőlök Magyarországgal ellen. Biztatták erre magyar hívei, kik folyton azzal áltatták, hogy a magyar mozgalmat csak Kossuth és néhány terrorista csinálja, hogy az igazi tömeg távol áll tőle s így csekély haderő elég lesz a régi állapotok visszaállítására. Hogy teljesen szabad kezet nyerjen, már ekkor trónváltozást próbált eszközölni s a koronázó esküje által kötött V. Ferdinánd helyére Ferencz József főherczeget akarta ültetni. De magyar hívei tanácsára e szándéka kivitelét akkorra halasztotta, mikor fegyverrel állította helyre a régi kényuralmat Magyarországgal. Ezen munkált kezdettől fogva s az, hogy a magyar kormány vagy az országgyűlés letért a törvényesség útjáról, hogy a miniszterium az úgynevezett közös ügyek, a had-, kül- és pénzügy bonyolult kérdéseiben nem akart méltányos megegyezésre lépni, vagy az olasz segély ügyében foglalt el engesztelhetetlen álláspontot, legkevésbbé sem befolyásolta elhatározásait. De nem is igaz, hogy e kérdésekben akár a miniszterium, akár a törvényhozás ellenezte volna a méltányos megegyezést. Mindegyiket a legjobb szándék vezette, de törekvései meghiúsultak az udvar által támasztott polgárháborun. A közös ügyeket azért nem rendezhette, mert „nem engedték tenni“, mint később egy megbízható tanu, Deák Ferencz mondotta. A mi az olaszok elleni segély kérdését illeti, akkor nálunk a szabadságért küzdő olaszokért mindenki rajongott ugyan, de ez ártatlan ábrándozás volt, mert a közvéle-

mény még Fiumét is féltette tőlük s már ezért sem óhajtotta teljes diadalukat. A kormány nemcsak az udvar rendelkezésére bocsátotta a magyar ezredek nagy részét, hanem kész volt külön segítséget is adni, mihelyt a belső nyugalom helyreáll. Különben is augusztusban, mikor Radeckzy győzelmei helyreállították a békét, ez a kérdés egészen mellékessé vált. Ép oly kevésbé alapos a vád, mintha a kormány szélső iránya idézte volna föl az összeütközést, mert „az 1848-diki törvényeket — mondja Deák — nem a felelős miniszterium rontotta meg“, mely csupán fenntartásukért küzdött, s egy másik kiváló szemtanu, gróf Andrássy Gyula később (1861) szintén hangoztatta, hogy nem az 1848-as törvények, hanem meg nem tartásuk okozta az összeütközést. Egyszerűen ismétlődött az, a mi történetünkben elég gyakori, Bécs erősebbnek érezte magát s korlátlan uralma alá akarta vetni az országot.

E cél érdekében az udvar, alighogy Bécsbe visszaérkezett, haladéktalanul megindította a munkát. Augusztus 24-dikén kelt leiratában a király tudtára adta az országgyűlésnek, hogy az István nádorra és királyi helytartóra ruházott hatalmat visszavonja, a mi az 1848 : III. törvénycikk nyílt megsértése volt, mert a nádort ez a törvény tette meg királyi helytartóvá. Ugyanez időben az udvar biztatására az osztrák kormány emlékiratban fejtette ki, hogy a magyar had-, pénz- és kereskedelem-ügy önállósága Ausztria érdekeibe s a *pragmatica sanctió*ba ütközik s ebből azt következtette, hogy a magyar királynak nem volt joga szentesíteni az ide vonatkozó magyar törvényeket, ámbár formai érvényöket maga elismerte. Hasztalan jártak a miniszterek minduntalan Bécsben, hasztalan küldött oda az országgyűlés nagy követséget, az udvar kimondta a döntő szót s Jellasics horvát bánt, kit a horvát országgyűlés diktátori hatalommal ruházott fel, Radeckzy meg Milanóból 200.000 forinttal és 7000 fegyverrel segített, ünnepélyesen visszahelyezte (szeptember 4.) a báni állásba. Minthogy pedig magyar hívei azzal ámították, hogy Jellasics serege maga elég lesz a magyarok leverésére, utasította a bánt a magyar anyaországba való betörésre. A bán a magyar főurak nagy részének csatlakozására, valamint arra is számított, hogy a rendes katonaság nem fog ellene harcolni s szeptember 11-dikén 40.000 főnyi had élén átkelt a Dráván és elárasztotta a Dunán túli vármegyéket.

Az udvar e magatartása következtében a Batthyány-kormány (szeptember 10.) beadta lemondását. De mivel az állam a zűrzavarban egy pillanatig sem maradhatott kormány nélkül, az országgyűlés Kossuthra, Szemere Bertalanra és Mészáros Lázárra bízta az ügyek ideiglenes vezetését. Kossuth e válságos pillanatban új próbát tett a megegyezésre s indítványára (szeptember 15.) a képviselőház elhatározta, hogy „a bécsi kamarillának példátlan árulása következtében“ közvetlen érintkezésbe lép az osztrák népekkel, illetve a „birodalmi tanácssal“. A díszes küldöttség, melyben Deák is részt vett, szeptember 19-dikén Bécsben járt, de a

birodalmi tanács szláv többsége kimondotta, hogy házszabályai értelmében a küldöttséget nem fogadhatja, mely tehát eredménytelenül tért haza. E közben (szeptember 16.) az országgyűlés 9 tagú honvédelmi bizottmányt alakított, mely Kossuthot választotta elnökévé, ki ezzel a nemzeti védelem vezetője lett. A koczka el volt vetve s a magyar nép, mely eddig hűségesen ragaszkodott királyához s vele egyetértésben igyekezett a helyzet nehézségein átvergődni, akarata ellen az önvédelem terére szorítottatott. Nem Kossuth csábította oda; békés haladásért lelkesült ő is, de mikor Jellasics megkezdé a harcot, nem riadt vissza tőle s nemzete erejében való rendíthetetlen bizalommal szervezte az ellenállást. Míg Széchenyi idegrendszere az új fordulat izgató hatása alatt annyira megbomlott (szeptember 5.), hogy családja a Bécs közelében levő döblingi magántéboldyában volt kénytelen elhelyezni, az épen ekkor szintén sokat gyöngélkedő Kossuthot fölviillanyozta, megaczélozta a kötelességérzet s lángelméjével az országgyűlésnek irányt szabva, búvös szavával a tömegeket a haza védelmére lelkesítve, az új helyzetben is gondviselészerű férfiúnak bizonyult.

Ez a helyzet annál válságosabb volt, mert az ország ellenálló erejének nagy részét a nemzetiségi mozgalmak teljesen lekötötték. A szerb lázadók száma a rendes csapatok vezéreinek gyanús magaviselete folytán 30.000-re nőtt s orosz biztatásra Szerbia fejedelme, Karagyorgyevics Sándor 6000 emberrel segítette őket. A magyar kormány az újonnan szervezett honvédcsepapatok tömegét megbízható vezérek, Kiss Ernő és Mészáros Lázár miniszter alatt a déli harczterre rendelte ugyan, de a nem eléggé kiképzett újoncz had, noha vitézül harczolt s nem egy sikert aratott, nem birt az ellenségre döntő csapást mérni. Ép oly válságosra fordult a helyzet Erdélyben. Ezt a kormány június 14-dikén vette át s mindent megtett, hogy az erősen háborgó oláhokat és szászokat lecsöndesítse. De báró Puchner nagyszebeni főhadparancsnok az oláh határőr-tisztekkel és papokkal folyton bujtozatta a tömegeket. Jellasics támadásának hírére a pesti országgyűlésen levő szász képviselők egymás után leköszöntek, a szász helyi hatóságok meg fölmondták a magyar kormánynak az engedelmességet s kezét fogtak az oláhokkal. Szászok és oláhok egyaránt azzal álltak elő, hogy az osztrák alkotmány Erdélyre is kiterjesztessék. Puchner még nem tartotta ugyan elérkezettnek a pillanatot, hogy nyíltan a mozgalom élére álljon, de az Erdélyben szervezett csekély magyar sereget nem lehetett az országból kivonni. Az udvar a felvidéki tót vármegyék fellázítását is megkísérelte s szeptember derekán Hurbán József, Stur Lajos és Hodzsa Mihály vezetése alatt egy gyülevész csapat tört Morvából Nyitra vármegyébe, ott nemzeti gyűlést tartott s ideiglenes kormányt alakított, de a helyi hatóságok csakhamar leverték a lázadást s kiűzték vezetőit az országból. Mindez azonban fölöttébb megkönnyítette Jellasics előnyomulását, ki

abban a reményében sem csalódott, hogy a rendes katonaság nem fog ellene harcolni. A gróf Teleki Ádám vezetése alatti sereg, mely a Dráva-vonal őrzésével volt megbízva, tétlenül viselkedett s harc nélkül húzódott vissza. A Dunán túli nagybirtokosok egy része cserben hagyta nemzete ügyét s hívei Szczytowszky János pécsi püspököt is azzal gyanúsították, hogy az ellenséggel tart. A legkihívóbb gróf Zichy Ödön, a dúsgazdag volt adminisztrátor magatartása volt, ki, noha nemzetőr-kapitányi tisztet vállalt, azzal kérkedett, hogy megbuktatja a „prókátor-kormányt”. Várva-várta Jellasicsot, terjesztette kiáltványait s noha ismerősei többször figyelmeztették, hogy óvatosabb legyen, mert az ostromállapot ki van hirdetve, nyilvánosan barátkozott a horvát tisztekkel s nagy közönség hallatára szerencsét kívánt nekik a honfitársai elleni harcban. Hogy az ellenforradalom már ekkor nem győzött s a széttépett, megcsönkített Magyarországot osztrák tartománnyá, a 48-as törvényeket holt betűvé nem tette, az a tömegek páratlan lelkesedésének és erőlködésének köszönhető. Kossuth bámulatos gyorsasággal szervezte a nemzeti ellenállást, de mindig azon szándékkal, melyet még november 9- és december 12-dikén is folyton hangoztatott, hogy méltányos kiegyezéssel fejezze be a harcot. Az értelmiségben megtalálta alkalmas munkatársait, a tömegekben pedig az erőnek soha ki nem merülő forrását. Maga járta be az Alföldet s bűvös szavára, lába dobbanására egész hadseregeket varázsolt elő. Minderről azonban Bécsben nem vettek tudomást; félreismerték a nemzeti mozgalmat s föltétlen bizalommal eltelve Jellasics győzelme iránt, ki eleinte ellenállás nélkül nyomult Pestnek s szeptember 25-dikén megszállta Székesfejervárt, a legvégzetesebb intézkedésekre szánták el magokat. István nádort lemondatták ez állásról. István főherceg épen nem volt a nehéz helyzetnek megfelelő ember s már a márcziusi napok óta nem tudta, mit csináljon. Látszólag támogatta ugyan a nemzet követeléseit, de még a 48-as törvények szentesítése előtt azt ajánlotta, oszlassák fel az országgyűlést s ő lemond a nádorságról és mint tábornok oda megy, a hova parancsolják. Előbb ellenezte Jellasics báni kinevezését, azután belenyugodott, április végén meg oly ellentétbe jutott a Batthyány-miniszteriummal, hogy Széchenyit akarta új kormány alakítására birni. Azzal a kalandos eszmével is foglalkozott, hogy a koronával s a hadsereggel Komáromba húzódik s onnan indítja meg az ellenmozgalmat. De nem határozta el magát semmire, s az ár egyszerűen oda vitte, a hova maga épen nem akart jutni. Jellasics betörésének hírére átvette a hadak fővezetését, csak hogy Bécsből meghagyták neki, ne bántsa a bánt s kerüljön minden összeütközést. Erre a főparancsnokságot Moga tábornoknak adta át, Bécsbe sietett, hol leköszönt a nádorságról (szeptember 25.) s örökre eltávozott az országból. Ugyanaznap az udvar elbocsátotta gróf Batthyány Lajost, ki már megalakította új miniszteriumát, s gróf Lamberg Ferencz tábornokot katonai főparancsnokká,

Majláth Györgyöt kormányzóvá nevezte ki, báró Vay Miklóst meg új miniszterium alakításával bízta meg. De idevonatkozó rendeleteit, melyek nyíltan a törvénybe ütköztek, az országgyűlés érvényteleneknek nyilvánította, a mindenféle rémhír által felizgatott pesti tömeg pedig gróf Lambergert megtámadta és meggyilkolta. Erre Bécsben azzal feleltek, hogy Jellasics emberét, a teljesen ismeretlen báró Récsey Ádámot, ki magyarul sem tudott, tették meg miniszterelnökké s feloszlatták az országgyűlést. Minthogy azonban Récseyvel sem boldogultak, magát Jellasicsot nevezték ki teljhatalmú királyi biztossá. Csakhogy a királyi biztos úr ekkor már vad futásban menekült az országból, mert időközben Kossuthnak sikerült olyan haderőt kiállítani, mely részben elfogta, részben kiverte a horvát sereget.

A fordulat még szeptember 28-dikán beállt, mikor Pákozd és Sukoró közt a magyar hadak Moga császári tábornok alatt csatát vívtak Jellasicscal s a fővezérek egy részének kétszínű magatartása daczára a csapatok vitézül visszaverték a horvát támadást. Moga tábornok, az osztrák érzelmű fővezér nem üldözte Jellasicsot, sőt három napi fegyverszünetet engedélyezett neki (szeptember 29-dikén), mely időt a bán arra használta, hogy kereket oldjon s Ausztriába fusson. Ezzel azonban végveszedelembé sodorta azt a horvát csapatot, mely Pécsről igyekezett vele egyesülni. Ezt a magyar nemzetőrök, Perczel Mór, a vitéz táblabíró-katona s Görgői Artur őrnagy hadai mindinkább körülfogták s október 7-dikén fegyverletételre kényszerítették. Két tábornok, 57 tiszt, 6000 ember és 12 ágyú jutott ekkor magyar kézbe s a fényes diadal országos hírt szerzett a fiatal vezéreknek. Görgői egyébiránt már néhány nappal előbb magára vonta a figyelmet, mert elfogatta és hadi törvényszék elé állíttatta gróf Zichy Ödönt, s midőn a hadi törvényszék halálra ítélte, az ítéletet végre is hajtatta. Az addig ismeretlen katona ez erélye, mely különben szigorúan a törvény keretében mozgott, országszerte megnyugvást keltett, mert kitűnt belőle, hogy nincs többé kímélet az árulók iránt, hogy egyenlően bűnhődik mindenki, bármily előkelő származású legyen, ha az ország ellenségeivel cimborál.

Minthogy rendes kormány alakításáról immár szó sem lehetett, az országgyűlés október 8-dikán a honvédelmi bizottságra ruházta a közhatalmat, s elnökét, Kossuth Lajost „az ország teljhatalmú kormánya fejének” nyilvánította. Bármilyen kevésbé bízhatott Kossuth a magyar sereg főtiszteinek legtöbbszörében, gyorsan ki akarta a harctéren beállt előnyös fordulatot aknázni és pedig annál inkább, mert időközben Bécsben nevezetes események játszódtak le. Jellasics támadásának híre az osztrák szabadelvűeket s a bécsi népet nagyon megrémítette, mert tudták, hogy Magyarország bukásával az ő szabadságuknak és fiatal alkotmányuknak is vége lesz. Egymást érték Bécsben a magyarbarát tüntetések, sőt a moz-

galom a katonaságra is áterjedt s midőn a helyőrség egy része Jellasics megsegítésére rendeltetett, őt ezred fölmondta az engedelmességet, a bécsi nép meg október 6-dikán fellázadt, megölte gróf Latour hadügy-minisztert s fegyvert fogott a reakció ellen. Erre az udvar Olmützbe futott s Bécs teljesen a fölkelés kezében maradt, mire a városból kiszorult s Jellasicssal egyesült császári hadak ostromolni kezdték. A bécsiek még október 10-dikén felhatalmazták a magyarokat, hogy Jellasics üldözésében az osztrák határt bármikor átléphetik s Kossuth sietve indította hadait a határra, hogy a bécsiekkel kezet fogva, döntő csapást mérjen a császáriakra. Csak-hogy a vezérlet addig húzta-halasztotta a támadást, míg Windischgrätz Alfréd herczeg Prágából nagy sereggel Bécs alá nem érkezett. Az udvar a herczeget (október 16-dikán) az összes örökös és magyar országokban álló haderő fővezérévé nevezte ki s a herczeg nyomban felszólította a magyarok sorában harczoló császári tiszteket, hogy hozzá csatlakozzanak, különben életökkel fognak lakolni. Noha az országgyűlés hazárulóknak nyilvánította azokat, kik hívásának engednek, sokan ott hagyták a magyar ügyet, mi azonban nem vált ártalmára, mert a hadsereg megszabadult a lanyha, kétszínű elemek egy részétől. Moga azonban még mindig ott maradt s mikor végre osztrák területre lépett (október 30-dikán), Schwechátnál vereséget szenvedett, mire másnap Bécs meghódolt Windischgrätznek, ki ott valóságos rémuralmat léptetett életbe.

A vereség után Kossuth tábornokká s a magyar sereg (az úgynevezett feldunai sereg) fővezérévé az akkor alig 30 éves Görgeit nevezte ki, egy ősrégi, de szegény nemesi család sarját, ki előbb a császári seregben szolgált. Mint főhadnagy (1845) lépett ki a hadseregből s vegyzettel foglalkozott, 1848-ban azonban hazája védelmére ismét fegyvert fogott. A Jellasics elleni harczokban többször kiténtette magát s Kossuth fölismerve katonai tehetségét, az Ausztriából visszavonuló hadak élére állította. November 1-jén foglalta el Görgei új állását s az új fővezérrel az egész sereg szelleme megváltozott. Görgei

Görgei Artur.

(Barabás Miklós 1849-ben természet után készült rajza után.)

ismerte a hadszervezet hiányait s első sorban azokat igyekezett orvosolni. A sereg kitűnő katonai anyagból állt, de még nem volt fegyelmezve, kellően felszerelve, szakértő tiszti karral ellátva. A legnagyobbbrészt nemzetőrökből, kiképzetlen ujonczokból álló s addig inkább népfölkelésszerű tömeget Görgei alakította igazi hadsereggé, mely csakhamar a legvitézebb császári ezredekkel megmérkőzhetett. Görgei példáját a harctér többi pontjain küzdő vezérek is követték s pár hónap múlva a folyton szaporodó magyar haderő megszűnt szervezetlen forradalmi hadsereg lenni s alaposan kiképzett, szoros fegyelem alatt álló, szakavatott tiszti karral ellátott rendes sereggé fejlődött, átmenetképen egy ideig német, de azután tiszta magyar vezényleti nyelvvel. Meg volt nemcsak a kiképzéshez, hanem a vezetéshez szükséges elem, s hogy mennyire megváltoztak II. Rákóczy Ferencz óta a viszonyok, milyen roppantul megnőtt a magyar nemzet értelmi ereje, jelzi az, hogy önmagában megtalálta azt a tiszti kart, mely a hadvezérléshez és hadszervezéshez szükséges képességekkel rendelkezett. Magva az új seregnek az a körülbelül 25.000 rendes katonaság volt, mely a császári magyar ezredekéből került hozzá s melynek egyes csapatai, így Lenkey János kapitány és Fiáth Pompejus hadnagy vezétele alatt egy század magyar huszár Galicziából, önként siettek ezer veszély közt haza az ország védelmére. Szolgáltak a seregben igen jeles idegenek is, de számuk aránylag csekély volt s az új nemzeti hadsereg java része, a legénység és a tisztikar honfiakból alakult.

Csakhogy a szervezéshez idő kellett, mert ráczokat, horvátokat meg lehetett ugyan a nagyobb részt nemzetőrhaddal verni. Ellenben most a császári hadsereg legjobb elemeivel kellett megküzdeni, mert Bécs legyőzése után Windischgrätz herczeg indult Magyarország leverésére. De mielőtt ez megtörtént, az udvar végre valósította régi szándékát s az alkotmányos tényezők megkérdezése nélkül trónváltozást eszközölt. V. Ferdinánd király deczember 2-dikán Olmützben lemondott a magyar királyi és osztrák császári koronáról s minthogy öccse, Ferencz Károly főherczeg, a közvetlen trónörökös ugyanezt tette, ennek fiára, a 18 éves Ferencz József főherczegre szállt az örökösödési törvény értelmében mindkét korona. Ferencz József nyomban trónra lépett, s atyját Ferencz Károly főherczeget Pétervárra küldte, hogy a czár támogatását biztosítsa részére, mi eléggé jellemzé az új uralkodó politikai végcéljait. A lemondást és a trónralépést még az nap két kiáltvány tudatta a monarchia népeivel. Egyik sem volt magyar minisztertől ellenjegyezve s így a magyar képviselőház, midőn deczember 7-dikén értesült a trónváltozásról, kimondotta, hogy „az országgyűlés híre, tudta s megegyezése nélkül a magyar királyi szék birtokával egyoldalulag senki sem rendelkezik“. Ez okból felhívta az országot, hogy senkinek, kinek „a törvény, az alkotmány s az országgyűlés el nem ismernek“, ne

engedelmeskedjék. E határozat nem zárta el a békés megegyezés útját, ellenben eleve kizárta azt az új uralkodó maga, ki Windischgrätz herceget azzal küldte az országba, hogy fegyverrel verje le az ellenállást. Magyar hívei őt és Windischgrätzet ekkor is azzal áltatták, hogy csak Kossuth és néhány izgató sodorta az országot forradalomba, de a nép maga békét akar s az ellenállást könnyen meg lehet törni. Az udvar egy pillanatig sem kételkedett a sikerben s az új császár azt sem tartotta szükségesnek leplezni, milyen irányban fogja diadalát

Damjanics János.

(Egykorú metszet után.)

kiaknázni. Nyomban trónralépte után széttépte a magyar birodalom egységét, a déli vármegyékből külön szerb vajdaságot alakított, a királyföldi szászoknak meg széleskörű önállóságot engedélyezett.

Minderre biztathatta a császárt az is, hogy a délvidéken, noha Damjanics János s más magyar tábornokok nem egy fényes győzelmet arattak, a nyugalmat nem lehetett helyreállítani s az aradi és temesvári várakra támaszkodva, melyek császári kézen maradtak, a rácz fölkelők száma 40.000-re szaporodott. De különösen Erdélyben fordult

rosszra a nemzeti ügy. Októberben báró Puchner levetette az álarcot, az oláh-szász mozgalom élére állt s mindenkit eltiltott a magyar kormánynak való engedelmességtől. Mellette Szebenben ideiglenes oláh kormány alakult, mely fegyverre hívta a tömegeket s a főpapság és Janku Ábrahám vezetése alatt kitört a harcz. Az oláhság állati kegyetlenséggel vetette magát a magyarságra s legyilkolta Abrudbánya és Zalatna magyar népét. A mozgalom Zarándra is kiterjedt s mindenütt egymást követték a tömeges gyilkosságok. Ez országos veszedelemmel szemben a székelyek, kik hónapokon át lanyhán viselték magokat, végre életöket és véröket ajánlották fel hazájok védelmére. Berzenczey László kormánybiztos őket is nemzetgyűlésre Agyagfalvára hívta össze, hol gróf Mikó Imre elnöklete alatt szent esküt tettek, hogy koronás királyukat s a magyar alkotmányt teljes erejükkel meg fogják oltalmazni. Eleinte azonban megfelelő vezér híján kevésre mentek s Erdély és a székelyföld Háromszék kivételével, mely vitézül védekezett s melyben Gábor Áron, az exkáplár örök hírnevet szerzett magának és honfitársainak, az osztrák-oláh rémuralom alá került.

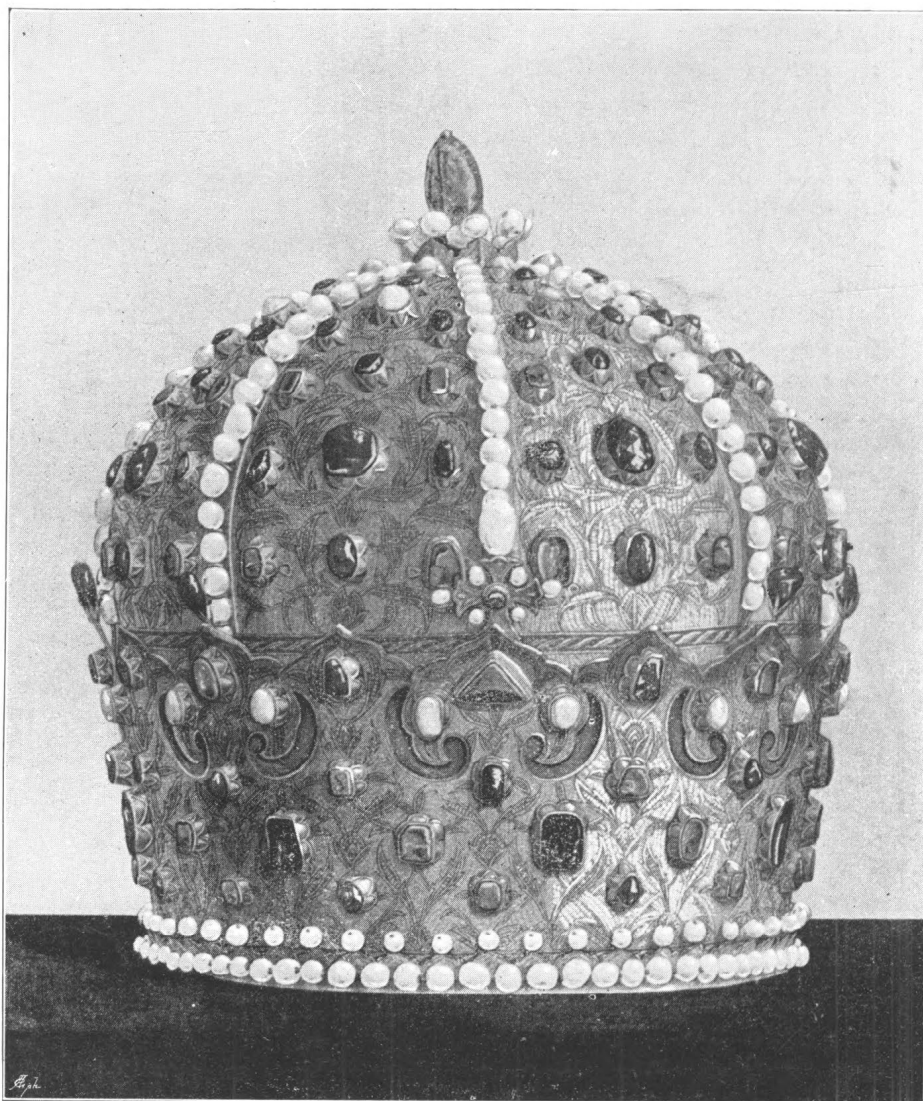
Ily körülmények közt tört december közepén (14—15.) az osztrák hadsereg Magyarországra. Windischgrätz 52.000 emberrel Bécsből nyomult előre, egy másik hadtest a Muraközbe, egy harmadik meg gróf Schlick alatt Galicziából Eperjes—Kassának vonult s ugyanekkor újabb kísérlet történt a tótok fellázítására. Ez időben már valami 100.000 katona állt a magyar zászló alatt, de a különböző harcztereken szétoszolva s a szervezés első stádiumában. Görgői körülbelől 30.000 emberrel rendelkezett s a túlerővel szemben Pozsonyból a Dunántúlra s aztán Pest felé vonult. Windischgrätz herceget ez annál inkább megerősítette azon balhitében, hogy tulajdonképen csak katonai sétaútról van szó s biztosra vette, hogy mint Prágában és Bécsben már megtette, most Pesten és Magyarországon hamar vérbe fojtja a forradalmat. Minél inkább közeledett Pesthez, annál inkább e vakhit korlátlan befolyása alá került s mikor az országgyűlés még egy utolsó kísérletet tett, hogy fegyverszünetet vagy békét kössön vele, föltétlen meghódolást (umbedinge Unterwerfung) követelt tőle. Ez volt szavajárása, melyet már előbb használt másokkal szemben s később is gyakran ismételt, úgy, hogy ez epigramszerű mondas nem ez alkalomra készült. E közben az országgyűlés a fenyegetett fővárosból Debreczenbe költözött át s Kossuth a magyarság e nagy góczát nyilvánította „a magyar szabadság őrvárosának” s az „országgyűlést és kormányt a debreczeniek becsületének rendíthetetlen kősziklájára” fektette. Maga 1849 január 6-dikán érkezett a városba, hol a képviselőház, melynek sok tagja nem jött el az új székhelyre, január 9-dikén tartotta első ülését. A parlament ott sem tért le a törvényes alapról, de Windischgrätz válaszána hatása alatt Kossuth január 13-dikán azt mondotta: „mi egyezkedni akartunk,

ők harczot akartak, tehát legyen harcz, a védelemnek harcza legyen köztünk és az igazságos Isten legyen velünk“. Erre a képviselőház kimondotta, hogy utolsó csepp vére hullásáig megvédi a hazát, s addig szét sem oszlik, míg meg nem mentette. Kossuthnak az volt a szándéka, hogy Debreczenből szervezi a védelmet, mindinkább szaporítja a hadsereget s a tavasszal teljes erővel ujitja meg a küzdelmet. E czélt bámulatosan sokoldalú, kimeríthetetlen munkával készítette elő. Szakadatlanul járt-kelt a vidéken, a táborban, megteremtette a kellő pénzügyi forrásokat, lelkesítette az újonczokat, vezette az országgyűlést s látta el a kormányzat ezerféle apró és nagy ügyeit. Azt hirdette: „először győzzünk, azután majd leszámolunk“ s még február 12-dikén is hangoztatta: hogy az a czélja, „nem vágni be egy utat sem, hogy Magyarország ügyei, a nemzeti jogok, becsületesség és szabadság alapján kiegyenlítettessenek“. Ezzel a hazafias magyar nép meggyőződését fejezte ki. Nem az elszakadásért, nem köztársasági ábrándokért, melyeknek akadtak ugyan hirdetői, de nem vétettek komolyan, hanem azért harczolt, azért fáradott mindenki, hogy becsületes békét köthessen az uralkodóházzal.

Csakhogy Windischgrätz herczeg elbizakodottsága útját állta minden megegyezésnek. 1849 január 5-dikén szállta meg ellenállás nélkül Pestet és Budát, mire elfogatta gróf Batthyány Lajost töméntelen más emberrel s proskribálta mindazokat, kik meg nem hódoltak. Fenyegetéseire a honvédsereg volt osztrák tiszteinek egy része, főleg a mágnások mindinkább lemondtak állásukról, sőt magát Görgeit is rá akarták venni, hagyja abban a meddő ellenállást. De a fővezér kiáltványban jelentette ki, hogy meg akarja az V. Ferdinánd koronás király szentesítette alkotmányt védeni. Mindazáltal Görgei és Kossuth viszonya már ekkor sajnosan megromlott, utóbb meg a végletekig elkeseredett. Kossuthban és másokban is az az aggodalom támadt, hogy Görgei cserben hagyhatja a nemzeti ügyet. E beteges gyanútól sarkalva külföldön keresett fővezért s Teleki László felszólítására Párisból a lengyel gróf Dembinszky Henrik még januárban Debreczenbe érkezett, mire Kossuth a magyar hadak fővezérévé nevezte ki. Mellőzve az új fővezér személyes képességeit, ez annál végzetesebb elhatározás volt, mert Görgei hada időközben felvonult Pesten és Váczon át északra a bányavárosokba s onnan gyakori harczok közt és rettentő jégben-fagyban a Tokaj vidékén álló és Schlick ellen küzdő Klapka György segítségére sietett. Egyik parancsnoka, Guyon Richard a branyiszkói hágón elfoglalt állásukból kiverte (február 5-dikén) az osztrákokat s megszállta Eperjest. Kassa Görgei kezébe került, ott találkozott Klapkával s a két tábornok Schlick seregének visszavonulási útját fenyegette. Csakhogy Dembinszky egyszerre megjelent a délvidékről is ide rendelt csapatokkal nagyban megszáporodott magyar táborban s átvette a fővezetést. Nyomban kitünt, hogy nagyobb haderővel működni nem bir, mert szétforgácsolta

seregét s ezzel lehetővé tette Schlicknek, hogy Windischgrätzcel egyesüljön. Másrészt Görgei is méltán megütközött rajta, hogy egy ismeretlen, idegen fővezér alá helyezték. Mindez megbénította a hadműveleteket s midőn Windischgrätz Kápolnánál (Hevesben) megtámadta Dembinszkyt, a két napi (február 26—27.) harc a magyarok vereségével végződött. A vereség elég érzékeny volt s a magyar had a Tisza balpartjára húzódott vissza. De Windischgrätz mégis túlbecsülte győzelmét s azt jelentette az udvarnak, hogy „megsemmisítette a lázadó hordákat”. A császár e jelentést készpénznek vette s megtörtnek tekintette a magyarok ellenállását, befejezettnek a háborút. E balhiedelemben a 48-as s általában a régi magyar törvények egyszerű mellőzésével, 1849 márczius 4-dikén új alkotmányt adott országainak, melyekbe a magyar birodalmat is beolvasztotta. Ez az új alkotmány a régi császári rendszernek merev és szigorú németesítésen nyugvó felújítása volt s még a horvátokat is elkésérítette, de az udvar kerekén tudtukra adta, hogy ha el nem fogadják, épúgy lázadóknak tekintí őket, mint a magyarokat s Jellasics addig erőszakoskodott rajtok, míg csakugyan beletörődtek végzetökbe.

Ez az államcsiny, mely nemcsak a 48-as alkotmányt, hanem Magyarországon sok százados törvényhozásának minden alkotását egy tollvonással megsemmisítette, egész mélyében fölzavarta, sőt szélső irányba terelte a közvéleményt. Kossuth Czibakházán értesült (márczius 18-dikán) a császári alkotmányról s nyomban elhatározta, hogy mihelyt Debreczenben lesz, megadatja reá az országgyűléssel a megfelelő feleletet. Csakhogy előbb győznie kellett a hadseregnek, mit azonban a fővezéri állás miatt támadt viszályok késleltettek. Damjanics és gróf Vécsey Károly, kik délről a fősereghez rendeltettek, már márczius 5-dikén átkeltek a Tiszán s a Szolnokon álló osztrák dandártönkre verték. Ezzel megindulhatott a tervezett nagy offenzíva, de abban maradt, mert a tisztikar követelésére Dembinszky lemondott a fővezérségről. Ekkor ez állást Kossuth ismét nem a hadsereg kedvenczére, Görgeire, hanem Vetter Antal tábornokra ruházta. Ez újabb bonyodalmat okozott s csak mikor márczius végén a beteg Vetter helyett végre mégis Görgei lett, habár csak ideiglenes minőségben, az 52.000 emberből álló fősereg vezére, vette kezdetét kellő nyomatékkal a tavaszi hadjárat, melyet tüneményes sikerek kísértek. Egymást követték a kisebb-nagyobb győzelmek, a hatvani (április 2.), a tápióbicskei (április 4.), isaszegi (április 6.), váci (április 10.), nagysarlói (április 19.) csaták, melyek minden ponton visszaszorították az osztrák hadakat. A három heti diadalmenetet, miközben a császár elmozdította Windischgrätz herceget s csapatai fővezetését Welden tábornokra bízta (április 14.), Görgei azzal fejezte be (április 26.), hogy fölmentette a szorongatott Komárom várát s visszavonulásra kény-

BOCSKAY ISTVÁN KORONÁJA.
(A bécsi udvari kincstárban.)

Az Athenaeum nyomása.

Az Athenaeum nyomása.

II. RÁKÓCZI FERENCZ.

(Mányoki Ádám eredeti festménye a szász király tashenburgi kastélyában.)

Az Athenaeum nyomása.

JÓZSEF NÁDOR ÉS CSALÁDJÁ.

(Steinrückert L. rajza után készült könyvomat az országos képtárban.)

Aczádý: A Magyar Birod. Tört. II. k.

Az Athenaeum kiadása.

szerítette az osztrák sereget, mely immár a nyugati határszélen húzódott meg. Görgei oly hadakat vezetett, olyan győzelmeket aratott, mint Hunyady Mátyás óta magyar hadvezér sohasem. Személyes tulajdonai, bátorsága, hidegvére, megnyerő modora a tiszteivel és katonáival való érintkezésben a hadseregben ép oly népszerűvé tették nevét, mint Kossuthét a nagy országban. Míg ő az osztrák rendes hadakat, egy pár várórség kivételével, a határszélre szorította vissza, az erdélyi és a délvidéki harctéren is eldőlt a koczka. Kossuth még deczemberben a lengyel Bem József tábornokot bízta meg Erdély visszafoglalásával s kormánybiztosul Beöthy Ödönt, ennek megbetegedése után meg

Bem József.

(Barabás egykorú rajza ntán.)

Csányi Lászlót adta melléje. Bem törődött, gyenge testalkatú, szürke kis ember volt, kiben azonban nemes lélek s jeles katonai tehetség rejlett. Mint a guerilla harcához szokott lengyel hősök, ő sem tudott ugyan nagy tömegeket vezetni, de a kisebb harcokban csodás eredményt ért el. Általában a legrövidebb időben beélte magát Erdély viszonyaiba, megnyerte katonái s az egész magyarság, főleg a székelyek bizalmát, megszerette s maga mellé vette Petőfi Sándort s sokáig nagyon szerény hadi eszközeit kitűnően értékesítette. Kolozsvárt még deczember 25-dikén visszafoglalta és megvervén a császáriakat, a már nagyon szorongatott háromszéki székelyekkel fogott kezét, mire egymásután vette meg Beszterczét, Meggyest és január 21-dikén

a lázadás főfészke, Nagyszeben alatt állt. Szeben és Brassó városok tanácsa, a szász-oláh nemzeti bizottság s végül maga Puchner a Bukarestben állomásozó Lüders orosz tábornoktól sürgetve kért hadi segélyt. Még február első napjaiban csakugyan néhány ezer orosz szállta meg a Királyföld egy részét, mire Puchner ismét támadólag léphetett föl s Vizaknánál megverte Bemét, ki maga is megsebesült. Mihelyt azonban Bem a déli harcterről segítséget kapott, Piskinél (február 9.) keményen megverte Puchnert, azután a Bukovinából Besztercze felől betört osztrákokat űzte ki s ismét Puchner ellen fordulva, Szeben alatt megverte, mire márczius 9-dikén megszállta a várost, utóbb Brassót és az egész osztrák és orosz hadat Oláhországba űzte. Végül Déva várát is megadásra kényszerítette s Gyulafehérvár kivételével egész Erdélyt visszahódította. A felszabadított Erdélyből Bem serege nagy részével a Temesközbe vonult, ott is helyreállította a rendet, lehatolt egész Mehádiáig, a szomszéd országokból betörő osztrák és rácز hadakat megverte, s minthogy időközben Perczel Mór és gróf Batthyány Kázmér a déli vármegyékben a ráczokat is legyőzték, Péterváradot fölmentették s a rácз ellenállás főfészkrét, a bevehetetlennek tartott Szenttamást megvívták, a fölkelőket meg a titeli fősíkra szorították vissza, április végén a magyar birodalom minden részében, a Dráván túl kivételével, melynek vezére, Jellasics is annyi vereséget szenvedett, el volt fojtva a nemzetiségi fölkelés. E dicsőséges eredményt a magyar nép kizárólag önerejével érte el. Hasztalan támogatták őket Ausztria töméntelen haderején kívül oroszok s a szomszéd országbeli oláhok és rácзok, a magyar leverte összes belső ellenségeit s ezzel újra megmutatta a világnak, hogy mint ezer év óta, most is ő a magyar birodalomban az egyedüli tényező, mely számbeli és értelmi erejénél fogva az uralmat kezelni hivatva van. A győzelmes hadjáratot a főváros, Buda visszafoglalása (május 21.) koronázta meg. Már jóval Buda visszafoglalása előtt elhatározta Kossuth, hogy a márczius 4-diki alkotmányra, az udvar által eszközölt államcsinyre Magyarország függetlenné nyilvánításával fog felelni. Először Gödöllőn (április 7.) említette az ügyet az ott levő tábornokoknak. Többen, Damjanics, Klapka, Aulich helyeselték tervét, s noha Görgei nem nyilatkozott, Kossuth azon hitben sietett Debreczenben, hogy a hadsereg nem ellenzi szándékait. Április 14-dikén a képviselőház délelőtt 11 órakor a református nagy templomba vonult, mely tömve volt emberrel. Ott olvasták fel és fogadták el minden ellenmondás nélkül az úgynevezett függetlenségi nyilatkozatot, mely a Habsburg-családot trónvesztettnek nyilvánította s melyhez a külön ülésező főrendiház is hozzá járult, de a két ház csak április 19-dikén emelt végleges határozattá. Az országgyűlés Kossuthot elnök-kormányzóvá (rendesen kormányzónak nevezték) választotta, ki mellett külön miniszterium működött. Politikai szempontból

czélszerű volt-e kimondani a függetlenséget a diadal teljes kivívása előtt, arról utólag vitatkozni fölösleges. De bizonyos, hogy az ország meghajolt a határozat előtt s sok helyen hálaistentisztelettel ünnepelte, másrészt meg az április 14-diki nyilatkozat semmivel sem járult az események további alakulatához. Az udvar magyar hívei, mint egykor az ónodi gyűlés hasonló végzése, az április 14-diki ellen is tiltakoztak, sőt Görgei szintén kijelentette egész serege nevében, hogy V. Ferdinándot tekinti az ország törvényes királyának. Ez az ország kormányzója s fővezére közti viszonyt még inkább elmérgesítette ugyan, csakhogy ekkor már nem a két vezető egyéniség személyes viszonyától függött

A független magyar állam pecsétje.

(Az eredeti ezüst pecsétnyomó az erdélyi múzeumban.)

az ország sorsa. A magyar szabadságharcz ügye már az április 14-diki határozat előtt s tőle teljesen függetlenül eldőlt. Eldöntötték azt a világpolitikai események, melyek közül főleg kettő magaslik ki. Az egyik Károly Albert piemonti király veresége. A magyar harctér eseményeitől bátorítva Károly Albert 1849 márczius 20-dikán felmondotta a fegyverszünetet s már másnap megkezdte a harcot. De szerencsétlenül, mert gróf Radeczky alig néhány nap alatt valósággal agyontiporta. Károly Albertnek le kellett a trónról mondania s fia, Viktor Emánuel súlyos áron volt kénytelen a békét megvásárolni. A lagunáitól védett Velence még sokáig ellenállt ugyan, de az olasz mozgalom elvesztette

jelentőségét s az udvar az olasz hadsereg nagy részét a magyarok ellen alkalmazhatta.

Ennél még súlyosabb csapást mért a magyar ügyre az orosz beavatkozás. Miklós cár nyomban az 1848-diki forradalmak kitörésének hírére azzal az eszmével foglalkozott, hogy Európaszerte saját erejével állítja helyre a nyugalmat s a régi viszonyokat. 300.000 főnyi hadat akart Németországon át a francziák ellen küldeni s környezete, főleg Paskjevics herczeg folyton élesztették harcias szándékait. Egyelőre nem avatkozott ugyan be más országok ügyeibe, de még a nyáron hatalmas sereget vont össze a Prut mentén s a bécsi orosz követ már akkor megmondta, hogy ha a moldvai vagy oláh kormányok felszólítják, bevonul a dunai fejedelemségekbe, Magyarország ellen azonban nem tesz ellenséges lépést mindaddig, „míg a magyar nemzet kebelében valamely oly összecsoportozásokat és fegyvergyűjtéseket, mint Kossuth július 11-dikén előadta, nem fogna látni, melyek által ő magát fenyegetve érezné”. Kossuthot már akkor aggasztotta a cár magatartása s a magyarok megbizottai, Szalay László a német birodalmi gyűlésnél Frankfurtban, gróf Teleki László Párisban, gróf Andrássy Gyula Konstantinápolyban azon fáradoztak, hogy az illető kormányoknál vagy segélyt eszközöljenek ki, vagy legalább az orosz beavatkozás elhárítására bírják őket. De a külföld magára hagyta Magyarországot, Miklós cárt meg még inkább elkeserítette az, hogy hadai Erdélyben vereséget szenvedtek. Arra a hírre, hogy Windischgrätz megszállta Budát, azt mondotta (1849 január 14.): „a pártütők valószínűleg Törökországba igyekeznek menekülni, de kár lenne, ha kivonnák magukat a megérdemelt akasztófa alól”. Mikor pedig Windischgrätz vereségéről értesült, még márczius végén elhatározta, hogy beavatkozik a magyar háborúba s elhatározása semmi kapcsolatban sem áll a függetlenségi nyilatkozattal, melyről Bécsben is csak május 2-dikán értesültek, de már jóval előbb kikérték a cár fegyveres segítségét.

Az udvar eleinte csak mérsékelt segítséget kért a cártól, ki azonban azt felelte, hogy nem akarja, hogy csapatai úgy járjanak, mint Erdélyben, hanem olyan sereget fog küldeni, mely biztos sikerrel működhessék. Ezt az udvar április 13-dikán nem minden lelki küzdelem nélkül elfogadta, sőt április 23-dikán esdve kérte a segélyhadak gyors megindítását. Április 27-dikén az orosz udvar hivatalosan értesítette a többi államokat, hogy beavatkozik s május 12-dikén Ferencz József császár meghagyta alattvalóinak, hogy a szövetséges orosz hadakat barátságosan fogadják. Eleinte Miklós cár maga akart a sereg élére állani, de tervét az udvar óhajához képest elejtette s herczeg Paskjevicsot nevezte ki fővezéré. Május 21-dikén Ferencz József császár Varsóban találkozott a cárral s ott állapították meg véglegesen a hadi tervet. De ekkor már egyes orosz csapatok magyar földön jártak. Árva megyébe tört

be az első kisebb sereg s május 16-dikán vívtak meg vele a magyarok. A külföld, noha a francia s az angol törvényhozásban történtek felszólalások a magyarok javára, tétlenül nézte a beavatkozást. Ezzel elérkezett a végső mérkőzés, az utolsó nagy próba ideje s a magyar kormány keresztes háborúra hívta fel a nemzetet.

Az oroszok 200.000 főnyi haddal nyomultak az országba s Galiciában 60.000 főnyi tartalékhaduk állt, míg Erdélybe más nagy sereg tört be. Ugyanekkor (május 30.) báró Haynau Gyula, a hirhedt bres-

Klapka György.

(Könyomat után.)

ciai hiéna vette át a magyarországi, nagyban szaporított, 70.000 emberből álló osztrák sereg fővezetését s még mielőtt megkezdte a műveleteket, megkezdte a vérengzést, még pedig olyanokon, kiknek a függetlenségi nyilatkozathoz semmi közük sem volt. A Cobok és Carafák érzelmei vezették s nem katonai képességei, hanem vérszomja juttatta a fővezéri állásba. A roppant orosz-osztrák sereggel szemben valami 152.000 főnyi magyar had állt, de különböző harcztereken szétszórva, az ország minden vidékén szétszórva. A túlerővel szemben ez a sereg nem boldogulhatott s habár itt-ott győzött, junius óta a nemzeti ügy napja rohamos hanyatlásnak indult. A sok mindenféle bajhoz, mint

a Rákóczy-korszak végén, a kolera járult s rettenetesen ölte az embereket, az ellenséget is, de épen úgy a magyart, a népet és a katonaságot. A kormány Budapestről Szegedre tette át székhelyét s az orosz-osztrák hadak a magyar fősereget, melynek egy része Klapka György tábornok alatt Komáromban maradt, mindinkább leszorították az alföldre. Noha e közben Arad vára magyar kézbe jutott, a helyzet egyre válságosabbra fordult. Erdélybe két felől törtek be az oroszok s véres harcok után nagyobbára elfoglalták. Julius 31-dikén megverték Segesvárnál Bemet és e csatában esett el Petőfi Sándor s a többi magyar hősekkel Fejéregyháza földjébe temettetett el. Augusztus 1-jén a kormány Aradra költözött, hová csakhamar Görgei is megérkezett. Itt játszódtak le a nagy tragédia záró jelenetei. Augusztus 11-dikén a legfőbb katonai és polgári hatalom Görgeire ruházott, kinek ekkor már nem lehetett más feladata, mint letenni a fegyvert. Ez ügyben előbb is tárgyalt, még pedig a kormány tudtával az oroszokkal s azt hitte, hogy tőlük bizonyos engedményeket, első sorban közkegyelmet fog a nemzeti mozgalom vezetőinek szerezni. Az oroszok erre nézve Haynauhoz utasították ugyan, de Görgei bízott a csár nagylelkiségében, másrészt nem akarva az osztrákok előtt, kik soha le nem győzték, a fegyvert letenni, előzetes megállapodás szerint Világosra vonult, hol az összpontosított magyar sereg (32.314 ember, köztük 11 tábornok, továbbá 64 zászló, 144 ágyú s töméntelen hadi szer) augusztus 13-dikán, egy hétfői napon letette a fegyvert. Görgei példáját a beteg Damjanics, az aradi vár parancsnoka s más csapatvezérek követték, letették a fegyvert vagy a szomszéd Törökországba menekültek. Kossuth a szent koronát, melyet magával vitt, Orsova közelében a földben rejtette el, mire augusztus 17-dikén távozott hazájából s Viddin török várba húzódott, hová csakhamar töméntelen ember menekült, míg mások álnév alatt Ausztrián át igyekeztek külföldre jutni, vagy itthon rejtőzködni. A dicső nemzeti ellenállás kimerült s csak Eszék és Komárom vára tartotta még magát, sőt Klapka ez utóbbi vár védelmében fényes katonai sikereket aratott. De nem lévén többé tábori hadsereg, végre megegyezett az osztrákokkal s október 2—5-dike közt Komárom erődtámasza is osztrák kézbe került, a dicsőséges honvéd sereg utolsó maradványai pedig feloszlottak.

Csak ezt várta a bécsi kormány, mely lihegett a bosszútól s régóta előkészítette a megtorlás rettenetes művét. A Miklós csár nagylelkiségébe vetett remény nem teljesült. A csár csupán Görgeinek szerzett kegyelmet, ellenben az összes többi foglyokat az orosz fővezér az osztrákoknak adta át, kiknek kegyelmébe ajánlotta őket. Ott azonban kiveszett az irgalomérzet s környezetének bosszútól lihegő befolyása alatt az ifjú császár maga felelt (augusztus 26-dikán) Paskjevicsnek, hogy nincs kegyelem. Mikor az oroszok szeptemberben eltávoztak az országból s Komárom is megnyitotta kapuit, Haynau fokozott eréllyel folytatta a bosszú és vérengzés már előbb

megkezdett munkáját. Értéktelennek nyilvánította a magyar papirpénzt, felhívta a magyar katonai és polgári tisztviselőket, az országgyűlés tagjait, hogy három hónap alatt a haditörvényszéknél jelentkezzenek, a foglyokkal meg maga rövidesen végzett. Bakói művét a legkiválóbbakon kezdte. Gróf Batthyány Lajost még Windischgrätz fogta el s Ausztriába küldte, hol Olmüczben halálra ítélték, de maga a bíróság ajánlotta megkegyelmezését. Olmüczből később visszavitték Pestre Haynau kezébe, ki október 5-dikén kötél általi halálra ítélte. Minthogy azonban éjjel törrel a nyakán súlyos sebet ejtett, másnap golyó által szenvedett vértanúságot. Ugyancsak október 6-ikán Aradon 13 hős tábornok halt meg. Kiss Ernőt, Schweidel Józsefet, Lázár Vilmost, Dessewffy Arisztidet golyóval a sánczokban végezték ki, Pöltenberg Ernő, Török Ignác, Láhner György, Knezics Károly, Nagy-Sándor József, gróf Leiningen-Westerburg Károly, Aulich Lajos, Damjanics János, gróf Vécsey Károly meg a vár előtti térségen bitófán haltak meg. Összesen valami 500 halálos ítélet hozott, de csak 114 hajtott végre, s nem az új kormányzat emberségesebb gondolkodása okozta, hogy e szám nagyobbra nem nőtt, hanem az a körülmény, hogy a halálra ítélték nagy része külföldre menekült. A halálra ítélték között volt báró Bemér László váradi, Horváth Mihály csanádi püspök és helynöke Róka József. De Horváth idegenbe menekült s a másik kettő 20 évi várfogsággal nyert kegyelmet. Hám János hercegprimást lemondásra kényszerítették, Lonovics József egri érseket és Jekelfalussy Vincze szepesi püspököt elmozdították állásuktól s osztrák kolostorba zárták. Az elítéltek száma a mennyiben egyáltalán megállapítható, 1765-re ment s közéjük tartozott a magyarság dísze, virága, mely vagy megöletett vagy börtönben sínylett, vagy a hazában és a külföldön bujdosott. Bécsben semmibe sem vették a magyar nép jajsavát, a gyermekeik, férjök, apjuk megkegyelmezését kérő s tömegesen Bécsbe siető nők könyörgéseit, kiktől, mint a külföldön beszélték, az udvar legelőkelőbb hölgyei vették át a kérvényeket s az áldozatok szeme láttára tépték szét, hogy a császár elé ne kerülhessenek. Hogy a társadalom legalsó rétegeibe, minden egyes családba bevigyék a gyászt, a volt honvédség, sőt nemzetőrség nagy részét, valami 50.000 embert (1850) a császári seregbe sorozták s a rémuralmat Haynau bukása (1850 június 8.) sem szüntette meg. Egész 1854 július 1-jéig fentartották az ostromállapotot, a katonai törvényszékeket, melyek irgalmatlanul végezték a Bécsből rájuk parancsolt bosszú kegyetlen művét.

IX. FEJEZET.

A BACH-KORSZAK.

AZ ÚJ CSÁSZÁRI KORMÁNYZAT SZELLEME ÉS SZERVEZETE. — ÚJÍTÁSAI. — EZEK HATÁSA. —
GAZDASÁGI ÉS IRODALMI ÉLET. — A KÖZHANGULAT. — A KONZERVATIVOK. —
SZÉCHENYI ISTVÁN. — DEÁK FERENCZ. — PÉNZÜGYI ÉS KÜLPOLITIKAI VISZO-
NYOK. — AZ 1859-KI HÁBORÚ. — SZÉCHENYI ISTVÁN HALÁLA.

SZÁZ MÓDON nyilvánuló fölháborodással nézte a külföld a hóhéri munkát, melyet a győztes bécsi udvar „mészárosával“, Haynauval Magyarországon végeztetett. Még az orosz közvélemény, főleg a hadsereg is megütközött rajta, sőt Pétervár hangadó köreiből egyenesen Miklós császár személye ellen intézett sértésnek minősítették az irgalmatlan gazdálkodást, ámbár még Windischgrätz herceg kezdeményezte, mikor 1848 november 17-ikén ostromállapotba helyezte az országot s tömegesen fogdosztatta össze az embereket. Ugyancsak Windischgrätz kezdte meg az új kényuralom szervezését. Mikor 1849 január elején megszállotta a fővárost, régi barátai, a magyar konzervatívok nyomban köréje sereglettek. Szögyényi Lászlót, Majláth Györgyöt, báró Sennyey Pált, gróf Almásy Mórictól a vezető állásokba ültette, a megyék élére szintén az egykori kormánypárt embereit állította s tervezgetéseiben gróf Apponyi György, báró Jósika Samu, gróf Dessewffy Emil s mások tanácsával élt. Bukása után báró Geringer Károly lett Magyarország teljhatalmú polgári kormánybiztosa, ámbár a tulajdonképeni intéző Haynau volt, kinek nem kellett a konzervatívok. 1850-ben a magyar hivatalos lapban egyenesen szemökbe vágta, hogy a magyar nemzet „nyomorúságának nagy részét nekik köszöni“. Mellőzte is őket, noha nem igen szabadulhatott tőlük s idővel egyre többen léptek az új rendszer szolgálatába. Ennek legfőbb irányítói Bach Sándor, később báró, osztrák birodalmi bel-, Schmerling Antal (1851-ig) igazságügyi és gróf Thun Leo közoktatási miniszter voltak. De legszemélyesebb képviselője Bach lett, kiről az egész rendszert elnevezték. A bécsi forradalom vetette fölszínre, a torlaszok mellől ült a miniszteri székbe, melyben a renegát vakbuzgóságával szolgálta a kényuralmat, viszont a gyűlölet, melyet ez az uralom a Habsburgok minden

országában keltett, az ő személyében összpontosult. Pedig egyszerű eszköz volt, a győztes szoldateska és papi szellem szándékainak kész végrehajtója, a régi osztrák kormányférfiak új s kétségkívül sokkal tehetségesebb kép-mása. Nem ő adta az irányt, hanem csak végrehajtotta a háttérben maradni akarók parancsait, kik hihetetlen könnyelműséggel vezették az államot s ha valaki politikájok végzetes voltára figyelmeztette őket, azt szokták felelni, ha nem megy így, „majd mást fogunk próbálni“.

Minthogy elvben még fennállt az 1849 márczius 4-iki alkotmány, ennek megfelelően a magyar birodalom egész sereg külön tartományra szakított, s a katonai diktatúrához képest mindegyik, első sorban az anyaország főhadparancsnoki kerületekre osztott. A kerület feje a hadparancsnok volt, ki mellett egy-egy idegenből hozott főbiztos működött. Az anyaország kormányzójává 1851 szeptemberben Albrecht főherczeg nevezett ki, ki Budáról vezette az országos kormányzatot. Ugyanekkor formaszerűen megszüntették a soha életbe nem léptetett 1849 márczius 4-iki alkotmányt, később az anyaországot öt kerületre, ezeken belül vármegyékre, ez utóbbiakat járásokra osztották még pedig a történeti fejlődés teljes mellőzésével egészen új alapokon, melyek ép oly kevésbé feleltek meg a jó kormányzat s a gazdasági élet érdekeinek, mint a régiek. Még 1850-ben behozták a katonailag szervezett csendőrséget, az osztrák földadó, valamint a dohányegyedárúság intézményét, s egymásután léptették életbe az osztrák adó- és igazságszolgáltatási rendszert, az osztrák polgári és büntetőtörvénykönyvet és eljárást, melyek magokban véve kitűnő alkotások voltak ugyan, de nem illettek Magyarország viszonyaira s ezernyi bajt okoztak a közönségnek. 1853-ban megkezdtek a földtehermentesítést, mely kivált a konzervatív nagybirtok s az erdélyi szászág érdekeit tartotta szem előtt. Legnagyobb hibája azonban az volt, hogy a földesúr csak részletekben kapta kézhez a kárpótlást s akkor sem készpénzben, hanem államkötvényekben, melyeket a hitelviszonyok szervezetlensége mellett csak roppant veszteséggel értékesíthetett. Minthogy pedig azok a közép- és kisebb birtokosok, kik a jobbágyszolgálatok megszűnte s a pénzgazdálkodás bekövetkezte miatt 1848 óta szorult helyzetbe jutottak, kénytelenségből minden áron túladtak kötvényeiken, egész anyagi lételők megingott s azok, kik folytatták a feudális korban megszokott úri életmódot, lassankint elszegényedtek. Ellenben a gazdag réteg, mely kötvényeit nem volt kénytelen piacra dobni, a földtehermentesítésből s az új adó- és gazdasági viszonyok okozta változásokból megerősödve került ki.

Az új kormányzati rendszer szelleme nagy részt egyszerű folytatása volt a réginek, s a legridegebb összpontosításon, németesítésen s felekezeti ségen alapult. Bécsből intéztek minden magyar ügyet, teljesen német lábra helyezték az iskolát, sőt a németesítés érdekében a császár magyar tartományait is föl akarta vétetni (1851) a német szövetségbe, mit azonban

Poroszország meghiusított. Minthogy a magyar katolikus papság iránt ép úgy bizalmatlankodtak, mint a többi magyar néprétegek iránt, ellensúlyozására behozták (1852) a jezsuitákat, kik az udvarban ismét döntő befolyásra vergődtek s Nagyszombatban a császár öcscse, Miksa főherczeg épített számukra díszes palotát. Kísérlet történt, hogy a birodalom egész katolikus egyházi szervezete Bécsben összpontosíttassék s a bécsi érsek legyen az osztrák birodalom primása. A zágrábi püspökség csakugyan érsekség lett s kiszakított az esztergomi tartomány kötelékéből. A főpapság jogainak korlátozására Rómával konkordátum (1855) kötöttet, mely mélyen sértette a magyar egyházat, valamint a magyar király főkegyúri jogát, ellenben a felekezeti türelmetlenség érvényesítésére újabb eszközül szolgált. Ehhez járult a korlátlan rendőr- és kémuralom, az útlevélkényszer, a titkos cabinet noir, az egyesületi jog teljes felfüggesztése, úgy, hogy még a tudományos akadémia sem folytathatta alapszabályszerű működését, valamint a sajtó lenyűgözése. Az első pillanatban a kényuralom azzal az eszmével foglalkozott, hogy mint a Martinovics-összeesküvés-kor történt, az összes magyar írókat pörbe fogja. De megelégedett az irodalom és a napi sajtó rendőrruralom alá helyezésével, mely egy Vörösmartyt, egy Garay Jánost, egy Tompa Mihályt sajtó-ügyben hadi bíróság elé hurczolt, s Szilágyi Sándort, a későbbi jeles történetíró, ki folyton új irodalmi vállalatok indításán fáradozott, örökös zaklatással akadályozta törekvéseiben. Ferencz József császár 1852 nyarán személyesen beutazta ugyan az országot, mely tisztelettel fogadta, de az utazásnak politikai következményei nem voltak s a katonai kényuralom változatlanul fenmaradt. Hasztalan mondotta még az öreg Metternich herczeg is, természetesen csak akkor, midőn minden befolyását elveszté, hogy Magyarországnak ezer éves története van, mely megadja neki a jogot bizonyos önállóságra. Ilyesmiről Bécsben hallani sem akartak, hanem II. Ferdinánd cseh és I. Lipót magyar politikáját, a mennyire lehet, új életre keltették, sőt II. József császár legszélső összpontosító és németesítő törekvéseivel tetézték. Nemcsak a hivatalos életben, az iskolában, a sajtóban üldöztek mindent, a mi magyar. Még a társadalomban sem hagyták nyugton s ebben annyira mentek, hogy midőn Bülow, a híres német zeneművész Pesten hangversenyezni készült (1853), báró Augusz helytartósági tanácsos bizalmasan értésére adta, s az ilyesmi akkor parancs volt, hogy ne a nemzeti, hanem a német színházban tartsa hangversenyét; ezt — mondotta — a kormány azért látja szívesebben, mert a színházat egyik legfőbb eszköznek tekinti a főváros germanizálásában.

Az udvar II. József császár azt az eszméjét is fölelevenítette, hogy idegen tisztviselőkkel rakja meg a közhivatalokat. Az új szerb vajdaságban, melynek szervezése 1853-ban befejeztetett s melynek Temesvár lett fővárosa, hivatalnok vagy akár egyszerű tanító csupán

az lehetett, a ki hivatalos bizonyítvánnyal tudta igazolni, hogy politikailag semmiféle gyanú nem terheli. Ugyane szempontból állították össze a magyarországi tisztikart s minthogy politikailag minden

Ferencz József császár 1853-ban.

(Egykorú könyomat után).

gyanú felett álló embert a töméntelen álláshoz, melyet az új bürokratikus kormányzat alkotott, itthon bajos volt találni, Ausztriából egész tömegesen rendelték Magyarországra az idegeneket, németeket és csehe-

ket, kik nem ismerték a helyi viszonyokat s az új törvényeket olyan rideg módon hajtották végre, mely még tűrhetlenebbé tette a nép helyzetét. Mindazáltal a hazai elemet mellőzni nem lehetett s a híres Bach-huszárság, az a lefelé teljesen korlátlan tisztviselői kar, mely az új rendszert szolgálta, csak részben volt idegen. Töméntelen volt ugyan a cseh és német hivatalnok, de valami fele Magyarországból, még pedig ismert nemesi és főúri családok sarjaiból került ki. Sokan kénytelenségből, hogy megélhessenek, mások meg becsvágyból vállaltak hivatalt, s végül a legelső családok fiai „nem százak, hanem ezrek“ szolgálták az új rendszert rendőrségnél, pénzügyi hatóságoknál, a közigazgatási és bírói karban. Ekképen a Bach-korszak német volt ugyan, mert az volt hivatalos nyelve, de tisztikara, származását illetőleg, csak részben volt idegen s talán nem épen ez az idegen elem gyakorolta hatalmát a legridegebben s vált vak eszközévé Bécs törekvéseinek. Magyarok és idegenek segítségével uralkodott tehát az új rendszer, melyet Treitschke, a híres német történész, maga is konzervatív gondolkodású egyéniség, a legtalálóbban jellemzett, midőn egy magánlevelében azt mondta róla, hogy „a kedélyesség és bestialitás császári királyi vegyülete“. Kedélyes azonban az új rendszer nálunk, főleg az első években, egyáltalán nem volt s leginkább bestialitását érezték az alattvalók.

Ezt az új ígát a magyar nép megadással viselte. A hóhér munkájának első benyomása alatt, midőn legjobbjai vagy elvesztek, vagy távoli börtönökben synylódtak, vagy messze külföldön ették a száműzetés száraz kenyerét, egy pillanatig lesújtva, halálra rémülve állt az új helyzettel szemben. Különben is mérhetetlen anyagi romlás sujtotta. A háború folyamán töméntelen ember esett el vagy lett sebesülés következtében munkaképtelen. Száz meg száz község hamvadt el főleg a nemzetiségi vidékeken, az új kormány meg azzal büntette az országot, hogy a magyar részről kibocsátott minden pénzt (Kossuth-bankó), még azon részét is, melynek ércfedezete volt, értéktelennek nyilvánított, mi valami 80 millió forint kárt okozott. E roppant csapások hatásai észrevehetők voltak minden téren. 1850-ben Pest lakossága 1847-hez képest 7%-kal csökkent s ismét a 100.000 alá hanyatlott (98.912 lélek) s a tudomány-egyetem, melynek tanári személyzete 63 tagból állt, mind a négy karában összesen csak 386 hallgatót számlált. De ez a hanyatlás rövid átmenet volt, úgy szólván csak pillanatokig tartott s alig egy pár év alatt az anyagi és szellemi élet visszavergődött a szabályosság medrébe. A termelő munka hamar megindult országszerte, a nép hite és bizalma újra föléledt. Úgy tett, mint a XVIII. században. A maga javára hasznosította azt, mi a császári rendszerben jó és korszerű volt, a többivel szemben meg régi politikáját, a passzív ellenállást alkalmazta, azon rendületlen hitben, hogy végül övé lesz a győzelem. Nem mondott le ősi eszményeiről s a munkában kereste vigaszát, alkotta meg majdani diadalának eszközeit.

Ezeket nagyban szaporította maga a szabadságharcz, melyben a magyarság legyőzetett ugyan, melynek dicsőséges lefolyása azonban méltán fölébreszté benne erejének tudatát, nagy nemzeti és nemzetközi jelentőségének büszke önérzetét s melynek hagyatékában az erkölcsi javak megbecsülhetetlen öröksége maradt reá. Végre is a népek erejének legcsalhatatlanabb fokmérője a háború s a szabadságharcz, noha vereséggel végződött, valamint a súlyos próbák, melyeken azóta átment, fényesen igazolták testi-lelki mivoltának épségét, sőt megtisztították kóros, elfajult, elvénhedt elemeitől. E tisztulás fájdalmat okozott ugyan, de szükséges volt s biztosította a magyarság számára a jövőt. Egész Európa, még ellenségei is meglepetve bámulták az anyagi és szellemi erőt, melyet a harc mezején kifejtett s azt a lelki nemességet, melylyel nehéz sorsát a harc után elviselte. Sokan enyhítették fájdalmát részvétők liliomaival s Európaszerte ismét tisztelni, becsülni tanulták a magyart, kit addig csak néhány, pazarlásairól, különczködéseiről híres főúrról ismertek s ennek megfelelően értékelték. A szabadságharczban a jeles elmék, kitűnő katonák és politikusok, lánglelkű költők egész tömege lépett a külföld elé, kiket egy önfeláldozó, nemzeti eszményekért élni, halni tudó erős nemzet környezett. E ténynek messzeható és értékes erkölcsi következményei voltak. A nagy népek ismét tisztelettel néztek a magyarságra, politikai tényezőnek ismerték el, melyet bevontak számításaikba, kis népek meg például állítottak oda saját szabadságtörekvéseik megvalósításában. Azzal a vérrel, melyet hazája védelmében ontott, azokkal a győzelmes csatákkal, melyeket vívott, habár végül eredménytelenek maradtak, nyerte vissza a magyar nép Európa tiszteletét, melyben azelőtt már fölöttebb megfogytakozott. Tetteivel érdemelte, sőt erőszakolta ki az elismerést még ellenségeitől is. Ez az erkölcsi siker száz alakban nyilvánult s fokozta a tömegek önérzetét. Így a háború, mely a magyar nép áldozatkészségéhez a legeslegmesszebbmenő igényekkel járult, a vereség daczára bőven jutalmazta áldozatait. Öntudatra ébresztette benne értékét, erejét, politikai és polgárosító jelentőségét, melyeket a rendiség századokon át vajmi kevésbe vett. A nép nem elrettentve, nem szégyenkezve gondolt vissza a szabadságharczra s nem a csüggedés, még kevésbbé a megsemmisülés érzete hatotta át az ötvenes évek közvéleményét. Erősebb hatalmak lenyügözték ugyan, de meg nem törték. Bizalommal nézett a jövő elé, híven ápolta a szabadságharcz eszményeit s férfias elszántsággal dolgozott anyagi és szellemi polgárosodása továbbfejlesztésén. Minden csapás, a töméntelen vér- és vagyonszerveség, az idegen kényuralom zaklatásai daczára szeretettel gondolt ama férfiakra, s ez politikájok legfőbb igazolása, kik 1848/9-ben dicsőséges harcra szólították s valósággá tették azokat a szent eszméket, melyekről az elnyomott tömegek századokon át csak ábrándozni merészeltek. Sőt e férfiaknak maga az új osztrák rendszer adta a legteljesebb elégtételt, midőn legfőbb kívánságaikat, melyektől még 1847-ben való-

sággal irtózott, a jobbágyság megszüntetését, a föld felszabadítását, a parasztnak önálló kisbirtokossá tételét, a jogegyenlőséget a saját programjába fölvette.

Ehhez járult egy másik körülmény. A mint a magyar nép kezéből kiesett a szabadság zászlaja, a Habsburgok összes országaiban véget ért az alkotmányosság s azok a tartományok, népek és nemzetiségek, melyek az udvart a magyarok ellen segítették, ép úgy a kényuralom rabszolgasága alá kerültek, mint a magyarok. Ez a tény meggyőzhetett mindenkit, hogy a Habsburg-monarchiában az alkotmányos szabadság és törvényes haladás legelső, legszilárdabb támasza a magyar elem s hogy ez egyszersmind a leghatalmasabb tényező, mert az orosz beavatkozásig az összes nemzetiségi mozgalmakat, valamint magát a császári kényuralom főeszközét, a hadsereget is le tudta a saját erejéből győzni. A míg csak ezekkel állt szemben, leverte mindnyájokat, összes házi, belső ellenségeit. Hasztalan segítették az oláhokat és a rácokat szomszéd fajrokonai, hasztalan támogatta őket a vagyonos és értelmes királyföldi szászság, hasztalan szervezkedett a harcra éveken át a horvátság s állt a tótság egy része is a magyarellenés irány szolgálatába, sőt hasztalan támogatta azt a magyar főurak egy része. A nemzetiségi forradalmat a magyar, noha ugyanekkor az osztrák császár kitűnően begyakorolt és számra is nagy seregével kellett megmérkőznie, a saját erejével, politikai és katonai geniuszával aránylag rövid időben elfojtotta. Ezt a megdönthetetlen igazságot a külföld, az oroszok, sőt magok az érdekelt nemzetiségek is elismerték, melyek jutalmul immár épen olyan sorsban részesültek, mint a magyar. A kényuralom vad vihara őket is lesújtotta, politikai jogaitól megfosztotta; a német nyelvvel anyanyelvöket elnyomta s ama szabadság helyett, melylyel a magyarok az 1848-iki törvényekben megajándékozták őket, jutalmul kapták, mint minden magyar politikus előre jósolta, a közös rabságot s ha ellene föl mertek szólalni, ép úgy tömlöczbe kerültek, mint a magyarok. E rettentően keserű tapasztalatok reájok is kijózanítólag hatottak s noha egész vértenger zárta el őket a magyarságtól, közeledni kezdtek a magyar állameszméhez s a császári rendszernek határozott ellenségeivé váltak. Csupán Bécsben nem akartak e ténynyel számolni, mely kezdettől fogva jelezte, hogy az új birodalmi rendszer ép úgy csődöt fog mondani, mint régebben. Ellenben a magyar nép politikai ösztöne bizonyosra vette, hogy ez a rendszer előbb-utóbb a legsúlyosabb belső válságokra és külső bonyodalmakra fog vezetni. Türt és remélt tehát azon rendületlen hitben, hogy az idegen kormányzatot a saját bűnei fogják halomra dönteni s egy pár kalandos helyi kísérleten kívül, melyek vérbe fojtattak (1851 és 1853), nem is gondolt újabb fölkelésre, fegyveres lázadásra, hanem várt türelmesen a jobb időkre, melyek békés úton meghozzák eszményei diadalát.

A mi az új kényuralom gazdasági politikáját illeti, az lényegében eltért a régitől, ámbár a vámrendszer megállapításával tovább is Ausztria külön érdekeinek szolgálatába helyezte a magyar nép munkáját. De mivel óriási közterheket rótt az országra, gondoskodnia kellett arról, hogy a nép a roppant adókat elviselhesse. Különben is számításba kellett vennie a nemzetközi viszonyokat, a külpolitika követelményeit. 1849-ben, a szabadságharc leverése után, Ausztria Poroszországgal egyetértve akarta a német szövetségben a régi állapotokat visszaállítani. Mikor októberben e végből egy porosz államférfiú bizalmas küldetésben Bécsben járt, ott azzal biztatták, hogy Magyarországon mielőbb közlekedési eszközöket fognak építeni s így Poroszország mindig szerezhet onnan olcsó gabonát s akkor megszabadul a forradalmaktól, mondotta neki a pénzügyminiszter, mert azon belső mozgalmakat, melyeken ez időben Poroszország átment, legelől az élelmi szerek, főleg a gabona drágaságának tulajdonították. E végből Schwarzenberg herceg külügyminiszter egyenesen megígérte a porosz követnek, hogy a vámsorompót Magyarország és Ausztria közt megszüntetik. Csakugyan megtették (1850 október 1.) s az egész akkori osztrák birodalom egy vámterület lett, mi óriási következményekkel járt a magyar gazdasági élet minden ágában. Elősegítette az anyagi viszonyok fejlődését az út- és vasútépítés, mely nálunk nem oly nagy mértékben folyt ugyan, mint Ausztriában s abból a kétezer millió forint államadósságból, melyet a Bach-korszak csinált, aránylag kevés jutott a magyar országokra. De néhány fontosabb fővonal mégis kiépült s míg 1849-ben csak 178 kilométer vasút volt forgalomban, 1860-ban már 1616 kilométer szolgált a magyar közgazdaságot s előnyösen befolyásolta lendületét.

Első sorban az őstermelésben, a mezőgazdaságban nyilatkozott meg az új viszonyok hatása. A jobb gazdálkodás fokozottabb termést adott s a mezőgazdasági ipar, szesz-, sör- és cukorgyártás, a malomipar nagy arányokat öltött. Noha az osztrák verseny sok régi hazai gyárat megölt, mindinkább szükségessé váltak a mezőgazdasági gépek, mi meg a gépipar keletkezésére vezetett. Minthogy pedig a gép kenyeré a szén, a vasútépítéssel és a gépiparral a kőszénbányászat fejlődött. A helyi, a kisipar azonban továbbra a czéhrendszer szűk keretében mozgott, mert bármennyire ellene volt a korszellem áramlata, az 1848-diki törvények érintetlenül hagyták, ámbár Klauzál kereskedelmi miniszter rendeletileg szabályozta működését. Így a Bach-rendszer örökölt s fenntartotta a czéhrendszert. De később (1857) elvonta tőle leglényegesebb jogát, azt, hogy ő adja az engedélyt az illető iparág gyakorlására s e jogot a közigazgatási hatóságra ruházta. A forgalmi eszközök fejlődése, az osztrák vámsorompó ledőlte nagyban fokozta a kereskedést és árucserét is, mert a távolságok mindinkább eltűntek s a ki- és bevétel egyaránt megnőtt. Elősegítette a lendületet a jobbágyság eltörlése. Milliókra ment

immár a szabad földbirtokosok száma, sőt az ősiség megszűntével az egykori nemesség szintén csak ekkor lett földjének valóságos, szabad tulajdonosa, lett igazi gazda s a földesúr helyét a gazdálkodó földbirtokos foglalta el. Az egykori jobbágyság, immár önálló kisbirtokosok egész buzgalommal szentelhették magokat telkeik gondosabb megmunkálásának, mert nem a földesúrnak dolgoztak többé, hanem szorgalmuk eredménye egészen az övék maradt. Ehhez járultak erkölcsi szempontok, így a közös teherviselés, a törvény előtti egyenlőség, az a hit, hogy a jogszolgáltatást nem az urak önkénye, hanem a törvény szabályozza, s a pörös fél megkapja igazát bárkivel szemben. Mindez kedvező hatást gyakorolt a közvagyonosságra, a földművelés kül- és belterjesség tekintetében egyaránt roppantul emelkedett s nőtt a marhaállomány is. Hozzájárult a lendülethez az a kedvező körülmény, hogy 1852—56 közt Európaszerte aránylag magasak voltak a gabonaárak, miből a magyar termelő dús hasznót húzott s könnyebben viselhette az állam részéről reá rótt súlyos közterheket.

Mint anyagilag, akképen a szellemiekben is hamar kiheverte a magyarság a háború okozta bajokat. A szurony és a rendőri önkény keservessé tette ugyan a magyar író életét, de elnémitani nem tudta. A régiek, Vörösmarty, Arany, Tompa, Garay, Eötvös József újra dolgozni kezdtek s csakhamar lelkesen csatlakoztak hozzájuk Tóth Kálmán, Lévy József, Gyulai Pál, Szász Károly, Madách Imre és mások. Ekkor fejlődött ki egész elragadó nagyszerűségében Jókai Mór lángelméje, kinek regényei voltak a felnövekvő új társadalom legkedvenczebb olvasmányai, lelki táplálékai, melyekből hazafias érzelmeit merítette s kinek hírneve csakhamar egész Európát beragyogta. Megszaporodott a napi sajtó is s még 1850 márczius 9-dikén megindult a „Pesti Napló“, mely örökös harcban állt a rendőrséggel, de folyton gyarapodva végül báró Kemény Zsigmond vezetése alatt, ki a legjelesebb erőket nyerte meg számára, hangadó irodalmi és politikai tényezővé vált s melynek népszerűsítéséhez a legnagyobb mértékben hozzájárultak az akkor mint magán-tisztviselő Bécsben élő Falk Miksa jeles vezércikkei.

A politikai élet azonban teljesen szünetelt. Nemcsak a sajtószabadság s az egyesületi tevékenység állt a legönkényesebb rendőri uralom alatt, nemcsak az országgyűlés kapui voltak bezárva, hanem az önkormányzat is megszűnt s a Bach-rendszer II. József császárt nem követte abban, hogy meghagyja a megyegyűléseket. A rendszer ezeket is eltörölte s a nemzetnek semmi olyan szerve nem maradt, mely lelke vágyainak időnkint kifejezést adhatott. De azért a nép politikai ösztöne és érzéke nem halt el az új viszonyok nyűge alatt. Magyarországnak ekkor már (1857) 14·7 millió lakosa volt s fokozódó polgárosodása észrevétlenül, de kitartóan csapkodta, rongálta a császári rendszer bástyáit. Reményét, bizalmát folyton élesztették a külföldön élő magyarok, az emigránsok, kik a nemzeti ügy bukása után idegen országokba menekültek.

Kossuth és a szabadságharcz sok jelese annak idején a szomszéd török területre húzódtak s az osztrák és az orosz udvar hasztalan követelte kiadatásukat a portától. A czár a szultán kérelmére végül megelégedett azzal, hogy mint a Thököly- és Rákóczy-kor menekültjei, a mostaniak is a török birodalom belsejébe költöztessenek. Így Kossuth s valami 70 menekült Kiutahiába, Kis-Ázsiába belebbeztek, honnan később az északamerikai Egyesült-Államok egy hadihajója Angliába és Amerikába

Erzsébet császárné 1854-ben.

(Egykorú könyomat után.)

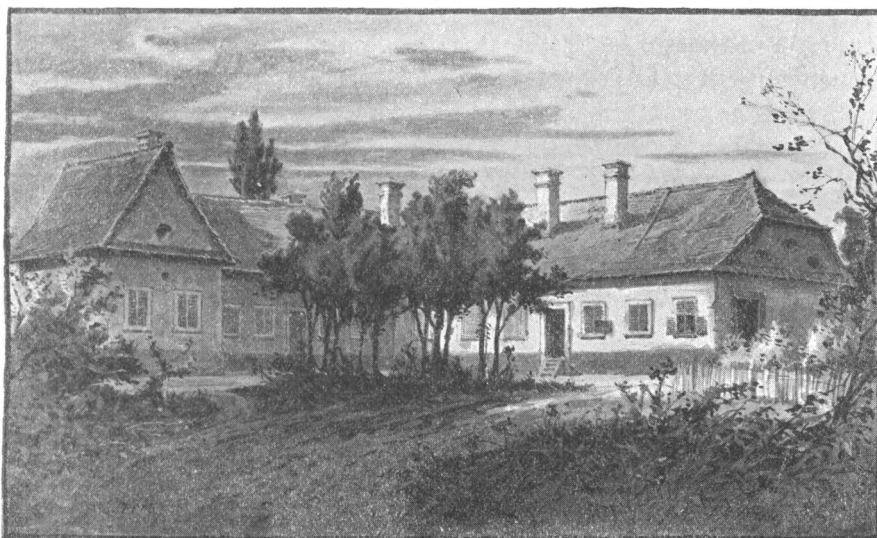
vitte őket. Kossuth maga Amerikába ment, melynek népe a legnagyobb rokonszenvvel üdvözölte. Angliában szintén lelkesen ünnepeltek s az emigránsok híven szolgálták a külföldön a nemzeti eszmét s „élő tiltakozás” voltak „a magyar haza állami életének eltiprása ellen”. Nemzetők meleg érdeklődéssel kísérte ugyan sorsukat, bízott is azon törekvésökben, hogy a külföld érdeklődését megnyerjék a haza ügyének. De mégsem tőlök, hanem a saját erejétől s itthon maradt vezéreitől várta

a megmentést. E vezéreit azonban nem az 1847 előtti kormányférfiakban, az úgynevezett konzervatívokban kereste, kik személyesen vagy családi összeköttetéseikkel minduntalan javaslatokat tettek Bécsben az 1847-diki állapotok visszaállítására. Az 1848-ki törvények helyett ők az 1847-et akarták új életre galvanizálni, mert csak ez alapon teljesülhetett azon egyetlen vágyuk, hogy a hatalom az ő kezökbe jusson s azért az 1848-diki törvényekről ép úgy gondolkodtak, mint az udvar. Ezzel azonban kizárták, a lehetőségét, hogy a nemzetben visszhangot keltsenek s a szenvedések ez évtizedében ép oly távol maradtak a közszellemtől, mint a szabadságharcz előtt.

Ferencz József császár 1854 április 24-dikén kelt egybe Erzsébet bajor hercegnővel s a gyönyörű, kitűnően nevelt császárné nem minden becsvágy nélkül lépett ifjú férje mellé. Élt benne az óhaj, hogy a politikára befolyást szerezzen, csakhogy az udvar féltékenysége hamar határt szabott igyekezetének s így mindinkább bizonyos ösztönszerű rokonérzet támadt benne az elnyomott magyarság iránt. 1857 tavaszán elkísérte császári férjét Magyarországra, hol ez utazáshoz fellegző várakozásokat fűztek. A konzervatívok nagy munkára vállalkoztak s a császárnak kérvényt akartak átnyújtani a 47-es alkotmány visszaállítása tárgyában. Az eszme gróf Széchenyi Istvántól indult ki, ki mint nemzete, egy pár év alatt, 1852 óta csaknem egészen kiheverte a csapást, mely 1848-ban érte. A döblingi gyógyintézetben maradt ugyan, hol azonban sokan látogatták s hol újra a legmelegebben érdeklődött a közügyek iránt. Mikor 1857 júliusban Deák Ferencz Marienbadba utazott, Bécsből kirándult Döblingbe s azt írta haza, hogy Széchenyinél „a betegségnek semmi nyoma, észjárása épen olyan, mint előbb volt, előadása épen olyan érdekes“. Noha Széchenyi ekkor sem állt 47-es alapon s a mellett kardoskodott, hogy az 1847 és 1848 mellőzésével új kiegyezést kell az uralkodóház és a nemzet közt kötni, a konzervatívok felkapták a császárhoz intézendő kérvény eszméjét. Meg is fogalmazták, 129 aláírás szereztek számára, néhányat az ipar és kereskedelem képviselői sorából is. A kérvény az 1848/9-diki eseményekről azt mondja, hogy „örökké gyásnapok maradnak“ s a kérvényezők semmi olyat nem akarnak, „a mi Felséged s az összmonarchia érdekeivel ellenkezik“; tényleg csak az 1847-diki alkotmányt óhajtották második és lényegesen megrontott kiadásban visszaállítani. De az irat olyan fogadtatásban részesült, minőt megérdemelt. A nemzet tudomásul sem vette, a császár meg el sem fogadta, hanem a magyarországi körút befejezte után Albrecht főherceghez leiratot intézett (1857 szeptember 9.), melyben kijelentette, hogy föltétlenül ragaszkodik az ország mostani kormányrendszeréhez. Bach viszont félhivatalos munkát íratott a rendszer dicsőítésére (Rückblick), mi annyira megharagította Széchenyit, hogy egy bizalmasa segítségével hatalmas német munkában (Ein Blick auf

den Rückblick), mely Londonban (1858) névtelenül jelent meg, czáfolta agyon s tette csúffá a félhivatalos hazugságokat.

Mindez azonban kevés hatással volt a nemzet sorsára, mely nem az emigrációtól, még kevésbé a konzervativoktól várta sorsának jobbrafordulását. Volt neki más vezére s volt politikai programja, melyhez rendületlenül ragaszkodott. Ez a vezér itthon élt teljesen visszavonultan és látszólag tétlenül, de örökösen a kibontakozásra gondolva. Ez a vezér Deák Ferencz volt, ki eleinte zalai jószágán, Kehidán lakott, honnan 1854-ben költözött végleg Pestre. Nem izgatott sem szóval, sem írásban, mert ezt az utat elzárta előle a hatalom, nem tolta föl magát a közvélemény irányítójává, még kevésbé kereste az összeköttetést az udvarral,

Deák Ferencz háza Kehidán.
(Rajzolta Cserna Károly).

hanem türelmesen várta a maga idejének eljöttét. Mikor Schmerling igazságügyminiszter 1850-ben Bécsbe hívta, hogy az új bírósági szervezet magyar vonatkozásaiban tanácsát kikérje, Deák levélben (április 25.) azt felelte, hogy „a legújabbban elmúlt szomorú események után, azon viszonyok közt, mint még ma is fennállanak“, nem vehet részt a közügyekben. Ezzel kiadta a passzivitás jelszavát, melyet nemzetének hazafias és független elemei mind magokévá tettek, mert ez a jelszó a magyarság legbensőbb érzelmeiből fakadt s megfelelt az új helyzetnek. Deák átértelte mindazt, „mit — mint később mondotta — minden magyar ember érez azok ellen, kik annyi életet és életörömet, annyi boldogságot feldúltak e hazában“. De a honfibu daczára megőrzé elfogulatlanságát, s minhogytávolabbra látott, mint összes honfitársai, nyugalomra, türelmes kitartásra,

munkára intette őket. Ez az idő lényegileg már Deák Ferencz kora, mert noha Bach rendelkezett a hadsereggel s korlátlanul igyekezett a magyarságot agyonreformálni, a zalai szerény portáján, vagy egy pesti vendéglő nagyon egyszerű szobájában élő „öreg úr“ (már ez időben így kezdték nevezni), nyomósabb hatást gyakorolt, mint az egész császári hatalom, a magyar közvélemény irányítására.

Deák programja az volt, hogy minden módon ébren kell a népben „az alkotmányos szabadságért való érzéket és lelkesedést tartani“, mert „akkor egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt“. Ez alkotmány alatt az 1848-diki törvényeket értette s azt vallotta, hogy „míg e törvények el nem ismertetnek, addig a magyar nemzet és királya közti kiegyezésről szó sem lehet“. E törvények érvényét ekkor nemcsak Bécs, hanem a konzervatívok is tagadták, hol azzal, hogy a követeknek nem volt utasításuk e törvényeket meghozni, hol meg azzal, hogy az események csikarták ki szentesítésöket a királytól. De Deák jogérzete minden alkalommal felháborodva tiltakozott e nevetséges kifogások ellen. Bízott magában s nemzete igazságában s e bizalmat ő is onnan merítette, honnan nemzete, az uralom kezelőinek oktalanságából, kikről mindenki tudta, hogy a monarchiát előbb-utóbb örvénybe döntik. Valóban csak a vak nem látta ezt. Első sorban a pénzügyi gazdálkodás folyt igazán hihetetlen fejtelenséggel. Noha a közjövödelmek óriási módon megsaporodtak, nyakra-főre csinálták az adósságot, önkéntesnek nevezett kényszerkölcsönöket róttak a népre, külföldön óriási kölcsönöket vettek föl, úgy, hogy az államadósság, mely 1840 elején csak 913 milliót tett, 1858-ban már 2439 millió forintra nőtt. E pénz egy része hasznos befektetésekre fordított ugyan, de a legtöbbet a szoldateszka, a Lombard-Velenczében épített várak, melyeknek a későbbi hadjáratokban semmi hasznát sem vették, nyelték el. Másrészt képtelen pazarlást űztek mindenben s főleg a felsőbb tisztviselői karban, mint egy később (1860) indított, de hamar abbahagyott vizsgálat jelezte, a legszörnyűbb korrupció kapott lábra, úgy, hogy a reá háruló gyanu miatt nemcsak egy tábornok, hanem maga a pénzügyminiszter (báró Bruck) is öngyilkossá lett.

A pénzügyi gazdálkodásnak megfelelt a külpolitika vezetése.

Ausztria leverte ugyan a magyar nemzetet, de csak az orosz beavatkozás árán, melyet nemzetközi állásának, külpolitikai tekintélyének erős hanyatlásával kellett megfizetnie. A külföldön lenézték, kicsúfolták az otromba módért, melylyel győzelmét kiaknázták, másrészt meg vezető emberei páratlan elbizakodottságukban egymás után haragították magukra az összes hatalmakat és népeket. Az olasz tartományokban s a legyőzött Piemontban ugyanolyan volt a hangulat, mint Magyarországon. A német birodalomnak egységért és szabadságért rajongó rétegeit elrettentette a katonai és papi befolyásoktól vezetett osztrák kényuralom s midőn a bécsi kabinet a csár segítségével erkölcsileg megalázta Poroszországot (1851),

ebben is új életre keltette a hagyományos eszmét, hogy készülnie kell a Habsburgokkal való fegyveres leszámolásra. Csakhamar (1853) kitört az orosz-török háború s francziák, angolok, piemontiak a szultán segítségére siettek. A czár, valamint a nyugati hatalmak egyaránt Ausztria szövetségét keresték s nagy engedményekkel akarták megvásárolni. Csakhogy az udvar azzal lepte meg a világot, hogy semleges maradt, hogy sem szövetségését, Miklós czárt, kit ez a hálátlanság mód nélkül elkeserített s hozzájárult korai halálához, sem pedig a nyugati államokat nem segítette, a mivel többé-kevésbbé ellenségeivé tette mindnyájokat. De azért Ausztria sem maradt tétlen, hanem megszállta (1854) a dūnai fejedelemségeket s ez a minden czél nélküli művelet 200 millió forintjába s 40.000 emberébe

Kossuth Lajos az emigrációban.
(Egykorú amerikai metszet után.)

került, kiket a kolera és más járványok öltek meg. Viselte tehát a háború terheit, annak legcsekélyebb előnye nélkül. Ellenben Piemont egy lángelméjű államférfiú, gróf Cavour Kamill vezetése alatt egyre nagyobb erkölcsi tekintélyre vergődött s meg tudta III. Napoleon francia császárt az olasz egység s az Ausztria elleni háború eszméjének nyerni. Mindenki közelállónak tartotta ezt a háborút, csak az elbizakodott, elvakult bécsi kormány nem hitt lehetőségében. Mikor azonban 1859 januárban III. Napoleon maga föltárta harczias szándékait, Ferencz József császár még április 8-dikán is azt hirdette, hogy a harczban nem fog egyedül állani s e hitben maga tette kikerülhetetlenné a fegyveres leszámolást. Ő intézett április 23-dikán ultimátumot Piemonthoz s jelzi a bécsi

viszonyok romlottságát, hogy az osztrák ultimátum tartalmát Párisban három nappal előbb ismerték, mintsem Turinban átadatott s így előbb kezdhették meg a hadseregnek Olaszországba szállítását. A mi magát a császári hadsereget, az önkényuralom főtámaszát illeti, ezt a kormányzat szelleme ép úgy megrontotta, mint az egész közéletet. Ez a népek zsírján hizlalt, dédelgetett s a hivatalos világban legyőzhetetlennek tartott hadsereg kitűnő anyagból állt ugyan, s legénysége és tisztikara minden igénynek megfelelt. De a vezetés udvari kegyenczekre bízott s a vitéz sereg egymásután szenvedett vereséget, előbb Magentánál (junius 4.), azután Solferinonál (junius 24.) s már július 11-dikén megkötötték a villafrancai béke, melyben Ausztria elvesztette egyik legvirágzóbb tartományát, Lombardiát. Az események oly gyorsan játszódtak le, hogy egyrészt Kossuth s az emigránsok, kik hazájok felszabadítása ügyében élénk összeköttetésben álltak III. Napoleon francia császárral, II. Viktor Emánuel piemonti királlyal s vezérő miniszterével, gróf Cavourral, nem juthattak szerephez, másrészt Poroszország sem mehetett Ausztria segélyére, mint akarta. Ott Moltke, egy év óta a vezérkar főnöke, ajánlotta Ausztria megsegítését, mert már akkor Elzász-Lothringia megszerzését tűzte ki a porosz politika céljává. Noha sokan elleneztek álláspontját, Poroszország meg is kezdte a mozgósítást. Csakhogy az osztrák diplomácia, fejét vesztve, sebtiben békét kötött s így lehetetlenné tette, hogy Poroszország ez áldozatából Ausztriának haszna legyen.

Katonai, politikai és erkölcsi megalázással végződött tehát az olasz-francia-osztrák háború s az 1859-diki év általában új korszakot nyitott Európa történetében. Az olasz és német egységi törekvések ez év óta léptek az elméletből a gyakorlat terére s vezettek Ausztria hatalmának megingatására, mi Magyarország nemzeti és alkotmányos törekvéseinek friss erőt kölcsönzött. Minden állam, minden európai kormány észrevette az idők változásait, egyedül Ausztria és vezető emberei nem. A császár elcsapta ugyan a lehetetlenné vált Bach belügyminisztert (1859 augusztus 22.) s fölmentette Albrecht főherceget Magyarország kormányzóí állásától, de nem azért, mintha az eddigi rendszerrel szakítani készült volna. Ellenkezőleg éppen a háború után, 1859 szeptember 1-sei pátensével szüntette meg a magyar protestánsok százados önkormányzatát s mikor a tiszai ág. ev. egyházkerület tiltakozott e törvénytelenység ellen, a többi kerületek gyűlései egyszerűen betiltattak, a tiltakozók közül pedig 100-nál többen perbe fogattak és sokan elítéltettek. Bécs kész volt az 1849-diki rémuralmat megújítani s e végből Haynau magyar kiadását, báró Benedek Lajos tábornokot nevezte ki Magyarország kormányzójává, ki maga mondotta, hogy Bécsben az a vezérelv, hogy „a kormány csak terrorizmussal tarthatja féken Magyarországot”. Saját álláspontját következőleg fejezte ki (1860 április 16.): „egész politikai hitvallásomat, katonai erényeim és bölcseségemet a régi híres cs. kir. szolgálati szabályzatból

merítettem. Politikai hitvallásunk, mely semmiféle reflexiót nem tűr, egyes-egyedül császárunk és hadurunk legfelsőbb akarata". Új állásában igazán hihetetlen hangot használt s egy ízben a budapesti sajtó képviselőinek, kiket magához rendelt, azt mondta: „csak ordítsanak derekasan; ha önök ugatnak, mások is ugatnak önök után". Az öreg, részeges őrmesterek, a gyakorlótér s a kantinek hangját vitte be a politikába s Bachnál is jobban gyűlölte a magyarokat és alkotmányos törekvéseiket. De a magyar nép tőle sem ijedt meg. Lelkes, elszánt hangulat fogta el, mely a 48-diki évhez kezdett hasonlítani. Újra beköszöntött a magyar ruha divatja, az ország nagyszerű ünnepélyek közt ülte meg Kazinczy Ferencz születésének százados évfordulóját s csakhamar még nagyobb tüntetésekre adott alkalmat egy gyászeset, mely heves mozgásba hozta a közleket. Széchenyi István gróf még mindig a döblingi tébolydában élt, de a bécsi kormány reá is kiterjesztette az üldözést s 1860 márczius 3-dikán házkutatást tartatott nála. Ez az idegbajos öreg úr egészségi állapotában feltűnő visszaesést okozott. Mikor pedig az osztrák rendőr-miniszter egy levélben pórias durvasággal megfenyegette a nehéz beteget, valósággal kimondta reá a halálos ítéletet s a legnagyobb magyar 1860-ban, a nagyszombat és husvét napja közti éjjel (április 8.) agyonlőtte magát. Az uralkodó rendszernek ugyanoly áldozata ő is, mint az 1849-diki vértanuk. Nemzete olyannak vette halálát s országosan gyászt öltött az elhúnytért. Így a végletekig fokozódott az elkeseredés az uralkodó rendszer iránt, mely azonban csak nehezen akart meghalni. Noha az állam hitele annyira megromlott, hogy 1860 márcziusban még egy 20 milliós kölcsönt sem tudtak többé elhelyezni, azzal az eszmével, hogy Magyarország kielégítésére valami kísérletet tegyen, az udvar egyáltalán nem foglalkozott s magyar politikájának képviselője még mindig Benedek tábornok maradt. Csakhogy a külügyi viszonyok nyomása mindinkább megtörte nyakasságát s a mire nem akarta magát önként elszánni, azt kisajtották belőle az események. Magyarországon a protestáns mozgalmak egyre hatalmasabb hullámokat vetettek; a kérdés megszűnt vallásügy lenni, s az egész magyar nemzet közös ügyévé lett. Egyes magyar előkelők kérelmére az angol, porosz, hollandi kabinetek jegyzékben fordultak (1860) a császárhoz, ki rá levén ez államokra utalva, végre semmiseknek nyilvánította a pátenseket s elcsapta szerzőjüket, gróf Thun Leót. Ez volt az első rés, mely a fenálló rendszeren üttetett s mely e rendszer bukását bevezette.

X. FEJEZET.

DEÁK FERENCZ ÉS A KIEGYEZÉS.

A RENDSZERVÁLTOZÁS. — AZ 1860 OKTÓBER 20-KI DIPLOMA. — AZ 1861-KI ORSZÁGGYŰLÉS. — DEÁK FERENCZ FELIRATI JAVASLATAI. — A PROVIZÓRUM. — AZ 1865-KI ORSZÁGGYŰLÉS. — AZ 1866-KI HÁBORÚ. — A KIEGYEZÉS. — AZ ANDRÁSSY-MINISZTERIUM KINEVEZÉSE. — A KORONÁZÁS.

DÉL-OLASZORSZÁGBAN az 1860. év folyamán tűneményszerű események játszódtak le. Garibaldi József, az olasz egység egyik nemzeti hőse, híres ezer emberével, kiknek sorában számos magyar küzdött, elhódította Sziciliát, azután Nápolyt, elűzte a Bourbon királyi családot, mely nemcsak rokonságban állt az osztrák császárral, hanem kormányzatában is a bécsi elveket követte. Ez elvek sodorták örvénybe s két királysága az egységes olasz államba kebeleztetett. E világtörténelmi események, melyek következményeit egyelőre áttekinteni sem lehetett, másrészt a zürzavaros pénzügyi helyzet az osztrák udvart végre meggyőzték, hogy rendszert kell változtatnia, ha a Bourbonok sorsára nem akar jutni. Belátta, hogy tennie kell valamit, csak azt nem tudta, mit? A legtermészetesebb lett volna, ha a magyarság vezéréhez, Deák Ferenczhez fordul s a teendőkre nézve tőle kér véleményt. Ennyire azonban a kényuralom még mindig nem volt eléggé megpuhítva. Deák Ferenczről, a magyar király egykori miniszteréről Bécs nem akart tudomást venni, hanem a konzervatívokkal fogott kezét.

Ezek az olasz háború óta személyes összeköttetések útján fokozott buzgalommal dolgoztak, hogy a „reformált“ 47-es alapot az udvarral elfogadtassák s főleg báró Jósika Samu igyekezett gróf Rechberg külügyminisztert ez eszmének megnyerni. Rechberg sokáig szabadkozott, mert, mint 1847-ben Metternich, most meg ő tekintette minden csapás daczára rendületlennek a fennálló kényuralmat. Mindazonáltal érintkezésbe lépett gróf Desseffy Emillel, a párt egyetlen rendszeres elméjével, ki 1850 óta folyton azon töprengött, hogyan lehetne a 47-et az új viszonyoknak megfelelően helyreállítani. Terveit nagyobb és minden részletre kiterjedő munkálatba foglalta, melyet bemutatott barátainak s rábeszélésökre átadta gróf Rechbergnek (1859 augusztus 15-dikén). Jó sokáig azonban nem történt

Deák Ferencz 1861-ben.
(Grimm könyomata után.)

semmi, noha Dessewffy azután sem pihent, hanem újabb javaslatokat és tervezeteket szerkesztett; rendszeres egészben kidolgozta az eszköz-lendő változások minden legapróbb részletét, sőt a szükséges császári kéziratokat is megszövegezte. Dessewffy e munkálataiból puskáztak Bécsben, midőn végre 1860 őszén elhatározták, hogy szakítanak az eddigi kényuralommal s bizonyos alkotmányosságot léptetnek a magyar és osztrák tartományokban életbe. Dessewffy javaslataiból merítették egész politikai bölcseségeket, csakhogy a Dessewffy eszméit annyira átalakították, kiforgatták valójokból, hogy mikor a gróf a kormány terveiről végre értesült, noha méltán atyasági igényt formált rájuk, maga sem ismerte meg elmeszüleményét, annyira el volt az torzítva. Az udvar egy császári diplomában, mely Ausztriára és Magyarországra egyaránt kiterjedt, akarta a rendszerváltozást az alattvalók tudomására hozni. Október 14-dikén este látták először Dessewffy és barátai a kormány által készített diplomát, s több tekintetben lényeges módosítását kívánták. De azt a választ kapták, hogy nincs többé idő a változtatásra, mert a császár október 21-dikén az orosz cár látogatására Varsóba utazik s egy nappal előbb mindenestre szentesíteni óhajtja az iratot. Azok az urak, kik hivatalt várhattak, bele is nyugodtak a dologba s Dessewffy egyedül maradt kifogásaival. A bécsi hivatalos lap október 21-diki számában csakugyan közölte az előtte való napon kelt császári kéziratokat. Ezeket egy császári „nyilatkozvány”, az úgynevezett október 20-diki diploma nyitotta meg, melyet a végrehajtására vonatkozó rendeletek és kéziratok hosszú sora egészített ki. A diploma célja volt, hogy a császári rendszert, az egységes birodalmi eszmét bizonyos alkotmányos czafrangokkal diszítve állandósítsa. A császár az egyik kéziratban még „tartományaim hű rendei”-ről beszél, Magyarországnak meg az 1847-es keretben bizonyos különállást biztosít. Ennek megfelelően a régi magyar és erdélyi hatóságok, kancellária, helytartótanács, országbírói és tárnoki hivatal, a régi megyerendszer helyreállítása kimondatván báró Vay Miklós nevezetett ki magyar kancellárrá, azon megbizással, hogy az új rendet életbe léptesse, a koronázás céljából összehívandó országgyűlést előkészítse s e végből a hercegprimás elnöklete alatt országos tekintélyű férfiakkal értekezletet tartasson. Egyik kézirat megszüntette az osztrák politika korcsszületését, a külön szerb vajdaságot s véget vetett a durva Benedek magyarországi kormányzóságának. Egészben az októberi diploma az eddigi merő kényuralmi rendszer helyett valami feudális-foederalisztikus kényuralmat akart teremteni s a konzervatívok nagyra voltak e vívmánynyal, sőt azzal kérkedtek, hogy az októberi diplomával a forradalom „lábai alól elhúztuk az alapot”. Pedig a valóságban csak újabb zűrzavarba döntötték az országot. Magok is érezték, hogy tehetetlenek a nemzeti mozgalommal szemben s minden furfangjokat latba vetették, hogy az „öreg oraculum”-ot, mint Deákot gúnyosan nevezték, beugrassák s az

új rendszernek megnyerjék. Midőn személyesen nem boldogultak nála, a császárral igyekeztek rá hatni. A kancellár december 21-dikén bizalmas kérdést intézett Deákhoz, nem menne-e föl a felséghez, ki az országgyűlés összehívásáról óhajt vele beszélni. Deák azt felelte, hogy kötelességének tartja ő felsége parancsának engedelmeskedni s báró Eötvössel, ki szintén kapott meghívást, csakhamar Bécsbe utazott. Az utazás a magyar közvéleményben érthető feltűnést keltett s a vérmesek abban reménykedtek, „hogy már megvan a 48, a magyar független miniszterium“. De óriási kiábrándulásban részesültek. A császár igen kegyesen fogadta Deákot, ki azonban a kihallgatásról azt írta, hogy „épen annyit tudtam, midőn Bécsből visszajöttem, mint midőn oda mentem.“ Azzal a benyomással tért haza, „hogy Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt, mint jelenleg“. Máskülönben fölöttébb érdekes képet ad a kihallgatásról. A császár nem Deák véleményét kérdezte, hanem maga mondta el neki, mi az ő imperatori akarata, s noha megengedte, hogy Deák röviden jelezze a saját álláspontját, tanácsára nem volt kíváncsi. Nem azért hívta Deákot, hogy véleményt kérjen tőle, hanem azért, hogy tudtára adja, mi az ő akarata s hogy Deák ehhez tartsa magát. Deák azonban az maradt, a ki volt s azt felelte azoknak, kik a kihallgatás ügyében kérdést intéztek hozzá: „mennyire tévedtek, midőn e beszélgetésnek némi jelentőséget tulajdonítottok“. Politikai következménye a kihallgatásnak csakugyan nem volt s az ellentétek az udvar és a nemzet közt a konzervatívok uralma alatt sem enyhültek. Deák ép oly buzgón hirdette programját, mint eddig s ragaszkodott a jogfolytonossághoz, a 48-as törvények visszaállításához, melyekért „sok vér folyt, — írta báró Kemény Zsigmond — azok által győzhető le az októberi diploma is“, melylyel szemben a nemzet ép oly élesen foglalt állást, mint a Bach-rendszer ellen.

Még Deák bécsi útja előtt, december 17-dikén tartatott meg a primás elnöklete alatt Esztergomban az értekezlet, mely azon kérdéssel foglalkozott, hogy az új országgyűlési választások milyen törvény alapján menjenek végbe. Az 1847-ig divó rendi törvényt az adott viszonyok közt alkalmazni nem lehetett, az 1848-diki választási törvényt meg az udvar nem ismerte el érvényesnek. Noha Deák nem vett részt az értekezleten, a megjelentekre a közvélemény olyan erős nyomást gyakorolt, hogy egyhangúlag kimondották, hogy az országgyűlés képviselőválasztásai az 1848: V. törvénycikk alapján tartassanak. E közben a császár december 13-dikán Schmerling Antalt, Bach egykori munkatársát, a magyarok és a magyar politikai törekvések egyik legádázabb ellenségét nevezte ki vezető államminiszterré, s 1861 február 26-ikán új pátentst bocsátott ki, mely részben kiegészítette az októberi diploma hiányait, részben gyökeresen módosította zavaros határozatait. Ez a pátens a feudal-foederalista szellem mellőzésével szabadelvű-centralista irányban

akarta fenntartani a régi császári rendszert s megállapította a közös birodalmi parlament szervezetét, melynek képviselőházát az egyes ország- és tartománygyűlések bizonyos számú küldötteiből alakította meg. Ez a képviselőház 343 tagból állt, kik közül Magyarország 85, Horvát-Tótország 9, Erdély 26 tagot küldött volna. Így a februári pátens újabb sérelmet ejtett a jogfolytonosságon, új támadást intézett Deák programja ellen, ki viszont a konzervatívok minden incselkedése daczára a legelszántabban védte álláspontját s valósággal hadat üzent a pátensnek, valamint azoknak az embereknek, kik kieszelték s a magyarokra akarták erőszakolni.

Ily hangulatban készült a magyar nép az új országgyűlésre, mely 1861 február 14-dikén április 2-dikára, Budára hivatott össze azzal a feladattal, hogy az örökös királyt megkoronázza, nádort válasszon, „a közjó gyarapítására kívánt többféle nagyfontosságú törvényes intézkedés” fölötti tanácskozásban részt vegyen s elküldje képviselőit a birodalmi tanácsba az októberi diploma s a februári pátens értelmében, melyekhez a császár föltétlenül ragaszkodott. Mikor a képviselőválasztások megindultak, Deák Ferenczet Pest belvárosi kerülete tüntette ki egyhangú bizalmával. Deák ekkor is helyesen ítélte meg a viszonyokat s kevés reményt fűzött az országgyűlés sikeréhez. Politikai ösztöne észre vétette vele, hogy a kiegyezés órája még nem ütött, de föl akarta használni az alkalmat, hogy évek óta hangoztatott programját, melyet a 48-ban foglalt össze, részletesen kifejthesse a világ színe előtt. A 48 vezette a választásokban az egész országot s az új képviselőház egy pár ember kivételével a 48-as törvények visszaállításának, Deák programjának híveiből alakult.

Az új törvényhozás megnyitását a császár gróf Apponyi György országbíróra bízta s már a megnyitásra nézve összeütköztek az elvi ellentétek. Az 1848-iki törvény értelmében az országgyűlés székhelye Pest volt, míg a császár az akkor még külön törvényhatóságot alkotó Budára hívta össze. Ott azonban a képviselőház nem akart tanácskozni s az a veszély forgott fenn, hogy a tizenkét évi szünet után összehívott törvényhozás meg sem kezdi szabályszerű működését. Szerencsére Apponyi úgy döntötte el a kérdést, hogy az ünnepélyes megnyitás Budán legyen ugyan, de mindkét ház Pesten tartsa tanácskozásait, mibe Deák belenyugodott. Ez a kénytelenségből tett engedmény a bécsi döntő körök ellenséges indulatát a magyarok iránt még inkább fokozta. „Nincsen oly neme a kegyetlenségnek, zaklatásnak, bosszantásnak, — írta a legilletékesebb tanú, maga báró Vay kancellár közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt, — a mire a mostani miniszterium kész ne lenne. Ily emberekről fogalma magyar embernek nem lehet.” Ilyen szellem vezette a magyar kérdésben Schmerlinget és az udvar többi hatalmasait, mikor április 6-dikán gróf Apponyi ország-

bíró megnyitotta az országgyűlést, mely nyomban megkezdte tanácskozásait. Előtérben ama kérdés állt, milyen alakban, felíráttal vagy egyszerű határozatával feleljen-e a képviselőház a trónbeszédre s az országgyűléshez intézett leiratokra? Deák taktikai okokból a föliratot ajánlotta, de ebben a kérdésben a képviselők nagy része, sőt látszólag többsége nem követte s ez a párt gróf Teleki László (ki azonban a május 7—8-dika közti éjjel titokzatos okokból véget vetett életének) és Tisza Kálmán köré sorakozva egyszerű képviselőházi határozatban akarta megjegyzéseit a trónbeszédre összefoglalni. Mindazáltal május 13-dikán Deák bemutatta felirati javaslatát, mely oly mély benyomást keltett nemcsak a házban és az országban, hanem a külföldön is, hogy gróf Rechberg szükségesnek tartotta a monarchia külköveteit utasítani, tegyenek meg az idegen udvaroknál s a sajtóban mindent e hatás ellensúlyozására. Ez azonban hiú igyekezet maradt, mert a javaslat a törvény és az igazság ellenállhatatlan erejével világította meg Magyarország történelmi jogait s követelte a 48-as törvények visszaállítását elannyira, hogy gróf Apponyi is figyelmeztette a kancellárt, ne remélje, hogy bármily magyar országgyűléssel más alapon lehetne megegyezésre jutni, mint azon, melyet Deák felirati javaslata megjelöl. Sőt a határozati párt számos tagja Deák geniusza iránti hódolattból önkényt távol maradt a döntő szavazástól (június 5.), s a ház 3 szótöbbséggel (155 szavazat 152 ellen) általánosságban elfogadta Deák feliratát. A részletes vitában azonban szövegén Deák ellenére több módosítás történt s a címzés a „Főlséges Császár és Király“ helyett egyszerűen „Főlséges Úr“-rá változott. Ez megadta Schmerlingnek az ürügyet, hogy rávegye a császárt, ne fogadja el a feliratot. A császári elhatározást Ghiczey Kálmán elnök július 1-jén jelentette be a képviselőháznak, mely vissza is állította Deák eredeti szövegezését. A császár ekkor átvette ugyan a feliratot, de július 21-diki leiratában egész tartalmát visszautasította. Maga Vay sem helyeselte a császári választ s leköszönt a kancellári állásról. Deák a leirat alapján lehetetlennek tartott ugyan minden további tárgyalást, de szükségesnek ítélte, hogy a kormány álokoskodásai országgyűlésileg megczáfoltassanak. Mások ellenben ismét csak határozattal akartak a leiratra felelni. Midőn azonban Deák (augusztus 8.) második felirati javaslatát előterjeszté, ez a rendkívül terjedelmes munkát, melyet a nagy hőségben Deák egymaga fel sem birt olvasni (Szalay László segédkezett neki), olyan mélységes benyomást keltett, mint 1848-ban Kossuth Lajos híres július 11-iki beszéde. „Ezen dicső irat, mely nemzetünknek minden jogát, minden kívánságát kifejezi“ egyhangúlag, a lelkesedés folyton ismétlődő kitörése közben fogadtatott el s a főrendek augusztus 10-dikén szintén magokévvá tették. Így a felirat mint a nemzeti óhaj nagyszerű megnyilatkozása jutott a császár kezébe. Mindazonáltal ez a felirat volt az 1861-diki országgyűlés hattyúdala s Bécs-

ben a törvényhozás feloszlásával feleltek reá. Az utolsó pillanatban a képviselőház augusztus 21-dikén egyhangúlag elfogadta Deák Ferencz óvását a feloszlás ellen s kijelentette, hogy ragaszkodik az 1848-ban szentesített törvényekhez és minden oly eljárást, mely nem e törvényeken nyugszik, alkotmányellenesnek s az eddigi kényuralom folytatásának tekint. E határozathoz a főrendiház is csatlakozott, mire másnap felolvasták a feloszlató rendeletet, melynek végrehajtására a kormány katonaságot rendelte ki. De nem kellett igénybe vennie, mert a képviselők nyugodtan szétoszlottak s a magyar törvényhozás kapui ismét jó időre bezárultak. Megújult a régi erőszak kora, Vay után gróf Forgách Antal lett kancellár s még az országgyűlés idején a legdurvább önkénnyel, katonai karhatalommal hajtotta be a törvényesen meg nem szavazott adót s üldözte a köztisztviselőket, kik a törvénytelenésekben részt venni nem akartak. November 5-dikén gróf Pálffy Mór neveztetett ki Magyarország helytartójává, bizonyos ügyek elbírálása a katonai törvényszékekhez utasított, a vármegyei és városi képviselőtestületek feloszlattak, az önkormányzat, sőt a helytartótanács ügyköre megszorított. Az 1861-ben választott s az értelmiség legjobb elemeiből kikerült, közbizalmat élvező közigazgatási és bírósági tisztviselők vagy önként vagy kénytelenségből lemondtak s helyöket olyanok foglalták el, kik a kellő értelmi és erkölcsi képességgel nem bírtak s maguk is tudták, hogy csak rövid ideig lesznek a hatalom birtokában. Ez az új rendszer, az úgynevezett provisorium egész valójában megmételyezte a magyar közigazgatást, mert felélesztette benne a régi idők legromlottabb hagyományait. Az idegen tisztviselők már a megyék visszaállítása után eltávoztak az országból, a jobb magyar elemek meg ott hagyták a szolgálatot. A kormány „szedett-vedett emberek“-ből állította tehát össze a tisztikart s hogy annál hívebben szolgálja, szabad kezét engedett neki a közpénzek, az adók, az árvák vagyona kezelésében, a közönség kizsákmányolásában. Milyen szellem hatotta át magokat a vezető egyéniségeket, a legfőbb hatóságokat, jelzi az, hogy midőn 1863-ban szörnyű aszály pusztította el a termést s országos inség támadt, a kormány a nemzeti csapás enyhítésére nem tett egyebet, mint azt, hogy kihirdette a statáriumot s társadalmi úton gyűjtést indított az inségesek javára. Minthogy nem volt vetőmag, 1864 tavaszán gabonát osztogatott ugyan szét, csak hogy romlott közgei kizsákmányolták az éhhalállal küzdők helyzetét úgy, hogy a költséges segély kevés hasznot hozott a szegénységnek. E tisztikarral azután Bécs azt tehette, a mit akart. Jókai Mór s más írók sajtóvétség miatt börtönbe kerültek, 1864 márcziusban meg egyszerre tömegesen fogdosták össze a fővárosban és a vidéken az embereket s hosszú, csaknem egy évi vizsgálat után többeket halálra ítélték (Almássy Pál összeesküvése). A büntetést várfogságra változtatták ugyan át, de máskülönben az önkényuralom a legkiméletlenebbül folytatta kicsapongásait.

Csakhogy éppen ez a kiméletlenség, mely a nemzeti ellenállást a végtelenségig fokozta, tette lehetlenné Schmerlingnek, hogy elérje vég-célját, vagyis azt, hogy a bécsi birodalmi tanácsba bevigye Magyarországot. Nem mert országgyűlést tartani, mely tehát nem választhatta meg képviselőit. Ellenben Erdélyben, hol kénye-kedve szerint szervezett valami országgyűlésfélét s Nagyszebenbe hívta össze, czélt ért. A magyarok és székelyek, kiknek vezetői sorában helyet foglalt Haynald Lajos gyulafejevári kath. püspök is, el sem mentek a gyűlésre, mely 1863 augusztus 21-diki feliratában semmisnek nyilvánította az uniót, utóbb meg elfogadta az októberi diplomát és a februári pátenst s elküldte követeit a bécsi birodalmi tanácsba. Csakhamar (1864 április 22.) gróf Forgách helyét a kancellária élén gróf Zichy Hermann foglalta el azon feladattal, hogy minden áron, erőszakosan is bevigye a magyarokat a birodalmi tanácsba. De hasztalan volt Schmerling akaratának vak eszköze, sőt hasztalan akad- tak a magyar előkelőségek közt is többen, kik bele fáradva a hosszú tusába, hajlandók voltak elválni Deáktól s bemenni a reichsrathba. Schmerling rendszere mindinkább inogni kezdett. Mikor egy bécsi tanár (Lustkandl Vendel) egy államjogi munkában megtámadta azon jogi alapokat, melyeken feliratai nyugod- tak, Deák Ferencz megragadta az alkalmat s nagyobb tanulmányban, mely németül is megjelent, valósággal összemorzsolta ellenfelét és érveit. Máskülönben Deák az országgyűlés feloszlata után visszavonult régi megfigyelői állásába, de bármi kedve- zőtlenül alakultak az ország viszonyai, nem engedett álláspontjából egy tapodtatnyit sem. „Az ügy — mon- dotta (1863 márczius 28-dikán) — melyért küzdöttünk, a haza szent ügye; a tér, a melyen állunk, a törvényesség.” Mély bölcsességgel ítélte meg Bécsét. Azt mondta, hogy hasztalan közelednék az udvarhoz, mert az megtagad mindent, míg a nemzetközi viszonyok engedményre nem kényszerítik; „mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, nem közeledünk is, adni fognak, vagy legalább ígérni”. Várni tehát türelemmel, míg az új rendszer magára nem uszítja külső ellen- ségeit, volt vezéreszméje, melytől legjobb barátai sem téríthették el. Ép oly kevésbé ült föl a hatalom birtokosai rémítgetéseinek. Mikor Zsedényi Ede udvari tanácsos, kit a császár időnkint meghallgatott, az írta neki, (1862 február 17.) „azt tudom, hogy (a császár) a külön (magyar) miniszterium eszméjét soha, de soha el nem fogadja“, moso- lyogva tette félre a levelet, mert tudta, hogy Bécsben könnyen kimond- ják a „soha“ szót, de az események nyomása alatt ép oly könnyen el is felejtik. Noha akadtak barátai között egyesek, kik cserben

Deák Ferencz aláírása.

hagyták, kik mindenféle megalkuvó javaslatokkal álltak elő s készek voltak a reichsrathba bemenni, csonka miniszteriummal, a 48-as törvények leglényegesebb határozatainak feláldozásával megelégedni, Deák egykedvűen nézte törekvéseiket, melyeket Bécsben számba sem vettek, a magyar közvélemény meg egyszerűen kinevetett. A ki bízott a magyarság jövőjében, az Deák jelszavát követte, ki ez időben is szerény vendéglői szobájából vezette nemzetét. Várakozásai, hogy a Schmerling rendszerét a kül- és belviszonyok alakulata végül is elfogja sodorni, mindinkább teljesültek. Ez a rendszer még inkább megingatta a Habsburg-monarchia nemzetközi tekintélyét és hitelét, mint az 1859-diki szerencsétlen háború. Mindazonáltal Bécsben épen ekkor igyekeztek Poroszország belső bajait, a kormány s a képviselőház többsége közt támadt hosszú viszályt felhasználni, hogy a kisebb német államok segítségével háttérbe szorítsák a porosz befolyást a német szövetségben. E végből Ausztria a német vámszövetségbe is be akart lépni (1862). A német ügyekben folyó tárgyalások közben Bismarck porosz miniszterelnök azt a jóakarató tanácsot adta a bécsi udvarnak, helyezze át súlypontját Budára s lépjen ki a német szövetségből, viszont Poroszország kötelezi magát, hogy egész erejével megsegíti Ausztriát európai bonyodalmában. De Bécsben, hol egymásután követték el az örültségeket, örültségnek mondták az eszmét s még jobban bele gabyodtak a német ügyekbe. Ferencz József császár (1863) Majna-Frankfurtban a német birodalom fejedelmeit gyűlésre hívta, hogy velök a német alkotmány újjászervezéséről tanácskozzék. E gyűlés teljesen meddő maradt, sőt Berlinben túlsúlyra emelte azt a fölfogást, hogy Ausztriával másképp, mint fegyverrel leszámolni nem lehet. E végből 1864-ben belevitték a schleswig-holsteini viszályba, a Dánia elleni háborúba, hol pedig a monarchiának semmi keresni valója nem volt. A porosz-osztrák hadak legyőzték ugyan Dániát s elvették tőle a két tartományt. De a diadal csak új bajok kútfeje lett s józan észszel előre lehetett látni, hogy a győztes felek a zsákmány megosztásán előbb-utóbb hajba kapnak. A dán háború még inkább fokozta a pénzügyi zűrzavart s csak nagynehezen sikerült Ausztriának 1865 őszén igazán uzsorakamatra (61 $\frac{1}{2}$ %-os áron) Párisban 90 millió ezüst kölcsönt elhelyezni. Másrészt a kényuralom, melyet Schmerling Magyarországon gyakorolt, erősen visszahatott Ausztriára s a birodalmi tanács német szabadelvű köreiből mindinkább elkeseredést keltett, úgy, hogy végül nemcsak a pénzügyi, hanem az általános politika ellen is igen heves támadások hangzottak, melyek mindinkább aláásták az addig mindenható miniszter állását.

Deák sasszeme, politikai ösztöne észrevette, hogy a viszonyokban változás készül s elérkezettnek látta az időt, hogy a nyilvánosság elé lépjen s megjelölje a kibontakozás eszközeit. Maga Schmerling adta meg reá

önkéntelenül az alkalmat. A miniszter egyik félhivatalos lapja („Botschafter“ című) 1865 április 9-diki számában elszakadási törekvésekkel vádolta a magyar népet. E cikkekre felelt Deák. Válasza a „Pesti Napló“ husvét-vasárnapi, április 16-diki számában jelent meg (husvéti cikk) s noha nem volt aláírva, mindenki tudta, ki a szerzője s óriási feltűnést keltett úgy, hogy nemcsak foglalkoztatta a közvéleményt, hanem igazi politikai eseménynyé nőtt. Deák abból indult ki, hogy a magyar kérdést úgy kell megoldani, „hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fentartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága teljesen kifejtessék és biztosítsák“ s kijelenté, hogy „készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket“ e célokkal összhangba hozni. A cikket Ferencz József császár is elolvasta, s Deák meggyőző fejtegetései, valamint a külpolitikai viszonyok hatása alatt mindinkább módosult a magyar kérdésben elfoglalt álláspontja. Közeledni kezdett a magyarokhoz. Április 30-dikán megjelent Pozsonyban a lóversenyen. Csakhamar a Pesten tartott gazdasági kiállítás rendezőségének meghívására június 6-dikán Pestre érkezett, noha a látogatást Zichy kancellár, ki méltán féltette állását, a leghatározottabban ellenezte. A császár három napot töltött a fővárosban s a lakosság a legrokonszenvesebben fogadta. Ekkor (június 8.) megszüntette az ostromállapotot, később (június 26.) elmozdította Zichy Hermannnt, mire Schmerling beadta lemondását s június 29-dikén elbocsátatott. De ismét csak a konzervatívok ültek bele a főhivatalokba, kik ép oly kevéssé akartak a 48-as alapra helyezkedni, mint elődeik, sőt inkább nehezítették a kibontakozást, hogy tovább uralkodhassanak. Az új hatalmasok, Majláth György és Sennyey Pál, Deák tudtával vállaltak ugyan hivatalt, hogy a magyar részről sürgetett új országgyűlést előkészítsék, sőt báró Kemény szerint megígérték, hogy „az országgyűlés bizonyos stádiumában le fognak mondani“ s helyet engednek a felelős miniszteriumnak. De mihelyt kezökben volt a hatalom, azt nem Deák programja érdekében, hanem meggyőzésére használták. Majláth szeptemberben meglátogatta ugyan Pusztaszentlászlón Deákot, de nem azért, hogy a haza bölcsétől kérjen tanácsot. Mindazáltal ő sem zárkozhatott el ama közóhaj elől, hogy először is országgyűlést kell tartani, mely 1865 szeptember 17-dikén december 10-ére, még pedig Pestre valóban összehívatott s a választások előkészítésére az 1861-diki törvényhatósági bizottságok visszahelyeztettek. A császár a februári pátenst szintén felfüggesztette (szeptember 20.) s ezzel a kiegyezés egyik főakadályát hárította el. Másrészt felszólította a horvát országgyűlést, hogy a magyar országgyűlésen való képviseltetéséről gondoskodjék, a Schmerling-féle törvénytelen erdélyi országgyűlést feloszlatta s az 1791-diki erdélyi törvények alapján Kolozsvárra november 26-ára új országgyűlést hívott össze, mely határozottan az unio

mellett foglalt állást, mire december 15-dikén a császár elrendelte a magyar országgyűlésre küldendő követek megválasztását.

Így az új magyar országgyűlés egészen más keretben, lényegesen kedvezőbb viszonyok közt nyílt meg, mint az 1861-diki. A fenyegető külpolitikai bonyodalmak, a pénzügyi bajok sürgetőleg követelték a benső zűrzavar rendezését s a császár maga Pestre sietett — az indóházban Deák és számos képviselő üdvözölte, — hogy megnyissa az új törvényhozást. Mindazáltal a december 14-diki trónbeszéd még nagyon távol maradt Deák álláspontjától, ki az új képviselőházban már föltétlen ura volt a többségnek. Az ülésszak elején a 315 képviselő közül 180 tömörült egy párttá s vezére után Deák-pártnak nevezte magát, míg a többi 135 képviselő három külön töredékre, a Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán vezetése alatti balközépre (94 tag), az Apponyi György köré seregülő szélsőjobbra (21) s a Böszörményi László vezetése alatti szélsőbalra (20 tag) oszlott. Deák a képviselők és a nagy nemzeti közvélemény biztos támogatása mellett erélyesen vehette tehát kezébe a kibontakozás ügyét; ismét maga szerkesztette a válaszfölriratot, melyet hosszú viták után 1866 február 26-dikán végleg elfogadtatván, már másnap nagy küldöttség ünnepélyesen átadott a császárnak. A felség válasza azonban hideg és visszautasító volt. Mindazáltal Deák Ferencz indítványára a képviselőház 67 tagu bizottságot küldött ki, mely az Ausztriával közös viszonyok rendezésére részletes javaslatokat készítsen, maga a ház meg újabb feliratban, melyet szintén Deák Ferencz írt, czáfolta meg a császári leirat érveit s ezt a feliratot igen erős harcz után néhány szavazattal a felsőház is elfogadta (április 18-dikán). E közben a horvát országgyűlés a magyar-horvát ügyek rendezésére 12 tagú országos küldöttséget választott, mire a magyar országgyűlés ugyanezt tette s különböző más bizottságokat küldött ki sokféle fontos reformtörvény előkészítésére. Csakhogy a kiegyezés nem igen haladt előre, mert az udvar figyelmét mindinkább lekötötték a külpolitikai zavarok, melyek olasz-porosz háborúra vezettek. A törvényhozás tagjait már április második felében élénken foglalkoztatta a kérdés, mi történjék az országgyűléssel, ha a háború csakugyan kitör? Deák nem tartotta helyesnek, hogy háború idején az országgyűlés együtt maradjon, de azt óhajtotta, hogy a közös ügyek tárgyában kiküldött bizottság elkészüljön munkálatával, mielőtt az elnapolás megtörténik. Úgy okoskodott, hogy a magyar nép szabatosan állapítsa meg a kiegyezési program részleteit, mielőtt a háború sorsa eldől s az udvar ne mondhassa, hogy vereség esetén a magyarok az ő szorult helyzetét akarják kiaknázni, másrészt győzelme esetén is tudja, mik a magyar nép kívánságai? Deák kiegyezési javaslatát június 25-dikén a 67-es bizottság csakugyan jóváhagyta, mire a munkálat azonnal kinyomatott. Sietni kellett, mert előtte való napon az osztrák sereg fényes diadalt aratott az olaszokon (custozzai csata). Alighogy a győzelmet

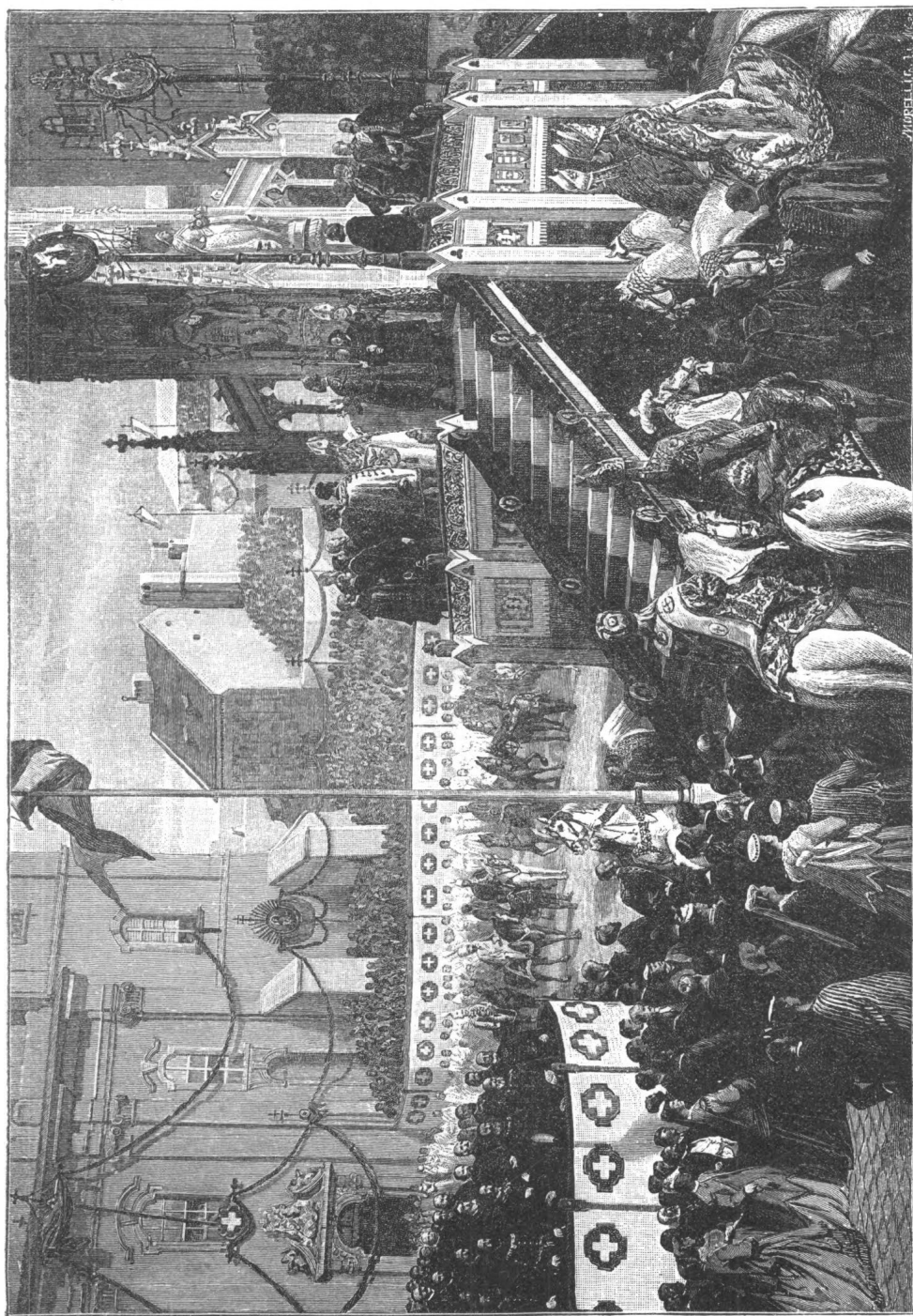
jelentő távirat Bécsbe érkezett, a császár még aznap aláírta a rendeletet, mely az országgyűlést bizonytalan időre elnapolja. A képviselőházban június 26-dikán olvasták fel a császári leiratot, mire elfogadták Deák Ferencz egy határozati javaslatát, mely kimondta, hogy a képviselőház állandóan ragaszkodik a felirataiban kifejtett elvekhez s reméli, „hogy az ország alkotmánya teljes épségében mielőbb vissza fog állíttatni“.

Az új háborúban Ausztriának kettős támadás ellen kellett védekeznie, mert Olaszország, mely előbb pénzbeli kártalanítás útján próbálta a velencei tartományt magához váltani, kezét fogott a német egységért küzdő Poroszországgal. Mindkét állam érintkezésbe lépett a magyar emigrációval, melynek azonban nem jutott szerepe az eldöntésben. Noha Ausztriának szintén voltak szövetségesei a német államok közt, a rossz kormányzat, az összes népek elégedetlensége, különösen azonban a pénzhány kezdettől fogva nyomasztólag hatott reá. Hitele tönkre volt téve. 1866 április 24-dikén a bécsi nemzeti bankkal 60 milliós jelzálogkölcönt kötött ugyan, melyet azonban a bank már nem birt elhelyezni. Kincstári jegyeket bocsátott tehát ki, melyekből szintén csak keveset, 19 milliót helyezhetett el. Mikor májusban a mozgósítás roppant összeget igényelt, a bankopréshez folyamodott s ez adta meg a hadviseléshez szükséges eszközöket. A mi magát a hadsereget illeti, az létszám, kiképzés, felszerelés dolgában egyaránt kitűnő volt s minden attól függött, minő emberekre fog vezetése bízni. Olaszország ellen jeles erők működtek s ott egymást követték a diadalok, melyek közül a custozzai (június 24.) Albrecht főherczeg és a tengeren a lissai Thegethoff vezetése alatt (július 21.) fényes katonai sikert jeleztek. Ellenben az északi harctérre, a poroszok ellen a bécsi rendszer a maga legigazabb képviselőjét, Benedek Lajost, az egykori magyar helytartót, néhány szalontábornokát és kegyenczét küldötte s a rendszer itt lesújtó vereséget szenvedett. A mit a kormányférfiak éveken át vékeztek és rontottak, azt betetőzték hozzá méltó hadvezérei, kik több apró vereség után a rájuk bízott nagyszerű hadsereget a königgrätzi (Szadova, Chlum július 3.) vészbe vezették. A császárnak meg kellett a prágai békét (augusztus 23.) kötnie, melyben olasz győzelmei daczára elveszté Velenczét s kénytelen volt kilépni a német szövetségből, melynek vezetése végképen az erkölcsileg és anyagilag mérhetlenül meggyarapodott Poroszországra s a Hohenzollern-uralkodóházra szállt.

A königgrätzi vereség zűrzavarában a császár azonnal Deák Ferenczhez fordult. Július 17-dikén Majláth kancellár titokban egy rokonát elküldte Deákhoz, ki akkor Pusztaszentlászlón időzött s levélben értesítette, hogy a császár Bécsben beszélni óhajt vele. Deák másnap vasuton elutazott s Meidlingben dr. Ferenczi név alatt egy másodrendű vendéglőben szállt meg, hogy ott várja be a hirt, mikor akarja a császár fogadni. A vett értesítésre július 19-dikén egylovas bérkocsin

behajtatott a bécsi várpalotába, hol a császár háromnegyed órán át beszélgetett vele. Deák hangsúlyozta, hogy a magyar nép már megállapította a kiegyezés feltételeit, melyeknél többet most sem követel. Egyúttal azonban szükségesnek vélte, hogy nyomban a béke megkötése után összehívják az országgyűlést. Arra a kérdésre, hajlandó-e kormányt alakítani, Deák a leghatározottabban tagadólag felelt s gróf Andrássy Gyulát ajánlotta, kit a császár szintén magához rendelt. Deák még a kihallgatás napján haza utazott s ez idő óta bizonyossá vált, hogy kiegyezés esetén az új magyar miniszterium elnöke gróf Andrássy Gyula lesz. Minthogy pedig a hatalmon lévő konzervativok eddig is csak azon föltevésben támogatták a kiegyezés eszméjét, hogy közülök fog az új miniszterelnök kikerülni, immár elkeseredetten igyekeztek a békealkut megghiusítani. Bizonyos dolgokban sokalták Deák kívánságait, másokban meg túlcizitálták, szóval megpróbálták mindent, hogy a császár szívét elvonják a magyaroktól. Ebben erősen támogatta őket a régi kényuralom minden híve, kik alighogy a königgrätzi romlás első rémületéből felocsudtak, alighogy a béke Poroszországgal megkötött, ismét elfoglalták helyöket az udvarban s a kényuralom fentartásáért kardoskodtak. Albrecht és Vilmos főhercegeket tartották ez irány főoszlopainak s csakugyan megtörtént, hogy a császár Deák Ferencz, illetve a hatvanhetes bizottság javaslatait nem fogadta el, hanem ellenjavaslatot készítettett s ultimátumként adta át gróf Andrássy Gyulának azzal, hogy, ha a magyarok el nem fogadják, az eddigi kormányzat változatlan marad.

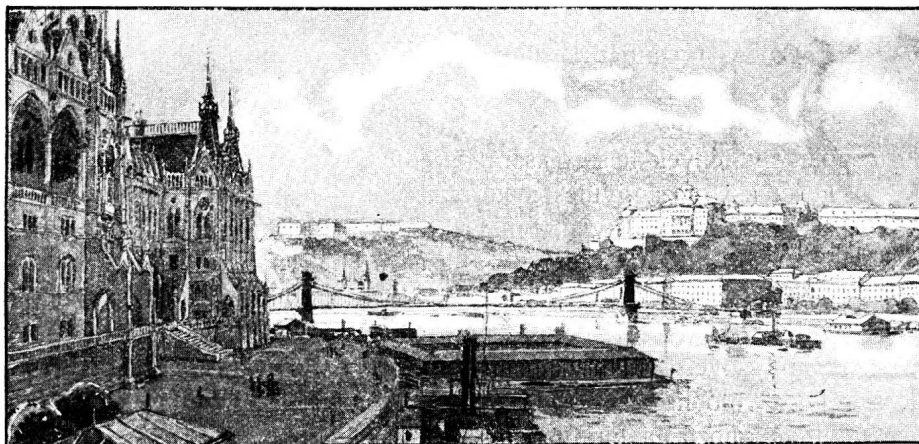
Ezt azonban könnyebb volt kimondani, mint megtenni, mert a háború kimerítette a régi rendszer hatalmi eszközeit s a legkétségbeejtőbb zűrzavarba döntötte Ausztria beléületét. Szerencsére a császár 1866 őszén egy külföldre, báró (később gróf) Beust Frigyes, szászországi államférfiúra bízta a külügyek vezetését, csakhamar az osztrák miniszterelnöki tárczát. Beust nem Bécs százados hagyományaiban, magyar-gyűlölő szellemében gyökerezett s nyomban belátta, hogy a magyarok kibékítése nélkül a Habsburg-monarchia okvetlenül szét fog hullani. Hasztalan követelték tehát bizonyos elemek, hogy „a régi elkoptatott eszközökkel: a bureauval, karddal és egyházi szószékkal” védelmezze meg az eddigi rendszert. A „gróf-finis Ausztriae”, mint ellenségei később nevezték, követte a józan ész parancsait s törekvéseiben buzgó támogatást talált Erzsébet császárnében, ki már előbb megtanult magyarul, bevitte a magyar nyelvet családja körébe s a maga részéről is útját egyengette a magyarok kibékítésének, kiknek körében, Budán töltötte a porosz háború izgalmas heteit. Mikor tehát az elnapolt országgyűlés ismét megkezdte tanácskozásait, a kiegyezési tárgyalások mindinkább kedvező folyamatot vettek. 1867 február 17-dikén a császár gróf Andrássy Gyulát megbízta a magyar miniszterium megalakítá-

Ferencz József király koronázó esküje.
[(Székely Bertalan eredeti vízfestménye ő Felsége birtokában.)]

sával s február 20-dikán ki is nevezte az új Andrássy-kormányt, melyben a konzervatívok nem kaptak helyet. A kiegyezési tárgyalások folyamán követett politikájokkal magok zárták ki magokat a felelős miniszteriumból, de bécsi barátaik nem ejtették el őket, hanem másképp gondoskodtak rólok. Az új kormány a parlamenti rendszernek megfelelően kizárólag a törvényhozás többségéből, a Deák-pártból került ki. Andrássy Gyula az elnökség mellett a honvédelmi tárczát is átvette, s a belügyi tárcza báró Wenkheim Bélára, az ő Felsége személye körüli gróf Festetich Györgyre, a pénzügyi Lónyay Menyhértre, a közmunka- és közlekedésügyi gróf Mikó Imrére, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi Gorove Istvánra, a vallás- és közoktatásügyi báró Eötvös József-re, az igazságügyi Horvát Boldizsárra bízott. Ez a felelős miniszterium vezette immár az ország ügyeit s tette meg a királyi pár koronázásához szükséges törvényhozási és másnemű előkészületeket. A koronázás maga 1867 június 8-dikán Budán és Pesten az ősi szokások szerint szemkápráztató pompa közepett, az egész nemzet lángoló lelkesedésétől kísérve ment végbe. Nemzeti ünneppé vált az a nap, melyen az ősi uralkodóház és a magyar nemzet ismét kezét fogott egymással s kölcsönösen fátyolt vetve a multra, közös munkára egysült. Deák Ferencz csak mint egyszerű képviselő vett részt a nemzet örömnapjában. Miniszteri tárczát nem vállalt, semminemű kitüntetést nem fogadott el, s világra szóló sikerei közepett az maradt, a ki a szenvedések napjaiban volt, hazájának egyszerű polgára. De nemes alakját annál ragyogóbban övezte az emberi nagyság glóriája. Király és nemzet egyaránt tudta, hogy neki köszönhetik kibékülésök áldásos művét, hogy az ő politikai bölcsesége, államférfiúi belátása, egyéniségének ellenállhatatlan varázsa nyerte meg őket a béke, a törvényes kiegyezés eszméjének, mely a magyar népet újabb végzetes harczoktól mentette meg, Ferencz József királyt meg családja és országai egyik legnagyobb jótevőjévé avatta.

Budapest az új országház felől.

(Rajzolta Dörre Tivadar.)

XI. FEJEZET

I. FERENCZ JÓZSEF KORONÁS KIRÁLY KORA.

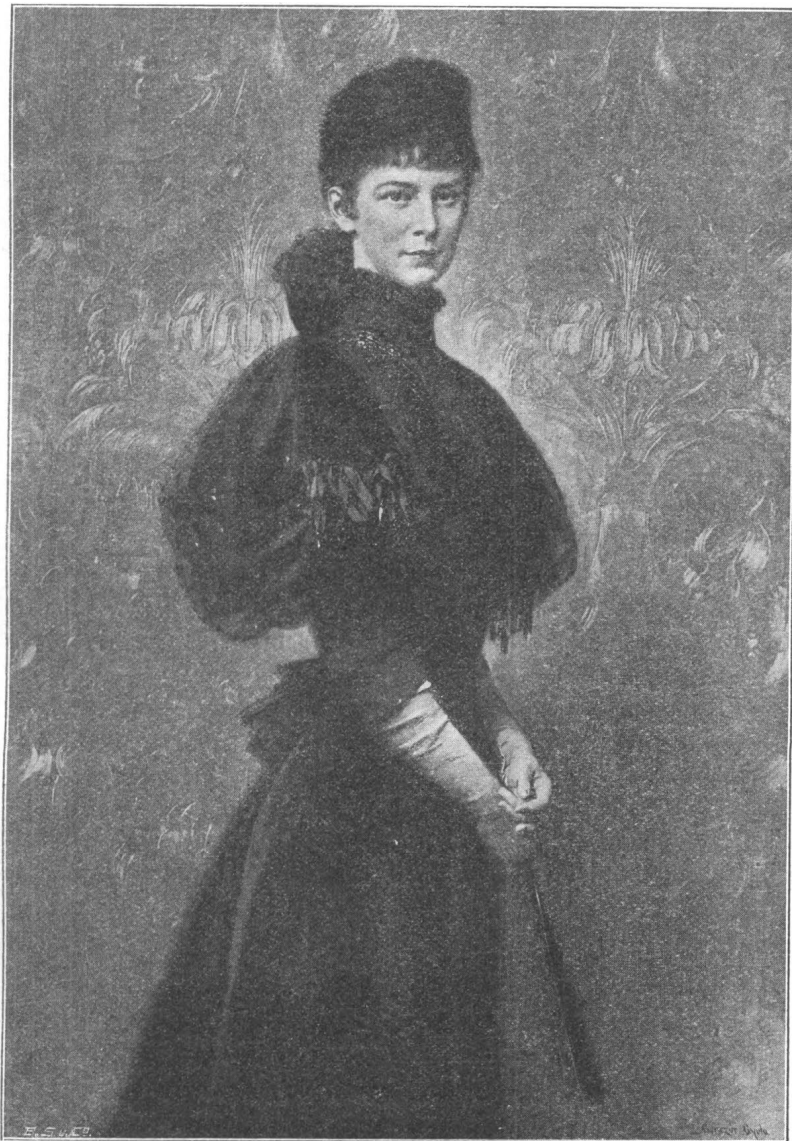
A KIEGYZÉS. — A PÁRTVISZONYOK. — A MINISZTERELNÖKÖK. — A MAGYAR BEFOLYÁS A KÜLPOLITIKÁRA. — AZ ÚJ REFORMKORSZAK. — AZ URALKODÓ CSALÁD ÉS A MAGYARSÁG. — BEFEJEZÉS.

DEÁK FERENCZ nagy alkotása új korszakot nyitott a magyarság történetében, mert törvényesen rendezte viszonyát ősi uralkodó családjához, valamint az örökös tartományokhoz, az anyagi és szellemi fejlődésnek meg egészen új utakat tört. Mindazáltal ez a korszak még olyan mélyen belenyúl a mai ember nyom érzelmeibe és érdekeibe, olyan közel esik hozzánk, hogy ma lehetetlen róla végleges, minden irányban elfogulatlan ítélet mondani. Hiányzik a kellő történeti távlat s a történetírónak,

ha a pártoskodás gyanuját kerülni akarja, immár egyszerű krónikássá kell változnia s csupán a legjellemzőbb, leglényegesebb tények felsorolására szorítkoznia. Így ezer éves történelmünk elbeszélésének záró fejezete csupán ily tények felsorolására terjedhet ki.

A koronázó országgyűlés a koronázással nem fejezte be korszakos működését. Azokat a törvényeket, melyek az 1848-diki törvénykönyv egyes cikkeinek módosítása tárgyában szükségseknek látszottak, valamint azokat, melyek az ő felsége többi országaival fennforgó közös érdekű viszonyokat és elintézésök módját, a két birodalom közötti vám- és kereskedelmi szövetséget, a közös költségekhez és az osztrák államadósságokhoz való hozzájárulást rendezik, az országgyűlés még a koronázás előtt meghozta, a király pedig koronázása után csakhamar szentesítette. Azután további főfontosságú belügyi, főleg adóügyi és gazdasági törvényeket alkotott; rendezte a viszonyt Horvátországgal, mely az új törvény alapján a magyar kormányban külön képviselőt, horvát minisztert kapott (az első báró Bedekovich Kálmán volt 1868-ban) s behozta az általános tankötelezettséget, valamint az általános és személyes védkötelezettséget. Ez utóbbi elv alapján állapította meg a véderőt, melynek alkatrészei a hadsereg, a hadi tengerészet, a honvédség és a népfőlkelés. A népfőlkelés csak jóval később nyert ugyan végleges szabályozást, de itt és a honvédségnél a törvény kifejezetten a magyart nyilvánította (a horvát honvédség kivételével, melynél a horvát lett a vezénylet nyelve) vezénynyelvvé s zászlaját a felség nevének jelvényei mellett az ország színeiből és címereiből állította össze. A koronázó országgyűlés csak 1868 december 10-dikén ért véget. Azóta az országgyűlések a törvények végtelen sorozatát alkották meg, melyek a közélet minden ágára kiterjedtek s Magyarországot a kor haladó szellemének megfelelő intézmények birtokába igyekeztek helyezni. A politikai élet irányítása a társadalom azon rétegei, az egykori nemesek és földbirtokosok kezén maradt, kik a nemzetet a hosszú küzdelemben vezették, míg az absolutista kormányrendszer helyét a parlamentarizmus, a régi rendi ellenzéket modern czélokért küzdő s elvi alapokon nyugvó nagy pártok váltották fel. Idővel azonban a pártviszonyokban is lényeges változások álltak be. Az 1865–68-diki országgyűlésen három főpárt küzdött egymással, a nagy többség Deák Ferencz, a balközép Tisza Kálmán vezetése alatt és a függetlenségi párt, mely utóbbi kettő az új kiegyezésben alkotott közjogi alapot nem fogadta el. E pártviszonyok 1875 elején megváltoztak. A balközép összeolvadt a Deák-párttal és az új többség a szabadelvű párt nevet vette föl, Tisza Kálmán meg belépett a miniszteriumba, csakhamar pedig maga alakított kormányt s azóta az időnkinti miniszterelnök lett a szabadelvű párt vezére. 1878-ban a szabadelvű párt egy része a gazdasági kiegyezés miatt külön vált s előbb egyesült ellenzék, azután nemzeti párt névvel gróf Apponyi Albert vezetése alatt küzdött a

kiegyezésben biztosított jogoknak a nemzet javára való teljes érvényesítése érdekében. De 1899 elején, midőn Széll Kálmán alakított kormányt, az Apponyi-párt egyesült a szabadelvű párttal, melyből 1903

Erzsébet királyné élete utolsó éveiben.
(Festette Benczur Gyula.)

végén gróf Tisza István miniszterelnöksége idején egy része kilépett. A függetlenségi párt az idők folyamán a választásokban egyre szaporodott s lelki vezére, Kossuth Lajos halála, 1894 óta fia, Kossuth Ferencz vette át vezetését. Alakultak részint a társadalmi viszonyokból kifolyólag,

részt az európai eszméáramlatok hatása alatt időnkint kisebb pártok és töredékek is (nemzetiségi, antiszemita, agrárius, néppárt), de a parlamenti élet mégis a jelzett három nagy párt alkotta mederben folyt le s előbb a Deák-pártra, 1875 óta a szabadelvű pártra támaszkodva a következő miniszterelnökök vezették Magyarország kormányzatát:

1. Gróf Andrássy Gyula (1867 február 17-től 1871 november 14-ig).
2. Gróf Lónyay Menyhért (1871 november 14-től 1872 december 4-ig).
3. Szlávy József (1872 december 4-től 1874 márczius 21-ig).
4. Bittó István (1874 márczius 21-től 1875 márczius 2-ig).
5. Báró Wenkheim Béla (1875 márczius 2-től 1875 október 20-ig).
6. Tisza Kálmán (1875 október 20-tól 1890 márczius 13-ig).
7. Gróf Szapáry Gyula (1890 márczius 13-tól 1892 november 17-ig).
8. Wekerle Sándor (1892 november 17-től 1895 január 14-ig).
9. Báró Bánffy Dezső (1895 január 14-től 1899 február 26-ig).
10. Széll Kálmán (1899 február 26-tól 1903 június 27-ig).
11. Gróf Khuen-Héderváry Károly (1903 június 27-től 1903 november 3-ig).
12. Gróf Tisza István (1903 november 3).

Az első magyar miniszterelnök lemondását az okozta, hogy gróf Andrássy Gyula az elbocsátott gróf Beust helyett közös külügyminiszterré neveztetett ki. De a magyar befolyás nem csupán ekkor kezdett érvényesülni a külügyekben. A mint a magyar elem megszerzése méltó helyét hazája vezetésében, nyomban felhasználta törvénybiztosította befolyását s a nemzetközi politikában a béke fenntartásának egyik legszilárdabb támasza lett. E törekvéseit már az 1870/71-diki francia-német háborúban erősen kifejezte s kiváló része volt abban, hogy az udvar a harcias csábításoknak nem engedett, hanem semleges maradt a nagy nyugati küzdelemben. Mikor gróf Andrássy lett a külügyek vezetője, még inkább azon fáradozott, hogy biztosítsa a Habsburg-monarchiának a békét. Mindazáltal háború nélkül is gyarapítani tudta a Habsburgok területét s míg az önkényuralom egymásután vesztette el a legvirágzóbb országokat, a kiegyezés, az alkotmányosság kora két nagy tartomány, Bosznia és Herzegovina megszerzésére vezetett. Az 1877-diki orosz-török háború után Berlinben tartott nemzetközi kongresszus által alkotott szerződés 25. pontjában nyert európai megbízás alapján 1878 július 29-dikén csapataink bevonultak Bosznia-Herzegovinába s leerve a mohamedánok ellenállását, a szent korona ez ősi két melléktartományát állandóan megszállották. Andrássy a legbensőbb baráti viszonyba lépett az új német birodalom megalkotójával, Bismarck herczeggel, s 1879-ben megteremté a magyar-osztrák-német szövetséget. Noha Andrássy csakhamar leköszönt, alkotása, a kettős szövetség, mely Olaszország csatlakozásával (1882), hármas szövetséggé bővült, lejártakor mindig megújíttatván, megmaradt

I. Ferencz József király.
(Festette Benczúr Gyula.)

mind a mai napig s az európai béke fenntartásában egyik leghatékonyabb eszköznek bizonyult.

Külső háborúktól meg nem zavarva szentelhetette tehát magát a magyar nemzet a kiegyezésben visszanyert alkotmányos életének, közintézményei korszerű átalakításának, szellemi kincsei gyarapításának, anyagi ereje kifejtésének s a munka, melyet ez irányban végzett, valóban óriási. A kiegyezés főfontosságú jogokat és mérhetetlen hatalmi eszközöket bocsátott a nemzet rendelkezésére s oly mértékben tette sorának urává, minőben századok óta nem volt. Felhasználták-e kellően a nemzet időnkinti politikai vezérei a kiegyezés nyújtotta eszközöket a nemzeti érdekek minden irányban való biztosítására, elejét tudták-e venni a régi osztrák és összpontosító hagyományok felújulásának, nem ébredt-e föl közéletünkben az ódon feudális szellem, s nem nőtt-e a bécsi és általában európai reakció hatása alatt olyan befolyásos tényezővé, mely az önző osztályérdeket a nemzet közös érdekei rovására juttatja érvényre a közéletben? Mindezekre felelni nem a mai történetírás feladata. Bizonyos azonban, hogy a lefolyt csaknem négy évtized alatt gyökeres változások álltak be a magyarság nemzeti, társadalmi és polgárosodási életében. Ma már a magyar birodalom népességének száma megközelíti a húsz milliót s a magyarosodás a társadalom minden rétegében örvendetes, néhol meglepő haladást tesz s a jogban és teherben egyesített nemzet nyelve és hazafias érzése egyre folytatja hódításait. A tanügy messze terjedő reformja, a közlekedési eszközök nagyszerű fejlődése, az igazságszolgáltatás modern lábra helyezése, a gazdasági munka óriási lendülete megváltoztatta az ország egész külső kinézését. Legelől a főváros, Budapest lett majdnem 800.000-nyi lakosával Európa egyik legszebb és legélénkebb városává. Az állam kezét fogva az új társadalmi tényezőkkel, az ipar, a kereskedés és a forgalom képviselőivel, az egyre inkább vagyonosodó polgársággal, úgyszólván teljesen újjáépítette, óriási terjedelművé tette, hivatásának külsőleg is megfelelő színvonalra emelte. Míg azelőtt a kereskedés és ipar néhány utcában, egy-két városrészben megfért, ma az új, roppantúl megnőtt város minden részében törhetetlen erővel működik s gyárak és paloták emelkednek ott is, hol egy-két évtized előtt homokbuczkák vagy burgonyaföldek terültek el. De az átalakulás nem szorítkozott a fővárosra, hanem észrevehető a vidéki városok külsején is. Ezeket szintén átalakították, fokozottabb életigényeiknek megfelelőbbé tették az új polgári osztály, az állami, helyhatósági és magántisztviselők, az értelmiségi keresetek, a gyáripár és kereskedés képviselői, kiknek száma mindenütt roppantul megszoródott s jólétben, műveltségben egyaránt meggyarapodott. A magyar birodalom még mindig földműves állam ugyan s évi jövedelmének 65%-át az őstermelés adja. De már előkelő helyet vívott ki gazdasági életében az ipar, még pedig a gyáripár s a

magyar birodalomban 1901-ben 2642 gyár és gyári jellegű ipartelep működött 259.464 munkással és alkalmazottal. Mindazáltal a magyar ipar még 25%-át sem fedezi a hazai szükségletnek s csak mintegy 22%-át szolgáltatja a nemzet évi jövedelmének, melyhez a kereskedelem valami 12%-kal járul. Ipar és kereskedelem még mindig nem tartják el tehát a munkás nép fölöslegét, mely külföldön keres foglalkozást. A vándorlás már a kiegyezés után megindult, de sokáig csak belső vándorlás maradt, mert a vidéken megélni nem tudó munkás nép a városokba özönlött, melyek lakossága általában megsaporodott. Csak-hogy idővel a város sem birta többé a beköltözőket táplálni, mire a vándorlás, mint minden agrárállamban, külföldre, első sorban a tengerentúlra, Amerikába fordult s ma Magyarország a kivándorlás tekintetében Európa legelső államai közé tartozik. Itthon meg az agrárszocializmus terjedt el a magyarabb vidékeken is, jelezve, hogy az állam és a mérvadó társadalmi tényezők nem eléggé törődnek a földműves néppel s vezetését hivatlan elemeknek engedik át.

Magyarország gazdasági viszonyainak alakulátára döntő befolyású az a vámszövetség, melyre 1867-ben Ausztriával lépett s mely a törvény szerint 10—10 évi időszakra köttetik meg, még pedig szintén a törvény értelmében mindig Ausztria alkotmányos törvényhozással s más módon életbe sem léptethető. Két ízben, utoljára 1887-ben az osztrák törvényhozás meg is szavazta a vámszövetséget, mely 1897 december végén lejárt. Noha a magyar és az osztrák kormányok idejében megindították az új egyezség előkészítésére vonatkozó tárgyalásokat s 1896-ban sikeresen befejezték, az osztrák parlament, melyben 1880 óta a német helyett a szláv elem jutott túlsúlyra, nem intézte el a vámszövetség ügyét. A törvény ez esetre is gondoskodik s megállapítja, hogy ha Ausztriával a vámszövetség nem létesül, Magyarország önállóan rendezheti gazdasági külviszonyait. 1898 január 1-seje óta a két állam közt nincs gazdasági és vámszövetség, de azért az ország nem élt törvényes jogával, hanem (1899-ben) az addig törvényes, azóta csak tényleges állapotot meghosszabbította 1907 végéig azon kikötéssel, ha Ausztria ugyanezt teszi. A kiegyezéssel járó bajok, valamint az a törekvés, hogy a hadsereg magyar ezredeiben az állam nyelve, a magyar, a fennálló törvényeknek megfelelően érvényre emeltessék, a magyar országgyűlésre is erős hatással voltak. 1903-ban egymást követték a miniszterválságok, a képviselőház tanácskozásai meg kizökkentek rendes kerékvágásukból s a szabályszerű törvényhozói működés az év legnagyobb részében szünetelt.

Mindez gátlólag hatott az anyagi és szellemi érdekek ápolására, de nem zavarta meg azt a benső viszonyt, mely 1867 óta a nemzet és koronás királya, Ferencz József ő felsége közt alakult, kinek a gondviselés megadta a kivételes kegyet, hogy maga örködjék létrejötté óta

mind e mai napig Deák Ferencz kiegyezési művén. Hűségesen megtartotta koronázó esküjét, odaadással szentelte magát uralkodói hivatásának, s a hosszú időn át a magyar alkotmányos gépezet szabályszerű működését meg nem akasztotta soha. Érzelemben is azonosította magát hű nemzetével s az 1896-diki évet, midőn a magyarság a honfoglalás ezer éves évfordulóját országos kiállítással s nagyszerű ünnepélyekkel ülte meg, királya szeretettel vett részt népének ez emlékezetes örömesztendéjében. Viszont a magyarság hűségesen osztozott királyával azokban a megpróbáltatásokban, melyek az ő hosszú, munkás életét időnkint megkeserítették. 1889 január 30-dikán önkezével vetett véget életének egyetlen fia, Rudolf trónörökös (született 1858-ban), a magyarok buzgó barátja, kihez a legszebb remények fűződtek. 1898 szeptember 10-dikén orgyilkos ölte meg a nemzet nagyasszonyát, Erzsébet koronás királynét, a betegség és lelki szenvedések által már életében megdicsőült nemes nőt s a lesújtó gyász hír országszerte a fájdalom és részvét megható megnyilatkozására adott alkalmat. Egészben a magyar nemzet, mely ezer év óta él e haza földjén s végzi itt történeti hivatását, az 1848–67-diki újjászületés után ifjúi erővel néz jövőjének nagy feladatai elé s valamilyen a múltban, akképen ma is ragaszkodik nemzeti egyéniségéhez, az állami önállósághoz, mindazokhoz a nemes eszményekhez, melyekért élt, dolgozott és szenvedett egy évezreden át, a honalapító Árpád óta a jelenkorig.

E KÖTET KUTFÓI.

A mit e munka első kötetében azon legszélesebb körű tanulmányokról mondtam, melyeket művem megírása céljából tettem, hogy ugyanis a kül- és belföldi forrásokat és feldolgozott munkákat lehetőleg egész teljességökben átvizsgáltam, a második és befejező kötetre is alkalmazható. Ehhez szintén ezrekre menő könyvet és hirlapot olvastam át, hogy az egyes korszakok állapotait és szellemét megismerjem. Sőt e kötethez a legszélesebb körű levéltári kutatásokat is tettem s évek hosszú során át búvárkodtam a budapesti, valamint vidéki és bécsi levéltárakban. Kutatásaim legnagyobb részét számos önálló, kisebb-nagyobb munkában dolgoztam föl, melyek közül megemlítem a következőket: Magyarország három részre oszlásának története 1526—1608. (Szilágyi: Magyar Nemzet Története V. kt.); Régi magyar birtokviszonyok 1494—1598.; A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után; A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után; Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában; A jobbágyadózás 1564—76-ban; A jobbágy-adózás 1577—97-ben; A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604. (Ez utóbbi és a jobbágyadózás 1564—76 közös címmel, mint »Két pénzügy-történelmi tanulmány« jelent meg); Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században; Bethlen Gábor élete (Tört. Életrajzok; e munka nagyobb részét Gindely Antal osztrák történész írta, de én nemcsak lefordítottam, hanem gyökeresen átdolgoztam s utolsó részét »Bethlen Gábor udvara« címmel magam írtam); Széchy Mária (Tört. Életrajzok); Magyarország története I. Lipót és I. József korában 1657—1711 (Szilágyi vállalatának VII. k.); Magyarország Buda visszafoglalása korában; A karloviczi béke története; Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában 1720—21 (Magyar statisztikai közlemények XII. kt.); Az osztrák császári cím és Magyarország. Ezekhez járul tömértelen hosszabb értekezés és tanulmány a XVI. és XVII. század különféle fontosabb politikai és polgárosodási viszonyairól, melyek a Századok, Hadtörténelmi Közlemények, Gazdaságtörténeli Szemle, Irodalomtörténeli Szemle, Budapesti Szemle, Új Magyar Szemle különböző kötetekben jelentek meg. Ezek felsorolására azonban most nem terjeszkedhetem ki s a fentebbi önálló munkákat is egyedül azért említettem, mert térszűke miatt reájok vagyok kénytelen a forrásokat illetőleg az olvasót utalni. Azokban fölhasználtam s egyenkint idéztem azon írókat és minden említést érdemlő munkájokat, kik történetünknek főleg 1711-ig terjedő időszakával foglalkoztak. Itt azonban lehetetlen mindnyájukat újra idézni, mert e kötet terjedelme különben is jóval nagyobb lett, mint a kiadóhivatal annak idején ígérte. E kötetnél is csak a legszűkebb keretre kell a forrásmunkák felsorolásában szorítkoznom, még pedig lehetőleg azokra, melyek legújabban jelentek meg, vagy a XVIII. és XIX. századra vonatkoznak, másrészt egyes részletkérdésekre nézve nyújthatnak tájékoztatást. Meg kell azonban jegyeznem, hogy az első kötet végén felsorolt munkák nagy része történetünk e korszakára is kiterjed. Ez uttal még a következőket sorolom föl:

Andrássy Gyula gróf: Az 1867-iki kiegyezésről.

Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig (Szilágyi vállalatának VI. kte).

Apponyi Sándor gróf: Hungarica. A magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok II.

Balassa József (kiadta): Mondolat. Dícsalóm 1813; Felelet a Mondolatra.

Ballagi Aladár: Wallenstein horvát karabélyosai; A magyar nyomdászat története;

A magyar kir. testőrség története.

- Ballagi* Géza : A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig ; Az 1839—40-iki országgyűlés viszhangja az irodalomban ; A nemzeti államalkotás kora 1815—47. (Szilágyi vállalatának IX. kte).
- Balogh* Gyula : Az 1809 évi insurrectió és francia megszállás Vas megyében.
- Balogh* István : Ludas Matyi. Kiadta : *Bayer* József.
- Bánóczy* József : Révai Miklós élete ; Kisfaludy Károly élete I—II.
- Bayer* József : A magyar drámai irodalom tört. I—II.
- Békefi* Remig : A sárospataki iskola törvényei ; A debreczeni iskola törvényei ; A marosvásárhelyi iskola törvényei.
- Beksics* Gusztáv : A magyar doctrinák ; báró Kemény Zsigmond ; I. Ferencz József és kora (Szilágyi vállalatának X. ktében).
- Beöthy* Ákos : A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. II. (Két részben.)
- Beöthy* Zsolt : A magyar széppróza tört. I—II. ; Horatius és Kazinczy.
- Bernstein* Béla : A magyar zsidók 1848/9.
- Bessenyei* György : A bihari remete. Holmi kiadta *Széll* Farkas ; Lais vagy az erkölcsi makacs. A kéziratból első ízben kiadta *Lázár* Béla.
- Bogisich* Mihály : Magyar népdalok a XVII. században.
- Bunyitay* Vincze : Biharmegye oláhjai és a vallásunio.
- Concha* Győző : Az 1790-es évek reformeszméi és előzményei.
- Császár* Elemér : Verseghy Ferencz élete és művei.
- Csengery* Antal : Tanulmányok. I—VI.
- Haraszti* Gyula : Csokonai Vitéz Mihály.
- Daempf* Sándor : A holtkézi törvény Magyarországon.
- Décsi* Lajos : Párizs-Pápai Ferencz ; Tótfalusi Kiss Miklós ; Szenczi Molnár Albert. (Mind a három Tört. Él.)
- Éble* Gábor : Gróf Károlyi Ferencz ; Az ecsedi uradalom és Nyiregyháza ; A nagy-károlyi nyomda ; A Dessewffy-család tört.
- Erdélyi* Pál : Balassa Bálint. (Tört. Életrajzok.)
- Érdújhelyi* Menyhért : Ujvidék története.
- Falk* Miksa : Kor- és jellemrajzok, sajtó alá rendezte *Falk* Ernő.
- Fayer* László : Az 1843-iki büntető javaslatok anyaggyűjteménye. I—IV.
- Fazekas* Mihály Versei bevezette s kiadta *Tóth* Rezső.
- Fejes* István : Sátoraljaúj hely története.
- Fenyvessy* Adolf : Az első pesti hazai takarékpénztár tört. ; Az első magyar vasut tört.
- Ferenczy* József : A magyar hirlapirodalom története.
- Fináczy* Ernő : A magyarországi közoktatási tört. Mária Terézia korában. I—II.
- Földes* Béla : Közgazdasági Értekezések. I—II.
- Fraknói* Vilmos : Verbőczy István ; Gróf Széchenyi Ferencz. (Mindkettő Tört. Életr.) ; Martinovics Ignác összeesküvése.
- Gaál* Jenő : Berzeviczy Gergely élete és művei ; Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. I—II. ; Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk.
- Gelléri* Mór : Ötven év a magyar ipar történetéből 1842—92.
- Grünwald* Béla : A régi Magyarország 1711—1825 ; Az új Magyarország : Gróf Széchenyi István.
- Győry* Tibor : Morbus Hungaricus. Orvostörténelmi tanulmány magyarul.
- Gyulai* Pál : Vörösmarty Mihály élete. (IV. kiadás.)
- Hetényi* János : Robot és dézsma erkölcsi és anyagi, mező- és statusgazdasági tekintetben.
- Horváth* János : Az októberi diplomától a koronázásig.
- Káldy* Gyula : Az 1821—61. években keletkezett magyar történeti énekekről és indulókról ; A régebbi és újabb magyar tánczokról 1567—1848 ; A XVI—XVIII. századi magyar tört. énekek.

- Károlyi* Árpád: A korponai országgyűlés; A kiegyezés ügye 1606; Bocskay szerepe a történetben.
- Kautz* Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon.
- Kazinczy* Ferencz: Pályám emlékezete.
- Keresztury* József: Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén
- Királyi* Pál: Robot és dézsma.
- Komáromy* András: A szabad hajduk történetére vonatkozó levéltári kutatások.
- König* Gy.: Szirmay Antal.
- Kónyi* Manó: Deák Ferencz beszédei. I—VI. (a három első második kiadásban).
- Kossuth* Ferencz: Kossuth Lajos válogatott munkái.
- Kossuth* Lajos iratai, levelei stb. I—IX.
- Kovács* Ferencz: Az 1843/4 országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója I—VI.
- Lipthay* Sándor: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai.
- Lengyel* J.: Almássy Pál, egy magyar nemzetgazda a XVIII. században.
- Magyar törvénytár.* Kiadja a Franklin társulat. 1526—1657 évi törvénczikkek. Fordították: *Kolosvári* Sándor és *Óvári* Kelemen; 1657—1740 évi törvénczikkek. Fordította: *Tóth* Lőrincz; 1740—1835 évi törvénczikkek. Fordította: *Csiky* Kálmán.
- Marczali* Henrik: Gróf Pálffy Miklós emlékiratai Magyarország kormányzásáról; Mária Terézia élete. (Tört. Életr.); II. József császár. I—III.
- Márki* Sándor: Dózsa György; Pero lázadása.
- Morvay* Győző: Galántai gróf Fekete János. (Tört. Életr.)
- Nagy* Ernő: Az ausztriai császári cím fölvételéről.
- Óváry* Lipót: A m. tud. Akadémia tört. bizottságának oklevél-másolatai. III.
- Petri* Mór: Szilágymegye tört. IV.; Báró Wesselényi Miklós és munkái.
- Pólya* Jakab: A pesti magyar kereskedelmi bank tört.; A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története.
- Szana* Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. 1800—1900.
- Szentkláray* Jenő: A Csanád-egyházmegyei plébániák története. I.; Oláhok költöztetése Délmagyarországon a mult században.
- Szeremlei* Samu: Szőnyi Benjámín.
- Szögyény-Marich* (idősb) László országbíró: Emlékiratai I.
- Szücs* Mihály: A debreczeni takarékpénztár története.
- Thallóczy-Hodinka*: A melléktartományok oklevéltára. I. (Bő magyar bevezetése).
- Thirring* Gusztáv: Városaink lakosságának kereseti viszonyai a XVIII. század második felében; Városaink népesedési viszonyai 1777-ben.
- Timon* Ákos: Városi kegyuraság.
- Váczy* János (szerkesztette): Kazinczy Ferencz levelezése. I—XIII.
- Vargha* Gyula: A magyar hitelügy története.
- Vass* Bertalan: Horvát István életrajza.
- Veress* Endre: Izabella királyné. (Tört. Életr.)
- Wertheimer* Ede: Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében. I—II. Az 1811/2-iki országgyűlés.
- Zichy* Antal: Gróf Széchenyi István. I—II. (Tört. Életr.) Sajtó alá rendezte gróf Széchenyi István kiadatlan naplóit, beszédeit, leveleit (Mayláth Bélával), hírlapi cikkeit, külföldi utazásaira vonatkozó főljegyzéseit.

TARTALOM.

ELSŐ KÖNYV.

A nemzeti királyság végnapjai.

	Lap
<i>I. fejezet. II. Ulászló megválasztása.</i> Corvin János. — Idegen trónkövetelők. — Beatrix üzelmei. — Ulászló cseh király. — Reakció Mátyás király alkotásai ellen. — Corvin János veresége. — II. Ulászló királylyá választatik. — A farkashidai egyezés. — Miksa király támadása. — A pozsonyi béke. — A belső zűrzavar. — A fekete sereg vége	3
<i>II. fejezet. A belső zuhlés évei.</i> Az új király és tanácsosai. — Zápolyay István nádor. — Báthory István erdélyi vajda. — Bakócz Tamás esztergomi érsek. — Üzelmeik. — Az udvari élet hanyatlása. — A nemesség. — Általános elégedetlenség. — Országgyűlések. — Városok. — Jobbágyság	18
<i>III. fejezet. II. Ulászló és Velence.</i> Magyarország és szomszédai. — Miksa császár. — Bajazid szultán. — Bakócz és Velence. — Török háború. — A cambraii liga. — Bakócz meghiusítja Dalmácia visszafoglalását. — Ulászló házassága. — Beatrix királyné sorsa. — Anna királyné ...	38
<i>IV. fejezet. II. Ulászló és Miksa császár.</i> Házassági terv Ulászló leánya s egy Habsburg-herceg közt. — A magyar közvélemény ellenzi a tervet. — Zápolyay János szepesi gróf. — A császár Magyarországra támad. — A rákosi végzés. — Házassági szerződés Ulászló és Miksa családja közt. — György, brandenburgi örgróf. — A Fuggerek. — A királyi hatalom zuhlésének következményei. — A török kérdés elmérgesedése. — Végbeli küzdelmek	51
<i>V. fejezet. A parasztlázadás.</i> Bakócz és a pápaválasztás. — A keresztes háború. — Az urak nem vesznek benne részt. — A köznép hangulata. — Az alsó papság. — Dózsa György. — A parasztlázadás. — Vérbe fojtása. — Az országgyűlés végzeményei. — A Hármaskönyv	68
<i>VI. fejezet. II. Ulászló halála. II. Lajos.</i> II. Ulászló betegsége és halála. — II. Lajos. — A kormányzat. — Bakócz és az országgyűlés. — Belső bajok. — Magyarország és a császárválasztás. — A nemzetközi viszonyok változása. — Európa két táborra oszlik. — A török kérdés. — A rendek erőködése a közintézmények reformjára. — Végbeli harcok. — Beriszló Péter. — Szulejmán szultán. — Nándorfejérvár elveszte. — Mária királyné	83
<i>VII. fejezet. A haldoklás évei.</i> A zűrzavar fokozódása. — A szomszéd államok magatartása. — Tomory Pál. — Kisérletek Báthory István megbuktatására. — A hitújítás kezdete. — A nemesség hangulata a német vallás irányában. — V. Károly és Magyarország. — Ferdinánd osztrák	

	főherczeg. — A nyugati világháború. — A török kérdés s a külföld. — A belső zűrzavar tetőpontjára jut. — Frangepán Kristóf	Lap 101
VIII. fejezet.	<i>A mohácsi hadjárat.</i> A rákosi és hatvani gyűlések. — Báthory István nádor letétele. — Verbőczy István nádorsága. — Az udvar és a kalandos társaságok. — Szulejmán támadásának híre. — Magyarország magára marad. — Pétervárad eleste. — A mohácsi csata. — II. Lajos halála. — Buda sorsa. — A hadjárat vége	117
IX. fejezet.	<i>Magyarország kettéoszlása.</i> A királyválasztás előkészületei. — A közhangulat. — Zápolyay János trónjelöltsége. — A régi udvari kamarilla és Mária királyné. — János király megválasztása és megkoronázása. — I. Ferdinánd megválasztása. — Fegyverrel űzi el Jánost. — A polgárháború	135
X. fejezet.	<i>A török beavatkozás.</i> János király a szultán segítségét kéri. — A török szövetség. — Az 1529-iki hadjárat. — János visszaszerzi Budát és a koronát. — Az 1532-iki hadjárat. — Gritti Lajos. — A szultán elismeri Ferdinándot. — György barát. — Tárgyalások a két király közt. — A váradi béke. — Következményei. — János király nősülése	148
XI. fejezet.	<i>A nemzeti királyság utolsó évei.</i> Magyarország a kettéoszlás korában. — A területi megoszlás. — A két király kormány szervezete. — János király belügyi tevékenysége. — A jobbagyság felszabadítása. — A köznemesség helyzete. — A német zsoldosok. — A városok. — Gazdasági élet. — A reformáció terjedése. — A magyar nyelv és irodalom. — Lázadás Erdélyben. — János király halála	167

MÁSODIK KÖNYV.

Az ország három részre oszlásának kora.

I. fejezet.	<i>Magyarország három részre oszlása.</i> A Habsburg-korszak. — A császári rendszer általános jellemzése. — I. Ferdinánd fegyverrel akarja a váradi béke végrehajtását kieroszakolni. — Ezzel fölidézi a török beavatkozást. — Szulejmán szultán megszállja Budát. — Az ország három részre osztása. — Az erdélyi fejedelemség. — A barát meggyilkolása. — Az 1552-iki háború. — János Zsigmond és Bécs. — Ferdinánd király megszerzi a császári méltóságot. — A három terület kormányzata. — I. Ferdinánd halála	187
II. fejezet.	<i>A hosszú béke kora.</i> Miksa király. — Az 1566-iki háború. — A drinápolyi béke. — A császári politika és a szultán. — A végbeli harcok. — Az idegen uralom és a rendek. — János Zsigmond halála. — Erdély és a Báthoryak. — Miksa király halála. — Rudolf király. — A vallásügy Erdélyben. — Báthory Zsigmond és a jezsuiták	214
III. fejezet.	<i>A hosszú háború kora.</i> A hosszú háború. — A közhangulat. — A külföldi segély. — Báthory Zsigmond fejedelem. — A háború változó sikerei. — Rudolf király és Erdély. — Báthory Endre. — Mihály vajda betörése Erdélybe. — A székelyek. — Basta György. — Rémuralma. — Rudolf és Magyarország. — A török helyett a protestánsok ellen fordul. — Az 1604-iki törvénykönyv	227
IV. fejezet.	<i>Bocskay István fölkelése.</i> Bocskay István. — Kényszerítik a fegyverfogásra. — Megnyeri a szabad hajdukat. — A fölkelés rohamosan terjed. — A szultán szövetkezik Bocskayval. — A szerencsi országos gyűlés. — Bocskay politikai tervei. — A megegyezést keresi. — Az	

udvar magatartása. — Béketárgyalások. — A bécsi békekötés. — Bocskay halála. — Támadás a bécsi béke ellen. — Mátyás főherceg és Rudolf király. — Rudolf lemond a magyar koronáról. — II. Mátyás király. — Az 1608-iki törvények	244
V. fejezet. A magyarság a XVI. század végén. A három részre oszlás erkölcsi hatásai. — Az új állam. — A nemzeti politika és úttörői. — A főurak. — A nemesség. — A városok. — Iskolaügy. — Irodalom. — Az idegen zsoldosok. — A jobbgyság. — A földművelés. — A gazdasági politika török, erdélyi és királyi területen	260
VI. fejezet. Az udvar és a bécsi béke. Illésházy nádor halála. — Thurzó György nádor. — Udvari törekvések a bécsi béke ellen. — A felekezeti viszály. — Támadások Erdély ellen. — Bethlen Gábor Erdély fejedelme. — II. Ferdinánd király. — A cseh fölkelés s a harmincz éves háború kezdete. — Bethlen Gábor beavatkozása	276
VII. fejezet. Bethlen Gábor és alkotásai. A besztérczebányai országgyűlés. — A nikolsburgi béke. — Ujabb küzdelmek és békekötések. — Brandenburgi Katalin. — Bethlen halála. — Jellemzése. — Jelentősége. — Sokoldalú alkotásai a szellemi és anyagi élet terén	291
VIII. fejezet. A linzi béke kora. Erdély Bethlen Gábor halála után. — I. Rákóczy György fejedelem. — A kath. ellenreformáció. — Pázmány Péter. — Politikai és polgárosodási tevékenysége. — A vallásüldözés. — Az ország gazdasági kizsákmányolása. — II. Ferdinánd halála. — III. Ferdinánd. — Általános elégedetlenség. — Rákóczy György beavatkozása. — A linzi béke. — IV. Ferdinánd. — I. Rákóczy György és III. Ferdinánd halála. — I. Lipót magyar király. — II. György erdélyi fejedelem. — Lengyelországi vállalata	304
IX. fejezet. Erdély romlásának kora. II. Rákóczy György lengyelországi vere-sége. — A porta elmozdítja a fejedelemségtől. — Trónküzdelmek. — Erdély romlása. — I. Lipót király. — Az udvar és a magyarok. — A vallásüldözések. — Zrinyi Miklós, a költő. — A zsoldosok pusztításai. — Az 1663/4-iki háború. — A vassvári béke és következményei	320
X. fejezet. A nemzeti mozgalmak kora. Általános elégedetlenség. — A katolikuskok a francia, a protestánsok a török segílyt keresik. — A nagy összeesküvés. — Az 1671-iki gyászév. — A pörök és jószágelkobzások. — A kivégzések. — Az ország 1671 végén. — A bujdosók. — Első kísérletök Felső-Magyarország felszabadítására. — A rémuralom	339
XI. fejezet. A kényuralom kora. Az új kormányzat. — A vallásüldözés. — A pozsonyi rendkívüli bíróság. — A gályarabok. — A gazdasági romlás. — A bécsi vámpolitika hatása a magyar népre. — A keleti kereskedelmi társaság. — A hatóságok s az országgyűlés tiltakozása az anyagi kizsákmányolás ellen. — A földművelés hanyatlása. — Erdély és Apafy Mihály. — A bujdosók harczai. — Thököly Imre. — Az 1681-iki országgyűlés	351
XII. fejezet. A felszabadító háború. Thököly és a porta. — I. Lipót király és a török kérdés. — Az 1683-iki háború. — Károly, lotharingiai herceg. — A bécsi győzelem. — A szent liga. — Thököly bukása. — Erdély. — Buda visszafoglalása. — Az udvar és a magyar nép. — Az eperjesi mészárszék. — A vallásüldözés. — Az 1687-iki országgyűlés. — Jenő, szavojai herceg befejezi a felszabadító háborút. — A karloviczi béke	369

<i>XIII. fejezet. II. Rákóczy Ferencz fölkelése.</i> Az udvar a diadalokat a kényuralom megalapítására használja. — A Kollonics-rendszer. — A köz-nép helyzete. — Német és rácز telepítés. — Adóügy. — Gazdasági kizsákmányolás. — Erdély új kormányzata. — A kor költészete. — A tömegek lázongásai. — A Felső-Tisza vidéke. — II. Rákóczy Ferencz fölkelése	393
<i>XIV. fejezet. A szatmári béke kora.</i> A Rákóczy-mozgalom terjedése. — Béketárgyalások. — I. Lipót halála. — I. József király. — A kurucok politikai programja. — A detronizálás. — A trencsényi csata. — A fölkelés rohamos hanyatlása. — Gróf Pálffy János. — Tárgyalásai Károlyival és Rákóczyval. — I. József halála. — A szatmári béke	412

HARMADIK KÖNYV.

A nemzeti ujjaszületés kora.

<i>I. fejezet. III. Károly uralkodása.</i> III. Károly és a spanyol örökösödési háború. — Az 1712—15-iki országgyűlés. — A Temesköz visszahódítása. — A pozsárevácsi béke. — A nőági örökösödés ügye. — Az 1722—23-iki országgyűlés. — Károly király harmadik és utolsó országgyűlése. — Új török háború. — A belgrádi béke. — Rákóczy Ferencz fejedelem és fia József. — III. Károly halála	431
<i>II. fejezet. Az új állam és vezető elemei.</i> A magyar birodalom területi viszonyai. — A népesség száma és megoszlása. — Az egyes társadalmi rétegek. — Az egyház. — A főurak. — A birtokos nemesség. — A vármegye. — Az országgyűlés. — A városok. — A vallásüldözés. — A gazdasági élet. — A jobbágyság. — Bevándorlás és telepítés. — A Peró-lázadás. — A közoktatás. — Az irodalom. — E korszak jelentősége	445
<i>III. fejezet. Mária Terézia királynő.</i> A nőági örökösödés. — Mária Terézia királynő. — A nagy világháború. — Az 1741-iki országgyűlés. — Magyarország és az uralkodó család. — A hét éves háború. — Mária Terézia megoltalmazza örökségét. — Megszerzi Galicziát és Bukovinát. — Egyénisége. — Férje, Ferencz császár. — A királynő politikai rendszere. — E rendszer életbeléptetése Magyarországon	473
<i>IV. fejezet. Mária Terézia és a rendiség.</i> A rendiség egyes tényezői. — A főpapság. — A vallásüldözés. — A főurak. — A középbirtokos osztály. — A városok. — A vármegye. — Az 1764/5-iki országgyűlés. — A rendiség reformellenes szelleme. — A királynő mellőzi ujításait a rendiséget	487
<i>V. fejezet. Mária Terézia reformjai.</i> Ellentét a király és a rendi politika közt. — Az államterület változásai. — A visszacsatolások. — Telepítések. — Az úrbér országos rendezése. — A vámpolitika. — A közoktatás reformja. — A németesítés. — Az irodalom ujjaébredése. — A testörök. — Mária Terézia halála	504
<i>VI. fejezet. II. József császár.</i> II. József. — Egyénisége. — Nem koronáztatja meg magát. — Egyházpolitikai tevékenysége. — A türelmi rendelet és hatása. — Reform a katolikus egyházban. — A jobbágyság eltörlése. — Oláh zendülés Erdélyben. — A szent korona Bécsbe vitele. — A közigazgatás újjászervezése. — Az igazságszolgáltatás elválasztása a közigazgatástól. — Kísérletek a nemesség megadóztatására. — A reformok hatása	531

VII. fejezet. Az ébredés évei. Támadás a magyar nyelv ellen. — A hadsereg elnémetesítése. — A német lesz a hatóságok hivatalos nyelve. — A közoktatás elnémetesítése. — Ez intézkedések a nemzet minden rétegét egyesítik a császárral ellen. — A nemzeti irodalom. — A napi sajtó. — A tömegek művelődési állapota. — A nyelvújítás. — Gróf Széchenyi Ferencz. — A közgazdasági élet. — A városok. — Az ipar és kereskedelem. — Földművelés és állattenyésztés. — A nemzetközi viszonyok alakulata. — A török háború. — A rendszer összeomlása. — József császár halála	548
VIII. fejezet. II. Lipót király. II. Lipót király. — Egyénisége. — A nemzetközi viszonyok. — A belső zűrzavar. — Az elvek harca a közéletben és az irodalomban. — Nemzetiségi mozgalmak. — A király összehívja az országgyűlést. — A kibontakozás nehézségei. — A magyar ezredék a magyar nyelvért. — A királyi hitlevél ügye. — A koronázás. — Az új közjogi törvények. — A belső reformok legnagyobb részének előkészítése országos bizottságokhoz utasítatik. — Ezek programja. — II. Lipót halála	570
IX. fejezet. A francia háborúk kora. I. Ferencz király. — Az 1792-iki országgyűlés. — A háborús időkben megakad minden reformtevékenység. — Általános reakció. — A magyar jakobinusok. — Martinovics és társai kivégzése. — Az osztrák császári cím ügye. — Az 1809-iki francia háború. — A devalváció. — A Metternich-rendszer	591

NEGYPEDIK KÖNYV.

A szabadságharc és a kiegyezés kora.

I. fejezet. Magyarország a XIX. század elején. Az új kényuralom. — A vármegyék megrendszabályozása. — A vér- és pénzzadó önkényes kivetése. — Az új valláspolitikai. — A magyarellenes szellem. — A közoktatás. — A cenzúra. — Az irodalom és napi sajtó. — A nyelvújítás. — A gazdasági viszonyok. — A munkáselemek hangulata és törekvései	615
II. fejezet. Gróf Széchenyi István kora. Az 1825/7-iki országgyűlés. — Jelentősége. — Gróf Széchenyi István föllépése. — Ifjúsága. — Társadalmi és írói tevékenysége. — Elvei. — Gyakorlati munkája. — Viszonya az udvarhoz. — Munkásságának hatása	636
III. fejezet. Országgyűlési küzdelmek. Az 1830-iki országgyűlés. — Ferdinánd trónörökös koronázása. — Az 1832-iki országgyűlés. — Kiváló alakjai. — Deák Ferencz. — Ferencz király halála. — V. Ferdinánd király. — A Metternich-rendszer folytatása. — Küzdelmek az ellenzék s a kormány közt. — Az 1832/6-iki országgyűlés alkotásai. — Az ellenzéki hangulat terjedése	653
IV. fejezet. Széchenyi István és Kossuth Lajos. A kormány erőszakoskodásai. — Politikai pörök. — Kossuth és báró Wesselényi elítéltetése. — Az 1839—40-iki országgyűlés. — Eredményei. — Pártalakulás elvi alapokon. — Kossuth Lajos. — Egyénisége. — A Pesti Hírlap. — Széchenyi megtámadja Kossuthot. — Fordulat Széchenyi pályájában	667
V. fejezet. Kossuth Lajos kora. Az új korszellem a külföldön és az örökös tartományokban. — A követválasztások. — Deák Ferencz nem vállal megbízást. — Az 1843—44-iki országgyűlés. — A magyar nyelv diadala. — Kossuth közgazdasági tevékenysége — Az iparegyesület. — A véd-	

egylet és jelentősége. — A vámterület kérdése. — Centralisták és municipalisták. — A nemzeti mozgalom dinasztikus jellege	Lap
<i>VI. fejezet. Az udvar és a nemzetiségek.</i> Pest városa lesz az ország politikai központja. — Az irodalom lendülete. — A színügy és képzőművészet. — A napi sajtó. — A költészet. — Petőfi Sándor. — A kormány újabb kísérlete a nemzeti törekvések elfojtására. — Az adminisztrátori rendszer. — A nemzetiségek mozgósítása. — A pánszlávizmus. — A tótok, a rácok és a horvátok mozgalmi. — Az udvar és Horvátország. — József nádor halála. — István főherceg	685
<i>VII. fejezet. Az 1847/48-diki országgyűlés.</i> A nemzetközi viszonyok átváltozása. — Az 1847-diki követválasztások. — Az új országgyűlés. — Kossuth szerepe. — A párisi forradalom. — Hatása Bécsben. — A Metternich-rendszer összeomlása. — A márczius 15-ike Pesten. — Az udvar és az országgyűlés. — Az 1848-diki törvények szentesítése. — Az új törvények és a magyar nemzet	702
<i>VIII. fejezet. A szabadságharc.</i> A bécsi reakció. — A nemzetiségek mozgósítása a magyarok ellen. — Az új minisztérium helyzete. — Az 1848-ki országgyűlés. — Rácok és oláhok. — Jellasics betörése. — A harc önvédelmi jellege. — Windischgraetz herceg támadása. — V. Ferdinánd lemondása. — I. Ferencz József császár. — Az 1849. tavaszi hadjárat és sikerei. — A nemzetiségi fölkelések leveretése. — A függetlenségi nyilatkozat. — Az orosz beavatkozás. — A nemzeti ügy bukása. — A bosszú és a rémuralom napjai	721
<i>IX. fejezet. A Bach-korszak.</i> Az új császári kormányzat szelleme és szervezete. — Újításai. — Ezek hatása. — Gazdasági és irodalmi élet. — A közhangulat. — A konzervatívok. — Széchenyi István. — Deák Ferencz. — Pénzügyi és külpolitikai viszonyok. — Az 1859-ki háború. — Széchenyi István halála	734
<i>X. fejezet. Deák Ferencz és a kiegyezés.</i> A rendszerváltozás. — Az 1860. október 20-ki diploma. — Az 1861-ki országgyűlés. — Deák Ferencz felirati javaslatai. — A provizórum. — Az 1865-ki országgyűlés. — Az 1866-ki háború. — A kiegyezés. — Az Andrássy-minisztérium kinevezése. — A koronázás	760
<i>XI. fejezet. I. Ferencz József koronás király kora.</i> A kiegyezés. — A pártviszonyok. — A miniszterelnökök. — A magyar befolyás a külpolitikára. — Az új reformkorszak. — Az uralkodó család és a magyarság. — Befejezés	776
	791

KÉPEK JEGYZÉKE.

A szövegek képek lajstroma.

Corvin János. A lepoglávai templomban levő siremléken. A sirkőlapon a herceg egész alakja látható, pánczéiban, jobbában pajzsot tart, balját kardjára támasztja. Körirata olvashatatlan. Az eredetiről rajzolta <i>Cserna Károly</i>	5
Corvin János aláírása. 1490. december 24-én kelt levelén. Olvasása: <i>Johannes Corvinus dux manu p(ro)p(ri)a etc(etera)</i> . A levél eredetije a herceg Batthyány család körmendi levéltárában	7

- A farkashidai oklevél záradéka. Az 1490 július 31-én kelt oklevél eredetije az országos levéltárban. Olvasása: Nos itaq(ue) Wladislaus rex p(re)fatus, considerantes et a(ni)madvertentes | p(re)fata(m) disposit(i)o(ne)m, concordiam et ordinat(i)o(ne)m non tantu(m) nobis, ve(rum) et(iam) | universo regno Hungar(ie) plurimu(m) conduce(re), eandem ig(itu)r simul etia(m) | l(ite)ras sup(er)inde c(on)fectas, p(re)t(er)ea universos artic(u)los, capit(u)la, clausulas | et puncta in eisdem contenta laudam(us), app(ro)bam(us) et ratificam(us) | laudamusq(ue), app(ro)bamus ratificamus et roboramus promittimusq(ue) | in verbo n(ost)ro regio ac fide n(ost)ra Chr(ist)iana mediante, p(re)missa om(ni)a iuxta | disposit(i)o(ne)m et p(ro)missio(ne)m p(re)fato(rum) d(omi)no(rum) p(re)lato(rum) | et baronu(m) annotato d(omi)no duci suisq(ue) familiaribus et aliis om(ni)bus | sibi q(ua)lit(er)cunq(ue) adhe(re)ntibus, tam sc(ilicet) maioribus, q(uam) minoribus invio- | labilit(er) et inconcusse"observar(e) et tam cum reginali m(aiestate), q(uam) aliis | omnibus subditis n(ost)ris et ad nos q(ua)lit(er)cunq(ue) p(er)tinentibus face(re) observa(r)i | harum n(os)trar(um) vigor(e) et testimo(ni)o l(ite)rar(um) mediante, quas t(em)p(or)e | felicit coronat(i)onis n(ost)re sub novo sigillo n(ost)ro, quo ut rex | Hungar(ie) uti incipiemus, simil(ite)r iux(ta) disposit(i)o(ne)m p(re)fato(rum) d(omino)- (rum) | p(re)latoru(m) et baronu(m) confirmar(e) sub p(re)missa fide pollicemur. | Datum in castris ex(er)citus n(ost)ri p(ro)pe villam Farkashyda, sabbato p(ro)ximo an(te) festum s(an)cti Petri ad vincula, anno d(omi)ni mill(es)imo quad(ringentesim)o nonag(esim)o, regno(rum) n(ost)ro(rum) Hung(ar)ie anno primo, Bohemie v(er)o decimo nono. Wladislaus rex manu p(ro)p(ri)a 11
- Beatrix. A bécsi udvari könyvtár Agathias De bello Gothorum című Corvinoxodexének miniatüreje 13
- II. Ulászló. A Dietrichstein Zsigmond báró és Rottal Borbála 1515 július 23-án véghezment lakodalmát ábrázoló olajfestménynek a gráci történelmi múzeumban őrzött egykorú másolatáról. Az eredeti kép Pernegg várában őriztetett, jelenlegi hollétéről nincs tudomásunk 15
- Zápolyay István pecsétje. Angyal által tartott pajzsban félhold és csillag által kísért, hármás halomból kiemelkedő farkas; körirata: **S(tephani). de japolia ro(m)itif.** Az országos levéltár eredeti példányáról rajzolta **Dörre Tivadar** 19
- Az esztergomi Bakócz kápolna belseje, a jelenkorban. Rajzolta **Dörre Tivadar** 23
- II. Ulászló pecsétje. A hetes karámmal határolt pecsétmező közepén zárt koronával fedett négyelt paizs 1. és 4. mezéjében a magyar pólyák, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlán, a szív pajzsban a Jagellók lengyel királyi sasa, körül hat kisebb címerpajzsban jobbról 1. a kettős kereszt, 2. a három dalmát leopárdfej, 3. a kumániai oroszlán; balról 1. a bosnyák korona, 2. a szlavóniai menyét, 3. a sziléziai sas. Körirata: * **S(igillum)** * **SERE(niss-mi)** * **PRIN(cipis)** * **D(omini)** * **WLADISLAI** * **D(ei)** * **G(ratia)** * **REGIS** * **HUNGARIE** * **BOHEMIE** * **DALMACIE** * **CROACIE** * **ETC(etera)** * A bécsi állami levéltár eredeti példányáról rajzolta **Farnbauer J. G.** 27
- A bátfai városháza. **Myskovszky Viktor** rajza után 35
- Bakócz Tamás emlékérmé. Előlapján a bibornok mellképe, **THOMAS CAR(dinalis)** **STRIGON(iensis)** * **VNGAR(ie)** * **PRIMAS** körirattal. A hátsó lapon **Fortuna** alakja, a tenger hullámain, delphinen állva, kezében kedvező szélről dagasztott vitorlával; körirata: **SVM** * **DEA** •

- VIRTVTI • IVRE LOCATA • COMES. Egyetlen példánya a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában ... 40—41
- Bakócz Tamás bibornoki pecsétje. Renaissance stílusú építmény három fülkéjében Szent-János evangélista, Szent-Adalbert és Szent-István szobrai, fejük felett a megfelelő felirattal: S(anctus) • IO(annes) • E(van)G(elista), S(anctus) • ALBERT(us), S(anctus) • STEFA(nus). Adalbert lábainál főpap térdelő alakja látható; az épület oromzatát a Szűz-Mária szobra díszíti. Alant bibornoki kalap és kettős kereszt alatt Bakócz címere: kerékből kiemelkedő szarvas. Körirata: (Sigillum) THO(mae) • BAKOZ • CAR(dinalis) STRIGON(iensis) • ET • PATR[IA]RCHAE • CON[STANTIN]OPOLITANI • LEGATI • HUNGARIE • A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának eredeti példányáról rajzolta *Dörre Tivadar* ... 43
- Bakócz Tamás mellkeresztje. A Magyar Nemzeti Múzeumban. Rajzolta *Mühlbeck Károly* ... 45
- Anna királyné pecsétje. Nyílt korona alatt hosszában kétfelé osztott pajzs jobb fele négyelve; az 1. és 4. mezőben a magyar pólyák, a 2. és 3. mezőben a cseh oroslán, a szívpajzsban a lengyel sas; a pajzs bal fele hasonlóképp négyelve, az 1. mezőben a navarrai rostély, a 2. mezőben az aragoniai czölöpök, a 3-ikban két tulok, a 4-ikben a francia liliomok, a mellékágot jelző töréssel: a szívpajzsban két oroslán. A pajzs jobb felén W(ladislaus), balján A(nna) betűk. A körirat, mondatszerűen: * ANNA * DEI * GRACIA * REGINA * HVNGARIE * BOEMIE * ET C(etera). A bécsi udvari levéltár eredeti példányáról rajzolta *Fahrnbauer J. G.* ... 49
- Zápolyay János és György emlékcímere. (Zápolyai Istvánné emlékcímérének párja.) Négyelt pajzs 1. és 4. mezejében egyszarvú, a 2. és 3. mezőben félhold és csillagtól kísért farkas, arma * spectabil(iu)m * et * magnificoru(m) * d(omi)nor(um) * i(o)h(ann)is * et * Georgi de * sapolya * comitu(m) * perpetuorum * terre + scepusiensis + körirattal. A báró Máriássy János tulajdonában [levő eredetiről rajzolta *Handmann Adolf* ... 54
- Az 1505-ki rákosi végzés kezdősorai. Az oklevél eredetije a bécsi állami levéltárban. Olvasása: Nos Thomas t(i)t(uli) Sancti Martini in . . . | pr(e)sbiter cardinalis Strigonien(sis) et Gregorius de Frangapanibus, Colocen(sis) et Bachien(sis) eccl(es)iarum canonce unitarum archiep . . . | St(ep)hanus Nitrien(sis) ep(isco)pi et Johannes Orzag electus Sirimiensis eccl(es)iarum prelati ac Bartholomeus prior Aurane, comes Dubice(n) . . . | et Bozyn, iudex curie regie ac waywoda Trans(silva)nus, Johannes de Zápolya comes perpetuus terre Scepusien(sis), dux Laurentiu . . . | Georgius de Bathor agazonum, Michael de Palocz pincernarum et Johannes Podmanyczky de Podmanyn cubicularioru(m) regal . . . | Rascie despotus, St(ep)hanus de Thelegd thesaurarius regius, Johannes Bebek de Pelsewcz Georgius Dragffy de Belthewk, Thomas . . . | comes de Merzyn, Andreas Both de Bayna et Franciscus Balassa de Gyarmath regnorum Dalmatie, Croacie et Sclavonie ba . . . | de Chaak, Johannes Banffy de Lossonecz barones, n(ec)non Barnabas Belay Zewrinien(sis), Georgius More de Chwla Nandoralben(sis), . . . | Pakos, Martinus Czobor de Czoborzenthmihal, Michael de Zob, Paulus de Magh vicepalatinus, Lodouicus Zerechen de . . . | Matheus de Mezewgyan et Franciscus de Marocha personalis p(re)sentie regie maiestatis

- prothonotarii, n(ec)non Michael, Em . . . | de Albes, Nicolaus Zekel de Kewend, Ladislaus de Kyswarda, Nicolaus de Haghmasy de Beregzo, Albertus de Pakos, item St(ep)han . . . | Georgius Orbonaz de Krassofew, Leonardus Dacho de Ewr de Baranya, St(ep)hanus de Korothna, Johannes Fanchy de Gordwa . . . | Nicolaus de Morga Tholnen(sis), Thomas de Arthand, Nicolaus de Thorda, Mihael de Thold, Johannes de Bayon, Nicolaus d . . . | Franciscus de Essegwar, Georgius de Hossywthoth, Lazarus de Hathalom, Johannes de Ayka Wesprimien(sis), St(ep)hanus Chaky . . . | Johannes Meghy sedis Solth, Johannes Balogy de Fywr, Johannes Was de Wasdynnye Komáromien(sis), Clemens Rosen Th . . . | de Markosfalwa, Georgius Therney Scepusien(sis), Gregorius Forgach de Gyimes, Benedictus de Thapolchan, Michael de Saldo, Nic . . . | Newgradien(sis), Paulus de Kowar, Georgius Moczkos de Nyenye, Ladislaus de Chehy, Johannes Bakos de Osgyan Honthen(sis), Nicol . . . | Bazthe Strigonien(sis), Johannes et Dominicus de Pazthoh, Gallus de Bellyen Hewesien(sis), Johannes de Cvthnek, Nicolaus So . . . | Bethlenfalwa, Ladislaus de Fanchal Abawywarien(sis), Christoforus de Pan, Georgius de Chap Zemplinien(sis), Matheus de Zwy . . . | de Darocz de Bereg, Georgius de Wyhel, Nicolaus de Bewken de Wgocha, Johannes Gethees, Johannes Berthway Maromo . . . | de Iloswa de Krazna, Melchior de Parlag, Clemens Dersy de Pethry de Zabolch, Sebastianus et Petrus Abranffy de G . . . | Andreas Horwath de Zarand, Anthonius Dersy de Pethry de Zarand, Bartholomeus Pathochy de Kechkemeth, Petrus . . . | 57
- Perényi Imre nádor pecsétje. Négyelt pajzs 1. és 4. mezejében koronából szárnyak között kiemelkedő férfifej, a 2. és 3. mezőben jobbra néző oroszlán. A pajzs felett E(mericus) P(erényi) betűk. Az országos levéltár eredeti példányáról rajzolta *Dörre Tivadar* 59
- Zápolyay János vajda aláírása. 1522 augusztus 17-én kelt levelén. Olvasása: *Johannes comes (e)t way(vo)da manu p(ro)p(ri)a (e)t c(etera)*. Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában 60
- Verbőczy István aláírása. Kesserő Mihály békelevelén. Olvasása: *L(e)cta p(er) me Werbewcziu(m) locu(m)tenen(tem)*. Az 1523 november 11-én kelt oklevél eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában 65
- II. Ulászló emlékérmé. Az érem előlapja a király mellképével és + WLADISLAUS • D(ei) • G(ratia) • R(ex) • VNGARIE • ET • BOHEMI(e) • körirattal. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának eredeti példányáról rajzolta *Cserna Károly* 66
- Magyar nemes a XVI. század elején. Egykorú fametszet ő felsége hitbizományi könyvtárában 71
- Egykorú ujságlap Dózsa kereszteseiről. A címkép egy kereszttest ábrázol, jobbjában zászlóval. A nyomtatvány címe: *Ein groß wunderzaichen das do | geschehen ist durch das Creutz das ein Car- | dinal hat außgeben inn denn ganzen | Hungerischen Landt wider die Turcken*. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának eredeti példányáról 73
- Dózsa György vaskoronája. Kolozsvár város birtokában. Az *Archaeologiai Értesítő* reproductiója után 77
- Verbőczy István címere. Társcapajzsban fekvő, koronás szarvas hátán grif, melynek fejét kereszt díszíti: a sisak oromdíszében hasonló kereszt grif növekvő alakja. Felirata: STEPHANVS HEC MERITO DEFERT

	Lap
VERBEWCIVS ARMA. Dürer Albertnek tulajdonított fametszet Bécsben, az Albertina metszet-gyűjteményében	81
II. Lajos király. Burgkmayr Hans színezett képe után készült egykorú másolat a gróf Thun-Hohenstein család tetscheni hitbizományi könyvtárában. Az udvari műgyűjtemények évkönyveinek reproductiója után	85
Magyar főurak II. Lajos korából. Burgkmayrnek tulajdonított tervezet I. Miksa császár diadalmenete számára. Az eredeti fametszet-dúczról készült nyomat után	88
II. Lajos aláírása. A pápához 1526 július 20-án intézett levelén. Olvasása: <i>Ludovicus rex Hungariae et Bohemie (e)tc(etera) manu p(ro)p(ri)a</i> . A levél eredetije a vatikáni levéltárban	90
Nándorfejérvár 1521-ben. A belgrádi múzeum állítólag egykorú rézmetszete. <i>Tittelbach L.</i> másolata	95
Anna hercegnő, Ferdinánd neje. A Dietrichstein menyegzőjét ábrázoló festményről	98
Mária királyné érme. Leone Leoni műve. Az érme előlapja, a királyné mellképével és MARIA • HVN(garie) • BOH(emia) • REG(ina) • MDXXI • körirattal. Az <i>Archaeologiai Értesítő</i> reproductiója után	99
Szadmáry György aláírása. 1519 márczius 8-án kelt oklevelen. Olvasása: <i>Georgius ep(iscopu)s ecc(les)ie Quinq(ue)eccl(es)ien(sis) manu p(ro)p(ri)a s(sub)s(cripsi)t</i> . Az oklevél eredetije az országos levéltárban	102
Tomory címérének töredéke. A bácsi vár romjai között talált vörös márvány töredék az osztott címér felső mezejében lándzsavasat harapó farkast ábrázol. <i>Myskovszky Viktor</i> rajza után	103
Mária királyné aláírása. 1526 szeptember 24-én kelt levelén. Olvasása: <i>Maria regina etc(etera)</i> . A levél eredetije Fraknói Vilmos gyűjteményében	105
II. Lajos pecsétje. Zárt koronával fedett négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a magyar pólyák, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlán, a szív pajzsban a lengyel sas. Körül hat kisebb pajzsban jobbról 1. a kettős kereszt, 2. a dalmát leopárdfejek, 3. a kumániai oroszlán, balról 1. a bosnyák korona, 2. a szlavóniai menyét, 3. a sziléziai sas. Körirata: + S(igillum) * SERE(nissini) * PRIN(cipis) * D(omini) * LODOVICI * DEI * GRACIA + REGIS * HUNGARIE * BOHEMIE * DALMACIE * CROACIE * ETC(eteta). A bécsi állami levéltár eredeti példányáról rajzolta <i>Ströhl H.</i>	109
II. Lajos emlékérmé 1525-ből. Egyoldalú bronzérem a király mellképével és LVDOVICUS • VLADISLAI • FILIVS • HVNGARIAE • ET • BOHEMIAE • &c(etera) • REX • 1525 • körirattal. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának eredeti példányáról rajzolta <i>Cserna Károly</i>	111
Frangepán Kristóf és neje. Frangepán breviariumának fametszete, mely a két alakot a Boldogságos Szűz koronázási jelenete alatt térdelve ábrázolja, fejük felett mondatszalagon: CHRISTOFORVS és APOLONIA felirattal. A Velenczében, 1518-ban nyomtatott breviariumnak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában meglevő példányból	115
Verbőczy István nádori aláírása. 1526 június 27-ikén Kísszében városához intézett levelén. Olvasása: <i>St(eph)anus de Werbewcz regni Hungarie servus etc(etera)</i> . A levél eredetije a M. Nemzeti Múzeum levéltárában	120
A mohácsi mezőn talált főpapi csatafőveg. A bécsi udvari fegyvergyűjteményben. Az eredetiről rajzolta <i>Cserna Károly</i>	125
II. Lajos fegyverzete. A bécsi hadtörténelmi múzeumban. <i>Boheim Vendel</i> reproductiója után	127

- Drágffy János Mohácson, 1526 augusztus 27-én kelt végrendeletének záradéka. Olvasása: *Ez testamentom lewel keolt Mohacz meseyen sent Janos | nyaka vagasa napjanak eleotte walo hetfeon, az | felsege taborabol Lajos kiralyebol, mykor Iraanak | Ennye eztendewben ezer evt saz huzonhat.* Az oklevél egykorú másolata az országos levéltárban 131
- A mohácsi csata emlékére vert érem. Előlapján II. Lajos és Mária királyné szemközt néző mellképei, LVDO(vici) : VNGAR(iae) : BOHE(miae) QVE | REGIS • ET • MARIAE • RE- | GINAE • DVLCISS(imi) • CO(n)IV | GIS • AC • PRO CES(are) | In • FLAN(dria) aláírással. Hátlapján a mohácsi ütközetet ábrázoló csatajelenet és LVDO(vicus) : HVNG(arie) : BOEM(iae) : (et)C(etera) • REX | AN(n)V(m) : AGENS • XX • IN • TVRCAS | APVD MOHAZ • CVM • PAR- | VA SVORVM MANV • PV | GNA(n)S • HONESTE | OBYT. MDXXXVI. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának eredeti példányáról rajzolta Cserna Károly 133
- Várday Pál aláírása. 1549 július 17-én kelt okiratról. Olvasása: *Paulus archiepiscopus Strigoniensis manu p(ro)p(ri)a.* Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában 138
- János király. A *Mausoleum Potentissimorum Regum* (Nürnberg, 1663.) metszete után 141
- Ferdinánd főherceg. Egykorú németalföldi művésztől származó festmény az országos képtárban. Az eredetiről másolta Mühlbeck Károly 145
- Laszky Jeromos aláírása. 1541 október 27-én kelt levelén. Olvasása: *Hier(onimus) de Lasko Pal(atinu)s Siradien(sis) (et)c(etera) manu sua.* Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában 149
- Perényi Péter aláírása. 1540 szeptember 8-án kelt oklevelén. Olvasása: *Petrus de Perin manu p(ro)p(ri)a.* Az irat eredetije az országos levéltárban 154
- György barát. Egykorú olajfestmény a Draskovich grófok trakostyáni várkastélyában. Felirata: GEORGIUS UTISSENOVICH MARTINUSIUS S(anctae). R(omanae). ECCLESIAE PRAES(byter) : CARDINALIS EP(isco)PVS VARADIENSIS AC THESAURARIUS † 1551. AFFINIS BARTOLOMEI DRASKOVICH. Az eredetiről fára metszette Pollák Zs. 159
- A váradi béke záradéka. Eredetije a bécsi állami levéltárban. Olvasása: Nos igitur JOANNES rex prefatus, omnes articulos prefcriptos, et omnia eorum contenta acceptamus, approbamus, ratificamusq(ue) et confirmamus, ac rata, grata et firma pro nobis et heredibus nostris habemus, promittentes in uerbo nostro regio et in fide nostra Christiana, quemadmodum super hos reale etiam et corporale iuramentum coram prefato domino oratore cesaro et commissario in hac parte ipsius cefaree et Romanorum regis maiestatum et coram consiliarijs nostris prestitimus, omnia et singula premifsa firmiter et inuiolabiliter obseruare, omni dolo et fraude sinistraque machinatione remotis. In cuius rei memoriam firmitatemq(ue) perpetuam presentes literas nostras sigillo nostro, quo ut rex Hungarie utimur, impendenti et subscriptione manus nostre communitas duximus concedendas. Datum Waradini, in festo beati Matthie Ap(osto)li, anno domini millesimo quingentefimo tricesimo octauo, regnorum vero nostrorum duodecimo. Joannes rex manu p(ro)p(ri)a 161
- György barát aláírása. János királynak 1533 május 14-én kelt oklevelén. Olvasása: *Fr(ater) Georgius Her(emi)ta.* Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában 163

Thurzó Elek. A löcsei plébánia-templomban levő siremlékének domborműve.

Az ezredéves országos kiállítás történelmi főcsoportja részére készített gipszmásolatról rajzolta *Mühlbeck Károly*

165

I. Ferdinánd nagy kettős pecsétje. Előlapján a király trónszéken ülő alakja; a trónt fent két grif által tartott, zárt koronával fedett pajzsban a római királyi címér, jobbról és balról angyalok által tartott, nyílt koronával fedett pajzsokban: 1. a magyar, 2. a spanyol (castiliai, leoni, aragoniai és navarrai), 3. a cseh és 4. a dalmát címerek díszítik; a trón lépcsője alatt zárt koronával fedett pajzsban az osztrák ház címere (a négyes pajzs 1. és 4. mezéjében az osztrák pólya, a 2. és 3. mezőben a három burgundi haránt gerenda) látható. Körirata: FERDINANDVS * D(ivina) * F(avente) * CLE(mentia) * ROM(anorum) * REX * SEMP(er) * AVGVST(us) * AC * GERMAN(ie) * HVNG(ariea) * BOEM(ie) * DALM(atie) * CROAT(ie) * BOSNE (belül folytatva:) LODOMERIE * BVLGARIE * SCLAVON(ie) * RAME * SERVIEQ(ue) * A hátlap mezéjét a római királyi sas foglalja el, mel-
lén a magyar kettős keresztet és pólyákat viselő szív-pajzsossal; a sást övező körben részint nyílt királyi, részint zárt hercegi, részint koronátlan pajzsokban fent Horvátország, ettől jobbra: 1. Bosznia, 2. Galiczia, 3. Tirol, 4. Luzsácia, 5. Habsburg; balra 1. Lodomeria, 2. Szlavónia, 3. Morvaország, 4. Württemberg és 5. Krajna, végül alul koronátlan pajzsban Elzasz címerei láthatók. A körirat folytatása: REX * INFANS * HISPAN(iarum) * ARCHID(ux) * AVST(rie) * DVX * BVRGVN(die) * MARCHIO * MORAV(ie) * ETC(etera) * DVX * SLESIE * WIRTEMB(erge) * ETC(etera) * COMES * HABSP(urgi) * FLAND(riae) TIROL(is) * E(t)C(etera). A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában levő galvanoplasztikai lenyomatról rajzolta *Mühlbeck Károly*.
(Az eredeti átmérője 135 mm.)

168—169

Buda János király idejében. *Münster Sebestyén* »Cosmographia universalis« cz. munkája bázeli, 1550-iki kiadásának fametszetéről kicsinyítve

171

János király kettős arany pecsétje. Előlapján a király mennyezetes trónszéken ülő alakja, a királyi jelvényekkel és + SIGILLVM + SERENISSIMI + PRINCIPIIS + DOMINI | JOANNIS körirattal. Hátlapján zárt királyi korona alatt négyelt pajzs 1. és 4. mezéjében a magyar pólyák, a 2. és 3. mezőben a hármasként halomból kiemelkedő kettős kereszt, a szív-pajzsban a hármasként halomból kiemelkedő farkas; a körirat folytatása: + DEI + GRA(tia) + REGIS + HVNGARIE + DALMACIE + CROACIE. A Budapest székes-főváros levéltárában levő egyetlen ismert példányról rajzolta *Mühlbeck Károly*

174—175

János király arany és ezüst pénzei. 1. Arany forint; előlapján Szűz-Mária alakja, IOHANNES • D(ei) • G(ratia) • R(ex) • VNGARIE körirattal, melyet a Zápolyayak farkasát viselő pajzsocska szakít meg; a hátsó lapon szent László alakja, K—T pénzverő jeggyel és S(anctus) • LADISLAUS • REX • 1527 • körirattal. 2. Arany forint, első lapján nyílt koronával fedett négyelt pajzs 1. és 4. mezéjében a magyar pólyákkal, a 2. és 3. mezőben a kettős kereszttel; a négyelt szív-pajzs 1. és 2. mezéjében farkas, a 3. és 4. mezőben egyszarvu látható; a pénzverő jegy: F—G; a körirat: IOANNES • DEI • G(ratia) • REX • HVNGARIE. A hátsó lapon szent László alakja, jobbról vártoronnyal, balról a farkast viselő pajzsocskával, F—G pénzverő jeggyel és S(anctus) • LADISLAUS • REX • 1540 • körirattal. 3. Ezüst garas; előlapján

- Szűz-Mária alakja, K—T pénzverő jeggyel és * IOHANNES * D(ei) * G(ratia) * R(ex) * VNGARIE * körirattal; a hátsó lapon négyelt pajzs 1. és 4. mezejében a magyar pólyák, a 2. mezőben a kettős kereszt, a 3-ikban a dalmát leopárdfejek, a szív-pajzsban a farkas, * MONETA * NOVA * ANNI * DOMINI • 1527 • körirattal. 4. Negyedforint aranyból, előlapján négyelt pajzs 1. mezejében a magyar pólyák, a 2. mezőben a kettős kereszt, a 3-ikban a farkas, a 4-ikben a dalmát leopárdfejek; a hátsó lapon a Szűz-Mária, K—G pénzverő jeggyel. 5. Ezüst denár; előlapján a 3. számú ezüst garaséhoz hasonló címér, IOHANNES • R(ex) • VNGAR(ie) • 1527 • körirattal, a hátsó lapon Szűz-Mária, K—T pénzverő jeggyel és PATRONA • VNGARIE körirattal. A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának eredeti példányairól ... 177
- János király emlékérmé. A király állítólagos koronázási érme után mintázta Ferenczy István. Körirata: IOAN(nes) • I • ZAPOL(ia) • D(ei) • G(ratia) • REX • VNGARIE. A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának eredeti példányáról rajzolta *Cserna Károly* ... 181
- A magyar címér. Singrenius bécsi nyomtatványain. (Pesti Gábor szótára 1536-iki kiadásának záróképe.) A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának példányából ... 183
- György barát pecsétje. Egyenes pajzs alsó felében ágaskodó egyszarvu emelkedik, felette a Pálos-rend jelvénye: a kenyeret tartó holló repül. A pajzs felett: F(rater) G(eorgius) betűk. Az országos levéltár eredeti példányáról *Morelli G.* fametszete után ... 191
- Izabella királyné aláírása. 1542 augusztus 4-ikén kelt oklevélén. Olvasása: *Ysabella regina*. Az oklevél eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában ... 193
- Magyar huszár a XVI. században. Jost Ámán rajza után készült egykorú fametszet. Ernst Lajos gyűjteményének eredeti példányáról ... 197
- Petrovics Péter pecsétje. Négyelt pajzs 1. és 4. mezejében koronából kiemelkedő farkas, a 2. és 3. mezőben sasszárny. A pajzs felett P(etrus) P(etrovith) betűk. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról rajzolta *Mühlbeck Károly* ... 201
- Szondy György aláírása. A Drégelyben, 1552 augusztus 22-ikén kelt levelén. Olvasása: *Georgius Zondi p(re)fectus arc(is) Dregel*. Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában ... 204
- Dobó István. Vörös márvány dombormű, mely egykor a hős dobóruszkai sírját jelölte, most az egri vár helyén van felállítva. Az eredetiről rajzolta *Cserna Károly* ... 205
- I. Ferdinánd király. Felirata: FERDINANDVS ROMANORUM IMPE(rator). Eredetije az ambrasi arczkép-gyűjteményben ... 209
- János Zsigmond fejedelem. Egykorú metszet. Körirata: † IOANNES SIGISM(undus) HONG(arie) REGIS FILIVS DVX OPOLIENSIS. A kép alatt: *Ora SIGISMVNDI haec qui conspicis Hungara IANI, | cogeris Hungaricis illachrimare malis*. Ő felsége hitbizományi könyvtárának eredeti példányáról ... 212
- Miksa király. A bécsi udvari műtörténelmi múzeum ambrasi arczképgyűjteményében. Felirata: MAXIMILIAN(us) II. ROM(anorum) IMP(erator). Az eredetiről rajzolta *Túry Gyula* ... 215
- Zrinyi Miklós. Zündt Mátyás egykorú metszete után. Az országos képtár eredeti példányát után ... 217

	Lap
Miksa király aláírása. 1568 november 10-iki oklevelén. Olvasása : <i>Maximilianus i(imperator)</i> . Az irat eredetije az országos levéltárban	219
Báthory István lengyel király. A bécsi udvari műtörténelmi múzeum ambrasi arcképgyűjteményében. Az eredetiről rajzolta <i>Túry Gyula</i>	221
Rudolf király aláírása. 1596 december 21-ikén kelt oklevelén. Olvasása : <i>Rudolphus mp.</i> Az irat eredetije az országos levéltárban	224
Rudolf király. A bécsi udvari műtörténelmi múzeum ambrasi arcképgyűjteményében levő eredetiről rajzolta <i>Túry Gyula</i>	229
Báthory Zsigmond fejedelem. Egykorú metszet. Körirata : † SIGISMVNDVS • D(ei) • G(ratia) • TRANSYLVANIAE • MOLDA(viae) • WALACH(iae) • TRANSALPINA • ET • SAC(ri) • ROM(ani) • IMP(erii) • PRINCEPS • SICVLORVM • COMES • PARTIVM • REGNI • HVNGARIAE • DOMINVS • AET(atis) • SVAE • XXVI • A(nn)o • VERO • XCVI • <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének eredeti példányáról	231
Pálffy Miklós. A pozsonyi székesegyházban levő siremlékének domborműve. Az ezredéves országos kiállítás történelmi fősoportja számára készült gipszmasolatról rajzolta <i>Cserna Károly</i>	233
Báthory Endre halotti képe. Egykorú metszet után. Körirata : ANDREAS BATHORI AVS SIBENBVRG(e)N CARDINAL. Alul : OCCVBVIT. IX. NOVEMB(ri)s ANNO MDXCIX. <i>Ortelius</i> krónikájából	235
Hajdu. XVII. századi bilikom alja a nürnbergi német múzeumban. Az eredetiről rajzolta <i>Túry Gyula</i>	238
Illésházy István aláírása. 1605 december 10-ikén kelt levelén. Olvasása : <i>St(eph)anus Illeshaj.</i> Az irat eredetije a gróf Forgách család levéltárában, a Magyar Nemzeti Múzeumban	241
Bocskay István fejedelem. Egykorú rézmetszet. Aláírása : STEPHANVS BOCHKAY DE KIS MARIA, PRINCEPS TRANSSYLVA- NIAE, PARTIVM REGNI HVNGARIAE DOMI- NVS, ET SICVLORVM COMES. ANNO MDCV. A kép alján : <i>Desumta inscriptio ex daleris argenteis ab ipso cufis.</i> <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének eredeti példányáról	245
Bocskay István aláírása. 1605 július 23-ikán kelt levelén. Olvasása : <i>Stephanus m(anu)p(rop)r(ia).</i> Az irat eredetije az országos levéltárban	247
Bocskay fejedelmi pecsétje. Sárkány által övezett pajzsban Bocskay czímere : ágaskodó oroszlán, mely jobb felső lábával a szemén keresztül furt nyilvessző végét fogja ; a sisakdíszben ugyanaz alak ismétlődik ; jobbról és balról kisebb pajzsokban Magyarország és Erdély czímerei ; az egész csoport felett zárt korona lebeg. A körirat : STEPHANVS • DEI • GRATIA • HVNGARIAE (e)t TRANSIL(vaniae) • PRINCEPS ET SICVL(orum) COM(es). A korona mellett : 1605. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról rajzolta <i>Goró László</i>	250
Mátyás főherceg átveszi a szent koronát. Egykorú metszet <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményében	257
Balassa Bálint. Egykorú festmény a báró Balassák alsóhrabóczi kastélyában. A Magyar Tudományos Akadémia képgyűjteményében őrzött másolata után	261
Tinódy Sebestyén jelvénye. Krónikája 1554-iki kiadásának záróképe. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának példányából	264
Német zsoldosok. Ismeretlen művész egykorú fametszete után	265
Magyar huszár és hajdu. XVII. századi metszet után, <i>Han Alt- und Neu-Pannonien</i> (Nürnberg, 1686.) cz. munkájából. Aláírása : <i>Ein Hungarisches Husar und Heynduck. So reitet der Husar zu Feld und in den</i>	

	Lap
Streitt, Der von den Türcken oft halt manche reiche Genth : Der Fuß-knecht und Hengduck also gewaffnet steht, Ihn Durst nach Türcken-Blut, auf die er muthig geht	267
Pozsony a XVI. században. Hufnagel egykorú rajza után. Felirása: <i>Pressburg, POSONIVM vel Pisonium ut Lazius Hungariae urbs.</i> Brown angol utazó művéből	271
Kassa a XVII. század elején. <i>Schnitzer Lukács</i> egykorú metszete után. Felirata: <i>Civitas Cassovia in Vngaria Superiori. Bubics Zsigmond</i> püspök gyűjteményének példánya után	273
II. Mátyás király magyar díszben. Ismeretlen művész metszete 1608-ból. Körirata: SERENISS(imus). POTENTISS(imusque) PRINC(eps) AC DOM(inus) : D(ominus) : MATTHIAS CORONATVS REX HVNGARIAE DESIGNATVS BOHEMIAE, ARCHIDVX AVSTRIAE, DVX BVRGVNDIAE, STYRIAE, CARINTHIAE, CARNIOLAE ET WIRTEMBERGAE). MARCHIO MORAVIAE, COMES HABSPVRG ET TYROLIS. Az országos képtár eredeti példányáról	277
Illésházy István. A bazini templom sekrestyéjében levő siremléken. Az ezredéves országos kiállítás történelmi főcsoportjában kiállított gipszmásolatról rajzolta <i>Mühlbeck Károly</i>	279
Thurzó György. <i>Sadeler Egyed</i> 1607-iki rézmetszete után. Körirata: † ILL(ustrissj)mus GEORGIVS THVRZO DE BETTHLEMFALVA COMES DE ARWA EIVSDEMQUE COMITATVS SVPREM(us) AC PERPETV(us) COMES, DAPIFEROR(um) REGALIVM IN HVNG(aria) MAG(iste)R SAC(rae) CAES(ariae) REG(iae) Q(ue) MAI(estatis) CONSILIARI(us). Alul a vágásban: V. V. V. Vivit post funera virtus. Legalul a művész ajánlása: S(acrae) Caes(ariae) M(aiestatis) Sculptor Egidius. <i>Sadeler ad uiuum delineavit</i> et D(edit) D(icavit-que) <i>Pragae</i> M. DC. VII. Az országos képtár arczképgyűjteményének 4344. számú példányáról	283
Forgách Ferencz bibornok mellszobra. A nagyszombati templomban levő siremléken. Az ezredéves országos kiállítás történelmi főcsoportjában kiállított gipszmásolatról rajzolta <i>Cserna Károly</i>	284
II. Ferdinánd király. Egykorú metszet után. Körirata: SERENISS(imus). POTENTISS(imus). ET INVICTISS(imus). PRINC(eps). AC DOM(inus). D(omi)N(us). FERDINANDVS II. ROM(anoram). IMP(erator). SEM(per). AVG(ustus). GERM(aniae). HVNGAR(iae). BOHEM(iae). etc(etera) REX ARCH(idux). AVSTR(iae). DVX BVRG(undiae). STYR(iae). CARIN(thiae). CARN(iolae). WIRT(embergae). COM(es). HABB(purgi). FLAND(riae). TIROL(is). Az országos képtár arczképgyűjteményének 1309. számú példányáról	287
Bethlen Gábor fejedelmi pecsétje. Zárt korona alatt négyelt pajzs 1. mezejében hármas halmon álló sas, mely a jobb lábában tartott szivbe harap; a 2. mezőben az erdélyi magyar sas, felette a nap; a 3-ikban egyfejű ass, a 4-ben félhold és a hét bástyatorony, a sárkány által övezett szivpajzsban Bethlen családi czímere. Körirata: GABRIEL • D(ei) • G(ratia) : SAC(ri) : ROM(ani) : IM(perii) • ET • TRAN(silvaniae) : PRI(nceps) : PAR(tium) : REG(ni) : HVN(gariae) : D(omi) N(u)S : SIC(ulorum) : CO(mes) : AC : OPO(liae) : RATIB(oriaeque) : DVX • A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról rajzolta <i>Mühlbeck Károly</i>	293

	Lap
Bethlen Gábor királyi pecsétje. Zárt királyi korona alatt négyelt pajzs 1. mezejében a koronás hármas halomból kiemelkedő kettős kereszt, a 2-ikban az erdélyi sas, jobb felől a nappal, a 3. mező hétszer vágva, a 4-ikben hold s ez alatt a hét (3, 3, 1) erdélyi bástyatorony. Körirata: GABRIEL : D(ei) : G(ratia) : ELECT(us) : HVNG(ariae) : DAL(matiae) : CRO(atiae) : SCLA(voniae) : REX : TRANS(ilvaniae) : PRINC(eps) : ET : SIC(ulorum) : COMES. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról rajzolta <i>Mühlbeck Károly</i>	295
Bethlen Gábor. Egykorú metszet után. Felirata az arcképkörül: BETHLEHEM GÁBOR ELECT(us). REX HVNGARIAE PRINCEPS TRANSILVANIAE COMES SICVL(orum). Alul: <i>Gabriel Bethlehem ghecoren coninc von Hungarien Prince von Transylvanien grave von siculi etc(etera)</i> . Ernst Lajos gyűjteményének eredeti példányáról	297
Bethlen Gábor aláírása. 1629 május 2-ikán Pázmány Péterhez írt levelén. Olvasása: <i>Gabriel m(anu) p(ro)p(ri)a</i> . Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában	299
Bethlen Gábor arany forintja. Az előlapon a fejedelem mellképe: GAB(riel) D(ei) G(ratia) EL(ectus) HVNG(ariae) DALM(atiae) CR(oatiae) SCL(a-voniae) REX körirattal és K—B. pénzverő jeggyel. Hátlapján Szűz-Mária alakja, lábainál a magyar címmerrel s a körirat folytatása: TRANS(ilvaniae) PR(inceps) ET SIC(ulorum) COM(es). 1620. A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának eredeti példányáról	302
Pázmány Péter címere. Misemondó ruháján, az esztergomi főegyház kincstárában. Az eredetiről rajzolta <i>Mühlbeck Károly</i>	305
III. Ferdinánd s neje, Mária királyné érme. Előlapján a király, hátlapján a királyné arcképe; a köriratok: FER(dinandus) III. D(ei) G(ratia) HV(ngariae) BO(hemiae) DAL(matiae). CR(oatiae) SCLA(voniae) REX. és MARIA D(ei) G(ratia) HVN(gariae) B(ohemiae) REGINA INF(ans) HIS-P(aniarum) AR(chiducissa) AV(striae) 1633. A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának eredeti példányáról	311
Lorántfy Zsuzsánna aláírása. 1629 január 28-án kelt levelén. Olvasása: <i>Lorantfy Susanna mp</i> . Az irat eredetije az országos levéltárban	313
III. Ferdinánd. Soudtman P. egykorú metszete után. Felirata: Ferdinandus III. Dei Gratia Imperator Semper Augustus Germaniae Hungariae et Bohemiae Rex etc. A végén I. Syderhoef Sculpsit. Az országos képtár arcképgyűjteméyek példányáról	315
II. Rákóczy György. <i>Aubry Péter</i> egykorú metszete után. Felirata: GEORGIVS RAKOCZII D(ei) G(ratia) PRINCEPS TRANSYLVANIAE, MOLDAVÆ DVX, COMES PALATIN(us) TRANSALPINENSIS, PARTIVM REGNI HVNGARIAE DOMINVS ET SICVLORVM COMES etc. Az országos képtár arcképgyűjteménye 3736. számú példányáról	317
II. Rákóczy György aláírása. Utolsó hadi parancsán. Olvasása: <i>G(eorgius) Rakoczy</i> . Az irat eredetije az országos levéltárban	321
Baresay Ákos. <i>Cesare Laurentio</i> egykorú metszete után. <i>Gualdo Priorato</i> »Historia di Leopoldo Cesare« (Bécs, 1679.) cz. munkájából	323
Kemény János. Egykorú festmény gróf <i>Bánffy György</i> birtokában. Aláírása: JOAN(nes) : KEMENY D(ei) : G(ratia) : PRI(nceps) : TRA(nsilvaniae) : Az eredetiről másolta <i>Mühlbeck Károly</i>	325
I. Lipót ifjú korában, magyar díszruhában. Körirata: LEOPOLDVS D(ei) . G(ratia) . HUNGARIAE, DALMATIAE, CROATIAE, SCLAVON(iae) :	

	Lap
RAMÆ, SERVIÆ, GALL(itia) : &C(etera) : REX . CORONATVS . A(nno) . D(omini) . 1655. <i>Mense Junii</i> . Alul : <i>Leopoldi reglo gl'orlosl oMlna</i> címet viselő üdvözlő versek végén : <i>Ita vocet Suu Ma(ies)t(a)tis Regiae Humillimus Capellanus Georgius Szelephény Ep(isco)pus Nittr(ieusis). Lociq(ue). eiusd(em). Comes p(er)petuus et Cancellarius Hungariae</i> . Egykorú rézmetszet után. Az országos képtár gyűjteményének 2881. számú példányáról	329
Gróf Zrinyi Miklós. <i>Hoffmann János</i> egykorú metszete után. A bal szegletben : <i>Johann(es) Hoffmann in Nürnberg Excudit. Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	331
Gróf Zrinyi Miklós aláírása. Olvasása : <i>G(róf) Zrini Mikloss</i> . Az év nélküli irat eredetije az országos levéltárban	336
Lippay György esztergomi érsek. <i>Wiedemann Illés</i> metszete után. Felirata : GEORGI(us) LIPPAY de ZOMBOR ARCHI EP(isco)PVS STRIGON(iensis) LOCiq(ue) eiusdem COM(es) PERP(etuus) PRIMAS HVN-G(ariae) LEG(atus) NAT(us) SVM(mus) SEC(retarius) et CANC(ellarius) S(acrae) C(aesareae) R(egiae) q(ue) M(aiestatis) Cons(iliarius) int(imus) 1651. E. <i>Wiedeman sculp(sit)</i> . A »Centuria Heroum«-ból ...	341
Az összeesküvő főurak. (Gróf Wesselényi Ferencz, gróf Nádasdy Ferencz, gróf Zrinyi Péter, gróf Frangepán Ferencz.) Rajzolta <i>Cserna Károly</i> .	344
Báthory Zsófia. A munkácsi várban őrzött egykorú olajfestmény után. <i>Tabody József</i> »Munkács multja és jelene« (Ungvár, 1872.) cz. munkájából ...	346
Zrinyi, Frangepán és Nádasdy kivégzése. Egykorú rézmetszet után. <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról. Felirata : Diefte alle dreÿ feint vmb willen ihrefz hohen verbrechenfz, vnd begangenen Meineÿds in einem tag, vnd Stund ; alz den letzten Aprill. Anno 1671. durch dafz Schwerdt hingerichtet werden. Der ZRINISCH Stam thet feinen Nam Durch alle Weldt aufbreiten, Weil alle fich fo ritterlich Gehalten in dem ftreitten : Dafz du allein den hohen fchein defz gantzen Stam verfchertzet, Da du dein Eÿd haft vnverthreut, Nur diefzes wird befchmertzet. NADASTI du warft angethan Mit reichthum, vnd mit Ehren, Dafz ihm ein fo bestelter Man Nichts mehrers folt begehren : Doch hatt der Ehrgeütz dich verfiehr, Vnd gmacht gantz unbefonnen, So dier leib, Ehr, vnd guett verliehrt, Dafz haft darvon gewonnen. O FRANGEPAN man zehlt dein gfehlecht Von villen hundert Jahren, Dafz man mit dier, macht dein vnreht, Nun alfo thuet verfahren : Wafz haft gethan ? du wahrft bereit der letzte in dem Stam(m)en, Durch folliche vermeffenheit Aufrotteft deinen Namen.	349
Szelephényi György érsek. <i>Rugendas Jeromos Gottlieb</i> rézmetszete után. <i>Péterfy Károly</i> »Sacra Concilia Ecclesiae R. Cath. in regno Hungariae celebrata« (Pozsony, 1742.) című munkájából	353
I. Lipót aláírása. 1678 október 18-án a bányavárosok ügyében kelt elhatározásán. Az irat eredetije a bécsi állami levéltárban	259
Apafy Mihály fejedelem. <i>Sandrat Jakab</i> egykorú rézmetszete után. Eredeti példányról	361
Gróf Tököly Imre. Egykorú metszet után. Az országos képtár gyűjteményének 4343. számú példányáról	365
I. Lipót és neje, Eleonóra Magdolna. Egykorú metszet után. <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	367
Zrinyi Ilona. Egykorú festmény az Esterházy hercegek fraknói kastélyában	371

	Lap
Károly lotharingiai herceg. Egykorú metszet után. Ő felsége hitbizományi könyvtárának példányáról	375
A szent liga emlékérmé. Előlapján XI. Incze pápa, I. Lipót, Szobieszki János lengyel király és a velencei doge mellképei, INNOC(enti)us • XI • PONT(ífex) • LEOP(oldus) • I • IMP(erator) • IOA(nnes) • III • REX • PO(Loniae) • M(arcus) • A(ntonius) • IVS(tinianus) • VE(neti)arum) • DVX körirattal	377
Az 1687-iki törvénykönyv záradéka. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról	384
II. Rákóczy Ferencz gyermekkori arcsképe. Egykorú festmény a Magyar Történelmi Képcsarnokban	387
Jenő szavojai herceg. Egykorú metszet után. <i>Bubics</i> püspök gyűjteményének példányáról	389
A karloviczi békeszerződés okiratának thugrája. Az okirat eredetije a bécsi állami levéltárban	391
Magyar nemes a Rákóczy-korban. 1700-diki angol metszet után, <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	396
Magyar úri nő a Rákóczy-korban. Ugyanonnan	397
Magyar paraszt a XVIII. század elején. Egykorú rézmetszet után. Az <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményében levő egyetlen ismert példányról	401
Gróf Bercsényi Miklós. Egykorú festmény a Magyar Történelmi Képcsarnokban. Aláírása : <i>Nicolaus Bercsényi 1703.</i>	409
Gróf Bercsényi Miklós aláírása. 1707 július 4-ikén kelt levelén. Olvasása <i>G(róf) B(ercsényi) Miklós.</i> Az irat eredetije a gróf Forgách család levéltárában, a Magyar Nemzeti Múzeumban	413
I. József király. Egykorú metszet után. Az országos képtár gyűjteményének 4286. számú példányáról	415
Rákóczy Ferencz rézpénzei. 1. Huszas; előlapján a koronás magyar czímer 1705 évszámmal; hátlapján Szűz-Mária alakja P(atrona) H(ungariae) betűk között, felette félkörben PRO LIBERTATE körirat, alul XX. szám. 2. Tizes; előlapján a koronás magyar czímer 1704 évszámmal és az alsó jobb szegletben Szűz-Mária bélyegzővel benyomott képével; hátlapján PRO LIBERTATE felirat és alatta X. szám. 3. Poltura; előlapján a koronás magyar czímer, POLTVRA * * * 1705 körirattal, hátlapján Szűz-Mária alakja, PATRONA HUNGARIAE körirattal. A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának példányairól ...	417
Rákóczy Ferencz neje. Egykorú festmény a Magyar Történelmi Képcsarnokban	421
Rákóczy Ferencz fejedelmi pecsétje. Zárt fejedelmi korona alatt, négyelt pajzsban 1. nap, 2. félhold, 3. sas, 4. hét bátyatorony, a szivpajzsban a Rákóczy-ház címere: hármass halom felett félkerekben ülő, jobb karmában kardot tartó sas. A körirat kettős sorban : FRANCIS(cus) : II. D(ei) : G(ratia) : S(acri) : R(omani) : I(mperii) : & TRANSYL(vaniae) : PRIN(ceps) : RAKOCZI : P(artium) : R(egni) : H(ungariae) : DOM(inus) : & SIC(ulorum) : COM(es) : PRO LIB(ertate) : R(egni) : H(ungariae) : CONFOE(deratorum) : STAT(uum) : NECN(on) : MVNK(aciensis) : & MAK(oviczensis) : DVX : P(erpetuus) : COMES DE SA(ros) : DOMIN(us) : IN P(atak) : T(okaj) : R(egéc) : E(csed) : S(omlyó) : L(ednicze) : S(zerencs) : ONOD. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról rajzolta <i>Cserna Károly</i>	423
Károlyi Sándor. Egykorú festmény <i>gróf Károlyi Lajos</i> tótmezei kastélyában	425

	Lap
III. Károly király magyar díszben. Egykorú metszet után. Az országos képtár gyűjteményének 2602. számú példányáról	433
Erzsébet királyné. Koronázó érmén. Előlapján mellképe, ELISAB(etha) • CHR(istina) • AVGVSTA IMP(eratoris) • CAR(oli) • VI • REG(is) • HISP(aniarum) • HVN(gariae) • BOH(emiae) körirattal. A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának eredeti példányáról	435
A pozsareváczi béke emlékérmé. Előlapján török város felett lebegő sas, jobbájában kardot, baljában pálmaágot tart; felirata: ELIGE ALTER-VTRVM; a vonal alatt négyelt paizsban nemesi czímer. Hátlapján: OB INDVCIAS TVRCIS CONCESSAS M • DCCXVIII PASSAROVIZI • D(ie) • XXI • IVLI(i) • felirat babérkoszorútól övezve. Ugyanonnán ...	439
Gróf Pálffy Miklós nádor aláírása. 1728 július 18-án kelt iratán. Olvasása: Comes Nicolaus Pálffy. Az irat eredetije az országos levéltárban	442
Báró Grassalkovich Antal aláírása. 1738 angusztus 30-án neje haláláról kiadott gyászjelentésén. Olvasása: B(áró) Grassalkovich Antal mp. Az irat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában	448
Buda és Pest III. Károly korában. Egykorú metszet után. Az országos képtár gyűjteményének 111. számú példányáról	453
A helytartó tanács pecsétje. Kétféjű sas, császári koronával, mellén zárt koronával fedett s az aranygyapjas rend jelvényével körített kerek paizsban a magyar czímer; a körirat: CAROL(us) • VI • D(ei) • G(ratia) • ELECT(us) • ROM(anorum) • IMP(erator) • S(emper) • AVG(ustus) • GERM(aniae) • HISP(aniarum) • HVNG(ariae) • BOH(emiae) • &C(etera) • REX ARCH(idux) • AVS(triae) • ET DVX BVRG(undiae) • COM(es) • TYR(olis) • Az országos levéltár eredeti példányáról rajzolta Cserna Károly	455
III. Károly kettős pecsétje. Előlapján a király trónon ülő alakja, a császári jelvényekkel; a trón mennyezetének közepén koronás pajzsban a kétféjű sas, mellén vágott pajzs 1. mezejében az osztrák pólya, a 2-ikban a castilii torony; a tróntól két oldalra sasok és oroszánok által tartott négy koronás pajzsban 1. Magyarország, 2. Csehország, 3. Dalmácia, 4. Horvátország címerei; a király lábainál két angyal által tartott koronás pajzsban, melyet az aranygyapjas-rend láncza körít, az osztrák pólya és a burgundi haránt pólyák. A körirat: CAROLVS VI • D(ei) • G(ratia) • EL(ectus) • RO(manorum) • IM(perator) • SEM(per) • AV(gustus) • GER(maniae) • HISP(aniarum) • HVNG(ariae) • BOH(emiae) • DAL(matiae) • CROA(tiae) • SCLA(voniae) • RAM(ae) • E(t) • SERV(iae) • GALLI(ciae) • LODO(meriae) • CVMA(niae) • BVLGARIÆ ETC(etera) • REX. Hátsó lapján két grif által tartott, a császári koronával fedett és az aranygyapjas-rend lánczával övezett pajzsban a kétféjű sas látható, mellén koronás négyelt pajzsbal, ennek 1. mezejében a castilii torony, a 2-ban a leoni oroszán, a 3-ban Aragonia, a 4-ben Ausztria és Burgund címere, a szívpaizsban a magyar czímer. A pecsétmező belső peremén körben koronás címerpaizsokban: 1. Szlavonia, 2. Bosznia, 3. Szerbia, 4. Galiczia, 5. Lodoméria, 6. Kumánia, 7. Bolgárország, 8. Stíria, 9. Karintia, 10. Tirol, 11. Habsburg, 12. Szilézia és legalul 13. Morvaország címerei láthatók. A körirat folytatása: ARCHIDVX • AVSTRIÆ • DVX • BVRGVND(iae) • STYRIÆ • CARINT(hiae) • CARNIOLÆ • MARCHIO • MORAVIÆ • DVX • SILESIÆ • ET • COMES • TYROLIS • (et) C(etera) • A Magyar	

- Lap
- Nemzeti Múzeum levéltárában levő galvanoplasztikai másolatról kicsinyítve rajzolta *Cserna Károly* 458—459
- Temesvár visszavételének emlékérmé. Előlapján III. Károly mellképe, IMPERAT(OR) • CAES(ar) • AVG(ustus) • CARPLVS VI • körirattal. Hátlapján a kettős kereszttel jelzett határköre ülő női alak támaszkodik, jobb-
jában bástyakoronát, baljában lándzsára szúrt lófejet emelve; lábainál
sánczkosarat hordozó alak görnyed, a háttérben Temesvár látképe,
tornyain félholddal. Felirata : TEMESWARO EXPVGNATIO (a szelvény
alatt folytatva:) R(egni) • HVNG(ariae) • TERMIN(us) • DECVMAN(us) •
PRIMVM • RESTITVTVS • MDCCXVI • A Magyar Nemzeti Múzeum
érem- és régiségtárának eredeti példányáról 464
- Peró és társai kivégzése. *Stapf János Konrád* egykorú metszete után, mely
Bécsben, Schulgen Jánosnál, a lázadók ellen hozott ítélet szövegéhez
mellékelve jelent meg. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának
Hung. h. 188. jelzetű példányából. Felirása :
1. | Aus dem Monatlichen Werck das A^o. 1736. den 4. April
Radificier | te End Urtheil der in Ungarn eingebrachte Tumultanten. |
A. Peter Segedinecz sonst Pero genant, wird weilen er in der Gefängnis
vom Schlag | überfallen, wird er auf einer trag bähren zum rädern
und 4 theilen von den Deliquen | ten getragen. B. Sebestinÿ gerädert
und viertheilt. C. Stephan Szilassy Rad | brecht und viertheilt. D.
Andreas Pasztor, gerädert und viertheilt. E. Eine Truche | darein diese
4. Eingeweyd geworffen. F. Vier Truhen darin die 4 Viertel gelegt
und | in die 4. Theil als nach Arad, Grofzwaradein, Sarkad, und
Szent Andras | und an die darzu gamachte(n) Galgen aufgehänckt.
G. Spihlende darunter 4. so | zum wenigsten geworffen mit dem Kopff
bedahlen müssen als H. Michael Madi | I. Stephanus Kis. K. Iohan(n)es
Korods. L. Michael Sigry. | Nachfolgende Deliquenden so in der
Inquisition auf die 4. Haupt Tumultan | ten Condemniert worden seyn
mit dem Schwerd gericht und auf das Rad ge- | legt wie folgt.
M. Paulo Matilla. N. Stephanus Barta. O. Peter Szebo. | sonst Benedek.
P. Michael Santo. |
 2. Recontra und blutige Action bey Erdöhege in nider Vngarn
aliwo die Tumul | tanden völlig geschlagen und zerstreuet worden. |
 3. Wahre Abbildung Peter Segedinecz sonsten Pero | genand so
unter den Tumultande(n) in der Inqui | sition nach Ausag der Deli-
q.(uenten) als eigner Bekaendus | ob er wohl ein Capidein der Raetzi-
fc(hen) Land Militz zu | Pataka gewefe(n) als Führer u(nd) Ertz
Rebell erkläert und | von oben an geredert und viertheilt. |
 4. Arad. eine grantz Fftung in unter Vngarn auf | welche die
Tumultande(n) einen vergebliche(n) Anschlag | gemacht zu über-
rumblen. |
 5. 86 Deliquenten feyn fo lang in Kötten und Band zu dem |
Festungsbau zu Offen Condemniert bifs sie nach und nach | unter
die Infanteri als Gemeine kön(nen) gestofzen werden.
 6. Ioh.(ann) Kovacs von Szent Andras hat sich vor einen Depu-
tierte(n) an de(n) Pet.(rum) Segedinecz gebrauche(n) lasen | ist aber
gefänglich nach Arad gebracht worden | u(nd) weil er dem Guberneur
das ganze Complot endeckt | auf 3. Iahr in Kötten zu Schanzen
condemniert worden. |
 7. Gottlosse beraub und Plinderung der Armänier | so von der

- Tumultand(en) Rott graufam vor ge- | nom(m)en worden. |
8. III. Reformirten Prediger. Ioh.(ann) Kecskemetny von | Visztüt,
Gregor Baloghi von Okan, und Ioh.(ann) Szilay | Nagy vo(n) Szerin,
fo ihnen vorgebettet, follten zur | Straff noch einen Monat im Arrest
verbleiben. | ... 467
- Mikes Kelemen. Arczkép 1711-ből ... 471
- Mária Terézia. *Petit* 1743-ik metszete *Meytens Márton* 1742-iki képe után.
Az országos képtár gyűjteményének 821. számú példányáról ... 475
- Ferencz lotharingiai herczeg. *Jacquart*-nak *Aurbach Ignác* 1728-iki festmé-
nyéről készült rajza után metszette *Antoine Sebestyén*. Aláírása: *Fran-*
cois III. Duc de Lorraine, de Bar, de Montferrat, et de Teschen, Roy
de Jerusalem etc. né le 8. decembre 1708. presente. A son altesse
Royale Madame Regente. A kép alján: ad vivum p(inxit). Ig(natius).
Aurbach Viennae. 1728. Desiné p(ar). Jacquart. Seb(astien). Antoine
f(ecit). a Nancy. Ő Felsége hitbizományi könyvtárának eredeti példá-
nyáról ... 483
- Mária Terézia és családja. Az arczképek a királyné által a máriacelli bucsujáró-
helynek ajándékozott ezüst antependiumon. A *Moll Boldizsár* által
készített dombormű egykorú rézmetszete után. A domborművön ábrá-
zolt arczképek köriratai: középen jobbról 1. FRANCISCVS. I. D(ei).
G(ratia). ROM(anorum). IMP(erator)., balról 2. M(aria). THERESIA.
D(ei). G(ratia). ROM(anorum). IMP(eratrix). GERM(aniae). H(unga-
riae). et B(ohemiae). RE(gina). A(rchidux). A(ustriae). Közöttük
3. M(aria). THERESIA A(rchiducissa). A(ustriae). A felső sorban
középen 4. IOSEPHVS. II. D(ei). G(ratia). ROM(anorum). IMP(erator).
A(rchidux). A(ustriae).; ettől jobbra s balra váltakozó sorrendben:
5. CAROLVS. A. A. 6. LEOPOLDVS. A. A. 7. FERDINANDVS.
A. A. 8. MAXIMILIANVS. A. A. 9. M(aria). ANNA. A. A. 10. M(aria).
CHRISTINA. A. A. A jobb szegletben: 11. M(aria). ELISABETA. A. A.
12. M(aria). IOANNA. A. A. 13. M(aria). CAROLINA. A. A. 14.
M(aria). ELISABETA. A. A. 15. M(aria). CAROLINA. A. A. A bal
szegletben: 16. M(aria). AMALIA. A. A. 17. M(aria). ANTONIA.
A. A. 18. M(aria). IOSEPHA. A. A. 19. M(aria). CRISTINIA. A. A.
A kép aláírása: DIVAE. VIRGINI. MATRI. MARIA. THERESIA.
AVG(usta): PRO. PARATO. SIBI. ET. CARIS(simo): CONIVGI.
FRANCISCO. I. ROM(anorum): IMPER(atori): IN REBVS. ADVER-
SIS. OMNIBVS. PERFGIO. SERVATIS. REGNIS. SVSCEPTA.
FREQVENTE. SOBOLE. HOC. STEMMA. FAMILIAE. GRATI. ANIMI.
ERGO. SACRAVIT. MEN(sis). V. SEPT(embris). MDCCLXIX. Leg-
alul: *Erfunden von Balthauser Moll, k. k. Bildhauer, und in Wien*
zu finden in der k. k. Kupferstecherakademie. Néhai *Frohner János*
hagyatékának eredeti példányáról ... 489
- A Szent-István-rend csillaga. Rajzolta *Cserna Károly* ... 493
- A budai királyi palota a XVIII. században. *Alt T. A.* nyomata *Raussmann*
rajza után. *Schams Ferencz* »Vollständige Beschreibung der kgl. freyen
Stadt Ofen in Ungarn« (Buda, 1822.) cz. munkájából ... 497
- A szepesi városok címere. Az 1778-iki királyi oklevél eredeti címmerképe.
A két griff által tartott, nyílt koronával fedett vágott pajzs felső kék
mezejében ezüst sziklák, jobbról naptól, balról csillagtól kísérve, az
alsó vörös mezőben két párhuzamos hullámos ezüst pólya, a szív-pajzs
arany mezejében I(osephus) II • M(aria) • T(heresia) • betűk láthatók.

	Lap
A címmerkép pecsét jellegű keretbe van helyezve, melynek körirata : SIGILLVM SEDECIM OPPIDORVM SCEPVSIENSIVM. 1774. Az okirat eredetije Szepesvármegye levéltárában	505
József trónörökös császárrá választása korában. Egykorú metszet után	509
Erdély nagyfejedelemi címere. Az 1765 november 2-ikán aranypecsét alatt kelt oklevél eredeti címmerképe. A címér zárt koronával fedett pajzs- ban, melyet közepén vörös pólya vág ketté, fent kék mezőben fekete sast, jobbról naptól, balról fogyó holdtól kísérve, alant arany mezőben hét (4, 3) vörös tornyot ábrázol. Az oklevél eredetije az országos levél- tárban	514
A budai egyetem megnyitása. Egykorú rézmetszet után. A budapesti m. kir. tudomány-egyetem birtokában levő példányról	519
A magyar nemesi testőrség és bécsi palotája. 1. A díszterem. 2. Az épület homlokzata. 3. A lépcsőház. 4. Gróf Pálffy Lipót altábornagy, a testőrség első kapitánya. 5. Az első testőr. Rajzolta <i>Tury Gyula</i>	527
Bessenyei György aláírása. »Az ember próbája« című munkájáról. A kézirat eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, <i>136. quart. hung.</i> jelzet alatt	529
II. József trónra lépte korában. Egykorú metszet után	533
A türelmi rendelet záró sorai. Olvasásuk: . . . <i>gloriosae memoriae praedeces-</i> <i>sorum nostrorum regum Hungariae in materia religionis hucdum</i> <i>imanatae, in quantum illae per praedeductas specificas resolutiones</i> <i>nostras imutatae, aut dispensatae non sunt, deinceps quoque per eos,</i> <i>quorum interest, accurate observentur, atque praemissorum effectui</i> <i>tam qer universas regni iurisdictiones, quam et peculiariter per fidei-</i> <i>litate vestras omnimode invigiletur. Quibus in reliquo gratia et clementia</i> <i>nostra caesareo-regia benignae iugiterque propensi manemus. Datum</i> <i>in archiducali civitate nostra Vienna Austriae. die vigesima quinta</i> <i>mensis Octobris, anno domini millesimo septingentesimo. octuagesimo</i> <i>primo Iosephus mp. Comes Franciscus Esterhazy mp. Iosephus</i> <i>Jablanczy mp.</i> Az okirat eredetije az országos levéltárban	537
Jobbágy és magyar nemes József császár korában. Egykorú metszet után, <i>Townson Róbert</i> »Travels in Hungary« (London, 1797.) című munká- jából	545
Magyar viselet 1790-ben. <i>Beyer Károly</i> metszete <i>Bikkessy-Heinbucher József</i> eredeti rajza után. Megjelent Bikkessy »Pannoniens Bewohner« (Bécs, 1820.) című munkájában. <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	551
A Magyar Kurir czímképe	555
Pozsony II. József császár korában. Egykorú tollrajz az országos képtárban, T. 733. szám alatt	560
A szent korona hazahozatala. Rajzolta <i>Cserna Károly</i>	567
Mária Lujza királyné emlékérmé. Az érem előlapja, a királyné mellképével és MAR(ia) • LVDOVICA • AVG(usta) • LEOPOLDI • II • IMP(eratoris) • körirattal. <i>Karl Domanig</i> »Portraitmedaillen des Erzhauses Österreich« (Bécs, 1894.) című művének reproductiója után	571
II. Lipót király emlékérmé. Az érem előlapja a király arczképével és LEOPOLDVS • II • HVNG(ariae) • BOH(emiae) • REX • ARCHID(ux) • AVST(riae) • M(agnus) • D(ux) • HETR(uriae) • körirattal. Ugyan- onnan	575
Gróf Festetich György. <i>Weiss</i> egykorú metszete és <i>Kissinger</i> rajza után. Az országos képtár 2015. számú példányáról	581

Sándor főherczeg, Magyarország nádora. Egykorú metszet után. Aláírása : ALEXANDER LEOPOLDVS . ARCHID(ux) . AUSTRIAE) . REGNI(i) . HVNG(ariae) . PALATINVS . — <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	585
Az 1791-iki törvények szentesítő záradéka. Olvasása: ... Vászonkeő iudice curiae nostrae regiae, comite Joanne Erdődy de Monyorókerék, regnorum nostrorum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae bano, Petro Vegh tavernicorum, comite Antonio Károlyi de Nagy Károly nobilis turmae nostrae praetoriae Hungaricae capitano comite Leopoldo Pálffy ab Erdőd ianitorum, antelato comite Carolo Pálffy ab Erdőd curiae, illustrissimo sacri). R(omani • imperii principe Antonio Grassalkovich de Gyarak agazonum, comite Josepho Georgio de Batthyán perpetuo in Németh-Ujvár dapi-ferorum, comite Francisco Zichy de Vászonkeő pincernarum, comite Josepho Majlath de Székhely cubiculariorum nostrorum regalium per Hungariam magistris, ac praelibato comite Carolo Pálffy ab Erdőd comite Poseniensi caeterisque quam plurimis saepefati regni nostri Hungariae comitatus tenentibus et honores. Leopoldus mp. (P. H.) Comes Carolus Pálffy mp. Alexander Pázthory mp. Az oklevél eredetije az országos levéltárban	589
I. Ferencz király. Egykorú metszet után. Körirata: FRANCISCUS I. REX HUNGARIAE ET BOHEMIAE ARCHIDUX AUSTRIAE. &c. &c. Néhai <i>Frohner János</i> hagyatékának eredeti példányáról	593
Martinovics Ignác. Egykorú festmény után. A <i>Vasárnapi Ujság</i> reprodukciójáról	598
A vértanúk fája. Egykorú színezett kézrajz a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában	600
József főherczeg, Magyarország nádora. <i>Daniel</i> egykorú metszete. <i>Schakini</i> rajza után. Az országos képtár gyűjteményének 2345. számú példányáról. Magyar nemesi felkelő. <i>Beyer Károly</i> egykorú metszete <i>Bikkessy-Hein-bucher József</i> eredeti rajza után. Megjelent Bikkessy idézett munkájában. <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példánya után	608
Magyarország címere. A Corpus juris 1822-iki kiadásának címképe	610
I. Ferencz ezüst talléra. Előlapján a király mellképe, FRANCISCVS • I. • D(ei) • G(ratia) • AVSTRIAE IMPERATOR körirattal és B pénzverő jeggyel. Hátlapján a kétféjű sas, mellén az uralkodóház címerével, és a körirat folytatása : † HVN(gariae) • BOH(emiae) • LOMB(ardiae) • ET VEN(etiarum) • GAL(liciae) • LOD(omeriae) • IL(lyriaeque) • REX • A(postolicus) • A(rchidux) • A(ustriae) • 1818. A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának eredeti példányáról	617
Bankjegy I. Ferencz uralkodásának második feléből. (Az osztrák bank 25 frtos jegye.) A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának eredeti példányairól	619
Magyar viselet a XIX. század első felében. Egykorú könyomat után <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	625
Kazinczy Ferencz. Régi metszet után	629
Pest 1821-ben. <i>Blaschke</i> rézmetszete után. <i>Schams Ferencz</i> »Vollständige Beschreibung der Kgl. Freystadt Pest in Ungern.« (Pest, 1821.) cz. művéből	631
Karolina Augusztá királyné, Ferencz király negyedik hitvese, magyar díszben. Az 1822-iki »Aurora« címképe. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának József nádor tulajdonában volt díszpéldányából	639

Gróf Széchenyi István ifjúkori arczképe. <i>Ender</i> 1815-iki aquarellje után. Széchenyitől származó aláírása jobbról: <i>Gróf Széchényi</i> , balról: <i>Tâchez d'être heureux</i> . Eredetije <i>gróf Széchenyi Béla</i> ajándékából a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában	641
Gróf Széchenyi István ifjúkori aláírása, atyjához 1817 május 1-én intézett költeményén. A kézirat eredetije a Magyar Tud. Akadémia gyűjteményében	645
A »Hitel« első kiadásának címlapja	649
A nemzeti kaszinó régi helyisége. <i>J. M. Kolb</i> rézmetszete, <i>Rohbock Lajos</i> rajza után	651
Ferencz király élete utolsó éveiben. <i>Benedetti</i> metszete <i>Amerling</i> festménye után. Az országos képtár arcképgyűjteményének 381. számú példányáról	655
Deák Ferencz. <i>Eybl</i> könyomata után	657
Az alsó tábla ülésterme. Egykorú londoni aczélmetszet után, <i>Miss Pardoe</i> »The city of the Magyar or Hungary and her institutions in 1839—40.« (London, 1840.) című munkájából	659
V. Ferdinánd király. <i>Herz</i> 1835-iki könyomata után, az országos képtár arcképgyűjteményének 1868. számú példányáról	662
Gróf Széchenyi István 1835-ben. <i>Senefelder</i> metszete után, <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	665
Báró Wesselényi Miklós. <i>Barabás Miklós</i> 1834-iki aquarellje után	668
Törvényhatósági Tudósítások. Az 1837 január 29-ikén kelt, Kossuth Lajos sajátkezű feliratával ellátott 16-ik levél eleje. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról	670
Deák Ferencz aláírása. 1839 márczius 10-ikén Bécsben kelt és Kelemen Benjaminhoz írt levelén. A levél eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában	673
Kossuth Lajos 1843-ban. <i>Eybl</i> könyomata után	677
Pest vármegye székháza. <i>Vasquez</i> gróf által kiadott rézmetszet után	681
Gróf Batthyány Lajos. <i>Leykum A.</i> könyomata <i>Eybl</i> 1842-iki rajza után. Az országos képtár arcképgyűjteményének 5540. számú példányáról	689
Az országgház Pozsonyban. (A mai királyi táblai palota.) Fénykép után	691
A védegyelet vezetőinek aláírásai. Az egyesület 1846 június 2-iki körlevelén. A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának eredeti példányáról	697
Gróf Batthyány Kázmér. <i>Leykum A.</i> könyomata <i>Eybl</i> 1846-iki rajza után. Az országos képtár arcképgyűjteményének 1968. számú példányáról	699
A nemzeti színház belseje a 40-es években. Egykorú rézmetszet után, <i>gróf Vasquez Károly</i> munkájából	704
A pesti nemzeti színház külseje. Ugyanonnan	705
Petőfi Sándor. Egyetlen fenmaradt fényképe után	708
Gróf Apponyi György. Egykorú könyomat után. Az országos képtár arcképgyűjteményének 1964. sz. példányáról	711
István főherczeg. Egykorú könyomat <i>Kriehuber</i> 1843-iki rajza után. Az országos képtár arcképgyűjteményének 2027. számú példányáról	715
Ferencz József főherczeg 1847-ben. <i>Rauh János</i> könyomata <i>Kiepp Frigyes</i> 1847-iki rajza után. Ö Felsege hitbizományi könyvtára eredeti példányáról	719
Az alsó tábla ülésterme Pozsonyban. Egykorú metszet után	723
A szabad sajtó első termékei az utcán. Egykorú metszet után	728
Márczius 15-ke allegóriája. Rajzolta <i>Dörre Tivadar</i>	729
István nádor aláírása	732
A képviselőház ülésterme Pesten 1848. Egykorú rajz után	737
Görgei Artur. <i>Barabás Miklós</i> 1849-ben természet után készült rajza után	747

	Lap
Damjanics János. Egykorú metszet után	749
Bem József. <i>Barabás</i> egykorú rajza után	753
A független magyar állam pecsétje. Az eredeti ezüst pecsétnyomó az erdélyi múzeumban	755
Klapka György. Egykorú könyomat után	757
Ferencz József császár 1853-ban. Egykorú könyomat után	763
Erzsébet császárné 1854-ben. Egykorú könyomat után	769
Deák Ferencz háza Kehidán. Rajzolta <i>Cserna Károly</i>	774
Kossuth Lajos az emigrációban. Egykorú amerikai metszet után	773
Deák Ferencz 1861-ben. <i>Grimm</i> könyomata után	777
Deák Ferencz aláírása	783
Ferencz József király koronázó esküje. <i>Székelly Bertalan</i> eredeti vízfestménye ő Felsége a király birtokában	789
Budapest az új országház felől. Rajzolta <i>Dörre Tivadar</i>	791
Erzsébet királyné élete utolsó éveiben	793
I. Ferencz József király	795

ÖNÁLLÓ MELLÉKLETEK.

1. I. Ferencz József magyar királylyá koronáztatása. *Székelly Bertalannak* Erzsébet királyné számára készített eredeti vízfestménye a bécsi várpalotában. (Czímkép.)
2. Nándor-Fejérvár bevétele a törökök által 1521-ben. 1522-iki nürnbergi színezett fametszet, Resch Farkas fametsző műve. A bécsi Albertina metszetgyűjteményének eredeti példánya után. Olvasása: Alhie itt abkunteriet das Schlos kriechisch weyßenburgk vn(d) das Stetleyn jn aller form vn(d) geschick | ligkeyt, wie es dann yetzundt jm September des 1521 jar der Türkisch keyfer durch untrew der ungeren, | die das Schlosz jngehabt, der namen ift eyn her von hederfar vnd Türck wallent, dem keyfer eyngeant- | wort haben vnd solchs Schlosz auff der Saw vnd auff dem land hart beleget; vnd derfelben die auff | der Saw gelegen findt ift ein merckliche zal mit jren Nassaden vnd schiffen gewest und der keyfer mit | feynem her hinnter dem Schlos gelegen, da es ein eben hatt jnn aller geschickligkeyt, wie das Schlosz zu | Nürnberg hinter herein eben itt, vnd das stetleyn kein befestigung gehabt vnd vbel erpawet als an- | gezaigt ift, aber das hinterfchlosz Kriechisch weyßenburg wol erpawt un(d) vest mit sechs thürnen | auch das foderfchlosz mit 20 paffeyen wol verbart, da man jn yeder paffey gehalten hat zehen man das bey | 200 manne(r) stetigs jn dem schosz gewest sind außershalb der zweyer haubtleut gefinde; es hat auch eyn | wolbewarten abgang von dem fodernschlosz bisz zu dem wasserthurn, da sie jr pfütrey jnhaben vnd jr | mülwerck derfelb thurnn stet auff der saw, do die saw jnn die Thunaw fleußt, an der saw auffwärts | sechs meyl wegs eyn vetter Thaber mit Namen Sabatz, da der Thürck eyn urfart hatt jnn das Hunger | landt vnd mit großer Koßt künig Mathias lob-

- licher gedechnus das erobert auch gewonnen hat; | auch als die Thunaw herab fleuft, ligt eyn schlosz, heift Salankamin ob krieichschen weyfenburg, iij meyn, | auch gewonnen hat, mer eyn Schlos ligt auch an der Thunaw ob weifenburg, heyft Semlin, auch | gewonnen hadt. | Im Stetleyn itt eyn parfufer clofter, auch noch eyn Kirchen, da hat eyn Raczifcher Bischoff seyn wo- | nung gehabt. | Gedruckt zu Nürnbergk, durch Wolfgang Resch Formschneider. 1522. 96
3. II. Lajos levele Szlavónia rendeihez a mohácsi táborból, 1526 augusztus 25-éről. Eredetije a herczeg Batthyány család körmendi levéltárában. Olvasása: Ludonicus dei gra(cia) rex Hu(n)garie et Bohemie (e)tc(etera.) R(euerendissi)me, mag(nifi)ci et egregij fideles nobis s(ince(re) dile(c)tj. Sc(ri)p(ri)mus hodie q(uo)que et missimus cubiculariu(m) n(ost)r(um) ad vos, rogantes vos, vt ad nos p(ro)peraret(is.) Idem nu(n)c q(uo)que hortam(ur) et c(om)mittimus, festinate ad nos celer(r)ime; hostis ante oculos n(ost)ros comburit regnu(m) n(ost)rum in plurib(us) locis. Vos t(antu)m modo expectamus; postq(uam) venerit(is,) ftatim cu(m) eo auxilio dei manus c(on)ferturi. Properate igit(ur) citissime. Datum in castris n(ost)ris Mohachen(sibus,) sabato p(os)t Bartholomej 1526. Ludonicus rex cito cito cito manu p(ro)p(ri)a. Ita properetis, quod ad diem craftina(m) in aurora hic esse possitis, si non ante. A hátlacon: R(euerendissi)m(o) et mag(nifi)cis d(omi)n(is) Simoni ep(iscop)o Zagra-bien(si), Fran(cis)co de Batthyan bano n(ost)ro et alijs d(omi)n(is) ac regnicolis n(ost)ris regni n(ost)ro Sclauonie, fidelib(us) n(ost)ris nobis s(ince(re) dilectis. 126
4. A mohácsi csata. Dselälzáde egykorú török történetíró krónikájának miniatüreje. A codex eredetije a bécsi udvari könyvtárban 130
5. Buda vára János király halálakor. Siebmacher Jánosnak a Meldeman-féle 1541-iki távlati kép után 1580 körül készült rézkarcza. Felirata fent, mondatszalagon: BVDA ODER OFEN DIE HAVPTSTADT IN VNGERN. Alant: WAHRE CONTRAFACTVR DER FÜRNEMEN HAVPTSTADT IN VNGERN OFEN GENAND. | WIE DIE AVF BAIDERSEIT ZV WASSER VND LANDT ANZVSEHEN IST. etc(etera.) A Lanfranconi-gyűjteménynek Budapest székes-főváros tulajdonában levő eredeti példányáról kisebbítve 188
6. Izabella királyné. Kranach Lukács egykorú festménye a hg. Czartoryski-múzeumban, Krakóban. Az alsó jobb sarokban a művész jegye: a sárkány. Fénykép után 206
7. Magyar főur a XVI. században. Thököly Sebestyén címeres levelének miniatürejéről. Az 1572 október 7-ikén kelt oklevél eredetije az országos levéltárban 240
8. Bocskay István koronája. A bécsi udvari kincstárban 249
9. A bécsi béke okiratának utolsó lapja. Az oklevél eredetije a bécsi állami levéltárban 254
10. Gróf Esterházy Miklós nádor. Egykorú olajfestmény a fraknoi kincstárban 297
11. Brandenburgi Katalin. A porosz királyi ház tulajdonát képező egykorú festmény másolata *gróf Bethlen András* tulajdonában 301
12. I. Rákóczy György. XVII. századi festmény a magyar történeti képcsarnokban 308
13. Pázmány Péter bibornok. Egykorú festmény a Magyar Történelmi Képcsarnokban 310

	Lap
14. Magyarország a linzi béke korában. 1645—48. Egykorú hivatalos adatok alapján tervezte dr. <i>Acsády Ignác</i>	314
15. Wesselényi Ferenczné Széchy Mária. Egykorú festmény az Eszterházy hercegek fraknoi várkastélyában. Felirata: COMIT(issa). MARIA SZECHZI DE RIMA: SZECHZI: CELS(issimi): PRINC(ipis): FRANCISCI: VESELENI: R(egni): HVN(gariae): PALATINI: CON(ors): A(nno): M: DC: LVI: Az eredetiről másolta <i>Mühlbeck Károly</i>	343
16. Teleki Mihály. Egykorú festmény gróf <i>Teleki Sándor</i> országgyűlési képviselő birtokában. Felirata: MICHAEL • TELEKI CELS(issimi) • PRIN(c)I(pis) • TRANS(ilvaniae) • IN(timus) • CON(siliarius) • COM(itatuum) • MARA(marosiensis) • ET TOR(densis) • SUP(remus) • CO(mes) • ARCIUM • HVST • ET • KO • VA(r) • DISTRICTVS QV(e) • EIVS • SVP(remus) CAP(itaneus)	386
17. II. Rákóczy Ferencz. <i>Mányoki Ádám</i> eredeti festménye a szász király taschenburgi kastélyában	420
18. Rodostó látképe Rákóczi palotájával. <i>Beszédes</i> vázlata után rajzolta <i>Cserna Károly</i>	444
19. Magyarország a szatmári béke korában, 1711-ben. Egykorú hivatalos adatok alapján tervezte dr. <i>Acsády Ignác</i>	446
20. Mária Terézia életének utolsó évtizedében. Egykorú metszet után. Az országos képtár gyűjteményének 3261. számú példányáról	524
21. II. Lipót király. <i>Kreuzinger</i> egykorú festménye után	584
22. I. Ferencz koronázási díszben. Egykorú metszet után. Az országos képtár gyűjteményének 1437. számú példányáról	594
23. Gróf Széchenyi Ferencz. <i>Ender József</i> festménye a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának dísztermében	606
24. József nádor és családja. <i>Steinrück L.</i> rajza után készült könyomat az országos képtárban	700
25. Az első magyar miniszterium <i>Székely Bertalan</i> körrajza után. <i>Ernst Lajos</i> gyűjteményének példányáról	731
26. Gróf Széchenyi István. <i>Györgyi A.</i> 1860-iki festménye után	774
27. Az 1867-iki magyar miniszterium. <i>Mandello és Leitner</i> könyomata <i>Barabás Miklós</i> 1867-iki rajza után. Az országos képtár gyűjteményének 1797. számú példányáról	790